
UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00862925 5

KAZALO

k dr. Grudnovi Zgodovini slovenskega naroda zv. 1.—6.

(Strani pri 1. snopiču se nanašajo na drugo izdajo.)

Tretji del: Novi vek.

I. Luteranstvo in cerkvena reforma med Slovenci.

II. Doba državnega absolutizma in centralizacije.

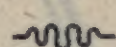
Od Ferdinanda II. do Leopolda II. (1619—1792).

Zgodovina slovenskega naroda.

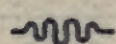
*

Spisal

Dr. Josip Gruden.



1. zvezek.



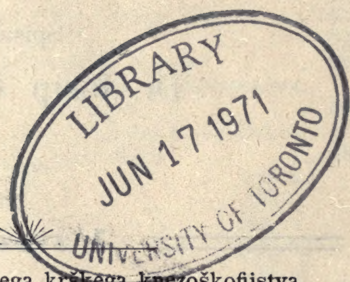
Izdala in založila

Družba sv. Mohorja v Celovcu.



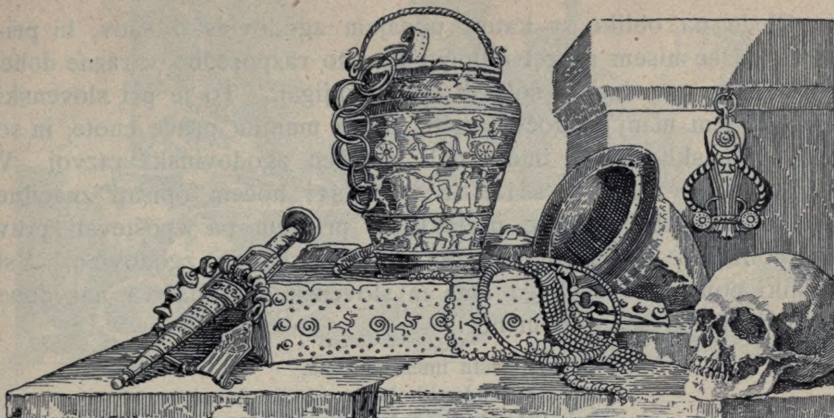
1910.

Natisnila tiskarna Družbe sv. Mohorja v Celovcu.



Z dovoljenjem prečastitega krškega knezoškofijstva.





Posoda (situla), čelada in orožje iz Vač.

PREDGOVOR.

„Spoznavaj samega sebe.“ Ta zlati rek, ki se je blestel nad durmi poganskega svetišča, ne velja le vsakemu poedincu, temveč prav tako celemu narodu. Vsak narod mora poznati razmere, v katerih sedaj živi, pa poznati tudi svojo preteklost. Iz nje zajema moč v hudem boju za obstanek, vztrajnost v nesreči, modra navodila, kako si priboriti boljšo bodočnost. Zato pravijo po pravici, da je zgodovina učiteljica življenja.

Ti razlogi so vplivali name, da sem prijel za pero in se lotil težavnega dela, da napišem slovenskemu narodu njegovo zgodovino. — Prav mi Slovenci premalo poznamo svojo preteklost. Nimamo se sicer ponašati s slavnimi kralji in svetovnoznanimi čini. Tam, kjer so si mogotci delili oblast in kjer se je določevala usoda Evrope, Slovenci niso imeli odločilnega vpliva. Vendar vzlic svoji navidezni skromnosti slovenska zgodovina ni brez zanimivosti in pomena. Kaže nam pred vsem, kako si je slovensko ljudstvo osvojilo svojo sedanjo domačijo, kako se je vzdržalo v hudem boju za obstanek, kako je delalo in trpelo. Tudi taki spomini bude ljubezen domovinsko, užigajo zavednost in zaupanje v svojo moč.

Glede na obliko, v kateri podajam zgodovinsko snov, bi pripomnil, da se nisem mogel odločiti za ono razporedbo v razne dobe, kakoršna je navadna v šolskih učnih knjigah. To je pri slovenski zgodovini tem manj mogoče storiti, ker ji manjka prave enote, in so razne slovenske dežele imele tudi različen zgodovinski razvoj. V obliki zgodovinskih slik in povesti hočem opisati značilne dogodke in osebe iz naše preteklosti, pri tem pa vpoštevati prav tako politično, kakor tudi kulturno in cerkveno zgodovino. Vsi raznoliki pojavi slovenskega uma in slovenskega junaštva naj dobe na teh listih skromen spomenik:

Očetov naših imenitna dela,
kar jih nekdanjih časov zgodba hrani,
kako Metulum se Avgustu brani,
kaj je do zdaj Ljubljana doživela,
kak' veri bramba bila je dežela,
kako pri Sisku Kolpe so pijani,
omagali pred Kranjci Otomani,

in še druge znamenite zgodbe tja do najnovejšega časa.

Vso zgodovinsko snov nameravam precej obdelati v petih zvezkih. Prvi opisuje približno prvo polovico srednjega veka (6.—12. stoletje), drugi bode slikal osebe in razmere, kakršne so bile proti koncu srednjega veka; tretji bode obdeloval dobo luteranstva in katoliške reformacije, četrti 17. in 18. stoletje, peti najnovejši čas.

Prvi zvezek pa završujem z enako željo, kakor je zaključil kartuzijanski brat Filip v zajčkem samostanu svoj spev o „Marijinem življenju“, da bi šel med verne brate po vsej domačiji, učil spoštovati vzore in navade naših pradedov, vzbujal zavednost, vnemal ljubezen do Boga in domovine.

V Ljubljani, meseca januarja 1910.

Pisatelj.



Izkopine: Posode, orožje iz Vira pri Stični.

1. Naša domovina v prazgodovinski in rimski dobi.

„Od nekdaj stanuje tukaj moj rod, — če ve kdo za druz'ga, pove naj od kod.“ Tako je pel pred sto leti naš slavni pesnik Vodnik in s temi besedami izrazil svoje prepričanje, da Slovenec ni priseljenec v svoji domovini, kakor sta se priselila Nemec in Italijan, temveč da biva v njej že iz tistih pradavnih časov, ko so si prvi ljudje poiskali selišč v Evropi. Vodnik je bil mnenja, da so bili slovenskega rodu stari Ilirci, ki so bili naseljeni ob Adriji in so že davno pred Rimljani gospodovali na morju, kakor tudi prebivalstvo, ki je za časa Rimljanov bilo razširjeno po naših krajih. Mnogo učenih mož je pozneje pritegnilo njegovemu mnenju.

Vendar nam zgodovinski viri nedvomno izpričujejo, da se je naseljevanje Slovencev v sedanjih pokrajinah pričelo šele proti koncu šestega stoletja po Kristusu, da so takrat prejšnji prebivalci bili premagani in se deloma izselili, deloma pa poslovenili in strnili z novimi priseljenci. Kaže se nam v tisti dobi popolen prevrat verskih in družabnih razmer, ki bi bil nemogoč, ako bi bilo isto prebivalstvo že preje v teh krajih. Zato moramo v zgodovini naših dežel ločiti dve dobi: dobo pred prihodom in po prihodu Slovencev. Preden pričnem pripovedovati o naši slovenski preteklosti, je potrebno, da se ozremo tudi v tiste čase nazaj, ko je še prvotno prebivalstvo bivalo v naši domovini in je še Rimljan gospodaril v njej. Te čase imenujemo prazgodovinsko in rimsko dobo naše domovine.

* * *

O najstarejših časih in dogodkih slovenskih dežel nimamo pisanih poročil. Toda o čemur molčita knjiga in povest, o tem glasno govore izkopane posode, orožje in kinč, ki se v vedno večji množini dobivajo iz krila zemlje. — Mnogokrat zadene kmetovalec pri oranju ali prekopavanju svoje njive na starinsko orodje razne oblike, na bronaste obroče, sulice, nože, čelade. Ljudje pa pripovedujejo, da so tamkaj nekdaj prebivali „ajdje“ in imenujejo take kraje „ajdovščina“, „ajdovski grad“ ali pa „gradišče“; tudi pravljice o zakletih kraljičinah in skritih zakladih rade nastanejo na takih skrivnostnih mestih.[1]

Vse te starinske reči so ostanki nekdanjih prastarih prebivalcev naših pokrajin in nam nudijo precej jasno podobo o njih življenju in delovanju. Starinoslovci, ki se bavijo s preiskovanjem in tolmačenjem takih izkopavin, pravijo, da je ni kmalu dežele na svetu, ki bi bila na njih tako bogata, kakor je naša slovenska dežela. O *prazgodovinskih prebivalcih*, ki so nekdaj bivali pri nas, pa pripovedujejo to-le:

Že dva tisoč let pred Kristusom so bile slovenske dežele naseljene z ljudstvom, kateremu ne vemo imena, ki je pa zapustilo mnogo sledov svojega bivanja. Bil je malo izobražen, napol divji narod, ki je prebival v skalnatih duplinah ali na malih holmih poleg močvirja, ki so bili že po naravi utrjeni. Žita še ni poznal, niti domače živine, niti tkane obleke. Bil je lovski rod, čigar življenje je bil nepretrgan boj z divjimi zvermi. Glavno orožje mu je bil kamen, iz katerega si je napravil mlat ali kladivo, pa tudi kosti ubitih živali je znal porabiti za razno orodje in z njihovimi kožami si je odeval telo. Te čase, ko je še surov ali pa preprosto obdelan kamen človeku služil za edino orodje, imenujemo *kameneno dobo* človeškega rodu.

Posebno zanimive prastare naselbine so *mostišča ali stavbe na koleh*, ki nam že kažejo višjo stopnjo izobrazbe tedanjega prebivalstva. — Pri izbiranju selišč so ljudje posebno pazili na to, da je bil kraj že po naravi utrjen in se je dal lahko braniti pred sovražnikom. Zato so v jezerih in plitvih rekah ne daleč od brega zabili v dno kole in položili črez nje mostove, na katerih so si postavili svoje koče. Te koče so bile lesene, večinoma okrogle, pokrite z deskami, slamo ali praprotjo. V tleh je bila na sredi napravljena odprtina, da so mogli zajemati vodo ali loviti ribe. Take naselbine na koleh so se našle na ljubljanskem barju blizu Iga, ob Ljubljanici in v Cirkniškem jezeru, a bile so gotovo tudi drugod.

Ribištvo, lov, živinoreja so bila glavna opravila mostiščarjev. Za obleko so jim služile živalske kože, iz kosti pa so napravljali raznovrstno orodje: kladiva, mlate, igle, iz zobov divjega merjasca zakrivljene nože. Žita menda še niso pridelovali; pač pa jim je služil v živež povodnji orešek, čigar jedro je bilo močnato kakor

[1] Take starine ne gre zametavati. Najprimernejše je, opozoriti g. župnika ali učitelja na izkopane reči, ki jih bode že znal spraviti na pravi kraj. Muzeji tako starinsko orodje radi kupujejo za primerno ceno. Vsekako pa je treba skrbeti, *da ostanejo v deželi* in se ne raznašajo na tuje.

kostanj. Tega so zmleli s kamni in si iz njega napravili kruh. Poznati so morali tudi že lan, ker se nahajajo v bližini mostišč pogosto vretenca in vički, ki se rabijo pri preji in celo ostanki cvirna ali preje. Precej razvito je bilo tudi lončarstvo. Vse posode so bile sicer napravljene z roko, pa vendar okusno ozaljšane z raznimi okraski. Posebno ljubko se kaže v teh ilovnatih izdelkih materinska ljubezen tedanjih ženâ. Na ljubljanskem barju so namreč našli poleg mostišča veliko množico ilovnatih otroških igrač: malih posodic, vrčkov, ropotulj, ki imajo podobo ježa, sove, vretenca, in katere so matere svojim ljubljenčkom obešale okoli vratu.



Mostišče na ljubljanskem barju.

Koliko časa so se ohranile stavbe na koleh, ni mogoče natančno določiti. Nekateri starinoslovci sodijo, da se je pri nas okoli leta 1300. pred Kristusom končal ta način naseljevanja. Le to se jasno vidi, da je te naselbine uničil požar, bodisi, da je slučajno nastal ali pa so ga zanetili sovražniki.

Pet stoletij pozneje se nam razgrne popolnoma drugačna podoba. Naselbine prebivalstva niso bile več nastavljene na vodah, temveč na strmih, dobro utrjenih hribih, katere sedaj imenujemo gradišča. In ljudstvo, ki je bilo naseljeno v teh gorskih trdnjavah, ni poznalo le kamenja in živalskih kosti, temveč je znalo že iz raznih kovin, iz bakra, brona in železa izdelovati svoje orodje.

Prazgodovinskih gradišč imamo na Slovenskem vse polno. Najznamenitejša so na Kranjskem: Vače, Šmarjeta, Šmihel pri Hrenovicah; na Goriškem: Sv. Lucija pri Tolminu; na Koroškem: Rožek, Napoleonov vrh blizu Beljaka; na Štajerskem: Ruše, Negova. Neka-

tere teh naselbin so silno stare. Tisočletja je tu prebival rod za rodom: od prvotnih kamenarjev pa do izobraženih, bojevitih Rimljanov.

Predmeti, ki se izkopujejo na teh krajih, so najraznovrstnejši. Med lončenimi posodami zavzemajo prvo mesto žare, ki imajo navadno obliko velikega lonca. V nje so spravljali ostanke sežganih mrličev. Najzanimivejše in najlepše pa so situle, to je bronaste posode, ki so zgoraj širše, spodaj pa nekoliko ožje in kojih gornji rob ima v sebi obroč, da se more zanj pritrditi povprečni držaj. Marsikatere teh posod so okrašene z vrezanimi ali izbočenimi podobami, tako znamenita „vaška situla“, katero so izkopali l. 1879. na Vačah in ki ima v treh pasovih prizore iz lovskega in vojaškega življenja. Zelo mnogoštevilni so predmeti, ki so služili za kinč: pločevinasti pasovi, bogato obloženi z izbokanimi okraski, ovratnice, zapestnice, igle za lase, uhani in prstani, zlasti pa mnogoštevilne zapone (fibule), ki so služile za pripenjanje obleke na ramenih in prsih. Vse druge predmete pa po svoji množini in mnogovrednosti prekaša najdeno orožje: sekire, meči, osti za sulice, puščice, noži, srpi in čelade.

Iz vseh teh najdenih predmetov sklepamo, da je bilo ljudstvo, ki je prebivalo po naših gradiščih, mogočno in bojevito. Imelo je svoje poglavarje, ki so je vodili v bojih. Poznalo je živinorejo in poljedelstvo in je tudi že udomačilo konja za ježo in vprego. — Gradišča so podobna dobro zavarovanim trdnjavam. Na vrhu, sredi naselbine, na lepem ravnem prostoru, so imeli ljudje shranjeno svoje imetje, živila, tudi živino, ali pa je bilo tamkaj pokopališče. Okoli te središčne ravnine so se vrstili nasipi, včasih v več krogih. Debeli koli, zabiti v zemljo, med katere je bilo vpleteno protje, so služili nasipom v oporo. K tem močnim plotovom in nasipom so prislonili svoja stanovanja, lesene, na pol v zemljo vkopane in s prstjo pokrite koče. — O veri in bogočastju prebivalstva po teh gradiščih sicer nimamo mnogo prič, vendar se da z gotovostjo povzeti vsaj to, da so verovali v nesmrtnost duše in v življenje na onem svetu. To spričuje njih spoštovanje in češčenje mrličev. Mrtva trupla so deloma sežigali na grmadah, deloma jih polagali v nizke, plitve grobe. Revni ljudje so potem navadno ostanke sežganih mrličev spravili v okroglo, kotličasto jamo, bogatini pa so jih vložili v posebno mrtvaško žaro, katero so pokrili s skriljnato ploščo. Hkrati s kostmi in pepelom so devali v te posode tudi lonce, čaše, skledice, v katerih so bile najljubše jedi pokojnikove. Pridejali so navadno mrliču tudi bogato doto nakrasnin iz brona, stekla, jantarja, ilovice. Po njihovem mnenju se namreč mrtvec ni ločil od človeške družbe, temveč je ostal v zvezi s svojimi sorodniki in prijatelji in je na onem svetu nadaljeval življenje, kateremu je bil tukaj privajen.

Dočim nam izkopavine razgrinjajo dovolj jasno sliko o življenju in delovanju prazgodovinskega prebivalstva na Slovenskem, nam pa vendar ne odgovore odločno na vprašanje: kateri narod pa je imel tisočletja v posesti naše dežele in kakšno je bilo njegovo ime? Zdi se, da je izza dobe mostišč in kamenarjev pa do Rimljanov

tukaj prebivalo eno in isto prvotno prebivalstvo, ki je sicer napredovalo v gospodarstvu in izobrazbi, pa je vendar glede na narodnost ostalo bistveno neizpremenjeno. Skoraj vsi novejši starinoslovci



Orodje mostiščarjev. Spodaj kamenje, s katerim se je mlelo žito.

prištevajo to ljudstvo Ilirom, to je onemu mogočnemu narodu, ki si je že pred Rimljani ob adrijatskem morju ustvaril veliko kraljestvo, raztezajoče se daleč tja preko Istre in Dalmacije do albanskih gorâ,

in o katerem poje pesnik: „Mogočen na morju Ilir'jan je bil, ko se je Rimec še ladje tesat učil.“ — Severni Iliri so se delili v mnoga plemena. Najznamenitejši izmed njih so Veneti, naseljeni po gornji Italiji, Istrijani, Japodi, stanujoči ob gornji Kolpi in po Krasu, Liburni v vzhodni Istri. Nad ilirske rodove so prišli okoli leta 380. pred Kristusom iz Galije (sedanje Francoske) bojeviti Kelti, jih deloma premagali in se med njimi naselili. Keltom pripisujejo zgodovinarji Noričane na Koroškem, Karne ob koroško-beneški meji, Tavriščane na Kranjskem, Latobike ob Savi in Krki. Pa njih gospostvo ni dolgo trajalo. Podjarmili so jih Rimljani.



„Kjerkoli Rimljan zmaga, tamkaj se tudi naseli.“ Tako je velelo staro rimsko načelo. Zato so tudi naše dežele dobile deloma rimsko prebivalstvo, kakor hitro je rimski orel nad njimi zagospodoval. Jugovzhodne pokrajine, Goriško z Vipavskim, so prišle pod rimsko oblast že l. 128. pred Kristusom. Osvojitev drugih dežel pa je združeno z imeni slovečih rimskih vojskovodij Julija Cezarja in Oktaviana, poznejšega cesarja Avgusta. Julij Cezar je obiskal le mimogrede, kakor pravi, iz tega namena naše dežele, „da bi spoznal pokrajine in ljudstva“. Po njem se imenuje triglavsko pogorje „julijske alpe“, in prelaz črez Hrušico „postaja na julijski planini“ (statio in alpe Julia). Vendar je Cezar s tem pohodom začrtal pot svojim naslednikom. Njegov stričnik Oktavijan je (l. 44. pr. Kr.) že vodil rimske legije zoper Japode in Latobike in se polastil utrjenih gradišč ob gorenji Pivki. Na hud odpor je zadel pri mestu Metullum (zdaj menda Metlje pri Starem Trgu), katero je branilo tri tisoč vojakov. Oktavian je bil pri obleganju dvakrat ranjen, a hrabri branitelji so končno vendar le podlegli rimski premoči in našli smrt pod razvalinami gorečega mesta. Od Metula je Oktavijan prodiral dalje ob Krki, si podjarmil Latobike in se slednjič polastil ob izlivu Kolpe ležečega mesta Segeste, kjer je pozneje nastalo rimsko mesto Siscia, sedanji Sisek. Za Japodi so prišli na vrsto Karni, Noričani in Tavriščani. Leta 14. po Kristusu je bila že vsa Ilirija v oblasti Rimljanov in meje njih cesarstva so se raztezale tja do Donave.

Slovenske dežele za dobo rimskega gospostva niso tvorile upravne celote, temveč so bile razdeljene v več provincij. Koroško in severozahodni del Gorenjskega je pripadal Noriku, vzhodni Štajer in Dolenjsko z Emono (Ljubljano) vred Panoniji, Notranjsko z Goriškim pa Veneciji in Istri. Vendar so se meje pozneje večkrat izpremenile. — Po vseh teh pokrajinah so Rimljani najpreje ustanovili vojaška taborišča, katera so se kmalu razvila v naselbine in mesta. Najznamenitejša so bila na Koroškem: Virunum (na gosposvetskem polju), Tiburnia (blizu Špitala); na Štajerskem: Celeia (Celje) in Poetovium (Ptuj); na Kranjskem: Emona (Ljubljana), Nauportus (Vrhnika), Neviodunum (Krško); v Primorju: Tergeste (Trst).

Rimljan je prinesel marsikaj dobrega v deželo.

V prvi vrsti je treba omenjati c e s t e. V tem oziru so bili Rimljani pravi mojstri. Njih ceste so bile tako trpežne, da jih tudi poznejša stoletja niso uničila. Služile so trgovini in prometu skozi ves srednji vek. In še dandanes gredo naše glavne ceste v tisti smeri, v kateri so jih izpeljali Rimljani. Na mnogih krajih je bilo treba tir rimske ceste le popraviti, da se more na njej prevažati ljudi in blago. Za naše kraje važno križišče cest je bilo v Akvileji (Ogleju).



Orodje iz bronaste dobe. Sekire, dleta, srp, noži.

Od tod je bila izpeljana cesta na Koroško črez Pontebo, po Kanalski dolini v Beljak in preko Krive Vrbe v Virunum. Druga glavna proga je vodila preko Soče po Vipavski dolini črez Hrušico in Logatec (Longaticum) v Emono (Ljubljano). Odtod črez Savo pri Črnučah na Mengeš, Trojane (Adrante), Celje in Ptuj. V Emoni se je od te proge odcepila druga cesta, ki je vodila črez Šmarje, Trebnje (Praetorium Latobicorum), Novo mesto v Neviodunum, čigar ostanki se nahajajo na Krškem polju, in od tod ob Savi proti Sisku. Tudi Ptuj in Sisek, Celje in Virunum, Akvileja in Trst so bila zvezana s cestami, da ne omenjamo mnogih kolovozov in stranskih potov, ki so preprezali naše pokrajine. Ceste so služile v prvi vrsti vojaškim namenom, pa tudi dobro urejeni državni pošti, trgovini in naobrazbi. Po njih so dohajali v deželo rimski naselniki.

Tuji gospodovalci so posebno dobro znali izrabljati tudi zaklade zemlje. Rudnike za baker, železo, svinec, ki so jih deloma že pričeli kopati prebivalci ilirske dobe, so Rimljani iznova dvignili, gradili so fužine in pospeševali kovaško obrt. Taki rimski rudniki so bili zlasti pogosti na Koroškem, na Kranjskem so se ohranili njih sledovi v Bohinju, pa tudi drugod. Domači izdelki so se v veliki množini izvažali v Italijo. Zadruge brodarjev, kovačev, tesarjev, suknarjev, ki se omenjajo v napisih, izpričujejo, kako zelo je tedaj cvetela obrt.

Slednjič ne smemo pozabiti, da je za časa Rimljanov prvič prisijal žarek krščanske vere v naše kraje. Mesto Sirmium (sedaj Srem), kjer je bil sv. Andronik, učenec sv. Pavla, prvi škof, in Akvileja (Oglej) sta pošiljala blagovestnike k nam. Pobožno sporočilo imenuje sv. Mohorja prvega akvilejskega škofa in njegovega diakona Fortunata kot prva oznanjevalca sv. vere. Sicer je krščanstvo v prvih stoletjih le počasi napredovalo in je moralo izvojevati hud boj s poganstvom, ki je bilo pri vojaškem prebivalstvu močno ukoreninjeno. Še v četrtem stoletju so se pri nas zidali templji v čast solnčnemu bogu Mitru, boginji Isidi in drugim malikom. Toda vesel napredek krščanstva se kaže v mogih škofijah, ki so se ustanovile, in v veliki množici mučencev, ki so radovoljno žrtvovali svoje življenje za sveto vero. Izmed škofij, ki so bile za časa Rimljanov ustanovljene, je omeniti: Trst, Koper, Emono (Ljubljano), Petovij, Celje, Sisek, Tiburnija (na Koroškem). Skoraj gotovo je imelo tudi mesto Virunum škofijski sedež. Žal, da so divji viharji poznejših časov le prehitro zamorili nadebudno setev.

Z vlado Rimljanov konča stari vek, konča tudi doba vstaljenih in urejenih političkih in gospodarskih razmer v naših deželah. Kar je prišlo za njo, to je bilo razdejanje in zmeda, ki je trajala več stoletij. Novi narodi so tedaj prišli od vzhoda, si iskali selišč in izpodrivali drug drugega. Naše dežele pa so bile tista struga, po kateri se je veletok ljudstev valil proti jugu v Italijo in na Balkan. — Prvi so prišli divji Huni. Njih poglavar Atila, imenovan „šiba božja“, je leta 452. pripeljal svoje trume iz ogrskih nižav, razdejal Ptuj, Celje, Emono, oplenil in razrušil bogato Akvilejo in kot hudournik drl naprej v Italijo. Le vsled posredovanja papeža Leona I. je prizanesel Rimu. Za Huni so prišli germanski rodovi Rugijcev, Herulov, Gepidov, Gotov in Langobardov. Vsi ti so drli preko naših pokrajin, izpodrinili rimsko prebivalstvo, se za nekaj časa vstavili, pa hiteli zopet naprej. Zadnji v tej vrsti so bili Slovenci.

2. Prihod in naselitev Slovencev.

Ko so Rimljani gospodovali v naši domovini, je narod Slovencev vzajemno z drugimi slovanskimi rodovi prebival po širnih planjavah južne in zahodne Rusije, tja do Visle na severu in dolenje Donave na jugu. Tedaj še ni bilo med Slovani tiste razlike v jeziku in šegi, kakor jo opažamo danes. Sami sebe so se nazivali „Sloveni“, tujci pa so jim rekli tudi „Veneti“ (od tod nemški izrazi „Wenden“,

„windisch") ali Srbi. Živeli so kot miren poljedelski narod v nizkih raztresenih kočah, obdelovali zemljo in pasli svoje črede. Grški pisatelj Prokopij pravi o njih, da se niso upali niti oblegati mest, niti se bojevati na ravnem polju.

A sila časa je napravila iz miroljubnih ljudi silen in bojevit rod, ki je drzno naskakoval mogočne države in si z mečem v roki osvojil obsežne pokrajine. Kaj je napotilo Slovene, da so začeli siliti proti jugu in zahodu, ni znano. Menda jim je bila domovina pretesna, ali pa jih je mikal zgled germanskih plemen, ki so si po lepih pokrajinah Italije, Galije in Španije osvojili nova bivališča in



Grobišče pri Vačah z izkopinami.

ustanovili mogočna kraljestva, ali pa so jih tiščali drugi narodi naprej. — Najprej je moč slovenskega orožja občutilo grško cesarstvo. Že v začetku šestega stoletja so se pričeli drzni pohodi Slovenov čez Donavo na grško ozemlje. Prodirali so v Trakijo, Ilirijo, Dalmacijo, pustošili po deželi, oblegali mesta Toper, Solun in se pokazali celo pred zidovjem Carigrada. A ti pohodi niso služili le ropu in plenu, temveč so bili neka vrsta oboroženega naseljevanja. Sirski zgodovinar Ivan iz Efeza piše namreč o njih: „V tretjem letu po smrti grškega cesarja Justina (l. 581.) se napravi na pot prokleto ljudstvo Slovenov, prehodi vso Grško ter tesalske in traške pokrajine. Osvoji

si mnogo mest in trdnjav, pustoši, požiga, ropa in gospodari po deželi ter biva v nji popolnoma svobodno in brez strahu, kakor v svoji domačiji. Na ta način so dobili Slovani prosto roko v deželi, bivali ondi ter se razširjali po nji, dokler jih ni Bog pregnal. Pustošili, požigali, plenili so prav tja do dolgega zidovja (blizu Carigrada) ter si z ropanjem pridobili vse cesarjeve črede — mnogo tisoč — in tudi črede drugih. In glej, do današnjega dne (l. 584.) bivajo, posedajo in počivajo v rimskih pokrajinah brez skrbi in strahu; pleneč, moreč, požigajoč so obogateli ter imajo mnogo zlata, srebra, konjskih čred in orožja, vojskovanju so se priučili celo bolje kakor Rimljani."

Takrat so torej zasedli pokrajine balkanskega polotoka južno od Save in Donave oni Sloveni, ki jih zdaj imenujemo Hrvate, Srbe in Bolgare.

A sila Slovenov si je kmalu potem izbrala za prodiranje drugo smer in se vrgla na gorate alpske dežele. Tu nastopijo Sloveni v družbi z Obri. Ni bilo morda sorodstvo po duhu ali krvi, ki je združilo ta dva naroda k skupnemu podjetju, temveč medsebojna korist. Obri so bili divje, roparsko, mongolsko ljudstvo, majhne gibčne postave in žoltih, strogih obrazov. Bili so izvrstni jahači, ki so preživeli noč in dan na svojih konjih, kakor da so prirastli k njim. Vajeni so bili streljati na konjih, pa le težko so stali na svojih nogah. Utrjeni so bili tako, kakor noben drug narod. V boju so bili strašni sovražniki, ker niso bili zadovoljni, da so premagali nasprotnike, ampak so jih hoteli popolnoma uničiti. Ker so Obri živeli le za boj in rop, zato so potrebovali po opustošenih zemljah, katerih so se polastili, takih ljudi, ki so bili vajeni obdelovati polje in se pečati s kupčijo. Taki ljudje pa so bili Sloveni, ki so služili Obrom za hranitelje in oskrbovatelje njih zemlje, nasproti pa so imeli v njih mogočne zaveznike v vojski.

Zavezništvo Slovenov z Obri se je pričelo že takrat, ko sta živela oba naroda še v jugovzhodni Rusiji med Volgo in Karpati in je temeljilo na popolni enakosti in ravnopravnosti. Ko je obrski vojvoda Bajan l. 579. hotel s silo podjarmiti Slovene ob dolenji Donavi in zahteval od njih davka, tedaj so mu odgovorili samozavestno slovenski poveljniki: „Kdo izmed ljudi, katere obsevajo solnčni žarki, je tako močan, da bi nas premagal? Navajeni smo, da si lastimo tuje zemlje, ne pa, da bi si drugi svojili našo. Taka bode naša navada, dokler bode kaj boja in kaj mečev." Šele pozneje se je zavezništvo spremenilo v hlapčevsko odvisnost, ki je pa tudi dala povod, da so se Slovenci otresli krutega obrskega jarma.

V družbi z Obri so začeli Sloveni proti koncu šestega stoletja prodirati proti zapadu. Tu se je bil prav takrat zgodil znamenit prevrat. Longobardi, ki so imeli v posesti vzhodne alpske dežele in del sedanje Ogrske, so bili l. 568. odšli v Italijo in prostrane pokrajine so bile brez vladarja. Njih dedščino so zdaj prevzeli Sloveni in Obri.

Napačno je misliti, da se je naselitev Slovencev v sedanji domovini izvršila lahko, mirno in brez boja. Kakor so si njih rojaki

na Balkanu z mečem v roki osvojili zemljo za svoja selišča, tako so si morali tudi Slovenci s silo priboriti tla, na katerih zdaj prebivajo.

Pokrajine ob Savi, Dravi, Muri, Soči, Adriji in v panonskih nižavah niso bile prazne in popolnoma opustošene. Tu je živelo še mnogo rimskega ljudstva, vzajemno s prvotnim ilirskim in keltskim prebivalstvom. Stala so še bogata mesta (Celeia, Tiburnia), kjer so bili škofijski sedeži in mnogo drugih manjših naselbin. Z Bavarskega pa so silili v deželo Nemci in hoteli gospodovati v njej.

Po hudih bojih, ki so trajali več desetletij, so Slovenci rimske in nemške prebivalce deloma premagali in si jih podvrgli, deloma pa izrinili iz dežele. Požgali in razrušili so rimska mesta in zatrli tudi vse sledove krščanstva, da ni bilo potem skoraj dve sto let med Slovenci niti cerkve, niti duhovnikov.

Zemlja, katero so Slovenci zasedli, je bila zelo obsežna, mnogo obsežnejša, kakor je tista, katero imajo zdaj v posesti.

Naravna pota, po katerih je napredovalo naseljevanje, so nudile reke in široke doline ob njih. Ker je naš svet nagnjen proti vzhodu, kamor teče tudi večina rek, zato so Slovenci od te strani pričeli prodirati in silili vedno dalje do izvirov. Zasedli so dolino Save z vsemi njenimi pritoki, prodrli so ob Dravi tja gori do toplaškega polja na Tirolskem in ob Muri daleč v Gornji Štajer v sedanjo Gornjo in Dolenjo Avstrijo. Polagoma so se razprostrli po vsej sedanji Kranjski, Koroški, Štajerski in po Primorju ob Adriji. Pustriška dolina na Tirolskem, solnograški Lungau, dolina Anižе med Gorenjo in Dolenjo Avstrijo so imele slovenske naselbine. Na severu jih je Donava ločila od sedanjih Čehov, na jugu pa jim je šele odpor furlanskih vojvod, s katerimi so imeli Slovenci več desetletij hude boje, ustavil daljno prodiranje. Vendar so zasedli severni gorati svet Furlanije tja do reke Taljamento in ustanovili tudi mnogo naselbin v nižavi. Marsikateri furlanski kraji, Beogrado, Passiano Schiavonesco s svojimi slovenskimi imeni spominjajo na nekdanje slovensko prebivalstvo.

Vendar je treba pripomniti, da je bila slovenska dežela splošno zelo redko naseljena in da je mnogo sveta ostalo neobdelanega, zaraščenega z neprodirnimi gozdi. Tudi oddaljene hribovske doline so bile šele par stoletij pozneje naseljene.

Vrh tega slovenska zemlja ni bila neka celota, obkrožena od naravnih mej, kakoršna je Češka ali Ogrska, temveč je bila sestavljena iz cele vrste dolin in nižav, ločenih med seboj po visokih gorovjih, ki so obteževala promet, provzročala razdeljenost in tako slabila zavest vzajemnosti. Mesto skupne politične enote se je razvila cela vrsta malih državic, tako v Gorotanu, na Posavju in v panonski nižavi.

Prvotnih prebivalcev Slovenci niso popolnoma iztrebili, temveč jih premagali in zasužnjili. Od njih so sprejeli mnogo imen za glavne reke, mesta in gorske vrhove v novi domovini. Reke: Sava, Drava, Mura, Raba, Krka; mesta: Celje, Ptuj; gorovja: Alpe, Ture, Kras, so imela slična imena že v rimski in predrimski dobi. — Na jugu v Primorju se je ohranil rimski živelj še v nekaterih mestih.

Trst, Koper, Piran v Istri, Kormin, Cedad na Beneškem imajo že iz tistih dob romansko (italijansko) prebivalstvo.

Proti severu pa so Slovenci neomejeno gospodovali do Donave, kjer so podajali roke Čehom onstran reke. Nemško prebivalstvo se je vzdržalo le na severnem robu v Solnogradu in v vzhodnih Tirolah. A še tu je bilo izpostavljeno silovitemu navalu Slovencev in izgubljalo vedno več tal. Leta 611. so Slovenci premagali bavarskega vojvoda Garibalda pri Liencu na Tirolskem in silno opustošili bavarske meje. Le s hudim naporom se je pozneje posrečilo Bavarcem jih pregnati iz dežele. Še sto let pozneje so morali Nemci se umikati iz solnograškega Pongava in se niso upali ondi obnoviti razrušenega samostana sv. Maksimilijana. Celo globoko notri v bavarsko zemljo so se raztezali pohodi Slovencev.

Iz zgodovinskih poročil o naseljevanju Slovencev, ki sem jih tu podal, se da najbolje posneti njih razmerje do drugih Jugoslovanov. Ko so jugoslovanski rodovi zapustili svojo prvotno domovino, so bili eno ljudstvo, ki se je nazivalo z imenom „Sloveni", in rimski zgodovinopisci imenujejo „Slovenijo", „domovino Slovenov" prav tako pokrajine med Donavo in Adrijo, kakor dežele na Balkanskem polotoku. V svoji sedanji domovini so se naselili Jugoslovani precej v istem redu, kakor so preje prebivali v prvotni domovini. Govorili so en jezik. Sicer so se po raznih krajih pozneje razvila razna narečja, a vsa ta narečja od Alp pa do Egejskega morja se še dandanes tako vrste med seboj, da sega drugo v drugo. Ni mogoče reči, kje jenja slovenski jezik in kje se pričenja hrvatski, in za macedonske Slovane se še v današnjih dneh prepirajo, jih je li prištevati Srbom ali Bolgarom.

Sloveni so si v novi domovini ustanovili posamezne države. Oni del, ki je bival med Dravo in Adrijo, je imel najpreje razne vojvode ali „bane", a si je pod Tomislavom l. 914. osnoval enotno kraljestvo, katero je imenoval hrvaško. To ime je v začetku zaznamovalo najbrže neko pokrajino, pozneje pa se je po njej začelo nazivati tudi ljudstvo, ki je ondi prebivalo. Hrvatje so došli v svojo sedanjo domovino že par desetletij pred Slovenci (okoli l. 550.). Menda jim je gotski kralj Totila prepustil Panonijo in Dalmacijo, da mu pomagajo v Boju z Bizantinci. Izpodrinili so romansko prebivalstvo ob Adriji, ki se je vzdržalo le v nekaterih mestih. Na jugovzhodu od hrvaškega kraljestva so isti Sloveni ustanovili drugo državo in jo imenovali s prastarim imenom srbsko. Tretji del je prišel pod oblast mongolskih Bolgarov, ki so sicer sprejeli jezik svojih podložnikov, a njih ime je izpodrinilo prvotno nazivanje; tako je nastalo slovensko-bolgarsko carstvo. Četrti del Slovenov je prodrl najdalje proti severozahodu in zasedel sedanjo našo domovino. Ta je ohranil svoje staro ime „Sloveni" (Slovenci), ki nam še dandanes živo kliče v spomin, da so en narod vsi tisti, ki bivajo od Slovenskih goric do Adrije, od laške meje pa do Črnega in Egejskega morja.



Staro gradišče v Šmihelu pri Hrenovicah.

3. Kralj Samo.

Družabni red je bil pri Slovencih osnovan na enakopravnosti. Slovenci niso imeli plemstva kakor Germani, ki so smatrali svoje kneze in vojvode za ljudi višje vrste, za potomce bogov, katerih se morajo oklepati podložniki z brezmejnim češčenjem in vdano pokorščino. Pri njih je imel izprva vsak član naroda enake pravice in enake dolžnosti. Vsled tega svojstva, kakor tudi pretežno kmetskega značaja našega ljudstva, se pri Slovencih niso razvile mogočne vojaške države, kakoršne so ustanovili germanski rodovi Gotov v Italiji in Španiji, ali Franki v Galiji. — Prvotna politična enota Slovencev je bila župa (županija), zaveza sorodovincev, ki so bili skupaj naseljeni v enem okrožju. Tej zavezi je načeloval izvoljeni župan, ki je nadzoroval gospodarstvo, imel sodno oblast in je v dobi poganstva hkrati opravljal tudi duhovniške posle. Take župe pa so bile ob času vojne preslabe, da bi se mogle same braniti ali napadati. Zato so se združile v male države, ki so si izvolile skupnega poglavarja, vojvoda (kneza) ali velikega župana. Ta je navadno imel oblast le toliko časa, kolikor časa je trajala vojska, a jo je odložil, čim je bila končana. Toda če je bila nevarnost trajna, tedaj je knez obdržal svoje dostojanstvo tudi dalje časa, in mnogokrat se je vsled gospodoželjnosti tudi trajno ukoreninilo v kaki družini. Take državice so obsegale navadno vse župe kakega velikega okrožja, ki je tvorilo naravno celoto. Nahajamo jih v Gorotanu, kjer se omenjajo knezi: Valuk, Borut, Hotimir, Gorazd, v Posavju, kjer sta kneževala Vojmir in Ljudevit, in v panonski nižavi ob Blatnem jezeru, kjer se omenjata Pribina in Kocel. V Bosni so se take velike župe z vojvodi na čelu ohranile celo do prihoda Turkov v 15. stoletju.

Le enkrat so se vsi Slovani, severni in južni, strnili v večjo politiško skupino in ustanovili zvezno državo Samovo.

Povod osnovi tega mogočnega kraljestva so dali Obri. Slišali smo, da so bili Slovenci vojni zavezniki in hranitelji Obrov. Dokler se je ta zveza opirala na enakopravnost in dobrohotnost, je lahko obstala, ker je donašala obema narodoma korist. A kmalu so Obri hoteli gospodovati nad Slovenci in so jih pričeli kruto zatirati. V

vojskah so morali Slovenci sami iti nad sovražnike, Obri pa so ostali v svojih taborih. A če je bilo kaj vojnega plena, so ga ti hoteli imeti zase. Po zimi so Obri prihajali v deželo Slovencev, so tam živeli in se redili na njih stroške, jim s silo jemali žene in hčere in nakladali še druge davke. Kaj čuda, če se je ljudstvo slednjič uprlo in se skušalo otresti hudega jarma.

Toda Obrov je bilo mnogo in bili so bojeviti ljudje. Le z združenimi silami je bilo mogoče streti njihovo nasilstvo. Tu je vstal Samo, zbral l. 623. okoli sebe vse slovanske rodove, ki so bivali ob Labi, na Češkem, v Moravi, v Posavju in ob Adriji. Z vsemi temi četami se je vrgel nad Obre in jih porazil. Neštevilna množica Obrov je tedaj padla pod mečem združenih Slovanov.

Ta uspeh je poučil Slovane, da je le v edinosti moč. In Samo, ki je bil voditelj zveznih slovanskih čet v boju proti Obrom, je tudi še po slavni zmagi obdržal vrhovno oblast nad vsemi združenimi rodovi in je kot kralj nad njimi vladal celih petintrideset let (leta 623.—658.).

Iz življenja tega izrednega moža nam je le malo znano. Nekateri zgodovinarji so trdili, da je bil frankovskega rodu in se je najpreje pečal s trgovino. Toda ni težko dokazati, da je bil Samo Slovan po rodu, po duhu in po zunanjosti. Že ime Samo ali Samoslav je slovansko, slovanske šege so vladale na njegovem dvoru, dočim je bil s Franki kakor z Obri v vednem sporu.

Samova slovanska država je bila neka narodna zveza med Čehi, Slovenci in polabskimi Srbi. Središče ji je bilo Češko s sosednjimi deželami. Na severu so se ji pridružili polabski Srbi, katerim je takrat vladal knez Drvan, na jugu Slovenci pod vojvodom Valukom. A skoro gotovo se je raztezal Samov vpliv še dalje proti jugovzhodu k sedanjim Hrvatom in Srbom, kajti tudi ti slovanski rodovi so se v začetku sedmega stoletja z drugimi Slovani vred rešili obrskega jarma.

A Samova država ni bila Slovanom le mogočna opora proti Obrom na vzhodu, temveč tudi proti nemškim Frankom na zapadu, od koder je njihovi svobodi grozila še hujša nevarnost.

Frankovski kralj Dagobert je okoli leta 630. sklenil s Samom trgovinsko zvezo in je poslal mnogo frankovskih kupcev v slovenske dežele, ki so ondi prodajali raznovrstno blago in dragotine. A zdi se, da so bili ti frankovski trgovci ogleduhi, ki so imeli pot pripravljati Dagobertovi vojski. Zato so Slovani padli po njih, jih mnogo ubili in se polastili njih blaga. Dagobert je zdaj najpreje zahteval zadoščenja, a ko mu ga Samo ni hotel dati, je prišlo do krvavega spopada. Frankovski zgodovinar Fredegar o tem dogodku podaje sledeče poročilo: „V tistem letu (631) so Slovani, imenovani Vinidi, ubili mnogo frankovskih trgovcev, ki so kupčevali v Samovem kraljestvu, in se polastili njih blaga. To je bil povod razpora med Dagobertom in Samom, kraljem Slovanov. Dagobert pošlje k Samu poslanca Siharija in zahteva, naj se tisti, ki so njegove trgovce umorili, kaznujejo, za ugrabljeno blago pa naj se da primerna odškodnina. Toda Samo ni hotel sprejeti Siharija, niti ga pustiti na

svoj dvor. Nato se je Siharij oblekel po slovansko in z zvijačo se mu je posrečilo s svojim spremljevalstvom priti pred Sama in mu razložiti vse zahteve, ki so mu jih bili naložili. Toda Samo ni hotel popraviti krivice svojih ljudi, temveč je le dovolil, da se postavi sodišče, ki naj bi sodilo o teh in drugih prepornih zadevah med obema strankama. Nato pa začne Siharij kot nepreviden poslanec rabiti zasramovalne besede, groziti in zahtevati, naj bodeta Samo in njegovo ljudstvo pokorna kralju Dagobertu. Samo, že nekoliko užaljen, odgovori: „Saj smo na uslugo Dagobertu, mi in naša zemlja, ako le hoče z nami v prijaznosti živeti.“ A Siharij mu odvrne izzivajoče: „Ni mogoče, da bi živeli kristjani in služabniki božji v prijateljski zvezi s poganskimi psi.“ „Dobro,“ mu reče nato Samo,



Izkopina: Gališko orožje.

„ako ste vi božji služabniki, mi pa poganski psi, vas smemo raztrgati s svojimi zobmi, ker se tako obnašate proti svojemu Bogu.“ Potem so vrgli Siharija iz Samovega dvora. — Ko Dagobert vse to zve, ukaže po vsej Avstraziji zbirati vojsko, katera se potem v treh oddelkih napoti nad Sama in Slovane. Dagobert izpodbudi tudi Longobarde, da se vzdignejo zoper nje. A tudi Slovani se pripravljajo na vseh straneh za boj. Alemanska vojska pod vodstvom vojvoda Krodeberta premaga Slovane, prav tako longobardska. Alemani in Longobardi ujamejo mnogo Slovanov in jih odpeljejo s seboj. Drugače pa se je godilo avstrazijski vojski pri Wogastogradu, kjer se je zbral glavni oddelek hrabrih Slovanov. Tri dni je trajal boj, in Dagobert je izgubil velik del svoje vojske. Nazadnje je moral zapustiti tabor in vse drugo, kar je imel pri sebi, in je bil prisiljen bežati v svojo domovino. Slovani pa so kmalu potem opetovano začeli napadati Turingijo in druge frankovske pokrajine.“

Poročilo nemškega zgodopisca priča dovolj, kako nevarni sosedje so bili Slovani mogočnim Frankom za dobe kralja Sama.

Po Samovi smrti (l. 658.) je njegova velika država razpadla. Slovenci so se ločili od svojih severnih bratov Čehov in zopet živeli pod svojimi domačimi vojvodi. Vez, ki je družila vse Slovane v sedanjih avstrijskih deželah in preko njih v mogočno politično celoto, se je le še enkrat za malo let obnovila za češkega kralja Otokarja II. Vendar je imela Samova država za vse slovanske rodove trajen pomen. Rešila jih je poniževalnega obrskega jarma, jih dvignila na višjo stopinjo izobrazbe in razvnela narodno zavednost. Pod Samom so Slovani čutili, da so kos svojim nemškim sosedom, in ta zavest jim je vžigala pogum in dajala podjetnost za tedanje mnoge boje. Ako bi bili Slovani ohranili edinost kot dragoceno Samovo dediščino, bi bili tudi v poznejših časih sami določevali usodo in oprti na svojo lastno moč uspešno odbijali sovražnike na desni in levi. Tako pa je le prekmalu zavladala med njimi nesloga, ki jih je uklonila tujemu jarmu. Po pravici toži pesnik:

„Viharjev jeznih mrzle domačije
pokrajine bile naše so, kar Samo
tvoj duh je zginil, kar nad tvojo jamo,
pozabljeno od vnukov, veter brije.“

Seveda je treba upoštevati, da je bilo edinstvo Slovanov tedaj le plod zunanje sile, ne pa notranjega kulturnega razvoja. Veliki vojvodi, mogočni vladarji, kakršni so bili Aleksander Veliki ali Samo, ki dosežejo sijajne trenotne uspehe, so navadno le redki zgodovinski pojavi. Tudi med nemškimi plemeni je vladala nesloga, dokler jih ni združil sv. Bonifacij v eni katoliški veri in oprl politično edinstvo na škofije in samostane. Ta enotna cerkvena organizacija, katero je vpeljal veliki nemški apostol, je bila kakor obroč, ki je vezala posamezne dele in plemena Nemčije.

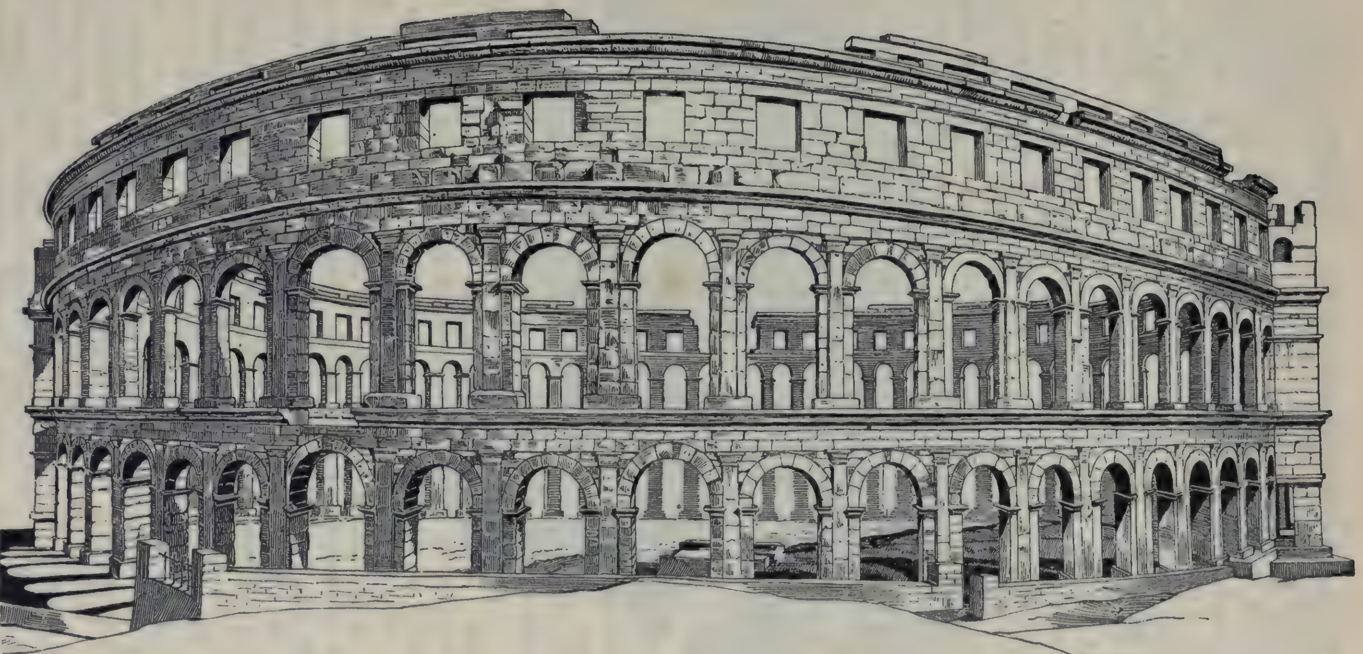
Slovanom ni bilo prisojeno, da bi bili pravočasno dobili tako trdno, enotno cerkveno uredbo. Kar je ustvaril sv. Metod v Panoniji in Moravi, je le prehitro uničil Madjarski naval. Zato je pa manjkalo prave kulturne podlage za slovansko vzajemnost, ki je ostala le trenoten pojav.

4. Boji s Furlani.

Koliko sile in bojnega navdušenja je živelo v slovenskem narodu prva stoletja njegovega bivanja v sedanji domovini, izpričujejo zlasti drzni napadi na južne sosede, Longobarde in Furlane, ki so bili za Slovence večinoma zmagoviti.

O tej dobi slovenske zgodovine, ki nam kaže naše pradede kot junaške, bojevite ljudi, vajene z orožjem v roki si osvajati zemljo, nam obširno poroča longobardski zgodovinar Pavel Diakon.

Ta mož se je rodil okoli leta 725. v mestu Čedadu na Furlanskem, torej prav blizu slovenske meje. Po očetu se je imenoval



Rimski amfiteater v Pulju.

(Risal A. Veiter.)

Pavel Warnefrid, pa ker je pozneje stopil v duhovski stan in postal diakon, je dobil priimek od te duhovske službe.

V šolo je hodil najpreje v Čedadu, pozneje v Paviji, kjer so takrat stolovali longobardski kralji. Seznanil se je s kraljem Ratchisom, kateremu se je tako prikupil, da je poslej po očetovsko zanj skrbel. Postal je učitelj pesništva na kraljevem dvoru in dobil celo plemenito Adelbergo, hčer zadnjega longobardskega kralja, v vzgojo in pouk. Ko je leta 744. Karol Veliki storil konec longobardskemu kraljestvu, je Pavel sklenil odtegniti se svetu. Oblekel je redovniško haljo in se podal v benediktinski samostan na gori Montecassino blizu Neapolja. Tu je umrl bržkone 13. aprila l. 799.

V samostanski samoti se je Pavel pečal s spisovanjem raznih knjig. Med njegovimi deli je za nas najvažnejša „Zgodovina Longobardov", ker mnogo poroča o usodi in dejanjih našega naroda v tisti dobi, ko drugi nemški zgodopisci o njem skoraj popolnoma molče. Pavel Diakon je Slovence sam dobro poznal, ker je svojo mladost preživel v njihovi bližini in je od svojih pradedov slišal mnogo pripovedovati o njih bojnih činih. Te narodne pripovedke je sprejel v svojo zgodovino in nam tako podal jasno, zanimivo sliko o tedanjih burnih časih. Tu naj kratko podam vsebino njegovega zgodovinskega dela, v kolikor se tiče nas Slovencev, deloma doslovno tako, kakor nam poroča živahni pripovedovalec sam.

Slovenci so prišli v dotiko z Longobardi in posebej še s Furlani, svojimi sosedi, takoj po naselitvi v sedanji domovini. V družbi z Obri jih vidimo opetovano prodirati v Italijo, tako že leta 598. in pozneje leta 610., ko je znameniti samostan sv. Ivana ob Timavu se zrušil v razvaline in je celo mesto Čedad padlo Obrom v roke. Iz te dobe nam je ohranil Pavel Diakon lep spominek slovenske usmiljenosti. Pripoveduje namreč, kako čudovito se je rešil njegov praded Lopichis obrske sužnosti in povrnil zopet v Furlanijo.

Ko je Lopichis bežal iz obrske dežele, je blodil več dni po goratih krajih. Trohica kruha, katero je vzel s seboj, mu je kmalu pošla. V nevarnosti je bil, da bi umrl lakote. Nato pride v kraj, kjer so stanovali Slovenci. Neka postarna slovenska žena hitro spozna, da je begunec in da od lakote omaguje. Usmili se ga, skrije ga v svoji hiši in mu skrivaj po malem daje potrebne hrane, dokler si ni opomogel. Ko je bil že dovolj krepak, mu je dala še nekaj živeža na pot, in ga poučila, v katero stran mora iti. Tako je Lopichis že črez par dni prišel zdrav na svoj dom.

Boji z združenimi Slovenci in Obri so bili za Furlane vedno nesrečni. Le oni del Slovencev, ki so bivali na skrajnem jugozapadu, v čedadski okolici in po goriških brdih do Medane, se jim je okoli l. 611. posrečilo za nekaj časa dobiti v svojo oblast.

Tudi pozneje, ko je bila zveza med Obri in Slovenci že davno pretrgana, beremo še v Pavlovi zgodovini o mnogih vojnih pohodih Slovencev v Italijo. Zdaj so na svojo roko izkušali prodirati proti jugu. Brez dvoma Slovencem ni bilo toliko za plen in požiganje, kolikor bolj za lepe, solnčne italijanske ravnine, kjer so se hoteli stalno naseliti. Z dveh strani so izkušali prodirati v Furlanijo, ob

Nadiži proti Čedadu in po takozvani ogrski cesti mimo Palmenove proti Taljamentu. Toda na meji so stali bojeviti Furlani z mečem v roki in branili vhod v Italijo. Zato je prišlo do krvavih spopadov. Enega nam Pavel Diakon tako-le opisuje:

Okoli l. 664. je bil Vektari furlanski vojvoda in je imel svoj sedež v Čedadu. Prigodilo se je, da je moral po opravkih odpotovati na kraljev dvor v Pavijo. Ko so Slovenci to zvedeli, so zbrali močno vojsko in hoteli napasti Čedad. Ne daleč od tega mesta pri



Nadiška dolina.

Briščah so postavili svoj tabor. Toda vojvoda Vektari se je bil že prejšnji večer povrnil iz Pavije, česar pa Slovenci niso opazili. Ker so Vektarijevi grofi odšli že vsak na svoj dom, se je vzdignil on sam s petindvajsetimi možmi in šel nad Slovence. Ti so se smejali, ko so videli malo krdelce in so rekli, da gre pač nad nje akvilejski patriarh s svojimi duhovniki. Ko je Vektari prišel do mosta nad reko Nadižo, pri katerem so se postavili Slovenci, je vzel z glave svojo čelado in se jim dal spoznati, imel je namreč plešasto glavo. Ko so Slovenci videli, da je Vektari sam prišel, so se tako prestrašili, da so mislili bolj na beg, kakor na boj. Vektari je nato s svojim malim krdelcem napadel Slovence in jih toliko pobil, da jih je izmed pet tisoč mož le prav malo ubežalo.

Lahko je spoznati, da je Pavel hotel tukaj nekoliko proslaviti svoje rojake, in sicer na račun resnice. Neverjetno je namreč, da bi bilo 5000 oboroženih Slovencev, ki so se nameravali polastiti celega mesta, bežalo pred petindvajsetimi možmi in se dalo od njih pobiti. Zgodovinska resnica bode najbrže ta, da je Vektari nenadoma udaril na Slovence, ki so hoteli zasesti furlansko nižavo in jih je z manjšo silo vrgel nazaj v gore nad Čedadom.

Ta spopad se je sicer končal s porazom Slovencev, vendar mora Pavel Diakon že nekaj desetletij pozneje poročati o drugem usodnem udarcu, ki je zadel Furlane pod vojvodom Ferdulfom l. 705., ko je bilo uničeno skoraj vse njihovo plemstvo. Slovenci so se tudi takrat prikazali v večjem številu blizu Čedada, toda pomneč svoj poraz za vojvoda Vektarija, se niso spustili v ravnino, kjer niso mogli mnogo opraviti proti dobro oboroženemu in v boju izurjenemu plemstvu furlanskemu. Poiskali so si raje naravne trdnjave in se utaborili na strmi gori blizu Čedada. Semkaj so izvabili svoje nasprotnike in jih skoraj do zadnjega potolkli. Zanimivo poročilo tej strašni nesreči se glasi tako:

„Po smrti Adonovi je dobil vojvodstvo Ferdulf, doma iz Ligurije, nestalen in ošaben človek. Hotel si je pridobiti sloves zmagovalca nad Slovenci, pa je s tem napravil veliko škodo sebi in Furlanom. Podkupil je nekatere Slovence, da bi na njegov poziv poslali vojsko v Furlanijo. To se je zgodilo, a je dalo povod veliki nesreči na Furlanskem. Nekatere slovenske roparske čete so namreč napadle furlanske črede in ovčarje, ki so pasli v njih bližini, in napravile mnogo plena.[1]

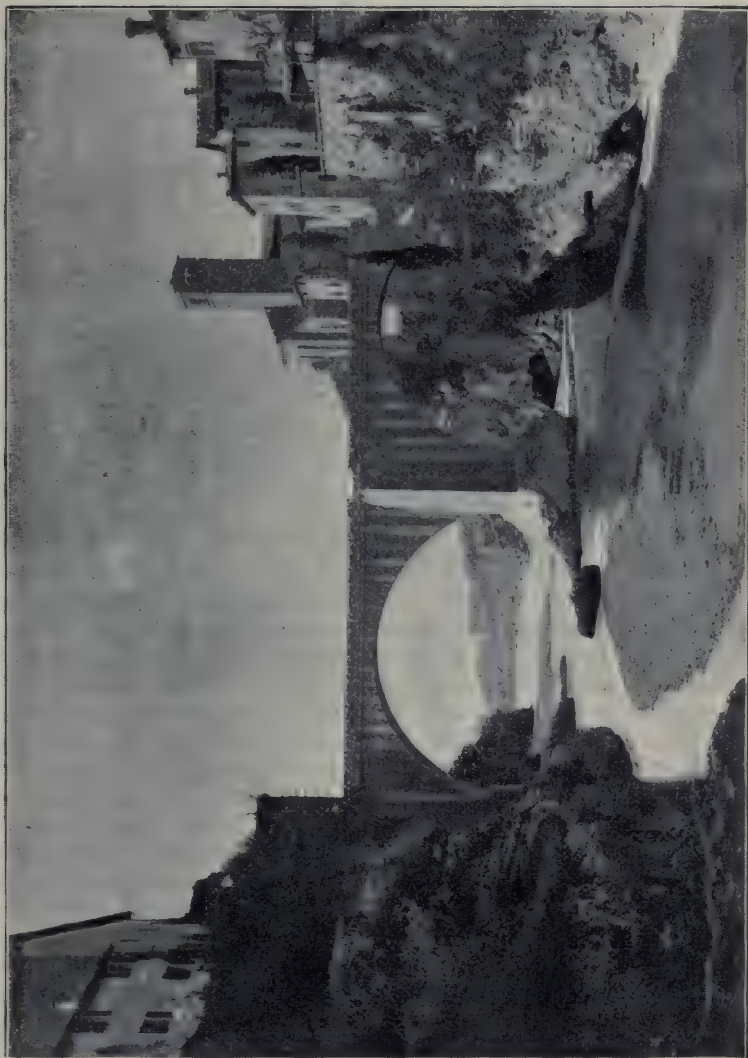
Župan dotičnega okraja, plemenit, hraber in čvrst mož, je hitel za roparji, a jih ni mogel dohiteti. Ko se je vračal, ga sreča vojvoda Ferdulf in ga vpraša, kaj se je zgodilo z roparji. Argait, tako mu je bilo namreč ime, mu odgovori, da so ušli. Nato pravi Ferdulf zaničljivo: „Kako bi ti mogel izvršiti kaj hrabrega, ker se imenuješ Argait, kar pomenja bojazljivca.“ Argait, hraber mož, pa mu na to jezno odvrne: „Dal Bog, da ne bi umrla prej, dokler ne bodo ljudje spoznali, kdo izmed naju je večji bojazljivec.“

Kmalu potem, ko sta se tako prepirala, je prišla mnogobrojna vojska Slovencev, katere je bil Ferdulf z denarjem izvabil v Furlanijo, in se utaborila na vrhu neke gore, ki je bila zaradi strmin le težko dostopna. Vojvoda Ferdulf je s svojo vojsko prišel do gorskega podnožja in iskal zložnejše poti, da bi napadal Slovence. Tedaj pravi že omenjeni Argait Ferdulfu: „Spomni se, vojvoda Ferdulf, da si me imenoval bojazljivca in nesposobnega človeka. Sedaj naj pride kazen božja nad tistega izmed naju, ki bode prišel pozneje do Slovencev.“ Po teh besedah obrne svojega konja proti strmini, po kateri je bil dohod zelo težak in prične jezditi proti taboru Slovencev. Ferdulfu pa se je zdelo sramotno, ako ne bi po

---

[1] Furlanski pastirji so pogosto gnali svoje črede v tolminske hribe, a tudi Tolminci v furlanske nižave. Zdi se, da je med njimi prišlo do malega spopada, ki je dal povod večji vojski.

isti težavni poti napadel Slovencev in je jezdil za Argaitom po nepripravnih in nepristopnih krajih. Za njim jo je udrla ostala vojska, ker se ji je zdelo nečastno, ako ne bi sledila svojemu vojvodi. Ko Slovenci zapazijo, da se jim sovražniki približujejo po strmini, se



Most črez Nadižo v Čedadu.

hrabro postavijo v bran in se bojujejo bolj s kameni in sekirami, kakor z orožjem. Vržejo jih s konj in skoraj vse pobijejo. Tako so zmagali bolj po naključju, kakor vsled hrabrosti. Uničeno je bilo vse furlansko plemstvo, padel vojvoda Ferdulf, padel je tudi

Argait, ki ga je izvabil v boj. Toliko hrabrih mož, ki bi bili sicer v slogi in s previdnostjo mogli več tisoč nasprotnikov poraziti, je tu padlo vsled mržnje in nepremišljenosti. Le en Longobard, kateremu je bilo ime Munichis, in ki je postal pozneje oče furlanskemu vojvodu Petru in cenedskemu vojvodu Urzu, je izvršil hrabro in moško delo. Ko je padel s konja, mu je neki Slovenec, ki se je nanj vrgel, zvezal roki, pa vendar je z zvezanima rokama izvil nasprotniku sulico iz desnice in ga prebodel. Nato se je zvalil zvezan po strmini navzdol in ušel."

Kje je tista gora, kjer se je vršil opisani boj, ni znano. Nekateri mislijo, da je bila gora Špik pri Čedadu, ker se njega lega in strmina strinja s tem, kar poroča o kraju Pavel Diakon. Poraz, ki so ga tedaj doživeli Furlani, pa je bil tako strašen, da se dolgo časa niso upali bojevati proti Slovencem.

Ker je bilo v bitki pri gori Špik uničeno vse furlansko plemstvo, je moral Pemon, naslednik Ferdulfov na vojvodskem prestolu v Čedadu, skrbeti za nov naraščaj. Zato je zbral na svojem dvoru vse sinove plemičev, ki so v oni bitki poginili in jih je dal vzgojiti zajedno s svojimi otroci. Ko so ti plemiški sinovi že dorastli in bili za boj sposobni, pride Pemonu novica, da so Slovenci zopet udrli na Furlansko in se utaborili pri Lavarianu. Tedaj gre Pemon takoj nad nje s tistimi plemenitimi sinovi, ki jih je pri sebi izrejal, da bi maščevali smrt svojih očetov. Ko je tretjič napadel Slovence, jih je premagal. Izmed furlanskih vojakov ni padel menda nihče, razun nekega starca Sigvalda. Vendar je hrabrost Slovencev Pemona tako prestrašila, da je takoj na bojišču z njimi sklenil mir.

V vseh teh bojih so bili Slovenci napadalci. Furlani pa so morali njih napade odbijati. Napadovalec pa je v obče močnejši ali vsaj drznejši od tistega, ki se mora braniti. Zato tudi Longobardi, oziroma njih vojvode v Furlaniji niso nikdar mislili na to, da bi razširili svojo oblast črez dežele Slovencev. Bili so zadovoljni, da so mogli obvarovati svojo zemljo pred njihovimi napadi. Le enkrat je poizkusil vojvoda Ratchis vdreti v slovensko deželo, a vse kaže, da se je njegov vojni pohod ponesrečil.

V Pavlovi zgodovini beremo namreč, da je okoli leta 738. Ratchis pričel vojsko s Slovenci. Z veliko četo je pridrl na Kranjsko, jo opustošil in pobil mnogo Slovencev. Ti so se hoteli zato maščevati in nenadoma napadejo Furlane. Vojvoda ni utegnil vzeti sulice iz rok svojega orožnika, temveč ubije s palico, katero je slučajno v rokah držal, prvega Slovenca, ki ga je hotel napasti.

Tu Pavel Diakon naenkrat pretrga svojo pripoved. Prav nič ne omenja, kaj se je potem zgodilo, so li Furlani odbili nepričakovani napad, ali pa so morali bežati. Na nekem drugem kraju pa poroča, da so Slovenci po goriških brdih morali furlanskemu vojvodu v znamenje podložnosti plačevati nek davek do Ratchisovih časov, pozneje pa ne več. Zato je zelo verjetno, da se Ratchisu njegov napad na Kranjsko ni posrečil, in njegov poraz je povzročil, da so se tudi Slovenci po imenovani pokrajini iznebili furlanske oblasti.

Vest o Ratchisovem napadu na Slovence v Kranjski je zadnja, ki jo je napisal Pavel Diakon o našem narodu.

Iz njegovih poročil posnemamo, da se Slovencem ni posrečilo z orožjem v roki si izvojevati lepe Italije. Toda kar niso mogli pridobiti s silo, to so dosegli mirnim potom. Ob ogrski cesti so prodirali kot obdelovalci zemlje daleč notri proti Taljamentu. Naselili so se tamkaj z dovoljenjem tistih plemiških veleposestnikov, ki so vladali v Furlaniji, in katerim so morali od zemlje, ki so jo dobili v last, plačevati primeren davek. Ni se čuditi, če so se ti Slovenci, ki so živeli ločeni od svojih rojakov, potopili v laškem morju. Le krajevna imena nam še pričajo, da se je globoko v Furlaniji nekdaj glasil slovenski jezik. — Gorate kraje v severovzhodni Benečiji pa so si Slovenci gotovo s silo zasedli v tistih časih, katere nam opisuje Pavel Diakon. In značilno je, da je še danes slovenska jezikovna meja ob reki Nadiži pri Čedadu, tam, kjer so se za vojvoda Vektarija in Ferdulfa vršili krvavi boji med Slovenci in Furlani.

5. Iz življenja naših pradedov.

Značaj narodov je odvisen od zemlje, na kateri živi, in od dela, s katerim se peča. Slovenci so bili kakor drugi Slovani že od nekdaj p o l j e d e l c i. Poljedelec pa ne zapušča lahko svojega zemljišča, da bi šel osvajat tujo zemljo, plenit in ropat, temveč se trdno drži lastne grude. S tem se strinjajo najstarejša poročila, ki opisujejo Slovene kot delavno, miroljubno ljudstvo. Vendar je sila časa potisnila tudi Slovencem meč v roko in niso kar nič zaostajali za svojimi bojevitimi zavezniki Obri. Iz vsega, kar nam poročajo zgodovinski viri o mnogih vojnih pohodih Slovenov v šestem in sedmem stoletju, moramo sklepati, da sta naše pradede tedaj živila v prvi vrsti vojna in plen, ne pa mirno kmetiško delo. A to je bila prehodna doba, ki je minila, ko se je ljudstvo stalno naselilo v svoji novi domovini in so se povrnili mirnejši časi.

Kmetovanje starih Slovencev je bilo zelo preprosto. Na položnih, prisojnih krajih so iztrebili gozd s sekiro ali pa s požiganjem in tamkaj postavili svoje selišče. Za oranje jim je namesto železnega pluga služilo „drevo“, to je močna lesena kljuka ali kolenčasta drevesna veja, s katero so zrahljali zemljo. Hiše so bile vse lesene. Zidana poslopja staviti so učili Slovence šele tujci. Tako čitamo, da je gradeški patriarh Fortunat Ljudevitu Posavskemu poslal zidarjev, da so mu zidali trdnjavo, prav tako je solnograški nadškof Liutpram slovenskemu knezu Pribinu poslal zidarjev, kovačev in tesarjev, da so v Blatogradu postavili cerkev sv. Adrijana. Poleg obdelanega polja je dajala živinoreja glavni vir dohodkov. Po goratih krajih, na pr. na Tolminskem, je bilo skoro izključno le pastirstvo in planinarstvo udomačeno. In tolminski pastirji so gonili svoje črede po zimi globoko doli v furlansko nižavo.

Stara kakor slovenski narod sam je tudi slovenska č e b e l o r e j a. Slovenci so jo poznali gotovo že v svoji prvotni domovini na

južnem Ruskem, kjer so obsežni lipovi gozdi bili za njo zelo pripravni. Tudi v novih alpskih pokrajinah so se pričeli marljivo pečati s čebelarstvom. Ker so imeli zemlje toliko, kolikor so je mogli iztrebiti, zato so posekali na prisojnih krajih cele gorske obronke in pustili, da so se prerasli z vresjem. Tu so imele čebele bujno pašo. V mnogih listinah se taki čebelni pašniki izrecno omenjajo. Pri marsikateri slovenski kmetiji je bil pridelek na medu in vosku veliko več vreden, kakor pa na žitu ali mladih živalih. To izpričujejo najstarejši urbariji ali zapisniki davščin, ki so jih morali podložniki dajati graščaku od svojih pridelkov. Tu je pri mnogih vaseh zabeleženo le malo živine ali žita, pač pa velika množina medu.

Tudi obrt Slovencem ni bila neznana. Platno za potrebno obleko se je izdelovalo doma; tudi lončarstvo je bilo zelo razširjeno. Polagoma se je obrt razvila tako, da so vsi prebivalci istega kraja izdelovali blago ene vrste, kakoršno so se bili naučili od svojih pradedov in ga potem zamenjavali med seboj. Tako so bili v enem kraju sami kolarji, rešetarji, lončarji, kožarji ali tkalci. Frankovski in beneški trgovci so prinesli razne tuje izdelke v deželo, okraske iz zlata in srebra ali druge kovine, steklene kupice, umetno kovano orožje, in so jih zamenjevali za platno, kože in volno. Na rudarstvo spominjajo nekatera stara krajevna imena: na pr. Železno, Rudnik.

Družabno življenje starih Slovencev je bilo osnovano na zadrugi. Zadruga je bila družba sorodnikov, ki so skupaj bivali v eni hiši in skupno obdelovali nedeljivo posestvo. Ako je namreč zakonski par imel odrasle otroke, si ti niso ustvarili svojega lastnega gospodarstva, ampak so tudi po ženitvi ali možitvi s svojimi starši skupaj živeli in gospodarili. V zadrugi so bile torej združene poleg dedov tudi družine bratov, sester, vnukov in pravnukov. Nihče izmed njih ni imel osebne lastnine, ampak vsa zemljišča in poslopja, živina in vse hišno in gospodarsko orodje je bila skupna last vseh zadružnikov. Kar je posameznik pridobil, je prišlo v korist celi zadrugi, enako pa je morala tudi vso škodo trpeti. Kadar je bila hiša pretesna, so postavili poleg nje drugo, tretjo in mnogokrat se je zadruga tako namnožila, da je nastala cela vas, kjer je sto do tristo sorodovincev bivalo skupaj. Vsaka zadruga je imela svojega poglavarja, ki so ga nazivali starešina, gospodar, ali pri Hrvatih domačin. V začetku je bil najstarejši mož (ded) za starešino, pozneje so ga polnoletni člani zadruge volili izmed sebe, in sicer tistega, ki se jim je zdel najmodrejši in najizkušenejši. Po nekod, na pr. pri beneških Slovencih, pa je navadno starešina sam pred svojo smrtjo priporočil tistega, ki ga je smatral vrednim, da mu je naslednik. Starešina je vodil vse hišne in gospodarske zadeve zadruge. Razdeljeval je delo, sprejemal dohodke, skrbel za vse potrebe posameznih članov in razsojeval prepire med njimi. Dokler so bili Slovenci še pogani, je bil starešina tudi duhovnik zadruge, ki je imel skrbeti za običajne daritve. Vsi zadrugarji so morali biti starešinam pokorni in jih spoštovati. Umrlim so vedno ohranili blag spomin, jih celo oboževali in častili kakor hišne varihe. Po prvem poglavarju so se imenovali tudi vsi člani zadruge. Ako mu je bilo ime Marko, so

se zvali njegovi zadružniki Markoviči, če je bil Rado, so se zvali Radovljani, če Pribina, Pribinci.

Zadružno življenje je donašalo mnogotere koristi. Vplivalo je ne le na družinsko življenje, temveč tudi na narodno gospodarstvo in ves družabni red. Zadruge so preprečile razkosavanje posestev in pospeševale umno obdelovanje zemlje. Rodbinska vez, ki je družila bližnje in daljne sorodnike, je bila močna opora proti uboštvu. Vsaka zadruga je morala sama skrbeti za svoje onemogle in bolne člane. Dedščine niso poznali, ker je vse premoženje za vse čase ostalo nedeljivo, in smrt posameznika v razmerah zadruge ni nič izpremenila.

Sledovi nekdanjih zadrug so se še marsikje ohranili do današnjega dne. Pri beneških Slovencih žive včasih tri do štiri družine v eni hiši. Tisti sin, ki ga je umirajoči oče blagoslovil, pa vodi celo gospodarstvo. Drugi morajo delati in gospodarja ubogati. V Beli Krajini imena mnogih vasij izpričujejo, da so bile nekdaj tam zadruge, na pr. Adlešiči, Pribinci. Semtertja se nahaja tudi še skupno premoženje, katero opravlja eden v imenu vseh bratov.

Iz zadrug so nastale vse druge politične skupine naših pradedov. Zvezo več zadrug v okrožju so nazivali župo. Njej je načeloval župan, ki je imel zdaj večje, zdaj manjše okrožje pod seboj. Središče župe je bil g r a d (gradišče), s plotom, rovi in okopi utrjen prostor na strmih brdih, sredi vode ali močvirja, kamor so shranjevali dragocenosti in se o vojnem času zatekali žene in otroci, ki se niso mogli sami braniti proti sovražnikom.

O razmerju v o j v o d e (kneza) do naroda smo že slišali. Bil je izprva poveljnik pri skupnih bojnih podjetjih in oblast, ki jo je imel, je bila le začasna. Pa tudi potem, ko so knezi stalno vladali v deželi, so prejeli svojo oblast vsled proste volitve, prav tako kakor je moški član zadruge postal njen gospodar, ker je bil za to službo izvoljen. Zato čitamo v starih zgodovinskih poročilih o Gorazdu in Hotimiru, da so si jih Slovenci „izbrali in p o s t a v i l i za kneze“.

Umeščenje novega kneza na knežji stol se je vršilo s posebno slovesnostjo. Ohranil se nam je obred, s katerim so se vmeščevali v srednjem veku nemški koroški vojvodi. Ni dvoma, da izvira ta obred, če odštejemo male poznejše izpremembe, še iz dobe slovenske samostojnosti, ko si je ljudstvo samo izbralo in postavljalo svoje vladarje. Hkrati se v njem prav jasno izraža razmerje, kakršno je vladalo med knezom in ljudstvom pri starih Slovencih.

Zgodopisci nam ta obred tako-le opisujejo:

Proti severu od Celovca se razprostira ozka ravnina, Gosposvetsko polje. Na zahodni strani te ravnine, ob vznožju šenturške gore, pa stoji vas Krnski grad, kjer se še poznajo sledovi starodavnega gradu koroških vojvod. V bližini tega gradu je cerkev sv. Petra. Za njo je stal nekdaj napol v zemlji zgornji del rimskega stebra, ki so ga imenovali knežji stolec ali knežji kamen. Tisti dan, ko je imel vojvoda biti umeščen, je sedel na ta kamen svoboden kmet. Njega pa so obdajale neštete množice ljudstva, pričakujoč novega vojvoda. Ta se je približal s sijajnim spremstvom, slavnostno

napravljen, a preden je prišel h knežjemu kamnu, je moral odložiti pražnjo obleko in nadeti kmetiško nošo: suknjo, hlače in plašč iz sivega suknja, trde kmetiške črevlje in siv klobuk. V levo roko je vzel palico, z desno pa je vodil na vrvici dvoje živali, lisastega vola in lisasto kobilo, ki se še niso rabile za vprego. Tako opravljen se je bližal kamnu. Ko je kmet zagledal bližajočega se vojvoda, je zaklical v slovenskem jeziku: „Kdo je tisti, ki se tamkaj približuje?" Ljudstvo mu odgovori: „Deželni knez je." Dalje vpraša kmet: „Je li pravičen sodnik? Ali mu je mar blagor domovine? Je li svobodnega stanu? Je li častilec in varih prave vere?" „Je in bode vedno!" mu odgovori ljudstvo. Zopet povzame kmet: „Pa s kakšno pravico me more pregnati s tega sedeža?" Ljudstvo odgovori: „Odkupil ti ga bode s šestdesetimi vinarji, z lisastimi živalmi in z obleko, ki jo ima, in tvojo hišo bode oprostil vseh davkov." Nato je kmet kneza lahko udaril na lice, vzel vola in kobilo in se umaknil s kamna. Knez se je usedel nanj, mahnil z mečem proti vsem štirim stranem sveta in je obljubil, da hoče biti ljudstvu pravičen sodnik. Potem je še izpil iz kmečkega klobuka požirek vode v znamenje treznosti in zadovoljnosti s tem, kar mu daje domača zemlja. Pozneje, ko so bili Slovenci že kristjani, je šel knez z vsem spremstvom vred črez polje v gosposvetsko cerkev k slovesni sv. maši. Šele po tej cerkveni slovesnosti je knez slekel kmetiško obleko, se opravil po knežje in sedel k obedu. Popoldne pa je šel na polje, kjer stoji še dandanes iz nagrobnih kamenitih plošč sestavljen „vojvodski prestol" z dvema sedežema. Na enega je sedel knez, sprejel poklon gospode in naroda, delil milosti, potrjeval stare pravice in svoboščine, poslušal prošnje in pritožbe in razsojeval prepire. Med vso slovesnostjo sta smela dva kmeta, Patovščan in Gradekar, travo kositi, žeti, celo požigati in pokončavati, koder se jima je ljubilo. Na ta način se je hotelo narodu pokazati, kako bi se mu godilo, ako bi ne imel vladarja, ki mu varuje svobodo, življenje in imetje.

Iz tega obreda povzamemo sledeče: Knez je bil pri Slovencih le prvi med starešinami in je prejel svojo oblast iz rok preprostega ljudstva, čigar zastopnik je bil kmet na knežjem kamnu. Kmečka noša, živali, požirek vode iz klobuka ga spominja, da je iz ljudstva izšel in ga tudi knežje dostojanstvo od njega ne loči. Drugi deli obreda predstavljajo njegovo oblast: Knez je voditelj v vojski in branitelj domovine (mahljaj z mečem), najvišji sodnik in zaščitnik pravice, najvišji duhovnik, pozneje v krščanski dobi varih prave vere. Slovenski jezik, ki se je rabil pri obredu, izpričuje, da izvira še iz tiste dobe, ko je edini Slovenec gospodoval v Gorotanu.

Razmerje poglavarjev (županov, knezov) do naroda se je izpremenilo, ko so tuji frankovski vplivi izpodrinili preproste, domače običaje. Prvotna enakopravnost je izginila. Odlične rodbine, ki so imele mnogo posestva, so si razne častne službe in dostojanstva stalno prisvajale in si znale pridobiti raznih pravic in svoboščin. Tako je nastalo slovensko plemstvo, ki se je pa globje ukoreninilo šele za časa tujega gospostva. Kjer so bili pa stanovi s privilegiji, je naravno, da so nastali tudi brezpravni stanovi, sužnji.

K tem so se izprva prištevali le vojni ujetniki in hudodelci, ki so morali v zadrugi opravljati hlapčevska dela, pa so sicer imeli še dosti ugodno življenje. Na bojnih pohodih v Furlanijo in na Nemško so zajeli Slovenci tudi mnogo kristjanov in jih odvedli s seboj kot ujetnike. Zato je dolgo časa pomenjalo ime „krščenik“, „krščenica“ toliko kot hlapec ali dekla.





Vojvodski prestol na Gosposvetskem polju.

Globoko v mišljenje in življenje narodov posegajo njegovi verski nazori. Vera poganskih Slovencev, ki so jo prinesli še iz svoje prvotne domovine, je bila v obče oboževanje narave in njenih sil. Najznamenitejši pojavi in izpremembe v vidnem svetu so jim bile delo skrivnostnih bitij, ki so jih ločili v dobra ali slaba. Prve so zvali bogove, druge bese. Kar je dobrega na svetu, pride od bogov, a kar je slabega, od besov. Po mnenju naših poganskih pradedov žive tudi bogovi kakor ljudje v zadrugi. Gospodar in skupni oče tej zadrugi nebeščanov je Svarog ali Perun. Prvo ime pomenja nebo, nebesni obod, ki oklepa zemljo, solnce, zvezde in luno. Zato so mislili, da iz njega vse izhaja, da je ustvaritelj neba in zemlje, povzročitelj svetlobe in dobrote. Najsilnejši pojav na nebu pa se je zdel blisk in grom, katerega povzroča Perun. „Perun orje z ognjenim plugom“ so rekali, kadar je bila nevihta. Izmed zelišč mu je bila praprot posvečena. Zato so jo po leti zatikali za podboji duri, da bi Perun ne poslal na hišo pogubonosne strele. Svarogovi sinovi so: Solnce, Mesec in Ogenj, hčeri pa sta mu: Zora in Danica. Solnce so nazivali z imenom Daždbog, ker daje blagoslov in rodovitnost, Kres, ker pošilja svetlobo, ali pa so

ga častili pod imenom Svetovit, ki je bil zlasti bog poletja pa tudi boja, ker premaga mraz, temo in mrak in pomaga svojim častilcem v vojski. Slikali so ga s štirimi obrazi, kar spominja na štiri letne čase. Razun teh poosebljenih nebesnih teles so še omeniti: Triglav, gospodar morja, zemlje in zraka, Veles, bog pastirjev in varih čred, Vesna, boginja pomladi, Lada, boginja rodovitnosti. Izmed besov je Morana predstavljala smrt in zimo, Stribog pa pogubonosno nevihto.

Božanska bitja nižje vrste so bile Vile, ki so živele v vodah, po gorah in gozdih. Bile so lepe mlade deklice, zračnih teles, odete v belo tančico, ki so se mnogokrat prikazovale ljudem, jim bile naklonjene in rade pomagale s svetom in dejanjem. Njim so slične Rojenice, tri sestre, ki so bivale v votlinah in določevale novorojencem usodo. Med zle duhove so prištevali Škrata, Čateža, ki je na polčlovek, napol kozel in stanuje po strmih gozdnih pečinah, Povodnjega moža, Moro in Volkodlaka, zlodeja v volčji podobi.

Poleg imenovanih božanstev, ki so skupna skoraj vsem slovanskim narodom, je vsaka zadruga in vsako pleme še posebej častilo duše umrlih poglavarjev kot hišne varihe. Postavljali so jim v spomin podobe, katere so jemali s seboj, kadar so se preseljevali iz kraja v kraj.

Milost dobrih bogov in varstvo proti hudobnim besom so si stari Slovenci izkušali nakloniti z molitvijo in daritvami. Darovali so navadno govedo, ovce, poljske pridelke, katere so sežigali na žrtvenikih. Templov ali svetih hramov niso imeli. Sveti kraji, kjer so se vršili bogoslužni shodi in daritve, so bili navadno gradišča sredi župe, gore, gaji in gozdi, zlasti pa izviri rek. Tam so postavljali tudi podobe svojih bogov. Kakor jim je manjkalo templov, tako tudi niso imeli posebnega duhovstva. Omenil sem že, da je bil gospodar zadruge oziroma župan ali vojvoda hkrati tudi duhovnik, ki je v imenu naroda opravljal daritve.

Praznikov je bilo v letu mnogo in so se strinjali z izpremembami v prirodi ob raznih letnih časih. Največji praznik je bil ob času zimskega solnčnega prevrata, ko pričenja dan rasti. Imenovali so ga Koleda ali Badnjik. Hitro ko je skopnel sneg, so sežgali podobo Morane, boginje zime, praznovali obujenje Vesne in njeno podobo prenašali v slovesnih obhodih. Pravi pomladni praznik pa je bil proti koncu meseca aprila, o sv. Juriju. Tedaj so z daritvami, igrami in pesmimi proslavljali zmago luči nad zimsko tmino in mrazom. Vrsto glavnih praznikov je zaključil poletni Kres, praznik solnca in ognja. Njima na čast so naši pradedje po brdih in gorah zažigali grmade, spuščali goreča kolesa v dolino, z gorečimi plamenicami tekali in rajali.

Naši poganski pradedje so bili prepričani, da je človeška duša neumrjoča in da prične onstran groba novo življenje. Dokler telo ni pokopano, je obsojena, da nemirno leta po drevju, potem pa se preseli v raj (nav) ali pa v črno noč. Raj je domovina solnčnega boga, kjer vlada večna pomlad, sreča in zadovoljnost. Tam bivajo

duše umrlih, pa tudi tistih, ki še niso bili rojeni. Raznobojna mavrica je most, po katerem pridejo duše pravičnih v raj, hudobneži pa morajo iti k besom v temno noč. Svoje mrliče so Slovenci deloma pokopavali, deloma sežigali. Novejši čas so strokovnjaki



Vmeščenje slovenskega vojvode na „Knežjem kamnu" pri Krnskem gradu.
(Z dovoljenjem iz knjige „Österr.-ung. Monarchie in Wort und Bild".)

našli in prekopali mnogo staroslovenskih grobov, tako v Bohinju, na Bledu, v Komendi pri Kamniku, Mengšu, Črnomlju, na Sveti gori pri Litiji, na Hajdini pri Ptuju. Iz njih spoznamo, da so mrliče pokopavali z vsemi okraski in z orodjem, ki so ga rabili v življenju. Ako pa je bil mrtvec sežgan, so shranili pepel v lončene žare, priložili

še razen nakit in vse skupaj pokrili z gomilo. Navadno je imela vsaka zadruga svoje pokopališče („Žale“).

Poganski nazori in običaji so se le počasi umikali krščanstvu. Še tedaj, ko so že stale krščanske cerkve in se je ljudstvo v njih zbiralo k božji službi, se je vendar še na mnogih krajih držalo svojih malikov in poganskih obredov. V Beli Krajini je bilo še leta 1228. mnogo poganstva in Kobaridci na Tolminskem so še sto let pozneje (1331.) častili neko drevo ob svetem studencu. Morali so jim drevo posekati in studenec zasuti. V naših vražah, narodnih navadah, pravljicah in narodnih pesmih se je do današnjega dne mnogo ohranilo, kar ima poganski značaj. Marsikje je ljudstvo svoje prvotne poganske nazore preneslo na krščanske svetnike in stari narodni običaji so se oklenili cerkvenih praznikov. „Zeleni Jurij“, ki se še mnogokje obhaja z ljudskimi igrami in pesmimi, spominja na starodavni pomladni praznik. Prav tako so narodni običaji o Božiču in o Kresu, pripovedke o vilah in rojenicah, pravljice o zakletih kraljičinah, ki jih reši mladi junak, prepletene s spomini na pogansko preteklost.

6. Krščanski blagovestniki iz Solnograda in Akvileje.

Poganska doba naših pradedov je trajala v novi domovini skoraj dvesto let. Skozi ves ta čas so se kazali strastne, divje nasprotnike krščanstva. Neki zgodovinski vir nam pripoveduje, da je okoli l. 696. truma Slovencev prišla črez Alpe na Bavarsko, pridrla do koče puščavnika Marina in zahtevala od njega, da bi ji kazal pot po bavarskih tleh. Ker pa puščavnik tega ni hotel storiti, so Slovenci najprej prisilili svetega moža, da jim je znašal drva. Nato so ga vrgli na grmado in živega sežgali. Nekaj desetletij pozneje, l. 725., so Slovenci pridrli v Pongau na Solnograško in razrušili cerkev in samostan sv. Maksimiljana. Enako so postopali tudi ob svojih vojnih pohodih v Furlanijo.

Ob takem sovražnem razmerju do krščanstva in bojaželjnem značaju naših pradedov so morali tudi prvi poizkusi krščanskih misijonarjev biti zaman. Ko je l. 612. irski menih sv. Kolumban hotel iti k Slovencem, da bi med njimi razširjal Kristusov nauk, tedaj mu je bilo v spanju razodeto, da to ljudstvo še ni zrelo za sveto vero. Slično je bilo tudi delovanje sv. Amanda, apostola belgijskega in škofa v Utrehtu brez trajnega uspeha. Ta je prišel med Slovence za vladanja kralja Sama okoli leta 630., in sicer zato, da bi dosegel med njimi mučeniško krono. Prepeljal se je črez Donavo in prišel v Karantanijo, kjer je pričel oznanjevati sv. evangelij. Nekaj jih je pač pridobil Kristusovi veri, ker je pa imel od svojega delovanja primerno malo sadu in je spoznal, da tudi mučeništva ne more doseči, se je vrnil k svojim prejšnjim ovčicam.

Šele tedaj so postali Slovenci dovzetnejši za krščansko vero, ko so stopili v prijateljsko dotiko in zavezništvo s krščanskimi narodi in iskali pri njih opore proti divjim Obrom. To se je zgodilo sredi osmega stoletja (l. 745.). V Gorotanu je takrat vladal vojvoda Borut. Bojevati je moral hude boje z Obri v Panoniji, ki so hoteli



„Knežji kamen“ pri Krnskem gradu, kjer je bil nekdaj.

(Z dovoljenjem iz knjige „Österr.-ung. Monarchie in Wort und Bild“.)

iznova zasužnjiti Slovence. Ker se je sam čutil preslabega, da bi jih odgnal, obrnil se je do Bavarcev in jih prosil pomoči. Ti so res pomagali pregnati Obre. Vendar so Slovenci Bavarcem njih pomoč drago plačali. Postali so od njih odvisni in so morali z njimi vred priznavati tudi nadoblast frankovskih kraljev. V poroštvo svoje

zvestobe je moral Borut poslati na Bavarsko svojega sina Gorazda in nečaka Hotimira z nekaterimi drugimi odličnimi Slovenci. Izrekel je željo, naj bi se oba mladeniča na Bavarskem poučevala v krščanski veri.

V Solnogradu je tedaj vladal škof Virgilij. Ta je poslal slovenska kneževiča v benediktinski samostan sv. Odrešenika na otoku Awa v Kiemskem jezeru, kjer je bila sloveča šola. Tu sta se zdaj Gorazd in Hotimir poleg svetnih vednosti učila krščanskih resnic in prejela sveti krst. Njun učitelj in krstni boter je bil Lupo, predstojnik Kiemskega samostana.

Ko je leta 750. umrl vojvoda Borut, so Slovenci prosili Bavarce, naj jim pošljejo njegovega sina Gorazda za naslednika in so ga takoj dvignili na vojvodski prestol. Gorazd je bil prvi krščanski slovenski knez.

Koliko je za njegove vlade krščanstvo napredovalo, nam ni znano. Staro poročilo trdi, da je ustanovil cerkev sv. Lamberta na Zgornjem Štajerskem, kjer je imel baje tudi svoj grad. Vendar karkoli je že na tej govorici, gotovo je moralo biti med Slovenci precej kristjanov, ker je tedanji papež Caharija († 752) določil, naj spada Karantanija v cerkvenih zadevah pod solnograško škofijo.

Po triletnem vladanju je umrl Gorazd (l. 753.). Sledil mu je Hotimir, ki je bil tudi že kristjan in katerega so Slovenci z dovoljenjem kralja Pipina izvolili za svojega kneza. Kako je pod njim misijonsko delo napredovalo, o tem poroča neznani bavarski zgodopisec v svojem spisu: „O izpreobrnjenju Karantancev" približno sledeče:

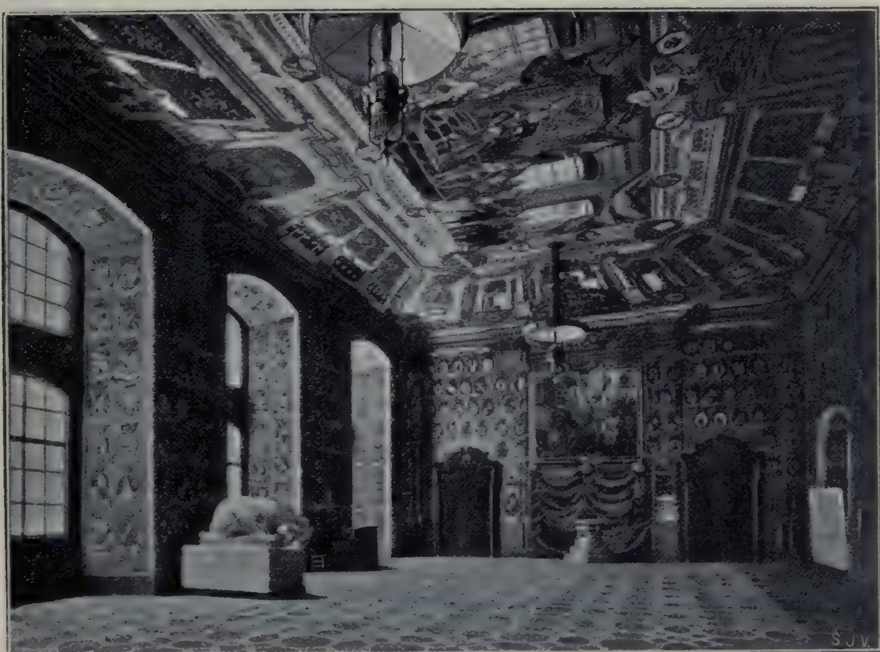
„Ko se je vračal Hotimir med Slovence, mu je dal njegov boter Lupo svojega nečaka, duhovnika Majorana, s seboj in ga opominjal, naj je v cerkvenih zadevah vedno pokoren solnograški cerkvi. Hotimir je vse to obljubil in ves čas svojega življenja skazoval pokorščino in vdanost imenovani cerkvi, od katere je dobival pouk in dušno oskrbovanje."

Videti je, da je bil Majoran dvorni kaplan slovenskega kneza, ki je pač skrbel zanj in za njegovo družino, a se ni mogel sam uspešno posvetiti misijonskemu delu v deželi. Treba je bilo novih delavcev, da se je krščanstvo moglo širiti med ljudstvom. Zato je Hotimir črez nekaj let prosil solnograškega škofa Virgilija, naj pride obiskat njegovo ljudstvo, da je potrdi v sveti veri in poskrbi za njegove verske potrebe. Virgilij tej želji sam ni mogel ustreči. Pač pa je med Slovence poslal pokrajinskega škofa Modesta kot svojega namestnika in z njimi duhovnike Wattona, Reginberta, Kočarja in Latina, potem diakona Ekeharda in več drugih klerikov. Škofu Modestu je dal oblast, da sme posvečevati cerkve in duhovnike.

Ko je Modest s svojimi duhovniki prišel v Karantanijo, je postavil tri glavne cerkve, in sicer: cerkev pri Gospej Sveti, cerkev sv. Petra na Lurnskem polju (blizu mesta Špital ob Dravi), cerkev sv. Marije ob Ingeringu na Zgornjem Štajerskem in še več manjših cerkvâ po ostalih krajih dežele. Skoraj gotovo so bile imenovane tri cerkve središča treh velikih misijonskih okrožij, izmed katerih

je prvo obsegalo osrednje in vzhodno Koroško, drugo zapadno Koroško, tretje gorenjo Štajersko. Pri Gospej Sveti je imel Modest svojo škofovsko stolico. Ostal je v Karantaniji do svoje smrti (okoli leta 765.) in bil v Gosposvetski cerkvi pokopan. Njegov grob je videti še pod oltarjem v levi stranski ladji.

Doslej se je krščanstvo razširjalo po Karantaniji popolnoma mirno, in misijonsko delo je obetalo obilo uspeha. Toda po Modestovi smrti so se vnele domače vojske med Slovenci. Poganska



Deželna dvorana v Celovcu, kjer je „Knežji kamen“ sedaj shranjen.

stranka je zavidno gledala tujce, ki so prihajali v deželo in bili na vojvodovem dvoru vedno dobro sprejeti. Menda jih je tudi strah, da Slovenci izgube svojo samostojnost, ako zmaga krščanstvo, nagibal k odporu. Takoj ko je Modest zatisnil oči, je prišlo do prvega sovražnega izbruha. Solnograški škof Virgilij se je zato vzlic prošnjam Hotimirovim obotavljal priti v Karantanijo, da ne bi izzval jeze poganov. Črez nekaj časa je poslal duhovnika Latina, menda le za službo vojvodu Hotimiru, ne pa za misijonsko delo. Toda prihod tujega meniha je bil poganski stranki znamenje za nov upor. Latin je moral bežati iz dežele. Črez leto dni, ko so se duhovi nekoliko pomirili, si je Hotimir izprosil zopet dva duhovnika, a na veliko nesrečo krščanstva je kmalu na to umrl (okoli l. 769.).

Zdaj je v tretje nastala domača vojska med Slovenci. Poganska stranka je zmagala, pregnala iz dežele vse tuje in domače duhovnike in cerkve razrušila. Več let ni bilo med Slovenci nobenega mašnika in nobene službe božje.

Tu je posegel vmes bavarski vojvoda Tasilo II. (Tesel). Ker zaradi domačih bojev ni bilo varno na slovenskih tleh postavljati cerkvâ, je Tasilo l. 770. ustanovil na slovensko-nemški meji, v Pustriški dolini na Tirolskem, novo misijonsko središče. Tisti kraj, ki je bil že od starodavnih časov sem pust in brez prebivalcev, se je imenoval India, pozneje Innichen. Tasilo je vso to okolico do slovenske meje podaril Attonu, opatu cerkve sv. Petra v Scharnitzi, z namenom, da tam postavi samostan, iz katerega bi izšli misijonarji, ki naj bi neverno ljudstvo Slovencev privedli na pot resnice. Tako so nemški duhovniki, ki se po Hotimirovi smrti niso mogli več shajati na slovenskih tleh, imeli novo misijonsko zbirališče prav tik slovenske meje. Od tu se je pozneje krščanstvo razširjalo zlasti po dravski dolini, tja doli do Beljaka.

Hkrati pa je Tasilo tudi zbral svoje trume, da s silo stre upor poganske stranke. Skoraj gotovo so ga pokristjanjeni Slovenci sami prosili vojne pomoči. Leta 772. vdere Tasilo v Karantanijo, premaga poganske Slovence in pripomore katoliški stranki do gospostva v deželi. Slovenski vojvoda je zdaj postal Volkun, veren kristjan.

Odslej si poganska stranka ni več upala vzdigniti se zoper kristjane, in misijonsko delo je uspešno napredovalo.

Kakor Hotimir, tako je tudi Volkun prosil škofa Virgilija, naj mu pošlje krščanskih misijonarjev. Virgilij je rad ustregel njegovi želji in je v letih 772., do 784., to je do svoje smrti, šestkrat poslal po dva ali tri duhovnike z mnogimi kleriki nižje vrste med Slovence. Brez dvoma je bilo v teh letih tudi že nekaj domačih mladeničev posvečenih v duhovnike, ki so s tujimi misijonarji razširjali sveto vero med svojimi rojaki.

Splošno so naši pradedi radi sprejeli krščansko vero in se kmalu pokristjanili. Saj črez nekaj desetletij je bila že večina Slovencev krščena. Vendar so bili nižji sloji ljudstva splošno dovzetnejši za svete resnice, kakor pa župani, starešine in drugi velmožje. Ti so za vojvoda Hotimira zanetili upor in so se tudi pozneje kazali nedostopne in trdovratne. Lepo nam predstavlja to zgodovinsko resnico starodavna pripovedka o gostiji vojvoda Inka.

Inko je bil eden izmed naslednikov Volkunovih in je vladal v Karantaniji okoli l. 800. Bil je zaradi svoje umnosti zelo priljubljen pri ljudstvu, ki mu je bilo naklonjeno in se je rado ravnalo po njegovih ukazih. Trudil se je na vso moč, da bi se njegovi podložniki pokristjanili. Nekoč je povabil na pojedino poganske velikaše in njih krščanske podložnike. Poganom je odkazal prostor zunaj hiše na prostem ter jim postregel s kruhom, mesom in vinom v umazanih posodah, krščanskim služabnikom pa v pozlačenih kozarcih. Nato so ga velikaši vprašali: „Zakaj nas tako preziraš?“ On jim pa odgovori: „Vi, ki še niste očistili telesa pri sv. krstu, niste vredni, da

bi se združili z onimi, ki so se že prerodili, temveč morate uživati hrano zunaj hiše, kakor psi.“ Vsled tega so se tudi velikaši dali poučiti v sveti veri in se podvizali, da bi bili prej krščeni. Tako se je krščanska vera vedno bolj širila.

Pri pokristjanjenju Slovencev opažamo tisto prikazen, kakor dandanašnji na daljnem vzhodu. Zakaj pa se Japoncem tako mudi učiti se evropske kulture? Ker so prepričani in vidijo, kako nadkriljuje Evropa ves drugi svet s svojim umom, s svojimi postavami, s svojim družabnim redom, z umetnostjo ob času miru, s svojim orožjem v vojski. Danes svet govori o evropski kulturi, v stari dobi pa se je govorilo o krščanski omiki. Še je evropska kultura krščanska v vsem svojem bistvu, in naj se ljudje še tako branijo krščanskega imena.



Pogled na Akvilejo (Oglej) s stolnico.

Kjer sta se srečala krščanstvo in poganstvo, srečala sta se nasprotnika kakor zima in pomlad, in zima je morala podleči. Poganski Slovenci so morali videti, kako med Nemci, v varstvu svete cerkve in njenih škofov, vlada blaženi mir, kako rodi polje svoj sad, kako rastejo mesta, kako se razvija obrt in umetnost. Slovenec je moral tudi izvedeti, da katoliška cerkev vabi vse narode, kakor mati kliče svojo deco, da bi vstopili vsi kot enakopravni udje te družine. Katoliško življenje na Nemškem je bilo v dobi, ko so se pokristjanili Slovenci, poživljeno od duha sv. Bonifacija, moža po srcu božjem. Zato se ne čudimo, da se je Slovenec tako kmalu pokristjanil.

Za Virgilijem je Arno vladal solnograško škofijo. Pod njim se je misijonsko okrožje razširilo preko Karantanije in Panonije tja do Donave na vzhodu in Drave na jugu. Povod so dali boji z Obri, katere so frankovske čete l. 791., potem 795. in 796. popolnoma premagale. Panonija, kjer je bilo poleg Obrov naseljenih tudi mnogo Slovencev, je bila zdaj Frankom podložna. Na ukaz Karola Velikega se je Arno leta 798. podal v to novo pokrajino, posvečeval cerkve, postavljal mašnike in učil ljudstvo. Ker pa sam ni bil kos mnogemu delu, je postavil za Karantanijo in sosednje pokrajine novega pokrajinskega škofa Teodorika. Novi škof je dobil oblast, da je po imenovanih krajih s poukom skrbel za dušno korist slovenskega ljudstva, urejal božjo službo in nastavljal mašnike. Vendar je moral priznati solnograške nadškofe za svoje višje cerkvene pastirje. Za Teodorikom sta bila pokrajinska škofa v Sloveniji še Oto in Oswald. Pozneje pa so ondi nadzorovali misijonsko delo nadduhovniki Alfrid, Rihbald in drugi.



Mnogo manj kakor o delovanju solnograške škofije v Karantaniji smo poučeni o razširjanju krščanstva po južnih krajih naše domovine, po Kranjskem in v Primorju, kjer so akvilejski patriarhi imeli svoj delokrog. Videti je, da akvilejska cerkev v tej dobi še ni vplivala toliko na versko življenje med Slovenci, kolikor v poznejših stoletjih. Temu so bili vzrok večkratne vojske med Slovenci in Longobardi, pa tudi onemoglost in versko razkolništvo, ki sta tedaj vladala v akvilejski patriarhiji. Častni priimek „apostola Slovencev“ nosi patriarh Pavlin II. (787—802), katerega cerkev kot svetnika časti. Oglejmo si nekoliko njegovo življenje.

Pavlin je bil rodom Furlanec; a ne ve se, ali romanskega ali longobardskega rodu. Zibel mu je tekla skoraj gotovo v vasi Premariako blizu Čedada. V mladih letih si je pridobil temeljito izobrazbo v raznih vednostih, postal je duhovnik in učitelj govorništva na višji šoli v Čedadu. Tu ga je spoznal mogočni frankovski kralj Karol Veliki in ga vzel na svoj dvor. Leta 787. je Pavlin zasedel stolico akvilejskih patriarhov.

Z njegovo vlado je napočila patriarhiji nova doba slave in procvitanja. Pavlin je bil učen bogoslovec, ki je s temeljitimi spisi zavračal zmote tedanjih krivovercev in razkolnikov in imel pri vseh važnejših cerkvenih in političkih zadevah vplivno besedo. V domači škofiji je napravil red in na cerkvenem zboru v Čedadu je leta 796. izdal stroge določbe glede življenja duhovnikov in vernikov. Zlasti pa je dvignil nekdanji ugled stare akvilejske škofije s tem, da je razširil njeno okrožje črez dežele Slovencev in Obrov.

Pričetek misijonskega dela v južnih pokrajinah naše domovine je v zvezi z vojskami, ki so jih morali bojevati Franki z Obri. Divje in neuko obrsko ljudstvo je bila glavna opora poganstvu. Zato je Karol Veliki pričel odločilen boj zoper nje, in šele s popolnim porazom tega ljudstva je bila evangeliju pot odprta tudi med Slovence. Prva vojska se je pričela l. 791. Z dveh strani so zgra-

bili sovražnika. Karol sam je z dvema oddelkoma prodiral ob Donavi proti obrski zemlji, na jugu pa je njegov sin Pipin s furlansko in longobardsko vojsko vdrl v Spodnjo Panonijo ob Dravi in Savi. Posledica tega boja je bila, da so bili Obri potisnjeni preko reke Donave, njih vpliv na Slovence odbit in s tem tudi strta moč poganstva.

Čeprav nam manjka natančnejših podatkov, kako je zdaj napredovalo krščanstvo, vendar vidimo že nekaj let pozneje (l. 795.) slovenskega župana Vojnomira s furlanskim grofom Erikom iti v boj zoper Obre. (Gl. sliko na str. 49.) Gotovo so bili krščanski Slovenci, ki so podpirali Franke. Furlansko-slovenska vojska je prekoračila Donavo in razrušila glavni tabor Obrov. Vsi zakladi, ki jih je ro-



Notranjščina akvilejske bazilike.

parsko ljudstvo v teku dveh sto let tu nakopičilo, so prišli zmagovalcem v pest in vsa slovensko-obrska dežela tja do Donave in Save je postala frankovska provincija. Zdaj je napočil čas, ko se je moglo pričeti redno misijonsko delo v južnih pokrajinah.

Prihodnje leto (796) sta se podala oba bližnja cerkvena kneza, akvilejski patriarh Pavlin in solnograški nadškof Arno, z mnogimi duhovniki v novo misijonsko ozemlje. Spremljala ju je močna vojska pod vodstvom Pipinovim, da bi jima bila v obrambo. V obrskem taboru onstran Donave so imeli posvet, kako razumno nadaljevati misijonsko delo. Poudarjalo se je, da je treba pogane najprej poučiti v krščanski veri, predno se jim podeli sveti krst. Tudi se jih ne sme siliti h krščanstvu, temveč prostovoljno naj se mu uklonijo. Pavlin sam se to pot ni dolgo mudil v Panoniji, ker je imel

še tisto leto cerkveni zbor v Čedadu (l. 796.), a došli so pozneje tja akvilejski misijonarji, in delo pokristjanjevanja je poslej mirno napredovalo.

Ker so na slovenskem ozemlju poslej delovali deloma duhovniki iz Solnograda, deloma iz Akvileje, je prišlo kmalu med obema škofijama do hudega spora. Šlo je zato, pod čigavo oblast pravzaprav spadajo slovenske pokrajine. Akvilejski patriarh se je skliceval na starodavne pravice, češ, da so te dežele že v rimski dobi spadale pod Akvilejo, solnograški duhovniki pa so poudarjali, da že več ko pol stoletja delujejo v deželi in da so večinoma sami Slovence pridobili krščanstvu. Cesar Karol je oba tekmeca, solnograškega nadškofa Arnona in akvilejskega patriarha Maksencija, pozval v Ahen in spor l. 811. razsodil tako, da bodi poslej reka Drava od svojega izvira pa do izliva v Donavo meja obeh škofij. Vse pokrajine severno od Drave naj pripadajo škofiji solnograški, dežele južno od Drave pa akvilejski patriarhiji.

Skoraj tisoč let (do l. 1751.) je ostala v veljavi razsodba mogočnega frankovskega cesarja. In pomenljiva ni bila le za naše cerkveno, temveč tudi za narodno življenje, ker je izročila severne dežele nemškemu, južne pa italijanskemu vplivu.

Ni vesela prikazen, da je po nekod v naših krajih razširjanje krščanstva bilo združeno z vojnimi pohodi. In žal, da je nekaj resnice v besedah Gregorčičevih:

In prišli so, krstiti jih želeč,
v levici križ, a v desni meč,
in dede naše so krstili
sred dednih, širnih njih planjav;
a ko so krst zvršili,
njih dom je bil in tuji meč krvav.

A treba je upoštevati tedanje bojevite čase. Karol Veliki se je zavedal, kolikega pomena je krščanstvo za večni in časni blagor ljudstva, in zato je izkušal cerkvi pridobiti razne poganske narode v okrožju svojega prostranega kraljestva. A kjer se je pojavljal proti takim poizkusom silovit upor, je tudi z mečem krotil trdovratne pogane. Za Slovence je bil odločilen trenotek, ko so imeli voliti med krščanstvom in poganstvom. Obri, ki so Kristusovo vero zavrgli, so izginili brez sledu iz zgodovine, tako, da je nastal pregovor: „Izginili so kakor Obri; niti sorodovinca, niti dediča ni za njimi.“ Slovenci pa, dasiravno primerno maloštevilni, so s krščanstvom stopili v krog kulturnih narodov in se ohranili do danes, ker so spoznali „dan svojega obiskanja“.





Staroslovenske posode in nakit iz mengiških in bohinjskih grobov.

7. Franki in Slovenci.

Nova doba v življenju našega naroda se pričenja z oblastjo Frankov. Njihova nadvlada je uničila Slovencem samostojnost, povzročila vedno večje politično in gospodarsko odvisnost in počasno ponemčevanje.

Slovence je uklonil frankovski oblasti mogočni cesar Karol Veliki (vladal od leta 763.—814.), ki po pravici nosi ta priimek, kajti bil je velik po telesu in po svojem duhu. Z mogočno roko je posezal v usodo narodov in ustvaril državo, ki se je raztezala od Baltiškega morja do južne Italije, od reke Ebro v Španiji pa do Odre na Saksonski zemlji. Podjarmil je svoji oblasti Longobarde, Saksonce, Bavarce, Slovane in Obre. Bil je najznamenitejši vladar srednjega veka. Dokler je živel, mu je bila pokorna skoraj vsa Evropa, in ko je umrl, je bil vzor vsem svojim naslednikom. Tudi ljudstvu se je neizbrisno vtisnil njegov spomin. In značilno je, da še dandanes vladarje nazivljemo z njegovim imenom, kajti beseda „kralj“ je nastala iz lastnega imena „Karol“.

En del slovenske zemlje je dobil Karol v posest že leta 774., ko je razrušil longobardsko kraljestvo v gornji Italiji. Da bi rešil papeža in mesto Rim nasilstva Longobardov, je šel z vojsko nad longobardskega kralja Deziderija, ga premagal in prisilil k miru. Ker se pa Dezideri ni držal mirovne pogodbe, ga je Karol kratkomalo odstavil in poslal v samostan. Kraljestvo Longobardov s Furlanijo vred in ž njo tudi slovenske pokrajine po Benečiji in Goriškem so mu tedaj prišle v roke. Furlanci z vojvodom Rotgaudom na čelu so se sicer dve leti pozneje uprli, a bili so poraženi, Rotgaud ujet in na smrt obsojen.

Po drugih slovenskih deželah so tedaj še vladali domači knezi, ki so bili pa odvisni od bavarskih vojvodov. Zlasti po Tasilovi vojski

leta 772. se je bavarsko gospostvo zelo utrdilo. A tudi te dežele so prešle v frankovsko oblast, ko je Karol leta 788. konec storil samostojni vojvodini Bavarski.

Vojvoda Tasilo II. je bil že s Karolovim očetom Pipinom sklenil zavezo, mu obljubil vojno pomoč in zvestobo. A zbal se je naraščajoče frankovske moči in se izkušal na vse načine osvoboditi vezi, ki so ga žugale udušiti. Zelo ga je zabolel padec longobardskega kraljestva, kajti Tasilo je bil Dezideriјev zet in zaveznik. Na skrivnem je pripravljal upor in iskal zaveznikov. Leta 781. so morali papeževi in Karolovi poslanci spominjati Tasila na pogodbe in obljube, ki jih je bil dal. Vzlic temu se prijateljske razmere niso vzdržale. L. 787. je poslal Karol proti Bavarski tri armade, eno iz Italije črez Tirolsko, drugo od severozapada proti Donavi, tretjo od zapadne strani proti Avgsburgu. Poslednji je sam načeloval. Spričo tolikih sovražnih trum se je moral Tasilo vdati. Iznova obljubi Karolu pokorščino in mu da talnike, med njimi svojega sina Teodona. Komaj pa je frankovski kralj zapustil Bavarsko, že je Tasilo pozabil na svoje obljube, se zavezal z Obri in pripravljal vojsko zoper Franke. Ko je Karol to zvedel, je sklical državni zbor v Ingelheim, kamor je pozval tudi Tasila in njegove velikaše. Tu je bil bavarski vojvoda zaradi veleizdaje obsojen na smrt. Karol pa mu je kot svojemu sorodniku kazen toliko olajšal, da je moral iti v samostan. Enaka usoda je zadela njegovo soprogo Liutbergo, njegova sina in hčeri.

Bavarsko je sedaj prišlo neposredno pod frankovsko oblast. Z Bavarskim vred pa je od frankovskih vladarjev postala odvisna večina slovenske zemlje, namreč Karantanija, ki je obsegala sedanje Koroško, Kranjsko, Štajersko razen vzhodnega roba, Pustriško dolino na Tirolskem, solnograški Lungau in južni kos sedanje Spodnje Avstrije. Vse te dežele so pripadle Frankom brez boja, kajti Slovenci se leto poprej niso udeležili upora vojvoda Tasila in tudi sedaj niso imeli vzroka se zanj potegovati. Le Obri so se vzdignili za svojega zaveznika, prihrumeli z eno vojsko na mejo Bavarskega, z drugo do meje Furlanije, pa bili so na obeh straneh premagani.

Slovenske dežele so bile zdaj pritegnjene v krog velike frankovske države, bile so nje najvzhodnejši del, njene mejne pokrajine proti Obrom. Karol Veliki je dobro spoznal njih pomen in je napravil iz njih močno vojaško granico, ki je imela varovati frankovsko cesarstvo in z njim krščanstvo proti navalom divjih Obrov in drugih barbarskih narodov. Vse ozemlje med Donavo in Adrijo je razdelil v dve mejni grofiji (marki), katerim je postavil na čelo svoje namestnike. „Vzhodna mejna grofija“ je obsegala najbrže ozemlje med Donavo in Dravo. Tu je bil najprej frankovski namestnik mejni grof Gerold. Za njim se še imenujejo v devetem stoletju Goterham, Werinhar, Albrik, Gotafrid in drugi. Vse dežele južno od Drave s Furlanijo vred so pripadale „Furlanski mejni grofiji“, kjer je bil prvi mejni grof Erik, zelo pobožen kristjan, hraber vojak in velik prijatelj akvilejskega patriarha Pavlina. Bil je leta 799. pri obleganju Trsata ubit. Za njim sta vladala še Kadolaj in Balderik, katerega je cesar Ludovik pobožni l. 828. odstavil in razdelil nje-

govo pokrajino v štiri grofije. Velika furlanska grofija je tedaj prenehala.

Pod nadzorstvom imenovanih kraljevih namestnikov so po raznih pokrajinah vladali razni vojvodi, knezi in grofi, domačini in tujci. Karol Veliki je namreč Slovencem pustil njih domače kneze in vojvode, menda za plačilo, ker so brez upora priznali njegovo oblast. Merodajni so bili pa za to tudi politični oziri. Slovenci so se ložje privadili na tujo vlado, ko so jim v prvem času njih odvisnosti zapovedovali domačini mesto tujih grofov, pa tudi krščanstvo se je hitreje razširjalo in utrjevalo v deželi, ko so spoznali naši pradedje, da jim ne prinaša trdega robstva. Zato nahajamo v Karantaniji in v Panoniji še nekaj časa male slovenske državice pod domačimi



Ribnica ob Vrbskem jezeru.
„Valpodonium“ — valpetstvo Karola Velikega.

vojvodi in knezi. Na Koroškem se za vojvodom Inkom, kateregasmo že omenili, imenujejo še Pribislav, Semika, Stojmir in Etgar. Na sedanjem Kranjskem je leta 795. zapovedoval vojvoda Vojnomir, ki je pomagal Frankom v bojih zoper Obre. Ko je bila po obrskih vojskah strta moč tega barbarskega naroda in so Slovenci, bivajoči v Panoniji, postali frankovski podložniki, se je okoli l. 840. tudi tu osnovala mala državica s Pribinom in Kocelom na čelu. Tuji vladarji pa so bili vojvoda Ivan v Istri (804), grof Salachon na tleh sedanjega južnega Štajerja (838) in drugi.

Pa tudi ta oblika slovenske samouprave ni bila trajna. V Karantaniji ji je konec storila vstaja panonskega vojvoda Ljudevita.

Ljudevit je bil okoli l. 815. veliki župan ali vojvoda v ozemlju med Dravo, Savo in Kolpo, torej na sedanjem Hrvaškem. Podložen je bil furlanskemu mejnemu grofu Kadolaju, ki je baje s Slovani postopal zelo nečloveško. Frankovska oblast se je tedaj raztezala

črez Hrvaško in Dalmacijo, kjer je vladal vojvoda Borna, tja do Braničevcev in Timočanov ob srbsko-bolgarski meji. Ljudevit je težko prenašal frankovsko gospostvo in želel postati samostojen. Iskal je le primernega povoda, da bi se uprl. Leta 818. pošlje cesarju Ludoviku v Heristal nekaj poslancev, ki naj bi se pritožili zaradi strogega postopanja grofa Kadolaja. Cesar se menda za te pritožbe ni zmenil, ker je Ljudevit že naslednje leto pričel vojno s Franki. Frankovska vojska, sestavljena iz italskih in bavarskih trum, je prodirala iz Italije črez slovensko zemljo nad upornike, pa ni opravila ničesar in se je morala vrniti. Grof Kadolaj, njen poveljnik, je umrl nagle smrti. To je Ljudevitu povečalo pogum. Na razne strani je razpošiljal svoje poslance in iskal zaveznikov. Dobil je na svojo stran Kranjce in del karantanskih Slovencev, na vzhodu so se mu pridružili srbski Timočani. Tako se je velik del Jugoslovanov od italijanske do bolgarske zemlje združil zoper Franke, le dalmatinski Hrvatje pod vojvodom Bornom so jim ostali zvesti. Ojačen po velikem številu zaveznikov je Ljudevit vdrl v Karantanijo, da izrine Franke iz dežele. Nasproti mu je prišel Balderik, naslednik umrlega Kadolaja, z močno vojsko. Pri Dravi je prišlo do boja in Balderik je prisilil Ljudevita, da je moral zapustiti karantansko zemljo. Zelo čudno se je obnašal v tem boju Jugoslovanov proti Frankom dalmatinski vojvoda Borna. Bil je tekmec Ljudevitov in ga je hotel s pomočjo frankovskega vladarja izpodriniti. Dvignil se je s svojimi četami v obrambo tujcev in se pri Kolpi postavil Ljudevitu nasproti. A njegovi lastni ljudje, ki niso hoteli prelivati bratske krvi, so ga zapustili in prešli k Ljudevitovi armadi. Le s pomočjo svoje telesne straže se je Bornu posrečilo rešiti življenje. Umakniti se je moral v svoje utrjene gradove in pustiti, da je Ljudevitova vojska pustošila po njegovi zemlji. Potem pa je meseca januarja leta 820. hitel v Ahen k cesarju Ludoviku, da mu poroča o ravnanju svojega protivnika in se z njim posvetuje, kako bi ga bilo mogoče premagati. Na njegov predlog je državni zbor v Ahenu sklenil, udariti na Ljudevita hkrati s treh strani.

Ko je minila zima, se je dvignila skoraj vsa ogromna država frankovska, da stre junaškega vojvodo. Tri vojske sestavljene iz Sasov, Frankov, Bavarcev in Italcev so prodirale proti Posavju na združene Slovence, Hrvate in Srbe. Ena je šla iz Italije po stari rimski cesti preko Hrušice in Ljubljane, pa ni mogla napredovati, ker so ji Ljudevitove čete branile prehod črez alpske klance. Severna je prodirala ob Donavi v Gorenjo Panonijo, da preko Drave udari na Hrvaško. Tudi tej vojski je Ljudevit dolgo časa zabranjeval prehod črez Dravo. Najbolje se je godilo srednji, ki se je pomikala črez Karantanijo. Ljudevitove čete so se ji sicer trikrat postavile nasproti, pa so se morale vselej umakniti. Vojska je prekoračila reko Dravo in prva zasedla Hrvaško.

Sedaj je bila tudi severnim in južnim frankovskim trumam odprta pot. Ljudevit je uvidel, da je proti toliki premoči vsak odpor brezupen. Njegovo ljudstvo se je poskrilo po gozdovih in močvirjih, on sam pa se je s svojo vojsko zavaroval v močni trdnjavi, katero

je bil dal zgraditi na strmem brdu. Franki so sedaj po slovenskih in hrvaških pokrajinah plenili in pustošili, kakor jim je bilo drago, pa so tudi vsled raznih kužnih bolezni izgubili mnogo ljudi. Ko so se frankovske čete vračale domov, so prisilile Kranjce, ki so bivali ob Savi, da so se zopet podvrgli oblasti mejnega grofa Balderika; tudi tisti del Karantancev, ki se je bil zvezal z Ljudevitom, je moral zopet priznati frankovsko oblast.

Vzlic mnogim žrtvam in veliki množici zbranih čet ta vojska vendar ni dosegla popolnega uspeha. Moč Ljudeviteva še ni bila strta. Zato so se Franki leto pozneje (l. 821.) na državnem zboru zopet posvetovali, kako bi zadušili upor Jugoslovanov. Iznova so sklenili poslati tri armade, ki naj bi pustošile zemljo Ljudevitovih zaveznikov. Na ta način so hoteli njega samega oslabiti in tako udušiti ves upor. Spričo teh priprav tudi Ljudevit ni bil brezbrižen. Izprevidel je, da se ne more več Frankom upirati na prostem polju, zato je pričel graditi trdnjave, kamor bi se mogli zateči njegovi Hrvatje s svojim blagom ob času frankovskega navala. Pri tem podjetju ga je zelo podpiral patriarh Fortunat, ki je bil tekmec akvilejskega patriarha in imel svojo stolico na otoku Gradežu pri Akvileji. Pošiljal mu je iz Italije zidarje in tesarje, da so mu stavili gradove. Komaj so bile zgradbe gotove, že se navale tri frankovske vojske na Posavje, a ljudstvo je našlo zavetje v trdnjavah. Franki so nekaj časa plenili in pustošili po deželi, pa so se morali slednjič vrniti brez uspeha. Njih voditelji so morali na državnem zboru v Diedenhofenu (meseca novembra 821) poročati cesarju, da niso mogli premagati Ljudevita, ker ni hotel priti iz trdnjav na bojno polje.

Prihodnje leto (822) se je dvignila iz Italije nad Ljudevita nova vojska, že d e s e t a v vrsti vojnih pohodov, ki so jih poslali Franki proti njemu. Ljudevit bi se bil mogel sicer še držati v svojih utrjenih gradovih, pa menda se mu je smililo revno ljudstvo, kateremu so Franki pustošili polja in požigali koče. Da odvrne to nesrečo od svojega naroda, zapusti svojo prestolnico S i s e k in zbeži k dalmatinskim Srbom. Tu je baje dal umoriti nekega kneza, da bi se sam polastil njegove zemlje. Vsaj nemški viri tako poročajo. Toda moral je tudi ta kraj zapustiti. Napotil se je k Ljudemislu, ujcu vojvoda Borna, ki ga je pa kmalu dal zvijačno umoriti. Zdaj Frankom ni bilo težko podvreči si vstajnike, ker so bili brez voditelja in celo med seboj nesložni.

Upor posavskega kneza Ljudevita ni izviral iz osebne bojaželjnosti ali drugih samoljubnih namenov. Lahko je opaziti, da mu je pri njegovem boju zoper Franke skoraj ves narod po Sloveniji, Hrvaški in Srbiji stal ob strani. Prav zato frankovske čete vzlic svoji premoči in vzlic opetovanih pohodov niso nikdar dosegle trajnih uspehov. Vstaja posavskega Ljudevita je bila torej obsežen in močan odpor Jugoslovanov proti frankovskemu gospostvu. Podporo, katero je Ljudevit dobil pri patriarhu Fortunatu kaže, da so njegov boj proti Frankom podpirali tudi Grki. Šlo je namreč za to, čigav vpliv bode prevladal med Jugoslovani, grški ali frankovski. Fortunat pa je bil zaupnik carigrajskega cesarja Leona. Frankovski cesar Ludovik

ga je zaradi tega pozval na odgovor. Toda Fortunat je zbežal čez morje v Zader in od tam v Carigrad.

Za Slovence in Hrvate je imela ponesrečena vstaja Ludovikova žalostne posledice. Izgubili so svoje domače kneze in mesto njih so nastavili Franki po Karantaniji in Hrvaški nemške grofe. V listinah se imenujejo Helmwin, Abgarij, Pabon. Kmalu potem (828) je cesar Ludovik odstavil tudi furlanskega mejnega grofa Balderika, češ, da ni kos svoji nalogi in je njegovo ozemlje razdelil v štiri okrožne grofije, katerih imena pa niso znana. Skoraj gotovo je obsegala prva Furlanijo, druga Istro s Krasom in del Notranjskega; tretja „Slovensko marko" ob Savi, četrta Dolenjo Panonijo. Nemško gospostvo se je zdaj za vedno udomačilo v deželi in časi slovenske samostojnosti se niso več povrnili.

* * *

Dočim so korotanski Slovenci izgubili svojo samostojnost, se je ista v Panoniji (sedanji ogrski nižavi) vendar še nekoliko dalje ohranila. Priča temu je država Pribinova in Kocelova.

Pribina je bil izprva gospodar v Nitranski pokrajini na današnjem severnem Ogrskem. Takrat je bil še pogan, vendar kristjanom naklonjen, ker jim je celo cerkve zidal. Tudi solnograški škofje in duhovniki so bili pri njem dobro sprejeti. Menda je prav to prijateljstvo peklo moravskega kneza Mojmira, ki je okoli l. 836. napadel Pribino in ga s frankovskimi duhovniki vred izgnal iz Nitre. Pribina je bežal čez Donavo k Ratbodu, grofu Vzhodne marke. Tu se je dal poučiti v krščanski veri in bil krščen v cerkvi sv. Martina v Traismauer. Z grofom Ratbodom pa se je kmalu sprl in zapustivši Vzhodno marko je bežal s svojim sinom Kocelom najprej k Bolgarom, potem pa k vojvodu Ratimiru, ki je gospodoval med Savo in Dravo.

Ko je izbruhnila vojska med Ratimirom in Ratbodom, se je Pribina zatekel v ozemlje „Savinjske marke", pod oblast grofa Salachona. Ker se ni hotel postaviti na stran sovražnikov frankovske države, si je pridobil naklonjenost kralja Ludovika, ki mu je l. 840. dal v fevd velik del Dolenje Panonije ob reki Zali, ki se izliva v Blatno jezero. To ozemlje je segalo na vzhodu do Donave, na severozahodu do Rabe, na zahodu pa je obsegalo še velik del Štajerske s Ptujem vred. — Ker je bila zemlja le malo obljudena, je Pribina zbiral okoli sebe slovenske prebivalce, pa tudi mnoge nemške naselnike. Na močvirnatem kraju je sezidal utrjeno mesto, ki se je izprva po njem zvalo Pribinov grad, pozneje pa Blatograd (Moosburg, Szalavar).

Pribina je ves čas svoje vlade skrbel za razširjanje krščanstva in je bil zelo vdan solnograškim nadškofom. L. 850. se je mudil pri njem nadškof Luitpram in mu je posvetil cerkev Matere božje, katero je bil dal sezidati v svojem glavnem mestu. Pri tej slavnosti je bila navzoča odlična družba: štirinajst slovenskih in sedemnajst nemških plemenitašev. Par let pozneje je nadškof iznova prišel na Pribinovo zemljo in posvetil na čast sv. Rupertu cerkev v Salapiuginu ob Zali.



Patriarh Pavlin II. blagoslavlja furlansko-slovensko vojsko, ki gre nad Obre.

(Votivna slika v akvilejski stolnici)

Tudi je poslal Pribinu iz Solnograda mnogo zidarskih, slikarskih in kovaških mojstrov, ki so postavili v Blatogradu veličastno cerkev sv. Adrijana. Še tretja cerkev je bila sezidana v Pribinovem glavnem mestu, namreč sv. Janeza Krstnika. Razun te so bile tedaj že postavljene cerkve v Ptuju, Kiseku, Pečuhu in drugod.

Svojo vdanost do Frankov je moral Pribina drago poplačati. Ko je izbruhnila vojska med Franki in Moravani, so ga ti imeli za nemškega zaveznika. Udarili so črez Donavo v njegovo zemljo in ga ubili (l. 861.)

Po Pribinovi smrti je njegov sin Kocel postal vladar v Dolenji Panoniji. Tudi on je izprva kazal veliko naklonjenost do nemških škofov. Leta 864. se je solnograški nadškof Adalvin sredi zime napotil k njemu v daljni Blatograd in se mudil črez božične praznike pri vojvodu Koceln. Posvetil je v tistih dneh več cerkvâ in prebivalcem poslal potrebnih duhovnikov. Par let pozneje (866) nahajamo Adalvina zopet v Dolenji Panoniji, kjer je pridigoval, delil zakrament sv. birme in posvečeval cerkve. Toda to prijazno razmerje se je kmalu izprevrglo v hudo nasprotstvo.

Ko sta v drugi polovici l. 867. slovanska apostola Ciril in Metod na poti iz Morave v Rim došla v Dolenjo Panonijo, ju je Kocel sprejel z velikim veseljem in se jih oklenil z vsem srcem. Odslej je vse njegovo delovanje merilo na to, da ju pridobi za svojo vojvodino. Leta 869. je poslal poslance k papežu Hadrianu s prošnjo, naj mu pošlje Metoda za škofa. Papež je rad uslišal njegovo prošnjo, in Metod je z velikim uspehom deloval nekaj let v Kocelovi državi. Ker je vojvoda Kocel očitno podpiral sv. Metoda, se je nemškim škofom tako zelo zameril, da so mu zagrozili z božjo kaznijo. Menda je to nasprotstvo tudi povzročilo, da za njim ni bilo več slovenskega kneza v Panoniji. Ko je Kocel okoli l. 874. umrl, mu je sledil nemški grof Gozwin. Zadnji ostanek slovenske samostojnosti je bil uničen za vedno.

* * *

Tesna zveza z Bavarci in pozneje s Franki je seveda zelo vplivala na narodno življenje Slovencev. Nemške ustanove, nemške navade, nemški nazori so se čedalje bolj med njimi razširjali.

Pred vsem je izginila ona staroslovenska enakopravnost, ko je bil vsak član naroda svoboden in imel enake pravice, enake dolžnosti. Pod nemškim vplivom so se vedno bolj pojavljali razločki med posameznimi stanovi. Kmalu so se tudi Slovenci delili v tri vrste, v plemenitaše, svobodnjake in sužnike.

Pričetki plemstva so bili med Slovenci že dani, ko so razne častne službe (župana, vojvoda) v nekaterih družinah postale dedne. Tako na pr. sta vojvodstvo v Karantaniji za Borutom podedovala njegov sin Gorazd in stričnik Hotimir. Pri Nemcih je bila ločitev v plemiče in preproste ljudi zelo razvita. In ko so zavladale v Karantaniji in Panoniji frankovske postave, se je ista stroga ločitev tudi tu zakonito vpeljala. Zato nahajamo v listinah devetega in desetega stoletja omenjenih dokaj slovenskih plemičev. V Pribinovi

državi na panonskih tleh se imenujejo okoli leta 850. sledeči plemeniti možje: Kocel, Unčat, Hotimir, Ljutomir, Črven, Žilec, Volčina. Poleg koroške Krke je živel proti koncu devetega stoletja plemenitaš Svetopolk, katerega sta cesar Arnulf in njegov sin Ludovik obdarovala z raznimi posestvi. Blizu Sore na Kranjskem je l. 989. imel Pribislav svojo lastnino. V listinah solnograških nadškofov se omenjajo kot lastniki raznih posestev grof Mojmir, Svetopolk, Trdogoj, Vitogoj in Milo.



Prastari Marijin kip v Krki, pred katerim so si kupovali sužnji svojo prostost

Preprosto ljudstvo se je ločilo v svobodne in nesvobodne (podložne) ljudi. Ker so karantanski Slovenci leta 788. prostovoljno priznavali frankovsko vrhovno oblast in jim celo pomagali v bojih z Obri, zato jim je cesar Karol pustil njihovo prostost in lastnino. Smeli so po svoji volji ravnati s svojim posestvom, se naseljevati, kjer se jim je zdelo, hoditi k sodnim zborom in nositi orožje. Znano nam je mnogo imen svobodnih Slovencev in Slovenk, ki so živeli v devetem in desetem stoletju in imeli svoja posestva po raznih krajih slovenske zemlje. V neki pogodbi iz l. 827. se omenjajo kot priče razni slovenski svobodni možje, ki so živeli na tleh sedanje Gorenje Avstrije, tako na pr.: Ljubisko, Tal, Ljubnik, Ljubin, Velan, Vitan, Dobromisel in drugi. Mnogo Slovencev pa je pod frankovsko oblastjo izgubilo svojo prostost in svoje imetje, postali so podložniki plemičev ali celo popolnoma sužniki. To je zadelo posebno tiste, katere so si morali Franki s silo podvreči, ali pa so se udeležili kakega upora zoper vladarja in državo. Ko so se Slovenci ob strani posavskega kneza Ljudevita vojskovali zoper čete cesarja Ludovika, tedaj so pač mnogi izmed njih izgubili svobodo in imetje. Podložniki so morali plemičem obdelavati zemljo, zato so dobili od njih hišo z gospodarskim poslopjem in del pridelka. Privezani so bili na grudo, katere niso smeli zapustiti brez gospodarjevega dovoljenja. Najnižja stopinja podložništva je bilo robstvo. Rob (sužnik) je postal, kdor je bil ujet v boju, ali kogar je kupil gospodar. Z njim je smel ravnati kakor z mrtvim blagom. Rob mu je služil za posla, pomagal na lovu, izdeloval potrebno orodje in obleko. Imena

nesvobodnih Slovencev in njih družin se v starih listinah večkrat omenjajo. Leta 832. je podelil kralj Ludovik škofijski cerkvi v Regensburgu svojo lastnino ob reki Erlaf v Dolenji Avstriji z ondotnimi slovenskimi prebivalci vred. L. 945. je nemški cesar Oton I. podaril cerkvi Matere Božje pri Gospej Sveti na Koroškem nekatera svoja posestva, ležeča blizu imenovane cerkve. Na njih so tedaj prebivali podložniki: Budist, Namdrag, Budigoj, Dobronega in Gorazd. S kmetijami vred so prešli v last gosposvetske cerkve. — Podložništvo in robstvo se je žal med Slovani vedno bolj širilo, tako da je postalo značilno za ves slovanski narod. Slovansko ime je Nemcem in Italijanom naravnost pomenilo sužnja (Slavus-Sklave-Schiawo) in nastal je med njim pregovor: „V sužnosti žive Slovani.“ Ob Adriji se je razvila zelo živahna kupčija s slovenskimi sužnji, s katero so se pečali zlasti Madjari. Benečani in Grki so iz Istre in Dalmacije izvažali tako človeško blago, in je prodajali mohamedanskim vladarjem v Azijo, Afriko in na Špansko. Zaman so izkušali gradeški patriarhi s cerkvenimi kaznimi in beneški doždi s strogimi zakoni preprečiti to sramotno trgovino. Po malem je trajala do poznega srednjega veka.

Cerkev je suženjstvo obsojala, čeprav ga ni mogla takoj odpraviti. Osvoboditev sužnjev je proglasila za dobro delo. Gospodarji so pripeljali svoje sužnje v cerkev pred oltar ali sveto podobo in jih tamkaj vpričo škofa in duhovnikov slovesno proglasili za svobodne. Škof pa je te osvobojence sprejel v cerkveno varstvo. V zahvalo so navadno plačevali cerkvi nek letni davek. V Krki je še sedaj videti starodavno Marijino podobo, pred katero so se sužnji osvobojevali. Sv. Ciril si je izprosil od kneza Rastislava in Kocela 900 ujetnikov, katere je nato izpustil. Blažena Hema, grofica krška, je dala mnogim sužnjem prostost za prav majhno odkupnino, ker je bila prepričana, da stori Bogu prijetno delo. V ustanovno listino krškega samostana je postavila določbo, da se sme vsak prvorojenec na samostanskih posestvih odkupiti za pol talenta in petnajst denarjev in to pravico mu nihče ne sme kratiti. Tudi akvilejski patriarhi so na enak način pospeševali osvoboditev sužnjev. Patriarh Bertold je ob svojem umeščenju vsem sužnjem na andeških posestvih v Furlaniji podaril prostost. Drugi plemiči so ga posnemali. V Akvileji je navadno take osvobojence gospodar predstavil kakemu kanoniku stolne cerkve, ki jih je trikrat peljal okoli oltarja Matere božje in proglasil za „cerkvene ljudi“. Tudi oprostilno listino so pokladali na oltar. Pravo suženjstvo je res vedno bolj ginilo, a podložništvo se je ohranilo kot gospodarska ustanova do najnovejšega časa.



8. Sveta Ciril in Metod.

Sveta brata nista prva sejala seme božje besede med Slovani. Slišali smo, da so že sto let pred njunim prihodom vladali v Gorotanu krščanski knezi in vsaj pol stoletja je v ogrski nižavi že klilo cerkveno življenje. Prav tako so tudi Moravani l. 818. dobili iz Bavarskega prve misijonarje in se podvrgli duhovni oblasti pasovskega škofa. Del češkega plemstva se je bil že leta 845. dal krstiti v Regensburgu. Vendar sta sveta brata mogočno vplivala na razvoj cerkvenega življenja med slovanskimi rodovi, ker sta oznanjevala božjo besedo v narodovem jeziku, mu prinesla pismo in knjige in s tem položila temelj slovanski narodni izobrazbi. Zato po pravici zaslužita častno ime „slovanska apostola“.

Zibelka je tekla sv. Cirilu in Metodu v mestu Solunu v Macedoniji. Njun oče Leon, po rodu Grk, je bil ondi višji državni uradnik. Metod je bil starejši izmed sedmero otrok, Ciril, ki je pa to ime dobil šele pozneje v Rimu in bil pri svetem krstu imenovan Konštantin, pa najmlajši.

Solunski prebivalci so bili tedaj prav tako, kakor še dandanes, po večini Grki, okolica pa je bila popolnoma slovanska. Zato sta se sveta brata že izza otroških let popolnoma priučila slovanščine, ki jima je bila drugi materni jezik. Prvi pouk sta prejela v domači hiši. Ko sta nekoliko odrastla, so ju poslali stariši v Carigrad na cesarski dvor, da se ondi še bolje izobrazita. Metod je kmalu postal cesarski namestnik v neki slovanski pokrajini in odpirala se mu je pot do najvišjih služb. A pobožnost ga je nagnila, da se je vsem častem odpovedal, oblekel črno redovniško haljo in šel v samostan na goro Olimp. Konštantin pa je živel le svoji znanosti in se v njej tako odlikoval, da je dobil častni naslov „filozof“. Postal je učitelj modroslovja v Carigradu in bil posvečen v mašnika.

Pravi delokrog se je odprl bratoma, ko sta bila poslana l. 861. v misijonsko delo h Kazarom. Odslej je imelo vse njihovo življenje biti posvečeno temu vzvišenemu poklicu.

Kazari so bili divje finsko ljudstvo, ki je prebivalo v južni Rusiji med reko Don in pogorjem Kavkazom. Deloma so bili že krščeni, deloma pa še pogani. Prosili so carigrajskega cesarja Mihaela, naj jim pošlje učenega moža, ki bi jih poučil v pravi krščanski veri. Mihael se je posvetoval s patriarhom in določil za ta posel Konštantina, ki je vzel s seboj brata Metoda. Njuno delovanje med Kazari je bilo zelo uspešno. Že črez nekaj let je njihov vladar sporočil cesarju v Carigrad veselo vest, da se je vse ljudstvo izpreobrnilo h katoliški veri. Za bivanja pri Kazarih pa se je zgodilo še nekaj drugega važnega: Konštantin je našel telesne ostanke svetega mučenca papeža Klemena. Iz ustnega izročila in pismenih podatkov je spoznal, da počiva truplo sv. Klemena blizu mesta Herzona. Ukazal je kopati pri neki podrti cerkvi na bližnjem otoku in res zadel na svetnikove ostanke. Prenesli so jih najpreje v mestno stolnico, pozneje pa jih je vzel Konštantin s seboj v Carigrad.

Poslanstvo apostolskih bratov med Kazari je trajalo približno dve leti. Potem sta se vrnila v domovino in živela le znanosti in pobožnim vajam.

A zopet jima ni bilo prisojeno dolgo uživati mirnega življenja. Iznova ju je Bog klical na misijonsko delo med Slovane.

Leta 863. so došli v Carigrad poslanci moravskega kneza Rastislava prosit cesarja Mihaela, naj jim pošlje učiteljev, ki bi bili zmožni slovenskega jezika, češ, da je moravsko ljudstvo že prejelo sveto vero in mu tudi ne primanjkuje misijonarjev, ki so prišli v deželo iz Nemčije, Italije in Grškega, pa niso vešči narodovega jezika. Cesar Mihael ni mogel izbrati sposobnejših mož, kakor sta bila Konštantin in Metod, ki sta svojo zmožnost že sijajno izkazala pri Kazarih in poleg tega tudi dobro govorila slovenski jezik. Brata sta sprejela poslanstvo in se kmalu odpravila na pot v Moravo.

Konštantin je bil že pri Kazarih spoznal, da ni dovolj, ljudstvu le ustmeno oznanjevati večne resnice, temveč mu je treba podati božjo besedo tudi pisano v njegovem domačem jeziku. Velika ovira za spisovanje slovenskih nabožnih knjig pa je bilo pomanjkanje pismen ali črk. Zato se je še pred odhodom v Moravo lotil težavnega dela, da raznim glasom slovenskega jezika določi primerna znamenja. Tako je sestavil ono „azbuko“ ali alfabet, ki ga imenujemo „glagolski alfabet“ ali „glagolica“. Morda je sprejel med svoja pisma tudi nekaj znamenj, ki so bila že prej med Slovani v rabi. Takoj po sestavi alfabeta je poslovenil tudi nedeljska berila in evangelije in jih vzel s seboj na Moravsko. Za književni jezik je sprejel ono narečje, kateremu je bil privajen izza otroških let in ki so je govorili Slovani v solunski okolici.

Sveta brata sta šla naravnost v deželo, kamor sta bila namenjena. Neresnično je, da sta se med potjo ustavila na Bolgarskem in krstila kneza Borisa.

Ko sta se približala Velehradu, tedanjemu glavnemu mestu Morave, jima je šel Rastislav z mnogobrojnim ljudstvom naproti in ju sprejel z veliko častjo. Z vnemo sta se zdaj lotila apostolskega dela. Poučevala sta mladino, uredila božjo službo in iztrebljala poganske razvade in napake. Pa tudi slovstveno delo je napredovalo. Poslovenila sta mnogo cerkvenih knjig in tudi pri božji službi vpeljala slovenski jezik.

Štiri leta in pol sta tako plodonosno delovala pri Moravanih, potem sta se odpravila na pot proti Rimu. Vzroki, ki so jih k temu prisilili, so bili različni. Manjkalo jima je pomočnikov, a sama nista mogla posvetiti svojih učencev, ker sta bila le duhovnika, ne pa škofa. Pa tudi politiške razmere so se bile izpremenile njima na škodo.

Rastislav je ostal samostojen vladar le do leta 864. Tedaj je prihrumela na Moravsko vojska kralja Ludovika. Rastislav je zbežal v grad Dovina, a tukaj se je moral zmagalcu vdati na pogoje, ki jih je ta stavil. Podvreči se je moral nemški nadoblasti in obenem tudi nemškemu cerkvenemu vplivu. V tisti stari dobi še ni prodrlo katoliško načelo o enakopravnosti vseh narodov: tukaj je bil Rimljan, tam Grk, tam Nemec! Na vzhodu se je dvigal zdaj tudi Slovan

kot enakopraven sin katoliške cerkve. A Nemčija je že tedaj smatrala Češko, Moravsko in Koroško kot nemško pokrajino in jih ni hotela izpustiti iz oblasti nemških škofov.

Ko je Ludovik zmagal Rastislava, izprevidela sta tudi Ciril in Metod, da morata deželo in svoj delokrog zapustiti.

V Rimu sta bila varna, papež je imel dovolj oblasti, da zaukaže nemškim škofom, naj pripoznajo bizantinska brata kot služabnika



Sv. Metod. Sv. Mati Božja. Sv. Ciril.

Osnutek oltarne slike za slovansko kapelo v Loretu.

katoliške cerkve. Zato sta se sveta brata l. 867. odpravila iz Morave na pot proti jugu. S seboj sta vzela ostanke sv. Klemena. V Zgornji Italiji ju zadene poziv papežev, naj prideta v Rim.

Na rimski stolici je sedel tedaj papež Nikolaj I., mož bistrega uma in odločne volje, katerega štejejo med najznamenitejše naslednike sv. Petra. Vzrok, da je pozval brata v Rim, je bil ta, ker sta došla iz Carigrada, kjer je že tedaj poganjalo strupeno seme razkola in upornosti proti Rimu in se je bilo bati, da se isto ne zanese tudi med slovanske rodove. Papež se je hotel gotovo prepričati o njuni

pravovernosti in zvestobi do rimske stolice, preden jih pooblasti za misijonsko delovanje.

Ko sta bila sveta brata na poti v Rim, je umrl papež Nikolaj. Njegov naslednik Hadrijan II. ju je sprejel z veliko častjo in se posebno razveselil, ker je od njih dobil relikvije sv. Klemena, katere je ukazal shraniti v cerkvi istega svetnika. Tudi bogoslužne knjige, katere je bil spisal Konštantin, je papež potrdil, blagoslovil in jih položil na oltar „sv. Marije pri jaslicah“. Ko sta dokazala svojo vernost in vdanost do rimske stolice, je papež posvetil oba v škofa, njune učence pa v mašnike in diakone. Konštantin je ob tej priliki izpremenil svoje ime in se odslej nazival Ciril. Slovanska apostola pa sta dobila ob tej priliki še drug izreden privilegij. Papež jima je namreč v posebnem pismu dovolil rabo slovenskega jezika pri božji službi, vendar s pristavkom, da naj se čita pri sveti maši berilo in evangelij najprej v latinskem, potem pa v slovenskem jeziku.

Ciril ni dolgo užival škofovske časti. Že v Rimu je začel bolehati in umrl 14. februarja l. 869. Na papeževo povelje so ga pokopali v cerkvi sv. Klemena.

Metod je moral zdaj sam nadaljevati zapričeto misijonsko delo.

Papež Hadrijan II. je Metoda imenoval nadškofom za Moravsko. Nadškofovska čast je bila v tisti dobi veliko večjega pomena, kakor dandanašnji. Škof je posvečeval duhovnike, nadškof pa škofe. Moravska in Panonija sta bili od Nemcev popolnoma odvisni, dokler nista imeli lastne cerkvene organizacije, podlaga lastne organizacije pa je bila nadškofija. Papež si je torej prizadeval, slovanske dežele v cerkvenem oziru osvoboditi nemškega vpliva. Zato je pisal kralju Ludoviku l. 874.: „Jasne dokaze imamo, da je Panonija bila že od nekdaj Rimski stolici podložna provincija. Če so si jo pozneje Nemci podjarmili, s tem niso dobili pravice, kršiti rimsko posest.“ Zato je papež zahteval, da se slovanske pokrajine podrede nadpastirju, ki bi bil le Rimu, ne pa Nemcem pokoren. In ko je kralj Ludovik imenoval sina Karlmana za vojvoda slovanske obmejne pokrajine, pisal je papež tudi temu: „Prosimo te, naj bo dovoljeno našemu sobratu Metodu, ki smo ga imenovali našim namestnikom, izvrševati v deželi škofovske posle.“

Metod se je tedaj vrnil na Moravsko, a zgodovina poroča, da je zdaj deloval v deželi Kocelovi. Zakaj? Rastislav se je namreč hotel otresti nemškega jarma, a leta 870. ga je izdal lastni stričnik Svetopolk Ludoviku, ki je ukazal nasprotnika oslepiti in zapreti v samostan. Svetopolk mu je bil naslednik, a pod nemško nadoblastjo, radi tega na Moravi ni bilo prostora za Metoda. A tudi v Kocelovi pokrajini je naletel Metod kot nasprotnik Nemcev na silne težkoče.

Bavarski zgodopisec namreč poroča: „Rihbald je bil od solnograškega nadškofa Adalvina posvečen v arhipresbiterja (nadduhovnika) za Kocelovo deželo. Ostal je tam, dokler ni prišel nek Grk, Metod po imenu, ki je z novoizumljeno slovansko pisavo izpodrinil latinski jezik, rimski nauk, ki je zdavna obstoječe pogodbe pokopal s filozofično zvijačo in je bil vzrok, da je latinska božja služba ljudstvu zamrzela. Ker Rihbald teh razmer ni mogel pretrpeti, se je vrnil v Solnograd.“

Ustanovitev nove nadškofije z Metodom na čelu je vzbudila med bavarskimi škofi hud odpor, ker so jim bile odvzete dežele, v katerih so že dolgo časa izvrševali cerkveno oblast. L. 870. so se zbrali solnograški nadškof Adalvin, freisinški škof Anon in pasavski škof Hermanrik, da bi se posvetovali o novi cerkveni uredbi. Prisilili so celo nadškofa Metoda, da je prišel na to zborovanje, katerega se je udeležil celo sam kralj Ludovik „Nemški“. Freisinškega škofa Anona so izvolili za sodnika, četudi bi nadškofa smel soditi le patriarh ali sam papež. Metod je zaman zahteval, naj razsodi med njimi rimska stolica. Vrgli so ga v ječo in imeli zaprtega dve leti in pol. Papežu pa niso o vsem tem ničesar sporočili.

Toda vest o teh dogodkih je slednjič vendarle prišla v Rim. Ondi je bil med tem Hadrijanu II. sledil papež Ivan VIII., ki se je odločno potegnil za Metoda. Poslal je leta 873. bavarskim škofom ostra pisma in se tudi pritožil pri nemškem kralju Ludoviku. Hkrati je poslal na Bavarsko jakinskega škofa Pavla z naročilom, naj strogo postopa proti bavarskim škofom, ako bi Metoda ne osvobodili. Vsled papeževega posredovanja je Metod dobil zopet prostost in se, spremljan od škofa Pavla, vrnil v Moravo.

Tu je bil med tem časom Rastislavu, katerega so Nemci premagali in odstavili, sledil Svetopolk, ki je Metoda na papeževo poročilo sicer prijazno sprejel, pa mu ni bil nikdar tako naklonjen, kakor njegov prednik. Zdaj je mogel Metod nekaj let mirno delovati. Toda papež je zahteval za svojo zaščito od njega veliko žrtev. Prepovedal mu je namreč po svojem poslancu, jakinskem škofu Pavlu, pri maši in drugih cerkvenih obredih uporabljati slovenski jezik. To je bil zanj hud udarec. Kako pa je Metod sprejel to prepoved? Zgodovinski viri o tem ničesar ne poročajo. Gotovo je le, da je Metod še dalje opravljal božjo službo v slovenskem jeziku. Spoznal je pač, da je slovensko bogoslužje pri ljudstvu že tako udomačeno in tolika opora njegovemu misijonskemu delu, da bi z odpravo uničil vse uspehe, ki si jih je pridobil z dolgoletnim trudom. Zato je, opirajoč se na dovoljenje Hadrijana II., ravnal tako, kakor je spoznal za nujno potrebno. Morda je tudi sporočil papežu ali njegovemu poslancu, da je zapoved neizpeljiva.

Nemški škofje pa niso mogli preboleti izgube, ki jih je zadela in so še dalje napadali Metoda. Leta 879. so ga tožili pri papežu krivoverstva, češ, da moli pri sv. maši veroizpoved brez dostavka „filioque“ in ne veruje, da izhaja sveti Duh iz Boga Očeta in Boga Sina. Očitali so mu tudi, da svojevoljno vpeljuje slovensko bogoslužje. Pridobili so celo Svetopolka na svojo stran, da je tudi on poslal po nekem duhovniku Ivanu neugodna poročila o Metodu v Rim. Papež takih tožb seveda ni mogel prezreti. Zato je pozval Metoda v Rim, da se osebno opraviči in izpriča svojo pravovernost.

Pokoren papeževemu povelju se je odpravil Metod tretjič v Rim. Njegove nasprotnike je zastopal pri papežu nemški duhovnik Viching. Ivan VIII. je nato sklical cerkveni zbor, ki se je imel pečati s predloženimi tožbami. Metod se je pred papežem in zbranimi škofi popolnoma opravičil, kar je potrdil sam papež v pismu

do Svetopolka pišoč, da je našel Metoda v vseh cerkvenih naukih pravovernega. Tudi mu je iznova potrdil nadškofijsko oblast črez Velikomoravsko in Panonijo in zaukazal, da morajo biti Metodu pokorni vsi duhovniki v Svetopolkovi državi, naj so že katerekoli narodnosti. Razun tega je Ivan VIII. obnovil privilegij, ki ga je bil dal Metodu Hadrijan II. in dovolil, da se sme v njegovi nadškofiji opravljati božja služba v slovenskem jeziku s pogojem, da se berilo in evangelij čitata najprej latinsko, potem pa slovensko.

Papež piše: „Pismena, ki jih je iznašel filozof Konštantin, da se tudi v tem jeziku glasi Bogu hvala, popolnoma odobravam in zapovedujem, da se v tem jeziku oznanjuje evangelij in razglašajo Gospodova dela. Saj nas sv. pismo pozivlja, naj Vsemogočnega ne hvalimo le v treh, marveč v vseh jezikih. Veri pa nikakor ni nasprotno, če se sv. maša bere v slovenskem jeziku, če se tako berejo evangeliji, pisma apostolov, in vrši tako tudi druga božja služba. Saj je tisti Bog, ki je ustvaril tri glavne jezike: hebrejskega, grškega, latinskega v svojo čast, ustvaril tudi vse druge. Vendar pa naročujem radi večjega ugleda, da se po vseh cerkvah evangelij bere najprej latinsko in potem slovensko, da ga razume ljudstvo. Ako pa želiš ti, ali žele tvoji knezi, da se mašuje latinsko, naj se sv. maša opravi v latinščini.“

Nemški stranki pa je papež ustregel s tem, da je Nemca Vichinga posvetil za škofa v Nitri, pa mu zapovedal, da mora biti pokoren Metodu, svojemu metropolitu.

Metod se je zdaj opravičen in potrjen po zaupanju papeževem vrnil v Moravo, a mirnega življenja tudi poslej ni imel. Viching, katerega je imela zdaj nemška stranka v deželi za svojega zastopnika, je izkušal z raznimi sredstvi izpodkopati njegov vpliv, čeprav se mu njegove spletke niso posrečile.

Viching je bil pač Nemec po rodu, med Nemci je imel prijatelje, ki so nanj vplivali in pričel se je razdor. Ohranjeno nam je še papeževo pismo, v katerem Ivan VIII. Metoda tolaži radi Vichingovega nastopanja in zagotavlja, da Viching iz Rima nima nobenih tajnih naročil, na katera se je ta menda skliceval. Ob koncu tega pisma papež izraža željo, da bi Metod prišel v Rim (l. 881.) Ta listina je zadnja, ki nam poroča o Metodu.

Metod je med tem z vso vnemo nadaljeval misijonsko delo. Dovršil je s pomočjo dveh učencev prevod svetega pisma stare zaveze, razun dveh knjig Makabejcev. Poroča se tudi, da je krstil češkega vojvoda Bořivoja in njegovo soprogo Ljudmilo, da je napravil več potovanj k nekemu ogrskemu vladarju, katerega je napol izpreobrnil, in h grškemu cesarju Baziliju v Carigrad. Cesar Bazilij ga je baje spoštljivo sprejel in si pridržal nekaj Metodovih duhovnikov in slovenskih bogoslužnih knjig. Razširjenje slovenskega bogoslužja po Srbiji, Bolgariji in Makedoniji spravljajo v zvezo s tem potovanjem.

Ni se čuditi, če je Metod vsled obilnega truda in visoke starosti 75 let jel pešati. Ko so njegovi duhovniki to opazili, so ga vprašali, koga si želi za naslednika. Metod, ki je dobro poznal svoje

učence, je pokazal na Gorazda, češ, da je domačin, svoboden človek, dobro poučen v latinski književnosti in pravoveren. Na cvetno nedeljo leta 885. je bil že jako slab, vendar je šel v cerkev opravljat službo božjo. Tu je še enkrat govoril, potem pa blagoslovil kneza, duhovnike in ves narod. Tretji dan potem (6. aprila) je umrl. Njegovi učenci so mu izkazali zadnjo čast in maševali za njegovo dušo v slovenskem, latinskem in grškem jeziku. Pokopali so ga v Velehradu na Moravi, kjer je zadnja leta imel svojo stolico.

Metodova smrt je bila za slovenske duhovnike hud udarec. Takoj se je zopet pojavil nemški vpliv s toliko močjo, da je pretil uničiti slovansko bogoslužje. Papež Štefan VI. je poslal proti koncu istega leta, ko je Metod umrl (l. 885.) tri poslance k Svetopolku z naročilom, naj odpravijo rabo slovenskega jezika pri božji službi in naj tudi Gorazdu, o katerem je papež mislil, da ga je Metod samovoljno postavil za naslednika, prepovedo izvrševati škofovsko službo, dokler se ne pride opravičit v Rim. Ta prepoved je Vichingu in njegovi stranki pripomogla do sijajne zmage. Svetopolk, ki itak ni bil nikdar prijatelj slovenskih duhovnikov in slovenske službe božje, je dal l. 886. z vojaško silo izgnati okoli 200 Metodovih učencev iz svoje države. Najimenitnejši med njimi so bili: Gorazd, Klemen, Naum, Sava in Angelar. Šli so v Bolgarijo, Dalmacijo in v nekatere druge jugoslovanske pokrajine. Gorazd in Klemen sta postala celo bolgarska škofa. V nadškofiji panonsko-moravski je bilo slovensko bogoslužje s tem izgonom sicer skoraj zatrto, a Metodovi učenci so je zato razširili po drugih jugoslovanskih krajih, kjer se je ohranilo do današnjega dne. V slovenskem jeziku in po rimskem obredu se je praznovala božja služba po Dalmaciji in njenih otokih, po Istri in Hrvaškem in proti koncu srednjega veka celo po mnogih krajih na Kranjskem. Slovensko bogoslužje grškega obreda pa se je ohranilo med Srbi, Bolgari in Rusi.

V obeh cerkvah, v latinski in grški, je enako slavljen in češčen spomin sv. Cirila in Metoda. Grški cerkvi pripadata po svojem rodu, latinski po svojem delovanju. Obema sta zapustila dragoceno dedščino, prave vere, narodnega slovstva in krščanske omike. Na Moravane, Čehe in panonske Slovence sta vplivala osebno, na Srbe, Bolgare in Ruse po svojih učencih in knjigah. Tako stojita častitljivi podobi svetih bratov kakor znamenje na razpotju slovanskih rodov. In njuno češčenje, ki je skupno vsem Slovanom, katoličanom kakor onim, ki žive v razkolu, nas navdaja z upanjem, da se bodo po zgledu svojih apostolov zopet združili v pravi veri in pokorščini do Kristusovega namestnika.[1]

---

[1] Na Velehradu sta se zadnji čas vršila že dva shoda slovanskih bogoslovcev za zedinjenje katoliške in pravoslavne cerkve. Prvi je bil l. 1907., drugi l. 1909. Udeležili so se jih tudi nekateri ruski bogoslovci. — Istemu namenu zedinjenja razkolnih slovanskih bratov služi tudi „Apostolstvo sv. Cirila in Metoda“, neke vrste bratovščina, ki zbira doneske za podporo slovanskim misijonom v Macedoniji in Bolgariji.



Madjari.

9. Madjarski navali.

Za Ciril-Metodovo zarjo, ki je napovedovala Slovanom po Karantaniji, Panoniji in Moravi svetel dan verske in narodne probuje, je žal le prehitro prišla temna noč suženjstva in barbarstva, ki je skoraj sto let tlačila naše pradede in zamorila, kar je komaj pričelo brsteti. Madjarski navali so povzročili ta usodni preobrat na verskem in narodnem polju.

Madjari ali Ogri so prištevati uralsko-finskim plemenom, kakor njih predniki Obri in Huni. Izprva so bivali ob vzhodni strani srednjega Urala in Kaspiškega jezera. Enako drugim narodom so tudi Madjari zapustili svojo pradomovino in šli proti jugozapadu. Naselili so se v južni Rusiji med Dnjeprom in Donom, kjer so jim bili Kazari sosedi. Tedaj še niso bili enoten narod, temveč so bili razdeljeni na sedem rodov. Kazarski kan jih je pozval, naj si izbero skupnega vrhovnega poveljnika. Nato so dvignili na ščit Almušovega sina Arpada, ki jim je bil prvi vladar. Ko je l. 861. slovanski apostol Konštantin (Ciril) potoval h Kazarom, je baje prišel tudi z njimi v dotiko. Legenda pripoveduje, da so ga Madjari napadli tuleč kakor volkovi, a njegova mirnost in iskrena molitev je potolažila njih divjost, da mu niso nič žalega storili. Le tri leta so ostali Madjari med Kazari, potem so se pomaknili proti zapadu v močvirnate ravnine med Donavo in Dnjeprom. Nek arabski potopisec Ibn Dasta njihovo življenje v teh pokrajinah sledeče opisuje: Madjari prebivajo med Pečenegi. Namesto hiš imajo šotore, v katerih stanujejo. Potujejo iz kraja v kraj iščoč si dobrih pašnikov. Njih domovina je jako obsežna in se razprostira do Črnega morja. Kadar nastane zima, gredo k rekam, da tu love ribe. Njih dežela ima mnogo gozdov in tekočih voda; tla so močvirnata, vendar je tudi dosti rodovitne zemlje. Po veri so malikovalci. Njih knez ima pod seboj 20.000 konjikov, ki mu vsi morajo biti pokorni. Madjari gospodujejo sosednjim

Slovanom, nalagajo jim davke in ravnajo z njimi, kakor z ujetniki. Napadajo jih, love in potem tirajo v mesto Karch, pristanišče ob Črnem morju, kjer jih zamenjavajo grškim trgovcem za žamet, pisane preproge in drugo blago. — Iz tega sporočila vidimo, da so Madjari s Slovani prav tako ravnali, kakor prej Obri, in da so oni pozneje zanesli sramotno kupčijo s slovanskimi sužnji na adrijansko obal.

Ko je bil sveti Metod nadškof panonsko-moravski, so bivali Madjari še vedno ob Črnem morju, vendar so se večkrat prikazovali na mejah frankovskega cesarstva. Legenda pripoveduje, da je hotel neki ogrski kralj, ko je prišel do donavske strani, videti Metoda. Nekateri iz Metodovega spremstva so sicer temu odsvetovali, češ, da bi ne bilo varno iti tja. Toda Metod se ni dal preplašiti in je šel k njemu. Kralj ga je sprejel s častjo in veseljem. Pogovarjal se je z njim modro, kakor se spodobi takim možem, in ga odpustil ljubeznivo z mnogimi darovi. Pred odhodom ga je še poljubil in mu rekel: „Spominjaj se me vedno, častiti oče, v tvojih svetih molitvah.“ Navzlic tej prijaznosti do slovanskega apostola se ogrski vladar in tudi njegovi podložniki še dolgo niso pokristjanili.

Nova doba v življenju madjarskega naroda se je pričela, ko jih je vzhodnofrankovski vladar Arnulf povabil v Panonijo, da bi mu pomagali v njegovih bojih z Moravani. Že leta 892., ko se je Arnulf vojskoval s Svetopolkom, so se mu pridružili Madjari in so z ognjem in mečem pustošili po Moravi. Do stalne naselitve tedaj še ni prišlo. Madjari so se po tem vojnem pohodu zopet povrnili v svoja bivališča ob Črnem morju. Prav tako so tudi l. 894. le mimogrede prihrumeli črez Donavo in opustošili Panonijo. A med tem, ko je velik del



Madjarsko orožje.

madjarske vojske na tujem ropal in moril, so se Bolgari v družbi s Pečenegi polastili njihove domače dežele. Ko se je madjarska vojska vrnila, je našla močne sovražne trume v njej. Zdaj so si morali Madjari drugod iskati bivališč. Leta 895. ali pa 896. so udrli v ogrsko nižino in se naselili ob reki Tisi in njenih pritokih.

Prihod tega divjega ljudstva v Panonijo je bil za Slovence velika nesreča. Po Ogrskem in Erdeljskem, katero deželo so si zdaj Madjari osvojili, so takrat prebivali večinoma Slovani, le malo je bilo med njimi nemških naseljencev. Pričakovati je bilo, da nastane tu velika slovanska država. Pribinova in Kocelova državica ob Blatenskem jezeru je bil že nadepoln pričetek za tak razvoj. Ko so pridrli Madjari, je kralj Arnulf leta 890. ta del Panonije podelil hrvaškemu vojvodu Braslavu, da bi ga branil pred njihovimi napadi. Toda tudi ta slovenski otok je izginil v madjarski povodnji. Madjari so slovansko prebivalstvo večinoma pomorili, deloma pregnali iz dežele, deloma pa zasužnjili. Le na jugozahodnem delu Ogrske, med Muro in Rabo, so se do danes ohranili ostanki teh panonskih Slovencev.

S slovenskim življem so iztrebili Madjari tudi krščanstvo in cerkveno uredbo Metodovo. Leta 900. so poročali bavarski škofje papežu Janezu IX.: „Ogri so nas napadli, odpeljali nekatere kot jetnike, druge umorili, tretje z lakoto in žejo po ječah usmrtili in jih tako brezštevilno uničili. Plemenite može in poštene žene so odvedli v sužnost, požgali so božje cerkve in razdejali vsa poslopja tako, da v celi Panoniji, naši največji pokrajini, ni ne ene cerkve. Lahko Vam (papežu) od Vas postavljeni škofje povedo, ako hočejo priznati resnico, koliko dni so potovali in niso videli drugega, kakor opustošeno zemljo.“ Ljudstvo je bilo brez cerkvâ in brez duhovnikov. Vendar se je zvesto držalo krščanskih navad in svetih resnic. Ko so proti koncu desetega stoletja zopet prišli misijonarji na Ogrsko, so našli ondi še mnogo skrivnih kristjanov.

Posebno usodno je bilo za slovenske dežele, ker so Madjari, komaj da so se nekoliko udomačili v novi domovini, pričeli ropati in pleniti po bližnjih in daljnih pokrajinah. Dvajsetkrat so napadli Nemčijo, sedemkrat Italijo, dvakrat so prihrumeli v bizantinsko državo, štirikrat so prišli na sedanja francoska tla in enkrat so prekoračili celo Pireneje. Pot v te pokrajine pa je vodila preko slovenske zemlje in madjarska povodenj se je drvila skoraj leto za letom črez naše kraje, puščajoč za seboj razvaline in pogorišča.

Najbolj je mikala madjarsko pohlepnost bogata Italija. Slišali so menda, da je ta dežela zelo rodovitna in da bi se moglo tamkaj naropati mnogo plena. Zato so že l. 898. tja poslali nekaj čet, ki naj bi si ogledale zemljo in pripravljale pot za poznejše pohode. Meseca avgusta l. 899. pa so z veliko vojsko udarili v Italijo, premagali so krščanske čete pri reki Brenti, potem pa so se vsuli po Beneškem in Lombardiji in prišli celo do Velikega sv. Bernarda. Požgali in oropali so mnogo vasi in mest. Ostali so v Italiji tudi naslednjo zimo in pomlad. Akvilejska škofija, kateri je pripadalo mnogo slovenskih pokrajin, je vsled teh roparskih pohodov zelo trpela. Vse tedanje listine tožijo o strašnem razdejanju. Slavni Štivanski samostan pri

Devinu, katerega so obiskovali Slovenci od blizu in daleč, se je zrušil v prah, prav tako samostan sv. Martina v Belinju in še mnogo drugih svetih hramov. O napredku krščanstva med Slovenci ob takih razmerah ni bilo govora, akvilejska cerkev je bila preslaba, da bi mogla nadaljevati misijonsko delo, in ljudstvo je menda večinoma padlo nazaj v staro poganstvo.

Pri svojih pohodih v Italijo so Madjari uporabljali staro rimsko cesto, ki je vodila iz Panonije črez Ptuj, Celje, Emono (Ljubljano), Logatec, Hrušico in Vipavsko dolino. Od Vipavske doline naprej so jo udarili proti zahodu po takozvani „Ogrski cesti“. Zato so pokrajine ob tej rimski cesti: Spodnje Štajersko, Kranjsko, Goriško največ trpele.

Spomladi l. 901. so napadli Karantanijo, vendar jim tedaj bojna sreča ni bila mila. Na velikonočno soboto, 11. aprila, so bili premagani in so se morali vrniti domov. Tem usodnejši je bil padec velikomoravskega kraljestva, ki je v letih 904. in 906. postalo žrtev madjarske nasilnosti in zlasti strašni poraz bavarske vojske dne 6. julija l. 907. V tej bitki, ki je za pol stoletja odločila usodo naših dežel, so padli: solnograški nadškof Teotmar, brižinski škof Uto, briksenški škof Caharija in bavarski vojvoda Luitpold. Zdaj je prenehala oblast Frankov nad vzhodnimi mejnimi deželami, ki so bile popolnoma prepuščene madjarski ropaželnosti. Vzhodna mejna grofija in tudi druge marke, katere so bili Franki ustanovili na Kranjskem in Štajerskem, izginejo in se šest desetletij ne omenjajo v zgodovini.

Nekoliko boljša je bila usoda Slovencev po goratih krajih na Koroškem in na Zgornjem Štajerskem. Ti so bili dokaj oddaljeni od tistih glavnih cest, po katerih so se navadno drvile madjarske čete. Tudi se madjarski konjiki niso mogli tamkaj tako lahko kretati in uspešno vojskovati, kakor po italski nižavi ali bavarski planoti. In slednjič v Karantaniji ni bilo iskati bogatega plena. Zato se je tukaj vzdržala redna frankovska oblast. Omenjajo se karantanski vojvodi Arnulf, Perhtold, Henrik. Tudi krščanstvo se je tu bolje ohranilo, kakor na jugozapadu. Solnograški nadškofje so večkrat obiskali Karantanijo. Adalbert je imel l. 927. celo cerkveni zbor pri Gospej Sveti. Sicer so pa pokrajinski škofje (Salomon, Engelfrid, Alarik, Dietrih, Gotabert) oskrbovali cerkvene zadeve.

Veliki roparski pohodi Madjarov so trajali približno do srede desetega stoletja. Leta 955. pa je nemški cesar Oto I. v tridnevni bitki na leškem polju pri Avgsburgu njihove čete popolnoma potolkel. Tega strašnega udarca Madjari niso mogli preboleti. Spoznali so, da sredi evropskih narodov ne morejo več živeti od ropa in nasilstva, temveč se morajo vdati mirnemu in stalnemu življenju. Njihovi vladarji Geza in sv. Štefan so jih tudi napeljevali na to pot. Učitelji omike in izobrazbe pa so jim bili Slovani. Od njih so se naučili poljedelstva, živinoreje in raznih obrti. To pričajo še danes slovenske besede, katerih je vse polno v madjarščini in s katerim so imenovali prej neznane stvari, na pr. poljsko orodje, obrti, dneve itd.

Bitka na leškem polju je za slovensko zgodovino važen mejnik, ker zaključuje ono tristoletno dobo, ko so bile naše zemlje izpostav-

ljene navalom barbarskih narodov: Obrov, Madjarov, in so morali naši pradedje stati na braniku za evropske narode. Ako so vsled tega zaostali za drugimi narodi, ki so živeli v ugodnejših razmerah in se prostejše razvijali, kdo bi jim mogel v zlo šteti? Ta bitka je pa tudi odprla novim nemškim naselnikom vrata med Slovence.



Grad Sovnek.

Spomin na boje z Obri in Madjari se je trajno vtisnil tudi ljudski duši. V pesmih in narodnih pripovedkah o „pesoglavcih" in „polkonjih", ljudeh, ki imajo zgoraj človeško, od pasu pa konjsko podobo, ali pa živalski obraz, še živé spomini na drzne jezdece s spačenimi obrazi, golo glavo in dolgimi kitami, ki so lovili kristjane, jim trgali srce iz prsi in pili njihovo kri.

10. Velika Karantanija in njene obmejne pokrajine.

Potreba močne državne obrambe proti Madjarom je imela za Slovence zlasti eno važno posledico, da se je zopet pojavilo edinstvo slovenskih dežel z novoustanovljeno Veliko Karantanijo.

Cesar Oton I. je leta 952. združil vse dežele od Donave pa do Adrije, in do italijanskih rek Mincio in Po v eno upravno celoto, Karantanijo, in jo povzdignil v vojvodino. Poleg stare Karantanije je nova vojvodina obsegala tudi Furlanijo, Veronsko marko in Istro. Imela je zlasti namen, da varuje obmejne pokrajine pred roparskimi napadi Madjarov in jim zabranjuje dohod v Nemčijo in Italijo.

Izprva je bila nova povečana Karantanija še združena z vojvodino Bavarsko in podložna istemu vladarju. Prvi ji je načeloval vojvoda Henrik I., brat cesarja Otona, ki si je moral v furlanskih pokrajinah s silo priboriti vdanost in pokorščino. Po njegovi smrti (l. 955.) je podedoval obe vojvodini njegov sin istega imena, znan po priimku Henrik II. Prepiralec (der Zänker).

Ko je oče umrl, je bil mladi vojvoda še deček, in mesto njega je vladala začasno njegova mati Judita, katero je s svojim svetom podpiral freisinški škof Abraham. To je bilo povod, da je vedno bolj naraščal vpliv freisinške cerkve v Karantaniji in si je tamkaj pridobila mnogo posestev. Mladi vojvoda je imel pod svojo oblastjo obsežne dežele, večje kakor drugi nemški knezi, in ni se čuditi, če se mu je že zgodaj vzbudila želja, postati neodvisen vladar na svojem ozemlju. Mati Judita in škof Abraham sta to željo še gojila. Lahko je bilo za take namere pridobiti Bavarce, med katerimi je še živel spomin na domače vladarje, Tasila in njegove prednike. Tudi slovensko prebivalstvo Karantanije je upalo od bavarskih vojvod večje samostojnosti in se jim rado pridružilo v boju proti nemškim cesarjem. Henrik je sklenil še zvezo s češkim vojvodom Miečislavom, da se tako s slovansko pomočjo osvobodi cesarjeve nadvlade. Toda cesar Oton II. je kmalu zvedel o naklepih bavarskega vojvode in je leta 976. Henrika II. odstavil.

Zdaj je prišlo do ločitve Karantanije od Bavarske. Nemški cesarji niso več pustili, da bi en sam vojvoda združeval toliko oblast v svoji roki, ker jim je utegnila biti nevarna. Zato je cesar Oton II. l. 976. odcepil Karantanijo z Veronsko in Akvilejsko marko od Bavarske in jo povzdignil v samostojno vojvodino, ki je bila neposredno cesarju podložna. Pa tudi pri karantanskih vojvodih opazujemo v naslednjih letih ono stremljenje po neodvisnosti, kakor prej pri bavarskih.

Že prvi karantanski vojvoda Henrik III. Mlajši se je v ta namen združil s prejšnjim odstavljenim bavarskim Henrikom in izkušal dobiti še druge zaveznike proti cesarju. Tudi njemu se naklep ni posrečil; izgubil je le svoje dežele (l. 977.).

Za istimi cilji je hrepenel vojvoda Adalbero iz rodu Epenštajncev, ki je vladal v Karantaniji l. 1012.—1036. Adalbero je iskal zaslombe pri Hrvatih in sklenil zvezo celo s polabskimi Slovani, da se otrese nemške nadvlade. Ko je l. 1035. pričel upor, je prišlo v Karantaniji med njegovimi in cesarjevimi privrženci do krvavih bojev. Skoraj gotovo sta v teh bojih padla sinova krške grofice Heme. Adalbero je podlegel in zbežal v svoj grad Eresburg na Bavarsko, kjer je črez tri leta umrl (1039).

V Karantaniji so si zdaj sledili na vojvodskem prestolu razni nemški plemiči, tako švabski grof Welf (1047—1056), Konrad III. Lotarinški (1056—1061) in Bertold iz Zähringena (1061—1077). Toda nobeden izmed njih si ni pridobil ugleda in vpliva v deželi. Proti koncu 11. stoletja je prešlo vojvodstvo zopet v oblast Epenštanjcev, ki so je obdržali, dokler ni rod izmrl (l. 1122.).

Jedro velike državne skupine, ki jo je ustvaril cesar Oton I. leta 952., je bila starodavna Karantanija. Obsegala je poleg sedanje Koroške še Pustriško dolino na Tirolskem in del Gornje Štajerske. Okoli tega središča pa so se, nalik utrdbam, vrstile mejne grofije ali „marke“, ki so bile vojaško urejene in zavarovane.

Na severu, ob Donavi, je iznova oživela „Vzhodna marka“. Tu se l. 972. omenja mejni grof Burkhard, za njim Luitpold. L. 976. pa je je dobil v posest grof Leopold iz rodu Babenberžanov, ki so poslej ondi vladali skoraj tri sto let (do l. 1246.)

Ob Muri je bila okoli leta 970. ustanovljena „Karantanska marka“, pozneje imenovana „Zgornja marka“. Prvi mejni grof, ki jo je upravljal, je bil Markward Epenštajnski. Okoli l. 1050. je dobil to pokrajino Otokar grof Travenski, ki se je imenoval po svojem gradu Štajer (v sedanji Zgornji Avstriji), tudi grof štajerski. To ime se je preneslo tudi na pokrajino, katero je Otokar upravljal. Zato se je „Karantanska marka“ pozneje imenovala „Štajerska marka“. Dežela je dobila ime od vladarske rodbine, ki je v njej gospodovala. Ozemlje te mejne grofije se je hitro širilo. L. 1122. so podedovali štajerski grofi po izmrlem rodu koroških Epenštajncev velik del Gornjega Štajerja, leta 1148. pa tudi mnogo sveta okoli Maribora in Ptuja. Vez med Karantanijo in Štajersko je bila vedno rahlejša in je popolnoma prejenjala, ko je cesar Friderik I. l. 1180. mejno grofijo štajersko povzdignil v samostojno vojvodino.

Pokrajine ob Savinji in Savi so bile združene v „Spodnjo ali Savinjsko marko“. Nahajamo jo že v začetku 9. stoletja, ko jo je upravljal bavarski grof Salachon. Med njegovimi nasledniki se omenja slovenski plemič Volkun (Waltunc), ki je imel posestva pri Rajhenburgu ob Savi. Za časa madjarske nadvlade je Savinjska marka izginila, pa je na novo oživela, ko je bilo treba na ogrski meji z močno vojaško granico zajeziti navale ropaželjnih sosedov. Upravo so zdaj dobili grofi Seliški, ki so imeli svoj sedež v Celju. Za svojo zvesto stražo na meji so bili od cesarjev bogato obdarovani. Cesar Oton II. je daroval grofu Viljemu I. iz rodbine Seliče-Breže nekaj zemljišč pri Vitanju. Njegov sin Viljem II., soprog krške grofice Heme, je prejel od cesarja Henrika II. še obsežnejša po-

sestva pri Kozjem, Koprivnici, Hodinju in Voglejni. Ko je z blaženo Hemo izmrl rod grofov Seliških, je prešla uprava „Savinjske marke“ in tudi del njihove zasebne lastnine na grofe Plajenske. Omenjajo se Askuin, Starkhand I. in II. Koroški vojvoda Henrik Šponhajmski je l. 1123. tem plemičem vzel oblast nad „Savinjsko marko“, vendar jih ni mogel izriniti iz dežele. Njihov glavni grad je bil poslej Sovnek in kmalu so se kot plemiči sovneški dvignili do nove veljave.

Ves svet južno od Karavank tja do dolenjskega Snežnika in hrvaške meje je pripadal „Kranjski marki“. Izmed kranjskih mejnih grofov, ki so menda imeli svoj sedež v Ljubljani ali v Kranju, se omenjajo v listinah Popo, Waltilo, Eberhard, Udalrik.



Stara Škofja Loka.

Notranjsko s Krasom in Primorjem je pripadalo „Istrski marki“. Tudi ta upravna skupina ima svoj začetek v dobi Karola Velikega, v čigar imenu je vojvoda Ivan gospodoval nad Istro l. 804. Karantanski vojvodi so „Istrsko marko“ obnovili in jo tesno priklenili nase. Navadno so izročili upravo svojemu drugorojenemu sinu, ki je stoloval v Kopru. A poleg oblasti mejnih grofov se je v Istri razvila že v 10. stoletju svetna oblast cerkvenih knezov. Akvilejski patriarhi so dobili posestva v Milah, Kopru, Izoli; poreški škofje črez mesto Poreč in njegovo okolico daleč v notranje pokrajine dežele. Puljski škof je bil neodvisen gospodar v grofiji „Polesini“, to je v puljski okolici.

Goriško je bilo izprva del Furlanije in je z njo vred pripadalo „Veronski marki“. Toda kmalu se je razvila posebna grofija goriška, ki je bila nekaj časa v posesti koroških vojvodov iz rodbine

Epenštajncev. Markvard III. je bil prvi, ki si je okoli l. 1030. privzel naslov „grof goriški“. Kakor Istra, tako je bila tudi goriška grofija namenjena mlajšim sinovom koroških vojvodov, ki so jo zopet prepustili kakemu drugemu sorodniku, ako so slučajno sami zasedli vojvodski prestol. Na ta način je prešla l. 1090. v posest pustriških grofov (Pustertaler Grafen), ki so se iz Tirolske preselili v solnčne pokrajine ob Soči, si postavili grad na gorici blizu te reke in se poslej imenovali edinole „Goriške grofe“.

Vse imenovane marke so bile izprva v tesni zvezi s Karantanijo, in njih grofi so bili podložni karantanskim vojvodom. Ti so večkrat mejne pokrajine tudi sami upravljali. Toda, ko je minila nevarnost od strani Madjarov, ko je oblast mejnih grofov postala dedna in so si nekatere plemiške družine pridobile v teh krajih mnogo lastne zemlje, tedaj se je pri njih pojavila težnja po neodvisnosti. Od Velike Karantanije se je najprej ločila „Vzhodna marka“, za njo štajerska in savinjska. Tudi na jugu so se izpremenile razmere, ko so akvilejski patriarhi postali svetni vladarji v Furlaniji, Istri in Kranjski.

Akvilejska cerkev je dobila že v 10. stoletju od nemških cesarjev mnogo pravice in posestev. L. 1001. ji je podelil cesar Oton III. polovico vse zemlje med Sočo, Vipavo, Devinom in Alpami. Nekaj desetletij pozneje (1027) je Konrad II. vsa akvilejska posestva izločil iz Koroške vojvodine in patriarhu priznal knežje dostojanstvo. Zlasti se je pod patriarhom Poponom množila posest in veljava akvilejske cerkve. Leta 1028. mu je podelil cesar Konrad ves Kras z Vipavo, Postojno, Cirknico, Ložem in vso zemljo tja do Reke. S takimi pridobitvami je rastel tudi politični vpliv in se je pripravljala pot vladarski oblasti.

To oblast je dosegel patriarh Sigehard. Bil je nemškega rodu in je bil pričujoč na državnih zborih v Openhajmu in Trieru kot papežev poslanec. Sigeharda je cesar Henrik IV. dobil na svojo stran, ko se je razvnel med njim in papežem Gregorijem VII. boj za cerkvene pravice, boj za neodvisnost katoliške cerkve od svetne oblasti, boj proti korupciji, ki se je s pomočjo svetnih vladarjev vrivala v svetišče. Sigehardu plačana kupna cena je bila velika. Cesar mu je dal furlansko grofijo z listino pisano v Paviji in pozneje mu je podaril istrsko grofijo in kranjsko marko (l. 1077.).

Res, da ni hvaliti patriarha Sigeharda zaradi njegovega obnašanja. Vendar so tako patriarhi postali svetni vladarji črez južni del slovenskega ozemlja. Podložen jim je bil ves svet od Livnice in Piave na Furlanskem pa do hrvaške meje, od Adrije do Karavank. Cerkvena država akvilejska se je vzdržala par stoletij. Bila je poleg koroškega vojvodstva največja upravna skupina na slovenskih tleh. Vendar ni bila nikdar posebno utrjena. Patriarhova oblast ni mogla zabraniti, da ne bi razne plemiške rodbine dobile obsežnih posestev na Kranjskem, Goriškem, v Istri in tamkaj svojevoljno gospodarile. Zato se je zgodovinski razvoj poslej vršil v znamenju razkosavanja slovenske zemlje.



Breže na Koroškem v 16. stoletju.

11. Kako so Nemci prišli v deželo.

V sedmem in osmem stoletju so imele vse vzhodne alpske dežele, od izvira reke Drave do panonske nižave, od Donave pa do Adrije enotno slovensko prebivalstvo. „Slovenija“, „Domovina Slovanov“ imenujejo stare listine vso to obsežno deželo, in njeni deli so bili prav tako pokrajine ob reki Aniži in Ipuši v Spodnji in Zgornji Avstriji, kakor Lurnsko polje na zapadnem Koroškem, Dudlebski okraj na vzhodnem Štajerskem, Kranjska in Primorje.

To enotno prebivalstvo se je ohranilo, dokler so Slovenci bili samostojni. Ko so pa prišli l. 788. pod frankovsko oblast, se je pričelo tisto počasno pa vztrajno ponemčevanje slovenskih dežel, ki je trajalo do konca srednjega veka in nam odvzelo skoraj polovico one zemlje, ki je bila lastnina naših pradedov.

Omenil sem že, da so bili Slovenci na ozemlju, ki so ga bili zasedli, primeroma redko naseljeni. Vendar je bila velika razlika glede na posamezne pokrajine. Splošno smemo reči, da je bila gostost prebivalstva največja na jugu in jugovzhodu, torej v tistih krajih, kjer se je slovenski živelj ohranil do danes. Proti severu in zapadu pa so bile slovenske naselbine čedalje redkejše.

Ob Donavi jih sicer nahajamo na obeh straneh, tudi ob reki Aniži, Ipuši, Erlafu, Traguši. A po teh pokrajinah je bilo tudi še mnogo močvirja in neprodirnih gozdov, katere Slovenci niso obdelali. To stran Severnika (Semmering) splošno označuje sicer povodje Drave, Mure, Save obseg slovenske zemlje. Pa tudi tukaj so se Slovenci precej izogibali obližja glavnih rek, deloma iz strahu pred povodnjo, deloma pa tudi zato, ker so se po ravninah gibali zaporedoma razni bojni pohodi in tod ni bilo mogoče graditi domov in vasi. Raje so prislonili svoje vasi na prisojna gorska pobočja v

stranskih dolinah, kjer so včasih prodrli prav daleč v gorovje. Zato je bilo v stari Sloveniji prostora dovolj, kjer sta lahko sekira in plug nemškega naseljenca zastavila svoje delo.

Prve čete bavarskih kmetov so prišle na slovensko ozemlje po zmagoslavnih bojih cesarja Karola proti Obrom l. 796. V teh vojskah so bili Obri skoraj popolnoma iztrebljeni, pa tudi mnogo Slovanov pokončanih. Veliki kosi obdelane zemlje po ogrski nižavi so prešli po vojnem pravu v oblast Frankov, a še več je bilo neobdelane. Karol je podaril te pokrajine svojim vojakom, ki so se ondi naselili, začeli trebiti gozdove, obdelavati zemljo, pa hkrati bili tudi močna mejna straža proti obrskim napadom. O tem naseljevanju poroča kratko brezimni bavarski zgodopisec: „Ko je Karol vrgel Obre nazaj, so pričeli v pokrajinah, iz katerih so bili Obri izgnani, Slovani in Bavarci prebivati in se množiti.“

Drugače je bilo s ponemčevanjem v Karantaniji. Te pokrajine si Franki niso v vojski osvojili, temveč je sama radovoljno priznala njihovo oblast. Zato tudi zemlja ni postala kraljeva lastnina, temveč je ostala še dalje v posesti slovenskih gospodarjev. Nemško naseljevanje je bilo nekoliko počasnejše, a tem vztrajnejše in uspešnejše. In posebno značilno je, da se je to naseljevanje vršilo v znamenju veleposestva in plemstva.

Mejni in okrožni grofi, katere so Franki pošiljali v Vzhodno mejno grofijo, v Furlansko marko in drugam, so dobili v svojih okrožjih mnogo neobdelane zemlje ali zaplenjenih posestev od cesarja v dar in postali veleposestniki v deželi. Tako sta imela mejna grofa Ratbod in Viljem mnogo posesti med Anižo in Rabo. Na Koroškem so imeli mnogo gradov in zemlje nemški cesarji sami. In kralj Arnulf je podelil leta 895. svojemu zvestemu Volkunu (Waltunu) zemljo v Trušenjski dolini in na Dješki gori na Koroškem, dalje Rajhenburg in Krško ob Savi in posestva ob Ingeringu na Štajerskem. Tuji plemiči so na svojih posestvih naseljevali nemške podložne kmete in vpeljali nemški način gospodarstva. Za prvo kolonijo je sledila kmalu druga in tretja. In v par letih je bila napravljena močna zagozda tujega življa med Slovenci. Poleg nemških plemičev se imenujejo sicer izprva tudi nekatere slovenske plemiške rodbine, ki so imele velika posestva. Grof Vitogoj je imel okoli leta 859. mnogo zemlje v Admontski dolini na Zgornjem Štajerskem in Spodnji Avstriji, grof Svetopolk pa v Krki na Koroškem. Tudi Pribina in Kocel sta dobila mnogo posestev od nemških cesarjev v dar. Vendar slovenski posestniki v poznejših časih čedalje bolj ginejo. Kmalu so bile le bavarske in frankovske rodbine pri nas lastniki gradov in veleposestva.

Poleg svetnih veljakov so dobile posebno mnogo slovenske zemlje v dar nemške cerkve.

Iz Bavarskega je prišlo najprej krščanstvo med nas. A samostani in misijonska središča niso razširjala le verskih resnic in verskega življenja, temveč so tudi mnogo storila za obdelovanje zemlje, iztrebljenje gozdov in razširjanje umnega poljedelstva. Za vse te zasluge so jih nemški cesarji, grofi, pa tudi drugi zasebniki slo-

venske in nemške narodnosti bogato obdarovali s posestvi. Značilen zgled te vrste je benediktinski samostan ob Kremzi, Kremsmünster. Ustanovil ga je bavarski vojvoda Tasilo l. 777. in mu podelil ves obdelan svet v okolici s podložniki vred, od neobdelanega pa na raznih straneh toliko, kolikor ga hočejo redovniki sami iztrebiti. Menihi tega samostana so kmalu raztegnili svoje gospodarsko delo daleč na okoli. Obdelali so zlasti okraj „Grunzwita" v okolici sedanjega mesta Št. Hipolita v Spodnji Avstriji. Tja so poslali svoje hlapce in slovenske podložnike, postavili cerkev, hiše in gospodarska poslopja. V plačilo za njihovo gospodarsko delo jim je cesar Ludovik



Poroka Viljema in Heme.

(Slikal Frohmüller. — Fot. Beer.)

„Pobožni" l. 828. podaril ves ta okraj, „izvzemši lastnino svobodnih Slovanov".

Naravno je, da sta oni dve bavarski škofiji, ki sta imeli pri pokrščevanju Slovencev največ zaslug in v deželi največ vpliva, dobili tudi največ zemlje v last, namreč solnograška in freisinška.

Solnograški škofje so imeli najobsežnejša veleposestva na slovenskih tleh in so daleč nadkriljevali vse druge nemške vlasteline. Slovenski vojvodi in posestniki so sami podarili matici-cerkvi marsikateri kos zemlje v znamenje hvaležnosti in vdanosti, ali pa v plačilo za duhovne dobrote. Še mnogo več pa ji je naklonila cesarjeva

milost. Iz mnogoštevilnih darilnih listin devetega stoletja dobimo precej natančno podobo o solnograških posestvih na Slovenskem. Nahajamo jih med Anižo in Dunajskim lesom, na panonskih tleh in posebno v obilnem številu po Karantaniji. Tu so imeli svoje dvore in zemljišča zlasti v okolici Gospe Svete, v Lavantinski dolini, okoli Lipnice na srednjem Štajerskem, v dolini Gorenje Mure in Murice.

Na Koroškem so bile zlasti Breže važna solnograška posest. Izprva je bil tu mal dvor z gospodarskimi poslopji, katerega je kralj Ludovik „Nemški“ l. 861. podelil nadškofu Adalvinu. Lega tega dvora je bila zelo ugodna, ker je tu mimo vodila trgovska cesta iz južne Nemčije v Italijo. Že l. 1015. so dobile Breže pravico, trgovati, pobirati mitnino in kovati denar. Razun solnograških nadškofov, ki so v varstvo svoje posesti na šentpeterski gori sezidali močan grad, je imela tudi grofica Hema krška v breški okolici svoja posestva. Po nji jih je podedovala krška škofija.

Freisinška škofija je stopila v tesnejšo zvezo s slovenskimi pokrajinami, ko je dobila leta 816. v posest znani samostan Innichen v Pustriški dolini na Tirolskem. Ta samostan je bil ustanovljen leta 770. z izrecnim namenom, da razširja krščanstvo med Slovenci. Sadov tega dela so postali zdaj deležni tudi njegovi posestniki, freisinški škofje. Videti je, da se je njih misijonski vpliv raztezal zlasti po gornji dravski dolini. Glavno središče pa je bil Otok ob Vrbskem jezeru, kjer je stala cerkev sv. Primoža in Felicijana in kjer proti koncu devetega stoletja nahajamo že mnogo nemških posestnikov. Iz obilnih darov, ki so jih tudi Slovenci darovali freisinškim škofom, moramo sklepati, da so bili njih misijonarji med ljudstvom priljubljeni. L. 891. je dobila škofija od kralja Arnulfa staro misijonsko postojanko na Lurnskem polju blizu Špitala na zahodnem Koroškem. Slovenski vojvoda Kocel ji je podaril l. 861. svoje posestvo pri Blatnem jezeru. Razun tega je dobila še mnogo sveta med Trušnjami in Grebinjem, v Turih in v Rožeku na Koroškem. Ti darovi so se v desetem in enajstem stoletju pomnožili še z obsežnimi posestvi na Kranjskem in v Istri.

Solnograška in freisinška cerkev sta bili sicer najbogatejši, toda ne edini posestnici na Slovenskem. Bogato žetev so imele pri nas še druge nemške škofije in samostani. Pasovska škofija je dobila posestva ob Litavi in v Kirchbachu pri Tulnu, regensburška škofija zemljo ob izlivu reke Erlaf v Donavo in trideset kmetij poleg Rabe, regensburški samostan sv. Emerana mnogo zemljišč v sedanji Zgornji in Spodnji Avstriji in ob Blatnem jezeru v ogrski nižavi, bavarska cerkev v Ottingu obširna posestva pri Trebnjem na Koroškem. Vsa ta darila so viden izraz političke, gospodarske in duševne odvisnosti Slovencev od bavarskih sosedov.

Nek mejnik v napredku nemškega naseljevanja so madjarski navali. Odločilna bitka l. 907., v kateri je bila poražena vsa mogočna bavarska vojska, je izpremenila položaj v vzhodnih deželah. Nemško gospostvo je bilo zdaj potisnjeno preko Aniže. Vzhodna marka in Panonija sta bili izgubljeni, cerkvene, gospodarske in politiške vezi, ki so družile Bavarsko s temi pokrajinami so bile pretrgane, nemške

naselbine po sedanji Ogrski, Spodnji Avstriji, Spodnji Štajerski in Kranjski uničene. Le po goratih krajih gorenje Koroške in Štajerske se je vzdržalo nemško gospostvo in neovirano razširjalo svoj vpliv.

Toda če pomenja madjarski naval oslabitev nemštva v slovenskih pokrajinah, se je pa zato njegov vpliv neizmerno pomnožil po bitki na leškem polju l. 955. Zdaj so se na stežaj odprla vrata nemškemu naseljevanju.



Gotska rezbarija v Krki: Zgradba krške cerkve (na levi bl. Hema).

Nepregledna je vrsta onih bavarskih družin, mejnih in okrožnih grofov, preprostih plemičev in svobodnjakov, ki je zdaj prišla v deželo in v njej dobila zemljišča. Iz teh priseljenih plemičev se je razvilo ono nemško veleposestvo, ki si je do najnovejšega časa delilo slovensko zemljo in imelo vso oblast na njej. Težko je opisati to mnogoštevilno družbo in določiti natanko nje zveze s poznejšimi plemiškimi družinami. Tu se imenujejo na Štajerskem Otokar in Aribo pradeda grofov ljubenskih, Markward in Adalbero, ustanovitelja dinastije Epenštajncev, Rahvin, veleposestnik v ptujski okolici in na Pohorju, grofa Weriand in Rudolf iz Witenswalda, posestnika v Slovenskih goricah. Na Kranjskem so se tedaj naselili pradedje Turjačanov, Galenbergov, Ostrovrharjev, Preddvorcev, Neydeckov, Ortenburžanov in mogočnega rodu Andechs-Meran; na Goriškem izvirajo iz te dobe družine Strassoldo (najstarejša v deželi), Auersperg, Wallsee, Attems in še mnoge druge. Tja v Istro in laško Furlanijo

je segal nemški vpliv. Ti plemiči so sezidali utrjene gradove po naših gorah in gričih in si storili podložno slovensko ljudstvo, ki je prebivalo na njih posestvih. Poleg tega pa so tudi z Bavarskega, Tirolskega in gorenje Koroške poklicali svoje nemške podložnike na nova posestva po Slovenskem in tako pomnoževali nemški živelj v deželi.

Pri nemških cerkvah opažamo v tej dobi pred vsem razširjenje njih vpliva in posestva preko Drave v južne slovenske pokrajine, zlasti na Kranjsko in v Istro. Na Kranjskem je nastalo dvojno veliko gospostvo in se ohranilo tja do konca 18. stoletja, namreč loško in blejsko, prvo v posesti freisinških, drugo briksenških škofov.

Freisinška škofija je že l. 880. pridobila posestva na južnem Koroškem v Rožni dolini. Po madjarskih navalih pa se je razširil njen vpliv takoj preko Ljubelja na Gorenjsko. Nemški cesar Oto II. je 30. junija l. 973. daroval freisinškemu škofu Abrahamu precej obsežno zemljišče v loški okolici, večinoma porečje selške Sovre. A črez nekaj desetletij so si škofje svojo posest tako razširili, da je obsegala ves svet, po katerem se stekajo vode v reko Sovro in tudi ravnino ob desnih pritokih reke Save od Krope pa do Mavčič, torej precej vse gorenjske pokrajine med Idrijo, Radovljico in Bohinjem. Onstran Save so si l. 1274. pridobili le vas Okroglo. Vsa ta obsežna posest se je imenovalo loško gospostvo, kajti škofje niso bili le gospodarji zemljišč, gozdov in voda, ampak tudi pravi vladarji in najvišji sodniki svojim podložnikom. Ko je deželica prešla v last bavarske škofije je bila le pičlo obljudena. Na njej je bilo le nekaj malih slovenskih naselbin: Suha, Žabnica, Selca, Praše, Breg. Zato so začeli škofje zgodaj, deloma že l. 1030., posebno pa v 12. stoletju, tu naseljevati Nemce. Na lepo rodovitno ravan med Kranjem in Loko so privedli svoje bavarske rojake in ta kraj imenovali „županstvo Bavarcev“. Zasnovali so ondi mnogo nemških vasi: Veitingen (Bitnje), Dorfern, Emern (Virmaše), Oberaern (Zg. Virmaše), Burgstall (Puštal). Ob desnem bregu Sore, po hribih od Poljan do Loke, so škofje naselili Korošce in kraj imenovali „koroško županstvo“. Vendar so bili ti koroški priseljenci najbrže Slovenci, kar izpričujejo njihova slovanska osebna imena (Svetec, Svobodin, Valkun in drugi). V samotne in gozdne kraje okoli sedanje Sorice pa je škof Emihon l. 1283. naselil nemške Tirolce iz Pustriške doline.

Te nemške naselbine se sicer sredi slovenske okolice niso vzdržale. Njih prebivalci so se tekom stoletij počasi poslovenili. Kranjski zgodopisec Valvazor poroča, da so že ob njegovem času (l. 1680.) ljudje po Bitnju govorili čudno slovensko-nemško mešanico in za zgled te govorice navaja sledeči stavek: Nim du mreža, ich die puša, wermer tiča fangen (Vzemi ti mrežo, jaz pa puško, bova tiče lovila). Danes pa govore slovensko vsi nekdanji freisinški priseljenci, celo Sovričani, med katerimi se je nemščina najdalje vzdržala. Svoje tirolske domovine pa se še spominjajo s tem, da vsakih sedem let romajo v Innichen in darujejo sveče za ondotno farno cerkev.

Najlepši kos slovenske zemlje je brez dvoma dobila v posest briksenška škofija, namreč Bled in Bohinj z okolico. Tudi

blejsko gospostvo je bilo neposredno podložno briksenškim škofom v svetnih in cerkvenih rečeh. Imeli so prave vladarske pravice na tem kraju. Daroval jim je to lepo posestvo pobožni nemški cesar Henrik II. V darovalni listini z dne 11. aprila l. 1004. je odredil, da preide kraljevo posestvo Bled v last briksenškega škofa Alboina. Počasi se je ta posest tako razširila, da je blejsko gospostvo obsegalo ves svet med Bohinjko in Dolinko, od njunega izvira pa do združitve pri Radovljici. Briksenški škofje niso pošiljali na svoja posestva naseljencev iz Tirolske, njihovi podložniki so bili skoraj izključno Slovenci. Le vas „Nemški rovt“ v Bohinju s svojim imenom spominja na staronemške naselbine.



Gotska rezbarija v Krki: Slovo bl. Heme od soproga Viljema.

Loško gospostvo je bilo za freisinške škofe važna postojanka za poznejše pridobitve v južnih deželah, ki nikakor niso bile malenkostne. Na Dolenjskem so si pridobili „županstvo Zagrad,“ to je Belo cerkev in še 27 drugih vasi v dobravski okolici blizu Krke; v Istri zemljišča pri Piranu in Novemgradu, potem vasi Kobed, Loka, Ospo, Kamen, Št. Peter in druge.

Razun omenjenih dveh škofij so še nekatere druge nemške cerkve v tej dobi razširile svojo posest na Slovenskem ali jo pa na novo pridobile. Med poslednjimi je imenovati škofijo bambeško, kateri je cesar Henrik II. l. 1007. podaril gorenjo lavantinsko dolino in pa vso kanalsko dolino od Beljaka do Pontablja. Poslednja posest je bila tem važnejša, ker je do najnovejšega časa trgovska cesta v Italijo vodila skozi to dolino.

Priseljevanje Nemcev na slovensko zemljo se je po malem vršilo skozi ves srednji vek, vendar najbolj v desetem in enajstem

stoletju. Dežela je bila tedaj sicer še po večini slovenska in slovenski jezik je v njej gospodaril. Toda nemški gradovi in nemška posestva so bila kakor močne postojanke, ki so daleč na okoli razširjale svoj vpliv. Ponemčevanje je posebno pospeševalo podložništvo, ki je slovenskega kmeta popolnoma izročilo svojevoljnosti nemškega gospodarja, prav tako mešani zakoni in gospodarska odvisnost od nemških sosedov. Kmalu so se te posamezne postojanke pričele širiti in se strnile v veliko celoto. Počasi pa vztrajno je nemštvo prodiralo proti jugu. Pravijo, da se je nemška meja vsako stoletje za eno miljo pomaknila naprej. Le v onih krajih, kjer so Slovenci na gosto skupaj bivali, zlasti pa južno od Drave, kjer nemški vpliv nikdar ni bil tako močan, kakor na severu, se je mogel vzdržati slovenski živelj. Nemški otoki so tukaj — razun Kočevja — potonili v slovenskem morju.

Z južne strani od italijanstva ni bil pritisk nikdar tako močan, kakor s strani nemštva od severa. Akvilejski patriarhi so sicer tudi dobili mnogo slovenske zemlje v posest, tako že l. 820. nekaj zemljišč okoli Celja, l. 1001. ves svet med Sočo, Vipavo in Alpami, l. 1040. mnogo sveta okoli Cirknice, postali so celo posvetni vladarji v Istri in na Kranjskem. Toda tujih kolonij niso pošiljali na slovensko zemljo.

Izjemoma čitamo le o patriarhu Bertoldu Andeškem, da je l. 1218. pomnožil prebivalstvo na Tolminskem z nemškimi naselniki. Hriboviti kraji ob gorenji Bači so bili namreč od Slovencev le redko naseljeni. Zato je patriarh Bertold, čigar rodbina je imela na Tirolskem mnogo posestev, pozval iz okolice mesta Innichen v Pustriški dolini mnogo svojih kmetov na Tolminsko. Zasedli so gorati svet med Voglom in Poreznom, kjer se sedaj nahajajo vasi: Koritnica, Grand, Stržišče, Kal, Znojle, Obloke, Hudajužna, Podbrdo, Kuk, Tertnik, Bača in Petrovo brdo. Slovenci so nazivali te naselnike „Nemškorutarje“. Od patriarha so dobili večje pravice in svoboščine, kakor pa navadni kmetje. Ni jim bilo treba biti podložnim; bili so svobodni posestniki na svojih tleh. Smeli so hoditi oboroženi in po svojih gozdih prosto loviti. Patriarhu so plačevali le neko malo svoto za davke in v slučaju vojske so morali poslati deset oboroženih mož v obrambo tolminskega gradu.

V neki listini patriarha Bertranda iz leta 1346. namreč čitamo: „Vsako leto morajo (nemškorutarji) plačevati nam in akvilejski cerkvi 32 denarjev akvilejske vrednosti (po naše 6 kron). Vaški župan („rutharius“), kateremu ni treba nič davka plačevati za svoje zemljišče, mora dati našemu tolminskemu glavarju o sv. Mihelu en obed, to je kosilo in večerjo, in vsi ostali kmetje omenjenih vasi drug obed, ali mesto tega tri fortone (približno 20 kron). Pri tej priložnosti mora glavar soditi njihove prepire; sicer pa ima to pravico njihov občinski sodnik, le da se smejo občinarji proti njegovi razsodbi pritožiti pri tolminskem glavarju ali pri nas. Ako bi hotel kak kmet svoje zemljišče zapustiti in iti drugam, moral bode tretjino vsega imetja na našem zemljišču pustiti. Tudi morajo občinarji, kadarkoli bode tolminski grad v nevarnosti, izmed sebe deset oboroženih mož tja

poslati v obrambo gradu, in če se bode glavarju potrebno zdelo, sme te vojake tudi dalje časa v gradu obdržati."

Nemškorutarji so govorili do najnovejšega časa svoje tirolsko narečje. Tudi spomin na njihovo prvotno domovino med njimi ni izmrl. Vsako leto so pošiljali v Innichen neko svoto za maše v čast sv. Lambertu, da bi jih Bog obvaroval gosenic, žužkov in drugega mrčesa, ki jim je rad uničeval poljske pridelke. Mlajši rod pa razume le slovensko. Vsaka razlika med pustriškimi naseljenci in domačini je izginila.

O furlanskih naselbinah med Slovenci imamo komaj sledove. Le redka krajevna imena Laško, Lahovče, Lašiče, Laški rovt tu pa tam spominjajo na nekdanje furlanske naselbine ali gospodarje.



Gotska rezbarija v Krki: Hemi ubijejo sina Viljema.

Mnogo slovenske zemlje je tekom stoletij prešlo v nemško last in mnogo Slovencev se je poizgubilo med tujci. Toda kar je slovenskega naroda preostalo, ima lahko tem večje zaupanje v bodočnost. Njegovo življenje je bilo trd boj za obstanek skozi vsa stoletja. Močnejši narodi, kakor je slovenski, so se potujčili in izgubili svojo narodnost, tako germanski Gotje, Longobardi, Franki; Slovenci pa so vkljub močnemu tujemu navalu vztrajali na zemlji svojih pradedov in ohranili njih dedščino.



12. Blažena Hema, grofica krška.

Pod nemškim vplivom, ki je počasi obvladal javno življenje v slovenskih deželah, se je kmalu prebivalstvo delilo le v dva sloja: gospodujoče plemiče in podložnike. Grad je neomejeno gospodoval, bil je središče in glavna opora tedanjega napredka. Plemstvo je imelo vodstvo vseh javnih zadev v svojih rokah, ustanavljalo je cerkve, župnije, samostane in druge zavode za verske in gospodarske namene. Slovenski in nemški plemiči so tekmovali med seboj pri tem delu. Vendar prvi vedno bolj ginejo in marsikateri izmed njih so se potujčili tekom stoletij. Le še njih slovenska imena spominjajo na njih narodno pokolenje.

Posebno značilen in vzvišen zgled požrtvovalnega dela te vrste nam je Hema, grofica krška.

O „sveti Hemi", kakor jo ljudstvo navadno imenuje, čeprav ni bila od cerkve proglašena za svetnico, so nastale tekom časa razne pripovedke in mnogokrat je težko določiti, koliko zgodovinske resnice je v njih. Tu hočem na podlagi zanesljivih poročil podati malo sliko o njenem življenju in delovanju, ki je dovolj pomenljivo za našo domačo zgodovino.

Grofica Hema je bila slovenskega plemiškega rodu. Njen ded ali praded je bil Svetopolk, kateremu je cesar Arnulf I. l. 898. podelil okrožje Breže (Friesach) ali Krško grofijo z glavnim gradom Seliče (Zeltschach) blizu Brež. S tem je postavil temelj imenitni rodbini grofov Seliških ali Breških, ki je izven Koroške imela obsežna posestva v dolini Aniže in okoli Pilštanja na Štajerskem. Rojstvo grofice Heme stavijo poznejša poročila navadno v leto 983. Njena roditelja sta bila baje grof Engelbert iz Pilštanja in grofica Tuta. Že v zgodnji mladosti je prišla plemenita deklica na dvor cesarja Henrika II., s katerim je bila v sorodu. Tu je bila prideljena dvornim služabnicam cesarice Kunigunde. Ta pobožna cesarica, katero časti cerkev z njenim soprogom vred kot svetnico, ji je bila najlepši zgled krščanskega življenja in lepih čednosti. Ko je dorasla, jo je zasnubil imeniten plemič Viljem, mejni grof v Savinjski marki. Tudi ta je bil potomec domačega rodu. Njegov ded je bil Volkun ali Valjhun (Waltun), ki je razun Trušenjske doline in Djekš na Koroškem leta 895. dobil tudi okolico rajhenburško in krško v posest. Pozneje so se ta posestva še pomnožila z zemljišči okoli Vitanja, ob Sotli in v dolini Mirne na Dolenjskem. Vsa označena posestva dveh imenitnih rodbin so se zdaj združila v rokah zakonske dvojice, grofa Viljema in grofice Heme.

Iz tega srečnega zakona sta se rodila dva sinova, Viljem in Hartwik. Vendar Hemi ni bilo prisojeno dolgo časa uživati zakonsko in materinsko srečo. Že pred l. 1015. izgubi svojega soproga Viljema. Pobožni grof se je namreč, tako poroča stara pripovedka, po zgledu mnogih kristjanov napravil na božjo pot v Rim. Hodil je peš, brez spremstva in v preprosti romarski obleki. V Rimu je nepoznan opravil svojo pobožnost, počastil svetega očeta in se zopet vrnil

proti domu. Ko je bil že v svoji domačiji blizu vasi Gräbern v lavantinski dolini, ga napade huda bolezen in v par dnevih spravi s sveta. Pokopali so ga v cerkvi sv. Lenarta, katero je bil sam dal sezidati. Odslej se je grofica Hema pečala le z vzgojo svojih sinov, z vajami pobožnosti in raznovrstnimi dobrimi deli. Zgraditi je dala na svoje stroške celo vrsto cerkvâ, tako Matere Božje v Liedingu, sv. Lovrenca na Gori, sv. Petra v Brežah, sv. Lamberta in sv. Jurija v Trušnjah. Skoraj gotovo so bile tudi župnijske cerkve sv. Mihaela v Pilštanju, sv. Ruperta v Vidmu za Savo in sv. Ruperta na Dolenjskem zidane od nje, če jih niso postavili že njeni predniki.



Kip blažene Heme v Krki.

Leta 1036. zadene grofico Hemo nov hud udarec. Izgubila je oba svoja sinova. To nesrečo stara pripovedka tako-le opisuje: Blizu Selič je imela grofica Hema velike rudnike za zlato in srebro, kjer je imelo posla mnogo rudarjev. Ker so imeli dobro plačo, so živeli v izobilju in razkošnosti, vdali se pijančevanju in razuzdanosti. Mlada grofa Viljem in Hartwik sta jih krotila po svojih močeh in s strogostjo kaznovala razuzdance. Ko se je eden izmed grofovskih rudarjev drznil posiliti ženo nekega uglednega meščana iz Brež, sta ga dala takoj obesiti. Ta strogost pa je tako razdražila rudarje, da so se uprli proti svoji gospodi. Ko sta nekega dne mlada grofa prišla v rudnik, so ju zgrabili in umorili.

Skoraj gotovo pa upor rudarjev in smrt mladih grofov ni povzročil opisani dogodek, temveč oboje je v zvezi s tedanjimi zgodovinskimi razmerami v Karantaniji. Vojvoda na Koroškem je bil takrat Adalbero, sin Markwarda Epenštajnskega. Adalbero je bil izprva ljubljenec nemškega cesarja Konrada II., toda pozneje je začel delati na to, da odcepi Karantanijo od nemške države. Zato je bil l. 1035. odstavljen od vojvodstva in moral bežati na Nemško. Njegova stranka v deželi se je zdaj dvignila zanj in pričela upor.

Tudi Adalbero se je vrnil že leto pozneje in se ji postavil na čelo. Prišlo je do krvavih spopadov med plemstvom, ki je ostalo cesarju zvesto, in med uporniki. Na čelu cesarske stranke pa sta bila grof Viljem in njegov brat Hartwik, dočim so njima podložni rudarji okoli Brež in Selič stali na strani Adalberovi. Tako je umevno, zakaj sta mlada grofa padla kot žrtvi v boju. Neko poročilo veli, da je celo Adalbero sam ubil Viljema in potem zbežal na svoj grad Eresburg na Nemškem. Upor rudarjev so šele z veliko silo zadušili.

Hema je bila zdaj brez otrok, zadnja svojega rodu. Vsa obsežna posestva starišev, ki jih je prinesla za doto v zakon, in posestva umrlega moža so zdaj postala njena last. Ker ni imela dedičev, je sklenila vse to premoženje porabiti za dobre namene. Napravila je dve veliki ustanovi, ki sta bili za cerkveno življenje med Slovenci izredne važnosti.

Svoja posestva na Zgornjem Štajerskem je izročila okoli l. 1041. solnograškemu nadškofu Balduinu z določbo, naj se tamkaj ustanovi moški samostan. Njeno željo je izvršil šele Balduinov naslednik Gebhard, ki je z volilom grofice Heme l. 1074. ustanovil sloveči benediktinski samostan sv. Blaža v Admontu.

Še večjega pomena je postala pozneje druga njena ustanova, nunski samostan v Krki.

Misel, ustanoviti samostan za redovnice, se je pač rodila v duši blage grofice vsled tega, ker je sama hotela preživeti zadnja leta svojega življenja v samostanski samoti. V ta namen je darovala vse svoje premoženje, kar ga ji je še preostalo: posestva v Krški dolini, grad Breže s trgom, grad in dvor v Trušnjah, svoja posestva na Bavarskem in v savinjski dolini, dvor Št. Jurij pri Strassburgu in Škerljevo v dolini Mirne na Dolenjskem.

Pobožne pripovedke so obdale to ustanovitev s čudovitimi dogodki.

Ko je pobožna grofica premišljevala, kje bi sezidala samostan, je prepustila določitev prostora božji sodbi. V ta namen je vpregla par volov, ki še nikdar niso nosili jarma, k vozu in nanj postavila podobo Matere Božje. Potem je pustila, da so voli šli, kamor so hoteli. Na onem kraju, kjer bi obstali, je hotela sezidati samostan. Vpreženi par je hitel naglo brez zadržka naprej in obstal na kraju, kjer je danes cerkev, krška stolnica.

Zidavo cerkve in samostana je grofica Hema skrbno nadzorovala in imela navado, delavcem dnino sama izplačevati. Tedaj se je na večer usedla na neki kamen in vsakemu dajala svoj delež po zasluženju. Ko so bili pa nekateri nezadovoljni, je dovolila, da je smel vsak delavec sam poseči v denarnico in si vzeti kolikor je hotel. Toda na čudovit način se je zgodilo, da ni vzel nihče več, kakor le toliko, kolikor je bil zaslužil. Trdi kamen, na katerem je sedela grofica, tako veli pravljica, pa je postal mehak kakor vosek in dobil obliko udobnega sedeža. Še danes ga je videti v rakvi krške stolnice poleg oltarja blažene Heme.

Cerkev Matere Božje in samostan je slovesno posvetil solnograški nadškof Balduin na Veliki Šmaren 15. avgusta 1043. Tedaj

so došle tudi prve redovnice z opatinjo Ito iz Solnograda. Grofica Hema je tisti dan s posebno darilno listino vse svoje že označeno premoženje darovala samostanu in sprejela redovno obleko. Že dve leti pozneje, 29. junija 1045, je umrla mirne smrti.

Slava in češčenje pobožne krške grofice se je pričelo šele po njeni smrti prav razširjati. Njen grob je kmalu postal sloveča božja pot za romarje iz vseh slovenskih pokrajin.

Leta 1174. so prenesli truplo pokojne grofice s pokopališča v rakev krške stolnice in jo položili na kraj, ki se še danes imenuje oltar blažene Heme. Ta prenos njenih ostankov je posebno vžgal zaupanje in češčenje vernikov do blage rajnke. Trumoma so ljudje drli k njenemu grobu, bolniki so iskali tamkaj zdravja, nesrečneži



Gotska rezbarija v Krki: Redovnice pridejo v Krko.

pomoči. Že leta 1229. se je sestavil zapisnik izrednih ozdravljenj in čudovitih dogodkov, ki so se zvršili na njeno priprošnjo. Papeži so to češčenje priznali s tem, da so romarjem h grobu blažene Heme podelili posebne odpustke. V krški cerkvi so obhajali spominski dan njene smrti kot cerkven praznik s posebnim obrazcem za sv. mašo in brevir. Vsled praznika sv. Petra in Pavla, ki pade na 29. junija, dan njene smrti, se je spomin blažene Heme praznoval dva dni prej. Tudi njene relikvije, dragocen zlat prstan in zlat nakit z biserom, ki se hranijo v krški cerkvi, so verniki zelo častili.[1] Ker se je sloves o svetosti pokojne krške grofice vedno bolj

[1] V Mokronogu na Dolenjskem so dolgo časa hranili črevelj sv. Heme, ki pa gotovo ni od nje, temveč iz poznejše dobe.

širil in so bila romanja k njenemu grobu vedno mnogobrojnejša, se je kmalu pojavila želja, naj bi njeno češčenje ne bilo omejeno na malo krško škofijo, temveč od papeža priznano za vso cerkev. Tej želji sta dala izraz cesar Friderik III. in cesarica Leonora l. 1465., ko sta prosila papeža Pavla II., naj grofico Hemo slovesno proglasi za svetnico. Tudi koroški deželni stanovi, krški škof in stolni kapitelj so se pridružili tej prošnji. Papež Pavel je takoj komisiji treh kardinalov poveril preiskavo o življenju in čudežih blažene Heme. Kardinali, ki so morali biti v Rimu, pa so imenovali za svoje namestnike pri tej preiskavi: Jurija, škofa v Sekovi, Sigismunda Lamberga, škofa ljubljanskega, Ivana, opata v Št. Lambertu, in Gerarda, opata v Vetrinju. Ta komisija se je sešla na praznik sv. Jerneja, 24. avgusta 1466 v Krki, da prične preiskavo. Ljudstva se je zbralo izredno mnogo. Prišli so romarji iz Koroške, Kranjske, Štajerske, Hrvaške. Zaslišavanja prič so trajala tri dni. Razpravljalo se je o vseh znamenjih češčenja: o kapelah in oltarjih, ki so blaženi Hemi posvečeni, o njenem imenu, ki se je pri sv. krstu pridevalo deklicam, o relikvijah, čednostih in dobrih delih pokojne grofice in o čudežnih ozdravljenjih, ki so se zgodila na njeno priprošnjo. Razne cerkvene slovesnosti in pridige v slovenskem in nemškem jeziku so bile združene s to preiskavo. Zapisnik o vseh teh poizvedbah so poslali v Rim, in cesar Friderik je še v posebnem pismu celo zadevo kardinalom nujno priporočil. Toda ni prišlo do tega, da bi bila grofica Hema od papeža slovesno proglašena za svetnico. Turški napadi na slovenske dežele, ki so se kmalu potem pričeli, in protestantske homatije so bile vzrok, da se pozneje koroški stanovi niso več zavzemali za pospešitev dolgotrajnih posvetovanj in preiskav, ki se navadno vrše pri rimski stolici, predno se komu prizna čast oltarja in splošnega češčenja.

Vendar se zaupanje ljudstva do blažene Heme ni omajalo. V protestantski dobi so sicer romanja k njenemu grobu nekoliko pojenjala, a so se v 17. stoletju iznova oživela. Zapisniki krške stolnice imajo iz te dobe zabeleženih mnogo čudovitih dogodkov, obljub in darov pobožnih romarjev. Iz njih posnamemo, da je češčenje blažene Heme še vedno obsegalo vse slovenske dežele in se raztezalo celo na Hrvaško in Ogrsko. Za cesarja Jožefa II. (1780—90) je vlada romanja prepovedala in še pozneje kolikor mogoče zadrževala. Vsled tega je tudi češčenje pobožne krške grofice zopet nekoliko pojenjalo. Vendar njen spomin med ljudstvom še vedno živi, zlasti po Koroškem, Gorenjskem, okoli Št. Ruperta na Dolenjskem in na Spodnjem Štajerskem. In tudi romarji iz teh krajev se včasih še odpravijo na pot v daljno Krko k njenemu grobu.[1]

Na njene rudnike okoli Brež spominjajo stare „fužine svete Heme“ v Bohinju.

* * *

---

[1] Glavni romarski shod je o prazniku sv. Petra in Pavla, na dan njene smrti. Kranjci imajo zaobljubljeno božjo pot četrto nedeljo po Veliki noči, pa jih prihaja le malo. Štajerci priromajo o Binkoštih.

Nunski samostan blažene Heme v Krki je bil za razvoj cerkvenih razmer na Slovenskem posebno zato velike važnosti, ker se je že črez nekaj desetletij izpremenil v drugo znamenitejšo cerkveno ustanovo, v krško škofijo.

V darilni listini, s katero je grofica Hema podelila vse svoje premoženje novemu samostanu, je sicer prepovedala porabiti je za svetne namene, vendar je pustila solnograškemu nadškofu prostost, da sme po svoji previdnosti porabiti darovana zemljišča za kako drugo cerkveno ustanovo. Potreba za tako preosnovo se je kmalu pokazala.

Solnograška nadškofija, ki je obsegala vse slovenske dežele doli do Drave, je bila zelo obsežna in težavna za obhoditi. Visoke



Gotska rezbarija v Krki: Duhovnik blagoslavlja ljudem oči s Heminim prstanom.

gore, ki so bile večji del leta s snegom in ledom pokrite, so ločile Solnograd od Koroške in Štajerske. Zato so solnograški škofje že v 8. stoletju za misijonsko delo med Slovenci postavili posebne pokrajinske škofe, ki so imeli svoj sedež pri Gospej Sveti. Ti niso bili redni višji pastirji slovenskih pokrajin, temveč le po potrebi začasno nameščeni. Taka pokrajinska škofa sta bila že Modest in Teodorik. V devetem in desetem stoletju se imenujejo še Salomon, Engilfrid, Alarik, Dietrik in Gotabert. Pozneje pa ti pomožni škofi izginejo, in vsa uprava obsežne škofije je ležala na ramah solnograških višjih pastirjev. Vendar se je kmalu pokazala nujna potreba za dežele onstran gorâ stalno nastaviti škofa, ki bi v imenu solnograških nadškofov vladal podrejeno duhovstvo in opravljal tiste cerkvene posle, za katere je treba škofovskega posvečenja. Že

leta 1070. si je izprosil solnograški metropolit Gebhard od papeža Aleksandra II. dovoljenja, da sme na poljubnem kraju ustanoviti škofijsko stolico in si tamkaj postaviti pomočnika. Najprimernejši kraj za tako stolico pa je bila Krka, kjer je bogata ustanova grofice Heme nudila dovolj sredstev za vzdrževanje škofa in stolnega kapiteljna. Gebhard je imel tudi dovolj razloga nastopiti zoper krški samostan:

L. 1066. se je namreč hotel cesar Henrik IV. iznebiti svoje soproge Berte in je iskal sveta in pomoči pri raznih gospodih, tudi pri svojih škofih. Med temi je bil vladarju posebno vdan mogunški nadškof Sigfrid. Nanj se je cesar obrnil, naj mu izposluje v Rimu pri papežu Aleksandru II. dovoljenje, da odslovi svojo ženo in vzame drugo. Sigfrid se je ustrašil. Ko bi bil v verskih zadevah bolj poučen, bi bil moral vedeti, da takega dovoljenja cerkev ne more dati. Izprva se je Sigfrid upiral, a ko mu je cesar obljubil, da mu zato ukroti uporne Turinžane, ki v Moguncijo niso hoteli plačevati desetine, je obljubil in pričel umazano kupčijo. Tisto leto je krški samostan bil v zelo prijateljskem razmerju s cesarjem in Sigfridom, dobil je od cesarja obsežna posestva v Geroltisdorfu na Nižje Avstrijskem z vsemi pritiklinami: sužnji, vinogradi, polji, pašniki, gozdi, lovi in mlini vred. Obenem se je tedaj dogovorilo, da zapró cesarico v kak samostan. Ta samostan je mogel biti le krški, in zato sta bila na prednico razjarjena papež in solnograški nadškof. Zgodovinar pa o samostanu ne govori veliko, pravi le, da ni rodil dobrega sadu.

Ko je torej umrla opatica Himzila, je Gebhard takoj prosil cesarja Henrika IV. in papeža Aleksandra II., naj dovolita, da se odpravi nunski samostan in njegovo premoženje porabi za ustanovitev nove škofije. Ko je došlo papeško potrdilo, je šel Gebhard takoj v Krko in 6. maja 1072 slovesno posvetil in umestil prvega krškega škofa Güntherja, ki je bil domačin iz Krapfelda. Iz duhovščine, ki je bila že prej v službi pri samostanski cerkvi, se je osnoval stolni kapitelj l. 1124.

Novoustanovljena krška stolica je bila prva redna škofija na slovenskem ozemlju. Novi škof sicer izprva še ni imel odmerjenega svojega okrožja. Bil je le splošno pomočnik ali namestnik solnograškega nadškofa za pokrajine to stran Visokih Tur. Šele l. 1131. so bile določene meje nove škofije, ki je obsegala dolino Motnice in Krke, potem nekatere pokrajine ob spodnji Krki in prisojno stran v dolini reke Gline. Vsi ti kraji so bili neposredno pod oblastjo krškega škofa, toda njegov delokrog se je raztezal na vse solnograško ozemlje.

Blažena Hema je s svojo ustanovo vsaj posredno položila temelj za novo škofijsko stolico, zato se po pravici časti kot ustanoviteljica krške škofije.





Svibno.

13. Gradovi.

Na slovenski zemlji tja do 12. stoletja ne nahajamo mnogo mest in trgov. Le na jugu, na Primorskem, so se nekatera mesta ohranila še iz rimske dobe, a imela so večinoma romansko (italijansko) meščanstvo in so bila večkrat v nasprotju s slovenskim prebivalstvom na deželi. Najimenitnejše med njimi je bil Trst.

Začetek tržaškega mesta sega nazaj v prazgodovinsko dobo. Že Karni so tu ustanovili trgovsko pristanišče Trgeste. Ko so si leta 178. pred Kristusom Rimljani podvrgli Istro, so izpremenili karnsko mesto v močno vojaško naselbino, ki se je raztezala od griča sv. Justa doli proti morju. — V 6. stoletju je imel Trst že škofijsko stolico in je spadal nekaj časa pod oblast bizantinskih cesarjev. Karol Veliki si je podvrgel s slovenskimi pokrajinami vred tudi Trst in ga pridružil furlanski marki. V 10. stoletju je bil Trst močno utrjeno mesto. Imel je obzidje, stolpe, vrata in hodnike. Oblastniki v mestu so bili vojaški tribuni, ki so skrbeli za red in varnost v mestu in je branili ob času vojske pred napadi sovražnikov.

Kralj Lotar II. je podelil l. 948. Trst z okolico vred kot svetno kneževino tržaškim škofom in v njih oblasti je ostal nad 300 let. Že v 13. stoletju se nahaja med tržaškimi meščani mnogo imen slovenskih priseljencev, ki so došli s Krasa in iz drugih slovenskih vasi in se v mestu stalno naselili.

Poleg Trsta je omeniti še Koper, Piran, Rovinj, Poreč, Pulj, ki so že vsi v 10. in 11. stoletju imeli samoupravo z župani ali mestnimi sodniki na čelu in bogato romansko meščanstvo. Tekom 13. stoletja so spravili ta mesta Benečani pod svojo oblast, deloma z zvijačo in obljubami, češ, da bodo varnejša pod okriljem beneškega

leva, deloma s silo. Ostala so pri njih tja do konca 18. stoletja (l. 1797.), ko je vsa Istra prišla pod Avstrijo.

Slovensko mesto po pretežnem številu prebivalstva in značaju okolice je bil v tej dobi morda le Ptuj. Tudi Ptuj stoji na rimskih tleh. Ko je bil za ljudskega preseljevanja razdejan, so gotovo že Slovenci na njegovih razvalinah napravili utrjeno gradišče. V 9. stoletju je mesto spadalo k tistemu delu Panonije, kjer sta vladala slovenska kneza Pribina in Kocel. Imelo je dve cerkvi. Nekaj časa so tu gospodovali slovenski plemiči. V listinah namreč beremo, da je cesar Arnulf odvzel nekemu Karantancu njegovo imetje v Ptuju zaradi veleizdaje in je z drugimi deli mesta podaril solnograškim škofom. Tedaj se je delilo mesto v spodnje in zgornje, imelo je že sodstvo, mitnico in most. Solnograški škofje so menda sezidali stari grad, kjer so pozneje bivali mogočni ptujski gospodje.

Drugod po slovenski zemlji pa so bila tedaj le kmečka sela in vasi, nad katerimi so se ponosno dvigali gradovi na strmih gričih in pečinah. Grad je bil značilno znamenje srednjeveške pokrajine, v katero so le še cerkve in samostani spravile nekaj izpremembe. Grad je gospodoval nad vasjo in ljudmi, ki so tamkaj prebivali, bil je glavna opora in zavetišče v bojnih časih; v njem se je merila pravica in določevala usoda podložnikom, bil je vir blagoslova in zla za srednjeveško družbo. Zato je potrebno, da si natančneje ogledamo tudi gradove in življenje na njih.

Kadarkoli govorimo o gradovih, navadno mislimo na mogočna poslopja z velikimi, svetlimi, bogato opremljenimi dvoranami, kjer je vse združeno, kar more življenje napraviti udobno in prijetno. In o grajski gospodi, ki je ondi živela, si mislimo, da je plavala v izobilju in veselju, krateč si čas z veselicami in pojedinami. Tako si predstavlja grajsko življenje tudi pesnik, ko pravi:

„Svatuje dan za dnevom grad,
po njem veselje vriska,
ko siromaka mraz in glad,
pod milim nebom stiska.“

Bilo je na mnogih krajih morda res tako v 15. in 16. stoletju, ko je brezvestno zatiranje in izkoriščanje od strani grajske gospode dvignilo kmete k obupnemu odporu, toda v onih časih, ki smo jih opisali v prejšnjih poglavjih, je bilo življenje na gradovih prav tako skromno in preprosto, kakor stavbe same.

Že Slovenci so poznali gradove, to je utrjene prostore na strmih brdih, sredi vode ali močvirja, kamor so pribežali o vojnem času in kjer so opravljali svoje poganske žrtve. Utrjevali so jih z močnim lesenim plotom, nasipi in okopi, izza katerih so metali kamenje in sulice na sovražnike. Taka utrdba je bil tabor na gori Špik v Furlaniji, katerega je drzno naskakovalo furlansko plemstvo in pri tem našlo svojo smrt. Ko so Slovenci spoznali umetnost stavbarstva, so si mesto lesenih trdnjav od tujih zidarjev dali napraviti zidane gradove. Tako je gradeški patriarh Fortunat leta 821. poslal panonskemu vojvodu Ljudevitu zidarjev in umetnikov, ki so mu stavili gradove, da je v njih našel zavetje ob času frankovskih napadov.

Tudi gradovi nemških plemičev se izprva niso dosti razlikovali od preprostih slovenskih trdnjav. Primeren prostor na strmem griču je bil obdan s plotom in nasipom, včasih tudi z okopi, na sredi se je dvigal mogočen trden stolp, v začetku lesen, pozneje zidan, ki je služil za opazovanje („straža“), pa tudi za stanovanje grajski gospodi. Razdeljen je bil v več nadstropij, da so lahko vanj spravili tudi obrambeno moštvo in zalogo živeža. Na grajskem dvorišču je bilo še nekaj koč za hlapce in dekle, hlevov, peči, in včasih tudi kapela. Mnogo gradov izprva ni imelo nobenih drugih prostorov, kakor trden stolp okrogle ali mnogokotne oblike. Zidali so te stolpe iz lomljenega kamna po dva metra na debelo; notranji premer je imel 9—10 metrov. Močni hlodi, ki so nosili strop, so



Stari vipavski grad.

jih delili v več nadstropij. V spodnjih delih so bile navadno napravljene ozke strelne line, v zgornjih, ki so služila za stanovanja, pa večja okna. Tako obliko je imel na pr. Kebeljski grad pri Konjicah. V 12. stoletju so se ti preprosti gradovi razvili v mogočne razsežne stavbe. Toda grajski stolp (turn) je še vedno ostal najznamenitejši del poslopja. Zato so mnogi gradovi od njega dobili svoje ime, na pr. Turn pri Premu, Iški turn, Turn pri Radečah, Turn pri Črnomlju itd.

Gradovi posebne vrste so utrjene in pozidane jame, ki so že v prazgodovinski dobi služile človeku za bivališče. V srednjem veku so si včasih vitezi v njih poiskali varno zavetje in jih izpremenili v udobne gradove. Najznamenitejši grad te vrste je Jama (Lueg) pri Postojni (sedaj imenovan „Predjamski grad“), kjer je v 15. stoletju gospodoval glasoviti Erazem Predjamski. — Erazem je bil izprva mnogočislan junak, katerega je cesar Friderik III. pozval celo na svoj dvor in ga imel med svojim spremstvom. Toda vroče-

krvni vitez se je nekoč sprl s cesarskim maršalom Papenhajmom in ga zabodel. Zasledovali so ga kot morilca. Erazem je zbežal v svojo nedostopno Jamo, in iz tega varnega zavetja je zdaj napravljal roparske pohode po okolici, plenil in požigal. Postal je prava nadloga za vso Notranjsko. Zato je cesar ukazal l. 1483. svojemu tržaškemu glavarju Ravbarju, naj oblega Jamski grad in ujame drznega klativiteza. Ravbar je prišel z močnim vojaškim krdelom pred grad in pričel obleganje. Hotel je Erazma in njegovo posadko izstradati. Toda iz grada je vodil skrivni podzemeljski rov v vipavsko dolino, od koder si je Erazem vedno preskrbel novega živeža. V zasmeh je vrgel včasih cel kos pečenega vola ali svežega sadja med oblegovalce. Toda slednjič ga je vendar zadela usoda. Nek grajski hlapec je razodel Ravbarju, da hodi Erazem vsak večer v sobo grajskega vratarja in mu je obljubil, da bode z bakljo dal znamenje, kadar se bode zopet tamkaj mudil. Ko se je zvečer zabliščalo dogovorjeno znamenje, nameri Ravbar svoj top proti onemu kraju. Kamenita krogla je podrla grajski zid, ki je pod svojimi razvalinami pokopal klativiteza. Erazem je bil zadnji svojega rodu. — Iste vrste kakor Erazmov grad pri Postojni je bil tudi grad Luknja (Lueg) na Dolenjskem in Landerska jama v beneški Sloveniji. V veliki landerski duplini je bila sicer že v 9. stoletju cerkvica sv. Ivana Krstnika, a hkrati je služila tudi Slovencem kot zavetišče ob sovražnih napadih. Zato jo imenujejo furlanski zgodopisci „slovensko trdnjavo“.

Večina naših gradov je imela v poznejših stoletjih nemška imena. Vendar iz tega ne gre sklepati, da so bili vsi od tujcev zgrajeni. Nasprotno je lahko dokazati, da so imeli mnogi stari gradovi prvotno slovenska imena in slovenske posestnike. Na Štajerskem na pr. spominjajo na prvotne staroslovenske zgradbe: Ljubno (Leoben), Slovenji Gradec, Radgona (Ratigoysburg = Radogojev grad); na Kranjskem: Loka, Polhov gradec, Bled, Smlednik, Kolovrat, Goriče, Škrljevo, Trebnje, Pusti gradec, Zavrh; na Goriškem: Gorica, Ločnik, Prem, Vogrsko, Višnjevek; v Furlaniji: Belgrad, Černjev, Nebojse in še mnogo drugih.

Kakor je slovensko plemstvo izgubilo stik s svojim narodom, se vrglo po tuji nemški gospodi in se kmalu ponemčilo, tako so tudi gradovi pozneje dobili nemška imena.

Oglejmo si po tem splošnem opisu najznamenitejše gradove, ki se večkrat omenjajo v naši zgodovini.

Med najstarejše utrdbe je prištevati Blatograd (Moosburg) blizu Vrbskega jezera na Koroškem. Moral je obsegati več poslopij, ker se leta 888. že imenuje mesto. Okoli Blatograda je bilo široko močvirje, ki je varovalo prebivalce sovražnih napadov. Kralj Arnulf se je večkrat tu mudil, kar izpričujejo darilne listine, ki so bile izdane v Blatogradu leta 888. in 889. Še znamenitejši je Krnski grad blizu Gospe Svete, kjer je bila morda nekdaj stolica slovenskih knezov. Dandanes je Krnski grad vas, a pred tisoč leti je bilo malo utrjeno mestece, ki je obsegalo kraljevi grad in še nekaj drugih poslopij. Nekateri frankovski vladarji so tu imeli svoj dvor.

Ob Dravi, nasproti izliva reke Krke, je stal grad Kamen, kjer je bivala l. 970. pobožna grofica Hildegarda, mati briksenškega škofa Alboina. Zapustila je svojemu sinu vso podedovano lastnino, a ta je velik del izročil briksenški cerkvi. Tako je tirolska škofija dobila obsežna posestva na spodnjem Koroškem, ki so se izdatno pomnožila s posestvi na Kranjskem, ko je Alboin leta 1004. pridobil blejsko gospostvo. Hildegarda je umrla v sluhu svetosti. V cerkvi sv. Lovrenca, kjer je bil njen grob, so se pozneje zgodila čudežna ozdravljenja in kmalu je ondi nastala sloveča božja pot. Akvilejski patriarh Bertold je vsled tega leta 1238. cerkev izvzel iz oblasti kapiteljna v Dobrlivasi in neposredno podredil patriarhu.



Turjak.

Zgodaj se je pričel razvijati Beljak. V 9. stoletju je stal tukaj grad, ki je bil kraljeva last. Poleg njega je kmalu nastal dvor, kjer so se naselili kraljevi vojaki (ministeriali) in drugi grajski služabniki. Ko je cesar Oton II. leta 979. podaril Beljak briksenškemu škofu Alboinu, je bila ondi že cerkev sv. Jakoba, kjer je sedaj mestna župnija. Ugodna lega na križišču trgovskih cest, ki so iz podonavskih pokrajin in zapadne Nemčije vodile skozi kanalsko dolino in Pontabelj v Italijo, je malo naselje kmalu dvignila. V začetku 11. stoletja (1007?) je prišel Beljak s Podkloštrom vred v posest bamberške škofije in že leta 1060. mu je cesar Henrik IV. podelil tržne pravice, sodno oblast, samoupravo, pravico kovati denar in pobirati mitnino. Hkrati je zagotovil vsem trgovcem, ki so potovali v Beljak in nazaj, varno pot. S tem je bil položen temelj poznejšemu razcvitanju Beljaka, ki je bil v srednjem veku najvažnejše trgovsko mesto na Koroškem.

Razun omenjenih gradov je Koroška zlasti izza 12. stoletja dobila še mnogo drugih ponosnejših stavb na svojih mnogoštevilnih gričih in gorah. Naj omenim le nekatere z letnicami vred, ko se prvič imenujejo: Ostrovica (9. stoletje), Breže (860), Trebnje (1163), Grebinj (1160), Podklošter (1060).

Pokrajine v spodnještajerski marki, ob Dravi, Savinji in Savi, ki so bile na meji Madjarov in najbolj izpostavljene njihovim napadom, je bilo še posebno treba zavarovati z močnimi utrdbami. Zato nahajamo tu že v 9. in 10. stoletju celo vrsto gradov, najvzhodnejša in najmočnejša postojanka je bil Ptuj, kjer se je že zgodaj v okrilju varnega gradu razvilo celo mesto.

S Ptujem je kmalu začel tekmovati Maribor (Marchburg = grad v marki). Ime samo naznanja začetek tega mesta. Bil je izprva močen grad v obrambo proti Madjarom, kjer so imeli mejni grofi svoj sedež. Proti koncu 12. stoletja nahajamo tu majhen obzidan trg, ki se je vedno bolj razširjal in kmalu pridobil mestne pravice.

Posebno gosto nastavljeni so bili gradovi v savinjski pokrajini ali grofiji (pagus Sovne), ki se je raztezala od izvirov Savinje do izliva Sotle, od Mirne na Kranjskem gori do Pohorja. Tu nahajamo že ob vznožju solčavskih planin star grad, ki je bil sezidan na temeljih staroslovenske utrdbe. Sedaj se imenuje Gornjigrad po nemškem imenu Oberburg; toda srednjeveško ime „Obremburg“ bolj kaže na prvotni slovenski pomen (obrana ali obramba). Leta 1140. so grad spremenili v benediktinski samostan.

Južno od Gornjegagrada, tam kjer Savinja pridere v celjsko kotlino, blizu Braslovč, se je dvigal na srednjevisokem griču Sovnek, dom plemičev sovneških in zibelka poznejših mogočnih celjskih grofov. Prvič se imenuje l. 1130. Sovneški gospodje so bili divji, bojeviti vitezi, ki so mnogo škode storili gornjegrajski opatiji in žičkemu kartuzijanskemu samostanu, pa tudi v duhu pokore radi popravili svoje krivice z dobrimi deli in pobožnimi ustanovami.

Friderik I. Sovneški je l. 1335. pridobil Celje in si izprosil od cesarja Ludovika Bavarskega, da ga je povzdignil v grofovski stan in mu dal ime po novo pridobljenem posestvu. Tako so Sovneški gospodje postali grofi celjski. Toda stari celjski grad je stal že več stoletij prej. Mejni grofi savinjski iz rodbine Seliče-Breže so že okoli leta 976. imeli tu svoj sedež. Ko je rodbina z blaženo Hemo leta 1045. izmrla, so prešla njihova posestva v tuje roke. Isti mejni grofi so imeli še več drugih gradov ob Savi, tako Rajhenburg (omenjen že l. 895.), Kozje, Pilštanj; na sedanji kranjski strani pa Škrljevo pri Št. Rupertu in Mokronog.

V „krajni marki“ vzbuja naše zanimanje zlasti ljubljanski grad, s katerim je združen prvi početek sedanjega glavnega mesta dežele Kranjske. Žal, da imamo prav o tem kraju mnogo manj zanesljivih zgodovinskih poročil, kakor o drugih mestih po Slovenskem. Gotovo je ljubljanski grad najstarejša točka Ljubljane. Že Rimljani so utrdili to naravno središče dežele. Ko je rimska Emona izginila v valovju ljudskega preseljevanja in so Franki zavladali nad Slovenci, so menda njihovi mejni grofi tu postavili svoj dom. Gotovo pa je

grad stal že za časa koroških vojvodov. Slično, kakor pri drugih mestih, so se tudi tu pod gradom naselili najprej vojaki (ministeriali), ki so pripadali vojaškemu spremstvu mejnega grofa, potem trgovci in obrtniki. Tako je polagoma nastalo pod gradom ob desni strani Ljubljanice malo naselje, sedanji „Stari trg", ki je bilo z gradom vred obzidano in utrjeno. Kranjski zgodovinopisec Valvasor pripoveduje, da je bila okoli leta 1000. Ljubljana že mnogoštevilna občina, ker je l. 1006. huda kuga ondi pobrala nič manj kakor 17.000 ljudi. Dalje pripoveduje, da je leta 1073. ljubljanski trgovec Peter Baldavič na sedanjem Vodnikovem trgu na svoje stroške dal sezidati cerkev sv. Filipa in da je l. 1092. mesto že imelo svojega sodnika in mestni



Ostrovica.

svet. Toda ta poročila niso zanesljiva in malo verjetna. Prvikrat se imenuje kraj l. 1144., in sicer z nemškim imenom Laybach, a dve leti pozneje nahajamo tudi slovensko ime „Lubigana".

Kakor Ljubljana si tudi Kranj prisvaja starodaven izvor in čast, da je bil sedež frankovskih mejnih grofov, ki so vladali kranjsko marko, pa imamo za take trditve še manj opore kakor pri Ljubljani. Druge gradove po Kranjskem nahajamo že iz začetka v posesti nemških plemiških rodbin, ki so se tekom 10. in 11. stoletja priselile v deželo. Značilna zgleda te vrste sta gradova Svibno in Turjak.

Svibno (Schärfenberg) leži ob Savi blizu Radeč in je že več stoletij v razvalinah. Na silno strmi in visoki pečini se je nekdaj dvigal grad. Celo divji golobi, ki so hoteli iz ravnine prileteti tja gori — tako pripoveduje Valvasor —, so morali med potom večkrat

sesti na pečevje in se odpočiti, ker niso mogli v enem poletu zmagati tolike višine. Zgradil je to drzno stavbo okoli l. 928. Arnulf iz rodu Schärfenbergov, ki je z drugimi frankovskimi grofi došel v deželo, da brani mejo cesarstva proti Madjarom. Rodbina Ostrovrharjev je postala zelo mogočna in vplivna. Razdelila se je v mnoge veje, ki so se nazivale po svojih posestvih in katerih imena zasledujemo skozi ves srednji vek.

Že Arnulfovi sinovi so ustanovili tri kolena. Najstarejši Oton je ostal gospodar na Svibnem, drugi sin Ortolf je ustanovil nov Ostrivrh, Sostro (Osterberg) ob izlivu Ljubljanice v Savo, tretji sin Arnulf pa Zibnik pri Radečah. Še slavnejši pa je postal grad in rod Gallenbergov pri Zagorju, kjer je Ortolf III. iz rodu Ostrovrharjev l. 1040. si postavil svoj dom.

Mična pravljica je združena s starodavnim svibenskim gradom in mogočnim rodom Ostrovrharjev. Ko je Viljem Ostrovrhar gospodaril v gradu svojih očetov in se nekoč vračal proti domu, se mu prikaže v gozdu blizu doma lepa deklica in mu izroči zlat prstan z dragocenim kamnom, rekoč, da ne bode nikdar trpel škode niti na svoji časti, niti na imetju, ako bode nosil prstan vedno pri sebi, varoval svojo čast in če bode vedno pokoren svojemu pravemu gospodu. Nato je deklica izginila in vitez je ni nikdar več videl. Dragoceni zaklad in njen opomin pa je skrbno varoval in se res povzpel do slave in bogastva. Leta 1293. pa je moral na Koroško v vojsko zoper Konrada Aufenštajnskega in je padel v bitki pri Grebinju. Umirajoč je podaril prstan svojemu nasprotniku in mu sporočil opomin neznane deklice. Odslej se je skrivnostni zaklad hranil v družini Aufenštajncev in jim prinesel mnogo blagoslova. Toda zadnji potomec tega rodu, Friderik, je pozabil na opomin, se uprl leta 1396. proti svojemu gospodu, vojvodu Viljemu, in izgubil imetje in prostost. Tudi svibenski grad je prešel leto pozneje iz posesti Ostrovrharjev na Habsburžane.

Med one redke plemiške rodbine, ki so prve došle v deželo in se ohranile do današnjega dne, je prištevati Turjačane (Auersperge). Njih rodni grad je Turjak, nekaj milj proti jugozapadu od Ljubljane. Ime je dobil od divjega vola ali tura, čigar glavo so imeli stari Turjačani v svojem grbu. Došli so na Kranjsko že s Franki v 9. stoletju ali pa vsaj kmalu po leški bitvi (955) in si postavili svoj trdni dom na enem izmed onih gričev, ki so obkroževali ljubljansko barje. Kako star je bil ta „Spodnji grad“, sklepamo od tod, da je že leta 1067. Konrad Turjaški postavil nad njim novo razsežnejše in udobnejše poslopje, sedanji Turjak. V bojevitih časih srednjega veka je ta grad zadela marsikatera nesreča. Leta 1140. je grof Henrik Ortenburški, ki se je prepiral s Turjačani zaradi neke dediščine, Turjak do tal požgal. Petdeset let je ležal v razvalinah, dokler ga ni Adolf Turjaški l. 1190. zopet dvignil in obnovil v prejšnjem sijaju. Posest Turjačanov se je tekom stoletij zelo namnožila. Cela vrsta gradov je bila njihova lastnina. Med svojimi člani so šteli mnogo mož, ki so imeli velik vpliv in so odločilno posegali v usodo naših dežel.

Razun imenovanih gradov segajo nazaj v prva stoletja nemškega gospostva še marsikatere druge slične zgradbe, na pr. Blejski grad (omenjen leta 1011.), Preddvor (1154), Mengeš (1177), Mirna (1165), Smlednik, Postojna (okoli l. 1200.).

Ako se ozremo še preko Hrušice na goriško stran, se nam pojavi kot najstarejši grad na slovenskih tleh Solkan pod Sveto goro. Leta 1001. je podaril cesar Oton III. polovico tega gradu in



Grad Kamen.

polovico Gorice, ki je bila tedaj še mala vas, akvilejskemu patriarhu Ivanu. Gotovo pa je tudi že goriški grad stal v 11. stoletju, ker so se že koroški Epenštajnci tedaj po njem nazivali grofje goriški.

Med najzanimivejše goriške gradove po svoji legi in stavbi pa je prištevati Devin. Na skrajnem koncu adrijanskega morja, na strmi skali, ki skoraj navpično pada k morski gladini, stoji starodavna mogočna zgradba, ki še danes vzbuja občudovanje vsakega popotnika. Ponosno zre na morje pod seboj in kadar se njegovo zidovje sveti v solnčnih žarkih, tedaj je mornarjem na Adriji dober kažipot. S svojo lego ne obvladuje le morja, temveč tudi cesto, ki pelje iz Furlanije mimo grada na Kras. Za časa Rimljanov je tu stal grad

Pucinum, ob katerem je rastlo znamenito vino. V srednjem veku je bil Devin sedež mogočne rodbine gospodov devinskih, ki so imeli tudi grad Prem. Bili so zelo na slabem glasu, ker so pogosto kot roparski vitezi nadlegovali trgovce, ki so z blagom potovali v Trst. Akvilejski patriarhi so jih morali s silo krotiti. Leta 1395. je rod izmrl in grad je prišel v last Habsburžanov.

Drugi stari gradovi na nekdanjem goriškem ozemlju so še: Tolmin (omenjen l. 1188.), Rihenberk (l. 1200.) in Vipava, ki je bila v 13. stoletju v posesti goriških grofov, pozneje pa akvilejskih patriarhov.

Doba gradov je trajala skozi ves srednji vek. Ko so pa proti koncu 15. stoletja iznašli smodnik in topove, tedaj ni pomagala gradovom niti visoka lega na strmih pečinah, niti debelo zidovje več. Gospoda se je preselila iz svojih utrjenih bivališč v ravnine in si tamkaj postavila nove udobne hiše z gospodarskimi poslopji — graščine.

Tudi stari plemiški rodovi so večinoma izmrli, njihovi ponosni domovi pa so razpadli. In sedaj je mesto gradov videti le še žalostne razvaline, katere obraščajo smreke in prepleta zeleni bršljan. Vendar so tudi te razvaline častitljive in zanimive, ker se jih drži lep kos naše preteklosti.



Kakšno je bilo življenje na gradovih?

Omenil sem že, da v starih časih ne smemo iskati sedanje gosposke udobnosti in razkošnosti. Življenje v nekdanjih gradovih ni bilo posebno prijetno in kratkočasno. Prostora je bilo med debelim zidovjem primeroma malo. Dokler so bili še „turni“ edina grajska stavba, je služila za stanovanje ena sama izba, v kateri so gospoda in družina bivali, obedovali in spali. Izza 12. stoletja je bila poleg stolpa pač tudi udobnejša hiša, ki so jo imenovali palačo (palas). V njej je bila velika dvorana, ki je služila za sprejemnico in bila često okrašena z orožjem, lovskimi trofejami, v poznejših časih tudi s podobami prednikov. Imenovali so jo viteško dvorano ali dvorano prednikov. Gospodinji in otrokom je bila odmenjena za stanovanje čumnata (kemenate).

V teh prostorih, ki so bili preprosto opravljeni, se je razvijalo enakomerno življenje grajske gospode. Prave razsvetljave in kurjave niso poznali. Svetiti so si morali z voščenimi svečami, ki so bile pa drage, ali pa z bakljami in treskami, ki so slabo svetile in dajale mnogo dima. Ker po sobah ni bilo peči, ampak le neke vrste kurišča, kakoršni so še sedanji laški kamini, zato so po gradovih mnogo prezebovali. Kamini so namreč požrli mnogo drv in zelo zakadili sobe, pa dajali le malo gorkote. Tudi stekla še niso poznali. Okna, ki so bila itak zelo majhna, so morali zadelati z lesenimi zatvornicami, z mehurji, roženimi ploščami, s koženico ali pa oljnatim papirjem. Zato je bilo v dvorani mnogokrat temno še po dnevi. — Ob slabem svitu plapolajočih bakelj in ob brlečih treskah so grajske



Viteška igra (turnir).

(Risal A. Veiter.)

gospe s svojimi hčerami in deklami opravljale ročna dela, predle, vezle, pletle, šivale, dočim so možje polegali po klopeh, pogrnjenih s kožami ubitih živali in s popivanjem kratili čas. Poslednje je bilo po gradovih le preveč v navadi. In Janez Ludovik Lindeški, ki si je izbral za geslo: „Vinca kupica je moja ljubica", ni bil edini svoje vrste.

Najljubše opravilo viteške gospode je bil boj. Kadar ni bilo treba vojvodu ali kralju slediti v vojsko, so si pa drugod poiskali priložnosti za tak posel. Mnogo naših vitezov je šlo v 11., 12. in 13. stoletju v sveto deželo bojevat se proti Turkom, odkoder se navadno niso več vrnili. Ali pa so doma drug drugemu napovedali boj, si škodovali na imetju, požigali vasi, ropali in plenili. Marsikateri vitezi, ki so imeli svoje gradove ob velikih trgovskih cestah, so se večinoma preživljali z ropom. Napadali so mimoidoče karavane trgovcev, jim ugrabili blago, njih same pa zaprli, dokler se niso odkupili z veliko svoto denarja. Nekateri vladarji, zlasti Rudolf Habsburški so se mnogo trudili, da bi zatrli to roparsko viteštvo; vendar je nahajamo tja do novega veka.

V mirnih časih je bil zlasti lov priljubljena zabava. Posebne vrste je bil lov s sokoli. Udeleževale so se ga tudi grajske gospe in gospodične. Sokole so namreč tako izučili, da so jim krotko sedeli na rokah, ob danem znamenju pa se spustili v zrak za drugimi ptiči, jih oklj uvali, da so mrtvi ali omočeni popadali na tla.

Še večjega pomena so bile v življenju grajske gospode viteške igre ali turnirji, kjer so si iskali zabave, časti in slavnega imena. Turnirji so bili vojna šola za viteze. Tu so pokazali javno svojo moč, spretnost in pogum. Turnir je bil napovedan na določenem mestu že več mesecev naprej, in gospoda je prišla tja od blizu in daleč. Kranjski zgodovinar Valvasor pripoveduje, da se je vršil leta 1165. v mestu Curihu na Švicarskem tak turnir, in da se ga je udeležilo mnogo plemstva iz Koroške in Kranjske. Z vojvodom Henrikom Bavarskim je prišel tja Sigismund Galenberški, z vojvodom Koroškim Henrik Lichtenberški, Ambrož Črnomeljski in Ivan Apfalter.

Za boj določeni ravni prostor je bil s peskom posut in ograjen. V polkrogu so bili postavljeni leseni odri za gledalce. Vitezi, ki so se smeli udeležiti turnirja, so najprej nastopili skupno v železni opravi, s šlemom, oklepom in ščitom. Objahali so ves bojni prostor, klanjajoč se gospodi na odru. Na poziv glasnika (herolda) sta se potem nasprotnika postavila drug proti drugemu s kopjem ali sulico v roki. Na dano znamenje sta izpodbodla konja in si zdirjala naproti. Vsak izmed nju je izkušal nasprotnika tako v prsi zadeti, da bi ta omahnil in s konja padel na tla. Kdor je to dosegel, je bil zmagovalec. Ako je bil prvi nasprotnik poražen, je nastopil drugi, tretji in igra se je ponavljala tako dolgo, da ni bilo nikogar več, ki bi bil kos zmagalcu.

Častno pa je bilo za viteza, ako se mu je pri sunku zdrobilo kopje. Zlomljeno kopje je smel zamenjati z novim in nadaljevati. Čim več kopij je vitez zlomil, čim več nasprotnikov je vrgel v prah, tem slavnejše je bilo njegovo ime.

Turnirji navadno niso bili boji na življenje in smrt, vendar se je pri njih mnogokrat pripetila nesreča. Ako je vitez v težki železni opravi padel s konja, si je lahko zlomil roko ali nogo, ali pa mu



Pegam in Lambergar. (Risal A. Veiter.)

je nasprotnikovo orožje zadalo hudo rano. Včasih so se pa ti dvoboji bojevali tudi iz sovraštva in ljubosumnosti. Tedaj nasprotnika nista prej jenjala, da je eden izmed nju mrtev obležal na bojišču.

Zmagalci v turnirjih so bili zelo slavljeni. Od plemenitih gospej so dobili nagrado: dragoceno orožje, zlato verižico ali prstan. Njihovi čini pa so se poveličevali z besedo in pesmijo.

V 15. stoletju je živel na gradu Kamen pri Radovljici tak slaven junak, Gašper Lambergar po imenu. Meril se je v boju s samim cesarjem Maksimilijanom in je nebroj nasprotnikov vrgel v prah. Med temi je bil zlasti nek velikan iz Češkega, kateremu je Lambergar odsekal glavo. Slovenska narodna pesem „Pegam in Lambergar“ zanimivo opisuje ta viteški dvoboj.

Pegam izziva Dunajčane in samega cesarja, češ, da ga nima junaka, ki bi se z njim boril. Toda cesar se takoj spomni na Lambergarja, ki prebiva na Kamnu v kranjski deželi in mu brž napiše list, naj pride na Dunaj in se Pegamu v bran postavi. Lambergar pa

poda se v svetlo kamrico,
na glavo dene kapico,
pripaše sebi sabljico,
zasede konj'ča brzega.
Rokó pa materi moli:
„Mat' moja, zdrav' ostan'te vi.“
In zdaj pa s konjem zadrči,
ko strela hitro mi leti
in se poprej ne vstanovi,
da v beli Dunaj pridrči.

Pegam se ustraši njegovega prihoda. Izbereta si za boj ravno polje pred mestom, kjer jih gledajo cesar in njegovi dvorjani.

Enkrat vkup zadirjata,
en drugmu nič ne storita;
v drugo vkup zadirjata,
klobuke z glav si zbijeta;
v tretje vkup zadirjata,
Pegamu glav'ca odleti,
Lambergar jo je na meč vjel,
nesel cesarju svetlemu.

V nekaterih pesmih pa ima velikan Pegam tri glave. Lambergar mu prekolje srednjo in ga tako umori. Cesar ga hoče nagraditi za junaštvo.

Mu reče tako svetli car:
„Junak ti moški Lambergar,
kaj češ imeti za svoj dar?“
Pa Lambergar odgovori:
„Na Kranjskem imam grade tri,
de b' moji, prosim, lastni b'li.“
Pa cesar tako govori:
„Kar češ imet', naj se zgodi,
kar dolgo ti tvoj rod živi.“

Zgodba o Pegamu in Lambergarju je bila med slovenskim ljudstvom tako znana, da jo pogosto nahajamo naslikano celo na čebelnih panjih. Slava nekdanjega viteštva in njegovih bojev se zrcali v njej.





Stična na Dolenjskem.

14. Samostani.

Poleg gradov so bili za srednjeveško duševno in gospodarsko življenje največje važnosti — samostani.

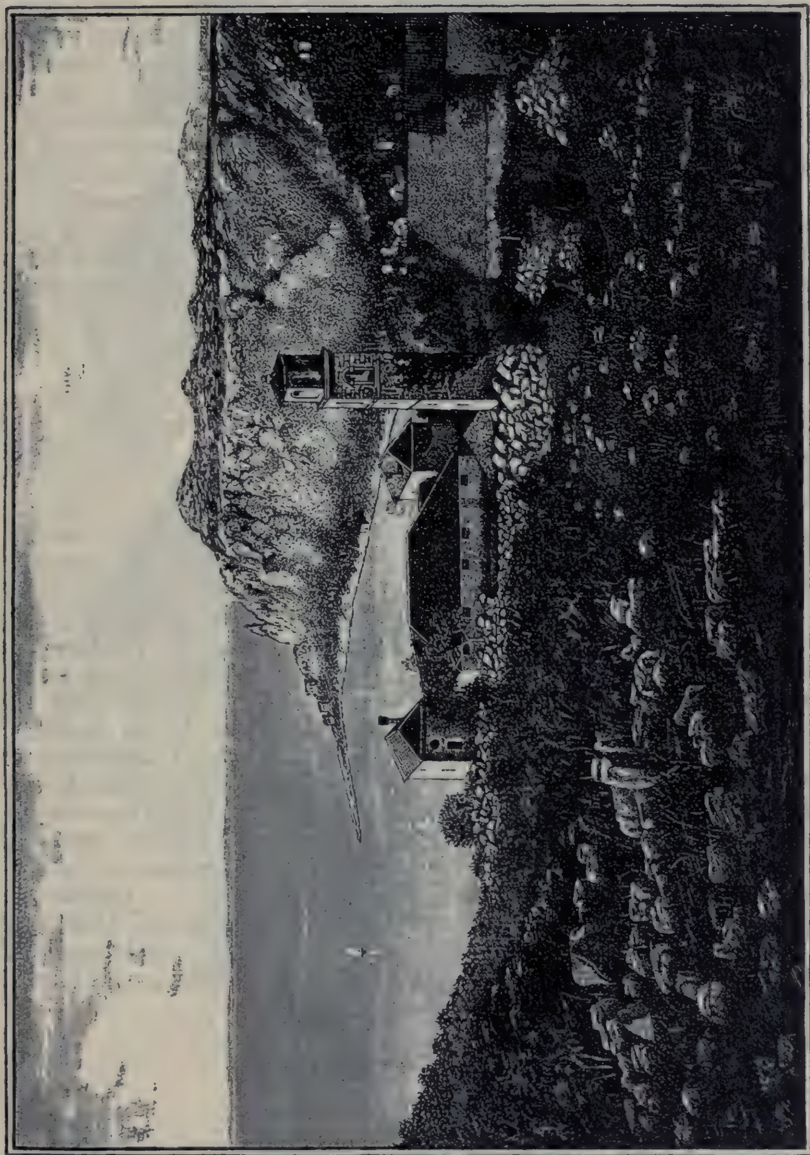
Že pri misijonskem delu med Slovenci v 8. in 9. stoletju nahajamo posebno pogosto menihe. Samostana Innichen in Kremsmünster, oba ustanovljena od bavarskega vojvoda Tasila, sta bila močni misijonski postojanki, od koder se je krščanska vera širila po severni in zapadni Karantaniji. Tudi Modest in njegovi tovariši, katere je poslal solnograški škof Virgilij — sam irski menih — med Slovence, so bili skoraj gotovo redovniki iz samostana sv. Petra v Solnogradu. In slovenska kneževiča Gorazd in Hotimir sta dobila krščansko vzgojo in pouk pri menihih v samostanu sv. Odrešenika na otoku kiemskega jezera. Že iz teh podatkov je lahko posneti, da je bilo izpreobrnjenje Slovencev, kakor vseh srednjeevropskih narodov, večinoma delo menihov. Toda vpliv samostanov se ni omejil le na versko življenje, temveč je segal tudi na šolstvo, gospodarstvo, promet, trgovino, umetnost, sploh na vse stroke duševnega in družabnega življenja. Menihi so iztrebljali gozdove in jih izpreminjali v sadonosna polja, učili ljudi umnega kmetovanja, skrbeli za ceste, mostove in druge prometne zveze. Le v samostanih sta našla znanost in slovstvo v burnih časih zgodnjega srednjega veka tiho zavetje, le tu so bile višje šole in se je gojila umetnost. Po pravici pravi duhoviti francoski pisatelj Montalembert, da se ima Evropa za svojo omiko zahvaliti menihom.

Spričo tolike važnosti je treba, da si ogledamo tudi ta središča srednjeveškega kulturnega življenja. Nekateri izmed samostanov, ki

jih tu omenjam, so bili sicer ustanovljeni v poznejših stoletjih (v 13., 14. ali 15.) vendar jih hočem hkrati z drugimi opisati, ker pripadajo oni skupini samostanov, ki so ustvarili verske in gospodarske razmere zgodnjega srednjega veka.

Med najstarejše redovne naselbine na slovenski zemlji je prištevati samostan sv. Ivana pri Devinu na Primorskem. Stal je ob čudoviti reki Timavu, katero imenuje rimski pesnik Vergil „mater morja", ker močna kakor veletok prodere izpod zemlje in se po zelo kratkem teku že izliva v morje. Začetki samostana segajo še nazaj v rimsko dobo. L. 611. je bil od Obrov razdejan, pa se je zopet dvignil iz razvalin. Akvilejski patriarh Ulrik I. iz rodu koroških Epenštajncev je leta 1112. samostan obnovil in ga bogato obdaril. Daroval mu je vso zemljo od Soče do Timava in še mnogo druge posesti. Štivanski samostan je bil sloveča božja pot, kamor so Slovenci romali v velikem številu. Do najnovejšega časa so tja hodile procesije iz kraških župnij, toda nekdaj so tja prihajali obiskovalci iz daljnih krajev. In ta romanja niso služila le verskim, ampak tudi kupčijskim namenom. Ker je bilo pri sv. Ivanu pristanišče za ladje, je prišlo tja mnogo trgovcev s pomorske strani, s katerimi je ljudstvo iz Primorja in Kranjske tržilo za svoje izdelke. Glavni sejem o prazniku sv. Ivana je trajal šest dni. Tedaj so pripeljali tja mnogo tujih vin, žita, konj, prediva in platna. Kakor je sedaj Trst, tako je bil tedaj sv. Ivan važno trgovsko središče za naše dežele. Posebno znamenit spominek, ki je menda v zvezi s tem slovečim samostanom, pa je „štivanski ali čedadski evangelij". To je prepis evangelija sv. Marka na pergamen ali tanko kožico, ki ga je izvršil nek neznanec v petem ali šestem stoletju. V srednjem veku so pa mislili, da je to lastnoročni rokopis sv. Marka in so ga zelo visoko cenili. Nek patriarh je dal vezati ves evangelij, ki je obsegal sedem knjižic, v zlate platnice. Sedaj je ohranjenih le še pet knjižic. Tri se nahajajo v Čedadu, dve pa v Pragi. Za nas Slovence je ta evangelij zato velike važnosti, ker je na njegovem robu napisanih veliko število osebnih slovanskih imen. To so imena romarjev, ki so prišli v samostan (po vsej priliki je misliti na sv. Ivan pri Devinu) na božjo pot, kaj darovali za cerkev in zato smeli svoja imena napisati na rob svete knjige. Videti je, da jih je navadno zapisaval kak duhovnik. Po pisavi soditi, so bila skoraj vsa imena zapisana v devetem in desetem stoletju (850—950). Med njimi nahajamo mnogo zgodovinskih oseb, tako bolgarskega kralja Borisa, ki se je leta 861. dal krstiti in se podpisal s svojim novim krstnim imenom Mihael, moravskega kneza Svetopolka in njegove žene Svetožizne. Iz onih krajev Panonije, kjer je gospodoval vojvoda Braslav, so se podpisali: Železna, njegova žena Hesla in njihov sin Stregomil. Mnogo lepih staroslovenskih imen, ki so pozneje popolnoma izginila, imamo še ohranjenih na teh listih. Tu so moška imena: Budislav, Grešič, Dražič, Zlebor, Nosimir, Unislav, Trebibor, Trudopolk, Sebidrag, Borižit, Predislav, Miromisl, Žitomir, Motak, Vitogoj, Žilec, Radoslav; še izrazitejša so ženska imena: Ljuta, Sobeslava, Slavenka, Stranka, Mala, Zemidraga, Mojslavka, Miroslava in druga.

Redovniki pri sv. Ivanu so bili benediktinci ali „črni menihi“ iz onega reda, ki si je pridobil največ zaslug za razširjanje krščanstva



Sv. Ivan pri Devinu.

in povzdigo omike v srednji Evropi. Redovna pravila so jim ukazovala ročno delo, od katerega niti duhovniki niso bili izvzeti, nalagala jim skrb za prepisovanje knjig in samostanske šole. Zato vidimo,

da so se svetni in cerkveni oblastniki v začetku posluževali zlasti tega reda za razširjanje verskega življenja in pospeševanje splošne omike. Tja do konca 11. stoletja so vsi novoustanovljeni samostani pripadali benediktinskemu redu.

V ozemlju stare Karantanije jih nahajamo mnogoštevilno. Razun že omenjenih redovnih naselbin v Innichenu, Kremsmünstru in Admontu je zelo stara ustanova benediktinski samostan Matere božje na Osojah, ob jezeru enakega imena. Samostansko sporočilo stavi pričetek tega samostana v ono dobo, ko so v Gorotanu vladali še domači slovenski knezi, namreč v šesto ali pa vsaj v deveto stoletje. Takrat je baje pogan Ozij, grof trebanjski, ki se je izpreobrnil h krščanstvu, ustanovil samostan in mu nadel svoje ime. Toda ta pripovedka je le ponesrečena razlaga krajevnega imena. Iz starih listin se da dokazati, da so osojski samostan ustanovili stariši akvilejskega patriarha Popona okoli leta 1000. Par desetletij pozneje (l. 1028.) je namreč Popon odkupil opatijo iz oblasti svojega brata in jo neposredno podredil akvilejskemu patriarhu.

Med slovenskimi in karantanskimi plemiči se je odlikoval kot dobrotnik cerkve in ustanovitelj samostanov zlasti palatinski grof Kocel (Chazilo). Imel je svoja posestva na koroško-furlanski meji, v porečju reke Bele tja do Pontebe. Gotovo so bili tisti kraji že takrat naseljeni od Slovencev, ki so ohranili svojo govorico in narodne običaje do današnjega dne. Sedaj se imenuje tista okolica Rezija in prebivalci Rezijani. Za časa grofa Kocela je bilo središče doline njegov grad v Možnici (Moggio). Ko se je okoli leta 1080. grof Kocel odpravljal na križarsko vojsko v Palestino, je napravil oporoko, v kateri je zapustil vsa svoja posestva na Furlanskem akvilejskemu patriarhu Frideriku s pogojem, da ustanovi na mestu možniškega gradu benediktinski samostan v čast Materi božji in sv. Golu. Patriarh Friderik je bil Slovan, Čeh po rodu, pa je bil že leta 1085. umorjen. Stari letopisci poročajo, da so ga ubili njegovi lastni ljudje, to je Slovani. Morda se je trudil za izpreobrnjenje poganskih Slovencev v svoji škofiji in padel pri tem kot žrtva svojega poklica. Gotovo je le, da Friderik še ni izvršil Kocelove oporoke. Še le patriarh Ulrik I. je leta 1115. začel zidati samostan in je Kocelovo zapuščino še pomnožil z mnogimi posestvi v Brncah na Koroškem, pri Materi božji in pri sv. Janezu v Zilski dolini. Možniška opatija je zdaj gospodovala v Reziji in se trudila z obdelovanjem skalnatega in peščenega sveta, o katerem pravi domači rezijanski pevec:

Kadar na vrh vun prideva,
tja in sem pogledava,
je sama skala in rob;
tja notér v dno pogledava,
je samo voda inu prod.

Skoraj vsi tamošnji Slovenci so ji bili podložni. Zato nahajamo v starih zapisnikih možniške opatije mnogo pristnih slovenskih imen, kakoršna so: Gorjanin, Bilina, Gurič, Črnigoj, Žitič, Golob, Vekoslav, Svetlič, Stojan, Zupina, Zvene, Dubligoj. Danes je slovenski jezik v Reziji že zelo pokvarjen in ljudje niti ne umejo več čiste slovenščine.



Gornji Grad.

(Na levi benediktinski samostan s cerkvijo, na desni grad knezoškofa Ravbarja.)

Zanimivo je, da učenjaki, ki so se pečali s proučevanjem Rezije in njenih prebivalcev, teh ne prištevajo pravim Slovencem, temveč pravijo, da so nastali iz zmesi raznih slovanskih panog. Vsekako pa kažejo veliko žilavost in vztrajnost, ker so se ohranili do današnjega dne navzlic temu, da so najvzhodnejši del slovenskega naroda in skoraj popolnoma ločeni od svojih bratov.

Razun opatije v Možnici je omeniti še neko drugo cerkveno ustanovo grofa Kocela, namreč kolegiatni kapitelj v Dobrlivasi v Junski dolini. Tudi to svojo lastnino je bil dal Kocel akvilejski cerkvi z naročilom, da naj se na njegovem grobu napravi samostan, kjer bi bratje zanj molili. Kocel je umrl na svojem posestvu v Göttlingu. Patriarh Ulrik pa je dal njegovo truplo prepeljati v Dobrlovas in tam sezidati l. 1106. cerkev Matere božje. Hkrati s cerkvijo je ustanovil kolegij kanonikov, ki so bili pa vezani na redovna pravila („regularni kanoniki“). Samostan je oskrboval dušno pastirstvo v okolici.

Med one redke benediktinske samostane, ki so se preko dolge dobe osmih stoletij ohranili do današnjega dne, je prištevati šentpavelsko opatijo v lavantinski dolini. Pričetek tega samostana je združen z zgodovino plemiškega rodu Šponhajmovcev. — Grof Sigfried, čigar rojstni grad Šponhajm je bil na Nemškem med reko Mozelo in Renom, se je priženil na Koroško in vzel za soprogo grofico Rihardo iz lavantinske doline. L. 1064. se je grof Sigfried pridružil križarski vojski bamberškega škofa in umrl na povratku iz Jeruzalema v Bolgariji. Njegova žena Riharda je odkupila truplo za drag denar in ga pokopala v cerkvi sv. Pavla, katero je bila dala sama zgraditi. Potem pa je vzela v roko romarsko palico in šla na daljno božjo pot k sv. Jakobu v Kompostelo na Španskem. Na povratku je obiskala še svoje sorodnike v Šponhajmu, kjer je tudi njo zadela smrt. Njen sin Engelbert, ki je bil zdaj dedič vsega premoženja, je v spomin svojih starišev pri cerkvi sv. Pavla sezidal samostan in si naprosil menihov iz Hirsau na Švabskem. Leta 1085. je prišlo od tam dvanajst bratov pod vodstvom opata Wezila in ustanovilo novo naselbino. Samostan je dobil od rodbine Šponhajmov mnogo posestev na Koroškem, Štajerskem in v ljubljanski okolici.

O kulturnem delu šentpavelskega samostana imamo nekaj zanimivih poročil. Menihi so dobili v dar mnogo takega sveta, ki ga je bilo treba šele iztrebiti in obdelati. Ustanovnik grof Engelbert je podaril opatu Wezilu velik kos puste zemlje v okolici Maribora, ki se je imenovala Radimlje. Menihi so tu ustanovili samostansko podružnico ali hospic in pričeli z obdelovanjem. Še danes spominja krajevno ime Sv. Lovrenc v Puščavi na prejšne razmere in meniško delo. Slično jim je hotel ustanovnik prepustiti tudi še druge obsežne pokrajine ob Dravi v obdelovanje. Toda velika oddaljenost od samostana, pomanjkanje delavnih moči, zlasti pa vedni napadi Madjarov, katerim so bili ti kraji izpostavljeni, so napotili opata Wezila, da ponudbe ni sprejel. Sklepati pa smemo, da so enako, kakor v okolici Maribora, menihi tudi okoli Šent Pavla neobdelani svet izpremenili v rodovitno zemljo.

Na duševno izobrazbo je samostan vplival zlasti s svojo šolo. Ta ni bila namenjena le domačemu redovniškemu naraščaju, ampak tudi vzgoji in pouku zunanjih, zlasti plemiških mladeničev. — Človekoljubna naprava je bila ubožnica ali špital, katero je samostan vzdrževal na svoje stroške.

Enajsto in dvanajsto stoletje je bila doba najvišjega razvoja za benediktinski red v naših krajih. In če se ozremo na smer, v kateri je prodiral, opažamo, da so se njegove naselbine s severa vedno bolj širile proti jugu.

Za Št. Pavlom sta bila ustanovljena samostana Arnoldštajn (Podklošter) v kanalski in Gornji Grad v savinjski dolini.

V kanalski dolini na Koroškem so imeli bamberški škofje že izza l. 1007., ko je bila škofija ustanovljena, obširna posestva. Cesar Henrik II. jim je podaril tudi Volšperk in Beljak. Med temi posestvi je bil tudi neki grad z imenom Arnoldštajn, katerega pa je škofiji ugrabil neki vitez. Ko je leta 1106. bamberški škof Oton potoval iz Italije proti domu, je prišel tudi na Koroško in se tu nekaj časa mudil. Vzel je grad zopet v posest, ukazal ozidje podreti in je ondi ustanovil samostan sv. Jurija. Slovenci so ga menda imenovali kratko „klošter“, ker nosi trg, ki se je razvil pod samostanom, ime „Podklošter“. Škof Oton, ki je tudi polabskim Slovanom oznanoval sveti evangelij, je zelo skrbel za svoje slovenske podložnike na Koroškem. Razun samostana je sezidal cerkev sv. Štefana južno od Volšperka, potem sv. Lenarta in sv. Jurija pod Kamnom in kapelo v Žabnici.

Zadnji benediktinski samostan v naših deželah je bil ustanovljen v Gornjem Gradu. Tudi tukaj je bil ustanovitelj plemič, ki je hotel v čast božjo in blagor svoje pokrajine v oddaljeni dolini ob Dreti naseliti marljive redovnike. Imenoval se je Diebald „de Chagere“, menda zato, ker je imel svoj dom v Kokarjih. On in njegova žena Truta nista imela potomcev. Zato sta sklenila s svojim premoženjem ustanoviti benediktinski samostan. Diebald je dal v ta namen leta 1140. svoje posestvo Gornjigrad (Obremburg) z vsemi poslopji, gozdi, njivami, pašniki in podložniki akvilejskemu patriarhu Peregrinu I., ki je tej ustanovi pridejal še nekaj posestev na Furlanskem in 30 mark srebra za zidavo samostana. Redovniki so dobili še poleg tega pravico, da smejo svojo posest razširiti z iztrebljenjenjem gozda kolikor hočejo. Odkod je nova naselbina došla, ni znano. Prvi opat je bil Bertold, ki se omenja leta 1145. — Samostan je imel izprva le gornjegrajsko župnijo za oskrbovati; že tekom 13. stoletja so mu bile pridružene župnije sv. Jurija v Skalah, Marije Device v Braslovčah in sv. Mihaela v Pilštanju. Ohranil se je do 15. stoletja. Leta 1462. je papež Pij II. gornjegrajsko opatijo podredil ljubljanskemu škofu in mu nakazal tudi njene dohodke. Menihi pa niso hoteli priznati škofa za svojega gospodarja. Zato je papež Sikst IV. l. 1473. opatijo zatrl in ukazal ondi namestiti svetne duhovnike. Od tedaj je Gornji Grad v posesti ljubljanskih škofov.

Benediktinski red je že v 12. stoletju pognal iz sebe novo čvrsto mladiko, ki se je v kratkem izrastla v močno, košato

drevo in je razširila svoje veje tudi črez slovensko zemljo. To je bil red cistercijanov ali „belih menihov“.



Pravi ustanovitelj cistercijanskega reda je bil sv. Bernard. Bil je rodom Francoz iz plemenite, bogate rodbine. Toda že v zgodnji mladosti je kazal nenavadno resnobo in veliko ljubezen do samote. Ko je bil 21 let star, je pregovoril še nekaj svojih bratov in sorodnikov, da se skupno posvete redovnemu življenju. Prav takrat je živelo v kraju Citô pri Dižonu nekaj menihov, ki so hoteli obnoviti prvotno strogost in preprostost benediktinskega reda. Toda njih borno življenje, polno zatajevanja in težkega dela, ni privabilo nobenega novinca. Poleg tega je pa še kužna bolezen zredčila vrste redovnikov. Zdelo se je, da bode naselbina popolnoma izmrla. Tu je potrkal l. 1112. sv. Bernard s tridesetimi tovariši na samostanska vrata in sprejel redovniško obleko. Zdaj je naenkrat zavladalo novo življenje. Število redovnikov se je tako pomnožilo, da je bilo kmalu treba ustanoviti nove samostane.

Nova redovna družina se je bistveno držala pravil sv. Benedikta. Obnoviti je hotela le ono uboštvo v samostanski opravi, ono strogost v življenju in oni način delovanja, ki je vladal ob času sv. Benedikta med njegovimi redovniki. Po prvi naselbini v Citô (latinsko Cistercium — vodnjak) so se redovniki imenovali cistercijani. Njih obleka je bila bela volnena halja, črez katero so nosili dolg črn škapulir. Uživali so velik ugled pri vseh slojih prebivalstva. Neki zgodopisec (Jakob iz Vitrija) opisuje okoli leta 1240. njihovo življenje na sledeč način: Vsa cerkev Kristusova je prešinjena občudovanja in spoštovanja teh menihov, kakor z vonjem nebeškega balzama in ni je dežele niti pokrajine, kamor ne bi bila ta blagonosna trta pognala svojih mladik. Obleka teh redovnikov je zelo preprosta. Spodnjega oblačila nimajo. Meso jedo le v hudi bolezni; ribe, jajca, mleko, sir uživajo le izjemoma kot miloščino; samostanski bratje tudi ob najtežjem delu na pristavah ne pijejo vina. Vsi redovniki spe na slami, ne da bi odložili svojo haljo. O polnoči vstanejo in prepevajo psalme do jutra, potem je maša. Ko ta mine, se zberó v kapiteljski sobi in vsakdo se obtoži javno svojih grehov. Ves dan se pečajo s težkim delom, čitanjem in molitvijo. Pri vseh teh opravilih vedno molče, razun tisto uro, ki je odmenjena za duhovne pogovore.

Čudovito hitro se je red množil in razširjal. V 50 letih je štel že 343 opatij. Na slovenskem ozemlju so se naselili cistercijani že za življenja sv. Bernarda. Skoro ob istem času sta bili ustanovljeni dve opatiji: Vetrinj pri Celovcu (1142) in Stična na Dolenjskem (1136).

Vetrinjsko opatijo sta ustanovila koroški grof Bernard in njegova žena Kunigunda. Menihi so došli iz vilarskega samostana blizu Metza v Lotaringiji. O tej ustanovitvi in o imenu nove opatije je nastala pozneje čudovita pravljica: Bernard in Kunigunda sta imela stričnika Henrika, ki se je vzgojeval na francoskem dvoru in

pripravljal za duhovski stan. Kraljica in njena hči sta ga imele zelo rade. A prav radi tega so ga zavidljivi dvorniki pričeli obrekovati, češ, da ima z njima grešno znanje. Podvreči se je moral takozvani „božji sodbi" in se boriti z levom. Srečno ga je premagal in tako dokazal svojo nedolžnost. Potem pa ni hotel nič več ostati na kraljevem dvoru. Oblekel je redovniško haljo in postal opat vilarskega samostana (Weiler-Bettnach). Ko mu je grof Bernard podelil svet za ustanovitev nove naselbine, jo je imenoval „Victoria", to je zmaga. Tudi ta pripovedka je le ponesrečeno tolmačenje slovenskega imena Vetrinj, ki se v obliki Vittringen nahaja že v najstarejših samostanskih listinah.



Kartuzijanski samostan Pleterje.

Cistercijani so še bolj kakor benediktinci pospeševali poljedelstvo. Redovna pravila so jim strogo ukazovala obdelovati zemljo. Vsi redovniki so morali delati, celo opat ni bil izvzet. Med delom so molčali in se pomenjevali z znamenji. Za slovenske dežele, ki imajo pretežni kmetijski značaj, je bil prihod teh redovnikov velikega pomena. Prinesli so iz tujine nove sadeže, nove žitne vrste in z njimi pomnožili domače pridelke. Dvignili pa so tudi način kmetovanja. Mesto preprostega lesenega drevesa, s katerim so tedanji kmetje razoravali zemljo, so uvedli železni plug in drugo popolnejše poljsko orodje. Za srednji vek so bili cistercijanski samostani to, kar so dandanes kmetijske šole. Njih pristave z vzornim gospodarstvom, umno živinorejo in dobro obdelanimi njivami so močno dvignile poljedelstvo.

Gospodarski pomen samostanov za tedanjo dobo se posebno jasno kaže v zgodovini vetrinjskega samostana. Že izza leta 1200. je samostan vzdrževal most čez Dravo pri Humberku in ustanovil pri vasi Kožentavri (pri krznarjih) gostinjec za popotnike. Pa tudi cesto, ki je vodila od tu čez Ljubelj na Kranjsko, so svetni in duhovski oblastniki prepustili samostanu v oskrbovanje. Vrh Ljubelja pri cerkvi sv. Lenarta je bil tudi gostinjec, kjer je vedno bivalo nekaj samostanskih bratov, da so sprejemali popotnike in skrbeli za njih varnost. Z dohodki cerkve pa so se popravljala pota in mostovi. Izza l. 1330. je bilo tudi na Malem Ljubelju pri cerkvi sv. Magdalene v Zapotnici slično zavetišče in je tamkaj stalno bival vsaj en duhovnik. Na kranjski strani je imel tak hospic ali gostinjec pod Ljubeljem v oskrbi stiški samostan.

Slično kakor pot čez Ljubelj, je obvladoval vetrinjski samostan še drugo prometno zvezo, ki je družila Kranjsko s Štajersko. V Tuhinjski dolini, ki se razteza od Kamnika proti Motniku, so grofi iz rodbine Andechs-Meran ustanovili hospital za sprejemanje revnih popotnikov. Patriarh Bertold je to ustanovo izročil vetrinjskemu samostanu v oskrbovanje, ki je tam vzdrževal nekaj bratov. Pozneje je sezidal samostan tamkaj cerkev sv. Antona puščavnika in obsežen močan grad. Za časa lutrovskega gibanja pa je ustanova prenehala, in v letu 1606. je vetrinjski opat prodal grad Ivanu Thalerju. Zdaj le še ime Špitalič spominja na staro ustanovo.

Opatija Stična je bila ustanovljena že par let pred Vetrinjem (1136). Ustanovitelji so bili trije višnjegorski plemiči: Henrik, Ditrich in Meinhalm. Akvilejski patriarh Peregrin je posestva, ki so jih v ta namen darovali, še pomnožil z drugimi dohodki in slovesno priznal novoustanovljeno opatijo. Redovniki so došli iz Rune (Reun) pri Gradcu. Stiški samostan je bil za Kranjsko velike važnosti tako v cerkvenem, kakor v gospodarskem oziru. Ko dežela še ni imela škofije, je bila Stična cerkveno središče, tembolj, ker ji je bilo tekom let vtelesenih mnogo župnij. Najprej je samostan dobil obsežno šentviško župnijo z 72 podružnicami, potem Žužemberk, Dobrniče, Belo cerkev in še mnogo drugih. O gospodarskem delu pa pričajo stare listine, ko pripovedujejo, da so stiški menihi iztrebili gozde pri Laščah in tamkaj ustanovili pristavo, slično tudi ob Krki „na bajnofu" pri Novem mestu, kjer so nasadili vinograde. In narodna pesem, ki se je še v začetku preteklega stoletja popevala v šentviški okolici, je poročala o treh belih menihih, ki so došli iz tujine in učili ljudstvo umnega kmetovanja. Cesar Jožef II. je samostan zatrl, toda l. 1896. se je zopet obnovil in se vedno lepše razvija.

Tudi cistercijani so prodirali vedno dalje proti jugu. Vetrinjski samostan je dobil kmalu hčerko na kranjsko-hrvaški meji, opatijo Kostanjevico. Ustanovil jo je leta 1234. koroški vojvoda Bernard. Tudi za to ustanovo so bili merodajni verski in gospodarski cilji. Menihi naj bi obdelovali tamošnjo pokrajino, ki je bila le redko naseljena in z gozdom pokrita, iztrebili ostanke poganstva, ki so še preostali, dvignili trgovino in promet z južnimi deželami in zlasti zavarovali tudi deželno mejo proti Madjarom. Delovanje kostanje-

viškega samostana, se je raztezalo zlasti proti hrvaški strani. Že leta 1250. si je opatija ustanovila podružnico na otoku sv. Jakoba pri Zagrebu in kmalu si je pridobila celo posestva ob Vrbasu v Bosni. Gotovo bi bili cistercijani prodirali vedno dalje na slovanski jug, da jim ni pozneje turška sila zastavila poti in uničila njihovo delo.



Tretji red, ki se je hkrati z benediktinskim in cistercijanskim udomačil v naših krajih in znatno vplival na versko in gospodarsko življenje našega naroda, je bil red kartuzijanov.

Ustanovil ga je l. 1084. sv. Bruno, ki si je izbral neko puščavo pri mestu Grenobel na Francoskem za svojo redovno naselbino. Po tej puščavi, imenovani „Kartuzija“ (francosko Šartres), so se redovniki imenovali kartuzijani. Red sv. Brunona je imel najstrožja pravila. Menihom je bilo zaukazano vedno molčanje, naložena so jim bila stroga pokorila, vzdrževati so se morali vseh mesnih jedil in živalske zabele. Živeli so kakor samotarji vsakdo v svoji celici, kjer so se pečali z molitvijo, premišljevanjem, spisovanjem knjig in ročnimi deli. Zgled strogega, spokornega in vzdržnega življenja je mogočno vplival na tedanjo dobo. Kmalu so bili kartuzijani med ljudstvom zelo priljubljeni, svetni oblastniki pa so jih čislali kot duhovne vodnike in svetovalce, modre spovednike in učene, pobožne može.

Prva njihova naselbina na naših tleh je bila kartuzija v Žičah pri Konjicah. Ko je štajerski mejni grof Otokar I. leta 1149. od nemškega cesarja Konrada III. dobil upravo spodnje Karantanske marke, je takoj želel v novopridobljenem ozemlju ustanoviti kak samostan. Po daljšem preudarku se je odločil za kartuzijane. Redovnikom je podaril dolino ob Žičnici pri Konjicah. Leta 1159. je prišlo tja 12 menihov in 24 bratov (konverzov) iz Velike Kartuzije pri Grenoblu. Na čelu jim je bil odličen menih Beremund iz plemenitega angleškega rodu knezov Cornevalskih. Kartuzijani so ustanovili v Žički dolini dve redovni naselbini. Za menihe (patre) so izbrali konec doline. Tu je nastal „Gornji samostan“ s celicami menihov in cerkvijo najodličnejšega puščavnika, sv. Janeza Krstnika. Nekoliko nižje proti jugovzhodu so sezidali „spodnji samostan“ za brate, katerim je bilo izročeno gospodarstvo. Tu je bil tudi gostinjec (hospital) za sprejem popotnikov in cerkvica Device Marije. Vas Špitalič še sedaj spominja na prvotne kartuzijanske stavbe, ki so stale na tem kraju.

Kartuzijani sami so svoje selišče imenovali „dolina sv. Janeza“, pozneje pa so mu rekli žički ali zajčki samostan. Kakor drugod, se je tudi tukaj o pričetku kartuzije razvila pravljica, ki je s tem imenom v tesni zvezi. Štajerski vojvoda Otokar I. je baje na lovu zagledal košuto izredne velikosti in bele barve in jo je brez uspeha zasledoval. Ko je ves truden pod nekim drevesom zaspal, se mu je prikazal sv. Janez Krstnik in mu je zapovedal v imenu božjem, naj na tistem mestu, kjer je izginila košuta, sezida samostan. Lovci pa so slučajno spodili zajca, ki je skočil vojvodu v naročje. Zato je

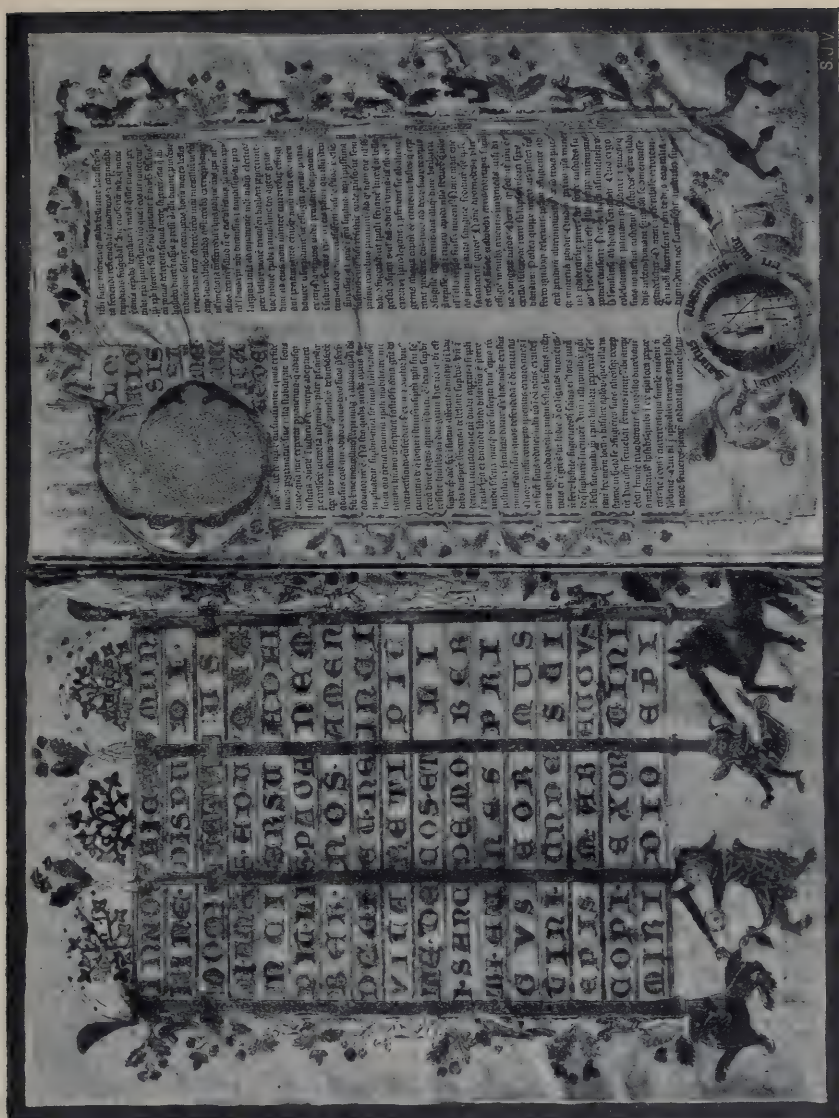
novo naselbino imenoval „Zajec“ (Seitzkloster). Po neki drugi pripovedki je vojvoda takrat, ko se je zbudil, našel zajca v naročju, kamor je bil pribežal pred psi in lovci. To je imel za znamenje, naj imenuje kartuzijanski samostan po zajcu. Seveda se opira ta pravljica na krivo tolmačenje nemškega imena „Seitzkloster“, ki so ga izvajali od slovenske besede zajec.

Žička kartuzija je dobila od raznih plemičev mnogo posestev v dar. Središče teh posestev je bila Žička dolina, katero so kartuzijani gotovo našli še pusto in obraščeno, pa so jo s svojo pridnostjo izpremenili v rodovitna polja, sočne pašnike in sadonosne vinograde. Izven te doline so imeli še posestva v Zrečah, Dramljah, Oplotnici, Slov. Bistrici, na dravskem polju okoli Maribora in Ptuja. Ta posestva so obdelovali s pomočjo podložnih kmetov, ki so jih ondi naselili. Umevno je, da je bilo tako samostansko veleposestvo v tistih časih za trgovino in promet velikega pomena. Tudi žički kartuzijani so imeli skrbeti za važno prometno zvezo. L. 1160. je štajerski mejni grof Otokar VII. ustanovil ob Severniku (Semmering) blizu Murice hospital za reveže in popotnike, ki so posebno mnogoštevilno hodili preko tega sedla v podonavske pokrajine. Svojo ustanovo je bogato obdaroval. V začetku so imeli upravo tega gostinjca posebni špitalski mojstri. L. 1259. pa so ga prevzeli v oskrbovanje žički kartuzijani. Duhovščina iz Gornjega Štajerja in Spodnje Avstrije je z milodari gostinjec izdatno podpirala.

Kmalu za Žičami (leta 1172.) je bila ustanovljena druga kartuzijanska naselbina v J u r j e v e m pri Laškem trgu. Ustanovitelj je bil krški škof Henrik, ki je svoja škofijska posestva v šentjurski dolini prepustil redovnikom v ta namen. Okoli l. 1200. je bil sicer samostan zatrt. Na mestu kartuzijanov so se tamkaj naselili svetni duhovniki. Toda že leta 1209. je štajerski vojvoda Leopold kartuzijo zopet obnovil. Odslej se je samostan brez ovir mogel razvijati. Velike dobrotnike je imel „Jurklošter“ v celjskih grofih, ki so ga obsipali z raznoterimi darovi. Grof Friderik Celjski je leta 1428. v Jurkloštru dal pokopati svojo nesrečno ženo Veroniko Deseniško, ustanovil zanjo obletnico in samostanu podaril kapelo sv. Egidija pri Zidanem mostu. Vendar tej kartuziji ni bil prisojen dolgotrajen obstanek. Proti koncu 15. stoletja, ko je bilo pri nas luteranstvo na višku, je „Jurklošter“ zelo propadel. Zato je nadvojvoda Ernest l. 1591. samostan z vsemi posestvi vred podaril jezuitom v Gradcu.

Na Kranjskem so imeli Kartuzijani dve naselbini: v B i s t r i pri Vrhniki in v P l e t e r j a h na Dolenjskem.

Prvo je ustanovil koroški vojvoda Ulrik iz rodu Šponhajmov l. 1260. Ime je dobil samostan po vodi Bistrici, ki se tamkaj izliva v Ljubljanico. Ustanovitelj ga je obdaroval z velikim kosom zemlje, ki se je raztezal od kraja Podpeč pri Ljubljanici pa do Rakitne, Cirknice in Spodnjega Logatca. Pozneje je dobil bistriški samostan tudi mnogo posestev v Vipavi in blizu Kopra v Istri. Tudi Bistra je uživala naklonjenost celjskih grofov. Friderik in njegova žena Veronika sta darovala samostanu l. 1426. mnogo denarja, kelihov in cerkvenih paramentov. Dala sta napraviti tri nove celice in pri



Dva lista iz rokopisa kartuzijanskega brata Nikolaja.
(Spis sv. Avguština „O božji državi".)

cerkvi tri nove stranske kore s posebnim oltarjem za ustanovljeno večno mašo celjske rodbine. Bistra je srečno prestala turške napade in viharje luteranske dobe in se vzdržala do l. 1782., ko je cesar Jožef II. to kartuzijo z mnogimi drugimi samostani vred zatrl.

Najmlajša med slovenskimi kartuzijami je bila pleterska. Njena ustanovitev pripada že koncu srednjega veka. Celjski grof Herman je dal l. 1407. na svoje stroške zgraditi samostan in cerkev, najlepšo gotsko stavbo v deželi. Redovniki so prišli iz Žič. Dokler

so živeli celjski grofje, se je pleterska kartuzija lepo razvijala, a ko je l. 1456. izmrl celjski rod, je tudi samostan izgubil svojo zaslombo in ni se mogel več dvigniti do prejšnje veljave. Napadi Turkov in lutrovske homatije so jo docela oslabile. Redovniki so deloma izmrli, deloma zapustili samostan, posestva pa so se zanemarjala in zapravljala. Zato je nadvojvoda Ferdinand l. 1596. pleterski samostan podaril ljubljanskim jezuitom.

Zanimivo je, da se je prav ta kartuzija po preteku treh stoletij zopet obnovila. L. 1900. je sklenil generalni kapitelj v Veliki kartuziji pri Grenoblu nakupiti graščino in posestvo Pleterje in tamkaj zopet sezidati samostan. Sklep se je izvršil takoj v naslednjih letih. Zdaj se zopet dviga v mirnem zatišju ob vznožju Gorjancev obsežen samostan s cerkvijo in velikim dvoriščem, okoli katerega se vrste celice posameznih menihov. Novi pleterski samostan je gotovo sijajnejši in obsežnejši, kakor so bile stare slovenske kartuzije, toda molčeči, resni menihi, ki so se tamkaj naselili, žive prav tako preprosto, vzdržno in spokorno, kakor so živeli njihovi bratje pred sedmimi stoletji.

Oglejmo si nekoliko življenje in delovanje teh menihov.

Pravi dom vsakega kartuzijana je celica, ki je pa v resnici cela hišica z vrtičem poleg nje. Vsaka ima tri dele: v spodnjem je delavnica, v zgornjem spalnica in molilnica. Tu je menih sam svoj gospodar. Noben tovariš ga ne sme obiskati razun z dovoljenjem priorjevim. Pa tudi sam je ne sme zapustiti razun iz važnih vzrokov. Oprava hišice je preprosta, iz surovega lesa. Videti je le najpotrebnejše predmete: posteljo, mizo, stol in klečalnik. Za ležišče služi slama, za odejo ovčje kože. Tudi redovna obleka je preprosta: dolga halja iz debelega sukna bele barve pokriva život. Okoli ledij nosijo pas; črez haljo pa še škapulir, to je pol metra širok kos blaga, ki jim od spredaj in zadaj sega do tal, v sredi pa ima luknjo, skozi katero se vtakne glava. Za zimo in slabo vreme imajo še plašč s kapuco, ki jo lahko potegnejo črez glavo. Hrana je zelo borna in pičla. Trikrat na teden je post ob kruhu in vodi, ostale dni pa dobe za hrano razno sočivje, zelenjavo, kruh, sadje in vino, v četrtek tudi sira, jajec in rib. Boljšo hrano imajo v nedeljo, ko je skupen obed. Mesa in juhe ne smejo uživati niti v bolezni. Vzlic tej pičli hrani pa učakajo kartuzijani nenavadno visoko starost. Mnogo je med njimi starčkov sedemdesetih, osemdesetih ali devetdesetih let.

Kakšno je dnevno opravilo kartuzijanov?

Poleti vstanejo okoli polnoči, po zimi kake dve uri pozneje. Potem se zbero v cerkvi, kjer opravijo „jutranjice“ (jutranje molitve). Ostali čas do zore je odmerjen premišljevanju. Potem sledi sv. maša in nekatere druge molitve. Ves ostali dopoldan je posvečen ročnemu delu. Tudi popoldne se zopet vrsti molitev s premišljevanjem in ročnim delom. Skoraj vsi kartuzijani so prepisavali knjige na pergamen, to je na tanko belo kožico. To delo je bilo težavno in mučno, vendar so je smatrali za svojo sveto dolžnost. Pero je bilo njihovo najimenitnejše orodje. Zato pa so sprejemali med redovnike le take mladeniče, ki so že znali pisati, ali pa vsaj vzbujali upanje, da se tej

umetnosti kmalu priuče. Na ta način so marljivi kartuzijani obogatili svoje samostanske knjižnice z mnogimi znamenitimi knjigami.

Značilen zgled pridnosti in umetnosti je bil brat Nikolaj, ki je živel okoli leta 1347. v bistriškem samostanu. Prepisal je veliko delo sv. Avguština „de civitate Dei“ (o državi božji) na pergamen. Toda kar vzbuja naše občudovanje, ni le debeli folijant, ki je delo njegove pridne roke, temveč pred vsem lepe slikarije, ki krase naslovni list, lepi okraski v zlatu in barvah, ki obdajajo mnoge začetne črke na raznih listih. Tu se nam kaže pravi umetnik, ki je z izredno marljivostjo in veliko ljubeznijo izvršil svoje delo. Ta knjiga je bila dragocen zaklad bistriškega samostana. Sedaj se hrani v ljubljanski študijski knjižnici.

A ne le s prepisovanjem knjig, tudi z mnogimi izvirnimi deli so kartuzijani bogatili znanost in nabožno slovstvo. Med žičkimi, pleterskimi in bistriškimi redovniki nahajamo več pisateljev, na pr. priorja Konrada Hajnburškega, ki je najraje opeval Marijo in svetnike, bogoslovnega pisatelja Nikolaja Kemfa, Mateja Gurgarja in druge. Posebno znamenit pisatelj iz tega kroga pa je bil brat Filip. Živel je okoli leta 1320. v žički kartuziji in je v nemškem jeziku po neki slični latinski pesnitvi priredil spev o življenju Marijinem. Vse delo obsega 10.133 vrstic in opisuje Marijino življenje od njenega rojstva pa do vnebovzetja. Pred nekaj leti (1907) smo dobili slovenski prevod tega dela (od g. M. Zemljiča). Iz njega naj tu sem denem odlomek iz zadnjega dela, s katerim brat Filip zaključuje svoj spev:

In ta zdaj pošljem slavospev,
da najde tisočer odmev
po širnem vsem krščanskem sveti
in v vsaki duši zate vneti,
da tvojo vsak spozna krepost,
posnema tvojo vsak čednost.
In to Marijino življenje
mu bodi zgled in hrepenenje.
Kdor to posluša ali bere,
dobil bo milosti stotere.
Marija ga ne zapusti,
skazuje razne mu dobrote,
varuje greha ga in zmote;
ob smrtni uri ga krepi.

To tudi knjigo o Mariji
po vsej razpošljem domačiji,
da se med vernimi mi brati
časti dostojno sveta mati,
in da povsod tembolj spozna
se vera v Jezusa — Boga.
Vsakogar, ki bo knjigo bral,
pa prosim še dobrote ene:
Naj večkrat se spominja mene,
ko davno že bom v grobu spal.
V molitvi prosi naj Boga,
Gospoda zemlje in neba,
da grešnika se me usmili
in vzame v svoj me dom premili.
Jaz Filip sem imenovan,
a Bog mi malo je spoznan
in brat preprost sem samostanski,
po redu pa kartuzijanski.
Tu v Zajčkem samostanu spev
prepeval sem v samoti tihi,
začutil v srcu sem odmev,
ki ga vzbudili so navdihi;
in te v srce je Jožef vlil,
ki ženin je Marije bil,
ki Jezusa je porodila
in nam rešenje zadobila.
Ta ljubi Jezus pa nam daj
zavoljo nje nebeški raj,
in skaži svoje usmiljenje!
S tem njeno se konča „življenje“.
Amen.



15. Cerkvene razmere. Versko življenje.

Vsled razsodbe Karola Velikega iz leta 811. je bilo slovensko ozemlje razdeljeno med solnograško in akvilejsko škofijo.

Vendar moramo reči, da je bil vpliv s severa na Slovence mnogo močnejši, kakor pa z juga. V solnograškem okrožju so že zgodaj nastale važne misijonske postojanke, ustanovili se prvi samostani, osnovale nove škofije, dočim akvilejska škofija tej cerkveni uredbi ni imela ničesar nasproti postaviti. In tudi v njenem lastnem okrožju so morale nemške cerkve (bamberška, briksenška, freisinška) zastaviti svoje misijonsko delo, čeprav so bile podrejene oblasti akvilejskega patriarha. Po večini je torej nemštvo našemu cerkvenemu življenju vtisnilo svoj znak, ker je imelo v tedanjih časih mnogo več prodirajoče sile v sebi, kakor pa romanstvo severne Italije, ki je bilo samo podložno nemškim cesarjem.

Novega misijonskega dela je bilo treba med Slovenci po končanih madjarskih navalih. Ti so bili krščanstvu v Panoniji in Karantaniji zadeli hude rane. Cerkve so bile podrte, duhovniki pregnani, misijonsko delo je bilo onemogočeno. Ljudje so padli deloma zopet nazaj v poganstvo, deloma pa na skrivnem ohranili svoje krščanstvo in opravljali svoje pobožnosti. Le v goratih krajih Koroške se je ohranila redna cerkvena oblast in je še klilo versko življenje. Treba je bilo torej proti koncu 10. stoletja iznova zidati cerkve, snovati župnije in ljudstvo dvigniti iz duševne zapuščenosti.

Solnograški nadškofi so se z veliko vnemo lotili tega dela. Že Friderik I. (957—991) je večkrat prepotoval Štajersko in Koroško, posvečeval cerkve in nastavljal duhovnike. Od cesarja Otona I. si je dal potrditi vsa prejšnja posestva solnograške cerkve in na novo pridobil še mnogo zemljišč. Tudi papež Benedikt VI. mu je potrdil metropolitsko oblast črez Karantanijo in Panonijo in ga imenoval za svojega poslanca (legata), da more samostojno urejati cerkvene razmere. — Izmed njegovih naslednikov je uspešno deloval v Karantaniji nadškof Balduin (leta 1041.—1060.), vplivni svetovalec krške grofice Heme, ki je bogato obdaroval njen nunski samostan, posvetil stolnico Matere božje v Krki, in mnogim cerkvam, ki jih je bila grofica Hema dala zidati, podelil župnijske pravice. Še vplivnejši je bil Balduinov naslednik Gebhard (1060—1088), ki je iz zapuščine bl. Heme ustanovil krško škofijo in samostan sv. Blaža v Admontu. V hudem boju, ki se je tedaj bíl med papežem Gregorijem VII. in nemškim cesarjem Henrikom IV., je Gebhard zvesto stal na strani papeževi. Zato je bil dvakrat pregnan s svoje stolice in se je moral kot begunec potikati po raznih krajih. Vendar je z besedo in pismom neustrašeno zagovarjal svoje prepričanje do smrti. — Gebhardu je sledil nadškof Tiemo (1090—1095), ki mu je bil soroden po duhu in delovanju. Ker je bil zvest privrženec papežev, je imel v svoji škofiji močno nasprotno stranko, kateri je pripadalo zlasti mnogo plemstva. Ta se je oklenila cesarja Henrika IV. in od njega postavljenega škofa Bertolda iz Selič. Prišlo je med obema strankama celo do krvavih bojev. Tiemo je moral bežati iz Solnograda in je

iskal zavetišča na svojem utrjenem gradu v Brežah. Toda na poti črez Visoke Ture so ga sovražniki ujeli in pet let imeli v zaporu. Slednjič se mu je posrečilo podkupiti čuvaje in ubežati na Švabsko. L. 1101. se je pridružil križarski vojski bavarskega vojvoda Welfa I. Pri mestu Korozaim je bil od Saracenov ujet in umorjen. Po burnem življenju je našel mučeniško smrt na tuji zemlji. — Tiemo je posvetil l. 1093. šentpavelsko opatijsko cerkev in je podelil opatu župnijske pravice za cerkev sv. Egidija. — Slično so delovali tudi njegovi nasledniki, nadškofi Konrad I. (1106—1147), Eberhard I. (1147—1164), Konrad II. (1166 — 1168), Adalbert I. (1168 — 1177), Konrad III. (1177—1183), Adalbert II. (1183—1200). Pospeševali so ustanavljanje samostanov, snovali nove župnije in zidali cerkve.

Škofijsko okrožje pa je bilo preveč obsežno, da bi je mogli solnograški metropoliti sami vladati. In čim bolj se je po Koroškem in Štajerskem množilo prebivalstvo, čim več je bilo tamkaj novih cerkvâ, župnij in samostanov, tem težje je bilo enemu škofu izvrševati vse posle. Že solnograška škofa Virgilij in Arno sta za Karantanijo postavila posebnega pokrajinskega škofa, ki bi v njunem imenu nadzoroval duhovnike, posvečeval cerkve in skrbel za razširjanje krščanske vere. Škofa te vrste sta bila Modest in Teodorik. Pozneje, proti koncu devetega stoletja, je ta ustanova za nekaj časa prenehala, a v desetem stoletju na novo oživela. Ti pokrajinski škofje so imeli svoj sedež pri Gospej Sveti. Zadnji med njimi je bil Gotapert (okoli l. 955.). Menda so se solnograški škofje bali, da se Karantanija ne izloči iz njihove škofije in postane neodvisna. Zato so po madjarskih napadih zopet sami izvrševali vse potrebne škofovske posle v deželi. Toda vprašanje novih škofij je postajalo čedalje nujnejše. Nadškof Gebhard je izprevidel, da potrebuje pomočnika v svoji višjepastirski službi. Zato je izpremenil samostansko ustanovo blažene Heme in l. 1071. v Krki ustanovil škofijsko stolico. Krški škofje niso bili samostojni višji pastirji in tudi niso imeli določenega škofijskega okrožja, temveč so izvrševali škofovske posle le kot namestniki in pomočniki solnograških metropolitov. Vendar je bilo z novoustanovljeno škofijo postavljeno važno cerkveno središče za pokrajine v zapadni Karantaniji.

Enaka potreba se je kmalu pokazala tudi v vzhodnih deželah. Strožja cerkvena vlada in skrbnejše pastirovanje je bilo tem nujnejše, ker se je v 12. in 13. stoletju po naših deželah pričelo širiti krivoverstvo Valdenzov in Bogomilov in našlo mnogo privržencev. Solnograški nadškof Eberhard II. (1201—1246), ki je večkrat prepotoval svojo obsežno škofijo, se je osebno prepričal o tej potrebi in ustanovil dve novi škofijski stolici, sekovsko in lavantinsko.

V Sekovi je bil tedaj že kolegiatni kapitelj kanonikov, katerega je ustanovil l. 1142. neki plemič Adelram Waldeck. Treba je bilo le predstojniku te cerkvene družbe podeliti škofovsko posvečenje in mu odkazati posebno okrožje. Nadškof Eberhard je poslal l. 1218. prošta Karola iz Brež v Rim, da predloži papežu načrt nove ustanove in izprosi njegovo potrjenje. Papež Honorij III. je rad privolil v Eberhardovo namero, ko se je prepričal, da so bili dani vsi pogoji za ustanovitev škofijske stolice. Prvi sekovski škof je postal prošt

Karol. Imel je pod svojo oblastjo le majhno okrožje, ki se je raztezalo poldrug dan hoda v dolgost in širokost.

Deset let pozneje je bila ustanovljena stolica lavantinska. Neka priprava za to pomenljivo ustanovo je bil tudi tukaj kolegiatni kapitelj, katerega je nadškof Eberhard l. 1212. zasnoval v Št. Andražu po redovnih pravilih sv. Avguština. L. 1225. pa se je s prošnjo obrnil na papeža Honorija III., naj dovoli, da se ta cerkvena družba izpremeni v stolni kapitelj s škofom na čelu. V prošnji je navedel vse tiste razloge, kakor prej, ko je šlo za ustanovitev sekovske škofije, češ, da sam ni kos vladanju mnogoštevilne črede in hoče breme dušnega pastirstva deliti z drugimi tovariši. Papež je poveril preiskavo zadeve posebni komisiji, ki je pritrdila novi ustanovi. Leta 1228. je izdal Eberhard v Solnogradu ustanovno listino, v kateri je določil pravice lavantinskega škofa in njegovo razmerje do solnograških metropolitov. Tudi temu škofu je bilo prideljeno le majhno okrožje. Na Koroškem so mu pripadale župnije: Št. Andraž, Lavamünd in Spodnji Dravograd s podrejenimi kapelami; na Štajerskem: Remšnik, Veliki Št. Florijan, Sv. Peter in sv. Martin v Sulmski dolini. Vsa škofija je obsegala torej le sedem župnij in nekaj kapel, in je obdržala ta majhen obseg do leta 1786., ko je cesar Jožef II. na novo uredil škofijska okrožja.

Tri nove škofije, ki so tekom dveh stoletij nastale na solnograškem ozemlju, so brez dvoma zelo vplivale na razvoj verskega življenja. Cerkvena uredba je dobila v njih močno oporo, duhovščina in ljudstvo skrbnejše nadzorstvo, duhovno pastirovanje in bogočastje svoje naravno središče. Vendar se metropoliti v Solnogradu nikakor niso odrekli svoji škofovski oblasti črez Koroško in Štajersko, temveč so krške, sekovske, in lavantinske škofe imeli le za svoje namestnike v obmejnih krajinah.[1]

Poleg imenovanih škofov so pomagali upravljati cerkvene zadeve tudi arhidiakoni, po redu sicer navadni duhovniki, ki so pa od solnograškega nadškofa prejeli oblast, nadzirati duhovščino svojega okrožja (arhidiakonata), izpraševati tiste, ki so se pripravljali za višje redove, razsojevati malenkostne pravde in kaznovati z denarnimi globami male prestopke. Imeli so torej slične posle, kakor naši sedanji dekani. Na Koroškem nahajamo take arhidiakone v Brežah, Velikovcu in Osojah; na Štajerskem: v Sekovi za Gorenji Štajer in v Strassgangu za pokrajine ob Dravi.

Posebno značilni so za solnograško škofijsko okrožje premnogi kolegiatni kapitlji, to so družbe svetnih duhovnikov, ki so skupno živeli in delovali. Na čelu take družbe je bil prošt. Solnograški nadškofje so z veliko vnemo pospeševali ustanovitev kapitljev, na pr. Eberhard II. Nahajamo jih pri Gospej Sveti, v Brežah, kjer se omenjata dva kapitlja, sv. Jerneja in sv. Virgilija; v Velikovcu, v Št. Andražu in v Sekovi.

* * *

[1] Vsled te starodavne oblasti imajo še dandanes solnograški nadškofje pravico, da imenujejo za lavantinsko in sekovsko stolico vselej, za krško stolico pa menjavaje s cesarjem vsakega tretjega škofa.



Stolna cerkev v Krki.

Ozrimo se zdaj še proti jugu na starodavno akvilejsko cerkev, ki vsled svoje oddaljenosti od lastnikov svetne moči in oblasti ni dobivala tistih podpor, kakor nemške škofije.

Akvilejska škofija je vsled madjarskih napadov posebno hudo trpela. Vse zgodovinske listine iz tedanje dobe tožijo o strašnem razdejanju in bridki nesreči, ki je zadela mesta, samostane in cerkve po Goriškem in Furlaniji. Umevno je, da patriarhi v takih razmerah niso mogli skrbeti za svoje pokrajine onstran julijskega pogorja, ker so imeli doma skrbi in dela dovolj. Šele v začetku 11. stoletja se je dvignila akvilejska cerkev iz mnogoletne razdejanosti k novemu življenju in delovanju.

Obnovitelj akvilejske slave je bil patriarh Popon (1019—1045). Rodil se je v Karantaniji iz plemenitega rodu grofov trebanjskih. Njegovi stariši so bili ustanovitelji znamenite osojske opatije. Predno je Popon dosegel čast akvilejskega patriarha, je bil več let kancelar cesarja Henrika II. Združeval je v sebi lastnosti vojaka, državnika in škofa. Bil je cerkveni knez, kakršnega so zahtevali tedanji bojeviti časi. — L. 1023. je prišel na čelu mogočne armade na Kranjsko in prepodil Madjare iz dežele. Akvilejsko marko je popolnoma oprostil oblasti karantanskega vojvoda Adalbera in si tudi s silo podvrgel bližnje mesto Gradež, ki je imelo svojega patriarha. Največje zasluge pa si je pridobil s tem, da je iznova pozidal mesto Akvilejo.

Za burne dobe ljudskega preseljevanja je bila Akvileja skoraj popolnoma zapuščena. Stare stavbe so razpadle, tla so postala močvirna in prebivalci so se večinoma preselili drugam. Tudi patriarhi so iskali drugod pripravnejšega bivališča. Bivali so nekaj časa v Korminu, pozneje pa v Čedadu. Popon pa je prestavil svojo stolico zopet v Akvilejo in je starodavno mesto obudil k novemu življenju. Sezidal si je veličastno patriarhovsko palačo, popravil ceste in trge, obnovil pristanišče, skrbel za trgovino in promet. Najkrasnejši spomenik pa si je postavil z veličastno novo stolnico.

Akvilejska stolna cerkev ima še dandanes v bistvu isto obliko, kakršno ji je dal patriarh Popon. (Glej sliki na str. 39. in 41.) Zidana je po vzorcu starokrščanske bazilike v podobi križa v zgodnjem romanskem slogu. Veličasten pogled se ti odpre po široki, prostorni cerkvi, ako vstopiš skozi glavna vrata. Mogočni stebri se vrste ob obeh straneh glavne ladje, ki nosijo gotske loke. Stene nimajo nobenih okraskov, a tem bolj vplivajo s svojo preprosto belino. Skozi okna glavne ladje prosto lije svetloba in napolnjuje vse prostore. Najlepši del cerkve pa je polkrožni, vzvišeni prezbiterij (svetišče), h kateremu vodita dve vrsti širokih kamenitih stopnic. Na sredi svetišča je glavni oltar z dvojno oltarno mizo, da more duhovnik tudi proti ljudstvu obrnjen maševati. Pod svetiščem je kripta, kjer so imeli nekdaj shranjena trupla sv. Mohorja in Fortunata in druge relikvije. Zdaj so jih prenesli deloma v laški Videm, deloma pa v Gorico. Stolnica je bila posvečena Materi božji in ustanoviteljem akvilejske cerkve, sv. Mohorju in Fortunatu. Tudi mogočni, prosto stoječi stolp poleg cerkve je še iz Poponove dobe.

Za vzdrževanje božje službe je ustanovil patriarh stolni kapitelj, ki je štel petdeset kanonikov in ga bogato obdaroval. — Tako je Popon položil temelj srednjeveški Akvileji in slavi njene cerkve.



Romanski portal (vrata) v Krki.

Vendar je bila ondi stolica patriarhov le kakih dvesto let. Pozneje so jo vsled nezdravega, od močvirja okuženega podnebja prestavili v Videm (Udine), ki je dobil priimek „Nova Akvileja“.

Popon in njegovi nasledniki na patriarhijski stolici tja do konca trinajstega stoletja so bili skoraj vsi nemškega plemiškega rodu. Nemški cesarji so podeljevali to častno službo svojim zvestim privržencem, da so imeli v akvilejskih patriarhih mogočne zaveznike za svojo politiko v Italiji. Prav iz tega vzroka so jim podelili tudi svetno oblast črez Furlanijo, Istro in Kranjsko. Zato opažamo, da so ob velikih sporih med papeži in cesarji akvilejski cerkveni knezi pogosto bili na strani cesarjev in se postavili v nasprotje s svojim vrhovnim cerkvenim poglavarjem.

Za slovenske dežele niso bili vsi akvilejski škofje enakega pomena. Mnogih delovanje je merilo drugam, a nekateri so uspešno zastavili svoje delo za povzdigo verskega življenja med našim narodom.

Za Poponom je zasedel akvilejsko stolico patriarh Eberhard (1045—1049), ki je bil prej kanonik v Avgsburgu, pa je vladal le malo časa. Tudi o Gotepoldu (1049—1060) in Ravangerju (1060—1068), ki sta bila oba Nemca po rodu, ni omeniti posebnih dejanj in dogodkov.

Mnogo pomenljivejši je bil Sieghard (1068—1077), ki je cerkvenemu dostojanstvu pridružil še svetno oblast črez velik del slovenske zemlje in ustvaril cerkveno državo akvilejsko. Imela je namen, da varuje nemškim cesarjem prost dohod v Italijo. Omenil sem že, na kakšen način si je Sieghard prislužil svetno vladarstvo. Prejel je knežje žezlo od cesarja Henrika IV. v plačilo, ker mu je izdatno pomagal v boju proti papežu Gregorju VII. in protikralju Rudolfu. Ko se je meseca maja leta 1077. Henrik vračal iz Italije domov na Nemško, da prične vojsko zoper Rudolfa, ga je Sieghard spremljal na vsej poti. Na državnem zboru v Ulmu je patriarh predložil celo ponarejena papeževa pisma, ki naj bi dokazala, da je le Henrik IV. pravi kralj. S tem je nemške kneze tako zbegal, da niso vedeli, pri čem da so. Ko se je Sieghard s tega zborovanja vračal domov, začelo se mu je blesti in izgubil je pamet popolnoma. Neki stari zgodopisec pravi: „Bolezen ga je mučila nekaj časa v svarilo verolomnikom in odpadnikom, potem pa je umrl in šel v pekel. A umrl ni le Sieghard, temveč z njim vred tudi nekaj služabnikov. Mrliče so odpeljali v Akvilejo.“ Sklepati bi smeli, da je bil patriarh in njegovo spremstvo zastrupljeno od protikralja Rudolfa.

Edini Slovan v sijajni vrsti akvilejskih cerkvenih oblastnikov je bil Friderik II. (1084—1085). Po rodu je bil Čeh, stričnik češkega kralja Vratislava. Prijateljske vezi so ga družile s slovenskim grofom Kocelom, kateremu je zapustil vse svoje premoženje za cerkvene ustanove v slovenskih pokrajinah. Zelo blagonosno je bilo delovanje patriarha Ulrika I. (1085—1121) iz rodu koroških Epenštajncev. Imel je sloves vnetega, strogega cerkvenega kneza, pa tudi hrabrega, pogumnega vojskovodja. Nobeden njegovih prednikov ni toliko storil za ustanovitev cerkvâ in samostanov, kakor Ulrik. Benediktinske opatije: Možnica, Rozač (Rosazzo na goriško-furlanski meji), Belinje pri Akvileji, Sv. Ivan ob Timavu so bile od njega sezidane ali vsaj obnovljene. Tudi kolegiatni kapitelj v Dobrlivasi na Koroškem je



Notranjščina cerkve v Krki.

njegova ustanova. Na Goriško in Furlansko je poklical mnogo nemških plemiških družin in jim podelil akvilejske gradove in zemljišča v fevd.

Enak vrstnik mu je bil Peregrin I. (1132—1161), sin koroškega vojvoda Henrika iz rodbine Šponhajmov. Ustanovil je cistercijanski samostan v Stični in benediktinsko opatijo v Gornjem Gradu.

O delovanju drugih patriarhov nimamo mnogo poročil. Včasih so obiskovali slovenski del svoje škofije, prirejali shode duhovščine v posameznih okrožjih in na njih urejali cerkvene zadeve. Tak shod je imel patriarh Ulrik II. (1161—1182) v Št. Rupertu pri gradu Škrljevo na Dolenjskem l. 1163. Tedaj je podelil cerkvi v Velesovem na Gorenjskem župnijske pravice. Druge škofijske posle (birmovanje, posvečevanje cerkvâ) so navadno poverili škofom v Pičnu ali Novem Gradu v Istri.

Kakor solnograški nadškofje so tudi akvilejski patriarhi izprevideli, da je njihovo okrožje za uspešno pastirovanje preveč obsežno in da bode treba za slovenske pokrajine ustanoviti posebno škofijo. L. 1237. je patriarh Bertold v tej zadevi vložil prošnjo na apostolsko stolico. V tej spomenici omenja, da se akvilejska škofija razteza deset dni hoda proti ogrski meji in da vsled tega ne more redno obiskovati vseh župnij. Duhovnikov zelo primanjkuje in mnogo ljudi umira brez svetih zakramentov. Bati se je tudi, da ljudstvo ne zabrede v krivoverske zmote, iz katerih bi je bilo težko osvoboditi. Zato predlaga, naj se v Gornjem Gradu ustanovi nova škofija, ali pa naj se tjakaj prestavi škofija iz Pična, ki je itak zapuščena in nima skoraj nobenih kanonikov. Papež Gregor IX. je poveril preiskavo te zadeve škofoma v Novem Gradu in Trstu z naročilom, naj mu natančno poročata, ako je načrt izvedljiv. Toda do izvršitve ni prišlo. Kakšne zapreke so se pojavile, ni znano. Šele l. 1461. se je uresničila namera patriarha Bertolda, ko je cesar Friderik III. ustanovil ljubljansko škofijo in ji pridružil gornjegrajsko opatijo.

Pri cerkveni vladi so patriarhom pomagali arhidiakoni. Vsa škofija je bila razdeljena v štiri arhidiakonate: 1. Arhidiakonat akvilejski, kateremu je pripadalo poleg Furlanije tudi Goriško z Vipavo. 2. Arhidiakonat Kranjski (Carniolae et Marchiae) s sedežem v Ljubljani. 3. Arhidiakonat savinjski za Štajersko južno od Drave. To oblast so navadno izvrševali gornjegrajski opatje. 4. Arhidiakonat spodnjekoroški ali junske doline, ki je bil poverjen župnikom v Beljaku ali pa proštom v Dobrlivasi. — Ker je bila škofijska stolica zelo oddaljena in so patriarhi le redko obiskovali svoje slovenske pokrajine, je cerkvena vlada popolnoma prešla v roke arhidiakonov. Splošno je cerkvena organizacija v pokrajinah južno od Drave počasneje napredovala, kakor pa severno od nje, v solnograškem okrožju.

* * *

Za našo cerkveno zgodovino so posebno važne najstarejše župnije, ker nam kažejo prvotne misijonske postojanke in središča, od koder se je sveta vera širila po deželi.

Kdo je prvi pri nas zidal cerkve? To so bili oni plemiči in veleposestniki slovenskega in nemškega rodu, ki so si delili posest slovenske zemlje. Ti so na svojih obsežnih zemljiščih postavljali



(Fot. Beer.)

Grob sv. Heme v Krki.

prve cerkve za svoje podložnike, ki so imele izprva le značaj zasebnih kapel ali molilnic, pa so kmalu od škofov dobile župnijske pravice: krstni kamen, pokopališče in tako postale župnijske cerkve

za vso okolico. Zato opažamo, da stoje take cerkve navadno v bližini starih gradov.

Na Koroškem je zelo mnogo cerkvâ sezidala grofica Hema; nadškof Balduin pa jim je podelil župnijske pravice. V kanalski dolini je bamberški škof Oton ustanovil štiri župnije; grof Kocel pa eno v Dobrlivasi. Na Štajerskem je Markvard Epenštajnski postavil mnogo župnijskih cerkvâ. Na Kranjskem so mnogo cerkvâ sezidali freisinški in briksenški škofje; izmed plemiških družin pa zlasti Turjačani in Ortenburžani. Na Zgornjem Štajerskem sta v 11. stoletju Trdislav in Slava na svojem zemljišču blizu Admonta sezidala cerkev sv. Valburge. V Panoniji je bil slovenski knez Pribina velik dobrotnik cerkvâ. — Še večje pa je število onih, ki so cerkve obdarovali z zemljišči, da se je mogla vzdrževati duhovščina in vršiti božja služba. Tu imamo ohranjenih nebroj starih listin, ki pričajo o vnemi naših prednikov za čast božjo in razširjanje krščanstva.

Stare župnije so imele navadno jako velik obseg. Za zgled naj tu navedem župnijo sv. Petra v Ljubljani, ki je obsegala vse porečje Ljubljanice od njenega izvira pri Vrhniki, pa do izliva pri Zalogu. Še razsežnejša je bila župnija Št. Vid na Dolenjskem, kateri je pripadal ves svet med Savo in Krko. Pozneje je stalo v njenem okrožju 72 cerkvâ. — Seveda je bilo pastirovanje v takih obsežnih župnijah zelo težavno. Duhovniki so morali delati tako, kakor delajo še sedaj misijonarji. Ob gotovih časih so obiskali podružnice v oddaljenih krajih svoje župnije, imeli tamkaj božjo službo, delili svete zakramente, potem pa se zopet vrnili k župnijski cerkvi. Šele v 13. in 14. stoletju so bili nastavljeni pri oddaljenih podružnih cerkvah stalni vikarji.

Vseh posameznih župnij iz desetega, enajstega in dvanajstega stoletja tu ne moremo našteti. Mnogim se doba njihove ustanovitve niti določiti ne da. Vendar naj tu slede imena nekaterih župnij, ki segajo nazaj v najstarejše čase.

Na severu ob Dravi je nekaj župnij in cerkvâ, ki se omenjajo že v 9. in 10. stoletju. Med nje je prištevati: Ptuj, Pesnica, Lendova, Velika Nedelja (ok. 850). Stare matice-župnije so tudi sv. Martin pri Slovenjem Gradcu (omenjene l. 1090.), Maribor, Konjice (1173), Pilštanj (10. stol.), Laško, Braslovče, Žalec, Gornji Grad, sv. Jurij v Škalah (10. stol.). — Na Koroškem so prištevati med najstarejše: Gospa Sveta, Breže, Krka, Št. Andraž in Št. Pavel v lavantinski dolini, Št. Rupert pri Velikovcu, Otok na Vrbskem jezeru, Šmihel pri Pliberku, Dobrlavas, Osoje, Kotmaravas, Šmohor v Zilski dolini. — Na Kranjskem zaznamuje menda prvo in najstarejše misijonsko okrožje župnija sv. Petra v Ljubljani, ki je stala že davno, predno je nastalo sedanje mesto. Onstran Save je stara in prostrana mengeška župnija obsegala vso pokrajino tja do pogorja Karavank in Štajerske meje. Severo-zapadno od nje segata župniji Cerklje in Vodice še pred 13. stoletje nazaj. V porečju reke Sore, na zemljišču freisinških škofov, je bila že v 10. stoletju ustanovljena Stara Loka, mati vseh cerkvâ in duhovnij po okolici. V srednji savski dolini označuje stari grad Kranj nekdanje versko središče. Dve stari župnijski cerkvi sta že zgodaj v srednjem

veku stali tu druga blizu druge, Šmartin pred Kranjem in Sv. Kancijan v mestu. Za gorenje Posavje je bila Radovljica ne samo prva, temveč dolgo časa tudi edina župnija. Na Dolenjskem so prastare župnije: Št. Vid, Ribnica, Trebnje, Mirna peč, Bela cerkev, Leskovec. Kako počasi je tu doli napredovala uredba župnij, vidimo iz tega, da je akvilejski patriarh Bertold za Belo Krajino šele leta 1228. ustanovil prvo župnijo Črnomelj in ji podredil štiri podružnice: Tri fare pri Metliki, Podzemelj, Vinico in Semič. Na Notranjskem sta bili najstarejši akvilejski župniji Stari Trg pri Ložu in Cirknica; v okrožju tržaške škofije pa so zgodaj nastale: Slavina, Trnovo pri Ilirski Bistrici, Tomaj, Dolina pri Trstu. — Na Goriškem so bile že v prvi polovici srednjega veka ustanovljene slovenske župnije: Solkan, Volče, Bovec, St. Vid na Tolminskem, Vipava.

Stare cerkve po naših krajih so bile večinoma lesene, zato se niso dolgo ohranile. Le samostanske cerkve, škofijske stolnice in še nekatere druge cerkvene zgradbe so bile zidane od tujih staviteljev. Med cerkvene spomenike te vrste, ki so se ohranili iz zgodnjega srednjega veka, je prištevati stolne cerkve v Akvileji in v Krki.

Krška škofijska cerkev je dobila v bistvu svojo sedanjo obliko že proti koncu 12. stoletja. Zidana je v romanskem slogu s tremi ladjami, katere se končujejo s polkrožnimi apsidami. Ob pročelju cerkve stojita dva mogočna, četverokotna stolpa. Posebno krasen pa je romanski portal, ki je sestavljen iz cele vrste vitkih stolpičev in ličnih lokov in napravlja mogočen vtis. Iz zunanje lope, ki se zaradi stenskih slikarij, predstavljajočih Adama in Evo, imenuje paradiž, se pride v notranjo lopo, ki se v treh lokih odpira proti ladji. Preprosti slopovi s polkrožnimi loki ločijo glavno ladjo od stranskih. Vzhodni del cerkve s svetiščem (prezbiterijem) je dvignjen za šest stopnic. Pod njim se namreč nahaja znamenita kripta z grobom sv. Heme. Ta kripta je mala podzemeljska cerkev in je sama zase pravi biser. Cel gozd vitkih, belih stebričev se ti dviga pred očmi in nosi zajedno s šestimi slopovi obok. Lepa stavba se je ohranila skoraj neizpremenjena do današnjega dne.

Pri drugih cerkvenih zgradbah iz te dobe so se nam ohranili le posamezni deli, tako pri stiški opatijski cerkvi, pri župni cerkvi v Svibnem, v Konjicah itd.

O verskem življenju v zgodnjem srednjem veku nimamo skoraj nobenih poročil. Razvijalo se je v tistih določenih in preprostih oblikah, kakor sploh vse življenje našega ljudstva v tedanji dobi. Nek poseben značilen pojav so bila božja pota, ki jih je bilo več in ki pričajo, da je že od nekdaj naše ljudstvo rado romalo. — Naravno je, da je bila Akvileja in njena stolnica, od koder je prišlo krščanstvo v naše kraje, cilj romarskih potovanj. Slovenci so hodili tja zlasti Veliki teden, ko so bile izpostavljene relikvije v češčenje in pa ob slovesnem vmeščenju patriarhov. Tedaj so se vršili v Akvileji veliki shodi, ki so trajali po več dni in privabili ljudstvo od vseh strani. Furlanski zgodopisec Frančišek di Toppo opisuje tak shod l. 1334. na sledeč način: „Prihajali so prebivalci s kraških gorâ, pokriti s temnimi kapami, obšitimi s kožuhovino ali vidrovino

in rdečim čopom. Nosili so sive jopiče in kratke hlače, ki so bile pod kolenom brez gumb, in izpod katerih so se kazale rdeče ail pa višnjeve dolge nogavice. Nekateri so nosili tudi visoke, debele in podkovane škornje; držali so v rokah ali pa imeli na ramo naslonjeno debelo gorjačo. Prišle so žene s Kranjskega, ki leži onstran Goriškega in so nosile na glavi belo strjeno ruto, ki je visela doli po hrbtu in del tega zakrivala. Imele so bele ali pa rdeče modrce, krilo obšito z raznobarvnimi trakovi; na nogah pa so nosile črevlje, ki so bili z jermeni dobro zvezani. Bile so večinoma plavolase, imele so višnjeve oči kakor nebo in mnoge tudi pege po obrazu. Na prvi pogled so kazale več moči in zdravja, kakor pa dražesti in mičnosti."

Poleg Akvileje je bil tudi sv. Ivan pri Devinu mnogo obiskan. Tu so bile znamenite relikvije, katere je prišlo ljudstvo častit od blizu in daleč. Starodavna Marijina božja pot je bila na Stari Gori pri Čedadu. Njen začetek sega nazaj v osmo stoletje. Že v 11. in 12. stoletju so jo obiskovali mnogoštevilni romarji in ohranila se je do današnjega dne. Na Koroškem je bil zlasti grob sv. Heme v Krki in sv. Hildegarde v Kamnu od Slovencev pogosto obiskovan. Na Kranjskem je nastala najstarejša Marijina božja pot v Lescah na Gorenjskem. Že v 11. stoletju je tu stala lesena Marijina cerkvica. Čeprav ni bila posvečena, je vendar zlasti ob Marijinih praznikih prihajalo tja mnogo ljudstva od blizu in daleč. Prinašali so tudi mnogo darov in jih pokladali na Marijin oltar. Duhovniki so izprva odvračali ljudi in se upirali temu češčenju, toda bilo je zaman. Okoli l. 1140. je plemič Nantwin, na čigar zemljišču je stala cerkev, leseno zgradbo podrl in sezidal novo Marijino svetišče. Lesce so ostale znamenita slovenska božja pot tja do 18. stoletja.

Iz teh podatkov se nam razkriva isti verni in pobožni značaj našega ljudstva, kakoršen je še dandanes. Slovenska vernost in pobožnost je že v 12. stoletju tako slovela, da je celo nemški zgodovinopisec Helmold, ki je živel v daljni Prusiji, zapisal o Slovencih sledeče lepe besede: „Karantanci (Slovenci), sosedje Bavarcev, so zelo pobožni ljudje. Ni ga naroda, ki bi bil tako vdan Bogu in svojim duhovnikom, kakor je ta." Pač lepo izpričevalo iz tujih ust!

Versko življenje je v srednjem veku tudi zelo vplivalo na druge socijalne razmere, na gospodarstvo, trgovino in promet. Okoli cerkvâ in samostanov se je osredotočila trgovina; istemu namenu so mnogokrat služila romanja v daljne dežele. Naprava cest in mostov pa je veljala za dobro delo, ki ga je marsikdo izvršil „za blagor svoje duše", cerkev pa še podpirala z odpustki.

Velike važnosti je bila za srednjeveško trgovino božja služba, zlasti ob velikih praznikih ali cerkvenem „žegnanju" (opasilu). Čim redkejše so bile tedaj župne cerkve, čim obsežnejše posamezne župnije, tem več ljudstva se je zbiralo k božji službi ob cerkvenih slovesnostih. Trgovcem so nudili taki shodi najugodnejšo priliko za kupčijo. Zato so znamenite župnije, božja pota in druga cerkvena središča bili tudi važni tržni kraji, kjer so se vršili mnogoobiskovani sejmi. — Trgovce je privabila v obližje cerkve množica ljudi, ki se

je tam zbirala, a še bolj varnost svetega kraja. Cerkve, samostani in njihova okolica so uživali pravico „božjega miru“. Z ostrim, cerkvenimi kaznimi je bil na teh krajih prepovedan vsak poboj, ropi umor in sploh vsako nasilno dejanje. V dobi, ko je veljala le pravica močnejšega, ko je bilo oropanje trgovcev na dnevnem redu, ko so mnogi vitezi prežali na trgovske karavane, da se okoristijo z njihovim blagom, so bila taka zavetišča za trgovino neprecenljive vrednosti.

Omenil sem že velike semnje pri sv. Ivanu Devinskem. A tudi drugod, v Akvileji, pri samostanih, na božjih potih in ob shodih pri domačih župnijskih cerkvah so se pobožnosti pridružile kupčijske koristi. — Na Dolenjskem je bil velik shod v Stični v osmini sv. Petra in Pavla. Razuzdanost, ki se je večkrat ob tej priliki pojavljala, je prisilila menihe, da so prosili patriarha, naj shod preloži na vigilijo sv. Nikolaja, ko huda zima zabranjuje nenravne izgrede. V Bohinju so bili veliki semnji pri cerkvici sv. Janeza ob jezeru, kjer so furlanski kupci in slovenski kmetje izmenjavali svoje blago. In slično je bilo tudi drugod.



Lesce na Gorenjskem.

Trgovina je bila tako zelo navezana na cerkve in božjo službo, da so se vsled tega kmalu pojavile mnoge razvade. Trgovci so namreč prodajali blago v cerkvenih lopah in hiše božje izrabljali za skladišča. Zato se pogosto slišijo tožbe o zlorabi cerkvâ za svetne namene, in škofje so se morali boriti proti takim razvadam.

Največje firme za trgovino in izvoz pa so bili samostani. Vsi starejši samostani na Slovenskem so bili ustanovljeni ob glavnih cestah, kjer je bil živahen promet. Bistra ob progi Ljubljana-Trst, oziroma Ljubljana-Akvileja; Stična in Kostanjevica ob dolenjski progi proti Krškemu in Sisku; Vetrinj ob cesti, ki je vodila iz Št. Vida črez Ljubelj na Kranjsko; Arnoldštajn v trgovsko važni kanalski dolini. Vsi so živahno tržili z deželnimi pridelki. Svetna gosposka in kupčijska mesta pa so jim podeljevala razne privilegije: prostost od colnine in mitnine, pravico za napravo skladišč, da so jih privabila na svoj trg. Bistriški, stiški in vetrinjski samostan so imeli živahno kupčijo s primorskimi mesti ob Adriji. Kostanjevica pa je tržila s hrvaškimi pokrajinami. Vsled tega tudi opažamo, da so bila

prometna sredstva: ceste, mostovi, gostinjci, večinoma v oskrbi cerkvâ in samostanov.

Stik z inozemstvom so vzdrževala daljna romanja: v Rim, v Palestino, pozneje v Loreto in v Kompostelo, ki so tudi služila kupčijskim namenom. Kraji, kjer so se božjepotniki ali križarji zbirali, in primorska mesta, kjer so se vkrcavali na ladje, so postala važna tržišča. Trst, Mile ob tržaškem zalivu, Koper, sv. Ivan Devinski so se prav vsled teh romarskih pohodov dvignili do veljave in blagostanja. Zato so tekmovali med seboj, da napeljejo tok romarjev iz alpskih dežel na svoja pristanišča. In mnogokrat je trgovska zavist povzročila celo krvave praske.

Vse to nam priča, da je bila vera tedaj podlaga vsemu socialnemu redu in kulturnemu stremljenju. Pod njenim vplivom so nastale raznotere oblike družabnega življenja in vse tiste ustanove, ki so pospeševale gospodarski in duševni razvoj našega naroda. Cerkev ni učila le večnih resnic in tolažila revno ljudstvo s plačilom v nebesih, temveč mu je bila tudi skrbna vzgojiteljica k časni sreči in vodnica k omiki in napredku.

Konec prvega dela.



Drugi del.

Pozni srednji vek.





Benediktinski samostan Št. Pavel na Koroškem.

1. Slovenske dežele. Razni vladarji.

Značilno znamenje slovenske zgodovine v poznem srednjem veku je razcepljenost slovenskega ozemlja. „Velika Karantanija“, ki jo je bil ustvaril cesar Oton kot trden okop proti Madjarom, je razpadla, ko se od njih ni bilo več bati silnih napadov. Počasi so se odcepile od Karantanije njenē marke in pričele pod svojimi vladarji živeti samostojno življenje. Ta proces se je pričel že v 12. stoletju in se počasi nadaljeval. Na mesto politične jednote so stopile razne neodvisne dežele, ki so imele sicer še druge meje kakor jih imajo dandanes, pa so vendar zapustile svoja imena kot dediščino avstrijskim kronovinam naše dobe.

Najpreje se je „Vzhodna marka“ dvignila do samostojnosti. Tu je gospodarila izza leta 976. junaška in podjetna plemiška rodbina Babenberžanov. Ni bila lahka naloga poverjena tem mejnim grofom. Treba je bilo mejno deželo ob Donavi ne le braniti proti Madjarom, temveč jo tudi razširiti. In kolikor dežele so si izvojevali z mečem v roki, kolikor je je bilo opustošene ali še neobdelane, to je bilo treba še le naseliti in prebivalstvo počasi dvigniti do višje izobrazbe. Babenberžani so svojo nalogo dobro izpolnjevali. Počasi so razširili meje svojega ozemlja do reke Litve na vzhodu in do Aniže (Erlafa) in Kremze na zapadu. Cele trume nemških kmetov iz Bavarske, Švabske, Saksonske so došle v podonavske pokrajine in kmalu sta sekira in plug divjo pustinjo izpremenila v rodovitno zemljo.

Slovenski naseljenci so se tu najpreje poizgubili med množico nemških kolonov. Jako dolgo so se ohranile slovenske naselbine okoli samostana sv. Florijana, blizu sedanjega mesta Linc v Zgornji Avstriji. O teh nas poučuje samostanska mrtvaška knjiga iz 12. stoletja. Iz nje spoznavamo, da so živeli okoli sv. Florijana svobodni Slovenci (Arnolt, Ljubosta, Lastej), ki so samostan obdarovali. Tudi druge samostanske listine naštevajo do 13. stoletja mnogo slovenskih imen: Nežina, Livca, Svento. Onkraj Donave je imel šentflorjanski samostan leta 1111. posestvo, ki sta mu ga podarila Trebež in Primislav. Od poslednjega je tamošnja vas dobila ime Primislasdorf (Primislavova vas, sedaj Präseldorf blizu Uhrfahra). Samostani in škofije so imeli Slovence zlasti zato radi na svojih posestvih, ker so bili priznani čebelorejci in so jim pridelovali potrebni vosek za cerkveno rabo, poleg tega pa še sladko medico. Od tod mnoga slovenska imena na bavarskih in avstrijskih listinah tje do 14. stoletja. — Slovence srečujemo dalje še do poznega srednjega veka kot solnorudarje po bavarskih solinah. Nahajamo jih še v 12. stoletju kot meščane mesta Halla in posestnike v okolici. Potem pa vedno bolj ginejo te priče naše starodavnosti. Le imena gora, holmov in potokov še spominjajo, da je nekdaj Slovenec bival ob Donavi.

„Vzhodna marka“ je za nas pomenljiva, ker je bila zibelj Avstrije. Leta 995. se v neki listini dežela prvič imenuje „Ostarrichi“ (Österreich, Avstrija). — Babenberžan Henrik II., imenovan „Jasomirgot“, (imel je navado pritrjevati z besedami: „Ja, so mir Gott helfe“, „Da, ako mi Bog pomaga“), je bil leta 1156. od cesarja Friderika povišan v vojvoda in njegova dežela v neodvisno vojvodino Avstrijo. Henrik II. je tudi pravi ustanovitelj mesta Dunaja. Leta 1144. je vložil temeljni kamen za cerkev sv. Štefana in si kmalu potem „na Dvoru“ (am Hof) sezidal trden grad. Tudi znameniti samostan „pri Škotih“ je njegova ustanova (leta 1158.) Ugodna lega mesta je privabila mnogo tujih trgovcev in obrtnikov, ki so se naselili v okrilju močnega gradu. Dunaj je kmalu prekosil druga podonavska mesta in trge in postal glavno mesto avstrijske vojvodine. — Podjetnost Babenberžanov pa je segala še dalje. Iz Avstrije so prodirali proti jugu, si pridobili Štajersko in del Kranjske. Gotovo bi bila že v 13. stoletju Avstrija postala politično središče obsežne babenberške države, da ni s Friderikom II. leta 1246. izumrla hrabra dinastija.

Poleg Avstrije je tudi Štajerska kmalu nastopila kot samostojna politična celota. Ime je dobila od gradu „Stira“ (Štajer) ob Aniži, kjer je bil rodni grad travenskih ali štajerskih grofov. Bilo je zelo mnogolično, slabo zaokroženo ozemlje, ki so mu gospodarili ti vladarji. Obsegalo je na severu izprva dolino Mure in Murice, pozneje (izza leta 1148.) tudi svet med Muro in Dravo z mesti Mariborom in Radgono, v sedanjem Spodnjem Štajerju pa le nekaj posestev v Savinjski dolini (Žalec, Laško) in ob Sotli.

Stara „Savinjska marka“, to je svet ob Savinji in Savi je še dolgo pripadala koroški vojvodini, prav tako Slovenji gradec. Uprava tega dela je bila poverjena mejnim grofom kranjskim, ki so imeli v starem Celjskem gradu svojega sodnika. Ko je cesar Friderik I.

leta 1180. podelil štajerskim grofom vojvodsko čast, je s tem zelo dvignil ugled in veljavo dežele. Razna neodvisna gospodstva in grofije so počasi izginjale in oblast vojvod se je vedno dalje širila proti jugu. Isti nagib, ki je v 10. stoletju ustvaril „Veliko Karantanijo“, je tudi sedaj razširil in ojačil vojvodino Štajersko. Bila je najvzhodnejša dežela nemškega cesarstva in branik državne meje proti Ogrom.

V tistih časih ni imel le Spodnji Štajer slovenski značaj kakor dandanes, temveč Slovence nahajamo prav po vsej zemlji štajerskih vojvod. Že tedaj, ko so bili štajerski Otokarji še preprosti travenski grofi in so bila njihova posestva omejena na dolino Anìže, so Slovence dobro poznali. Skoraj vse travensko okrožje (Traungau) je bilo od Slovencev naseljeno. Tvorili so celotne, zaključene naselbine v dolinah Aniže, reke Steyer in po gornjem delu Kremske doline. Ker so bili ti kraji gozdnati in malo obljudeni, se je Slovenstvo tu ohranilo deloma še do 12. stoletja. Okoli leta 1110. je daroval štajerski grof Otokar samostanu Garsten v travenskem okrožju dve kmetiji, ki jih je imel v posestvi „Ortwin s Slovani“. In v mestu Štajer se je še dolgo neka hiša imenovala Beli grad (Balgrad). Goram, vodam in krajem pa so večinoma Slovenci dali imena. Slovenska so imena skoraj vseh večjih voda: Lausa (Luža), Frudnitz (Brodnica), Zauchen (Suha), Gaflenz (Jablonec), Močvirnik, Muetnich (Motnik); enako gore: Zemsekberg (Čemšek), Wurchkogel (Vrh), Hobisch (Gabež); kraji: Leombach (Ljubnica), Gross und Klein Loiben (Ljubno), Gams (Kamnica), Möderndorf (Modrice) itd.



Vojvoda Henrik „Jasomirgot“.

V sedanji vojvodini štajerski srečujemo tje gori do virov Mure in Murice Slovence vseh stanov: plemenitaše, svobodne posestnike in podložnike. Stavili so gradove in jim dajali imena, obdarovali s svojimi kmetijami samostane in cerkve in jim služili kot podložniki.

Slovensko je ime gradu Gružarji (Greischern, Gruscharn) v Aniški dolini, ki je bil v posesti mejnega grofa Otokarja, slično tudi Ljubno (Leoben), Pekova (Peckau), Sekova (Seckau), Smilje (Smilnburg sedaj Schmierenburg), kjer se omenjata še leta 1250. svobodna Slovenca: Vidic in Neso. — Zelo dolgo so se ohranili Slovenci okoli Admonta (Vodmat) in gojserskega samostana (Göss). Tu niso bili le naseljeni samostanski podložniki, temveč tudi svobodno rojeni možje, ki se navajajo kot priče v raznih listinah, tako leta 1240. Preslav, Svojslav, Jurko za Admont, Leskovar in Rabne leta 1255. za Göss. Še l. 1250. sta imela v Kroglem (Krieglach) blizu Severnika (Semmering) slovenska kmeta: Stangoj in Stojan svoja posestva. Gotovo nista bila edina v onem okrožju.

* * *

Dočim so se obmejne pokrajine razširjale in vedno krepkeje razvijale, se je njihovo središče Koroško vedno bolj zoževalo. Stara Karantanija je okoli leta 1000. obsegala ozemlje, vredno kraljestva. Raztezala se je od Visokih Tur in Semeringa pa do Krke in istrskega Krasa, od reke Rabe do Toplaškega polja. Dvesto let pozneje je bila Koroška vtesnjena med Karavanke in Ture. Na vzhodu ji je izven sedanjih deželnih mej še nekaj časa pripadala Savinjska marka na zapadu pa „Pustriška grofija" tje do izvirov Drave. Vendar vez, ki je družila nekdaj Koroško z obmejnimi pokrajinami ni bila popolnoma razrušena. Vojvode iz rodu Epenštajncev in Španhajmov so imeli obsežna posestva na Štajerskem in Kranjskem, kjer so izvrševali vladarsko oblast, njihove sinove in sorodnike pa nahajamo tudi kot grofe v Gorici in Istri. Celo na akvilejsko patriarhovsko stolico, ki je bila tedaj velikega političnega pomena, so znali koroški vojvode spraviti može svojega rodu. Ulrik I. (1085—1122) je bil iz rodu Epenštanjcev, Peregrin I. (1132—1161) Španhajmovec, Ulrik II. (1162—1182), grof iz Trebnja na Koroškem. Zlasti je med Koroško in Kranjsko še dolgo trajala politiška vzajemnost kot zadnji ostanek nekdanje tesne zveze vseh vzhodnih alpskih pokrajin.

Jeli bila Koroška koncem 12. stoletja še slovenska dežela?

Z vso odločnostjo smemo to potrditi. Res da je bilo nemško naseljevanje zelo napredovalo, vendar so tujci in domačini Koroško vojvodino imeli in imenovali slovensko deželo. — Ko pruski zgodopisec Helmold v 12. stoletju našteva slovanske rodove, imenuje tudi „Korošce" (Carinthii), katere loči od Bavarcev. Njemu so torej „Korošci" isto kakor Slovenci, kar izpričuje, da je še vedno Korotan veljal za središče Slovenije in sta se obe imeni rabili za iste ljudi in iste pokrajine. Enako se v nekem zemljepisu iz 13. stoletja poleg češke, poljske, ruske in pruske dežele tudi Koroška imenuje „windisches lant" (slovenska dežela).

A tudi uradno in postavno je bil priznan slovenski značaj Koroške. To se je predvsem godilo z umeščenjem koroškega vojvode v slovenskem jeziku in slovensko prisego, ki je bila v rabi do 17. stoletja. Iz vsega, kar bodemo o tem pozneje slišali in iz slovenskih

razsodb koroških vojvod smemo sklepati, da je bil slovenski jezik na dvoru koroških Epenštanjcev in Španhajmov udomačen in spoštovan. — Isto velja tudi o plemstvu. Nekdanjih plemenitašev s slovenskimi imeni, kakor so bili v 10. stoletju, Svetopolk, Sebigoj, Rogič, grofi seliški in breški je sicer vedno manj, vendar opažamo, da se vsaj do srede 13. stoletja tudi med njimi še deloma vzdržuje slovenski jezik in se vsled tega ločijo slovenski plemiči od nemških. Okoli leta 1200. pripoveduje neki „Trevrezent“, ki je bival pod Humperškim gradom, da so ob viteških igrah prišli iz Rožne doline slovenski možje, (vitezi) oboroženi s sulicami in se po nemški viteški navadi bojevali, plesali, lovili, igrali, da je bilo veselje. Viteza Ulrika z Lihtenštajna je leta 1227. koroško viteštvo pozdravilo v slovenskem jeziku. In ko so drugi dan Ulriku izročili neko pisemce, je začuden povdarjal, da je nemško pisano. Plemiški priimki in osebna imena, čeprav pokvarjena, do srede 13. stoletja kažejo prvotni slovenski značaj. Naj jih za zgled nekaj tu navedem: de Grasinitz (Krasnice), von Chrast (Hrast), von Feistriz (Bistrica), de Frisach (Breže), de Goriach (Gorje), Globantschitz (Globočnica), von Grades (Grad, Gradec), von Gradnegg (Gradnikar), de Gurenz (Krnos), von Chotmaresdorf (Hotmarjeva, ali Hotimirova vas), de Chollenz (Kolenec), de Leobenegg (Ljubno), von Möttniz (Motnica), von Sirovnic (Žirovnica). Leta 1245. je bil ministerial (podložni plemič) krške cerkve Permusel (Premisel).

Slovensko ljudstvo je bilo zlasti onostran Drave precej pomešano z nemškimi priseljenci. Vendar ponemčevanje še ni bilo tako napredovalo, da bi ustvarilo celotno nemško ozemlje. V Pustriški dolini okoli Lienza se v 11. stoletju omenja mnogo slovenskih kmetij. Neki Hecilin je leta 1030. dvajset takih kmetij podaril briksenški cerkvi. Še več jih je označenih na Lurnskem polju okoli Špitala in po vaseh Lieserhofen, Altersberg, Gorje, Lendorf, Breznica (Fressnitz), potem v Rangersdorfu v Belanski dolini in drugod. Kjer se pa omenjajo slovenske kmetije, tam se je gotovo še glasil slovenski jezik. Slovenske naselbine so se torej tudi na severnem Koroškem še menjavale z nemškimi vasmi.

Proti koncu 13. stoletja pa vsi ti sledovi Slovenstva vedno bolj ginejo. Ko so izumrle domače dinastije Epenštanjcev in Španhajmov, je zginil tudi slovenski jezik z dvora koroških vojvod. Slovensko umeščenje je postalo brez pomena, gola ceremonija, ki je novi vojvode niso umeli in se ji tem raje odtegnili. Plemstvo se je ponemčilo v jeziku, šegah, običajih in svojih priimkih, nemške kolonije so zastrnile vso severno plat koroške zemlje in prodirale vedno bolj proti Dravi.

* * *

Kranjska je med slovenskimi deželami primeroma najpozneje dobila določene meje in se pojavila kot upravna celota. V 10. in 11. stoletju je bila vsa dežela eno upravno okrožje „Kranjska marka“, toda segala je na jugovzhodu le do dolenjskega Snežnika in do Gorjancev. Še le v začetku 13. stoletja se je pridružila sedanja Bela Krajina, ki je preje v cerkvenem in političnem oziru pripadala Hrvaški.

Tedaj pa je tudi že v navado prišla delitev dežele v dve okrožji. Gorenjska stran do Ljubljane in Notranjska okoli Loža in Cirknice se je nazivala Kranjska (Carniola); Dolenjska do hrvaške meje pa Marka (die March, mejna dežela) ali pa tudi „Slovenska Marka“ (die windische March), „Hrvaška ali Ogrska marka“, pozneje tudi „Metliška marka“. Proti Goriškemu in Istri je bila meja zelo negotova. Zdi se, da je šla od Cirknice proti Planini in Logatcu, tako da so že kraji Planina, Postojna, Senožeče, Vipava in dolina Idrijce pripadali Goriškemu.

S Kranjskim je delila dolgo časa usodo sosednja Istra. Tukaj kakor tam so bili mejni grofi iz rodu Weimar-Orlamünde Epenštanjci in Španhajmi. Izza leta 1077. je prešla ta oblast na akvilejske patriarhe, a obstala je skoraj le po imenu in bila večkrat prekinjena. Že v 12. stoletju je ločiti v Istri dvoje upravnih okrožij. „Istrsko marko“, ki je obsegala obrežna mesta s pretežno italijanskimi prebivalci in „grofijo Istro“, to je notranji del dežele, izključno naseljen s slovanskim prebivalstvom. Središče te grofije je bil stari grad Pazin, zato se je imenovala tudi „Pazinska grofija“, a obsegala je še mnogo drugih gradov in posestev v sredini od Šlovreča ob Limu do Učke gore in Lovrana.

Najnevarnejši sovražnik patriarhove oblasti v Istri je bila beneška republika.

Pri vseh zapadno-istrskih mestih opažamo že v začetku srednjega veka ogromno blagostanje, ki ga moramo prav občudovati. Po njih vidimo lepe stavbe, krasne cerkve, ki jih moremo prištevati najlepšim spomenikom tistih časov, dragoceno cerkveno opravo in druge udobnosti bogatih mest. Tolikega blagostanja niso mogli povzročiti vinogradi, oljčni nasadi ali soline po okolici, temveč pred vsem razvita trgovina. Istrska mesta so tu posredovala med slovenskimi deželami in med Dalmacijo, Italijo, posebno pa Benetkami.

Kaj čuda, če so Benečani izkušali ta važna tržišča spraviti pod svojo oblast. Deloma se je to zgodilo že v 9. in 10. stoletju. — L. 876. je hrvaški knez Domagoj z veliko vojaško silo napadel istrska mesta, med njimi Mile pri Trstu in Koper. Maščevati se je hotel nad njimi zaradi sramotne kupčije s slovenskimi in hrvaškimi sužnji, ki je tedaj cvetela na istrski obali in brezvestnim prekupcem, Benečanom in Grkom, prinašala velik dobiček. Obe mesti sta iskali pomoči pri beneški republiki, ki ju je vzela v svoje varstvo.

Izprva ta odvisnost ni bila trajna, ker so se mesta kmalu osvobodila beneškega jarma. Toda v drugi polovici 13. stoletja, ko je moč akvilejskega patriarha vedno bolj pešala, so Benečani stalno zasedli več istrskih mest. Posrečilo se jim je deloma z zvijačo in deloma z lepimi obljubami, deloma s pretvezo, češ, da bodo mesta varnejša pod okriljem beneškega leva. Večkrat so tudi meščani sami dali povod, da se je republika začela vmešavati v njihove zadeve. Ako so med njimi nastali strankarski prepiri, ki jih med seboj niso mogli z lepa poravnati, je navadno prišel beneški kapitan, ki je z železno pestjo napravil red, pa tudi mesto vklonil oblasti beneške republike.

Najpoprej so se polastili Benečani Poreča in Rovinja, ki so ju smatrali za svoji pristanišči. Potem pa jim je padalo mesto za mestom kakor zrel sad v naročje. Leta 1202. je bil Trst prvikrat zaseden, proti koncu 13. stoletja (1279—1291) so ga celo trikrat napadli. Tu sicer niso mogli trajno zastaviti svojega gospodstva, Trst se je raje podvrgel Habsburžanom. A kar jim je pri Trstu izpodletelo, se je posrečilo pri drugih istrskih mestih. V letih 1269—1331 so že priznala beneško oblast sledeča mesta: Novi Grad, Šlovreč, Motovun, Koper, Piran, Izola, Pulj, Dinjan. Tako se je pripravljala beneška Istra, ki je v začetku 15. stoletja obsegala ves zapadni rob od Kopra do Pulja z Labinom in Buzetom na vzhodu, in se ločila od avstrijske Istre, kateri sta poleg pazinske grofije pripadala tudi Kastav in Reka. „Istrsko marko“ je vladal patriarhov namestnik, ki je stoloval v Kopru. „Istrsko grofijo“, pa so imeli do leta 1122. v posesti koroški Epenštanjci (Engelbert I. in II.), za njimi grofi goriški in od leta 1374. naprej Habsburžani.

Ni bila le gospodoželjnost in politično tekmovanje med goriškimi grofi in akvilejskimi patriarhi, kar je pospeševalo delitev dežele, temveč so tudi drugi, globlji vzroki ločili „marko“ od „grofije“. Tamkaj so bila mesta s samoupravo in vedno bolj naraščajočim italijanskim prebivalstvom, tukaj gradovi s fevdalnim gospodarstvom in slovenskimi podložniki; tam razvita trgovina z Dalmacijo in Italijo, tukaj poljedelstvo in živinoreja.

Zanimivo sliko o mestih ob Adriji nam podaje arabski potovalec Ibn Edris (Edrisi), ki jih je popisal okoli l. 1150. na povelje svojega kralja Rogerja II. Med prvimi trgovskimi mesti imenuje Gradež. O njem pripoveduje, da ima mnogoštevilno prebivalstvo in da se razni narodi tamkaj nahajajo. Vedno je ondi polno ladij, ki dovažajo in odvažajo blago. Pet milj od Gradeža oddaljen je kraj Sv. Ivan pri Devinu. Tu je cvetoče mesto velikega obsega, naseljeno z vojaki, obrtniki, plemiči, trgovci in rokodelci. Mesto je močno utrjeno in leži ob neki reki, ki je vzlic kratkemu teku dovolj velika, da preskrbuje prebivalce z vodo. Štivan leži ob koncu „Beneškega zaliva“ in na meji beneškega ozemlja. Mestu Akvileji služi za pristanišče; kupčijske ladje, ki so pripravljene za odhod, se tamkaj zbirajo. Pri Štivanu se zaliv in z njim tudi hkrati akvilejsko ozemlje obrne proti vzhodu. Zadnje pomorsko mesto, ki spada pod patriarha, je Lovran. Potem se začenja Dalmacija in Slavonija, t. j. Hrvaško.

Po Edrisijevem poročilu so imela sledeča istrska mesta „frankovsko“, to je italijansko prebivalstvo: Koper, Izola, Piran, Umag, Novi grad in Poreč. Rovinj in Pulj sta morala biti takrat zelo neznatna, ker ju niti ne omenja. Po vseh drugih krajih so bivali Slovani.

Ozrimo se slednjič še na razvoj Goriške. Tudi ta grofija je imela v srednjem veku drugačne meje in drugačno razdelitev kakor dandanes. V obče moramo pri stari Goriški razločevati tri dele. Prava grofija, to je posest goriških grofov ni bilo celotno zaokroženo ozemlje. Največji kos posestva je bila zemlja med Vipavščico, Sočo in Alpami z mestom Gorico. Temu posestvu so pripadala tudi Brda onostran Soče, mesto Kormin in cela vrsta furlanskih vasi. — Kot

posebno okrožje se poleg grofije goriške omenja Kras, kjer so bili glavni kraji: Devin, Prem, Komen, Rihenberk, Dornberk, Vipava, Senožeče, Postojna in Planina (Hasberg) s Predjamo. Obe okrožji sta imeli skupno upravo. Zato se je deželni glavar imenoval „kapitan na Goriškem in na Krasu“. — Večjo samostojnost je imel tretji del: glavarstvo tolminsko. Obsegalo je povodje gorenje Soče in Idrijce do njenih izvirov. Tolminsko je bilo podložno akvilejskim patriarhom, ki so imeli na gradu „Kozlov rob“ nad Tolminom svojega upravitelja (kapitana). Šele tedaj, ko je patriarhova država razpadla (1420.), je mala deželica prišla pod oblast goriških grofov in pozneje (leta 1500.) z Goriškim vred pod žezlo Habsburžanov.

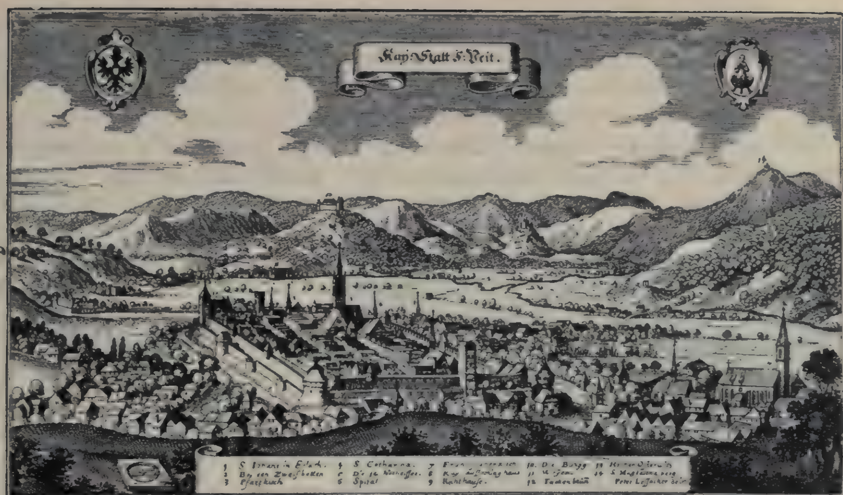
Težje je tu na jugu določiti razmerje Slovenstva do Italijanstva, ker nam manjka zgodovinskih virov. Gotovo je le, da je bila Gorica prvotno popolnoma slovenska naselbina in da zasledujemo slovenske vasi še globoko v Furlanijo. Vas „Meretto“ je imela še v 11. stoletju slovenske prebivalce in o Rozaču, kjer so akvilejski patriarhi ustanovili samostan, pravi neki vir, da leži na Slovenskem (in Sclavonia). Že ime priča o prvotnem slovenskem značaju te naselbine. Tudi na jugu so torej Slovenci zlasti po onih krajih, kjer so bili redko naseljeni, izgubili mnogo ozemlja, čeprav italijanski živelj ni kazal tiste prodirajoče sile, kakor nemški na severu.

Nemštvo je bilo na Goriškem omejeno na gradove in plemstvo. Z goriškimi grofi, ki so bili nemškega pokolenja, se je deloma vdomačilo tudi v mestu Gorici.

Opisane deželne meje že same dovolj izpričujejo razdeljenost slovenske zemlje. Toda proces razkosavanja tudi pri teh deželnih mejah ni obstal, temveč je še dalje napredoval, ker so si razne plemiške rodbine delile posest v njih.

Dolga je vrsta vladarjev svetnega in duhovskega stanu, ki so v drugi polovici srednjega veka gospodovali v naši domovini. Poleg škofov bamberških, briksenških je tu omenjati zlasti plemiške rodbine Španhajmov, Ortenburžanov, Babenberžanov, grofov andeških, grofov goriških in celjskih. Vsi ti so bili ne le pravi lastniki svojih posestev temveč tudi neomejeni vladarji na njih. Večinoma so bili celo neodvisni od svojega vojvode in neposredno le cesarju podložni. A pri njihovih posestvih bi zaman iskali zaokroženih mej, večinoma so bila le vrsta trgov, gradov in vasi v raznih pokrajinah in deželah. Redkokdaj se je kdo teh malih dinastov vsled osebne podjetnosti, rodbinske zveze ali dedinske pogodbe povzpel do večje oblasti. Vendar njihova vlada ni bila brez pomena za našo domovino. Mnogi so utemeljitelji naših mest, trgov in gradov, ali pa so s snovanjem župnij, samostanov in drugimi javnimi napravami vplivali na razvoj slovenskega ljudstva. Zato je potrebno, da se ozremo na njihovo delovanje.





Št. Vid, staro glavno mesto koroško.

2. Vojvoda Bernard Koroški.

V 12. in 13. stoletju so imeli prastari prestol koroških vojvod v posesti grofi iz rodbine Španhajmov. Njih rodni grad Španhajm je bil visoko gori v Nemčiji med Renom in Mozelo. Od tam se je grof Siegfried v 11. stoletju priženil na Koroško, vzemši v zakon Rihardo iz rodu plemičev Lavantinskih. Njegov sin Engelbert je ustanovitelj slovitega benediktinskega samostana v Št. Pavlu. — Posestva grofov španhajmskih niso bila izredno velika. Izven Lavantinske doline so imeli mnogo sveta med Muro in Dravo, v 12. stoletju tudi na Kranjskem: v ljubljanski okolici in ob Krki (Kostanjevica). Toda rodbina si je pridobila velik ugled in vpliv, ko je po zadnjem Epenštanjcu leta 1122. podedovala dostojanstvo koroškega vojvoda.

Vojvoda je bil v vojski voditelj vsega viteštva in vojaštva svoje dežele. Na poziv cesarjev mu je moral priti s svojo vojsko na pomoč in se s svojim spremstvom udeleževati dvornih slovesnosti. Bil je tudi najvišji sodnik in posredovalec v deželi, varuh in zaščitnik cerkvam in revežem.

Osem koroških vojvodov štejemo iz rodu španhajmskega (Engelbert, Henrik IV., Ulrik I., Henrik V., Herman, Ulrik II., Bernard in Ulrik III.). Vedno so se izkazali pobožne kristjane, veledušne pospeševatelje cerkva in samostanov. Mnogi izmed njih so se udeležili križarskih vojsk. Mlajše sinove te rodbine pa nahajamo v cerkveni službi, kot menihe, opate, škofe in celo na patriarhovski stolici v Akvileji.

Višek slave in oblasti je dosegla španhajmska rodbina za vladanja vojvoda Bernarda (1202—1256). Nadkrilil je svoje prednike ne le po dolgotrajni vladi temveč tudi po izredni delavnosti in zaslugah za dežele, ki so mu bile podložne.

V mladosti je vojvoda Bernard mnogo potoval in si pridobil bogato znanje in izredno izobrazbo. Ker je bil starejši brat vojvoda Ulrik II. zbolel za gobavo boleznijo, ki jo je bil leta 1198. v križarski vojski nalezel, zato je Bernard prišel nepričakovano mlad do vlade. Mudil se je ravno v Štrassburgu kot potujoč vitez, ko so ga našli poslanci iz Koroške in mu naznanili, da se je Ulrik odpovedal vojvodstvu. Bernard se je takoj odpravil domov, kjer ga je plemstvo v gradu Sokolovo (Himmelberg) z veliko radostjo sprejelo. Po starodavnem običaju je bil umeščen na „Knežjem kamnu“ in je tako kot slovenski knez nastopil vlado v deželi.

Prastari običaj umeščevanja pri Krnskem gradu, ki sem ga opisal v prvem delu „Zgodovine slov. naroda“, je bil tedaj še vedno v navadi. Čeprav se je bila dežela že precej ponemčila, je vendar veljal koroški vojvoda pred javnostjo za slovenskega kneza. Zato je prisegel v slovenskem jeziku, bil s slovenskim obredom umeščen in ljudstvo je spremljajoč kneza v slovesnem sprevodu prepevalo slovenske narodne pesmi, hvaleč Boga, da ima zopet varuha in vladarja. Tudi pred nemškim cesarjem je nastopal koroški vojvoda kot Slovenec. Opat Ivan iz Vetrinja, ki popisuje obred, kakor se je vršil leta 1286. ob umeščenju vojvode Majnarda, namreč pravi: „Ako se je kdo v navzočnosti cesarjevi pritožil čez vojvodo, je bil ta dolžan zagovarjati se le v slovenskem in nobenem drugem jeziku“. S tem se strinja, kar pripoveduje o dvornih običajih pisatelj Enej Silvij Piccolomini, ki je pod imenom Pij II. leta 1458. zasedel papeški prestol. Pravi namreč, da je bil koroški vojvoda na nemškem dvoru vrhovni lovski mojster, h kateremu so prinašali vse preporne zadeve v lovskih rečeh. Toda, kedar je v pričo cesarja vršil svoj posel, je razsojeval le v slovenskem jeziku. Pozneje, ko vojvodi niso več razumeli slovenskega jezika, je bilo umeščenje pač brezpomemben obred, a za vlade Španhajmov je bil slovenski jezik še v navadi ne le pri nižjem ljudstvu, temveč tudi pri plemstvu.

Soprogo si je poiskal vojvoda Bernard na Češkem, na dvoru kralja Otakarja I. Přemisla. Koroški zgodopisec, opat Ivan iz Vetrinja pripoveduje o tej snubitvi mično zgodbico. — Kraljičina Juta je imela navado ob gotovih dneh zbirati na dvoru tujce vsakega stanu in jim streči, donašajoč jim vode za umivanje in mnogovrstnih jedi. Ko je Bernard prišel v Prago in zvedel o tej navadi, se je neopažen pridružil revnim gostom kraljičinim. A ko je tudi njemu stregla, ji je naenkrat potegnil dragocen prstan z roke in si ga sam nataknil v znamenje zaroke. Spremstvo kraljičino je bilo razburjeno in je hotelo drznega tujca prijeti. Toda ko se je dal spoznati in prosil Juto za njeno roko, mu je rada privolila. Tudi kralju Otakarju je bil viteški vojvoda všeč, sprejel ga je za zeta in mu podaril bogata posestva na Moravskem.

Bernard se je mnogo mudil na cesarskem dvoru in imel pri važnih državnih poslih vplivno besedo. V boju med cesarjem Filipom iz štavfovske rodbine in Otonom IV. je stal na strani prvega. Ko je bil Filip leta 1208. umorjen, se je vojvoda Bernard udeležil kronanja Otonovega v Rimu. Ker se Oton vsled nasprotovanja papeževega in mnogih knezov ni mogel vzdržati na prestolu, ga je zapustil tudi Bernard in se oklenil mladega Štavfovca Friderika II., kateremu je bil odslej ves čas najzvestejši pristaš in svetovalec.

V svoji deželi si je vojvoda Bernard znal utrditi oblast, razširiti posestva in dvigniti mesta in trge.

Stolica koroških vojvod je bila tedaj v Šent Vidu ob Glini.

Že leta 1131. je bil Šent Vid znamenit trg. Izza dobe Ulrika I. so vojvodi stolovali v njem. Bernard, ki je bil na svojih potovanjih spoznal udobnost in razkošnost tujih dvorov, si je tu priredil lepo palačo in se obdal s sijajnim spremstvom. Plemiči iz okolice so dobili častne dvorne službe. Viteze z grada Kraig je imenoval za stolnike. Morali so pri slovesnih priložnostih vojvodi streči pri mizi. Gospode z Ostrovice je napravil za dvorne točaje, viteze s Kelersberga pa za maršale. Imel je tudi na svojem gradu dvornega hišnika in po dva dvorna kapelana. Med poslednjimi nahajamo večinoma župnike iz Šent Vida na Koroškem, iz Kraiga, Velikovca in pa iz Kostanjevice na Kranjskem. Vojvodov dvor je mogočno dvignil šentviško mesto. Bilo je za časa Bernardove vlade važno tržišče. Imelo je mitnico, kovnico za denar, razne obrtnike, trgovce in več cerkva.



Juta, soproga vojvode Bernarda.
(Po sliki v ljubljanskem muzeju.)

Poleg Šentvida sta bili glavni španhajmski mesti Celovec in Velikovec.

V Celovcu je bil v 12. stoletju le vojvodski lovski grad. Za vojvode Ulrika II. (1181—1202) nahajamo tamkaj mal trg in mitnico. Bernard pa je Celovcu podelil mestne pravice, ga obdal z močnim ozidjem, skozi katero je vodilo dvoje utrjenih vrat. Da bi dvignil trgovino in dovažanje živil, je hotel iz Vrbskega jezera v mesto napeljati kanal. Ko so pa graditelji pričeli z delom, se je temu podjetju vetrinjski opat odločno ustavil. Zato se je koristni načrt še le mnogo pozneje izvršil. — Mesto se dolgo časa ni moglo povzpeti do prave veljave, ker je trgovinska pot iz južne Nemčije šla preko Šentvida in Beljaka v Italijo.

Tudi Velikovec je španhajmska ustanova. Pričetek mesta je v zvezi s starodavnim mostom, ki je tu vodil čez Dravo. Zato je bil kraj posebno pripraven za trgovino. Neki starejši grof Bernard iz španhajmske rodovine je Velikovec okoli leta 1105. podaril samostanu šentpavelskemu. Tedaj je imel že vse pravice velikega trga. Vendar so Španhajmi še vedno obdržali oblast nad njim, ker se imenuje med glavnimi gradovi koroških vojvodov. Bernard si je leta 1239. na hribu nad mestom sezidal grad, kjer se je s svojo soprogo pogosto mudil. — Še pomenljivejša je zgradba novega mosta čez Dravo leta 1218., za katerega je dal šentpavelski samostan potreben svet in les. Zato so pa smeli velikovški meščanje in samostan svoje blago brez mostnine prepeljavati preko reke. — Kako naglo se je razvijal Velikovec za vojvoda Bernarda, vidimo iz tega, da je solnograški nadškof Eberhard leta 1201. pri župni cerkvi sv. Ruperta zunaj mesta ustanovil kolegiatni kapitelj z dvanajstimi kanoniki in proštom na čelu. Nekaj let pozneje (1240) so sezidali meščani zopet novo cerkev sv. Magdalene v mestu (sedanjo mestno župno cerkev). Tudi samostan avguštincev je dobilo mesto leta 1256.

Vojvoda Bernard je dobro vedel, kolikega pomena je trgovina za blagostanje v deželi. Priča temu je že omenjen načrt kanala med Celovcem in Vrbskim jezerom in zgradba novega mosta čez Dravo pri Velikovcu. Za vzdrževanje mosta pri Humpergu je podaril vetrinjskemu samostanu zemljišče v Glinjah (Glienach). Da poživе zvezo s Kranjsko, so koroški vojvodi zlasti skrbeli za pota čez Ljubelj. Omenil sem že, da je tu vetrinjski samostan imel skrb za vzdržavanje ceste in gostinjcev na koroški strani. Slični gostinjec so napravili Španhajmovci na kranjski strani pod Ljubeljem. Ker je bilo treba na takem kraju kovačev, kolarjev in so se tudi blago in živila lahko razpečavala, zato je kmalu nastala iz gostinjca mala naselbina imenovana „Ljubeljski trg“ (Forum Lubelinum). Bernardov sin Ulrik III. je leta 1261. trg podaril stiškemu samostanu s pogojem, da brezplačno sprejema revne popotnike.

Najbolj se je trudil vojvoda Bernard, da bi speljal trgovinsko progo iz Nemčije v Italijo čez svojo zemljo. Vsa trgovina iz podonavskih pokrajin in Bavarske je tedaj šla preko Beljaka in Kanalske doline v južne kraje. Zavidno je gledal Bernard bogastvo beljaških meščanov in korist, katero je imel njih gospodar, bamberški škof, od cvetoče trgovine. Zato je sklenil speljati promet čez svoj svet in prisilil šentpavelskega opata Konrada, da mu je prepustil zemljišče

Wernberg pri Beljaku. Pod vernberškim gradom je napravil most čez Dravo, na dravskem otoku pa trdnjavo, mitnico in načrt za novi trg. Tudi je pričel graditi novo cesto čez Bekštanj (Finkenstein), Dobravo in Dičjo vas proti Brnci, da bi se ognil Beljaka in napravil krajšo progo v Kanalsko dolino. Lahko je umeti, zakaj se je bamberški škof temu podjetju odločno ustavljal. Prišlo je med obema celo do boja.

Škofa Ekberta so podpirali njegovi sorodniki, vojvodi Meranski. Izprva je bil srečen in razdjal mnogo gradov in vasi Bernardovih. Odločilni boj pa se je izvojeval leta 1227. pri Volšpergu v Lavantinski dolini. Škof je bil ujet in dolgo časa zaprt na Bekštanju. Slednjič sta solnograški nadškof Eberhard in avstrijski vojvoda Leopold posredovala za mir. Vojvoda Bernard je dobil tisoč mark srebra odškodnine, toda obljubiti je moral, da bode most podrl, tudi ne gradil novega trga, niti postavljal mitnice v škodo Beljaku. Tako se je načrt izjalovil. Beljak je zopet neomejeno obvladoval trgovino z Italijo.



Nič manjšega pomena kakor za Koroško je bila vlada Španhajmov in posebno vojvoda Bernarda za Kranjsko. — Ako primerjamo zgodovinski razvoj obeh dežel v prvi polovici srednjega veka, spoznamo na prvi pogled da je Koroška sosedno „Kranjsko marko“ precej nadkriljevala. Tu so se hitreje razvijala mesta in trgi, bolj sta cveteli trgovina in obrt. Imela je preje važne samostane, škofije in mnogo župnij in kolegiatnih kapiteljev. Vse to priča o živahnem politiškem in cerkvenem življenju. Kranjska pa je bila redko naseljena in oddaljena od onih velikih prog, ki se je po njih tedaj gibal svetovni promet. Zato se je tukaj kulturno življenje počasneje razvijalo. Vendar je posebno trinajsto stoletje v tem oziru pomenljivo za našo deželo in velik delež pri tem razvoju imajo Španhajmi.

Poleg Tržiča so bila središča njih kranjskih posestev še Kranj, Ljubljana in Kostanjevica.

O Kranju je znano le toliko, da je bil za vojvoda Bernarda (leta 1221.) že mesto. Imelo je svojo župnijo.

Mnogo bolj je bilo združeno s Španhajmi procvitanje Ljubljane.

Ljubljansko gospodstvo koroških vojvodov je obsegalo velik kos zemlje od izvira Ljubljanice do njenega izliva pri Zalogu, od Sore na severozapadu do Turjaka na jugovzhodu. Središče tega gospodstva je bil Ljubljanski grad, a pripadali so mu tudi še gradovi: Turjak, Ig, Goriče, Falkenberg in Hertenberg (pri sv. Katarini nad Ljubljano). Dočim je starejša zgodovina Ljubljane popolnoma zavita v temo, se nam za dobe Španhajmov mesto prvikrat pojavi, in sicer leta 1144. pod nemškim imenom Laibach, a skoraj hkrati (1146.) kot slovenska Ljubljana (Lubigana).

Jezikoslovci so se že mnogo ukvarjali z razlago teh imen. Najverjetnejša in najpreprostejša razlaga je ta: Mesto je gotovo dobilo svoje ime od reke, ki skozi teče, ne pa obratno. Kajti reka je bila preje tu, kakor mesto in se je morala preje imenovati. Imenovala pa

se je nekdaj skoro gotovo Lubija (ali L'bija), kakor se še sedaj imenuje eden izvirov Ljubljanice pri Verdu. Prebivalce ob Lubiji so imenovali „Ljubljane“. Prav tako so nazivali tudi glavno naselbino ob Lubiji (primerjaj Poljane, Rušane, Draždane). Pozneje so se „Ljubljane“ izpremenile v Ljubljano. Nemško ime „Laibach“ pa je skoraj gotovo nastalo iz slovenskega v „Ljubah“ (prim. v Rušah). Od tod razne nemške pisave v starih listinah: Leybach, Leobach itd.

Ljubljana se je štela med glavne gradove španhajmovske. Mlajši sin ali brat vojvodov je navadno stalno tukaj bival, da je upravljal družinska posestva na Kranjskem. Zato se podpisuje Ulrik, brat vojvoda Henrika, leta 1144. in 1146. v listinah „Ulrik Ljubljanski“. — Za časa vojvode Bernarda je bila Ljubljana že mesto, seveda le majhnega obsega.

Najstarejši del je gotovo grad. Ta ni imel le močnega stolpa z obzidjem temveč tudi palačo, kjer je bival vojvoda, kadar je prišel v Ljubljano, sicer pa njegov kastelan ali mestni glavar. Mesto samo je bilo vtesnjeno med Ljubljanico in grajski hrib in je obsegalo le sedanji „Stari trg“ in „Florijansko ulico“. Prištevalo se je namreč mestu le to, kar je bilo znotraj mestnega zidu. Mestni zid pa se je spuščal na jugovzhodni strani gradu, kjer so sedaj grajske razvaline, od močnega stolpa po pobočju hriba do sedanjega vhoda v „Florijansko ulico“. Tu so bila „Spodnja“ ali „Pisana vrata“. Dalje je šel zid proti Ljubljanici, se z njo zavil in tekel vsporedno z reko do sedanjega „Hradeckega mostu“. Ob tem mostu pri vhodu v „Stari trg“ so bila „Zgornja mestna vrata“. Od tu je krenil zid zopet čez gorsko pobočje proti gradu in končal pri močnem stolpu na severozapadni strani. Grad in mesto sta tvorila torej enoto in sta bila z istim zidom zavarovana.

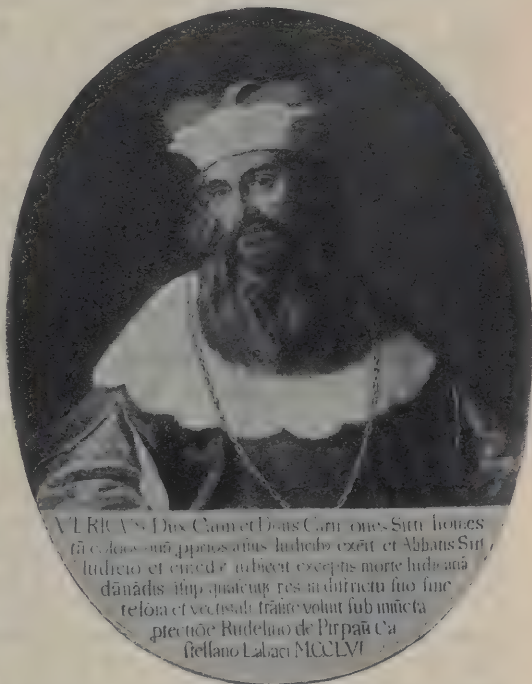
Prebivalstvo Ljubljane je bilo začetkom 13. stoletja sestavljeno iz vojvodovih uradnikov (imenujejo se: okrajni sodnik, nadzornik posestev, gozdar, kletar) njegovega vojaškega spremstva (ministerialov) nekaterih obrtnikov in trgovcev. Ker so bili v mestu mnogoobiskovani sejmi, zato so si tudi razni samostani, tedaj veletržci v deželi, tu napravili posebne dvore (na pr. Jurkloštar, Stična) s shrambami za svoje pridelke. Ob vhodu v mesto je bila mitnica, kjer se je morala plačevati mitnina za vse blago, ki se je prinašalo na ljubljanski trg. Ako je hotel vojvoda komu nakloniti posebno milost, ga je oprostil tega davka. Poseben pomen je dajala mestu kovnica za denar, ki so jo bili Španhajmi ustanovili.

Za dobo Bernardove vlade je bil tesen prostor v mestu že premajhen. Zato vidimo, da nastajajo nove naselbine izven mestnega ozidja. K tem novim zgradbam pa ne štejemo male mestne cerkvice sv. Nikolaja, ki je s kaplanijskim poslopjem vred stala na mestu sedanje stolnice, niti župnijske cerkve sv. Petra, ki je bila precej daleč od mesta onstran Ljubljanice. Obe cerkvi sta bili skoraj gotovo zidani še predno je mesto stalo.

Nove naselbine so ustanovili minoriti, ki so došli v Ljubljano okoli leta 1233. in nemški viteški red. Minoriti so se naselili na prostornem kraju blizu cerkve sv. Nikolaja (sedanji „Vodnikov trg“), torej

izven ozidja. Nemškim križarjem je dal Ulrik, Bernardov sin, ki je za očetove vlade upravljal ljubljansko gospodstvo okoli leta 1228. najpreje stanovanje v mestu, pozneje pa so se preselili preko Ljubljanice na svoj sedanji prostor.

Ljubljana je tedaj že imela vsaj tri cerkve, župnijsko šolo pri sv. Petru in skoraj gotovo že tudi šolo nemških križarjev. Izmed oblastnikov se omenjata dva: Rudelin s Hrušice (de Pierpaum), vojvodov kastelan in mestni glavar, ki je imel svoj sedež na gradu, in pa vicedom Leon, upravitelj vojvodovih financ. Razun palače na gradu so imeli koroški vojvode tudi letovišče nad Turnom pri Ljubljani, kjer se je Ulrik III. rad mudil.



Koroški vojvoda Ulrik III., zadnji Španhajmovec.

Izven ljubljanskega gospodstva so si pridobili Španhajmi še gradove: Sostro pri izlivu Ljubljanice, Kravjek in Mokronog. Središče njihovih posestev na Dolenjskem pa je bila Kostanjevica.

Deželna meja proti Hrvaškemu tedaj še ni bila določena, pa tudi nikdar varna. Ogrski napadi so se tam doli pogosto vrstili. Vidi se, da je približno Krka takrat delala mejo. Zato so Španhajmi na otoku Krke, jugovzhodno od Šentjerneja, zgradili močno trdnjavo v obrambo dežele in ji nadeli značilno ime „Landstrost“ („tolažba dežele“ odtod sedanje ime „Landstrass“). Slovenci so jo imenovali Kostanjevico, po razsežnih kostanjevih gozdih v okolici. Tudi tukaj se je okoli leta 1250. že razvil precej velik trg. Razun vojaštva se imenujejo v Kostanjevici: kastelan, sodnik, tržni nadzornik, uradniki in pisarji. Nekaj časa je bila v Kostanjevici tudi kovnica za denar.

Vojvoda Bernard ni hotel „Slovenske Krajine“ le zavarovati pred sovražniki, temveč jo tudi kulturno dvigniti. Zato je ustanovil blizu Kostanjevice v zatišju Gorjancev cistercijanski samostan in tje poslal menihe iz Vetrinja. Mala dolina se je imenovala „Toplica“, menda zaradi gorkega studenca, ki je tamkaj izviral. Menihi so rodovitni naselbini nadeli ime „Marijin studenec“ (Mariabrunn), a ljudstvo ga je navadno imenovalo po bližnjem mestu Kostanjevica.

Neka pripovedka spravlja ustanovitev samostana v zvezo z vojsko, ki jo je imel vojvoda Bernard z bamberškim škofom leta 1225. Pred odločilno bitko pri Volšpergu je baje obljubil v slučaju, da premaga nasprotnika, v čast Matere božje ustanoviti samostan. Ko je bila zmaga dobljena in škof celo ujet, je ustanovil Kostanjevico. Ta pripovedka ni neverjetna, ker imajo mnoge cerkvene in dobrodelne ustanove v sličnih obljubah svoj izvor. Tudi samostansko sporočilo trdi, da so l. 1226. pričeli z zgradbo samostana. Pobožna Juta je baje dala nagib za pobožno ustanovo. Ustanovno pismo je izdano l. 1234.

Kolike važnosti je bila nova naselbina na slovensko-hrvaški meji, vidimo iz tega, da so mu bili ogrski in hrvaški veljaki zelo naklonjeni. Zagrebški arhidiakon Peter je ustanovil že leta 1250. podružnico na otoku sv. Jakoba, ki se je pozneje prestavila v Gradac pri Zagrebu. Ban Štefan in njegovi sinovi so ga proti koncu tega stoletja bogato obdarovali in ogrski kralj Bela IV. mu je podaril zemljišča ob Vrbasu. — Navzlic tej naklonjenosti je bil samostan zelo ogrožena postojanka. Vedne vojske in pogosti ogrski roparski pohodi so ga opetovano žugali uničiti. Že leta 1235. je daroval vojvoda Bernard samostanu posestvo Osredek pri Preseki z namenom, da si menihi na bližnjem hribu postavijo leseno ali zidano trdnjavo, kjer bi imeli zavetišče za časa vojske. Kako zelo je cenil ustanovitelj svoje delo, vidimo iz tega, da je dal svojo umrlo soprogo Juto leta 1237. in mlajšega sina Bernarda leta 1249. pokopati v kostanjeviški samostanski cerkvi.

* * *

Gornji opis priča dovolj, kolikega pomena je bila Bernardova vlada za slovensko zemljo. Bil je odločen, delaven, a tudi nasilen mož, ki je hrepenel razširiti svojo oblast in se je pri tem malo oziral na pravice drugih. Zato je večkrat prišel navzkriž s svojimi sosedi in tudi z duhovsko gosposko. Okoli leta 1220. si je prisvojil protipostavno patronstvo nad župnijsko cerkvijo sv. Petra v Ljubljani in s tem pravico predlagati župnike. Zaradi tega je akvilejski patriarh Bertold vojvoda izobčil in prepovedal v Ljubljani izvrševati božjo službo („interdikt"). Šele leta 1227. se je prepir poravnal. — Enaka kazen je zadela vojvoda, ki se je bil po smrti Babenberžana Friderika II. svojevoljno polastil brižinskih gradov (posestev) na Dolenjskem. Tedaj je prošt v Dobrlivasi leta 1252. na ukaz papeža Inocencija IV. nad njim izrekel izobčenje in prepovedal v njegovih mestih: v Št. Vidu, Velikovcu, Celovcu in Kostanjevici in pa tudi kjerkoli drugje bi vojvoda bival, izvrševati božjo službo in deliti zakramente sv. krsta in sv. popotnice. Tudi tržaški škof je opetovano tožil, da mu vojvoda Bernard na Krasu razdira vasi in pustoši zemljišča.

Vendar moramo reči, da se je navzlic tem nasilnostim Bernard izkazal velikega dobrotnika cerkvenim in raznim dobrodelnim ustanovam. Skoraj vsi samostani v njegovi deželi so bili bogato obdarovani, zlasti Št. Pavel, Vetrinj, Stična in Rožac v Furlaniji.

Svoje junaštvo je vojvoda izkazal v mnogih vojskah. Posebno nevaren je bil naval Mongolov leta 1240. To azijatsko ljudstvo je

pridrlo v gostih trumah preko Rusije in skoraj bi bilo opustošilo vso srednjo Evropo. Že so bili Mongoli premagali Poljsko, napadli Ogrsko in Šlezijo, moreč in pleneč po deželi. Zaman se jim je izkušal ustaviti ogrski kralj Bela IV. Mongoli so porazili ogrsko-hrvaško vojsko ob reki Sajo in kakor vihra udrli čez Hrvaško proti Dalmaciji. Kraljevo mesto Zagreb s svojo stolno cerkvijo se je tedaj zrušilo v razvaline. V tej sili sta se koroški in avstrijski vojvoda obrnila na papeža za pomoč. Gregor IX. je objavil slovesen poziv za križarsko vojsko proti Mongolom (junij 1240.) Meseca avgusta se je zbrala krščanska vojska pri Ljubnem na Štajerskem. Prišli so s svojimi četami: vojvoda koroški in avstrijski, češki kralj Otakar I., patriarh akvilejski, nadškof solnograški in mnogo drugih plemičev iz okolice. Zbrana vojska je obvarovala naše dežele mongolske povodnji. Vendar ni prišlo do večje odločilne bitke. Mongoli so namreč zvedeli, da je umrl njihov vladar Čingis-kan in se vrnili domov v azijske stepe.

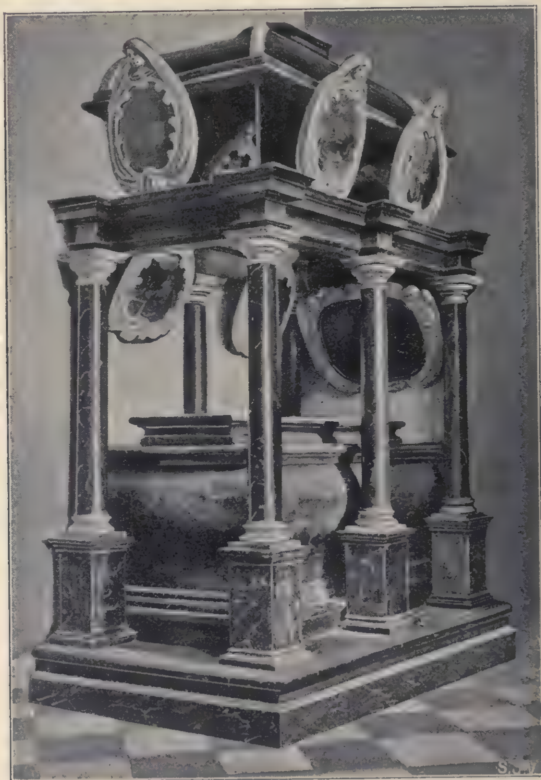
Slika Bernardove dobe bi ne bila popolna, ako bi ne omenil še neke druge strani njegove vlade, namreč vneme za umetnost in poezijo. Na svojih potovanjih je bil vojvoda Bernard spoznal pesništvo in in pesnike in jih je izkušal privabiti tudi na svoj dvor. Nemški pesnik Walter, imenovan „von der Vogelweide“, je bil večkrat gost na šentviškem gradu, prav tako koroški pesnik Cahej s Sokolovega (Himmelberg), Konrad Sovneški in kranjski Leopold Ostrovrhar. — Večkrat so bile na Bernardovem dvoru sijajne viteške igre, katerih se je udeleževala najodličnejša gospoda. Neko tako igro, ki se je vršila leta 1227., opisuje Ulrik Lihtenštanjski. Kaže nam, s kakšnimi stvarmi se je takrat viteštvo včasih zabavalo, in je tudi poučna.

Štajerski vitez Ulrik z Lihtenštajna je bil bojevit junak pa tudi pesnik. Ljubil in iskal je povsod izrednih doživljajev, s katerimi bi si pridobil slavno ime. Spomladi leta 1227. je izdal oklic na vse viteze po Koroškem in sosednjih deželah, da se hoče po Jurjevem iz Benetk odpraviti na pot v obleki poganske boginje Venere. Tisti vitez, ki se hoče z njim boriti, dobi zlat prstan v dar. Ako Venera premaga viteza, se mora njej v čast prikloniti na vse štiri strani sveta, ako pa zmaga vitez, dobi od nje rožo, ki jo nosi s seboj. Ulrik je odpotoval 25. aprila iz Mestre preko sedanjega Pontablja in dalje skozi Kanalsko dolino. Ko je prišel v Vrata (Törl), je zadel na vojvoda Bernarda, ki se je bil utaboril s svojim spremstvom. Bilo je več kakor sto vitezov navzočih. Ko Ulrik zagleda tabor, ukaže svojemu klicarju trobiti. Vojvoda in njegovi vitezi slišijo glas trobente, mu gredo nasproti in ga sprejmejo s slovenskim pozdravom: „Bog vas sprejmi, kraljeva Venus“. Ulrik, ki sam popisuje to potovanje, piše namreč: „Ihr Gruss war gegen mich also: Buge waz primi, gralva Venus“. — Nekaj vitezov se je z njim bojevalo. Ulrik je razdelil 15 prstanov. Potem je šla vsa truma v Beljak, kjer se je turnir nadaljeval, prav tako v Šentvidu. Došel je tudi pesnik Cahej s Sokolovega, ki se je oblekel v meniško obleko in se hotel v taki opravi z Venero bojevati. Ulrik se je nekaj časa branil, a se je slednjič na prigovarjanje vitezov vdal in drznega lažimeniha pahnil s konja v prah. Cahej je moral poleg sramotnega poraza trpeti še trpko zasmehovanje svojih sovrstnikov.

Ta zgodba nam kaže, da je bil za časa vojvoda Bernarda med koroškim plemstvom slovenski jezik v navadi in tudi na vojvodovem dvoru običajen.

Bernard je izredno dolgo vladal svoje dežele, namreč 54 let. Umrl je v visoki starosti osemdesetih let in bil pokopan v Šentpavlu, v samostanski cerkvi (januarja 1256). Zapustil je dva sinova, Ulrika in Filipa. Filip je postal nadškof solnograški, čeprav ni nikdar prejel višjih duhovniških redov in je pozneje povzročil še mnogo homatij. Ulrik III. je bil za očetovega življenja upravitelj španhajmskih posestev na Kranjskem in večinoma bival v Ljubljani. Po smrti očetovi je zasedel koroški vojvodski prestol.

Ker je vzel v zakon grofico Agnezo Andeško, vdovo babenberškega Friderika, so mu pripadla kmalu posestva te družine na Kranjskem in imel je že toliko oblast, da se je imenoval „vojvoda na Koroškem in gospod na Kranjskem“. Ulrik III. je ustanovitelj samostana Bistre pri Vrhniki. Tudi sicer je kazal Ljubljani in deželi veliko naklonjenost. Toda ni mu bilo prisojeno dolgo vladati. Umrl je v Čedadu leta 1269. brez otrok. Z njim je izumrla domača dinastija. Za dediščino pa se je vnel vroč boj.



Grobni spomenik Španhajmov v Št. Pavlu.

3. Grofi Andeški.

V južni Bavarski, ne daleč od Amerskega jezera, se dviga „sveta gora“ Andechs. Dandanes je tam gori sloveča božja pot, v srednjem veku pa je bil na mestu sedanje cerkve močan grad, dom grofov Andeških. Pričetki rodbine in njene posesti segajo nazaj v 10. stoletje. Imeli so izprva mnogo gradov, zemljišč in vasi na Bavarskem, pozneje so si potom raznih dediščin pridobili še posestva na Tirolskem (v inski in pustriški dolini) in Nižji Avstriji.

V slovenskih pokrajinah se je rodbina udomačila v 12. stoletju in sicer potom ženitve. Bertold III. je imel za ženo Sofijo, hčer Popona, mejnega grofa v Istri in na Kranjskem. Ker Popon ni imel drugih otrok, je vsa dediščina pripadla Sofijinim sinovom iz andeške rodbine. Bertold III. je imel že leta 1173. mnogo posestev na Koroškem, Kranjskem in Spodnjem Štajerskem, od cesarja pa je dobil mejno grofijo istrsko. — Andeška posest je bila prav tako malo zaokrožena in celotna, kakor posest drugih dinastov na Slovenskem, vendar so bili samostojni, le cesarju podložni gospodarji na svojih tleh. Iz starih listin razberemo, da so andeški gradovi in posestva bila raztresena po sledečih krajih: na Koroškem so imeli stari Blatograd (Moosburg), Ljubelj, velikovško okolico; na Štajerskem: Slovenji gradec, Rečico pri Gornjem gradu, Ribnico pri Celju; na Kranjskem: Kamnik, Štefanjo goro pri Kranju, Šmarje, Lebek, Mehovo, Toplice, Slap, Vipavo. — Glavni andeški postojanki na Slovenskem pa sta bili Kamnik in Slovenji Gradec.

Mesto Kamnik ima andeškim grofom zahvaliti svoj početek in razvoj. Prvo selišče imamo iskati pri razvalinah „Starega gradu“, ki je nekdaj nosil ime „Kamnik“. Kamniški vitezi so bili plemiči nižje vrste, ministeriali (podložniki) andeških grofov. Nahajamo jih pogosto v njihovem spremstvu ob slovesnih prilikah, z njimi so morali iti v boj, jih sprejemati in gostiti na svojem gradu in za nje upravljati kamniška posestva. Rodbina kamniških gospodov je bila pobožna rodbina. Nekatere sinove nahajamo v cerkveni službi, kot župnike v Kamniku in Mengšu (Weriant). Trije bratje te rodbine so tudi ustanovitelji velesovskega samostana.

Grofi Andeški so se pričeli zelo zanimati za kamniško okolico, kakor hitro so jo dobili v posest. Vzrok temu je bila ugodna lega „Starega gradu“, ki je obvladal važno trgovsko pot na Štajersko. Glavni promet Kranjske s Štajersko tedaj ni šel po Savski dolini preko Radeč in Laškega, niti po sedanji državni ali starorimski cesti čez Podpeč in Trojane, temveč čez Kamnik, skozi Tuhinjsko dolino do Žalca, od tu deloma po Savinjski dolini na Celje in Ptuj, deloma pa skozi sotesko Pake v Slovenji gradec.

Ob važnih prometnih progah so se najpreje razvila mesta in trgi. Tako tudi tukaj. Ob Bistrici, kjer se zavije cesta v Tuhinjsko dolino je nastalo malo naselje, ki se že leta 1190. imenuje trg. Med prvimi poslopji nahajamo tu gostinjec (hospital) za sprejemanje popotnikov, špitalsko cerkev (sedanjo mestno župno cerkev) in „Mali

grad“ ki se je tedaj imenoval tudi „Spodnji grad“. — Ker je namreč „Stari grad“, bil na visoki gori, precej oddaljen od ceste, so si andeški grofi sezidali udobnejši dom v svojem trgu, na malem hribčku kraj Bistrice. Grajska cerkvica je bila že tedaj (začetkom 13. stoletja) zidana v dve nadstropji, kar ne najdemo sicer nikjer na Kranjskem. Zgodovinarji so mnogo ugibali, kakšen pomen bi imela ta čudna zgradba. Najpreprostejša razlaga je pač ta, da je bila gornja kapela namenjena grajski gospodi, spodnja pa služabništvu, ker se slična delitev nahaja še drugod po nemških gradovih. Pod spodnjo kapelo je bila rodbinska rakev. — V trgu so imeli kmalu tudi bližnji grajščaki in samostani svoje dvore in skladišča. Andeški grofi pa so tu postavili mitnico in kovnico za denar. Že v začetku 13. stoletja je imelo mesto svojo župnijo. Prvi župnik z imenom Friderik se omenja leta 1207. Skoraj gotovo je bil Kamnik tedaj večji in pomenljivejši kraj v deželi, kakor pa Ljubljana sama, ki se je šele proti koncu 13. stoletja povzpela do večje veljave.

Kamnik je družila s Savinjsko dolino trgovska pot, ki je držala do najsevernejše postojanke andeške posesti na Štajerskem, do Slovenjega Gradca.

Pričetek Slovenjega Gradca je popolnoma podoben onemu mesta Kamnika. Izprva je bil tu grad savinjskih mejnih grofov iz rodu Weimar-Orlamünde. Iskati ga moramo na hribu nad „Starim gradom“, tam kjer je danes cerkev sv. Pankracija. V 11. stoletju je bila sedanja župna cerkev še grajska kapela, katero je obdajalo starodavno utrjeno poslopje. Imenovalo se je kratko „Gradec“ in še le v 13. stoletju so mu začeli praviti „Slovenji gradec“, da so ga ločili od „Bavarskega gradca“ ob Muri, sedanjega štajerskega glavnega mesta, „Nemškega gradca“. — „Gradec“ je bil središče obsežnega posestva, takozvane slovenjegraške provincije, ki se je raztezala od sedanje koroške meje do Pohorja na vzhodu in do Drave na severu.

Ko so dobili andeški grofi Slovenji Gradec (okoli leta 1173.), je bila že tamkaj župnija in celo sedež savinjskega arhidiakona. Pod njihovo vlado se je kraj kmalu dvignil. Postal je važno središče za trgovino, kakor Kamnik, Žalec in Laško. Prvotno naselbino moramo iskati v Starem trgu, pa tudi pričetki sedanjega mesta so bili takrat že dani, ker se leta 1251. omenja mestna cerkev sv. Elizabete.

Andeškim grofom so bila posestva na Slovenskem približno to, kar so sedaj državam kolonije v Aziji, Ameriki in drugih delih sveta. Opažamo pa, da so skrbeli za svoja mesta in trge, se trudili, da napeljejo promet iz Koroške, Štajerske skozi Kranjsko v Istro in njena primorska mesta. V ta namen so ustanovili gostinjce v Tuhinjski dolini („Špitalič“) in vrh Ljubelja.

Posest na Slovenskem pa je imela biti rodbini tudi trdna opora za dalekosežne politične načrte na slovenskem jugu. Bertold IV., sin prvega vladarja iz te rodbine na slovenski zemlji, je dobil od cesarja Friderika I. Rdečebradca leta 1180. naslov „vojvoda Meranski“. Ta priimek nima ničesar opraviti s tirolskim mestom enakega imena. Za njim se marveč skriva slovansko ime „more“ (primerjaj Pomorje-Pommern). „Merania“ ali „Moravia“ je pomenjala deželo ob morju

in sicer sedanjo Hrvaško in Dalmacijo. Cesar Friderik, ki je v marsičem rad posnemal svojega slavnega prednika Karola Velikega, se je menda spomnil, da je nekdaj tudi ta del jugoslovanske zemlje bil pod frankovsko oblastjo in hotel zopet obnoviti nekdanje vezi. Sicer so imeli andeški grofi le naslov „meranskih“ ali „hrvaško-dalmatinskih vojvodov“, pravi vladarji so bili ogrski kralji. Toda vidi se, kako



Kapela na „Malem gradu“ pri Kamniku.

so se počasi snovale vezi, ki naj bi jim utrdile oblast in vpliv med Jugoslovani.

Taka prilika je bila tretja križarska vojska (1189—1191). Cesar Friderik je peljal svoja vojna krdela po suhem preko Bosne in Macedonije v Azijo. Bertold IV., mejni grof istrski in vojvoda Meranski, je poveljeval tretji vojni trumi, kjer je bilo zbrano tudi plemstvo iz slovenskih dežel. Srbi in Bulgari so se bili prav takrat osvobodili bizantskega jarma in so iskali zaslombe pri mogočnem nemškem

cesarju. Obljubili so mu celo pomožne čete, ako bi hotel zajeti Carigrad. Srbi so mu imeli dati 20.000, Bulgari 40.000 mož. Pogajanja z njimi pa je vodil Bertold, vojvoda Meranski. V Nišu je sklenil najpreje rodbinsko zvezo s Štepanom Nemanjo, velikim županom srbskim in njegovim bratom Krešimirom (Crazimer) (23. julija 1189.) Obljubil je namreč Štefanovemu sinu Tohu dati svojo hčer za ženo. Na praznik sv. Jurija prihodnjega leta je imelo srbsko poslanstvo priti po mlado knežno v Istro. Meseca novembra se je Bertold pogajal z Nemanjem ob vhodu v balkanske soteske zaradi pomožnih čet in tudi še v zimskih mesecih je bil večkrat posredovalec med njim in cesarjem. A zdi se, da pogajanja niso privedla do uspeha. Brez srbsko-bulgarske vojske je Bertoldova truma prekoračila Helespont. Vojvoda se je odlikoval še v mnogih bojih in udeležil obleganja trdnjave Akon. Toda že leta 1190. se je vrnil domov, ne da bi videl svete dežele. Cesar Friderik je gotovo zato poveril pogajanja s Srbi istrskemu mejnemu grofu, ker je bil zmožen slovanskega jezika in pa, ker je bil določen za bodočega vojvoda jugoslovanskemu ozemlju, ki se je imelo pridobiti nemškemu cesarstvu.

Slava andeške rodbine ni dolgo trajala. Bertoldu IV., ki je umrl leta 1204., je sledil v mejni grofiji istrski in na slovenskih posestvih Henrik IV. A vladal je komaj štiri leta, ko ga zadene strašen udarec. Osumljen je bil, da je sokriv umora nemškega cesarja Filipa. — Za rimsko cesarsko krono sta se namreč po smrti Henrika VI., sina mogočnega Friderika, l. 1197. poganjala dva tekmeca, Filip iz štaufovske rodbine in Oton Bavarski. Filip je dobil na Nemškem premoč in bi bil gotovo svojega nasprotnika popolnoma izpodrinil, da ga ni grof Oton iz Wittelsbacha leta 1208. v Bambergu zavratno umoril. Vse se je zgražalo nad tem strašnim zločinom. Javno mnenje je obdolžilo tudi andeško rodbino, da je z morilcem v zvezi. Henrik, mejni grof istrski in njegov brat Ekbert, škof bamberški, sta morala naglo bežati na Ogrsko k svojemu svaku, kralju Andreju II., da si rešita življenje. Vso njuno lastnino in njune fevde pa je cesar Oton IV. zaplenil. Toda obsodba je bila krivična. Novejši zgodopisci so vsi tega mnenja, da se nobeden imenovanih grofov ni udeležil zarote proti Filipu, ker nista imela nikakega povoda mu biti sovražna, niti nista mogla pričakovati kakega dobička od njegove smrti. Zato je tudi andeška rodbina polagoma zopet prišla v milost pri nemškem cesarju. Leta 1211. je dobil Henrik IV. zopet Istro in Kranjsko mejno grofijo in vsa rodbinska posestva na Slovenskem. Srečujemo ga v Kamniku in Slovenjem gradcu, ali pri akvilejskem patriarhu Bertoldu, njegovem bratu. Bavarski samostan Diessen, kateremu so bili andeški grofi zavetniki, je dobil za njegove vlade obsežna posestva pri nas.

Leta 1228. je Henrik umrl brez potomcev. Njegova žena Sofija Višnjegorska je po soprogovi smrti z rodbinskim premoženjem napravila mnogo pobožnih in dobrodelnih ustanov pri cerkvah in samostanih, pa je kmalu zapustila svet in umrla kot redovnica v admontskem samostanu.

Delovanje drugih vojvodov Meranskih, Otona VII. in VIII., ki sta nasledovala Henriku, je bilo namerjeno za drugimi cilji. Za svojo

posest na Slovenskem se niso mnogo brigali. Kranjska in istrska mejna grofija pa je zopet prešla na akvilejske patriarhe. Ko so z Otonom VIII. izumrli moški potomci andeške rodbine (leta 1248.), je preostala še Agneza kot dedinja vsega premoženja. Zato so jo snubili Babenberžani in Španhajmi, dokler se ni koroškemu vojvodu Ulriku III. posrečilo, z njeno roko dobiti tudi bogata andeška posestva v svojo oblast.

Trajen spominek je podedovala od te rodbine kranjska dežela, namreč svoj grb. Andeški grb kaže orla, ki ima razprostrte peruti in na desno stran obrnjeno glavo. Ista podoba se kaže na pečatih. V grbu Otona VIII. je nad orlom še upodobljen lev, ki koraka na desno. — V kranjskem grbu je imel orel preko prsi in peruti še pas v belo-modro-rdeči barvi. Leta 1463. je cesar Friderik III. hotel kranjske stanove odlikovati in jim je dovolil, da smejo mesto bele barve rabiti zlato in orlu postaviti na glavo cesarsko krono. Tak je ostal grb do leta 1848., ko je vlada dovolila, da smejo zopet rabiti prvotne barve: belo-modro-rdeče.



Akvilejska bazilika (iz notranjščine).

4. Patriarh Bertold Akvilejski.

Mogočna rodbina andeških grofov, ki je štela med svojimi člani mnogo cerkvenih dostojanstvenikov, redovnikov in redovnic, je dala v prvi polovici 13. stoletja tudi akvilejski stolici pastirja in vladarja, patriarha Bertolda.

Bertold je bil vrhovni pastir prostrane škofije akvilejske, ki se je raztezala od reke Livence v Benečiji do Drave na severu in do Kolpe na vzhodu, pa tudi svetni vladar v Furlaniji, Istri in Kranjski marki. Za njegove vlade je bila akvilejska patriarhija na višku moči in ugleda. Prištevati ga moramo med one redke patriarhe, ki so se zanimali za slovenski del svoje škofije. Sam se je pogosto mudil v naših krajih, skrbel za dušni blagor svojih slovenskih podložnikov in mnogo storil v njihovo korist. Zato je potrebno, da se pomudimo ob njegovi podobi.

Bertold se je rodil v gradu Andechs na Bavarskem leta 1182. Bil je sin meranskega vojvoda Bertolda IV. Dve njegovi sestri sta dosegli kraljevo krono in sicer Agneza, soproga francoskega kralja Filipa Avgusta in Gertruda, ki se je poročila z ogrskim kraljem Andrejem II. Tudi dve svetnici je štel med svojimi sorodniki: Hedvigo, knjeginjo šlesko, ki mu je bila sestra in stričnico Elizabeto Turinško, hčer ogrske Gertrude.

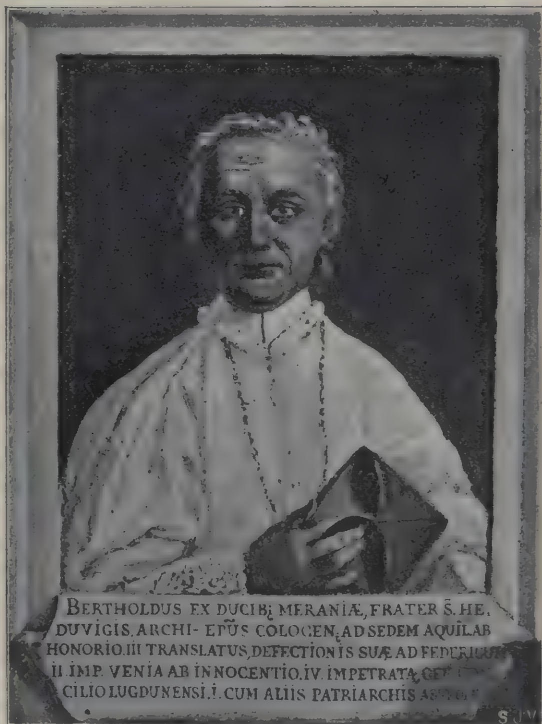
Za vzgojitelja je dobil mladi Bertold nekega viteza, ki ga je bolj izuril v raznih bojnih igrah in viteških spretnostih kakor pa v vedi in umetnosti. Še predno je postal duhovnik, je dobil proštijo bambeško in kmalu se mu je odprla pot celo do višje časti.

Ogrska kraljica Gertruda je imela velik vpliv na svojega soproga. Bila je ponosna in častihlepna ženska in je na vso moč pospeševala svoje sorodnike. Po njenem prizadevanju je dobil Bertold nadškofijsko stolico v Kaloči, čeprav je bil še le 24 let star in malo poučen v bogoslovju. Papež Inocencij III. ga izprva ni hotel potrditi, ker je vedel, da je premlad za tako dostojanstvo. Na prošnjo kralja Andreja mu je slednjič vendar poslal nadškofovski palij. — Bertoldova vlada v Kaloči ni bila srečna. Ogri so mu bili sovražni, ker je bil nemškega rodu, pa tudi s svojim nastopom jih je večkrat razžalil. Vendar je vsled svoje rodbinske zveze s kraljem kmalu dosegel tudi vplivne politiške službe. Leta 1209. ga je imenoval kralj Andrej za bana na Hrvaškem in leta 1212. je postal celo upravitelj ogrskega kraljestva.

Zdi se, da je Bertold v tej dobi živel precej posvetno in se zapletel v mnoge spletke na kraljevem dvoru. Ko so leta 1203. tudi drugi trije bratje, Ekbert, Henrik IV. in Oton, ki so bili osumljeni sokrivde pri umoru cesarja Filipa, pribežali na Ogrsko k sestri Gertrudi, se je nemški vpliv na ogrskem dvoru posebno utrdil. To je izzvalo pri ogrskih magnatih hud odpor. Morda so se nemški grofi res prešerno obnašali. Osnovala se je tajna zarota zoper nje. Bližnji povod je dal nek zločin, katerega je baje storil po sporočilu nekaterih Bertold, dočim drugi dolže mejnega grofa Henrika. Zarotniki so leta 1214. umorili kraljico Gertrudo. Bertold in njegovi bratje so si rešili življenje le s tem, da so naglo zbežali na Nemško.

Leta 1218. je bil Bertold izvoljen za akvilejskega patriarha in od papeža Honorija III. potrjen. Njegovo življenje in delovanje v novem dostojanstvu je mnogo resnejše in pomenljivejše, kakor pa mladostna leta, ki jih je preživel na Ogrskem. Na patriarško stolico je bil slovesno umeščen.

Prihod novega patriarha v akvilejsko stolnico je bil za vso škofijo velik praznik, ki je privabil iz vseh krajev neštete množice v starodavno mesto. Ne le Furlanci, ampak tudi Goričani, Kranjci in Slovenci iz drugih pokrajin so ob tem slavlju radi romali v Akvilejo. Seveda so bili navzoči vsi cerkveni prelati: podložni škofje, opati samostanov, arhidiakoni. V obilnem številu je došlo plemstvo in vsa mesta so poslala svoje zastopnike. Na meji mestnega ozemlja je pričakovala novega patriarha duhovščina s kapitljem na čelu. Patriarh je jezdil na beli muli, pred njim diakon s križem. Za njim so se vrstili v slovesni procesiji: duhovščina, dvorni stražniki (paži), vojaštvo, podložni plemiči in telesna straža. Pri glavnih vratih stolnice je patriarh stopil z mule in se pri tem posluževal nekega določenega kamna. Bertoldu je po nesreči izpodrsnilo in je padel na cerkveni prag. Ljudstvo bi bilo to malo nesrečo ob slovesni priliki gotovo imelo za slabo znamenje in jo smatralo za napoved nesrečne vlade. Toda Bertold je imel razsodnega duha in je spoznal položaj. Razprostrl je roke na cerkvenih tleh, kakor bi jih hotel objeti in zaklical s psalmistom, kraljem Davidom: „Hic requies mea in saeculum saeculi“ („Tukaj je moje počivališče na vse veke“), češ, da si je že sedaj izbral mesto za svojo rakev. Res so ga pozneje pokopali ob cerkvenih vratih in mu omenjene besede vdolbli v spominsko ploščo za grobni napis. — Sredi cerkve je patriarh pokleknil, odvzeli so mu biret in dekan stolnega kapitlja mu je dal slovesni blagoslov. Nato ga je duhovščina spremila v prezbiterij in ga umestila na patri-



Patriarh Bertold Akvilejski.

arhovsko stolico, kamenit sedež iz belega marmorja, ki je še ohranjen. S tega sedeža je imel patriarh kratek latinski nagovor. Sledila je slovesna pontifikalna maša, med katero so zastopniki duhovstva, plemstva in mest darovali novemu poglavarju razne dragocenosti; debele sveče, denar, vino, zlate in srebrne posode. Po maši je patriarh podeljeval fevde in razne darove zaslužnim vojakom in podložnikom; ako je kdo prejel od njega zlato verižico ali z zlatom okrašen pas, veljalo je to za posebno odlikovanje. Belo mulo z dragocenimi vajeti in patriarhove ostroge je dobilo mesto Akvileja v dar. Bertold se je ob tem slovesnem umeščenju izkazal posebno velikodušnega, ker je podaril vsem nevoljnikom na andeških posestvih v Furlaniji prostost.

Bertoldu se je posrečilo tudi svetno oblast akvilejskih patriarhov zopet obnoviti v nekdanjem sijaju. Kranjska in Istrska marka, kateri je bil Sieghard leta 1077. prejel od cesarja kot državni fevd, ste namreč proti koncu 12. stoletja prešli v oblast Španhajmov in andeških grofov. Ker je sedaj eden iz njihove rodbine zasedel akvilejsko stolico, so se drugi bratje radovoljno z njim poravnali in priznali starodavno oblast akvilejske cerkve čez istrsko in kranjsko zemljo. Cesar Friderik II. je leta 1227. te pravice iznova potrdil.

Kot svetni vladar je imel Bertold takoj mnogo posla v Furlaniji, kjer je divjal hud boj med plemstvom in v Istri, kjer so bili Benečani zasedli Pulj, Poreč in mu odvzemali polagoma še druga obrežna mesta. V vsem sijaju mogočnega kneza se je pokazal leta 1220. ob kronanju cesarja Friderika II. v Rimu, kamor je došel v spremstvu 2000 konjenikov.

S cesarjem Friderikom II. je bil patriarh Bertold vedno v tesni, prijateljski zvezi in je bil od njega opetovano bogato obdarovan. A prav ta zaupna zveza mu je napravljala mnoge težave, ko je prišlo med papežem in cesarjem do hudega razpora. Leta 1227. je papež Gregor IX. Friderika izobčil, ker je vedno odlašal obljubljeno križarsko vojsko in prelomil prisego. Bertold pa je stal še vedno na strani cesarjevi in mu ni hotel odtegniti pomoči. Zato se papež v nekem pismu bridko čez njega pritožuje, češ, da se druži s sovražniki sv. cerkve in celo druge izkuša pridobiti za cesarja. Iz tega namena je bil potoval k svojemu svaku, ogrskemu kralju Andreju in se izognil poslancu Egidiju, katerega je bil (papež) k njemu poslal. Pod pokorščino in prisego ga roti, naj ostane zvest in vdan apostolski stolici in naj ne pomaga sovražnikom sv. cerkve, sicer bi ga moral imeti za krivoprisežnika in ga proglasiti za izobčenega. Za enkrat se je Bertoldu z drugimi knezi vred posrečilo napraviti mir med papežem in cesarjem. Leta 1230. je bil sklenjen mir in Friderik odvezan izobčenja. — Ko se je leta 1239. nasprotstvo med obema najvišjima oblastnikoma krščanstva iznova poostrilo in je izbruhnil srdit boj, vidimo akvilejskega patriarha iznova ob strani cesarjevi. A sedaj mu ni bilo več mogoče pomirjevalno vplivati, ampak njega samega je zadelo zagroženo izobčenje. Ta stroga cerkvena kazen ga je hudo pekla. Spoznal je tudi, da vodi Friderikova politika v pogubo. Zato je potoval v Rim, si osebno od papeža izprosil odvezo in mu obljubil zvestobo. Bil je

tudi leta 1245. navzoč na splošnem cerkvenem zboru v Lijonu, kjer je bila cesarju Frideriku II. odvzeta vladarska oblast.

Za patriarhovo državico je bila Bertoldova vlada pomenljiva, ker si je ustvaril za Furlanijo parlament ali državni zbor, menda najstarejši zgled te vrste. V tem parlamentu so imeli pravico zborovanja in glasovanja cerkveni prelati, plemstvo in odposlanci mest. Zbrali so se v kaki cerkvi, v gradu, na mestnem trgu ali pa na prostem polju pod milim nebom. Leta 1251. so zborovali poslanci na konjih, na prostrani ravnini „Campo Formio" v Furlaniji. Brez dovoljenja parlamenta ni smel patriarh napovedati vojske, niti sklepati miru ali nove zveze. Tudi za nove zakone in davke je bilo treba njegovega privoljenja. Redni shodi tega zanimivega zbora so se vršili vsako pomlad, koncem meseca maja, izredni pa ob nastopu vlade novega patriarha. Tedaj je moral sam v najkrajšem času sklicati parlament in pred njim priseči, da hoče varovati svoboščine in pravice dežele. Iz njega si je tudi izbral svetovalce, po enega iz kurije duhovstva, plemstva in meščanov, ki so mu pomagali pri vladi. Prvikrat se omenja parlament leta 1204., stalna ustanova pa je postal za patriarha Bertolda.

Kakor drugi svetni knezi je tudi akvilejski patriarh stopil večkrat na čelo vojske in se podal v boj. Opraviti je imel z upornimi plemiči v Furlaniji, s sosednjimi Trevižani in s koroškim vojvodom Bernardom. Leta 1240. je vodil križarsko vojsko iz naših pokrajin proti Mongolom na ogrsko mejo.

Mnogo si je prizadeval, da bi iznova dvignil svoje razpadajoče stolno mesto, starodavno Akvilejo. Patriarh Popon je bil okoli l. 1030. na razvalinah starega rimskega mesta sezidal novo srednjeveško Akvilejo. A tudi Poponovi nasledniki so se mnogo trudili, da bi vzdržali nekdanji pomen tega važnega trgovskega središča, ki je imelo na svojem pečatu ponosen napis: „Akvileja, glavno mesto Italije" („Urbs haec Aquilea, caput est Italiae"). Toda propadanje mesta se ni dalo vzdržati. — Znano je, da je zapadna obal Adrije zelo plitva. Gorske reke, Ter, Tilment, Nediža ob velikih nalivih prineso mnogo peska z gora, preplavljajo okolico, pa tudi zasipljejo svoje izlive z gramozom. Na drugi strani tudi morje ob času plime, ali kadar drvi „široko" mogočno valovje, preplavlja obal, napolni vse kotline in dolbine, se zajezi za raznimi nasipi, da potem ne more več odteči. Tako nastajajo močvirja, ki ob vročini kužijo zrak in povzročajo razne bolezni, zlasti mrzlico. Pri Akvileji so se kmalu pojavile te nezgode in povzročile, da je prišla v sloves nezdravega mesta. Prebivalci so ga zapuščali, celo duhovniki in redovniki niso mogli tamkaj vzdržati vse leto. Mesto je vidno propadalo. Bertold se je z vso močjo zavzel, da bi ga zopet dvignil. Nameraval je skopati kanale, ki bi odvajali vodo, popraviti ceste in hiše. Načrt za izboljšanje mestnega ozemlja je predložil parlamentu, ki mu je soglasno pritrdil in obljubil za izvršitev znatne doneske. S papeževim dovoljenjem je naložil davek tudi vsem župnijam po akvilejski škofiji, da bi se moglo obnoviti cerkveno središče. Toda vsi poizkusi Bertolda in njegovih naslednikov so bili zaman. Mesto je zapadlo pogubi. Že Bertold je leta 1238. pre-

stavil svojo stolico iz Akvileje v laški Videm (Udine), ki je bilo zdravo mesto s prijetno lego. In poslej so patriarhi vedno tamkaj bivali. Le ob slovesnih prilikah ob umeščenju in velikih praznikih so še obiskovali akvilejsko stolno cerkev, simbol svoje slave in oblasti.

Ozrimo se sedaj še na pastirsko delovanje Bertoldovo! Mnogokrat je prepotoval slovenski del svoje škofije in se pogosto mudil na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem. Srečavamo ga pri nas ob raznih prilikah v spremstvu nekaterih istrskih ali furlanskih podložnih škofov. V cerkvah ali na svojih gradovih je zbral okoli sebe arhidiakone in druge duhovnike in z njimi reševal razne cerkvene zadeve. Leta 1231. je v Rečici blizu Gornjega grada sodil dva kmeta, Lenarta in Janeza iz Vologa, ki sta bila obdolžena, da sta se po noči splazila v gornjegrajski samostan, tam predrla stene in odnesla mnogo dragocenih reči. Pred sodnijo obtoženca nista mogla zločina tajiti in bi bila po tedanjem pravu zapadla smrti. Patriarh ju je na prošnjo opata Alberta pomilostil in jima naložil za kazen, da morata iti čez morje v Sveto deželo in tamkaj vse svoje dni opravljati vojaško službo.

Zelo je dvignil Bertold ugled slovenske božje poti na Kamnu v Junski dolini na Koroškem. Cerkev je pripadala dobrlovaškemu samostanu avguštincev. Slovensko ljudstvo jo je rado obiskavalo, ker je tamkaj bila pokopana blažena Hildegarda, ki je umrla v sluhu svetosti. Leta 1238. pa je cerkev iznova zaslovela zaradi nekega čudeža. Duhovnik Volbert, ki je v cerkvi sv. Lovrenca na Kamnu daroval sv. mašo, je izpremenil kruh in vino tudi vidno v podobo mesa in krvi Kristusove. Patriarh Bertold in tirolski grof Albert sta baje sama prišla gledat čudo in se prepričala o njegovi resničnosti. Grof Albert je takoj pri tej cerkvi ustanovil dva beneficija, patriarh Bertold pa jo je s pismom, izdanim v Beljaku 28. aprila 1238, izvzel iz oblasti dobrlovaškega samostana in jo neposredno sebi podredil.

Versko življenje je bilo takrat posebno na Kranjskem še na nizki stopinji. Župnij je bilo malo in bile so silno obsežne, ljudstvo pa zapuščeno, neuko, zelo udano praznoverju in raznim zmotam. Zaradi pomanjkanja duhovnikov so mnogi umirali brez zakramentov. Tudi je bilo še dovolj poganskih navad in običajev vkoreninjenih. Sam papež Gregorij IX. je očital Bertoldu, da so v njegovi patriarhiji še malikovalci. Posebno zapuščena je bila Bela Krajina, kjer morda razun nekaterih grajskih duhovnikov ni bilo nobenih dušnih pastirjev. Ta del je bil prav takrat po prizadevanju andeških grofov, menda Bertolda samega, odločen od Hrvaške in pridružen Kranjski. Bertold se je zavzel za te obmejne kraje svoje škofije, kjer je bilo mnogo poganstva in krivovernih zmot. S pomočjo svoje pobožne svakinje Sofije Višnjegorske, ki je nakazala potrebne dohodke, je ustanovil l. 1228. župnijo Črnomelj in ji podredil štiri podružnice: Tri fare pri Metliki (ki je tedaj še ni bilo), Vinico, Semič in Podzemelj. Znamenita ustanovna listina, ki je bila izdana 18. oktobra, se glasi: „V imenu svete in edinstvene Trojice. Amen. Ker smo po božji previdnosti in blaženem Petru, namestniku Kristusovem, zato prejeli pastirstvo in vlado duš, da jih ne vodimo samo, ampak jim tudi koristimo, moramo z veliko previdnostjo in skrbjo paziti na to, kar se tiče izveličanja

vernikov in časti božje . . . Zato mi Bertold, po božji milosti patriarh akvilejske cerkve, naznanjamo v vednost vsem sedanjim ljudem in prihodnjim potomcem, da smo, nagnjeni po pravičnih in razumnih prošnjah prebljubljene naše sestre Sofije, pobožne mejne grofice istrske, ki po božji volji nima potomstva in je zato Kristusa, edinega sinu Marije, si izvolila za dediča, ljudstvo v okraju Metliki, ki je bilo zaslepljeno po zmotah in je posnemalo poganske navade, pridružili naši cerkvi in čredo, ki je bila zgrešila pravi hlev, zopet pripeljali na pot resnice. Ukazali smo, da se v tisti deželi, na kraju, ki se imenuje Črnomelj, posveti cerkev v čast sv. Petru, prvaku apostolov, in smo ji pridružili kot materi in učiteljici štiri cerkve, ki leže v njenem okrožju. Te v Kristusu ustanovljene cerkve je imenovana naša sestra v izveličanje duše svojega soproga, mejnega grofa istrskega, našega brata in svojo lastno korist obdarovala z bogatimi posestvi in je desetino te dežele po navadi rimske cerkve, ki je vseh glava in učiteljica, prepustila akvilejski stolici, tako, da vsi, ki imajo v posesti imenovano desetino, morajo njo od nas ali naših naslednikov dobiti v fevd, imenovana naša sestra in njeni dediči pa imajo pravico patronstva." — Še pomenljivejši je Bertoldov načrt za ustanovitev škofije v Gornjem gradu iz l. 1238. (Gl. I. del, str. 153). Ganljivo je popisal papežu zapuščenost ljudstva in pomanjkanje duhovnikov, ki je tem usodnejše, ker se je bati razširjanja krivoverstva. Žal, da ni prišlo do izvršitve.



Patriarhov prestol v baziliki.

Tembolj je izkušal dvigniti Bertold versko življenje z novimi samostani in redovnimi naselbinami. Prva taka ustanova je bil samostan dominikank v Velesovem. Tu so imeli v začetku 13. stoletja mnogo posesti vitezi iz Kamnika, ki so bili podložni andeškim grofom. Trije bratje, Gerloch, Walther in Weriand, župnik mengeški, so se leta 1238. zavezali s pogodbo, da hočejo dati svoja zemljišča za samostan in skrbeti za zgradbo poslopja. Weriand je obljubil preskrbeti dva zidarska mojstra in šest delavcev. Izdatno pomoč je obljubil tudi gornjegrajski opat Albert, ki je menda vzbudil zanimanje za to ustanovo. Patriarh Bertold je ustanovno pismo slovesno potrdil 11. decembra 1238. v cerkvi sv. Marjete ob navzočnosti mnogih cerkvenih in svetnih veljakov. Samostanu je podaril župnijo sv. Jurija in kapelo

sv. Tomaža pri Cerkljah. Ustanovniki so mu vtelesili župnijo sv. Marjete v Velesovem; pozneje je dobil še Cerklje. Tako so bili samostanu zagotovljeni izdatni dohodki, pa tudi velik vpliv v cerkvenih zadevah. Samostanska cerkev Matere božje je postala kmalu znamenita božja pot. Po njej se je kraj imenoval „Dolina Matere božje“ (Marienthal); staro slovensko ime pa je Velesalo (velika vas).

Prve redovnice so došle iz samostana Ziegelhofen na Nižjeavstrijskem. Pozneje nahajamo med njimi skoraj same plemkinje iz najimenitnejših rodbin. Nova ustanova je bila za naše kraje v dvojnem oziru pomenljiva: za gospodarstvo in versko vzgojo. Poleg Stične je bil velesovski samostan največje gospodarsko podjetje v deželi. Imel je mnogo zemlje, mnogo podložnih vasi in se je pridno udeleževal trgovine. Še večjega pomena pa je bil za versko vzgojo ljudstva. Tu je hitro nastalo važno cerkveno središče, z mnogimi duhovniki, kapelani, beneficiati, altaristi, kamor se je ljudstvo rado zatekalo v svojih verskih potrebah. Redovnice same so se pečale z vzgojo in poukom plemiških deklic. Bile so zelo izobražene in pridno prepisovale knjige. Zato imamo v tem samostanu najstarejšo pričo za dekliško šolo in dekliški vzgojni zavod v deželi.

Kmalu za velesovsko redovno naselbino je nastal sličen samostan v Studenicah pri Mariboru. Ustanoviteljica je plemenita gospa Sofija iz Rogatca. Nameravala je najprej sezidati cerkev in ubožnico (hospital). Toda zanimanje, ki se je bilo takrat vzbudilo za nova redova: frančiškanski in dominikanski, jo je nagnilo, da je odstopila od prvotnega načrta in ustanovila samostan dominikank. Patriarh Bertold je tudi ta samostan izdatno podprl. Leta 1245. je izdal listino v kateri pravi: „Da se izvrši pobožna in sveta želja predrage hčere v Kristusu, sestre Sofije, in da bi bilo naši duši v blagor in izveličanje, damo s tem na znanje vsem, da podarimo župnijo Slivnico novi sadiki pri Studencu Matere božje v Poljčah z vsemi dohodki in pravicami, ki ji pripadajo“.

Nič manjšega pomena, kakor omenjena dva samostana, so bili duhovni sinovi sv. Frančiška ali minoriti, ki so prišli za vlade Bertoldove v naše kraje. Najpreje je bil ustanovljen samostan minoritov v Gorici, kmalu potem v Ljubljani, Beljaku, Celju in Ptuju. Z minoriti je dobilo ljudstvo vnete pridigarje in izpovednike.

Bertold je sploh kazal v pastirskem delovanju globoko pobožnost in pravo apostolsko skrb za svoje podložnike. Napravil je mnogo pobožnih in dobrodelnih ustanov, obdaroval bogato cerkve in samostane. Zadnje njegovo pomenljivo delo na Slovenskem je bila nova cerkev sv. Elizabete v Slovenjem Gradcu, andeškem trgu. S tem je hotel postaviti dostojen spomenik svoji stričnici, ki je bila leta 1236. prišteta med blažence. Ukazal je, da se njen praznik po vsi akvilejski škofiji slovesno obhaja. Prav v tej cerkvi je 30. aprila leta 1251. (ob posvečevanju) podaril svoje rodbinsko posestvo Slovenji Gradec akvilejski škofiji. Že mesec pozneje (23. maja) je umrl v visoki starosti 70 let. Pokopali so ga na kraju, ki si ga je bil zaznamoval že ob začetku vlade, ob glavnem vhodu akvilejske bazilike. — Preprosto ljudstvo ga je ohranilo v dobrem spominu.

5. Babenberžani na Štajerskem.

Domači dinastiji štajerskih grofov ni bilo prisojeno dolgo življenje. Prvi vojvoda Otokar IV. je bil tudi zadnji svojega rodu. Ker je bil izza mladih let bolehen in je nalezel še strašno gobovo bolezen, je ostal neoženjen in brez potomstva. Zato je moral že v življenju poskrbeti, kaj bode z veliko, lepo štajersko deželo po njegovi smrti. Gotovo se je o tej zadevi najpopreje posvetoval s cesarjem Friderikom I., ker je bila Štajerska državni fevd, pa tudi s svojim podložnim plemstvom in odločilnimi cerkvenimi oblastniki. Uspeh tega posvetovanja je bil sklep, da naj pripade vojvodina Štajerska po Otokarjevi smrti avstrijskim vojvodom iz babenberškega rodu. Sredi meseca avgusta leta 1186. sta se šešla vojvoda Otokar in Leopold Babenberški, spremljana od mnogih veljakov, na Šentjurijski gori ob Aniži. Tu je bila sestavljena Otokarjeva „oporoka", ki določa zedinjenje Štajerske z Avstrijo. V njej pravi namreč štajerski vojvoda: „Ker je Bog v svoji milosti že našim starišem pa tudi nam podelil veliko bogastvo na ljudeh in posestvih, nas mori huda skrb, ker nimamo nobenega dediča, komu naj pripade naša lastnina. Ko smo se torej posvetovali z našimi veljaki, smo izbrali zelo plemenitega, strogega in zvestega avstrijskega vojvoda Leopolda, našega sorodnika za svojega naslednika, ako bi umrli brez potomstva, ker njegova dežela meji na našo in bode pravičnost enega kneza lažje vladala obe deželi."

Ob tej priliki je Otokar slovesno potrdil pravice štajerskega plemstva, duhovščine in samostanov. Meščanov in kmečkega ljudstva ne omenja v svoji oporoki, kajti mesta so bila tedaj še le v početkih, politično brez pomena, kmečko ljudstvo pa podložno grajščakom in popolnoma v njihovi oblasti.

Meseca maja leta 1192. je umrl Otokar IV., komaj trideset let star. Pokopali so ga v zajčkem samostanu, kjer so počivali tudi njegovi stariši.

Blizu 150 let so bili Otokar in njegovi predniki iz rodu travenskih grofov vladarji štajerske dežele. Bili so odločni, razumni možje, katerim se je posrečilo polagoma razširiti svoje ozemlje in meje svoje oblasti prestaviti globoko doli v slovenske pokrajine.

G r a d e c se je pod njimi dvignil v glavno mesto dežele. Slovenci so mu dali ime in gotovo na kraju sedanjega mestnega gradu že postavili preprosto utrdbo, v kateri so iskali zavetja ob času obrskih ali madjarskih navalov. Tudi pozneje, ko so travenski Otokarji tam gori postavili svoj zidani grad, se je zaznamoval do 13. stoletja le s slovenskim imenom, kar pomenja, da je bila tudi okolica s Slovenci naseljena. Isto izpričujejo premnoga krajevna imena: Topla (Topel), Gaberje (Gabriach), Borovnica (Fernitz), Rakovnica (Ragniz). Slovenci so tudi prostrano graško ravan iztrebili in obdelali. Ime Vinica priča, da so naši pradedje v graški okolici gojili celo vinorodno trto.

Prvi meščani v Gradcu, trgovci in obrtniki, so bili pač priseljeni Nemci iz Bavarskega. Zato se je pozneje mesto imenovalo „Bavarski gradec".

Štajerski grofi so se posluževali za povzdigo svoje dežele tistih kulturnih sredstev, ki jih je nudil tedanji čas. Materielna in duševna kultura pa sta bili takrat tesno združeni, in nositelji obeh so bili menihi. Zato vidimo, da so tudi travenski Otokarji marljivi pospeševatelji samostanov. V obližju Gradca so leta 1128. naselili cistercijane, jim sezidali samostan Runa (Rain) in jih obdarovali z mnogimi zemljišči.

Dočim so bili pri naselitvi cistercijanov v graški okolici pred vsem merodajni gospodarski oziri, je imel samostan avguštincev v Borovi (Vorowe, nemški Vorau) skrbeti za pastirstvo v najskrajnejšem severovzhodnem delu dežele, ob ogrski meji. — Najznamenitejša ustanova v sedanjem slovenskem delu dežele pa je bil zajčki samostan (1159.) (Glej I. del, str. 109). O kulturnem delu kartuzijanov priča Žička dolina, ki je plod njihovega truda in dela. Iz samostanskih gospodarskih zapiskov posnamemo, da so imeli mnogo posestev tudi na Dravskem polju, v Oplotnici in Zrečah.

Vnanja zgodovina štajerske zemlje pod vlado travenskih grofov ne kaže izrednih dogodkov. Razun malih viteških bojev in prask, je omeniti pred vsem napade Ogrov. Veliki madjarski navali, ki so nekdaj Nemčijo in Italijo napolnjevali s strahom in grozo, so sicer sredi 10. stoletja preminili, toda Štajerska in Kranjska tudi poslej nista bili pred njimi varni. Ob meji so se vedno bili vroči boji, kakor pozneje med Turki in Hrvati v vojaški granici. In Madjari so bili še vedno bolj nagnjeni, na roparskih pohodih si ugrabiti bogat plen, kakor pa se preživljati z mirnim poljedelstvom.

Iz življenjepisa solnograškega nadškofa Konrada (1106—1147) posnemamo, da so vsled madjarskih napadov posebno trpele slovenske pokrajine, kjer so divji roparji ugrabili mnogo ljudi, da so jih prodali za sužnje v orient. Zato so morali deželni vladarji in drugi veleposestniki pred vsem skrbeti za utrjene gradove in močno obmejno stražo. Nadškof Konrad je dal sezidati Lipnico, iznova utrditi razpadli Ptujski grad in Rajhenburg za Savo. Tudi se mu je posrečilo z odločnim nastopom madjarsko nasilstvo za nekaj časa zavrniti. Njegov življenjepisec pohvalno omenja, da so se za njegove dobe obmejne dežele zopet povrnile k nekdanjemu blagostanju. Bile so pokrite z vasmi, gradovi in naseljenci in glede na rodovitnost in raznotere pridelke niso kar nič zaostajale za Avstrijo. Trgovina z ljudmi, ki je bila od nekdaj zelo živahna, je postala zelo redka, da skoraj popolnoma izginila. — Posebno skrbni in odločni branitelji meje so bili vitezi Ptujski, katerim se je leta 1160. posrečilo celo velik kos sveta okoli Velike nedelje Madjarom odtrgati in jo pridružiti Štajerski.

Vlada Babenberžanov, ki so nastopili leta 1192. dediščino travenskih grofov, je trajala pol stoletja. Štajerski deželi ni prinesla izrednih dogodkov in dobrot. Toda za Babenberžane same je bila nova posest zelo pomenljiva, kajti z njo se jim je odprla pot proti jugu, kamor je tudi odslej težila njihova politika.

Prvi vojvoda tega rodu Leopold V. je vladal le dve leti. Meseca maja leta 1192. je sprejel v Gradcu poklonitev podložnega plemstva in duhovstva. Tedaj je dal v znamenje združenja na javnem trgu na sulico obesiti oba deželna grba: štajerskega in avstrijskega in je imel



Vojvoda Leopold VI. se vrača s križarske vojske na Dunaj.

pred cerkvijo sv. Egidija (sedaj stolna cerkev) prvo javno sodbo. Prav tam je tudi dve leti pozneje nesrečno končal življenje. O božičnih praznikih se je mudil v Gradcu z mnogobrojnim spremstvom. Na dan sv. Štefana je bila napovedana viteška igra. Toda vojvodi se je na ledenih tleh izpodrsnilo, padel je s konja in si zlomil nogo. Zdravniki so mu jo morali odsekati, pritisnil je prisad in v nekaterih dneh je Leopold izdihnil dušo. Neki zgodopisec tiste dobe ga lepo označuje z besedami: „Reveži in bogatini so žalovali za njim tako zelo, da ni bilo preje nikdar slišati takega žalovanja“.

Štajersko je podedoval njegov sin. V zgodovini je znan pod priimkom Leopold „Slavni“ (der Glorreiche, leta 1194—1230). V vrsti babenberških Leopoldov je bil šesti tega imena. — Vlada Leopoldova je pomenjala za Štajersko dobo mirnega razvoja in procvitanja. Skrbel je za varstvo meje proti Ogrski in ustanovil celo vrsto utrjenih krajev (Neustadt, Friedberg, Voitsberg). Kot močno obmejno stražo je naselil nemške križarje v Gradcu in Veliki nedelji. — Posebno pomenljiva je zgradba „Zidanega mostu“ čez Savo pri Radečah. Promet iz podonavskih pokrajin v Italijo je šel tedaj čez Severnik (Semmering), kjer so bili travenski grofi ustanovili gostinjec, potem skozi dolino Murice do njenega izliva v Muro, od tod čez Ljubno in Judenburg do planinskega sedla pri Neumarktu. Tu je cesta prekoračila Alpe, šla dalje čez Breže, Šentvid, Beljak proti Pontebi in v furlansko ravnino. Vojvoda Leopold VI. pa je hotel napeljati promet čez Gradec, Laško, skozi savsko sotesko na Ljubljano in od tod v primorska mesta. „Zidani most“ je bilo torej pomenljivo kulturno delo, ker je odprlo trgovini novo progo in naše dežele približalo podonavskim pokrajinam. Nič manj ni bil važen za Babenberžane, katerih vpliv se je preko njega razširjal proti jugu. Vojvoda je pripisoval novemu mostu dovolj pomena, ker je sam pregledal novo zgradbo, ko je bila dovršena (1224.) in se je imela izročiti prometu.

Kako se je s trgovino širil tudi politični vpliv Babenberžanov v deželah tostran Save, izpričuje njihova posest, ki so jo kmalu pridobili na Dolenjskem. Leta 1229. je freisinški škof Gerold prodal vojvodi Leopoldu vsa svoja posestva v Slovenski marki za 1650 mark srebra. Bila so to obsežna zemljišča s sledečimi kraji: Zagrad, Klenovik, Kersinvrh, Laknica, Male in Velike Poljane, Brezje, Draga, Stari Grad, Nemška vas, Na bregu, Strug, Breznik, Gabrje. Središče teh posestev je bila Dobrava (Gutenwert), važna postojanka za trgovino s Hrvaškim. Tedaj je bila Dobrava že mal trg, kjer so imeli freisinški škofje svojo hišo, sodnika, kastelana, razne druge uradnike in nadzornike posestev. Za Babenberžane je bila to prva postojanka na Kranjskem in pričetek poznejših pridobitev. — Nakup malega okrožja Pordenone v Furlaniji, ki ga je vojvoda Leopold pridobil od gospodov „di Castelo“, pomenja nov korak proti jugu in proti morju.

Po zgledu tedanje viteške gospode je tudi vojvoda Leopold leta 1217. šel na križarsko vojsko v Sveto deželo. Ta pohod bi smeli imenovati avstro-ogrsko križarsko vojsko, ker se je h krati z njim tudi ogrski kralj Andrej II. odpravil čez morje na Jutrovo. Izredno mnogo odličnega viteštva iz naših krajev je bilo v Leopoldovi

armadi: škof bamberški Ekbert, vladar v beljaški okolici, vojvoda Oto Meranski iz Istre, Engelbert Turjaški, grofi Bogen in Plaien in še mnogo drugih. Leopold je šel preko Štajerske in Kranjske v Akvilejo in od tu čez Istro v Hrvaško Primorje, kjer se je pridružil kralju Andreju, ki je došel preko Zagreba z ogrskimi in hrvaškimi velikaši. Združena vojska je prodirala po dolini Zrmanje proti Splitu, kjer se je vkrcala na beneške ladje.


Vojvoda Friderik Bojeviti, zadnji Babenberžan.

Mnogo Slovencev in Hrvatov se je tedaj borilo pod zastavami štajerskega, kranjskega, koroškega, istrskega plemstva in prelilo svojo kri za rešitev svete zemlje. Križarjem se je pridružilo tudi veliko pobožnih romarjev, ki so hoteli pod njihovo zaščito obiskati posvečene kraje. Poedinosti iz te vojske nam je malo znanih. Ogrski kralj Andrej se je brez posebnega uspeha kmalu vrnil domov. Avstrijski križarji so se hrabro borili v Siriji, Palestini in Egiptu. Naskočili so saracensko trdnjavo na gori Tabor in osvojili močno utrjeno mesto Damiette, ki je bilo ključ do Egipta. Leta 1219. se je vojvoda Leopold s svojimi trumami vrnil iz Palestine in meseca avgusta dospel zopet na Dunaj. — Ta križarska vojska je imela za naše kraje še to posledico, da so se vladarji slovenske zemlje seznanili na Jutrovem z dvema redovama, ki sta prav kmalu dobila mnoge naselbine po naših krajih, namreč z nemškimi vitezi in redom „manjših bratov“ (minoritov).

Vojvoda Leopold je umrl leta 1230. in je bil pokopan v cistercijanskem samostanu Lilienfeld.

Vlada njegovega sina Friderika Bojevitega (1230—1246) pomenja za avstrijske dežele pričetek bridkih in burnih časov. Novi vojvoda je bil orjaške postave, velikih telesnih moči, pogumen in podjeten, pa tudi nasilen in se je kaj malo zmenil za utemeljene zahteve in pravice drugega.

Zasledoval je politiko svojega očeta in skrbel, da razširi posest in oblast v slovenskih deželah. Zato se je oženil v drugem zakonu z Agnezo iz rodovine vojvodov Andechs-Meran, ki mu je prinesla za doto mnogo posestva.

Njegovo gospodstvo je bilo na jugu že tako obsežno in utrjeno, da si je privzel priimek „Gospod Kranjske“ in postal nevaren tekmec koroških Španhajmcev. Središče babenberških posestev je postal Kamnik, kjer je bila menda nameščena njihova deželna sodnija, dočim je Ljubljana pripadala koroškim vojvodom.

Še večji uspehi so se obetali avstrijskemu vojvodu. Vršila so se pogajanja s cesarjem Friderikom, da se Avstrija in Štajersko povzdigneta v kraljevino in se jima pridruži tudi Kranjska kot samostojna vojvodina, kateri je imel načelovati Friderikov sorodnik Anzelin, zadnji potomec Meranovcev. S tem bi bila babenberška posest na jugu zaokrožena in utrjena. Že je cesarjev pisar Peter de Vineis izdelal važno listino, ki je imela Frideriku potrditi oblast od Donave pa do Adrije, ko so se pogajanja hipoma razbila. Predno je še mogel podjetni vojvoda dalje zasledovati svoje visoke cilje, ga je zasegla smrt na bojnem polju.

Friderik je živel v vednih vojskah in praskah in si od tod pridobil priimek „Bojeviti“. Vojskoval se je z upornimi plemiškimi podložniki na Avstrijskem, katere je ukrotil, s češkim kraljem Vaclavom in ogrskim Andrejem. Ni se bal z umori in nasilstvi si odpirati pota do moči. — Ker so ga vedne vojske stale mnogo denarja, je nalagal podložnikom velike davke, cerkvam in samostanom grabil posestva in dragocenosti. Zato ni bil priljubljen niti pri meščanstvu, niti pri duhovščini. Opetovano so se pritoževali pri cesarju zaradi njegove samovoljnosti in krutosti. Vendar mu gre zasluga, da je leta 1241. obvaroval svoje dežele pred napadom divjih Mongolov. Ko se je leta 1246. spustil iznova v boj z Madjari je padel v bitki ob Litvi, dne 15. julija, ne da bi zapustil potomca. Z njim je izmrl babenberški rod.

Čeprav je bila Friderikova vlada zelo viharna, vendar so njegovo smrt obžalovali vsi domači zgodopisci in pesniki tedanjega časa. „Nesreča je bila,“ piše opat Ivan iz Vetrinja, „da je umrl vojvoda, a posebno še za to, ker ni zapustil nobenega dediča.“ Zato je veljal dan bitke ob Litvi skozi stoletja za dan nesreče in žalosti.



6. Vlada češkega kralja Přemisla Otakarja II.

Sredina 13. stoletja je bila usodna za naše pokrajine. Tri vladarske rodbine so izumrle. Mogočni ljudje, ki so dolgo določevali usodo našemu narodu, so odstopili s pozorišča. Novi gospodarji so se oglašali in prilaščevali pravico nad lepimi deželami. Vnel se je boj za dediščino, ki je imel za posledico še večjo nestalnost razmer, rastočo razdvojenost med plemstvom in ljudstvom. Strah in grozo brezvladja so slovenske dežele tedaj v veliki meri občutile. Poleg tega je še manjkalo vrhovnega zaščitnika in poglavarja, nemško-rimskega cesarja, ki bi bil z odločnostjo napravil red.

Najpreje je izumrl rod Babenberžanov (1246). Posrečilo se mu je meje svojega gospodarstva raztegniti tja do Kolpe in kršnega Krasa in pridobil si je bil tudi pristanišče Pordenone ob Adriji. Z ženitvijo in dedinskimi pogodbami se je posest širila in zaokroževala. Velika zemljišča nekdanjih vojvodov Meranskih, od katerih je živel le še Bertold, patriarh akvilejski, so jim pripadla. Vedno jasneje se je črtalo enotno gospodstvo Babenberžanov, ki se je imelo povzdigniti v kraljevino in obsezati alpske dežele od Donave do Adrije.

Toda z zadnjim Babenberžanom so bili tudi ti načrti položeni v grob.

Na jugu so sedaj nastopili koroški Španhajmci kot dediči njihovih teženj. Vojvoda Ulrik III. je vzel za ženo Agnezo, vdovo Babenberžana Friderika, dedinjo meranskih posestev, ki mu je oblast tako pomnožila, da se je imenoval „Gospod Kranjske in Slovenske Marke". Zdelo se je, da bode zopet starodavna Karantanija tisto središče, okoli katerega se bodo združile slovenske dežele, tembolj ker so Španhajmci tudi po južnem Štajerju (Slovenji Gradec) širili svojo oblast. Le dve desetletji je rasla moč koroških vojvodov. Leta 1269. je umrl Ulrik III. brez dediča, slovenske dežele pa so bile brez vladarja.

Težko je popisati, kolika zmeda in kolik nered je zavladal po naših krajih. Ni bil brez pomena obred, da so pred umeščenjem koroškega vojvoda na gosposvetskem polju smeli Gradnikarji, Patovčani in Ravbarji poljubno pleniti in požigati po okolici. Pokazali so s tem, kaj se je godilo v deželi, kadar ni bilo varuha in branitelja postav. Vse listine tedanjega časa opisujejo nasilstva roparskih vitezov, prešernost svetne gospode, praske in boje, plenitve in požige. Celo vitez Ulrik z Lichtenštajna toži o svojih tovariših. „Po noči in po dnevi ropajo po deželi. Mnoge vasi so razrušene in zapuščene. Bogatini so postali tako predrzni, da revežem ugrabljajo njihovo imetje." Pravil je lahko iz lastne izkušnje, ker so tudi njega ujeli in ga eno leto in tri tedne imeli zaprtega v hudi ječi, iz katere se je rešil le z velikimi žrtvami.

Enako slika tužne razmere štajerski letopis (Reimchronik) pišoč: „Tudi gospoda je začela okušati tisto revščino in nadlogo, ki so jo občutili romarji in trgovci, katerim so ugrabili njihovo imetje. Ne morem vam popisati, kakšna nesreča in kakšno trpljenje je zadelo deželo". Nič boljše, kakor revnemu ljudstvu, se ni godilo cerkvam

in samostanom, katerim je manjkalo mogočnega varuha. Z njihovimi zemljišči in dragocenostmi so se najraje odškodovali ropaželjni viteški sosedje.

Ob takih razmerah je umevno, da si je vse pošteno in miroljubno prebivalstvo želelo mogočnega in odločnega vladarja v deželo. In prav tak je bil mladi kraljevič Přemisl Otakar II. iz sosednje Češke. Bil je še mlad po letih in v polni moči, odločen, radodaren in prijazen, veledušen podpiratelj cerkva in samostanov. Združeval je v sebi vse lastnosti dobrega vladarja.

Najpreje je prišel Otakar do vlade v Avstriji in Štajerski. Kmalu po smrti bojevitega Friderika se je tamkaj osnovala stranka, ki ga je povabila, naj prevzame vlado v deželi. Otakar je bil takrat še prestolonaslednik in mejni grof na Moravi. S sijajnim spremstvom se je podal leta 1251. na Dunaj. Nikjer ni našel upora, povsod so ga radostno sprejemali. Češki kraljevič si je znal s svojo radodarnostjo proti mestom, cerkvam in samostanom pridobiti srca prebivalstva. — Ker so nekateri še vedno mislili, da imajo tudi ženski potomci babenberške rodbine neko nasledstveno pravico, je Otakar vzel za ženo postarno Marjeto, sestro umrlega Friderika. Njegova žrtev je bila tem večja, ker je bil sam zadnji moški potomec iz rodu Přemislovcev in od priletne soproge ni bilo več pričakovati zaroda. Nevesta je prinesla češki kroni neizpodbojno pravico do dveh lepih dežel.

Večje težave je našel Otakar na Štajerskem. Tudi tu se je ustanovila neka stranka, ki mu je bila prijazna, s solnograškim nadškofom Filipom in Ulrikom Lichtenštajnskim na čelu. Toda večina štajerskih plemičev je hotela imeti drugega gospodarja. In med njimi so bili mogočni gospodje: Friderik Ptujski, Ulrik in Leutold iz Wildona, Seifrid Marenberški in mnogi drugi. Hoteli so izprva bavarskemu vojvodi Henriku podeliti vlado, a ko so izprevideli, da ta ne bode kos mogočnemu češkemu kraljeviču, so se oklenili svojega madjarskega soseda, kralja Bele IV. Ogrski kralj je že davno prežal na lepo štajersko zemljo in Babenberžani so jo le z velikimi žrtvami obvarovali pred njegovo nasilnostjo. Sedaj se mu je zdela ugodna prilika, da si jo prisvoji. Tudi Bela si je hotel pridobiti neko navidezno pravico do babenberške dediščine s tem, da je zaročil Jedert, stričnico Friderika Bojevitega s svojim nečakom Romanom iz Haliča. Tako sta obe Babenberžanki Margareta in Jedert imeli političnim težnjam dati neko zakonito podlago, čeprav so bile pravice mlade Jederti brez vsake veljave.

Kralj Bela je poslal bogate darove na Štajersko, da pridobi tamošnje stanove. In res so prišli leta 1252. na Ogrsko štajerski poslanci, ki so pozvali njegovega sina, mladega kralja Štefana, naj pride vladat njihovo deželo. — Sedaj se je pričela dolgoletna vojska med češko in ogrsko stranko. Z žalostjo poročajo zgodopisci, kako so divjali ogrski vojaki, posebno Kumani, po Avstrijskem in Štajerskem, kako so na tisoče ljudi vsakega stanu, starosti in spola zasužnjili in odvedli s seboj. L. 1253. je sam Bela z mnogobrojno vojsko — nad 80.000 mož — navalil na Štajersko, izgnal Otakarja in njegove čete iz dežele, si podvrgel uporne gradove in gospodo in prodrl tje do Dunaja.

Zdaj je posegel vmes sam papež Inocencij IV. Poslal je svojega legata, ki je prinesel Beli in Otakarju pismo s pozivom, naj se poravnata. „Mi zastopamo,“ je pisal papež, „ne kakega človeka, ampak Boga na zemlji ... Po božji milosti smo na čelu vsem vladam na svetu.“ — Pričela so se pogajanja za mir, ki se je slednjič sklenil v Budapešti 3. aprila l. 1254. Ogrski kralj je dobil večji, južni del Štajerske od Semmeringa do koroške meje, Otakar pa nekatere severne štajerske pokrajine z Avstrijo vred. Babenberška dediščina je bila začasno razdeljena.

Kralj Bela je poslal svojega prvorojenca Štefana na Štajersko, da bi bil za vladarja v deželi. Da bi mogel petnajstletni vojvoda tem uspešnejše izvrševati svoj posel, mu je pridružil za svetovalca izkušenega in vernega hrvaškega bana Štefana iz rodu Šubičev. Mladi kralj se je nazival odslej vojvoda Štajerske, ban Štefan pa „kapitan Štajerske“. L. 1254. se je ban Štefan mudil v štajerskem Gradcu, kjer je obdan od domačih velikašev imel javno sodbo. Potem pa ni mogel dalje ostati pri svojem gospodu, ker so ga važni posli klicali nazaj v hrvaško kraljestvo. Zato je imenoval deželnega sodnika Gottfrida iz Maribora in deželnega maršala Friderika Ptujskega za svoja namestnika in odhitel v Dalmacijo na vojsko proti Benečanom. Pa to ni bilo dobro, ker je s tem vznevoljil drugo štajersko gospodo, ki je bila zavidna svojima tovarišema.

Tudi Otakar ni pustil Štajerske izpred oči. Ker je vedel, da madjarska vlada ni priljubljena v deželi, je spretno porabil vsako priliko, da si pridobi štajersko plemstvo.

Ni mu bilo treba dolgo čakati. Prav tisti plemiči, ki so nekdaj nasprotovali Otakarju, so se sedaj uprli Madjarom (1258). Najprej je pričel Seifrid Marenberški, eden najuglednejših štajerskih plemičev, kljubovati banovim poveljem. In ko ga je ban Štefan hotel strahovati in je oblegal njegov grad, je prišel Hartnid Ptujski z drugimi vplivnimi plemiči s Podravja, potolkel Štefanovo vojsko, tako da je moral nemudoma bežati iz dežele. Ogrske vlade s tem sicer še ni bilo konec, kmalu je prišla močna madjarska vojska, zasedla uporni Ptuj in utrdila banovo vlado. Toda nezadovoljnost je tlela naprej in leta 1259. je izbruhnil splošen upor. V enajstih dneh so bili tujci izgnani iz dežele.

Sedaj je prišla za češkega Otakarja ugodna prilika, da vkloni Štajersko svoji oblasti. Uporni štajerski plemiči so nujno potrebovali mogočnega zaščitnika. In kdo drugi je mogel to biti, kakor njihov sosed na severu? Takoj je poslal Otakar svoje čete v obrambo Štajerske. In ko so Madjari prihodnjo spomlad (leta 1260.) hoteli iznova udariti na Štajersko, so našli ob deželni meji močno vojsko, ki je odbila napad.

Kralj Bela je spoznal, da si Štajerske ne bode mogel podvreči, ako preje ne premaga Otakarja samega. Še tisto poletje zbere ogromno vojno silo, kateri so se pridružili tudi njegovi slovenski zavezniki na jugu in vzhodu: Hrvati, Srbi, Bolgari, precej ruskih in poljskih knezov, vsega skupaj blizu 140.000 mož. Otakar pa zbere vojsko iz svojih dežel, kateri so se pridružile pomožne čete iz Avstrije, Štajerske

Šlezije in nekaterih nemških držav. Pridružila šta se mu tudi Filip, nadškof solnograški in vojvoda Ulrik s koroškim in kranjskim viteštvom. Alpske dežele so se same postavile na stran Otakarjevo.

Vnela se je krvava bitka pri Kressenbrunu. Otakarjeva vojska je bila že v veliki stiski, ko poseže odločilno vmes njegova težka konjica. Bilo je 7000 čeških oklopnikov, v železni opravi od nog do glave. Proti tej železni steni madjarska lahko oborožena konjica ni mogla ničesar opraviti. Mladi kralj Štefan je bil kmalu ranjen in se je moral umakniti z bojišča, njegova vojska pa se je valila v divjem begu proti reki Moravi, kjer jih je mnogo našlo smrt v motnih valovih. Strašna je bila madjarska izguba. Osemnajst tisoč mož je obležalo na bojnem polju, štirinajst tisoč jih je utonilo na begu. Madjarska oblast je bila popolnoma strta. Kralj Bela je bil zadovoljen, da si je v mirovni pogodbi, sklenjeni v Požunu, od zmagovitega češkega kralja kupil mir s tem, da se je odpovedal Štajerski, ker bi mu bil Otakar prav lahko odvzel še nekaj severnih madjarskih pokrajin, tembolj, ker so imele češko (slovaško) prebivalstvo.

Srečen izid boja proti Madjarom je Otakarju tako silno pomnožil bojno slavo, da so ga daleč na okoli nazivali le „železnega“ ali „zlatega“ kralja. Štajerska je bila sedaj neoporečno njegova posest. V novi deželi je skrbel za red in varnost in postavil svojega modrega svetovalca, škofa Bruna iz Olomuca za poglavarja. Ta častitljivi mož, po rodu Nemec iz rodbine holštanjskih grofov Šaumburg, je bil zelo izveden v vseh opravkih, bogoslovec, državnik in vojak ob enem. Na Štajerskem je zapustil trajne sledove svojega umnega gospodarstva. Ustanovil je mesto Bruck ob Muri, napravil natančno, računsko knjigo o deželnih dohodkih in strogo krotil iropaželjne grabežljive viteze.

Za Otakarja je bila štajerska dežela le nova postojanka za daljno prodiranje proti jugu. Njegov načrt je bil: združiti vse vzhodne alpske pokrajine s češkimi deželami in iz te velike skupine ustanoviti neodvisno velevlast. Zato je obrnil sedaj svojo pozornost na sosednjo Koroško in Kranjsko.

Omenil sem že, da je takrat gospodoval v teh deželah vojvoda Ulrik, zadnji potomec španhajmskega rodu. Bližnjih sorodnikov ni imel razun brata Filipa, ki je bil zasedel nadškofijsko stolico v Solnogradu. Filip sicer še ni bil prejel mašniškega posvečenja, vendar kot nadškof ni prišel v poštev za vojvodski prestol na Koroškem. Morda je bilo tudi kako osebno nasprotje med bratoma. Na drugi strani pa je vezala Ulrika z Otakarjem vez sorodstva in prijateljstva. Zato mu je v podjebradski pogodbi 4. decembra 1268. zapustil vsa svoja posestva, vedoč, da bode združitev z Otakarjevo veliko državo njegovim deželam mnogo več koristila, kakor pa, če ostanejo neodvisne pod slabotno, nezanesljivo bratovo vlado. Da bi Filipa odškodoval, je Otakar s svojim velikim vplivom dosegel, da je bil izvoljen za patriarha akvilejskega. Tako je dosegel hkrati veliko cerkveno in svetno dostojanstvo. Že leta 1269. je Ulrik umrl; bogata dediščina na jugu je bila prosta.

Kralj Otakar je poslal takoj svojega zastopnika, brnskega prošta Konrada, da v njegovem imenu prevzame vlado na Koroškem in Kranjskem. Toda stvar ni šla tako gladko. — Prvi odločni odpor je našel češki kralj prav v naši Kranjski. Drugega novembra leta 1269. se je v Ljubljani v poslopju nemškega viteškega reda zavezalo pet odličnih plemičev, da bodo zvesto služili Filipu in z vsemi silami branili njegove pravice. Bili so to: Rudelin s Hrušice, poglavar ljubljanskega gradu, Herman z Vranje peči, Turjačana, Gerold in Oton in Gerloch Hertenberški. Med pričami te važne listine nahajamo še brata Dietricha, predstojnika nemških vitezov, tri brate istega reda in pa Urbana Puclja, prvega znanega ljubljanskega sodnika. Sedaj se je tudi Filip domislil, da bi bilo mogoče poleg duhovske časti si ohraniti tudi svetno gospodstvo. Ker je našel nekaj zaslombe v deželi, se je takoj polastil vsega Koroškega in Kranjskega, zlasti, ker se mu je pridružil celo Otakarjev pooblaščenec, prošt Konrad. Pridobil si je tudi mogočnega zaščitnika svojih pravic, ogrskega kralja Štefana V. — Vendar Otakarjeva stvar nikakor ni bila izgubljena. Izdatno so ga podpirali škofje, najbogatejši in najvplivnejši posestniki v deželi in tudi med plemstvom je imel mnogo pristašev. To se je pokazalo takoj prihodnje leto, ko je prišel kralj v svoje južne dežele, da jih vzame v posest.

Ukrotil je najprej Filipovega zaveznika, ogrskega kralja Štefana, potem pa se je meseca novembra l. 1270. s svojo vojsko pomikal proti jugu. Zasedel je Slovenji Gradec, ki je bil takrat v posesti akvilejske cerkve. Že tu nahajamo v njegovem spremstvu najznamenitejše viteze iz Štajerske in Kranjske. V njihovem spremstvu je prodiral skozi Savinjsko dolino na Kranjsko. Tu je najpreje obiskal mogočni stiški samostan, katerega je vzel v svoje varstvo, potem pa je šel proti L j u b l j a n i, ki je bila v oblasti Filipovih privržencev. Ulrik Lihtenštanjski, ki ga je bil Otakar imenoval za maršala, je bil med tem s sprednjo stražo že dospel pred mestno ozidje in preskrbel potrebna živila za vojsko. Ko je prišel tudi glavni oddelek vojske, je kralj dal vojakom najprej dva dni za oddih. Tretji dan zgodaj v jutro pa je ukazal napad na mesto, katero je zavzel v prvem naskoku, Tudi posadka na gradu, ki ni imela niti dovolj streliva niti živeža, se mu je radovoljno vdala. Otakar ji je podaril življenje in dovolil. da je smela prosto oditi, ko je odložila orožje. Še nekaterih drugih gradov se je Otakar polastil, med njimi Kamnika in Kostanjevice, potem je izročil upravo novemu deželnemu poglavarju Ulriku Habspaškemu, imenoval za deželnega pisarja loškega župnika Henrika in jo udaril preko Gorenjske čez Trbiž na Koroško. Tu ni našel nikakega odpora. Brez boja so se mu vdali Filipovi privrženci. Skoraj gotovo je bil Otakar tedaj tudi na vojvodskem prestolu pri Gospej Sveti po staroslovenskem običaju kot koroški vojvoda umeščen.

Iz Koroške jo je krenil Otakar preko alpskega pogorja na Štajersko in se hotel od tam podati čez Semmering v Avstrijo. Tu ga zadene kakor strela iz neba vest, da Madjari onstran Semmeringa nanj preže, da bi ga zavratno napadli in ujeli. Bila je zima, in debel sneg je pokrival gore. Toda razjarjeni Otakar se ni ustrašil vremenskih

nezgod, temveč jo udaril po drugem potu čez planine na avstrijska tla in srečno ušel madjarski zasedi. Nato je pričel vojsko s svojimi zahrbtnimi sovražniki in jih hitro ukrotil. Ogrski kralj Štefan se je moral slovesno odpovedati vsem pravicam, ki bi si jih prilaščevali on sam ali njegovi nasledniki do Štajerske, Koroške, Kranjske in Slovenske krajine.

Kralj Otakar je bil sedaj na višku moči in slave. Vladal je državo, ki se je raztezala od Krkonošev do Jadranskega morja. Kakor nekdaj kraljestvo Samovo, so tudi meje Otakarjeve oklepale vse Čehe in pa večji del slovenskega naroda. Z gotovostjo je bilo pričakovati, da se podjetni in neumorno delavni kralj ne bode zadovoljil s tem posestvom, temveč da bode razširil svojo oblast proti jugozapadu ob jadranski obali, tembolj ker je že stara Karantanija nekdaj obsegala tiste pokrajine in ker je tudi Otakarjev vpliv na akvilejsko patriarhijo vedno bolj rasel.

Otakarjeve osebne vrline in njegovo vlado hvalijo vsi zgodopisci tedanje dobe. Mnogo vedo pripovedati o njegovi milosrčnosti, njegovem usmiljenju nasproti revežem, vdovam in sirotam. Posebno pa se poudarja pobožnost češkega kralja in njegova vdanost do svete cerkve. V veliki njegovi državi ni bilo samostana ali cerkve, katere ne bi bil bogato obdaroval. Ogromno število listin iz njegovega časa dokazuje, kako visoko je cenil veliko važnost cerkvenih zavodov za omiko svojih narodov in kako izdatno je podpiral vse koristne cerkvene naprave.

Z železno pestjo je krotil češki kralj grabežljive in uporne plemiče. Ljudstvo mu je bilo zato hvaležno. Toda mnogi zgodopisci ga vsled te stroge odločnosti imenujejo samosilnika in krvoločneža. Zlasti se sklicujejo na dogodek s štajerskim plemičem Seifridom Marenberškim. Kaj se je zgodilo?

Ko se je Otakar nekoč vračal iz Koroške skozi Dravsko dolino na Štajersko, so ga veselo pozdravljali kmetje in meščani. Tudi bližnji plemiči so se mu prišli poklanjat, le Marenberžana ni bilo blizu, ker je bil bolan. Zlobni obrekovalci ga začrnijo pri Otakarju, češ, da ga Marenberžan noče priznati za svojega gospoda. Zato ukaže kralj svojemu glavarju, brž ko se vrne v Prago, naj ujame zanikrnega plemenitaša in mu ga pošlje na Češko. Njegov ukaz se je izvršil. Ortolf Slovenjegraški je povabil Marenberžana na obed. Pri tej priliki ga primejo in pošljejo v Prago. Tam ga mučijo na razne načine, dokler mu neki češki župan z betom glave ne razdrobi in ga tako reši bolečin.

Ta žalostna zgodba se ne nahaja le v mnogih zapiskih in letopisih, temveč je zašla celo med ljudstvo, ki je Seifrida kot ustanovnika nunskega samostana v Marenbergu zelo častilo in rado romalo k njegovemu grobu. Vendar je zelo neverjetna, ker se ne strinja niti s krajem niti s časom. Skoraj gotovo je umrl Seifrid Marenberški na poti v Prago ali v Pragi sami. O načinu njegove smrti pa ne vemo nič zanesljivega. Pripovedka o velikih mukah pa naj bi menda le predstavljala, kako strogo je postopal kralj z upornimi plemiči.

Otakar je razdelil svoje alpske dežele v dve upravni okrožji in vsaki postavil na čelo posebnega deželnega glavarja. Štajersko je upravljal najpreje škof Bruno iz Olomuca, za njim Milota z Dedič in pa Burkard s Klingenberga. — Koroško, Kranjsko in Slovensko krajino je poveril Ulriku Drnholckemu iz rodu čeških Kavnicev. Ta mož je bil pogumen vojak in odličen državnik. Z vso odločnostjo je zastopal koristi svojega kralja v novopridobljenih deželah. Vzdrževal je varnost in red v svojem okrožju in si tudi na zunaj znal pridobiti ugled in vpliv. Napravil je mir v Furlaniji, kjer so se mali vlastelini in plemiči vedno vojskovali med seboj in povzročil, da je bil kralj Otakar imenovan za generalnega kapitana, to je vrhovnega vojnega poveljnika akvilejske cerkve. Žal, da je hrabri mož padel že l. 1273. v boju proti Madjarom.

Ni bilo prisojeno češkemu kralju, dolgo se veseliti svoje vladarske slave in moči. Prav takrat, ko je bil iznova ponižal Madjare, in si utrdil svojo oblast, se je zvršil na Nemškem važen dogodek, ki je imel naenkrat zasukati kolo sreče navzdol. Rudolf, grof habsburški, je bil 29. septembra leta 1273. izvoljen za nemškega cesarja.



Pečat Přemisla Otakarja II.

7. Pričetek habsburške oblasti.

Nemško cesarstvo od leta 1254. ni imelo pravega vladarja. Volilni knezi so tisto leto sicer kar dva tekmeca posadili na cesarski prestol, toda bila sta tujca, ki sta lovila le prazno senco cesarske časti, pa se nista zmenila za vladne posle. Prvi, Rihard Kornwaleski, je bil brat angleškega kralja in si je z visokimi svotami kupil cesarski naslov, a bil je v državi brez vpliva in ugleda. Drugi, kralj Alfonz iz Kastilije na Španskem, je bil preveč oddaljen, da bi bil mogel kot vladar priti v poštev. Ne enkrat ga ni bilo na Nemško. Ni čuda, če je ob takih razmerah v mogočni nemški državi bilo vse v neredu, če se je razpasla ropaželjnost in nasilstvo viteštva, če ni bilo nikjer več najti pravice, temveč je le močna pest odločevala. Vsi tedanji zgodopisci živo popisujejo zmedo in revščino, ki je nastala po vseh pokrajinah nemškega cesarstva, ker je manjkalo varuha pravice, zaščitnika postav.

Dokler sta živela cesarja po imenu, je bilo težko izpremeniti te razmere. Ko je pa leta 1272. Rihard umrl za mrtvoudom, so se vendar vzbudili nemški knezi. Sešli so se v Frankfurtu k volitvi in soglasno izvolili grofa Rudolfa Habsburškega.

Povsod je vest, da je država po dolgem tužnem času zopet dobila vladarja, vzbudila veliko veselja. Neki letopis pravi: „Zaupljivo je zopet kmet prijel za oralo, trgovec je s svojim blagom varno potoval skozi dežele, roparji in zločinci pa so se prestrašeni poskrili po svojih brlogih".

Častita oseba pradeda naše cesarske hiše je važna dovolj, da si jo nekoliko natančneje ogledamo.

V Švici, ob divji reki Ari, je stal na strmen hribu rodni grad Habsburžanov. Sezidal ga je leta 1028. grof Radbot. Grad je dobil ime po drznem jastrebu, ki je tamkaj gnjezdil in pogosto obletaval njegovo zidovje (Habsburg = Habichtsburg = Jastrebski grad). Po gradu pa se je nazivala tudi plemiška rodbina, ki je tamkaj imela svoj dom. Habsburški grofi se niso prištevali med najimenitnejše nemške mogotce. Živeli so skromno, tiho življenje. Skrbeli so za svojo rodbino in posest in se redkokdaj vmešavali v velike politične borbe. Le tu in tam srečujemo njihova imena med križarji, ki so se šli bojevat za Sveto deželo ali v velikih bojih med papeži in cesarji.

Tudi grof Rudolf je bil pravi zgled preprostosti in skromnosti. Sovražil je blesk in sijaj in navadno hodil v obnošeni obleki. Vendar je bil tudi po svoji vnanjosti izredna prikazen. Bil je mož velike, vitke postave, bledega obličja in dolgega nosu. Pri vrstnikih je veljal za pogumnega in bojevitega. V svojih načrtih je bil moder in previden, v vedenju prijazen, šaljiv in dovtipen. Zato se je posebno prikupil kmetom, meščanom in tudi svojim vojakom. Razun Friderika I. ni bilo nemškega cesarja, o katerem bi si pripovedovalo ljudstvo toliko pripovedk in pravljic, kakor o Rudolfu.

Znana je zgodba o lovcu Rudolfu in duhovniku, ki je šel s sveto popotnico k bolniku. Radovoljno mu je dal svojega konja, da je na

njem prebredel vodo in iz spoštovanja do Izveličarja se je branil žival še dalje obdržati za svojo rabo. Podaril jo je duhovniku, da mu služi v njegovem težavnem poklicu. Ta zgodba prav lepo izpričuje njegovo pobožnost.

Izvolitev Rudolfa za nemškega cesarja je bila zlasti usodna kralju Otakarju in njegovi oblasti v alpskih pokrajinah.

Hudo nasprotje je nastalo med obema vladarjema že vsled tega, ker nemški knezi niso povabili češkega kralja k volitvi, čeprav je imel to pravico vsled starodavne navade. Otakar je zaradi tega vedno tajil veljavnost Rudolfove izvolitve, čeprav jo je bil papež priznal in potrdil. Še bolj pa je postala preporna pravica češkega kralja do alpskih dežel. Slišali smo, da je Otakar pridobil Avstrijo in Štajersko kot dediščino po Babenberžanih, Koroško s Kranjsko in Slovensko marko pa vsled dedinske pogodbe z vojvodom Ulrikom. Toda vse te vojvodine so bile državne dežele. Vojvodstva oddajati in vojvode postavljati ali potrjevati pa je bila izključno pravica nemškega cesarja.

Otakar se ni mogel sklicevati na tako potrditev. Imel je sicer alpske pokrajine že nekaj desetletij v svoji oblasti. Njegova zasluga je bila, da jih je pomiril in zmagovito branil zoper sovražne sosede. Toda dobil jih je v oblast ob času, ko na Nemškem ni bilo pravega cesarja. Manjkalo mu je pravne podelitve. Od cesarja Rudolfa pa je ni hotel izprositi. Zato je prišlo kmalu do hudega spopada.



Rudolf Habsburški.
Nagrobna plošča v kripti stolnice v Speyerju.

Na državnem zboru v Nürnbergu 11. novembra leta 1274. je vprašal Rudolf zbrane kneze, kaj je storiti glede na tista državna posestva, ki so bila po izobčenju cesarja Friderika (leta 1245.) državi ugrabljena? Knezi so odgovorili, da jih je treba nazaj dobiti, čeprav s silo. Cesar je dalje vprašal, kaj je storiti s češkim kraljem, ki tekom enega

leta ni prosil, naj se mu potrdi dedna oblast na Češkem in Moravskem. Knezi so odgovorili: Kdor brez pravega vzroka tekom enega leta opusti prositi za potrditev, izgubi svoje dežele. S tem je bila nad Otakarjem že izrečena obsodba. Pozvali so ga najpreje na državni zbor v Vircburg, pozneje v Avgsburg (leta 1275.) na zagovor. Otakar ni prišel. Poslal je tja svojega poslanca, sekovskega škofa Bernarda, ki svojega gospoda ni nič zagovarjal, temveč le ugovarjal veljavnosti Rudolfove izvolitve. To je navzoče kneze še bolj razkačilo in sklenili so, da je treba državne fevde Avstrijo, Štajersko, Koroško, pa tudi dedne dežele Češko in Moravsko Otakarju vzeti. Ker se ta razsodbi ni hotel ukloniti, so ga obsodili v prognanstvo. Vojska je bila tako neizogibna.

Še predno je prišlo do odločilnega boja med obema vladarjema, se je Otakarjeva vlada v slovenskih pokrajinah začela rušiti.

Omenili smo, da se je meščanom in kmetom pod njegovo vlado dobro godilo in da je tudi cerkve obsipal z dobrotami. Vladal je krepko in pravično in se povsod skazoval veledušnega dobrotnika. Toda v javnem življenju takrat nista odločevala meščan in kmet, temveč nemirno bojevito plemstvo. Ropaželjni vitezi in druga plemiška gospoda pa ni marala za strogo vlado, ki jim je branila, zidati roparska gnezda na strmih skalah, napadati popotnike, pustošiti cerkve in vasi. Zato je nemško plemstvo naših dežel komaj čakalo trenotka, da otrese neznosni jarem in si dobi drugega gospodarja, ki bi mu pustil več svobode.

Najmanj trdna je bila Otakarjeva vlada na Koroškem, kjer je zadnji čas Henrik Pfanberški vladal kot deželni glavar. V tem možu se je Otakar zelo zmotil. Pripadal je tistemu štajersko-koroškemu plemstvu, ki o češki vladi ni hotelo nič slišati in je pripravljalo očiten upor. Henrik Pfanberški je bil prvi, ki je z njimi potegnil. Le s silo se je vzdrževala Otakarjeva vlada tudi na Štajerskem. Dokler je deželni glavar, Čeh Milota z Dedic, se opiral na češke posadke po mestih in gradovih, ni prišlo nikjer do uspešnega upora. Vendar je moral Otakar od plemenitih rodbin zahtevati talnike, da ne bodo motile javnega miru. Prepovedal je tudi pod smrtno kaznijo prekoračiti deželno mejo, prinašati pisma Rudolfu ali od njega. Nekaterim plemenitašem se je vendar posrečilo priti na Rudolfov dvor, kjer so pozivljali nemškega cesarja, naj kmalu prične vojsko zoper svojega nasprotnika, češ, da se bode dežela postavila na njegovo stran.

Leta 1276. je bilo vse toliko pripravljeno, da je Rudolf mogel pričeti odločilni boj. Dne 24. junija je še v imenu države slovesno izobčil Otakarja potem pa se dvignil s svojo vojsko proti Češki. Vojni načrt je bil tako zasnovan, da je imel glavni oddelek vojske pod cesarjem Rudolfom napasti Češko, goriška grofa Majnard in Albrecht naj bi z juga zasedla Otakarjeve slovenske dežele. cesarjev prvorojeni sin Albrecht pa naj bi skozi Solnograd prodiral proti Avstriji. Na jugu se je ta načrt kmalu izvršil. Na Koroškem ni našel grof Majnard skoraj nobenega odpora. Ko so češke posadke zvedele, da se bliža goriški grof in da jim preti vstaja v deželi, so se umaknile na Štajersko. Prav tako je Majnardov brat Albreht hitro zasedel

Kranjsko in Slovensko marko. Tu se mu je sicer ustavljal deželni glavar Ulrik Habspaški, ki je celo padel v možatem boju za pravice svojega gospoda, vendar to ni moglo rešiti Otakarjeve vlade. Sedaj vzplamti vstaja tudi na Štajerskem. Najodličnejši plemiči štajerski,



Rudolf Habsburški in duhovnik s sv. popotnico.
(Po sliki v dunajskem dvornem muzeju.)

koroški in kranjski se zberejo dne 19. septembra 1276. v samostanu Rain pri Gradcu in se slovesno zavežejo, z vsemi silami podpirati kralja Rudolfa. Zaman se je upiral Milota s češkimi posadkami rastočemu uporu. Nasprotniki se polaste z naskokom mesta Judenburga,

kmalu na to se jim mora vdati tudi Gradec in konec je bilo Otakarjeve vlade.

Na severu ni šlo mnogo boljše. Rudolf si sicer ni upal s svojo maloštevilno vojsko napasti češke dežele, toda zvezal se je z bavarskim vojvodom in jo udaril ob Donavi v Avstrijo. Ko je Otakar zvedel o tej izpremembi, je hitro marširal skozi gozdnate in malo obljudene pokrajine jugovzhodne Češke in ko je izgubil vsled lakote in bolezni mnogo vojakov, pride slednjič na Avstrijsko, da brani zadnje ostanke svoje oblasti. Med tem je Rudolf že stal pred Dunajem, kjer je bila Otakarjeva stranka še precej močna. Ponosni češki kralj je sicer bridko občutil, kako se podira sijajna zgradba njegove oblasti, toda nikakor še ni bil voljan se ukloniti svojemu nasprotniku. Tu pa mu vstane za hrbtom v lastni deželi nov sovražnik: upro se mu namreč češki plemenitaši. Tudi njim je presedala krepka vlada Otakarjeva, ki je branila kmeta in meščana in krotila pohlep grabežljivega plemstva. Na čelu upornikov sta bila dva odlična plemenitaša Boreš Riesenburški in Zaviš Falkenštanjski, ki je bil že dalj časa v tajni zvezi z Rudolfom. Zavratni napad lastnih podložnikov v usodnem trenutku, ko je bilo treba varovati pravice in ugled češke krone, je bil za Otakarja najhujši udarec. V tem položaju ni mogel storiti drugega, kakor se vdati in prositi miru. Prišlo je do pogajanj na nekem donavskem otoku (Camberg?) in slednjič do mirovne pogodbe 21. novembra 1276.

Otakar se je v tej pogodbi odpovedal vsem pravicam do Avstrije, Štajerske, Koroške, in Kranjske in je moral svoje dedne dežele Češko in Moravsko od Rudolfa prejeti v fevd. Zato pa je bil oproščen državnega in cerkvenega izobčenja. Mir se je imel raztegniti na vse podložnike obeh kraljev, katerim se imajo vrniti odvzeti gradovi in posestva. V potrditev te mirovne pogodbe je imel Rudolf zaročiti češkemu prestolonasledniku svojo hčer in ji za dóto zastaviti severni del Nižje Avstrije do Donave za 40.000 mark, Otakar pa naj bi enako zaročil svojo hčerko Rudolfovemu sinu in ji dal za doto posestev v vrednosti 40.000 mark.

Nasprotnik je bil premagan, brez krvave bitke. Otakar je moral priznati Rudolfa za cesarja, se mu pokloniti in se odreči novopridobljenim deželam. Njegova čast je bila ponižana, njegova oblast strta. Ni čuda, če je težko prebolel ta udarec in je le čakal ugodne prilike, da se maščuje nad svojim nasprotnikom.

Za Rudolfa je bila zmaga primeroma lahka. Brez velikih žrtev je dobil v oblast lepe alpske dežele od Donave tje do Krasa. Skromni švicarski grof, ki je bil doslej brez večjih lastnih posestev in se nikakor ni mogel meriti z drugimi nemškimi knezi in vojvodi, čeprav je nosil cesarski naslov, je sedaj porabil ugodno priliko, da svoji rodbini pridobi primerne dežele, z njimi ugled in veljavo v nemški državi. Ta načrt: osnovati v alpskih pokrajinah dedno habsburško oblast, je zasledoval Rudolf gotovo že izza svoje izvolitve za nemškega cesarja. Začasno se je zadovoljil s tem, da je proglasil deželni mir za Avstrijo, Štajersko, Koroško in Kranjsko in upravo koroške vojvodine izročil svojemu zavezniku Majnardu. Med tem pa so postale razmere s češkim

kraljem zopet napete. Vsi istodobni pisatelji pripisujejo krivdo Otakarju in dolže zlasti njegovo ošabno soprogo, ogrsko kraljičino Kungoto, da ni mogla pozabiti izgube lepih dežel in ga je vedno hujskala na boj.

Rudolf si je sedaj poiskal mogočno zaslombo pri svojem madjarskem sosedu, ki je bil že od nekdaj zagrizen sovražnik češkega kralja. Zahteval je pomoči od sorodnih knezov, od solnograškega nadškofa, od Majnarda Goriškega in računal tudi na izdatno pomoč iz avstrijskih pokrajin. Skrbno pripravljen je mirno čakal, kaj ima priti.

Tudi Otakar se je dobro pripravljal, pridobil je za zaveznike nekaj severnonemških knezov, vojvoda bavarskega in Poljake. Celo na Dunaju je užival še mnogo udanosti. Skovala se je neka tajna zarota proti Rudolfu, kateri je bil vplivni meščan Rüdiger Paltram na čelu. Toda bila je zatrta, preden je mogla kaj škoditi habsburški vladi.

Prav ta zarota je sprožila vojsko. Češki kralj takoj zgrabi za orožje in se dvigne na boj. Meseca junija zapusti Prago in hiti na Moravsko, kjer so se zbirale njegove pomožne čete. Potem pa je brez potrebe tratil čas in sile z obleganjem raznih gradov in mestec, ne da bi jo udaril proti Dunaju in se vsaj polastil severnega obrežja Donave.

Rudolf je med tem združil svojo vojsko z Madjari pri Hainburgu, prekoračil Donavo in se utaboril pri Marcheku, kamor so došle tudi avstrijske in nemške čete.

Iz Nemčije je dobil Rudolf le malo pomoči, tem več pa iz alpskih pokrajin. Tu so bili iz Štajerske: Oton Lichtenštanjski, Kolo iz Vuzenice in Friderik Ptujski, ki so mu pripeljali tisoč mož; iz Koroške: Henrik Pfanberški, Ulrik Vovbrski, Friderik Ortenburški. Kranjsko viteštvo se je pridružilo grofu Majnardu Goriškemu, deloma pa se vojskovalo pod koroško zastavo.

Ko se je Rudolf združil z Madjari, krene od Marchecka proti severu na kamenito polje, ki se je razprostiralo okoli sela Dürnkrut (Suhi kruti) med reko Moravo in Donavo. Tu je prišlo 26. avgusta 1278. do znamenite bitke, ki se navadno imenuje bitka na „Moravskem polju“.

Boj se je pričel okoli devete ure zjutraj. Rudolf je razdelil svojo vojsko v štiri oddelke, dva sta bila madjarska, tretji avstrijski, četrti pa je bil sestavljen iz nemških, goriških, kranjskih, koroških, štajerskih pomožnih čet. Poslednjemu oddelku je sam poveljal. Boj so pričeli ogrski Kumani s puščicami in so kmalu potisnili češke čete nazaj. Na desnem krilu pa so se češki konjiki pod Otakarjevim osebnim vodstvom vztrajno upirali Rudolfu. Krepko so pritiskali na nje Kranjci pod zastavo Majnardovo. Končno pa se vendar posreči Čehom, da vržejo Rudolfa nazaj in skoro predero njegove vrste. Cesar je bil sam v smrtni nevarnosti, ker so mu prebodli konja in njega samega strmoglavili v strugo plitvega potoka. Le še en trenotek in po njem bi bilo. Tu mu priskoči na pomoč neki vitez, ga izvleče izpod mrtvega konja in posadi na drugega. Med tem se je bila tudi že bojna sreča obrnila. Nove čete Rudolfove, ki so bile doslej v rezervi, posežejo v boj. To ohrabri utrujene vojake, ki planejo z novo srditostjo na svoje nasprotnike. Že se umika levo češko krilo. V

tem usodnem trenotku ukaže češki kralj poveljniku rezerve, Miloti, naj prihiti na pomoč s svojimi čilimi četami. Toda izdajalski Milota, ki je bil že preje v zaroti zoper Otakarja, je bil s svojimi krdeli zapustil bojišče, ne da bi se bil lotil boja. Sedaj je bil izid bitke odločen.

Strah in groza prešine hrabre češke čete. V divjem begu se spuste proti Moravi. Le Otakar ni hotel bežati. Z malim spremstvom se zakadi v najgostejšo sovražno trumo in se tako hrabro bojuje, da se nihče ne upa v njegovo bližino. Slednjič se konj zgrudi pod njim in skoraj brez zavesti se mora vdati svojim sovražnikom. Toda ti ga niso pustili pri življenju. Vzamejo mu orožje, razbijejo čelado na glavi potem pa s sulicami in meči prebodejo njegovo truplo. Kralj je padel v roke neusmiljenih morilcev. Pravijo, da je bil eden morilcev neki točaj, drugi pa sorodnik nesrečnega Seifrida Marenberškega, čegar smrt je hotel maščevati nad kraljem. Ko je Rudolf zvedel o nesrečni smrti svojega nasprotnika, je hitel k njemu in ga našel ubitega in oropanega. Ginjen je gledal njegovo truplo, ki je v svoji otrpnelosti in nagoti tako živo pričalo, kako minljiva je zemeljska slava in človeški sijaj. Mrliča je ukazal oprati in odpeljati na Dunaj, kjer so ga mazilili in postavili na ogled. — Ni treba še posebej omenjati, da je bila češka vojska popolnoma pobita in razkropljena. Čez 12.000 vojakov je obležalo na bojnem polju.

Otakarjeva žalostna usoda je globoko pretresla vso tedajno Evropo. Lahko si mislimo, kako je češki narod jokal za svojim kraljem. Po stoterih cerkvah so zvonili zvonovi in ljudstvo je molilo in prosilo za pokoj njegove duše. Pa niso žalovali po njem le Čehi, tudi nemški naseljenci na zapadnem Češkem, katerim je bil tamkaj nakazal selišča in jih podpiral, so z njim izgubili svojega najboljšega dobrotnika. Celo v nemških letopisih nahajamo ginljive žalostinke in izraze polnega sočutja nad njegovo nesrečno smrtjo. Tako čitamo o njem v kolmarski kroniki: „Bil je v svojih dneh močen ščit za vse kristjane ... Bil je srčen kakor lev, plemenit kakor orel. In ta kralj je sedaj mrtev. Vse oči naj prelivajo solze. Kdo bode sedaj skrbel za vdove in sirote? Umrl je kot junak, ki se častno bojuje“. Tudi Rudolf je v svojem poročilu na papeža proslavljal Otakarjev spomin rekoč: da ni uničila njegove sile hrabrost, temveč desnica Boga v višavi, ki milo sodi pravdo.

Tedanji vrstniki so prav znali ceniti zgodovinski pomen znamenite bitke „na Moravskem polju“. Vedeli so, da se je izvojeval boj med češkim levom in habsburškim orlom. Otakarjev vzor je bila mogočna država, segajoča od Krkonošev do Jadranskega morja. Pa njemu ni bilo prisojeno ustvariti ta vzor. Drugi je stopil na njegovo mesto. In kar se ni posrečilo ponosnemu pa nepremidnemu češkemu kralju, to je izvršil trezni in modri Rudolf Habsburški. Habsburžani so postali dediči njegovih dežel in njegovih načrtov.

S kraljevo smrtjo je bil tudi odpor Čehov končan. Otakarjeva vdova Kungota je sklenila z Rudolfom mir. Varstvo kraljevih otrok in začasna vlada na Češkem se je prepustila za dobo petih let Otonu Braniborskemu, Moravsko je dobil za isti čas kot vojno odškodnino cesar Rudolf. V potrditev miru naj bi se sklenil zakon med kraljevimi



Rudolf Habsburški ob mrtvem truplu kralja Otakarja II.
(Po sliki v dunajskem dvornem muzeju.)

otroci in sicer naj poroči kraljevič Vaclav Rudolfovo hčer Jitko (Guto), najmlajši Rudolfov sin enakega imena pa Otakarjevo hčer Agnezo. Koncem meseca novembra 1278. sta se obe poroki v mestu Iglavi z

vso sijajnostjo praznovali, čeprav sta imela Vaclav in Jitka komaj osem let, Rudolf in Agneza pa po deset let.

Po sklenjenjem miru je ostal Rudolf skoraj tri leta v novo pridobljenih deželah. Sedaj, ko je bil odpor popolnoma zatrt, je mogel misliti na to, da izvojevane alpske dežele izroči lastnim sinovom. Pa tudi sedaj je postopal tako previdno in potrpežljivo, da so pretekla še štiri leta, preden sta bila Rudolfova sinova umeščena na nove vojvodine.

Najprej je izkušal Rudolf, da si pridobi cerkvene dostojanstvenike in osnuje prijateljsko zvezo s škofijami in samostani po Avstrijskem. Zato jim je pri vsaki priliki skazoval svojo naklonjenost. Cerkveni knezi pa so pripravljali pot Rudolfovi vladi s tem, da so njegovim sinovom mnogoštevilna posestva prepustili v fevd (užitek). Skrbel je tudi za mir in red v alpskih pokrajinah. Sam je predsedoval stanovskim skupščinam in vodil sodnijske obravnave. Proglasil je vnovič deželni mir za deset let in strogo prepovedal vsako nasilnost ali oboroženo zvezo. Skrb za pomirjenje in uravnavo svojih dežel ga je nagnila, da je večkrat potoval po teh pokrajinah. Najpreje je obiskal Štajersko in se mudil v Gradcu pet dni, potem se je podal skozi Mursko dolino proti severozapadu in je v Judenburgu sprejel koroške in kranjske stanove. Tu so se zbrali poslanci, plemstvo, svetna in redovna duhovščina, da se poklonijo habsburškemu vladarju in z njim posvetujejo o važnih zadevah svojih dežel. Vse je prevzela cesarjeva prijaznost in tekmovali so med seboj, da si pridobe njegovo naklonjenost. Za deželnega glavarja jim je Rudolf takrat postavil grofa Majnarda Goriškega.

S takimi dejanji se je počasi pripravljala habsburška oblast in kar se je razvijalo tekom let, je bilo pravno potrjeno koncem l. 1282.

Zgodovinski dan, ko se je izpolnila srčna želja ustanovitelja naše cesarske hiše in prešla dedna oblast alpskih pokrajin na Habsburžane, je bil dan 27. decembra 1282.

Rudolf je sklical za tisti čas državni zbor v Avgsburg. Zbrano je bilo mnogo najodličnejše gospode. Brez ugovora je privolil državni zbor Rudolfovi zahtevi, naj se podele avstrijske dežele, ki jih je bil cesar sam priboril državi, njegovima sinovoma Albrehtu in Rudolfu. Zato jima je cesar takoj slovesno izročil zastave imenovanih dežel v znamenje, da imata ondi pravno posest in ju je imenoval za vojvoda in državna kneza. Potem se je sestavila listina, ki nam ohranjuje spomin na to imenitno dogodbo. Potrdili so jo vsi navzoči knezi in zastopniki avstrijskih stanov s svojimi podpisi. Rudolf pa ji je pridjal še svoj cesarski pečat v zlatu.

Tako se je izvršil znameniti državno-pravni čin, s katerim je bila ustanovljena habsburška vlada v sedanjih avstrijskih deželah. Pripomniti pa je še dvoje važnih dogodkov. V imenovani listini je bila izrečena samostojnost Kranjske, ki je bila dotlej še vedno v neki zvezi s Koroško. Vojvodstvo Koroško pa se v Avgsburgu ni izročilo Habsburžanon, čeprav je Rudolf preje to nameraval. Izročil je nekaj let pozneje (leta 1286.) to deželo svojemu sorodniku in zavezniku

grofu Majnardu kot plačilo za njegovo zvesto službovanje in za izdatne denarne podpore, s katerimi je kralju v zadregi pomagal.

Neka druga stvar je močno vznemirjala stanove avstrijskih vojvodin: da jim je Rudolf postavil dva vladarja. Rudolf je to storil gotovo za to, da je nove dežele tembolj priklenil na svojo rodbino in je dedinsko pravico bolj zavaroval. Vendar je bil takoj pripravljen, vstreči želji deželnih stanov in je proglasil že prvega junija l. 1283. habsburški hišni red, v katerem zapoveduje, naj se uprava Avstrije, Štajerske, Kranjske in Slovenske krajine izroči izključljivo Albrehtu in njegovim potomcem, Rudolf pa naj dobi odškodnino v denarju, ako mu cesar v štirih letih ne preskrbi druge kneževine. S tem odlokom so bile odstranjene vse neprilike skupne oblasti.

Dne 11. junija leta 1283. so se zbrali vsi deželni dostojanstveniki in najodličnejši plemenitaši na Dunaju, da se poklonijo bratoma in jima prisežejo zvestobo. Ta slovesni čin je pomenil priznanje habsburške vlade od strani ljudstva. In kako trdno je držala ta prisega zvestobe, nam priča zgodovinsko dejstvo, da je od tistih časov pa do današnjega dne usoda alpskih dežel in z njimi slovenskega naroda najtesneje združena z habsburško cesarsko hišo. S ponosom moramo povdarjati, da so prav naše dežele bile začetek in temeljni kamen sedanje velike avstrijske države.



Stari grad nad Grebinjem.



Vovbre (Heunburg) pri Velikovcu.

8. Grofi Goriški.

S habsburško vlado je bil za vsa prihodnja stoletja položen temelj zgodovinskemu razvoju našega naroda. Bilo je konec tistih poizkusov raznih vladarjev, ki so hoteli v alpskih deželah zasnovati večjo ali manjšo deželno skupino in si ustvariti enotno gospodstvo. Omenili smo jih celo vrsto, od Velike Karantanije cesarja Otona I. pa do zadnjega ponesrečnega poizkusa češkega kralja Otakarja. Nobenemu ni bilo mogoče izvršiti zasnovanega načrta. Trezni, previdni Rudolf pa je s habsburško oblastjo postavil trdno postojanko, okoli katere so se počasi skupljevale dežele, ki sestavljajo sedanjo avstrijsko monarhijo. — Seveda ta oblast v začetku še ni bila enotna in posebno vplivna. Bilo je še mnogo drugih malih in velikih vlastelinov, ki so si s Habsburžani na jugu delili oblast. Vendar se je njihova posest stalno širila in zaokroževala. Napredek, zaokroževanje in utrditev habsburške oblasti v slovenskih deželah to je naša zunanja zgodovina v naslednjih stoletjih.

Po zgodovinskem dogodku v Avgsburgu leta 1282. Habsburžani niti niso neposredno izvrševali svoje oblasti v naših krajih. Vojvodstvo Koroško je dobil grof Majnard Goriški. Isti je v imenu Habsburžanov upravljal tudi Kranjsko in Slovensko krajino, kateri je pripadala tedaj tudi Savinjska dolina. Če še upoštevamo, da so goriški grofi imeli obsežno dedno posest v Primorju, moramo reči, da je ta dinastija za dobo naslednjih petdesetih let dejansko vladala na Slovenskem. Zato je potrebno, da se ozremo na njeno preteklost.

* * *

Z letom 1000. se ime goriške grofije prvič pojavi v zgodovini. Solkanski grad je bil tedaj njeno središče.* Akvilejski patriarh Ivan IV. in furlanski grof Werigand sta si delila posest goriške pokrajine. Werigandova hči Hedviga pa je delež svojega očeta prinesla za doto grofu Markwardu iz rodu koroških Epenštanjcev, ki so odslej gospodovali ob Soči. Ker visokoležeči Solkanski grad ni bil pripraven za upravo dežele, so si Epenštanjci postavili drugo trdnjavo ob vasi Gorici, ki je kmalu postala glavni grad v deželi. Le malo poročil o delovanju tega rodu je ohranjenih. Njihova glavna ustanova je samostan v Rozaču, ob sedanji avstrijsko-furlanski meji, katerega so bogato obdarovali in kjer je bila poslej družinska rakev goriških grofov. Rozač se nahaja na Furlanskem zahodno od Goriških Brd in je sedaj letovišče videmskih nadškofov. Tedaj je bila okolica še slovenska, ker pravi neki vir, da leži samostan na Slovenskem („in Sclavonia“). — Izvršitelj ustanove je bil akvilejski patriarh Henrik (1077—1084), ki je podaril novemu samostanu mnogo sveta po okolici od „laškega studenca“ pa do „hribov sv. Janeza“ in naselil tamkaj redovnike, avguštince. Ko je Ulrik I. iz rodu Epenštajncev zasedel akvilejsko patriarhovsko stolico, je avguštinsko naselbino izpremenil v benediktinsko opatijo. — Rozač je imel mnogo posestev na slovenski zemlji, zlasti po Goriškem in na Krasu okoli Sežane, Komna, sv. Križa, Solkana in Tolmina.

Okoli l. 1100. je goriška posest koroških vojvodov prešla na neko drugo plemiško rodbino, ki je imela svoj dom v Pustriški dolini in Lurnskem okrožju na zapadnem Koroškem. Imenujejo jih zato navadno Pustriške ali Lurnske grofe. — Bil je to starodaven koroški plemiški rod. Pokrajine, nad katerimi so gospodovali, so bile nekdaj vse slovenske. Vendar je bila grofovska rodbina popolnoma nemška in je tudi ohranila svoj nemški značaj, ko je prišla v posest goriške slovenske zemlje. Tudi doli na solnčnem jugu so bile rodovitnejše pokrajine, kakor pa v mrzli Pustriški dolini. Semkaj so prestavili Pustriški grofi svoj sedež in se odslej nazivali „Grofi Goriški“. Ta dežela je postala zibel njihove slave in oblasti.

Prvi grof nove goriške dinastije je bil Majnard (1124—1139). Pripravil je svojim potomcem pot do veljave in moči s tem, da je postal zavetnik mogočne akvilejske cerkve.

V tedanjih bojevitih časih, ko je odločevala le surova sila močnejšega, so morali vsi neoboroženi ljudje, ki se niso mogli sami braniti ali si z mečem poiskati pravice, imeti varuha ali zavetnika, ki se je zanje potegoval, kedar je bilo treba. Razen vdov in sirot so imele take zavetnike vse cerkve in samostani. Bili so to navadno bližnji plemiči, ki so jih morali varovati ropa, nasilnosti in se tudi pred vojvodom ali cesarjem potegniti za njihove pravice. Za tako varuštvo so bili zavetniki dobro plačani. Dobivali so del dohodkov od sodnije, od letnih pridelkov, pa tudi posestva v fevd ali užitek. Še večje pravice so si znali taki zavetniki cerkva sami pridobivati, ker so si prilaščevali cerkveno premoženje, nasilno ravnali z du-

* Glej I. del, str. 125 sl.

hovniki in cerkvenimi podložniki in tako postali mesto varuhov njihovi zatiralci.

Zavetništvo akvilejske cerkve je bilo za goriške grofe tem pomenljivejše, ker so stopili v tesno zvezo s starodavno patriarhijo, ki je s svojim ugledom tudi njih visoko dvignila. Pa tudi plača za varuštvo ni bila skromna. To vidimo že iz pogodbe leta 1202., ki je bila sklenjena med patriarhom Peregrinom II. in goriškimi grofi. Patriarh se je odrekel svojemu delu v goriški grofiji in jo popolnoma prepustil v last svojemu zavetniku. Goriški grofi so bili sedaj neomejeni gospodje ozemlja med Sočo, Vipavščico in Alpami.

Kmalu pa se je ta prijateljska zveza izprevrgla v hudo nasprotstvo, ker so si grofi prilaščevali nad akvilejsko cerkvijo vedno več pravic, izkoriščali in izžemali njene podložnike. Opetovano so bile med patriarhom in grofi praske in hudi boji. Z duhovnimi in svetnimi kaznimi je morala cerkev braniti svoje pravice proti svojim zavetnikom.

Zgodovinski viri 12. in 13. stoletja nam opisujejo goriške grofe kot bojevite, malo izobražene može, ki so živeli za boj, lov in druge viteške zabave. Znali so govoriti le svojo tirolsko nemško narečje in so se morali v občevanju z Italijani ali Slovenci posluževati tolmačev. O marsikomu izmed njih se pripovedujejo hude razvade in napake. Označujeta jih nasilnost in nezmernost, ki sta bili tedaj med plemstvom zelo razširjeni. Vso njihovo starejšo zgodovino prepletajo malenkostni boji s furlanskimi plemiči ali patriarhi. Posrečilo se jim je v teh časih utrditi in razširiti svojo posest na Goriškem in zastaviti svoj vpliv v Furlaniji.

Nova doba se pričenja v goriški zgodovini z Majnardom III. (1220—1258) in njegovimi nasledniki, ko je segala oblast in moč goriških grofov daleč preko goriške zemlje in se jim je posrečilo pridobiti celo vojvodsko in kraljevo krono.

Majnard III. je podedoval po svoji stari materi, ki je bila iz rodu meranskih vojvodov, mnogo posestev na Tirolskem, dalje Slovensko marko in grofijo istrsko. Štiri leta pozneje, po smrti njegovega zeta, tirolskega grofa Alberta, mu je pripadla skoraj vsa Tirolska. Tako se jim je z ženitvijo in dediščino množila posest. Ni čuda, če so bili goriško-tirolski grofi tedaj že zelo veljavni gospodje in so jim še celo nemški cesarji poverjali važne službe. Majnard III. je bil okoli leta 1250. deželni glavar štajerski.

Veliko ulogo je imel v zgodovini goriških grofov denar To se je pokazalo posebno pri Majnardu IV. (1258—1295). Mogočno je vladal na Goriškem in Tirolskem, neprestano krotil nasilne, roparske viteze, pa tudi modro gospodaril s svojim premoženjem in si pridobil veliko gotovine. Denar pa je imel tedaj, ko je bil še zelo redek, veliko večjo vrednost kakor dandanes. In bogati knezi niso bili nič manj zaželjeni zavezniki, kakor tisti, ki so imeli mnogo zemlje in vojakov. — Majnardu je prinesla zlasti njegova zveza z Rudolfom Habsburškim mnogo dobička. On je bil tisti, ki je leta 1273. Rudolfa na državnem zboru v Nirenbergu predlagal za cesarja in mu pomagal z denarjem. Zanj je leta 1276. zasedel Koroško in Kranjsko in v odločilni bitki na Moravskem polju je vodil viteštvo slovenskih dežel.

Rudolf se mu je izkazal hvaležnega s tem, da mu je podelil vojvodstvo koroško in ga postavil za svojega upravitelja na Kranjskem in v Slovenski marki. Še le tedaj, ko bi izumrli goriški grofi, naj bi jim sledili na Koroškem Habsburžani.

Prijateljska zveza med goriškimi grofi in Habsburžani se je še posebno utrdila, ko je Rudolfov sin Albreht II. vzel Majnardovo hčer Elizabeto za ženo. S tem je postala Elizabeta mati vse habsburške rodovine.

Majnard je bil po starodavnem obredu umeščen za koroškega vojvoda. Ta znameniti dan je bil 1. septembra leta 1286. Dva pisatelja nam na drobno opisujeta slavnost. Vse se je vršilo natančno tako, kakor pred pol tisočletja. Slovenska je bila vojvodova prisega, slovenski kmet ga je umeščal, slovenske pesmi so se razlegale. Pa vendar je postalo to umeščenje že gola forma, brez jedra in pomena. Kaj naj rečemo, ako je smel vojvoda slovenska vprašanja kratko zavrniti: „Ich enwaiss, was du meinst, ich verstann dine Sprach nit". (Ne vem, kaj hočeš, ne razumem tvojega jezika). Knez se ni več zavedal, da je vojvoda slovenske dežele. Ta je takrat že izgubljevala svoj izključno slovenski značaj. Plemstvo, meščanstvo in deloma tudi kmečko ljudstvo po severnih krajih je bilo že nemško. Slovenski obred je bil le še spominek na slovensko preteklost koroške vojvodine.

Habsburško-goriška vlada je naletela izprva v alpskih deželah na enak odpor, kakršnega so nekdaj občutili Babenberžani in češki kralj Otakar. Puntalo se je razbrzdano plemstvo, ki se ni hotelo ukloniti strogemu redu in opustiti svoje nasilnosti. Nekateri odlični štajerski, koroški in kranjski plemenitaši so se zarotili zoper Albrehta in Majnarda in hoteli vreči njuno vlado. Med njimi se imenujejo: Ulrik Pfanberški, Friderik Stubenberški, Hartnid iz Wildona, Ulrik Vovbrski (Heunburški), Viljem Ostrovrhar. Zlasti med grofom vovbrskim in goriškim se je vnel ljut boj, ki je trajal več let. Štajerski letopis (Reimchronik) obširno opisuje zanimive dogodke, ki nam živo predstavljajo razmere v tedanjih bojevitih časih. Zato jih po njem tu podajem.

* * *

Severovzhodno od Velikovca na mogočnem hribu se je dvigal grad Vovbre, nemški Heunburg. V najstarejših listinah se imenuje „Hunenburg", to je Hunski grad in je gotovo nastal že v 10. stoletju, ko je bilo treba močnih trdnjav proti Madjarom. Vovbržani so imeli malo grofijo ob Dravi pa tudi mnogo posestev v Savinjski dolini in na Kranjskem. Bili so izmed mogočnih vlastelinov, ki so si hoteli ustvariti svoje neodvisno gospodstvo v naših deželah. Ulrik III. Vovbrški je hotel obnoviti Savinjsko mejno grofijo in tu postati samostojen vladar. Posrečilo se mu je, da je dobil zavetništvo nad gornjegrajskim samostanom. Prav zaradi tega se je pričel prepir z Majnardom, koroškim vojvodom.

Hudo je peklo ponosnega Vovbržana, ko mu je vojvoda odrekel pravico do zavetništva. V divji upornosti mu je prisegel maščevanje. Sklenil je zvezo z akvilejskim patriarhom, ki mu je obljubil

pomoč zoper Majnarda in Albrehta v vseh vojnih podjetjih na Koroškem, v Savinjski dolini, na Kranjskem, v Slovenski marki in Furlaniji. — Ker mu domači grad ni bil dovolj varen, si je Ulrik izbral drugo nedostopno trdnjavo v zavetje. S silo se je polastil bamberškega gradu v Grebinju.

Neposredno nad grebinjskim trgom se dviga skala iz apnenca do 70 metrov višine. Na južni strani pada navpično v dolino, na zapadu pa je zavarovana od sten, ki štrle do 20 metrov visoko proti nebu. Tu gori je čepel starodavni grad kakor orlovsko gnezdo na skalovju. Veljal je za nepremagljivega, kajti oni del gorskega pobočja, ki je bil še dostopen, je bil zavarovan z močnim zidovjem in neprodirnimi stolpi.

Tu sem se je zatekel Ulrik s svojo družino. Tu je hotel kljubovati vojvodu in cesarju, tu je snoval načrte, kako bi ponižal svojega nasprotnika. Stari grebinjski grad ni z lepa videl toliko življenja in vrvenja med svojimi zidovi, pa tudi ne toliko žalosti in strahu, kakor v tistih letih, ko sta v njem bivala grof Ulrik in njegova žena Agneza s svojimi otroci.

Upor je izbruhnil na Štajerskem, kjer je divji Hartnid iz Wildona pričel pleniti in pustošiti gradove in vasi vojvoda Albrehta. Pridružil se mu je Friderik Štubenberški. S pomočjo bavarskega vojvoda Otona in solnograškega nadškofa Konrada so upali zmagati vojvodove čete. Toda ljudstvo ni bilo na njihovi strani. Zlahka je Albreht na Štajerskem zatrl upor in kolovodjo Hartnida poslal ujetega v grad Hainburg ob Donavi. Potem je šel s svojimi četami na Koroško. Da kaznuje solnograškega nadškofa, je zavzel in zažgal mesto Breže, ki je bilo njegova last. Spričo razvalin tega mesta je potem sklenil mir z upornimi plemiči in obljubil, da bode varoval deželne pravice, kakor so jih nekdaj dali vojvodi Otokar, Leopold in Friderik.

Toda nepremagan je ostal Ulrik na svoji strmi pečini in snoval nove nakane proti vojvodom. — Majnarda takrat ni bilo v deželi. Zapustil je kot upravitelja svojega sina Ludovika, ki je bival v mestu Št. Vidu ob Glini. Proti temu so bile sedaj naperjene Ulrikove nakane. Po dogovoru s solnograškim nadškofom je sklenil nenadoma napasti mesto, ujeti mladega Ludovika in ga obdržati kot talnika, da izsili od očeta svoje zahteve. Posrečilo se mu je pridobiti za to zaroto nekaj koroških plemičev in celo nekateri šentviški meščani so obljubili pomoč.

Ob določenem dnevu — bilo je meseca julija leta 1292. — sta se odpravili posadki iz Grebinja in Brež in došli okoli polnoči pred Št. Vid. Prvo je vodil sam grof Ulrik. Pristavili so lestvico ob mestno zidovje in se splazili v mesto. Vsled šuma so se zbudili vojaki v gradu in z Ludovikom na čelu planili na trg, kjer se je vnel divji boj. Ludovik bi bil kmalu usmrten, ker ga zarotniki v temi niso spoznali. Slednjič ga ujameta dva plemiča in peljeta pred solnograškega vicedoma (upravitelja), ki ga ukaže odpeljati na bližnji solnograški grad Taggenbrunn. Grof Ulrik je bil ves divji, ker se mu ni posrečilo, da bi dobil princa v pest.

Med tem so vojaki plenili po mestu in gradu. Plena je bilo toliko, da so odpeljali v Grebinj in Breže več sto voz obloženih z oljem, pivom, vinom, žitom, moko, obleko, kožuhovino, kožami, bakrom, svincem, železom, in drugim blagom. Poleg tega so si Ulrikovi ljudje jemali vse, kar jim je prišlo v pest: denar, posodo, dragotine, obleko. Hlapci, ki so došli tje brez suknje in plašča, so imeli na sebi po tri s kožuvino podložene, dragocene obleke, da so jecali od vročine. In marsikdo, ki ni imel preje niti vinarja, si je nagrabil denarja, da bi ga imel dovolj za vse življenje. Toda pri vinu in kockah so vse zapravili . . .

Sredi svojih ljudi, ki so vriskali od veselja, se je le grof Ulrik žalosten in potrt vračal na grebinjski grad, ker mu je solnograški vicedom odpeljal najdragocenejši plen.



Grebinjsko polje.

Ko je vojvoda Majnard zvedel o dogodkih na Koroškem, se je silno razsrdil in poslal svojega prvorojenca Otona z močnimi četami, da napravi red in kaznuje krivce. Huda kazen je zadela najprej zarotnike iz šentviške okolice. Oton jih je obsodil na smrt. Nadeli so jim okove, jih z vrvmi privezali na konje in vlekli na mestni trg, kjer jih je rabelj obglavil.

Toda Ulriku, ki je prežal na grebinjskih pečinah, niso mogli priti blizu. Imel je sicer le majhno posadko in tudi novih zaveznikov na Koroškem ni mogel dobiti. Toda branil se je še lahko celo poletje. Med tem pa je poslal svojega vazala (podložnega plemiča) Eberharda iz Št. Petra na Kranjsko, da naprosi tamošnje privržence, naj mu

pridejo na pomoč. Dolgo ni bilo zaželjenih čet, in grof Ulrik je že mislil na poravnavo in mir.

Kar je nekoč — meseca marca leta 1293. — pozno v noči prišla močna oborožena četa pred zidovje trga Grebinja in zahtevala, naj ji odpro vrata. Bil je Viljem Ostrovrhar s svojimi ljudmi, ki jih je nabral po Kranjskem in Slovenski marki in jih sedaj pripeljal Ulriku na pomoč. Tedaj je nastalo veliko veselje v grebinjskem gradu. Ulrik je zopet čutil, da je kos svojim nasprotnikom.

Viljem Ostrovrhar s Svibnega ob Savi je bil izmed najslovitejših vitezov tedanjega časa. Daleč naokoli je slovelo njegovo junaštvo. Bil je pri turnirjih vedno zmagovalec. V pesmih in pripovedkah so živela njegova dela. Bil je pa tudi častihlepen, neupogljiv in maščevalen človek. Udeleževal se je nekdaj bojev proti kralju Otakarju, ko je ta vladal po naših deželah in je sedaj pomagal upornemu Ulriku proti vojvodu. Kakšen sloves je imel pri ljudeh, priča pravljica o čudežnem prstanu, ki mu ga je baje izročila neka vila kot poroštvo slave in sreče, dokler bo ohranil zvestobo svojemu gospodu.

Ostrovrhar je prišel sicer po noči v grebinjski grad, vendar so nasprotniki zvedeli o njegovem prihodu. Majnardov maršal Told je poslal po nove čete v Št. Vid, in hitro je prišel Konrad Aufenštanjski s 50 možmi na pomoč. Skupaj sta prodirala s svojimi četami proti Grebinju.

Med tem je sklenil tudi Viljem iti sovražnikom nasproti; grof Ulrik pa je ostal pri posadki v gradu. Za rana v jutru, ko si je nadeval vojno upravo, zapazi, da mu manjka prsnega oklepa. Iskali so ga povsod po gradu, a ni ga bilo dobiti nikjer. Moral se je odpraviti brez njega.

Pred trgom je Viljem razporedil svoje vojake. Bilo jih je dve sto. Spredaj so šli strelci, za njimi tisti, ki so bili oboroženi s sulico in mečem. Potem jih je peljal po cesti, koder so morale priti sovražne trume.

Na grebinjskem polju pod Vašinjo goro so trčili skupaj. — Boj so začeli strelci, ki so se obsipavali s puščicami. Ko so bile vse postreljene in so morali strelci odstopiti z bojnega pozorišča, so udarili vitezi drug na drugega. Strašen je bil ropot, ko je trčilo jeklo ob jeklo, železo ob železo. Že ob prvem napadu so se trije grofovi zavezniki zvalili s konj, vendar so drugi še stali kakor neprodirna železna stena. Toda vojvodovim ljudem je zrasel pogum. Za prvim naskokom je sledil drugi in tretji in kmalu so se morale Ulrikove trume umikati proti Grebinju. Smrt Friderika z Vajseneka (Belega brda), kateremu je neki hlapec zbil šlem z glave in preklal črepinjo, jih je slednjič popolnoma preplašila. Kdor je mogel, je zbežal, drugi pa so bili ujeti ali potolčeni.

Boj je bil končan, zmaga odločena. Sedaj so iskali Viljema, ki ga ob zadnjem spopadu ni bilo več videti. Našli so ga na tleh prebodenega s sulico. Imel je še sedem drugih ran in zlomljeno nogo. Ko je Konrad Aufenštanjski ranjenca vprašal, če je Viljem Otrovrhar, mu je pritrdil in ga prosil, naj se skloni k njemu. Potem potegne s prsta čudežni obroček in ga izroči Aufenštajnu, rekoč: „Vzemi ta

prstan, ne bo ti žal. Dokler ga bodeš imel, ti bode prinašal bogastva in slave“. Ranjenega Viljema so hoteli spraviti v Velikovec, a umrl je v rokah hlapca, ki ga je hotel vzeti k sebi na konja. Truplo so pozneje prepeljali v Kostanjevico in je menda pokopali v samostanski cerkvi. Tako je žalostno končal slavni Viljem Ostrovrhar. Tudi skrivnostni prstan ga ni otel pogube, ker ni bil več zvest svojemu gospodu — vojvodu Majnardu.

Le grof Ulrik je še kljuboval na svojem nedostopnem gradu. Toda sedaj je sam habsburški vojvoda Albreht nastopil proti njemu. Ukazal je svojemu maršalu Hermanu Landenberškemu z močno četo prodreti na Koroško in brez usmiljenja opleniti in opustošiti vse, kar je grofovega. Omenil sem že, da so imeli vovbrški grofi svojo deželico, ki se je raztezala od Djekš pa do Grebinja. Tu so imeli svoje podložne kmete, ki so bivali deloma raztreseni kot posestniki ali pa živeli skupaj v vaseh. Te grofove podložnike je sedaj zadel strašen udarec. Vojvodove čete so se ustavile ob vsakem vovbrškem posestvu. Najpreje so ugrabili vso premičnino, zalogo živil in živino, posekali so drevje, opustošili polje, potem pa zažgali hiše, skednje in hleve. Ako je bil v kaki vasi le en sam vovbrški podložnik, zgorela je vsa vas. Tako je šlo razdejanje od posestva do posestva, od vasi do vasi. Po dnevi in po noči se je dvigal ognjeni zubelj iz gorečih hiš in vasi.



Friderik Lepi, vojvoda avstrijski.

Grof Ulrik je gledal z visokega gradu to grozo razdejanja in polotil se ga je velik strah. Slišal je, da za vovbrško grofijo pridejo na vrsto njegova posestva v Savinjski dolini in po drugih krajih. To ga je moralo spraviti na beraško palico. Bolela ga je pa tudi stiska stoterih nedolžnih podložnikov, ki so zaradi njega izgubili vse svoje imetje. Zato je sklenil se pomiriti z vojvodom. Poslal je brzo po svojega sorodnika Friderika Ortenburškega in ga prosil, naj posreduje

med njim in med Albrehtom. Grebinj je dal bamberškemu škofu nazaj, potem pa je šel sam s svojo družino na Dunaj in se vojvodu izročil na milost in nemilost.

Albreht je hotel sicer izprva upornika kaznovati z vso strogostjo. Trše kakor diamant je bilo njegovo srce, pravi letopis. Pa vendar so ga omehčale prošnje in solze njegove žene Elizabete. Grof Ulrik je bil pomiloščen. Albreht ga je postavil za svojega grajskega upravitelja v Novem mestu na Spodnjem Avstrijskem, dokler bi njegova opustošena posestva na Koroškem ne bila postavljena v prejšni stan, in ga preskrbel z vsem potrebnim.

Tako se je končal boj upornega plemstva proti habsburško-goriški oblasti. Zadnji upornik se je moral brezpogojno vdati in prositi milosti.

Poučen je ta dogodek zlasti za to, ker nam kaže, koliko je trpelo meščanstvo in kmečko ljudstvo ob mnogih bojih, ki so jih plemiški gospodje med seboj bojevali. Breže so bile v dveh desetletjih trikrat oplenjene in požgane. Nič bolje se ni godilo Št. Vidu. In kadarkoli sta se sprla sosednja viteza, so plamtele vasi njunih podložnikov. Viteška gospoda je skazovala svojo hrabrost, a škodo je trpelo ubogo ljudstvo.

* * *

Medtem, ko so se na Koroškem dogajale te važne stvari, se je vojvoda Majnard mudil izven dežele. Imel je opraviti večinoma na Tirolskem, kjer je izkušal razširiti svojo oblast čez Trident in si pridobil zavetništvo nad to škofijo. Z denarjem je nakupoval gradove in posestva. Prav zato pa je bilo v njegovih vzhodnih pokrajinah toliko nereda in nemira.

Goriška posest je postala tako velika, da je bilo treba misliti na delitev. Že l. 1272. je sklenil Majnard s svojim bratom Albertom II. pogodbo, v kateri je pridržal sebi vsa tirolska posestva do Pustriške doline, Albertu pa izročil Goriško, Metliko, posestva na Koroškem in v Istri. Vojvodstvo Koroško, uprava Kranjske in Slovenske marke je ostala Majnardu in njegovim potomcem. Od tedaj so se ločili goriški grofi v dve rodbini v tirolsko in goriško.

Prva je bila za nas nekaj časa pomenljivejša, ker je gospodovala nad večjim delom slovenske zemlje. Ko je vojvoda Majnard l. 1295. umrl, so prevzeli njegovi trije sinovi: Oton, Ludovik in Henrik očetovo dediščino. Vladali so svoje dežele vzajemno in niso po drugih zgledih tedanjega časa razkosavali očetovega deleža. Napravila se je torej upravna skupina: Tirolsko, Koroško in Kranjsko s Slovensko krajino, ki pa že zato ni mogla imeti trajnega obstanka, ker so bile naše dežele po trgovini, prometnih zvezah, posestvu in še mnogih drugih vezeh mnogo bolj združene s Štajerskim in podonavskimi pokrajinami, kakor pa z daljnim Tirolskim.

Izmed omenjenih treh bratov je bil Henrik najpodjetnejši. Vladal je tudi najdalje in se najvišje povzpel, ker se mu je posrečilo pridobiti češko kraljevo krono. Oženjen je bil z Ano, sestro kralja Vaclava III., ki je bil leta 1306. umorjen. Ker ni zapustil moških po-

tomcev, so njegove štiri sestre zase zahtevale bratovo dediščino. Cesar Albreht Habsburški pa je hotel Češko in Moravo podeliti svojemu najstarejšemu sinu Rudolfu, ki je imel že Avstrijsko in Štajersko v posesti. — Čehi so bili izprva na strani Rudolfovi, ker so upali, da se osnuje pod habsburškim žezlom mogočna češka država, kakršna je bila za kralja Otakarja II. Meseca oktobra leta 1306. je bil Rudolf izvoljen za češkega kralja. Toda kmalu je zadel na upor pri nekaterih čeških plemičih. Moral jih je s silo krotiti in v tem boju je nenadoma umrl. Po dedni pogodbi mu je imel sedaj na Češkem slediti avstrijski vojvoda Friderik Lepi. Toda nevolja nad Rudolfovo vlado se je bila med tem tako razvnela, da je češko ljudstvo splošno zahtevalo koroškega vojvoda Henrika, soproga najstarejše sestre pokojnega Vaclava za kralja. Leta 1307. ga je volilni shod češkega plemstva soglasno pozval na prestol. Henrik se je takoj podal v Prago in je bil od ljudstva povsod navdušeno pozdravljen. Spremljalo ga je mnogo plemstva iz Koroške, Tirolske in Kranjske.

Češka krona je kralja Henrika zapletla v hude boje z njegovim svakom in starim zaveznikom, cesarjem Albrehtom. Ta ni hotel trpeti, da bi se pod okriljem tirolsko-goriških grofov osnovala velika češka država, katero je bil z velikim trudom preprečil njegov oče Rudolf. Zabraniti je moral združitev čeških in alpskih dežel tembolj, ker bi bila sicer v nevarnosti habsburška oblast. Zato je takoj, ko je izvedel novico, da je vojvoda Henrik izvoljen za češkega kralja, ukazal svojemu sinu, avstrijskemu vojvodu Frideriku in štajerskemu deželnemu glavarju Ulriku Wallsee z vojsko vdreti na Koroško in zasesti vsa vojvodska posestva.

V poletju leta 1308. je po naših deželah zopet divjal boj, kakor že večkrat v zadnjih desetletjih. Štajerski deželni glavar Ulrik je najpreje oblegal mesto Št. Vid, ki se mu je kmalu moralo vdati in šel potem pred Velikovec, kjer je zadel na močnejši odpor. Za Velikovcem je prišel na vrsto Celovec, ki se je tudi kmalu podal. Vsa ta mesta je Ulrik za avstrijskega vojvoda Friderika vzel v posest in v nje postavil močno vojaško posadko.

Naše dežele so se tedaj razdelile v dve stranki: avstrijsko in tirolsko-goriško. Odlične družine Vovbržanov in Ortenburžanov vidimo na strani Friderikovi. Celo goriški grof Henrik se je dvignil zoper svojega bratranca. V družbi z Majnardom Ortenburškim je vdrl na Kranjsko, zasedel Višnjo goro, Kranj in Falkenštajn. Le Ljubljana se jim je branila. — Še strastnejši je bil boj v Savinjski dolini. Tu je vladalo že dalj časa hudo nasprotje med gornjegrajskim opatom Wulfingom in njegovim zavetnikom Ulrikom Vovbrskim. Ko se je vnela domača vojska, sta savinjski glavar Hugo Tauferski in opat Wulfing branila pravice kralja Henrika. Proti njima pa je stopil Ulrik Sovneški na čelu nekaterih plemičev in hotel te pokrajine podvreči vojvodu Frideriku. Ko je bila na Koroškem vojska končana, mu je prišel na pomoč še grof Friderik Vovbrski. Skupaj sta potem premagala kraljevega glavarja Hugona, gornjegrajskega opata Wulfinga pa odpeljala kot ujetnika na Koroško, kjer je bival nad eno leto in šele na strogo zahtevo akvilejskega patriarha bil izpuščen.

Za ljudstvo so bili ti boji tem pogubnejši, ker so se vršili po leti ob času žetve in so bili skoraj vsi pridelki uničeni.

Med tem je doživel kralj Henrik na Češkem bridka razočaranja. Dežela je bila vsled vojsk in strankarskih bojev razdvojena in razburkana. Lakomno plemstvo, ponosno na svoje bogastvo in moč, je hrepenelo le za veljavnimi službami in dostojanstvi, hotelo razširiti svojo posest in se od kralja kolikor mogoče neodvisno storiti. Henrik je kmalu čutil, da ni kos tem zmedenim razmeram in da ne more ukrotiti prevzetnega plemstva. Avstrijska stranka v deželi je bila vedno močnejša in je hotela vojvodu Frideriku ponuditi češko krono. Vse to je Henrika preplašilo, da je že koj v začetku hotel skrivaj deželo zapustiti. Vendar se je njegovo vladarstvo še vzdržalo do leta 1310. Ko pa je Henrik Luksemburški postal nemški cesar, je hotel Češko pridobiti svoji rodbini. Zlahka si je v deželi zasnoval sebi prijazno stranko, ki je izvolila njegovega sina Ivana za kralja. Meseca decembra je prišel novi kralj z vojsko v deželo in zavzel mesto Prago. Henrik se je moral umakniti na Tirolsko. Od vse kraljeve slave mu je preostal le naslov: „kralj češko-poljski", ki ga je nosil do svoje smrti.

Henrik je še vladal svoje dedne dežele do leta 1335. Odkar so se mu ponesrečili njegovi češki načrti, je na nje tem večjo skrb obračal. Opetovano ga srečamo v Ljubljani, Kamniku in po drugih krajih.

Mesta so se pod njegovo vlado zelo dvignila. Ljubljana je imela takrat že svojo avtonomijo z mestnimi sodniki na čelu in svojo mestno hišo. Kralj Henrik je leta 1320. odredil, da je vsak ljubljanski hišni posestnik dolžan v splošno korist plačevati davke in pomagati pri mestni straži, popravljanju mestnega obzidja, okopov in mostov. Na Koroškem se je zlasti dvignil Št. Vid, glavno mesto dežele, ki je že pod Majnardom dobil mestne pravice (l. 1294.). Bilo je sicer velikokrat oblegano in oplenjeno, pa vendar so si meščani hitro opomogli.

H krati s povzdigo mest pa opazujemo veliko naraščevanje židovstva. Ti nestalni potomci Ahasverovi so se že zelo zgodaj pojavili kot neljubi gostje po naših mestih in trgih. Pečali so se s trgovino, zdravništvom in oderuštvom. — V Ljubljani so bili menda židje prvi trgovci in so imeli dolgo časa v rokah velik del trgovine z inozemstvom. Naseljeni so bili zunaj mestnega ozidja, onstran Ljubljanice, kjer še danes „Židovska ulica" in „Židovska steza" spominjata na nekdanjo židovsko naselbino. Naš zgodopisec Valvasor pripoveduje, da so že pred l. 1213. imeli svojo sinagogo (molivnico) in da so živahno tržili z Benečani, Ogri in Hrvati. — Pa tudi po drugih mestih jih srečujemo v obilnem številu, tako v Beljaku, Šentvidu, v Brežah, Celovcu, Celju, Mariboru, Ptuju. Za bivališče so jim bila odločena posebna mestna okrožja. Podložni so bili neposredno vladarju dežele, kateremu so morali plačevati precej visok davek. Zato so nazivali žide „knežje" ali „cesarske hlapce". Uživali so precej veliko neodvisnost, ker so jih smeli soditi le posebni židovski sodniki. — Na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem je znašal v 14. stoletju „židovski davek" 500 goldinarjev, kar je bila precej visoka svota za tedanje čase. Razun tega so morali še plačevati izredne vojne

davke in ob poroki kake kneginje ali kraljičine tudi prispevke za doto.

Občevanje med židi in kristjani je bilo po cerkvenih in svetnih postavah strogo urejeno. — Že po noši in obleki so se morali židje ločiti od kristjanov. Njihovo značilno znamenje je bil šiljati klobuk (pileus cornutus), katerega niso smeli zamenjati z drugim pokrivalom. Kristjanom je bilo prepovedano žide vabiti v goste, se udeleževati njihovih veselic ali kupovati od njih živila, ker je bila razširjena sumnja, da jih včasih zastrupljajo. Cerkev je tudi prepovedovala z židi kupčevati ali jemati od njih posojila, ker so bili kot goljufi in oderuhi na slabem glasu. Toda sila je bila tu močnejša kakor postave. Ne le meščani ampak tudi plemiči in celo knezi so bili večkrat pri židih hudo zadolženi. Pogosto se v srednjem veku ponavljajo tožbe o visokih obrestih in ponarejenih dolžnih pismih, s katerimi so židje izžemali ljudem denar. Zato je prišlo večkrat do hudega nasprotstva in krvavih židovskih pogromov. Še bolj so razdražile ljudi vesti, da so židje tu in tam umorili kakega kristjana, da skrunijo svete hostije, da zastrupljajo vodnjake, kar povzroča kugo in druge nalezljive bolezni pri ljudeh in živini. — Valvasor poroča, da je bil leta 1290. hud spopad med Ljubljančani in židi zaradi nekega otroka, ki so ga baje umorili, da bi rabili njegovo kri pri svojih gnusnih obredih. Več židov je bilo ubitih. — Še bolj so razvnela maščevalnost ljudskih mas poročila o dogodkih v Volšpergu na Koroškem, kjer so si židje baje znali pridobiti nekaj posvečenih hostij, katere so zbadali do krvi in jih potem izkušali sežgati. Takrat je prišlo do splošnega židovskega pogroma po vsej Avstriji. Mnogo židov je bilo ubitih, utopljenih, sežganih, večinoma vsi so bili oropani svojega imetja. — Drugačni vzroki so povzročili pogrom leta 1370. Takrat je ljudstvo planilo nanje baje na višji ukaz, ker so z goljufijo in nesramnim oderuštvom storili mnogo škode. Povsod so ljudje napadli židovske naselbine in ugrabili, kar so mogli zaseči. Vsem židom so zažugali smrt, ako se ne izpreobrnejo h krščanstvu. Vendar je bila ta zahteva spričo znane židovske trdovratnosti le pretveza, da so jim lažje izsilili denar. — Vzlic tolikim preganjanjem so se židje z veliko žilavostjo še dolgo vzdržali v naših mestih.

Pri kralju Henriku, ki je bil zadnja leta v velikih denarnih zadregah, so prišli židje v milost, ker so mu s posojili radi pomagali. Zato jim je naklonil mnogo pravic in svoboščin. L. 1330. je dovolil židu Aronu, zdravniku Arnoldu in njunim tovarišem, da so v Ljubljani vzdrževali banko, od katere so mu morali vsako leto dajati določen znesek; tudi jim je glede poslovanja podelil razne ugodnosti, na pr. da so bili dolžni le enkrat podati račun in ga nikdo ni smel ponovno od njih zahtevati. Iz listin je razvideti, da so ljubljanski židje imeli kupčijsko zvezo z Benečijo. — Ljudstvu to sebično pospeševanje židovstva ni bilo v korist.

Leta 1335. je umrl kralj Henrik brez moških potomcev. Vsled dedne pogodbe je pripadlo vojvodstvo Koroško s Kranjskim vred Habsburžanom, ki so še le sedaj dobili južne slovenske dežele neposredno pod svojo oblast.



Dočim je tirolska rodbina goriških grofov v kratkem času izmrla, se je goriška vzdržala še dve stoletji in se povspela do velike oblasti in moči. — Albert II. (1263—1304) se sicer ni pečal toliko s svetovno-političnimi dogodki, kakor njegov brat Majnard, vendar doma ni živel v miru in brezdelju. Njegova vlada je polna bojev z akvilejskimi patriarhi in Benečani.

Kakšne razmere so vladale med patriarhi in njihovimi zavetniki, priča dogodek pri Rozaču, kjer je Albert po noči napadel patriarha Gregorija Montelongo, ga ujel, posadil na suho kljuse in ga napol razgaljenega vlekel v Gorico (leta 1267.). Še le na posredovanje kralja Otakarja je patriarha izpustil. Vendar s tem še ni bilo bojev konec. Kmalu na to so Albertovi ljudje napadli Gregorjevega vicedoma (upravitelja posestev), konkordijskega škofa, in ga ubili. Enako nasilno je postopal grof Albert proti patriarhu tudi v Istri in na Tolminskem.

Že iz starih časov so bili akvilejski patriarhi vrhovni vladarji na Tolminskem, menda zato, ker se je ta obmejna deželica prištevala Furlaniji. V cerkvenih zadevah je bila podložna kapitlju v Čedadu. — Akvilejski patriarh je imel na Tolminskem svojega namestnika, ki se je imenoval poglavar (kapetan). Poglavarjeva dolžnost je bila varovati grad „Kozlov rob“, braniti deželne meje pred sovražnimi napadi, preganjati roparje in druge zločince, skrbeti za ceste in mostove, nadzirati javna dela, upravljati patriarhova posestva in izvrševati sodnijsko oblast. Za plačilo je imel stanovanje na „Kozlovem robu“ in dobival dohodke nekaterih kmetij in travnikov. Za pomoč mu je bilo ob strani več uradnikov: poglavarjev namestnik, tajnik ali pisar, ki je vodil račune in korespondenco, oskrbnik (gastaldo), ki je pobiral desetino in druge davke, dva trabanta, ki sta mu bila za telesno stražo in veliko število biričev ali vojaških hlapcev, ki so bili v gradu za posadko. — Razun „Kozlovega roba“, ki se je dvigal na visokem hribu, so imeli patriarhi v Tolminu tudi svoj poseben dvor za letovišče. Stal je v ravnini na dolenji strani Tolmina, na onem kraju, ki se še sedaj imenuje „Dvor“. Večkrat so prihajali patriarhi ob veliki letni vročini v Tolmin in bivali tu v svojem dvoru nad hladno Tolminko.

Za bojevite in slavohlepne goriške grofe je bilo Tolminsko gospodstvo vedno dražilo, tembolj ker je že po naravi veliko bolj združeno s pokrajinami ob Soči, kakor pa s Furlanijo onkraj gora. Zato so ob mnogih bojih s patriarhi najraje merili na njihovo tolminsko posest in jo za daljši ali krajši čas spravili v svojo oblast.

Grof Albert je dvakrat napadel tolminski grad (l. 1272. in 1299.), pa ga je moral obakrat dati nazaj. Še bolj je njegov sin Henrik II. zastavil vse sile v pridobitev Tolminskega. Leta 1313. je pridrl v Tolmin z močnimi četami, zažgal vas in začel oblegati patriarhov dvor, ki je bil znatna trdnjava. Tolminci so iz strahu zbežali v gore in gozdove. Tolminski poglavar je bil tedaj patriarhov nečak Viljem de Razi, veljaven mož, a slab in neodločen vojak. Hotel se je že ob prvem navalu malodušno vdati. Toda posadka je bila hrabrejša kakor

poveljnik. Dvor se je držal več kakor tri tedne. Slednjič se Viljem naveliča dolgega obleganja in izroči trdnjavo grofu, ki je dovolil posadki svoboden odhod. — Takrat je ostal Tolmin šest let v oblasti goriškega grofa. Ko je bil sklenjen mir, ga je zopet dobil patriarh.

Slični dogodki so se pozneje še večkrat ponavljali, tako l. 1330., ko se je Majnard polastil vsega tolminskega glavarstva in ga obdržal trideset let. Tudi patriarhi so sami spoznali, da Tolminskega ne bodo obdržali. Zato so izkušali vsaj z dobičkom prodati. Leta 1379. je patriarh Ludovik della Torre zastavil tolminsko glavarstvo z vsemi pravicami za 6000 mark mestu Čedadu. Še le leta 1420., ko se je zrušila patriarhova svetna oblast, so dobili goriški grofi Tolminsko v stalno posest.

Grofa Alberta so zaradi nasilnosti proti patriarhu in akvilejski cerkvi zadele hude cerkvene kazni. Bil je opetovano izobčen. Zadnja leta visoke starosti je preživel bojeviti mož v miru na svojem gradu Bruck v Pustriški dolini. Umrl je leta 1304. in bil z veliko slovesnostjo pokopan v Rozaču, v kraju svojih prednikov.

Višek moči in slave je dosegel goriški rod pod Albertovim sinom Henrikom II. (1304—1323). Vladal je ob istem času kakor tirolski Henrik, ki je bil koroški vojvoda in češki kralj. Njegov goriški bratranec sicer ni dosegel tako visokih dostojanstev, vendar je svojo dedno posest tako razširil, da je postal najmogočnejši knez v alpskih deželah. Gospodoval je od padovanske ravnine do hrvaške meje, od Pustriške doline do istrske obali. Imel je veliko premoženje v gotovini in vrlo izurjeno armado, za katero je izbiral vojake po svojih posestvih v Istri, na Krasu, v Slovenski krajini, na Koroškem, Kranjskem in Goriškem. A kar je še večje vrednosti, zgodovinski viri ga hvalijo kot prijaznega, dobrodušnega moža, ki si je znal pridobiti spoštovanje in zvestobo svojih podložnikov. Opustil je surovi, neusmiljeni način bojevanja, kjer se je slepo žrtvovalo imetje in življenje neštetih ljudi osebni maščevalnosti. Grof Henrik ni nikdar brez potrebe pustošil tujih posestev in prelival krvi. Kadar je moral krotiti upornike, se je zadovoljil s tem, da je kolovodje imel nekaj časa zaprte, druge pa spustil na svobodo.

Čeprav je bil nežnega značaja, vendar njegova vlada ni bila mirna, nasprotno, vse svoje življenje je imel opraviti z vojnimi podjetji. Najprej je obrnil svojo pozornost na akvilejsko cerkveno državo, kjer je bila tedaj patriarhova oblast že zelo omajana. Njegov cilj je bil: polastiti se svetne oblasti v patriarhiji. Prvi korak k temu cilju se mu je zdelo dostojanstvo generalnega kapitana, ki je imel poveljstvo nad patriarhovo vojsko. Ker mu pa patriarhi, sluteč njegove slavohlepne naklepe, niso hoteli takoj ugoditi, je prišlo opetovano do vojske. Dolgo let je bojna vihra divjala po Furlaniji in Goriški. Leta 1310. je bil slednjič patriarh Otobono prisiljen, da je imenoval goriškega grofa za svojega generalnega kapitana. In od tistega časa pa do svoje smrti je bil Henrik pravi vladar v Furlaniji.

Ko je utrdil svojo oblast v patriarhovi državi, je kmalu začel razširjati svoj vpliv tudi po drugih pokrajinah gornje Italije. Mesta Padova in Treviso so bila vsled strankarskih bojev zelo oslabljena,

in bližnji dinasti so živeli v večni vojski med seboj. Tu je posegel vmes podjetni goriški grof in kmalu napravil red. Mesto Padova ga je izvolilo za svojega zavetnika, v treviški pokrajini je bil imenovan za državnega vikarja (namestnika). Tudi mesto Trst se je izročilo njegovemu varstvu in ga izvolilo za svojega župana (leta 1320.).

Tako je Henrik dospel na višek svoje oblasti in slave. Patriarhi so se ga bali in se mu uklonili, furlansko plemstvo ga je spoštovalo in ubogalo. Toda izkazal se ni le bojevitega kneza, temveč tudi očetovskega prijatelja svojim podložnikom. Gorico, svoj rodni grad je povzdignil v mesto s samoupravo in mu nakazal potrebne dohodke.



Henrik IV., grof Goriški.

Kako se je mesto razvijalo?

Najstarejši del Gorice je tisto okrožje, ki se širi v ravnini okoli sedanje stolne cerkve. Tu je stala že pred letom 1000. vas Gorica. Brez dvoma so jo ustanovili Slovenci, ki so ji dali tudi ime. Grofi Goriški so si tudi potem na hribu postavili svoj grad. Kakor drugod, tako tudi tukaj ni bilo obzidano le teme hriba, ampak zidovje se je na južni strani po gorskem pobočju spuščalo nižje proti ravnini do predloženega holma in zaseglo precej obširen prostor, ki se je prišteval grajskemu dvorišču (Burghut, Burgfried). Tu so nastale hiše grofovih uradnikov, ministerialov, rokodelcev. Kmalu so se naselili v varnem zavetju tudi trgovci, oštirje in židje.

Temu obzidanemu delu Gorice je grof Henrik leta 1307. podelil mestne pravice. Goriški meščani so smeli sami voliti svoje uradnike in pobirati malo užitnino za vzdrževanje mestnega ozidja in vrat. S tem je bil dan za razširjanje in procvit Gorice trden temelj. Okoličani so smeli živila le na mestnem trgu prodajati, prav tako obrtniki svoje izdelke. Naravno je, da sta se obrt in trgovina v mestu zelo dvignila. Tudi bližnji plemiči so si v mestu postavili svoje hiše. Omenjata se dve cerkvici: kapela sv. Martina v gradu in cerkvica sv. Duha v mestu.

Med prebivalstvom nahajamo mnogo slovenskih imen (Vodopivec, Zlatolasec, Šinigoj, Budigoj), tudi nekaj Nemcev iz spremstva goriških grofov je bilo že zgodaj v mestu. Iz bližnje Furlanije pa so se začeli priseljevati tujci (notar Zambonus iz Belluna, rodovina Orzon iz čedadske okolice itd.). — Glavni del naselbine, vas Gorica, je bila še vedno izven mestnega ozidja. Tu je bil minoritski samostan s cerkvijo in kapelo sv. Katarine. Tu so v prvi polovici 14. stoletja sezidali glavno cerkev sv. Hilarija in Tacijana, ki je spadala nekaj časa k solkanski župniji, a se že leta 1354. omenja kot župna cerkev. Grof Ivan je leta 1455. ta del utrdil z jarki in nasipi in ga pridružil mestu. Imenovalo se je *Spodnje mesto* in se tako ločilo od *gornjega*, starejšega in obzidanega. V 16. stoletju je imela Gorica že 7000 ljudi in živahno trgovino z živim srebrom, vinom, lesom, žitom in drugimi pridelki. Bila je tem večjega pomena, ker v grofiji Goriški ni bilo drugih mest in je sama potegnila nase vso obrt in trgovino v deželi.



Elizabeta Avstrijska, prva soproga goriškega grofa Henrika.

Z ustanovitvijo mesta Gorice si je grof Henrik postavil trajen spomenik. Največji vladar domačega plemiškega rodu je tudi njen največji dobrotnik.

Henrik ni dočakal visoke starosti. Umrl je na svojem gradu v Gorici leta 1323., komaj šestdeset let star. Pravijo, da ga je zastrupil njegov nasprotnik, laški plemič Scaligero.

Po Henrikovi smrti je vladala nekaj časa goriško grofijo njegova vdova Beatrika. Značilno je za ugled, ki ga je užival goriški rod, da je tej previdni in odločni ženi patriarh poveril svetno oblast v svoji državi in jo imenoval celo za generalnega kapitana v Furlaniji.

S Henrikom pa je umrl tudi zadnji odlični in veljavni goriški grof. Pričela se je delitev goriških posestev, ki je povzročala mnoge pravde in razprtije med brati. Premoženje je bilo slabo oskrbovano. Preje bogati grofi so zabredli v dolgove, morali prodajati in zastavljati svoja posestva. Vojvodi avstrijski, ki so jih najbolj podpirali z

denarjem, so si z raznimi pogodbami zagotovili njihovo dediščino. Tako je že leta 1374. velik kos goriškega gospodstva pripadel Habsburžanom. Albert IV. jim je zapustil svoj delež: grofijo Pazin v Istri, kraje ob gorenji Pivki in Slovensko krajino. Ker so h krati tudi Devinski gospodje se podvrgli avstrijskim vojvodom, se je takrat pridružil Kranjski del Istre, postojnski okraj in dolenji Kras z Devinom ob Adriji.

Žalosten zgled razbrzdanosti kaže življenje grofa Henrika IV. V mladih letih se je zaročil z Elizabeto Avstrijsko in s Habsburžani leta 1394. sklenil dedinsko pogodbo, po kateri je imela grofija Goriška v slučaju, da izmro moški potomci goriških grofov, preiti na avstrijske vojvode, obratno pa tudi avstrijske dežele na Goričane, ako bi Habsburžani preje izmrli. Henrik se je mnogo mudil na Dunaju, kjer je prav pustolovsko in razuzdano živel. Enej Silvij, ki je bil takrat tajnik cesarja Friderika III. in je grofa Henrika dobro poznal, ga slika kot moža brez vzgoje in omike. Vdan je bil pijančevanju v najhujši meri in vsled tega zelo surov in podivjan. Najraje je občeval po navadnih gostilnah z zanikrnimi kmeti ali razuzdanimi ženskami. Hodil je v zamazani, obnošeni obleki, z razgaljenimi prsi. Svoje otroke je celo po noči budil in jih nalival z vinom. Ako so se upirali, je rekel, da jih ne prizna za svoje, ker se branijo vina. Grdo je ravnal tudi s svojo tretjo ženo Katarino, ki je bila zelo pametna in odločna. Ker ni mogla več prenašati surovosti svojega moža, ga je dala zapreti v grad Bruck pri Liencu. Celjski grof Ulrik je postal varuh Henrikovih otrok.

Zadnja leta je bil grof Henrik popolnoma nesposoben za vlado. Zato je vladne posle reševala Katarina v imenu svojih sinov.

Gospodarsko in nravno je propadal goriški rod. Premoženje je vedno bolj ginilo, posestva so se krčila in bila zadolžena. Pa tudi v življenju in delovanju njegovih članov so se množila znamenja propasti. Henrikov sin Lenart je bil zadnji svojega rodu. Sicer ni podedoval razuzdanosti svojega očeta, pač pa njegovo nebrižnost. Lenartovo življenje je brez znamenitih činov. Obnovil je dedinsko pogodbo s Habsburžani in umrl je leta 1500. na svojem tirolskem gradu. Pokopan je bil v goriški stolni cerkvi, kjer si je dal napraviti kamenit grobni spomenik.

Kakor luč je pojemala slava goriških grofov in ugasnila je prav v začetku novega veka. Kakor je ginila posest, v kateri je koreninila njegova moč, tako je ginil tudi rod sam. H krati sta preminila oba. Oblast in ugled goriških grofov sta tesno združena z razmerami srednjega veka. Zato sta morala prejenjati, ko je napočil novi vek. Njihovo dediščino so prevzeli Habsburžani.



9. Habsburški vojvodi. Hude nadloge.

Leta 1335., ko je po smrti koroškega vojvoda Henrika pripadlo Habsburžanom Koroško in Kranjsko s Slovensko marko, je bilo ustvarjeno jedro bodoče avstrijske države. Avstrijski orel je že gospodoval od Donave do dolenjskega Snežnika in izvirov reke Drave. Seveda je treba vedno poudarjati, da to gospodstvo ni bilo celotno in neomejeno. S Habsburžani so si delili oblast še mnogi drugi, večji in manjši, duhovski in svetni gospodje. Tu je bila grofija ortenburška s središčem v mestu Špitalu ob Dravi, grofija vovbrska, celjska; gospodstvo babenberško, brižinsko, briksenško. Vsi ti so bili mali, neodvisni vladarji na svojih posestvih in marsikdo izmed njih se je spustil celo v tekmo z mogočnejšimi Habsburžani. Politika avstrijskih vojvodov je stremila za tem, da na znotraj koliko mogoče utrde svojo gospodstvo in je na zunaj razširijo. Od tod mnogi boji z upornimi podložniki, od tod dedinske pogodbe in vojske z južnimi sosedi.

Prvo stoletje (1335—1439) je avstrijska oblast le počasi napredovala. Do vplivne oblasti se zlasti po naših slovenskih deželah ni mogla povspeti. Kriva je bila temu zlasti mnogokratna delitev dednih dežel, ki jih je razkosala v dva ali tri dele in jih tako oslabila. Kljub temu se je habsburški rod ohranil in polagoma pridobival novo posest.

Drugi julij leta 1335. je bil tisti znameniti dan, ko se je dal avstrijski vojvoda Oton s priimkom „Veseli“ na Knežjem kamnu slovesno umestiti in je s tem vzel v posest staroslavno vojvodino. Njegovim nemškim dvornikom se je zdel obred sicer surov in smešen. Toda Oton je znal dobro ceniti njegov pomen, ker je vedel, koliko zmore zvestoba in navdušenost ljudstva v nevarnih dneh. Vez, ki se je tedaj spletla med knezom in podložniki, je držala skozi vsa poznejša stoletja. Seveda si je bilo treba zagotoviti vdanost in zvestobo raznih malih dinastov v deželi in tudi braniti novopridobljeno deželo proti Ivanu Luksemburškemu, ki jo je kot zet umrlega Henrika zase zahteval. Koroški vojvoda Henrik je namreč zapustil edino hčer Marjeto, katero so ljudje zaradi njenih pokvečenih ust imenovali „die Maultasche“, („krivousta Marjeta“). Čeprav se ni odlikovala po telesni lepoti, je vendar imela odlične snubce, ki so upali, da bodo z njeno roko hkrati pridobili dve lepi deželi: Tirolsko in Koroško. — Najprej je bil ženin bogate dedinje kraljevič Ivan, sin Ivana Luksemburškega, ki je malo preje zasedel češki kraljevi prestol. S to poroko so upali Luksemburžani ovreči dedinsko pogodbo, ki so jo bili sklenili goriški grofi s Habsburžani, in razširiti svojo oblast globoko doli do italijanske meje. Ko je vojvoda Henrik zatisnil oči, je poleg habsburških bratov Otona in Albrehta tudi Ivan Češki prijavil svoje pravice do dediščine. Vneli so se boji v Avstriji in na Koroškem.

Že meseca februarja l. 1336. je vdrl kralj Ivan z močno vojsko v Avstrijo in po navadi tedanjega časa strašno po njej plenil in požigal. Mnogo utrjenih mest je prišlo v njegove roke. Vojvoda Oton mu je šel nasproti z vojsko, ki jo je v naglici nabral po Avstrijskem, Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Pri Znojmu sta sovražnika trčila

skupaj. Na večer 24. aprila, pred odločilno bitko, pa izve vojvoda Oton, da sovražniki nameravajo zahrbten napad. Še v tisti noči pobegne z nekaterimi spremljevalci na Dunaj. Zapuščena vojska se ni hotela sama spustiti v boj in se je razpršila. Velik je bil strah, da je zdaj Avstrija izgubljena. „Tolika sramota še ni prišla nad Habsburžane," je zaklical hromi vojvoda Albreht vrnivšemu se bratu Otonu. Vendar kralj Ivan iz neznanih vzrokov ni izrabil svoje zmage, ampak se je kmalu vrnil s svojo vojsko v Prago.



Vojvoda Oton „Veseli".

Med tem, ko so se ti dogodki vršili ob Donavi, je upal kraljevič Karol, najstarejši sin kralja Ivana, se hitro polastiti Koroške. Vdrl je v Pustriško dolino in s svojimi četami pustošil okoli Lienca. Vendar ni mogel skozi sotesko pri Zgornjem Dravogradu prodreti v deželo. Med tem pa so prišle Avstrijcem na pomoč s severa švabske in bavarske čete, z juga pa grofi Goriški. Karol je moral deliti svojo armado in je imel preveč posla, da obdrži Tirolsko, kakor da bi mogel še misliti na osvojitev Koroške.

Slednjič je prišlo do poravnave meseca oktobra l. 1336. v mestu Ens. Vsaka stranka je obdržala, kar je že imela v oblasti. Koroško s Kranjsko je ostalo Habsburžanom, Tirolsko pa Ivanu Češkemu. Mladostna poročenca Ivan in Marjeta sicer s to pogodbo nista bila zadovoljna in sta na vsak način hotela dobiti Koroško v posest, toda vsa njuna prizadevanja so bila zaman. Niti obmejnih gradov in prelazov se nista mogla polastiti. Še le l. 1341. sta pristala na delitev očetove dediščine.

O bojih „krivouste" Marjete na Koroškem vesta poznejša zgodopisca Unrest in Megiser mnogo pripovedovati. Pri njih čitamo, da se je vseh omenjenih bojev Marjeta sama udeleževala in da se je silno maščevala nad Korošci, ker niso hoteli priznati njene oblasti. Glavna bitka se je baje izvojevala pri Feldkirchenu, kjer je Marjetino vojsko napadel koroški deželni maršal Friderik Aufenštajnski s štajerskim,

koroškim in kranjskim viteštvom. Dva tisoč (!) Čehov je baje takrat obležalo na bojišču, in vendar je Marjeta zmagala. Mnogo epizod se pripoveduje tudi o njenih napadih na razne gradove in o grozovitostih, ki jih je pri tem storila. Le trdni grad Ostrovica ji je kljuboval. — Vendar o vseh teh posameznostih pisatelji iste dobe ničesar ne pripovedujejo. Najbrže vojska ni bila tako krvava, kakor jo je pozneje naslikala domišljija imenovanih zgodopiscev.

V ljudskem spominu še vedno živi „krivousta“ Marjeta in mnogo pripovedk je zlasti okoli Ostrovice o njej ohranjenih. Splošno jo slikajo poročila kot kruto, krvoločno žensko, ki ni imela nič nežnega na sebi. — Poroka z Ivanom Luksemburškim je bila pozneje razveljavljena. Marjeta se je v drugič omožila z Ludovikom Bavarskim, ki je hotel Tirolsko, Koroško in Kranjsko pridobiti svoji rodbini. Toda posrečilo se mu je le prvo deželo obdržati še nekaj časa v svoji posesti. Leta 1363. je Marjeta sama Tirolsko prepustila Habsburžanom.



Vojvoda Albrecht II. „Hromi“.

Še le po hudih bojih sta prišla habsburška brata, Oton „Veseli“ in Albreht „Hromi“ v mirno posest koroške vojvodine in z njo združene kranjske dežele. — Poklonitev kranjskega plemstva in duhovstva je sprejel Oton leta 1336. v Št. Vidu pri Stični, njegov brat Albreht pa dve leti pozneje v Ljubljani. Prvi je vladal le nekaj let († 1339.).

Po njegovi smrti je Albreht II. sam z veliko modrostjo in odločnostjo gospodoval nad avstrijskimi deželami (leta 1339—1358). Bil je sicer hrom na nogah in rokah, v nosilnici se je dal prenašati od kraja v kraj. Vendar je bil ljudstvu zelo priljubljen vsled svoje preprostosti in previdnosti. Rekali so mu hromi ali modri Albreht. Prepovedal je vsak dvoboj in izdal za Koroško poseben zakonik, v katerem so bile zabeležene starodavne deželne postave z mnogimi drugimi modrimi predpisi. Koroški stanovi so sprejeli ta zakonik kakor dragocen zaklad in ga z velikim spoštovanjem shranili v utrjenem gradu Ostrovici.

Zgodovina te dobe sicer ni bogata na izrednih zunanjih dogodkih, a tembolj se je vtisnila ljudskemu spominu po strašnih nezgodah in uimah, ki so takrat zadele naše dežele.

Leta 1338. so prišle kobilice. Te požrešne živali so v srednjem veku večkrat v velikih tropah preplavile naše dežele in storile na sadežih mnogo škode. Že leta 1195. beremo v nekem letopisu:

„Pri Lipnici na Štajerskem so se pojavile tako velike kobilice, da so bile skoraj podobne vrabcem (!). Priletele so skozi Ogrsko na Štajersko in Kranjsko in uničile vse, kar je raslo. Kadar so se dvignile, je postalo tako temno, kakor bi bilo oblačno vreme“. Ljubenski letopis pripoveduje, da so se leta 1309. pokazale zlasti na Spodnjem Štajerskem, okoli Slovenjega Gradca. Vitez Rudolf Ostrovrhar se je upal iti med nje. Železna oprava ga je varovala, da mu niso mogle do živega. Nekega hlapca Ulrika Sovneškega, ki se je na konju spustil med neko trumo, pa so z živaljo vred oglodale do kosti. S Štajerskega so letele na Kranjsko in se potem zaobrnile proti Zagrebu.

Leta 1338. pa je bilo najusodnejše.“

Opat Ivan iz Vetrinja, Slovenec po rodu, ki je zapisoval znamenite dogodke svoje dobe in nekateri drugi letopisci o tej strašni nadlogi približno sledeče pripovedujejo:

„V tem letu (1338.) je prišla od vzhoda nebrojna tropa kobilic, ki se je v mesecu juliju in avgustu razprostrla čez Poljsko, Češko, Moravsko, Ogrsko, Avstrijsko in Lombardijo tje do bregov reke Rena. Vse, kar je bilo vzklilo iz zemlje, so z divjo požrešnostjo oglodale do korenin. Prestrašeno ljudstvo je povsod napravljalo litanije in procesije in obupno stegalo roke proti nebu. Bilo jih je čudno gledati. Letele so po zraku v urejenih vrstah, kakor trume vojakov in kadar so se spustile na tla, so napravile cele tabore. Vojskovodji so letali dan hoda pred drugimi trumami, kakor da hočejo poiskati pripraven kraj, kjer bi se naselila neizmerna množica. Okoli devete ure, ko so najprej posedli voditelji, se je spustila tudi druga truma na tla in se ni ganila z mesta do solnčnega vzhoda drugega dne, ko so se njihova, po rosi in mokroti obtežena trupla, vsled gorkih solnčnih žarkov nekoliko olajšala. Potem so se v trumah redno pomikale naprej, tako da je bila med temi živalicami opaziti prava vojaška disciplina. — Požrle so vso žetev, seno, travo do zadnje bilke, le vinogradov se niso dotaknile. Imele so po štiri perutnice, na glavi greben in njihovo truplo je bilo posejano s svetlimi pikami, kakor z žlahtnimi kamni, ki jih ženske našivajo na obleko. Celo na teku so se razmnoževale in so povsod popuščale svojo zalego. Mladiči so hitro zrasli in se pomnožili. V nekaterih krajih so mlado zalego, ki se še ni mogla dvigniti v zrak pokončavali s pobijanjem in ognjem. — Strašno je bilo gledati, kadar so priletele. Že od daleč se je slišalo zamolklo šumenje. Ko so prišle bližje, so razširjale strašen smrad in letele tako na gosto, da je solnce zatemnelo.“

Kranjski zgodopisec Valvasor še pripoveduje, da je dal moravski mejni grof Karol (poznejši cesar Karol IV.) izmeriti tako trumo kobilic, ki je bila sedla na zemljo. Merila je po tri nemške milje na dolgost in širokost.

V poznejših časih so se kobilice še večkrat pojavile, vendar ne več s toliko silo, kakor leta 1338.

Nove nadloge so zadele naše dežele desetletje pozneje: potres in kuga.

Vsi zgodopisci tedanjega časa v živih barvah na široko opisujejo grozo razdejanja, ki ga je povzročil strašni potres leta 1348.

Bilo je na praznik izpreobrnenja sv. Pavla dne 25. januarja, okoli 3. ure popoldne, ko je vse dežele od Adrije do Donave pretresel močan sunek, kakršnega še ni bilo čutiti od stvarjenja sveta. Koroško in Kranjsko je njegova sila najhujše zadela. Lepo je sijalo solnce ob treh popoldne. Kar se strese zemlja z grozno silo. Zvonovi so sami zapeli. Razdejanih je bilo 26 mest, mnogo cerkva in nad 40 gradov. Krasna bazilika v Akvileji je skoraj postala razvalina. Treslo se je po vsem Frijulskem, da so se rušili stolpi in trdna poslopja. Ljudi in živino so podsuli padajoči zidovi. Stresala se je zemlja 40 dni in večkrat tudi v dveh naslednjih letih.

Višek razdejanja je bil v Ziljski dolini. Visoki Dobrač je že vsled prejšnjih potresov na mnogih krajih kazal razpokline. Usodnega dne pa je goro tako silno streslo, da se je skalna gromada razpočila in del gore se je zvalil v dolino. Ta silen plaz je zasul sedemnajst vasi in gradov ob vznožju in zajezil reko Ziljo, da je narasla v veliko jezero. Deset vasi je potonilo v njenih valovih. Tudi ob Osojskem jezeru so pokale gore in se rušile v vodo. Vsi gradovi, ki so se dvigali na holmih in hribih ob Dravi in Zilji, so se sesuli in njihove razvaline so se kotalile v doline. Nihče ne more presoditi, koliko ljudi je pod njimi izgubilo življenje.

Največ jih je obležalo pod razvalinami mesta Beljaka. Razun nekaterih lesenih kolib ni tu preostalo prav ničesar. Ker je bil praznik apostola Pavla, so bili meščani ravno zbrani v župni cerkvi sv. Jakoba pri popoldanski božji službi. Potresni sunek je prišel tako naglo, da niti en človek ni ušel. H krati je začel izvirati na gornjem trgu močen vrelec vode, ki je poplavil okolico. In da je bilo razdejanje še večje, je izpod razvalin izbruhnil plamen in uničil, kar je ostalo. Toliko gorja ni nikdar solnce obsevalo, kolikor ga je bilo videti po naši domovini ta usodni zimski dan.

Medtem, ko o nesreči na Koroškem viri mnogo pripovedujejo, so nam posameznosti s Kranjskega manj znane. Le ena ljudska pripovedka se menda nanaša na to nesrečo, namreč pripovedka o propadu Starega Tržiča na Gorenjskem.

Pod Ljubeljem se je bil na kranjski strani razvil mal trg, ki se v listinah navadno imenuje Ljubeljski trg. Ljudje so mu pravili: „Stari Tržič“. Koroški vojvoda Ulrik III. je svet v okolici podaril stiškemu samostanu s pogojem, da v svojem gostinjcu brezplačno sprejema revne popotnike. Pričetki trga so torej v zvezi s znamenito stiško opatijo, ki je tamkaj vzdrževala cesto in gostinjec. Ljudje pa pripovedujejo, da se je nekoč vsled strašnega potresa porušila gora Korošica in zasula trg. Prebivalci so potem deloma ustanovili novo naselbino nižje v dolini, kjer se stekata dva potoka, to je sedanji Tržič (Neumarktl), deloma pa so se izselili v Borovlje na Koroško, kjer so

nadaljevali železno obrt, kateri so bili že doma privajeni. Ljudska domišljija je strašni dogodek po svoje tolmačila, češ, da je pridivjal čez gore strašen zmaj, pod čegar mogočnimi skoki so se rušile gore in je celo velikega kamenitega zmaja, ki stoji v Celovcu na trgu, spravilo z njim v zvezo. — Ob času, kdaj se je to vršilo, ljudsko sporočilo ne ve nič zanesljivega. Ljudje pravijo: „Zgodilo se je pred 300 ali 400 leti". Vendar je verjetno, da sredi 14. stoletja in je pred vsem misliti na oni silni potres, ki je napravil toliko gorja tudi onstran Karavank.

Eno leto za potresom (1349.) je prišla kuga. Bila je to tista strašna ljudska epidemija (nalezljiva bolezen), ki je prišla iz azijskih step preko Indije in Perzije v Evropo in se v letih 1348. in 1349. razširila po njej tje gori do Islandije. Splošno sodijo, da je pobrala v Evropi dve tretjini prebivalstva. V naše kraje je prišla iz Italije in nastopila s toliko silo, da so izmrle cele vasi in da je v mnogih mestih po hišah le redek človek še preostal. Zdravniška pomoč je bila brezuspešna. Prenehale so vse družinske in družabne vezi. Ljudje so zapuščali svoje delo in bivališča, bežali v gozdove, kakor neumni begali semtertja, skrbno se ogibajoč drug drugega, da bi se ne okužili. Vsa obrt in trgovina je prenehala, cele pokrajine so bile neobdelane, ker so ljudje izmrli ali pa se v topi brezupnosti vdali brezdelju.

Lahko si je misliti, kako silno so pretresle te nezgode ljudsko dušo. Pojavile so se izredne posledice, ki jih moramo deloma obsojati kot blodnje prestrašenega in brezupnega ljudstva. V mnogih krajih so se začeli pogromi židov, ker so jih obdolžili, da so zastrupili studence in s tem povzročili kugo. Še značilnejši pa so nastopi bičarjev.

Bičarji so bili neka vrsta javnih spokornikov, ki so hoteli z izrednimi pokorili potolažiti božjo jezo in odvrniti strašne šibe. Shajali so se izprva v cerkvah, kjer so molili in se bičali do krvi. Prvikrat čitamo o njihovem nastopu leta 1260. Ob veliki kugi leta 1349. so se iznova pojavili. O njihovem početju poročajo letopisi sledeče: „V mnogih deželah so nastale javne spokorne vaje, ki so bile zelo čudne. Mnogi ljudje, reveži in bogatini, vitezi in kmetje, starci in mladeniči so hodili v procesijah, nagi do pasu, glavo pa so imeli pokrito s platnenim prtom. Nosili so križe, zastave, goreče sveče in biče, s katerimi so se tolkli do krvi. Med tem so prepevali pobožne pesmi. Hodili so iz dežele v deželo, od mesta do mesta, od vasi do vasi, od cerkve do cerkve. Mnogi gledalci so bili ganjeni in se jokali. Nekateri so se razgaljeni valjali v blatu in mlakah. Vsak spokornik je hodil s temi procesijami od jutra do večera skozi 33 dni. — Ti bičarji so tudi trdili, da nihče ne more biti odvezan od svojih grehov, ako ni bil en mesec v njihovi družbi. Odvezovali so se tudi kar med seboj od grehov in trdili, da morejo celo duše pogubljenih rešiti iz pekla".

Iz zadnjih trditev je že razvideti, da so se med bičarji razširile verske zmote. Nastopali so proti duhovnikom in škofom, zametavali cerkveno oblast in sebe imeli za najpopolnejše ljudi. Papež Klement VI. je sam proti njim nastopil in jih izobčil. Svetni knezi so jih preganjali z vso strogostjo. V kratkem času je bila bičarska sekta zatrta.

Velike nezgode, ki so zadele naše dežele sredi 14. stoletja, nam prav živo predstavljajo, kolika beda in siromaštvo je mnogokrat trlo naše ljudstvo v srednjem veku, kajti vse te šibe niso prišle le enkrat nad ljudi, ampak se mnogokrat ponavljale v večji ali manjši meri, dočim so dandanes skoraj neznane.

* * *

Vojvoda Albreht je l. 1355. zbral najodličnejše plemiče svojih dežel na Dunaju in si od njih dal s prisego potrditi habsburški hišni red, po katerem naj bi njegovi sinovi Rudolf, Friderik, Albreht in Leopold skupno vladali vsem habsburškim deželam, tako da bi dediščina ostala vedno nerazdeljena. Vendar so bile te določbe le malo časa v veljavi.



Rudolf IV. „Ustanovnik".

Po očetovi smrti je bil pravi vladar Rudolf IV. s priimkom: „Ustanovnik" (der Stifter). Bil je podjetnega, ponosnega duha, ki je z vso vnemo deloval za pomnožitev habsburške oblasti in je hotel avstrijske dežele napraviti neodvisne od nemške države. Vladal je le sedem let (1358—1365), pa si je v tem kratkem času zagotovil častno mesto v avstrijski zgodovini.

Svoje južne dežele je zelo visoko cenil, ker so mu odpirale pot proti morju. Vedel je tudi, da so kot prehodne dežele iz Nemčije v Italijo zelo važne za trgovino. Se je li bil dal umestiti na „Knežjem kamnu", tega ni mogoče z gotovostjo dognati, vendar je obnovil stare dvorne službe koroške vojvodine: dvornega maršala, točaja, komornika, ki jih je poveril vdanim plemičem. Kakor nekdanji koroški vojvodi, se je tudi on rad nazival „najvišji državni lovski mojster" in si prvi nadel ime „nadvojvoda".

S kakšnimi dalekosežnimi načrti je pričel Rudolf svojo vlado in s kolikim sijajem je znal nastopati, priča zlasti veliki knežji kongres, ki se je vršil 27. marca leta 1360. v Ljubljani. Tu je bil

navzoč akvilejski patriarh Ludovik, solnograški nadškof Ortolf, škofje: frizinški, pasovski, krški, briksenški, lavantinski, Majnard, mejni grof Brandenburški in grof Tirolski, Majnard in Henrik, grofa Goriška, Oton grof Ortenburški, Ulrik in Herman Celjski in še mnogo druge svetne in duhovske gospode. Ta sijajen shod se je že pečal s tistimi velikimi podjetji Rudolfovimi, ki so merila na pridobitev Tirolske, združitev Goriške z avstrijskimi deželami in razširjenje avstrijskega vpliva v Furlaniji in gornji Italiji. S tem kongresom je bila združena tudi slovesna poklonitev kranjskih stanov. Novi vojvoda je pokazal svojo naklonjenost do dežele s tem, da je podelil mestom, samostanom in plemstvu mnoge pravice.

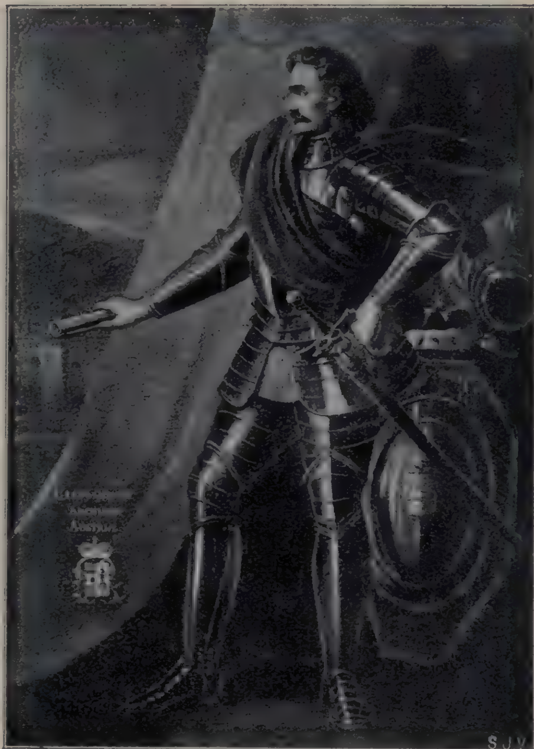
Rudolfova podjetnost je morala kmalu povzročiti hude spore. Najpreje se je zapletel v vojsko z akvilejskim patriarhom Ludovikom della Torre. Rudolf se je rad vtikal v furlanske zmešnjave, hoteč si ondi pridobiti vpliva in posesti. V oporo mu je pri tem služilo mestece Pordenone, ki je bilo že izza babenberških časov v oblasti avstrijskih vojvod. Pri svojih načrtih je bil Rudolf tem manj pripravljen izpustiti iz rok kako posestvo, ki ga je imel v oblasti. To je privedlo do vojske. Stara akvilejska posestva: mitnica v Klavžetu (Chiusaforte ob reki Beli južno od Pontebe), grad Vencone, Vipava, Lož, Postojna, Trebnje in Tiffen na Koroškem ter Slovenji Gradec na Štajerskem so bila že dalj časa v posesti avstrijskih vojvodov. Ko je patriarh Ludovik zahteval od Rudolfa, da jih vrne, mu je ta kratkomalo zahtevo odbil. Izbruhnila je vojska. Rudolf in njegov brat Friderik sta zbrala v svojih deželah 4000 mož in skozi Goriško vdrla v Furlanijo. Patriarh je bil premagan in je moral v spremstvu dvanajsterih najodličnejših furlanskih plemičev potovati na Dunaj prosit miru. Vsi nekdanji akvilejski fevdi v slovenskih deželah so pripadli avstrijskim vojvodom.

Pa tudi na manj bojeviti način je znal Rudolf razširjati svojo oblast. Leta 1363. je pridobil Tirolsko potom pogodbe s postarno Marjeto „Maultasch". Ko se je zaradi vojske mudil na Goriškem, je sklenil dne 22. septembra leta 1361. z goriškimi grofi dedinsko pogodbo, po kateri naj bi Habsburžani in Goričani med seboj podedovali svoje dežele, ako bi kaka rodbina preje izmrla. Slično pogodbo je sklenil Rudolf nekaj let pozneje (1364.) tudi z Luksemburžani, ki so vladali na Češkem. S temi pogodbami je bila položena prva kal k sijajni bodočnosti habsburške vladarske rodbine in avstrijske države. Pozni vnuki so poldrugo stoletje pozneje želi, kar je bila zasadila Rudolfova previdna politika.

Z Rudolfovim stremljenjem proti jugu je tudi v zvezi, da je leta 1364. povzdignil Kranjsko v samostojno vojvodino Prejšnji vladarji so se imenovali le „gospodje" Kranjske, ki je veljala za del vojvodine Koroške. Rudolfu pa je bila naša dežela važna postojanka za nove pridobitve v Primorju, zato ji je dal samostojno upravo in vlado. Poznejši zgodovinski dogodki so tudi v tem oziru potrdili njegove dalekovidne načrte. Kmalu so Habsburžani pridobili nova posestva na Krasu, v Istri in Primorju, ki so se vsa pridružila vojvodini Kranjski.

Vojvoda Rudolf IV. si je pridobil ime „Ustanovnik“, ker je zasnoval mnoge kulturne ustanove trajne vrednosti. Na Dunaju je dozidal krasno gotsko cerkev sv. Štefana in ustanovil pri njej kolegiatni kapitelj. Še večjega pomena je bila ustanovitev dunajskega vseučilišča (l. 1365.), kjer so si poslej mladeniči in možje iz avstrijskih dežel imeli pridobivati višjo izobrazbo.

Za naše dežele je vojvoda Rudolf še posebej zaslužil ta priimek, ker je ustanovitelj Novega mesta.



Vojvoda Leopold III.
(Po sliki v ljubljanskem deželnem muzeju.)

Kakor začetek Tržiča na Gorenjskem, je tudi začetek Novega mesta združen s kulturnim delovanjem stiškega samostana. Hrib ob reki Krki, na katerem leži mesto, je po svoji naravi zelo pripraven za utrdbo. In res je bil na tem brdu, kakor poroča zgodopisec stiškega samostana, brat Pavel Pucelj, že l. 1081. mal utrjen kraj, ki ga je ljudstvo imenovalo „Gradec“. Morda ta trdnjava ni bila niti zidana, ampak napravljena le iz lesa in prsti, kakor so bile druge staroslovanske utrdbe. Stiški samostan je dobil kmalu po ustanovitvi na Dolenjskem mnogo zemljišč, posebno še v novomeški okolici. Zdi se, da je bil središče teh posestev „Gradec“ ob Krki. Tu je bival stiški oskrbnik, tu so sezidali menihi svoj „Bajnof“ (Weinhof) za upravo vinogradov na Trški gori in postavili svoje žitnice. Iz starega „Gradca“ je tekom treh stoletij nastal obzidan kraj, ki se je imenoval „Markstatt“ (utrjen kraj v Slovenski krajini). — Naselbina na brdu pa je morala biti zelo majhna, ker se je mala mestna cerkvica, ki so jo pred par desetletji podrli, imenovala „sv. Anton v gozdu“. To kaže, da je takrat, ko je bila cerkev zidana, na mestu sedanjega Antonovega ali Florijanovega trga bil še gozd. V cerkvenem oziru je spadala naselbina pod župnijo Mirnopeč.

Nova doba v zgodovini Novega mesta se pričenja s 7. aprilom leta 1365., ko je Rudolf IV. podelil temu kraju mestne pravice. V ta

namen je odkupil od stiškega opata Petra stari Gradec z okolico in mu zanj podaril druga posestva. Novemu mestu je potem dal ime „Rudolfswert“ to je „Rudolfovo brdo“ ali „Rudolfov otok“. Besede „Wert“, „Weride“, „Wörth“, pomenjajo namreč v srednjeveški nemščini otoke ali kraje, ki jih na več ali celo na vseh straneh obliva voda. Zato se znani polotok na Vrbskem jezeru imenuje „Maria-Wörth“ „Otok“ (Marijin otok) in slično se imenuje tudi otok na Blejskem jezeru. Ljudstvo pa se ni oprijelo imena „Rudolfovo brdo“ ampak imenuje kraj še danes „Novo mesto“, čeprav kaže staro lice.

Novemu mestu je Rudolf postavil na čelo mestnega sodnika, ki je imel pravico sprejemati nove meščane in razsojevati prepire med njimi. Kdorkoli je že eno leto bival v mestu, je s tem dobil pravico, da je smel biti sojen le od mestnega sodnika. Njegova sodna oblast je segala daleč čez mestno ozidje in obsegala tudi vasi dobre dve uri na okoli. — Kdorkoli se je v mestu naselil, je bil sedem let davka prost, potem pa je moral nositi vsa tista bremena kakor drugi v mestu bivajoči ljudje: plačevati davke, pomagati pri mestni straži, pri popravljanju mestnega ozidja in drugih nujnih zadevah. Da ne bi mestni svet ali mestne hiše prišle kdaj v oblast tujih gospodarjev, je vojvoda prepovedal meščanom neprimičnine prodajati komu drugemu, kakor le meščanom in je vsako nasprotno pogodbo proglasil za neveljavno. V prospeh trgovine je določil: trgovec, ki pride ob sejmu s svojim blagom v Rudolfovo, je osem dni pred sejmom in osem dni po njem varen pred vsako tožbo ali drugim nadlegovanjem. Vsi trgovci, ki z Ogrskega prihajajo z blagom mimo Novega mesta, ga morajo najprej meščanom dati na prodaj in smejo ž njim le tedaj iti dalje, če ga Novomeščani niso potrebovali. Meščani so bili prosti vseh naklad, mitnin in carin pri svoji trgovini proti Kostanjevici, Višnji gori in Ribnici.

Z ustanovitvijo Novega mesta je iznova pokazal Rudolf svojo državniško modrost. Kraj ni bil močna trdnjava, niti imenitno tržišče, niti važen v drugem oziru. Vendar je postal središče avstrijskih posestev na Dolenjskem in je v gospodarstvu obvladal vso Slovensko krajino. S tem jo je tudi privedel pod avstrijsko oblast, kar se je že zgodilo v bližnjem desetletju.

Le nekaj mesecev po ustanovitvi Novega mesta je vojvoda Rudolf umrl (27. julija 1365.), še le 26 let star. Smrt ga je dohitela v Milanu. Njegovo truplo so prepeljali na Dunaj in je položili v cerkvi sv. Štefana k večnemu počitku. Čeprav mu ni bilo dano, da bi bil izvršil svoje načrte, vendar je prištevati najodličnejšim vladarjem habsburške hiše.

Ko je vojvoda Rudolf daleč od svoje domovine zatisnil oči, njegova dva brata Albreht in Leopold še nista bila odrasla mladeniški dobi. Prvi je bil sedemnajst, drugi petnajst let star. Nekaj časa sta po določbi svojega očeta vzajemno vladala avstrijske dežele.

Takoj prvo leto sta morala varovati svojo oblast na Koroškem proti upornima bratoma Konradu in Frideriku Aufenštanjskemu. Glavni grad Aufenštanjcev je bil Pliberk. Vojvodske čete so opustošile njihovo posest, požgale mesto Pliberk, uporna brata pa sta se morala vdati

na milost in nemilost. Vojvoda Leopold ju je zaprl v močen stolp gradu Strehovo, kjer sta imela ostati do svoje smrti. Še le leta 1396., čez dolgih 28 let, je bil Friderik izpuščen, dočim je Konrad v ječi umrl.

Leta 1373., so se pričele nesrečne delitve avstrijskih dežel. Albreht III. je dobil Avstrijo, vse druge dežele: Štajersko, Kranjsko s Tirolskim in švicarskimi posestvi so pripadle Leopoldu III. Oba vojvoda sta tudi ustanovila dve različni rodbini habsburške hiše. Albreht je pričetnik avstrijske, Leopold pa štajerske rodbine.



Vojvodinja Virida.
(Po sliki v ljubljanskem deželnem muzeju.)

Pravi vladar v slovenskih deželah je bil torej vojvoda Leopold. Bil je podjeten, bojevite narave, kakor njegov brat Rudolf in je že deloma žel sadove njegove previdne politike. Vsled dedne pogodbe z goriškimi grofi mu je l. 1374. pripadla Slovenska krajina, postojnski okraj s Krasom, grofija Pazin v Istri in devinska okolica. S tem je bila vsa sedanja Kranjska združena pod habsburškim žezlom in so se njene meje celo razširile do jadranske obali pri Devinu in globoko doli do sredine istrskega polotoka.

Še važnejša je bila pridobitev Trsta. Mesto Trst je izza 10. stoletja bilo tudi v svetnih stvareh podložno svojim škofom. Vendar ta vlada ni bila dovolj močna, da bi varovala mesto in njegovo neodvisnost pred sovražnimi napadi. Zato so se Tržačani radi zatekli v varstvo akvilejskih patriarhov ali pa goriških grofov. Leta 1295. je mestno plemstvo dobilo vlado v svojo oblast, dočim ni škofom ostalo drugega kakor naslov tržaških grofov. Za župana so si izvolili goriškega grofa Majnarda IV.

Trst je bil tedaj primeroma majhno mesto, vtesnjeno med zidovje, ki se je v obliki trikota na severo-zapadni strani gradu „Tabor“ spuščalo proti morju. Izven ozidja je bilo nekaj samostanov, špitalov in posameznih hiš. Drugo je bilo zasajeno z vrtovi, oljčnimi gaji in vinogradi. — Stare romanske (italijanske) rodbine, ki so še

preostale iz rimskih časov, so se kot neke vrste plemstvo ločile od drugega prebivalstva. Proti koncu 13. stoletja je bilo le 13 takih rodbin, ki so pošiljale vse svoje polnoletne člane v veliko mestno svetovalstvo in imele v rokah vso vlado po mestu in okolici. Te rodbine so bile sledeče: Leo, Bonomo, Burlo, Paduano, Basscio, Cicoti, Stella, Pellegrini, Belli, Petazzi, Tofani, Argento in Giuliani. Naraščaj je dobivalo mestno prebivalstvo najbolj po slovenskih priseljencih s Krasa, ki so se v Trstu stalno nastanili in pridobili meščanske pravice. Čitamo jih navadno kot priče na raznih listinah, na pr. v 13. stoletju: Domenik Sivec, njegov zet Pentek; gospe Vodanka in Imica, Martin Mulec, Černegor, Lopec, Tricegoj, Zalokar; v 14. stoletju: Stojan, Kosec, Nedeljko, Večeslav, Peruša s Proseka, Nedeljica, Prevec, Papež, Prosinec in še mnogo drugih. Iz Italije je bilo v srednjem veku manj priseljencev, ker je vladala vedno velika napetost med Trstom in Benetkami.

Po tržaški okolici so se do 12. stoletja širili razsežni hrastovi gozdi, ki so jih le tu in tam prekinila letovišča tržaške gospode. Ves ta svet so iztrebili in obdelali Slovenci. Naselili so se na mestnem svetu in se zlasti pečali z živinorejo. Zato tržaški Italijan še sedaj imenuje okoličane „mandriere“ (črednike, mandra = čreda). Bili so podložni tržaški občini, v cerkvenem oziru pa stolnemu kapitlju, ki je moral pri njih oskrbovati župnijske posle. Tudi število slovenskih okoličanov ni bilo veliko; do konca 18. stoletja niso imeli niti svojih župnij, vendar so že takrat nastale vse tiste naselbine, kjer vidimo danes cvetoče občine, tako: Prosek, Kontovelj, Barkovlje, Trstenik, Longera, Katinara, Sv. Križ.

Trstu je vedno grozila nevarnost od sosednjih Benetk, ker sta obe mesti tekmovali v trgovini ob jadranski obali. Prišlo je večkrat do vojske med Tržačani in Benečani. Opetovano je beneška posadka zasedla mesto.

Odkar so Habsburžani razširili svoje gospodstvo čez bližnje pokrajine, so Tržačani začeli pri njih iskati varstva in opore proti Benetkam. — Leta 1368. so bili beneški mornarji napadli neko tržaško ladjo, ki je bila baje pripeljala v luko prepovedano blago. Razsrjeni Tržačani so ubili beneške mornarje in njihovega zapovednika, na glavnem trgu pa so raztrgali in z nogami teptali zastavo sv. Marka. Vsled te žalitve se je vnela vojska. V svoji stiski so Tržačani avstrijskega vojvoda Leopolda prosili pomoči. Ta je sam prišel v Trst, da brani mesto pred sovražniki. Kmalu je bil z Benečani sklenjen mir. Odrekli so se vsem pravicam do mesta za 75.000 cekinov.

Do trajne združitve Trsta z avstrijskimi deželami je prišlo leta 1382. Plemiško poslanstvo je potovalo k vojvodu Leopoldu v Gradec in mu v imenu mestnega starešinstva izročilo Trst z okolico vred v stalno, nepreklicno lastnino. Vojvoda pa se je zavezal, da hoče novo posestvo vedno varovati in braniti vseh sovražnikov. V vojvodovem imenu je imel zapovedovati mestu njegov poglavar (kapitan), ki se je pa moral držati mestnega opravilnika. Prvi tak poglavar je bil Hugon Devinski. Pozneje nahajamo v tej službi Nikolaja

Predjamskega (Logarja), Nikolaja Ravbarja in druge kranjske plemiče. Vso tržaško okolico so avstrijski vojvodi pridružili Kranjski.

Vendar priznanje avstrijske oblasti mestu Trstu ni prineslo zaželjenega miru. Veliko meščanov je bilo bolj vdanih Benečanom kakor pa Avstriji. Zato sta si v mestu vedno stali nasproti avstrijska in benečanska stranka. Prišlo je do hudih notranjih razprtij, in tudi vojske z Benečani niso ponehale.

S Trstom so pridobili Habsburžani prvo močno postojanko ob Adriji in jo vzlic vsem poznejšim nakanam sovražnikov obdržali do današnjega dne.

Po zgledu svojega brata Rudolfa je tudi Leopold III. posezal v strankarske prepire gornjeitalskih dinastov in je leta 1381. peljal močno vojsko, desettisoč konjenikov in štiritisoč pešcev, pred mesto Treviso, da je brani pred Padovanci. Toda brez koristi je trosil denar in prelival kri svojih podložnikov. Trajnega uspeha ni dosegel.



Vojvoda Viljem.

Pogubna usoda je slednjič zadela vojvoda Leopolda na švicarski zemlji. Tu so bila stara habsburška posestva. Toda svobodoljubni Švicarji niso hoteli prenašati avstrijske oblasti in se klanjati vojvodovim ukazom. Prišlo je do vojske l. 1386. Leopold je hitel branit očetovsko dediščino, pa je z vsemi svojimi vitezi našel smrt v bitki pri Sempahu (9. julija 1386.). Njegovo truplo so izprva pokopali v mestu Königsfelden. Čez štiristo let so je prenesli v benediktinski samostan sv. Blaža v Schwarzwaldu. Leta 1807., ko so se tamošnji menihi preselili v šentpavelski samostan na Koroškem, so Leopoldove ostanke vzeli s seboj. Sedaj zopet počivajo v domači zemlji, v cerkvi sv. Pavla.

Leopold je zapustil štiri sinove, ki so pozneje vsi prišli do vlade avstrijskih dežel: Viljema, Leopolda, Ernesta in Friderika. — V posebno tesni zvezi s Kranjsko pa je bila tudi njegova vdova, vojvodinja V i r i d a.

Virida je bila iz plemenite milanske rodbine Viscontijev. Rudolf IV. je bil zasnoval zaroko mlade knežne s štirinajstletnim Leopoldom, da utrdi zvezo svoje rodbine z milanskimi plemiči. Virida je bila plemenita, ponosna žena, ki je z vso dušo podpirala slavohlepne načrte svojega soproga. Tem hujši jo je zadela njegova nesrečna smrt. Ko je Leopold padel v bitki, je tudi Virida izgubila vso oblast in ves vpliv na vojvodskem dvoru v Gradcu. Vlado je prevzel Leopoldov brat Albreht III. (1379—1395) in si prisvojil tudi vzgojo njenih otrok. Nesrečna žena je sedaj zapustila vojvodski dvor in se podala v samoto. Blizu Stične na Kranjskem si je izbrala svoj vdovski sedež. — Poleg Šent Vida je bil mal dvor, ki ga je ljudstvo imenovalo „Pristava“. Tu je Virida sezidala gradič in v njem preživela svoja vdovska leta. Bila je velika dobrotnica stiškega samostana in revežev po okolici. Zato jo je ljudstvo ohranilo v hvaležnem spominu in še danes ve mnogo povedati o plemeniti „gospej s Pristave“. Umrla je okoli leta 1414. in bila pokopana v samostanski cerkvi, kjer je še sedaj na njeni grobni plošči videti grb Viscontijev: kačo, ki požira otroka.

Pod vojvodom Albrehtom III. so bile vse avstrijske dežele za kratko dobo združene. Tem večja razdvojenost in razcepljenost pa je nastala pod njegovimi nasledniki. Skoraj celo 15. stoletje nam kaže žalostno sliko notranjih bojev, bratovskih prepirov, vednih delitev in popolne onemoglosti. K tem nezgodam so se pridružili še turški napadi in vnanje vojske. Vendar je v teh burnih časih habsburška oblast pokazala izredno žilavost in srečno prestala vse nezgode.

Do prve delitve je prišlo leta 1395., ko je Albreht IV. dobil Avstrijo, Viljem pa vse druge dežele, kakor jih je nekdaj vladal njegov oče Leopold. Pa tudi Viljem je moral kmalu očetovsko dediščino deliti s svojim bratom Leopoldom, kateremu je prepustil Tirolsko in posestva v Alzaciji, na Burgundskem in Švabskem. Ta delitev je sicer izprva veljala le za par let, pa se je pozneje zopet in zopet obnovila in slednjič postala trajna.

Slovenske dežele Štajerska, Koroška in Kranjska s pritiklinami so bile od tega časa združene pod vladarjem štajerske ali leopoldinske linije in dobile tudi skupno ime „Notranja Avstrija“, ki jim je ostalo do vlade cesarja Jožefa II.

O posameznih vladarjih te dobe je le malo povedati. Vojvoda Viljem (1395—1406) je imel velike razprtije s svojim bratrancem Albrehtom IV. in je moral braniti svoje dežele proti Turkom, ki so l. 1396. po nesrečni bitki pri Nikopolju pridrli na Kranjsko in Spodnje Štajersko, opustošili pokrajine, požgali mesto Ptuj in čez 16.000 ljudi odpeljali v sužnost.

Po njegovi smrti se je zopet vnel za dediščino hud boj med bratoma Leopoldom in Ernestom, ki se je končal še le leta 1411., ko je Leopold preminul.

Vojvoda Ernest (1411—1424) nosi zaradi svoje velike telesne moči priimek „Železni“. Sorodna mu je bila v tem oziru njegova soproga Cimburga Mazovijska, nečakinja poljskega kralja Vladislava. — Ernest je bil zadnji koroški vojvoda, ki se je dal na gosposvetskem polju po starem obredu umestiti. Na nedeljo 16. marca l. 1414.

so bili vsi podložni plemiči poklicani h Krnskemu gradu, kamor je došel tudi vojvoda s svojim dvorom. Seveda je pridrlo od vseh strani polno preprostega ljudstva. Ernesta je takrat umestil knez-kmet Jurij Schatter iz rodbine Edlingerjev. Dobil je zato od njega popolno svoboščino vseh davkov za svoji posestvi v Pokrčah in Blažnji vasi. Ernestov sin Friderik IV. se je odtegnil običaju ustoličenja, vendar pa je izdal stanovom in knezu-kmetu pismo, da zato ne bodo prikrajšani v svojih pravicah in svoboščinah. Pozneje se je vršil ves obred v celovški mestni hiši.



Vojvoda Ernest „Železni“.

Za vlade vojvoda Ernesta so njegove dežele uživale v polni meri dobroto miru. Le turška nevarnost je grozila ob meji. Zato je Ernest ukazal utrditi Ljubljano in določil, da mora pri tem delu pomagati tudi plemstvo in duhovščina, ki ima svoje hiše v mestu. — Svojo naklonjenost do Ljubljančanov je pokazal vojvoda tudi l. 1421., ko je izbruhnil hud prepir med meščani in turjaškimi grofi zaradi nabavljanja lesa v turjaških gozdih. Ljubljančani so imeli to pravico od nekdaj. Ko so se jim pa Turjačani začeli ustavljati, se je vojvoda Ernest potegnil za nje in l. 1421. v Ljubljani osebno razsodil mestu v korist. Toda deželni glavar Jurij Turjaški razsodbe ni hotel priznati in je pričel z vso divjostjo pritiskati na meščane. Rop, plen in požig so mu bila pripravna sredstva. Sedaj je vojvoda vnovič prišel v Ljubljano, je nasilnega glavarja odstavil in meščanom pripomogel do njihove pravice (1423).

Ernest je umrl v najboljši moški dobi leta 1424. Bil je pravičen in odločen knez, čegar vlado so le preveč motili družinski prepiri in tlačili neznosni dolgovi. Za njim avstrijskim deželam še dolgo ni zasijala zarja boljših časov.





Razvaline gradu Ortenburg.

10. Ortenburžani.

Med vladarji, ki so si v 13. in 14. stoletju s Habsburžani delili oblast v slovenskih deželah, je pred vsem omeniti Ortenburžane in celjske grofe.

Ortenburžani so dobili svoje ime od grada Ortenburg na Koroškem. Romantično razvalino je videti na desnem bregu Drave blizu mesta Špitala. Neko poročilo trdi, da je grof Friderik sredi 11. stoletja tu gori postavil svoj dom.

Lega gradu nima nič posebno vabljivega ali mogočnega na sebi in daleč zaostaja za drugimi, na strmih gričih in navpičnih skalah sezidanimi srednjeveškimi trdnjavami. Vendar je bila v drugem oziru pomenljiva. — Trgovska cesta, ki je iz Beljaka vodila ob Dravi navzgor, se je pri Ortenburgu razdelila v dve veji. Ena je vodila proti severu čez Gmünd v Solnograd, druga je šla še nekaj časa ob Dravi proti severovzhodu do izliva reke Möll in od tu čez Gorenjo Belo in čez Visoke Ture pri Malnici na Solnograško. Ta cesta je v srednjem veku vzdrževala promet med južno Nemčijo in Italijo.* Grad je torej obvladoval ves promet med Tirolami in Koroško in na drugi strani med Bavarsko in južnimi deželami. Vsi trgovci, ki so hoteli s svojim blagom proti Beljaku, so si morali pri Ortenburžanih odkupiti prosto pot in se z njimi dogovoriti o varnem spremstvu. Tako sta jim naraščala ugled in premoženje.

* Po isti progi gre sedaj nova Turska železnica.

Kmalu so imeli Ortenburžani na Koroškem svojo malo deželico, grofijo Ortenburško, ki se je raztezala ob Dravi od izliva reke Möll prav blizu do Beljaka. Tu so bili pravi vladarji, neposredno cesarju podložni, imeli so oblast podeljevati plemstvo in imenovati svoje palatinske grofe. Na Ortenburgu so vzdrževali sijajen dvor z raznimi častnimi službami: dvornega maršala, točaja, stolnika, z mnogimi plemiči, častnimi gospemi in gospodičnami, dvornimi kapelani in notarji.

Vzlic svoji veljavi so imeli Ortenburžani sloves mirnih in pravičnih gospodov. Na razvoj naših dežel so vplivali veliko bolj kakor drugi mogočnejši vladarji. Dokaj mest in trgov, župnij, samostanov in drugih kulturnih ustanov je v svojih prvih početkih združeno z imenom grofov Ortenburških.

Naravno se je kazal njihov vpliv najprej v bližnji okolici. Herman Ortenburški je ustanovil leta 1191. na svojem svetu pod gradom gostinjec za popotnike in ob njem kapelo z enim duhovnikom. Taka ustanova je bila ob važni prometni progi naravnost potrebna. Od blizu in daleč so prihajali siromaki, bolniki, pohabljenci, gobovci pred grajska vrata, prosili kruha, obleke in zdravniške pomoči. Hermana, ki je bil takrat arhidiakon in pozneje škof v Krki, je k temu dobremu delu nagibala še osebna pobožnost. Iz skromne ustanove se je razvilo tekom stoletij mesto Špital, čegar ime še sedaj spominja na njegov začetek.

Že v 12. stoletju so se raztezala ortenburška posestva daleč preko njihove grofije na Kranjsko in Štajersko.

Največ sveta so imeli na Gorenjskem, z nekaterimi presledki vso dolino Save, od njenega izvira pri Kranjski gori pa doli do Sore. Le blejsko gospodstvo jim je tu omejevalo oblast. Vendar je ortenburška posest na desni strani Savice segala tudi v Bohinjsko dolino in preko jezera proti bohinjski Srednji vasi. Kakor z dvema mogočnima rokama je ortenburški svet oklepal gospodstvo briksenških škofov.

Središče tega posestva je bil stari Lipniški grad (nemško Waldenburg) pri Radovljici. Stal je gotovo že v 12. stoletju. Na desni strani Save, na visokem hribu je videti zadnje ostanke te znamenite utrdbe, in vas Lancovo (Lanzendorf) ob vznožju še spominja na nekdanje ortenburške suličarje in vojnike, ki so se bile tamkaj naselili. Po tem gradu so se vsa ortenburška posestva na Gorenjskem imenovala Lipniško gospodstvo.

Pod okriljem mogočnega gradu se je razvil ortenburški trg Radovljica. Menda je tudi tukaj stal najprej gradič, sedanja radovljiška grajščina poleg župne cerkve, katero so grofi sezidali, da so lahko bivali nižje v dolini, bližje cesti in župni cerkvi in so se le ob nevarnih časih zatekli na visoko Lipnico. Isto teženje, zapustiti visoke, težko dostopne hribe in si postaviti udobnejše gradiče nižje v dolini, opazujemo že v 13. in 14. stoletju tudi drugod. Ortenburžani sami so imeli tak gradič neposredno poleg svojega rodbinskega gradu v Špitalu in grofi Andeški so si poleg visokega „Gornjega Kamnika“ postavili udobnejši „Mali grad“.

Kdaj je nastala Radovljica, se ne da dognati. V zapisniku ortenburških posestev iz leta 1263. se niti grad, niti trg še ne omenja. Tedaj je stala pač še le župna cerkev z vasmi po okolici. Najbrže imamo staviti pričetek radovljiškega trga v dobo koroškega vojvoda, kralja Henrika († 1335.), torej v začetek 14. stoletja. Takrat so že Ortenburžani bivali v radovljiški grajščini in tamkaj nastavljali svoje sodnike. — V mesto je bila Radovljica povišana šele za cesarja Friderika IV. ali pa Maksimilijana, torej v letih 1490—1500.

Drug važen grad na Lipniškem gospodstvu je bil Kamen. Še sedaj so videti slikovite razvaline pod visoko Begunjšico. Grad je sicer mnogo bolj znan po svojih poznejših gospodarjih Lambergih in zlasti po slavnem junaku, ki se je bojeval s Pegamom.

Lambergar junak je ta,
gor' na belem Kamnu stoji,
se nikogar ne boji.

Ustanovitelji tega gradu pa so bili Ortenburžani. V 13. stoletju sta bila tamkaj dva gradova Jama in Kamen. Prvi grad je bil tiste vrste, kakor Luknja na Dolenjskem ali Jamski grad pri Postojni, obzidana in utrjena skalnata duplina, ki so si jo lastniki priredili za bivališče. Gotovo je bila Jama starejša kakor Kamen, ker nihče ni pozneje iskal zavetja v podzemeljski duplini, če je imel že udobno zidan grad. L. 1263. se Jamski grad še imenuje in je imel svojega kastelana. Pozneje so ga opustili. Kranjski zgodopisec Valvasor je okoli l. 1650. še videl obzidano okno, skozi katero je bilo videti v duplino. Ljudje so takrat pripovedovali, da so si ta podzemeljski grad škrati napravili. V resnici spada med najstarejše in najzanimivejše naše gradove.

Na jugovzhodni strani ortenburških posestev je stalo Stražišče (Wartenberg). Po opisih v raznih listinah moramo staviti ta grad na hrib pred Šmarjetno goro pri Kranju, ki se sedaj imenuje „Gradišče". Po njem je dobila vas ob vznožju svoje ime. Prištevali so ga glavnim ortenburškim gradovom, ker so posamezni člani tamkaj bivali in se po njem celo imenovali, na pr. grof Henrik (de Wartenberg). Stal je gotovo že v začetku 12. stoletja, ker je bil Henrik od leta 1145—1192 njegov gospodar. Stražiški grad je mejil na sosednje Loško gospodstvo in velikokrat je prišlo med njegovimi gospodarji in frižinskimi škofi do krvavih prask. Stražiški gospodje so radi napravljali vojne pohode po okolici, plenili in požigali. Zato je frižinski škof Oton leta 1202. grad kupil za drag denar in ga podrl. Vendar so ga Ortenburžani pozneje zopet postavili, ker čitamo o novih bojih. Še le leta 1263. ga je Friderik Ortenburški odstopil za 20 mark starih akvilejskih denarjev in tedaj za vedno izgine iz zgodovine. Ortenburžani so si mesto njega postavili na nasprotni strani Save vrh strme skale v mestu Kranju nov grad, Kieselstein (l. 1262.). Skoraj ob istem času (1252) so dobili tudi na drugem bregu Save mnogo zemljišč: Naklo in vso zemljo tje do Kokre.

Ortenburški vladarji so skrbno upravljali svojo posest. Ustanovili so trg Radovljico, ustanavljali in podpirali župnije, zidali cerkve in napravili prve rudokope.



Grad Kamen na Gorenjskem.

Radovljiška župnija je morda starejša kakor ortenburški rod, vendar so njene meje izprva segale skoraj tako daleč, kakor Lipniško gospodstvo, tja do izvirov Save v Bohinju in pri Kranjski gori, na severu do Karavank.

Seveda so bili ti kraji tedaj le redko naseljeni. Vsa Gornja dolina od Radovljice do Bele peči je bila še pokrita z neprodirnimi gozdi. Ortenburžani so v začetku 14. stoletja tja gori poslali nove naseljence in jim sezidali cerkve v Kranjski gori in na Dovjem. Akvilejski patriarh Ludovik jim je leta 1362. za te župnije podelil patronstvo. Slično so tudi v Bohinju postavili cerkve za svoje podložnike, tako svetega Martina v Srednji vasi, sv. Pavla v Stari fužini in sv. Janeza ob jezeru.

O naselitvi Gornje savske doline in zidanju tamošnjih cerkva priča sledeča listina patriarha Ludovika della Torre z dne 30. novembra 1362:

„Ludovik, po božji milosti patriarh svete akvilejske stolice, želi ljubljenemu sinu v Kristusu, Henriku, župniku v Radovljici, blagoslov v Gospodu. — Zvedeli smo, da so v nekaterih močvirjih in gozdovih v okrožju tvoje radovljiške župnije, ki so bili doslej neobljudeni in neobdelani, na novo nastale mnoge naselbine, in da so se močvirja izpremenila v rodovitne njive. Ker so tamošnji prebivalci zdaj postavili dve cerkvi, eno v Kranjski gori, drugo na Dovjem (Lengenwald), oziraje se na pobožnost ljudstva v imenovanih močvirjih in hoteč, da se v blagor njihovih duš jim dele sveti zakramenti in opravlja božja služba, podeljujem tebi in tvojim naslednikom, radovljiškim župnikom, s to listino pastirstvo omenjenih naseljencev z upravo cerkvenih stvari in ti v duhu pokorščine strogo ukazujemo, da skrbiš za njihove duše, jih vzgojuješ v strahu božjem in jim deliš svete zakramente . . . V imenu svojem in svojih naslednikov podeljujemo tebi in tvojim naslednikom popolno oblast, da nastaviš pri omenjenih cerkvah, kakor pri drugih podružnicah, ki so tebi podložne, sposobne vikarje, ki naj so tebi, oziroma tvojim naslednikom podložni in naj materi cerkvi izkazujejo dostojno spoštovanje . . .“

Po ortenburških posestvih na Kranjskem je zlasti cvetelo fužinarstvo. Rudokopi pri sv. Križu nad Jesenicami, pri Stari fužini v Bohinju, v Kropi, Kamnigorici in Lipnici so se obdelovali že v njihovih časih. Značilno je, da ljudstvo vse te srednjeveške rudokope imenuje „fužine sv. Heme“, menda zato, ker se spominja, da je bila grofica Hema posestnica velikih fužin okoli Brež na Koroškem.

Druga velika ortenburška posest je bila na Dolenjskem. Imenovati bi jo smeli po glavnem gradu ribniško gospodstvo. Segalo je od grada Čušperk pa do reke Kolpe in merilo več kakor pet nemških milj na dolgost. V 14. stoletju je bilo komaj polovico te zemlje obdelane in sicer le gorenji del okoli Dobrepolj in Ribnice, vse drugo so pokrivali gozdovi. — Središče teh posestev je bila Ribnica. So li grad in župnije ustanovili Ortenburžani ali pa sta oba starejša od njih, se ne da dognati. Gotovo je, da so leta 1263. že bili v posesti gradu in tudi imeli patronstvo nad župnijo. Za ta del kranjske dežele je bila oblast Ortenburžanov posebno pomenljiva, ker so v neobdelane kraje svojega gospodstva poklicali nove nemške naseljence in tako ustanovili nemški jezikovni otok — Kočevje.



Začetek Kočevja in naselitev nemških kmetov so še le zgodovinske in jezikoslovne preiskave zadnjih desetletij deloma pojasnile. Omenil sem že, da so obsežno ortenburško ozemlje južno od Ribnice pa do hrvaške meje ob Kolpi pokrivali veliki gozdovi. V teh gozdnatih krajih so slovenski drvarji in naselniki že tu in tam ustanovili male naselbine, kar izpričujejo slovenska krajevna imena: Gotenica, Osilnica, Topli vrh itd. V 13. stoletju sta stala ob Kolpi tudi že ortenburška gradiča: Kostel in Poljane s slovenskimi oziroma hrvaškimi naselbinami. Za uspešno kolonizacijo svojega ozemlja pa so imeli Ortenburžani doma premalo podložnikov, ker je bilo prebivalstvo v deželi itak še precej redko. Zato so začeli najpreje iz svoje koroške grofije preseljevati kmete na ribniško gospodstvo. Prva truma takih naseljencev je došla tje okoli leta 1330. pod grofom Otonom Ortenburškim. Da so Kočevci res deloma koroški priseljenci, dokazuje njihov jezik in mnogo krajevnih imen, ki se popolnoma skladajo s koroškimi. Na Koroškem nahajamo Schwarzenbach, Krapfeld, Winkel, Ebenthal, Mooswald, Reichenau, Rain, Feuersberg, Friesach; iste kraje tudi na Kočevskem. Ta čudovita enakost in sorodnost se kaže tudi pri osebnih imenih: Braun, Thaler, Lobisser, Bachmaier, Schober, Scherzer itd. Pokrajino, kjer so se Korošci naselili, so imenovali „Mooswald“, gotovo zato, ker je bila močvirna in z gozdom obraščena. (Prim. koroški Moosburg-Blatograd). Ker je bila naselbina od župne cerkve sv. Štefana v Ribnici preveč oddaljena (štiri ure hoda), jim je grof Oton postavil malo kapelo sv. Jerneja, ki je postala pozneje mestna župna cerkev, in je leta 1339. dobil od patriarha pravico, da nastavi pri njej kaplana. Menda je kmalu izprevidel, da jim z maloštevilnimi naseljenci ni dosti pomagano. Če še upoštevamo, da je „črna smrt“ leta 1349. pobrala izredno veliko prebivalstva, lahko razumemo, zakaj so si Ortenburžani od drugod preskrbeli novih kolonov.

Prav takrat je bil cesar Karol IV. na Nemškem premagal svojega tekmeca Güntherja in njegove frankovsko-turinške zaveznike. Za kazen so ti kmečki uporniki izgubili svojo prostost in postali cesarju podložni. Ta je podaril 300 frankovskih in turinških kmetov z ženami in otroci grofu Frideriku Ortenburškemu, ki jih je poslal v gozdnate kraje svojega Ribniškega gospodstva (leta 1350.).

Truma novih kolonov je bila precej mnogoštevilna. Ceniti jo smemo na 1500 oseb. Naselili so se izprva v bližini že obstoječih naselbin: Stari trg pri Poljanah, Topli vrh, Kostel, Mooswald. Postavili so svoje lesene koče ob vodah in gozdnih robovih. Zato so Slovenci ves okraj imenovali „Koče“, „v Kočah“ (prim. Kötsch na Štajerskem in Kötschach na Koroškem). Od tod nemško ime: Gottschee. Naselbine so bile kmalu tako številne, da jim je bilo treba postaviti cerkve in duhovnike. — Leta 1363. je patriarh Ludovik dovolil grofu Otonu Ortenburškemu, da nastavi dušne pastirje za Kočevje (Mooswald), Poljane (Stari trg), Kostel (Fara), Osilnico in Gotenico, ker so bile cerkve že zgrajene. In sicer je smel grof predlagati pripravne osebe ribniškemu župniku, ki jih je potrdil in vmestil. Posebno hitro

se je razvijala stara naselbina Mooswald. Leta 1337. jo imenuje grof Oton že „naš trg v Kočevju“ (unser Markt in der Kotsche). Mestni grb iz leta 1471. kaže na višnjevem ščitu s plotom pregrajeno trdnjavo, pred katero stoji sv. Jernej s knjigo in nožem v rokah.

Kočevarji so ohranili svoj nemški značaj do današnjega dne. Še sedaj govore svoje prvotno narečje, v katero so sprejeli mnogo slovenskih besedi. Zato jih tujci, čeprav so vešči nemškemu jeziku, zelo težko razumejo.

Kočevski svet je večinoma malo rodoviten, kraški, skalovit in malokje raven. Zato se pri njih poljedelstvo ni razvilo, in tudi živinoreja ne uspeva. Že iz starih časov je njihov glavni zaslužek krošnjarstvo. — Leta 1492. je cesar Friderik III. Kočevcem dovolil, da smejo tržiti z živino, s platnom in drugimi izdelki po Hrvaškem in drugih pokrajinah. Od tistega časa so se z dušo in telesom vdali trgovini, in sicer ne toliko doma kakor v tujini, na pr. na Dunaju, v Trstu, Pragi, Varšavi, kjer imajo velike trgovske hiše. Polje obdelujejo doma le ženske, moški le tedaj, ako se na pomlad vrnejo domov. V jeseni gredo krošnjarji z doma in vso zimo tržijo po tujih deželah. Mnogi pa izostanejo po več let in le denar domov pošiljajo. Novejši čas krošnjarstvo peša in ž njim tudi imovitost Kočevcev.

* * *

Umevno je, da so Ortenburžani ob tolikem posestvu v naših deželah dosegli velik vpliv. Opetovano so opravljali službe deželnih glavarjev na Koroškem in Kranjskem, glavarjev na babenberških posestvih in so bili mnogo zaželjeni zavezniki. Zlasti so jih odlikovali Habsburžani s svojim zaupanjem. S celjskimi grofi so sklenili leta 1377. medsebojno dedinsko pogodbo. Imela je biti poslednjim v veliko korist. Pobožnost ortenburške rodbine se kaže v tem, da se je mnogo njenih članov posvetilo cerkveni službi. Grof Ulrik I. je bil naddiakon in prošt v Akvileji, grof Herman škof v Krki in naddiakon za Zgornje Koroško, druge nahajamo kot župnike v Radovljici in Št. Vidu pri Stični. — Razun župnij in cerkva, ki so jim bili Ortenburžani ustanovitelji, imamo še od njih nebroj pobožnih ustanov pri drugih cerkvah, tako za Radovljico, Velesovo, avguštinski samostan v Ljubljani, Ribnico.

Ortenburška posest se je večkrat delila, vendar redno zopet prešla na rodbino nazaj. Vso dediščino je še enkrat združil grof Friderik III. (1389—1418). Bil je bogat na časteh, posestvih in ugledu. Njegov vpliv je bil tolik, da je postavil svojega svaka, vojvoda Tecka celo na patriarhovsko stolico. Toda ortenburška zvezda je imela hitro zatoniti. Friderikov edini sin je umrl v otroških letih. Zakon z Marjeto, vojvodinjo Teck, je bil nesrečen. In neko poročilo trdi, da je bil grof Friderik od lastne žene umorjen. Nekoč, ko je bil na Lipniškem gradu pri veseli gostiji, mu je soproga prerezala jabolko in mu ga polovico podala. Friderik se je kmalu mrtev zgrudil na tla. Nož je bil na eni strani zastrupljen.

Ogromna je bila dediščina, ki so jo Ortenburžani zapustili; štela je celo vrsto cvetočih mest, trgov in gradov z razsežnimi zemljišči. Vse to je pripadlo Celjanom.



Gornji Celjski grad.

11. Celjski grofi.

Ni je bilo v poznem srednjem veku vladarske rodbine, ki bi se v kratkem času povzpela do tolike veljave in pridobila toliko bogastva, kakor rodbina celjskih grofov. Njihov vpliv se je raztezal daleč preko domače zemlje v jugoslovanske dežele, imeli so odločilno besedo pri vseh važnejših dogodkih svoje dobe in obetala se jim je celo kraljeva krona. Toda nemila usoda je z zadnjim potomcem pokopala tudi vse njihove drzne načrte. Iz poročil starih letopisov, narodnih pesmi in pripovedk lahko posnamemo, kolikega pomena je bil celjski rod za svojo dobo.

Celjski grofi se pojavijo v zgodovini najprej kot plemiči Sovneški. Ime „Sovne“ je slovensko in pomenja isto kakor Savinja, ki je zaznamovala reko pa tudi pokrajino na obeh njenih bregovih. K savinjski grofiji je pripadala celo vsa pokrajina ob Savi tja do Sotle ob hrvaški meji in proti severu do Pohorja in Drave. Po kraju je tudi grad dobil ime Sovnek (Savinjek).

Sovneški grad je imel skrito, idilično lego. Dvigal se je jugozapadno od Braslovč, na solnčni strani pogorja Dobrovlje. Ni bil velik po obsegu in komaj mu je poznati, da je bil rodni grad mogočnih celjskih grofov. K sovneškemu gospodstvu so pripadale tudi Braslovče, kjer so imeli Sovneški patronstvo nad župno cerkvijo, potem gradovi: Šajnek, Ostrovec, Libenštajn, Legenburg, Gotovlje.

Sovneški rod izvira menda iz rodu grofov Plajenskih, ki so bili mejni grofi v savinjski pokrajini. Prvikrat se pojavijo v zgodovini okoli leta 1120., ko se imenuje Gebhard Sovneški kot priča v neki darilni listini šentpavelskega samostana. Sovneški so bili bojeviti, podjetni ljudje. Označuje jih že tista slavohlepnost in strastna dobičkaželjnost, ki jo opažamo posebno izrazito pri zadnjih potomcih celjskega rodu. — O prvih članih ni mnogo izrednega povedati. Kakor drugi plemiči tedanje dobe so se udeleževali raznih bojev, iger in slovesnosti, pri katerih med drugimi imeni čitamo tudi ime tega ali onega gospoda s Sovneka.

Veljava rodbine se je zelo povečala, ko so dobili zavetništvo nad mogočnim gornjegrajskim samostanom. Dali so si obrambo samostana dobro plačati in dobivali za izvrševanje sodne oblasti nad samostanskimi podložniki lepe dohodke. Kakšno razmerje je včasih vladalo med opatijo in njenimi zavetniki, nam dobro osvetljuje neki dogodek iz leta 1255. — Pičenski škof Oton je takrat (21. februarja) v braslovški cerkvi sodil o tožbi, ki jo je naperil gornjegrajski opat Henrik proti Gebhardu III. Sovneškemu. Očital mu je, da je gornjegrajska posestva oropal in opustošil, poslopja razdejal, tako da zemljišča več let niso dajala nikakih dohodkov. Dva podložnika je celo umoril, drugim pa odsekal noge, ušesa ali jih pa trpinčil na drugačen način. Gebhard je priznal svojo krivdo, se le s kratkimi besedami hotel opravičiti, bil pripravljen popraviti škodo in se s samostanom poravnati. Tako je bil mir za nekaj časa zopet napravljen.

K pomnožitvi rodbinske posesti je mnogo pripomogla dedinska pogodba, ki so jo sovneški bratje: Gothard, Konrad, Leopold in Ulrik leta 1262. med seboj sklenili. Po tej pogodbi je imela v slučaju, da bi kdo izmed njih umrl brez potomcev, dediščina preiti na onega brata, ki bi še ostal pri življenju ali pa na njegove potomce. S tem modrim sklepom se je preprečilo razcepljevanje rodbinskega premoženja.

Sovneška posest se je zelo pomnožila, ko so leta 1322. izmrli vovbrški grofi (Heunburžani). Po njih je podedoval Friderik Sovneški mnogo posestva v Savinjski in Šaleški dolini in tudi polovico celjskega gradu, drugo plovico so podedovali grofi Pfanberški, ki so jo pa takoj zastavili Konradu Aufenštajnskemu. Med dvema gospodarjema je prišlo do krvave, dolgotrajne vojske, v kateri so največ trpeli meščani in kmetje. Slednjič je habsburški vojvoda Albreht II. napravil mir med nasprotnikoma z določbo, da naj grof Friderik odkupi celjsko posestvo za 250 mark srebra. Tako so sovneški gospodje po dolgi borbi dobili v last grad in mesto, po katerem so se odslej nazivali in ki je postalo zibel njihove slave in moči. Leta 1341. je cesar Ludovik v Monakovem na priporočilo deželnega vojvoda Abrehta II., Friderika s Sovneka povzdignil v grofovski stan in mu pridel ime grofa Celjskega. Grb je povzel novi grof po svojih vovbrških prednikih: tri zlate zvezde na modrem polju.



Starodavno Celje, ki je bilo že za časa Rimljanov cvetoča naselbina, ki je postalo celo glavno mesto noriške provincije, pa je zamrlo v valovih ljudskega preseljevanja, je z celjskimi grofi zopet vstalo k novemu življenju.

Srednjeveško Celje se prvič imenuje leta 824., ko je Ludovik Pobožni potrdil akvilejski cerkvi nekatera podrejena posestva v Celju. Kraj je bil takrat le še mala vas. Ko je cesar Oton I. leta 955. ustvaril Veliko Karantanijo in so bile združene pokrajine ob Savinji in Savi v „Savinjsko marko“, je postal Celjski grad sedež mejnih grofov. Grof Günther (1123—1140) ga je utrdil in s tem je dobil tudi kraj pod gradom pravo oporo in zavetje. V Celju še takrat ni bilo cerkve, pripadalo je župniji sv. Nikolaja v bližnjem Žalcu. — Pod vovbrškimi

grofi se je Celje razvilo v trg, imelo je svojega sodnika in bilo že tudi deloma zavarovano. Vitez Grasel je okoli leta 1200. sezidal na kraju, kjer je stala nekdaj rimska trdnjava in stoji sedaj vojašnica, močan stolp z rovom in okopom, trg sam pa je bil še brez obrambe. V trgu je bila tudi že lastna župnija pri cerkvi sv. Danijela, pri kateri so imeli vovbrški grofi patronske pravice. Isti so ustanovili l. 1241. v Celju tudi minoritski samostan.

V takem stanu je prišlo Celje v posest novih lastnikov celjskih grofov. Friderik se je izkazal naklonjenega, veledušnega vladarja. Obdal je trg z okopom in rovom, prestavil je svoj sedež v stari Celjski grad in v utrjeno poslopje, ki se je držalo Graslovega stolpa (Spodnji grad). Grofovi uradniki, dvorniki, vojaki so se nastanili v mestu, ki je sedaj postalo središče celjske grofije, in prebivalstvo se je vidno pomnoževalo. Novo življenje je pričelo kliti na starodavnem kraju.

Kakor za Celje je skrbel grof Friderik tudi za pomnožitev svojega gospodstva. Celjska grofija se je takrat raztezala od Šaleka nad Vojnikom do Gabrnika pri Poljčanah, od Podčetrtka blizu do Slovenske Bistrice. Friderik je kupil še grad Prežin pri Teharjih, Pogred pri Vranskem, Vrbovec nad Mozirjem, Gornji grad in Krško na Kranjskem. Razen tega je mnogo posestev od akvilejskega patriarha in krškega škofa ter avstrijskih vojvodov dobil v zastavo ali v fevd. Grof Friderik je umrl leta 1360. in bil pokopan v Celju v minoritski cerkvi, kateri je bil velik dobrotnik.

Pod Friderikovimi nasledniki se je množila oblast in veljava celjskega rodu. Deset Sovneških je nosilo ime celjskih grofov in šest jih je bilo vladarjev v svoji grofiji. Zgodovinski pomen njihove vlade pa je v tem, da niso le spajali pod svojo oblastjo razne slovenske dežele, ampak so jo razširili tudi po drugih jugoslovanskih pokrajinah. Pripravljala se je neka jugoslovanska država pod okriljem celjskih grofov. Hitri propad njihovega rodu je razrušil velike načrte.

Preko domače zemlje se je pričel razširjati celjski vpliv, ko je grof Herman I. (1369—1385) vzel za ženo Katarino, hčer bosenskega kralja Štefana I. Tvrdka. Tvrdku se je posrečilo spraviti pod svojo oblast vse hrvaške zemlje, Bosno, Banovino in Dalmacijo. Postal je torej bližnji sosed mogočnim celjskim grofom, katere si je želel pridobiti za svoje zaveznike. Zato je sklenil z njimi rodbinsko zvezo. Celjani pa so od tega časa obračali svojo pozornost na slovanski jug in se pričeli vmešavati v hrvaške in ogrske zadeve.

Višek slave in oblasti pomenja vlada grofa Hermana II. (1385—1434).

Bil je sin preje imenovanega Hermana in se je rodil okoli leta 1350. Prvikrat se pojavi v zgodovini, ko je leta 1377. s svojim očetom spremljal križarsko vojsko vojvoda Albrehta III. proti Prusom. Takrat je prišel s svojo četo daleč proti severu do Niemena. Pot je bila težavna, ker je vodila skozi puščave, čez vode in močvirja. Pa tudi prebivalci so se upirali krščanski vojski. Celjani so se v teh bojih tako odlikovali, da je sam vojvoda Albreht prosil grofa Hermana I. za podelitev viteštva in s tem javno proslavil njegovo junaštvo. Na

povratku je potem Herman II. na Ruskem pripravil vojvodu in 82 vitezom veliko gostijo, pri kateri ni manjkalo zlatorumenega „ljutomerca".

Grof Herman se je oženil z Ano, grofico Šaumburško, s katero je imel tri sinove: Friderika, Hermana, Ludovika in tri hčere: Elizabeto, Ano in Barbaro. Leta 1385. mu je umrl oče, ki je zapustil svojemu prvorojencu vso oblast v grofiji.

V naslednjih letih vidimo Hermana pri vladarskih poslih v domačih deželah. Leta 1390. je postal kranjski deželni glavar. V tej službi se je izkazal posebno velikega dobrotnika cerkve in duhovščine. Mnogo pobožnih ustanov je napravil pri avguštincih v Ljubljani, kartuzijanih v Bistri, Jurjevem in Žičah in je zasnoval novi samostanski naselbini v Pleterjah in Lipoglavi na Hrvaškem.

Odločilno leto pa je bilo v Hermanovem življenju leto 1396., ki mu je odprlo pot do najvišjih časti.

Cesar Sigismund je takrat zbiral veliko križarsko vojsko proti Turkom. Iz vse zapadne Evrope so dohajale čete: Nemci, Čehi, Burgundci, Francozi. Čete slovenskih dežel je vodil grof Herman. Tudi ogrska in hrvaška gospoda je prišla v obilnem številu. Tako se je zbrala močna armada, najmanj 60.000 samih konjenikov, ki je koncem meseca avgusta ali začetkom septembra vdrla v Bulgarijo. Izprva so imeli križarji srečo. Zavzeli so grad Vidin in ujeli turško posadko. Na praznik sv. Večeslava, 28. septembra, so zadeli pri Nikopolju na glavno turško vojsko, broječo okoli 100.000 vojakov. Vodil jo je sultan Bajazet. Vnela se je strašna bitka. Zmaga se je že nagibala na krščansko stran, ko dojde v odločilnem trenotku turški vojski na pomoč srbski knez Stjepan Lazarevič s 5000 konjeniki in udari na utrujene Sigismundove čete. Križarji so se morali umakniti proti Donavi, kjer jih je čakalo brodovje. Toda nastala je tako strašna zmeda, da se je rešil le mal del razbite vojske. Vse drugo so pogoltnili valovi Donave ali pa pobili in ujeli Turki. Med redkimi bojevniki, ki so vstrajali ob strani cesarja Sigismunda, je bil grof Herman. Pobegnil je z njim na ladiji v Carigrad in od tod se je vrnil po morju čez Split v domovino.

Cesar Sigismund ni pozabil na usluge, ki mu jih je storil Herman v nevarnih trenotkih. Poplačal mu jih je uprav s kraljevo velikodušnostjo. V neki listini iz leta 1397. našteva natanko njegove zasluge in mu v zahvalo podarja mesto Varaždin z okolico vred. Kmalu potem mu je podelil še dva gradova v hrvaškem Zagorju: Vinico in Vrbovec blizu Rogatca (sedaj Veliki Tabor). Od tedaj so se Celjani nazivali tudi grofi Zagorski. Sedaj se je čedalje bolj svetila celjska zvezda. Celjski grofi so postali hrvatski velikaši, ogrski magnati in vplivni svetovalci cesarjevi.

Odlična poslanstva so prihajala iz tujine na Celjski grad po neveste. Leta 1417. so prišli poslanci goriškega grofa Henrika IV. snubit Hermanovo hčer Elizabeto. Že preje je prišla sijajna četa vitezov iz Poljske v imenu kralja Vladislava po grofico Ano, stričnico Hermanovo. Leta 1401. je bila poroka v Krakovu in leto pozneje slovesno kronanje. Vendar poljska krona mladi Ani ni prinesla sreče. Umrla je pozabljena leta 1416. — Leta 1405. je cesar Sigismund sam snubil Hermanovo hčer Barbaro. V Budapešti se je vršila poroka

in kronanje. — Kraljica Barbara je bila žena izredne lepote in bistroumnosti, pa tudi častilakomna in strastna, kakor vsi Celjani. Svojemu soprogu je prizadela pozneje z razuzdanim življenjem mnogo bridkosti. Sigismund jo je celo z dvora pregnal in dolgo časa je morala preživeti zaprta v nekem ogrskem gradu.

Vsled tesne rodbinske zveze s cesarjem je grof Herman dobival vedno nove dokaze njegove milosti in naklonjenosti. Še leta 1405. mu je podaril Sigismund grad Čakovec z Medjimurjem in nekoliko



Razvaline Celjskega gradu.

pozneje ga je imenoval za hrvaško-slovenskega bana. Sedaj je postal najodličnejši magnat ogrske krone.

Treba je priznati, da si je Herman pridobil za svojega zeta velike zasluge, tako na bojnem polju kakor z modrim svetom. Pri vseh važnejših državnih poslih ga vidimo ob Sigismundovi strani, tako na bojišču v Furlaniji, na ogrskih in hrvaških državnih zborih in na cerkvenem zboru v Kostnici. Leta 1420. mu je pripadla bogata ortenburška dediščina. Od tedaj je nosil naslov: grof Celjski, Ortenburški in Zagorski. Še sijajnejši dar mu je obetala bodočnost: kraljevo krono bosensko.

Kralj Stjepan Tvrdko II. je bil brez potomcev. Najbližji sorodnik mu je bil celjski grof in hrvaški ban Herman, sin njegove sestre. Gotovo je vplivala nanj tudi želja, da bi bile hrvaške dežele zajedno s slovenskimi združene pod mogočnimi celjskimi vladarji in bi se tem lažje ubranile turške sile. Zato je kralj Tvrdko dne 2. septembra 1427. na svojem stolnem gradu Bobovcu izdal pomemben odlok, v katerem izjavlja, da za slučaj, ako ne bi zapustil zakonskih potomcev, svojemu ljubljenemu sorodniku in bratu Hermanu, grofu celjskemu in banu slavonskemu z ozirom na posebno prijateljstvo, ljubezen in zvestobo, ki mu jo je skazoval, daruje vse bosensko kraljestvo, do katerega naj imajo enako pravico tudi Hermanovi potomci. Ta odlok se žal ni izvršil. Zadel je na odpor pri nekaterih bosenskih in hrvaških velikaših, ki so se branili tujega gospodarja.

Vendar grof Herman svojih visokih ciljev ni izpustil iz oči. In smel je tembolj upati, da se kdaj uresničijo, ker je imel tesne rodbinske zveze z vsemi bližnjimi vladarji, s kraljem češkim, poljskim, ogrskim. Svojega vnuka grofa Ulrika je oženil s hčerjo srbskega kneza Jurija Brankoviča. Že to priča dovolj, da je še vedno želel razširiti svoj vpliv po slovanskem jugu.

V zadnjih letih svojega življenja je še dočakal, da ga je Sigismund imenoval za državnega barona ogrske krone (1430.) in mu za časa svoje odsotnosti (1430—1434) poveril z dvema magnatoma vred upravo ogrskega in hrvaškega kraljestva. Hotel ga je povišati tudi v državnega kneza nemške države in njegovo grofijo v kneževino, vendar so se habsburški vojvodi temu načrtu odločno upirali. Spoznali so v celjskih grofih nevarne tekmece za svojo oblast. Zato niso pustili, da bi se osnovala neodvisna državica v slovenskih deželah.

Grof Herman je umrl v visoki starosti, pa do konca še vedno čil na duhu in telesu, v mestu Požunu leta 1435. Pokopali so ga v Pleterjah.

Dočim je zvezda celjske slave vedno bolj žarela, rodbinsko življenje mogočnih grofov vendar ni bilo brez temnih peg in bridkih izkušenj. Omenil sem že nesrečni zakon med Sigismundom in Barbaro. Še bolj je svoj čas vzbudila veliko zgledovanje žalostna usoda Friderikove žene Elizabete in Veronike Desiniške.

Najstarejši sin grofa Hermana, po imenu Friderik se je l. 1405. poročil z Elizabeto, edino hčerjo kneza Štefana Frankopana. Za doto mu je prinesla nekaj hrvaške zemlje: polovico otoka Krka, gradove Trsat, Bakar in Bribir v Vinodolu. Oče Herman pa je odstopil mlademu paru za užitek gradove: Steničnjak in Samobor v Slavoniji, Krško, Kostanjevico, Novomesto in Mehovo na Kranjskem. Friderik je bival s svojo soprogo redno na Krškem gradu in je mnogo storil za naselbino, ki se je pod njim začela razvijati. Krško mesto mu ima zahvaliti svoj početek in razvoj. Živel je nekaj let s svojo ženo v srečnem zakonu in imel z njo sina Ulrika.

Okoli leta 1412. pa se je hudo sprl s svojo soprogo in odslej skoraj deset let bil ločen od nje. Vsi tedanji viri soglasno trdijo, da se je grof zagledal v neko Veroniko iz plemenite viteške rodbine

Desiničev in da je to znanje bilo krivo družinske razprtije. — Tekom desetih let je njegov oče Herman s knezi Frankopani večkrat poizkušal, da pomiri Friderika z Elizabeto, toda bilo je zaman. Leta 1422. se jim je posrečilo, da so pri neki slovesnosti zakonca združili in ju odvedli v grad Krapino. Elizabeta je bila žalostna in ni slutila nič dobrega. Ko so došli v grad, je rekla svojim spremljevalcem: „Dragi gospodje in prijatelji, kaj mi pomaga ta poravnava? Vem, da me bodete jutri našli mrtvo kraj mojega gospodarja". Dvorniki so jo pogovarjali, češ da je sedaj vse dobro in da bode še mnogo let živela v zakonski ljubezni. Toda Elizabetina slutnja se je res izpolnila. Drugo jutro so jo našli mrtvo v postelji. Nekateri viri poročajo, da jo je grof Friderik zabodel z lovskim nožem. Zjutraj je baje smešljivo rekel dvornim služkinjam: „Le pojdite k vaši gospej in poglejte, kako ji je". Ko so prišle v njeno spalnico, so našle grofico mrtvo in nastala je silna žalost po vsem gradu. Celjska kronika pa poroča: „Ko je bilo po Kristusovem rojstvu leta 1422., je umrla soproga grofa Friderika, ki je bila modruška kneginja. Zgodilo se je to v Krapini, od koder so jo odvedli v Celje v samostan. Javno se je po svetu govorilo, da jo je soprog, ko sta bila po noči v spalnici, v postelji prebodel in usmrtil in sicer zaradi neke deklice po imenu Veronike, katero bi bil rad vzel za ženo."

Čeprav je ves svet govoril, da je grof Friderik soprogo zaklal, vendar ga ni nihče pozval na odgovor. Kralj Sigismund je imel posla v vojski, a v Slavoniji ni bilo bana. Le stric umorjene Elizabete, knez Nikolaj Frankopan, se je dvignil, da maščuje umor svoje sorodnice. Odtegnil je Celjanom frankopanske gradove, ki jih je bila rajnica prinesla za doto in poslal v Budapešto svojega prvorojenca Ivana, da obračuna z njenim morilcem Friderikom, ki se je takrat mudil pri svojem svaku Sigismundu. Viteški Ivan je pozval Friderika na božjo sodbo, na dvoboj, češ, da mu hoče s tem dokazati, da je morilec njegove sestričine. To je zbudilo na kraljevem dvoru veliko pozornost. Kralj je poslal obema nasprotnikoma ukaz, naj mirujeta na njegovi zemlji. Nato ju pokliče pred sebe, da zasliši tožitelja. Tu je knez Ivan javno pred kraljem grofa obdolžil zavratnega umora in je rekel, da mu želi pokazati, kako zna pošten knez nesramnemu morilcu z roko podati dokaze, čeprav mu ni dosti dober za tak časten boj. Sigismund je vplival pomirjevalno in prepustil razsodbo v tej zadevi danskemu kralju Eriku, ki je bil takrat slučajno na njegovem dvoru. Najbrže je vplivala tudi kraljica Barbara, da so ji rešili brata. Gotovo je le, da je Friderik ostal zdrav in prost in da se je povrnil v Slavonijo, kjer se je spustil v razne boje in spletke.

Okoli leta 1424. se je proti volji očetovi skrivaj poročil z Veroniko, kateri je svet očital, da je hote ali nehote kriva smrti kneginje Elizabete. Pa tudi oče Herman se je razsrdil na sina. Morda bi mu bil umor prejšne žene še odpustil, a da se je zvezal z plemkinjo nižje vrste in tako omadeževal svojo visoko dostojanstvo, tega mu v svojem užaljenem ponosu ni hotel odpustiti. Ukazal ga je zvezati, zapreti v gornji Celjski grad in mu je hotel odtegniti vsa posestva in pravice. Menda je hotel izprva svojemu drugemu sinu Hermanu III.

prepustiti vladarstvo v grofiji. Toda mladi Herman se je ponesrečil pri Radovljici. Padel je s konja in umrl. — Sedaj sta preostala od vse celjske rodbine le še Friderik in njegov sin Ulrik. Vse kaže, da je stari Herman hotel nedoraslemu Ulriku prepustiti dediščino in očeta izključiti. Toda prišlo je drugače.

Čimbolj je položaj celjske rodbine napravljal grofu Hermanu skrbi, tem strastnejše je sovražil Veroniko Desiniško, ki je po njegovem mnenju povzročila vse zlo. Grof Friderik je bil zadnja leta z njo preživel na gradu, ki ga je bil sam sezidal blizu Kočevja in ki se je po njem imenoval Fridrihštajn (Friderikov grad). Herman je poizkusil, da jo dobi v pest. Poslal je svoje biriče na Kočevsko, da jo ujamejo in pritirajo v Celje. Veronika mu je ubežala in v spremstvu nekaterih služabnikov se je potikala po raznih krajih. Celo v gozdovih je morala iskati zavetja. Slednjič jo zalotijo Hermanovi biriči v Vurpergu pri Ptuju. Zaprli so jo najprej v grad Ostrovec, toda po ukazu razljučenega Hermana ji je bila pripravljena hujša usoda. Imela je umreti kot čarovnica.



Celjski grof Herman II.

Postavili so jo pred celjsko mestno sodnijo in obtožili, da je mladega grofa omamila s čarovniškimi sredstvi. Toda njen zagovornik je tako spretno prepričal sodnike o njeni nedolžnosti, da so jo spoznali za nekrivo. Mogočni grof pa je na vsak način hotel njeno smrt. Zaprl jo je najpreje na Ostrovec, kjer je ostala nekaj časa brez hrane. Ko je bila od lakote in žeje že napol mrtva, je Herman poslal tje dva viteza, ki sta jo utopila v ribniku pod gradom (18. oktobra 1428).

Tako je končala celjska žaloigra s smrtjo nesrečne Veronike. Odkar sta živela z grofom Friderikom v zakonu, sta pač z raznimi pobožnimi ustanovami izkušala popraviti zločin, ki je kakor prokletstvo ležal nad njima. Enej Silvij po pravici sodi, da Veroniko zadene manjša krivda, ker je najbrže grešila iz človeške slabosti ali pa celo prisiljena.

Pokopali so jo najpreje v Braslovčah potem pa prenesli v kartuzijanski samostan v Jurjevem. Med pobožnimi, molčečimi menihi je slednjič našla mir, ki ga na svetu ni mogla najti.

Smrt Veronike Desiniške je spravila očeta s sinom. Morda sta vplivala tudi Sigismund in Barbara. Vrata ječe so se Frideriku odprla. Vendar je preteklo še nekaj let, preden je dobil svoje prejšnje pravice.

Sigismund ga je hotel odstraniti od doma in mu ponujal namestništvo na Sedmograškem, toda ta načrt se ni izvršil. Friderik je živel nekaj let v radovoljnem prognanstvu na Lipniškem gradu pri Radovljici, kjer je baje zelo žaloval za Veroniko in večkrat obiskal njen grob. Leta 1431. se odpravi na romanje v Rim, da s tem spokornim delom javno zadosti za storjeni zločin. Na potu ga ujame Nikolaj, mejni grof iz Ferare, in ga vrže v ječo, iz katere ga reši Henrik IV., grof goriški z veliko odkupnino.

Ko je Friderik leta 1434. prišel do vlade, je storil marsikaj v korist Celja in svoje grofije, pa tudi živel zelo razkošno in burno, divjajoč za boji in vsakovrstnimi nasladami.

Leta 1436. je zadela celjske grofe najvišja odlika, po kateri je že grof Herman hrepenel. Cesar Sigismund je 30. novembra v Pragi v sijajnem zboru imenoval celjska grofa Friderika II. in njegovega sina Ulrika za državna kneza in je povišal združeno celjsko, ortenburško in šternberško grofijo v državno kneževino. Novim knezom je podelil samostojno sodstvo, jim dovolil kovati denar s svojim grbom, kopati zlato in srebro in jim dal sploh vse pravice, ki so jih imeli drugi knezi v cesarstvu.

To povišanje je vzbudilo hudo nasprotstvo habsburških štajerskih vojvodov, ki so se pričeli bati za svojo oblast na jugu. Tedanji vojvoda, poznejši cesar Friderik III., se je prav tisti čas mudil v Palestini in ni mogel ugovarjati. Takoj po svojem povratku pa se je pritožil pri cesarju, da je vazalc štajerske vojvodine poknežil brez njegovega dovoljenja. Pritožba pri cesarju ni nič izdala, pač pa se je vnela med Habsburžani in Celjani večletna krvava vojska, v kateri je trpela skoraj vsa slovenska zemlja.

Bližnji povod je bil neki prepir med celjskim grofom Friderikom II. in krškim škofom Janezom Šalermanom zaradi nekaterih posestev blizu Celja. Grof Friderik je poslal svojega vojskovodjo, češkega plemiča Jana Vitovca, ki je bil takrat prišel s tremi konji iz Šleške k njemu v službo, nad krške gradove. Vitovec naglo naskoči gradove Anderburg, Sotesko, Gomilo, Vitanje in jih zavzame. Ko štajerski vojvoda Friderik V. to sliši, hiti krškemu škofu na pomoč. Sedaj se je vnel boj med vojvodom in celjskimi knezi (1439.). Tudi slovenske deželc so se razdelile v celjsko in habsburško stranko. Na avstrijski strani so stali Ljubljančani in Istrani, na strani Celjanov skoraj vsi drugi Slovenci. Vitovec udari na vojvodove gradove in vzame z naskokom Zbelovo, Poličane na južnem Štajerskem, Kacenštajn pri Begunjah, Mokronog na Dolenjskem. Tu je bil vojvodov stotnik Dirnbacher težko ranjen. S posadko vred se je moral podati. Odpeljali so ga v ječo v Krapino. Tudi pri Ložu je prišlo do hudih bojev. Mesto Lož je bila celjska posest. Oblegal ga je vojvodov stotnik Krištof Fladnitzer z istrskimi četami. Posadka je zvijačno spustila del Istrancev v mesto, jih potolkla in se polastila njihovega

orožja. Potem je planila iz mesta in oblegalce zapodila v beg. Ko je drugi dan Fladnitzer ponovil napad, je bil od nekega loškega meščana umorjen, njegove čete pa razkropljene.

Zmaga je bila na strani Celjanov. Med tem je vojvoda Friderik postal nemški cesar in s Celjani sklenil premirje. Toda trajalo je le par let. Iznova se je boj vnel leta 1442.

Boj proti avstrijski stranki je vodil Friderikov sin grof Ulrik II., kateremu se je pridružil celo lastni brat cesarja Friderika III., Habsburžan vojvoda Albreht. Dolžil je cesarja, da mu je prikratil dediščino in se hotel nad njim maščevati. Združena Ulrikova in Albrehtova vojska je štela 16.000 mož. Vdrla je na Kranjsko in najpreje pričela oblegati Ljubljano. Vodja Ljubljančanov je bil takrat baron Jurij Apfaltrer, ki je mesto za obsedanje dobro preskrbel in sklenil ga braniti do zadnje kaplje krvi. Celjani so postavili velike metalne stroje in z debelimi kamni pričeli pretresati mestno ozidje. Toda bilo je zaman. Baron Apfaltrer in meščan Kisel sta obrambo mesta tako spretno vodila, da so oblegalci na kresni večer morali brez uspeha oditi. Znosili so se nad okolico, ki so jo opustošili in razrušili so Apfaltrerjev stolp (sedaj Tivoli) pri Ljubljani.

Izpred Ljubljane jo Ulrik udari proti Kranju. Tudi Kranjci so bili Avstriji zvesti. Toda celjska vojska je mesto v kresni noči tako nenadoma naskočila, da se meščani niso mogli postaviti v bran. Vendar so v Kranju kmalu dogospodarili. Ko je došla mala truma Avstrijcev, so se meščani uprli zoper celjsko posadko in jo zapodili.

Razgrajajoč in požigajoč po deželi dere celjska vojska sedaj proti Novemu mestu, katero prične Ulrik oblegati z mnogimi tisoči vojakov. Kranjski zgodopisec Valvasor pravi o tem napadu: „Tudi ta oreh (Novo mesto) ni bil mečji od ljubljanskega. Skrhali so si le zobe ob njem, zakaj mesto je odbilo napad tako možko, da so Celjani izgubili mnogo ljudi. Odnesli niso s seboj nič drugega kakor kesanje, da so žrtvovali za nepotrebni napad toliko ljudi“.

Krvavi boji so hudo zadeli naše dežele. Kmalu sta obe stranki želeli miru. Leta 1443. se je sklenila poravnava v Dunajskem Novem mestu, kjer je cesar Friderik priznal celjskim grofom knežje dostojanstvo in se je sklenila važna dedinska pogodba. Cesar je v tej pogodbi obljubil za slučaj, ako bi Habsburžani preje odmrli kakor Celjani, njim zapustiti avstrijsko Istro (grofijo Pazin), Metliko, Mehovo, Novo mesto, Kostanjevico, Laško, Vojnik, Žalec, Postojno in Vipavo; celjska grofa Friderik in Ulrik pa sta Habsburžanom obljubila celjsko, ortenburško in šternberško grofijo, ako bi njun rod preje izmrl kakor habsburški. S tem je bil spor poravnan. Frideriku je že dobro desetletje pozneje pripadla bogata celjska dediščina, h kateri si je bil pot pripravil z umno dedinsko pogodbo.

Grof Friderik se je v svoji starosti vedno bolj odtegoval vladnim poslom. Vse boje in politične zadeve je prepustil svojemu sinu Ulriku. Lotila se ga je neka nevolja in čmernost, da se je ogibal resnega dela. Svoj, od očeta Hermana porušeni grad Fridrihštajn je zopet sezidal in v njem živel zelo razkošno.

Mesto Celje se mu ima zahvaliti za svojo obnovitev. Leta 1450. je staro mestno obzidje, ki se je bilo razsulo, pričel iznova pozidavati in utrjevati. Delo je trajalo tje do leta 1473. Tudi v mestu samem je bilo po požaru leta 1442. sezidanih mnogo hiš. Celje je imelo takrat že vse mestne pravice. Meščani so bili prosti tlake, krčmarji vinarine. Smeli so si prosto voliti mestnega sodnika in svetovalce. Za svetovalnico jim je grof Friderik prepustil svojo hišo na trgu, v kateri si je pridržal le eno sobo za svojo orožnico.

Zadnja leta svojega življenja je izkušal grof Friderik z dobrimi deli popraviti prejšne razuzdanosti. Leta 1450., ko se je praznovalo sv. leto, se je odpravil šestinosemdesetletni starec v sijajnem spremstvu desetih konjenikov v Rim, da dobi odpuščanje svojih grehov. Toda zdi se, da je šel tje bolj iz gizdavosti kakor pa iz pobožnosti in kesanja. Važnejša pa je pobožna ustanova, ki jo je napravil za pokoj svoje duše, dominikanski samostan Novi klošter v Savinjski dolini. Okoli leta 1449. je začel zidati samostan in cerkev. Tri leta pozneje pa je izdal ustanovni list, v katerem se nazivlje „po božji milosti knez in grof celjski“. — Friderik II. je umrl 13. julija leta 1454. na Sovneku nad devetdeset let star. Pokopali so ga v Celju v minoritski cerkvi.

* * *

Ulrik II. ali grof Urh je bil zadnji svojega rodu. Bil je edini še preostali sin grofa Friderika iz njegovega zakona z nesrečno Elizabeto Frankopanko. Za ženo je imel Katarino, hčer srbskega kralja Jurija Brankoviča in carigrajske Irene Kantakuzene. Imel je torej vplivne rodbinske zveze na balkanskem polotoku. Katarina je rodila grofu Ulriku dva sina: Hermana in Jurija in hčer Elizabeto, ki so pa vsi pomrli že v mladih letih.

Svoje politično delovanje je pričel Ulrik leta 1438. na Češkem kot namestnik kralja Albrehta, kateremu je bil polujec. Toda sovražniki so ga obdolžili, da hrepeni po češki kroni. Zato ga je Albreht kmalu odstavil. — V naslednjih letih se je bojeval skupno s svojim očetom proti cesarju Frideriku za knežje dostojanstvo in neodvisnost svoje grofije. Ko je bil ta razpor leta 1443. poravnan, je v domačih deželah nastopil mir. Toda duh grofa Ulrika je bil preveč nepokojen, da bi bil mogel dolgo v miru živeti. Začel se je vmešavati v ogrske politične zadeve in zlasti nastopal kot zavetnik in varuh svojega sorodnika kraljeviča Ladislava Posmrtnika.

Na Ogrskem je bil po smrti cesarja Sigismunda leta 1437. Habsburžan Albreht V. postal kralj. Imel je za ženo Elizabeto, njegovo hčer iz zakona s celjsko Barbaro. Ko je Albreht že čez dve leti umrl, je nastala na Ogrskem velika zmešnjava. En del plemstva, kateremu je bil na čelu slavni zmagovalec Turkov, grof Janoš Hunjadi Korvin, je pozval na ogrski prestol poljskega kralja Vladislava III. Drugi del pa je priznal Sigismundovo hčer in njenega, po očetovi smrti rojenega sina Ladislava (Posmrtnika) za prave dediče ogrske krone. Ko je bil mladi kralj še le tri mesece star (15. maja 1440.), je bil že v Stolnem Belem gradu kronan za ogrskega kralja. Grof Ulrik mu je takrat držal nad glavo krono sv. Štefana in je prisegel mesto njega.

Med tem je prišel poljski Vladislav v deželo in našel med plemstvom mnogo privržencev. Grof Ulrik in njegov vojskovodja Vitovec pa sta s svojimi četami vdrla na Ogrsko in pričela boj proti njegovi stranki. Ulrik je bil malo srečen. Blizu Raba ga ujame Janoš Hunjadi in pošlje Vladislavu v Budim. Kralj je sicer grofa izpustil, vendar mu je moral dati 24 svojih ljudi za talnike in priseči, da pride pred njega, kedarkoli bode pozvan. Uspešneje se je bojeval Vitovec, ki je pred Somboteljem poljsko vojsko razbil in ujel vojskovodjo Pavla Banfija. Leta 1441. se je posrečilo papeževemu poslancu Julijanu Cesariniju napraviti mir. Vendar se nista niti Elizabeta niti poljski Vladislav odrekla kraljevskemu naslovu. Tudi pravice svojega sina je mati še vzdrževala.

Varuštvo mladega dediča ogrske krone je sedaj prevzel cesar Friderik, katerega je bil že pokojni Albreht določil za ta posel.

Leta 1444. je poljsko-ogrski kralj Vladislav padel v nesrečni bitki s Turki pri Varni. Sedaj so vsi Ogri složno priznali Ladislava Posmrtnika za svojega vladarja. Toda cesar Friderik je hotel še imeti na Ogrskem odločilno besedo. Zato se je branil, izročiti jim ogrsko krono in svojega varovanca. Ko je leta 1451. odpotoval v Rim h kronanju, je mladega kraljeviča vzel s seboj, da bi mu ga med njegovo odsotnostjo ne iztrgali iz rok.

Sedaj je nastopil Celjan grof Ulrik z vso odločnostjo za svojega sorodnika. Pridružili so se tudi stanovi v spodnjeavstrijski vojvodini, ki je bila dedna dežela Ladislavova. Nameravali so cesarju že takrat, ko je bil na poti v Rim, zvijačno ugrabiti kraljeviča. Toda načrt se ni posrečil. Ko je cesar Friderik na povratku iz Rima prišel v mesto Judenburg, so zahtevali poslanci grofa Ulrika z drznimi besedami, naj jim izroči Ladislava. Ker jih cesar ni hotel poslušati, ga obkolita Ulrik Celjski in voditelj upornih Avstrijcev Einzinger z 12.000 vojaki pri Dunajskem Novem mestu. Bila bi gotovo mesto zavzela in ujela cesarja, da ga ni rešil vitez Andrej Baumkircher iz Vipave. Vendar se je moral Friderik grofu Ulriku vdati in mu prepustiti Ladislava v varstvo.

Leta 1452. je bil Ladislav proglašen za češkega kralja, moravskega mejnega grofa in avstrijskega vojvoda. Leto pozneje so ga tudi Ogri v Požunu kronali za svojega kralja. Ulrik Celjski je bil h krati imenovan za namestnika na Avstrijskem. Toda njegova vlada tamkaj ni bila priljubljena. Izžemal je podložnike in prodajal državne službe za denar. Slednjič se je sprl zaradi neke ženske tudi s svojim prejšnjim prijateljem Einzingerjem, ki ga je očrnil pri kralju Ladislavu.

Ponosni Celjan je bil odslovljen iz službe in moral sramotno zapustiti kraljevi dvor. Le od treh konjenikov spremljan se je vrnil na svoj rodni grad, kjer je čakal ugodne prilike, da si pridobi zopet kraljevo milost. Z denarjem se mu je posrečilo pridobiti si nekaj dvornikov, da so pregovorili kralja, naj Einzingerja izžene iz Dunaja in zopet sprejme Ulrika. S sijajnim spremstvom pride grof Ulrik pred Dunaj, kjer mu pride nasproti sam kralj in ga slovesno pelje na svoj dvor (1455.). Mogočni celjski grof je bil zopet postavljen v prejšno čast.

Vendar vsa ta čast in oblast nista mogli zadovoljiti nemirnega duha Ulrikovega. Želel je biti kraljevi namestnik tudi na Ogrskem,

kakor je imel to službo že v Avstriji in hrvaških deželah. Toda tamkaj mu je bil na poti mogočni Janoš Hunjadi. Zato ga je začel pri Ladislavu dolžiti, da ne mara mnogo za kralja, da samovoljno vlada na Ogrskem in da bi mu utegnil celo ugrabiti kraljestvo. Mladi, neizkušeni kralj je grofu verjel in pozval Hunjadija k sebi na Dunaj. Ogrski junak pa se je bal stopiti na avstrijska tla in se je raje odrekel upravi ogrskega kraljestva, kakor da bi se šel zagovarjat pred svojega sovražnika Ulrika. Še tisto leto (1456.) je padel Janoš Hunjadi pri Belgradu v boju proti Turkom in grofu Ulriku se je izpolnila vroča želja — postal je kraljevi namestnik na Ogrskem.

Toda prav ta dolgo zaželjena čast je povzročila njegov padec. Z velike višine je strmoglavil sebe in svoj rod v prepast.

Po bitki pri Belem gradu je zbral Ladislav križarsko vojsko proti Turkom. Bilo je zbranih okoli 44.000 mož pod vodstvom ogrskega magnata Nikolaja Ujlaka. Njim se je pridružil tudi celjski grof Ulrik s svojimi četami. Pluli so po Donavi navzdol in se ustavili pri Belem gradu. Kralj Ladislav je šel s svojim stricem, grofom Ulrikom v mesto in se nastanil v gradu.

Poveljnik v Belgradu je bil takrat Hunjadijev starejši sin Laslo (Ladislav), Ulrikov strasten sovražnik. Ko je prišel ponosni Celjan, spremljan le od nekaterih služabnikov v njegov grad, spoznal je Laslo ugodno priložnost, da maščuje svojega očeta nad njegovim obrekovalcem. Grofa Ulrika je zadel smrtonosni udarec.

Zgodovinski dogodek, ki se je vršil v Belgradu leta 1456., kjer je pod mečem svojih nasprotnikov izkrvavel zadnji celjski grof, opisuje „Celjska kronika“ s sledečimi besedami:

„Ko je prišel kralj Ladislav z grofom Ulrikom čez Donavo (proti Belgradu), je prišel k Celjanu neki Madjar in ga skrivaj svaril, naj nikar s kraljem ne hodi v grad, sicer ne bode prišel živ iz njega. Nato pošlje grof Ulrik enega izmed svojih spremljevalcev tje, da pogleda, kakšni so prostori, če je kaj vojakov v njih, in kako so pripravili njemu in kralju prenočišče. Tega spremljevalca so pustili v grad, mu pokazali sobe za kralja in grofa, ki so bile lepo in udobno pripravljene, ni pa videl velikega števila vojakov, ki so bili skriti v stolpu in kleteh. Poslanec se je vrnil k grofu Ulriku in mu rekel, naj si nikar ne napravlja skrbi, češ, da ni v gradu nič vojakov, nasprotno pa je zanj in za kralja vse lepo pripravljeno.“

Kralj in grof Ulrik sta potem v spremstvu 80 do 100 ljudi šla v grad, dočim se je križarska vojska utaborila pred mestom.

„Sedaj je zopet prišel nek drug Madjar in ga svaril, češ, da mu gre za življenje. Rekel mu je, da bi njega pač še rešil iz grada, toda kralj mora ostati. Grof Ulrik mu odgovori: »Vse prepustim volji božji. Naj se zgodi, kar Bog hoče. Svojega gospoda in kralja pa ne zapustim, raje umrjem«. To se je zgodilo po noči. In tisto noč je imel grof Ulrik hude skrbi, ker je vedel, da je v gradu skritih mnogo vojakov. Zjutraj sta bila kralj in grof Ulrik pri maši. Še predno je bila maša končana, so poslali Laslo Hunjadi, Silagi Mihael in nekateri drugi ogrski gospodje po celjskega grofa, naj hitro pride k njim v posvete zaradi važnih reči, ki jih ne morejo brez njega rešiti. Po

maši je šel grof Ulrik na posvetovanje, kjer so ga bili že obsodili. Komaj je prišel med magnate, ko ga napade Laslo Hunjadi, češ, kaj dela na Ogrskem, ali nima dovolj gospodstva, da si še na Ogrskem išče premoženja in časti. Ulrik pa jim odgovori, da je prišel svojemu kralju in krščanski veri v pomoč, njihovega premoženja pa ne zahteva in ga tudi ne potrebuje. Tedaj izdere Laslo Hunjadi meč iz nožnice in zakliče: »Udarite po Celjanu!« Ko je grof Ulrik videl, da mu gre za življenje, tedaj se mu je zbudil levji pogum. Prijel je za svoj meč in udaril po Hunjadiju, ki je komaj odbil nevarni udarec. Vendar ga je ranil na glavi in palcu in mu odbil ročaj meča. Tedaj pa so se odprle duri in v dvorano so prigrmeli skriti vojaki z meči in sulicami in so celjskega grofa hudo ranili na glavi in nogi. Ko so ga potolkli, so ga položili na neko mizo in mu odsekali glavo. — Ko je bil umor dovršen, je tekel nezvesti Laslo Hunjadi h kralju, ki je bil takrat v svoji sobi, mu pokazal svoje rane, češ, da je moral braniti svoje življenje proti Celjanu. Kralj Ladislav se je ustrašil, vendar si ni upal morilca kaznovati zaradi ogrske posadke, ki je bila v gradu. Zato je z njim prijazno govoril, češ, da mu je stvar zelo neljuba in da bi bil preje posredoval, če bi bil vedel za tako jezo med njima. Vendar je bil že takrat sklenil maščevati umor, kar je tudi pozneje storil. Ko je pa vest iz grada prišla med vojsko pred mestom, in so križarji zvedeli, kako je bil celjski grof umorjen, so hoteli naskočiti grad. Vendar so to opustili na ukaz kralja Ladislava. Zahtevali pa so truplo, katero jim je bilo izročeno. Prišel je tudi kardinal (Karvajal), ki ga je poslal naš oče papež h križarjem, ko je zvedel, kaj se je zgodilo celjskemu grofu, k mrtvemu truplu, ga objokoval, pregledal in popisal vse rane in se vrnil zopet domov. Tudi drugi križarji so se vrnili, in vojni pohod v Turčijo je bil prekinjen. Na povratku je bilo še mnogo križarjev od Ogrov umorjenih. In vse to se je zgodilo po Kristusovemu rojstvu v letu 1456., v četrtek, na dan pred praznikom sv. Martina".

Ulrikovo truplo so prepeljali v Celje in je pokopali v minoritski cerkvi. Pri pogrebu se je še enkrat razvil ves sijaj, s katerim so se celjski grofi tako radi obdajali v življenju. Navzoča je bila tudi kneginja Katarina, udova Ulrikova in hči despota Jurija Brankoviča, ki je pri maši prinesla spominski dar za svojega pokojnega soproga in za njo so isto storili mnogi vitezi in dvorniki. Po končani zadušnici je prišlo dvanajst črno odetih dvornikov in so postavili na oder oklep, kopje, meč, čelado in ščit ubitega kneza. Za njimi je nastopil vitez, ves v železni opravi, ki je vrgel na tla ščit, čelado in grb in trikrat na ves glas zaklical: „Heut Grafen von Cilli und nimmermehr!" (Danes grofi celjski in nikdar več!) Naposled je zlomil rodbinski grb v znamenje, da je izmrl mogočni celjski rod. In tedaj, pravi celjska kronika, so zagnali možje in žene tolik vik in jok, da ga ni mogoče popisati.

Niso bile osebne vrline, zaradi katerih je ljudstvo žalovalo po celjskih grofih, temveč zato, ker ga je prešinjala bridka zavest, da je zopet izmrl domač plemiški rod, ki se je dvignil do velike moči in slave in ki mu je bila odmenjena velika naloga v jugoslovanski zgodovini.

12. Cesar Friderik III.

Z dobo zadnjih celjskih grofov je tesno združena oseba njihovega tekmeca in poznejšega dediča, Habsburžana Friderika.

Vojvoda Friderik je bil sin Ernesta Železnega, ki je vladal deželam Notranje Avstrije. Ob smrti očetovi (1424) je bil še le deset let star. Zato je do leta 1435. njegov stric Friderik IV. Tirolski imel nad njim varuštvo in vladal na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Ko je dopolnil dvajseto leto, je bil h krati s svojim bratom Albrehtom proglašen za polnoletnega. Brata sta se potem na Dunaju leta 1436. tako pogodila, da Friderik sam prevzame vlado v notranjeavstrijskih deželah, dočim bi imel Albreht le tisto oblast, ki bi mu jo hotel starejši brat podeliti. Po tej pogodbi se je Albreht čutil hudo oškodovanega in odslej je dolgo časa gojil zoper Friderika strastno sovraštvo, ki ga je privedlo do krvave, bratomorne vojske. Zaveznike pa si je dobil v celjskih grofih.

Prva leta Friderikovega vladanja napolnjuje ta bratovski prepir in hudi boji s Celjani. Bili so boji za gospodstvo v slovenskih deželah. Zanimivo je, da se je Friderik pri tem opiral na senjsko-modruške kneze Frankopane.

Frankopani so bili tekmeci Celjanov v Banovini in Hrvaškem primorju. Zlasti odkar je Elizabeta Frankopanka, žena celjskega Hermana II., umrla žalostne smrti od roke moževe, je nastalo med obema rodbinama hudo nasprotstvo. Tem raje so ponosni hrvaški plemenitaši stopili na stran Habsburžanov, da stro moč celjskih grofov.

Dva Frankopana nahajamo zapored kot deželna glavarja na Kranjskem: Štefana in Dujma. S Štefanom Frankopanom je sklenil vojvoda Friderik leta 1437. posebno zvezo, v kateri se je prvi zavezal, da mu hoče v slučaju vojske s tisoč možmi priti na pomoč. Hrvaški plemenitaš je stal na straži za avstrijske koristi v naših deželah.

Bližnji povod za boj je dala poknežitev celjskih grofov, ki so se s tem hoteli popolnoma odtegniti oblasti avstrijskih vojvodov.

Vojvoda Friderika ob tem pomenljivem dogodku ni bilo doma. Šel je leta 1436. na daljno božjo pot v Palestino. To romanje ni bilo nič podobno nekdajnim križarskim pohodom. Z malim spremstvom se je miroljubni knez vkrcal v Trstu, da pobožno obišče svete kraje in se je preko Benetk zopet vrnil v domovino. Med vitezi, ki so ga spremljali, nahajamo: Jurija Apfaltrerja, Jurija Črnomeljčana, Janeza Sauraua iz Kranjske, Janeza Ungnada, Ulrika Fladnizerja, Viljema Reispergerja iz Koroške in še mnogo drugih.

Komaj se je povrnil na dom, že je izbruhnil boj. Posamezne dogodke tega boja in končno poravnavo sem obširneje opisal v prejšnem poglavju. Pripomniti je le še, da so se že davno prej, ko je prišlo do očitne vojske, godili mali spopadi med celjskimi in vojvodovimi podložniki. Letopisi nam nekatere teh dogodkov obširneje opisujejo.

Na Dolenjskem je imel vojvoda pri Cerkljah most na ladjah (čez Savo?). Ko je Friderik bival v Palestini, je celjski glavar na Krškem gradu most razdrl in ladje odpeljal v Krško. Prisiliti je hotel tudi brodarje, da bi bili zanaprej celjskim grofom pokorni.

Posebno hudo je trpela Dolenjska leta 1437, ko je še grof Štefan Frankopan tam vodil boj proti Celjanom. Vojvodov glavar v Kostanjevici je bil takrat Jurij Gall. Celjski podložnik Jošt Fürteneger je pridrl s trumo svojih vojakov v kostanjeviško okolico in strašno opustošil pokrajino. Oplenili so vse hiše, ugrabili živino in drugo premoženje, može, žene in otroke so pretepali in pobijali, celo cerkvam niso prizanašali. Kostanjeviški glavar pa ni le vse to mirno gledal, ampak se je celo udeležil roparskega pohoda zoper lastne podložnike. Leto pozneje ga je za to izdajstvo zadela zaslužena kazen.



Cesar Friderik III.

Vzlic sovražnim dejanjem je še le leta 1439. med Friderikom in Celjani izbruhnila prava vojska, ki je pa tem huje zadela deželo, ker je trajala skoraj štiri leta.

Vojvoda Friderik je med tem dosegel izredno čast. Leta 1440. je bil izvoljen za rimsko-nemškega cesarja in dve leti pozneje je bil slovesno kronan v Ahenu. V vrsti nemških vladarjev je bil Friderik tretji tega imena; nekateri, ki prištevajo tudi Friderika Lepega pravim cesarjem, ga imenujejo Friderika IV. Kot cesar je sklenil leta 1443. s celjskimi grofi že omenjeni mir in dedinsko pogodbo, ki mu je imela mirnim potom zagotoviti v slovenskih deželah ono oblast, ki je z mečem ni mogel izvojevati.

Še le po tem miru je čutil cesar Friderik svoje gospodstvo v južnih deželah toliko zavarovano, da je tu nastopil kot vladar in sprejel slovesno poklonitev deželnih stanov (plemstva in duhovščine).

Na Koroškem se je to zgodilo leta 1443. Dvajsetega decembra je prišel cesar z mnogobrojnim spremstvom v Šent Vid, glavno mesto dežele, kamor je pozval vse vojvodske vazale in druge poslance. Tu je praznoval božične praznike. Devetindvajsetega decembra je bil slovesen zbor koroških stanov, ki so se cesarju poklonili. Friderik

se je ob tej priliki izjavil, da mu je znano, kako so se njegovi predniki na Knežjem kamnu dali umestiti, na prestolu na Gospovetskem polju podeljevali fevde in prisegali stanovom, da jim hočejo varovati pravice in svoboščine, meni pa, da se njemu zaradi cesarske časti, h kateri ga je Bog poklical, lahko opusti obred umeščenja in prisega. Zadostuje naj, da se fevdi razdele v Šent Vidu in da kraljeva beseda namestuje prisego. Stanovi so se pokorno vdali Friderikovi zahtevi in prosili le za pismeno potrditev svojih pravic. Kmet-knez (Herzogbauer ali Edlinger), ki je umeščeval vojvodo in zato dobival razne pravice, si je pozneje l. 1457. dal od Friderika potrditi svoje svoboščine.



Cesarica Lenora, Friderikova soproga.

Tako je prejenjal starodavni obred slovesnega umeščevanja koroških vojvodov. Friderikov naslednik Maksimilian, ki je bil Slovencem zelo naklonjen, je sicer obljubil, da se da umestiti po stari šegi. Toda do izvršitve ni prišlo, ker je imel Maksimilijan posla drugod. „Knežji kamen“ ob Krnskem gradu in vojvodski prestol na Gosposvetskem polju sta osirotela.

V začetku l. 1444. je prišel Friderik na Kranjsko in bival več mesecev v Ljubljani. Sprejel je poklonitev deželnih stanov, potrdil razne privilegije plemstvu, mestom in samostanom in obiskal znamenite kraje v deželi. Med mnogobrojnim spremstvom, ki je takrat s Friderikom prišlo v deželo, je bil tudi njegov tajnik Enej Silvij Piccolomini, ki je bil pozneje škof v Trstu in slednjič z imenom Pij II. zasedel papeški prestol. Ta odlični mož se je takrat do dobra seznanil z razmerami naše domovine in je pozneje s svojo odločilno besedo pripomogel, da se je ustanovila ljubljanska škofija.

Friderik je bil sam zase miroljuben mož in malo vnet za vojsko, vendar njegova vlada vzlic temu ni bila mirna. Ko so se domače

razmere po avsrijskih deželah nekoliko uredile, so prišle pa tem večje zunanje spletke, ki so onemogočile mir. Boj za varuštvo nad mladim Ladislavom Posmrtnikom napolnjuje naslednja leta. Naše dežele so takrat zopet hudo trpele. Petindvajset tisoč Madjarov je leta 1446. pridrlo na Štajersko, plenilo in požigalo po nji in opustošilo tudi sosednjo Koroško in Kranjsko. Premirje v Radgoni (l. 1447.) je slednjič deželo rešilo drznih roparjev.

Leta 1450. je šel Friderik h kronanju v Rim. Na poti se je poročil z Lenoro, princesinjo portugalsko, plemenito in pobožno ženo, ki mu je postala zvesta družica v življenju. — Dočim je cesar na tujem praznoval svoje slavlje, se mu je pa doma pripravljal upor. Bavarski grof Einzinger je ščuval nižjeavstrijske stanove, in stari njegovi nasprotniki, grofi celjski, so se iznova dvignili proti Frideriku. Komaj se je povrnil domov, že je imel proti sebi močno uporno vojsko pod vodstvom grofa Einzingerja in Ulrika, ki sta ga oblegala v Dunajskem novem mestu. Friderik se je moral vdati in Ladislava prepustiti Ulriku.

Navzlic važnim vladarskim poslom, ki jih je imel kot rimsko-nemški cesar, vendar Friderik ni zanemarjal svojih dednih notranje-avstrijskih dežel. Nasprotno opažamo, da je na te obračal posebno skrb. Leta 1453. je s posebnim odlokom potrdil stare pravice habsburške hiše in določil, naj imajo tisti člani rodbine, ki bodo vladali na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, naslov nadvojvoda. Nekaj let pozneje pa je napočil tisti važni trenotek, ko je imel svojo posest na jugu pomnožiti z bogato celjsko dediščino.



Ko je leta 1456. padel pod mečem zarotnikov zadnji Celjan, je zapustil toliko posestev, da jih v sličnem obsegu le redkokdaj nahajamo v oblasti kakega kneza ali vojvoda. „Celjska kronika“ natančno našteva vsa mesta, trge in gradove, ki so bili lastnina celjskih grofov. Naštejmo le tiste, ki so jih imeli na slovenski in hrvaški zemlji.

Na Štajerskem so bili v njihovi posesti: Celje, Ostrovec, Podgrad, Hekenberg, Sovnek, Braslovče, Paka, Mozirje, Vrbovec, Rudnik, Gornji Grad, Forhtenek, Kacenštajn, Šoštanj, Šalek, Gorica, Soteski grad, Novi grad, Rabensberg, Lemberg, Vitanje, Konjice, Vuzenica, Muta, Ivnica, Hohenburg, Waldstein, Pfanberg, Murek, Frusenau, Freistein, Rogatec, Kraljev grad, Podsreda, Planina, Žusem, Rifnik, Prežin.

Na Koroškem: Ortenburg, Šternberg, Špital, Paternion, Gornji Dravograd, Spodnji Dravograd, Somerek, Kellerberg, Steierberg, Pregrad, Gornji Kamen, Spodnji Kamen, Weissenek, Hartneidstein, Mautenberg, Breznik, Falkenstein, Greifenburg, Trebnje.

Na Kranjskem: Svibno, Krško, Radovljica, Kranjski gradič, Lož, Ribnica, Kočevje, Fridrihštajn, Poljane, Bela peč, Kostel, Ig, Smlednik, Kropa, Polhov gradec, Lipniški grad, Goričane, Ortnek, Čušperk, Vinica, Mirna, Naklo.

Na Hrvaškem: Zagreb, Samobor, Steničnik, Medvedgrad, Jurjevo, Koprivnica, Varaždin, Čakovec, Štrigova, Krapina, Carvar, Bistrica, Neodelec, Kamenice, Vrana, Kostanjevica itd.

Razun tega so imeli celjski grofi še v zastavo: Slovensko Bistrico, Laško, Žalec, Vojnik, Strahovo, Marenberg, Radeče, Stettenberg, Metliko, Kostanjevico, Novomesto, Žibnik, Višnjo goro.

Umevno je, da je bogata dediščina marsikoga mikala. Nič manj nego štiriindvajset se jih je oglasilo, ki so si lastili pravice do nje. Najimenitnejši med njimi so bili: Cesar Friderik, ogrski kralj Ladislav, vojvoda Albreht VI., goriški grof Ivan in Frankopani, grofi modruško-krčki. Zahtevala pa je dediščino tudi Ulrikova vdova, grofica Katarina. Po znani pogodbi iz leta 1443. je bil postavni dedič celjske, ortenburške in šternberške grofije cesar Friderik. Grofici Katarini pa so bili vsi njeni vazali, dvorniki, vitezi, svetovalci prisegli, da ne bodo dediščine nikomur preje izročili, dokler ona sama ne dobi svojega vdovskega deleža. Prihodnji praznik sv. Valentina se je imelo odločiti, komu naj se gradovi izroče. Vitovec je bil izbran za vojskovodjo celjske grofije. Njemu in Katarini so vsi celjski podložniki prisegli zvestobo.

Toda prekanjeni Vitovec je tudi hotel dobiti nekaj drobtin od bogato obložene mize. Brez vednosti grofice Katarine se začne pogajati s cesarjem. Friderik mu da mnogo denarja, prepusti grad Šternberg pri Beljaku, mu podeli plemstvo in ga imenuje za šternberškega barona. Sedaj je bil Vitovec takoj na strani cesarjevi in mu izročil Gornji Celjski grad, kakor tudi Spodnji grad v mestu. S tem je imel Friderik že dragoceno zastavo v rokah. Dne 16. februarja leta 1457. so mu tudi v Gradcu zbrani razsodniki priznali pravico do celjskih posestev in gradov, le oskrbniki v Žibniku, Sovneku, Ostrovcu, Starem gradu, Forchteneku in Radovljici se niso hoteli cesarju udati.

Toda za cesarja je prišla nevarnost še z druge strani. Ogrski kralj Ladislav da v soglasju z vdovo Katarino vsem celjskim oskrbnikom povelje, da ne smejo celjskih gradov in posestev nikomur drugemu izročiti, kakor le njegovemu pooblaščencu. H krati se je tudi on začel prizadevati, da pridobi Vitovca. Zato mu je potrdil posestvo gradu Greben na Hrvaškem in mu obljubil še druge gradove na slovenski meji. Vitovcu se je menda zdelo, da bode dobiček na strani Ladislavovi večji, kakor pa pri varčnem Frideriku. Zato je naenkrat izpremenil stališče. Nenadoma zapusti Celje in odide na Hrvaško.

Z enim samim udarcem je hotel boju napraviti konec. V svojem gradu Grebenu zbere četo vojakov in jo hitro udari proti Celju, kjer je bil cesar Friderik s svojim dvorom. Hotel je cesarja ujeti in ga prisiliti, da se dediščini odpove. Pa načrt se mu ni do cela posrečil.

Cesarja so svarili, naj ne zaupa Janu. Njegov nagli odhod je bil vse dvornike osupnil. Zato je spremstvo sililo v Friderika, naj se poda v Gornji Celjski grad, ki je bil že po naravi težko dostopen in poleg tega še močno utrjen. Že drugo jutro naskoči Vitovec z osemsto jezdeci s savinjske strani mesto Celje. Mestno ozidje še ni bilo dodelano, in posadka maloštevilna. Po kratkem boju se je morala udati. Vitovec je ujel ves cesarski dvor: državnega kancelarja, krškega škofa Ulrika, ki se je bil zatekel v cerkev, Ivana in Jurija Ungnada, Sigismunda Sebriacha in več druge gospode. Tudi bogati zaklad celjske

rodbine v zlatu, srebru in dragih kamenjih je prišel v njegove roke. Mestni grad in hiše meščanov je Vitovec prepustil vojakom v plen.

Sedaj se je pričelo obleganje Gornjega Celjskega gradu. Toda zaman je poizkušal Vitovec dobiti trdnjavo v svojo oblast. Osem dni so bili vsi napadi odbiti. Tedaj pa se je že bližala vojska pod Ulrikom Šaumburškim, ki so jo štajerski, koroški in kranjski stanovi poslali cesarju na pomoč. Nekega dne zapusti Vitovec nepričakovano zgodaj zjutraj v megli Celje in se z jetniki in bogato obloženim tovorom vrne na Hrvaško. Cesar je bil rešen.

Ljudska pripovedka pripisuje rešitev cesarja Friderika posebnemu nadnaravnemu razodenju. Ko je Friderik molil v svoji stiski, se mu prikaže sv. Maksimilijan, patron celjski (po drugem sporočilu sv. Nikolaj), in mu veli, naj nemudoma zapusti mesto po nekem skrivnem podzemeljskem hodniku. Cesar je izvršil, kar mu je zapovedal svetnik. Drugi dan je bilo mesto v Vitovčevih rokah.

Boj za celjsko dediščino se je še le sedaj prav razvnel. Friderik je izprevidel, da mirnim potom ne pride do cilja. Zato je z vso odločnostjo pričel boj zoper Vitovčeve privržence. Vse hude posledice tega boja so trpele naše dežele v toliki meri, da se po pravici Vitovčev boj stavi v isto vrsto s poznejšimi turškimi navali.

Cesar Friderik je z došlo vojsko notranjeavstrijskih deželnih stanov najpreje naskočil in osvojil celjske gradove po Savinjski dolini, potem jo je udaril skozi Ljubljano in Kranj na uporno Radovljico, katero je oblegal in zavzel. Od tod hiti proti Beljaku, naskoči Vitovčev grad Šternberg (Strmec) in ga do tal poruši.

Pa tudi Vitovec ni med tem držal križem rok. Po Hrvaškem in Kranjskem je zbral mnogo vojske in šel z njo mimo Celja čez Trojane na Kranjsko. Hitro je naskočil Škofjo Loko, ki je bila na strani cesarjevi, jo oplenil in zažgal. Nato je šel mimo Kranja proti Radovljici, kjer je takrat poveljeval cesarski glavar Gašper Lamberg. Ko je ta zvedel o Vitovčevem prihodu, se je tako prestrašil, da je sam mesto zažgal in urno odšel. Vitovec je ogenj pogasil in mesto zasedel s svojimi ljudmi. Potem je hotel oditi zopet čez Trojane na Štajersko. Sedaj se je obupano ljudstvo samo dvignilo v obrambo svojega imetja.

Močna truma kmetov je počakala Vitovčeve vojake v Črnem grabnu in mnogo iz med njih s koli in kamni pobila. Vojskovodji samemu se je posrečilo uiti čez goro. Poslal je potem iz Savinjske doline zopet nove trume vojakov, ki so kmete deloma pobile, deloma ujele.

Med takimi boji so se razmere nenadoma izpremenile. Meseca novembra leta 1457. umre kralj Ladislav, in boj za celjsko dediščino je bil hitro končan. Katarina in Vitovec sedaj nista imela nobene opore več in z lastnimi sredstvi tudi nista mogla nadaljevati vojske proti močnejšemu cesarju. Prišlo je do poravnave v mesecu decembru tistega leta. Katarina je prepustila Frideriku celjsko, ortenburško in šternberško grofijo, cesar pa je dal vdovi za užitek do smrti Krški grad in dva tisoč funtov vinarjev letnih dohodkov. Tudi Vitovec je dobil svoj delež, izprva grad Krapino, pozneje pa še tirolsko mesto Lienz in Zagorsko grofijo (1460.). Nekdanji ubožni češki plemič je

imel sedaj velika posestva, nazival se je grof Zagorski, baron Šternberški, hrvaški ban in cesarski svetnik.

Grofica Katarina je imela Krško le malo časa v posesti. Leta 1460. je izročila upravo gradu svojemu oskrbniku in se preselila v Dubrovnik, kjer je za njo skrbela sestra Mara, žena sultana Murada. Leta 1469. se je odpovedala svojemu vdovskemu deležu in šla k sestri na grad Ješovo ob Strumi, kjer je umrla. Pokopali so jo v Konči nad Strmico.

Enotne celjske grofije je bilo sedaj konec. Največ si je pridržal cesar, drugo je razdelil med svoje prijatelje in privržence. „Tako je bila razdrobljena in uničena Celjska grofija", pravi kronika, „gradovi in posestva so se razdelila". — Za cesarja je pomenjala ugodna rešitev tega vprašanja velik korak k utrditvi avstrijske oblasti v južnih deželah.



Boj za celjsko dediščino se je sicer za cesarja srečno završil vendar je imel slabe posledice: draginjo in velike davke. Denarna sredstva je Friderik popolnoma izrabil in si še vrh tega nakopal velike dolgove. Vsled tega je prišlo do denarne krize. Da bi pokril primankljaj, je dal kovati slab denar v bakru, srebru in zlatu, ki je bil manj vreden, kakor prejšni. Tudi svojim privržencem, ki so mu bili kaj posodili, je dal pravico kovati denar, tako Andreju Baumkircherju, Sigismundu Visprijškemu in drugim. Vsi ti so seveda pravico po svoje izkoriščali in še več pripomogli k poslabšanju denarja. Revščino so še posebno pomnožili visoki davki in visoka carina na deželne pridelke: vino, žito, železo. Vsled tega so se živila silno podražila, trgovina je propadala, povsod se je širila nezadovoljnost z Friderikovo vlado.

Imelo je priti še hujše. — Po smrti kralja Ladislava je bilo oddati troje vladarstev: kraljestvo ogrsko in hrvaško, kraljestvo češko in vojvodino avstrijsko. Friderik ni bil posebno pogumen in podjeten mož, po pravici so mu mnogokrat očitali neodločnost in brezbrižnost, vendar je delal na to, da si pridobi imenovane dežele. Na Ogrskem je imel nekaj pristašev, tako magnata Ujlaka, grofa Pösinga in nekaj drugih nezadovoljnežev, vendar si je tu sin slavnega Ivana Hunjadija, Matija Korvin, pridobil splošen ugled. Friderik ni mogel proti njemu nič opraviti. Tudi na Češkem so si izbrali za kralja domačina, Jurija Podjebrada. Le vojvodina Avstrijska je po dednem pravu po smrti Ladislavovi imela preiti na druge Habsburžane. Trije avstrijski vojvodi: Friderik, Albreht in Sigismund so se tako dogovorili, da dobi Friderik Spodnjo Avstrijo, Albreht Zgornjo Avstrijo, Sigismund pa tretji del dohodkov iz obeh dežel.

V Spodnji Avstriji so bili s Friderikovo vlado kmalu zelo nezadovoljni, ker ni mogel vzdržati reda in miru v deželi. Cesarjevi najemniki so v družbi s klativitezi plenili, pustošili in stiskali prebivalstvo. „Kaj nam pomagajo vojvodi", je vzkliknil nevoljno znameniti dunajski učenjak Tomaž Ebendorfer, „ako nam bodočnost ne kaže drugega, kakor da bodemo morali oplenjeni od roparjev iti beračit od hiše do hiše, ali se pa vsaj nikdar ne moremo mirno vleči

k počitku". — Razne roparske čete so zasedle kraje po okolici dunajski in zabranjevale dovoz živil. Friderik pa se ni zmenil za tako stisko prebivalstva in niti v deželo ni prišel. Izbruhnil je očiten upor. Na Dunaju so nezadovoljni meščani župana in občinske svetovalce vrgli v ječo in izvolili Volbenka Holzerja za svojega voditelja (1462). Friderik se je sedaj vendar dvignil s Štajerskega in prišel na Dunaj. Toda uporni meščani so pod vodstvom Holzerjevim obkolili cesarski grad in ga pričeli oblegati. Tudi Friderikov brat, vojvoda Albreht, je potegnil z uporniki in poslal dvesto konjenikov na pomoč. Oblegana cesarska družina je bila kmalu v veliki zadregi. Živila so pošla, celo mačke in psi so jim morali biti v živež. Toda v največji sili je došla pomoč.

Deželni stanovi „Notranje Avstrije" so bili takrat zbrani na deželnem zboru v Lipnici. Uporni Avstrijci so tudi te hoteli dobiti na svojo stran in jim živo slikali žalostne razmere pod Friderikovo vlado. Toda stanovi se niso dali omajati v svoji zvestobi in so sklenili poslati cesarju vojsko v pomoč. Štajerski plemič Erazem Štubenberg je bil izbran za vojnega poveljnika. Sedemnajstega novembra sta dva poslanca prinesla cesarju v grad poročilo, da se bliža vojska iz notranjeavstrijskih dežel. H krati je došel s severa na pomoč Jurij Podjebrad. Dva dni pozneje se je pri Dunaju vnela ljuta bitka, kjer so bili uporniki poraženi in Friderik osvobojen.

Trditi smemo, da so v teh usodnih trenotkih, ko je šlo za Friderikovo oblast, prav naše dežele odločilno posegle v avstrijsko zgodovino. Le vsled njihove zvestobe in hitre pomoči je Friderik obdržal svojo oblast. To je cesar tudi sam priznal in zlasti počastil kranjsko deželo s tem, da ji je „zboljšal" grb.

Deželni grb kranjski je do tistih časov kazal orla, kateremu je preko prsi bil razpet trak v belo-modro-rdeči barvi. Friderik je odločil, da naj bo poslej orel v grbu okrašen s kraljevo krono in naj se mesto bele barve pri traku rabi zlata. Ta oblika kranjskega deželnega grba je bila v rabi do leta 1848., ko je ministrstvo na prošnjo slovenskih društev in državnih poslancev zopet dovolilo rabo prvotne belo-modro-rdeče barve.

Cesar se v odloku z dne 12. februarja 1460., s katerim je zboljšal grb, spominja posebno zvestobe in junaštva kranjskega viteštva, ki mu je došlo v veliki sili na pomoč. Posebej se tu imenujejo: deželni glavar Ulrik Šaumburg, Jurij Črnomeljski, glavar v Postojni, Gašper Črnomeljski, deželni stotnik in oskrbnik v Smledniku, Andrej Hohenwart, glavar v Metliki, Ivan Turjaški, Andrej Apfaltrer, Erazem Neuhaus, Jošt Galenberg, Jurij Lamberg, Ivan Gall, Oton Semenič, Andrej Semenič, Friderik Logar, Nikolaj Ravbar itd. Cesar jim je podelil mnoge privilegije in častne službe.

Komaj je bila vojska v Spodnji Avstriji končana, je že prišlo do novega spopada z Benečani zaradi T r s t a.

Odkar je bil Trst pod avstrijsko oblastjo (1382), so si Benečani prizadevali, da napeljejo trgovino iz slovenskih dežel na svoja mesta: Milje, Koper, Piran. Zato so dajali trgovcem razne ugodnosti. Videti je, da so kranjski in štajerski trgovci svoje blago raje iz-

važali v istrska mesta kakor pa v Trst. O pomenu te trgovine se nekoliko poučimo, ako čitamo, da je na leto do 40.000 tovornih konj in mul šlo čez Kras v Istro. Tržačani so to živahno trgovino zavidno gledali in s silo napeljali promet na svoje pristanišče. Napadali so trgovske karavane, ki so prihajale iz Kranjskega, jih oropali in trgovce pretepli. Isto se je godilo, kadar so se iz Istre vračale čete tovorne živine, obložene s soljo, vinom in oljem. Istrska mesta so prosila Benečane za pomoč. Kmalu je republika poslala 20.000 mož, ki so z morske strani naskočili Trst. Toda mesto je bilo dobro utrjeno in se ni kmalu udalo. Pričelo se je dolgotrajno obleganje. — Tržačani so prosili pomoči bližnje dežele in cesarja Friderika. Došlo je 200 konjenikov in tisoč strelcev, ki pa niso bili kos mnogobrojni beneški vojski. Benečani so zaprli celo cesto proti Kranjski in zasedli Corniale, Kačiče in Završnik (Schwarzenegg). V Trstu je zmanjkalo živeža, tako da so obleganci morali jesti celo podgane, miši in omehčano usnje. Mohov in Novi grad sta že bila v oblasti sovražnikov. Gotovo bi se bil Trst takrat moral vdati na milost in nemilost, ako bi ne bil nekdanji tržaški škof in tedanji papež Pij II. posredoval za mir, ki je bil sklenjen v Benetkah 12. novembra 1463. Tržačani so morali izven mesta Benečanom prepustiti vse ozemlje, opustiti svoje soline in zagotoviti neomejeno svobodo za trgovino med Kranjsko in Istro.



Papež Pij II. (Enej Silvij Piccolomini.)

* * *

Kako slabotna je bila vlada Friderikova vzlic dobri volji vladarjevi, kakšno moč so imeli v tistih časih še razni plemiči in roparski vitezi, nam priča dogodek z Andrejem Baumkircherjem in Erazmom Logarjem iz Predjame.

Baumkircherji so bili plemiški rod, ki je imel posestva na Kranjskem in Štajerskem. Cesar Friderik je podaril Viljemu Baumkircherju

leta 1437. neki stolp (grad) pri Vipavi in več zemljišč v Ribnici. Grad moramo iskati nad Lesnim Brdom pri Vrhniki, kjer je do najnovejšega časa stala utrjena zgradba, ki so jo nazivali Baumkircherjev stolp (Baumkircherturm). Tu se je rodil Viljemu Baumkircherju sin Andrej. Leta 1440. je prišel mladi Andrej na cesarski dvor in se pridno vadil v orožju. Vzrastel je v junaškega moža ogromne postave in silne telesne moči.

Izkazal se je zlasti leta 1452., ko je Einzinger oblegal cesarja v Dunajskem Novem mestu. Ko so sovražniki naskočili mesto in vrgli cesarske vojake nazaj, je vitez Andrej sam ob mestnih vratih toliko časa zadrževal napadalce, dokler se niso cesarski zopet zbrali in vrata zaprli. Andrej je postal slavljen, občudovan junak. Cesar mu je pokazal svojo naklonjenost s tem, da mu je podelil baronstvo in ga imenoval za svojega glavarja v Požunu. Bil je v tedanjih bojevitih časih najbolj pripraven za voditelja vojaških čet in drznega napadovalca.

Pa tudi pri Baumkircherju opažamo isto, kar pri Vitovcu. Stal je vedno na strani tistega, od katerega si je obetal večji dobiček. Zato je v naslednjih bojih Friderika z Ladislavom služil poslednjemu in celo hudo pustošil po Avstrijskem in Štajerskem. Dobil je zato od Ladislava nekaj posestev na Hrvaškem.

Kdaj sta se s Friderikom zopet pobotala, ni znano. V bojih z Vitovcem je stal zopet na strani cesarjevi in mu posebno dobro služil, ko so uporni Dunajčani oblegali Friderika v cesarskem gradu. Tedaj je šel kot poslanec v Prago k Juriju Podjebradu prosit pomoči. Trideset konj je bil takrat vzel s seboj, pa drug za drugim so pocepali pod drznim dirjalcem. Na zadnjem konju je slednjič dospel neko noč v mesto. Pot ni bila brezuspešna. Pripeljal je nazaj Podjebrada z močno vojsko.

Ko se je vnel boj pri Dunaju, je bil Andrej Baumkircher med prvimi bojevniki, ki so pridrli v mesto. Ko se je potem sklenil mir, je pričakoval bogatega plačila. Toda cesar Friderik je bil vedno v denarnih zadregah in ni nikdar posebno veledušno obdaroval svojih privržencev. Dal je sicer Baumkircherju v zastavo za obljubljenih 6000 cekinov mesto Korneuburg, podelil mu je tudi pravico, da sme kovati svoj denar, toda drugih pričakovanih darov ni bilo.

Baumkircherjeva zvestoba do Friderika se je zopet omajala, tembolj ker je na Ogrskem takrat vzhajala nova zvezda junaštva in viteštva, Matija Korvin. Kmalu se je začel z njim pogajati in prejemal od njega razna darila. Menda je pod njegovim vplivom leta 1469. tudi zanetil na Štajerškem upor, ki je postal zanj usoden.

Omenil sem že, da Friderikova vlada zaradi znanih razmer pri ljudstvu ni bila priljubljena. Plemstvo pa je bilo nevoljno na cesarja, ker jim ni izplačeval dolžnega plačila. Hitro se je zasnovala zarota. Voditelji upora so bili: Andrej Baumkircher, Janez Stubenberg, Krištof in Andrej Naringer, Ulrik Pesničar in Nikolaj Lichtenštajn. Da se odškodujejo za dolžne svote, so 2. februarja leta 1469. zavzeli Maribor in potem zapored: Fürstenfeld, Slovensko Bistrico, Wildon, Konjice. — Cesarja je zadela ta novica v Italiji, ko se je vračal z rimskega romanja. Hitel je domov, hitro zbral v Šent Vidu na Koroškem deželne

stanove in zahteval od njih nujne pomoči v denarju in vojakih. Potem je pričel proti upornikom odločen boj. Najprej je kaznoval Štubenberga, ki je imel v posesti grad Humberk (Hollenburg) ob Dravi. Njegovi ljudje so pogosto s tega gradu napadali trgovce, ki so po ljubelski cesti potovali na Kranjsko. Trije koroški plemiči Sigmund Kreutzer, oskrbnik v Bekštanju, njegov brat Rupert in Baltazar Višprijski (Weisbriach) so se dogovorili o načrtu, kako napasti grad. Pripravili so pletene lestvice in drugo orodje za napad in po noči s pomočjo nekaterih pogumnih Celovčanov splezali čez grajsko ozidje. Posadka se je morala vdati.

Enaka usoda je zadela štubenberški grad Kac ob Muri in druga posestva upornikov, tudi Radgona je prišla v njihovo oblast. Baumkircher je med tem z najetimi četami, ki jih je nabral na Češkem in Ogrskem, plenil po dolini Mure in Murice. Huda stiska je prišla nad slovenske dežele. Napočila je jesen in zima in še ni bilo konca bojem in plenitvi. Ljudstvo je pričelo mrmrati nad cesarjem, češ, da iz skoposti prepušča svoje podložnike pogubi. Še le v mesecu juniju leta 1470. na deželnem zboru v Velikovcu se je cesar poravnal z nasprotniki. Obljubil je plačati Baumkircherja in njegove vojake. Stanovi so mu v ta namen dovolili visoke davke. — Toda poravnava je ostala na papirju. Davek se ni mogel iztirjati, dolg je ostal neporavnan. Baumkircherjevi vojaki pa so po svoje dalje „gospodarili“ na Štajerskem.

Sedaj je Friderik s silo napravil konec neznosnim razmeram. Pozval je Baumkircherja in Andreja Greisenekerja v Gradec. Komaj sta bila v mestu, je ukazal mestna vrata zapreti, oba upornika prijeti in obglaviti.

Kranjski zgodopisec Valvasor pripoveduje po ljudskem sporočilu, da si je bil Baumkircher izgovoril varen prihod in odhod od večernic prvega do večernic drugega dne. Pri pogajanjih pa se je zamudil z raznim govorjenjem in prerekanjem, da je neopaženo pretekel izgovorjeni čas. Ko se je zavedel, je tekel k mestnim vratom, da zajaše svojega konja. V tistem trenotku zapoje večerni zvon, mestna vrata se zapro in Andrej je bil ujet. Kmalu potem je odletela tudi njegova glava v prah. Skoraj gotovo je ta pripovedka le izmišljena. Cesar se je bil odločil za strogo obsodbo, da stori konec vednim bojem. Nekateri zgodopisci menijo, da je Baumkircher snoval napad na cesarjevo osebo in ga je Friderik le prehitel. Po pravici sodi Valvasor o njem: „Bil je izvrsten junaški bojevnik, pa slab državnik in politik. S tem, da je izgubil glavo, je pokazal, da ni imel dosti razuma v njej. Imel je pač levje, ne pa lisičje možgane“.

Baumkircher se je ljudstvu vsled svojega junaštva zelo priljubil. Navzlic mnogim bojem, ki je z njimi deželo oškodoval, so ga zlasti Štajerci ohranili v dobrem spominu. Še sedaj žive med ljudstvom mnoge pripovedke o njem.

Okoli Vrhnike pripovedujejo o slovitem Baumkircherju sledeče:

Pred davnim časom je gospodoval nad kmeti po okolici horjulski in vrzdenški (blizu tam je stal Baumkircherjev grad) mogočen grof, po imenu Andrej Baumkircher. Bil je neusmiljen gospodar svojim podložnikom. On in njegovi hlapci so brezobzirno stiskali ubogega

kmeta, ki si v svoji revščini in zapuščenosti ni mogel prav nič pomagati. Zaman so bile kmetske prošnje, zaman kmetske solze. Ko so zatirani kmetje videli, da z lepa ničesar ne opravijo, so šli k cesarju, da jih varuje pred trdim grofom. Cesar, ki jim je bil naklonjen, jim je dal pravico, da smejo grofa umoriti, če ga kedaj po Avemariji zasačijo izven njegovega gradu. — Toda položaj kmetov se je nato le poslabšal. Čez dan se je Baumkircher razveseljeval s tem, da je gledal, kako so njegovi valpeti v največji vročini z biči kmete priganjali k delu, večere pa je preživel s svojimi prijatelji pri polnih vrčih vina in bogato obloženi mizi v svojem trdnem gradu.

Tudi bližnji polhograjski grof je bil Baumkircherjev sovražnik. Pogovoril se je s kmeti, kako bi krutega gospoda s poti spravili. Ob določenem dnevu, ko se bo vračal Baumkircher z lova, ga je imel polhograjski grof na poti zadržati. Vrzdenškemu cerkveniku pa so naročili, naj še pred mrakom zvoni Avemarijo.

Z bogatim plenom obloženi so se tisti dan Baumkircher in njegovi hlapci vračali z lova. Tu jim, kakor po naključju, pride nasproti polhograjski grof in jih s prijaznimi besedami nekaj časa zadržuje. Kar se oglasi večerni zvon s stolpa vrzdenške cerkve. Baumkircher izpodbode konja, da bi v naglem diru prišel na svoj grad, preden bi odzvonilo. Toda naenkrat ga zajame velika četa razsrjenih kmetov. Grofa potegnejo s konja in ga ubijejo, njegovo spremstvo pa razkrope. Potem vdero v njegov grad, ugrabijo, kar je imelo količkaj vrednosti, umore ženo in otroke nesrečnega Baumkircherja in grad zažgo. Daleč na okoli so razsvetljevali plameni gorečega gradu pokrajino, in vsi kmetje so vedeli, da je sedaj konec neusmiljenemu gospodarstvu mogočnega grofa.“

Ta ljudska pripovedka priča, da je imel rod Baumkircherjev ob zapadnem robu ljubljanskega močvirja, okoli Vrhnike in Horjula, posestva in podložnike. Baumkircherji so bili sosedje polhograjskih gospodov, ki so po njih podedovali stolp in zemljišča. Gotovo so v tej okolici dalj časa bivali, ker se je njihova nasilnost in žalostna usoda tako živo vtisnila ljudskemu spominu. — Pripovedka prestavlja to, kar se je dogodilo v štajerskem Gradcu, na domača tla. Seveda so v njo strnjeni dogodki raznih časov. Kar se v njej pripoveduje o uporu kmetov, ropanju in požigu grada, vse to spominja na poznejše kmečke upore, ko je bila l. 1515. polhograjska grajščina oropana in požgana.

Z Baumkircherjem smemo primerjati Erazma Logarja (Lueger), ki ga narodna pripovedka po znanem gradu pri Postojni imenuje „Erazem Predjamski“.

Logarji so bili bogata plemiška rodbina na Kranjskem. Bili so dedni maršali goriških grofov, imeli za čuda veliko hiš v Ljubljani in mnogo posestev okoli Loke in na Notranjskem. Prvi po imenu znani Logar je Nikolaj, ki je bil leta 1452. glavar devinskega gradu. Cesar Friderik mu je leta 1472. poveril tudi oskrbništvo v svojem furlanskem mestu Pordenone in v Vipavi. Ko je leta 1463. beneška stranka v Trstu povzročila upor proti Avstriji, je šel Nikolaj Logar z izbranimi četami nad uporno mesto. Po noči je vdrl v Trst, ujel



Viteza Baumkircherja ujamejo v Gradcu.

mnogo meščanov, jih odvedel s seboj in zaprl v devinske ječe. Zaradi zaslug, ki si jih je pridobil pri pomirjenju Trsta, ga je cesar Friderik imenoval za tržaškega glavarja. Z železno roko je sedaj krotil upornike. Hotel je celo mestno samoupravo zatreti. Toda neki Anton Luka je naščuval ljudstvo proti njemu. Glavar in škof Anton Goppo sta morala bežati iz mesta. Razjarjeno ljudstvo je divjalo več dni po mestu, umorilo mnogo privržencev avstrijske stranke, plenilo

in razdiralo njihove hiše. Ko je cesar o tem zvedel, je poslal Logarju novih čet in mu ukazal vdreti v Trst. S 3000 možmi je naskočil mesto in dal tri dni pleniti po njem. Mnogo upornih meščanov je bilo umorjenih, drugim se je posrečilo, da so ubežali. Cesar je dal potem v varstvo mesta na kraju starega „Tabra" sezidati nov grad. — Zaradi glavarjeve strogosti so se Tržačani pritožili pri cesarju, ki jim je dal zadoščenje. Logar je bil odstavljen in na njegovo mesto je prišel leta 1478. Nikolaj Ravbar.

Znani Erazem Logar je bil brat ali pa sin Nikolajev. Kakor prejšni je tudi on živel le za vojsko in držal s tistim, ki ga je bolje plačal. Ko se je leta 1478. cesar Friderik zapletel v vojsko z ogrskim kraljem Matijem Korvinom, je bil Erazem na njegovi strani. Podpiral je 2000 Madjarov, ki so hoteli naskočiti Trst, pa se morali brez uspeha umakniti. — Še usodnejše je bilo za Erazma, da se je kar na svojo pest vojskoval in plenil po Notranjskem. Po navadi roparskih vitezov je napadal trgovske karavane, ki so potovale čez Kras v Trst in istrska mesta. Zato je dal cesar Friderik Nikolaju Ravbarju ukaz, naj ga ujame živega ali mrtvega. Ravbar je šel pred Jamski grad, ga oblegal in Erazma ustrelil.* Z Erazmom je izmrl plemiški rod Logarjev.

* * *

Cesar Friderik je vladal notranjeavstrijske dežele skoraj šestdeset let (1435—1493). Zato se ni čuditi, če je z njegovo osebo združen lep kos naše domače zgodovine in če mnogi zgodovinski dogodki napolnujejo njegovo vlado.

Iz zadnje dobe nam je omeniti še dvoje večjih vojsk: turške napade in vojsko z ogrskim kraljem Matjažem Korvinom.

O prvih turških navalih, ki so bili toliko usodnega pomena za slovenske dežele in so s krvavimi črkami zapisani v našo povestnico, hočem obširneje razpravljati v posebnem poglavju. Tu naj omenjamo le obrambno delovanja cesarja Friderika in notranjeavstrijskih deželnih stanov.

Ko se je po padcu Carigrada (1453.) turška nevarnost vedno bolj približevala, je Friderik posebno skrbel za utrditev mest in trgov. Že leta 1448. je ukazal vsem prebivalcem ljubljanske okolice, naj pridejo, kadar bodo pozvani, s sekirami, lopatami in drugim zidarskim orodjem v Ljubljano, da pomagajo pri napravi zidovja in okopov, ker bodo v slučaju sile tudi sami s svojim imetjem dobili tamkaj zavetje in varstvo. Slični odloki so bili v naslednjih letih izdani tudi v korist drugih mest. Metličanom je na pr. cesar leta 1464. za štiri leta odpustil vse davke in naklade, da bodo tem lažje skrbeli za utrditev mesta.

Vendar je manjkalo enotnega, odločnega odpora. Friderik ni bil mož, ki bi se bil povzpel do pogumnega dejanja. Notranja razdvojenost avstrijskih dežel je slabila odporno silo. — Značilno je, da so tri dežele: Štajerska, Koroška in Kranjska večkrat same, celo proti volji cesarjevi imele skupne deželne zbore, kjer so se stanovi po-

* Pripovedko o njegovi smrti, glej I. del, str. 120.

svetovali o svojih pripravah zoper Turke. Taki deželni zbori so bili leta 1469. v Št. Vidu na Koroškem, leto pozneje v Brežah, leta 1474. v Volšpergu, za posamezne dežele pa v raznih mestih. Vsa prizadevanja papežev, knezov in duhovščine, izpodbuditi Friderika na veliko križarsko vojsko proti Turkom, so bila zaman. Ogrožene dežele niso dobile nikake državne pomoči. Le toliko vojaštva, kolikor so ga same zmogle, so postavile na mejo v obrambo domačije. Ni čuda, če je moral Friderik ob toliki brezbrižnosti slišati marsikatero trpko besedo od deželnih stanov. Kolika nezadovoljnost je vladala med ljudstvom, spoznamo iz nekega oklica, ki so ga v Gradcu javno pribili in ki je bil stroga, svarilna pridiga za cesarja: „Dvigni se iz spanja, v katerem že dolgo ležiš po svojem poželjenju", kliče neznani pisec cesarju, „tvoji podložniki iz plemstva in priprostega ljudstva v vojvodini Kranjski in Metliki te že več kakor pol leta s hrepenečimi tožbami kličejo na pomoč zoper Turke". Potem spominja cesarja svete prisege, ki jo je storil pri kronanju in slavnih del njegovih prednikov. Očita mu, da je nezadovoljnost svojih podložnikov povzročil s poslabšanjem denarja, zvišanjem davkov, carine in drugih bremen. Slednjič mu stavi pred oči zgled njegovega očeta Ernesta, ki ni imel niti deseti del Friderikovih dohodkov in se je vendar slavno bojeval zoper sovražnike. — Spis je zanimiv vzgled, kako prostodušno so umeli presojati v srednjem veku celo najodličnejše osebe v državi.

Mesto da bi Friderik zbral vse svoje sile in jih nasproti postavil prodirajočemu polumesecu, se je pa zapletel v nesrečno vojsko z ogrskim kraljem Matijem Korvinom.

Matija Korvin je znani „kralj Matjaž" slovenskih narodnih pesmi. Ostal je pri ljudstvu v dobrem spominu. Toda slave svojega imena nima zahvaliti vojski s Friderikom, čeprav je takrat morda postal znan po naših krajih, temveč pred vsem svojim viteškim bojem s Turki. Razmere med cesarjem in kraljem Matijem so bile vedno napete, ker sta bila tekmeca. Friderik je opetovano poizkušal pridobiti ogrsko krono, dočim si je tudi Matija, odkar je veljal za prvoboritelja krščanstva proti Turkom, delal upe na cesarski prestol. Že leta 1476. sta si drug drugemu očitala, da si bunita podložnike. Ko je Friderik sprejel pri sebi Korvinovega nasprotnika, ostrogonskega nadškofa Ivana, in zoper njega sklenil zvezo s poljsko-češkim kraljem Vladislavom, je kralj Matija udaril z vojsko na Friderikove dežele.

Sam je šel preko Litve in Dunajskega gozda in zavzel mesta: Klosterneuburg, Korneuburg, Tuln in Št. Hipolit. Na Štajersko pa je prodrl iz Slavonije zagorski knez Juraj, sin Jana Vitovca. Požgal je trg Ljutomer in oplenil vso pokrajino tja do Maribora. Na Kranjsko sta udarila iz Hrvatske knez Štefan II. Frankopan in njegov sin Bernardin. Cesar se ni upal v bran postaviti na odprtem polju, ampak se je umaknil v Krems, potem v mesto Štajer, naposled v Gmunden. Turški naval, ki je zopet pretil, je slednjič povzročil, da je Matija sklenil mir. Cesar mu je dal visoko odskodnino: 100.000 cekinov in mu moral pustiti v fevd kraljestvo Češko. — Toda mir je trajal komaj dve leti. Friderik je hotel begunca Ivana vsiliti solnograškemu kapit-

lju za nadškofa, a ta se je obrnil na ogrskega kralja za pomoč. Matija Korvin je sedaj nastopil kot zavetnik in varuh solnograške cerkve proti Frideriku. Že l. 1479. je zopet napadel avstrijske dežele, zavzel Ptuj, Lipnico in druge solnograške in sekovske gradove na Štajerskem; tudi Radgona in Kostanjevica ste se mu morali udati. Njegov vojskovodja, Čeh Panisko, je v jeseni leta 1440. prodrl na Koroško, zasedel Breže in gradove po okolici, dočim se je druga ogrska četa pod vodstvom stotnika Črnahora polastila gradu Sovodnje (Gmünd).

Vse te vojske so se vršile h krati s strašnim turškim navalom leta 1480. Od dveh sovražnikov so bile slovenske dežele poplavljenje in opustošene. Ogrske čete so hodile po deželi in ljudem izžemale hude davke v denarju in živilih, češ, da jih hočejo varovati pred turškimi roparji. Turki sami pa so po stari navadi plenili in požigali, dočim so se Ogri poskrili za varnim zidovjem. Kar je še preostalo, so oropali sami.

Iz te tužne dobe je zlasti spomina vredno obleganje Gospe Svete pri Celovcu. Matijev poveljnik Hans Haugwitz je prišel meseca septembra leta 1480. od Št. Vida pred utrjeno Gosposveto in razpostavil svoje topove okoli cerkve. Obrambo je vodil gosposvetski kanonik in župnik iz Čajnč po imenu Radhaupt. Haugwitz je sprožil nekaj strelov proti cerkvi. — Do najnovejšega časa je bilo videti tamkaj obešeno tako kamenito ogrsko krogljo. — Naenkrat pa strel razžene top in ubije vojaka, ki je stal ob njem. Haugwitz še ni odnehal, ampak je ukazal s puškami in loki streljati na branitelje. Toda le eden izmed njih je bil od puščice malo ranjen, Ogri pa so izgubili mnogo vojakov.

Sramotno je moral stotnik oditi in se je iz jeze znesel nad revnimi kmeti po gosposvetski okolici, katerim je požigal hiše. — Od tega časa je bila Gospa Sveta pri kmečkem ljudstvu še bolj v časti, ker je bilo prepričano, da je vsled posebne priprošnje Marijine bila njena cerkev rešena. Neka priprosta slika v cerkveni ladji še spominja na ta dogodek. — Ogrskega stotnika pa je kmalu zadela zaslužena kazen. Na Štajerskem so ga potolkli in ujeli.

Z malimi presledki je trajala nesrečna vojska s Matijem Korvinom vsa naslednja leta do Korvinove smrti (leta 1490.). Koliko ponižanje za cesarja, ko so ogrske čete leta 1485. zavzele celo Dunaj, in je 1. junija kralj Matija praznoval slovesen vhod v habsburško stolico! Matijevi poveljniki pa so plenili po Štajerski, Koroški in Kranjski. Od teh sta se zlasti odlikovala Jakob Sekelj in hrvaški ban Matija Gereb. Sekelj je z zagorskima grofoma, Jurijem in Viljemom, Vitovčevima sinovoma plenil po Štajerski in Koroški, Gereb je prodrl na Kranjsko in Istro, da bi se polastil poglavitnih mest, zlasti Reke in Trsta. Ti navali Korvinovih stotnikov so se našemu ljudstvu živo vtisnili v spomin. Toda če je takrat pelo: „Kralj Matjaž je korenjak, — med vami ni nobeden tak“, je žal moralo občutiti to bojno silo na lastnem telesu.

Večina avstrijskih dežel je bila že v oblasti Matijevi. Cesar je moral bežati na Nemško, da si pri raznih knezih izprosi pomoči.

Matija Korvin pa se je med tem obdal na Dunaju s sijajnim dvorom in snoval načrte, kako bi si pridobil cesarski prestol. Kar ga nenadoma zadene smrt (6. aprila 1490.). Friderik je bil rešen najhujšega sovražnika.

Hrvaški zgodopisec Ivan Tomašič poroča, da se je sam turški sultan Muhamed II. izrazil o Matiju: „Dal sem preiskati ves svet in vse kneze na zemlji, pa nisem našel enakega kralju Matjažu. Jaz in kralj Matjaž sva edina vredna, da se imenujeva vladarja“. Bil je nizkega rodu, potomec rumunskih pastirjev, a se je povzpel do slave prvega junaka svojega časa. Kedar se je dvignil s svojo „črno vojsko“ na sovražnika, mu je bila zmaga gotova. O njegovi priljubljenosti pri ljudstvu, ki se izraža v slovanskih narodnih pesmih še izpregovorim na drugem mestu. Pridobil si je trajen, hvaležen spomin, posebno zaradi tega, ker je vedno branil priprosto ljudstvo proti nasilnosti plemstva. Slovela je tudi njegova pravicoljubnost. Narod je trdil po njegovi smrti: „Odkar kralj Matjaž spi, nikjer pravice ni“. — Med Slovenci je nastala pozneje pravljica, da kralj Matjaž ni umrl, ampak spi v neki votlini stoletno spanje. Kje je tista gora, ki ga zakriva, o tem krajevne pripovedke niso edine. Gorenjci pravijo, da spi Matjaž pod Triglavom, Vipavci pod Čavnom, Korošci pod Peco. Prebudil se bode, kadar mu zraste brada devetkrat okoli kamnate mize. Takrat bode pred njegovo jamo v božični noči zrastla zelena lipa. Od polnoči do ene bode tako sladko cvetela, da napolni vso okolico s prijetno dišavo. Cvetela bo samo eno uro, potem se posuši. Na to posušeno lipo bo obesil kralj Matjaž svoj ščit in takrat ozeleni lipa z nova. S svojo „črno vojsko“ bode pridrl na dan, premagal in zatrl vse slovenske nasprotnike, pregnal vso krivico s sveta in ustanovil zlate čase.

* * *

Za vlade vojvoda in cesarja Friderika so zadele slovenske dežele najhujše nadloge in avstrijsko oblast največje ponižanje. Večni roparski pohodi raznih plemičev, boj s Celjani, vojska z Ogri, turški navali, vse to je prignalo ljudstvo skoraj do obupa. Friderik pa je bil nezmožen, napraviti red in mir in braniti svoje dežele proti tujim napadalcem. Zdelo se je, da se habsburška oblast bliža koncu. In vendar je oprezni, počasni, neodločni Friderik prav s svojo potrpežljivostjo in vztrajnostjo premagal vse težave. Globoko v srcu mu je bilo vkoreninjeno prepričanje o bodoči slavi svoje rodbine in moči Avstrije. Na svoja pisma, listine, zlate in srebrne posode, stavbe in druge spomenike je imel navado začrtavati črke: A. E. I. O. U. Po njegovi lastni razlagi so te črke začetnice peterih latinskih besedi: „Austriae est imperare orbi universo“ (Avstrija ima poklic vladati vsemu svetu). Pozneje so jih drugi razlagali: „Austria erit in orbe ultima“ (Avstrija bode ostala zadnja na svetu, to je: trajala bode do konca sveta). Sam je vedno meril na to, da si pridobi češko in ogrsko krono in z rodbinskimi zvezami je pripravljal pot do poznejše oblasti in slave habsburške hiše. Sinovi in vnuki so želi, kar je zasnoval in zasadil s svojo previdno in vztrajno politiko.

13. Ustanovitev ljubljanske škofije.

Med ustanovami cesarja Friderika je bila za slovenske dežele najpomenljivejša nova škofija v Ljubljani.

Cerkvene razmere v slovenskih deželah so nujno zahtevale preureditve. — Obsežna akvilejska škofija se je raztezala do Drave na severu, do Kolpe in Sotle na vzhodu. Patriarhi niso mogli na tem ogromnem ozemlju sami izvrševati škofovskih poslov in so zlasti izza 13. stoletja le redkokdaj obiskovali slovenski del svoje škofije. Duhovsko vlado so večinoma prepuščali arhidiakonom, izvrševanje tistih opravil, za katere je bilo treba škofovskega reda (birmovanje, posvečevanje cerkvâ itd.), pa so poverili svojim pomožnim škofom ali namestnikom (vikarjem). Večjidel so opravljali službo vikarjev škofje iz bližnje Istre, iz Pična (Petena) ali pa iz Novega Grada (Città Nuova). Nekateri izmed njih so kar stalno bivali v Ljubljani ali v kakem drugem slovenskem mestu.

V petnajstem stoletju sta bila namestnika akvilejskih patriarhov pičenska škofa: Gregor (1418—1433) in Martin (1436—1456). — Gregor je bil rodom Korošec in redovnik avguštinec. Bival je navadno v Ljubljani v avguštinskem samostanu ali pa pri kartuzijanih v Bistri. Njegovo ime srečujemo večkrat na raznih listinah, ko je posvečeval cerkve ali oltarje po naših krajih in podeljeval odpustke. Umrl je leta 1433. v Bistri in bil tamkaj pokopan. Vse svoje premoženje je v oporoki zapustil gostoljubnim kartuzijanom. — Še znamenitejša in vplivnejša oseba je bil njegov naslednik, pičenski škof Martin. Tudi Martin je bil menda Korošec iz plemiške rodbine Mannsbergov, ki so v 15. stoletju imeli posestva na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem. Okoli leta 1436. je postal pičenski škof in bil od akvilejskega patriarha Ludovika Tecka imenovan za vikarja čez vso akvilejsko škofijo izven Furlanije. Martinova oblast se je torej raztezala čez vse slovenske dežele južno od Drave. Svojo rezidenco je imel v Ljubljani pri cerkvi sv. Nikolaja, kamor je leta 1448. sklical sinodo (cerkveni zbor) svojega okrožja. Vikarsko službo je z vnemo izvrševal. Mudil se je na raznih krajih naše domovine in odločilno posegal v naše cerkvene razmere. Posebej ga je še s cesarjem Friderikom, ki ga je imenoval za svojega svetovalca, družila vez prijateljstva in medsebojno zaupanje. Več kakor dvajset let je izvrševal višjepastirsko oblast v slovenskih deželah. Umrl je v Ljubljani na praznik sv. Kilijana (8. julija leta 1456.) in bil pokopan v cerkvi sv. Nikolaja pod prižnico. Še sedaj spominja vzidana grobna plošča pod korom ljubljanske stolnice na tega izrednega moža.

Potreba, osnovati za južne slovenske dežele posebno škofijo, je bila torej dovolj očitna. Po pravici jo je poudarjal že patriarh Bertold leta 1237. v svoji prošnji na apostolsko stolico.

Za avstrijske vladarje pa so bili v tej zadevi merodajni tudi politični razlogi. — S pridobljeno celjsko dediščino so postali Habsburžani neomejeni gospodarji na slovenskem jugu. Zadnji mogočni tekmec je bil odstranjen, v kratkem jim je imelo pripasti na podlagi dedinske pogodbe tudi Goriško. Avstrijska oblast je ob Adriji uspešno

tekmovala z beneško. Tembolj se je sedaj poostrilo staro nasprotje med tema državama. — Akvilejska cerkev pa je bila izza leta 1418., ko so Benečani zasedli Furlanijo in zrušili patriarhovo državo, popolnoma v oblasti mogočne republike. Člani plemenitih beneških rodbin (Barbo, Grimmani), so zasedli akvilejsko stolico; patriarhi sami so najraje bivali v Benetkah. Vsled tega so Habsburžani težko trpeli, da akvilejski patriarhi, ki so bili sedaj beneški podložniki, izvršujejo cerkveno oblast po avstrijskih deželah. Bali so se, da se ne bi po njih v naših deželah širil italijanski vpliv.



Grobna plošča Martina, škofa pičenskega, v ljubljanski stolnici.

Zato je cesar Friderik kmalu potem, ko mu je pripadla bogata celjska dediščina, zasnoval načrt, da za slovenske pokrajine južno od Drave ustanovi posebno škofijo. Vendar je preteklo še nekaj let, preden je stvar dozorela.

Neka pripovedka spravlja ustanovitev ljubljanske škofije v neposredno zvezo z boji, ki so se pričeli za celjsko posest med cesarjem Friderikom in vojvodom Vitovcem.

Kranjski zgodopisec Valvasor pripoveduje: Ko se je Friderik l. 1457. s svojim dvorom mudil v Celju, ga je hotel Vitovec zavratno napasti in ujeti. Toda cesarju se je po noči v sanjah prikazal neki škof (je li bil celjski patron sv. Maksimiljan ali sv. Nikolaj, patron ljubljanskega mesta, tega ni mogel razločiti) in mu nujno svetoval, naj se iz mesta umakne v Gornji Celjski grad. Proti svoji navadi je Friderik drugi večer prenočil v trdnem gradu, dočim je Vitovec mesto zavzel in ves cesarski dvor zajel. Le Friderik je bil rešen. Iz hvaležnosti, da ga je Bog otel na tak čudovit način, je sklenil ustanoviti ljubljansko škofijo.

Ta pripovedka, na katero spominja slika na oboku prezbiterija ljubljanske stolnice, ne navaja pravega vzroka za cesarjevo ustanovo. Vplivali so pač na Friderika še drugi, že omenjeni razlogi. Vendar je mogoče, da sta ga čudežna rešitev in pomoč, ki jo je dobil kmalu potem od kranjskega viteštva še posebno nagnila, da je z ustanovitvijo nove škofije naklonil svojim južnim deželam veliko dobroto. — Tudi kar se pripoveduje o cesarjevih sanjah, ne gre kratko zavreči. Znano je, da jim je Friderik pripisoval velik pomen in rad o njih pripovedoval.

Načrt je bilo tem lažje izvesti, ker je že leto pozneje Enej Silvij Piccolomini, velik zaupnik cesarjev in prejšni njegov tajnik, zasedel papeški prestol pod imenom Pij II.

Papežu Piju II. so bile slovenske dežele znane. V spremstvu cesarja Friderika jih je opetovano prepotoval, dalj časa se je mudil v Gradcu in leta 1444. nekaj mesecev tudi v Ljubljani. Pozneje je kot tržaški škof izvrševal cerkvena opravila po Notranjskem. Poznal je dobro duhovno zapuščenost naših pokrajin in tem raje privolil v Friderikovo namero.

Pogajanja so se vlekla par let. Leta 1461. na praznik sv. Nikolaja, patrona nove škofijske cerkve, je Friderik v Gradcu izdal ustanovno listino.

V njej izjavlja, da ustanavlja pri cerkvi sv. Nikolaja v Ljubljani: škofijo, proštijo, stolno dekanijo, deset kanonikatov in štiri vikariate. Za plačo določa škofu užitek in dohodke gradu Goričane na Gorenjskem, opatije v Gornjem gradu, župnije svetega Petra v Ljubljani, sv. Martina pri Kranju in sv. Mihaela pri Pliberku, proštu in kanonikom pa dohodke osmih drugih župnij. Vsem imenovanim daje posebne pravice in privilegije. Ljubljanski škof naj ima v svojem grbu dvoglavega kronanega orla na zlatem polju, za orlom in nad njim pa srebrno pastirsko palico. Slednjič ukazuje svojim podložnim oblastnikom vse določbe natanko izvršiti in zavaruje ustanovo proti vsem nasprotnikom s strogimi kaznimi.

Papež Pij II. je ustanovo nove škofije potrdil z apostolskim pismom (bulo), izdanim v Pienci na Laškem dne 6. septembra l. 1462. in ji je h krati določil njen obseg.

Kakšno ozemlje je obsegala nova škofija?

Po volji ustanoviteljevi je imela ljubljanska škofija pač obsegati ves avstrijski del akvilejske patriarhije, to je vse slovenske pokrajine južno od Drave izvzemši Goriško. Toda akvilejski patriarh Ludovik Scarampo se je temu uprl z vso silo, in tudi beneška vlada je hotela na vsak način preprečiti cesarjevo namero. Ustanovitve škofije sicer italijanski ugovori niso zabranili, pač pa je dobila veliko manjši obseg, kakor ji je bil izpočetka prisojen. Prideljene so ji bile le tiste župnije, iz katerih so škof in stolni kanoniki dobivali svoje dohodke. Ker so bile pa tedanje župnije mnogo večje kot današnje in so bile podrejene novi škofiji z vsemi pritiklinami (vikariati, kapelanijami, samostani) zato je bil njen obseg vendar večji, kakor drugih škofij po našem ozemlju na pr. lavantinske ali krške. — Manj ugodno je bilo, da nova škofija ni imela zaokroženega ozemlja, ampak je imela župnije raztresene po treh deželah. — Na Kranjskem so ji pripadale: župnija sv. Petra v Ljubljani z vikariati Ig in Vrhnika; Št. Vid pri Ljubljani; Vodice z vikariatom Smlednik; Šmartin pri Kranju: Naklo, Radovljica, Sora, Šent Jernej, Svibno in kapela na Pšati. Na Štajerskem so ji bile prideljene z gornjegrajsko opatijo vred tudi vse tej vtelešene župnije in sicer sledeče: župnija Gornji Grad z vikariati: Solčava, Ljubno, Rečica, Mozirje; župnija sv. Jurija v Škalah z vikariati: Sv. Martin pod Šalekom, Šoštanj, Sv. Janez na Peči, Sv. Ilja pri Gradiču; župnija Braslovče z vikariati: Vransko, Sv. Pavel pri Voljski, Griže, Trbovlje;

župnija Pilštajn z vikariati: Št. Vid pri Planini (Montpreis), Sv. Peter pod Gorami, Podčetrtek, Podsreda, Žušem. Na Koroškem: župnija sv. Mihaela pri Pliberku z vikariati: Pliberk, Globasnica, Vogrče, Črna; župnija sv. Nikolaja pri Beljaku z vikariati: Sv. Rupert (am Moos), Dvor, Skočidol in Lipa.

Vse drugo je še vedno pripadalo akvilejski patriarhiji. Nova škofija je bila le majhen otok v njenih razsežnih mejah in akvilejski škofje so za nekaj časa še obdržali svojo oblast nad večjim delom slovenskih dežel, čeprav jim je bila zelo omejena.

S cesarskim in papeškim pismom ustanovitev ljubljanske škofije še ni bila dovršena. Velike težave so se pojavile zlasti pri vtelešenju gornjegrajske opatije.

Starodavni benediktinski samostan v Gornjem gradu je bil tekom 15. stoletja izgubil mnogo svojega ugleda in blagonosnega vpliva na slovenske pokrajine. Med redovniki sta se deloma pojavila strankarstvo in razuzdanost. Med slabe predstojnike tiste dobe je prištevati opata Rudolfa, ki je l. 1443. samostan skrivaj zapustil, vzemši s seboj denar, dragocenosti in listine. Prišlo je tako daleč, da so morali redovniki prositi svojega varuha, celjskega grofa Friderika, naj napravi red v samostanu. — Velika izguba je zadela Gornji grad, ko je izmrl celjski rod. Pravica zavetništva ali varuštva je prešla sedaj na cesarja Friderika, ki je takoj sklenil po načrtu patriarha Bertolda iz l. 1237., dohodke bogate opatije porabiti za svojo ustanovo. Ugodna prilika se mu je kmalu ponudila.



Sanje cesarja Friderika.
(Slika v ljubljanski stolnici.)

Leta 1460. je umrl gornjegrajski opat Gašper Pintar. Redovniki so njegovo smrt naznanili cesarju, svojemu varuhu, da bi se z njim dogovorili o novi volitvi. Toda cesar jim je prepovedal izvoliti si novega poglavarja in jim ukazal, naj čakajo v tej zadevi papeže-

vega odloka. Hkrati je poslal k papežu, ki se je takrat mudil v svojem rojstnem mestu Pienci, poslanca Hartunga iz Kaplje, da mu razodene svoj namen. Papež Pij II. je takoj s posebnim pismom potrdil cesarjevo prepoved in si pridržal gornjegrajsko opatijo, da z njo stori po svoji volji. — Redovniki so menda slutili, kaj jih čaka in so vzlic cesarjevi prepovedi hiteli si izbrati opata, da odvrnejo nameravano vtelešenje. Izvoljen je bil Gregor Hinek iz Trebnja, telesno pohabljen mož (enook) in tudi sicer malo sposoben za samostanskega predstojnika. Toda ta korak je bil zaman. V cesarjevi ustanovni listini je bila gornjegrajska opatija prideljena ljubljanski škofiji. Samostan naj bi sicer še ostal in v njem naj bi bilo deset do dvanajst redovnikov, ki bi opravljali božjo službo in duhovno pastirstvo po okolici. Toda papež je določil, naj ima ljubljanski škof pravico priorja nastavljati in ga poljubno odstavljati.

Gornjegrajski redovniki niso hoteli priznati veljavnosti teh odlokov in so vztrajali v svojem odporu. Ko jim je cesarjev kancelar, krški škof Ulrik, razveljavil volitev opata, so vložili priziv na papeža. Tudi to sredstvo ni nič pomagalo. Pij II. je potrdil razsodbo Ulrikovo in zažugal benediktincem s cerkvenimi kaznimi, ako se ji ne uklonijo. Spričo odločne volje papeževe in cesarjeve so redovniki slednjič spoznali, da je ves upor zaman. Pa kaj so storili? Vsi so zapustili gornjegrajsko opatijo in s seboj vzeli vse listine, zapisnike, dragocenosti, perilo, orodje, živino in živila, s kratka vse, kar se je dalo odnesti. Do zidovja oropana in prazna je prišla opatija v posest ljubljanskega škofa.

Škof Sigismund pl. Lamberg se je mnogo prizadeval, da napravi v samostanu red. Zoper menihe, ki so mu odnesli vse listine in dragocenosti, je moral na pomoč poklicati apostolsko stolico. Zadelo jih je cerkveno izobčenje. Toda spor se na ta način le ni dal spraviti s sveta, zato je Lamberg modro krenil na pot pogajanja. Jeseni l. 1463. se je sklenila poravnava. Gregor Hinek se je odpovedal opatiji in dobil letno odškodnino, samostansko služabništvo pa je škof vzel v svojo službo. Nato so se redovniki s priorjem Gregorjem na čelu poklonili škofu Sigismundu v Gornjem gradu, priznali njegovo oblast in mu obljubili pokorščino. Isti dan jih je ljubljanski kanonik Mohor odvezal izobčenja.

Pravda je bila sicer s to poravnavo končana, toda ugrabljenih reči škof Sigismud le ni dobil nazaj in tudi propad samostana se ni dal zadržati. Zaman so bili vsi poizkusi dvigniti disciplino. Menihi niso bili zadovoljni, da bi škof gospodaril v samostanu in so uhajali drug za drugim. Lamberg si je nekaj časa pomagal s tem, da je iz tujih samostanov sprejemal menihe v Gornji grad. Toda, ko so se pričeli turški napadi, se je vsa samostanska družina razkropila. Na škofovo prošnjo je končno papež Sikst IV. leta 1473. samostan zatrl in ukazal Lambergu, naj v Gornjem gradu ustanovi kolegij svetnih duhovnikov, ki bodo opravljali božjo službo in pastirstvo. Samostan, ki je nad 300 let prvačil na Spodnjem Štajerskem in bil zlasti za Savinjsko dolino v kulturnem oziru velikega pomena, je s tem prenehal.

Med ljudmi po Savinjski dolini se je ohranilo sporočilo, da je zadnji samostanski brat umrl v prognanstvu visoko gori pod skalnatim Rogačem pri samotni podružnici sv. Lenarta in bil v cerkvi pokopan. Še pred nekaterimi desetletji so kmetje iz okolice za njegov dušni pokoj vsako leto dne 3. novembra gornjegrajskemu župniku plačevali po eno sveto mašo in tujcu, ki je prišel v njihov samotni kraj, kazali sredi cerkve njegov grob z besedami: „Tu je pokopan naš duhovni gospod, samostanski brat iz Gornjega grada. Bog mu daj večni pokoj“.



Cesar Friderik izroča škofu Lambergu ustanovno listino.
(Slika v ljubljanski stolnici.)

Sneženi plaz, ki je leta 1895. malo, samotno cerkvico skoraj razrušil, je menda zasul tudi ta zadnji spomin na gornjegrajske menihe.

Ljubljanski škofje so staro opatijo tekom let popolnoma prenovili. Krištof Ravbar jo je za časa turških napadov l. 1517. obdal z močnim zidovjem, stolpi in globokim jarkom. Ernest grof Attems (1743—1757) pa je samostansko poslopje prenovil v lepo udobno palačo. Ukazal je podreti tudi staro cerkev in na njenem mestu postavil krasno stolnico, sedanjo župnijsko cerkev.

V Gornjem gradu je bila dolgo časa redna rezidenca ljubljanskih škofov. Tu so bivali večji del leta in od tu so vladali svojo škofijo. V Ljubljano so prihajali le tedaj, kadar so jih tje klicala cerkvena opravila. Še le za cesarja Jožefa II., ko se je Savinjska dolina izločila iz ljubljanske škofije, so prestavili svoje bivališče trajno v Ljubljano. Takrat je tudi prenehal gornjegrajski duhovniški kolegij.

* * *

Ozrimo se sedaj še na prva dva višja pastirja, ki sta ob koncu srednjega in začetku novega veka vladala ljubljansko škofijo! Druge bodemo srečavali pozneje tekom slovenske zgodovine.

Prvi, ki je zasedel novo škofijsko stolico, je bil Sigismund pl. Lamberg.

Plemiški rod Lambergov je došel okoli l. 1360. iz Nižje Avstrije na Kranjsko. Kmalu so imeli v posesti več gradov: Črnelo (Rottenbüchel) pri Kamniku, Kamen pri Begunjah, Gutenberg pri Tržiču, Ortnek in Otenštajn.

Na Gutenbergu je gospodaril proti koncu 14. stoletja Jurij Lamberg, ki se je poročil s Katarino (Sibilo) pl. Ditrihštajn. Imel je osem otrok, šesti med njimi je bil naš Sigismund.

Na strmem desnem bregu tržiške Bistrice je še danes videti razvaline starega gradu Guttenberga in cerkvico sv. Jurija, ki jo je bil dal pobožni graščak sezidati svojemu patronu.

Izmed Jurijevih sinov je bil Gašper poveljnik cesarja Friderika v Slovenski krajini, Jurij (mlajši) stotnik in oskrbnik freisinških škofov v Loki, Sigismund pa se je posvetil duhovskemu stanu.

Kje je hodil v šolo, ne vemo. Gotovo je najprej obiskoval kako župnijsko šolo na Kranjskem, morda v Kranju, ki je bila najbližja. — Leta 1444. najdemo Sigismunda kot župnika v Šmartinu pri Kranju. Še le sedaj se je pričel pečati z višjimi bogoslovnimi študijami. Izprosil si je dovoljenje, da sme za tri leta zapustiti svojo župnijo in iti na vseučilišče izpopolnit si svoje znanje. Menda je šel v Bolonjo ali Padovo, kamor so Slovenci navadno zahajali. Z univerze se ni več vrnil na svojo šmartinsko župnijo, ampak je šel na dvor cesarja Friderika, kjer je postal dvorni kapelan in cesarjev miloščinar. Tu se je seznanil z Enejem Silvijem, poznejšim papežem Pijem II. in sklenil ž njim prijateljstvo. S cesarskega dvora je bila Sigismundu odprta pot do višjih cerkvenih dostojanstev.

Ko je bila leta 1461. ustanovljena ljubljanska škofija, je bil takoj Sigismund pl. Lamberg določen za novo stolico. Dve leti pozneje je šel osebno v Rim in bil menda od papeža samega v škofa posvečen.

Prva skrb mu je bila sedaj za stolno cerkev sv. Nikolaja, ki jo je bilo treba popraviti in prezidati. — Na mestu sedanje stolnice je stala takrat še mala, prastara cerkvica, ki so jo postavili ljubljanski brodarji in čolnarji svojemu patronu sv. Nikolaju. Bila je podružnica ljubljanske župnije sv. Petra, majhna po obsegu in revna po opravi. Le en duhovnik, kapelan, je bival stalno pri njej in opravljal božjo službo. Za popravo stolnice sta cesar Friderik in cesarica Eleonora

naklonila Lambergu gmotno podporo. Papež Pij II. pa je podelil vsem vernikom, ki bi za olepšavo cerkve kaj darovali, razne odpustke. S temi darovi je izvršil škof najnujnejša popravila. Bistveno pa se cerkev ni izpremenila do leta 1704., ko so sezidali sedanjo stolnico.

Veliko posla je imel prvi škof, da je uredil pravne razmere svojih župnij do akvilejskega patriarha in si zagotovil potrebno neodvisnost. Prišlo je celo do ostrih sporov.

Leta 1466. je bil Lamberg član komisije, ki je v Krki vodila preiskavo o češčenju in čudežih blažene Heme, da bi pobožno grofico proglasili za svetnico.

Glavni znak pa so vtisnili Lambergovi vladi turški boji, in vsa skrb novega škofa se je morala obračati na to, da odvrne od slovenskih pokrajin turške navale in zaceli rane, ki jih je vsekal tuji meč.

O tej žalostni dobi naše zgodovine hočem obširneje razpravljati v drugem poglavju. Tu naj omenim le delež, ki ga je imel škof Sigismund pri obrambnem delu zoper Turke. Kakor so v tistih nevarnih časih pred vsem papeži stali na braniku za krščanske svetinje, tako so se tudi po naših krajih škofje in duhovniki udeleževali vojnih priprav proti Turkom. Leta 1464. je bil škof Sigismund imenovan za komisarja pri nabiranju križarske vojske. V ta namen je napravljal posebne cerkvene pobožnosti s pridigami in slovesnimi obhodi, zbiral je križarje in denar za vojne namene. Skoraj pri vseh shodih kranjskih, štajerskih in koroških stanov, ki so jih napravljali zato, da se posvetujejo o skupnem odporu, je bil osebno navzoč.

Ob mnogoštevilnih turških napadih, ki so se izza l. 1469. vrstili skoraj vsako leto, je bilo razrušenih zlasti mnogo samostanov in cerkvâ. Le ob velikem turškem navalu l. 1471. je bilo na Kranjskem 40, na Štajerskem pa 24 cerkvâ požganih. Koliko skrbi in posla je bilo za škofa Sigismunda ob takih žalostnih razmerah. Treba je bilo pomagati, kjer je bila sila največja, rešiti, kar se je dalo rešiti, in zopet pozidati, kar je bilo razdejanega. Opetovano čitamo v teh časih o posvečevanju cerkvâ in oltarjev, ki so bili od Turkov oskrunjeni. Cerkvena oblast je podpirala zgradbo novih cerkvâ s tem, da je radodarno delila vsem dobrotnikom duhovne milosti, samostanom pa je pomagala z vtelešenjem župnij.

Ker je bilo treba celiti globoke rane, zato se ni čuditi, da Lamberg na zunaj ni mogel razviti tako sijajnega delovanja, kakor bi ga bil ob ugodnejših razmerah. Vendar je imel vse lastnosti dobrega višjega pastirja. Sam je bil pobožnega, neomadeževanega življenja, a tudi v cerkveni vladi odločen in strog. Njegova gorečnost se zlasti lepo kaže v skrbi za razširjanje pobožnosti med ljudstvom s cerkvenimi bratovščinami, ki so za njegove vlade nastale po raznih krajih.

Škof Lamberg je umrl v sluhu svetosti 18. junija leta 1488. in bil pokopan v prezbiteriju stare šenklavške cerkve, kjer je skromna kamenita plošča krila njegovo rakev. Leta 1678. so dvignili škofove ostanke iz šenklavške cerkve in jih prenesli na grad Kamen pri Begunjah, kjer so jih položili v grajski kapeli sv. Valentina v družinsko rakev Lambergov. Kranjski zgodopisec Valvasor je bil navzoč,

ko so dvignili truplo in poroča, da je bilo čudovito dobro ohranjeno in je razširjalo prijeten vonj.

Spomin škofa Sigismunda Lamberga je bil vedno častitljiv. Imel je sloves učenega in pobožnega cerkvenega kneza.

Drugačno sliko nam razgrinja življenje in delovanje njegovega naslednika Krištofa pl. Ravbarja. Bil je hkrati višji pastir, vojskovodja in državnik in si je na vseh teh poljih pridobil mnogo zaslug. Že njegovo povišanje na škofijsko stolico je bilo izredno. Zadelo ga je še v zgodnjih mladeniških letih. — Krištof se je rodil okoli leta 1466. na Kranjskem očetu Nikolaju pl. Ravbarju in materi Doroteji rojeni Logar, iz rodu vitezov Predjamskih. Študiral je v Padovi in na Dunaju, kjer je kmalu stopil v tesno zvezo s cesarskim dvorom. Menda se je pečal še z vseučiliškimi študijami, ko se je leta 1488. vsled Lambergove smrti izpraznila ljubljanska škofijska stolica. Pravico imenovati novega škofa je imel po ustanovnem pismu cesar Friderik, ki je takoj imenoval za to odlično mesto mladega Krištofa pl. Ravbarja, čeprav je bil še le 22 let star. — V Rimu pa s tem imenovanjem niso bili zadovoljni, deloma zaradi mladosti predlaganega kandidata, deloma pa zato, ker Krištof tedaj še niti v duhovnika ni bil posvečen. Štiri leta se je stvar zavlačevala. Slednjič je papež Aleksander VI. na prigovarjanje cesarjevo leta 1493. potrdil Krištofa Ravbarja za škofa in mu pregledal postavno zahtevano starost. Še tisto leto je prejel Ravbar mašniško posvečenje, štiri leta pozneje (1497.) pa je bil posvečen v škofa in prevzel vlado svoje vladikovine.

Menda je vzgoja mladega Krištofa merila izprva bolj na vojaško izurjenost, kakor pa na duhovsko učenost. Vsaj opaziti je pri njem, da je bil za obojni posel, ki se zdi navadno nezdružljiv, skoraj enako usposobljen. Razlagamo si to lahko iz njegove viteške vzgoje. Pa tudi tedanji bojeviti časi so zahtevali od škofa, da je znal prav tako sukati meč v obrambo domovine, kakor pastirsko palico v korist svoje črede.

O škofovskem delovanju Krištofa pl. Ravbarja nam je malo znanega. Opetovano čitamo o njem, da je potoval po škofiji in posvečeval cerkve. Trajnih zaslug si je pridobil s tem, da je postavil sedanji škofijski dvorec, katerega je sezidal domači stavbenik Avguštin Černe. Tu je bival, kadar so ga cerkveni posli zadrževali v Ljubljani. Sicer pa je bilo njegovo najljubše bivališče v Gornjem gradu, kjer je vzdrževal mnogoštevilen dvor, ki je štel nad 90 oseb. Zaradi vednih turških navalov je dal grad močno utrditi, prav tako tudi svojo rezidenco v Ljubljani. — Za njegove vlade se je ljubljanska škofija nekoliko povečala. Prideljene so ji bile župnije: Kranj, Dob in Slovenji gradec na Štajerskem. — Zadnja leta se je moral škof Ravbar boriti proti živahni lutrovski agitaciji, ki sta jo pričela v Ljubljani Primož Trubar in deželni pisar Matija Klombner. Trubarju je sicer pridige v ljubljanski stolnici prepovedal, vendar naraščajočega gibanja ni mogel ustaviti.

Izreden pojav v Ravbarjevem življenju je bil tudi ta, da je imel poleg ljubljanske škofije še dve drugi važni cerkveni službi. Bil je hkrati opat samostana Admont in upravitelj sekovske škofije na

Štajerskem. — Ko so leta 1501. v admontskem samostanu nastali prepiri in sta si dva opata lastila pravico predstojništva, je posegel vmes cesar Maksimilijan in imenoval razumnega in odločnega Krištofa pl. Ravbarja za samostanskega predstojnika. Ravbar je skrbno varoval koristi opatije in gospodarstvo ohranil v dobrem stanu. Posebno leta 1525. si je pridobil veliko zaslug za Admont, ko je z vojsko ščitil opatijo pred upornimi kmeti. — Upravo sekovske škofije je dobil



Krištof pl. Ravbar, knezoškof ljubljanski.

Ravbar po odstopu učenega škofa Matija Scheidta leta 1503. Vse te visoke cerkvene službe je opravljal do svoje smrti.

V zgodovini si škof Ravbar ni pridobil slavnega imena toliko s pastirskim delovanjem, kolikor bolj s svojimi zaslugami na vojaškem in državniškem polju. Dvema cesarjema, Maksimilijanu I. in Ferdinandu I. je bil zaupnik in zvest služabnik v vseh važnih državnih poslih. Že v mladih letih je bil poslan v Rim k papežu Juliju II. v važni politični

zadevi (leta 1505.). Ko se je vrnil, mu je cesar Maksimilijan poveril poslanstvo k raznim nemškim knezom. Kmalu potem ga zopet nahajamo kot cesarjevega političnega posredovalca v Rimu in Neaplju. — Posebno važno vlogo pa je imel Krištof pl. Ravbar na dunajskem kongresu leta 1515. Takrat so se zbrali na posvet trije mogočni vladarji: cesar Maksimilijan, Sigismund, kralj poljski in Vladislav, kralj ogrski. Šlo je zato, kako napraviti mir med krščanskimi knezi in jih združiti za odpor proti Turkom. Cesar Maksimilijan je prevzel nalogo, da posreduje med Poljaki in Rusi. Leta 1517. je šlo posebno poslanstvo treh mož z Dunaja v Moskvo, da se pogaja o miru med tema narodoma. Med njimi nahajamo dva plemiča iz Kranjske: Krištofa Ravbarja in Sigismunda pl. Herberštajna. Leto pozneje je imel Ravbar zopet posla na Poljskem in poravnaval napetost med poljskim kraljem in ruskim velikim knezom.

Maksimilijanov naslednik cesar Ferdinand I. je skoraj v vseh važnejših državnih zadevah škofa Ravbarja poprašal za svet. Bil je njegov poslanec na Ogrskem in Hrvaškem, ko je šlo za to, da se te dežele pridobe za habsburško oblast. Kako tesno je bila v škofu Ravbarju cerkvena služba združena z državno, poznamo iz tega, da je bil leta 1529. imenovan za deželnega glavarja kranjskega in je postal leta 1532. celo cesarski namestnik za Nižjo Avstrijo.

Izmed Ravbarjevih vojaških podjetij, je omenjati pred vsem njegov delež pri prvi benečanski vojski (1508—1515); o posameznostih te vojske hočem razpravljati v naslednjem poglavju. Tu naj le opomnim, da je bil Krištof Ravbar takrat od cesarja postavljen za varuha mesta Trsta, za splošnega proviantnega mojstra (preskrbovalca živil) cesarske vojske, vojnega komisarja in poveljnika enemu delu avstrijskih čet. Vplival je na vojsko ne le s svojim svetom, ampak se tudi osebno udeleževal bojev, naskokov na trdnjave in drugih bojnih podjetij. V njem je mogočno plamtelo junaštvo in bojno navdušenje njegovega rodu, ki je dal državi toliko odličnih junakov in se poleg duševnih darov odlikoval zlasti s svojo telesno močjo. Zato je bil tudi škof Ravbar kos tolikim in tako mnogostranskim nalogam, ki so se mu stavile.

Leta 1525. je zbral Ravbar v Gornjem gradu malo četo 41 konjenikov in 46 peščev in šel z njimi na Gornje Štajersko, da ščiti svojo opatijo Admont proti upornim rudarjem in kmetom. Zasedel je spodnjo in zgornjo Admontsko sotesko in prenesel vse dragocenosti iz samostana na grad Galenštajn. Toda uporniki so obe utrdbi naskočili, zavzeli samostan in ga oplenili. Ravbar je bil preslab, da bi se jim mogel uspešno ustavljati. Leto pozneje se je zopet udeležil vojske proti upornikom, a zadela ga je nova nesreča, ker je bil njegov sorodnik Gašper Ravbar od kmetov ujet in obglavljen.

Leta 1529. nahajamo Ravbarja z vojsko pred Zagrebom. To pot je šlo proti privržencem madjarskega plemiča Ivana Zapolje, ki je hotel postati ogrski in hrvaški kralj. Večji del hrvaškega plemstva je leta 1526. v gradu Cetina avstrijskega nadvojvoda Ferdinanda priznal za kralja, dočim so se nekateri slavonski plemenitaši z zagrebškim škofom Simonom Erdedom vred oklepali Zapolje. Mesto

Zagreb je bilo takrat na strani Ferdinandovi, toda grof Nikolaj Turn ga je le težko branil proti Zapoljevi stranki, ki se je utrdila „na Kaptolu“ in oblegala mesto. Cesarski posadki je začelo primanjkovati živeža, in grof Turn je že hotel mesto izročiti nasprotnikom, ko pride Krištof Ravbar z vojaško četo Zagrebu na pomoč. Zapoljanci so se bali, da ne bi bili zahrbtno napadeni, opustili so obleganje mesta in se umaknili proti Dravi.

Zadnje večje podjetje, ki se ga je Ravbar udeležil, je bila vojska proti Turkom leta 1532. Takrat je kot cesarski namestnik branil Nižjo Avstrijo proti četam divjih roparjev. V družbi z bavarskim vojvodom Friderikom je 19. septembra ob reki Schwarzi zajel trume Kassimbegove in jih popolnoma potolkel.

Po tem letu se je škof Ravbar odtegnil bojnemu polju in živel le za svoje cerkvene in upravne posle. Cesar Ferdinand je v trajen spomin Ravbarjevih zaslug za državo njemu in vsem njegovim naslednikom, ljubljanskim škofom, podelil knežji naslov. V listini, ki je bila izdana na Dunaju 26. maja leta 1533. pravi: „Mi Ferdinand priznavamo, da je prečastni, ljubi in pobožni ljubljanski škof Krištof, upravitelj sekovski, naš namestnik v Spodnji Avstriji, našim prednikom, avstrijskim nadvojvodom, rimskim cesarjem in kraljem, posebno našemu ljubemu dedu Maksimilijanu blagega spomina, v benečanski vojski dolgo časa, zvesto, neumorno in okritosrčno služil. Nič manj ni služil tudi nam za naše vlade v Spodnji Avstriji v raznih poslih in poslanstvih, posebno ko je mogočni sovražnik krščanstva, turški cesar z neštetimi trumami oblegal naše mesto Dunaj in ko je preteklo leto iznova napadel našo deželo. Zato smo hoteli njemu v plačilo za zvesto službo, ljubljanski škofiji in zaradi njega tudi vsem bodočim ljubljanskim škofom nakloniti našo milost in smo prostovoljno, po preudarku in treznem posvetu imenovanemu Krištofu in zaradi njegovih zaslug tudi vsakemu bodočemu ljubljanskemu škofu milostno podelili naslov kneza, njegovemu dvorcu v našem mestu Ljubljani pa pravice knežjih gradov . . .“

Krištof Ravbar je dosegel starost sedemdesetih let. Spomladi leta 1536. se je še mudil v Gornjem gradu, potem pa šel po opravkih na Dunaj, kjer se ga je lotila huda bolezen. Umrl je 26. avgusta. Njegov stric Daniel pl. Gallenberški in Franc Kacijanar, njegov naslednik na ljubljanski škofijski stolici, sta mu stala ob strani v zadnjih urah. Truplo so prepeljali v Gornji grad. Škof Hren mu je dal napraviti grobni spomenik iz belega marmorja, ki proslavlja njegova dostojanstva in zasluge.

Med ljubljanskimi škofi je Krištof Ravbar brez vrstnika. Nikdo ni za njim opravljal tako raznovrstnih poslov, nikdo ni združeval v sebi tolika dostojanstva, kakor ta znameniti državnik in vojak na škofijski stolici.



14. Maksimilijan I.

S cesarjem Maksimilijanom (1493—1519) stojimo na pragu nove časovne dobe. Razni dogodki so vplivali na zgodovinski razvoj s toliko silo, da povzroče velik preobrat v življenju narodov. Med te dogodke je prištevati v prvi vrsti izumitev smodnika. Smodnik ni le preobrazil načina vojskovanja, ampak je globoko posegel v ves sestav človeške družbe. Viteštvo počasi izginja s pozorišča, ker šlem in ščit ne moreta več varovati bojevnika pred novim strelivom. In gradovi, ki so skoraj tisoč let na strmih višinah gospodarili nad okolico, se rušijo v prah pred kamenitimi in železnimi krogljami, ki se na nje vsipljejo iz velikih topov. — Drug mejnik v zgodovini, ki je bil zlasti usodepolen za naše dežele, je padec Carigrada leta 1453. Ko so Turki podrli to zadnjo obrambo krščanstva na Balkanu, jim je bila pot v srednjo Evropo odprta. Več stoletij je morala Avstrija, posebej še Slovenci in Hrvatje, vse svoje sile zastaviti v to, da odvrnejo ljutega sovražnika od svojih mej. — Preobrat v življenju je napravila tudi izumitev tiskarstva, ki je omiko, preje lastno le nekaterim izbranim ljudem, napravilo ljudstvu splošno dostopno; trgovini in prometu je odkritje Amerike in drugih novih delov sveta odprla nova pota. Verske novotarije 16. stoletja so slednjič enotno krščanstvo razcepile v razne ločine in mnoge narode popolnoma odtujile katoliški cerkvi. Vsi ti dogodki so preobrazili svet, njegovo mišljenje in stremljenje in ustvarili novi čas. Ustvarili so tudi nove razmere med našim narodom.

Cesarja Maksimilijana imenujejo „zadnjega viteza", ker je staro viteštvo s svojimi vzori imelo v njem še plemenitega zastopnika. Rodil se je l. 1450. v Dunajskem Novem mestu. Od svoje matere, portugalske Eleonore, je podedoval bister um, živahen značaj in za vse dobro in lepo dovzetno srce. Zgodaj se je vadil v orožju in viteških igrah, za katere je kazal toliko ljubezni in spretnosti, da je kmalu veljal za najslavnejšega borilca svoje dobe. Za nas je zanimivo vedeti, da se je Maksimilijan že v zgodnji mladosti učil slovenskega jezika. Učitelj za to stroko mu je bil menda znameniti Celjan, Tomaž Prelokar. Ta učeni mož je bil tajni svetovalec cesarja Friderika in njegov dvorni pridigar. V tej službi je bil večkrat cesarski poslanec in pooblaščenec v raznih zaupnih zadevah. Friderik ga je dal tudi za učitelja latinščine svojemu sinu Maksimilijanu. Prelokar je dosegel pri cesarjeviču take uspehe, da je Maksimilijan slovel za najboljšega latinca svojega časa. Hkrati z latinščino ga je učil tudi slovenščine, menda sledeč odredbi cesarja Karola IV., ki je v „zlati buli" postavil pravilo, da mora nemški cesar govoriti vsaj en slovanski jezik. Pravijo, da je Prelokar za svojega učenca sestavil celo slovensko slovnico in slovarček. Popolnoma dognati se ta trditev ne da, le toliko je gotovo, da je Maksimilijan znal slovensko, ker to sam pripoveduje v življenjepisu „Weiskuning" (Der weise König = modri kralj). — Tomaž Prelokar je pozneje za svoje zasluge pri vzgoji Maksimilijanovi postal dunajski prošt, slednjič škof v Kostnici (Konstanz) in je umrl leta 1495.

Tu ne bodemo opisovali Maksimilijanovih zaslug za avstrijsko državo in njegovih raznih bojev, v poštev pridejo le izpremembe in dogodki, ki so se za njegove vlade vršili po naših krajih.

Pred vsem so dali Turki na meji mnogo opraviti, ker so se krvavi napadi vrstili leto za letom. Domača deželna bramba jim ni bila kos; tudi se je navadno zbrala prepozno, ko je že sovražnik z ugrabljenim plenom na brzih konjih odhitel čez mejo. Maksimilijan je poslal na Kranjsko v obrambo dežele oddelek svoje nove armade, 1200 suličarjev (Landsknechte). Bili so oboroženi s 4 do 5 metrov dolgimi sulicami, dvema pištoloma in težkim mečem. V nasprotju z deželno brambo, ki se je še le ob času nevarnosti zbirala in oboroževala, so imeli biti suličarji stalna posadka v deželi in vedno pripravljeni za boj. Toda ti vojaki so bili prebivalstvu v veliko nadlogo in so mu storili mnogo škode. Proti sovražniku pa vendar niso ničesar opravili. Ko so leta 1494. Turki preko Kostanjevice zopet vdrli na Kranjsko, suličarjev ni bilo nikjer. Posamezni, ki so se tu in tam sovražniku ustavljali, pa so mu bili s svojo čudno obleko in dolgimi kitami le v zasmeh. Maksimilijan je pač snoval velike načrte proti Turkom. Na shodu deželnih stanov „Notranje Avstrije“ v Mariboru leta 1495. je zahteval, da vzdržujejo dežele stalno vojsko. Tudi je izkušal dobiti pomoč v denarju in vojaštvu iz Nemčije, toda poznejši dogodki so vse njegove načrte uničili. — Na imenovanem mariborskem shodu so stanovi sprožili še neko drugo važno zadevo, ki se je tikala židov. Izza časa, ko so goriški grofi vladali nad našimi pokrajinami, so se židje po mestih in trgih zelo pomnožili. Bili so trgovci in bankirji za meščanstvo in plemstvo in so z oderuštvom zelo obogateli. Vladarji so jih trpeli, ker so jim plačevali poseben „židovski davek“ in jim včasih tudi pomagali v denarnih stiskah. Toda sovraštvo ljudstva do neljubih gostov je večkrat izbruhnilo in prišlo je do velikih židovskih pogromov. Leta 1495. so stanovi avstrijskih dežel na shodu v Mariboru iznova dvignili obtožbo zoper žide, čes, da so presveti zakrament onečaščali, male krščanske otroke neusmiljeno mučili, morili in njihovo kri rabili pri svojih gnjusnih obredih in da so s ponarejenimi pismi, pečati in drugimi sredstvi ljudi mnogokrat goljufali in jih spravljali v pogubo. Zato so stanovi zahtevali, naj se židje izženo iz avstrijskih dežel. Maksimilijan je bil s tem predlogom zadovoljen, če ga stanovi odškodujejo za odpadle davke. Pogodili so se, da plača Štajerska 38.000, Koroška 4000 goldinarjev odškodnine. Zato je Maksimilijan naslednje leto (1496.) izdal ukaz, da morajo vsi židje tekom šestih mesecev te dežele zapustiti. Kranjska ni plačala nikake odškodnine in tam tudi ni prišlo do izgona, ker nahajamo žide še leta 1515. v Ljubljani. Pač pa so posnemali cesarjev zgled drugi knezi, tako solnograški nadškof, ki jih je izgnal iz Brež, škof bamberški, ki jih je iztiral iz Beljaka. Izgnanci so šli večinoma v Gorico, laški Videm (Udine) in Benetke. V naše kraje se od tedaj niso več vrnili.

Za naše dežele velepomenljiv dogodek se je izvršil leta 1500., ko je Goriško prišlo pod avstrijsko oblast in so vse slovenske pokrajine bile združene pod habsburškim žezlom. — Zadnji goriški grof Leonhard (Lenart) je umrl pozabljen na svojem gradu v tirolskem

mestu Lienz. Za Goriško se ves čas svojega življenja ni skoraj nič brigal, temveč je preživel v pijanosti in brezdelju svoje dni na tirolskih posestvih. Vlado je prepustil kapitanu Ivanu Febonu della Torre, ki se je moral sam upirati strašnim turškim navalom. Na podlagi sklenjenih dedinskih pogodeb se je po Lenartovi smrti cesar Maksimilijan proglasil za zakonitega dediča vseh goriških posestev. Poslal je kot svoje poslance tri grofe s tristo jezdeci v Gorico, da bi v njegovem imenu prevzeli vlado v deželi. Stanovi so se poklonili cesarjevim poslancem, prisegli zvestobo, ti pa so jim potrdili njihove stare pravice. Tudi ljudstvo je z veseljem pozdravilo novo vlado, ker je upalo pod mogočno zaščito habsburškega orla krepkejše obrambe proti Turkom in Benečanom.

Z Goriškim je pripadla Avstriji tudi Vipavska dolina in glavarstvo tolminsko s znamenitim, novim rudnikom — Idrijo.

O početku idrijskega rudnika poročila precej soglasno pripovedujejo sledeče: Okoli leta 1490. je neki kmet v prostranih gozdih ob Idrijci izdeloval leseno posodo. Nekoč pristavi leseno vedro k studencu, ki je izviral na severni strani sedanjega idrijskega mesta, pod „Rožnim hribom", da bi se čez noč nova posoda dobro namočila. Kako se začudi, ko najde drugo jutro vse dno pokrito s svetlim živim srebrom. Ko gre čez nekaj dni v Škofjo Loko, pripoveduje najprej o svoji najdbi nekemu zlatarju, vendar mu kraja noče razodeti. Kmalu potem pa zaupa svojo skrivnost vojaku Andreju Pergarju iz Grebinja, ki so ga navadno imenovali „Kocijan Anderlein". — Ta se je v družbi z nekaterimi rudarji lotil dela in pričel kopati v idrijski kotlini. Prvi rov je nastal pod „Rožnim hribom", kjer je izviral čudni studenec. Ko je ruda tukaj kmalu ponehala, so pričeli kopati na južni strani, kjer je sedaj „Antonov rov". Toda prvi podjetniki niso imeli potrebnih sredstev, da bi dvignili bogate zaklade, ki so ležali globoko doli pod zemljo. Zato so kmalu delo opustili. Na njihovo mesto je stopila druga rudarska družba, ki je hotela poizkusiti svojo srečo. Najeli so rudarje po Koroškem in Solnograškem. Načelnik rudokopa je bil Valentin Kuttler iz Solnograda. Tudi njim izprva sreča ni bila mila, ker so delali le plitve rove, mesto da bi kopali na globoko. Družbi je že denar tako pošel, da ni mogla več izplačevati rudarjem zaslužka. Bati se je bilo upora. Kar zadenejo rudarji 22. junija v jami na debele plasti samega skriljevca, ki je bil zelo bogat na živem srebru. Samega veselja hite iz jame in vriskajo. Kutlerjeva soproga ni vedela, kaj pomenja veliki vrišč in je mislila, da je izbruhnil očiten upor. Iz strahu skoči proti oknu in vrže med rudarje svojo zadnjo dragocenost, srebrn pas. Toda veseli vzkliki rudarjev so jo poučili, da so po dolgem brezuspešnem delu našli srebrno rudo. V zahvalo za ta srečni dogodek se je novi predor v čast svetniku, ki se praznuje 22. junija, imenoval „jama sv. Ahacija", in še danes se proslavlja znameniti dan s svečano procesijo. Od tistega časa srebrne rude ni nikdar zmanjkalo. — Za idrijske rudarje, ki so pripadali župniji v Spodnji Idriji, so leta 1500. postavili prvo cerkvico, posvečeno sv. Duhu, ki so jo pozneje navadno imenovali cerkev sv. Trojice. Še danes stoji na kraju, kjer je bil omenjeni kmet našel svoj čas prve sledove živega srebra.

Idrija je tedaj po svoji zemljepisni legi pripadala Goriškemu in se je še le pod cesarjem Jožefom l. 1783. stalno priklopila Kranjski. — Ko je cesar Maksimilijan zavladal v deželi, se je za idrijski rudokop zelo zanimal. Kakor druge zasebne družbe je tudi sam na svoje stroške pričel kopati za živim srebrom, drugim podjetnikom pa je naložil desetino od skupička, kar mu je donašalo preko tisoč goldinarjev na leto.

Za Avstrijo je bila pridobitev Goriškega velike važnosti, ker je s tem utrdila svojo oblast ob adrijanski obali in zaokrožila svoje meje proti jugozahodu. Nova dežela je imela nalogo, braniti državno mejo pred napadi Benečanov, ki so pod zadnjim goriškim grofom imeli že precej vpliva in si prisvojili gospodstvo zlasti v Gradiški in na Tolminskem. A izvojevati se je morala za njeno posest dolgotrajna **prva beneška vojska** (1508—1518) ki je posebno hudo zadela naše dežele.



Cesar Maksimilijan I.

* * *

Benečane je zelo peklo, da je lepa in važna goriška dežela prišla pod avstrijsko oblast, tembolj ker so se bali za svojo trgovino, odkar so Habsburžani začeli pospeševati Trst in tje napeljevali trgovino iz avstrijskih dežel. Zato so se začeli kmalu spori z novimi sosedi. Cesar Maksimilijan je dobro vedel, da je vojska z Benečani neizogibna in je hitro utrdil goriški grad. Boj se je pričel, ko je ohola republika leta 1508. prepovedala Maksimilijanu, potujočemu h kronanju v Rim, prehod skozi svoje ozemlje. Ker Maksimilijan vsled tega ni mogel biti od papeža kronan, si je prevzel naslov „izvoljeni rimski cesar", prevzetne Benečane pa je sklenil ponižati in je takoj pričel ž njimi vojsko. Upal je, da jih bode na kopnem hitro uničil. Toda prišlo je drugače. Avstrijski stanovi in nemški knezi so pustili Maksimilijana na cedilu. Dovolili so mu le malo denarja in vojakov, ki so se le počasi zbirali in prepozno dohajali na bojišče.

Benečani so imeli dobrega vojskovodjo Jerneja d'Alviano, ki je spomladi leta 1508. hitro pričel prodirati proti Goriškemu. Kormin je s svojimi topovi v enem dnevu užugal in oplenil, premagal posadko pri soškem mostu in se naenkrat pojavil pred Gorico. Mesto se je hitro udalo in obljubilo zvestobo Benečanom. Posadka na gradu se je držala nad mesec dni in hrabro odbijala napade, toda ker ni bilo pomoči od nikoder, se je slednjič morala vdati 22. aprila 1508. Kmalu potem so zasedli Benečani gradove: Rihenberk, Št. Danijel, Vipavo, Devin, preko Devina je šel Alviano pred Trst, dočim je po morju prijadral kapitan Contarini pred mesto in ga pričel silno obstreljevati. Ko je bilo že mestno zidovje porušeno in tudi mnogo hiš razdejanih, so se morali Tržačani vdati in plačati 15.000 cekinov vojne odškodnine. Meseca maja so si osvojili Benečani večji del avtrijske Istre z Reko in Trsatom vred, meseca junija pa so zasedli idrijski rudnik. Maksimilijan ni vedel drugega storiti, kakor hitro skleniti s sovražnikom premirje na tri leta. Moral jim je prepustiti vse, kar so imeli v svoji oblasti.

Benečani so mislili, da jim bodo osvojene pokrajine za vedno ostale. Zato so se v njih dobro udomačili. Popravili in utrdili so goriški grad in mu dali tisto obliko, ki jo ima še dandanes. Maksimilijan pa je globoko užaljen in ponižan komaj čakal ugodne prilike, da se nad njimi maščuje.

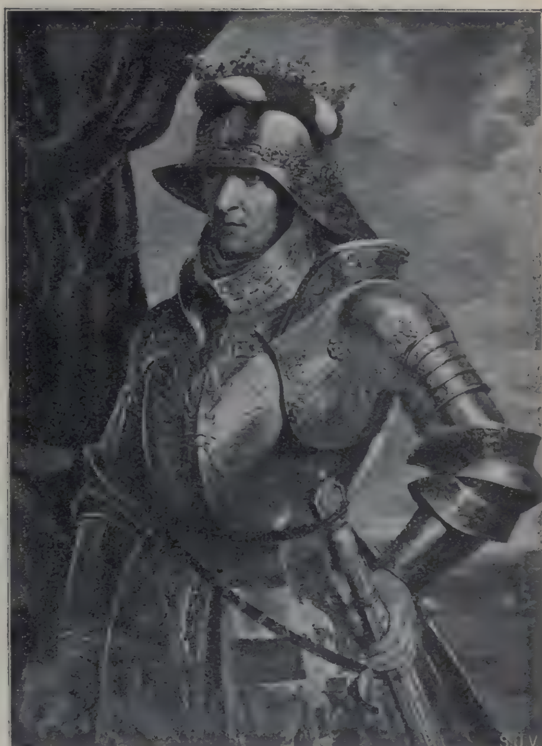
Koncem leta 1508. se mu je posrečilo stopiti v zvezo s francoskim in španskim kraljem in papežem Julijem II. Glavni namen te zveze je bil: razkosati beneško republiko in ji odvzeti vse, kar je bila zadnje čase na italijanski celini ugrabila. Maksimilijan je hotel imeti razun Goriškega še Furlanijo in gornjeitalske pokrajine tje do Verone in Rovereda.

Sovražnika so zgrabili z raznih strani. Maksimilijan je pričel precej pozno z vojnimi podjetji, ker se je moral preje pogajati z deželnimi stanovi zaradi denarja in vojakov. Njegovi vojskovodje so bili: vojvoda Erik Brunsviški, Krištof Ravbar, škof ljubljanski in Krištof Frankopan, knez modruški. — Poslednjega nahajamo že izza leta 1505. v službi Maksimilijanovi, kjer se je seznanil s svojo pobožno in zvesto ženo Apolonijo Lang, hčerjo avgsburškega patricija in sestro glasovitega krškega škofa, poznejšega kardinala Mateja Langa. Knez Krištof je bil hraber junak in izvrsten vojskovodja. Njegovo geslo je bilo: „Upanje moje je Bog". Prvikrat se je proslavil leta 1508., ko je pri obleganju grada Prema na Notranjskem ujel beneškega plemiča Jeronima Savorgnana. Leta 1509. je vzel Benečanom Devin in Pazin potem pa se boril okoli Raspa in Novega grada na Krasu. Za njegove zasluge mu je daroval cesar Maksimilijan Novi grad (Castelnuovo) in nekatera posestva okoli Postojne, imenoval ga je za glavarja v Postojni in na Krasu in za cesarskega svetovalca.

Tudi na drugih bojiščih je bila Maksimilijanova armada zmagovita. Brunsviški vojvoda je prodrl v Furlanijo in osvojil mesti Feltre in Belluno. V kratkem so se morali umakniti Benečani iz goriške okolice, razun iz Gradišča. Trst, Reka in drugi kraji so se zopet vrnili pod avstrijsko oblast. Dvaindvajsetega junija — na praznik sv. Ahacija —

je ukazal Maksimilijan vojvodu Eriku in Krištofu Ravbarju, naj zasedeta Idrijo, kar se je še tisto leto zgodilo.

V Furlaniji Erikova armada dalje ni imela posebnih uspehov. Kranjski konjeniki so naskočili Tržič (Monfalcone), pa ga niso mogli zavzeti. Erik sam je oblegal Videm (Udine). Ko tu ni mogel ničesar opraviti, se je spravil nad Čedad. Od Čedadcev je zahteval cesar Maksimilijan, naj mu prepuste Tolminsko, katero so si prilaščevali po razpadu akvilejske cerkvene države (1420.). Čedadska občina mu je odgovorila, da je po dolgi posesti dobila pravico do Tolmina in ga zato ne more pustiti iz rok. Vojvoda Brunsviški prične 1. avgusta mesto oblegati in obstreljevati. Toda kmalu se je prepričal, da je mesto dobro utrjeno in da ima premalo moči. Zato zopet pusti obleganje in krene ob Nadiži na Tolminsko.



„Zadnji vitez."

Stari grad „Kozlov rob" v Tolminu je bil takrat v posesti Benečanov. Branila sta ga Friderik in Pavel Formentini. Erik jima je stavil ugodne pogoje, ako bi se uklonila avstrijski oblasti. Toda zapovednika nista hotela o tem nič slišati. Ker vojvoda ni mogel z lepa dobiti trdnjave v roke, z dolgotrajnim obleganjem pa ni hotel izgubljati časa, se poda proti Bovcu, kjer so prebivalci kazali veliko nagnenje do Avstrije.

B o v e c je bil za Habsburžane velikega pomena. Že v rimskih časih je vodila cesta iz Čedada skozi Nadiško dolino, čez Kobarid, Bovec in Predil na Koroško, in v zgodnjem srednjem veku se je gibal po tej progi ves promet med Furlanijo in Nemčijo. Kakor drugod ob gorskih prelazih je nastala tudi pod Predilom postaja za popotnike in tovorno živino, ki se je tem bolj razvijala, čim živahnejša je bila trgovina po predilski cesti. Koncem 11. stolelja je koroški vojvoda Henrik iz rodu Epenštajnov bovško okolico podaril rozaškemu samostanu; pozneje je prišla pod patriarhovo vlado. Ob mnogih vojskah koroških in avstrijskih vojvodov s patriarhi je dobil

Bovec velik pomen, ker je bil poleg Pontebe najvažnejši obmejni prelaz. Nad vasjo je bila tesna „bovška soteska“, kjer se je lahko sovražniku dohod iz Italije popolnoma zaprl. Okoli l. 1470. so začeli Benečani utrjevati bovško sotesko proti Turkom in postavili malo trdnjavico, ki je bila v začetku lesena. — Prebivalstvo pa ni hotelo o beneškem gospodstvu nič slišati; trgovina in promet sta ga veliko bolj vezali na bližnjo Koroško.

Ko je došel vojvoda Erik, je bil v Bovcu radostno sprejet. Bovčani so mu prostovoljno izročili trdnjavo z okolico in obljubili, da bodo zvesti avstrijski podložniki, ako se jim puste njihove pravice in ne nakladajo nova bremena. O teh zadevah so se meseca avgusta l. 1509. vršila pogajanja med koroškim deželnim glavarjem Vidom Velzerjem in bovškim županom Avguštinom Maksimilijan je dovolil Bovčanom davčno prostost in pustil, da smejo z občinskimi pašniki in gozdi poljubno ravnati. Mesto lesene trdnjave so sezidali Avstrijci močan grad („Kložo“), in Bovčani so se zavezali, da ga hočejo braniti proti Benečanom. Ta zvestoba in vdanost do Avstrije se je ohranila od roda do roda in še sedaj se ljudstvo z njo ponaša.

Ko se je Bovec vdal Avstriji, se beneška stranka tudi v Tolminu ni mogla več vzdržati. Vojvoda Erik prisili zapovednike tolminskega gradu, da se mu 3. septembra vdajo. Načelniki beneške stranke Formentini in Cusani so bili ujeti in so se morali pozneje z denarjem odkupiti. S pridobitvijo Tolmina je bila beneška vojska za tisto leto končana.

Po zgledu Bovčanov in Tolmincev so se odtrgali od Benečanov tudi prebivalci po vaseh: Stanovišče, Gorenja in Dolenja Borjana, Sedlo in Homec. V večni spomin na ta dogodek je izdal vojvoda Erik Brunsviški 22. junija 1510. v Gorici pismo, v katerem pripoveduje, da so omenjeni prebivalci poslali k njemu svoje poslance, ki so v imenu vseh vaščanov prisegli, da hočejo biti v bodoče zvesti podložniki Avstrije. Zaradi tega domoljubnega čina in pa zato, ker so se že v vojski izkazali hrabre branitelje na beneški meji, jim dovoljuje, da smejo tudi nadalje živeti po svojih starih običajih, da jim ni treba nobenemu beneškemu podložniku nikakih plačil dajati zaradi svoje poprejšne odvisnosti od Benečanov, da naj plačujejo svoji gosposki le tri četrtine desetin, ostalo četrtino pa naj zase obdrže, oprošča jih tudi vsega davka na sol in ukazuje, naj ima vsakdo omenjene prebivalce za prave in zveste Avstrijce.

S tem je bila za vsa poznejša stoletja določena meja avstrijske države proti beneški republiki, pa tudi meja med avstrijskimi in beneškimi Slovenci. Po izgonu Francozov leta 1814. se je le toliko spremenila, da so se poprej beneške vasi: Breginj, Logje, Robedišče in Livek pridružile Avstriji.

Onkraj tolminskih hribov, v severovzhodnem kotu italijanske pokrajine Videm v goratih krajih ob Nadiži, Teru in Tilmentu pa je izza leta 1509. nad 40.000 Slovencev ostalo pod vlado beneške republike, ki so večinoma do danes ohranili svoj jezik in svoje slovenske običaje. Splošno smemo reči, da so Slovenci zasedli gorati del vi-

demske pokrajine gotovo že v tistih časih, ko so bojevali vroče boje s furlanskimi vojvodi za solnčno Italijo.*

Najnovejša preiskovanja poljskega učenjaka Baudouina de Courtenay (Boduena de Kurtenè) so dokazala, da se ne strinjajo popolnoma vsi furlanski Slovani v jeziku, značaju in šegah z avstrijskimi Slovenci, ampak je med njimi razločevati štiri skupine. — Prvo skupino tvorijo Rezijani, ki so neka zmes raznih slovanskih panog z



Osojani v Rezijanski dolini.

nekim tujim turanskim plemenom, čegar sledovi se še opazujejo v jeziku. V oddaljeni, zakotni dolini reke Bele so se naselili že zarana, ker je večina krajevnih imen (imena gorâ, rek, bivališč) čisto slovanska. Prvi žarek kulture je šinil v te samotne kraje, ko je karan-

* Glej I. del, str. 49 sl.

tanski grof Kocelj leta 1070. ukazal tamkaj ustanoviti benediktinsko opatijo Možnico in jo bogato obdaroval. Rezija je postala zdaj last možniških benediktincev, ki so do l. 1400. sami skrbeli za dusne potrebe Rezijanov. Vse kaže, da je bila prva cerkev zidana v Bilu, ker je njen patron sv. Jurij (Rezijani mu pravijo „Šan Džorč") tudi patron cele Rezije. Zanimivih zgodovinskih dogodkov samotna gorska dolina ni doživela. Ljudstvo se je živilo s poljedelstvom in živinorejo. V domačih zgodbah so zabeleženi le spori, ki so jih imeli Rezijani s furlanskimi sosedi iz Chiusaforte (Kjuzaforte) in iz Rakolanske doline zaradi pašnikov in planin, za katere so se tepli in preganjali. Pod beneško republiko je Rezija koncem 15. stoletja dobila nekaj pomena zaradi gorskih prehodov iz soške doline, posebno iz Bovca, koder je sovražnik včasih izkušal prodirati. Zato so Benečani v Reziji zgradili dve mali trdnjavici, eno pri Solbici, ki se še sedaj imenuje „Grad", drugo pri Bilu. Tu so Rezijani stali na straži za republiko ob času vojske in mnogih kužnih bolezni. Dandanes si večinoma kot krošnjarji in brusarji po svetu služijo kruh. — K drugi skupini spadajo Slovani ob reki Teru (Torre) z glavnimi kraji: Neme, Ahten, Breginj, Čarnej, Tarčent itd. Ti so najbolj sorodni istrskim Hrvatom in so imeli v srednjem veku večinoma duhovnike (glagoljaše) iz Istre in Dalmacije. Isto potrjuje zapisnik bratovščine sv. Marije v Čarneju, ki ga je napisal okoli l. 1500. notar Ivan s Krka. Pisan je z latinskimi črkami in laškim pravopisom v hrvaškem narečju. — Tretja skupina, šentpeterski Slovenci s središčem Št. Peter ob Nadiži, so mešanica Slovencev in Hrvatov, vendar prvi močno prevladujejo. Obmejni Slovani ob reki Idriji (Judrio) pa se popolnoma strinjajo z avstrijskimi Slovenci.

V srednjem veku je tudi ta najzapadnejša betva našega naroda živela pod oblastjo raznih nemških in laških plemičev, ki so si postavili svoje gradove po furlanskih hribih. Taki gradovi so bili: Rtin, Humin, Karkoški grad (Gronumbergo = Grünenberg), Uruspergo (Ursberg = Auersberg), Soffumburg (Suffenberg = Scharfenberg), Kukanj, Ahten (Attems = Attimis), Partištajn (Partistagno), Čarnejski grad (Cergneu), Neme in drugi. Deželni glavar je bil tedaj akvilejski patriarh.

Leta 1420. so z drugo Furlanijo vred tudi slovenske pokrajine prišle pod oblast Benečanov. Imenovale so se med ljudstvom in tudi uradno „Beneška Slovenija" ali „Italijanska Slavija". Prebivalce je na republiko priklenila posebno zemljepisna lega. Vsa Beneška Slovenija visi na italijansko stran, vode teko v Italijo, vse ceste vodijo med Lahe, javne koristi, promet in trgovina jo vlečejo k Italiji, občevanje z drugimi Slovenci pa jim je zelo od rok. Visoke gore jo ločijo od Goriške in Koroške. — Benečani so dobro vedeli, kolikega pomena so zanje te slovenske naselbine, ležeče na meji proti Avstriji. Zato so storili vse, da bi si pridobili srca Slovencev.

Pustili so jim njihovo samoupravo in jim podelili celo nove pravice in privilegije. Oproščeni so bili raznih davkov od lesa, sena, slame in vsake mitnine od živali, ki so jih gonili na živinske sejme. Pošiljali so med nje vedno slovenske in hrvaške duhovnike in jim

pustili njihovo samoupravo. — Vsaka vas si je izbrala svojega „dekana“, ki je predsedoval „sosednji“, to je skupščini vseh hišnih gospodarjev, kjer se je razpravljalo o skupnih rečeh. Vse vasi pa so bile podrejene dvema glavnima dekanatoma: landerskemu za nadiško



Šempeter Slovenov na Beneškem.

in sovodnjiško dolino, merskemu (od vasi Mersa — Mjersa) za šentlenartsko. Prvi se je imenoval banka ali miza landarska, drugi banka ali miza merska. Od časa do časa so se zbirale velike sosednje, katerim sta predsedovala velika dekana ali šindika. — Pri

starodavni cerkvici sv. Kvirina, podružnici šentpetrske župnije, je še sedaj videti pod košato lipo kamnito mizo, kjer so se shajali zastopniki vasi iz treh dolin in v „veliki sosednji“ razpravljali o deželnih zadevah, sodili prestopnike in hudodelce, ukrepali o javnem redu, skratka: imeli so svoj domač parlament. Celo prizivi zoper razsodbe teh „sosedenj“ se niso vlagali na čedadsko sodišče, ker bi se bili morali obrniti iz svoje deželice na tujce, ampak prizivali so se od ene mize (banke) na drugo. Kot plačilo za te velike pravice pa so Slovenci prevzeli mejno stražo proti Avstriji. Že leta 1492. jih hvali neko pismo beneškega doža, češ da zvesto čuvajo tamošnje prehode in jih dobro stražijo pred „barbarskimi narodi“. Ti prehodi so bili: Podbonesec, Livek, Klinac, Klobučarji in sv. Nikolaj nad Jajnikom. Slovencem je bilo pod smrtno kaznijo zaukazano, da ne smejo nikogar pustiti čez te prehode in zlasti ob času kuge zavrniti vsakega, ki bo prihajal iz Koroške, Kranjske, Štajerske, iz Dunaja, Avstrije, Ogrske ali Poljske. Za vso dolgo mejno črto, od goriških Brd pa gori do Kanina, so potrebovali redno le 200 mož. Ti so prihajali vsak dan na stražo in niso dobivali druge hrane, kakor turščno pogačo, ki so jim jo doma pod pepelom spekli. — Da so Slovenci to mejno stražo zvesto opravljali, jim priznava doževo pismo iz leta 1628, kjer pravi, „da so vsak čas in ob vsaki priložnosti in še zlasti ob zadnjih nemirih na Furlanskem (ob drugi beneški vojski) dokazali s prsi in krvjo pravo zvestobo nasproti beneški republiki“. Zaradi tega jim je dovolila vlada, da so smeli v svojem ozemlju nositi strelno orožje predpisane oblike. Uradni odloki jih mnogokrat imenujejo „najzvestejše ljudstvo“ in pravijo o njih, da so „neomahljive zvestobe“. — Ker so Benečani s svojimi slovenskimi podložniki obzirno ravnali in jim niso hoteli vzeti njihove narodnosti, zato so se Slovenci privadili italijanskemu gospodstvu. In ko je l. 1866. Benečija pripadla novoustanovljenemu italijanskemu kraljestvu, so se vsi beneški Slovenci, izvzemši enega, izrekli za zedinjenje z Italijo.

Vrnimo se sedaj zopet nazaj k beneški vojski! Vkljub zmagam Avstrije in Francije l. 1509 je vojska med Maksimilijanom in beneško republiko trajala še naprej. Bojna sreča se ni obrnila stalno niti na eno, niti na drugo stran. Nepovoljna poročila so dohajala zlasti z vzhodnega bojišča, kjer so Benečani iznova obvladali R e k o. Glavni zapovednik njihovega brodovja, po imenu Angelo Trevisani je bil zbral 15 galej (bojnih ladij) in blizu 3000 vojakov in se z njimi usidral pri mestu Omišalj (na Krku) nasproti Reki. Dne 2. novembra 1509. je prišel pred solnčnim vzhodom pred mesto. Posadka je sprejela beneško brodovje s silnim streljanjem, vendar se je posrečilo beneškim četam zavzeti mestno zidovje. Nato se je boj nadaljeval v mestu samem, dokler niso meščani podlegli sovražni premoči. Zmagovalci so pričeli v svoji jezi pleniti mesto in niso nikomur prizanašali; mnoge so na kosce razsekali, slednjič pa zažgali mesto. Razdejanje je bilo toliko, da je sam vojskovodja Trevisani rekel o njem, češ, da je tu b i l a Reka. Še isti dan je ukazal napasti reško trdnjavo, kjer se je morala nemška posadka vdati. — Med rečmi, ki so jih Benečani ob tej priliki na reki zaplenili, se imenujejo posebno

svete relikvije, cerkvene posode in druge dragocenosti, ki so jih našli v cerkvi sv. Marije. Vse to so odnesli v Benetke in težko da so pozneje kaj vrnili.

Manj srečen je bil beneški vojskovodja Contarini v Istri. Prodrl je črez Učko goro v notranjo deželo in plenil po vaseh. Toda cesarski poveljnik Sigismund Herberštajn ga dohiti, mu vzame plen, potolče njegovo četo in njega samega ubije.

Leto 1510. je minulo brez posebnih dogodkov. Vojska se je vlekla naprej in se je razdrobila v majhne spopade in poboje. Spomladi l. 1511. je bilo bojišče izprva na Kranjskem. Beneški poveljnik Civrano je požigajoč in plenec prodrl do Postojne. Postojnski glavar Krištof Frankopan mu je šel naproti, ga zvabil pri Senožečah v zasedo in tako potolkel, da se je le poveljniku in nekaterim konjenikom posrečilo rešiti si življenje. Zdaj je Krištof Ravbar z avstrijskimi četami vdrl v Furlanijo in zavzel Videm in Gradiško. Prvo mesto so sicer Benečani kmalu dobili nazaj, Gradiška pa je ostala v avstrijski oblasti. — K nadlogam dolgotrajne vojske se je tisto leto pridružil strašen potres. Prvi sunek, dne 24. marca, je zlasti pretresel Ljubljano. Cerkev in samostan nemškega viteškega reda, vicedomova palača in mnoge trdne hiše so se razrušile, druge pa so dobile take razpoke, da so jih morali prebivalci zapustiti. Dne 26. marca med 4. in 5. uro popoldne se je sunek ponovil. Osem mestnih stolpov in del ozidja se je zvalil v prah. Na Gorenjskem so se sesuli gradovi: Stari grad pri Kamniku, Kamen, Škofja Loka, Tržič, Gutenberg, Bled; na Notranjskem: Postojna, Polhov gradec, Planina; na Dolenjskem: Turjak. V Idriji se je odtrgal del „Kobalove planine“, zvalil v Idrijco in zajezil vodo, da je preplavila skoraj ves rudnik.

Leto 1512. je minulo med brezuspešnim pogajanjem. Glavni cesarski vojskovodja v tej dobi je bil Krištof Frankopan, kateremu se je posrečilo dobiti obrežno trdnjavo Marano. L. 1514. je zavzel Udine, Čedad in skoraj vso Furlanijo. Toda velika nesreča ga je zadela pri Gradiški, kjer ga je beneški poveljnik obkolil in ujel. Zmagoslavni sovražniki so ga odvedli v Benetke in ga vrgli v ječo Toresello v doževi palači, kjer je ostal skoraj pet let. Nesrečo je z njim delila njegova zvesta žena Apolonija, ki ga ni hotela zapustiti. Leta 1519. so ga Benečani poslali v Milan, kjer se mu je posrečilo uiti, vdana soproga pa je v tem mestu umrla. Lepa priča, kako veren in pobožen junak je bil Krištof Frankopan, je nemški molitvenik, ki ga je izdal za svojega jetništva v Benetkah l. 1518. vzajemno s svojo soprogo Apolonijo. Knjigo krasi mnogo lepih lesorezov. Ena slika kaže Marijo v nebo vzeto, pred katero klečita na eni strani junaški knez Krištof Frankopan, a na drugi pa njegova soproga Apolonija.

Za Frankopanom je postal avstrijski vojskovodja na Furlanskem kranjski general Nikolaj Salm. Nasproti njemu je zopet beneški general Alviano pridobival vedno več uspehov. Tako se je vojska leto za letom vlekla naprej. Leta 1518. so sklenili premirje na pet let, toda meje med Avstrijo in beneško republiko niso bile določene. Šele po Maksimilijanovi smrti sta sklenila cesar Karol V. in nadvojvoda Ferdinand, ki je postal deželni knez na Goriškem, z Benečani

pogodbo v Wormsu (28. aprila 1521), ki je priznala Avstriji kraje: Akvilejo, Gradiško, Bovec in nekaj furlanskih mest in vasi. — Avstriji dolgotrajna beneška vojska razun akvilejske obali, Gradiške in Bovca ni prinesla nobene druge koristi.



Razun beneške vojske so skoraj ob istem času pretresali naše dežele nevarni notranji nemiri, kmečki upori (1515). O njih hočem razpravljati pozneje v posebnem poglavju. Maksimilijan je imel usmiljenje s svojimi podložniki, in kmečka beda mu je šla do srca. Pošiljal je poslance po deželi, ki so se poučevali o razmerah kmetov po raznih krajih in beležili njihove pritožbe. Ukazal je graščakom, da naj ne zatirajo kmetov in jim ne nalagajo novih bremen. Vendar ni pri gospodi ničesar opravil. Stanovi so se krčevito držali svojih pravic in upor zadušili v krvi.

Za Maksimilijanove vlade se je Avstrija vzlic vsem nesrečnim vojskam učvrstila in dvignila do velikega ugleda. V prejšnjih časih habsburške dežele niso imele skoraj nič skupnega, razun osebe vojvodove. Deželni stanovi (zastopniki plemstva, duhovstva in pozneje tudi meščanstva) so vzajemno z vladarjem po svoje urejali vse javne zadeve. Pod pritiskom turške nevarnosti so se začeli stanovi „Notranje Avstrije," to je Štajerske, Koroške in Kranjske, shajati k skupnim deželnim zborom, da se posvetujejo, kako obvarovati svoje dežele pred napadi sovražnikov. Taki skupni zbori so bili že za cesarja Friderika III. v St. Vidu in Volšpergu na Koroškem in pozneje na drugih krajih. Toda ti shodi niso bili stalna ustanova, ampak so se shajali, kadar je bila sila in so obravnavali vprašanja, ki so bila takrat posebno pereča. Pod Maksimilijanom pa se je osnoval neke vrste skupen parlament, „odborniški shodi" (die Ausschusstage), kamor so posamezne dežele pošiljale svoje zastopnike, ki so razpravljali o finančnih in vojnih zadevah, o pravosodju, upravi, pozneje celo o verskih stvareh in javni nravnosti. Od leta 1519 naprej se neprenehoma vrste „odborniški shodi" in njihovi sklepi so bili velikega pomena za notranji razvoj avstrijske monarhije.

Druga važna Maksimilijanova ustanova je bila osrednja vlada za vse dežele „Dolenje Avstrije," to je za Gornjo in Spodnjo Avstrijo, Štajersko, Koroško in Kranjsko. Imenovala se je „regiment" in je bila najvišja oblast za upravo, pravosodje, vojaške in policijske zadeve. Izprva so bili v tej osrednji vladi le od cesarja imenovani uradniki, na zahtevo stanov je pa sprejel cesar l. 1510 tudi njihove zastopnike v „regiment".

Za Koroško se je pod Maksimilijanom zgodila važna izprememba. Stari Št. Vid ob Glini je izgubil pravico glavnega mesta in Celovec je postal politično središče dežele. — Ko so koroški stanovi l. 1515 poslali proti upornim kmetom svoje čete, jih šentviški meščani niso hoteli sprejeti v prenočišče, ker se jim je zdelo nevarno toliko vojaštva spustiti v mesto. Stanovi so se pritožili pri cesarju, ki je preiskavo o tej zadevi poveril krškemu škofu Mateju Langu. Prav takrat (1514) je zadela Celovec nesreča, da ga je silen požar popol-



kralj Vladislav — cesar Maksimilijan — škof Tomaž Bakač-Erded — škof Ravbar

Poroka ogrskega kraljeviča Ludovika z nadvojvodinjo Marijo.

noma uničil. Prebivalci so morali mesto zapustiti in so se razkropili na vse strani. Stanovom se je zdela zdaj ugodna prilika, da si ustvarijo trdno zavetišče ob mnogih sovražnih napadih in ponavljajočih se uporih podložnikov. Poslali so k cesarju v Inomost svoje zastopnike s prošnjo, naj jim izroči mesto in grad Celovec v last, da bodo mogli tam imeti svoje deželne shode in naj dovoli, da izpremene ta kraj v trdnjavo, kjer bode plemstvo in duhovstvo imelo zavetje ob času vojske. Cesar jim je 24. aprila 1516 izročil darilno pismo, v katerem dovoljuje stanovom, da ravnajo s Celovcem, kakor s svojo lastnino in ondi poljubno nastavljajo oblastnike in svetovalce. Vse stare pravice in svoboščine celovških meščanov je proglasil za odpravljene. Med celovškim prebivalstvom je povzročil ta cesarjev sklep silen strah. Prosili so ga, naj jim ne jemlje starodavnih privilegijev in jih obdrži neposredno pod svojo oblastjo. Toda cesar je umrl, preden je mogel uslišati njihovo prošnjo. Ostalo je pri prejšnjem sklepu.

Zadnja leta svojega življenja se je Maksimilijan vztrajno pečal z načrtom, kako Turke pregnati iz Evrope. V ta namen je snoval zvezo vseh krščanskih vladarjev. Papež Leon X. ga je pa pri tem delu izdatno podpiral. Z istim načrtom se je pečal shod stanovskih zazastopnikov v Welsu l. 1517. Sklenili so vojsko zoper Turke na tri leta, obravnavali o predloženem bojnem načrtu in denarni pomoči. Toda do izvršitve ni prišlo.

Na drugi način se je mnogo uspešnejše posrečilo Maksimilijanu oskrbeti trdno oporo proti Turkom s tem, da je delal za združenje ogrskega in češkega kraljestva s habsburškimi deželami. Na Ogrskem in Češkem je takrat vladal dobri a slabotni kralj Vladislav II. Jagelovič. Večnim bojem, ki jih je moral vojskovati proti upornim domačinom in proti Turkom, ni bil kos. Zato je sam iskal zavezništva in opore pri Habsburžanih. Imel je le enega sina, Ludovika, ki je bil pa slaboten, in hčer Ano. Tesna zveza obeh vladarskih rodbin se je imela utrditi z ženitvijo. Načrt se je izvršil l. 1515. na Dunaju, ko se je praznovala zgodovinsko znamenita dvojna poroka. Ogrski kraljevič Ludovik se je poročil z Maksimilijanovo vnukinjo, nadvojvodinjo Marijo; avstrijski nadvojvoda in poznejši cesar Ferdinand pa je vzel ogrsko kraljičino Ano za ženo. Pri veliki in sijajni svečanosti, ki se je ob tej priliki vršila v cerkvi sv. Štefana, je kardinal in ogrski primas Tomaž Bakač-Erded izvršil poroko, škof Jurij pl. Slatkonja, rodom Slovenec iz Ljubljane, pa je pel ob mnogoštevilni asistenci veliko sv. mašo. Že dobro desetletje pozneje, po smrti ogrskega kralja Ludovika II. l. 1526, je kraljičina Ana svojemu soprogu Ferdinandu izročila bogato doto: kraljestvo češko in ogrsko-hrvaško. — Maksimilijanu pa gre zasluga, da je s to znamenito ženitvijo položil temelj za zgradbo močne avstrijske države in dvignil habsburško vladarsko rodbino do velike moči in slave.

Maksimilijan je umrl v Welsu na Gornjem Avstrijskem 12. januarja 1519 v šestdesetem letu starosti in bil pokopan v Dunajskem Novem mestu. Že nekaj let pred smrtjo si je bil dal napraviti krsto in jo vedno na potovanjih s seboj vozil. Tudi je zahteval, da ga ne nazivajo „cesarsko veličanstvo“, temveč le z imenom Maks. V njegovi

oporoki kažejo določbe zlasti glede revežev njegovo pobožnost in dobroto, ki mu je v življenju pridobila toliko prijateljev. Malo vladarjev je bilo pri prostem ljudstvu tako priljubljenih, kakor cesar Maksimilijan.

* * *

Za Maksimilijanove vlade je bilo na cesarskem dvoru in na dunajskem vseučilišču mnogo Slovencev in na Slovenskem rojenih mož v visokih službah. Poleg Krištofa Ravbarja in Tomaža Prelokarja, ki smo ju že omenili, se moramo tu spominjati zlasti dveh odličnih mož, ki sta se proslavila ne le z visokimi dostojanstvi, ampak tudi s svojimi deli na polju umetnosti in znanstva. Ta dva moža sta: Jurij pl. Slatkonja in Sigismund Herberštajn.

Slatkonja se je rodil v Ljubljani l. 1456., kjer je obiskoval latinske šole. Da je bil slovenskega rodu, priča že njegovo ime. Po tedanjem, ne posebno temeljitem jezikoslovju, je tolmačil svoje ime, kakor da je sestavljeno iz besedi „zlat“ in „konj“. Zato so ga tudi njegovi znanci in prijatelji nazivali z grškim imenom „Chrysippus“, kar isto pomenja, in cesar Maksimilijan mu je dal pozneje za grb zlatega konja na belem polju. Vse to priča, da so se tedanji omikanci trudili po svoje razlagati slovensko ime. Seveda njihovo tolmačenje ni bilo pravo. Priimek „Sladkonja“ bi namreč pomenilo zelo sladkosnednega človeka. Kot osebno ime seveda nima tega pomena več. Ko je bil Slatkonja devetnajst let star, je prišel l. 1475. na Dunaj, kjer se je na vseučilišču posvetil modroslovnim študijam. Potem je postal duhovnik in nekaj let služil v domovini. L. 1495. ga nahajamo na cesarskem dvoru kot kapelana in kantorja (cerkvenega pevca). Slatkonja se je cesarju Maksimilijanu posebno priljubil s svojim milim značajem in veliko previdnostjo pri vseh važnejših zadevah. Zato ga ni pustil več iz svojega obličja, ampak mu je poverjal razna zaupna poslanstva in obsipal z dokazi svoje naklonjenosti. Ker je bila služba dvornega kapelana slabo plačana, mu je naklanjal dohodke raznih župnij in drugih cerkvenih služb. Tako je dobival Slatkonja dohodke župnij: Dob, Dobrniče, Trebnje, Lož, Moravče, proštije v Novem mestu in Ljubljani in pičenske škofije. Duhovniške posle po vseh teh krajih je izvrševal po svojih vikarjih.

Leta 1498. je Maksimilijan ustanovil dvorni pevski zbor, kateremu je postavil Slatkonjo kot kapelnika na čelo. Ni bila majhna naloga, ki jo je Slatkonja prevzel. Cesar je želel imeti vzgleden pevski zbor, kakor ga je bil večkrat čul na Nizozemskem, toda manjkalo mu je potrebnega denarja. Kar je najel osobja, ni bilo vse porabno; nadomestovati ga je moral mnogokrat s popolnoma neznanimi ljudmi ali pa dobivati pevce od drugod. Zbor tudi ni imel stalnega domovja, ker je bil cesar večjidel na potu. Včasih je ostal dalj časa v istem mestu, posebno ob raznih državnih zborih, in tedaj je poklical tudi svoje pevce k sebi: včasih ves zbor ali pa le en del, kakor je ravno kazalo. Pevci so morali živeti na cesarjeve stroške po gostilnah in brez dela čakati njegovega povelja. In to družbo je moral Slatkonja zediniti, nadzorovati in jo umetniško izobraziti.

Neprestano je urejeval in prenavljal; stare pevce je izločeval, neporabne odslavljal, novince sprejemal na poizkušnjo, dečke, ki so glas menjali, preskrboval, bodisi, da jim je izprosil za odpravnino večje vsote ali pa proste študije. Pri tem je imel pa voditi tudi praktične vaje in izkušnje, določevati, kateri glasbotvori se morajo peti, kaj je treba vglasbiti in kako, s kratka, naloga je bila ogromna, odgovornost velika, ker je bilo vse združeno v njegovi roki. Pod Slatkonjevim vodstvom se je glasbeni zbor hitro povzpel do umetniške višine in zaslul po vsej Evropi. Slatkonja je tudi sam zlagal pesmi in jim prirejal napeve ob slovesnih prilikah. V neki skladbi na čast Marije Device pravi n. pr.: „To pesem v pobožni umetnosti ustvarja tebi, preblaga mati, Jurij Slatkonja, škof pičenski, kantor in voditelj cesarskega zbora, vtapljajoč se marljivo v veselje tvojih praznikov; posebno pa mu je pri srcu oni dan, ko si bila vzeta v nebo, kjer se svetiš v lepoti lunini in si izbrana kakor solnce.“

Po Slatkonjevem prizadevanju so prišli na cesarski dvor znameniti skladatelji, n. pr.: Henrik Izaak, Ludovik Genftl, in mnogo mož in mladeničev se je pod njegovim vodstvom povzpelo do visoke umetniške popolnosti. Zato je njegovo delovanje na glasbenem polju bilo pomenljivo ne le za cesarski dvor in za Dunaj, tudi ne samo za Avstrijo, temveč za vse dežele zapadne Evrope. V stvareh, tičočih se glasbe, je veljal za prvega strokovnjaka in merodajnega veščaka.

Znameniti kapelnik cesarskega dvora pa ni slovel le kot izvrsten glasbenik, ampak tudi kot učenjak in pesnik. Krog učenih mož, ki so mu bili znanci in prijatelji, je bil izredno velik. Mnogi so mu poklanjali svoja dela ali pa so ga prosili, naj jih pospešuje. Iz dolge vrste imen ki bi jih lahko tu navedel, naj omenim le nekatera. Tržaški škof Peter Bonomo je bil že izza mladih let z njim v zvezi. Vseučiliški profesor Andrej Perlah, rodom iz Svičine pri Mariboru mu je poklonil svoj astronomični koledar in ga hvali, češ, da je dober matematik in astronom. Za tajnika si je vzel Slatkonja Slovenca Avguština Tyferna iz Laškega na Štajerskem, ki je bil prvi in najzanesljivejši nabiralec rimskih napisov. Ta mož je bil preje tajnik škofa Krištofa Ravbarja, kateremu je napravil načrte za stavbo škofijskega dvorca v Ljubljani in za prezidavo Gornjega Grada. Pozneje je v Slatkonjevi službi sezidal škofijsko palačo na Dunaju.

Vrhunec časti je dosegel Slatkonja, ko je bil l. 1513 imenovan za škofa dunajskega. Cesar je posvečenje svojega varovanca odredil za trinajsti dan meseca novembra l. 1513. in razposlal mnogo vabil k tej svečanosti. V povečanje slavnosti je združil posvečenje s prenosom zemeljskih ostankov svojega očeta Friderika III. iz začasnega groba v novo rakev pri sv. Štefanu. Ta rakev kaže v svojih reliefih (izboklih podobah) znamenite dogodke iz Friderikove dobe, med njimi tudi važen dogodek iz naše domače zgodovine, namreč ustanovitev ljubljanske škofije. Ker je bil 13. november nedelja, je prišlo k sv. Štefanu zelo mnogo ljudstva: duhovnikov, plemičev in meščanov; nekaj že zaradi navzočnosti cesarjeve, nekaj zaradi nenavadnega opravila, kajti Slatkonjevo posvečenje je bil prvi cerkveni obred te vrste, ki se je vršil v cerkvi sv. Štefana na Dunaju. Dnevi svečanosti

so kmalu minuli, za njimi pa so prišli dnevi polni dela in skrbi. Slatkonja se je zavedal, kaj je prevzel s škofovskim dostojanstvom. Vestno je izpolnjeval svojo višjepastirsko službo, uravnaval svojo majhno, pa zanemarjeno škofijo in se trudil, da jo je vedno bolj spoznaval po vizitacijah, dasiravno tedaj ni bila navada, da bi škof sam obiskaval svoje župnije in samostane.



Škof Slatkonja (zadaj) in njegov zbor v izprevodu cesarja Maksimilijana.

Pri vsej tej pastirski skrbi in delavnosti pa ni zanemarjal glasbe in znanstva in vestno izpolnjeval svoje druge dolžnosti, ki so bile raznotere in mnogoštevilne. Kot cesarjev svetovalec se je z vnemo udeleževal vladnih političnih posvetovanj. To izpričujejo njegova ohranjena pisma, v katerih se nahaja več mest, na pr. o Turkih in o političnih dvornih tajnostih. Vse kaže, da jih je pisal mož, ki je imel vpogled v vse dvorne zadeve. Cesar ga je mnogokrat potreboval. V slučaju kake dvorne slovesnosti ga nikdar ni hotel

pogrešati. Zato nahajamo Slatkonjo pri vseh važnejših političnih in cerkvenih svečanostih. Zadnja leta svojega pastirovanja je imel hude boje z lutrovskimi pridigarji, ki so se bili pričeli na Dunaju oglašati. Koliko zaupanje je imel do njega cesar Maksimilijan, priča to, da ga je z nekaterimi drugimi veljaki vred imenoval za izvršitelja svoje oporoke. Umrl je na Dunaju l. 1522 in bil pokopan v stolni cerkvi sv. Štefana, kjer si je dal napraviti še v življenju grobni spomenik. Latinski napis na tem spomeniku, ki kratko navaja Slatkonjeva dostojanstva, slove v slovenskem prevodu tako: „Jurij pl. Slatkonja, po rodu Kranjec, doma iz Ljubljane, rajnega presvitlega cesarja Maksimiliana svètnik in kapelnik; mož pobožen, skromen, neomadeževan, ki je kot dika škofovstva nedvomno presegel vse svoje prednike. Še za živih dni si je dal postaviti ta spomenik. Umrl je 26. aprila, v letu zveličanja 1522. Zivel je 66 let, en mesec in pet dni."

Popolnoma drugačno lice kaže življenje in delovanje drugega znamenitega moža, barona Sigismunda Herberštajna. Čeprav je bil Nemec po rodu in mišljenju, vendar mu gre v slovenski zgodovini že vsled tega častno mesto, ker si je pridobil naslov „drugega razkritelja Rusije".

Pravi dom njegove rodbine je bil na Gorenjem Štajerskem, kjer je ob Bistrici stal grad Herberštajn. Od tam je prišla rodbina na Kranjsko in v Istro in stopila v sorodstvo z znamenitimi rodbinami Logarjev in Kacijanarjev. Andrej Herberštajn, ded našega Sigismunda, je bil glavar postojnski in kraški in gospodar gradu Lupoglava v Istri. Sin Lenart, ki je podedoval očetovo dostojanstvo in dobil v fevd graščino vipavsko, se je oženil z Barbaro, hčerjo Nikolaja Logarja. Imela sta več sinov in hčer, pa nobeden izmed njih se ni tako proslavil, kakor Sigismund.

V solnčni Vipavi se je porodil Sigismund dne 24. avgusta l. 1486. Krasota vipavske doline z modrim italijanskim podnebjem mu ni nikdar šla iz spomina in še v poznih letih je rad pripovedoval prijateljem o svojem rojstnem kraju. Kot otrok ni obetal nič dobrega; bil je šibak in vedno bolehen. Pobožna mati ga zaobljubi Materi božji in ga pošlje še v nežni starosti na božjo pot v Loreto na Laškem. Vera je pomagala. Sigismund je postal zdrav in krepak, da je prekosil vse svoje brate. — Prvi pouk je dobival v Vipavi, kjer je takrat bila župnijska šola. Poleg drugih potrebnih reči se je učil s posebno vnemo slovenskega jezika. Sam pripoveduje o tem: „Slovenščina mi je delala v mladosti mnogo preglavice. Moral sem preslišati mnogo priimkov, kakor: „Sclaf", „Khadrotz" in dr. A nikdo me ni mogel odvrniti od učenja tega jezika, ki mi je pozneje toliko koristil." Iz Vipave je prišel deček v Krko na Koroškem, kjer je bil njegov stric Viljem Welzer stolni prošt. Tam se je šolal dve leti po načelih, ki so veljala za vzgojo bodočih vitezov in dvornikov. Vsled kuge se je l. 1496 vrnil domov in ostal eno leto pri stariših. Pa že l. 1497 ga je peljal brat Jurij na Dunaj, kjer si je pridobil bogato znanje. Poleg marljivih študij se je vadil tudi v orožju in že v osemnajstem letu starosti je bil popolnoma izobražen viteški mladenič. L. 1506 se je udeležil vojske proti Ogrom, potem pa živel na dvoru

cesarja Maksimilijana, čegar naklonjenost si je mladi duhoviti vitez kmalu pridobil. Prve časti si je priboril v vojski proti Benečanom, kjer se je izkazal v Istri in Furlaniji spretnega, pogumnega poveljnika. Za njegove zasluge ga je cesar l. 1514 odlikoval z viteštvom in ga imenoval za dvornega komisarja. Odslej je ostal v državni službi do svóje smrti l. 1566.



Sigismund Herberštajn.

Dasiravno je bil Herberštajn na Kranjskem rojen, vendar se nikdar ni čutil Kranjca. Sam sebe je vedno imel za Štajerca. Njegova rodbina se ni udomačila na Kranjskem in je kmalu zamenjala svoja posestva na jugu z graščinami na Štajerskem in Nižjeavstrijskem. Sigismund sam je hodil s Štajerci v boje proti Benečanom in Ogrom in samo enkrat se je bojeval proti Turkom pod poveljništvom sorodnika Janeza Kacijanarja (l. 1532.). Posvetovanj kranjskih stanov se ni udeleževal, pač pa je bil odbornik in govornik štajerskih stanov pri mnogih prilikah.

Sigismund je bil sicer plemenitaš od nog do glave, ponosen na slavo svoje rodbine in marljivo delaven za povzdigo njene veljave, vendar ni bilo pri njem najti tiste plemenitaške ošabnosti, ki je smatrala vse plemiče za ljudi višje vrste, ki so neskončno visoko nad preprostim ljudstvom. Herberštajn se je rad ponašal, da so bili njegovi predniki kmetje in tako ubogi, da je sedmero bratov imelo samo po ene hlače in da je devetero hčerâ imelo za doto le en plašč in rekel je sam o sebi: „Ako bi bil delal s plugom moj oče ali jaz sam, ne bi zamolčal tega“. Za oholo, ničevo življenje svojih vrstnikov sploh ni maral; žal mu je bilo za vsako uro, ki mu je pretekla brez koristnega dela.

V dvorni službi je imel Herberštajn največ posla z diplomatičnimi poslanstvi. Skozi sedem in trideset let je skoraj vsako leto potoval, včasih tudi po dvakrat. Prehodil je skoraj vso Nemčijo, Dansko, Poljsko, Rusko, Špansko, Ogrsko in Sedmograško. Vsega skupaj štejemo petdeset potovanj. Zadnji posel te vrste je bilo potovanje k državnemu zboru poljskemu v Piotrkovo, od katerega se je vrnil l. 1553. Bil je vešč mnogih jezikov, v svojem poslu hladnokrven in neustrašljiv. Z mnogimi izkušnjami si je pridobil temeljito znanje političnih, gospodarskih, in verskih razmer v domači deželi kakor v tujih državah. Toda potoval ni le kot diplomat, ampak kot skrben opazovalec dežele in ljudi. Podnebje, rastline, živalstvo, kovine, vera, jezik, šege, vlada, trgovina, obrt, zidava hiš, vse to ga je zanimalo, vse je vestno zabeležil. Prav to opazovanje bitja in žitja raznih narodov tedanjega časa je važnejše, nego zasluge, ki si jih je pridobil na polju politike. Razkril je strmečemu svetu skrivnosti vzhodne Evrope in si zaslužil naslov „drugega razkritelja Rusije.“ Sicer so prišli že pred Herberštajnom na Rusko diplomati, trgovci in taki ljudje, ki so tamkaj iskali svoje sreče. Tudi ruski poslanci so bili že popreje obiskali zapadno Evropo. Njihova pripovedovanja in poročila so bila vir za poznavanje Rusije. Toda ta poročila so bila zelo površna in mnogokrat nezanesljiva. Herberštajn je šele razkril Rusijo v pravem pomenu besede, ker je podal obširno in hkrati podrobno sliko dežel in ljudi, ki so jih zapadni Evropci komaj po imenu poznali. Izmed njegovih spisov, ki se nanašajo na Rusijo, je omeniti sledeče: „Razlaganje ruskih reči“ (Rerum Moscovitarum commentarii) „Moskovija, glavno mesto Rusije“ („Moscovia die Hauptstadt der Reissen“). Tudi v svojem življenjepisu („Raittung und Antzaigen meines Lebens und Wesens“) se peča mnogo s svojimi ruskimi potovanji. Kako željno so tedaj čitali Herberštajnove knjige, nam pričajo mnogi ponatisi v latinščini in nemščini in pa prestave v druge jezike. Ruski carici Katarini II. se je zdela „Moskovija“ tako zanimiva, da jo je ukazala iznova natisniti v izvirni obliki.

Slika Rusije, ki jo podaje Herberštajn, je še dandanes prav tako zanimiva, kakor je bila za cesarja Maksimilijana I., ki je rad poslušal svojega poslanca in spretnega pripovedovalca pozno v noč, da ga je spanec premagal.

Herberštajn nazivlje z imenom „Rus“ vse Slovane, ki rabijo slovanski jezik in so pravoslavne vere. Ta beseda pa se pri njem ne

ujema z imenom „Moskvičan“, ki mu označuje le Velikoruse, podložnike velikega kneza moskovskega. „Slovenski“ jezik sega po Herberštajnu zelo daleč in sicer ga rabijo Dalmatinci, Bošnjaki, Hrvati, Istrani, Primorci ob Adriji do Furlanije, Kraševci, Kranjci, Korošci (Khärner) do Drave, Štajerci štiri milje doli pod Gradcem, ob Muri do Donave. Iz poslednjih podatkov je razvideti, da je bila naša jezikovna meja na severu skoraj ista, kakor dandanes. Onstran Save in Drave našteva Herberštajn med slovanskimi rodovi Mize, Srbe (Race“), Bolgare in vse prebivalce tja do Carigrada; na severu imenuje Čehe, Lužičane, Moravane, Šlezijce, Slovence ob Vagi in mnogo rodov od Vage dalje na Ogrskem, potem Poljake, Ruse in Crikase ob Črnem morju. Tudi ob Labi na Nemškem so se še nahajali ostanki Slovanov, ki so bili nekdaj gospodarji teh krajev.

Zemlja Rusov, pravi Herberštajn, se začenja kmalu za Krakovem, blizu „sarmatskih gor“ (Karpatov) in se razprostira ob Dnepru in Dnestru doli do Črnega morja. Proti severu sega do Ledenega morja, do Švedske in do dežel ob Baltiškem morju. V verskem oziru so katoličani le Litvani in Žmudi, ki imajo pa poseben jezik; med njimi se nahaja mnogo „Rusov“ (t. j. pravoslavnih). Rusi imajo dva vladarja, kralja poljskega in velikega kneza moskovskega. — Obširno opisuje Herberštajn ruski dvor v Moskvi in dvorsko življenje, ki je bilo uravnano po orientalskem vzorcu. Veliki knez Vasilij Ivanovič, vladar poljedelskega naroda, je živel sredi svojih podložnikov, kakor graščak med svojimi kmeti. Njegov stolni grad je bil Kreml, obdan z močnim obzidjem; na široko okoli so ga obdajali mesto meščanskih hiš kmečki domovi. Vsa zemlja je bila lastnina knezova, ki jo je smel deliti po svoji volji in je neomejeno gospodoval nad vsemi podložniki. Herberštajn se je čudil veliki oblasti kneževi, ki se nikakor ni mogla primerjati cesarjevi na zapadu. A neki Rus Simeon ga je poučil, rekoč: „Žiga, našemu gospodu se mora drugače služiti, nego tvojemu.“ Ruske „kneze“ primerja Herberštajn grofom in duhovnim knezom ogrskim in hrvaškim; nižje plemstvo so boljarji in boljarski sinovi. Besedo „boljar“ izpeljuje iz slovenske besede „boj“, iorej boijarji = bojevniki (Kriegsleute). — Zelo rad opisuje rusko nošo tn večkrat predstavlja samega carja, kako sedi na prestolu, opravljen v dolgi kaftan, ki je obrobljen s kožuhovino. Na glavi ima visoko kučmo, enako obšito s krznom, noge pa tiče v turških, spredaj navzgor zakrivljenih črevljih. — Izredno so zanimale Herberštajna verske in cerkvene razmere med Rusi. Splošno ne hvali posebno razmer pravoslavne cerkve in zlasti graja, da je preveč odvisna od carja. Tudi mu ni všeč, da so na pr. tisti, ki so imeli voliti metropolita, si izbrali za to dostojanstvo samotarja, suholičnega in bradatega moža, ne pa učenega, ki bi svet in razmere dobro poznal. O razliki med katoličani in pravoslavnimi pravi, da je v verskem oziru majhna, in objavlja v dokaz pismo metropolita Ivana do papeža, v katerem so naštete vse preporne točke glede vere in obreda. Kljub temu je sovražil Rus katoličana bolj od mohamedana in se goreče podvrgel mnogoterim težavnim cerkvenim zapovedim, ki so še dandanes znak pravoslavne cerkve in jih Herberštajn na drobno opisuje.

Zanimive so tudi mnoge črtice iz življenja ruskega ljudstva, kakršnih je mnogo vpletenih med njegove spise, ki jih pa tu ne morem podrobno navajati. — Zelo obširno poglavje v Herberštajnovi „Moskoviji“ je „Chorografia“, zemljepis Rusije, ki ga pojasnjuje pridejan zemljevid. S Herberštajnom prehodi čitatelj vso Rusijo notri do Sibirije, od Črnega do Ledenega morja. V tem poglavju je nakopičil pisatelj mnogo tvarine in podal svetu prvi obširen zemljepis vzhodne Evrope, ker se ni omejil na Rusijo, temveč popisal tudi sosednje dežele.

V svojih spisih se kaže Herberštajn prav takega, kakršen je bil v življenju in vedenju. Vedno pripoveduje mirno in hladno, s tisto zmernostjo in obzirnostjo, ki je prirojena ali priučena prednost dvornikov in diplomatov. — Zanimati nas morajo njegove besede v predgovoru „Moskovije“, tembolj ker prihajajo iz peresa rojenega Nemca. Ko je še enkrat poudaril, koliko žalitev je moral preslišati zaradi učenja slovenščine, pristavlja: „Vendar me to ni odvrnilo od slovenskega jezika, temveč kjerkoli sem imel priložnost ga govoriti, se ga nikdar nisem sramoval, ker sem to imel za častno in dostojno.“ Te besede imajo pomen prav tako dandanes, kakor v Herberštajnovi dobi pred štiri sto leti.





V turškem taboru.

15. Turki na Balkanu.

„Turška sila“, kako velik del slovenske zgodovine izražajo te besede, s krvjo in solzami pisane zgodovine. Skoraj tri sto let so morale naše dežele vzdrževati silovite navale divjih Turkov, ki so jih s svojimi četami poplavljali skoraj leto za letom, požgali in oplenili, kar so mogli zaseči, in neštete množice prebivalstva odvedli s seboj v sužnost. Za vse bodoče čase je turška nevarnost našemu narodnemu življenju vtisnila neizbrisne sledove.

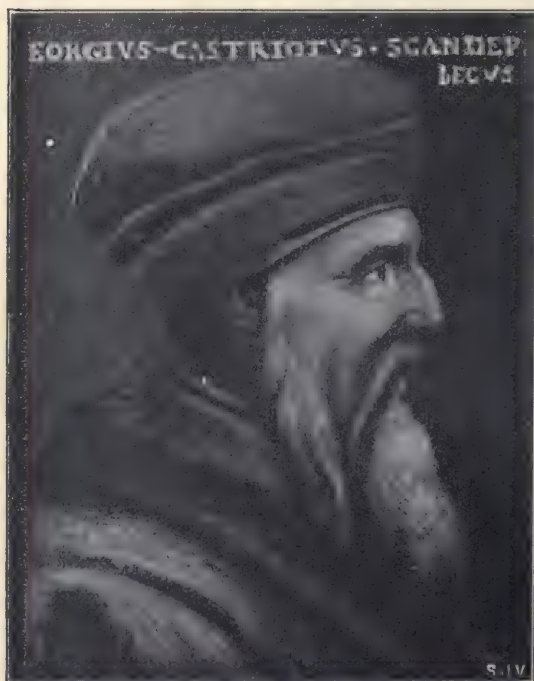
Slovenske in hrvaške dežele so bile ves ta čas branik krščanske Evrope. Dočim so na severu in zapadu narodi neovirano napredovali v omiki in blagostanju, se je po jugovzhodnih alpskih deželah, na Posavju in Podravju bil ljut boj za obstanek krščanske kulture. Slovenec in Hrvat sta stala na straži za najdražje svetinje evropskih narodov. S svojo hrabrostjo sta odbijala ljute napade, ki so merili na pogin, iztrebljenje vse krščanske omike. Ako so vsled tega naše dežele zaostale v napredku, izobrazbi in splošni kulturi za drugimi srečnejšimi pokrajinami, kdo bi jim mogel to šteti v zlo?

Navzlic strašnim nesrečam, ki so jih povzročili turški navali tolikrat po naših krajih, so bili vendar tisti časi junaška doba našega naroda. Premnogokrat so stali Slovenci in Hrvati popolnoma osamljeni močnejšim sovražnikom nasproti. Pomoči od drugod večinoma ni bilo. In vendar jim ni upadel pogum, ni pojenjala vztrajnost, zopet in zopet braniti ogroženo domovino. Zato se nikjer v zgodovini ne kaže lepše slovenska hrabrost, slovenska vernost in zvestoba, kakor

v turških bojih. Zato so se pa tudi globoko vtisnili ljudskemu spominu. O njih živi med narodom največ pripovedk in nje najbolj proslavlja slovenska narodna pesem.

* * *

Pradomovina Turkov je srednja Azija, kjer so živeli stoletja in stoletja kakor drugi pastirski narodi (nomadi) od živinoreje, lova, vojske in plena. Izprva so bili malikovalci. Ko so začeli v 10. stoletju prodirati proti zapadu, Aralskemu in Kaspiškemu jezeru, so prišli v dotiko z mohamedanskimi rodovi in od njih sprejeli Mohamedovo vero. Med leti 1214. in 1224. so se naselili v Armeniji in pričeli Bizantincem jemati pokrajino za pokrajino. Prvi neodvisni turški vladar je bil Osman I. (1299), ki se je nazival „sultan“. Po njem se je turška država imenovala tudi osmansko cesarstvo. Njegov sin Urhan I. je že razširil njene meje preko Male Azije tja do Bospora, uredil upravo in vojaštvo in ustanovil izbrano vojaško četo iz samih ugrabljenih krščanskih otrok, ki se je posebno odlikovala po drznosti in divjosti. To so bili sloviti janičarji (jeni čeri = nova četa), med katerimi je bilo pozneje tudi mnogo Slovencev.



Jurij Kastriota (Skander-beg).

Kmalu je tudi Evropa občutila turško nasilstvo. Posamezne osmanske čete so se že okoli leta 1326. včasih spustile preko ožin Egejskega morja, ropale in požigale po grškem cesarstvu, dasiravno se še niso v Evropi stalno naselile. Vendar je že Urhan I. gojil gorečo željo: streti moč Bizantincev in se polastiti njihove zemlje. Domače razprtije in spletke na grškem dvoru, kjer je večkrat stala nasproti stranka proti stranki in se bojevala za vladarsko oblast, so mu olajševale delo. Predvsem se mu je zdelo potrebno, da si pridobi onkraj Helesponta kako trdnjavo kot oporo za vojna podjetja in daljne osvojitve. Urhanov sin Sulejman je izvršil njegov načrt. Leta 1353. se spusti z malo četo osemdesetih mož na plavih, ki so bili napravljeni

iz neobtesanih debel in zvezani z jermeni iz volovskih kož, čez Egejsko morje, naglo udari na slabo zavarovani obrežni grad Tzimbe (sedaj Čini nad Galipolijem) in se ga polasti. Ta grad je bil prva turška postojanka v Evropi. Od tu so napravljali svoje vojne pohode in si kmalu vse pokrajine daleč na okoli podvrgli. Deset let pozneje je evropska Turčija *že* mejila na države Albancev, Rumunov, Srbov in Bolgarov. Pa tudi ti narodi so se morali drug za drugim ukloniti turškemu gospostvu.

Najprej so prišli na vrsto Bolgari. Sultan Murad I. si je l. 1363. osvojil znamenito mesto Odrin ali Adrianopel (turško Edreneh), in tu sem prestavil svojo stolico. Od tega časa Bolgari niso imeli več miru pred nasilnim sovražnikom. Kmalu je padla Stara Zagora in Plovdiv (Filipopel), kjer je pričel stolovati Sulejmanov vojvoda Lalašahin kot prvi beglerbeg (sultanov namestnik) Rumelije. Bolgarski car Ivan Šišman III., ki je takrat bival v starem stolnem mestu Trnovem, se je moral Muratu pokoriti in postati njegov podložnik (vazal). V poroštvo svoje zvestobe je dal Šišman sultanu za ženo svojo sestro. Še danes proslavlja bolgarska narodna pesem Maruljo, lepo Bolgarko, ki si je tudi kot carica izvolila, da ostane kristjana, dasiravno ji je sultan ponudil posebno džamijo (molivnico), vso napolnjeno s srebrnimi svečniki, ako se poturči.



Sultan Mohamed II.

Zdelo se je, da se morebiti Srbom posreči, česar niso zmogli niti Grki, niti Bolgari. Srbsko carstvo je bilo takrat najmogočnejše na Balkanu. Štefan Dušan Silni, največji srbski vladar (1331 — 1355) se je dal v Skoplju kronati za carja Srbov, Grkov, Bolgarov in Albancev. Njegovo kraljestvo se je raztezalo od Donave do Jadranskega morja, od bosenskih pokrajin do grškega polotoka. Žal, da so se že pod njegovim sinom Urošem IV. pričeli notranji boji in se je veliko srbsko carstvo razdelilo med nekatere velikaše. V južnem

delu Srbije sta vladala brata Vukašin in Uglješa s prestolnicami Skopljem in Prizrenom. Ta dva sta zbrala lepo vojsko, ki je štela nad 60.000 ljudi, in sta šla proti Odrinu, da zavzameta turško prestolnico. Prilika je bila ugodna. Sultan Murad se je mudil v Mali Aziji in njegov vojvoda Lalašahin je mogel le 4000 vojakov sovražnikom nasproti postaviti. Toda Srbi so lahkomiselno zapravili gotovo zmago. Prezirajoč malo številno turško vojsko, so priredili v taboru veselo gostijo in se upijanili. Sredi temne noči med 25. in 26. septembrom leta 1371. navale Turki naenkrat z vseh strani na srbski tabor. Nastalo je krvavo klanje in skoraj vsi Srbi so poginili pod turškim mečem. Turki še dandanes imenujejo kraj boja Sirb-sindigi, to je „poguba Srbov“. Zmagoviti Osmani so se po tej nepričakovani zmagi vsuli preko srbske zemlje, po njej plenili in požigali. Največ je trpela Macedonija, kjer so si podvrgli zapored vse velmože, med njimi tudi Vukašinovega sina, kralja Marka v Prilipu, katerega proslavljajo tudi slovenske narodne pesmi pod imenom „kraljevič Marko“. Še tisto leto (1371), je umrl v Nerodimlju car Uroš IV., poslednji srbski vladar iz rodbine Nemanjičev. Sledil mu je v severnem delu srbske države car Lazar Hrebeljanović (1371—1389), ki je pa moral oblast deliti z nekaterimi drugimi velikaši. Njegova vlada je bila nepretrgana vrsta obupnih bojev proti turški premoči. Sultan Murad se je posebno trudil, da obvlada vojno cesto, ki je že izza časa Rimljanov vodila iz Sredca (Sofije) preko Niša k reki Moravi, potem ob njej v podonavske pokrajine, zlasti proti Belgradu. Leta 1382. se je polastil mesta Sredca in štiri leta pozneje se je pričela krvava borba za grad Niš, kjer je bilo križališče cest za Srbijo, Bolgarsko in Ogrsko. Sam sultan Murad je pripeljal turško vojsko pod zidovje grada Niša. Dasiravno so branitelji hrabro odbijali njegove napade, se je morala trdnjava vendar čez 25 dni vdati. Sedaj je bila Muradu odprta pot v sredino srbske države. Car Lazar je v tem težavnem položaju sklenil zvezo s svojim sosedom, bosenskim kraljem Štefanom Tvrtkom. Z njegovo pomočjo je l. 1387. pri Pločniku ob reki Toplici turško vojsko tako silno pobil, da je komaj petina Turkov ostala živih. Ali prav ta prva srbska zmaga je izpodbudila sultana Murada k odločilnemu boju, ki se je izvojeval na znamenitem Kosovem polju, kjer se je prej in pozneje še mnogokrat odločevala usoda balkanskega polotoka (15. junija 1389).

Car Lazar je zbral veliko vojsko, kateri so se pridružili tudi bosenski kralj Štefan Tvrtko, knezi albanski, vlaški, hercegovski in mnogo drugih zaveznikov. Kar mrgolelo je vojakov na Kosovem polju. Pravijo, da jih je bilo več kakor 200.000 mož, Turkov pa baje komaj peti del. In vendar jim je bila bojna sreča mila. Po tridnevni strašni bitki, kateri ni kmalu najti vrstnice v svetovni zgodovini, je bila ogromna srbska vojska popolnoma pokončana, car Lazar ubit in Srbija izbrisana iz vrst neodvisnih evropskih držav. Bilo je brez pomena, da je srbski junak Miloš Obilić zadnji večer na čelu dvanajstih mož pridrl v sultanov šotor in Muradu zabodel meč v srce. Maščeval je le nesrečo svoje domovine, turške sile ni ustavil.

Le visoko gori v Zeti, sedanji Črni gori, se ponosni planinski sinovi niso uklonili turškemu jarmu. Po smrti Dušana Silnega jim



Bosenski vojvoda Hrvoje Vukšič.

je vladala rodbina Balšičev, potem pa pod benečansko vrhovno oblastjo Črnojeviči do leta 1516. Ko se je drugi Črnojevič priznal za turškega podložnika, mu Črnogorci niso hoteli biti več pokorni. Obrnili so se na svojega vladiko (škofa) Vavila in mu ponudili svetno oblast.

Z njim se pričenja vrsta duhovnih knezov (vladik), ki so hrabremu gorskemu ljudstvu v vednih bojih s Turki ohranili krščansko vero in ljubljeno svobodo. Še le Danilo Petrović Njeguš, ki se je l. 1852. odpovedal svoji duhovski časti, je bil prvi svetni vladar in ustanovitelj sedanje dinastije Njegušev.

Po bitki na Kosovem polju so se dežele severno od Balkana Turkom hitro uklonile in pot v podonavske pokrajine jim je bila odprta. Muradov sin Bajazet si je Bolgarsko popolnoma podvrgel in vlaškega vojvoda prisilil, da mu je plačeval letni davek.

Ko je Srbija podlegla, je morala Ogrska braniti krščansko Evropo pred turškim nasilstvom. Vzajemno s Slovenci in Hrvati je skozi tri sto let zvesto izvrševala to nalogo. In šele ob tem braniku se je razbila moč polumeseca. Ivan Hunjadi, Janez Kapistran, Matija Korvin (kralj Matjaž) so najznamenitejši junaki iz prvih bojev s Turki.

Leta 1391. so turške čete prvikrat udarile čez Savo na hrvaško zemljo in oplenile sremsko županijo. Da bi jih ostrašil, se odloči cesar Sigismund leta 1392. na čelu močne vojske vdreti v Srbijo. Pridružil se mu je tudi celjski grof Viljem s svojimi četami. Ogrska vojska je sicer prodrla precej daleč v Bolgarsko, ker so se Turki previdno umikali, toda posebnega uspeha ni dosegla. Sultan Bajazet je po odhodu Ogrov še bolj pritiskal na Bolgare in Vlahe, da bi jim vzel pogum za upor, in je tudi snoval načrte za napade na Ogrsko.

Na prošnjo vlaškega vojvoda Mirča in grškega cesarja Emanuela se je cesar Sigismund l. 1396. dvignil na veliko bojno podjetje proti Turkom. Nič manj ni nameraval, kakor da osvobodi Carigrad preteče nevarnosti in zapodi neljube goste nazaj v Azijo. Delale so se velike priprave. Sigismund je iskal pomoči pri Nemcih, Francozih in Burgundcih, ki so mu poslali precej močne čete na pomoč. Papež Bonifacij IX. je po avstrijskih deželah, po Tirolskem in Solnograškem ukazal oznanjevati križarsko vojsko. Celo Angleži so prišli s tisoč možmi. Slovenske križarje je vodil Herman II., grof celjski. Izprva je bila Sigismundu sreča mila. Mesto Vidin je bilo z naskokom zavzeto. Toda pri Nikopolju zadene križarsko vojsko usodni udarec.* Sam sultan Bajazet je bil z močno turško vojsko prihitel na bojno polje, da se meri z mogočnim nemškim cesarjem. Nespretnost težkega francoskega viteštva, ki ni bilo kos lahki turški konjici, in pomoč srbskega kneza Štefana Lazarevića, ki je v odločilnem trenotku s svojimi konjiki ob strani Turkov napadel utrujene Sigismundove čete, sta povzročila strašen poraz krščanske vojske. Dvajset tisoč jih je obležalo na bojnem polju, skoraj toliko je bilo ujetih ali pa utonilo v valovih deroče Donave. Cesar Sigismund si je s Hermanom Celjskim in nekaterimi drugimi spremljevalci komaj rešil življenje.

Po tej turški zmagi je bila usoda Jugoslovanov odločena. Srbi in Bolgari so bili izročeni Turkom na milost in nemilost, in Bajazet je mogel po svoji volji brez ovire prodirati v Bosno, Slavonijo in Ogrsko. Pravijo, da se je na bojišču zaklel, da si hoče osvojiti Budimpešto, ukloniti Nemčijo in Italijo in da mora njegov konj zobati

---

* Glej str. 258.

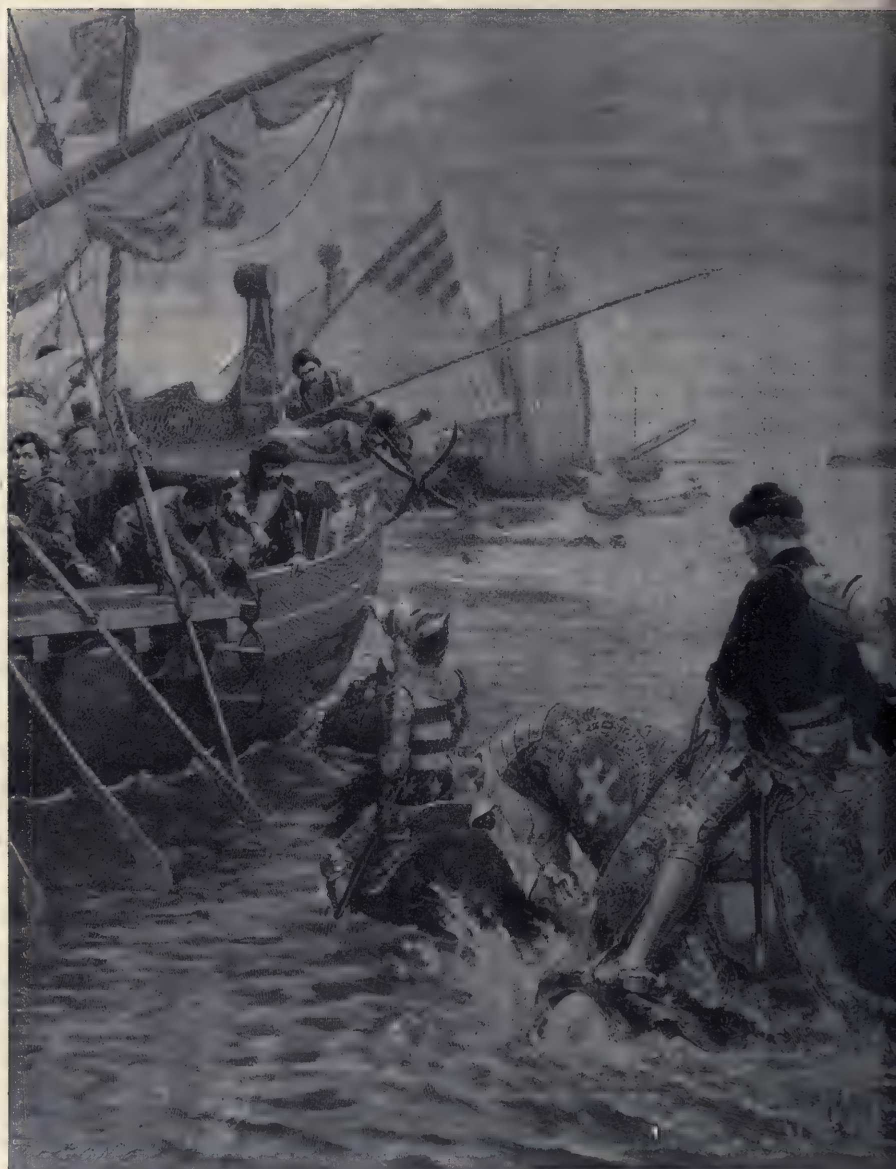
oves z altarja sv. Petra v Rimu. Zdi se, da je izkušal svojo grožnjo tudi izvršiti. Med tem, ko je Sigismund, spremljan od nekaterih zvestih prijateljev, begal ob izlivu Donave in iskal prilike, da se po morju vrne v domovino, je sultan Bajazet udaril na Slavonijo in zavzel utrjeno mesto Mitrovico, ki je bilo važno trgovišče in močna opora za ogrsko vojsko. Od tu so se razlile njegove čete kakor povodenj črez Hrvaško, jugozapadno Ogrsko in Štajersko.

Takrat so slovenske dežele prvikrat občutile turško divjost.

Turki so prodirali iz Slavonije ob naravnih cestah, to je ob rekah Savi, Dravi in Muri. Na odpor niso naleteli nikjer, ker je menda vest o strašnem porazu krščanske vojske pri Nikopolju povsod povzročila tolik strah, da se nihče ni upal zmagalcem v bran postaviti. — Ena teh zmage pijanih in ropaželjnih čet je vdrla ob Dravi na Štajersko, prekoračila reko, nenadoma naskočila mesto Ptuj, ki je bilo brez obrambe, ga oropala, zažgala in strašno plenila po vsej okolici. Eden izmed vojnih ujetnikov pri Nikopolju, ki je živel dalj časa na Turškem in opisuje ta napad, pravi, da so Turki takrat odpeljali s seboj okoli 16.000 mož, žen in otrok. En del teh sužnjev je ostal na Grškem, druge so poslali v Malo Azijo. Za Štajersko ta prvi turški obisk ni imel drugih nasledkov kakor tega, da je bila ptujska okolica strašno opustošena in požgana. Bajazet ni hotel dalje prodirati, temveč se je nenadoma vrnil domov. Morda ga je od daljnega bojevanja odvrnila bolezen, ali pa je spoznal, da je premalo pripravljen za vojsko na zapadu.

V naslednjih desetletjih ni zabeleženih večjih turških bojnih podjetij proti zapadu. Turkom samim je pretila strašna nevarnost od Mongolov, ki so pod vodstvom Timurlenka osnovali velikansko azijsko cesarstvo in napadali turška posestva v Mali Aziji. Bojeviti Bajazet se mu je l. 1402. nasproti postavil pri Angori, pa je izgubil vojsko in svobodo. Med njegovimi sinovi so se vnele krvave vojske za nasledstvo na prestolu, ki so trpele več kakor deset let, dokler ni slednjič Mohamed I. obvladal svoje brate ter zopet pomiril in uredil osmansko cesarstvo.

V tej dobi je le nesrečna Bosna bila večkrat napadena in poplavljena od Turkov. Žal, da so jih domači vojvodi in veliki župani sami klicali v deželo. Kakor drugod so tudi tukaj domače razprtije dale Turkom povod, vmešavati se v bosenske zadeve in si počasi pripravljati pot do vlade v deželi. Po smrti kralja Štefana Tvrtka I. se je povzpel na bosenski prestol Štefan Ostoja (l. 1398.), katerega so podpirali oni bosenski magnati, ki so bili sovražni Sigismundu. Živel je v prijateljstvu s Turki in jih imel celo za svoje zaveznike proti Sigismundu. Toda sreča mu ni bila dolgo mila. Ko se je spravil s Sigismundom, ga je domača narodna stranka zapustila in Štefana Tvrtka II. postavila za kralja. Sedaj se je vnela domača vojska, v katero so posegli tudi cesar Sigismund in Turki. L. 1408. je bil Tvrtko ujet in Ostoja zopet dvignjen na prestol. V naslednjih letih nahajamo v Bosni opetovano turške čete kot zaveznike kralja Ostoja in drugih bosenskih vojvodov. — S tem soglaša pripoved



Bitka s Turki
(Herman Celjski reši cesa



ikopolju l. 1396.
smunda turškega jetništva.)

zgodopisca Valvasorja, ki poroča, da so Turki 9. oktobra leta 1408. vdrli v Belo krajino in jo strašno opustošili. Sličen roparski napad se je zgodil tudi l. 1411., ker isto leto poroča metliški komtur nemškega viteškega reda poveljništvu avstrijske balije, „da sta bili redovna hiša v Metliki in župnija Črnomelj opustošeni od Turkov. Sam nujno potrebuje denarne pomoči, sicer ne more vztrajati na svojem mestu.“

Važnejši, kakor ta dva pohoda malih roparskih čet, je bil turški napad l. 1415. Bližnji povod je dal bosenski vojvoda Hrvoje, ki si je hotel s pomočjo Turkov podvreči del Bosne in južno Dalmacijo in pričel vojsko proti Sigismundu. Po Veliki noči imenovanega leta je vdrl z mnogoštevilno turško vojsko preko Hrvaške na Ogrsko. Sovražniki so prišli do Blatenskega jezera, razrušili mnogo cerkvâ, požgali vasi, poklali veliko množico kristjanov in odvedli čez 8000 jetnikov s seboj. Od glavnega krdela, ki jo je udarilo na Ogrsko, so se odločile nekatere manjše turške čete in plenile po celjski in ortenburški grofiji. Neki oddelek pa je prekoračil Kolpo pri Vinici in drvil čez Kočevje in Ribnico proti L j u b l j a n i, ki je tedaj prvikrat videla krutega sovražnika pred svojim ozidjem.

Brzi seli so raznesli novico o tem napadu na vse strani. — Cesarja Sigismunda takrat ni bilo doma, mudil se je pri cerkvenem zboru v Kostnici in tudi na sporočilo o nesreči, ki je zadela Ogrsko, ni hotel zapustiti tega mesta. Od njega ni bilo pričakovati pomoči. Pač pa se je tedaj dvignil akvilejski patriarh, vojvoda Ludovik Teck, v obrambo svoje škofije. Mudil se je v Rozaču na slovensko-furlanski meji, ko ga preseneti novica, da so Turki že na Kranjskem. Takoj skliče odbornike svojega parlamenta v Videm na posvet. Sklenili so, da se osnuje splošna deželna bramba. Polovica vseh za orožje sposobnih mož naj bi šla s patriarhom proti Turkom, druga polovica pa varovala dom. Toda Benečani, ki so bili s Turki sporazumljeni, so znali preprečiti nameravani pohod. Furlanska mesta so se obotavljala, pustiti svoje vojaštvo iz dežele, češ, da ga potrebujejo doma. Le z majhno četo se je patriarh binkoštni torek (21. maja) leta 1415. odpravil proti Kranjski. Prišel je do Ribnice, pa med tem so bili Turki deželo že zapustili. — Še enkrat so bile naše dežele isto leto hudo vznemirjene. Bilo je začetkom meseca avgusta, ko je vojvoda Hrvoje s pomočjo Turkov potolkel neko ogrsko-hrvaško vojsko, ki je bila vdrla v Bosno. Zmagovalci so zasledovali bežeče Ogre, napadli Dalmacijo, Hrvaško, celjsko grofijo in požigali pokrajine tja do Drave. Baje so takrat okoli 30.000 kristjanov odvedli preko Dalmacije s seboj domov. Tudi sedaj je strašna vest o turškem napadu povzročila velik strah po vseh sosednjih deželah. Toda razun dolgih posvetovanj se ni storilo nič.

Za Ljubljano je imel ta turški napad še to posledico, da je dobila novo mestno ozidje. V prejšnjih stoletjih je obsegal mestni zid, ki se je spuščal z grada na dveh straneh proti Ljubljanici, le „Stari trg“ s „Florijansko ulico“. Izza trinajstega stoletja pa so nastali novi deli mesta okoli cerkve sv. Nikolaja in frančiškanskega samostana (na sedanjem „Vodnikovem trgu“) in onstran Ljubljanice okoli avguštinskega samostana (sedaj „Marijin trg“). Tam so bile tudi nasel-

bine židov in hiše plemiške gospode („Gosposka ulica“). Ko so se Turki prikazali v ljubljanski okolici, so morali Ljubljančani izprevideti, kolika nevarnost preti nezavarovanemu delu mesta. Zato so se takoj lotili dela in napravili zid z jarkom in okopom tudi na levem bregu Ljubljanice okoli židovske in gosposke naselbine tja do cerkve nemških križarjev, kjer se je zid obrnil zopet proti Ljubljanici. Vojvoda Ernest „Železni“ je leta 1416. ukazal duhovski in svetni gospodi, da morajo meščane pri tem obrambnem delu podpirati. — Ljubljana je s tem dobila še enkrat večji obseg, kakor ga je preje imela.





Turki napadajo Carigrad.
(Po istodobni sliki.)

Vsi popisani napadi so bili še le prvi obiski neljubih gostov; bili so poizvedovalni pohodi, ki so služili Turkom v to, da bližje spoznajo kraje in ljudi, kjer so si pozneje tolikrat poiskali sužnjev in drugega bogatega plena. Strah in trepet je prešinil vse slovensko ljudstvo, ko se je zavedlo strašne nevarnosti. Toda za enkrat so napadi ponehali in več kakor pol stoletja so naše dežele imele mir. Treba je bilo prej na Balkanu poraziti zadnje predstraže, preden so turški roparji postali neomejeni gospodarji na naših tleh.

Odločilni boji so se takrat bojevali pri Carigradu, na ogrski meji, v Bosni in Albaniji.

Turkom je gospodoval po Mohamedovi smrti zopet odločen in podjeten mož, sultan Murad II. Bil je še le 19 let star, ko je zasedel

očetov prestol, pa je vendar že znal vladati in se je tudi na bojnem polju izkazal razumnega vojskovodja in hrabrega junaka. Kadarkoli je v vojski sam poveljeval, je gotovo zmagal. Osvojil si je velik del grškega cesarstva z mestom Solunom in si leta 1431. podvrgel vso Albanijo. Z mnogoštevilno armado je leta 1437. pridrl na Ogrsko in Sedmograško in odnesel neizmeren plen. Našel pa je tedaj junaka, ki mu je bil kos v podjetnosti in vojskovanju. To je bil ogrski poveljnik Ivan Hunjadi, v hrvaških narodnih pesmih znan pod imenom „Janko Sibinjanin". Večkrat je z majhnimi četami premagal močne turške vojske in zlasti na Sveti dan l. 1443. pri Kunovici v Bolgariji skupaj s kraljem Vladislavom pridobil sijajno zmago. Sultan je moral sam prositi za mir, ki je bil sklenjen v Segedinu, in vrniti osvojeno Srbijo Juriju Brankoviću.

Isto leto je dvignil zastavo svobode albanski junak Skander-beg. Bil je doma v oni gorati pokrajini, ki se razteza ob Jadranskem morju južno od Skadra (Skutari) tja do gorovja Pindus ob grški meji in se je nekdaj imenovala Ilirija, sedaj pa se zove Albanija. Prepregajo jo visoke s snegom pokrite gore, s katerih padajo divji hudourniki v tesne doline in soteske. Gozdovi se menjajo s sočnatimi pašniki, strmo obrežje pa je razdeljeno v neštete zalive in pristanišča, ki so že po naravi dobro zavarovani. Tu je prebivalo že izza davnih časov svobodoljubno ljudstvo, ki se je samo nazivalo Skipetari, med tem, ko so jih tujci imenovali Albance ali Arnavte. Albanci niso slovanskega rodu, temveč so potomci starih Ilirov, ki so drugod popolnoma izginili in le še v skalovitih gorah ob južni Adriji s čudovito vztrajnostjo ohranili svoj jezik in svoje narodne običaje.

Skanderbegovo pravo ime je bilo Jurij Kastriota. Njegov oče Ivan je bil plemenit albanski knez, ki je stoloval v mestu Kroja, pa je l. 1423. moral svojo deželo prepustiti Turkom in svoje sinove dati za talnike. Mali Jurij je bil takrat še le 9 let star. Prisilili so ga, da je prestopil k mohamedanski veri in mu nadeli ime Skander-beg (= knez Aleksander). Pridobil si je naklonjenost sultana Murada II., ki ga je dal vzgojiti s svojimi sinovi.

Toda v mladem Juriju ni ugasnila iskra sovraštva in maščevalnosti. Ko mu je leta 1431. oče umrl, je Skander-beg zahteval albansko kneževino kot svojo postavno dediščino. Sultan mu je ni hotel dati. Zdaj je le iskal priložnosti, da uboži k svojim rojakom in na čelu vojske udari na Turčine. Z zvijačo se mu je posrečilo l. 1443. polastiti se mesta Kroje, in s tistim dnem je Albanija postala neodvisna. V trenotku se je razširil upor po vsej deželi. Albanski poveljniki so v Lješu izvolili Skander-bega za svojega narodnega vojskovodja in mu prisegli zvestobo. Pričela se je dolga vrsta drznih bojev, ki jih je Skander-beg izvojeval večkrat sam s svojimi Albanci proti turški premoči. Petindvajset let je trajala ta junaška borba. Vsa Evropa je gledala takrat na albanske gore in občudovala junaka vseh junakov — Skander-bega.

Ta obupni odpor malega junaškega naroda je bil tem slavnejši in sijajnejši, ker pade v dobo, ko so krščanske narode na Balkanu zadeli najusodnejši udarci.

Izpodbujen po Skander-begovih uspehih je ogrski kralj Vladislav l. 1444. z maloštevilno vojsko 25.000 mož vdrl v Bolgarijo. Hotel je zadati turški oblasti smrtni udarec. Toda prevelika je bila samozavest krščanskih križarjev, ki so podcenjevali turško moč. Pri Varni jim stopi nasproti sam sultan Murad II. z nebrojno vojsko, ki so jo cenili na več kakor sto tisoč mož. Ni manjkalo glasov v krščanskem taboru, ki so opominjali, da se pravi Boga izkušati, ako se spuste v boj s toliko silo. Pa vzlic tem opominom se je bitka drugi dan pričela, in Vladislav je izgubil vojsko in življenje.

Skander-beg ni nikdar izpostavljal svoje vojske toliki nevarnosti. S svojo četo, ki je štela osem do deset tisoč mož, je bival navadno v nedostopnih gorah in gozdovih. Od tu je napadal posamezne turške oddelke, sedaj po dnevi, sedaj po noči. Prišel je kakor blisk in zopet izginil, še preden so se nasprotniki zavedli, koga imajo pred seboj. Sam sultan Murad, ki je leta 1449. in 1450. s poldrug stotisoč možmi in mnogimi topovi pridrl v Albanijo, se je po krvavih bitkah in praskah in po brezuspešnem obleganju mesta Kroje moral umakniti z zavestjo, da proti Skander-begu ne more ničesar opraviti.



Sv. Janez Kapistran.

Toda turška oblast v Evropi je bila že preveč ukoreninjena in kristjani premalo složni med seboj, da bi se mogli povzpeti do velikega vojnega podjetja in prepoditi nasilne azijske roparje. — Za sultanom Muradom je nastopil vlado zopet bojevit, krvoločen vladar, sultan Mohamed II. V zgodovini ima priimek „osvojevalec“, ker si je podvrgel dve cesarstvi, 14 kraljestev in kneževin in 200 mest.

Najprej se je lotil Mohamed zadnje postojanke grškega cesarstva — C a r i g r a d a. Meseca aprila l. 1453. prične oblegati mesto, ki je štelo med 300.000 prebivalci komaj 5000 braniteljev. Bizantinski cesar Konštantin XII. se je sicer hrabro branil, pa kaj je mogel opraviti proti silni turški premoči, ki je od vseh strani kakor železne klešče zajela mesto in ki so jo cenili na pol milijona vojakov. Turki so oklicali „sveto vojsko“; šlo je zopet za veliko odločilno bitko med križem in polumescem. Poldrugi mesec je grška posadka hrabro odbijala turške napade, toda spričo železne vztrajnosti Turkov izid vendar ni mogel biti dvomljiv. Dne 29. maja ukaže Mohamed splošen naskok na mesto. Prvi napad je bil odbit, drugi odbit. Jarki so bili

že polni mrtvih trupel. Kar prigrmi izbrana četa janičarjev, dvajset tisoč mož, katerim se posreči splezati na mestno ozidje. Cesar Konštantin sam pade v boju. Kmalu so Turki neomejeni gospodarji v mestu. Popoldne tistega dne je imel zmagovalec s sijajnim spremstvom svoj slovesen vhod. Najprej je šel v cerkev sv. Sofije in opravil zahvalno molitev za zmago. Potem je ukazal sneti križ s kupole in na njo vsaditi polumesec. Muezimi (turški duhovniki) so klicali s prižnice: „Alah je Bog, Alah je velik. Pridite k molitvi!“ Cerkev sv. Sofije je postala turška mošeja. — Tako je prenehalo grško cesarstvo v 1127. letu po ustanovitvi mesta Carigrada.

Strašen je bil vtis te novice na vso Evropo. Papež Kalikst III. je dvignil svoj glas in pozval vse krščanstvo na veliko križarsko vojsko zoper sultana Mohameda. Toda njegov glas ni našel odmeva.



Turki oblegajo Belgrad.

(Po istodobni sliki.)

Evropski vladarji so bili med seboj preveč razdvojeni in njihov načelnik, nemški cesar Friderik, je imel preveč posla z domačimi stvarmi, kakor da bi bil mogel misliti na vojsko s Turki. Le v srcih dveh mož je še gorela iskra tistega navdušenja, ki je za časa križarskih vojsk dvignilo vso Evropo proti polumescu. Eden izmed teh je bil plemenit ogrski vitez Ivan Hunjadi, drugi reven menih, frančiškan Janez Kapistran.

Janez je dobil svoj priimek od rojstnega mesta Capistrano na Laškem. Izprva je bil sodnik, pa je zapustil svet, stopil v strogi frančiškanski red in kmalu zaslovel kot izvrsten govornik. Papež Nikolaj V. ga je l. 1451. poslal v Avstrijo, da pridiguje proti husitom in vnema ljudi za križarsko vojsko. Takrat je prepotoval Kranjsko,

Koroško in Štajersko in se je baje mudil tudi v Ljubljani. Bil je že sedemdeset let star, majhne postave, koščenega, upadlega obraza. Pa to staro telo je oživljal mladeniški ogenj. Kadar je govoril, je njegova navdušenost vnela vse poslušalce. Tisoč in tisoč ljudi mu je prišlo naproti, kadar je prišel, in ga zopet spremilo, ko je odhajal. — Ta mož je zbiral križarsko vojsko proti Turkom. In njegov poziv ni bil zaman. Mladeniči in možje so zgrabili za orožje in šli za njim. Bila je čudna vojska, ki se je zbrala okoli sivolasega vojskovodja v rjavi meniški halji: kmetje, dijaki, menihi, duhovniki. Ta je imel meč in sulico, drugi koso, tretji cepec ali z železom okovano palico. Pa en duh je navdajal vso to mnogovrstno trumo, en cilj jim je bil pred očmi: zmagati ali umreti za krščansko vero.



Katarina Kosača, kraljica bosenska († leta 1473. v Rimu).

Sultan Mohamed II. se je bil spomladi leta 1456. z vsemi svojimi silami vrgel na Belgrad. Hotel je to trdnjavo dobiti v svojo oblast, da more dalje prodirati na Ogrsko in v Nemčijo. Obdal je mesto z vseh strani, na kopnem je postavil svoje topove in okope, po Donavi in Savi pa so plavale nebrojne turške šajke. Tako ni bilo mogoče Belgradu od nikoder pomagati; niti hrane niso mogli dobiti prebivalci. Sultan se je bil zaklel, da mora trdnjavo v štirinajstih dneh dobiti v roke, tekom dveh mesecev pa hoče v Budimpešti večerjati. Pravijo tudi, da je rekel ob tej priliki: „Kakor je le en Bog v nebesih, tako mora biti tudi le en car na zemlji.“

Hunjadi in Kapistran sta sklenila Belgrad osvoboditi. V ta namen sta zbrala svoje čete okoli Petrovaradina in Slankamena. Treba je bilo najprej napraviti zvezo med Belgradom in Ogrsko, da se je mogla trdnjava preskrbovati s hrano in četami. Hunjadi je bil pokupil v Slankamenu okoli 200 ladij in jih napolnil z izbranimi in dobro oboroženimi križarskimi četami. Dne 14. julija 1456 je pričelo

krščansko brodovje boj proti turškim galejam in v petih urah izvojevalo popolno zmago. Tri velike turške galeje so se potopile, druge so se morale umakniti. Ko je boj divjal, je stal Ivan Kapistran na bregu in navduševal krščansko vojsko, kličoč ime Jezusovo in dvigujoč sveto razpelo, ki mu ga je poslal papež po kardinalu Karvajalu. Zmaga na Donavi je zopet ohrabrila obupano belgrajsko posadko za daljno obrambo, pa tudi sultana vzpodbudila za nove naskoke. Hunjadi in Kapistran sta preskrbela mesto z živili in novimi četami in sta se tudi sama pridružila hrabrim braniteljem. Prvi je prevzel poveljništvo vojske, drugi je navduševal vojake in križarje s svojimi ognjevitimi besedami. Dvaindvajsetega julija je dal sultan povelje za splošen naskok na trdnjavo. Z vso silo se navale turške čete na Belgrad. Že je bilo spodnje mesto v njihovi oblasti, ozidje in obrambni okopi razdejani, že se je hotel Hunjadi umakniti iz razvaline preko Donave, ko poseže vmes Kapistran in na čelu križarjev plane na Turke s toliko silo, da so se morali umakniti iz mesta. Ko je bil ta strašni napad odbit, je Hunjadi zapovedal, naj nikdo izmed krščanskih vojakov ne zapusti mesta, ker je pričakoval novega napada, toda zmagoslavnih križarjev ni bilo več mogoče brzdati. Pod vodstvom Kapistranovim naskočijo turški tabor in zapode vso vojsko v beg. Štirideset tisoč mrtvecev je obležalo; sijajna zmaga je vzradostila ves krščanski svet, a še posebno papeža Kaliksta III., ki je iznova pozival krščanske kneze, naj dovrše, kar sta pričela hrabra junaka Hunjadi in Kapistran. Pa niti tema ni bilo prisojeno, da bi nadaljevala zapričeto zmagoslavno delo. V krščanskem taboru je izbruhnil legar in najprej pobral Ivana Hunjadija. Umrl je 11. avgusta 1456 v naročju Kapistranovem, ki mu je zatisnil oči z besedami: „Zmagal si!“ Nekaj tednov pozneje je legel v grob tudi Kapistran. Smrt ga je dohitela v frančiškanskem samostanu v Iloku, ki ga je bil sam ustanovil. L. 1690. ga je katoliška cerkev proglasila za svetnika.

Zmaga pri Belgradu je prinesla kristjanom le kratko premirje. Sultan Mohamed je potreboval par let počitka, da je prebolel hudi udarec in zbral novo armado. Že l. 1458. si je podvrgel zadnji ostanek srbske države z utrjenim mestom Smederevom (Semendrija). Prebivalstvo je bilo deloma odpeljano v sužnost, v deželo pa so prišli turški naseljenci. Srbija je postala turška pokrajina.

Za njo je prišla Bosna na vrsto. Leta 1461. je umrl kralj Štefan Tomaž in sledil mu je sin enakega imena, ki se je nazival Štefan Tomažević. Zaupajoč na pomoč papeža Pija II. in Skander-bega je leta 1462. sultanu Mohamedu odrekel letni davek, ki so ga bosenski kralji že dalj časa plačevali Turkom. Razkačen pridrvi Mohamed prihodnje leto z veliko vojsko v Bosno, osvoji si trdnjavo za trdnjavo in kmalu je bila skoraj vsa dežela v njegovi oblasti. Stotisoč ljudi obojega spola so Turki odvedli v sužnost in okoli 30.000 bosenskih mladeničev potaknili med janičarje. Tudi kralj ni ušel svoji usodi. Štefan Tomažević je hotel ubežati iz dežele v Dalmacijo, a Turki ga dohite in obkolijo v gradu Ključ. Po kratkem obleganju se je moral kralj vdati na milost in nemilost. Turki ga tirajo zvezanega pred sultana Mohameda, ki ga je nekaj dni imel pri sebi v taboru, potem

pa ga dal obglaviti. Njegova mati Katarina in žena Marija sta bežali v tujino. Katarina se je slednjič zatekla v Rim k papežu, ki ji je nakazal denarno podporo. Živela je v neki hiši blizu cerkve sv. Marka, obdana od plemenite bosenske gospode, ki je bila z njo vred zapustila nesrečno domovino. Umrla je leta 1473., zapustivši papežu vse pravice do bosenskega kraljestva, in bila pokopana v cerkvi sv. Marije na „Ara coeli“, kjer je še zdaj videti njen grobni spomenik.

Z Bosno je padel zadnji branik na Balkanu. Turki so razširili svojo oblast do Save in pričeli napadati hrvatsko banovino. Evropa je tudi sedaj ostala brezbrižna. Le ogrski kralj Matija Korvin, ki ga je ljudstvo l. 1458. na Rakoškem polju dvignilo na prestol, je s svojo vojsko udaril na Turke in se nekaj let srečno bojeval proti njim. Pridobil si je s tem sloves največjega junaka svoje dobe in njegove bojne čine opevajo slovensko-hrvaške narodne pesmi. — Poleg njega je zastavil tudi papež Pij II. vse svoje moči za boj zoper Turke. Zbiral je v Jakinu (Ancona) veliko brodovje, katero je hotel sam peljati preko Adrije v Albanijo Skander-begu na pomoč. A pogumni mož je umrl v Jakinu spričo zbrane mornarice, še preden se je mogel vkrcati na ladjo (1464). Z njim je bilo tudi zasnovano podjetje uničeno.



Štefan Tomažević, zadnji bosenski kralj,
kleči pred Izveličarjem.



16. Turški navali ob koncu srednjega veka.

Med tem, ko so se obupni, krvavi boji izvojevali v hrvaških in srbskih pokrajinah, so naše dežele imele mir. Toda bila je le tišina pred hudo nevihto. Vsa srca je moril strah pred Turčinom, ki se je vedno bolj približeval naši meji. Gospoda je hitela utrjevat svoje gradove, meščanstvo je popravljalo ozidje, okope in jarke, za skupno obrambo dežele se ni storilo ničesar.

Leta 1469. se prične doba vsakoletnih turških napadov, ki je skoraj brez presledka trajala do l. 1483. Pri vseh teh napadih Turki niso morda nameravali osvojiti si nove zemlje, tudi ni šlo za redna vojna podjetja na ukaz sultanov, ampak le za roparske pohode večjih ali manjših turških čet, ki so preko Save vdrle na Hrvatsko in Slovensko, da si poiščejo bogatega plena in nasitijo svojo krvoločnost.

Glavni zgodovinski vir za naslednje dogodke so zapiski Jakoba Unresta, ki je bil župnik v slovenski Dholici (Techelsberg) na Koroškem in je živel v drugi polovici 15. stoletja. Bil je torej sam priča strašnih dogodkov, ki jih je vestno zabeleževal v svoji „Avstrijski kroniki“. Zato jih hočem po njegovih zapiskih tu podati.

Koncem meseca aprila ali v prvih dneh meseca maja l. 1469. je vdrl turški paša Ezebeg z armado 20.000 mož iz Bosne na Hrvaško. Prodrl je skozi Liko do mesta Senja, kjer so se morali knezi Frankopani odkupiti z bogatimi darovi. Od tu je udaril na Modruš, kjer je vso okolico požgal, potem pa preko Kolpe drl na Kranjsko. Na binkoštno nedeljo, 21. maja, se utabore Turki pri Metliki in ves teden divjajo po okolici. Mesto Metlika je bilo popolnoma razdejano. Iz Bosne došli frančiškani, ki so si bili pričeli graditi samostan na otoku Lahinje „pri treh farah“, so bežali v utrjeno Novo mesto. — Iz Bele krajine deró Turki na Kočevsko, kjer požgo mesto Kočevje, potem pa dirjajo naprej proti Ljubljani in zažgo šenklavško cerkev. Druge trume so divjale okoli Žužemberka in Kostanjevice in so se utaborile na

šentjernejskem polju. Kranjski deželni stanovi so začeli naglo zbirati deželno brambo. Vsaka hiša je imela dati po enega oboroženega moža. Toda zbrali so se prepozno. Turki so se bili z bogatim plenom že umaknili v Bosno. Ko so došli do reke Kolpe, ki je bila vsled hudega deževja zelo narastla, in niso mogli svojih jetnikov hitro prepeljati, so jih čez tisoč na bregu poklali. Isto leto so Turki še opetovano plenili po naših krajih. Meseca junija in septembra jih nahajamo na Krasu in na Furlanskem, kjer je Skanderpaša z ognjem in mečem uničil mnogo vasi tja do reke Piave in enajst tisoč ljudi tiral s seboj v sužnost. Koncem leta, ko je že začelo zmrzovati, so prodrli na Dolenjsko, v krško okolico in v Savinjsko dolino, katero so oropali tja do Celja. Koliko škode so napravili to leto, je težko natančno določiti. Dolenjsko, Kočevsko, Kras, Goriško in Furlanija, vse to je bilo opustošeno; trgi, vasi, cerkve, hiše požgane, na tisoče ljudi umorjenih, dvajset do trideset tisoč odpeljanih v sužnost, poleg naropanih goved in drugega blaga, ki so ga vzeli Turki s seboj. Vest o strašni nesreči, ki je zadela slovenske dežele, je vzbudila pozornost celo v Rimu, in papež Pavel II. je posebne odpustke naklonil tistim, ki bi Metliko in Slovensko krajino branili pred neverniki.

Za oporo pri svojih roparskih pohodih so si zgradili Turki na desnem bregu Save trdnjavo Šabac. Od tu jim je bila odprta pot na južno Ogrsko, Hrvaško in Kranjsko. Zaman je izkušal kralj Matija Korvin preprečiti zgradbo. Ko so došle njegove čete pred trdnjavo, je bilo zidovje že tako visoko, da Ogri niso ničesar opravili in so morali brez uspeha oditi. Koliko zaslombo je nudila trdnjava turškim roparjem, priča siloviti turški naval l. 1471.

Komaj je bilo zidovje zgrajeno, že je bosenski poveljnik Ezebeg pričel udarjati na hrvatsko in slovensko zemljo. Meseca maja je vdrl v Dalmacijo in opustošil vse pokrajine do Spleta, Šibenika in Zadra. Meseca junija pa je s 15.000 konjeniki pridrl na Kranjsko, divjal nekaj časa po deželi in odgnal 20.000 kristjanov s seboj. Ko so Turki sužnje hitro pospravili po svojih trdnjavah, se vrne kakih 10.000 roparjev zopet v deželo, pleni in ropa tja do Ljubljane in odpelje novo trumo sužnjev s seboj. Bosenski paša Ezebeg je vedel, da se mu v naših deželah ni bati nikakega odpora, ker se je cesar Friderik takrat mudil na državnem zboru v Regensburgu. Zato se je o Binkoštih tretjič prikazal pri Vinici ob Kolpi s 16.000 konjeniki in iznova napravil roparski napad na deželo. Na binkoštni pondeljek se utabore Turki na Rašici in dirjajo potem proti Ljubljani, kjer se prikažejo že v torek zjutraj. Gotovo bi bili takrat meščane iznenadili, ako ne bi bil dim gorečih vasi Ljubljančanom naznanjal prihod sovražnikov. Pri Ljubljani razdeli paša svojo vojsko na tri dele. Ena truma dirja preko Save proti Kranju in Kokri in razun vasi požge tudi velesovski samostan; druga se spusti proti Kamniku, oropa Mekine in hiti skozi Tuhinjsko dolino proti Celju, kjer vse požge in pokolje. Tretja četa je menda divjala po Dolenjskem okoli Stične, ki je bila takrat do tal razrušena. Opat Ulrik ni ničesar storil v obrambo samostana in je pobegnil z nekaterimi brati. Kar je menihov ostalo doma, so jih Turki privezali svojim konjem za repe in jih tirali s seboj. O kaki

deželni brambi na Kranjskem v tem letu nič ne čitamo. Pač pa so koroški deželni stanovi, mesta in kmetje, sklenili priti svojim sosedom na pomoč. Krištof Ungnad Sovneški in Viljem Šenk z Ostrovice sta hitela z naglo nabrano vojsko čez Ljubelj in Kokrsko sedlo na Kranjsko. Toda sovražnik jo je bil takrat že pobral s svojim plenom nazaj v Bosno.

Koliko gorja je bilo takrat v deželi, posnamemo iz poročila, ki ga je stotnik mesta Celja poslal državnemu zboru v Regensburg: „Lepa opatija Stična je razrušena, Pleterje v razvalinah, Jurklošter, dva samostana v Savinjski dolini (Gornji grad in Novi klošter), dva v ljubljanskem predmestju (avguštinski in frančiškanski), razdjana; Velesovo in Mekine oropane, nune odpeljane. Na Kranjskem so ljuti sovražniki razrušili ali požgali blizu 40, na Štajerskem 24 cerkva, iz prve dežele so odgnali 10.000, iz druge 5000 duš; 5 trgov in do 200 vasi so oropali in razdjali. Kamorkoli so prišli, je bilo vse požgano in pokončano. In vendar preže Turki ob meji še v treh taborih na rop in umor."

Pa nesreče tistikrat še ni bilo dovolj. Tudi južne dežele so dobile svoj delež, ker so Turki meseca avgusta pridrli na Vipavsko in Goriško, odpeljali s seboj 500 ljudi in mnogo živine.

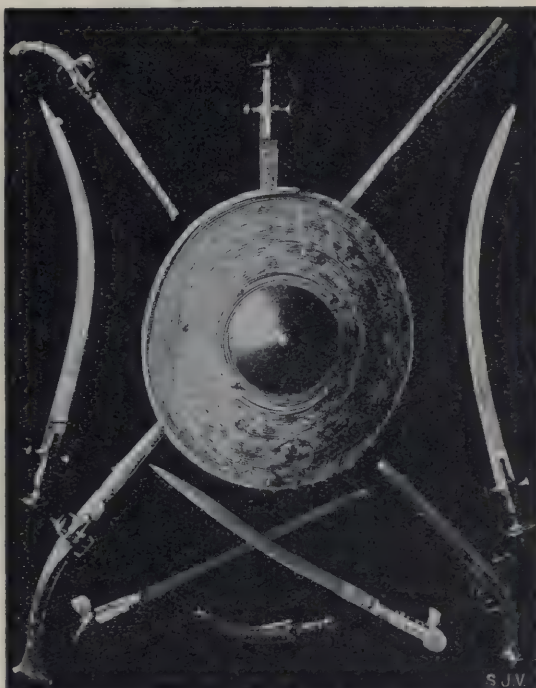
V naslednjih letih so bili Turki redni gostje na Slovenskem. Skoraj vsako leto je zaznamovano v Unrestovi kroniki s požigi cerkva, ropanjem in morijami.

Meseca marca 1472 so pridrli na Notranjsko in zažgali župno cerkev v Cirknici. Prišedši do Ljubljane, so našli mestna vrata zaprta in zidovje zastraženo. Utaborili so se na treh krajih, v „Jami" za sv. Krištofom, v Šiški in na Poljanah. Utrjenega mesta se niso lotili, pač pa ropali po okolici in zažgali tudi staro župno cerkev sv. Petra. Slednjič so jih odpodile krogije z ljubljanskega gradu. Isto leto sta pretrpeli tudi Goriška in Furlanija hud napad, ob katerem je bilo baje 12.000 ljudi odpeljanih v sužnost.

Prihodnje leto 1473. je turški napad veljal posebno K o r o š k i, ki je takrat prvič videla divjega sovražnika v svojih mejah. Župnik Unrest živo in natančno opisuje ta strašni obisk.

Bilo je v četrtek po sv. Matevžu (23. septembra), ko pridero Turki skozi Žumberk na Kranjsko. Blizu Novega mesta so ujeli Korošca Mihaela Cvitarja, ki jim je moral kazati pot. Kakor vihra je divjala četa skozi Mirno peč in Trebnje proti Ljubljani. Po Valvasorjevem sporočilu je bilo 18.000 konjenikov in 9000 peščev. Mesta se niso lotili, ker niso imeli s seboj pripravnih topov za obleganje in jim je bilo le za rop. Drvili so naprej mimo Ljubljane in Kranja, čez Št. Jurij in Kokrsko sedlo in se v soboto že prikazali pred Kaplo. Tukaj bi bili lahko sovražnika ustavili, ker je soteska proti Rebru že po naravi utrjena. Toda prestrašeni prebivalci se za tak odpor niso bili pripravili. Pobegnili so na visoke pečine poleg Bele in valili skale na sovražne čete v dolino. Na ta način je bilo ubitih 17 Turkov in 200 konj. Toda ta ovira roparjev ni oplašila. Pustili so mrliče na tleh in dirjali naprej. Še tisti dan so bili pri Rebru. Tu se trume razdele in krenejo na desno in levo. Ena četa je požigala,

morila in ropala po Junski dolini, okoli Dobrlevasi in Pliberka in se slednjič utaborila na desnem bregu Drave, blizu Brezja. Celo Velikovec, kjer je bil pravkar semenj, so hoteli roparji nenadoma napasti. K sreči jih zagledata še o pravem času neki Kamničan iz Kranjske in neki domač kmet, ki hitro podereta del mostu čez Dravo in rešita zbrano množico gotove smrti. Druga četa je prebrodila Dravo pri Mohličah in drvila ob njenem bregu do Ličje vasi. Potem se razkrope na vse strani. Nekateri obiščejo Blatograd, Trg, Glinsko dolino, Št. Vid in samostan Št. Jurij ob jezeru, kjer ugrabijo nekaj nun, dalje Ostrovico, Vovbre in blizu Velikovca pridejo zopet preko Drave v Junsko dolino. Drugi so med tem dirjali okoli Vetrinja, Žihpolja in Podkrnosa. Kamorkoli je pogledalo oko, povsod je bilo videti le goreče vasi, oskrunjene cerkve in brez števila ubitih kristjanov, zlasti otrok. Kakor v posmeh so tirali turški roparji dolge vrste ljudi, okoli 2000, vsakovrstne domače živine in velike tovore ugrabljenega blaga mimo mesta Celovca. Tedaj je hotela četa kmetov v svoji obupnosti vsaj nekaj rešiti iz rok grabežljivega roparja. Planejo torej iz mesta in napadejo Turke. Toda niti po številu, niti po bojni spretnosti jim niso bili kos. Devetdeset kmetov je obležalo mrtvih na mestu, drugi so bili razkropljeni na vse strani, Turki pa so šli s svojim plenom naprej, prekoračili Dravo pri Mohličah in se zopet združili s četami v Junski dolini. Združeni oropajo potem vso Junsko dolino in 29. septembra odrinejo proti Guštanju. Pred Slovenjim Gradcem se jim postavi nasproti mestni oskrbnik Egidij Schultheitzinger s 100 možmi, pa je drago plačal to drznost. Njegovi ljudje so bili deloma razkropljeni, deloma pobiti. Pri Slovenjem Gradcu so napravili taborišče in prenočili. Zjutraj so se razdelili v dva oddelka. Ena četa je šla skozi Vitanje v Konjice, kjer so se v župnišču v goste povabili, drugi so šli črez Velenje, Šoštanj in lepo Savinjsko dolino. V soboto se je dolga vrsta ujetih kristjanov, katerih se je nabralo do 8000, in ugrabljene živine od



Turško orožje.

8. ure zjutraj do 4. popoldan počasi pomikala mimo Celja. Slovenci so sicer neprenehoma napadali in nadlegovali Turke, pa niso nič opravili. Še tisti dan so roparji storili mnogo škode pri sv. Juriju, vzhodno od Celja, potem pa so se pri Brežicah umaknili na Hrvaško.

Kako usoden čas je takrat napočil za Slovence, kako živo so čutili, da gre za njihov obstoj in da jim skoraj bije zadnja ura, vse to priča obupna prošnja za pomoč, ki so jo kranjski deželni stanovi l. 1474. naslovili na papeža Siksta IV. To pismo je živa slika zapuščenosti, obupnosti in razdvojenosti, ki je takrat vladala v naših deželah, in natančno opisuje strašno gorje, ki jih je zadelo. Zato je hočem vsaj deloma tu podati.

„Sveti oče," tako pišejo kranjski stanovi, „kot vaše revne zapuščene in izdane ovčice pribežimo k vam, polni zaupanja in ljubezni do vaše svetosti, kakor so nekdaj pribežali prebivalci grškega cesarstva in drugi, ki so bili hudo stiskani od sovražnikov Kristusovega imena. Ker takrat ni bilo krščanske pomoči od nikoder, si je podvrgel grozoviti Turek grško cesarstvo, Bosno, Srbijo, Armenijo in druge dežele. Takrat smo tudi mi povzdignili glas na vso moč, toda žal, da je bil le malo uslišan. In tudi tista pomoč, ki nam je došla, je prišla prepozno. Zato je turški sovražnik osemkrat pridrl z veliko množico v našo deželo, jo požgal in tako opustošil, da se mora smiliti Bogu, vaši svetosti in vsakemu kristjanu. Kaj nas pa čaka, ako nam še sedaj kristjani ne pridejo na pomoč? Nič drugega, kakor da se bodemo mi (Kranjci) in prebivalci Slovenske krajine, Metlike, Istre, Krasa in še mnogo drugih sosednih pokrajin, ki z nami vred enako silo trpe, morali vzdigniti in zapustiti deželo, mesta, gradove in domovino. Ako pa bode do tega prišlo, česar se bojimo, kje bode ta revna in preganjana množica našla zavetja in živeža? In kaj se zna še zgoditi, ako bo Turek naše dežele zasedel in od tod vedno dalje stegal svoje grabežljive roke po krščanstvu? Vse kar je krščanskega, bi uničil in razdjal. Kdor ni sam izkusil in videl bridkosti, se mu ne da opisati niti s pismom niti z zgovornimi besedami. Kdor je pa videl tisočero silo, bridko vpitje, veliko trpljenje in jok ubogih ujetih kristjanov te dežele, kakor so to videli stotniki in hlapci mejnega grofa Alberta Brandenburškega in vojvoda Sigismunda Avstrijskega, ki sta jih poslala našemu cesarju in naši deželi na pomoč, ta je bil pač ganjen žalosti in usmiljenja. Božji zakon nam zapoveduje, da ljubimo Boga čez vse, svojega bližnjega pa kakor samega sebe, in da je treba zlasti tistim pomagati, ki so v sili in nadlogah. Kdo pa je bolj zapuščen, kdo je revnejši in nadložnejši, kakor smo mi. Štiri dolga leta že traja vojska in še je ne bode konec, ako nam ne prihiti Bog sam z mogočno roko na pomoč. Malo čutimo, da se kdo zmeni za reve naše dežele in cerkve, ker v tolikih letih se ni nič izdatnega storilo za nas; sami smo se morali braniti in skrbeti, da ne pridemo krutemu Turku v pest. Baha se namreč, da se mu mora klanjati vsa zemlja. Zato ne kaže drugega, kakor da ga spodimo iz dežele, ali da jo zapustimo sami, ali pa se podvržemo Turku. Prvo je težavno, ker so naše moči proti njegovi sili premajhne; drugo je še težavnejše,

ker bi morali zapustiti domovino in živeti v prognanstvu; tretje pa bi nam bilo najtežje, da bi namreč mi, ki nosimo ime Kristusovo, bili podložni zaničevalcu in sovražniku tega presv. imena.

Da ostanemo torej združeni z rimsko cerkvijo in ne bodemo prisiljeni podvreči se sovražniku in da tudi sosednje dežele, na katere bi za nami planil Turek, ne pridejo zaradi nas v enake stiske, je treba, da glasno kličemo na pomoč, da bode vsaj kdo zaslišal naš tužni klic in nam pomagal s svetom ali dejanjem. Naše razmere so take, da nas nihče ne ubrani propada, ako ne dobimo nemudoma



Trdnjava Šabac.

pomoči. In če si sovražniki podvržejo našo deželo, česar nas obvaruj dobrotljivi Bog, potem jim je odprta pot in ne bodo jih ovirale niti gore niti vode, da bi ne vdrli v laške in nemške dežele, bati se je celo za Rim, ker so v nekaterih letih pridrli iz Carigrada do sem in še dalje . . .

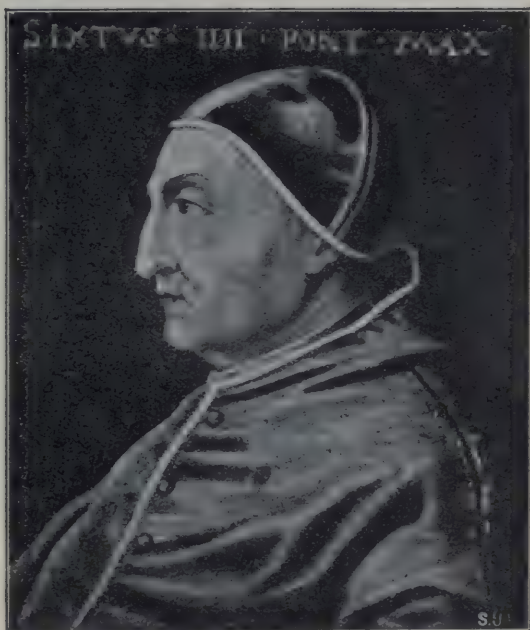
In koga drugega naj bi v tej sili klicali na pomoč, kakor najvišjega poglavarja sv. krščanske vere, ki je od Boga postavljen, da pase njegove ovčice, in varno krmari čoln sv. Petra, da se ne potopi, zlasti pa da se ne morejo mohamedovci ponašati in utrditi v prepričanju, češ, da se jim ni bati krščanskega meča in da je ni sile, ki bi se jim mogla ustaviti in rešiti krščansko kri.

Prosimo vašo svetost, naj premisli in uvažuje veliko nečast, ki se dela Bogu s tem, da se onečaščajo sveti zakramenti, rušijo hiše božje in da je bilo toliko božjih služabnikov in toliko tisoč ljudi pomorjenih. Kako neusmiljeno je sovražnik ločil žene, može, otroke in sorodnike in jih nage, bose, lačne in žejne, vkovane v železo in verige kakor hudodelce, z rokami na hrbtu zvezanimi, odgnal v sužnost. Kako nečloveško oskrunja uboge žene in device, da žalostno kličejo na pomoč, kako brezsrčno dela s starimi ljudmi in nedolžnimi otročiči, katere na kosce razseka, ako jih ne more s seboj tirati. Kako neusmiljeno se preliva krščanska kri, koliko revščino trpe revni kristjani, katerim je bilo vse njihovo imetje ugrabljeno in požgano, ki nimajo niti strehe niti zavetja, kamor bi se skrili pred groznim sovražnikom. Kako strašna nadloga je to, da morajo revne matere s svojimi malimi otroci bežati v črni noči, ob velikem deževju in nevihti in kar je še hujše, da nimajo dece s čim pokriti. Koliko je tu mraza in trpljenja, strahu in revščine, koliko bridkosti, bolečine in joka. Nobeno človeško srce ne more tega popolnoma umeti, nihče popisati in dopovedati. Zato prosimo vašo svetost in ves kardinalski zbor, da se nam v kratkem pomaga z močno deželno brambo proti Turkom in da se napravi veliko vojno podjetje proti njim . . .“

Tako so pisali kranjski stanovi papežu Sikstu IV., dobro vedoč, da imajo v njem mogočno oporo proti Turkom. Papež je res dvignil svoj glas. V posebnem pismu z dne 24. junija 1475 je ukazal nabirati vojake in denar za bojne namene in prirejati v ta namen cerkvene slovesnosti, obhode in javne molitve. Vladarji so se takrat pričeli živahno gibati. Cesar Friderik III. je meseca majnika sklical črno vojsko zoper Turke. Tudi ogrski kralj Matjaž je nabiral vojake. Benečani, Poljaki, Rumuni so obljubili pomoč. V jeseni se je dvignil Matija Korvin z 10.000 vojaki proti jugu, da napade novo turško trdnjavo Šabac na desnem bregu Save. Oblegal jo je 30 dni brez uspeha in še le z zvijačo se mu je posrečilo jo dobiti v oblast. Zaradi poznega letnega časa se ni lotil drugega vojnega podjetja, ampak se je vrnil domov, da se pripravi za prihodnje leto.

Vzlic vsem bojnim pripravam tudi l. 1475. ni minulo brez turškega napada. Meseca avgusta so udarili Turki na Štajersko in divjali po Dravskem polju od Ptuja do Lembaha. Ko sta jim šla štajerski in koroški poveljnik s svojimi četami nasproti, se Turki umaknejo proti Savi do Brežic. Sedaj pridejo tudi Kranjci s svojim poveljnikom Ludovikom Kozjakom. Združene čete vseh treh dežel napadejo potem Turke pri reki Sotli, toda bile so preslabe nasproti turški premoči. Kristjani so šteli komaj 450 mož, Turkov pa je bilo baje 12.000. Zato največje junaštvo ni ničesar pomagalo. Mnogo plemenitašev je bilo v tej bitki ubitih ali pa odpeljanih v sužnost. Med mrtvimi so bili: Janez Gradnekar, Viljem Gall, Viljem Grasel, Andrej vitez Naringer; med jetniki: Sigismund Polhajm, vrhovni poveljnik, deželni stotnik koroški Jurij Šenk in kranjski Ludovik Kozjak, Oton Semenič, Andrej Hohenwart in še mnogo drugih. Za Jurija Šenka so zahtevali Turki 4000 goldinarjev odkupnine, za Ludovika Kozjaka 2000, kar je bilo za tedanje čase izredno velika svota. Posledica nesreče je bila ta,

da so krvoločni roparji postali še drznejši. Kmalu po sv. Mihelu so bili zopet na Slovenskem. Glasoviti Korošec Miha Cvitar jim je bil že drugič kažipot. Drli so mimo Krškega in Kostanjevice proti Kranju in Radovljici in hoteli prodreti na Koroško. Toda našli so gorske prehode na Ljubelju, Korenu in na Jezerskem dobro zavarovane, zato so razgrajali tem dalje po Kranjskem. Več kakor mesec dni so divjali od kraja do kraja, ne da bi se jim kdo v bran postavil. Števila sužnjev, ki so bili ob tem napadu odpeljani in velikosti nesreče sicer ni zabeležila nobena kronika, vendar si lahko mislimo, koliko škode je napravila turška ropaželjnost, ko je brez ovire toliko časa uničevala deželo. Kako so se bili Turki že seznanili z našimi kraji in navadami, priča napad na Muljavo ob Miklavževem semnju istega leta. Bosenski paša Ahmet je bil zvedel, da se tisti dan zbere na Muljavi pri Stični izredno veliko ljudstva iz vse Dolenjske. Zato pridivja naenkrat z močno četo nad iznenadene sejmarje, jih deloma poseka, deloma ujame in okoli 4200 oseb obojega spola odpelje s seboj.



Papež Sikst IV.

Naslednja leta zaznamujejo višek turške sile. Vsako izmed njih je s krvavimi črkami začrtano v našo povestnico. Sedaj je bila ta, sedaj ona dežela glavno pozorišče turške divjosti. Vsi napadi so bili tako uničevalni, silni in krvavi, kakršnih ni bilo z lepa poprej.

Na dan pred sv. Marjeto, 11. julija 1476, je pridrla četa 4500 konjenikov iz Hrvaškega proti Brežicam. Ker niso mogli črez Savo, jo udarijo proti samostanu Pleterje, ki je bil močno utrjen. Samostan so brez uspeha naskakovali. Zato opuste obleganje in dirjajo proti Novemu mestu, potem čez Bloke, Cirknico proti Postojni in naprej čez Vipavo proti Gorici. Od tu so jo krenili črez Črni vrh in Žire v loško okolico, Polhov gradec in Logatec. Najsamotnejše doline in grape so takrat videle Turka. Razun revnih kraških vasi je takrat občutil turško divjost tudi Lož. Roparji, ljudje so jim pravili mavharji (Sackmänner), so požgali mesto in prebivalce odpeljali. Ko je ta druhal

prebredla vso Dolenjsko in Notranjsko, je odšla preko Kočevja in Kolpe na Hrvaško. En del, ki je štel blizu 2000 mož, pa se je ločil od nje, šel pri Krškem čez Savo in plenil po Spodnjem Štajerskem, okoli Rogatca, Pilštajna, Kozjega, Sevnice in Brežic in se z bogatim plenom obložen vrnil domov. Mnogo usodnejši je bil drugi napad istega leta, ki je zlasti hudo zadel Koroško. Bilo je okoli 10.000 ropaželjnih konjenikov iz Bosne, ki so v četrtek pred sv. Kozmo in Damijanom pridrli na slovensko zemljo. Dirjali so ob Savi na Gorenjsko proti Kranjski gori, odtod skozi Belo peč in Trbiž. Ker soteska pri Vratih ni bila zastavljena, so takoj napadli Podklošter. Zažgali so trg, čegar plamen je dosegel tudi višje ležeči benediktinski samostan in ga pokončal. Dvesto ljudi, ki so pribežali iz okolice v varno samostansko ozidje, se je v dimu zadušilo. Menihi z opatom na čelu so se junaško branili. Dvakrat so Turki naskočili močno zidovje, pa so bili vselej odbiti. Vendar od samostana ni ostalo ničesar kakor zakristija in kleti, vse drugo je požar uničil. Iz Podkloštra so Turki dirjali naprej, preplavali pri Vetrovu (Federaun) deročo Zilo in pri Beljaku Dravo. Pri Wernbergu so se razdelili v dve četi, ena je plenila okoli Dholice, Osoj, Št. Vida in Ostrovice, druga si je izbrala Velikovec, Grebinj, Labod, Št. Pavel za svoj cilj. Več kot pol šentpavelskega trga so Turki požgali, naskočili Št. Andraž in dve milji na okoli vse pokončali in požgali. Nihče se ni postavil v bran drznim roparjem. Le Miklavž Wildensteiner, posestnik Truttendorfa, je z nekaterimi ljudmi branil svoj grad. Zaman so naskakovali utrjeno graščino. S pobitimi glavami so morali oditi, zapustivši 40 mrtvecev. Tembolj so se maščevali nad ubogimi kmeti po okolici; od Vrbskega jezera do Velikovca je ostalo le malo hiš. Z ujetimi ljudmi in naropanim blagom so šli Turki preko Slovenjega Gradca in Celja proti Krškemu. Tu so se utaborili, ostali osem dni in razpošiljali „mavharje“ na vse strani. Močna četa je še obiskala Notranjsko in Kras.

Tako je minilo žalostno leto 1476. Prav pravi župnik Unrest o tej moriji in drznem ropanju: „Naj vendar pomisli vsak pameten človek, kako je mogoče, da je tako majhna četa Turkov, ki so jo cenili k večjemu na 2000 mož, smela brez ovire divjati po Dravski dolini, Koroškem, Slovenski krajini, Kranjskem in Krasu in povzročati toliko škode, ne da bi se ji kdo ustavil. O ljubi Bog, čas bi že bil, da krščanski meč skrha turško sabljo! Po tem napadu so se kmetje splošno jezili nad gospodo in stanovi, da nič ne store proti Turkom, in da jim gledajo skozi prste. Nekatere plemenitaše in viteze so celo obdolžili, da so skrivni zavezniki roparjev“.

Ker ni bilo od nikoder niti denarja niti vojakov, so bile slovenske dežele navezane le na samopomoč. Stanovi so pač pobirali nove davke in gradili nove trdnjave, toda vse to je le malo izdalo. Naslednje leto 1477. so bile primorske pokrajine glavno pozorišče turških bojev. Povod so dali Benečani, ki so se na Grškem in v Albaniji zapletli v vojsko s Turki. Sultan Mohamed je sklenil, da napade Benečane tudi na njihovi domači zemlji. Zato pošlje meseca oktobra Omar-bega z veliko vojsko, ki so jo cenili na 30.000

mož, na Furlansko. Seveda tudi Kranjski niso prizanesli. Benečani so postavili v obrambo celo vrsto okopov od izliva reke Soče do Gorice, zgradili so dva tabora pri Gradiški in Foljani in utrdili tudi most pri Gorici. Toda Turki so se hitro polastili mostu, preden so še Benečani zvedeli, da prihaja turška vojska. Nato izvabi Omar-beg tudi beneškega kapitana Jeronima Novello iz utrjene Gradiške na prosto polje in ga popolnoma porazi. Beneške čete so bile razkrop-



Turki napadajo Skadar.
(Po sliki v beneški doževi palači.)

ljene, Novelo ubit. Sedaj se roparji razlijejo kakor povodenj po vsej prostrani Furlaniji. Skednji, hiše, gradovi, vasi, gozdi, vse je gorelo. Tje do Trevize in reke Piave so drvili turški jezdeci moreč in požigajoč. Ko so gledali videmski meščani z visokega stolpa po rodovitnih planjavah svoje domovine, tedaj je bilo videti od Soče do Piave velikansko, plamteče morje. Iz več kakor 100 vasi se je dvigal ognjeni zubelj proti nebu. Posebno nas mora zanimati vest, da so Turki o tem napadu posekali 3000 mož, ki so jih bili Benečani postavili za čuvarje ob gorskih sedlih in prelazih. Ne motimo se, če pravimo, da so bili ti nesrečni branitelji meje beneški Slovenci.

Strašnemu napadu se je tisto leto pridružila še kuga, ki je skoraj več ljudi pomorila kakor turški meč.

Tudi naslednje leto 1478. je beneško-turška vojska prinesla Slovencem nove hude napade. Sultan Mohamed je takrat oblegal beneško trdnjavo Skadar (Skutari) v Albaniji. Ker konjenikov pri tem pod-

jetju ni potreboval, jih pošlje s Skender-begom na čelu na Furlansko, da Benečane doma napadejo. Bilo je po žetvi in prebivalci so bili že pospravili poljske pridelke. V utrjeni Gradiški jih je mnogo našlo varno zavetje. Ko so Turki prebredli Sočo, bi bili radi Benečane izvabili na boj, toda beneški poveljnik v Gradiški se ni hotel z njimi sprijeti. Zato se sovražniki umaknejo proti Korminu in 23. julija se spuste proti severu v Kobarid, potem poleg Soče v Bovec in Log.

V bovški soteski so jim Slovenci razrušili most in ustrelili imenitnega Turka, Hasan-bega. Zasedli so tudi bližnje hribe, od koder so hoteli kamenje valiti na sovražnike. Toda Turki so si znali pomagati. Preplezali so visoke pečine brez steze in pota, po katerih morda preje še nikdar ni hodila človeška noga. Konje so na vrveh vlekli kvišku in jih prav tako spuščali od skale do skale v globočino. Tako se jim je posrečilo priti po ovinkih okoli Predela in dospeti v Trbiž. Sedaj je zopet občutila Koroška vso grozo turškega napada.

Ko se je raznesla vest, da so Turki na Soči, se zbero koroški kmetje pod vodstvom nekega Matjaža, da bi odbili napad. Bilo jih je kakih 3000 mož, ki so se utaborili pri Kokovi. Kar pribeže begunci s Predela s strašno novico, da je Turkov kot listja in trave in da so že na koroški zemlji. To je kmete tako preplašilo, da jih je po noči od sobote do nedelje 2600 ušlo. Mala četa, ki je še preostala, in kateri se je pridružilo še nekaj rudokopov in drugih brambovcev, ni mogla proti mnogoštevilnemu sovražniku ničesar opraviti. Turki so kmete nenadoma zajeli, deloma pobili, deloma pa razpršili. Že v nedeljo večer so bili Turki na Vratih. Goreče vasi in hiše so naznanjale njihov prihod. Trpela sta zdaj zlasti Zilska in gornja Dravska dolina. Trg Šmohor so Turki zažgali in cerkev sv. Danijela razdjali. Blizu Špitala so prebredli Dravo, zažgali imenovani trg in se razpršili po bližnjih dolinah. Povsod so lovili ljudi in živino. Krka, Breže, Strassburg so takrat videli Turka. V Zilski dolini je bilo takrat pomorjenih tudi mnogo duhovnikov, ki so se s slabo oboroženimi četami v okolici cerkva in drugih utrjenih krajih ustavljali sovražniku. Pri Beljaku so se roparske čete zopet združile in korakale z naropanim blagom in ujetimi kristjani mimo mesta proti sv. Mariji ob Zili, kjer je bil glavni vojni tabor. Beljaška okolica je takrat silno trpela. Vsako vasico, vsako duplino po hribih, kjer so bili kristjani skriti, so Turki iztaknili, živino na planinah ugrabili, ljudi posekali ali pa odvedli s seboj.

Skender-beg je poslal iz svojega tabora nekega ujetega kmeta s krvavo puščico v Beljak prašat, ali bi ne hotel kdo odkupiti ujetih kristjanov. Mestni sodnik se je nato začel s Turki pogajati za odkupnino jetnikov in za svoto, ki naj bi jo mesto plačalo, da bi sovražniki prizanesli vasi in cerkvi sv. Marije ob Zili. Pobotali so se, da morajo dati Beljačani tovor vina, voz kruha in 20 cekinov. Turški poveljnik se je zaklel pri svoji duši in sablji, da se hoče držati pogodbe. Toda ko so prišli Beljačani drugo jutro v turški tabor, niso našli nobenega Turka več. Še pred dnevom se je vojska vzdignila, zažgala cerkev in vas, moža pa, ki sta bila prišla iz mesta se pogajat, umorila.

Ko so se Turki naveličali divjati po slovenski zemlji, so se zopet odpravili proti domu. Silno veliko plena, 10.000 ujetih kristjanov in mnogo drugega blaga so tirali s seboj. Pri Mohličah prebredejo dne 15. avgusta Dravo, poprej pa posekajo starčke in otroke, ki jih niso mogli vzeti s seboj. Drava ni mogla nesti tolike teže. Utonilo je mnogo Turkov, a še več kristjanov v valovih narasle reke. Skozi Junsko dolino so šli roparji mimo Slovenjega gradca in Celja na Hrvaško. Med tem, ko je turška sablja tako strašno gospodarila na Koroškem, tudi kranjskim Slovencem ni prizanesla, dasiravno nimamo o tem napadu natančnejših poročil.

Z zadoščenjem čujemo, da je Turke pri tem pohodu vendar končno zadela maščevalna roka pravice. Ko se je namreč turška vojska počasi pomikala proti Bosni, sta jo napadla grof Peter Zrinjski in poveljnik trdnjave Jajca z malo četo. Turki v zadregi umore nekatere ujete kristjane, drugi se oproste in zbeže. Sami se potem umaknejo v bližnji gozd. Toda Hrvati jih drugi dan tako porazijo, da se jih je od 20.000 komaj 5000 rešilo. Tako je končal najhujši turški napad, ki ga je doživela koroška dežela.

Drugo leto so Benečani sklenili mir s sultanom Mohamedom. Prepustiti so morali Turkom skoraj vsa svoja posestva v Albaniji in na Grškem in si izgovorili le svobodno uvažanje in izvažanje beneškega blaga v vse turške kraje in pristanišča. Da rešijo svojo trgovino, so sklenili z neverniki pogodbo v sramoto krščanskega imena.

V velikem obsegu je bil zasnovan roparski pohod l. 1480. Takrat so prodrli najdalje proti severu in zapadu. Valvasor piše, da je takrat štela turška vojska 26.000 mož. Že meseca julija je plenil en oddelek po Notranjskem, okoli Kočevja, Ribnice, Cerknice in Logatca. Glavna vojska pa je v začetku avgusta napadla Koroško. Na tihem je pri Mohličah prebrodila Dravo in šla mimo Trušenj in Ostrovice proti Staremu dvoru. Na koroški meji so se trume razdelile. En del je šel čez hribe na gorenje Štajersko proti Neumarktu in plenil okoli Rottenmana, Ljubnega (Leoben) in Judenburga; drugi si je izvolil Koroško za pozorišče svojih grozovitosti. Turki so takrat z vso silo napadli Lavantinsko dolino, pa so zadeli na odpor kmetov pri Preimsu in Ladniku, katerim se je posrečilo prepoditi sovražnika. Tudi utrjeno rojansko cerkev so zaman naskakovali. Iz Koroške so napravljale posamezne čete roparske pohode v bližnje pokrajine. Nekatere so plenile okoli Slovenjega Gradca, druge so vdrle skozi Kanalsko dolino na Furlansko, kjer so premagale 500 beneških najemnikov, zopet druge so divjale po Kranjskem. Tudi sedaj se ni nihče krepko uprl sovražniku. Poedine trume kmetov ali meščanov so morebiti rešile posamezne kraje, toda skupnega odločnega odpora ni bilo nikjer.

Strašno je bilo razdejanje, ki so ga Turki zapustili za seboj. Največ sta trpeli to pot Štajerska in Koroška. Izredno mnogo cerkva je bilo razrušenih in požganih, mnogo vasi do tal razdejanih, da so jih prebivalci morali popolnoma zapustiti. Na tisoče ljudi je bilo odpeljanih v sužnost, med njimi okoli 500 duhovnikov. Pretresljivo opisuje strašno stisko sekovska župnijska kronika, ki pravi:

„Monštrance, kelihe, mašno obleko, knjige, oltarna pregrinjala in druge cerkvene dragocenosti so Turki ugrabili; božje hiše so izpremenili v hleve, kjer so plesali in počenjali najostudnejše razuzdanosti. Duhovnike so sežigali, jih utapljali ali drugače morili, mnogo so jih odgnali v bridko sužnost. Po nekaterih krajih so može in žene z družino vred zvezali in jih tirali s seboj. Novorojeno deco so materam trgali, morili in metali čez plotove. Veliko množico zalih deklic so odpeljali v težko sužnost. Nedolžne otročiče so basali v luknjaste vreče, da so skozi luknje glave molili in ječali, da je bilo groza. Kar je bilo močnih ljudi, so jih odgnali, slabotnežem glave odsekali ali pa jih utopili. Velika žalost in revščina je bila v vsej deželi. Nič ni pomagalo ne jokati se, ne prositi. Nihče ni bil varen življenja, ne na hribih in ne v dolinah, niti na planinah, ako ga Bog sam ni otel. Povsod je bilo na kupe ubitih živali in umorjenih ljudi in ni ga bilo, da bi jih bil zagrebel. Psi in volkovi so se gostili. Po hribih so mrtva trupla ležala v vodnjakih ali gnila na prostem, le na pol zakopana. Nastal je tak smrad, da ga ljudje niso mogli več prenašati. Pač je bilo treba klicati s prerokom Davidom: „O Bog, tuje ljudstvo je prišlo, oskrunilo tvoj tempelj, tvoje ime in tvoj narod.“

Kar je nesrečnim prebivalcem še preostalo, so tisto leto požrle požrešne kobilice. Stari letopisi tudi poročajo, da je zaradi preobile mokrote žetev segnila na polju in da je število živih ljudi, ki je ušlo morivnemu meču, še zmanjšala neusmiljena kuga.

Leta 1481. je umrl sultan Mohamed „Osvojevalec“. V tridesetih letih svojega vladanja je priboril turškemu polumescu prej nepoznano slavo in oblast. Za slovenske dežele je bil prava šiba božja. Kristjane je smrtno sovražil. Zgodopisci poročajo, da je v nekem razglasu do svojih podložnih objavil sledečo prisego: „Obljubljam in prisezam, pri edinem Bogu, ki je vse ustvaril, da nočem prej zaspati, niti okusiti dobrih jedil, niti poželeti kake druge naslade, ne storiti nič dobrega, niti obrniti se proti vzhodu, dokler ne razderem in s kopiti svojega konja ne poteptam lesenih, železnih, srebrnih in slikanih bogov, ki so si jih z rokami naredili častilci Kristusovi, dokler ne izbrišem s sveta od vzhoda do zahoda vseh njihovih pregreh.“

Njegov naslednik Bajezit II. ni bil podoben svojemu očetu. Ljubil je mir in tiho življenje, cenil učenost in umetnost. Vojskoval se je le tedaj, ko je bil prisiljen. Dasiravno so se z njegovo vlado razmere za evropske narode splošno na bolje obrnile, so vendar hrvaške in slovenske pokrajine še vedno mnogo trpele vsled turške sile. Bojeviti, plenaželjni begi in paše so kar sami, mnogokrat zoper voljo sultanovo, prirejali roparske pohode v naše pokrajine, jih izžemali in plenili.

V letu 1481. ni zabeleženo nobenega turškega napada. Pa že v naslednjem letu so pridrli zopet na Kranjsko in odvedli s seboj mnogo ljudi. Leta 1483. je bil zopet velik napad, ob katerem so hudo trpele kar tri dežele: Kranjska, Koroška in Štajerska. Ko so se roparji iz vseh krajev zopet sešli, so se odpravili z 9000 jetniki proti domu. Toda sreča jim to pot ni bila mila. Hrvatje in Srbi z nekaterimi

kranjskimi plemenitaši vred se dvignejo, zbero naglo močno armado 12.000 mož in Turkom zastavijo pot. Pri potoku Onavici ob reki Uni so pričakovali sovražnika. Zapovedovali so tej krščanski vojski: Ivan Zrinjski, Zmaj despot Vuk, grof Bernardin Frankopan, ban Gara in dva Turjaška. Ko jih turški paša zasluti, jim pošlje svojo predstražo, ki je štela 1200—2000 mož nasproti. Vsi ti so padli pod krščanskim mečem. Zdaj se je polotil turške vojske velik strah. Osvobojeni krščanski jetniki so pozneje pripovedovali, kako so Turki v taboru na drog obesili sabljo in vedeževali, ali jim obeta srečo ali nesrečo. Toda mesec je bil krvav, postal je potem črn in temen. Prikazale so se tudi tri zvezde, iz katerih je ogenj švigal na vojake, da so si prestrašeni lase ruvali iz glave in brade, na zemljo padali in drug drugega objemali. Turški paša je poslal krščanskim poveljnikom pet osedlanih konj v dar s ponudbo, da jim hoče izročiti vse naropane ljudi in živali, ako turški vojski nič žalega ne store. Toda ti so ponudbo odbili in konje poslali nazaj rekoč, da nič ne marajo od turškega poveljnika kakor le to, kar si bodo z mečem priborili. Še med pogajanjem je krščanska vojska obšla turške čete in jih z vseh strani napadla. Turki so izkušali prodreti krščanske vrste in se rešiti, toda bilo je zaman. Večinoma so popadali pod krščanskim mečem. Paša in z njim 200 odličnih Turkov se je poskrilo med ujetimi kristjani, da si otmo življenje. Toda Hrvatje so jih ujeli in poslali ogrskemu kralju, jetnike pa osvobodili. Od sedem do osem tisoč Turkov, ki so zapustili Bosno, se jih je komaj toliko vrnilo domov, da so vest o strašnem porazu razglasili po Turčiji.

Najvažnejša posledica krščanske zmage ob Uni je bila ta, da več let potem Slovenci niso bili od Turkov nadlegovani. Ljudstvo se je nekoliko oddahnilo od vednih napadov in bojev, utrjevalo je mesta, cerkve, tabore in se tako pripravljalo na prihodnje nezgode. Še le l. 1491. čitamo o novem napadu, ki se je ponavljal tudi v naslednjih dveh letih. Slovence je menda takrat že minil strah in trepet, ki so ga imeli pred Turki, opetovano se je ljudstvo samo dvignilo v obrambo svojega imetja. L. 1491. so počakali kmetje Turke v temnih gozdih Hrušice. Zgrabijo jih z dveh strani, mnogo jih pobijejo, ujete kristjane pa oproste. Menda spominjajo še danes na ta dogodek holmci pri vasi Hrušici, ki jih ljudstvo imenuje „turški klanci“. L. 1493. je pridirjal Jakub-paša z 8000 konjeniki in razsajal deloma po Spodnjem Štajerskem, deloma po Kranjskem. Jakob Sekelj je slednjič s 5000 jezdeci pognal roparje iz dežele. Tem nesrečnejša je bila bitka, ki jo je bojevala slovensko-hrvaška vojska 9. septembra istega leta s turškimi četami. Ban Emerik Derenčin je bil ujet, mnogo najuglednejših plemenitašev ubitih. Ubitim so odrezali glave in jih z banom vred poslali sultanu Bajezitu v Carigrad. Zgodnja smrt je še le rešila hrabrega Derenčina strašne sužnosti.

Od vseh slovenskih dežel je ob turških napadih najhujše trpela Kranjska, ki je morala s sosednjo Hrvaško največkrat vzdržati roparske navale. Kako je bila dežela izžeta, priča pismo kranjskega deželnega glavarja Viljema Turjaškega iz l. 1493., v katerem sporoča kralju Maksimilijanu, da deželni zbor ni mogel pritrditi vladni pred-

logi o splošnem davku in vojnem skladu, ker je ljudstvo popolnoma ubožalo. Vendar sta duhovščina in plemstvo pripravljena pomagati kralju s svojimi dohodki, katerim naj se davek naloži.

Še obupnejšo prošnjo so poslali kralju hrvaški stanovi: „Kakor trdnjava branimo krščanske dežele s svojimi životi. Ko bi dopustili, bi Turki preko Hrvaške vedno nadlegovali drugo krščanstvo. Vsak dan, vsako uro žrtvujemo življenje, čast in premoženje. Očetje, bratje in prijatelji so nam neusmiljeno ubiti ali ujeti, žene, otroci, hčere odpeljane in oskrunjene, kar je za nas največja nesreča na svetu. Ako se nam takoj ne pomaga, se ne moremo ubraniti Turkov, ker so nas vedni boji z njimi spravili na beraško palico. Naši gradovi in hiše so prazni, podložniki in kmetje odpeljani, naše imetje je ugrabljeno, razdjano in požgano. Doslej smo odbili vsakršne ponudbe, ki so nam jih stavili Turki, misleč, da se bodo cesar in knezi kedaj uprli turškemu nasilstvu in da ostanemo v zvezi s krščanskim svetom. Sedaj pa se ne moremo dalje braniti, ker do prihodnje pomladi ali poletja so nam Turki stavili obrok, da jim moramo odgovoriti in obljubiti pokorščino. Ker so v sedemdesetih letih bojevanja popolnoma opešale naše moči, zato prosimo v imenu božjem in mile matere njegove, naj nas cesar in knezi varujejo turške sužnosti. Ker je sveta dolžnost rimskega cesarja, braniti krščansko vero, naj ne dopusti, da nas iztrgajo iz krščanskega občestva. Sicer smo prisiljeni, izneveriti se božjim zapovedim. Tudi naše žene, otroci in prijatelji morajo popustiti krščansko vero, naša posestva, gradove in vso deželo pa treba prepustiti Turkom . . .“

L. 1493. je umrl cesar Friderik III. Pod njegovim sinom Maksimilijanom so se razmere obrnile na bolje. Ta je sklenil s sultanom Bajezitom premirje, da obvaruje svoje jugovzhodne dežele novih nesreč. Medsebojni boji Bajezitovih sinov, janičarski upor, veliki potres l. 1509. pa so povzročili med Turki hudo krizo, da je bila njihova moč zelo oslabljena in se ni mogla več na zunaj pojavljati s tisto nasilnostjo, kakor v prejšnjih desetletjih. Zato so po usodepolnem XV. stoletju slovenske pokrajine dvajset let imele mir pred svojim najhujšim sovražnikom. Sicer se še v raznih letih precej omenja turško ropanje, tako l. 1499. po Furlaniji pod vodstvom Iskender-paše, vendar so bili ti pohodi vedno bolj redki in so slednjič popolnoma prenehali.

Za Slovence ni bilo ne preje ne pozneje v zgodovini tako usodne dobe, kakor so bili veliki turški navali v zadnjih treh desetletjih XV. stoletja. Bojevali so takrat krvav, obupen boj za obstanek in le čuditi se je, da niso v tem boju popolnoma podlegli. Rane, ki jih je vsekal turški meč, pa se stoletja niso zacelile.





(Iz „Österr.-ung. Monarchie in Wort und Bild".)

17. Deželna bramba in tabri.

Spričo rednih turških navalov, ki so leto za letom preplavljali deželo in ob katerih so sovražniki skoraj brez ovire in odpora smeli pleniti in moriti, se nam nehote vsiljuje vprašanje, kako je bilo v tistih časih z deželno brambo in drugimi pripravami v varstvo prebivalcev.

Ves čas, ko so slovenske dežele morale vzdrževati najhujše barbarske napade, so bile navezane le na lastno moč in lastna sredstva. — Stalno vojsko je takrat tvorilo v deželi plemstvo, kateremu je navadno načeloval deželni glavar. Plemiči so služili za konjike in so bili razdeljeni v dve ali štiri čete. Vsak konjik je imel s seboj po dva, tri in tudi več oprod ali hlapcev (Reisige), ki so se borili peš ali pa tudi imeli svoje konje. Posamezna mesta, trgi, samostani so bili dolžni, ob posebnih prilikah postaviti določeno število konjikov in pešcev med borilce in skrbeti za njih vzdrževanje. Vendar ta vojska ob velikih turških napadih ni zadostovala za obrambo dežele. L. 1469. so ukazali kranjski deželni stanovi, da se splošno oboroži vsa deželna bramba. Vsaka hiša je morala dati po enega za boj sposobnega moža. Na ta način se je zbralo 20.000 mož, ki so imeli iti pod vodstvom Andreja Hohenwarta nad Turke. Toda trebalo je precej časa, preden se je taka bramba dvignila in usposobila za boj. Zlasti proti hitrim in gibčnim turškim jezdecem ni mogla dosti opraviti. In res čitamo, da so se bili Turki s svojim plenom omenjenega leta že umaknili čez Kolpo, preden so jih kranjski brambovci mogli dohiteti.

Važen pojav v zgodovini tedanje dobe so skupni deželni zbori vseh dežel „Notranje Avstrije", to je Štajerske, Koroške in Kranjske.

Starodavne vezi, ki so nekdaj družile vse pokrajine stare Karantanije, so se spričo skupne turške nevarnosti zopet obnovile. Na skupnih deželnih zborih so se poslanci vseh treh dežel posvetovali, kako odbiti turške napade in kako dobiti sredstva za vzdrževanje potrebne vojske. Zavest edinosti in skupne dolžnosti je bila med stanovi vseh treh dežel enako živa. Zato so se čutili kot en narod vkljub politični razdeljenosti.

Že l. 1461. je sklical cesar Friderik tak notranje-avstrijski deželni zbor v Maribor. Združeni poslanci deželnih stanov so takrat sklenili, za potrebe deželne brambe prebivalstvu naložiti nov davek. Moralo se je plačati od vsakega dvora po 3 denarje (16 do 18 naših vinarjev), od vsake koče po 16, od vsakega zemljišča po 60 denarjev. — Naslednje leto (1462) so na deželnem zboru v Lipnici (Leibnitz) uredili deželno brambo. Glavne določbe so bile sledeče: Za deželne brambovce naj se postavi poseben načelnik; vsaka dežela naj se razdeli v štiri brambovska okrožja; v vsakem okrožju naj pobirata dva pooblaščenca doneske za deželno brambo; kadar je nevarnost, da sovražnik pridere v deželo, naj skliče brambovski načelnik vso svojo vojsko, odbor dvanajstih poslancev pa naj za to potreben denar odloči in zaračuni.

Tudi l. 1468. in 1469. so se odborniki notranje-avstrijskih dežel mnogokrat skupaj posvetovali o napravah v varstvo prebivalstva, pa se tudi bridko pritoževali, da mesta in trgi doneske za deželno brambo le zanikarno plačujejo, med tem ko morajo kmetje pri mestih hudo tlako delati, da zaradi židovskega oderuštva in goljufije dežele vedno bolj obubožajo, da notranje razprtije slabé vojno silo in odpor proti sovražniku.

Ko so se pričeli silni navali, so se takoj v začetku prejšnje naprave izkazale za nezadostne; tudi deželna bramba je odpovedala. Zato so se zdaj vrstili novi skupni zbori, zdaj na tem, zdaj na onem kraju. Na njih se je mnogo govorilo in sklepalo, kako bi se pomagalo slovenskim deželam proti turški sili. Žal, da besedam niso sledila dejanja in da je bil edini sklep, ki se je res izvršil — nalaganje novih davkov.

L. 1470. je sklical cesar Friderik odbornike Štajerske, Koroške in Kranjske v Breže na Koroškem. Ta skupščina pa se je sešla v Velikovcu, kjer je zborovala od meseca maja do julija. Bilo je zbrane veliko svetne in duhovske gospode, kateri je predsedoval sam cesar. Štajerci so se posebno potegovali za to, da se cesar pogodi z Baumkircherjem, kateremu je bil veliko dolžan, ker so bili sicer notranji domači boji neizogibni. Toda dežele so morale same prevzeti cesarjeve dolgove, ako so hotele imeti doma mir. V ta namen se je naložil vsemu prebivalstvu treh dežel takozvani „stanovski“ ali „telesni davek“. Plačevati ga je moral vsakdo po svojem premoženju, od najvišjega gospoda do berača in otroka v naročju materinem. In ta davek se je najmanj porabil za deželno brambo, temveč le za to, da je cesar potolažil domačega nezadovoljnega in upornega viteza.

Krvava žaloigra se je med tem na slovenskih tleh neovirano vršila naprej in razun malih prask s posameznimi maloštevilnimi če-

tami nimamo nikakih poročil o delovanju deželne brambe. Zato se je skupni notranjeavstrijski deželni zbor v Mariboru l. 1475. pečal s preosnovo domače vojske. Sklenilo se je najeti vojake, ki naj služijo deželam kot stalna posadka. Razvrstiti se imajo ob meji tako, da Turki ne bodo več mogli nenadoma prodreti v deželo, kakor se je



Suličarji.

preje večkrat zgodilo. Za vzdrževanje te vojske naj plačujejo vsi prebivalci, brez razlike stanu, na teden vsaj po en vinar; oproščeni so le tisti, ki nič ne zaslužijo. Postavili so tudi za vsako deželo posebnega vojskovodja: za Koroško Jurija Šenka z Ostrovice, za Štajersko Reinprechta iz Rajhenburga, za Kranjsko Ljudevita Kozjaka, oskrbnika gradu Mehovo. Deželni vojni poveljniki so imeli po štiri pribočnike in zase po 24, pribočniki pa po 10 konjikov. S tem je bila prejšnja deželna bramba skoraj odpravljena, nadomestila jo je vojska plačanih najemnikov, katerim je bilo bojevanje le neke vrste roko-

delstvo. Le plemstvo je še služilo v konjici, pa tudi smelo mesto sebe postaviti v armado plačane najemnike. — Pri napadu leta 1475. je sicer ta preosnovana vojska Turkom stopila nasproti pri Bizelju blizu Sotle, pa bila je močna komaj 450 mož. Po hudem boju je baje obležalo 400 mož na bojišču, mnogo plemenitašev je bilo ujetih in odpeljanih v sužnost. Vse obrambne priprave so se izkazale za pomanjkljive in nezadostne.

Prihodnji deželni zbori so imeli zopet obrambo proti Turkom na dnevnem redu. Sklenilo se ni drugega, kakor da se nalože novi davki. Ubogo ljudstvo, ki si je itak rešilo komaj borno življenje, je postalo nevoljno zaradi vedno naraščajočih denarnih bremen, tembolj, ker mu vse žrtve niso ničesar koristile. Kmetje so začeli mrmrati in so splošno mislili, da se le gospoda bogati z njihovimi žulji. Ziljani so se davku očitno uprli in dve leti pozneje je vsled te nevolje izbruhnil na Koroškem celo kmečki upor. — Ker ni bilo denarjev, je moral sam cesar tirjati in priganjati stanove, da plačajo vojskovodje in najete vojake. Tako je 30. marca 1477 zapovedal kranjskim stanovom, naj plačajo Krištofa Lamberga in Jurija Scheirerja, ki so ju najeli za poveljnika svoji vojski. Enaki ukazi so se tudi pozneje večkrat ponavljali.

Nove načrte v obrambo svojih dednih dežel je zasnoval po Friderikovi smrti njegov sin Maksimilijan I. Sklical je poslance iz Štajerske, Koroške in Kranjske leta 1494. v Maribor na posvet. Njegovi komisarji so predložili skupščini nove brambne predloge. Zahteval je od poslancev, naj vzdržujejo prihodnje poletje nekaj tisoč konjikov in pešcev zoper Turke. V ta namen naj dovole od 100 funtov vinarjev po 1 funt vojnega davka. Kar bo vojska več stala, hoče sam plačati. Tirjal je dalje užitnino in dac in obljubil, da iztira žide iz vseh notranjeavstrijskih dežel, ako ga stanovi odškodujejo za davke, ki jih od njih dobiva. — Maksimilijan je posebno zaupal na svoje „suličarje“ (Landsknechte), ki so bili takrat nove vrste vojaki, oboroženi z oklepom, mečem, dvema pištolama in 5 do 6 metrov dolgo sulico. Teh suličarjev je poslal cesar Maksimilijan okoli 1200 na slovensko-hrvaško mejo, da bi ji bili za stražo. Toda ob turškem napadu l. 1494. jih ni bilo nikjer najti, pač pa so bili kmetom v veliko nadlego. — Ker so pozneje naše dežele imele nekaj časa pred Turki mir, so se vedno bolj opuščale naredbe o deželni brambi, le tu in tam se je spomnil še kak deželni zbor, kolika nevarnost vedno preti od jugoizhoda.

Vse avstrijske dežele so bile takrat del nemškega cesarstva in bilo je pričakovati, da bodo knezi nemške države ob hudi sili, ki so jo trpele jugovzhodne dežele, z denarjem in vojaštvom prišli na pomoč, tembolj, ker je avstrijski vojvoda Friderik nosil nemško cesarsko krono. Tudi državnih zborov, ki so se pečali s „turškim vprašanjem“, štejemo celo vrsto; tudi tam se je mnogo govorilo in sklepalo, storilo pa še manj nego na domačih shodih.

Prvi državni zbor, ki je imel določiti državno pomoč ogroženim deželam, se je vršil v Regensburgu l. 1470. Razun nemških knezov so bili takrat vabljeni tudi zunanji vladarji: papež, kralj ogrski, Be-

nečani, vojvoda burgundski in drugi. Cesar je tirjal v obrambo svojih dežel 10.000 mož. Zaman je ugovarjal papežev poslanec, da s tako vojsko ne bodo ničesar opravili, da je sramota za nemško državo, neštevilnemu sovražniku nasproti postaviti tako piclo število, in da bode taka pomoč dežele na turški meji bolj vznemirila nego ojačila. Cesar je ostal trmast. Po dolgem besedovanju so sklenili, da se zbere 2500 konjikov in 7500 pešcev v Gradcu in nekaterih drugih krajih, da jih rabijo v potrebi. Meseca aprila leta 1472. naj se začno shajati. Namen te vojske je, da reši vse pokrajine, ki so v oblasti nevernikov. Ako bode treba, se ji pridruži še druga armada. Potrebni denar za vzdrževanje vojske naj se dobi tako, da vsakdo plačuje od svojih



Kostel ob Kolpi.

dohodkov po 10 odstotkov. Vsak, ki ima 1000 gold. rednih dohodkov, mora oborožiti po dva pešca ali enega konjika in jih eno leto vzdrževati proti Turkom. Ta sklep ni zahteval od nemške države izrednih žrtev. Kaj pomeni 10.000 vojakov za vso državo? Vendar se še ta skromna pomoč ni poslala. Slovenske dežele so bile predaleč, da bi se mogočni nemški knezi za nje brigali. In dokler se niso turški konji napajali v Lehu ali Inu, toliko časa turških napadov niso smatrali za državno nevarnost. — Enak uspeh so imeli poznejši zbori. Na papeževo zahtevanje je razpisal cesar leta 1473. državni zbor v Augsburg. Tu so prav živo opisovali revščino in stisko slovenskih dežel. Cesar je zagotavljal, da se je združil s papežem k složnemu delovanju za obrambo svojih dežel in za odpor proti Turkom. Zahteval je, naj se izvrši načrt, ki so ga pred dvema letoma sprejeli v Regensburgu in naj tudi nemška mesta pošljejo 1000 konjikov na pomoč. Toda ob tej zahtevi so se obravnave razbile. Leto pozneje je bil v

Augsburgu nov državni zbor. Lepo število imenitne gospode je bilo zbrane: cesar, danski kralj, papežev poslanec, mnogo knezov, prelatov in škofov. Cesar je zopet zahteval, naj se regensburški sklepi nemudoma izvrše. Mesta naj nabirajo peščev in konjikov in naj jih takoj pošljejo cesarskemu stotniku, kadar pride povelje. Stanovi in mesta so slednjič sprejeli cesarjeve predloge. Pa to je bilo tudi vse. Komaj, da so izvolili potrebne komisarje za izvršitev sklepov, ki so ostali na popirju.

Pet let pozneje (1479) je Friderik zopet moledoval pri nemških knezih za pomoč. Takrat se je vršil državni zbor v Nürnbergu. Cesarski poslanec, grof Schaffrid-Leiningen, je zgovorno opisoval, kako hudo se godi cesarskim dednim deželam. Ako ne pride pomoč in podpora, bodo njih prebivalci prisiljeni, pogoditi se s sovražnikom ali pa deželo zapustiti. Turki so jih napadli triindvajsetkrat. Dežele so tako obubožane, opustošene in oplenjene, da skoraj nihče ne more v njih prebivati in je treba živila uvažati od drugod. — Cesar je takrat tirjal le 6000 do 7000 mož za prvo silo, katerim je hotel dodati še 2000 vojakov iz svojih dežel. S temi upa sovražnika tako dolgo zadrževati, da se zbere močna armada.

Cesar menda sam ni pričakoval mnogo uspeha od tega zbora, ker se ga niti osebno ni udeležil. In res je državni zbor odgovoril na predloge njegovih poslancev: ker je zbranih premalo knezov in zastopnikov mest, ne more ničesar skleniti. — Nič bolje ni bilo z drugimi državnimi zbori. Videlo se je, da nemškim knezom ni bilo mar, pošiljati vojake in žrtvovati kaj v obrambo slovenskih dežel.

Večjega pomena je bila pomoč, ki je došla Slovencem v turških bojih od papežev in katoliške cerkve. Turški boji so bili verski boji v pravem pomenu besede. Kakor je gnalo Mohamedove častilce v boj divje sovraštvo zoper krščanstvo, tako so tudi Jugoslovani s svojim junaštvom h krati branili „krst častni in svobodo zlato“. Papeži so jim bili v tem obupnem boju močna opora, ker so jih podpirali z denarjem in s svojim mogočnim vplivom. — Ko je vneti Janez Kapistran peljal svoje križarske čete pred Belgrad, je bilo med njimi gotovo tudi mnogo Slovencev. Od tedaj se je pri nas neprenehoma oznanjevala križarska vojska proti Turkom. Svetna in redovna duhovščina je s prižnice izpodbujala ljudstvo na obrambo vere in domovine. Posebno so se pri tem odlikovali duhovni sinovi Kapistranovi, frančiškani. — Leta 1464. je imenoval papež Pij II. lavantinskega škofa Rudolfa za svojega poslanca na Nemškem, da pridobi kneze in cesarja za križarsko vojsko. Rudolf je imenoval za svojega komisarja ljubljanskega škofa Sigismunda Lamberga in mu poveril nabiranje križarjev. V ta namen so se vršile posebne cerkvene pobožnosti s pridigami in slovesnimi obhodi. Vsi, ki so se hoteli udeležiti vojske, so dobili posebna križarska znamenja. Kdor se je sam ni mogel ali ni hotel udeležiti, je lahko oborožil mesto sebe koga drugega. Vsi križarji so bili deležni popolnih odpustkov in oproščeni vseh cerkvenih kazni. Po cerkvah so se postavili nabiralniki in nabrani milodari so se imeli porabiti za križarske namene. Vsi oznanovalci križarske vojske so bili deležni popolnih odpustkov kakor

vojaki sami. Vsak križar je moral imeti toliko, da se je šest mesecev sam vzdrževal. Leta 1469. je papež Pavel II. še posebne milosti naklonil tistim, ki bi Metliko in Slovensko krajino branili pred Turki. — Na državnih zborih so bili vedno papeževi poslanci tisti, ki so odločno poudarjali potrebo državne pomoči, navdušeno izpodbujali kneze in cesarja na križarsko vojsko. Seveda so bili njihovi opomini vedno le glas vpijočega v puščavi.



Utrdbe pri Železni Kapli na Koroškem.

Slovenci so se zavedali, kje jim je iskati v sili zavetja in pomoči. Priča temu je prošnja kranjskih stanov do papeža Siksta IV. Cerkveni poglavar je storil, kar je mogel. Trudil se je, spraviti vladarje med seboj, in pošiljal poslance na vse strani, da bi pregovorili kneze za skupno vojno podjetje proti Turkom, a uspeha ni dosegel. Razglasil je 28. junija 1475 tudi bulo (pismo), v kateri izpodbuja duhovščino, da z molitvijo, besedo in nabiranjem darov podpira priprave za križarsko vojsko zoper Turke. V ljubljanski stolni cerkvi so morali opraviti litanije in slovesne obhode za srečno vojsko zoper Turke. Tudi ta sredstva spričo nebrižnosti cesarjeve niso mnogo pomagala.

Kar je ob turških napadih posebno obteževalo uspešno brambo dežele, je bilo to, da so Turki izprva napravljali svoje roparske pohode nenadoma in z veliko naglico. V njihovih četah so bili sami lahki konjiki, ki so se kakor blisk prikazali v deželi, drli z velikansko hitrostjo naprej, kakor vihra iznenada planili na prestrašeno prebivalstvo, oplenili in požgali pokrajino, še preden je mogel kdo misliti na odpor, in naglo zopet odšli. Zato so morali deželni stanovi pred vsem skrbeti za to, da so se vesti o pretečih napadih kar najhitreje

iz Hrvaške sporočile na Kranjsko in dalje po sosednih deželah, da si je moglo ljudstvo poiskati varnega zavetja in rešiti pred grabežljivim Turkom, kar je bilo v naglici mogoče.

O štajerskih stanovih čitamo leta 1475., da so opazovalne straže postavili na turški meji in jih vzdrževali na svoje stroške. Isto napravo so na shodu v Mariboru sklenili vpeljati odborniki vseh treh notranjeavstrijskih dežel. S „tedenskim vinarjem“ se je imela ta mejna straža vzdrževati.

Kmalu je prišlo v navado, da so Hrvatje ob času nevarnosti pošiljali na Kranjsko pismena poročila o gibanju turških čet, takozvane „Turške glase“. Brzi seli so jih prenašali iz kraja v kraj in napovedovali prihod Turkov. Grajski stotniki, poveljniki trdnjav in mest so potrjevali prejem s svojim podpisom. Že l. 1479. čitamo, da je Lovro Turjaški iz Hrvaškega sporočil kranjskemu vicedomu o pretečem turškem napadu. Listi s to novìco so potem švigali sem ter tje. Vicedom jo je sporočil v Tržič z opominom, naj se razširi po vsem Gorenjskem. Koroški namestnik jo je zvedel iz Celja in jo takoj naznanil Beljačanom, beljaški sodnik pa svojemu gospodu na Bavarsko. V dveh dneh je bila preteča nevarnost splošno znana. — Mnogo takih „Turških glasov“ iz 16. stoletja je še ohranjenih. Pisani so z glagolico v hrvaškem jeziku. Za zgled naj tu navedem odlomek iz l. 1566.: „To sam otil dati na znanje, da i vi od grada do grada po vsem Vinodolu do Tersata in na Riku i dalje na Pivku, na Kras i tja do Lublane te iste glase oznanite, da se vsaki zna držati pripravan i ot toga čuvat se, da se ka škoda ne primeri, ne ino Bog s vami.“ Ako so „glasi“ došli o pravem času, so se ljudje že mogli pripraviti na neprijetni obisk in poiskati varno zavetje.

Mnogokrat pa so došli prepozno, ker so bile turške trume hitrejše. Zato se je polagoma razvil drugačen način sporočevanja, kì je ostal v rabi vsa poznejša stoletja. To so bili — kresovi.

Kresovi so postali značilna svarilna znamenja za naše kraje. Kadar so plamteli na gorah, tedaj je naznanjal njih zubelj, da je Turek v deželi. Rabili so jih že ob prvih turških napadih. S časom pa so postala kresišča stalne stražnice, redno zastavljene s čuvarji, ki so morali ob preteči nevarnosti takoj dati znamenje prebivalstvu. — Na določenih vrhovih je bilo nagromadenih več sto tovorov suhega lesa. Poleg gromade so stali nabasani možnarji. Ko je stražnik zagledal sovražne trume, je zažgal možnar in podkuril kres, ki je spravil po koncu vse prebivalstvo po okolici. Za prvim kresom se je zasvetil drugi, tretji, in v par urah je vedela vsa dežela, da Turek zopet pleni in mori po njej. — Turške napade je bilo navadno pričakovati s treh strani. Pridrli so ob Savi mìmo Brežic in po dolini Krke, ali pa čez nižave ob Kolpi preko Kočevja in Ribnice. Včasih so si izbrali tudi pot ob morju: čez Senj, Vinodol, Reko in Istro. Ob vseh treh progah so bila določena kresišča, ki so sporočala dobljena znamenja naprej, dokler ni bila po njih opozorjena posadka ljubljanskega gradu. Za napade po dolini Save in Krke so bili določeni kraji: Mehovo—Hmelnik—Št. Peter pri Žužemberku—Primskovo—Višnja Gora—Marija Magdalena pri Šmarju—Ljubljanski grad. Kadar so Turki pridrli preko



Utrdbe stiškega samostana.

Kolpe in Bele krajine, so goreli kresovi v sledeči vrsti: Vinica—Poljane—Kostel—Fridrihštajn—Ribnica—Ortnek—Turjak—Ig—Ljubljana. Preko Istre se je naznanil njihov prihod po kresiščih: Učka gora—Mahrenfels—Klana—Gutnek—Šilentabor—Senožeče—Postojna—Lož—Vrhnika—Ljubljana. Iz Ljubljane so šla znamenja naprej po Gorenjskem

proti koroški meji v sledeči vrsti: Šmarna gora—Gorenji Kamnik—Šmarjetna gora—Radovljica—Sv. Peter pri Begunjah—Bled—Jesenice—Bela peč. — Kresovi so torej namestovali sedanji telegraf in njih krvavi svit je napovedoval deželi strašne dneve boja in požiga.

* * *

Kakor je spomin na kresove tesno združen s turškimi boji, tako imamo v slovenskih deželah ohranjene še spomenike druge vrste, ki pričajo o tedanjih hudih časih, to so utrjene cerkve ali tabri. Edino varno zavetje pred turškimi roparji so našli prebivalci v raznovrstnih trdnjavah, obzidanih mestih, utrjenih gradovih in drugih naravno ali umetno zavarovanih krajih. Ker so imeli turški napadi le značaj roparskih pohodov, zato njihove čete niso imele s seboj težkih topov in drugega oblegovalnega orodja. Tudi niso radi izgubljali časa z dolgotrajnim oblegovanjem mest in gradov, ampak si raje poiskali žrtev in plena tam, kjer je bilo oboje lažje dobiti. Za varnim zidovjem, za jarki in nasipi si je prebivalstvo najlažje rešilo življenje in imetje. To je bil edini uspešni način samoobrambe. Zato vidimo, da so tudi vladarji najbolj skrbeli za utrjevanje mest in napravo drugih zavarovanih krajev.

Že leta 1416. je vojvoda Ernest ukazal utrditi mesto Ljubljano, popraviti in razširiti mestno ozidje, napraviti nasipe in jarke. Ko je pozneje turška nevarnost postala še silnejša, je cesar Friderik l. 1448. ukazal vsem ljubljanskim okoličanom, naj prihite s sekirami, lopatami in drugim orodjem meščanom na pomoč, da popravijo ozidje, rove in okope, češ, da bodo imeli ob času nevarnosti v mestu varno zavetje. Ogroženi Metliki je cesar l. 1464. odpustil polovico vseh davkov, da si meščani lažje napravijo trdno ozidje okoli mesta, l. 1467. je ukazal utrditi Celje.

Prav turška nevarnost je bila vzrok, da je proti koncu 15. stoletja na Slovenskem nastalo mnogo novih mest in trgov. Cesar Friderik je radodarno podeljeval mestne pravice, ki so bile za meščane važen vir dohodkov, da je s tem pomnožil število utrjenih in zavarovanih krajev v deželi. L. 1447. je skoraj ob istem času povzdignil v mesti Krško in Lož. Da si morejo kraj utrditi, je podelil Ložanom pravico, prirejati semnje in je vse nove naseljence oprostil davkov na šest let. Naslednje leto je ukazal kmetom okoli Slovenjega gradca, naj mesto ograde z jarki in nasipi, da imajo v sili zavetje. L. 1478. je Višnjagora postala mesto. Višnjani so dobili pravico, pobirati cestnino, po en vinar od tovora, in imeti tri semnje, da morejo svoje mesto zataboriti. Sedmega majnika istega leta je ukazal cesar obzidati vipavski trg.

Trdnjave drugačne vrste so nastale ob deželnih mejah in gorskih soteskah, da so branile sovražniku prehod. L. 1477. so koroški stanovi vsemu prebivalstvu naložili „deseti vinar“, to je deseti del od dohodkov kot turški davek. S tem denarjem so sezidali trdnjave ob važnih prelazih pri Železni Kapli, pri Guštanju blizu Korena in pri Sv. Magdaleni na Malem Ljubelju. Slične utrdbe so napravili Benečani

na Predelu in v furlanski nižavi od izliva Soče do Gorice. Tudi pri Trstu so bili prehodi zagrajeni. Kranjska je žal ostala nezavarovana, ker so njene meje proti vzhodu in jugu popolnoma odprte in bi jih bilo treba utrditi z močnimi trdnjavami, kakršne so šele pozneje nastale na Hrvaškem in v Vojaški krajini.

Obzidani trgi in zavarovana mesta so pač nudila zavetje bližnjim okoličanom, tudi gospoda je bila varna na svojih utrjenih gradovih, toda kmečko ljudstvo po deželi je bilo po večini na milost in nemilost izročeno turškemu nasilju. Začelo si je tudi graditi svoje trdnjave, večjidel okoli cerkva, katere je hkrati s svojo svobodo in življenjem branilo proti polumescu. Tako so nastali znameniti tabri.



Šilentabor.

Beseda „tabor“ ali „taber“ je menda staronemškega izvora in pomenja utrjen kraj, trdnjavo. Valvasor pripoveduje, da so pričeli graditi tabre l. 1471. Za vzgled so jim menda služile slične utrdbe, ki si jih je ljudstvo napravljalo na Sedmograškem ob sovražnih napadih.

Na primernem kraju blizu vasi, na kakem nizkem griču ali pa tudi sredi gozda so napravili trden stolp z močnim ozidjem, kamor so se ob času nevarnosti zatekli ljudje in spravili tudi svoje imetje. Največkrat pa so utrdili domačo cerkev, oziroma pokopališče z ozidjem, stolpi, rovi in nasipi. Tu je bilo dovolj prostora za vse prebivalstvo iz okolice. Da se je „tabor“ mogel dalj časa držati, je imel prostorne shrambe za živila, skladišča in vodnjake. V zidovju in stolpih so bile napravljene strelne line. Branitelji in zapovedniki tem trdnjavam so bili navadno domači duhovniki ali plemiči iz okolice. Med tem, ko so mladeniči in možje stali na ozidju, streljali na Turke, valili kamenje in debla na nje, so starčki, žene in otroci klečali v

cerkvi pred altarji, prosili Boga za zmago in rešitev. Dvojna lepa misel se izraža v teh cerkvenih trdnjavah. Slovenci so se zavedali, da s svojim življenjem branijo verske svetinje in da jim je v obupnem boju poleg osebnega junaštva potrebna božja pomoč, katero so si hoteli zagotoviti s tem, da so branili svoje svete kraje.

Ali so tabri nudili ljudstvu dovolj varno zavetje?

Splošno smemo reči, da so bile te trdnjave primerne svojemu namenu in so neštete množice rešile bridke sužnosti ali pa gotove smrti. Ako je tabor le nekaj dni vzdržal naskoke sovražnikov, ki niso bili pripravljeni na dolgotrajno obleganje, je bilo prebivalstvo že rešeno. Turki so dirjali naprej in si drugod poiskali plena. — Ko so leta 1478. Turki morili in požigali po Koroškem, so se prebivalci Starega trga zatekli v svojo cerkveno trdnjavo. Mož sicer ni bilo mnogo, vendar so hrabro odbijali naskoke sovražnikove. Razsrjeni začno Turki goreče puščice streljati na cerkev in brambovce. Toda oprezni čuvarji so zabranili požar. Osramočeni so morali Turki oditi v veliko veselje hrabrih braniteljev. Še sedaj priča o tem dogodku sledeči nemški napis na cerkvenem ozidju: „Leta 1478. so pričeli Turki to božjo hišo v torek 4. avgusta ob sedmi uri naskakovati z vso silo in so jo trikrat zažgali, toda rešila sta jo ljubi sveti Rupert in sveti Maksimilijan s svojimi zaslugami pri Bogu, ki je pokazal svojo milost in znamenja. Maloštevilni možje so branili ozidje.“ — Gotovo so bili tabri priče velikega junaštva, o katerem žal zgodovina ničesar ne poroča. Večinoma se je v njih ljudstvo z uspehom branilo proti Turkom, večkrat pa je našlo tudi smrt v plamenu goreče cerkve ali pod mečem sovražnikov.

Kako potrebni in rabni so bili tabri za časa turške sile, priča že njihovo veliko število po vseh slovenskih deželah. Prav mnogo se jih je ohranilo skozi vsa stoletja do današnjega dne.

Posebno velik je bil tabor pri cerkvi sv. Štefana v Košani. Postavili so ga prebivalci dvanajsterih vasi v košanski dolini v začetku 16. stoletja. Imel je jajčasto obliko, šest stolpov po štiri nadstropja visokih in 24 pritličnih shramb. V spodnje prostore so spravljali vino, živila, strelivo, pa tudi ženske, starčke in otroke. Nad temi shrambami so bili leseni hodniki, kjer so stali branitelji tabra. Obrambi so služili tudi močni zidani stolpi s strelnimi linami, iz katerih so s puškami in topiči streljali na sovražnika. Tabor je imel svojo posebno upravo. Vsako leto so se zbrali 25. aprila, na praznik sv. Marka, ko je bil v Košani semenj, možje iz okolice, da pregledajo, v kakšnem stanu so utrdbe, kaj je treba popraviti in preskrbeti, in da volijo upravitelje. Na čelu uprave je bil „gvardijan“ (nadzornik), kateremu je bilo prideljenih 12 do 13 kapitanov; bližnje gospostvo je imelo sodno pravico. „Gvardijan“ je imel v posesti ključe k tabru in je bil odgovoren za vse stvari, ki so bile v njem; blagajne in račune je vodil „višji kapitan“. — Ko so v 18. stoletju ponehali turški napadi, je služil košanski tabor za občinsko skladišče. Zdaj je že večinoma razpadel.

Ker je še pri cerkvah opaziti vsaj sledove nekdanjih utrdb, naj jih tu nekaj navedem. Največ jih je najti na Kranjskem in v Istri,

veliko manj na Štajerskem in Koroškem. Spomin na nje se je ohranil v krajevnih imenih: „Tabor“, „na Tabru“.

Na Notranjskem so bili sledeči tabri: Šilentabor pri Zagorju, zidan leta 1471., velikanskega obsega; grad „Predjama“, grad Prem, „Pod jamo tabor“ pri Podstenju, Košana, Tabor pri župni cerkvi v Vremah, vas Britof na Tabru, Tabor v Dolenji vasi pri Senožečah, Tabor pri Vrabčah, Tabor pri Št. Vidu, Tabor pri Ustjah, Tabor v vipavskem trgu, Studeno, Begunje pri Cirknici, Cirknica, Zgornji in Spodnji Logatec, Tabor pri Zavracu, Tabor v Žireh. Med največje je prištevati tabor ob cerkvi sv. Urha pri Nadlišku, ki so ga sezidali grofi Turjaški.



Tabor na Sveti gori ob Savi.

Na Gorenjskem: podružnici sv. Nikolaja pri Šmarju in sv. Ahacija pri Turjaku, vas Taberje pri Sostrem, Št. Jakob ob Savi, Šmarna gora, sv. Urh pri Horjulu, Primskovo, Št. Jurijska gora, Repnje, Komenda, Šmartin v Tuhinjski dolini, Češnjica, Krtina, Dob, Goričica pri Domžalah, podružnica sv. Kunigunde na „Tabru“ pri Ihanu, Cerklje (župna cerkev), Poljane, Predvor.

Na Dolenjskem: Loški potok (župna cerkev), Podtabor v Strugah; kočevski tabri: Stara Loka, Mösel, Morobitz, Neseltal, Osilnica, Göttenitz; vasi: Stari tabor in Novi tabor in v Crmošnjicah; Trebnje, Mirna peč, Semič.

V Primorju: Tabor v Škocijanu, Repentabor, Tabor v Štijaku, Dutovljah, Sežani, Štanjelu, Tomaju in še mnogo drugih.

Na Štajerskem imajo znake nekdanjih utrdb: razvaline Zajčkega samostana, župna cerkev v Žalcu, samostan Jurjevo in Gornji Grad, kjer je ljubljanski škof Ravbar dal napraviti močno ozidje in jarke.

Po nekaterih krajih Kranjske in Istre se je ljudstvo ob turških napadih rado zatekalo v mnogoštevilne podzemeljske jame in dupline, o čemer še sedaj pripoveduje ljudsko sporočilo. Zavetišče te vrste je bil „Šmajdov grad“ pri Kranju, v strme skalnate bregove Kokre vsekana jama, ki je bila dobro utrjena. Valvasor imenuje slična zavetišča: jamo S. Servolo v Istri, Luknjo in Lebinico pri Dupljah, jame pri Smledniku, Krki, v dolini Iške in druge. Med najzanimivejše pa spadajo takozvane „Matjaževe kamre“ pri Zavracu nad Logatcem. Ta prostorna in skrita jama se je zapirala z železnimi vrati. Napravilo jih je loško gospostvo v varstvo prebivalstva.

Na Koroškem je bil na Djekšah tabor, ki je še precej ohranjen.

* * *

Načrtajmo še tu kratko posledice silovitih turških napadov:

Najhujša posledica dolgotrajnih, obupnih bojev je bilo občutljivo zmanjšanje prebivalstva po slovenskih deželah. Leto za letom so prihajali Turki v naše kraje in najdragocenejši plen, ki so ga odpeljali, so bile neštete trume otrok, mladeničev, mož, deklet in ženâ. Zgodopisci tiste dobe navajajo prav strašne številke. Že po prvem napadu l. 1469., ki je veljal zlasti Beli krajini, je baje turški paša sultanu v dar poklonil 500 ugrabljenih zalih dečkov in prav toliko deklic. Okoli 30.000 ljudi je bilo tisto leto odpeljanih v sužnost. Pri naslednjih napadih so zabeležene enako visoke številke. Leta 1471. cenijo število jetnikov na 15.000, l. 1474. na 6000, pri velikih napadih v letih 1478 do 1480 poprečno vsako leto 20.000 do 30.000. Ni pretirano, ako rečemo, da so Turki odpeljali gotovo nad sto tisoč naših ljudi in da so jih najmanj toliko tudi pobili. To je bilo pa zlasti za Kranjsko, ki itak ni bila gosto naseljena, občutljiva izguba.

Ižmed vseh stanov je najhujše zadelo kmeta. Gospoda in meščani so bili zavarovani za močnim ozidjem, kmet je postal z družino in imetjem vred plen divjih roparjev, ako se mu ni posrečilo ob pravem času ubežati. Po raznih okrajih je bilo na stotine zemljišč brez gospodarja in obdelovalca. Na razsežnem gospodstvu graščine Kostel ob Kolpi je bilo v začetku 16. stoletja le pet zemljišč zastavljenih. Bistriški kartuzijani so prosili za odpis davkov in desetine, češ, da jim Turki niso le vsega pokončali in požgali, ampak tudi vse podložne kmete odpeljali v sužnost. Kočevcem je cesar Friderik l. 1492. dovolil, da si smejo s krošnjarjenjem služiti kruh, ker se vsled turških napadov s poljedelstvom niso mogli več preživljati. Trumoma so zapuščali kmetje svojo zemljo in svoje dvore, si iskali zaslužka v mestih in trgih ali pri kupčiji, ker so jim redno vse, kar so pridelali, ugrabili tuji roparji. Prišlo je tako daleč, da so ljudje resno mislili, popolnoma zapustiti svojo domovino in si drugod poiskati mirnejših selišč. — S kmetom so seveda trpeli vsi drugi stanovi, pred vsem plemstvo, ki je dobivalo od njega svoje glavne dohodke. Ako podložniki vsled turškega ropanja niso mogli redno plačevati letnih davščin, je obubožala tudi gospoda. Ker so se pa graščaki trudili, da bi vzlic strašni stiski, ki je takrat tlačila kmečki stan, svojim pod-

ložnikom vendar izželi kolikor mogoče visoke davščine, postalo je ljudstvo nezadovoljno in se v svoji obupnosti s silo uprlo proti gospodi. Kmečki upori 16. stoletja so tudi posledica turške sile.

Trgovina, ki pri nas nikdar ni bila posebno razvita, je vsled vedno preteče nevarnosti enako trpela. Zlasti v hrvaške dežele, s katerimi so Štajerci in Dolenjci živahno tržili, se trgovci niso več upali. Živine in domačih pridelkov itak ni bilo mogoče izvažati, ker je vse postalo plen ropaželjnih Turkov.

Z ljudstvom vred je bila hudo oškodovana tudi cerkev. Turki so posebno zasledovali duhovnike in redovnike, ki so bili voditelji ljudstva v tem verskem boju. Župnik Unrest poroča, koliko njegovih duhovnih bratov je bilo pri obrambi tabrov l. 1478. grozovito umorjenih, in dve leti pozneje je bilo med ujetimi kristjani nič manj nego 500 oseb duhovskega stanu odpeljanih v sužnost. Marsikje so se samostani vsled turških napadov popolnoma razdružili (Gornji Grad), drugod so bili menihi do zadnjega ujeti in pobiti. Skoraj povsod pa so bila samostanska poslopja porušena in požgana. — Cerkveni dohodki so se vsled žalostnih gospodarskih razmer silno skrčili, cerkvena posestva so bila vsled velikih davkov in vojnih naklad kmalu zadolžena, mnoge ustanove za cerkvene, dobrodelne in šolske namene so prenehale. Vse to se pojavlja zlasti v začetku 16. stoletja in je mnogo pripomoglo, da je luteranstvo v naših deželah našlo ugodna tla.



Razvaline tabora Nadlišek.



Na potu.

18. Zgodovinski dogodki v narodnih pesmih in pripovedkah.

Dokler narod še nima svoje pismenosti in svojega slovstva, mu je ustno sporočilo edini vir za spoznavanje preteklosti. Narodna pesem in pripovedka, ki se podedujeta od rodu do rodu, sta zvesti spremljevalki vseh važnejših zgodovinskih dogodkov. Med Slovenci je bilo nekdaj mnogo takega narodnega blaga, kjer je ljudska domišljija po svoje okrasila in raztolmačila zanimive dogodke svojega časa. Kar pripoveduje furlanski zgodovinar Nicoletti v 16. stoletju o Tolmincih, da radi prepevajo o svetnikih, o kralju Matjažu in drugih odličnih osebah svojega naroda, to velja tudi o drugih Slovencih. Marsikatere teh junaških pesmi in pripovedk je sicer že časa tok izbrisal, vendar so tudi tiste, ki so se ohranile, za nas velike važnosti. Ne smemo sicer v njih iskati čiste in neskaljene zgodovinske resnice, vendar nam pričajo, kako je ljudstvo pojmovalo in presojalo dogodke svoje dobe. Kar zgodovina le suhoparno izraža z imeni in številkami, to narodna pesem in pripovedka sporočata v pesniški obliki, z gorko besedo in živo domišljijo. In kar je tamkaj megleno in nedoločno, to postane v pesmi pestro in živo. V njej vse živi, se giblje, govori in čuti. Zato so narodne pesmi najpristnejši izraz ljudske duše.

Zgodovinskih dogodkov iz zgodnjega srednjega veka ljudski spomin ni skoraj nič ohranil. Nahajajo se le tu in tam še redki sledovi, vse drugo so zabrisali poznejši bojeviti časi. Nazaj v 12. ali 13. stoletje segajo pripovedke o početku raznih samostanov, romarskih cerkva, nekaterih gradov in mest. Okoli Št. Vida na Dolenjskem je bila še v začetku prejšnjega stoletja razširjena pesem o treh belih



Viteški dvoboj.

menihih, ki so prišli iz tujine, ustanovili stiški samostan in učili ljudi umnega kmetovanja. Ime zajčkega samostana razlaga narodna pripovedka, češ, da je spečemu mejnemu grofu Otakarju zajec pod pazduho zlezel, zato je grof samostan, ki ga je na tistem kraju ustanovil, po tej živali imenoval. Spomin na molčeče menihe in njihove ponočne molitve še ohranjuje pripovedka o „ponočni procesiji zajčkih menihov“. Okoli Maribora je med ljudstvom zlasti znana „sveta Sofija“, grofica Rogaška in ustanoviteljica studeniškega samostana. Grob Seifrida Marenberškega, znanega nasprotnika kralja Otakarja

in ustanovitelja tamošnjega samostana, ki je umrl v sluhu svetosti, je postal celo sloveča božja pot in razne pripovedke so nastale o njegovi smrti. Enako je tudi o življenju, delovanju in čudežih blažene Heme, grofice Krške, bilo razširjenih mnogo legend.

Kakor bršljin razvaline starih gradov, tako prepletajo tudi spomin na njihove prebivalce razne pesmi in pravljice. Iz njih se dajo na drobno posneti vse razmere po gradovih tedanjega viteštva. V nasprotje z lesenimi in rujavimi kmečkimi hišami se zidani grad vedno imenuje „skalen grad“, „svetel grad“ ali „beli grad“. V belem gradu stanujeta „žlahtni gospod“ in „žlahtna gospa“, ki imata še druga gospodarska poslopja.

Stoji, stoji tam beli grad.
Je v gradu žlahten gospod mlad.
In v gradu žlahtna je gospa
z njim poročena pusta dva.
Pristav'co belo imata,
v pristav'ci mlado majerco.

Znamenit del gradu je grajski stolp z linami, od koder je lep razgled daleč na okoli. Od tu se stražnik ozira za sovražno vojsko, tu pričakuje grajska gospa, da zagleda napovedane goste ali vračajočega se soproga, od tu se ozira grajska gospodična po zaželjenih snubcih.

Breda vstaja, ko se dan zazori.
Se sprehaja sem ter tje po dvori,
si odpirat ide gornje line
ide gledat doli na ravnine
— — — — — — — —
Ravbar zjutraj rano vstajal,
se po gradu je sprehajal,
line hodil si odpirat,
dol na zlato polje gledat.

Mnogobrojna je grajska družina, ki streže gospodi. Imenujejo se: kuhar ali kuharica, hlevar, vrtnar, paže, mojškra, majer ali majerca. Ne manjka tudi prebrisani Pavliha ali grajski norec, ki z raznimi burkami razveseljuje gospodo, pa vzlic svoji dozdevni neumnosti marsikatero modro ugane.

Le grajski norec se smeji,
tako-le pravi, govori:
„Močno, močno se meni zdi,
da mlada Zora mrtva ni.“

Glavno opravilo vitezov je boj. Kar jim še preostane časa, ga porabijo za lov ali za viteške igre (turnirje).

Turnirji so dali zgodovinsko podlago znani narodni pesmi „Pegam in Lambergar“. Kaj pa izraža naslov? Priča nam, da je ta pesem gotovo nastala proti koncu 15. stoletja, ker je spomin na viteške igre v njej strnjen z zgodovinskimi dogodki, ki so se vršili za časa cesarja Friderika III. in Maksimilijana. „Lambergar“ tu pomenja slavnega viteza Gašperja Lamberga, iz znane rodbine, ki se je bila okoli

l. 1396. naselila na Kranjskem in dala ljubljanski škofiji prvega škofa Sigismunda. Izprva je bil Guttenberg pri Tržiču rodbinska posest. L. 1436. pa je kupil Jurij II. Lamberg, brat škofa Sigismunda, grad Kamen pri Begunjah. Njegov sin Gašper je posebno slovel zaradi svojega junaštva in spretnosti v turnirjih. Nič manj kot petinosemdesetkrat se je meril z raznimi vitezi in bil skoraj vedno zmagovalec. Le cesarju Maksimilijanu in trem drugim gospodom je podlegel na bojišču. Ni čuda, da se je njegova slava razširjala daleč na okoli, da so njegova dejanja poveličevali v pesmih in slikah. Valvazor pripoveduje, da je bila ob njegovem času v gradu Kamnu na steni videti slika, ki je predstavljala boj nekega Lamberga z neznanim češkim velikanom. Ljudstvo po okolici pa je v pesmih proslavljalo junaškega



Stari Guttenberg pri Tržiču.

zmagovalca. In „Pegam“, ki zabavlja cesarju in izziva Dunajčane? Prvotni tip temu Lambergovemu nasprotniku je dala oseba češkega viteza Jana Vitovca, vojskovodja celjske grofice Katarine (prim. Pegam-Pehajm-Behaimb). Bil je na Kranjskem v slabem spominu zaradi ropanja in požiganja po Gorenjskem, ko se je bojeval l. 1458. odločilni boj za celjsko dediščino. Ljudska domišljija je napravila iz njega bojnega velikana s tremi glavami, ki mora pa vendar podleči hrabremu Lambergarju.

Izmed drugih zgodovinskih oseb, ki so zapustile med ljudstvom trajen spomin, je omeniti posebno viteza Erazma iz Predjame in Andreja Baumkircherja. Njuni zgodbi smo že omenili na drugem kraju. Značilno je, da se ljudsko sporočilo o teh dveh roparskih vitezih in pustolovcih zelo vjema z zgodovinsko resnico.

Tudi celjski grofi so tako globoko posegli v zgodovino našega naroda, da ni čuda, ako se je spomin na nje ohranil v narodnih

pesmih in pripovedkah. Najbolj je bil ljudstvu znan lahkoživi in bojeviti grof Friderik II., ki je umrl leta 1454., in nesrečna Veronika Desiniška, prav tako mogočni Urh II., zadnji Celjan. Ljudsko sporočilo slika celjske grofe kot pohotne, nasilne ljudi, ki so podložnim kmetom ugrabljali hčere in žene in jih jemali k sebi v grad. Znana je pripovedka o poplemenitvi Teharjanov. Grof Urh je zalezoval poštena dekleta bližnjih vasi in je po noči preoblečen v meniha hodil vasovat v sosednje Teharje. Pogumni teharski fantje pa sklenejo, ga za ponočne obiske občutljivo kaznovati. Neki večer ga ujamejo in toliko časa drže zaprtega, da jim vsem s posebnim pismom plemstvo podeli. Seveda je misliti pri tem le na posebne pravice in privilegije, kakoršne so dajali včasih gospodje svojim podložnikom. Tudi nagli pogin celjskega rodu spravlja ljudska pripovedka v zvezo z njihovim razuzdanim življenjem. Grof Urh je ugrabil kmetu edino hčer. Zaman pride žalostni oče prosit in rotit neusmiljenega moža, naj mu vrne ljubljenega otroka. Zasmehujoč ga spodi grof iz grada. Zdaj mu kmet razsrjen napove kazen božjo: zgodnjo smrt, pogin celjskega rodu in razpad celjske grofije.

Ljudstvo pripisuje celjskim grofom ustanovitev dveh cerkva: Sv. Treh Kraljev v Tinjah na Pohorju in Marije Device v Svetini. Prvo je dal baje sezidati grof Friderik, ko se je rešil ječe, v katero ga je bil dal razsrjeni oče zapreti; drugo je postavil, ko se je srečno vrnil iz Laškega, kjer ga je imel ferarski vojvoda dalj časa ujetega. Marijino cerkev na Velikem vrhu je zidal neki zidarski mojster z Nemškega. Ko je zidovje že stalo, se je zaman trudil, da bi je lepo pobelil. Ves omet je popadal proč, še preden se je posušil. Grof Friderik se razsrdi zaradi njegove nerodnosti in ga da v ječo vreči. Obupanemu jetniku pa se prikaže po noči Marija in mu naznani, da hoče sama imeti temno cerkev, da je Turki ne bodo mogli ugledati in napasti. Zato je povzročila, da je belež odpadel. Ko mojster grofu to pove, mu je tudi ta odpustil in ga rešil ječe.

Grajska gospoda sploh pri ljudstvu ni ostala v dobrem spominu. Skoraj povsod vedo mnogo pripovedovati, kako so vitezi razuzdano živeli, se med seboj bili; pripovedujejo tudi o raznoterih zločinih in družinskih razprtijah. Stalna oseba v teh mnogovrstnih pravljicah, ki se pripovedujejo sedaj o tem, sedaj o drugem gradu, je zakleta grajska gospodična, ki se v obliki kače solnči na grajskih razvalinah in čuva podzemeljske zaklade. Nedolžen mladenič jo bode nekoč rešil, jo dobil za ženo in za doto neizmerno bogastvo.

Na mesto drugih naj denem tu sem pravljico o starem smledniškem gradu (blizu Vodic na Gorenjskem):

V davnih časih je živel v smledniškem gradu, čegar mogočne razvaline so še danes videti na obraščenem hribu, nek vitez, ki je bil zelo vdan igri s kockami. Ker mu je bila sreča mila, je stavil vedno visoke svote in redno dobival. Vsled tega so se mu pričeli njegovi tovariši odtegovati in nazadnje ni bilo nikogar več, ki bi se upal igrati z vitezom. Zdaj je poklical vitez samega vraga, da bi mu bil tovariš pri igri. Nekoč sta igrala celo noč. Toda sreča se je zdaj izpreobrnila. Vitez je izgubljal svoto za svoto in kmalu je bilo

vse njegovo premoženje izgubljeno. Toda strast mu še ni dala miru. Slednjič zastavi najmlajšo hčerko in svojo lastno dušo, pa tudi sedaj izgubi. Strašen vihar je razsajal tisto noč okoli grada. Drugo jutro so dolgo časa zaman iskali viteza in njegovo hčerko. Našli so ga slednjič v dvorani z ožganim obrazom, od grada pa se je plazila ostudna kača. Ko so hoteli mrliča pokopati, so grobarji začuli v rakvi naenkrat čudno rožljanje. Dvignejo pokrov in pogledajo, pa od mrliča ni bilo videti druzega kakor le čevlje, vse drugo je bil odnesel vrag. O zakleti vitezovi hčerki si pripovedujejo ljudje, da na grajskem hribu čuva neizmerne zaklade, ki so zavezani v treh velikih rjuhah. Nek pastirček, ki se je bil več dni zapored umival v bistri studenčnici ob znožju gore, pa je enkrat to opustil, je tisti dan zagledal



Humberški grad (Hollenburg) in Rožna dolina na Koroškem.

ukleto kačo, ki mu je žalostno rekla: „Ko bi se bil ti deček še danes umil v bistri studenčnici, bi me bil rešil in smel bi bil seči v polne rjuhe cekinov in zajeti, kolikor bi hotel. Tako pa si zapravil svojo in mojo srečo.“ S temi besedami je kača izginila in nihče je ni več videl.

Povest o dveh sovražnih bratih si pripovedujejo okoli Rajhenburga. Tam je videti dva gradova, enega na strmi skali, druzega v dolini. Oba sta bila v davnih časih dom dveh bratov, zadnjih potomcev rajhenburškega rodu. Strastno sta se sovražila in iskala prilike, da se maščujeta drug nad drugim. Nekoč je gledal zgornji Rajhenburžan pri oknu na spodnji grad in v tistem trenotku je stopil tudi njegov brat k oknu in pogledal gori. Sovraštvo jima vzkipi v srcu z vso silo. Hipoma zgrabi zgornji vitez puško in ustreli svojega brata. Ko hlapci iz spodnjega gradu zapazijo, kaj se je zgodilo, zgrabijo za

orožje, naskočijo gornji grad in ubijejo morilca. Glave obeh bratov so spravili v grajsko kapelo, kjer sta bili vedno tako obrnjeni, da sta si gledali oko v oko. In ako jih je kdo hotel drugače obrniti, bilo je čuti milo ječanje, drugo jutro pa so bile glave zopet v prejšnjem položaju.

Nežnejšo povest vedo ljudje na drugi strani Save o Viljemu Ostrovrharju in vilinem prstanu, ki nas uči, da so pogumnim junakom dobre vile posebno naklonjene in da skrbe za njihovo srečo.

Največ spominov se je ohranilo med narodom na turške boje. Ti časi so bili junaška doba Slovencev, ko je moral ves narod skupno braniti vero in svobodo proti ljutim Osmanom. Ta čas se je razvilo viteško življenje in mišljenje narodovo, dvignila samozavest in vzlic bridkim izkušnjam, ga je prešinjal neukročen pogum. Zato je ta doba podala narodnim pesmim in pripovedkam največ snovi in se najbolj vtisnila ljudskemu spominu.

Osebe, katerih junaštvo pesmi opevajo, so deloma domači poveljniki (Ravbar), deloma junaki iz jugoslovanske zgodovine (Ivan Hunjadi, Matija Korvin, kraljevič Marko, Sekely). Turški boji so mnogokrat združili Slovence s Hrvati in Ogri k skupnim vojnim podjetjem. Iz bojev ob Savi in Kolpi so prinesli slovenski vojaki s seboj spomine na vojvoda „Janka“, „kralja Matjaža“ in srbske pesmi o „kraljeviču Marku“, ki so se udomačile med našim narodom.

Eden največjih junakov izza časa prvih turških napadov je Korvinov oče, Ivan Hunjadi. V hrvaških narodnih pesmih je dobro znan pod imenom Janko Sibinjanin (Sibinj = Hermannstadt na Erdeljskem). Slovenska pesem „ženitev Janka vojvode“ pripoveduje, kako je snubil za ženo lepo Janjo iz Temešvara in kako mu je pri tem pomagal sin njegove sestre, modri junak Sekol. Ivan Hunjadi se je skoraj vse življenje bojeval zoper Turke. Proslavil se je že l. 1440., ko jih je prepodil iz Erdeljskega in potolkel 20.000 sovražnikov. Še znamenitejša je bila njegova zmaga l. 1443., ko je peljal križarsko vojsko preko Donave, podil Turke od mesta do mesta in jim odvzel vso Bolgarijo. V balkanskih soteskah je pokončal nad 30.000 Turkov. Sam papež in najmogočnejši evropski vladarji so mu čestitali na teh uspehih. Vojvoda Ivan je takrat sklenil desetleten ugoden mir s Turki. Na prigovarjanje papeževo in drugih vladarjev, ki so mu obljubljali pomoč in hoteli Turke izriniti iz Evrope, je sicer prihodnje leto zopet stopil vojski na čelo in zgrabil mohamedance pri Varni (1444). Toda boj se je končal s popolnim porazom krščanske vojske. Ogrski kralj Ladislav „Varnenčik“ je padel, Hunjadija pa je ujel valaški vojvoda Drakul, zaveznik sultana Murada. Da bi opral sramoten poraz, ki ga je zadel pri Varni, je vojvoda Ivan čez par let iznova zbral 25.000 mož zoper Turke. Med njimi je bilo mnogo Slovencev iz Spodnjega Štajerskega, Ogrskega in Hrvaškega. L. 1448. zadeneta sovražnika skupaj na Kosovem polju. Turška vojska je bila šestkrat večja. Po tridnevnem klanju je bila vsa ogrska vojska pobita, ujeta, in razkropljena. Hunjadija je takrat ujel turški zaveznik Jurij Brankovič. Tri mesece je ostal Hunjadi v ječi. Izpustili so ga še le, ko se je zavezal, da oženi svojega sina Matija Korvina z Brankovičevo

vnukinjo Elizabeto. Vendar se ta poroka ni izvršila. Večer svojega življenja je stari Hunjadi še osvetlil s slavno zmago pri Belem gradu (1456), pa je kmalu nato umrl za kužno boleznijo. Ogri ga po pravici prištevajo med svoje največje junake.

Na Ivana Hunjadija se po vsej priliki nanaša, kar pripoveduje narodna pesem o „kralju Matjažu v turški ječi". Matija Korvin sam ni bil nikdar od Turkov ujet, pač pa velja o njegovem očetu, kar pravi narodna pesem:

„Trikrat je že na vojski bil,
četrtikrat je vlovljen bil,
v turško ječo vržen bil.
V njej ostal je let in dan,
da ni videl belega dne.
in solnca ne rumenega."



Grad Kamen pri Begunjah.

Jetnika reši „Marjetica, turškega cesarja mlajša hčer".

„Ona je k njemu tekala,
mu kratek čas je delala."

Obljubi mu, da ga hoče rešiti sužnosti, ako jo vzame za ženo. Toda jetnik se brani, rekoč:

„Doma imam svojo gospo,
trikrat je lepši, kakor ti,
trikrat je mlajši, kakor ti."

Obljubi pa ji, da jo hoče omožiti s svojim „bratom Matjažem":

„Doma imam brata mlajšega,
in on Matjaž je, kakor jaz,
lepo krono ima, kakor jaz,
tega Matjaža hočem dat,
ak' hočeš ga Marjetica vzet."

Videti je, da je ženitvena pogodba, ki jo je bil sklenil Ivan Hunjadi z Jurijem Brankovičem, dala povod, da je nastala pripovedka o rešiteljici Marjetici. Narodna pesem sicer pripoveduje o sinu, kar velja o njegovem očetu, vendar popolnoma resnično opisuje, da se jetnik brani neveste, češ, da je že oženjen in da ji hoče dati svojega „brata“ (pravilno sina) Matjaža za moža.

Kralj Matjaž je najznamenitejši junak slovenskih narodnih pesmi. Zgodovinsko podlago tej bajni osebi je dal ogrski kralj Matija Korvin, o čegar vojskah s cesarjem Friderikom in Turki smo že preje slišali. Da se je ogrski kralj Matjaž Slovencem tako prikupil, temu so bile vzrok tedanje politične in socialne razmere našega naroda. Slovenci so mnogo občevali z ogrsko državo. Hodili so tje ne le po kupčiji, ampak tudi na vojsko proti Turkom. Zato se je ime ogrskega junaka kmalu med njimi razglasilo. In Matija se je še posebno zanimal za kranjsko deželo, katero je hotel celo kupiti od cesarja Friderika. Še bolj je zaslovel med našim ljudstvom, ko si je v letih 1480—1487. deloma osvojil avstrijske dežele in celo cesarski Dunaj, kjer je začel stolovati, kakor da je postavni vladar v naših krajih. Matija Korvin je že od svojega očeta Ivana Hunjadija podedoval slavo nepremagljivega krotitelja Turkov. Njegova „črna vojska“, v kateri so bili Ogri, Čehi, Moravani in Slovenci, je bila strah sovražnikov.

Narodna pesem pripoveduje, kako se je Matjaž oženil z mlado Alenčico, „kraljico ljubo ogrsko“. Čez tri dni

so prišle cajtinge po nja,
da brž v vojsko se poda.

Ko se bojuje s Turki, ugrabijo ti njegovo ženo in jo odpeljejo na Turško. Matjažu naznani ptica, kaj se je zgodilo. Ta se brž obleče po turško in zdirja na iskrem belcu v globoko Turčijo. „Na sred' Turčije globoke, stoje tri lipe zelene“, pod njimi rajajo Turki. Matjaž plača za raj rumen zlat, si izbere za plesalko svojo Alenčico in se z njo zavrti.

„Ko v tretje raj zarajata,
prot' konjču jo zavijeta.“

Zasedeta ga in se spustita v dir proti Donavi. Da bi Turki izgubili sled, je dal Matjaž svojemu konju podkve na robe prikovati. Tako sta srečno ušla.

V tej pesmi pač ni nič zgodovinskega, razun bojev s Turki. Matjaževa nevesta Alenčica je popolnoma bajno bitje, ker se o njej pripoveduje, da jo je rodila jutranja zarja, da je bila nebeška devica in da so jo rojenice zibale v zlati zibelki. Kakor Matjaž, tudi ona ni umrla, temveč se dvignila nazaj v svetle oblake.

Kralj Matjaž pa Slovencem ni le vzor bojevitega junaka, temveč tudi modrega in dobrega vladarja. V nasprotju s slovenskimi kmeti, katere so trli proti koncu 15. stoletja hudi davki, domače vojske in turški navali, so njihovi sosedje, ogrski kmetje, živeli pod Korvinovo vlado v najsrečnejšem miru. Kralj Matija Korvin je bil velik prijatelj kmetov, branil jih je zunanjih sovražnikov, pa tudi ni pustil, da bi

jih preveč zatirali plemiči in grajščaki. Sam je šel v vinograd, prijel za motiko in zahteval od svojih spremljevalcev, naj kopljejo z njim, da izkusijo, koliko mora trpeti ubogi kmet. Ta dobrota se je razglasila tudi med slovenskimi kmeti in njegovo ime je šlo od ust do ust. Zato pravi narodna pesem:

Ko kralj Matjaž je kraljeval,
tedaj je kmetič dobro kmetoval.



Marija zavetnica v turški sili.
(Slika pri sv. Primožu nad Kamnikom.)

Osebo kralja Matjaža si je ljudska domišljija preustvarila v vzornega vladarja, ki po očetovsko skrbi za svoje podložnike in jih z mogočno roko varuje vseh sovražnikov. Pri tem je naš „kralj Matjaž“ skoraj popolnoma izgubil stik z zgodovinskim Matijem Korvinom. Nikakega sledu ni več o njegovem tujstvu ali ogrstvu, postal je pravi narodni junak slovenski.

Na Koroškem pripovedujejo, da si ga je bilo ljudstvo samo izbralo za kralja na Gosposvetskem polju in da je imel svojo stolico

na Krnskem gradu. Noč in dan so bila odprta vrata njegovega gradu, vsak siromak si je lahko izprosil milosti, vsak zatiranec je našel pri njem pravico. Kralj je bil zelo dober in je dajal same zlate kovati.

Tu se vidi, da so koroški Slovenci združili z Matjaževo osebo svoje najstarejše zgodovinske spomine iz onih časov, ko so še imeli narodno samostojnost, si prosto volili svoje domače vojvode in jim v imenu ljudstva izročali vladarsko oblast.

Ljudstvo tudi ne verjame, da je kralj Matjaž umrl. Tak vzoren junak ne more umreti, on le spi v neki gori stoletno spanje. Enkrat se bode predramil in zopet pridrl s svojo vojsko na dan. Zadnjo bitko bode bojeval na Sorškem polju, kjer bo premagal sedem kraljev in ustanovil večni mir:

„Kjer trivršna smreka rase,
mir bo sklenjen v Sorškem polji,
trije kralji zlate čase
ustanovijo, vse bo bolji.“

Med tem ko je kralj Matjaž lasten le slovenskemu ljudstvu, je njegov vrstnik kraljevič Marko naroden junak vseh jugoslovanskih rodov. Njegovo ime slavijo pesmi od Triglava do Črnega morja in do grškega zaliva. Njegovo osebo je okrasila domišljija narodova z vsemi vrlinami, ki si jih je mogla izmisliti o svojem ljubljencu. Kakor Matjaž je tudi kraljevič Marko vzor boritelja za narod, za pravico, za vero in resnico.

Zgodovinskih spominov je malo v njegovih pesmih in pripovedkah. Po sporočilu je bil sin kralja Vukašina, ki se je l. 1366. z Urošem, sinom mogočnega srbskega vladarja Stjepana Dušana, boril za carstvo v Srbiji, pa je bil slednjič premagan in usmrten. Marko je bil iz početka zelo slaboten deček, toda neka dobra vila mu je dala izredno moč, da je drevje ruval in skale metal. Pozneje je prišel v Prizren na dvor carja Dušana, kjer se je priučil junaškemu obnašanju in pisal „knjige carostavne“. Ko so po Dušanovi smrti nastale razprtije zaradi nasledstva, so modrega Marka poklicali, naj razsodi, komu gre carstvo. Razsodil je proti svojemu očetu v prilog carjeviču Urošu. Ker mu vsled očetove jeze zdaj ni bilo več ostati doma, da si skovati sabljo, vzame buzdovan (bat), pa gre junačit po širnem svetu. Kmalu je zaslovelo njegovo ime. Siromaki so ga blagoslavljali, ker jim je rad pomagal, varoval in branil je vdove in sirote. Turki so se zbali, ako so le čuli njegovo ime. Občeval je z najboljšimi srbskimi junaki in izvršil mnogo junaških činov. Zvest tovariš mu je bil konj „šarec“, ki mu je pomagal v marsikateri zadregi. Marko je junačil nad sto let in umrl na Urvini planini, ko je še preje z mečem zabodel svojega zvestega „šarca“. Pokopali so ga na Sveti gori.

Slovenske pesmi o kraljeviču Marku pripovedujejo, kako je posekal turške goste, ki so prišli na njegov grad, kako je bil od zavidnih vitezov prodan v turško sužnost, pa se je rešil s svojim junaštvom, kako je otel svojo ženo, ki so jo s silo odvedli „trije mladi Nemčiči“, in kako jo je kaznoval za njeno nezvestobo. Marko je tu popolnoma podoben drugim srednjeveškim vitezom, ki potujejo od

grada do grada, iščejo nenavadnih čudnih dogodkov in se proslavljajo z junaškimi deli.

Narodne pesmi se niso le glasile v proslavo velikih junakov, ampak se je z njimi tudi podžigal pogum slovenskih bojevnikov. Nekaj pesmi imamo, ki so pristen izraz takega narodnega navdušenja



Kapela sv. Jurija na ljubljanskem gradu.

in ki so se prepevale, kedar so šli slovenski mladeniči v boj na turško mejo. Za zgled le neko koroško popevko iz Kotmare vasi:

Enga konjča bom si kupil,
enga konjča šimlastga.
Oj pa daleč jaz pojezdim,
dol' na mejo ogrsko.

V eno roko vzamem puškico,
v drugo svetlo sabljico,
pa prav frišno se bom skusil,
za sveto vero katoliško.

Z javnimi molitvami in procesijami se je ob turških vojskah vnemal ljudski pogum. Zlasti Marijine cerkve so bile cilj mnogim romanjem, ker je Marija veljala za veliko zavetnico krščanskega

ljudstva. Takrat je nastala pesem: „O Marija, o Marija, pojdi z nami v kompanijo.“ V cerkvah so ljudje darovali razne lesene ali voščene kipce, ki so spominjali na Turke.

Poleg junakov proslavljajo pesmi tudi žene in dekleta, ki so se odlikovale s hrabrostjo in se bojevale proti sovražnikom. Zgodovinskih spominov na take junakinje je več. Zgodopisci poročajo o neki gospej pl. Turn na gradu Feistenberg, ki se je ob turškem napadu še le vdala, ko so ji krvoločni roparji odsekali obe roki, in o devici na Krškem gradu, ki je skočila s strme pečine v Savo, da se reši divjih Turkov. V narodnih pesmih je zgled takih junaških žen Alenčica, Gregčeva sestrica. Ko so ji Turki ubili brata, se sama obleče po vojaško,

pripaše svetlo sabljico,
svetlo kakor solnce,
ojstro, kakor britvo;
po sredi nje kača leži,
na konci iz nje ogenj gori,
v kačjem strupu je kaljena
za Turke je namenjena.

Potem odhiti na brzem konju v globoko Turčijo, dirja po njej gori in doli in seka Turke.

„Tol'ko jih za njo leži,
ko snopja za ženjicami.“

Pesem nam slika zgled junaštva, ki je imel gotovo svojo zgodovinsko podlago v bojnih činih, s katerimi so se poleg moških odlikovale tudi ženske.

Turški rop narodne pesmi pogosto opisujejo.

„Nocoj je Turek ropal,
nocoj v tamni noči,
ubil mi oča, mater
in mojo mlaj sestrico,
mi ukradel mojo ljubo.“

Ugrabljeni otroci tudi v daljni Turčiji ne pozabijo svoje domovine. Poturčeni brat pripelje svojo sestro, ki se ji toži po stariših, zopet domov. Domači ga ne spoznajo več. „Jerco so sprejemali, Turčina grdo gledali.“ Njemu pa se je milo storilo, da se je domu popolnoma odtujil. Obišče šc enkrat zeleni vrt in utrga rdeče jabelko rekoč:

„Jablan, jablan, jablanca,
bodi srečna ti doma.
Ko sem še pobič bil,
sem tebe jaz vsadil.“

Potem se zavihti na konjiča in zdrči nazaj na Turško.

Značilno je, da rop slovenskih deklet narodne pesmi večkrat opisujejo kot snubitev, kateri se nevesta prisiljena vda. Najlepša pesem te vrste je „Mlada Breda“. Grajska hči zagleda s stolpa v

daljavi lahno meglico in vpraša mater, kaj to pomeni. Mati pa ji je začela razlagati:

„Ta meglica ni ne od vodice,
ta meglica ni ne od gorice,
tud' oblak ni toče hudourne,
izpod neba gnan od sile burne;
to je sapa turških konj meglena,
ki jih polna steza je zelena.
Turki pote jezdijo, oj Breda!



Grbi kranjskih deželnih glavarjev v kapeli na ljubljanskem gradu.

Od strahu Breda skoraj omedli in prosi mater:

Oj nikarte mene Turku dati!
Kaj počela bom v deželi tuji?
Turk je hud, njegova mat' še huji.

Mati jo skuša pomiriti in ji daje nauke, kako se naj obnaša proti svoji tašči. Toda Breda ima hude slutnje, se zjoka in reče materi:

„K'dar mi boste balo nakladala,
nakladala, v skrinjo jo spravljala,
pečo šlarasto mi dobro zvijte,
jo vrh vsega blaga položite;
najpoprej bom peče potreb'vala,
z njo si srčne rane zavez'vala.

Ko pridirjajo turški snubci, jih mati dobro pogosti in napoji. „Jeli so si svatje napivati, jeli so po Bredi vpraševati.“ Mati pošlje po njo. „Gor za mizo so jo posadili, z njo za mizo sladko vince pili.“ Potem ji ženin pokloni dar svoje matere, mladega konja belca, osedlanega z žametovim sedlom in obrzdanega z zlato uzdo.

Nanj mi mlado Bredo posadijo,
z njo po ravnem polju v dir drčijo,
da se dela gosta mi meglica,
oj meglica, turških konj sapica.

Toda v žametastem sedlu je hudobna tašča skrila bodalo. V diru se konj izpodtakne in bodalce se Bredi v prsi zasadi. Še ima toliko moči, da pridirja na grad svojega turškega ženina, kjer jo hoče tašča zastrupiti. Od žalosti obupana gre Breda v svojo spalnico in se vleže v posteljo.

Urno srčne rane si odveže
še tako izpregovori in pravi:
„Teci, teci, srca vir krvavi!
Materi te mili bom poslala,
videla me več ne bo na sveti,
da b' vsaj slišala o meni peti.

Tudi turški ženin od žalosti z njo vred umrje.

Naravno je, da je ljudstvo s posebnim veseljem pozdravljalo tabre, kjer je našlo najvarnejše zavetje. V Spodnji Kapli na Koroškem so za časa turških napadov sezidali trdnjavo Kremljico. Vse ljudstvo po okolici je bilo veselo, ko so jo srečno dovršili. Nastala je pesem, ki se pričenja z besedami:

„Oj ti preljuba Kremljica,
ki si naša zabranica.“

Mnogo je krajevnih pripovedk o turških bojih, ki se z malimi izpremembami tu in tam pripovedujejo. Marsikje so tudi razni spomeniki, ki jih ljudstvo spravlja s Turki v zvezo: „turški križ“, „turške šance“, na pr. pri Železni Kapli na Koroškem. In pri kaki stari cerkvi še hranijo turško podkev ali verigo.

Po Tolminskem je zelo znana bukovska pripovedka o Turkih. Turki so pridrli v soboto proti večeru na vrh bukovskega sedla. Ko začujejo zvonenje iz cerkvenega stolpa, reče turški načelnik: „Le buči, buči sv. Lenart, še nocoj bodo moje mule na tvojem oltarju zobale in moji junaki iz tvoje čaše rujno vince pili!“ Ko pa hočejo Turki naprej, začno se mulam noge vdirati, tako, da se nihče ni mogel z mesta ganiti. Razkačeni Turki so se morali vrniti, in Bukovci so bili rešeni. Še danes se imenuje mesto, kjer so se mule pogrezale, „žrelo“, in v spomin čudežne rešitve zvonijo še zdaj vsak petek ob treh popoldne (?).

Enako se pripoveduje o cerkvi v Svečah na Koroškem, o sv. Janezu pri Bohinjskem jezeru in Materi božji na Homcu.

„Turški križ“ na Tolminski cesti med Ročinjem in Dolenjimi Seli je baje iz l. 1478. Kmetje so bili na bližnjem hribu nanesli mnogo kamenja in ga spuščali na Turke, ki so prodirali ob Soči. Na ta način so mnogo nevernikov pobili. Obupani načelnik pa je potem zasekal z mečem v skalo križ, rekoč: „Pri tem znamenju prisegam, da ne bomo ne jaz, ne moji nasledniki več hodili, koder bela voda (Soča) teče in kjer take gore v nebo mole.“

Nad vasjo Pečnico na Koroškem je strmo skalovje, ki ga ljudje imenujejo Tabor. V tem skalovju je bila nekdaj zelo prostorna jama, ki se je zapirala z železnimi vrati. Ljudje pripovedujejo, da so v pradavnih časih bivale žalik-žene (svete ali bele žene, sibile), ki so bile dobre in modre in pri ljudeh v veliki časti. Ko so prišli Turki v Pečnico, v Taboru že ni bilo več žalik-žen, pač pa so se tje zatekali ljudje s svojim imetjem. Turki so jamo iztaknili, jo oropali in razrušili, da se je južna skalnata stena podrla in zdrčala v dolino. Železna vrata je imel do najnovejšega časa bližnji kmet.

Marsikje se pripoveduje, kako je Mati božja, ali kako so svetniki varovali svojo cerkev pred turškim napadom. Megla jo je zakrila, strele so švigale ali pa so se začele turškim konjem noge vdirati, da niso mogli naprej.

O podružnici sv. Magdalene nad Laškim pravijo to-le: Ko so Turki enkrat prišli od Dola proti Golcam in našli cerkev zaklenjeno, je neki Bošnjak s handžarjem po vratih vsekal. Treska je odskočila od vrat in se mu zasadila v roko. Prestrašen je zaklical svojim tovarišem: „Odlazimo, braćo, svetac je kod kuče.“

V Šent Janžu v Rožu so Turki vdrli v cerkev. Eden izmed njih udari z mečem po kipu Matere božje. Zadene jo na čelo in krvava sraga se je pokazala na glavi Marije device. Baje se udarec pozna še dandanes. Ko so Turki hoteli naskočiti marenberški samostan, se je neki Turek znosil nad križem, ki je stal pred samostanskim poslopjem. Prestrelil je Izveličarjevo podobo, pa v tistem hipu je bil udarjen s slepoto. Križ hranijo v Landsbergu.

Po Koroškem je splošno znana povest o ujeti Serajnici. (Prim. Sketovo povest „Miklova Zala“.) Ko so Turki napadli Sv. Jakob v Rožu, so s seboj odpeljali mnogo ljudi, med njimi tudi lepo mlado ženo kmeta Serajnika. Prebila je sedem let v turški sužnosti. Slednjič se je usmili neka stara Turkinja in ji pokaže, v kateri smeri naj gre, da bode prišla domov. Rekla ji je: „Le pojdi na severno stran, dokler ne prideš do velike vode. Potem idi vedno ob vodi navzgor in prišla bodeš domov“. Serajnica je storila, kakor ji je nasvetovala Turkinja. Toda Turki so imeli pesjane, to je ljudi, ki so imeli le eno nogo in le eno oko sredi čela. Kakor psi so šli za človeško sledjo in kristjane vohali že od daleč. Te pesjane so poslali Turki za Serajnico. Ubežna žena je hodila vedno ob veliki reki navzgor, kakor ji je ukazala Turkinja, vendar le po noči. Po dnevi se je skrila, stoječ v vodi, pod korenine dreves, ki so rastla na bregu in si še dala na glavo kos ruše, da bi je pesjani ne zasledili. Res so ji bili preganjalci za petami, pa izgubili so njeno sled tam, kjer

je Serajnica stopila v vodo, da se je skrila. Slišala je, kako so govorili med seboj:

Tu je b'la, tu je ni;
krščanski duh diši.

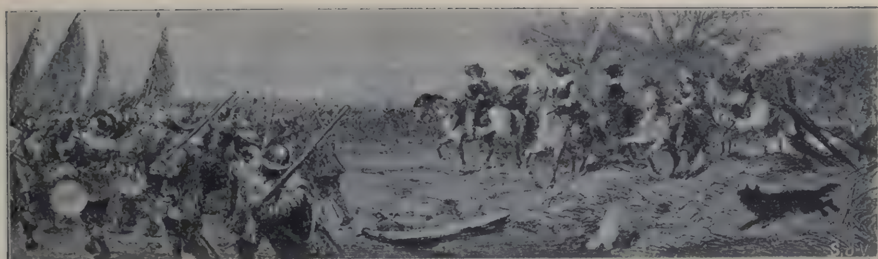
Žena je prišla za Dravô slednjič srečno k svojemu možu, ki se je med tem že hotel zopet oženiti, pa vendar ni prišlo do poroke.

V Velči vasi pri Sv. Jakobu v Rožu pa pripovedujejo o neki drugi ugrabljeni ženi, ki se je vrnila prav takrat, ko je njen mož z drugo nevesto obhajal ženitovanje. Vsi svatje so se je izprva ustrašili, potem pa je bil mož vesel njene vrnitve, prav tako drugi gostje in pojedina se je veselo nadaljevala. Ali je je bila vesela tudi druga nevesta, o tem pripovedka molči. Vrnivša se žena je zopet dobila vse stare pravice.

Čudno je, da je vzlic mnogoterim stiskam, ki so trle ljudstvo za časa turških bojev, med njim nastala sledeča prerokba: „Dokler krava od jutra tuli, je še lahko, kadar bode pa začel vol od večera rjuti, tedaj bode huda. Krava, ki bode takrat med Celovcem in Beljakom, bode zlat zvonec imela,“ to se pravi, bode tako redka in draga, kakor da bi imela zlat zvonec na vratu. To staro napoved so pozneje ljudje tako tolmačili, da se je izpolnila za časa francoskih vojsk, ko je prišel sovražnik od zapada.



Roparski vitezi.



19. Plemstvo in deželna uprava.

Treba je, da zdaj obrnemo svoj pogled od vojnih dogodkov na kulturne razmere, v katerih je živel slovenski narod v srednjem veku. Pri tem se ne bomo vedno omejevali na zadnja tri stoletja, ampak posegli nazaj v prejšnje čase, ko so se pričele razvijati tiste upravne, družabne in kulturne oblike, ki so določale naše javno življenje skozi mnoga stoletja.

Slej ko prej je odločevalo v javnem življenju plemstvo. Imelo je vso politično oblast v svojih rokah.

Mnogo odličnih plemiških družin smo že srečali tekom stoletij. Bile so večinoma take družine, ki so bile neposredno cesarju samemu podložne in izvrševale pravo vladarsko oblast na svojem ozemlju. Toda število plemiške gospode je bilo mnogo večje in se je množilo od stoletja do stoletja. Rodbinska imena so zdaj skoraj izključno nemška. Poleg Auerspergov in Gallenbergov je omeniti na Kranjskem še rodbine: Höflein (Predvor), Mannsburg (Mengeš), Rabensberg (Vranja peč), Hertenberg, Flödnig (Smlednik) itd.; na Štajerskem: gospode Sovneške, Ptujske, Konjiške, Rogaške, Pilštanjske, Slovenjegraške, Ljutomerske; na Koroškem: Aufenštajne, Kraige, Ostroviške (Osterwitz), Sternberge, Heunburžane (Vovbrske); na Goriškem: gospode Vipavske, Dornberške, Solkanske, Devinske, Orzon, Cerou itd.

V 14. in 15. stoletju so marsikatere stare plemiške družine izmrle, na pr. Ostrovrharji, grofi Krški († 1322), gospodje Kostanjeviški († 1306), gospodje Ptujski (1438), grofi Celjski (1456), gospodje Konjiški (1448), toda priselile so se nove rodbine deloma iz Italije, deloma iz Nemčije. Furlanskim priseljencem je prištevati rodbine: Attems, Thurn (della Torre), Rabbata, Lanthieri; iz Nemškega so došli: Wallsee, Lamberg, Rauber in še mnoge druge.

Rodbina Thurn ima slavno preteklost. V 13. stoletju so bili dolgo časa v mestu Milanu neomejeni gospodarji, dokler niso podlegli Vis-

contijem. Štiri udje te rodbine so kot patriarhi zasedli akvilejsko stolico in ji s tem pripomogli do veljave v naših krajih. Lombardo della Torre († 1280) je ustanovil goriško linijo Thurn-Valsassina, Lamoral pa je praded sedanje knežje rodbine Thurn-Taxis. Thurni so imeli mnogo posestev v Furlaniji, na Goriškem, Koroškem in Kranjskem in so se v 16. stoletju razširili po Nemčiji, Belgiji in Španiji. V novem veku jih opetovano srečujemo na vplivnih mestih.

Plemiški rod Lambergov je došel na Kranjsko iz Nižje Avstrije. Viljem pl. Lamberg je bil v službi Ortenburžanov na Lipniškem gradu (Waldenburg) pri Radovljici in se je l. 1366. poročil z Diemuto iz Podvina, ki mu je za doto prinesla gradova Ortnek in Lichtenberg. S tem se je rodbina udomačila v deželi. Viljemovi sinovi so ustanovili tri glavne linije Lambergov: prvo na Črnelem (Rottenbüchel) pri Kamniku, drugo na Guttenbergu in Kamnu, tretjo na Ortneku in Otenštajnu. Lamberge nahajamo v 15. stoletju na Kranjskem po raznih častnih službah: Jurij Lamberg je bil l. 1438. deželni upravitelj (Landesverweser) in je namestoval deželnega glavarja v sodnih zadevah. Izmed njegovih sinov je bil Gašper leta 1487. poveljnik cesarja Friderika v Slovenski krajini, Jurij stotnik in oskrbnik freisinskih škofov v Loki, Sigismund prvi škof ljubljanski.



Grb Nikolaja Ravbarja.

Nič manjši sloves ni imela v deželi rodbina Ravbarjev, ki so se leta 1433. naselili na gradu Kravjek (nemško Weineck) blizu Št. Vida na Dolenjskem. Tudi Ravbarji so dali cesarju in domovini mnogo odličnih in zvestih mož. Nikolaj in Gašper Ravbar sta bila proti koncu 15. stoletja cesarska stotnika v Trstu, Krištof Ravbar je bil drugi škof ljubljanski. Več Ravbarjev se je proslavilo v poznejših turških vojskah, ko so bili poveljniki mesta Karlovca. Tudi narodna pesem se spominja „nepremaganega konjskega glavarja“ Adama Ravbarja, ki je pridobil pri Sisku zmago nad Turki. Duševna in telesna

moč je bila čudovito združena v tem rodu. Izmed vseh njegovih članov se je v telesni moči baje najbolj odlikoval Andrej Eberhard Ravbar, čegar orjaška postava je bila nekdaj naslikana na steni grada Kravjeka. Že njegova zunanjost je bila izredna. Bil je tri vatle višji kakor drugi ljudje in tako močen, da je železno podkev zlahka zlomil s svojimi rokami. Najbolj pa so občudovali dolgo brado, ki si jo je spletel v kiti, da sta mu segali do tal in zopet nazaj do pasu, kjer je imel konec pritrjen. Močni baron Andrej je bil vojni svetnik na dvoru cesarja Maksimilijana II., kjer je opetovano imel priložnost, pokazati svoje izredne sile. Pobil je nekoč s pestjo nekega orjaškega žida, ki se je hotel z njim meriti, do smrti in si priboril tudi nevesto v neki tekmi.



Andrej Eberhard Ravbar.

Zgodovina srednjeveških plemiških rodbin si je po vsebini in izrednih dogodkih precej podobna. Pripoveduje nam o raznih bojih, ki so jih imeli plemiči med seboj, o viteških igrah, družinskih razprtijah, pa nam slika tudi njihovo globoko vernost in pobožnost, ko poroča, kako so zidali in obdarovali cerkve in samostane, skrbeli za razne pobožne in dobrodelne ustanove in koliko vitezov je šlo ob križarskih vojskah na daljni vzhod se bojevat za rešitev svete dežele.

Bil je to nasilen in bojevit rod, ki je mnogokrat z javno pokoro in dobrimi deli izkušal poravnati storjene krivice. Tako čitamo o konjiškem gospodu Leopoldu, da je v bolezni obžaloval „mnoge svoje krivice in izgrede“, poslal po zajčkega priorja Petra in ga prosil, naj ga sprejme za brata v samostan. Ko je njegova žena v to privolila in se tudi sama zavezala stopiti v samostan, je prior oblekel

Leopolda v kartuzijansko haljo ob navzočnosti konjiškega župnika in nekaterih plemenitnikov (1234).

Razun veljavnejših plemiških rodbin, ki so bile odlikovane s knežjim, grofovskim ali baronskim naslovom, je bilo zlasti proti koncu srednjega veka mnogo druge nižje gospode, ki so se imenovali „vitezi“ ali „gospodje“. To nižje plemstvo se je počasi razvilo iz vrst ministerialov. Marsikak neodvisen mož je rad vstopil v službo vojvoda, kneza ali drugega mogočnega plemiča, da ga je spremljal v vojno, mu pomagal pri upravi njegovih posestev ali ga namestoval pri sodišču. Tak služabnik ali ministerial sicer ni bil popolnoma prost, temveč navezan na osebo in družino svojega gospodarja, vendar je imel več ugleda kakor drugi podložniki. Živel je gosposko in stanoval v zidanem domu. V plačilo za storjene usluge in izkazano zvestobo mu je gospod podelil večkrat kak gradič za oskrbovanje, ki mu je ostal vse življenje in ki so ga včasih podedovali tudi njegovi otroci in vnuki. Tako je iz nekdanjega podložnika postal neodvisen plemič ali vitez, ki si je z umnim gospodarstvom pomnožil svojo posest in ugled in kmalu sam imel mnogo ministerialov okoli sebe.

Viteštvo v ožjem pomenu besede pomenja plemiče nižje vrste, bojevnike ali konjike, ki so sledili svojemu vojvodu, grofu ali knezu v boj; toda izza križarskih vojn, ki so ugled vitezov silno dvignile, se je vse plemstvo prištevalo viteškemu stanu. Viteštvo je postalo dostojanstvo, za katero se je moral plemič skrbno pripravljati.

Viteška vzgoja se je pričela že z izpolnjenim sedmim letom. Takrat je prišel plemiški deček na dvor kakega kneza ali na grad odličnega viteza. Tu je bival kot „paže“ celo vrsto let. Domači duhovnik ga je učil krščanskega nauka, čitanja, pisanja in mu vtepel v glavo tudi nekaj latinščine. Grajska gospa je dečke učila, kako se morajo klanjati gospodi, kako se obnašati pri obedu in raznih slovesnostih. Glavna pozornost pa se je polagala na viteške umetnosti: jahanje, streljanje, borenje, lov, plavanje itd. S štirinajstim letom je deček postal oproda (Knappe) in je odslej moral svojega gospodarja povsod spremljati. Hodil je z njim na lov, k viteškim igram, v boj in se vadil sukati težki meč, metati bojno kopje, krotiti konje itd. V enoindvajsetem letu je mladenič postal vitez. Ta dogodek se je vršil zelo slovesno. Kralj, knez ali kak drug odličen vitez mu je dal „viteški udarec“. Mladi mož se je nanj pripravljal s postom in molitvijo. V cerkvi je prisegel, da bode branil pravico, udove in sirote, častil cerkev in njene služabnike in se bojeval proti nevernikom. Nato je pokleknil pred kralja ali kneza, ki ga je trikrat lahno udaril z mečem, rekoč: „V imenu Boga, sv. Mihaela in sv. Jurija te proglašam za viteza.“ Potem so mu izročili znake viteškega dostojanstva: meč, konja, oklep, šlem, vojno suknjo, pas, železne rokavice in zlate ostroge. Novi vitez je potem navadno odšel na potovanje po svetu iskat izrednih dogodkov, da si z junaštvi zasluži podeljeno čast.

Proti koncu srednjega veka je viteštvo precej propadlo. Vgnjezdile so se med njim razne napake, pred vsem pijančevanje in nasilstvo proti slabejšim. Množili so se roparski vitezi, ki so oškodovali cerkve in samostane, napadali potujoče trgovce in si ugrabljali plen, kjerkoli



Turnir.

je bilo mogoče. Smrtonosni udarec pa je prizadel viteštvu smodnik, ki je popolnoma izpremenil način bojevanja. Tudi gradovi na strmih hribih se niso mogli več braniti proti težkim topovom. Gospoda si je zidala nove domove nižje v ravnini, katerim pa ni bilo glavni

namen obramba proti sovražnikom, temveč udobno stanovanje in gospodarske potrebe. Na mesto gradov so stopile graščine.



Naravno je, da so odličnejši plemiči imeli velik političen vpliv v deželi. Ker so pripadali k spremstvu vojvoda ali deželnega kneza, ga spremljali v vojsko in k raznim slovesnostim, so postali tudi njegovi svetovalci v vseh važnejših rečeh. Kmalu je nastalo načelo, da vladar ne sme kaj važnega ukreniti proti soglasni volji odličnejših gospodov v deželi. — Na drugi strani pa vidimo, da člani imenitnejših plemiških rodbin nastopajo ob slovesnih priložnostih kot zastopniki dežele, se v njenem imenu poklanjajo novemu vladarju in potrjujejo sklenjene pogodbe. Poleg svetne gospode opažamo pri takih prilikah tudi cerkvene dostojanstvenike: škofe, redovne opate in druge prelate.

Ko je Babenberžan Leopold V. po smrti travenskega grofa Otokarja VIII. l. 1192. nastopil vlado na Štajerskem, je takoj sklical shod odlične gospode v Gradec, da se z njimi posvetuje o deželnih zadevah. — Na Koroškem se je l. 1335. plemstvo na posebnem shodu posvetovalo, komu naj bi dežela pripadla, ali Ivanu Luksemburškemu ali Habsburžanom. In ko je bil Oton „Veseli“ za vojvoda umeščen, se mu je v imenu dežele poklonila višja duhovščina in plemstvo. — Na Kranjskem opažamo enak nastop leta 1278., ko sta se duhovščina in plemstvo poklonila cesarju Rudolfu v Judenburgu. Na Goriškem plemiči dolgo časa niso mogli priti do veljave, ker jih je bilo manj in so bili popolnoma odvisni od goriških grofov. Še le v 15. stoletju, ko sta moč in ugled grofov vedno bolj propadala, se je dvignil vpliv drugega plemstva. Grof Henrik IV. je l. 1453. celo določil, naj imajo plemeniti veleposestniki jerobstvo nad njegovimi otroci in naj v njihovem imenu vladajo. Ko so v 14. in 15. stoletju nekatera mesta prišla do veljave, nahajamo tudi njih zastopnike med drugim plemstvom.

Naravno je, da se je iz takih nastopov kmalu razvila neka stalna pravna oblika in da je višja duhovščina s plemstvom in zastopniki mest tvorila organizirano skupino, ki se je nazivala „deželni stanovi“ (Landstände) ali „deželani“.

Shajali so se ob gotovih časih k posvetovanju na deželnih zborih. Pravico članstva so imeli pri kranjskem deželnem zboru izprva le grofi in gospodje (3 knezi, 18 grofov, 42 baronov), pozneje tudi 58 drugih plemičev, dalje škofje: ljubljanski, tržaški in pičenski, komendator nemškega viteškega reda, prošta ljubljanski in novomeški, opata stiški in kostanjeviški, prior bistriški, sedem stolnih kanonikov. Izmed mest so pošiljala svoje zastopnike: Ljubljana, Kranj, Kamnik, Novo mesto, Metlika, Črnomelj, Lož. Tudi Trst in Reka sta bila dalj časa zastopana v kranjskem deželnem zboru. — Stanovi so si zlasti za vlade cesarja Friderika III. pridobili velike pravice in so imeli večji vpliv na javne razmere, kakor ga imajo sedanji voljeni poslanci avstrijskih deželnih zborov. Preden je vojvoda sprejel njihov poklon, je moral potrditi razne deželne svoboščine in privilegije. Stanovi so

določevali o miru in vojski, dovoljevali ali odklanjali nove davke, vojno naklado, skrbeli za deželno brambo in si zlasti v 16 stoletju prisvajali tudi oblast, urejevati cerkvene zadeve. Pravico sklicevati deželne zbore je imel vladar, toda prav mnogokrat so se deželni stanovi sešli proti njegovi volji in sklepali vzlic njegovi prepovedi.



Strelec.

Kadar ni bilo splošnega deželnega zbora, se je sešel vsaj **deželni odbor**, ki je štel najmanj 24 članov. Tekoče posle so opravljali stalni zastopniki plemstva, mest in cerkvenih prelatov. Večkrat so imele notranjeavstrijske dežele: Štajerska, Koroška in Kranjska skupne shode svojih deželnih odborov, da se posvetujejo o deželni brambi proti Turkom. Vršili so se v Radgoni (1446), Velikovcu (1470), Mariboru (1475), Št. Vidu (1486), Gradcu (1512 in 1528), Inomostu (1518). Včasih so se zbrali tudi deželni odborniki vseh avstrijskih dežel, da sklepajo o skupnih zadevah, tako v Pragi (1541) in na Dunaju (1556).

Na čelu stanov in deželne uprave je bil **deželni glavar**. Imenoval ga je vladar na predlog deželnih stanov. Dokler še Slovenska krajina, Kras in Istra niso bile združene s Kranjsko, je imela vsaka teh pokrajin svojega glavarja, vendar nam o njihovem delovanju ni nič znanega. Vrsta kranjskih deželnih glavarjev se pričenja z Rudelinom iz Hrušice (1269), za njim nahajamo sledeče: Ulrik Drnholc, Ulrik Šenk s Habsbacha, grof Majnard Goriški, Friderik Sovneški (1332), Hardeg Ptujski, Hartnid z Vajseneka, Rudolf Oton Lichtenštajn, grof Oton Ortenburški, Leutold s Stadeka, Konrad Aufenštanjski, grof Ulrik Celjski, Konrad Kreig, Hugo Devinski, grof Viljem Celjski, grof Herman Celjski, Ivan Neudecker, Seifrid Galenberški, Jakob Stubenberški, Viljem Rabenštajn, Ulrik Šenk z Ostrovice, Jošt z Ostrovice, grof Štefan Frankopan, Ulrik Šaumburški, grof Dujam Frankopan, Sigismund Sebriach, Nikolaj Višprijski, Andrej Hohenwart, Viljem Auersperg. Kranjski deželni glavarji so imeli svojo stolico na ljubljanskem gradu, kjer se še zdaj v grajski kapeli sv. Jurija nasli-

kani njihovi grbi. Cesar Friderik III. je za nje ustanovil tamkaj posebno kapelanijo.

Na Štajerskem nahajamo deželne glavarje že v začetku trinajstega stoletja. Večinoma so bili člani imenitnih plemiških rodbin: Pfannberg, Stubenberg, Stadeck, Pettau, Wallsee. — Na Koroškem so zabeleženi v njihovi vrsti: Pfannbergi, Kraigi, Aufenštajni, Lichtenštajni, grofi Goriški; na Goriškem: mnogo Dornbergov, gospodje Solkanski, della Torre itd.

Deželni glavar je bil namestnik deželnega vladarja (vojvoda ali kneza). Bil je vrhovni sodnik v deželi, sprejemal od vladarja ukaze, načeloval deželnim zborom, podeljeval fevde in vodil zbrano vojno četo deželnega plemstva ali deželno brambo v boj. — Ker je bil glavar večkrat iz dežele odsoten ali pa vsled svojega poklica ali starosti ni mogel opravljati vseh odkazanih poslov, zato je imel namestnika, ki se je nazival deželni upravitelj (Landesverweser ali Landpfleger). Izročali so mu zlasti sodne zadeve v rešitev.

Tretji deželni uradnik je bil vicedom (okrajšano iz vice-dominus), ki je imel upravo deželnih financ. Gospodaril je s posestvi deželnega kneza, določal in zaračunaval mitnino, državno naklado, tlako in druga izredna bremena, ki jih je vladar ukazal. To službo so podeljevali plemičem, meščanom ali pa duhovnikom, kdor se je izkazal dovolj zvestega in pripravnega za umno gospodarstvo.



Pravosodje je bilo v srednjem veku zelo različno, ker mu je bilo sedanje načelo, da so pred postavo vsi ljudje enaki, popolnoma tuje. Nemška fevdalna ustava, ki je ločila vse ljudi v gospode in podložnike, je naravno tudi prve postavila poslednjim za sodnike.

Nek ostanek staroslovenske samouprave se pojavlja še skozi ves srednji vek v županih in njihovi sodni oblasti.

Vaški župan je bil po svojem poklicu posredovalec med plemiško gospodo in podložnim ljudstvom. Srečavamo ga južno od Drave skoraj po vseh vaseh. Župan je sporočal vaščanom povelja gosposke, pobiral davke, določal kmetom dolžnosti in pravice, red v vasi, v gozdu, na cesti, na občinskih pašnikih, poslušal je tožbe in prepire med kmeti in če je šlo za manjše reči, jih je kar sam razsojeval. Po stari navadi mu je pomagalo soditi dvanajst kmetov, ki so bili njegovi porotniki ali „zapriseženi možje“. Sodni zbori so se navadno vršili pod vaško lipo, v cerkveni lopi, pred glavnimi vrati ali sicer na javnem kraju. Župan je imel v znamenje svoje oblasti dolgo palico, navadno leskovko, katero je izročil svojemu namestniku, ako je bil sam zaslišan za pričo. Glasovanje se je vršilo tako, da je župan najprej razložil pravdo in pokazal dvoje potov, da odločijo v prid tožitelju ali obtožencu, potem je eden izmed kmetov zarezoval glasove „na rovaš“, t. j. na leskovo palico; odločevala je večina. Od tod še zdaj pregovor: „Imava še nekaj na rovašu“, t. j. imava še nek prepir poravnati.

Župane je navadno nastavljala grajska gosposka, včasih jih je volilo ljudstvo. V plačilo za županske posle so imeli užitek od enega zemljišča, ki se je imenovalo „župa“ (die Supp) ali „županica“ in so bili tudi oproščeni raznih služnosti, davkov in naklad.

Na Tolminskem je moral župan akvilejskemu patriarhu kot deželnemu gospodu na sveti evangelij priseči, da bode svoje podložne vestno vladal, patriarhu zvesto služil, vse njegove pravice in dohodke krepko branil in zlasti „pustote“ (neobdelana zemljišča, ki so bila po fevdalnem pravu last deželnega kneza) po svoji moči patriarhu in cerkvi obdržal. Z „dvanajstijo“ je razsojeval male prepire med občinarji, nalagal globe ali pa zapiral v „berlin“ (vaško temnico).



Kranjski vojvodski stol,
sedaj v deželnem muzeju.

Obsežno samoupravo so imeli na Tolminskem tudi Nemškorutarji. V listini patriarha Bertranda iz leta 1346. čitamo o tem: „Vaški župan in sodnik (rutharius), kateremu ni treba nič davka plačevati za svoje zemljišče, mora dati našemu tolminskemu glavarju o sv. Mihelu en obed, t. j. eno kosilo in večerjo, vsi ostali kmetje omenjenih vasi (Koritnic, Trtnik, Gradišče) pa drug obed, ali mesto tega 3 fertone (primeroma 20 kron). Pri tej priložnosti mora glavar soditi njih prepire, sicer pa ima to pravico njih občinski sodnik, le da se smejo občinarji proti njegovi razsodbi pritožiti pri tolminskem glavarju ali pri nas.“

Kot sodnike nižje vrste nahajamo župane tudi drugod na Slovenskem, na pr. na loškem gospostvu brižinskih škofov, na Spodnjem Štajerskem itd. Seveda je bila njihova sodna oblast odvisna od zemljiške gosposke, ki je poleg županov imela še druge sodnike (oficial, stifter) in je župansko pravosodje poljubno omejila ali pa odpravila.

O županovi volitvi nam je ohranil naš zgodopisec Valvasor zanimive črtice, ki se sicer nanašajo na 17. stoletje, pa imajo toliko starinskega na sebi, da lahko sklepamo na enake splošne navade v srednjem veku. V Kastvu pri Reki sta vladala dva župana z 12 zapriseženci. Enega župana je izvolil vsako leto glavar izmed sodcev, drugega je volilo ljudstvo. Ker bi bil vsak izmed dvanajsterih rad župan, zato so bili nekaj dni pred volitvijo zelo radodarni in plačevali

volilcem obilo za pijačo, da bi si pridobili njihove glasove. Način volitve same opisuje Valvasor pri Pazinu.

Eden izmed zapriseženih mož hodi z rovašem in nožem od volilca do volilca, vpraša vsakega za njegov glas in to z nožem na rovašu zaznamuje. Kdor dobi največ glasov, tisti je izvoljen.

Rovaš je še za Valvasorja (sredi 17. stoletja) imel važno ulogo pri županski sodbi po Beli Krajini in Istri. Župan je glasove dvanajsterih sodnikov, ki so bili v prid tožitelja ali zatoženca, na rovaš zarezal. Večina glasov je tudi tukaj odločila, in zoper razsodbo priziv ni bil dopuščen. Valvasor se bridko pritožuje nad tem lesenim zapisnikom, češ, „da se mora vsakdo podvreči kmetski razsodbi, ki se je zarezala na rovaš, ker ni bilo po teh krajih toliko plemičev, da bi mogli sodnijo njim izročiti.“ Kmetje pa se našemu zgodopiscu ne zde dovolj pametni, da bi odločevali v raznih stvareh brez dopuščenega priziva. Vendar je prav rovaš, ki je Valvasorju tako malo ugajal, važen ostanek iz onih časov, ko so še Slovanom črte in zareze služile mesto pismenk. Še dandanes je rovaš tu in tam po Slovenskem v rabi.

Dasiravno je bila županska razsodba v Beli krajini pod Valvasorjem sporočilu nepreklicna, vendar splošno to pravilo ni veljalo. Župan je pač razsojeval kot mirovni sodnik male sporne stvari in poravnaval tožbe, vendar je bila nad njim še vedno grajska sodna oblast, ki je poslovala vsako leto ob gotovih časih v javnih sodnih zborih, ki so jih imenovali veče.

O njih čitamo v zemljiški knjigi loške graščine iz leta 1501. sledeče: „Že od starih časov je bila navada, da se je vršila vsako leto v Goričanah sodba, h kateri so bili vsi kmetje celega (grajskega) sodišča enkrat na leto pozvani. Tem zborom pravijo veče. Na ta dan so se razsodile vse sporne stvari in tožbe, ki so se pripetile med letom, a niso bile sodno poravnane. Tu se je vsakemu obsodilo, kar je bilo za pravo spoznano. Kdor ni prišel k veči, ta je bil kaznovan z globo 12 šilingov.“ Enaki zbori se omenjajo tudi pri drugih graščinah, tako pri Devinu, Gallenbergu, Šoštanju, Sovneku.

Kmečka veča je bila torej pravi sodni zbor vseh kmetov posameznih deželskih sodišč. Vsi podložniki grajskega ozemlja, tudi priselniki drugih graščin, so bili dolžni priti na zbor. Kdaj in kolikokrat na leto se je veča sešla, to ni določal graščak, ampak stara navada. V manjših graščinah, kakoršne so bile Goričane, je bila veča samo enkrat v letu, v večjih po dvakrat ali večkrat, večjidel v poletnem času okoli kresa.

Veče so bile javne in so se vršile navadno pod košato lipo, ki je stala pred gradom. Nekateri zapisniki izrecno omenjajo take lipe, kjer so se shajali sodni zbori. Taka lipa je stala pred starim gradom Gallenbergom, in še danes stoji pred Turjakom enako znamenito drevo, ki ga je prištevati največjim na Kranjskem. Večkrat se omenja slavna lipa blejska. Stala je sredi vasi Grad (zdaj Bled), na križišču pota, ki pelje od blejske župne cerkve proti Rečici in steze, ki pelje iz blejskega gradu navzdol na cesto proti Zasipu. Sedaj je tamkaj studenec in tik njega mala kapelica. Bližnji hiši pa se še vedno

pravi: „Pod lipo“ in stari vaščani se še spominjajo, kako so jim pravili dedi, da je na tistem mestu nekdaj stala lipa in da so pod njo bile ljudske veselice. Pa služila ni le zabavi, temveč tudi kot javno sodišče, kadar se je pod njenim okriljem zbrala veča, da razsoja v važnih zadevah kmečkega življenja. Kdor ve, kako globoko sega pravosodje v gospodarske, socialne in javne razmere sploh in kako so bili vsi važnejši dogodki v enakomernem življenju slovenskega kmeta združeni z domačo lipo, ta lahko razume, zakaj je to drevo toli slavljeno v narodnih pesmih in pripovedkah. — Vodja



Vitezi na lovu.

sodne razprave je bil sodnik ali grajski oskrbnik (Pfleger) kot pooblaščenec sodnega gospoda, ki je v veči navadno tudi označeval in oznanjal konfine (meje) grajskega sodišča in pobiral sodni davek (večni fenig). V področje več je spadala mala sodna oblast: sodila je o spornih dediščinah, o pretepih, pa tudi o vseh razmerah med gosposko in podložnimi kmeti, v kolikor jih že niso župani poravnali. Ugovor proti njeni razsodbi ni bil dopuščen.

Med tem, ko so bile nekatere veče splošni sodni zbori, h katerim so bili dolžni priti vsi grajani, so drugod klicali k njim le župane kot zastopnike sodišču pristojnih podložnikov. Vzrok je jasen, ker so bili župani spoštovani, v kmečkih razmerah in pravnih običajih zvedeni možje, ki so s svojimi sveti največ pripomogli, da se je sporna stvar prav razsodila. Taki županski shodi se omenjajo na Premu, v Devinu, na Gallenbergu. Župani so sicer večali ob

gotovem času, navadno vsake kvatre, a razpravo je vodil in sklepal le graščinski oskrbnik ali sodnik. Kdor je bil v veči županov obsojen, je smel vložiti priziv na kranjskega vicedoma kot višjo oblast.

Do konca 18. stoletja se je ohranilo župansko sodstvo pri beneških Slovencih, kjer je vsaka soseska imela svoje mirovno sodišče z županom ali dekanom na čelu in tudi svoj poseben opravilnik (štatut). Vse soseske pa so bile razdeljene v dve veliki županiji: landarsko (21 sosesk) in mjersinsko (15 sosesk). Župani so se zbirali okoli velikih kamnatih miz in pod predsedstvom velikega župana kot „banka“ sodili v važnejših zadevah. Priziv se je vložil od ene „banke“ na drugo, nikoli pa ne izven dežele. „Banke“ so imele tudi ječe, kamor so zapirali večje hudodelce; manjšim so nalagali le globe.

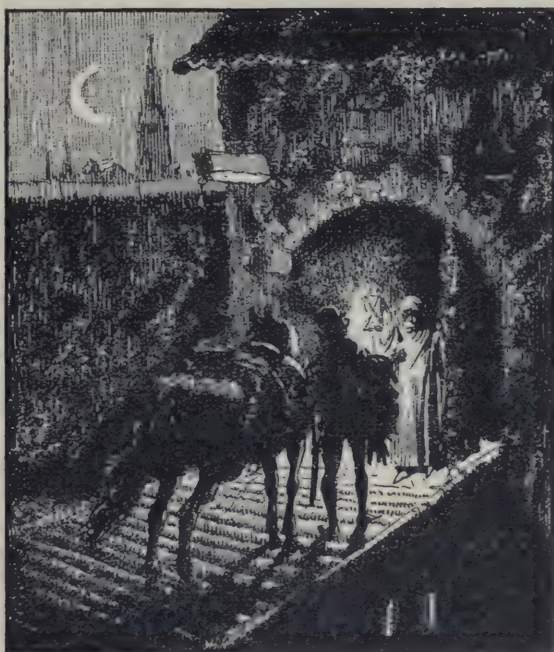
Tudi sodna oblast zemljiške gospode ni bila neomejena. Odvzeta ji je bila navadno „krvna sodba“ (Blutbann, Blutgericht), to je vsi tisti zločini, ki so se po tedanjem kazenskem pravu kaznovali s smrtjo ali okrvljenjem, kakor: umor, velika tatvina, cestni rop, vlom. Za take slučaje je bilo pristojno sodišče deželnega glavarja ali njegovega namestnika, deželnega upravitelja.

Vrhovni sodnik v deželi je bil deželni knez, vojvoda ali vladar sam. Ko so bili koroški vojvodi umeščeni na Gosposvetskem polju, so na vojvodskem prestolu sedeč sprejemali pritožbe vsakega, kdor je prišel k njim iskat pravice. Slično čitamo o goriških grofih, da so imeli sodne dneve po deželi. Kadar so prišli v ta namen na Tolminsko, so dobili v dar dve kravi. — Pozneje so pač vladarji skoraj vse sodstvo prepustili deželnim glavarjem in njihovim namestnikom. Pred njihovo sodbo so prišli vsi plemiči in svobodni ljudje, ki niso bili nobeni gosposki podložni. Pri sodbi plemičev je imel deželni glavar, oziroma upravitelj za porotnike nekaj zapriseženih zastopnikov izmed stanov. Sodbe drugih ljudi pa so se vršile zelo enostavno. O sodstvu na Goriškem čitamo, da sta si deželni upravitelj in sodnijski kancelar navadno pridružila nekaj mož, ki sta jih slučajno srečala na cesti in pred grajskimi vrati, ali pod lopo na javnem trgu površno razsodila tožbo. Razsodbo je kancelar takoj na licu mesta zapisal in strankama izročil. Deželnemu glavarju so bili za posamezne okraje podrejeni „gastaldi“ (župani), ki so imeli včasih tudi kakega pisarja poleg sebe. Ta dva sta sklicala najodličnejše občinske može „na pravdo“ pod vaško lipo in preporno zadevo rešila ali krivca kaznovala. Od njune razsodbe se je lahko vložil priziv na deželnega glavarja.

Kakor plemiči tako so imeli tudi tržani in meščani svoje posebno sodišče, katero so si sami izvolili. Sestavljeno je bilo iz mestnih svetovalcev, načeloval mu je mestni sodnik. Pa tudi tu čitamo včasih o večah, kot stari ustanovi. Tako nam sporoča zapisnik radeške graščine: „Obče trško sodišče, ki se imenuje veča, sodi od starih časov vsako leto v Radečah, v hiši trškega sodnika. Ta naj o pravem času naznani tožni dan gosposki, ki pošlje k veči svojega oskrbnika, da vzame na znanje globe, naložene (obsojenim) tržanom, in da se ne sklene in ne vzame v posvet, kar bi nasprotovalo graščini.“ Trška veča v Radečah je bil torej polni zbor tržanov, ki je vsako leto meseca decembra na kvatrni petek volil sodnika.

Trške veče so bile javne in samo z ozirom na letni čas v sodnikovi hiši, drugej na pr. v Laškem trgu je bil sodni zbor na glavnem trgu. Skoraj gotovo so bili tudi drugod po naših mestih in trgih izprva taki splošni sodni zbori, ki so se pozneje omejili na mestne svetovalce. Pod mestno sodno pravico so spadali ne le vsi prepiri meščanov, ampak vseh v mestni oblasti živečih ljudi, ki niso bili kaki drugi gosposki podložni. Navadno je obsegala mestna oblast poleg pravega mesta še okolico. Celo plemenitaši so morali priti pred mestno gosposko, ako so imeli tožiti meščane zaradi dolgov ali razžaljenja. Mestna sodnija je imela tudi „krvavo sodno oblast“ in je smela zločince na smrt obsojati. Ta kriminalna oblast mestnega sodnika se je navadno raztezala čez velik kos dežele. Meje ljubljanskega krvavosodnega sodišča so segale na eni strani do Iga in Vrhnike, na drugi do Šmarne gore in Dola pri Zalogu. Druga gospostva, ki so imela le „grajsko sodno oblast“, so navadno pritirala svoje „malefične osebe“ na mejo ljubljanskega sodišča in jih tu oddala mestnim biričem z malo svoto za stroške pravde.

Med pravicami, ki so jih dobili meščani od deželnih knezov, je zavzemalo mestno sodišče prvo mesto. Bilo je neprecenljive vrednosti v tedanjih nasilnih časih, ko je pri sodbi podložnikov odločevala največkrat samovoljnost, ne pa pravica.



Ponočni gost.



Mestno ozidje z notranje strani.

20. Mesta. Obrt in trgovina.

Že za časa rimskega gospostva so bila v naših deželah utrjena mesta, ki so bila pa večinoma pokončana ob preseljevanju narodov. Preostalo je le nekaj mest ob Jadranskem morju: Akvileja, Trst, Koper, Pulj. Vendar so se Slovenci tu in tam naselili ob razvalinah starih kulturnih središč, iz katerih so se po mnogih stoletjih dvignile nove mestne naselbine. Tako se je Ljubljana dvignila tam, kjer je stala rimska Emona, srednjeveško Celje je podedovalo od stare rimske Celeje ime in lego, prav tako Ptuj.

Za početek in razvoj srednjeveških mest sta bila pred vsem merodajna trgovina in promet. Splošno se opaža, da so nastala najstarejša mesta iz sejmišč ali tržišč na tistih progah, koder se je gibal velik promet. Kraji, kjer se je stekalo več rek ali dolin, prehodi črez reke ali barja, ob brodovih in mostovih, so bili posebno pripravni kraji za kupčevanje. Na takih krajih so zgodaj nastale cerkve, h katerim so prihajali ljudje od blizu in daleč k službi božji. Cerkveni shodi pa so privabili trgovce in obrtnike, ki so tje prinašali svoje blago na prodaj in se kmalu tudi sami naselili v obližju cerkve, kjer so bili varnejši in se jim je vedno nudila prilika za izkupiček. Enako so nastala tržišča tudi pod okriljem mogočnih gradov, čegar gospodar je ščitil življenje in blago trgovcev, skrbel za mir in red na sejmu in kaznoval zločince, ki so hoteli sleparili pri blagu, meri ali uteži. Od tod se je ohranila do najnovejšega časa navada, da so ob sejmih obešali na dolg drog ali na kako hišo roko, držečo meč, kot znamenje sodne pravice in tržnega varstva. Obramba pa je gospodarju tržišča prinašala tudi lep dobiček, ker so na takih krajih napravili mitnice za izvoz in dovoz blaga in so morali sejmarji za pravico, da smejo na trgu kupčevati, plačati posebno sejmarino. Zaradi večje varnosti so napravili okoli takih naselbin ograje, ki so bile izprva iz lesa in

prsti. Pozneje so jih obdali tudi z zidom, ki je imel stolpe in trdna vrata. Tako so nastali srednjeveški trgi, ki so se kmalu razvili v mesta.

Značilna znamenja trgov so bila: pravica trgovanja, mitnica in poseben tržni sodnik, ki ga je nastavljal gospodar zemljišča ali so ga pa tržani smeli prosto voliti.

Najstarejši zgled te vrste v naših deželah je bil Ptuj, ki je imel most čez Dravo in kjer so že 890 solnograški škofje pobirali mostnino in carino. Imenuje se že takrat „mesto", ker je bilo obzidano. Na Koroškem sta nastala najstarejša trga ob stari cesti, ki je južno Nemčijo in podonavske pokrajine vezala z Italijo. Oba sta bila pod varnim okriljem trdnih gradov. Prvi je nastal na zemljišču grofice Heme, ki je od cesarja Henrika II., l. 1015. za Breže dobila tržno in carinsko pravico; drugi je bil Beljak, kamor so dostikrat prihajali tuji trgovci, potujoč v Italijo. Koncem 10. stoletja je bilo to mesto še majhen dvor, ki je bil v posesti bamberških škofov. Cesar Henrik IV. je dal l. 1060. škofom pravico, da smejo na tem kraju napraviti trg, pobirati carino, kovati denar in da so popolnoma neodvisni od koroškega vojvoda in drugih kraljevih uradnikov. Zagotovil je tudi varnost vsem trgovcem, ki potujejo v Beljak ali nazaj. S tem je bila prihodnjost Beljaku zagotovljena, ki se je razvil v mogočno in bogato mesto.

Drugi trgi, pri katerih je bila merodajna ugodna lega za kupčijo, so sledeči: Velikovec, ob mostu čez Dravo, Ljubeljski trg pozneje Tržič, ob prehodu čez Ljubelj, Kamnik, ob cesti skozi Tuhinjsko dolino na Štajersko, Dobrava (Gutenwert) pri brodu čez Krko (sedaj Hrvaški brod), kjer je bila živahna kupčija z Belo krajino in Hrvaško. Drugo važno sejmišče ob Krki, ki je imelo trgovsko zvezo z Ogrsko in Hrvaško, je bilo na kraju sedanjega Novega mesta. Imenovalo se je „Trg v Krajini" (Markstatt) in je nastalo na zemljišču stiškega samostana. Vojvoda Rudolf IV. je trg povzdignil v mesto. V isto vrsto trgov spadajo tudi Radeče, ležeče na kraju, kjer se Savinja izliva v Savo in kjer so vodne ceste pospeševale kupčijo. Trg se omenja l. 1206. in je bil v posesti radeških gospodov.

V drugo vrsto moramo šteti ona mesta, ki so nastala v bližini važnejših gradov. Tudi na takih krajih se je kmalu razvila večja ali manjša naselbina. Kjer so imeli vojvodi, knezi ali drugi mogočni gospodje svoje bivališče, tam se je zbralo mnogo vojaškega spremstva, ministerialov ali plemiških podložnikov in uradnikov, za katere je bilo treba pod gradom zidati posebne hiše in dvore. Zaradi varnosti so jih obdali z zidom, kakor grad sam. Kmalu so se tamkaj naselili tudi trgovci in obrtniki, naselbina je dobila tržno pravico, ki je privabila ljudi z dežele na kupčijo in slednjič samoupravo z raznimi privilegiji. Iz trga je nastalo mesto.

Na ta način je nastala večina naših mest: Št. Vid na Koroškem ob stolnem gradu koroških vojvodov, Celovec ob njihovem lovskem gradu, kateremu je vojvoda Bernard podelil tržne pravice, Ljubljana na kranjskih posestvih Španhajmov, Škofja Loka na loškem gospostvu freisinskih škofov, Maribor ob gradu štajerskih vojvodov, Celje pod

starodavno utrdbo savinjskih mejnih grofov, Gorica pod glavnim gradom enakega imena. *Kostanjevica* je bila menda že iz početka zasnovana kot močna trdnjava ob deželni meji, ki je s tržno pravico pritegnila tudi kupčijo nase.

Za razvoj mest je bila pri nas posebno pomenljiva vlada goriških grofov. Od njih so dobili mestne privilegije: Radovljica, Kostanjevica, Metlika in Črnomelj. Drugačni razlogi kakor preje, so bili merodajni pri ustanovitvi mest v 15. stoletju. Takrat je zlasti na Kranjskem cela vrsta trgov in vasi dobilo mestne pravice. Bili so to glede na prebivalstvo maloštevilni in tudi v trgovskem oziru neznatni kraji. Cesar Friderik III. jih je povzdignil v mesta, ker je hotel imeti v deželi mnogo utrjenih krajev, kjer bi ljudstvo našlo ob turških napadih varno



Beljak.

zavetje. Mestne pravice so bile za nove meščane vir dohodkov, zato so pa zahtevali od njih, da so mesto z ozidjem in jarki dobro utrdili. Ko je bil *kočevski trg* l. 1469. od Turkov požgan, so ga dve leti pozneje zopet sezidali, in cesar Friderik je novo zidanemu mestu podelil mestne pravice. Kočevci so dobili lastno sodišče, kateremu je načeloval od meščanov izvoljeni mestni sodnik, smeli so prosto trgovati in kupčevati, imeli prosto cestnino in ribištvo, pašo, drva in zastopnika v deželnem zboru. Dovolil jim je tudi štiri nove sejme in je prestavil v mesto dva sejma, ki sta bila preje pri cerkvi sv. Rešnjega telesa. L. 1477. sta dobila mestne pravice *Krško* in *Lož*. Prvi kraj se je dvignil pod vlado celjskih grofov do večjega pomena, ker je imel grof Friderik nekaj časa tamkaj svoj sedež. *Lož* je bil mali trg z mnogimi usnjarji in čevljarji. Imel je tudi mnogoobiskane sejme za sol in žito. V ustanovnem pismu izdanem v soboto pred nedeljo

„Oculi“ (tretjo nedeljo v postu) 1477 izjavlja cesar Friderik: „Ker Turki in neverniki že nekaj let prihajajo z vojsko in napadajo naše kneževine: Štajersko, Koroško in Kranjsko in so zlasti naš trg Lož na Kranjskem popolnoma uničili in požgali, zato smo sklenili in odredili, da se isti naš trg v Ložu priredi v trdnjavo in da se bivališče naših meščanov in ljudi dobro zavaruje. Ker poznamo in srčno občutimo veliko izgubo in škodo, ki so jo naši meščani in ljudje od Turkov pretrpeli in bi se trdnjava ne mogla zidati in dovršiti, smo vsled njihovih iskrenih prošenj in zaradi javnega blagra omenjeno utrdbo, v kolikor je že osnovana in obzidana, povišali v mesto in jo imenovali Lož; naše ljudi in podložnike, ki imajo tamkaj hiše ali ki jih sedaj zidajo, ali ki bodo pozneje tamkaj bivali, pa smo napravili



Velikovec z mostom čez Dravo.

in imenovali za meščane.“ Ložanom je dal cesar pravico, da imajo semenj, ki se je preje vršil o sv. Mihelu na Blokah, da si smejo sodnika voliti, v Cirkniškem jezeru ribe loviti, da so prosti vsake tlake in jih za šest let oprostil tudi vseh davkov.

Naslednje leto (v četrtek po sv. Ulriku l. 1478.) je Višnja gora postala mesto. Višnjani so imeli staro selišče v dolini (sedanji Stari trg). Zaradi turških napadov so prosili cesarja, da si smejo na bližnjem hribu napraviti utrjen kraj. Ker si sami iz svojega premoženja niso mogli sezidati in utrditi mesta, podelil jim je cesar pravico, da so smeli pobirati od vsakega tovornega konja, ki bi šel mimo mesta ali prišel tje na sejm, po en vinar mitnine, vendar je pridržal sebi in svojim naslednikom pravico, da jim lahko mitnico zopet odvzame. Iz šentviške fare pri Stični je prestavil tri sejme v novo višenjsko mesto. Vsakdo je smel živež: ribe, divjačino, vino in žito

nositi v Višnjo goro na trg. Onim, ki bi se hoteli v mestu naseliti, naj so bili kogarkoli podložniki, ni smel nikdo braniti naselitve.

Oglejmo si sedaj po tem kratkem zgodovinskem pregledu tiste pravice in privilegije, ki so dajali mestom veljavo in ugled.

Vir blagostanja in napredka za meščane je bila pravica kupčevanja in trgovine, ki je bila že v 14. in 15. stoletju izključno omejena na mesta. Deželni knezi so podeljevali mestom pravico, da so se tam vršili letni in tedenski sejmi. Vsi okoličani, ki so hoteli svoje pridelke spraviti v denar, so bili prisiljeni, da jih peljejo v mesto na prodaj. Tamkaj so razložili tudi mestni trgovci in obrtniki svojo robo in pričela se je živahna kupčija, ki je donašala meščanom temveč denarja, čimbolj so bili semnji obiskani. S tržno pravico so dobila mesta tudi dovoljenje, da smejo pobirati carino, kovati denar in nalagati tistim, ki bi motili obiskovalce sejmov pri prihodu in odhodu občutne denarne kazni. Vse to je bilo za mestno upravo in meščane vir bogatih dohodkov.

Meščanom so se prištevali tisti stanovalci, ki so bili podrejeni oblasti mestnega sodnika. K njim pa niso pripadali duhovniki in plemiči, ker ta dva stanova je sodilo duhovsko oziroma plemiško sodišče. Tudi niso bili meščani tisti prebivalci, ki so bili podložni kaki drugi gosposki in naposled klienti (varovanci), ki so se prostovoljno podali v mestno zavetništvo. Pritisk v mesta je bil zelo živahen, zlasti odkar se je položaj kmetov proti koncu srednjega veka zelo poslabšal in so mesta nudila veliko večjo varnost pred sovražnimi napadi. L. 1478. je dal cesar Friderik III. Ljubljančanom pravico, da smejo sprejemati v mestno zidovje tudi s kmetov pobegle ljudi. Nihče ni mogel takih pribeglih ljudi od meščanov tirjati. Komur se je posrečilo doseči mestno ozidje in prestopiti prag mestnih vrat, je bil prost in nihče ni mogel več vprašati po njem. Veljalo je pravilo: „Prost je, kdor diha mestni zrak.“ Sicer se je pa zahtevalo od vsakega, kdor je hotel biti sprejet med meščane in postati deležen njihovih pravic, da je že nekaj časa bival v mestu. Doba pa ni bila določena, včasih je zadostovalo pol leta, včasih eno leto.

Meščanom v obče ni bilo treba delati tlake, niti plačevati mitnine in desetine. Tudi drugih naklad niso imeli toliko, kakor kmetje. Pač pa so uživali mnogo ugodnosti: dobivali so les in drva iz mestnih logov, smeli so pasti živino na mestnih travnikih; prebivalci mnogih mest in trgov so smeli celo loviti in ribariti. Med bremeni, ki so obteževale meščane, je omenjati na prvem mestu kontribucijo ali davek, ki se je plačeval gospodu zemljišča, kjer je mesto stalo. Neposredno deželnemu knezu podložna mesta, kakoršna so bila pri nas izza 15. stoletja skoraj vsa, so tudi njemu plačevala kontribucijo. Velikost tega davka se je ravnala po potrebah deželnega kneza, ki je vsako leto posebej pisal deželnim stanovom, koliko zahteva. Mnogo hiš je bilo davka prostih. Ko so l. 1442. Ljubljančani odgnali celjskega grofa Ulrika od svojega mesta, je cesar Friderik III. v zahvalo popustil davek vsem tistim hišam, katerih gospodarji so se boja udeležili. Le v znamenje odvisnosti so plačevali po en krajcar na leto in sicer so ga prinašali 30. septembra o polnoči slovesno na rotovž. Mestni očetje so želeli, da se ohrani spomin na hrabre prednike vse večne

čase, zato so hoteli l. 1599. nekega meščana, ki ni prišel o polnoči s krajcarjem na rotovž, kaznovati z globo enega cekina, a stari možje so izpričali, da se je to tudi že prej kdaj prigodilo, pa vendar niso nikogar kaznovali, zato je malomarni meščan dobil le ukor. Poleg tega so bili meščani dolžni vzdrževati in stražiti mestno ozidje. To je bila edina vrsta tlake, ki se jim je nalagala. Za časa velikih turških navalov so pač velike mestne utrdbe meščane hotele skoraj udušiti, vendar so jim morali v nujnih slučajih kmetje z okolice pomagati pri napravi jarkov in ozidja. V tedanjih bojevitih časih je moralo tudi mestno ozidje biti vedno zastraženo. To službo so opravljali meščani, ki so zato od deželnih knezov dobili pravico, da smejo nositi orožje, med tem ko je moral tujec, prišedši v mesto, orožje odložiti.



Lož.

Kolike važnosti je bila pravica, imeti svoje posebno mestno sodišče, o tem smo že slišali. Mestni sodnik pa ni bil le to, kar ime dandanes zaznamuje, ampak je bil na čelu vse mestne uprave. Ob strani mu je stalo dvanajst zapriseženih mož, takozvani notranji svet, kateremu se je pridružil še tu in tam „zunanji svet“ s 24 svetovalci. Mestni sodnik je bil zelo čislana in vplivna oseba. Njegova volitev se je vršila vsako leto ob določenem dnevu zelo slovesno. Ko so ga v Ljubljani po izvolitvi spremljali svetovalci domov, je zvonilo po vseh cerkvah, na gradu pa so pokali možnarji in topovi. Še le proti koncu 15. stoletja (v Ljubljani l. 1504.) je stopil mesto sodnika na čelo mestne uprave župan.

Zunanjost srednjeveških mest je bila skoraj povsod enaka. Vsako mesto je bilo obdano z močnim ozidjem, pred katerim je bil globok in širok jarek napolnjen z vodo, ako ni slučajno kaka reka tekla

mimo in je bilo tako mesto že po naravi zavarovano. Črez jarek ali vodo je bil napravljen dvižen most, katerega so v nevarnih časih dvignili in pritisnili ob koncu pred mestna vrata. Na mestnem ozidju so bili hodniki in line za branitelje, tu in tam je bil tudi kak stolp, posebno na voglih. Mestna vrata so bila vdelana v rezano kamenje in z železom okovana. Zaradi večje varnosti so jih tudi od znotraj zaklepali z močnimi, v zid vloženimi zapahi. Ker je vzdrževanje mestnega ozidja stalo mnogo truda in denarja, zato ga niso radi razširjali. Ljubljana je do začetka 15. stoletja imela obzidan le sedanji Stari trg. Še le l. 1416., ko so grozili turški napadi, so obdali takozvani „Novi trg" onstran Ljubljanice z jarkom in zidom. Vsled tega je bil prostor v srednjeveških mestih zelo pičlo odmerjen, in hiše so stale tesno skupaj, graditi so jih morali v višavo, zato so bile precej visoke, stanovanja pa nizka in temna. Proti ulici so bile obrnjene z ozko stranjo in gorenje nadstropje je navadno molelo dalje naprej nego pritličje, tako da so se skoraj zbližale hiše tostran in onstran ulice. Ulice so bile zelo ozke in mračne, kakor prostori po hišah. Ker so bile hiše ponajveč zgrajene iz lesa in tudi po mestih pogosto krite le z deskami in slamo, zato so bili meščani v vednem strahu pred ognjem. Ni čuda, da je v tedanjih časih ogenj upepelil marsikatero mesto do zadnje hiše, dasiravno je moral sodnik večkrat na leto pregledati dimnike in odrediti potrebne poprave.

Rokodelci in trgovci so stanovali tako, da je imela vsaka zadruga svojo ulico, ki se je po njej imenovala: čevljarska, ključavničarska, usnjarska ulica itd. Tudi židje so imeli odkazan svoj oddelek mesta, tik zidu ali pa izven mestnih vrat.

Mestne ulice so vodile na veliki trg, kjer so stale najlepše hiše, med njimi najodličnejša mestna hiša ali „rotovž", kjer je bila sodna dvorana, posvetovalnica in drugi uradi. Pogosto je bil v mestu tudi grad zemljiškega gospoda. Zgrajen je bil na kakem griču tik mesta, s katerim ga je vezal močen zid ali pa je stal v kakem oglu tik zidu in bil meščanom zadnje pribežališče, kadar so sovražniki mesto zavzeli.

* * *

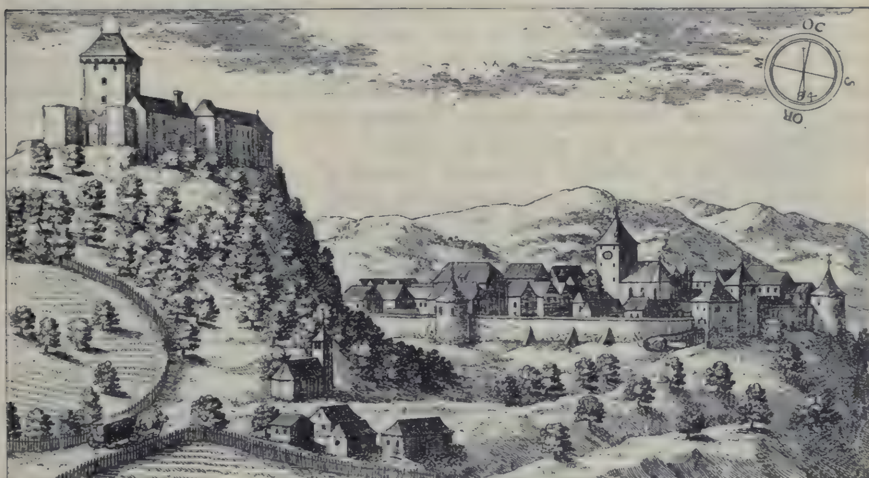
Z mesti sta bili v poznem srednjem veku najtesneje združeni **obrt in trgovina.**

Prvotni način obrti je bil ta, da se je vse, kar je družina potrebovala, izdelovalo doma, tako sukno, platno, obleka, orodje in razno pohištvo. Tako je bilo vsaj urejeno na velikih frankovskih dvorih. Karol Veliki je ukazal, naj vsak grof pazi na to, da bode v njegovem okrožju vedno dovolj izurjenih rokodelcev. Enako so skrbeli posestniki velikih zemljišč, škofi, samostani in druga gospoda za spretne obrtnike na svojih posestvih. Najstarejše obrtnike na Kranjskem nahajamo zabeležene na pristavah brižinskih škofov. Na gradovih so opravljali to delo domači robovi ali podložniki, ki so morali preskrbeti svojega gospoda z vsem potrebnim.

Ako nam te razmere predstavljajo **nemški** vpliv na razvoj naše obrti, imamo pa vendar po naših krajih še nekaj sledov, ki nas spominjajo na **stari slovenski način rokodelstva.**

Znano je, da so se že stari Slovani bavili z obrtnostjo in sicer tako, da je ena zadruga ali vas se pečala vedno z istim rokodelstvom, ki ga je bil izvrševal že praded zadruge in za njim vsi njegovi potomci od roda do roda. Tako so bili v eni vasi sami kolarji, v drugi kovači, v tretji lončarji itd.

Pridelke so potem med seboj izmenjavali, oziroma pozneje prodajali na sejmih. Da so bili tudi pri nas po raznih krajih domače obrti udomačene, nam pričajo še ohranjeni redki sledovi in poročajo tudi zgodovinski viri. Posebno razširjeno je bilo lončarstvo, ker so lončenih peči in lončenih posod povsod potrebovali. Prav tako je bilo po kmetih mnogo tkalcev in suknarjev. Izdelovali so grobo, sivkasto sukno (loden), iz katerega so napravljali svojo navadno obleko.



Višnja gora.

Suknarji se omenjajo v škofjeloški okolici, v Celju, Mozirju, Gornjem gradu. Ribniška „suha roba" je izpričana v 15. stoletju, pa njeno izdelovanje gre gotovo v davne čase nazaj. O njej izvemo še le, ko je cesar Friderik leta 1492. dovolil Kočevcem in Ribničanom, izvažati živino, platno in „razne lesene predmete, kakršne sami doma izdelujejo," na Hrvaško in v druge obmejne dežele. Kakšni so bili ti domači izdelki, nam pripoveduje Valvasor: leseni krožniki, lesene sklede, škafi, vedra, rešeta in mnogo druge drobnarije. Kovaški obrt se je največ pečal z izdelovanjem žebljev. Bil je na Kranjskem razširjen skozi ves srednji vek, zlasti po onih krajih, kjer se je lilo železo: okoli Radovljice in Kamnegorice, na Jesenicah, v Bohinju, v Železnikih in okoli Kamnika. Domači obrt je bil navadno postransko kmetovo delo. Lotil se ga je takrat, ko je kmetovanje počivalo in tudi živinoreja ni dajala preveč opravila. Pomočnikov pri

tem ni imel, kakor le svoje domače: ženo, hčere in sinove, ki so zopet isto rokodelstvo učili svoje potomce.

Gori omenjena listina cesarja Friderika za Kočevje in Ribnico nam priča, kaj je uničilo domače obrti po deželi. Bile so to zadruge ali cehi po mestih, ki so dobile izključno pravico do rokodelstva, deloma pa prepoved trgovanja po deželi, ki se je tudi omejilo na mesta in trge. Ko so obrtniki postali poseben stan z velikimi privilegiji in pravicami in kmet ni mogel več prosto kupčevati s svojimi izdelki, pa jih niti ni smel na mestnem trgu več razpoložiti na prodaj, ako ni pripadal k organiziranemu cehovstvu, je morala domača obrt propadati. Le izjemoma je dal cesar Friderik III. za lesne izdelke Ribničanom in Kočevcem dovoljenje, da smejo še zanaprej z njimi tržiti po tujih deželah. Marsikje po deželi, kjer so se ljudje večinoma le s kako obrtjo pečali in je bilo kmetijstvo postranska stvar, so sicer skušali rešiti svoj zaslužek s tem, da so tudi sami zasnovali svojo zadrugo (na pr. lončarji v Ljubnem pri Radovljici, žrebljarji in kovači na Gorenjskem) in si dali obrtno pravico potrditi od gospoda svojega zemljišča ali pa deželnega kneza. Vendar niso mogli tekmovati z mogočnim cehovstvom po mestih in trgih.

Obrtnike je vleklo v mesta marsikaj. Ker je tamkaj skupaj bivalo več odličnejših in premožnejših ljudi, je bilo tudi več zaslužka, redne mestne sejme so obiskovali ljudje od blizu in daleč in slednjič so tudi mestni obrtniki hodili s trgovci na kupčijo izven dežele in svoje izdelke smeli povsod prosto prodajati. Kjer so se mesta hitreje razvila, kakor na Koroškem, tam nahajamo tudi obrtnike že zgodaj omenjene, v Beljaku in Brežah že v 12. stoletju, drugod se pojavijo še le v 13. in 14. stoletju. Čeprav so ohranjena le redka imena, vendar si moramo misliti, da se je tedaj vse meščanstvo pečalo z obrtjo in trgovino. Imena so večinoma nemška, kakor je bila nemška gospoda, ki jih je v svojih mestih in trgih naselila in zdi se, da je mestna obrt s časom popolnoma prešla v nemške roke. Naj tu navedem nekaj izgledov: Maribor (l. 1215.) usnjar Kubelin; meščani: Nikolaj, Warnher, Dullacher, Bertold, Osredek; Gorica (13. in 14. stoletje): krčmar Greiner, čevljar Hunt, strojar in štacunar Meilinger, krojač Marin, tkalec Warnerij iz Karnije (Italijan!), orožar Oton, kovač Orvecelj, apnar Jakob. Izpričani so pa tudi v Gorici slovenski prebivalci: Brjec, Breginjec, Bunjec, Mrlišek itd. V Ljubljani je prvi izpričani obrtnik Dankwart Zellenberger (l. 1360.). Imel je na Poljanah ob Ljubljanici mlin na dve kolesi.

Mestno obrtništvo se je začelo posebno razvijati, odkar se je pričelo združevati v zadruge ali cehe. Rokodelski cehi (Zünfte) so nastali iz cerkvenih bratovščin in so imeli izprva le verske namene: povzdigo božje službe, praznovanje svojega patrona, napravo lastne kapele, oltarja ali zastave. Take bratovščine so imeli po malih mestih in trgih vsi obrtniki skupaj, ko so se pa rokodelci vedno bolj množili, so se pričele tudi bratovščine ločiti po posameznih rokodelstvih. Toda iz teh cerkvenih družb so kmalu nastale strokovne organizacije z važnimi obrtnimi, trgovskimi in drugimi političnimi pravicami, ki so popolnoma obvladale vse panoge rokodelstva, tako da nihče ni smel

izvrševati obrti, kdor ni bil član kake rokodelske zadruge. Ta prehod iz cerkvenih bratovščin v zadruge z obrtnimi pravicami, nam posebno jasno kaže neka listina iz l. 1399. Ljubljanski krojači so imeli takrat pri mestni cerkvici sv. Nikolaja bratovščino sv. Rešnjega telesa in oskrbovali svoj oltar z vsem potrebnim. Vojvoda Viljem pa je dal 16. novembra 1399 tej bratovščini važno pravico, da smejo v Ljubljani izključno le njeni člani izvrševati krojaško obrt. V tistem času so se združili tudi krznarji v bratovščino. Rokodelske pravice sta ji dala brata Albreht III. in Leopold III. Tujim krznarjem je bilo v Ljubljani nakupovanje kožuhovine in izvrševanje krznarskih del prepovedano. Tujec ni smel v Ljubljani kupiti nobene kožuhovine, razun s posredovanjem priseženega krznarskega mešetarja. Izjemo je delala



Krško.

le polhovina, ki se je prosto prodajala in kupovala, pa tudi te je bilo treba kupiti najmanj sto kož.

Najbolj se je dvignilo cehovstvo v 15. stoletju, ki je bilo tudi za razvoj naših mest velikega pomena. V Ljubljani se razun bratovščine krznarjev in krojačev omenja še zadruga čevljarjev in mesarska bratovščina. V Novem mestu so l. 1472. v nekem kupnem pismu le splošno omenjeni cehovci (Zechleute). V Kamniku je bila bratovščina sv. Duha stanovska bratovščina čevljarjev. Kranj, Lož in Višnja gora so dobili zadružno organizacijo menda še le v začetku 16. stoletja. V Gorici je dal grof Ivan l. 1455. obrtne pravice in privilegije bratovščinam krojačev, čevljarjev in krznarjev. H krati je odredil, da se smejo prodajalne lope napravljati le v mestu in morajo kmetje iz okolice tje prihajati kupovat, kar potrebujejo. Kdor ni bil član zadruge, ni smel po vsej goriški deželi izvrševati rokodelstva. Zelo razvito

je bilo zadružno življenje v Škofji Loki. Stanovske družbe, ki so se tu osnovale, so imele značaj pravih rokodelskih zadrug. Brižinski škofi so jim (l. 1457. oz. 1475.) potrdili obrtni red. Omenjajo se zadruge krojačev, čevljarjev, krznarjev, kovačev, žebljarjev, lončarjev. Naj tu navedem nekatere podrobnosti:

Kdor je hotel postati krznarski mojster, je moral biti zakonskega rodu in se izkazati s kakim mojsterskim delom. Kovači so bili v mestu najbolj mnogoštevilni, ker tu se je obdelalo največ gorenjskega železa. Kovaški „hlapci" so vedno imeli dovolj dela, mnogokrat so se mojstri kar trgali zanje in si jih drug drugemu odgovarjali. Mojstra si je smel izbrati vsak, katerega si je hotel in si prebrati drugega, vendar pa je moral preje službo odpovedati in stopiti iz nje še le po dogovorjenem času. Tudi mojstri niso smeli sprejeti pomagača preje, kakor da je doslužil dogovorjeni čas. Ako se je kdo proti temu pregrešil, je bil od zadruge kaznovan, in sicer kovač z dvojno globo. Pravila so tudi določala, da mojstri ne smejo plačevati pomočnikov po številu izdelanega blaga, ampak na dan. Da se ne prigodi kaka nesreča od ognja, so se morale kovaške peči dvakrat na leto pregledati. Lončarji so poleg drugih pravil sprejeli v svoj obrtni red tudi določilo, da ne sme noben mojster sprejeti kakega dela, ki je bilo že pri drugem mojstru naročeno. Za lončarske pomočnike („hlapce") je bila tedenska plača natanko določena. Vajenci so se morali učiti tri polna leta. Ako je kdo pobegnil, ga ni smel sprejeti noben drug mojster. Vsi cehi so imeli svoje patrone (kovači sv. Aloja), cehovske praznike in so bili dolžni udeleževati se procesije sv. Rešnjega telesa.

Zadruge so imele zlasti dvojni namen: varovati svojo izključno pravico do obrti proti „nepoštenim rokodelcem" ali „šušmarjem", h katerim so šteli vse rokodelce na kmetih in vse tiste, ki niso bili vpisani v zadrugo in pa pomagati svojim članom v raznih potrebah življenja. Zato so cehi imeli svoje premoženje, zemljišča, gozde, mline.

Vsaka zadruga je imela svoj dom („jepergo", herberge), kjer so v varni skrinji hranili listine, na katerih so bile zapisane zadružne pravice in svoboščine. Tu so se zbirali mojstri na posvetovanje, se oglašali potujoči pomočniki, prenočevali in čakali dela. Zadruga je sprejemala vajence in nadzorovala njih učenje. Enako je nadzorovala pomočnike in mojstre, kako izvršujejo svoj obrt. Huda kazen je zadela mojstra, ki je izdeloval slabo blago in tako pripravil domačo obrt v slab glas. Število mojstrov je bilo natanko določeno. Novega mojstra je sprejela zadruga še le tedaj, kedar je izmed starih mojstrov kateri umrl, opustil svoj obrt ali pa izgubil svojo cehovsko pravico. Le z velikim trudom in obilimi stroški je dosegel kak pomočnik, da so mu priznali mojstrske pravice. Pomočniki in vajenci so pripadali k družini svojega mojstra, ki jim je dajal stanovanje in hrano, nadzoroval njihovo življenje in vedenje in skrbel, da so izpolnovali svoje verske dolžnosti. Z njimi vred se je udeleževal cerkvenih svečanosti, katerih so se udeleževali vsi cehi, vsak s svojo zastavo.

Da niso cehi preveč izrabljali svojih obrtnih pravic v škodo odjemalcev, zato je skrbela mestna gosposka, ki je nadzorovala njih obrtni red, določala ceno njih izdelkom in pazila na to, da so rabili

pravo mero in vago. Cesar Friderik III. je na pr. ukazal leta 1435., naj ima mesarska zadruga v Št. Vidu na Koroškem redno 12 mojstrov in naj prodaja meso po navadni vagi. Dva zvedena meščana pa naj določata cene posameznim vrstam mesa. Mestno sodišče je dobivalo od nje na leto osem mark vinarjev in jezike od zaklane živine. Mli-



Obleganje srednjeveškega mesta.

narji, peki in pivovarnarji so smeli imeti le po dvanajst prešičev. Kar jih je bilo več, jih je zaklenil cesarski vicedom. Mestni sodnik je tudi pazil na to, da spečejo peki toliko kruha, kolikor ga mesto potrebuje. Zato je hodil sam gledat, ali imajo potrebno zalogo moke,

ali pečejo dosti velike hlebé in se drže postavne cene. Premajhne hlebe je pekom jemal in daroval ubožcem.

Zadružna organizacija je bila rokodelcem močna opora. Varovala jih je kvarnega vpliva neukih ljudi in divje konkurence, pospeševala napredek obrti, zagotovila vsem rokodelcem pošten zaslužek in mnogim pripomogla do gmotnega blagostanja. Zato je bil resničen stari pregovor: „Rokodelstvo ima zlato dno.“

* * *

Z rokodelstvom je bila najtesneje združena trgovina, ker so obrtniki svoje izdelke večinoma sami prodajali. Kakor pri obrtu, moramo tudi pri trgovini razločevati dvojno dobo. V starejših časih, ko je bila trgovina še prosta, se je razvijala po sejmiščih na deželi, okoli cerkva, samostanov in božjih potov, v 14. in 15. stoletju pa se vedno bolj omejuje na mesta in trge, ki dobe tržne pravice, obvladujejo skoraj popolnoma domačo trgovino in vzdržujejo stik z inozemstvom.

Kaj je vleklo trgovce v bližino božjih hiš in samostanov, smo že omenili, pred vsem varno zavetje pred roparskim nasilstvom in množica ljudi, ki se je tamkaj zbirala. Mnogi teh selskih sejmov so bili zelo znameniti, obiskani od domačinov in tujcev.

Znamenita božja pot je bila pri sv. Ivanu poleg Devina. Ko je opat Ivan l. 1113. našel „svete moči“ (relikvije) tega svetnika, so prihajale tja cele procesije iz vseh kraških župnij, romarji pa celo iz daljnega Hrvaškega. Glavni shod je bil o kresu in takrat tudi veliki letni sejem, ki je trajal šest dni. Kupčevalo se je posebno s konji, ki so jih pripeljali od vseh strani. Devinski gospodje, ki so bili zavetniki tamošnjega benediktinskega samostana, so napravili svojo žrebčarijo in kobilarno za konjerejo, ki se jim je dobro izplačevala. Ladje so pripeljale iz Italije in z istrske obali vino, sol, olje, iz slovenskih krajev so prišli veliki tovori železnine, lanu, platna, žita. Cvetoča trgovina ob devinskem pristanišču je zlasti v oči bodla Tržačane, ki se dolgo časa niso mogli povzpeti do iste veljave. Iz jeze so večkrat napadli z orožjem devinski sejem, ga razpodili in oplenili ladje, ki so tja dovažale blago. Od cesarskega stotnika Nikolaja Ravbarja so zahtevali, naj prepove uvoz tujih vin in železnih izdelkov k sv. Ivanu, razun, ako bi se to blago nalagalo v Trstu. Vendar je bilo še l. 1493. določeno, da morajo beneške in sploh vse italijanske ladje pristati v Devinu, ako hočejo vino in olje uvažati v avstrijske dežele. To je Tržačane tako razkačilo, da so l. 1541. prišli z veliko vojaško četo pred trg in ga popolnoma razdjali.

Enake slike prostega kupčevanja ob slovesnih priložnostih se nam razgrinjajo tudi drugod po Slovenskem. Kmečko ljudstvo je rado trgovalo, ker mu je trgovina mnogokrat donašala večji dobiček kakor težavno obdelovanje zemlje. Tudi graščaki so jo pripuščali svojim podložnikom, ker so bili sami deležni njihovega izkupička. Zanimive podatke imamo iz Bohinja. Ta gorska dolina je bila precej ločena od ostale Kranjske, ker je le ozka tovorna pot vodila ob Savici z Bleda do Bohinjskega jezera. Ves promet se je takrat obračal čez Bačo na

tolminsko in laško stran. Teden za tednom so šle po tej strmini mnogoštevilne črede drobnice in goveje živine, katere so gonili gorenjski kmetje na sejme v Čedad, Videm in druge furlanske kraje. Pa tudi velike karavane tovornih konj, težko obložene z bohinjskim železom, so plezale čez visoko gorsko sedlo in se zopet vračale z živili in vinom. V Bohinju samem se je vsa kupčija osredotočila okoli stare cerkvice sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru. Vsako leto sta bila tu dva velika sejma: prvi prošnji teden pred Kristusovim vnebohodom, drugi pred praznikom sv. Janeza Krstnika. Takrat so prihajali v Bohinj laški trgovci kupovat živino ali železno rudo in razpečavat svoje blago ali vino. Na Dolenjskem je bil Št. Vid pri Stični jako živahen kraj. Ob nedeljah in praznikih se je po končani službi božji pričel okoli cerkve šumeč semenj. Ti nedeljski semnji so bili od trgovcev in kupčevalcev tako zelo obiskovani, da so vzbudili odpor meščanskih trgovcev v Ljubljani. Leta 1360. so se obrnili s prošnjo na vojvoda Rudolfa IV., naj to kupčevanje prepove. Rudolf je res prepovedal semnje, ne le v Št. Vidu, ampak sploh po kmetih. Trgovati naj bi smela edino le mesta in trgi, češ, da le ti trgovci plačujejo od svoje trgovine doneske v knežjo blagajnico, med tem, ko se kmetje izogibajo vseh carin in cestnin. Odslej se take prepovedi kmetske trgovine skozi par stoletij zopet in zopet ponavljajo. Seveda se ni mogla popolnoma zatreti, ker jo je gospoda sama pospeševala na svojih zemljiščih in jo izrabljala v svojo korist. V Kačicah, ob progi Hrpelje-Št. Peter, je en sam semenj završniškemu gospostvu leta 1398. prinesel sedem akvilejskih mark soldov (okoli 300 K) na „štantnini“. Še ob koncu srednjega veka se čujejo pogoste pritožbe, da kmetje raje kupčujejo, kakor da bi obdelovali zemljo, in da so vsled tega mnoga zemljišča popolnoma zapuščena.



Naskakovalec.

Dokler se niso še razvila mesta in trgi, so bile največje trgovske tvrdke v deželi samostani, pred vsem Vetrinj, Žiče, Bistra, Stična, Kostanjevica. Vetrinj je obvladoval popolnoma južno trgovsko progo

čez Ljubelj, vzdrževal je most čez Dravo pri Humberku, gostinjec vrh Ljubelja in skrbel za cesto, ki je vodila na Kranjsko. Gospodarski pomen žičkega samostana se kaže zlasti v tem, da je l. 1259. sprejel v oskrbo gostinjec na Semeringu, ki ga je l. 1160. ustanovil štajerski mejni grof Otokar I. za „popotnike“, da imajo streho, posteljo, ogenj in vse potrebno. Kartuzijani so upravljali to važno postojanko do l. 1383., ko jo je vojvoda Oton Veseli izročil cistercijanom v Neubergu. S tem je gostinjec propadel. Bistriška kartuzija je dobila od svojega ustanovitelja, vojvoda Ulrika, popolno prostost od carine za vse blago, ki bi ga samostan izvažal na trg. Tudi grof Albert Goriški je oprostil bistriške redovnike mitnine pri Podpeči (Rupi) in Podvelbu. Samostan je imel zlasti živahno trgovsko zvezo s Koprom, kjer je imel svoj dvor, mnogo vrtov, velike oljčne in vinske nasade. Stiška opatija je imela veliko kupčijo s pristanišči ob Adriji. Bila je oproščena carine na sledečih mitnicah: Ljubljana, Unec, Landol, Postojna, Lož in Trst, torej po vseh cestah, ki so vodile k Jadranskemu morju. Kostanjeviška trgovina je merila zlasti na Hrvaško.

Ko so mesta obvladala trgovino, se je njihovo gmotno blagostanje in z njim vred tudi obseg in število prebivalstva pričelo zelo dvigati. Najbolj se je to pokazalo pri Ljubljani, ki je v 14. stoletju štela nad 4000 prebivalcev, imela svoj stari in novi trg in vzdrževala živahne kupčijske zveze s severnimi in južnimi deželami. L. 1376. je dovolil vojvoda Leopold III., da smejo ljubljanski trgovci trgovati po Koroškem in Štajerskem z vsem blagom razun s ptujskim vinom. Ptuj je imel namreč stare trgovske pravice, ki so mu varovale domače pridelke pred tujo konkurenco. Poleg Ljubljane je bilo Novo mesto najvažnejši trgovski kraj v deželi, kjer je bila velika kupčija z žitom na Ogrsko in bogate zaloge vsakovrstnega blaga. Glavni gorenjski tržišči Kamnik in Škofja Loka sta imeli kupčijske zveze s Furlanijo. Posluževali sta se pri tem neke proge, ki je dandanes skoraj pozabljena. To je bila tovorna pot, ki je vodila iz Loke skozi Poljansko dolino čez Oslico in Cirkno, od tu k sv. Luciji v Tolmin, dalje čez Kobarid in skozi Nadiško dolino v Čedad in Videm. Seveda se na tej progi ni moglo blago prevažati na vozeh, hodili so le s tovori obloženi konji in mule. Ta način prometa je bil pri nas tje do 17. stoletja, ko so se pričele izboljševati ceste, najbolj navaden, in skoraj povsod najdemo izraženo višino prometa s številom tovorov.

Za povzdigo mestnega trgovstva je posebno mnogo storil cesar Friderik III. Ljubljana je imela v začetku njegove vlade le dva sejma, do njegove smrti se je njih število povišalo na pet Za popravo mostov je dovolil l. 1477. pobiranje mostnine po vinarju od tovora, ob sejmih pa po dva vinarja. Ko so brodniki na Savi odirali trgovce in tirjali previsoko brodnino, je cesar ukazal deželnemu glavarju, naj skrbi, da se kupčija s tem odiranjem ne bo ovirala. Posebno živahni so bili ljubljanski živinski sejmi. Da živina ni trpela pomanjkanja živeža, je bil pripravljen zanjo velik pašnik zunaj mesta. Juri Črnomeljski in vicedom Juri Višnjegorski (Weichselberger) sta dala te pašnike ograditi in dovolila Ljubljančanom le proti plačilu svojo ži-

vino tu sem goniti. Seveda so zaradi tega živinski trgovci izostajali. Cesar Friderik pa ukaže l. 1451. omenjenima gospodoma, da ograjo takoj odstranita. Ponavljajo se zopet stare pritožbe zaradi trgovstva na kmetih. Brez vsakega dovoljenja so se osnovali nedeljski sejmi v Šmarju, na Igu in po drugih krajih. Cesar Friderik je ponovil prepoved kupčije, ki je pa prav tako malo izdala, kakor za časa njegovih prednikov.

Mnogo važnejša, kakor domača kupčija, je bila trgovina z inozemstvom. Zgodaj so se razvile kupčijske zveze z Benetkami. Že v desetem stoletju je šla trgovina skozi Kanalsko dolino na Koroškem preko sedanje Pontebe do mesta Gemone, kjer so bila velika skladišča, od tod dalje na laški Videm (Udine) in na Benetke. Beljak s svojimi



Pot čez Ljubelj s kranjske strani.

velikimi privilegiji je to trgovsko progo obvladoval. Vsi trgovci, ki so šli v Italijo, in Benečani, ki so potovali s svojim blagom na Nemško, so morali ostati nekaj dni v Beljaku, plačati carino za svoje blago in je razložiti na prodaj za meščane. To so imenovali skladiščno pravico (Stapelrecht). Iz Kanalske doline je vodila že izza časa Rimljanov še druga proga čez Predelj, Bovec, Kobarid skozi Nadiško dolino v Furlanijo. Na tej progi je bil cilj trgovcev mesto Čedad, čegar sejme so Slovenci zelo obiskovali. To progo so imeli v oskrbi in varstvu beneški Slovenci. Zato jih je dože Girolamo Vendramin l. 1492. oprostil vseh davkov. Zaradi nasilstva roparskih vitezov, ki so tod prežali na trgovske karavane, pa je kupčija zelo trpela. In ko so Benečani začeli pospeševati progo čez Pontebo in Videm, je Čedad skoraj popolnoma propadel.

Tudi Kranjci so z Benetkami živahno trgovali. Razun tovorne poti, ki je vodila iz Škofje Loke črez Tolminsko, jim je za to kupčijo najbolj služila stara rimska cesta črez Hrušico in Ajdovščino. L. 1408. so prosili ljubljanski trgovci beneškega doža Mocenigo, naj se jim dajo v Benetkah iste pravice, kakor jih imajo nemški trgovci iz Ulma, Augsburga, Regensburga, Dunaja in drugih mest. Habsburški vojvoda Ernst se je sam potegoval za Kranjce. Ljubljanski mestni pisar Nikolaj je takrat prišel s priporočilnimi pismi vojvodovimi v Benetke pred doža in ga prosil, naj ljubljanskim trgovcem dovoli uporabo nemškega skladišča (fondaco dei tedeschi). Dože Mocenigo je sicer poudarjal, da so s tem Benečani oškodovani na pristojbinah, ki so jih kranjski trgovci plačevali za shranjevanje svojega blaga, vendar je ugodil vojvodovi prošnji.

A še dalje proti jugu so prišli kranjski trgovci. Blizu sloveče božje poti Loreto je bilo nekdaj cvetoče trgovsko mesto Sinigalia, čegar letni semnji za lan in konoplje so bili posebno znameniti. Tjekaj so hodili tudi kranjski kmetje kupovat sirovino za izdelovanje platna in razpečavat svoje pridelke. Kako zelo so bili ti sejmi znani med našim ljudstvom, priča še sedaj slovenski pregovor: „Živo je, kakor na sejmu v Sinigaliji."

Kaj se je izvažalo v Italijo? Iz Koroške in Gorenjske pred vsem železo in železno orodje, dalje živina, platno, kožuhovina, sukno, iz Idrije živo srebro. V Benetkah pa so kupovali naši trgovci zlate in srebrne dragocenosti, bisere, žlahtno kamenje, orientalske dišave, umetno izdelano orožje, drage tkanine, prte, svilene izdelke, fino usnje, baržun in razne steklene izdelke.

Kako zelo sta bili naša trgovina in obrt proti koncu srednjega veka udomačeni v Furlaniji, priča slovenska bratovščina sv. Hieronima, ki se je l. 1452. ustanovila v laškem Vidmu. Imenovala se je „fraternita degli Schiavoni" (bratovščina Slovencev) in je imela namen podpirati svoje člane v slučaju bolezni in potrebe, njih revnim hčeram izplačevati malo doto in jim slednjič preskrbeti krščanski pogreb. L. 1479. je bil na čelu slovenske bratovščine mojster Jakob iz Loke.

Trgovina z Italijo je nekoliko krenila od navadne starodavne poti, ko je Trst prišel pod avstrijsko oblast.

Trst je bil v 13. stoletju še malo, neznatno mestece, ki se je raztezalo na pobočju grajskega hriba in štelo komaj par tisoč prebivalcev. V trgovini ni moglo tekmovati z mogočnimi Benečani, tem manj, ker so imeli v oblasti tudi istrska pomorska mesta in so znali trgovino iz slovenskih in hrvaških pokrajin napeljati na svoja pristanišča. Svetovni promet med južno Nemčijo, podonavskimi pokrajinami in Italijo pa je takrat itak šel preko Beljaka in Pontebe.

Naravna zaslomba tržaški trgovini so bile slovenske dežele. Od tu so že zgodaj prihajali v mesto tovori z domačimi pridelki: žitom, kožami, železnino; nasprotno pa so nalagali v Trstu sol, vino, južno sadje in dišave. Še večjega pomena so postale naše dežele za Trst, ko je vojvoda Leopold VI. l. 1227. ukazal zgraditi „Zidani most" in je tako kupčijo iz Avstrije, Štajerske in zapadne Ogrske napeljal preko Ljubljane proti morju. Ko so Habsburžani spravili slovenske dežele

v svojo oblast, so Tržačani spoznali, da je tako v trgovskem, kakor v političnem oziru zanje najbolje, ako ostanejo z njimi združeni. Zato so leta 1382. radovoljno priznali avstrijsko oblast in odslej z vsemi sredstvi izkušali trgovino iz notranje-avstrijskih dežel napeljati na svoje mesto. Prvi avstrijski glavar je bil Hugo Devinski, ki je v Trstu sprejel prisego zvestobe in župansko palico iz rok mestnega starešinstva.

Zaradi trgovine je prišlo do hudih bojev med Benetkami pa tudi do spopadov s kranjskimi trgovci, ki se niso hoteli ukloniti tržaškim zahtevam.

Od tržaške ceste se je tedaj ločila neka tovorna pot pri Št. Petru in šla čez Završnik (Schwarzenegg) in Rodik skozi Kačjo dolino v



Pot čez Ljubelj s koroške strani.

benečanski Koper. Bila je od kranjskih trgovcev zelo obiskana. Čez 40.000 tovornih konj in mul je šlo tod na leto z domačimi pridelki otovorjenih v beneška primorska mesta in se vračalo z vinom, oljem ali soljo. Tržačani so večkrat napadli te karavane, jih oropali in trgovce natepli. Posledica je bila, da so jim Benečani l. 1463. napovedali vojsko in od njih izsilili prosto pot za svojo trgovino. Iz enakih razlogov so Tržačani izkušali razgnati devinski sejm, ki je donašal Benečanom korist, in so hoteli leta 1511. razdjati tudi Milje (Muggia), ker so zaradi svoje ugodne lege uspešno s Trstom tekmovale. Cesar Friderik, je ukazal, da mora vsa trgovina iz Notranje Avstrije iti na Trst. Cesar Maksimilijan I. je ta ukaz potrdil in še dodal, da mora tudi ogrska trgovina iti črez Ptuj na Trst, da morajo kranjski

trgovci svoje žito v Trst pošiljati in ga tam za dva solda ceneje prodajati kakor po drugih tržiščih.

Trst je bil z vsem obrežjem vred tja do Devina pridružen Kranjski, kamor je tudi pošiljal svoje poslance na deželni zbor. Vendar so se Tržačani, opirajoč se na svoje obsežne pravice vedno branili, kaj prispevati k davkom in nakladam kranjskih deželnih stanov. Drugo važno pristanišče ob Adriji so dobile avstrijske dežele, ko je cesar Friderik od grofa Henrika Wallsee l. 1471. kupil Reko (nemški imenovano St. Veit am Pflaum). Tudi ta se je pridružila Kranjski in je imela z njo živahno trgovsko zvezo. Reški kupci so trgovali z našimi posebno za sledeče predmete: železo, jeklo, žeblji, kose, srpi, les za ladje in vesla, volovske kože, lesene posode, žito, živina, volna, platno. Vse to se je iz naših krajev preko Reke izvažalo v Dalmacijo in Italijo. Od tam pa so dobivali: milo, salpeter, sol, rozine, mandlje, suhe fige in nasoljene morske ribe. Med velikimi trgovci, ki so kupčevali z Reko se imenujejo: Jurij Baloh, Vid Spiljavec, Jakob Kristanič, Matej Bobnar, Matej Kutjevac in drugi. Turški napadi so reško trgovino popolnoma uničili.

Proti severu držeče ceste so ovirale visoke Karavanke, pa tudi te je zmogla trgovska vstrajnost. Iz Ljubljane je vodila na Koroško cesta preko Kranja in dalje ob Kokri čez Kokrško sedlo na Jezersko, Kaplo in Velikovec; druga je šla čez Tržič in Ljubelj proti dravskemu mostu pri Humberku, od tu na Celovec; tretja važna trgovska cesta je šla po gorenji Savski dolini proti Trbižu, tu se je razcepila na levo preko Predelja in Bovca proti Gorici, na desno pa v Beljak. Že l. 1390. se je tovorila sol čez Ljubelj in Kaplo, prav tako mnogo železa. Glavni tržišči za to sta bili: Velikovec in Št. Vid. V Velikovcu so uživali kranjski trgovci od starih časov posebne pravice, katere so jim Korošci l. 1503. začeli kratiti. Kranjci so se pritoževali, da jih Korošci ovirajo pri zidanju skladišč in pri razpečavanju in prevažanju železa skozi Velikovec. Cesar Maksimilijan je moral Koroščem z ostrimi kaznimi zažugati, če bi Kranjce še dalje oškodovali.

Cvetočo trgovino po naših krajih je skoraj popolnoma udušila turška sila. Trgovska pota proti jugovzhodu in vzhodu so se popolnoma zaprla, drugod so jo trle obilne cestnine in carine. Denarja ni bilo v deželi nič, ceste pa tako slabe, da se je komaj moglo tovoriti, kaj še le voziti. Trgovstvo z živino so morali Kranjci dati iz rok, ker so se osnovale živinske trgovske družbe. Vrhu tega je bilo še meščanstvo obloženo z velikimi vojnimi nakladami. Ni čuda, če je s kmetom vred hudo trpelo tudi prebivalstvo po mestih in trgih.

Pripomniti je še, da je bila mestna obrt že izza prvih početkov večinoma v nemških rokah, med tem ko je trgovina ostala dolgo slovenska. To izpričujejo imena trgovcev, že omenjena slovenska bratovščina v Vidmu in prav tako slovenska cerkvena ustanova v daljnem Ahenu, ki so jo napravili leta 1495. kranjski in ljubljanski trgovci v čast sv. Cirilu in Metodu. Zavedali so se svoje narodnosti in hoteli tudi v tujini za svoje rojake imeti slovenskega duhovnika. Še le v 16. stoletju prevladuje pri nas vpliv nemškega trgovstva.

Slika naše srednjeveške trgovine bi ne bila popolna, ako bi ne omenili glavnega kupčijskega sredstva — denarja. V zgodnjem srednjem veku je bila vsa kupčija le izmenjavanje raznih izdelkov. Vendar se kmalu pojavljajo razne oblike denarja, ki so ga takrat kovali svetni in duhovski oblastniki. Že l. 975. je dobila pravico kovati novce grofica Hema za kraj Lieding pri Strassburgu in kmalu potem grof Viljem Seliški za Breže. Travenski grofi so kovali svoj denar v mestu Enns, solnograški nadškofje v Ptuju, Brežah in nekaj časa tudi Brežicah ob Savi. Španhajmi so imeli svoje kovnice v Št. Vidu, Ljubljani in Kostanjevici; Babenberžani v Gradcu, akvilejski patriarhi v Akvileji, Čedadu in Vidmu. Izprva so kovali le srebrne novce (fenige). V 14. stoletju je bil pri nas najbolj v navadi akvilejski in beneški denar. Za enoto je služil „srebrni denar“ („denaro“ sedanjih 9 do 10 krajcarjev), dva denarja sta tvorila „groš“ (grossus) in dvajset denarjev eno „liro“ (primeroma K 3·60 sedanje vrednosti). V navadi je bila tudi slovenska lira (lira schiavonesca), ki je bila 72 krajcarjev vredna. Večje svote so računali po „markah“, izmed katerih je ena veljala 30 do 40 kron. Po letu 1400. se je začel pri nas razširjati dunajski denar. Za enoto so mu bili „fenigi“ (Wiener pfenige ali „vinarji“), 30 fenigov je tvorilo en sold (solidus), 240 fenigov pa en „funt“. Poslednje ime je prišlo od tod, ker so denar večkrat vagali, da ga niso židje in drugi oderuhi mogli obrezati in tako trgovca oškodovati. Za časa cesarja Friderika se večkrat ponavljajo tožbe, da je dunajski denar mnogo slabši kakor je bil v prejšnjih časih. Zato so se ljudje branili ga sprejemati. Vendar je slednjič obvladal vse avstrijske dežele in izpodrinil druge novce.



Patriarhov prestol v čedadski stolnici.



Trgovska karavana na poti.

21. Rudarstvo.

Rudarstvo v slovenskih pokrajinah sega daleč nazaj v prazgodovinsko in rimsko dobo. Že takrat so bivali po mnogih naših gradiščih fužinarji in spretni kovači. Noriško železo je bilo pri Rimljanih na dobrem glasu. Železno rudo so kopali večinoma po tistih krajih, kjer so rudniki še dandanes: Erzberg na Štajerskem, Hüttenberg na Koroškem, Bohinj na Kranjskem (Ajdovski gradec). Topili so jo deloma v deželi sami, kar izpričujejo veliki kupi izkopane žlindre, deloma pa jo izvažali v Gorenjo Italijo (Sulmo ali Comum), kjer so bile velike tvornice za železo. In kakor v starem veku, so bile tudi skozi vsa poznejša stoletja naše dežele prava zakladnica za Italijo. Vsa naša trgovina z železom se je obrnila proti jugu. Kakor nekdaj Rimljani, tako so v srednjem veku Benečani izrabljali bogate rudne zaklade naših dežel in jih deloma dobili v svojo posest.

O našem rudarstvu imamo iz zgodnjega srednjega veka le malo poročil. Pričelo se je menda še le tedaj, ko so po veliki zmagi nad Madjari, l. 955., zavladali v deželi mirnejši časi. — Pred vsem je bila za gojitev živinoreje nujno potrebna sol. Južne slovenske pokrajine ob Adriji so se preskrbovale z morsko soljo, ki se je dovažala na tovorih. Večja gospodarska podjetja, n. pr. samostani, so imeli celo svoje soline ob istrski obali ali pa si vsaj izgovorili gotovo število tovorov za svojo potrebo. Severne pokrajine pa so dobivale sol iz velikih solnih rudnikov Zgornje Avstrije in Štajerske. Kameneno sol so tu navadno dobivali raztopljeno iz mnogih naravnih ali umetno napravljenih studencev in vodnjakov. Slano vodo so napeljevali h kotlom

v lesene koče, kjer se je toliko časa varila. da je voda izhlapela in pustila čisto sol v posodi. Tudi pri teh solinah so si večji gospodarji izkušali zagotoviti svoj delež. Izgovorili so si pravico, zajemati od solnega studenca, imeti eden ali več kotlov ali kočo za varenje in pravico do lesa za kurjavo iz bližnjih gozdov. Take soline so bile v Halu pri Admontu, v Aussee (Osoje) in po mnogih drugih krajih. — Slovenci so bili znani kot spretni solinarji, in po bavarskih solinah srednjega veka je delalo povsod mnogo Slovencev. Tako čitamo, da je v gornjeavstrijskem mestu Hallu l. 810. Slovenka Sova samostanu Mondsee podarila hišo in dva kotla za kuhanje soli. V 12. stoletju (1159) se v istem mestu imenujeta slovenska meščana Jelenc in Ljubec.

Soline in rudokopi so bili po nemškem pravu lastnina deželnega vladarja (kralja ali cesarja), ki jih je deloma ali popolnoma drugim daroval ali dal v fevd (užitek). Pa tudi posestniki so jih smeli med seboj zamenjevati, prodajati ali zastavljati. Zato so šli pogosto iz roke v roko.

O velikih štajerskih železnih rudnikih: Eisenerz, Vordernberg, Leoben (Ljubno) se je ohranilo sporočilo, da so jih razkrili že l. 712. in da so bili Slovenci prvi, ki so jih obdelovali. V tisti okolici je bilo mnogo slovenskih posestnikov, ki so imeli svoj delež pri rudokopih in rovih in na priprost način iz rude topili železo.

Na Koroškem se omenja prvi rudokop l. 890. pri Št. Lenartu v Lavantinski dolini. Kralj Arnulf ga je tedaj podaril solnograški nadškofiji. — Mnogo rudokopov za srebro je bilo v naslednjem stoletju okoli Brež in Selič. V življenju sv. Heme čitamo, da so njuna sinova l. 1036. umorili rudarji iz omenjenih krajev. V spominu našega ljudstva je ime krške grofice tako tesno spojeno z rudokopi, da je vse starejše jame ali fužine kratko imenovalo „rudokope ali fužine sv. Heme“. — Najbolj pa so sloveli v srednjem veku koroški rudniki za zlato po raznih dolinah in obronkih Turskega pogorja, okoli Gmünda, v dolini Mölle in Bele (Pöllathal). O njih pričajo mnogi zapuščeni rovi in razvaline starih topilnic. Tu so kopali zlato solnograški nadškofi, gospodje Višprijski, Rosenheimi, Weitmoserji in vitezi z Goldberga. Da so tudi v teh krajih Slovenci prvi iskali dragoceno zlato, pričajo krajevna imena na pr. občina „Zlatnik“, sedaj Slating pri Trebesingu. Domači zlati rudniki so začeli propadati, ko se je po odkritju Amerike uvažalo zlato iz tujih dežel in so se cene žlahtnih kovin znatno izpremenile. — Na Spodnjem Koroškem je bil glavni pridelek svinec. Že v 12. stoletju so ga kopali v beljaški okolici, v Slovenjem Plajbergu (Windisch-Bleiberg) in Rablju. Rabili so ga posebno mnogo pri cerkvenih stavbah za napravo oken, za pokrivanje streh in kot primes pri napravljanju raznih barv. Plajberg je prišel l. 1006. pod oblast bamberških škofov. V Slovenjem Plajbergu je imel vetrinjski samostan vzajemno z vitezi na Humperku svoje rudnike. Svinčeno rudo so izvažali preko Humperka in jo topili blizu Zakamna, kjer se še sedaj pravi na „plavžu“. Beljačani so s svincem živahno tržili v Benetke, Genovo, Nemško, Ogrsko in v Turčijo. Med tem, ko so zlati rudniki na Koroškem popolnoma propadli, so se ohranili svinčeni rudniki na Spodnjem Koroškem in železni okoli Hüttenberga do današnjega dne.

Na Kranjskem se je pridelovalo v srednjem veku skoraj izključno le železo. Najstarejši rudniki so bili na freisinskem, ortenburškem in briksenškem svetu. Na posestvu brižinskega škofa so ležale hobovške in imenitne železniške fužine; pod oblastjo Ortenburžanov so bili rudniki okoli Jelovce, Stara fužina v Bohinju in Planina nad Jesenicami, pod blejsko gospodstvo so se štele fužine jeseniške, javorniške, one v Radolni in Bohinjski Bistrici.

Začetek kranjskega železarstva se izgublja v sivi starodavnosti. Gotovo je, da so že mnogo preje, ko stare listine omenjajo rudnike, peči, fužine in fužinarje, Slovenci na svoj priprost način kopali rudo, jo topili, prodajali železo in iz njega napravljali raznovrstno orodje. Bohinjska Stara fužina je veljala že v 16. stoletju za „starodavno“ (uralt). Isto velja o plavžu sv. Heme na desnem bregu Savice pri Nomenju. Da so ti železni rudniki res zelo stari, priča tudi to, ker niso bili izključna lastnina radovljiškega ali blejskega gospodstva, ampak so smeli Bohinjci sami poljubno delati jame in ogljenice, topiti rudo in razpečavati železo. Gotovo jim je ostala ta pravica iz dobe, ko še ni bilo nad njimi oblasti ortenburških grofov ali briksenških škofov. Kako tesno je bilo v Bohinju ljudsko življenje že iz prvega početka združeno z rudarstvom, pričajo tudi mnoga krajevna imena: Rudnica, Rudni lom, Rudno polje, Rudna dolina.

Enako nas vodijo tudi sledovi mnogih peči in rudnikov na Jelovci nad Kamno gorico, Kolnico in Železniki s svojim preprostim sestavom nazaj v zgodnji srednji vek, ko je še ljudstvo svobodno smelo izrabljati zaklade svoje zemlje, in rudarstvo še ni bilo pridržano kralju ali drugi gospodi.

Pismena poročila nas prestavijo že v dobo, ko so razni gospodje zemljišč se začeli pečati s pridobivanjem rude, ko so rudarji postali že poseben stan, pa so tudi naši domači rudniki začeli prehajati v tuje roke.

Značilen zgled te vrste so Železniki. Gotovo je, da so tudi tukaj Slovenci izprva kopali železno rudo. „Na štalci,“ nekem obraščenem hribu nad Češenco, so našli sredi gozda ostanke njihovih topilnic in cele kupe težke železne žlindre. Prve plavže boljše vrste in kovačnice pa so postavili Italijani. Iz listin namreč posnamemo, da so se okoli leta 1340. naselili v Železnikih laški fužinarji in kovači. Imenujejo se: mojster Jacomo, Jernej Zshab, Muron, Silvester in Jakob Monfidion. Brižinski škofi so jim dali zemljišča, gozdne parcele in jim dovolili, da smejo postaviti svoje plavže. Zato so dobivali od njih vsako četrtletje po 6 mark in 40 fenigov. Med tem ko so bile stare topilnice večinoma v hribih in gozdovih, so laški fužinarji postavili svoja „kladva“ v dolini ob vodi, na mestu sedanjih Spodnjih in Zgornjih Železnikov. Naši ljudje so imenovali novo naselbino „Lahovše“, katero ime se je ohranilo do današnjega dne. Laški vpliv na tamošnjo železarstvo se pozna tudi iz mnogih krajevnih izrazov, ki so se v Železnikih udomačili, na pr. vigenj ali vigenc (ital. igne = ogenj), klovže (chiuso, vodna zatvornica), fužina (fucina, kovačnica), škarjevc (scarco, odtok vodovoda). Tudi imena za razne vrste žebljev so italijanska: canali, ceseni, dasoldi, duplini itd. — Vendar nahajamo



Trst pride pod avstrijsko oblast.

(Hugo Devinski, prvi avstrijski glavar, potrdi s prisego pravice tržaškega mesta.)

poleg laških mojstrov tudi domače podjetnike. Že v 14. stoletju so omenjeni: Plavec, Nikolaj Dermot, Andrej in Jurij Rumpler, Maks Lukovec; v 16. stoletju: Marko Plavec, Andrej Brecelj, Greg. Kisovec. Proti koncu 16. stoletja je Matija Notar na „Farjevem potoku" ustanovil plavž in „slovensko kladvo", ki je pa okoli l. 1642. prenehalo. — Tuji fužinarji so se večinoma bavili le s topljenjem rude in obdelovanjem železa, kopanje in iskanje železne rude so prepustili kmetom iz okolice, ki so jo kopali na svojih zemljiščih in nosili v Železnike na prodaj. — Železni izdelki: žeblji, železni drogovi, žage so šli navadno po tovorih čez Zalilog in Podbrdo proti sv. Luciji na Tolminskem, od tu po Soški dolini k sv. Ivanu pri Devinu, deloma so se tudi prodajali škofjeloškim in kranjskim trgovcem.

V gorenji Savski dolini nas vodijo najstarejši sledovi rudnikov v Rovte nad Jesenicami. Med tem ko je bila dolina ob Savi zaradi vednih povodni, močvirij in mrzlega podnebja do 14. stoletja še neobljudena, so vabile k naselitvi solnčne planine ob Golici, Kočni in Belšici, ker niso nudile le sočnatih pašnikov, ampak tudi bogate zaklade železne rude. Ortenburški podložniki so tu iztrebljali gozde in začeli pridelovati železo. V nasprotju z bohinjskimi in železniškimi rudniki, kjer je topljenje rude bilo na nizki stopinji, so tu nastale že v 14. stoletju zidane peči in kladiva. Grof Friderik Ortenburški je dal Rovtarjem za njihove plavže in rudnike posebne privilegije. — Proti koncu srednjega veka so tudi tu Italijani začeli izpodrivati domače podjetnike. Napravili so laške plavže po novem načinu in se naselili tudi v dolini: na Jesenicah, na Savi in Javorniku. Rudniki so prešli v tuje roke, domačini so se omejili na poljedelstvo in živinorejo. Med rudniškimi posestniki se imenujejo v 16. stoletju: Bucceleni, Locatelli, Morchetti, Cavalar, Perkazin, Kramer, Božič. Rudarji v dolini so bili že leta 1523. tako mnogoštevilni, da se je zanje ustanovila posebna župnija na Jesenicah, ki je obsegala tudi Savo, Javornik in Rovte.

Razun Italijanov srečujemo tudi Nemce po gorenjskih rudnikih, Briksenski škof Ulrik je dal l. 1403. nekemu Hermanu Eselnu rudnik na belaški planini nad Belo v fevd. Zato mu je moral plačevati od enega plavža 1 marko in 40 akvilejskih vinarjev, od vage pa eno akvilejsko marko na leto. — Na Bohinjski Bistrici je leta 1540. neki Maulner s priimkom „konjski tat" postavil fužine in za nje plačeval davščino blejski gosposki. Med bohinjskimi fužinarji se imenujejo v 16. stoletju: Peter Grošar, Franc Kuhel, Jurij Klanc, Ambrož della Grotta, Štefan Kralj, Primož Lavrenčič, Jeronimo Millano, Antonio Panizoll, Matija Žmitek, Julij Bucceleni, Ivan Coronini.

Zelo zanimivo je zasledovati, kako so naši slovenski pradedje dobivali rudo in kakšni so bili njihovi najstarejši plavži (topilnice).

Na Kranjskem najbolj znana železna ruda je bil „bobovec" (rjavi železovec, Brauneisenstein), katere je bilo zlasti mnogo dobiti v obliki bobu podobnih, oglajenih zrn in večjih gomolj. Ker leži včasih prav na vrhu zemlje, da ga ni treba kopati, zato je umevno, zakaj so ga najbolj zasledovali. Ob robovih obširne Jelovice, v Bohinju, Železnikih, Kropi in Kamni gorici se je bobovec najpogosteje

nahajal in prav tam nahajamo ostanke najstarejših topilnic. — Po hribih nad Jesenicami in Javornikom se je nahajal jeklenec (Eisenspat, Spateisenstein), ki je svetle, rumenkaste barve, ko se izkoplje pa zarjavi, ako leži dolgo časa na zraku. Jeklenec se težje topi kakor bobovec in zahteva tudi umnejšega obdelovanja.

Na brezštevilnih krajih kažejo sledovi, da so morali rudo v začetku približno tako topiti, kakor otroci včasih pečejo krompir. Izkopali so v zemljo okroglo žlebino, počez položili drv in oglja, nasuli rude in vse skupaj podkurili. Sapo so vpihavali z ročnim mehom. Bobovec se je prav lahko topil in železo se je odtekalo v globino, kjer se je napravljala vedno večja pogača surovega železa ali grodlja. Ko je bila dovolj velika, ohlajena in očiščena žlindre,



Zelezniki.

zadel jo je kmet na rame in jo nesel na bližnji sejm ali trg na prodaj. Seveda je pri takem topljenju ostajalo v žlindri še polovico železa, kar pričajo še ohranjeni kosi v ljubljanskem deželnem muzeju. Topilnice te vrste niso stale v dolinah, ker mehov še ni gonila vodna sila, nahajamo jih marveč v gorah sredi gozdov, ki so dajali kmetu-fužinarju potrebno kurivo: oglje in drva. Na strmih gorskih obronkih, ki so bili izpostavljeni vetru, so pa včasih v topilno jamo od strani izkopali vodoraven sapnik ali kanal, da je skoz njega vlekel veter, podpihaval oglje in razvnemal ogenj. Sledovi takih peči na veter (Windöfen) se nahajajo na Jelovici, v Bohinju in na jeseniških Rovtah.

Pozneje so začeli topilne peči zidati. Pa tudi te še niso stale ob vodah. Sredi divjega gozda, kjer se je nahajala železna ruda, so jih postavljali. Nekatere teh peči so bile le nizka zidana ognjišča, ki so imela na sredi globljo jamo, kamor se je odtekalo raztopljeno

železo (Brennfeuerherd), druge so bile že obzidani, en ali dva metra visoki plavži, ki so imeli primeroma pol metra v premeru. Zidali so jih okrogle ali na štiri vogle iz nezgorljivega ila ali kremenca. Mesto naravnega vetra so uvedli večje mehove, katerih rtasti konci so moleli v glinaste cevi in vodili sapo v plavž. Gonili so jih z rokami ali pa z nogami. V peč so nalagali oglja, nanj rude, potem zopet oglja in rude, plast za plastjo. Zažigali so jo od spodaj, kakor še dandanes. Včasih so izpustili žlindro, da je odtekla. Iz stopljene rude se je na dnu nabirala počasi kepa železa, ki so jo imenovali volk (Wolf, lupo). Za enega volka je bilo treba 18—24 vsipljajev oglja in rude; bil je včasih dva do štiri cente težak. Ko je volk narastel, so odtrgali spodaj sprednjo steno peči, ki je bila iz ila in izvlekli volka. Očistili so ga žlindre in zvalili do bližnjega kladiva, kjer so ga razdelili na kose, ali mu sicer dali primerno obliko, da je mogel romati v kovačnico. Plavže te vrste so imenovali „slovenske peči“ („windische Öfen“), ker so jih naši ljudje najraje rabili. — V 13. stoletju so prestavili plavže s hribov v doline in šele v 15. stoletju so začeli rabiti vodno silo, da je gonila mehove. Za plavže v dolini imamo najstarejšo gotovo letnico 1422., ki je bila vrezana na kameniti plošči, vzidani pri stari peči na volka v Spodnjih Železnikih. V Kropi so pri „Starem kladvu“ že v 14. stoletju sezidali slovensko peč na volka. V 16. stoletju je bilo še polno „slovenskih plavžev“ po Kranjskem, na pr. v Radolni, na Lipnici, v Kamni gorici, v Kropi, Železnikih itd.

Prav takrat pa so tudi že začeli napravljati boljše, nemške in laške peči. Poslednje so se imenovale tudi brešanske peči (brescianische Öfen) po mestu Brescia v Italiji, kjer so stale velike fužine. Ti plavži so bili že višji (3—4 metre) in nekoliko podobni sedanjim visokim pečem (Hochöfen). Na vrhu je merila širjava odprtine primenoma tretjino metra, na sredi en meter in na dnu se je zopet zožila. Tudi te peči so bile prirejene na „volka“, to se pravi: iz rude so dobivali neposredno kovno železo, ki se je dalo obdelovati v kovačnicah, in ne še le surovino (Roheisen) ali grodelj, kakoršen teče stopljen iz visokih peči in ki ga je treba pretopiti, da se dobi kovno železo ali jeklo. „Nemške peči“ se omenjajo v 14. stoletju v Rovtah nad Jesenicami. „Laške peči“ pa so postavili v začetku 16. stoletja italijanski podjetniki na Jesenicah in na Savi.

Poleg železne rude je glavni pogoj za plavžarstvo primerno kurivo. Zato se je do najnovejšega časa rabilo oglje. Ker so gozdi na Jelovici, pod triglavskim pogorjem, pod Kočno in Belšico nudili oboje, zato so tudi po teh gozdnatih krajih nastale prve topilnice. Poleg „slovenske peči“ visoko gori v gozdu se je dvigala tudi ogljenica, in ko je bila okolica posekana, so peč prestavili drugam, kjer je bilo zopet dovolj lesa. Naši plavžarji so bili hkrati tudi ogljarji. In še le pozneje, ko so plavže prestavili v dolino k vodam, s katerimi preproste gozdne peči niso mogle tekmovati, sta se te dve obrti ločile. Plavže so postavljali le imenitnejši, mnogokrat tuji podjetniki, med tem ko je domačim okoličanom preostalo le pridelovanje oglja, katero so s tovorno živino spravljali „h kladvu“ v dolino.

Obdelovanje železa v kovačnicah se je vršilo deloma na kraju, kjer so bili plavži, tako v Kropi, Kamni gorici in Železnikih, deloma pa tudi drugod. Gorenjsko železo, kolikor ga je prišlo na domači trg, se je večinoma obdelovalo v Škofji Loki. Glavni izdelek so bili žeblji, pa tudi drugo železno orodje: kose, srpi, žage, noži itd. Največ kranjskega železa je šlo v surovi obliki ali pa obdelano v Italijo.

Ob koncu srednjega veka se je na Kranjskem razkril rudnik, ki je po svojem bogastvu in pomenu pozneje daleč nadkrilil druga rudarska podjetja in je še dandanes njihov glavni predstavnik, to je rudnik za živo srebro v Idriji. O njegovem slučajnem razkritju smo čuli že na drugem mestu.* Idrijski rudnik je bil izprva popolnoma v rokah zasebnih podjetnikov. Prvi je kopal Andrej Perger



Stara Idrija.

iz Grebinja, za njim neki Kutler iz Solnograda. Cesar Maksimilijan je priznal podjetnikom njihove pravice, vendar jim je naložil za davek deseti del čistega izkupička in si pridržal pravico, napraviti svojo jamo. Res je pričel z rovom sv. Katarine. Tudi drugi odlični možje so sestavili podjetniško družbo za izkopavanje živega srebra. Med njimi čitamo imena: grof Gabriel Ortenburški, Bernard Kles, škof v Tridentu; Krištof Ravbar, ljubljanski knezoškof in kranjski deželni glavar; Sigismund Ditrichštajn, Sigismund Lamberg in Erazem Praunwart. Za delavce so prišli rudarji iz Koroškega in Solnograškega. Zato so imenovali novo rudarsko naselbino „Nemška Idrija“. — O množini pridelanega živega srebra si lahko napravimo predstavo, ako čitamo, da se je l. 1519. iz Ahacijevega rova prodalo 361 centov. Cesar je dobival skoraj dve tretjini letnega pridelka.

---

* Glej str. 300.

Način pridelovanja je bil tudi tukaj zelo priprost. Na sitih iz železne ali bakrene žice so rudo najprej izmivali na vodi. Živo srebro, ki se je nahajalo v skriljevcu v večjih ali manjših kapljicah, je pri tem popadalo na tla. Preostalo rudo so potem žgali. Prvotne žgalnice so bile popolnoma podobne ogljenicam. Razne plasti lesa ali oglja in rude so bile sestavljene v velike kupe in pokrite s prstjo. Ves kup so potem zažgali in pustili, da je pogorel; ko se je ohladil, so ga razkopali. Živo srebro se je stekalo na tleh. — Pridelano čisto srebro so spravljali v velikih usnjenih mošnjah in ga pošiljali v Benetke, Solnograd ali Augsburg. L. 1525. je napravila neka augsburška tvrdka z idrijskimi rudokopi pogodbo za 15.000 centov živega srebra in cinobra. Zaloge idrijskega živega srebra so bile takrat tudi v Ljubljani, Loki, Kranju, Gorici in Benetkah. V Augsburgu so plačevali cent srebra ali cinobra po 20 goldinarjev. Ves promet z živim srebrom in cinobrom je šel po tovorih preko Žirov skozi Poljansko dolino na Loko in Kranj, deloma pa čez Tolminsko na Gorico. Po prvem sovražnem napadu v beneški vojski so v Idriji sezidali grad (Gewerkenegg), ki je bil utrjen z zidovjem in jarkom (leta 1520.). Pri cerkvi sv. Duha (zdaj sv. Trojice) je bil že l. 1522. nastavljen kaplan Singer.

Splošno naše rudarstvo v srednjem veku ne kaže posebno živahnega razvoja. Način obdelovanja rude je bil še zelo priprost in izven Idrije je bilo rudarstvo večinoma le postransko opravilo kmečkih ljudi. V začetku novega veka (v 16. stoletju), ko nastopijo imovitejši podjetniki, domačini in tujci, s popolnejšimi pripomočki, se je tudi okoli naših fužin pričelo razvijati živahnejše rudarsko življenje. H krati so tudi avstrijski vladarji pričeli potom zakonov urejati razmere po rudokopih, izdajati rudniške rede in nastavljati rudniške sodnike, ki so imeli skrbeti za red, določati posameznim podjetnikom deleže pri rudokopih in fužinah in razsojevati njihove prepire. Prvi rudniški red za vso Avstrijo je izdal l. 1517. cesar Maksimilijan. Razvil se je poseben stan rudarjev, ki je imel svoje pravice in privilegije in ni živel v taki odvisnosti od zemljiške gosposke, kakor kmetje. V rudniškem redu cesarja Maksimilijana čitamo: „Rudar, kadar gre na delo v rudnik, prav tako ogljar, plavžar in drvar, ki gredo po svojih poslih, in kadar ima rudar svoj nahrbtnik na rami in gorsko palico v roki, plavžarji in oglarji, kovači in drvarji, kadar gredo na delo ali z gore, vsi ti so pod varstvom deželnega kneza.“ Ta skrb avstrijskih vladarjev je privedla naše rudarstvo v 16. stoletju do velikega razvoja.





Sevnica.

22. Razmere kmečkega stanu. Poljedelstvo.

Ko je slovensko plemstvo večinoma izumrlo ali pa se ponemčilo, ko so se po mestih in trgih okoli nemške gospode začeli naseljevati tuji obrtniki in trgovci, je le še kmečko ljudstvo na deželi ohranilo svoj prvotni slovenski značaj, in vzlic tujemu gospostvu vztrajalo pri svojem jeziku, svojih narodnih šegah in običajih. Ker je torej naša slovenska zgodovina pred vsem zgodovina našega kmečkega ljudstva, ki je vsemu našemu narodnemu življenju vtisnilo svoj znak, zato je potrebno, da se ozremo na njegovo osodo v srednjem veku in si ogledamo, kako je delalo in trpelo v tistih časih.

Razun plemenitašev, ki so bili posebno odlikovan stan z raznimi pravicami in privilegiji, so se vsi drugi ljudje delili v svobodne in nesvobodne.

Svobodni ljudje so bili pravi lastniki svojih posestev in deležni vseh drugih državljanskih pravic. Nastopali so pri sodbah kot sodniki, priče ali tožniki, sklepali veljavne pogodbe, smeli nositi orožje in z njim braniti svoje pravice in sledili svojemu poveljniku v vojsko. Število svobodnih slovenskih posestnikov je moralo biti v 11. in 12. stoletju še precej veliko, ker nam maloštevilne listine iz tiste dobe navajajo precej imen. V enem samem okraju, na Bledu, se okoli leta 1080. omenjajo sledeči svobodni slovenski posestniki: Prisnoslav, Adalfrit in njegova sinova Ivan in Preslav, Vencegoj, Radigoj in njegova soproga Treplica, Ivan, Preslav, Jurij in Domoslav, Azili in njegova sina Preslav in Stanogoj. Ako se je domači živelj v tolikem številu ohranil na posestvu briksenške cerkve, moramo sklepati, da ga tudi drugod tuje gospostvo ni moglo hitro izpodriniti. Vendar se opaža, da Slovenci vedno bolj opuščajo domača osebna imena in jih nameščajo s tujimi. Ako čitamo na pogodbah imena: Hartwig, Pemo,

Johannes, Egizi, Sizo, Reginpraecht, Wolfram, Imizi, Geppo, Wolfhart, Sigihart, Orthwin, bi jih imeli za pristne Nemce, ako bi slučajno pridejana opomba ne povedala, da so to „priče slovenskega rodu“ (Sclavigenae). Zato v poznejših stoletjih iz javnega življenja vedno bolj ginejo znaki slovenske narodnosti, ki je mnogokrat zakrita s tujim odelom. Svobodni Slovenci so bili večinoma manjši, samostojni posestniki, ki z imetjem in ugledom niso mogli tekmovati z bogatejšo in mogočnejšo nemško gospodo. Ker je v bojevitih časih srednjega veka odločevala le pest močnejšega in je moral vsakdo sam braniti svoje življenje in imetje, zato je umevno, da so si manjši svobodni posestniki poiskali pomoči in zavetja pri mogočnejših gospodih. Podali so se v varstvo kakega samostana, cerkve ali bližnjega graščaka, in mu postali podložni. V ta namen so izročili kakemu duhovskemu ali svetnemu gospodu svoje posestvo in je zopet prejeli od njega v fevd (užitek) proti letni najemščini. Zato so pa uživali njegovo mogočno varstvo in bili hkrati rešeni raznih bremen, ki so jih morali nositi svobodni ljudje. Zgled takega svobodnjaka je župan Stinko iz ptujske okolice, ki se je leta 1277. z vsem svojim imetjem podal v varstvo nemške viteške komende pri Veliki nedelji, obljubil, da bode vse svoje življenje ostal v službi in podložnosti nemškega reda, da bode celo vsa svoja oddaljena posestva prodal in vso kupno svoto založil pri svojih zavetnikih.

Osebna samozavest je bila takrat med ljudstvom še premalo razvita, da bi se taka odvisnost komu zdela sramotna. Zato število svobodnih ljudi vedno bolj gine, dasiravno imamo za nje zglede tja do konca srednjega veka. Še leta 1444. je izdal cesar Friderik III. za Koroško sledečo odredbo: „Nobenega kmeta, ki nima svoje lastne dediščine, se ne sme klicati pred naše plemiško sodišče (Landschranne), ampak ga je treba tožiti pri njegovi gosposki.“ Iz tega odloka spoznamo, da so imeli svobodni kmetje precej enake pravice, kakor plemenitaši. Na Koroškem so bili taki svobodni kmetje Edlingerji, ki so umeščali vojvoda; v isto vrsto spadajo tudi Teharjani, Zagorci in nekateri drugi plemičarji.

Velika večina kmetskega ljudstva je bila nesvobodna, podložna svoji zemljiški gosposki. Ta odvisnost je bila v začetku srednjega veka tolika, da se skoraj prav nič ni razločevala od robstva. Gospodar zemlje je bil hkrati neomejen gospod vseh ljudi, ki so bili na njej naseljeni in ki jih je smel prodajati, zamenjevati, kupovati kakor blago. Opravljati so mu morali vse potrebne posle na gradu, kjer so mu služili za hlapce in dekle, ali pa jim je dal v obdelovanje kos zemlje, za kar so mu morali dajati del letnih pridelkov in opravljati tlako. Služiti so mu morali s svojo osebo in svojim imetjem, prav tako vsi njihovi potomci. Ako je kak „nevoljnik“ vzel v zakon ženo, ki je bila podložna drugemu gospodu, sta si gospodarja otroke razdelila, ali pa že naprej s pogodbo določila, komu pridejo otroci v last. — V naši zgodovini imamo vse polno takih zgledov. Okoli leta 1030. je freisinški škof Egilbert prepustil plemiču Sigihardu svoja posestva v Lindu in Scheiflingu na Gornjem Štajerskem in s posestvi vred mu je daroval tudi mnogo slovenskih podložnikov, med katerimi

se imenujejo: Radigoj, Žitovit, Bratrica, Dobrožica, Jelen, Vitobrater, Vranica, Radoš, Trdodrag, Gojen, Žiznec, Trebica, Roža, Imela, Dobrica, Anica, Radonja, Večegoj. Okoli l. 1050. je plemeniti Skrot v okraju mesta Lienz na Tirolskem prepustil briksenski cerkvi štiri hlapce: Godeslava, njegovega sina Preslava, Sigiprehta in Bitinja. Ti ljudje so bili za svoje gospodarje živ kapital, ki je nosil vsako leto visoke obresti, s katerim so pa tudi poljubno razpolagali. Vendar se je tudi nevoljnikom s časom dovoljevala vedno večja osebna svoboda. Vzroki so bili različni. Mnogi nevoljniki so šli kot vojaki v križarske vojske,



Vurberg (Wurmberg).

pa jih iz Jutrovega ni bilo več nazaj, izredno veliko jih je pobrala kuga, drugi so utekli v mesta in trge in postali svobodni. Tudi cerkev je pospeševala osvobojenje nevoljnikov in je proglasila za dobro delo. Z lepim zgledom so cerkveni oblastniki, ki so svojim nevoljnikom ob slovesnih prilikah podeljevali prostost, vabili k posnemanju tudi svetno gospodo. Marsikdo je v oporoki „za blagor svoje duše“ določil, da se imajo oprostiti vsi njegovi robovi. — Vse to je dalo povod, da je morala gospoda splošno s svojimi podložniki lepše ravnati, jim dajati več svobode in pravic in izboljšati njihovo gmotno stanje. Prodajanje in zamenjevanje nevoljnikov je pojenjalo. Zdaj niso bili več tako prikovani na grudo, da bi je ne mogli zapustiti, temveč so dobili za gotovo odkupnino prost odhod. Pogoji za naselitev so bili ugodnejši in zahteve, ki jih je stavila gosposka na svoje podložnike, so se odmerile in določile. S tem so se samovoljnosti gospode postavile meje in kmet je dobil več osebne prostosti. Prejšnje robstvo se je izpremenilo v podložništvo z natanko določenimi pravicami in dolžnostmi. Od 15. stoletja naprej že več ne nahajamo zgledov popolne osebne odvisnosti, kakor v prejšnjih časih, temveč povsod pravno urejeno razmerje med gosposko in podložniki.

Ako si to razmerje natančneje ogledamo, opazimo dolžnosti dvojne vrste. Podložnik je moral služiti svojemu gospodarju s svojo delavno močjo in mu kot davščino prepustiti tudi del svojih letnih pridelkov. Dolžnosti prve vrste imenujemo tlako (roboto), dolžnosti druge vrste pa služnosti (Dienste), ali davščino (Zins), ki se je dajala deloma v živilih, deloma v denarju.

Ni je najti kmalu pravne ustanove, ki bi bila skozi vsa stoletja ostala tako neizpremenjena, kakor tlaka. Večje izpremembe so se izvršile še le v 18. stoletju pod cesarico Marijo Terezijo, preje je tlaka enakomerno težila kmečko ljudstvo skozi tisoč let. — Vodilno načelo pri odmerjanju in razdeljevanju tlake je bilo to, da morajo podložniki osebno ustreči vsem potrebam gospostva in gospodarja samega. Zemljiške knjige 12. in 13. stoletja pričajo, da se je delavna moč podložnikov izprva uporabljala poljubno za vsakovrstna dela, ne da bi se ista natančneje določevala. Še le pozneje je prišla v navado delitev tlačanskih opravil v razne stroke z natančno določbo časa, ob katerem jih morajo podložniki izvršiti.

Umevno je, da je bilo največ tlake opraviti na grajskih njivah in poljih. Tu je bilo vse obdelovanje prepuščeno podložnikom. Delo se je pričelo spomladi s plugom in se završilo z žetvijo. In tu je moral kmet ne le svojo roko in svojo delavno moč dati v grajsko službo, ampak tudi s svojim oralom in živino priti na pomoč. V zemljiških knjigah čitamo na pr.: „Vsako zemljišče, ki ima plug, mora grajskemu nadzorniku orati tri dni v letu, en dan jeseni in dva dni spomladi.“ Za vprego pri plugu je bilo treba dati par volov ali par konj. Za oranjem je prišla setev in trebljenje grajskih njiv. Najbolj pa je bila v škodo podložnikom tlaka ob žetvi, ker si je izgovorila gosposka navadno najugodnejši čas za spravljanje pridelkov. In še le, ko je bilo delo na grajskih njivah končano, je mogel kmet misliti na to, kako bode napolnil svoje lastne skednje. Enako delo je moral opravljati podložnik graščaku pri spravljanju sena, gnojenju njiv, obdelovanju repe in zelja, lanu in vinogradov. V šoštanjskem zapisniku čitamo: „Vsak posestnik je dolžan, gospostvu en dan žeti in kositi travo;“ v Slovenskih goricah: „Vsak podložnik je dolžan okopavati vinograde štiri dni.“ K temu delu je še prišla tlaka pri iztrebljenju gozdov, sekanju in dovažanju lesa, ki je bila natančno odmerjena. Za Kozje na Štajerskem je bilo na pr. določeno: „Vsak izmed podložnikov je dolžan o Božiču peljati na grad dva tovora drv, jih razsekati in znesti v grajsko shrambo.“ — K tej tlaki, ki se je opravljala na grajskih zemljiščih, so prišla še druga dela, ki so ustrezala potrebam gospodarja ali grajske družine. K tem je prištevati dovažanje kamenja, peska in apna, pomoč pri zidanju in popravljanju grajskih poslopij, popravljanje plotov, cest in mostov, brodarstvo, snaženje grajskih prostorov, ob času vojske bramba gradu. V vojniškem zapisniku čitamo: „Meščani naznanjajo, da že od nekdaj niso bili dolžni gospostvu delati nobene tlake, pač pa so prilično pomagali z dovažanjem, kedar se je kaj zidalo na Gorenjem Celju, tudi so dolžni stražiti grad Gorenje Celje ob vojni nevarnosti.“ Ljudje iz Zgornje Lipnice pri Radovljici so bili svobodni rudarji in posestniki.

Zato jim ni bilo treba delati nič tlake. Pač pa sta po noči vedno po dva in dva stražila na Lipniškem gradu, enako so imeli stražo ob času vojske in ob javnih sodbah. Zato so imeli pravico, nositi sabljo, sulico in z železom okovano palico. V Zgornji Lipnici je bilo 18 takih svobodnjakov.



Znamenje pri Kamniku iz leta 1510.

Zelo pregledno sliko o srednjeveški tlaki nam podajejo zapisniki Loškega gospostva, ki je bilo razdeljeno v 15 županstev. Zapisniki so deloma iz 12. (1160), deloma iz 13. in 14. stoletja. Kadar se je mudil freisinški škof v Loki, so morali podložniki prinesti potrebno meso v kuhinjo, in sicer po gotovem redu. Eni so donašali ribe, drugi kapune, zopet drugi so morali v škofovo kuhinjo nositi vodo in tamkaj pomagati pri kuhinjskih opravilih. — Stražišani so morali obdelovati škofove vinograde v Šmarjetni gori in pridelano vino speljati v loške grajske kleti. Kmetje iz Bitnja in Crngroba so bili dolžni kositi in spraviti seno z grajskih travnikov na Okroglem in okoli Žabnice, posestniki iz županije „Fuerten“ (Brod) so morali iti po vino v Slovensko marko, na Goriško ali v Furlanijo. Neki kmet v Stari Loki, ki se nazivlje „sodar“ (vasarius), je moral za prejeto zemljišče vsako leto pregledati sode v grajski kleti, poškodovane popraviti in napraviti 20 novih. Najrazličnejšo tlako so morali opravljati kmetje iz Gadmarjeve županije. Nemška beseda „Gadmer“ pomeni priseljenca ali kočarja. Zato so s to besedo zaznamovali tudi oskrbnika županstva in vso naselbino, ki je obsegala sedanje vasi: Moškrin, Trnje, Vešter, Vincarje, Crngrob. — O tlaki teh podložnikov čitamo v zapisnikih sledeče: „Mi revni ljudje iz Gadmarjeve županije smo Vam (škofu) dolžni, kadar ste v Loki navzoči s svojim spremstvom, pomagati v kuhinji; šestnajst posestnikov mora obdelati vse vaše zeljnike, jih zasaditi, opleti in s plotom obdati; repo izruvati, jo zribati in spraviti v sode. Dolžni smo tudi vrh zidovja vaših obzidanih vrtov položiti trnje, plaviti po vodi les za kurjavo ali stavbe,

deske voziti od vode pri župni cerkvi, spravljati sneg s hleva in kopališča in napravljati po zimi potrebna pota, izmeriti žito, je prevažati v kaščo in snažiti dvorišče v Spodnjem gradu. Kadar se napravlja apnenica, moramo mi pred njo narediti ograjo, da se apnenec ne raztrese in ko se apno gasi, ga moramo čuvati, da se zopet ne vname. Vaše vino iz Marke (Dolenjskega) moramo pripeljati v loške kleti in je tamkaj odložiti; vaš vodnjak v gradu očistiti; h gradu „Wildenlock“, k hlevu spodnjega gradu, kopališču in mlinu moramo dovažati deske, kadar je treba. Za vaš vinograd „na Kamnitniku“ mora vsak izmed 16 posestnikov dati po dve sto količev in vaše stanovanje in kopališče moramo obložiti z mahom.“

Tlako je urejal in napovedoval župan, ki je navadno ob nedeljah po božji službi ljudem javno naznanjal, kdaj in kam morajo priti na delo. Kdor ni prišel, je bil kaznovan z globo, zaporom ali batinami. Nadzorstvo nad tlačani pri delu pa je imel grajski „valpet“ (iz staronemškega „walboto“), ki je marsikdaj ljudem dal čutiti svojo oblast, jih obkladal z delom in mučil, da je bil navadno najbolj sovražena oseba med grajskimi uradniki.

Koliko časa v letu je trajala tlaka? Ako pregledujemo stare zapisnike, se nam zdi, da posamezna gospostva niso preveč obremenjevala svojih podložnikov. Za Gornji grad je bila določena letna tlaka: štiri dni v samostan in eno vožnjo v Pilštajn; za Ptuj 4 dni, Maribor 3 dni, Laško 3 dni, Kozje 4 dni, Ljutomer 12 dni. Izguba treh, štirih, ali tudi dvanajstih dni ni pomenila občutljivo škodo v kmečkem gospodarstvu. Toda upoštevati je treba, da je poleg te določene tlake, bila še nedoločena ali neodmerjena, ki je trajala toliko časa, da je bilo delo, pri katerem je moral tlačan pomagati, opravljeno. Taka neodmerjena tlaka se je morala opravljati pri zidanju, obdelovanju polja, žetvi, trgatvi in mnogih drugih delih. Tu je le prerada zastavila grajska gospoda svojo oblast in kmete občutljivo obremenila, tu so grajski „valpti“ imeli prosto polje za neomejeno tiranstvo. Mnogokrat je preostalo zatiranim kmetom komaj par tednov za obdelovanje svojega posestva. Zato so občutili kot znatno olajšavo odlok Marije Terezije, da vsa tlaka za poedinca ne sme presegati 156 dni. Izmed dolžnosti, ki so jih imeli podložniki do svoje zemljiške gosposke, je bila tlaka pač najhujše breme.

Druga važna dolžnost so bile letne davščine v živilih in denarju, ki so jih morali podložniki redno plačevati grajski gospodi. Imenovale so se služnosti (Dienste, Zins, servitium) in bile združene s posestvom, kakor tlaka z osebo kmetovalčevo.

Redne služnosti je moral plačevati kmet kot najemščino za posestvo, ki ga je dobil od gospodarja zemlje. Med te spada davščina od žita, ki se je plačevala od vseh podložnih zemljišč, razun planinskih posestev, ki niso imela polja ali vinogradov. Presegala je po velikosti in ceni vse druge služnosti. Za odmerjenje je bila pri vsakem gospostvu določena posebna mera. Loški podložniki so na pr. odmerjali žito svoji gosposki z „loškim mernikom“ (Lokisch Metz), drugod je bila zopet drugačna mera zaukazana. Žitna davščina se je dajala navadno od treh vrst: od pšenice, rži in ovsa, omenjajo pa se

še drugi poljski pridelki: ječmen, pšeno, lan, fižol, grah, repa, zelo redko ajda. Velikost letne služnosti se je odmerila po velikosti in rodovitnosti zemljišča, pa tudi po zahtevah, ki jih je stavila zemljiška gosposka. V županiji Laško na Spodnjem Štajerskem je dajal vsak posestnik po 4 bokale ali mere (Massl) pšenice, 4 bokale ovsa; v Slovenskih goricah: 1 mernik pšenice, 1 mernik ovsa, 1 korec (Gorz) fižola, 1 korec maku, 1 korec pšena ali ajde. — V primeri z letnim pridelkom navadno žitni davek ni bil previsok. Gospostvu Kozje na Spodnjem Štajerskem se je moralo od zemljišča, ki je merilo dva in pol orala, dajati na leto 4 škafe pšenice in 4 škafe ovsa, to je po stari avstrijski meri 2·08 mernika pšenice in 1·8 mernika ovsa. Ako vzamemo, da se na zemljišču označene velikosti povprečno pridela 50 mernikov pšenice in 87 mernikov ovsa, je vendar ostalo podložnemu kmetu še celih 47 mernikov pšenice in 85 mernikov ovsa. — Loškim podložnikom so se vselej o sv. Juriju precenile obsejane njive, njih velikost in rodovitnost in po tej cenitvi se je določila letna davščina. Kedar je bila slaba letina vsled toče, suše, povodnji in drugih uim, se je deloma ali tudi popolnoma odpisala.

Davščine od vseh drugih pridelkov so se zaznamovale s skupnim imenom „male“ ali „kuhinjske služnosti“, ker so prišle v prid gosposki kuhinji in se tamkaj porabile. Med te se prištevajo kruhi, to je mali hlebčki, ki so se prav pogosto dajali. Omenjajo se pšenični in rženi kruhi. Gojserski samostan na Zgornjem Štajerskem je dobival še v 15. stoletju za davščino slovenske „pogače“, kar je gotovo preostalo iz dobe, ko so mu bili še slovenski kmetje podložni. Precej velika je bila davščina od živine: po eno ovco z jagnjetom ali enega prašiča. Od poslednjega so se dajali tudi posamezni deli: pleče, klobase. V vseh zapisnikih se pogosto omenjajo davščine od kuretine, ki se je morala v srednjem veku pri nas zelo marljivo gojiti. Za Zgornjo Cerknico v Slovenskih goricah je na pr. zabeleženo, da je moral vsak podložnik dati o božiču eno kokoš, enako v postu, o Veliki noči pa dvajset jajec. Služnosti enake visokosti imamo zabeležene tudi na mnogih drugih krajih.

Posestva na planinah (Swaigen, odtod priimek Schwaiger = planinar), kjer je bilo manj poljedelstva pa več živinoreje, so tudi svojo davščino dajala v živini in mlečnih izdelkih, posebno v siru. Poslednjega je bilo več vrst in se je dajal v toliki množini, da ni služil le za potrebo grajske družine, ampak so mnogi posestniki z njim živahno trgovali. Planinarji na Loškem gospostvu so dajali po 200 hlebov sira določene velikosti in vrednosti. V zapisniku gornjegrajskega samostana iz l. 1461. čitamo: „Pankracij ob Rogačnici daje 300 gosposkih sirov (hernkes), dve kokoši in 20 jajec; Perko na Repni (Repenšek): 300 sirov, 2 kokoši, 20 jajec, 1 vrč medu; Janko Strnad: 300 nunskih sirov (Nonnenkes), od ovčarije o sv. Juriju eno jagnje, meso ene ovce, dve kokoši in 20 jajec.“ Gornjegrajski samostan je dobival od svojih podložnikov skupaj 12.629 hlebcev sira raznih vrst. — Čebelarji so morali dajati davščino v medu in vosku. Poslednje se je zlasti zahtevalo od cerkvenih podložnikov ali „vidmarjev“ (videm = cerkveno zemljišče). Kjer je bila razvita domača obrt, so

jo plačevali tudi od sukna in platna. Fužinarji na Dovjem so dajali Loškemu gospostvu na leto po 80 podkev, neko posestvo blizu Save pa pol volka (massa) železa.

Gorščino (Bergsteuer) ali davek od vinogradov je bilo plačevati o sv. Juriju, in sicer ali v denarjih ali pa v blagu (vinu), kakor je bila stara navada v dotičnih goricah. Gorščino je bilo treba plačati v vsakem slučaju, tudi če je toča kmetu pobila ali slana vzela ves pridelek. Še več! Ako je bila izgovorjena gorščina v blagu, moštu, tedaj je bilo kmetu dajati takozvano „župo“, to se pravi najboljši sok, ki priteče sam iz zmletih ali — ker takrat grozdja še niso mleli — iz stlačenih jagod. Ob slabih letinah, ko je bilo grozdje kislo in mošt slab, se kmet ni mogel izgovarjati, da boljšega ni mogel dati, kakor takega, kakršen mu je zrastel. Gorski zakon je veleval: „Če nimaš sladkega mošta v svojem vinogradu, kupi ga tam, kjer veš, da ga dobiš in zadovolji svojega gorskega gospoda ž njim.“ — Če kdo ob določenem času (o sv. Juriju) ni plačal gorščine, zahteval je gorski gospod sledeče leto o sv. Juriju za obe leti skupaj in sicer za drugo leto dvojno davščino in če je tudi drugi obrok zamudil, zaračunala se mu je gorščina celo trikratno. Recimo, da je bilo kmetu dajati od vinograda po dve vedri gorščine. Če jih je ostal dolžan, je moral o prihodnjem sv. Juriju dati gorskemu gospodu šest veder mesto dveh, tretje leto pa celo deset. Po tretjem letu se je smel nemarnemu davkoplačevalcu vinograd vzeti. Značilno je, da za novo napravljeni vinograd gorski gospod ni mogel svojevoljno določiti gorščine, temveč le s pritrjenjem mejašev.

Zgodaj so se dajale davščine tudi v denarju, ki so bile deloma že prvotno naložene na posestvo ali hišo, ali pa so se dajale kot odkupnina za žito, živino ali druga živila. Na Spodnjem Štajerskem so bile tu pa tam na ta način obdačene vse peči. V sovneškem in šoštanjskem okraju se je plačalo od peči po dva „feniga“ ali vinarja. Z denarjem so se smele odkupiti vse davščine v živilih in so bile v ta namen v zapisnikih vedno določene primerne cene, na pr. za prašiča 15 denarjev, za ovco 16, za jagnje 5, za mero ovsa en denar. Mnogi so plačevali svoje davščine le v denarju, na pr. Nemškorutarji na Tolminskem, ki so dajali akvilejskim patriarhom na leto 32 denarjev in bili popolnoma oproščeni drugih služnosti.

Poleg rednih služnosti, ki splošno niso bile velike, pa je moral skoraj vsak podložen kmet plačevati še razne izredne pristojbine, ki so včasih dosegle veliko vrednost.

Na prvem mestu je tu omeniti pristojbino za umeščenje. — Gosposka je namreč mnogokrat kmetijo prepustila podložniku le za toliko časa, dokler je živel, potem ni prešla na njegove otroke, ampak se je lahko oddala komu drugemu. Posestva te vrste so se imenovale „proste kmetije“ (Freistift). Drugod so se prepuščale družini od roda do roda, ako je le plačevala dogovorjene davščine in vzdrževala dom, hlev in skedenj v dobrem stanu. Kadarkoli je došel kmet na novo zemljišče, je moral za umeščenje dati grajskemu oskrbniku neko pristojbino, na pr. v Loki en kruh in pol mernika ovsa. Ako je odšel s posestva, se je moral odkupiti s tretjino njegove vrednosti. Kadar

je kak podložnik umrl, je zahteval gospodar za „mrtvaščino“ najlepšega vola iz hleva in eno jagnje. Tudi premakljiva zapuščina ni vedno pripadla njegovim otrokom ali sorodnikom. Pri loških podložnikih se je razdelila v tri dele: en del je dobil škof, drugi del vdova, tretji del se je dajal za maše v dušni blagor umrlega pokojnika. — Izredne pristojbine so se dajale tudi ob javnih sodbah. Loški sodnik je navadno prišel trikrat na leto v posamezne vasi na sodbo: o sv. Juriju, sv. Mihelu in o Svečnici. Takrat ga je morala občina preskrbeti z jedjo in pijačo. Župan je moral dati sodec vina in za kosilo preskrbeti mesa in jajec. Vaščani so mu morali za večerjo predložiti kozje meso, kuretino in drugo potrebno. Poleg tega je moral dati še vsak posestnik hlebec kruha in mero ovsa. Kar ni sodnik sam porabil, je smel vzeti s seboj. Enake služnosti nahajamo zabeležene tudi na drugih krajih, vendar so se tudi te smele odkupiti z denarjem. Ako so podložniki uživali od gosposke posebne ugodnosti, je bilo za nje plačati primerno davščino. „Revni ljudje“ iz Laškega gospodstva so dajali gradu Gorenje Celje na leto po en škaf ovsa in eno kokoš. Zato so pa smeli svoje prešiče goniti v grajske hrastove in bukove gozde na pašo. Podložniki v Žusmu so dajali v ta namen po eno kokoš in eno klobaso, v Kozjem pa eno pleče od vsakega zaklanega prešiča.



Ročni mlin.

Enako davščino so morali plačevati tudi polharji od svojega plena v grajskih gozdovih. Iz urbarjev posnamemo, da je bil lov na polhe že starodavna navada. Vendar jih nekdaj niso lovili v pasti, kakor opisuje Valvasor, temveč v jame. Tako čitamo v zapisnikih graščine Kozje: „Vsak, kdor ima jamo za polhe, se mora vsako leto oglasiti pri gospostvu in plačati 2 feniga in ako se dve leti ne oglasi, mu jo gospod sme odvzeti in drugemu prodati.“ Za Konjice so veljale sledeče določbe: „Podložniki, ki imajo v gozdu po 24 ali še več jam za polhe, dajo takrat, kadar je lov od vsake jame po 12 polhov ali 12 fenigov. In kdor hoče take jame imeti, se mora oglasiti pri gospostvu na dan sv. Jurija in plačati 2 feniga za oglas.“

Najznamenitejši trenotek v enakomernem življenju kmečkega podložnika je bil tisti dan, ko je nesel ali peljal svoje davščine v v grad (Stifttag). Zgodilo se je to navadno o sv. Mihelu ali sv. Martinu, manjše služnosti so se plačevale tudi o sv. Juriju ali Veliki noči. Ob takih slovesnih prilikah je bila navada, da je kmet svoji gospodi

podaril še kak izreden dar „za poklon“ (Ehrung), bodisi v denarju ali pa živilih. Na Spodnjem Štajerskem so imenovali te darove „pojedine“ (pojedenhühner), morda zato, ker so služili za prazniško kosilo. Vendar so ti darovi kmalu postali tako navadni, da se nahajajo skoraj povsod zapisani med rednimi služnostimi.

K davščinam, ki so se plačevale zemljiški gosposki, so prišle še nekatere naklade za druge namene. K tem spada zlasti cerkvena desetina. To so morali plačevati izza dobe Karola Velikega brez izjeme vsi posestniki, svobodni in nesvobodni. Imenovala se je desetina, ker je bilo treba dati deseti del letnih pridelkov: poljskih sadežev, živine, kuretine in mlečnih izdelkov. Plačevala se je župni cerkvi in se razdelila v 4 dele. En del je dobil škof, drugi del župnik, tretji del se je porabil za vzdrževanje in opravo cerkve ali cerkvenih poslopij, četrti del so dobili domači siromaki. — Ko so se Slovenci za časa Karola Velikega pokristjanili, jim niso naložili takoj polne desetine. Bali so se, da bi jih ta cerkveni davek ne odvrnil od krščanske vere. Alkuin, modri svetovalec Karola Velikega, je takrat pisal solnograškemu nadškofu Arnu: „Bodi oznanovalec pobožnosti, ne pa iztirjevalec desetine. Desetina je izpodkopala vero Saksoncev.“ Zato so Slovenci izprva plačevali cerkvi prostovoljno nek letni davek, ki se v starih listinah imenuje „slovanska desetina“, „desetina po navadi Slovanov“ in se je dajal ne glede na velikost zemljišča ali množino letnega pridelka. Toda že v 11. stoletju so nadškofi solnograški in gotovo tudi akvilejski patriarhi vpeljali popolno desetino po cerkvenem predpisu, ki se je poslej plačevala skozi vsa stoletja do najnovejšega časa.

Kar dandanes imenujemo davke, namreč redna plača deželni ali državni vladi od zemljišča, hiše in dohodkov, je bilo v srednjem veku dolgo časa neznano. Deželnemu vladarju ali vojvodu se je dajala le neka mera ovsa za krmo (Marchfutter), posebno ob času vojske, včasih je dobival tudi nekake pristojbine za sodbo in varuštvo podložnikov. Prvikrat čitamo o Frideriku Bojevitem, da je l. 1237. od vsakega posestva tirjal po 60 denarjev in ta davek siloma iztirjaval. Tudi poznejši avstrijski vojvodi: Oton, Albreht II., Leopold III., Ernst Železni so napravili ob posebnih priložnostih splošne naklade, katere so pa podložniki občutili kot novotarijo in se zato branili jih plačevati. Vendar so se davki množili zlasti pod cesarjem Friderikom III., ki je bil v vednih denarnih stiskah. Takrat so začeli deželni zbori dovoljevati naklade. Vpeljala se je „životna štibra“ (Leibsteuer), ki so jo morali vsi ljudje brez razlike stanu plačevati in sicer: škof 40 goldinarjev, redovni opat ali prošt 32 gold., arhidiakon 6 gold., župnik 1—2 gold., grofi 32 gold., baroni 28 gold., vitezi 10 gold., drugi plemiči s posestvom 5 gold., meščani s posestvom na deželi 2 gold., drugi meščani 1 gold., svobodni posestniki 1 gold., podložni kmetje s celim zemljiščem 34 fenigov, pol-zemljakarji 24 fenigov, rokodelski pomočniki, posli in dninarji 7 fenigov, berači 2 feniga. Dohodki iz tega davka so se večinoma porabili za poravnavo cesarskih dolgov. Kmalu potem se je vpeljal „tedenski vinar“ v korist deželne brambe proti Turkom. Dasiravno te naklade niso bile visoke, so

vendar vzbudile med kmeti hudo nezadovoljnost in so poleg drugih vzrokov dokaj pripomogle h krvavim uporom.

Ako se po teh podatkih, ki smo jih povzeli iz pisanih listin in poročil, ozremo na splošni položaj kmečkega stanu v srednjem veku, moramo reči, da njegovo stanje ni bilo nevzdržljivo in brezupno. Kmečki domovi so bili nedotakljivi in posestva se niso mogla zadolžiti ali zapraviti. Samovoljnosti gospode so se postavile meje s tem, da so se napravili zapisniki ali urbarji, kjer so bili natančno zabeležene vse služnosti in vrste tlake, ki so jih bili kmetje dolžni svoji gospodi. Kjer se je gospoda držala urbarskih zapiskov, tam kmetu ni bilo pretežko življenje, ker pisane naklade niso bile velike. Posebno na posestvih cerkva in samostanov so služnosti skoro stoletja ostale enake in tudi tlaka je bila milejša, kakor drugod. Zato je nastal pregovor: „Pod krivo palico je dobro živeti.“ Seveda je gospoda vzlic pisanim pogodbam in urbarjem lahko neusmiljeno izžemala svoje podložnike, ker mu je bila hkrati gospodar in sodnik. Preko nje pa kmet navadno ni našel pravice.

Dasiravno je med ljudstvom spomin na podložništvo in tlačanstvo združen z bridkimi spomini na grajsko nasilnost in brezsrčnost, vendar iz srednjega veka nimamo mnogo zgledov ljudske nezadovoljnosti ali celo krvavih uporov. Nasprotno kaže vse, da je kmet voljno prenašal svojo usodo. Še le proti koncu srednjega veka je iz raznih vzrokov, o katerih bomo pozneje slišali, nezadovoljnost med kmeti vedno naraščala in slednjič dobila duška v — kmečkih uporih.

* * *

O srednjeveškem poljedelstvu in gospodarstvu imamo malo poročil. Vendar si lahko napravimo o njem površno sliko iz urbarskih zapiskov, tembolj ker se vnanja oblika ni skoraj nič izpreminjala, ampak ostala enaka skozi mnoga stoletja.

V primeri z razsežnimi gozdovi, ki so pokrivali slovenske dežele, je bila obdelana zemlja v zgodnjem srednjem veku zelo redka. In vendar je le poslednja dajala potrebne pridelke, med tem, ko je gozd veljal za nerabno, škodljivo puščavo. Zato so veliki in mali posestniki dobivali pravico, da smejo gozdove poljubno izsekavati in jih izpreminjati v rodovitne njive. Za novoobdelani svet ni bilo celo nekaj časa treba plačevati desetine in drugih davščin. Na Koroškem in Štajerskem so mnogo sveta iztrebili benediktinski samostani, na Kranjskem cistercijani v Stični in Kostanjevici. Freisinški škofje so s pomočjo svojih bavarskih naseljencev izsekali ves obsežen gozd, ki se je nekdaj raztezal med Savo in Soro, in ga izpremenili v rodovitno polje. Kar se je tu izvršilo v velikem obsegu in po gotovem načrtu, to so drugod delali kmetje na svojo pest. Od tod mnoga krajevna imena: Laze, Rovte, Preska (Preseka), Sekovo, Trebnje itd. Zemljiška gosposka je morala biti s tem kulturnim delom zadovoljna, ker so se z obdelano zemljo množili tudi njeni dohodki. Pri iztrebljanju je kmetom poleg sekire služil tudi ogenj, s katerim so požigali cela gorska pobočja, in preostali pepel je bil dobro gnojilo za nove njive.

Iz enakih razlogov so smeli podložni kmetje neomejeno uporabljati grajske gozdove, sekati v njih les za stavbo in kurjavo, izvažati količe in drogove za svojo rabo. Le prav nizke davščine so včasih zabeležene v urbarijih za tako pravico. Še le proti koncu srednjega veka so se te razmere izpremenile. Gosposke so pričele kmetom kratiti njihove stare pravice in zoper pustošenje gozdov so se izdajali strogi zakoni.

Kmetovanje je bilo zelo priprosto. Za oranje je služilo navadno leseno drevo, posamezne vasi so imele včasih skupaj železen plug. Glavni pridelek je bilo žito trojne vrste: pšenica, rž in oves. Veliko manj je bilo ječmena, zelo malo pa ajde. Turšica ali sirek, ki se sedaj tako pogosto sadi, se je šele v 16. stoletju udomačila pri nas, in krompir, ki je sedaj skoraj glavno živilo preprostega ljudstva, je bil do 18. stoletja nepoznan. Izredno mnogo se je sadilo lanu. Izmed živine je bilo govedo zelo razširjeno, med tem ko se konji redko omenjajo. Prašičereja je bila najbolj razvita na Spodnjem Štajerskem in Dolenjskem, skoraj povsod pa je najti velike črede ovac in koz.

Planinske kmetije (Swaigen) so se pečale le z živinorejo in izdelavanjem sira. Vsak dvor je imel 8—10 krav in večjo ali manjšo čredo ovac. Sira je napravil več tisoč hlebcev na leto. Take planinske kmetije so zabeležene v Laškem, okoli Gornjega grada, na mnogih krajih po Koroškem, v Kamniških planinah, v bohinjskih in loških hribih in na Tolminskem. Po bohinjskih in tolminskih hribih se lahko zasleduje laški vpliv na naše planinstvo in sirarstvo. Skozi ves srednji vek je prihajalo mnogo furlanskih pastirjev v planine nad Sočo in v okolico Bohinjskega jezera. Bilo jim je tem ložje, ker je bil tolminski svet lastnina akvilejskega patriarha. Že v 14. stoletju se omenja planina na Krnu, ki se še danes imenuje „Kašina“, (cascina je laška beseda in pomenja pristavo, sirarijo). Od furlanskih pastirjev so se menda tudi Slovenci naučili sirarstva, ker imajo mlekarske mere in uteži večinoma laška imena, na pr. libra, nafa, onča.

Pri opisovanju slovenskega poljedelstva ne smemo prezreti čebelarstva, ki je bilo že od nekdaj med našim ljudstvom udomačeno. Urbariji nam v tem oziru nudijo zanimive podatke. Žički kartuzijani so dobivali iz županije Laško 19 vrčev medu na leto in v mariborski županiji so znašale letne služnosti medu nad 150 vrčev ali loncev. V ptujski okolici se je nahajala cela vrsta vasi, ki niso služile nič žita, prav malo živine, pač pa toliko medu, da je njegova vrednost daleč presegala vse druge služnosti. Za druge dežele še ni toliko urbarijev objavljenih, da bi mogli zasledovati, kje je bilo čebelarstvo posebno razvito. Vendar že zgornje številke pričajo, da se čebeloreja ni gojila le za zabavo, temveč namenoma, zaradi pridelovanja voska in medu. Med tem ko je dandanes ajda glavna paša za čebele, se ta v srednjem veku skoraj nikjer ne omenja. Najboljši čebelni pašniki so bili takrat z vresjem pokrita gorska pobočja ali nižave. Videti je, da so take pašnike namenoma napravljali ali vsaj neobdelane puščali, da so čebele lahko tamkaj brale med in vosek. Marsikje se namreč poleg njiv, travnikov in gozdov posebej izrecno omenjajo „pašniki za čebele“ (Zeidelweide). Cerkve in samostani, ki so rabili mnogo voska za svoje potrebe, so čebelorejo posebno pospeševali.

Z vinarstvom so se menda naši predniki seznanili že v tistih časih, ko so zasedli svoje sedanje dežele. Rimski vojaki, ki so zanesli vinorodno trto v nemško Porenje, so jo menda zasadili tudi ob Krki, dolenji Dravi in Savi. Pripovedka o pirovanju vojvoda Inka nam priča, da se je že v 8. stoletju pilo vino na dvorih slovenskih vojvodov. In ko so nemški cesarji v 9. in 10. stoletju razdeljevali med nemško gospodo kose slovenske zemlje, se že marsikje omenjajo tudi vinogradi. Kako zelo se je vinogradništvo Slovencem priljubilo in kako so poizkušali plemenito trto po svoji domovini povsod zasajati, sklepamo lahko iz tega, da se v srednjem veku omenjajo vinogradi po mnogih krajih, kjer jih sedaj že davno več ni. Na Gorenjem Štajerskem so bili ob času, ko je bilo tamkaj še slovensko prebivalstvo, zasajeni vinogradi okoli Ljubnega (Leoben) in Gradca, kjer še ime „Weinitz" (Vinica) priča o nekdanjih slovenskih viničarjih. Na Koroškem je rastla trta okoli Ostrovice, v Junski, Lavantinski in spodnji Dravski dolini. V življenju blažene grofice Heme čitamo, da je l. 1046. podarila vse svoje vinograde okoli Trušenj in Ostrovice samostanu v Krki. V Junski dolini je briksenški škof Albuin po svoji materi Hildegardi podedoval nekaj vinogradov blizu gradu Kamen in jih l. 994. podaril svoji cerkvi. Na Kranjskem je bila v 11. stoletju zlasti blejska okolica z vinogradi bogato zasajena. Še preden je briksenška škofija ondi zavladala, srečujemo okoli Bleda same svobodne slovenske vinogradnike. Na loškem svetu so imeli freisinški škofje svoje vinograde „na Kamnitniku" in v Šmarjetni gori. Poslednji so se še le v 16. stoletju izpremenili v njive. Izmed štajerskih vin je najbolj slovel „Ljutomerec", katerega so imeli posebno radi celjski grofi na svojem dvoru. Na Kranjskem so najbolj čislali Vipavca in „Rebulo" (Reinfall, vinum rifolium) z Goriškega, katero so zlasti Ločani s tovori prevažali preko Tolminskega. Manj je bilo takrat v čislih dolenjsko vino (Marwein ali Marchwein, kar pomeni vino iz Marke), ker se je menda zdelo prekislo. Naši samostani so imeli svoje vinograde večinoma na Vipavskem in Goriškem.

Gospodarstvo z zemljiščem, način obdelovanja, red v vasi, na poljih, pašnikih in v gozdu že v srednjem veku ni bil prepuščen samovoljnosti poedinih kmetov, ampak se je določal na skupnih zborih „pravdah" ali večah. Kadar je župan imel v vasi javno sodbo ali kadar je došel „na večo" grajski sodnik, kar se je zgodilo dvakrat ali trikrat v letu, ni le razsodil prepornih zadev med vaščani in kaznoval krivce, ampak je tudi po dogovoru in posvetovanju s kmeti in na podlagi starih navad dal natančen red, ki ima vladati na občinskih pašnikih, njivah, in gozdovih, določil, kakšne pravice imajo podložniki in kaj so dolžni dajati svoji gosposki. Ti zakoni so se potem kmetom večkrat prečitali, da so jih mnogi znali na pamet. V gospodarskem oziru so bili zelo potrebni in koristni. Nekaj naj jih tukaj sledi:

Kazen je zadela vsakega kmeta, kdor je sosedu oral čez mejo, mu napeljal vodo na njivo, prestavil ali odstranil mejnik, žalil čuvaja v vinogradu, obsekal sosedu drevo ali mu pokosil travo. Zapovedano je bilo ob določenem času popraviti plotove in iztrebiti jarke. Sadje se ni smelo trgati pred sv. Jernejem. Strogo je bilo zapovedano, kdaj

je treba najeti občinskega črednika, ki je moral paziti na živino tako, kakor bi bila njegova in si je smel najeti pomagača, tretinjaka. Kaznovan je bil, kdor je rabil krivično mero in vago, po noči razgrajal, na polju igral, med mašo točil vino, ali kdor ni zapiral za seboj lese. Prepovedano je bilo obsekavati drevesa visoko do vrha, ali delati pred nedeljo in praznikom čez delopust, ki ga je naznanjal čuvaj ali cerkveni zvon. Tudi zdravstvenih ukazov ni manjkalo, na pr. da je treba mrhovino na primernem kraju dovolj globoko zakopati.

V vinorodnih krajih so se vršile posebne „gorske pravde“, pri katerih so imeli besedo od viničarjev izvoljeni „gorniki“ ali „gorščaki“. Bile so to prava, neodvisna kmečka sodišča, sestavljena iz 13 vinogradnikov, samih kmetov. Predsedoval je „gorski župan“, ki se je vsako leto na novo volil, drugi gorniki so bili njegovi prisedniki. Gorska pravda se je vršila dvakrat v letu, spomladi med Veliko nočjo in Binkoštmi in jeseni precej po trgatvi, na vinskih gorah, ki so bile že od starodavnih časov določene. K tem shodom je moral prihajati brez izjeme vsak podložni vinogradnik, če je imel kaj opraviti ali pa nič. Kdor je izostal in si ni priskrbel namestnika, je bil kaznovan. Gorski župan je potem navzočim raztolmačil gorski zakon in poklical na odgovor vse one, ki so se tekom leta kakorkoli pregrešili proti njemu ali proti starodavnim navadam, veljavnim v vinskih goricah. Skoraj nikdar ni minila gorska pravda, da ni bil ta ali oni vinogradnik obsojen. Gorniki so morali zlasti paziti na to, da so se stara gorska pota pravočasno in temeljito popravljala, na novo nastala razdirala, da živina ni delala v vinogradih škode, da so bile zagraje in mejniki v redu, da se v vinogradih ni sadilo preveč drevja in kar je še drugih določb zahtevalo umno gospodarstvo. Kmetu, ki ni vsako leto obrezal trt, ali jih tri leta zaporedoma ni okopal, je zapadel vinograd gosposki. Kdor je ukradel sosedu kole, mu vlomil v zidanico ali posekal trto, je bil kaznovan z globo 10 mark. Kdor pa ni plačal globe, temu se je odsekala noga, s katero je bil najprej stopil v tuji hram, ali roka, s katero je delal škodo.

Gorske pravde so bile za vinogradnike dragocene svoboščine, ki so jih varovale pred nasilstvom in samovoljnostjo graščakov in kakršne se v gospodarskem življenju našega kmeta niso z lepa pojavile. Njih pričetki segajo nazaj v zgodnji srednji vek in vzlic grajskemu gospostvu so se ohranile do konca 18. stoletja. Avstrijski vladarji so slovenskim kmetom to skromno obliko avtonomije (samostojnosti) večkrat potrdili. L. 1584. je potrdil nadvojvoda Karol gorski zakonik za Notranjo Avstrijo, ki je bil spisan v slovenskem jeziku. Bila je to prva vladna listina izdana v slovenščini. O gorskem zakonu in gorskih pravdah ljudje dandanes po vinskih goricah ne vedo nič več povedati, dasiravno so se pred pol drug sto leti še vršile. Besede „gorski gospod“, „gorniki“, „gorščaki“ ali „mejaši“ kot prisedniki gorskih pravd so se poizgubile iz našega besednega zaklada, kakor so izginile osebe, katere so zaznamovale. Le še priimek „Gornik“ nas spominja na staro ustanovo.





Taborišče.

23. Kmečki upori ob koncu srednjega veka.

V mirnih časih in urejenih državnih razmerah je bil položaj podložnih kmetov vzdržljiv, pod pravično gosposko, ki se je držala urbarskih dolžnosti celo prav dober, dasiravno je bila brezpravnost kmečkega stanu žalostna dediščina, ki ga je brezpogojno izročala samovoljnosti grajske gospode.

Tudi v srednjem veku so se vpoštevale osebne vrline. Z delavnostjo in umnim gospodarstvom se je marsikdo dvignil do velikega blagostanja, se odkupil podložnosti in se povspel celo do plemiča. Revni vitezi so si šteli v srečo, ako so dobili bogato kmečko hčer za ženo in bogati kmetje so se včasih ženili pri revnih viteških hčerah, ker so upali, da si tem potom pridobe viteško dostojanstvo. Iz srednjega veka imamo mnogo poročil, ki slikajo kmečko življenje v ugodni luči. „Kmetje nosijo lepšo obleko, kakor gospoda,“ piše koroški župnik Unrest sredi 15. stoletja, „in pijejo boljše vino.“

O silovitih kmečkih uporih proti gospodi po naših krajih nam iz srednjega veka ni skoraj nič znanega. Edini zgled te vrste je upor stiških kmetov l. 1358., ki pa ni bil nasilen in krvav. Kmetje so odpovedali samostanu pokorščino, ker jim je bil opat Nikolaj zvišal naklade, pa so se pozneje zopet z lepa pobotali.

Proti koncu srednjega veka se je iz mnogoterih vzrokov položaj kmečkega stanu izdatno poslabšal in slednjič povzročil velike socialne boje, ki so se deloma tudi v naslednjih stoletjih ponavljali.

Pred vsem so povzročili kmečko bedo dolgotrajni in hudi boji, ki so vznemirjali naše dežele za vlade cesarja Friderika III., najprej boji s Celjani in Vitovcem za celjsko dediščino, potem divjanje Baum-

kircherjevih najemnikov, ki so neusmiljeno požigali in plenili kmečke vasi. Župnik Unrest piše: „Tolika škoda se je godila deželi, da je ni mogoče popisati.“ Komaj so se ti nemiri poravnali, je že stal pred durmi hudi Turek, ki si je poslej leto za letom zlasti pri nezavarovanih slovenskih kmetih iskal bogatega plena.

Med tem, ko so turški navali oslabili kmečko ljudstvo, mu vzeli mnogo dragocene živine in ljudi, uničili letne pridelke in pokončali cele vasi, so se pa na drugi strani množila njegova bremena in se mu prikrajševale njegove stare pravice.

Velike denarne žrtve, ki so jih zahtevale vedne vojske, je izkušala gospoda zvaliti na podložnike s tem, da je od njih tirjala večje davščine v blagu, denarju in tlaki. Na ta način so nastale prenaklade ali naddavščine (Überzins). Ker je bilo vsled turških napadov mnogo kmetij brez gospodarja in ni bilo lahko zanje dobiti drugega kmeta, so gosposke davke in tlako zapuščenega zemljišča naložile ostalim podložnikom, da se niso dohodki posestva preveč znižali. Zvišali so tudi „mrtvaščino“ in tlako tako poostrili, da je kmet komaj dihal. In poleg domače tlake so prišla ob času vojske še mnogotera dela pri utrjevanju mest in trgov, ki so jih morali kmetje na cesarjev poziv opravljati. V obrambo dežele je moral vsak dvajseti, deseti, peti ali celo iz vsake hiše po en mož na vojsko, ostali so morali brezplačno prevažati vojaško blago, dajati vojakom priprego, stanovanje, hrano in še mirno trpeti surovosti razdivjanega vojaštva.

Hudo so zadele kmeta stroge prepovedi kupčevanja na deželi, ki je bilo nekdaj velike važnosti za razvoj domače obrti. Še težje so prenašali, da si je gospoda sama začela izključno lastiti pravico do gozdov, voda in planin, branila kmetu delati nove laze in rovte, sekati v gozdih, loviti ribe ali divjačino, da so se za uporabo planin zahtevale vedno večje davščine ali da so se raje dajale tujcem v zakup kakor domačinom.

Pri vsem tem so se še množili cesarski davki in razni notranjeavstrijski deželni zbori so zaradi turških navalov razpisavali vedno nove naklade. Kmetje niso razločevali, kaj si jemlje zemljiška gospoda in kaj zahteva cesar, oziroma deželni stanovi za obrambo proti Turkom. Občutili so vse kot neopravičeno nasilje gospode, kot nova težka bremena, ki se niso strinjala z nekdanjimi pravicami in dolžnostmi. In ob teh skupnih stiskah se je med kmeti živo vnela stanovska zavest, čutili so, da so ljudje istega stanu, ki si more le v trdni zvezi proti gospodi izvojevati svoje pravice. Zato so začeli prirejati shode in zveze, kjer so najprej mirno izražali svoje zahteve in pritožbe, jih pošiljali cesarju in gosposki, ko pa vendar ni bilo odpomoči, je izbruhnila krvava buna. Vse gibanje se je vršilo pod geslom: „Za staro pravdo,“ to je za tiste pravice in dolžnosti, ki so nekdaj veljale. Socialni boji slovenskih kmetov ob koncu srednjega veka se še niso bojevali za osvoboditev kmečkega stanu, ampak so imeli le namen, olajšati mu neznosno breme.

Prvikrat čujemo o gibanju med kmeti l. 1469., ko so se zbrali podložniki z Gornjega Štajerskega pri Knittelfeldu, in izdali poziv na deželne stanove, naj branijo deželo pred Turki, sicer se jim bodo

sami nasproti postavili. Dasiravno na tem shodu še niso razpravljali o svojih stanovskih zadevah, vendar je bil s tem storjen začetek ljudskega gibanja, ki je poslej vedno bolj naraščalo. Nov povod je dala leta 1470. „životna štibra“ (Leibsteuer) cesarja Friderika, ki je obdačila vse ljudi, od grofa do berača, od posestnika do otroka v materinem naročju. Ta naklada se je zdela revnim ljudem posebno



Jakob pl. Turjaški, ustanovitelj novomeškega kapitlja.

težka. In zopet čujemo, da so kmetje na Štajerskem napravljali shode in se posvetovali, kako bi se rešili novega davka. Cesar je te shode prepovedal, češ, da se po njih napravlja le nered in škoda deželam in ljudem. Toda misel kmečkih shodov in tesne stanovske zveze se ni dala zatreti.

Leta 1478. so se zbrali kmetje iz Zilske doline in sosednih krajev in napravili „punt“ (Bund = zveza), ki se je bliskoma razširil.

„Kmečka zveza je narastla, kakor potočič ob hudi uri," piše Unrest. Vzrok razburjenju je bil, ker je ortenburški oskrbnik začel tirjati podvojeno pristojbino za umeščenje na zemljišče. Ko so se kmetje branili plačevati novi davek, jih je dal deželni vicedom nekaj zapreti. Nato se je dogovorilo 40 kmetov pod vodstvom nekega Petra Wunderlicha, da bodo šli skupaj v ortenburški trg Špital k umeščenju in plačali le pristojbino po stari navadi. Ko jih je vicedom karal zaradi upornega vedenja, so se dogovorili, da napravijo v svojo obrambo močno zvezo. Prvi shod so imeli o Veliki noči leta 1478. v beljaški okolici, kjer so sprejemali nove člane. Zasadili so v zemljo dva droga in privezali počez na nju gol meč. Potem so stopili mož za možem pod meč, položili nanj prste in prisegli zvestobo „puntu". Za vrhovnega poglavarja je bil izbran že omenjeni Peter Wunderlich, kateremu je stal na strani odbor sestavljen iz kmetov, kovačev, čevljarjev in drugih rokodelcev. Iz vsakega sodnega okraja sta bila izbrana po dva kmeta, da sta šla v Aniško dolino na Štajerskem in se seznanila z zahtevami tamošnje kmečke zveze. Vsakdo, ki je bil sprejet v zvezo, je moral plačati 6 fenigov pristopnine. „Puntarji" so se javno hvalili, da je njih zveza potrjena od samega cesarja, zahtevali so od duhovnikov, da s prižnice oznanjujejo punt, pošiljali so pisma na prelate, gospodo, mesta in trge, naj pristopijo njihovi zvezi, ki ima namen braniti domovino pred nevernimi Turki. Grajske sodnike so odstavljali in mesto njih naj bi v vsakem okraju po štiri kmetje razsojevali prepire; celo župnike so hoteli sami umeščati in odstavljati. Lahko si mislimo, koliko razburjenja je napravila ta zveza med gospodo in posestniki. Poročali so cesarju v Gradec, kaj se na Koroškem godi in dobili povelje, naj z uporneži strogo postopajo. Pa tudi kmetje so izjavljali, da imajo poziv od cesarja, naj hite s puntom. Tako se je zgodilo, da se je kmečka zveza razširila črez vso Koroško.

Med tem pa so napočili dnevi groze in stiske za deželo. Turki so pridrli 26. julija črez Predel in se razgrnili po Kanalski dolini. Puntarji so sklenili Turke napasti in pregnati, da bi mogli potem reči: „Mi smo deželo rešili, ne pa gospoda." Tri tisoč mož se je zbralo pri Kokovem pod vodstvom kmeta Matjaža. Toda vojska ni bila izurjena za boj in najmanj sposobna, se nasproti postaviti urnim turškim jezdecem, katerih je bilo okoli 30.000. Kmetom je upadel pogum in večina jih je zbežala. Ostalo je le 600 mož, ki so se hoteli braniti na utrjenem kraju. Toda Turki so jih zajeli zgoraj od vrha in spodaj od Zilice, jih 400 posekali, druge polovili, le prav redki so ušli. „Punt" je bil uničen. Po odhodu Turkov so še gosposke mnogo kmetov polovile, jih vtaknile v grajske temnice, ali pa obsodile na smrt.

Koroški punt je bilo prvo večje kmečko podjetje, ki je vzbudilo mnogo strahu med gospodo, pa vsled pomanjkanja spretnega vodstva žalostno končalo. Iskra nezadovoljnosti in upornosti pa je med kmeti tlela naprej. Tu in tam čitamo, da so se kmetje branili plačevati služnosti, cesarske davke ali cerkveno desetino. Mnogo nezadovoljnosti in odpora je vzbudil „tedenski vinàr". Leta 1475. je moral freisinški škof Sikstus župana na Dovjem pri Jesenicah resno opo-

minjati, naj iztirjuje novi davek, katerega se ljudje branijo plačevati. Leta 1490. so se uprli škofovi podložniki v Loki, Železnikih in Selcih in se pritožili zaradi neznosnih davkov. Skrbni cerkveni knez je poslal svoje svetovalce v Loko, naj preiščejo razmere in je pisal svojim podložnikom:



Kapiteljska cerkev v Novem mestu.

„Ničesar nas ni za dobe naše vlade, ki je bogata na raznih nezgodah, bolj užalostilo, kakor upor naših podložnikov na Kranjskem. Glede novih davkov smo vam že večkrat odgovorili, da nismo od njih prejeli niti goldinarja, niti vinarja. Zahtevajo jih deželni stanovi v korist našega gospoda, rimskega cesarja in ogrskega kralja. In če jih tirjajo stanovi, kako moremo mi ali naš oskrbnik vzeti kaj od tega denarja. Naročili smo tudi našemu oskrbniku, naj ne tirja od vas nobenih novih davkov ali naklad in naj ničesar ne zahteva, kar niso že imeli naši predniki. Zato ostanite v pokorščini in dajajte redno, kar ste dolžni dajati gospostvu.“ Škof je odredil, naj kmetje iz poedinih županstev sami izvolijo svoje zaupnike, ki bi davke primerno razdeljevali.

Leta 1495. so se uprli podložniki gornjegrajske graščine in odrekli ljubljanskemu škofu dolžne davščine. Krištof Ravbar je prosil

pomoči papeža Aleksandra VI., ki je imenoval za svoja komisarja ljubljanskega stolnega prošta in stolnega dekana, jima naročil, naj gresta v Gornji Grad, pokličeta uporne kmete pred se in jim zažugata hude cerkvene kazni, ako ne bodo izpolnovali svojih dolžnosti. — Nekateri cerkveni odloki akvilejskih patriarhov pričajo, da so kmetje na Dolenjskem in Spodnjem Štajerskem duhovnikom odrekali cerkveno desetino. Povsod je vrelo med ljudstvom in treba je bilo le malega povoda, da je izbruhnil velik plamen.

Pod cesarjem Maksimilijanom se položaj podložnikov ni izboljšal, temveč celo izdatno poslabšal. Nesrečna vojska z Benečani je hudo oškodovala naše dežele. Trgovina proti morju je bila zaprta, cesarski in beneški vojaki so pa kar vprek drli preko naših krajev in izžemali ubogega kmeta. Vrhu tega so izšle nove stroge odredbe, ki so prepovedovale izsekavanje gozdov, kupčevanje po kmetih in naseljevanje kmetov po mestih. Kakor so bile te odredbe umestne za splošno blaginjo, so vendar kmete hudo zadele in nezadovoljnost med njimi pomnožile.

Veliko uporno gibanje se je pričelo h krati v treh slovenskih deželah: na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem. Ustanovila se je „slovenska kmečka zveza“ (windischer Bauernbund), ki je zahtevala „staro pravdo“, kakršna je bila zapisana v urbarskih zapiskih. Vse druge naklade so se imele odpraviti. Nasproti gospodi so se člani te kmečke zveze imenovali „uboga gmajna“. Neka nemška pesem „od kranjskih kmetov“ popisuje to gibanje:

Hört Wunder zu, der Bauern Unruh
that sich so sehr ausbreiten.
In kurzer Zeit, zu Krieg und Streit,
kam mancher her von Weitem.
Aus ihrer Gemein, täten sie schreien: „Stara pravda!“
Ein jeder wollt sich rächen, seines Herrn Gut nun schwächen.
Le vkup, le vkup, le vkup uboga gmajna!
Mit gemeinem Rat si kamen dar,
für G'schlösser und Markt, das ist wahr.

Kmečki upori leta 1514., ki so se vršili na Ogrskem in Virtemberškem, so ogenj še podnetili. Na Gorenjskem je vrelo zlasti med bohinjskimi in blejskimi kmeti, ker so jim plemiči Jurij in Hartman Kraig in Jurij Puchheim, ki so imeli več desetletij blejsko gospostvo v zakupu, vzkratili mnogo starih pravic. Sestavili so pritožbo na briksenskega škofa, kjer pravijo:

„Mi revni ljudje moramo dajati gospostvu vsake kvatre po 24 rib. Zato smo pa smeli za časa celjskih grofov in cesarja Friderika v vseh vodah prosto ribariti, izvzemši deset tednov med sv. Mihelom in sv. Andrejem. Sedaj pa Kraig in njegovi hlapci sami ribarijo, nam pa branijo. Pobrali so nam že petkrat naše mreže in še sedaj jih nismo dobili nazaj. Tudi so nas njegovi ljudje napadli, pretepli in s silo odpodili od vode. — Že od nekdaj smo imeli po gorah prost lov s pastmi, zanjkami, vrvmi na divje koze in kune. Gospod Kraig pa je brez vzroka in pravice naše pasti razdrl, jih na en dan 25 sesekal,

in kar jih še dandanes dobi, jih da sesekati in nas moti pri lovu. Vsakdo okoli nas lovi divjačino in mi, kraljevi podložniki, ki smo sredi gozdov, bi je ne smeli loviti?" ... Še mnogo drugih pritožb in krivic navajajo v svoji spomenici, ki jih je obljubil škof vestno preiskati.

Med tem se je kmečka zveza po Gorenjskem močno razširila. Bohinjcem so se pridružili Blejci, potem kmetje iz radovljiškega, kranjskega, kamniškega in polhograjskega okraja. Punt je štel okoli 20.000 mož. Na čelu sta bila: kmet Klander, ki je ljudem blagoslavljal križe in molke in pravil, da sv. Duh iz njega govori, in pa „krofasti krojač" iz Radovljice. Zvezarji so poslali k cesarju Maksimilijanu svoje zaupnike s pritožbami in prosili pomoči. Cesar jih je prijazno sprejel in jim svetoval, da naj se mirno razidejo, češ, da se hoče sam zavzeti za njihove zahteve. Ko so se pogajanja še vršila, je že počilo na Dolenjskem.

V Kočevju in Krškem je bil velik zatiralec kmetov Jurij pl. Thurn, ki je z vso krutostjo iztirjaval davke od podložnikov; še na slabšem glasu je bil njegov valpet Gregor Stržen. Ko so njegovi kmetje začeli zahtevati „staro pravdo", je upal Thurn gibanje s tem udušiti, da je dal nekatere voditelje zapreti in usmrtiti. Toda razjarjeni kmetje so napadli grad v Kočevju in ubili Thurna in njegovega valpta Stržena. Zdaj se je povsod razvnel ogenj upora.

Na nebu so bila videti tri solnca in tri mavrice, ki so napovedovale hude čase. Kmetje so pozvali meščane in duhovnike, naj se jim pridružijo, toda oboji so stali ob strani. Edini plemič Glanhofer je potegnil s kmeti, morda prisiljen. Dal jim je en top, s katerim so oblegali Andreja Lamberga na Črnelem (Rottenbüchel).

Dne 17. maja so naskočili uporni kmetje grad Mehovo pri Novem mestu, ki sta ga imela takrat v zakupu brata Mindorfer. Oba grajska gospoda in še 16 drugih plemičev je poginilo pod bati in kosami razjarjenih kmetov. Umorili so tudi dva njuna sinova in vsa trupla zmetali čez zid v grajski jarek. Mater grajskih gospodov in njeni dve hčeri pa so prisilili zmagovalni podložniki, da so se nemudoma preoblekle v kmečko obleko in jih odvedli na polje, češ, naj same poskusijo, kako težko je delo podložnika. — Kakor Mehovo, so padli tudi gradovi: Thurn, Raka, Mokronog, Polhov gradec, Čušperk.

Na Štajerskem se je pričel upor v konjiškem okraju in se kmalu razširil čez ves Spodnji Štajer tja do Gradca. Povsod so trume kmetov napadale gradove in jih plenile. Dne 12. julija so naskočili Kunsperg, Podsredo, Bizeljsko in začeli oblegati Brežice. Tu se je zbrala izredno mnogoštevilna kmečka vojska, poznejši zgodovinarji trdijo, da jih je bilo 80.000, in se kmalu polastila mesta. Cesarski poveljnik Marko Kisl je mesto zažgal in se umaknil v utrjeni grad. Kmetje so kmalu vse tri grajske zidove izpodkopali in vdrli v grad. Poveljnik se je hotel z nekaterimi spremljevalci rešiti, toda grajski most, ki je bil podžagan, se je pod njim vdrl, padel je v jarek, kjer so ga kmetje pobili. Padlo je še nekaj drugih hrvaških plemičev. Zmage pijani kmetje so njihove glave nataknili na sulice, jih nosili po taboru in mrtva trupla pustili nepokopana. Toda prav pri Brežicah jih je imela zadeti maščevalna usoda.

Ob istem času kakor na Štajerskem so se pokazali prvi pojavi kmečkega punta na Koroškem. Neki kmet iz Pustrice, ki je bil podložnik šentpavelskega samostana, je šel v Konjice, da se dogovori s tamošnjimi puntarji o zahtevah, ki jih hočejo kmetje staviti in o pomoči, ki bi jo mogli pričakovati od Štajercev. Dasiravno naprošene pomoči ni bilo, so Korošci vendar sklenili ustanoviti „punt" za vso deželo. Pregovorili so kapelana pri sv. Martinu v Lavantinski dolini, da je oznanil s prižnice, naj vsi podložniki pridejo na kmečki shod v Pustrico. Kmalu je zveza štela 3000 mož in si izbrala svoje poveljnike. V Rojah blizu Št. Andraža je bilo središče. Od tu so izdajali svoje pozive in povelja. Sklicevali so se na božjo pravico, ki mora zmagati in izjavljali, da niso nikomur sovražni, pač pa hočejo vztrajati, dokler ne bodo pravice dosegli. Na kmečkem shodu v Trušnjah je bilo že zelo viharno in 2000 kmetov je šlo od tam v Ziljsko dolino, da pridobi Ziljane. Polastili so se trdnjave Stari dvor (Althofen) in se pričeli pripravljati za boj. Koroški deželni stanovi so proti njim poslali armado, ki je štela 1500 mož, in po kratkem boju uporne kmete pri Starem dvoru premagala. S tem je bil punt na Koroškem pobit. Vzdignili so se sicer še kmetje v Junski dolini, prodrli do Velikovca in tamkaj zasedli most čez Dravo, toda bili so v kratkem potolčeni in razpodeni.

Med tem je izkušal cesar Maksimilijan posredovati. Poslal je v vse tri dežele svoje komisarje, ki naj bi proučili razmere, pomirili kmete in brez prelivanja krvi zopet napravili red. Toda milo postopanje ni bilo po volji deželnim stanovom, ki so bili že zbrali svojo vojsko in ji postavili Jurija pl. Herberštajna na čelo. Ta mož je postal glavni junak v nesrečni kmečki vojski in je bil za upornike velik strah. Bil je brat slovitega Sigismunda Herberštajna, „razkritelja Rusije".

Jurij Herberštajn je napadel najprej trumo kmetov pri Gleisdorfu in jo razgnal. Ko je zvedel, da se zbirajo uporniki pri Vuzenici ob Dravi, je drl s svojo vojsko tja in jih potolkel. Večje trume kmetov so bile takrat zasedle Celjski grad in se nameravale združiti s Kranjci. Te združitve se je gospoda najbolj bala. Zato je Herberštajn takoj, ko je dobil iz Koroške nekaj pomoči, kmete pri Celju napadel in po hudem boju jih okoli 700 pobil, drugi so se razpršili na vse strani. Glavni tabor kmečke vojske je bil takrat še pri Brežicah, kjer so bili pa uporniki brez pravega voditelja. Proti njim je šel štajerski glavar Sigismund pl. Dietrichštajn z 850 jezdeci, osmimi četami hlapcev in nekaterimi topovi. Kmetje so bili oboroženi le z malimi sulicami, meči in kosami. Z majhnim trudom je Dietrichštajn kmečko vojsko premagal. Begunce so večinoma pobili. Izid slovenske kmečke vojske sedaj že ni bil več dvomljiv.

Na Kranjskem se deželni stanovi niso upali proti kmetom ničesar storiti. „Mi smo preveč slabi v primeri s kmeti, pomoči ne dobimo od nikoder in prizadevanje cesarskih komisarjev je brezuspešno," je pisal kranjski deželni glavar Ivan pl. Turjaški na Štajersko. Vse je pričakovalo rešitve od Herberštajna. Toda strašne vesti o porazih štajerskih kmetov pri Celju in Brežicah so tudi kranjskim upornikom

vzele pogum. Ko je šel Herberštajn pri Rajhenburgu črez Savo, je že glas o njegovem prihodu kmete tako prestrašil, da so se kar razkropili. „Sedaj ni nikakih kmečkih shodov več,“ mu piše deželni glavar, „rešili ste nas iz pekla“. Vendar je Herberštajn s svojo armado šel skozi vso Kranjsko in si jo popolnoma podvrgel. Kmet Klander, „krofasti krojač“ in nekateri drugi voditelji upornikov so zbežali na Beneško.

Po zmagi je sledila kazen puntarjev. Na Koroškem je moral vsak podložnik plačevati 8 fenigov na leto, na Kranjskem so naložili vsaki hiši en goldinar novega davka, na Štajerskem nam sicer naložena svota ni znana, vendar so tudi tukaj kmetje morali plačevati denarne globe svoji gosposki.

Tri mesece je trajala nesrečna kmečka vojska. Končala se je s popolno zmago plemstva, a do sprave med gospodo in kmetom ni prišlo. Plemstvo, v svesti si svoje moči, ni hotelo priznati svojih krivic in zlajšati bremen, temveč zahtevalo, da se kmet brezpogojno ukloni. Kmet pa je videl, da se ne more drugače rešiti, kakor da zgrabi za orožje. Zato je prišlo zopet in zopet do novih bojev. Doba osvoboditve kmečkega stanu pa še davno ni napočila.



Sprejem odličnih gostov.



Grba prvih dveh ljubljanskih škofov.
(Iz Valvasorjeve knjige grbov.)

24. Pod akvilejskimi patriarhi.

Sredi 13. stoletja se je zgodila v akvilejski patriarhiji važna izprememba. S patriarhom Bertoldom konča vrsta Gibelinov na starodavni stolici, to je onih škofov, ki so v velikem boju med papeži in nemškimi cesarji stali na strani poslednjih. Bili so ti patriarhi nemškega rodu, večinoma plemiči iz odličnih rodbin, ki so prišli do svojega dostojanstva s pomočjo svojih visokih pokroviteljev. Akvilejski kapitelj je sicer imel pravico voliti si svojega škofa, pa tudi nemški cesar je bil član kapitlja in oddal svoj glas, ki je bil navadno odločilen. Za naše dežele so bili gibelinski patriarhi od 11. do 13. stoletja zato posebno važni, ker so bili z njimi v tesni zvezi in jih večkrat obiskovali. Mnogo važnih cerkvenih ustanov izvira iz njihove dobe.

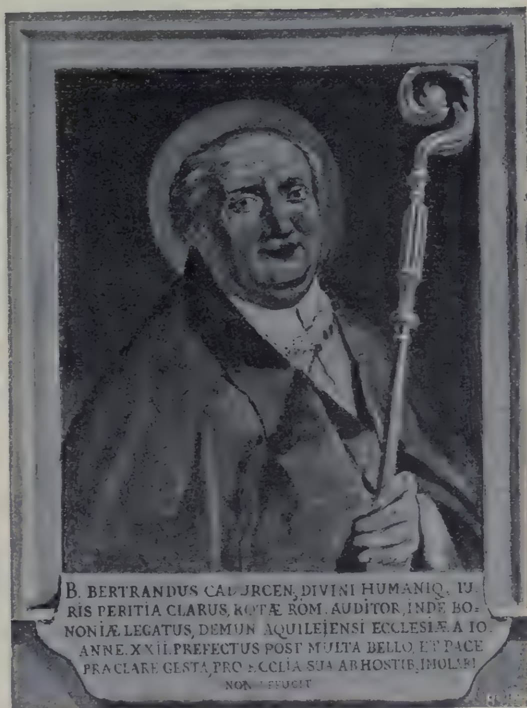
Po smrti patriarha Bertolda († 1251), iz rodu andeških grofov, se pričenja vrsta Welfovcev, zvestih privržencev papeževih, ki so bili po večini Italijani in kojih skrb je merila zlasti na politične in cerkvene razmere v Furlaniji in Lombardiji. Za pokrajine „onstran gora“, to je za naše dežele, so se mnogo manj brigali. Pa tudi pri nas so se politične razmere kmalu zasukale tako, da so povzročile hudo nasprotstvo med avstrijskimi vojvodi in patriarhi. Zato je svetna oblast patriarhova pri nas kmalu popolnoma propadla, cerkvena pa zelo oslabela.

Kdor obišče starodavno akvilejsko stolnico, najde grobne spomenike gibelinskih patriarhov raztresene po glavni ladiji. Tam počivajo: Popon, Ulrik I. in II., Peregrin II. in Bertold. Welfovce pa najdeš zbrane v stranski kapeli sv. Ambrozija, kjer se bleste njihovi marmornati sarkofagi. Tako se še po smrti nehote izraža politično nasprotstvo, ki jih je ločilo v življenju.

Prvi odločen Welfovec je bil patriarh Gregor de Montelongo (1251—1269), katerega je papež Inocencij IV. posadil na akvilejsko stolico. Odlikoval se je s hrabrostjo in bojno podjetnostjo. Zato je

vsa njegova vlada polna bojev za svetno oblast. Istrska mesta si je pridobil s tem, da jim je dovolil prosto volitev županov. Zaradi kranjskih posestev se je zapletel v hud spor s koroškim vojvodom Ulrikom III., ki se je bil polastil akvilejskih gradov in posestev. Vnel se je kratek pa vroč boj, ki je deželo zelo oškodoval. Vojvoda Ulrika je zadelo cerkveno izobčenje. Slednjič se je leta 1261. sklenil mir med obema nasprotnikoma. Ulrik je priznal patriarhu Gregoriju oblast nad mestom Ljubljano in pripadajočimi gradovi: Goričane, Hertenberg, Falkenberg, Ig in Auersperg, obljubil je tudi, da mu izroči Slovenji Gradec, da v treh letih iznova sezida podrti akvilejski grad Werdeneg in da se odpove vsem pravicam do Vipave in Postojne. Patriarh Gregor pa je podelil ljubljansko gospostvo z mestom in gradovi vred vojvodu Ulriku v fevd. — Najhujši preganjalci patriarhovi so bili goriški grofi, med njimi posebno Albert II. Za vsako malenkost so se ob goriško-furlanski meji vneli hudi boji. Goriški grofi so se hoteli polastiti vrhovne vojaške oblasti v patriarhiji in si pridobiti kolikor mogoče furlanske zemlje, patriarhi pa so branili svojo posest in neodvisnost. Kako strastno sovraštvo se je vnelo med grofom Albertom in patriarhom Gregorijem, priča sramotni dogodek pri Rozaču leta 1267., kjer je goriški grof premagal svojega nasprotnika, ga ujel, na pol razgaljenega posadil na mršavo kljuse in ga ljudem v zasmeh v sprevodu odpeljal v Gorico. Še le češki kralj Otakar je rešil patriarha iz goriške ječe. Da so se vsled tega vneli novi hudi boji, je umevno. Še le smrt je rešila patriarha Gregorija hudega sovražnika. Umrl je leta 1269., ne da bi bil v škofa posvečen.

Po Gregorijevi smrti je bila patriarhovska stolica štiri leta prazna. Akvilejski kapitelj je pod vplivom češkega kralja Otakarja sicer izvolil solnograškega nadškofa Filipa, brata koroškega vojvoda Ulrika III. za patriarha, toda papež Gregor X. ga ni hotel potrditi, ker mu je manjkalo potrebnih zmožnosti. Leta 1273. pa je bil imenovan na to odlično



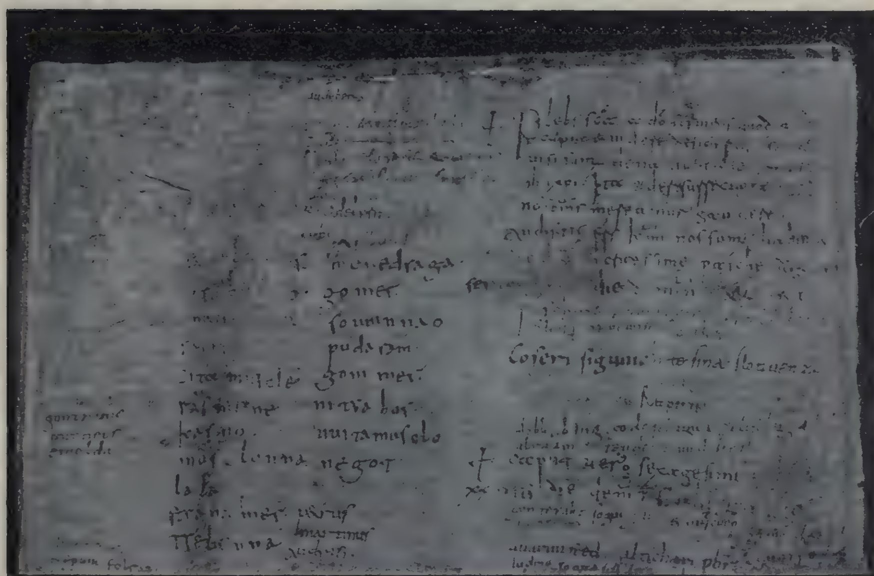
Patriarh Bertrand.

mesto Rajmund iz ugledne milanske rodbine „della Torre“ (1273—1299). Za njim so prišli še trije člani tega rodu na akvilejsko stolico, tako da jo je imela imenovana rodbina 48 let v posesti. Tudi Rajmundova vlada je polna bojev z goriškimi grofi, ki so mu hoteli vzeti Tolmin, z Benečani, ki so vedno bolj širili svojo oblast po Istri in z Milanci, kjer se je rodbina Viscontijev povspela do vrhovne oblasti. Splošno patriarh Rajmund v teh bojih ni dosegel velikih uspehov. Najznamenitejše njegovo bojno podjetje je bila osvoboditev Trsta leta 1289. Benečani so se hoteli polastiti važnega trgovskega mesta, ki je z njimi uspešno tekmovalo, in so ga oblegali z močno vojsko. Patriarh Rajmund pa zbere okoli 30.000 peščev, 5000 konjikov, si pridruži še Goričane in gre s to mnogobrojno armado nad Benečane, ki so spričo tolike bojne sile takoj zbežali. Trst je bil rešen, istrskih obrežnih mest pa vendar patriarh ni dobil nazaj, v čedadskem miru (leta 1291.) so bila prisojena Benečanom. Zaman se je trudil Rajmund, da bi si po smrti koroškega vojvoda Ulrika pridobil Ljubljano in pripadajoče ji gradove. Zadnji Španhajm je sicer v svoji oporoki ljubljansko gospostvo zapustil akvilejski cerkvi, toda češki kralj Otakar važnega mesta ni hotel dati iz rok. Ko je goriški Majnard zavladal na Koroškem in Kranjskem, je Rajmund od njega iznova zahteval Ljubljano, pa tudi sedaj brez uspeha (1288). V zadoščenje je bilo patriarhu, da sta dva mogočna gospoda se priznala za vazala (podložnika) akvilejske cerkve, to sta bila Friderik iz Ptuja, ki je junaško branil svoje ogroženo mesto proti Madjarom, in grof Sternberg na Koroškem. Rajmund je čutil, da grozi akvilejski cerkveni državi največja nevarnost od Habsburžanov. Zato je izkušal na kak način si pridobiti zvestih pomočnikov v nevarnosti; v ta namen je sklenil tudi zvezo s solnograškim nadškofom in vovbrškimi grofi (Heunburžani). — Svojih cerkvenih poslov patriarh Rajmund ni zanemarjal. L. 1282. je imel veliko sinodo (cerkveni zbor) v Akvileji, ki je izdala stroge odredbe proti napadalcem cerkvenih oseb, roparjem cerkvenega premoženja, proti onim, ki ne plačujejo cerkvene desetine, ali ki cerkveno pokopujejo izobčence. Sinoda je tudi ukazala slovesno praznovanje spominskega dne sv. Mohorja in Fortunata, zapovedala podložnim škofom, da morajo vsako leto obiskati akvilejsko stolnico in poročati patriarhu o svojih škofijah. — Župnijo Tolmin je patriarh podaril l. 1297. čedadskemu kapitlju, v čegar oblasti je potem ostala mnogo stoletij. Ko je Rajmund della Torre umrl l. 1299., je zapustil sloves viteškega in vzlic svoji bojevitosti pobožnega in spravljivega cerkvenega kneza.

Naslednja dva patriarha je imenoval papež Bonifacij VIII., ne da bi se oziral na volitev akvilejskega kapitlja. Prvi je bil imenovan Peter Gerra, ki je vladal komaj 20 mesecev, in po njegovi zgodnji smrti Otobono de Razzi (1302—1315). Pod njim so se množila znamenja propada akvilejske cerkvene države. V deželi so se bojevali med seboj prevzetni plemiči in mnogokrat napadali tudi svojega deželnega kneza, na meji pa so prežali goriški grofi na vsako ugodno priložnost, da se okoristijo na račun patriarhov. Res se je grofu Henriku po mnogih bojih in praskah posrečilo, da je postal generalni

kapitan v Furlaniji in si s tem pridobil vrhovno oblast nad vojaštvom. — Vsled vednih bojev je bil patriarh Otobon mnogokrat v velikih denarnih zadregah in je moral podložnim cerkvam nalagati visoke davke, kar je povzročilo veliko nezadovoljnost med duhovstvom. Po smrti papeža Klementa V. so baje kardinali Otobonu dajali upanje, da postane njegov naslednik. Zaradi tega se je podal v Genovo na pogajanje, pa je že na poti umrl pri Piačenci.

Za Otobonom sta zasedla patriarhijsko stolico zopet dva člana rodbine Thurn: Gaston della Torre (1316—1318), preje nadškof v Milanu in Pagano della Torre. Prvi ni niti prišel v Furlanijo, ampak se je mudil nekaj časa na papeškem dvoru v Avinjonu in ko je preko



List iz čedadskega (štivanskega) evangelija.
(Slovenska imena: Menedraga, Trebelio, Gomer, Sovinao, Pudaram, Žitomisel, Gonimer, Razmene, Nitrabor, Kasno, Vitomisel, Mislena, Negota, Sala, Stranimer, Trebenja.)

Neaplja potoval v svojo škofijo, je po nesreči padel s konja in se ubil. Tem pomenljivejši je bila vlada njegovega naslednika **Pagana della Torre** (1318—1332), ki je bil odločen in skrben cerkven knez. Pagano je bil preje škof v Padovi in si je že tam pridobil mnogo zaslug za povzdigo cerkvene discipline in verskega življenja. Z goriškimi grofi in avstrijskim vojvodom Friderikom Lepim so ga družile prijateljske vezi. Zato je bilo pričakovati srečne in blagonosne vlade, toda prišlo je drugače.

Svojo cerkveno državo je našel Pagano v popolnem neredu. Grajska gospoda je živela v vednih bojih med seboj, duhovščina in

meščani so bili razprti, roparski vitezi so prežali po cestah, napadali trgovce in onemogočili vsako trgovino med Koroško, Goriškim in Furlanijo. Največji roparji so bili plemiči Villalta, ki so obvladovali cesto čez Kobarid, Bovec in Predil. Potnikom so navadno ugrabili imetje, jih metali v ječo in jim le za visoko odkupnino zopet dajali prostost. Slednjič se nikdo ni več upal potovati po tej cesti. Mesto Čedad je vsled tega trpelo veliko škodo. Enako kakor plemiči Villalta so tudi gospodje Varmo, Ossopo, Prambergo živeli od cestnega ropa. Patriarh je drzne nasilnike pozval na odgovor, jih deloma kaznoval, a roparskih gnezd le ni mogel iztrebiti.

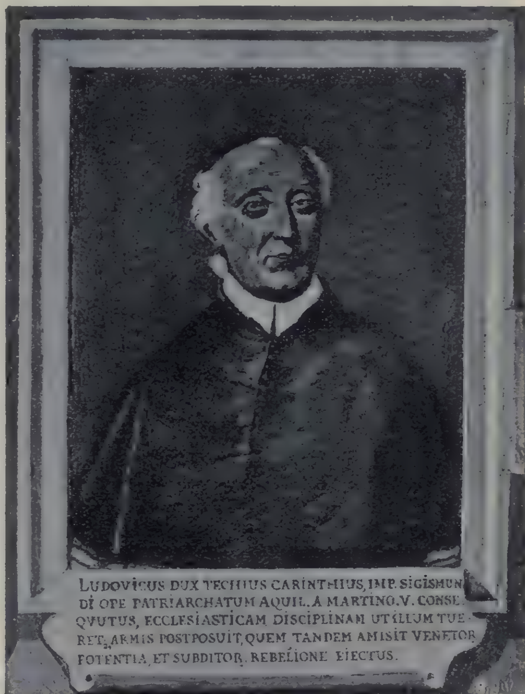
Nesreča je bila za patriarha, da se je zapletel v hude boje z mestom Milanom, kjer je hotel svoji rodbini zopet pomagati do vrhovne oblasti. Toda šestletni boj je bil brezuspešen in se je končal s popolnim porazom welfovske stranke, doma pa se je med tem anarhija le še bolj razširila. Še na večer življenja je moral Pagano izvojevati nove boje z goriškimi grofi in Frankopani, svojimi nekdanjimi zavezniki. Umrl je l. 1332. v mestu Vidmu (Udine), pa še po smrti ni našel miru. Ko so njegovo truplo nesli v Akvilejo, napade roparska tolpa sprevod, razpodi pogrebce, ugrabi mrliču nakit in dragocena oblačila. Razgaljeno truplo mrtvega patriarha Pagana so našli drugi dan kmetje in je prinesli v Akvilejo.

Za vlade Pagana della Torre se je baje mudil v Tolminu l. 1319. sloveči italijanski pesnik Dante in tu zložil nekaj spevov „božje komedije“. Pripoveduje se, da je veliki pesnik noči preživel na tolminskem gradu med vitezi in gospemi, dneve pa v jami, ki je po njem dobila ime „Dantejeva jama“ (ali Zaloška jama). O mraku so ga baje večkrat videli v rudeči obleki pred jamo sedeti. Nekateri so sicer Dantejevo bivanje na Tolminskem tajili, vendar najnovejši preiskovalci njegovih del zopet trdé, da so morali biti pesniku naši kraji znani, kar izpričujejo nekateri popisi v „komediji“.

Paganov naslednik na starodavni akvilejski stolici se po pravici prišteva najznamenitejšim srednjeveškim patriarhom; cerkev ga celo časti kot svetnika. Bil je to Bertrand de St. Ginnes (1334—1350), Francoz po rodu. Preje je bil profesor cerkvenega prava na vseučilišču v mestu Toulouse (Tuluz) in pozneje svetovalec na papeškem dvoru v Avinjonu. Bil je moder državnik, hraber v vojski, skrben oče svojim podložnikom, izredno pobožen, velik dobrotnik cerkva in samostanov. S češkim kraljem Karolom Luksenburškim so ga družile tesne prijateljske vezi in parkrat ga je imel pri sebi v gosteh. V vojski je bil srečen. Domače uporne plemiče je kmalu ukrotil in tudi zunanje svoje sovražnike premagal. Enako kakor njegovi predniki, se je moral tudi Bertrand bojevati z goriškimi grofi za svoje pravice. Ojačen s četami moravskega mejnega grofa se je leta 1340. polastil Kormina, prodrl do Gorice in začel oblegati utrjeni grad. Ker je posadka trdnjavo hrabro branila in je nastopila huda zima, je moral Bertrand obleganje opustiti in se brez uspeha vrniti. Tu v taboru pred Gorico se je baje zgodilo, da je patriarh v sveti noči iz strahu pred sovražnim napadom v viteški opravi, ki jo je nosil pod cerkvenimi oblačili, služil polnočno sveto mašo. Te navade so se potem njegovi nasled-

niki držali, dokler ni bila patriarhija zatrta. Menda še sedaj spominja na ta dogodek navada, da v Gorici, Čedadu in Vidmu pri polnočnici diakon poje evangelij z mečem v roki in da je imel včasih celo čelado na glavi.

Bertrand se je mnogo trudil, da bi zemljišča, gozdove in mesta, ki so bila nekdaj last akvilejske cerkve, pa so ji bila tekom časa ugrabljena, zopet pridobil. Večinoma se mu je to posrečilo z vojsko ali pa s prijateljskim pogajanjem. L. 1335. je prišel z mnogoštevilnim sijajnim spremstvom v Ljubljano, kjer je imel sestanek z avstrijskim vojvodom Otonom in se z njim pogajal o svetnih in cerkvenih zadevah naših dežel. Na povratku je prenočil v Cirknici, potem pa hitel domov, kjer je zopet izbruhnil boj med furlanskimi plemiči.



Vojvoda Teck, patriarh akvilejski.

Za Bertrandove vlade so zadele akvilejsko cerkveno državo hude nadloge: kobilice, kuga, potres, lakota. Bertrand je izkušal po svoji moči ljudstvu olajšati strašno stisko. Vsak dan je pogoščeval črez 2000 revežev. Da bi dvignil duha svojih potrtih podložnikov, je ukazal prirejati cerkvene slovesnosti in javne veselice, revnim deklicam je izplačeval doto, da so se mogle omožiti. Pred vsem pa je skrbel za povzdigo verskega življenja in ugled duhovščine. Leta 1339. je imel velik cerkveni zbor, ki je izdal navodila za življenje duhovnikov, stroge odredbe proti oderuhom, proti onečaščanju cerkva in pokopališč in raznim drugim razvadam. Leta 1342. je objavil patriarh poseben odlok proti razkošnosti in gizdavosti v obleki. Nevredne samostanske predstojnike in duhovnike je strogo kaznoval, cerkve in samostane bogato obdaroval. Trgovino je izkušal dvigniti z napravo novih cest in s tem, da je skrbel za varnost trgovskih karavan. Gnezda roparskih vitezov je brez usmiljenja razdjal. S tem si je nakopal hudo sovraštvo razvajene viteške gospode, ki mu je stregla po življenju. Ko se je nekoč

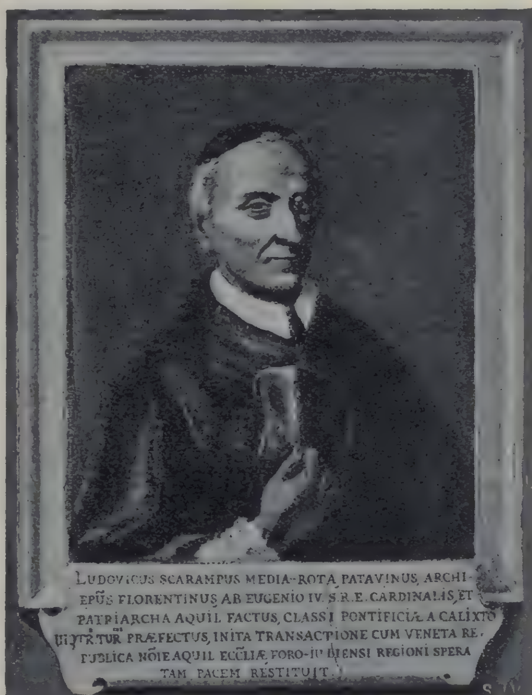
vračal iz Padove domov, so ga zarotniki napadli pri gradu Spilimbergo in neki Villalta mu je zadel pet smrtonosnih ran. Patriarh je izkrvavel na cesti, med tem ko je njegovo spremstvo zbežalo. Še danes označuje znamenje kraj tega strašnega umora. Bertranda so pokopali v Vidmu pod velikim oltarjem in pozneje zaradi njegovih kreposti proglasili za blaženega.

V naslednjih desetletjih se pojavlja velik vpliv čeških Luksemburžanov na patriarhovsko stolico. Luksemburžani so bili tekmeci avstrijskih vojvodov. In ker so se ti polastili alpskih dežel, je hotel češki kralj Karol IV. vsaj akvilejsko cerkveno državo ohraniti pod svojim vplivom. Na njegovo prošnjo je papež Klement VI. imenoval Karolovega polbrata Nikolaja za patriarha (1350—1358). Pa tudi Habsburžani so dobili svoj delež. Vojvoda Albreht II. je zasedel gorenjo vipavsko dolino, ki je odslej ostala v oblasti njegovih naslednikov. Ko je cesar Karol IV. l. 1354. potoval v Italijo, ga je patriarh Nikolaj v Vidmu zelo slovesno sprejel. S tem obiskom sta v zvezi dva znamenita dogodka.

Že patriarh Bertrand je dobil od papeža dovoljenje, da sme ustanoviti v Čedadu vseučilišče (1339), cesar Karol je zdaj na prošnjo svojega brata izdal ustanovno listino, v katerej izjavlja, da hoče ustanoviti visoko šolo, katero bi lahko obiskovali mladeniči iz sosednih dežel: Nemci, Ogri, Slovani in Italijani. Gotovo je bil Čedad, ki leži skoraj na jezikovni meji treh narodov, v ta namen pripraven kraj, vendar se ustanova ni izvršila vsled ugovora bližnjega padovanskega vseučilišča, ki bi bilo po njej trpelo veliko škodo. — Druga znamenitost, ki je v zvezi s Karolovim bivanjem v Vidmu, je dragocen dar, ki ga je ob tej priliki prejel od patriarha, namreč dva zvezka dragocenega „čedadskega ali štivanskega evangelija“, ki je veljal za rokopis sv. Marka. Za nas Slovence je ta evangelij posebno zato pomenljiv, ker so posamezni listi popisani z imeni slovenskih romarjev iz 9. in 10. stoletja. Cesar Karol je dal darovanemu rokopisu napraviti dragocene platnice iz zlata in biserov in ga poslal nadškofu v Prago z ukazom, naj vsako leto na velikonočni praznik eden izmed kanonikov iz njega čita sv. evangelij. — Tudi vlada češkega Nikolaja ni minila brez bojev. Ko je ogrski kralj Ludovik Benečanom napovedal vojsko, sta bila patriarh Nikolaj in grof Majnard VII. Goriški njegova zaveznika. Patriarh je takrat napadel Gradež in odnesel z otoka relikvije sv. Mohorja in Fortunata. Želel je tudi svojo stolnico prestaviti iz nezdrave Akvileje v Videm, pa ni dobil papeževega privoljenja. L. 1358. je imel Nikolaj sinodo za ureditev cerkvenih razmer svoje škofije in je še tisto leto umrl.

Za Luksemburžanom je dosegel patriarhovsko čast zopet eden iz rodbine Thurnov, Ludovik della Torre (1359—1365). Njegova vlada je bil veden boj z avstrijskim vojvodom Rudolfom IV. „Ustanovnikom“, ki si je prisvojil mnogo akvilejskih posestev in vedno bolj širil svoj vpliv po gornji Italiji. Takoj v začetku se je patriarh Ludovik pritožil pri papežu, da si je vojvoda Rudolf nepostavno prilastil Zgornjo in Spodnjo Vipavo, Lož, Postojno, Vencone z mitnico in sotesko ob Beli, Trebnje na Koroškem in Slovenji Gradec. Tudi

Aufenštajni, ki so imeli na Koroškem in Spodnjem Štajerskem mnogo akvilejskih fevdov, so mu odrekli pokorščino in se izjavili za podložnike avstrijskih vojvodov. Ker pogajanja in prošnje niso pomagale, se je vnel boj. Vojvoda Rudolf je hitro premagal patriarhove čete in prodrl globoko v Furlanijo. Ludovik je moral v spremstvu dvanajstih plemičev potovati na Dunaj, da si izprosi miru in ga je dobil le pod pogojem, da odstopi vse fevde, ki jih je imela akvilejska cerkev na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem, v Slovenski marki in na Krasu, vojvodu Rudolfu. S tem je svetna oblast akvilejskih patriarhov po naših krajih popolnoma prejenjala. Pa tudi po tem dunajskem miru še ni bilo konec bojev. Podjetni Rudolf je iskal novih pridobitev v Furlaniji, ker je vedel, da mu patriarh ni kos. Bojna sreča se je nagibala zdaj na eno, zdaj na drugo stran, dokler ni smrt leta 1365. obeh tekmecev h krati poklicala s pozorišča.



Patriarh Ludovik Scarampo.

Po Ludovikovi smrti se je zopet pojavil luksemburški vpliv. Papež Urban V. je postavil na prošnjo cesarja Karola IV. njegovega nekdanjega kancelarja Markwarda pl. Randecka za patriarha (1365—1381). Z velikim sijajem je bil umeščen v svojo duhovsko in svetno oblast. Pričel je vladati v zelo ugodnih razmerah. V deželi je bil mir in z vsemi sosedi je prijateljsko občeval. Za upravo svoje dežele si je pridobil veliko zaslug s tem, da je ukazal zbrati vse pravne navade, ki so bile v veljavi in jih združil v zakonik. Ta zbirka postav je bila sicer izprva izdana le za Furlanijo, pa je dobila pozneje veljavo tudi za druga akvilejska okrožja po Istri, Kranjski, Slovenski marki in Goriškem. — Ker je potres leta 1348. akvilejsko stolnico zelo poškodoval, jo je dal Markward iznova pozidati in ji dal tisto obliko, ki jo ima še dandanes. Vzlic svoji miroljubnosti se je zapletel v razne boje. Ker mu je primanjkovalo denarja, je l. 1379. zastavil Tolminsko na šest let mestu Čedadu za 6000 mark

soldov. S tem je bila deželica za patriarha izgubljena, ker je Markwardovi nasledniki niso dobili več nazaj.

Z Markwardom je legel v grob zadnji samostojni patriarh, ki je svojo oblast uveljavil v vsem obsegu in v miru vladal svojo deželo. Za njim so se množila znamenja razpada, ki so spravila vso državo v nered in jo slednjič vrgla v žrelo grabežljivemu južnemu sosedu. Po Markwardovi smrti je dobil patriarhijo kardinal Filip Alençon, stričnik francoskega kralja, ne da bi bil obvezan v njej bivati. Ker so se pa ljudje temu uprli, je imenoval papež Ivana iz Morave, stričnika cesarja Karola IV. za patriarha (1387—1394). Ivan je sicer prišel v Furlanijo, pa je s svojim posvetnim življenjem in ošabnim nastopom odbil vse podložnike. Umrl je leta 1394. nasilne smrti pod meči zarotnikov. — Prišli so potem žalostni časi cerkvenega razkola. In kakor sta si v cerkvi dva papeža delila vrhovno oblast, tako je tudi akvilejska patriarhija imela dva višja pastirja, Antona da Ponte in Antona Panciera, ki sta imela vsak svojo stranko za seboj in se borila za priznanje. Mesto se je vzdignilo zoper mesto, grad zoper grad. Benečani pa so porabili te domače razprtije, da so širili svoj vpliv po Furlaniji in izkušali plemstvo potegniti na svojo stran. Že takrat bi se bili polastili velikega dela dežele, da ni bil za vojaškega poveljnika imenovan grof Friderik Ortenburški, ki jih je s pomočjo cesarskih čet izrinil iz Furlanije.

Pod vplivom mogočnega grofa Ortenburškega se je vršila tudi volitev novega patriarha. Izvoljen je bil njegov svak Ludovik, vojvoda Teck (1412—1435) iz plemenite bavarske rodbine. Imel je takrat še le nižje redove in dolgo časa ni mogel dobiti papeškega potrjenja. Še le na cerkvenem zboru v Kostnici ga je novoizvoljeni papež Martin V. leta 1418. priznal za patriarha in mu s tem podelil oblast v cerkvenih zadevah.

A prav takrat, ko je Ludovik dosegel zaželjeno priznanje in utrdil svojo veljavo, se je zrušila njegova svetna oblast. Benečani so porabili njegovo odsotnost iz dežele in hitro zasedli najvažnejša mesta v Furlaniji: Čedad, Sacile, Videm. Spoznali so namreč, da jim je ta dežela za trgovinsko zvezo z Nemčijo nujno potrebna. Bilo jim je tem lažje deželo zasesti, ker se je ljudstvo že naveličalo vednih razprtij v patriarhovi državi in je samo želelo priti pod varstvo mogočne republike. Hkrati s Furlanijo so dobili Benečani tudi velik kos Istre, posestva goriških grofov pa so morali vsled posredovanja nadvojvoda Ernsta pustiti pri miru. — Poizkusi patriarha Ludovika, da bi s pomočjo cesarja Sigismunda dobil svoje dežele nazaj, se niso obnesli. Prav tako ni nič pomagalo posredovanje papeža Martina V. in slovesno izobčenje, katero je proglasil nad Benečani bazelski cerkveni zbor (1435).

Razpad patriarhove države je imel za akvilejsko cerkev važne posledice. Ludovik je za vedno zapustil Furlanijo in se poslej mudil v avstrijskih deželah. O cerkveni vladi na Beneškem ni hotel nič slišati. Ker so mu odvzeli žezlo, je odložil tudi pastirsko palico. Večinoma je bival kot gost pri svojem prijatelju in sorodniku, celjskem grofu Hermanu v Celju, Krapini, Rogatcu in Slovenjem Gradcu. V Celju je imel več kot deset let svoj dvor in svoje sodišče.



Stolnica v Čedadu. (Pročelje.)

Zadnja doba Ludovikovega življenja in delovanja je tesno združena z bazelskim cerkvenim zborom, kjer se je dal zapeljati v hudo nasprotstvo proti papežu. Dolžil je po krivici papeža Evgena IV., ki je bil rojen Benečan, da je sporazumljen s svojimi rojaki in zadovoljen z okupacijo akvilejske cerkvene države. S tistim strastnim sovraštvom, ki ga je gojil do Benečanov, je nasprotoval tudi Evgenu. Za seboj pa je potegnil tudi skoraj vso svojo škofijo in tako povzročil cerkveni razkol. Umrl je v Bazelu leta 1439. na neki kužni bolezni.

Ko je bila po smrti vojvoda Tecka akvilejska škofijska stolica izpraznjena, jo je papež Evgen podelil Ludoviku III. Scarampo-Mezzarota (1439—1465), ki je bil nadškof v Florenci, pa tudi bazelski cerkveni zbor je imenoval patriarha in sicer tridentinskega škofa Aleksandra Ziemowitskega, Poljaka po rodu. Ludovik III. Scarampo je našel priznanje in pokorščino le v beneškem delu akvilejske škofije; avstrijske dežele z Goriškim vred so priznavale oblast bazelskega patriarha Aleksandra. Za Aleksandrom, ki je leta 1444. umrl, sta vladala v naših deželah še razkolna škofa Lovrenc pl. Lichtenberg in Martin, škof pičenski. Še le leta 1447., ko se je Enej Silvij v imenu cesarja Friderika šel poklonit smrtnobolnemu papežu Evgenu, priznal njegovo oblast in s tem zavrgel bazelske strankarje, se je cerkveno edinstvo zopet obnovilo in Ludovik III. Scarampo je bil splošno priznan za patriarha. Vendar je bila njegova oblast v avstrijskih deželah le navidezna. Kot njegov namestnik je Martin, škof pičenski, precej samostojno vodil cerkvene posle v naših krajih. Politično nasprotstvo med Avstrijo in Benečani, ki je že za časa Ludovika Tecka povzročilo delitev akvilejske škofije in pozneje celo razkol, je tudi sedaj omejevalo akvilejskim patriarhom izvrševanje njihove pastirske službe. Vse stremljenje Habsburžanov je šlo za tem, da avstrijske dežele odtrgajo od akvilejske patriarhije in jih podrede posebnemu škofu. Deloma se je to izvršilo z ustanovitvijo ljubljanske škofije l. 1462.

O tej znameniti ustanovi smo že razpravljali na drugem mestu. Nova škofija je imela sicer le majhen obseg, večina slovenske zemlje je še ostala podložna akvilejskemu patriarhu. Vendar je bila njegova oblast pri nas zelo omejena. Skoraj nobene župnije ni več podeljeval patriarh, temveč vse so bile v oblasti cesarjevi ali pa vtelešene samostanom. Patriarh Ludovik III. Scarampo si je pomagal s tem, da je avstrijski del svoje škofije podredil posebnemu generalnemu vikarju. Po smrti škofa Martina beremo v listinah zapored imeni pičenskih škofov Jakoba in Konrada kot pooblaščencev akvilejskih.

Ko je leta 1465. umrl Ludovik, je papež Pavel II. imenoval za patriarha svojega nečaka, kardinala Marka Barbo (1471—1491). Ta je imel mnogo opraviti z diplomatiškimi posli in je poveril vlado svoje škofije vikarjem (namestnikom). V njegovem imenu je l. 1487. kaprulanski škof Peter Carli napravil kanoniško vizitacijo po slovenskih deželah. Z avstrijsko vlado so se preje vršila pogajanja, da je dovolila izvrševati cerkveno oblast beneškemu škofu. Bil je to prvi obisk višjega pastirja izza časa cerkvenega razkola, torej prvi po dolgi dobi petdesetih let.



Stolnica v Čedadu. (Notranjščina.)

Izza časa Marka Barba so dosegli le Benečani patriarhovsko dostojanstvo. Prišlo je celo v navado, da se je vladajoči patriarh v starosti odpovedal svoji časti na korist kakega sorodnika. Tako se je ohranila patriarhovska služba dolgo časa v posesti nekaterih plemenitih benečanskih družin (Grimmani, Barbaro). Zaman je cesar Maksimilijan leta 1509. zasedel mesto Akvilejo in jo spravil pod av-

strijsko oblast, da bi si pridobil vpliv na patriarhijo. Akvilejska stolica je ostala v posesti Benečanov, dokler ni bila zatrta.

Proti koncu srednjega veka imamo še omeniti patriarha Hermolaja Barbaro (1491—1493) in Nikolaja Donato (1493—1497). Poslednji je vedno bival v Čedadu, kjer je popolnoma prezidal in obnovil krasno stolnico. Zveza s slovenskimi deželami je bila od tu zopet živahnejša, kar priča veliko število slovenskih duhovnikov, ki so bili takrat v Čedadu posvečeni in pogosti obiski patriarhovih vikarjev v naših krajih. Leta 1492. je obiskal koprski škof Jakob Valaresso Gorenjsko, zlasti kranjski in kamniški okraj in se vrnil preko Beljaka v Italijo. Dve leti pozneje je došel iz Čedada Peter Carli, škof kaprulanski, na kanoniško vizitacijo. Obiskal je Gorenjsko, Spodnji Štajer in deloma Spodnje Koroško, umeščeval župnike, posvečeval cerkve in altarje, birmoval in delil sv. redove. Povod tem pogostim obiskom je bil pač žalosten položaj slovenskih dežel za časa najhujših turških napadov, pa tudi skrb patriarhov, da ohranijo svoj vpliv na te oddaljene pokrajine.

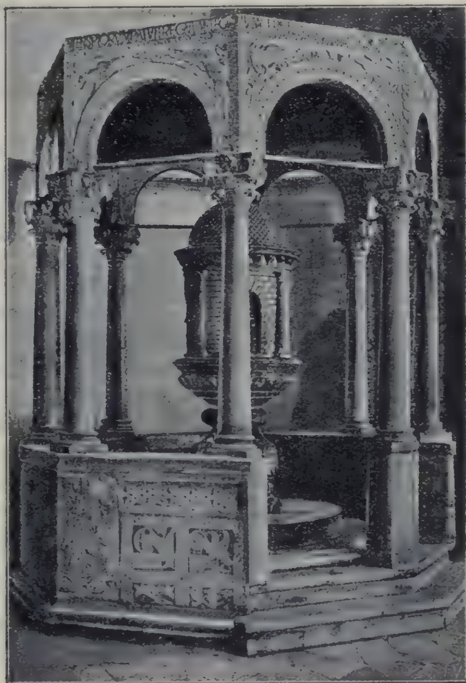
Politični dogodki v začetku šestnajstega stoletja so kmalu porušili to tesno zvezo.

* * *

Izmed naštetih akvilejskih višjih pastirjev moremo komaj reči o enem ali dveh, da sta kedaj obiskala svoje slovenske podložnike, vsi drugi so bili zapleteni v politične boje v toliki meri, da je njihovo cerkveno delovanje trpelo hudo škodo. Za izvrševanje onih cerkvenih poslov, ki je bilo zanje treba škofovskega reda (birmovanje, posvečevanje cerkev in altarjev itd.), so imeli navadno pomožne škofe ali namestnike (vikarje), ki so v imenu patriarhovem obiskovali župnije, nadzirali duhovščino, sklicevali sinode in izvrševali še druge sodne in upravne posle. Za naše cerkveno življenje so bili ti vikarji skoraj večjega pomena, kakor patriarhi sami, ker so bili v tesnejši zvezi z duhovščino in ljudstvom v slovenskih deželah. Nekateri izmed njih so stalno bivali na Kranjskem ali pa so vsaj deželo pogosto obiskovali. V trinajstem stoletju so opravljali službo vikarjev pičenski škofje (Pičan, Pedena v Istri): Popo I., Popo II., Oto. Za vlade patriarha Pagana della Torre je bil vikar v naših deželah avguštinec Fr. Enoch. Patriarh mu je leta 1322. dovolil, da sme stalno bivati v Ljubljani ali pa v Bistri pri kartuzijanih. Le včasih je dolžan obiskati svojo škofijo. Škof Enoch je umrl leta 1324. v Ljubljani pri avguštincih. Pod patriarhom Nikolajem je bil vikar za naše dežele senjski škof Simon Protiva (1352—1360). V 15. stoletju sta bila vikarja pičenska škofa Gregor (1418—1433) in Martin (1436—1456). Prvi je bival navadno v Bistri, kjer je tudi pokopan, drugi je imel svojo stolico v Ljubljani pri šenklavški cerkvi. Pozneje nahajamo v enaki službi še druge škofe, ki smo jih deloma omenili v razpravi. Ta način cerkvene vlade se je za avstrijski del akvilejske škofije ohranil do 18. stoletja.

Med tem ko so imenovani škofje le od časa do časa obiskovali naše dežele, je bila cerkvena uprava sama skoraj izključno v rokah

arhidiakonov. Njih oblast je bila tem večja, čimbolj je bil oddaljen akvilejski škofijski sedež, čimbolj je bila zveza z njim omejena ali celo pretrgana. Arhidiakoni so imeli oblast sklicevati shode duhovščine svojega okraja, izpraševati duhovske kandidate in jih priporočati za sprejem višjih redov, umeščati nižje beneficiate in podeljevati odvezo od nekaterih patriarhu pridržanih grehov in kazni. V manjših kazenskih zadevah so imeli nad duhovniki tudi sodno oblast. Arhidiakone si je duhovščina sama volila in vsi poizkusi, omejiti ji to pravico, so bili brezuspešni.



Krstilnik patriarha Kaliksta v čedadski stolnici (8. stoletje).

Od naših dežel je Goriško z Vipavsko dolino pripadalo arhidiakoniji akvilejski. Tolminsko je bilo podložno čedadskemu kapitlju, ki je imenoval župnike, in od koder je tudi včasih prišel eden kanonikov nadzorovat dušno pastirstvo. Vsa dežela Kranjska je bila izprva podložna enemu arhidiakonu, ki se je imenoval „arhidiakon Kranjske in Marke“ (t. j. sedanje Dolenjske). V 15. stoletju se je ta veliki arhidiakonat razdelil. „Arhidiakonija kranjska“ je obsegala sedanje Gorenjsko z Ljubljano in Cerknico, „arhidiakonija dolenjska“ pa Belo krajino, dolino Kolpe, Krke in Mirne. „Arhidiakonija savinjska“ je obsegala Štajersko južno od Drave in tudi še del jugovzhodne Koroške; „arhidiakonija Koroška“ ali Junske doline pa večji del Koroške južno od Drave. Nekaj izjem so v tej razdelitvi povzročili samostani, katerim so bile vtelešene mnoge župnije in vsled tega izvzete iz oblasti svetnega arhidiakona. Slična izjema je bila tudi arhidiakonija ribniška, ki je nastala proti koncu 15. stoletja. Stara ribniška župnija je bila zelo obsežna. Obsegala je ves kočevski svet doli do Črnomlja. Ko so Ortenburžani sredi 14. stoletja na Kočevskem naselili Nemce, zanje zidali cerkve in ustanovili mnogo novih župnij (Kočevje, Poljane, Kostel, Osilnica, Gotenica) so dobili ortenburški grofi pravico patronstva, ribniški, župniki pa oblast predlagane duhovnike kanoniško umeščati. Isto pravico so si lastili glede župnij Lož in Bloke, češ, da sta tudi ti dve župniji ortenburški ustanovi. Ker so sami izvrše-

vali pravice in posle arhidiakona v svojem okrožju, so si kmalu nadeli tudi naslov, katerega so patriarhi molče priznali.

Nova ustanova v cerkveni organizaciji na Kranjskem je bil novomeški kolegiatni kapitelj.

Skupno življenje duhovnikov je veljalo skozi ves srednji vek za vzor pravega duhovniškega življenja. Najbolj vneti škofje so pospeševali tako združevanje, n. pr. solnograški metropolit Eberhard II., toda ohranilo se je le v krajih, kjer je bila cerkvena disciplina dobro urejena. Na Koroškem je bilo že v 13. stoletju po raznih mestih več duhovniških družb, na Kranjskem se pojavi šele ob koncu srednjega veka taka ustanova.

Iz ustanovne listine novomeškega kapitlja povzamemo, da so nekateri dolenjski duhovniki prosili cesarja Friderika, naj jim dovoli združiti se v kolegij, kjer bi „pod eno streho in pri eni mizi“ skupno živeli. Na čelu teh duhovnikov je bil Jakob Auersperger (Turjaški), župnik v Št. Rupertu in arhidiakon v Slovenski krajini. O njegovi vnemi za božjo čast pričata krasni gotski cerkvi v Št. Rupertu in Novem mestu. Za ustanovitev kapitlja so še z njim vred prosili: Kancian, župnik v Dobrniču; Klement in Jakob, kapelana bratovščine sv. Trojice v Novem mestu; Pavel, kapelan bratovščine sv. Jakoba in še več drugih duhovnikov. Cesar Friderik je prošnji ugodil dne 27. aprila 1493 in leto pozneje (30. aprila 1494) je papež Aleksander VI. ustanovitev kapitlja potrdil in mu določil organizacijo. Kapitelj naj šteje 13 kanonikov; prvi med njimi bodi prošt, drugi dekan. Vsi člani kapitlja naj skupno žive. Število kanonikov pa ni bilo nikdar popolno, ker je primanjkovalo dohodkov.

Število župnij, ki je bilo še do 12. stoletja zelo majhno, se je od tistega časa začelo polagoma množiti. V starih velikih župnijah, ki so bile preobsežne, da bi bilo mogoče redno duhovno pastirstvo, so se pričeli ustanavljati vikariati (podžupnije) in kapelanije pri posameznih cerkvah.

V obsežni župniji sv. Petra v Ljubljani, ki se je raztezala od izliva Ljubljanice do Hrušice, sta že leta 1291. bila ustanovljena vikariata na Igu in v Logatcu. Okoli leta 1320. se tudi že omenja Vrhnika. V župniji Loka je v isti dobi obstojal vikariat Poljane, med tem ko sta bila v Selcih in Železnikih ustanovljena mnogo pozneje. Za prostrano radovljiško župnijo je v zapisniku iz leta 1291. izpričan vikariat Bohinj (Srednja vas) in kapela na Bledu. Par desetletij pozneje (1323) so bile že Gorje samostojna župnija. V Kranjski gori in na Dovjem so nastale cerkve še le okoli leta 1360., na Jesenicah pa v začetku 16. stoletja. Kamniška župnija se je raztezala po Tuhinjski dolini do štajerske meje; imela je l. 1291. le v Špitaliču gostinjec z enim duhovnikom in kapelo v Mekinjah. Na Štajerskem so se iz župnije sv. Jurija v Skalah v 13. stoletju izločili vikariati: Sv. Martin pod Šalekom, sv. Mihael v Šoštanju in sv. Janez na Peči, pozneje tudi sv. Ilj pri Gradiču. Župnija Gornji grad je do 12. oziroma 14. stoletja obsegala vso sedanjo dekanijo s kuracijo sv. Andreja v Belih vodah vred. Najprej se je tu izločil vikariat na Rečici (1173), v 14. stoletju pa vikariati v Solčavi, v Ljubnem in v Mozirju.

Predaleč bi nas zavedlo, ako bi hoteli zasledovati razvoj cerkvene organizacije po vseh posameznih okrožjih. Že navedeni zgledi dovolj pričajo, kako so se izza 13. stoletja množile duhovnije po deželi. Ako se preje omenja le malo župnij z velikimi okrožji, ne smemo iz tega sklepati le na pomanjkanje rednega duhovnega pastirstva, ampak tudi na redko naseljenost prebivalcev.

Med župniki in beneficiati opažamo po naših krajih poleg domačinov tudi dosti tujcev. Mnogokrat so dobivali dobre župnije Italijani in celo Francozi. Seveda niso sami izvrševali duhovnega pastirstva, ampak dobivali le dohodke in za oskrbovanje duhovskih poslov imeli nastavljene slabo plačane vikarje (namestnike). Iz tega se je razvila navada, da župniki mnogokrat sploh niso bivali na kraju svoje službe, ampak drugod in prepuščali pastirovanje najetim duhovnikom. — Nekaj izgledov: V Kamniku je bil leta 1291. župnik Manfred della Torre; v Mengšu (1325) Franc della Torre, kanonik akvilejski, ki je dal župnijo za tri leta v najem plemenitemu Frideriku de Varmo za letnih 60 mark. V Radovljici je bil l. 1348. župnik Viljem pl. Gurnery de Cuchanea, njegov vikar pa Nikolaj Mels. Cirkniško župnijo so imeli pogosto tujci, na pr. Taddeus de Palude, patriarhov kapelan, Ivan de Reate in drugi. V Konjicah na Štajerskem so bili župniki: Kandid de Varmo, Askulin della Torre, Aleman della Torre; v Laškem: Peter Camillus de Calumpna, Franc de Uttino. — Med srednjeveškimi duhovniki opažamo tudi mnogo plemičev iz najodličnejših rodbin in sicer ne le na škofijskih sedežih, temveč tudi na župnijah po deželi. Ortenburžani so bili župniki v Radovljici, gospodje Limbarski (de Lilienberg) župniki v Mengšu in Moravčah; Ahacij pl. Sebriach, župnik v Laškem; Albert Ostrovrhar, župnik v Konjicah (1319); Baltazar Turjaški, župnik v Škocijanu pri Turjaku (1280); Jakob Turjaški, župnik v Št. Rupertu (1490). In te zglede bi še lahko pomnožili z mnogimi drugimi.

Duhovski naraščaj se je večinoma izobraževal in vzgajal doma. Župniki so imeli po enega ali več dijakov, ki so se izobraževali pod njihovim vodstvom in se pri njih učili praktičnega pastirovanja. Zlasti opažamo take duhovske šole na imenitnejših župnijah (Kranj, Ribnica), kjer so izobraženi duhovniki zbrali okoli sebe po več dijakov in jih poučevali v potrebnih znanostih.

O verskem življenju našega ljudstva hočemo pozneje razpravljati v posebnem poglavju. Tu naj le omenimo, da velika krivoverska gibanja srednjega veka niso šla brez sledov mimo naših dežel. V prvi vrsti velja to o krivoverstvu bogomilov, ki se je razširilo iz Bosne in Hrvaške preko naših dežel po Gornji Italiji in Francoski, kjer so se imenovali patareni ali katari (čisti). Bogomili so zametali vse cerkvene zakramente in vse duhovstvo. Od raznih molitev so sprejeli le „oče naš“. Učili so, da v cerkvah prebiva satan in se zbirali v šumah ali podzemeljskih jamah. V življenju so se vzdrževali mesa in vina, vsakega uboja kake živali in so imeli množitev človeškega rodu za greh, kar pa ni zabranjevalo, da so se vdali mnogim razuzdanostim. Tem krivim naukom so se pridružile pri jugoslovanskih bogomilih še mnoge narodne vraže iz poganske dobe, na pr. zagovor

raznih bolezni pri ljudeh in živini, čarovniške svetinje (amuleti) itd. V naših deželah se je krivoverstvo bogomilov ali patarenov posebno razširilo po Koroškem, kjer je bila živahna trgovinska zveza z Italijo. Zasledujemo jih pa tudi po Kranjskem, zlasti v Beli Krajini. Ko je patriarh Bertold l. 1228. ustanovil župnijo Črnomelj, pravi sam, da je to storil, „ker je ljudstvo v okraju Metliki bilo zaslepljeno po zmotah in posnemalo poganske navade“ in da je „čredo, ki je zgrešila pravi hlev, zopet pripeljal na pot resnice“. Enako izraža v pismu na papeža Gregorija leta 1238. bojazen, „da se utegne ljudstvo po naših krajih vdati krivoverskim zmotam, iz katerih ga ne bo lahko rešiti“. Vsekako je tu misliti na bogomilstvo, ki je bilo v bližnji Hrvaški zelo razširjeno.

O novem krivoverskem gibanju čujemo okoli leta 1312. na Spodnjem Štajerskem. Takrat je pisal patriarh Otobon priorju v zajčkem samostanu, „da so nekateri izmed njegovih podložnikov onstran gora okuženi po krivoverskih naukih in da se je zmota že tako razširila, da mnogi po raznih krajih dvomijo o katoliški veri.“ Zato mu naroča, naj v družbi z arhidiakonom prepotuje akvilejsko škofijo, pridiguje božjo besedo in preiskuje, koliko je sumljivih krivoverstva. O uspehih svoje preiskave naj mu pismeno poroča. Videti je, da je bilo to krivoverstvo hitro zatrto.

Čudni sledovi starega poganstva: češčenje dreves in svetih studencev so se med Slovenci ohranili do 14. stoletja. Okoli leta 1331. so se še Kobaridci shajali pod nekim starim drevesom in molili pri studencu, ki je pod njim izviral. Verski inkvizitor za Beneško in Furlansko, Franc de Clugia, ki je izvedel o tem malikovalstvu, se menda sam ni upal odpraviti starodavne ljudske razvade. Šel je v Čedad in tam pozval ljudi na križarsko vojsko proti Tolmincem. Na čelu močne čete je prišel potem v Kobarid, posekal drevo, zamašil studenec in tako izruval zadnji ostanek stare poganske vere.



Škofijska grba: ljubljanski in pičenski.



Ptuj.

25. Pod solnograškimi nadškofi.

Vezi, ki so družile slovenske dežele z nadškofijo v Solnogradu, so se pričele še preje rahljati, kakor pa one, ki so nas vezale s patriarhijo na jugu. Iz Solnograda je sicer zasinil prvi žarek krščanske vere v Karantanijo in misijonsko delo se je od te strani začelo z večjo vnemo in vztrajnostjo, nego iz Akvileje, toda kmalu je cerkvena organizacija tako napredovala, da sta Koroška in Štajerska v cerkvenem oziru postali precej samostojni in je vpliv solnograških škofov vedno bolj ginil.

Znano je, s koliko vnemo sta za časa slovanskih apostolov nadškofa Liupram in Adalwin izvrševala svojo pastirsko službo. Vkljub zimi in mrazu sta večkrat prehodila dolgo pot iz Solnograda v Karantanijo in Panonijo, obiskovala slovenska vojvoda Pribina in Kocela, posvečevala cerkve in nastavljala pri njih duhovnike.

Navali Madjarov so proti koncu devetega stoletja ustavili daljno misijonsko delovanje in skoraj uničili, kar je bilo preje storjenega. Ko so se povrnili mirnejši časi, so nadškofi iz Solnograda obnovili svoje apostolsko delo. Srečujemo jih pogosto na potovanjih po Koroškem in Štajerskem, kjer so posvečevali cerkve in ustanavljali samostane. Pri tem delu so jih podpirali odlični plemiči in deželni knezi. Sijajen zgled te vrste je Hema, grofica krška, ki je ustanovila dva samostana in celo vrsto cerkvâ na svojih posestvih. — Iz te dobe je posebno znamenito delovanje nadškofa Balduina (1041—1060), ki je mnogim novopostavljenim cerkvam podelil krstno in pogrebno pravico in nakazal za vzdrževanje potrebno desetino. Njegov naslednik Gebhard (1060—1088) je cerkveno organizacijo v Karantaniji posebno s tem pospešil, da je deželo razdelil v župnije z določenimi mejami in ustanovil krško škofijo (1070).

Kakor akvilejski patriarhi, tako tudi solnograški nadškofi niso posegali le v cerkvene razmere naših dežel, ampak so tudi kot lastniki premnogih posestev imeli velik političen vpliv. Radodarnost nemških cesarjev, bavarskih vojvodov in pobožnost podložnih plemičev je obdarovala solnograško cerkev s tolikimi zemljišči, da se je glede na oblast in ugled lahko merila s samimi koroškimi vojvodi. Važna mesta, kakor Breže na Koroškem, Ptuj na Štajerskem so jim bila pokorna, celo vrsto gradov so šteli med svojo lastnino in njihova posestva so se raztezala tja do Save in Sotle (Sevnica, Rajhenburg, Brežice).

Ta politični pomen solnograške nadškofije se posebno jasno kaže pod vlado nadškofa Konrada I. (1106—1147), iz plemenite bavarske rodbine Abensbergov. — Ko se je koroški vojvoda Henrik Epenštajnski polastil nekaterih solnograških posestev v Furlaniji in se branil jih vrniti, je pridrl nadškof Konrad s tisoč možmi na Koroško, da si s silo pribori pravico. Tu mu je prišel na pomoč še krški škof Hildebolt s 300 vojaki. Pri Glanecku blizu Št. Vida sta se približali vojvodova in nadškofova armada. Vendar ni prišlo do krvavega spopada. Stari vojvoda je spoznal svojo krivico, v platneni obleki in bosonog je prišel v škofov tabor prosit odpuščanja. Povrnil je vsa ugrabljena posestva in se zopet spravil s cerkvijo. Konrad je prenovil in utrdil svoj grad pri Brežah, da se je zdel kakor kraljeva stolica in je prisilil meščane, da so se naselili v njegovem okrilju na desnem bregu reke Motnice. Odslej so bile Breže glavna opora solnograških nadškofov na Koroškem. Tudi za svoje vzhodne pokrajine na ogrski meji je skrbel nadškof Konrad. Ker so bili ti kraji posebno izpostavljeni roparskim pohodom Madjarov, ki so ugrabljali ljudi in imetje, se je l. 1127. sam podal na vzhodnje Štajersko, prepotoval obmejne kraje in z ogrskim kraljem Štefanom II. sklenil pogodbo, ki naj bi v bodoče preprečila ropanje plenaželjnih čet. V varstvo svojih posestev proti Madjarom je sezidal grad Lipnico (južno od Gradca) in obnovil Rajhenburg za Savo. Nič manj ni bil Konrad delaven za povzdigo verskega življenja v svoji nadškofiji. Pri svojem stolnem kapitlju je vpeljal skupno življenje kanonikov



Gebhard I., nadškof solnograški.

in redovna pravila sv. Avguština, katere je moral sprejeti tudi škofijski kapitelj v Krki. Krškemu škofu, ki je imel do tedaj le škofovsko čast, pa nobene podrejene vladikovine, je šele Konrad l. 1131. odločil malo okrožje v dolini Motnice in Krke. V Brežah je ustanovil hospital za bolnike in reveže in ga bogato obdaroval. Novi samostani so nastali za njegove vlade v Rainu pri Gradcu (1129), Sekovi (1140), Vetrinju (1142). Trikrat je zbral nadškof Konrad svojo duhovščino in podrejene škofe k sinodi okoli sebe, da z njimi uredi cerkvene razmere. Po štiridesetletni plodonosni vladi ga je dohitela smrt v Lungavu, ko se je že bolan vračal iz Koroške domov (9. aprila 1147). Pokopali so ga v solnograški stolnici.

Eberhard I. (1147—1164) je bil že zapleten v hude boje, ki so za časa Štaufov nastali med papeži in nemškimi cesarji. Stal je stanovitno na strani papeža Aleksandra III., ki ga je imenoval za svojega legata (poslanca) v Nemčiji. Večkrat ga srečujemo na škofijskih potovanjih po Koroškem in Štajerskem, kjer je imel shode duhovske in svetne gospode, tako v samostanu Rain, v Brežah, Beljaku, v Lipnici in Ljubnem. Ko je admontski samostan l. 1152. popolnoma pogorel, se je z nadškofovo pomočjo na novo dvignil iz pepela. Župnijska organizacija je pod njim vztrajno napredovala. Pomenljiva je ustanova male lesene kapele z izrezljano Marijino podobo v dolini gorskega potoka Zell iz leta 1159., kjer so rudokopi in solinarji iz okolice opravljali svojo pobožnost. Leta 1200. se je mesto lesene kapele postavila iz kamna zidana cerkev in je kmalu postala sloveča božja pot — sedanje Marijino Celje. Nov samostan je nastal za Eberhardove vlade v Borovi (Vorau, leta 1161.), ki ga je ustanovil štajerski mejni grof Otokar VII.



Nadškof Lenart Hodiški
(von Keutschach).

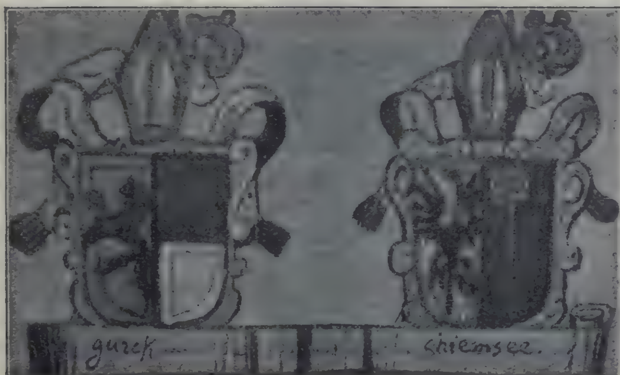
Pod Eberhardovimi nasledniki, Konradom II. in Adalbertom III. so se razprtije z nemškim cesarjem tako poostrile, da sta morala večinoma bivati izven Solnograda, navadno v Brežah ali Admontu. Adalbert je bil celo l. 1174. odstavljen in sam cesar Friderik Rudečebradec je v tistih hudih bojih prišel na Koroško in Štajersko, imel shode v Brežah in v Lipnici, da izpodkoplje vpliv svojega mogočnega nasprotnika.

Ako so cerkvene razmere v solnograški nadškofiji vsled teh razprtij hudo trpele, so se vendar kmalu na bolje obrnile pod mogočno vlado Eberharda II. (1200—1246), katerega smemo šteti med najodličnejše srednjeveške škofe. Neumorno je obiskoval Eberhard svoje pokrajine tostran Velikih Tur. Skoraj vsako leto ga srečamo v Lipnici, v Brežah, Rainu ali Ptuju, kjer je imel cerkvene shode

duhovnikov ali zbiral svetno gospodo okoli sebe. Leta 1202. je na sinodi v Brežah potrdil samostanu Admontu posest župnije Jarenina v Slovenskih goricah. Samostana Rain in Sekovo je bogato obdaril. S posebno vnemo je pospeševal skupno življenje duhovnikov v kolegiatnih kapitljih, katerih štejemo iz njegove dobe celo vrsto. Med prve ustanove te vrste je menda šteti proštijo sv. Janeza na Mostiču (St. Johann am Brückl) pri izlivu Krčice v Krko, ki je bila pozneje prestavljena v Spodnji Dravograd (okoli leta 1200.). Pri stari cerkvi sv. Andreja v Lavantinski dolini je ustanovil nadškof Eberhard l. 1212. kolegij kanonikov po redovnih pravilih sv. Avguština. Nekaj let pozneje je nastal kapitelj v Podkrnosu (1219). Mnogo si je prizadeval pobožni nadškof, da je bil znameniti njegov prednik Virgilij, znani karantanski apostol, ki je poslal škofa Modesta z mnogimi duhovniki med Slovence, v Rimu prištet med svetnike. Njemu v čast je sezidal potem v Brežah leta 1230. cerkev sv. Virgilija in ob njej ustanovil kolegiatni kapitelj. — Trg Velikovec je tedaj še pripadal župniji sv. Ruperta izven mesta. Tu je ustanovil Eberhard kolegiatni kapitelj s 13 kanoniki in proštom na čelu. Ker v trgu samem še ni bilo cerkve, meščani pa so vendar želeli imeti tamkaj božjo službo, so stavili škofu ponudbo, da na svoje stroške kupijo stavbišče za cerkev in kapiteljsko hišo, ako dovoli, da se kapitelj prestavi v mesto. To se je zgodilo. Meščani so kupili od šentpavelskega opata Hartwiga primeren prostor in ga izročili škofu, ki je tamkaj dal sezidati novo lepo cerkev sv. Magdalene. Kapitelj je oskrboval dušno pastirstvo po župnijah: Št. Rupert, Tinje, Sv. Marjeta pri Telenbergu, Sv. Štefan pri Trušnjah, Sv. Martin na Djekšah in Sv. Magdalena v Kneži. Od leta 1662. biva prošt velikovškega kapitlja v Tinjah.

Goreči višji pastir je spoznal, da je redno nadzorstvo in skrbno škofovsko poslovanje ob velikem obsegu solnograške škofije nemogoče. Že leta 1215. je pri splošnem cerkvenem zboru v Rimu predložil papežu Inocenciju III. načrt za ustanovo treh škofij. Ena se je imela ustanoviti na otoku Kiemskega jezera, kjer je nekdaj stal prastari samostan sv. Odrešenika s slovečo šolo in kjer sta se nekdaj vzgojevala slovenska vojvodiča Gorazd in Hotimir v krščanstvu, druga v Sekovem, tretja v Št. Andražu na Koroškem. Papež Inocencij III. je z veseljem pritrdil nadškofovemu načrtu. Ko se je Eberhard vrnil iz Rima, je pričel takoj izvrševati svoje namere. Leta 1218. sta bili že prvi dve škofiji ustanovljeni. V ustanovnem pismu papeža Honorija III. za Sekovo iz leta 1218. čitamo: „Po modrem prevdarku, da je ob veliki razsežnosti solnograškega okrožja nemogoče, da bi mogel vsem njegovim prebivalcem nakloniti pastirsko skrb in v strahu, da ni nikogar, ki bi podajal malim mleko dobrega nauka, odraščenim pa tečno jed, ki bi potrdil, kar je slabotnega, in privezal, kar je odtrganega, si nam po ljubljenem sinu Karolu, proštu v Brežah, poslal pismeno prošnjo, naj ti damo dovoljenje in oblast, da v sekovski cerkvi tvoje škofije ustanoviš škofijsko stolico in da ji s privoljenjem tvojega kapitlja odločiš okrožje poldrug dan hoda v premeru in 300 mark letnih dohodkov .... Ker smo po skupnem posvetovanju z našimi brati prišli do prepričanja, da je ta tvoja namera v proslavo

božjega imena in povišanje krščanskokatoliške vere, radi ugodimo tvojim zahtevam, kakor so gori omenjene.“ — Pravica imenovati in umestiti sekovskega škofa je bila pridržana solnograškemu metropolitu. Prvi je zasedel novo stolico prošt Karol iz Brež. — Leta 1225. je Eberhard zopet predložil papežu Honoriju prošnjo za ustanovitev nove škofije v Št. Andražu. Utemeljil jo je s tem, „da množica izročene mu črede potrebuje skrbi še drugega pastirja, ker more sam zaradi neugodnih potov komaj obiskati vso škofijo. Zato prosi, da se v cerkvi sv. Andreja v Lavantinski dolini, pri kateri je



Grba škofij: Krka in Chiemsee.

preje služil le en svetni duhovnik in kjer je nedavno uredil redovni kolegij s proštom na čelu, ustanovi škofijska stolica.“ Papež je tudi tej želji rad ugodil, in Eberhard je 10. maja 1228 izdal ustanovno pismo, v katerem si je zlasti sebi in svojim naslednikom izgovoril pravico imenovati lavantinskega škofa in prepovedal kapitlju v Št. Andražu vsako izvolitev. O mejah nove škofije ustanovno pismo ničesar ne omenja. Še le iz neke listine nadškofa Friderika II. iz leta 1280. zvemo, da je obsegala sedem župnij s podrejenimi kapelami, ki so bile deloma na Koroškem, deloma na Štajerskem. Obdržala je ta majhen obseg celo vrsto stoletij.

Ustanovitev novih škofij je nadškof Eberhard utemeljeval posebno z veliko oddaljenostjo mnogih svojih pokrajin od solnograške stolice in z velikim številom podložne mu črede. Vendar se ne motimo, če trdimo, da so ga k temu nagnili še drugi vzroki. Prav takrat se je tako po Kranjskem, kakor po Koroškem in Štajerskem širilo krivoverstvo bogomilov ali patarenov. Avstrijski vojvoda Leopold VI. je postopal proti njim z veliko strogostjo in je hotel zaradi njih že leta 1210. na Dunaju ustanoviti škofijo. Toda namera se ni izvršila vsled ugovora pasavskega škofa, kateremu so pripadale pokrajine ob Donavi. Kar se vojvodu ni posrečilo, je lahko izvršil nadškof Eberhard, ker je popolnoma prosto določeval v mejah svoje škofije. Ni brez po-

mena, ako poudarja papež v ustanovnem pismu sekovske škofije, da doslej ni bilo tamkaj višjega pastirja, ki bi podajal vernikom pravi nauk, „zopet utrdil, kar je slabotnega in privezal, kar je odtrganega“. Enaki razlogi so precej ob istem času (1237) nagnili akvilejskega patriarha Bertolda, da se je potegoval za škofijo v Gornjem Gradu, „ker se bode sicer ljudstvo vdalo zmotam, iz katerih ga bode težko rešiti“. Eberhard je izprevidel, da je najboljše sredstvo proti krivoverstvu dobro urejena cerkvena organizacija in skrbno pastirsko delovanje.

Kako zelo so bili patareni ali katari po Koroškem razširjeni, pričajo tudi strogi odloki, ki jih je izdal nadškof proti njim. V pomoč pri tem boju je dobil redovnike, ki so bili že deset let prej uspešno nastopili proti katarskemu krivoverstvu na južnem Francoskem, — dominikane. Prvi samostan tega reda je nastal v Brežah, kjer je bila okolica od krivovercev posebno okužena. Pravi ustanovitelj te dominikanske naselbine je sv. Hiacint, krakovski kanonik in Poljak po rodu. Ko se je Hiacint okoli leta 1225. podal s poljskim kraljem v Rim, je tam spoznal novoustanovljeni red dominikanov, ki se mu je tako dopadel, da je sam vanj stopil in oblekel belo redovno haljo. Na povratku v domovino je prišel v Breže, koroško stolico solnograških nadškofov in s pomočjo Eberharda II. postavil prvi samostan tega reda v alpskih pokrajinah (1227). Kmalu potem je bil ustanovljen dominikanski samostan v Ptuju. V Brežah so novi redovniki vzdrževali slovečo latinsko in bogoslovno šolo, kamor so bližnje škofije in samostani pošiljali svojo duhovščino po strokovno izobrazbo. L. 1231. je papež Gregor IX. imenoval priorja in subpriorja, njegovega namestnika, v Brežah za inkvizitorje (preiskovalce) proti krivovercem po Koroškem in Štajerskem in jima ukazal, naj posebno strogo postopata proti odpadlim duhovnikom.

Razun dominikanov so se za Eberhardove vlade naselili v naših deželah še minoriti v Gradcu, Ptuju in Volšpergu; avguštinci v Velikovcu, nemški križarji v Brežah in pri Veliki nedelji na vzhodnjem Štajerskem.

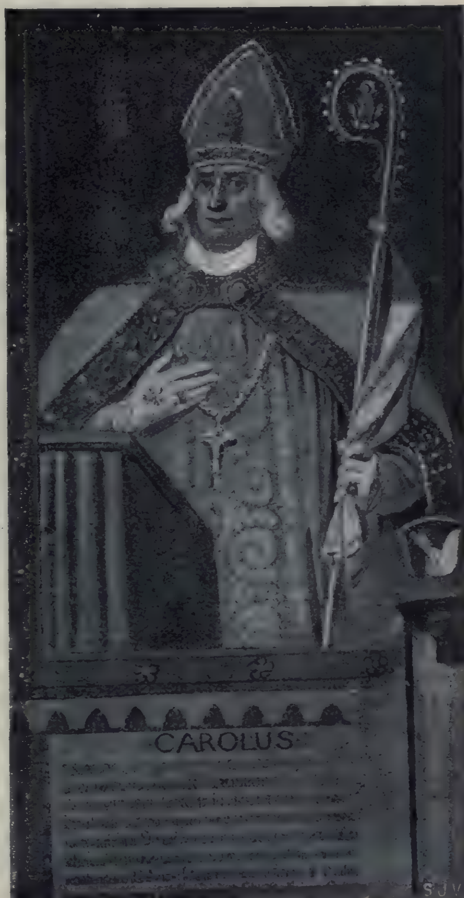
Z veliko vnemo in odločnostjo je vladal nadškof Eberhard svojo prostrano vladikovino celih 46 let in si z velikimi ustanovami zagotovil častno mesto v cerkveni zgodovini. Umrl je 1. decembra 1246 v Brežah; njegovo truplo so prepeljali v Solnograd.

Po Eberhardovi smrti so napočili za solnograško nadškofijo hudi časi, ko so se na stolici sv. Ruperta hitro menjavali možje raznih značajev in teženj, med katerimi se je komaj ta ali oni izkazal vrednega svojega visokega dostojanstva.

Najprej je bil izvoljen za nadškofa Filip, sin koroškega vojvoda Bernarda in češke Jute. Bil je leta 1247., ko je bil pozvan na solnograško stolico, že prošt v Višegradu in papežev kapelan, pa zelo posveten, bojevit človek, ki ni nikdar prejel višjih duhovniških redov. Vse njegovo prizadevanje je merilo na razširjanje svetne oblasti. Leta 1251. je pridrl z močno četo v dolino Aniže, da bi se s pomočjo svojih podložnih ministerialov polastil vlade na Štajerskem. Menda ga zato tudi večkrat srečujemo na solnograških posestvih v Ptuju, Lipnici in Brežicah. Iz istega vzroka se je zapletel v boje z goriš-

kimi grofi na Koroškem. Ker ni hotel prejeti višjih redov, ga je stolni kapitelj solnograški leta 1256. odstavil in izvolil sekovskega škofa Ulrika za metropolita. Filip se je maščeval s tem, da je hudo opustošil posestva solnograške cerkve po Koroškem in Štajerskem. Med obema tekmecama je izbruhnila krvava vojska. S pomočjo češkega kralja Otakarja II. in koroškega vojvoda Ulrika se je sicer še nekaj časa držal. Slednjič je bil na posredovanje Otakarjevo izvoljen za akvilejskega patriarha, kjer je bil pa še manj na mestu. Ko se je tudi njegov namestnik Ulrik odpovedal nadškofovski službi (1265), je dobil Vladislav, sin šlezijskega vojvoda enakega imena, solnograško stolico. Vladislav se je pač zavzel za svoje pastirske posle, ustanavljal župnije in cerkve in jih zastavljal z delavnimi duhovniki. Izkušal je tudi popraviti škodo, ki so jo trpeli samostani in cerkve pod njegovim prednikom, vendar je le kratko časa vladal. Umrl je leta 1270. v svoji domovini, v mestu Vratislavi (Breslau).

Pod Friderikom II. (1270—1285) se je izvršil v naših krajih oni veliki prevrat, ko je po kratkem češkem medvladju habsburška rodovina pridobila vzhodne alpske dežele. Nadškof Friderik je pomagal cesarju Rudolfu s svetom, četami in denarjem, pa je zato moral trpeti, da je Otakarjev namestnik na Štajerskem, Milota, požgal in opustošil solnograška posestva. Habsburški vpliv na solnograško stolico se je pokazal že po njegovi smrti, ko je Rudolf pl. Hoheneck, preje kancelar cesarja Rudolfa, dosegel nadškofovsko čast (1285—1290). Ta vpliv se je moral kmalu izprevreči v hudo napetost, ko so začeli Habsburžani razširjati in utrjevati svojo oblast po vzhodnih alpskih deželah in hoteli tudi solnograško kneževino, katero so vladali nadškofi, spraviti v odvisnost. Večkrat so izbruhnili sovražni boji, tako že pod



Karol iz Brež, prvi škof sekovski.
(Po sliki v sekovski stolnici.)

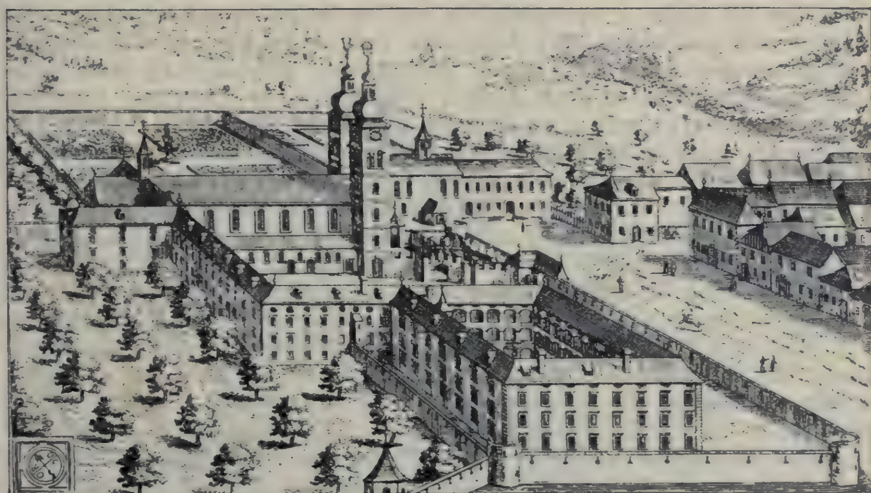
Rudolfom in posebno še pod njegovim naslednikom Konradom IV. Ker so imeli solnograški cerkveni knezi tudi na vzhodu, na Bavarskem, nevarne nasprotnike svoje neodvisnosti, zato se jim je bilo večkrat treba boriti na dve strani. Sklepali so zveze zdaj z enim, zdaj z drugim svojim sosedom, kakor jim je ravno kazalo.

Iz življenja teh državnikov in diplomatov, katerih delovanje je večinoma merilo na visoke politične cilje, nas zanimajo le oni dogodki, ki so v neposredni zvezi z našimi deželami. Tu je omeniti pred vsem spor z mogočnimi gospodi Ptujskimi.

Ptuj in z njim ves svet na jugovzhodu okoli Ormoža in Središča je že okoli leta 863. prišel v last solnograške cerkve. Za časa madjarskih napadov je sicer ta oblast prenehala, toda ko so se povrnili mirnejši časi, so dobili solnograški škofje Ptuj nazaj, ki je postal važen obmejni branik proti Madjarom. Sedanji ormoški in ljutomerski okraj sta pa še dolgo ostala pod madjarsko oblastjo. Te najvzhodnejše, vedno ogrožene in sovražnim napadom izpostavljene pokrajine so izročili solnograški nadškofi v oskrbo in obrambo nekim plemenitašem, ki so kmalu po kraju dobili svoje ime in se nazivali gospodje Ptujski. Imeli so vedne boje z Madjari, katerim so trgali kos za kosom zemlje izpod njihove oblasti. Posebno se je proslavil Friderik Ptujski leta 1199., ko je grabežljive roparje premagal pri Veliki Nedelji in spodil iz krajev okrog današnjega Ormoža in Središča. Osvojena zemlja je bila last deželnega vladarja, a vojvoda Leopold jo je prepustil zmagovalcu. Friderik Ptujski je potem svoje posestvo pri Veliki Nedelji, ki je bilo zelo prazno in neobljudeno, podaril nemškim križarjem. — Ni se čuditi, če so se čutili gospodje Ptujski precej neodvisne od solnograških cerkvenih oblastnikov in so svojevoljno gospodarili na zemlji, ki so jo priborili in vzdrževali le s svojo hrabrostjo. Okoli l. 1263. je prešel Ptuj zopet v oblast Madjarov, ker ga je nadškof Ulrik zastavil kralju Beli IV. za 3000 mark srebra. Ko so se Madjari umaknili iz Štajerske, je dobil mesto kralj Otakar in pozneje cesar Rudolf Habsburški, ki ga je prepustil Frideriku Ptujskemu za 2100 mark. Sedaj so se imeli gospodje Ptujski popolnoma za neodvisne, niso hoteli več priznati oblasti solnograških nadškofov in so se celo zvezali z njihovimi nasprotniki. Nadškof Rudolf je pozval vsled tega ošabnega Friderika v Gradec pred sodišče, ki je upornega ministeriala odstavilo od službe mestnega in grajskega poveljnika in mu odvzelo vse solnograške fevde (1285). Razsodba se je sicer izvršila, vendar je prišlo vsled posredovanja uglednih štajerskih plemičev čez dve leti do poravnave. Friderik je priznal oblast solnograških nadškofov in je bil s svojim bratom Hartnidom vred zopet umeščen na svoja prejšnja posestva in službe. — Razun mesta, po katerem so se imenovali, so imeli gospodje Ptujski še v posesti Vurberg, Ormož in Središče. Rodbina, ki se je dvignila do velike moči in slave, je izmrla s Friderikom V. leta 1438.

Razun Ptuja so bili še glavni solnograški gradovi na Spodnjem Štajerskem: Lipnica (Leibnitz), Sevnica, Rajhenburg in Brežice. — Naravno je, da se je poslednji kraj, ležeč ob steku dveh rek, Save in

Krke, kmalu razvil v cvetočo naselbino z živahno trgovino. Nadškof Ortolf je leta 1353. Brežicam potrdil mestne pravice in določil tržni red. Iz njega povzamemo sledeče: Mestnega sodnika imenuje nadškof ali pa solnograški vicedom v Lipnici. Štirinajst dni se sme vsakdo v Brežicah muditi, potem lahko postane meščan ali pa svobodno odide. Ob dveh semnjih, ki se vršita o Binkoštih in sv. Lovrencu, sme vsakdo tržiti osem dni preje in osem dni pozneje. Mestni sodnik sodi o vseh tožbah meščanov in plemičev, okoličani smejo tožiti breške meščane le pri mestnem sodniku. Nikdo ne sme v Brežicah vina na drobno prodajati, ako ni meščan. Kdor je kakemu meščanu kaj dolžan, naj se ga pridrži v mestu, dokler ne plača.



Škofija v Krki.

Enake tržne pravice je dal nadškof Eberhard III. leta 1408. za Sevnico. Naj omenimo le nekatere posebnosti: Vicedom v Lipnici mora skrbeti za sodstvo in varnost v Sevnici, ne da bi se dal od koga podkupiti. Kdor se zateče v Sevnico in ni proti nadškofiji ničesar zagrešil, uživa tamkaj 14 dni zavetje in varnost, po 14 dneh se mora na lastno nevarnost podati kamor hoče .... Hčere imajo v Sevnici isto dedinsko pravico kakor sinovi. Ako kak Sevničan zakrivi uboj, mora plačati kazen vicedomu, sodniku in sorodnikom umrlega, da si reši življenje, kakor je navada v Ptuju in Lipnici.

O cerkvenem delovanju solnograških nadškofov proti koncu srednjega veka ni mnogo povedati. Zelo pogosto so bili v Solnogradu cerkveni zbori, kjer so se zbrali podrejeni škofje: krški, lavantinski, sekovski, opati raznih samostanov in redovni predstojniki, arhidiakoni in tudi mnogo druge duhovščine. Od leta 1335. do 1518. jih štejemo deset. Predmet obravnavam so bile križarske vojske, pobiranje desetine

za vojne namene, navodila za nošo in življenje duhovnikov, reforma samostanov, razmere med redovniki in župniki, ureditev božje službe in odprava mnogih razvad. Marsikateri teh zborov nam podajajo zanimivo sliko tedanjih cerkvenih razmer. Na sinodi, ki jo je sklical nadškof Sigismund pl. Volkersdorf leta 1456. v Solnograd, se je duhovščina iz Zgornje in Spodnje Štajerske pritoževala nad vmešavanjem svetnih gospodov v duhovsko pastirovanje in kršenjem duhovske sodne oblasti. Isto sta potrdila škofa lavantinski in sekovski: svetni gospodje svojevoljno nastavljajo ali odstavljajo učitelje in cerkvenike brez vednosti župnikov, duhovnike silijo, da imajo pridigo in sveto opravilo ob uri, ki je gospodi prijetna, jih silijo obiskovati njihove krčme, cerkvi podložne kmete izrabljajo za tlako na svojih posestvih. Značilne so tožbe o razvadah, ki so se tu in tam udomačile. Na Veliko noč nosijo nekateri duhovniki peš ali pa na konju sv. Rešnje telo po vsej župniji brez prave pobožnosti. Marsikje so med Vstajenjem Gospodovim in praznikom sv. Jakoba ali sv. Lovrenca v navadi vsako nedeljo obhodi s sv. Rešnjim telesom. Drugod je navada, da duhovnik, kadar se bliža huda ura, nese sv. Rešnje telo na pokopališče in deli blagoslov, dasiravno nima pri sebi niti dečka, ki bi z zvončkom dajal znamenje, in ljudstvo, ki dela na polju, ne pazi na to sveto opravilo. Odpravijo naj se tudi nekateri prazniki, ki se v nasprotju s cerkvenimi postavami slovesno praznujejo, na pr. četrtek po Veliki noči, Binkostih in Božiču, petek po Kristusovem Vnebohodu in še nekateri drugi.

Ob koncu 15. stoletja srečamo na solnograški stolici mogočnega moža, ki je bil nam Slovencem nekoliko bližje, kakor mnogi drugi njegovi predniki. To je bil Lenart pl. Keutschach (1495—1519). Njegov rodni grad Hodiše (nemško Keutschach) leži južno od Celovca in rodbina hodiških gospodov se je prištevala najodličnejšim koroškim plemiškim rodbinam. Lenart je prišel že zgodaj v samostan avguštinskih kanonikov v Dobrlivasi, kjer se je vzgojeval za duhovski poklic. Postal je potem samostanski prošt, pozneje stolni prošt v Solnogradu in slednjič nadškof. Odlikoval se je z izredno odločnostjo. Leta 1496. je ukazal preiskati in preurediti vse samostane v škofiji. Dve leti pozneje je izgnal vse žide s solnograških posestev, češ, da so krivi oderuštva, goljufije in drugih zločinov. Podrejene škofijske stolice je izročil znamenitim možem. Krški škof je postal kancelar cesarja Maksimilijana, slavni Matej Lang, pozneje Lenartov naslednik v Solnogradu in kardinal; škofijo lavantinsko je dobil Lenart plem. Peuerl, upravo sekovske škofije pa je izročil ljubljanskemu škofu Krištofu pl. Ravbarju. Z umnim in previdnim gospodarstvom je spravil solnograško deželo do velikega blagostanja. V dolgi vrsti solnograških nadškofov je Lenart Hodiški prištevati med najznamenitejše.

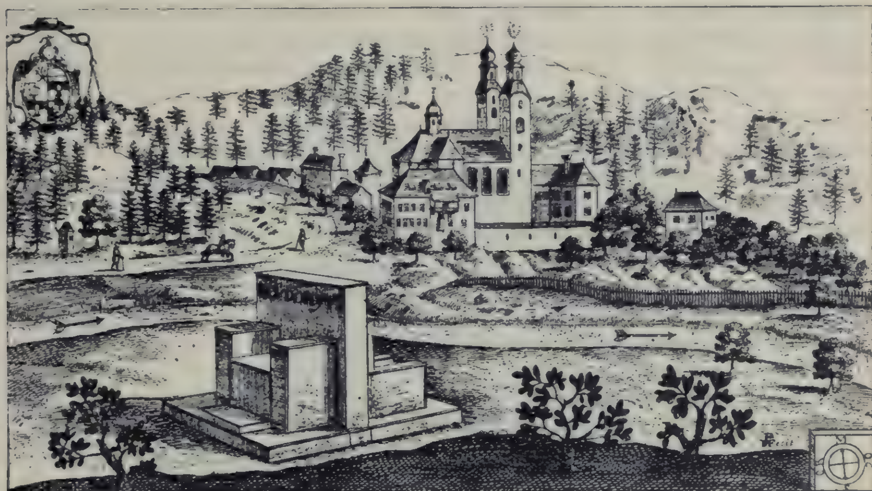
* * *

Tri škofije: krška, sekovska in lavantinska, ki so se ustanovile v solnograškem ozemlju, niso imele namena odvzeti nadškofu vlado na Koroškem in Štajerskem, temveč mu pridružiti pomočnike, ki so

bili popolnoma od njega odvisni in katerim se je odločilo za škofijsko okrožje le toliko župnij, kolikor jih je bilo nujno potrebnih, da so se z njihovimi dohodki vzdrževali škof in kapitelj. Višjepastirsko oblast nad pokrajinami onkraj Drave so si slej ko prej pridržali solnograški nadškofi.

Krški škofje so navadno bivali na svojem gradu Strassburgu, od koder je bilo izdanih večina njihovih listin in odlokov. Ob vznožju tega gradu je nastalo malo mestece, kjer je škof Gerold l. 1331. ustanovil kolegiatni kapitelj. Cesar Friderik mu je leta 1468. vtelesil župnijo Vipavo na Kranjskem in Novo cerkev na Štajerskem.

V vrsti krških škofov srečujemo le može nemškega plemiškega rodu, ki so iz solnograškega stolnega kapitlja ali iz proštije pri



Gospa Sveta.

Gospej Sveti prišli na škofijsko stolico. Na Koroškem so izvrševali službo solnograškega generalnega vikarja (namestnika) in opravljali tiste duhovniške posle, za katere je treba škofovskega reda. Ob slovesnem umeščenju koroških vojvodov je krški škof novega kneza vpeljal v slavnostnem sprevodu v gosposvetsko cerkev in vpričo zbrane gospode in ljudstva opravil sveto opravilo. Mnoge krške škofe nahajamo tudi kot kancelarje v diplomatiški službi pri avstrijskih vojvodih, tako že Pavla pl. Harracha leta 1354., Ivana II. in mnogo drugih. Škof Henrik I. je ustanovil okoli leta 1170. kartuzijanski samostan Jurklošter na Spodnjem Štajerskem. Zelo nemiren duh je bil Lovrenc plem. Lichtenberg, menda iz kranjske plemiške rodbine Lichtenbergov, ki je imela svoj grad blizu Litije. Bil je izprva kancelar pri avstrijskih vojvodih in leta 1424. postal škof lavantinski. Ker so mu bili dohodki te škofije prepičli, se je že ob življenju škofa

Ernesta polastil posestev in dohodkov krške škofije, da si zagotovi nasledstvo. Vendar se mu to ni posrečilo, ker je papež Evgen IV. imenoval Janeza Schallermana za krškega škofa. Upravo posestev krške škofije na Kranjskem in Štajerskem (Mokronog, Vitanje, Pilštajn) je pa vendar obdržal Lovrenc, ki je iz dohodkov prejemal 1100 funtov vinarjev na leto. L. 1438. je postal zopet škof lavantinski, in bazelski cerkveni zbor ga je protipostavno imenoval za akvilejskega patriarha. Zdaj je po Koroškem in Kranjskem postopal zelo nasilno, da bi si pridobil priznanje. Skliceval je shode duhovstva, odstavljal arhidiakone in župnike, ki ga niso hoteli priznati in jim nalagal razne cerkvene kazni. Zato ga je papež odstavil in izobčil. Umrl je menda sprt s cerkvijo v Št. Andražu in bil tamkaj pokopan (1446).

Mnogo neznatnejša po obsegu in dohodkih je bila lavantinska škofija. Prvi škofje so navadno bivali v Volšpergu, ker v Št. Andražu ni bilo primernega stanovanja. Zaradi pičlih dohodkov so radi sprejemali druge službe. Navadno so bili vicedomi solnograških nadškofov, to je upravitelji njihovih posestev na Koroškem. Zaradi tega jih nahajamo pogosto v Brežah, kjer so imeli svoj grad. Ko je škof Henrik II. prosil papeža, naj se lavantinski škofiji vtelesi župnija sv. Florijana pri Mariboru, je utemeljeval svojo prošnjo s tem, da je lavantinska škofija najmanjša v nemškem cesarstvu, da morajo lavantinski škofje živeti kakor navadni župniki po kmetih in si z delom in raznimi posli služiti svoj kruh. — Pogosto nahajamo lavantinske škofe v zaupnih diplomatiških službah pri avstrijskih vojvodih in kot solnograške arhidiakone za Spodnje Koroško. Tudi to stolico so navadno dobivali solnograški kanoniki, prošti ali opati, večinoma možje plemenitega stanu.

Župnijska organizacija je v solnograški nadškofiji hitreje napredovala, kakor pa v akvilejski patriarhiji tostran Drave. V celovškem okrožju je bila še vedno najznamenitejša cerkev Gospa Sveta, kjer je bila župnija za vso okolico, kolegiatni kapitelj s proštom na čelu in sloveča božja pot. Tu so se vršili mnogi cerkveni zbori pod vodstvom solnograških nadškofov ali krških škofov in cerkvene občine so prihajale od blizu in daleč s svojimi duhovniki obiskovat starodavno koroško svetišče. Kanoniki od Gospe Svete so oskrbovali pastirstvo daleč na okoli. Prva celovška cerkev sv. Egidija je bila skozi ves srednji vek gosposvetska podružnica. Tudi Št. Rupert pri Celovcu in Čanjče sta se izločila iz te prastare župnije. Poleg Gospe Svete je v celovškem okrožju najstarejša cerkev Marije Device na Otoku ob Vrbskem jezeru. Tam je stala že v devetem stoletju cerkev posvečena sv. Primožu in Felicijanu, v kateri so bile shranjene tudi svetinje teh dveh svetnikov. Cerkev je bila v posesti freisinških škofov, ki so tamkaj ustanovili kolegiatni kapitelj. Svetinje sv. Primoža in Felicijana so baje v 14. stoletju prenesli k cerkvi sv. Primoža nad Kamnikom. Stare matice župnije so tudi Tinje in Št. Rupert pri Velikovcu. Prva, ki se je leta 1232. združila z velikovško proštijo, je obsegalo vso dolino Krke od sv. Janeza na Mostiču do izliva v Dravo in še dolino Mögriach onstran Krke. Velikovški prošt je bil navadno tudi solnograški arhidiakon za Spodnje Koroško.

Na Štajerskem so najstarejše župnije v slovenskem ozemlju med Muro in Dravo: Maribor, Jarenina, Radgona, Ptuj. Prvotna ptujska župnija s starima podružnicama pri Sv. Lovrencu v Slovenskih goricah in sv. Marjeti na Dravskem polju je segala do razvodja med Pesnico in Ščavnico in šla ob madjarski meji do izliva Pesnice v Dravo. V ormoškem in ljutomerskem okraju so še do konca 12. stoletja gospodovali divji Madjari, zato se še niso mogle tamkaj razviti stalne župnije. Šele potem, ko se je posrečilo ptujskim gospodom to okrožje rešiti izpod madjarske oblasti (1199), je postala Velika nedelja zanje duhovno središče. V 13. stoletju so se zgradile cerkve tudi v Ormožu in Središču.

Reka Drava je sicer še vedno ločila solnograško nadškofijo od akvilejske patriarhije, kakor za časa Karola Velikega, vendar se je vpliv obeh verskih središč proti koncu srednjega veka zelo zmanjšal. Tekom stoletij so se razvile nove razmere, ki so vedno nujnejše zahtevale preureditev cerkvene organizacije.



Razvaline žičke cerkve.



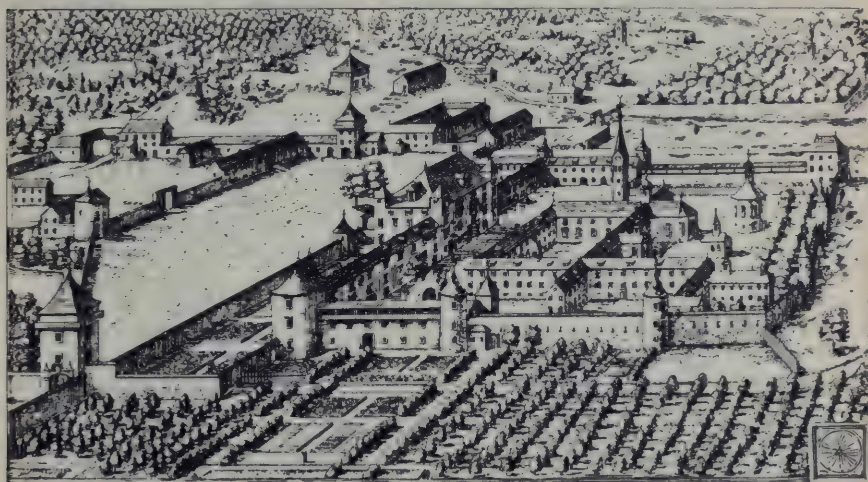
Velika Nedelja. (Komenda nemškega viteškega reda.)

26. Stari in novi redovi.

Redovi iz zgodnjega srednjega veka nosijo na sebi znak časa, v katerem so nastali. Benediktinske in cistercijanske naselbine, ležeče navadno na nizkih, prijaznih gričih ali sredi rodovitne doline s svojimi zemljišči, podložnimi vasmi, s svojim velikim gospodarstvom napravljajo popolnoma vtis mogočnih gradov, ki so jim bili vrstniki v tedanjih časih. Njihov pomen se tudi ne sme presojati le z verskega stališča, še mnogo bolj so bili pomenljivi za razširjanje kulture, za povzdigo kmetijstva, za promet in trgovino.

Gospodarstvo in z njim naraščajoče blagostanje pa je samostanom prineslo marsikatere nevarnosti. Posamezni član, ki je vstopil v benediktinski ali cistercijanski red, se je sicer odpovedal vsakemu imetju, toda samostani sami so vedno bolj bogateli. Pobožni plemiči so jim darovali velike kose zemlje in zlasti v dobi križarskih vojsk se je samostanska posest zelo pomnožila. Marsikak vitez, ki je šel na boj v sveto deželo, je pred odhodom doma podaril samostanu v bližini del svojega posestva, da si zagotovi molitev pobožnih bratov. Z bogastvom pa je preprosto življenje, ki je v samostanih v začetku vladalo, vedno bolj ginilo, naselila se je razkošnost, propadala je samostanska disciplina in verska vnema, vgnezdile so se raznovrstne razvade. Zato kažejo benediktinski in cistercijanski samostani proti koncu srednjega veka splošno znamenje propada. — Pri nas je treba k naštetim vzrokom še pridejati turške navale, ki so mnoge samostanske naselbine popolnoma uničile, druge spravile na rob pogube.

Najstarejši koroški samostan na Osojah je tekom 14. stoletja v blagostanju in veljavi zelo napredoval. Da se je lažje vzdrževal, mu je bila vtelešena župnija sv. Jakoba v Rožni dolini. Tudi plemiška rodbina Aufenštajnov ga je bogato obdarovala. Ko so pa v 15. stoletju v cerkvi in državi izbruhnile velike homatije, so Osoje pričele propadati. Samostanski predstojniki so se hitro menjavali, množe se tožbe o slabem gospodarstvu, mnogo posestev je bilo treba zastaviti ali prodati, da so se mogli plačati vojni davki. L. 1484. je samostan do tal pogorel, prav v tistem času so Turki in Ogri plenili in požigali po deželi. Redovna družina je štela takrat komaj 6 duhovnikov. Še le leta 1500. se je samostan s cerkvijo zopet dvignil iz razvalin. — Mnogo večji ugled kakor osojski samostan je imela šentpavelska



Opatija Vetrinj pri Celovcu.

opatija, katero so posebno Španhajmi podpirali. Ko je pa ta rod izmrl, je izgubila svojo najmočnejšo oporo. Zato ji poznejši časi niso prinesli posebnega dobička, nasprotno je vsled ognja in sovražnih napadov mnogo trpela. Cesar Friderik III., ki je bil v vednih denarnih zadregah, si je za časa svojih razprtij z vitezom Baumkircherjem in bojev z Matjažem Korvinom od šentpavelskega samostana izposodil mnogo denarja, katerega seveda ni nikdar vrnil. Turški in madjarski napadi, slabo gospodarstvo in z njim vred propadanje redovnega življenja so samostan skoraj popolnoma uničili. — Manjši, pa od svojih zavetnikov, bamberških škofov, dobro preskrbljen je bil samostan Arnoldštajn pri Beljaku. Strašen potres leta 1348., ki je razklal goro Dobrač, sicer samostanskega poslopja samega ni razsul, pač pa je del gore zasul 17 vasi, ki so bile večinoma samostanu podložne. Bamberški škof Leopold je zato redovnikom podaril 52 zemljišč,

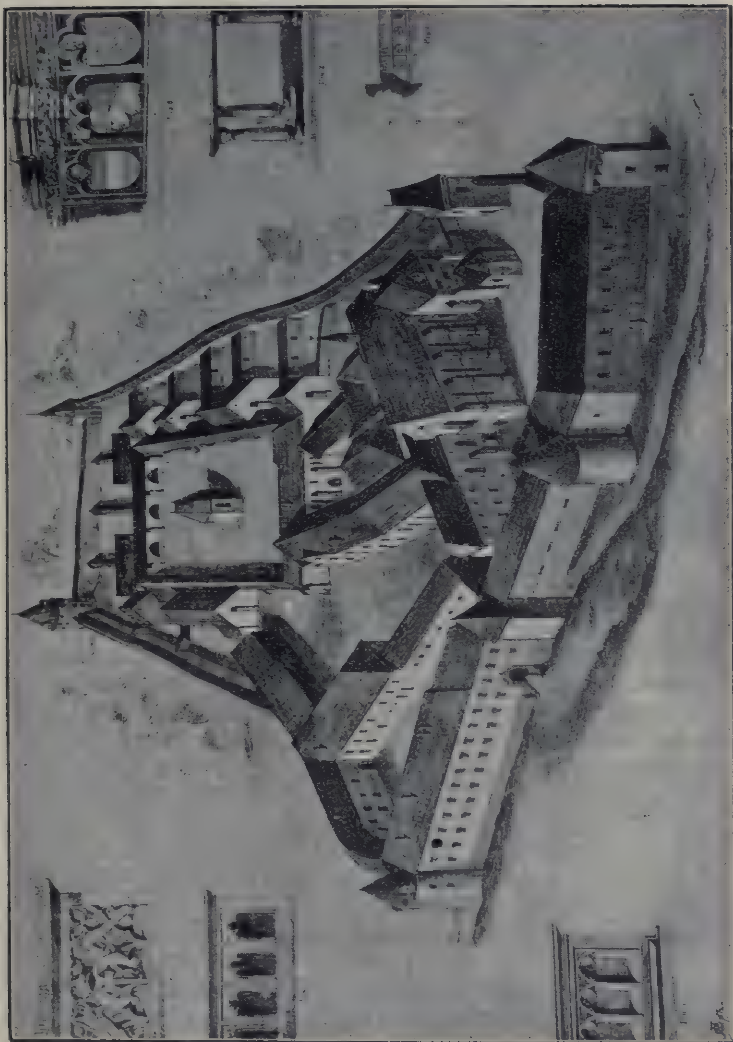
da se je mogla naselbina še dalje vzdržati. Leta 1476. so „Podklošter“ oblegali Turki, katerega so redovniki junaško branili. Zavzeti ga sicer niso mogli, pa zanetili so požar, ki je samostan s cerkvijo vred popolnoma uničil. — V gospodarskem oziru velevažen je bil cistercijanski samostan v Vetrinju, ki je imel tudi na Kranjskem mnogo posestev okoli Preddvora, župnijo Soro in Špitalič v Tuhinjski dolini. Kakor večina drugih samostanov je tudi vetrinjska opatija vzdrževala poleg samostana ubožnico, kamor so sprejemali bolnike in stare hiralce. Značilno je za gostoljubnost in dobrodelnost tega samostana, da je moral l. 1358. zaradi mnogih gostov in siromakov, ki so se vanj zatekali, prodati nekaj zemljišč. Samostansko poslopje je bilo z zidovjem in jarki tako utrjeno, da mu Turki in Madjari niso mogli do živega. Vetrinjski opatiji so bile vtelešene župnije: Vetrinj, Kamen, Žihpolje, Kotmaraves, Bilčoves, Hodiše, Kapla pri Dravi in Sv. Marjeta. Nesreča je bila za samostan, da včasih ni imel nobenega pravega predstojnika. Krški škof Matej Lang je dobil vetrinjsko opatijo le zato, da mu je nesla dohodke in jo je sam zopet oddal drugemu škofu proti letni odškodnini. Ob takih razmerah je samostanska disciplina morala propadati.

O razmerah, ki so vladale v gornjegrajski opatiji, smo deloma že razpravljali pri ustanovitvi ljubljanske škofije. Potreba reforme se je pokazala že v 15. stoletju. Cesar Friderik III. je hotel preosnovo na ta način izvršiti, da je Gornji grad pridružil ljubljanski škofiji in ga izročil škofu Lambergu v last. Toda gornjegrajski redovniki niso hoteli priznati škofove oblasti nad seboj. Ko so se pričeli turški napadi, se je vsa redovna naselbina razdružila. Papež Sikst IV. je slednjič z bulo od dne 8. aprila 1473 samostan zatrl in ukazal škofu, naj v Gornjem gradu osnuje kolegij svetnih duhovnikov, ki bodo vzdrževali božjo službo in oskrbovali duhovno pastirstvo.

Kranjska opatija Stična je bila več stoletij cerkveno središče za vso deželo in skozi ves srednji vek najuglednejši samostan. Ob velikem kulturnem pomenu, ki ga je samostan imel, se ni čuditi, da je užival naklonjenost cerkvenih in svetnih oblastnikov. Ugledne družine so ga obdarile s posestvi in napravile razne ustanove, habsburški vladarji, papeži in cerkveni zbori so mu naklonili pravice in privilegije. Stiški opat je smel blagoslavljati cerkveno obleko, posvečevati kelihe, oltarje in podložne cerkve, smel je rabiti škofovska znamenja (mitro in pastirsko palico) in deliti nižje redove. S tolikimi pravicami obdarovan, je lahko nastopal kot cerkveni knez v deželi. Delokrog redovnikov se je povečal, ko so se samostanu vtelesile mnoge župnije, kjer so morali sami oskrbovati duhovno pastirstvo, tako Št. Peter v Savinjski dolini (1256), Št. Vid s sedemdesetimi podružnicami, Dobrniče, Žužemberk, Krka, Bela cerkev (s podružnicami Škocijan, Šmarjeta in Št. Peter pri Novem mestu) in slednjič Šmarje pri Ljubljani (1496).

Posebno velika dobrotnica stiške opatije je bila vojvodinja Virida, ki je „na Pristavi“ pri Št. Lambertu, eno uro od Stične, imela svoj gradič. Opat Albert pl. Lindeck (1388—1405), ki je v tistem času vladal, je bil precej posveten mož, ki je lahkomiselno zapravljal

samostansko premoženje. Leta 1405. se je moral opatiji odpovedati, pa je imel še vedno zaslombo pri nekaterih menihih in svetnih veljakih, ki so mu hoteli pomagati zopet do vlade. Hudi boji, ki so sledili pod njegovim naslednikom Petrom Limšakom (1405—1424),



Kartuzija v Žičah.

so zelo škodili redovnemu življenju. V teh žalostnih časih je Virida opetovano samostanu posodila velike svote. Vzela je sicer v zastavo zemljišča, pa določila, da po njeni smrti pripadajo redovnikom. Komaj so se te rane nekoliko zacelile, že so prišle druge nadloge, turški

napadi. Leta 1471. je bila stiška opatija popolnoma razdejana, menihi pa večinoma odpeljani v sužnost. In komaj se je samostan dvignil iz razvalin, že ga je zadel nov turški naval. Ob takih razmerah se ni čuditi, da je gospodarstvo propadalo in redovno življenje pešalo.

Z ugledno in bogato opatijo stiško nikakor ni mogla tekmovati druga naselbina cistercijanov v Kostanjevici. Bila je na zelo ogroženem kraju in izpostavljena napadom ropaželjnih Madjarov. Že leta 1235. je koroški vojvoda Bernard daroval samostanu posestvo Osredek pri Proseku z dovoljenjem, da si na bližnjem hribu napravi leseno ali kamenito trdnjavo in zavaruje proti sovražnim napadom. Med dobrotniki samostana nahajamo ogrskega kralja Belo IV. in hrvaškega bana Štefana Boguda. Kostanjeviški opatiji so bile vtelešene župnije: Sv. Jakob v Kostanjevici, kapela sv. Lovrenca, Videm z vikariati Brežice, Sevnica, Rajhenburg in Sv. Križ pri Kostanjevici. Turški navali so samostan skoraj popolnoma uničili. Za opata Konrada (1481) je bil v Kostanjevici en sam redovnik z imenom Martin; včasih se je zgodilo, da so bile celice popolnoma prazne in da je bilo treba samostan naseliti z novimi redovniki iz Vetrinja.

Med tem, ko se pri benediktinskih in cistercijanskih samostanih množe znamenja propada, se je neki drugi red vzdržal v svoji prvotni strogosti in ohranil svoj ugled, namreč kartuzijani. — Žička kartuzija, ki je bila najstarejša na Slovenskem in celo v vsem nemškem cesarstvu, se je mirno pa vztrajno razvijala. Štajerski in habsburški vojvodi so ji bili zelo naklonjeni in izkazali svojo naklonjenost z bogatimi darili. Celo plemiči so vstopali med redovne brate, ki so bili na glasu modrih in svetih mož. Leta 1234. je stal ob bolniški postelji konjiškega graščaka Leopolda prior Peter in mu znal tako lepo prigovarjati, da je ta sklenil sprejeti iz njegovih rok meniško haljo v znamenje pokore. Ko je ozdravel, je vstopil kot preprost brat v samostan in umrl v sluhu svetosti. Ugled žičkega samostana spoznamo iz tega, da mu je ogrski kraljevič Štefan, tedaj štajerski vojvoda, l. 1259. izročil gostinjec na Semmeringu „za okrepčanje slabotnih, za tolažbo bolnikov in sprejem katerihkoli popotnikov“. Kartuzijani niso dolgo upravljali gostinjca, ker ga je že leta 1331. vojvoda Oton Veseli izročil cistercijanskemu samostanu v Neubergu. S tem pa je gostinjec propadel. Proti koncu 14. stoletja je bila žička kartuzija sedež generalnega priorja in kraj občnih zborov vsega kartuzijanskega reda. Leta 1424. je živel tam prior brat Bernard, ki je bil že preje predstojnik v osmih kartuzijah in slovel zaradi svoje učenosti in pobožnosti. Na cerkvenem zboru v Kostnici je imel vplivno besedo. Cesar Friderik je l. 1438. Žiče bogato obdaroval. Kako je v tistih časih žička naselbina cvetela, priča krasna gotska cerkev, ki je bila takrat zidana, in mnoga druga poslopja, katerih razvaline so še danes videti. Ko so pričeli Turki napadati deželo, so morali kartuzijani svoj samostan izpremeniti v trdnjavo in nastaviti svetne vojake za njeno obrambo. Vendar so bila posestva opustošena, včasih tudi redovne hiše, tako l. 1494., ko so Turki odvedli s seboj priorja in dva redovnika. Ker novinci niso več vstopali, se je samostanska družina zelo krčila.

Iz tihega življenja drugih slovenskih kartuzij, Jurklošter, Bistra in Pleterje, nimamo zabeležiti posebnih dogodkov. Značilno je, da so celjski grofje, ki sicer niso bili na glasu pobožnih mož, ta strogi red izdatno podpirali. Grof Herman II. je leta 1407. na svoje stroške dal zgraditi pletersko cerkev s samostanom in je bil tamkaj tudi pokopan. Grof Friderik in Veronika Desiniška sta bogato obdarovala Bistro in Jurklošter, kjer je nesrečna Veronika slednjič našla svoje zadnje počivališče. — Splošno je opaziti pri vseh kartuzijanskih samostanih do srede 15. stoletja živahen razvoj in napredek. Med redovniki nahajamo celo vrsto znamenitih pisateljev, bogoslovcev,



Grba: sekovski in lavantinski.

učenjakov, tako že imenovanega brata Bernarda v Žičah, Nikolaja Kemfa v Pleterjah in še mnogo drugih. Svetni knezi in vladarji so jih jemali za svoje izpovednike in svetovalce in jih obsipali z dokazi svoje naklonjenosti. Najbolje osvetljuje ugled, ki so ga v tedanji dobi uživali kartuzijani, da je celo ljubljanski sodnik Henrik Stauthaimer, velik dobrotnik bistriškega samostana, oblekel v Bistri belo haljo in umrl kot kartuzijanski redovnik. Isto je storil tudi ljubljanski župnik Ernst Messenberg. — V zadnjih desetletjih 15. stoletja pa so tudi njim vsekali smrtne rane turški napadi. Leta 1471. sta bila razdejana Jurklošter in Pleterje. Bistriški redovniki so morali prositi, naj se jim popuste davki in desetina, ker so Turki vsa samostanska posestva opustošili in podložne kmete odpeljali. Samostan se je moral vzdrževati z miloščino.

* * *

Vsi našteti samostani so bili za naše kulturno življenje v srednjem veku brez dvoma velikega pomena. Toda razširjali so svoj vpliv le na deželi, kjer so se v samotnih dolinah ali na hribih dvigale redovne naselbine, podobne gradovom v okolici. Izza 13. stoletja pa se začnó pojavljati poleg gradov tudi trgi in mesta, ki so polagoma potegnila nase vso trgovino in obrt in postala žarišča duševnega življenja.

Starejši redovi niso bili primerni za delovanje po teh novih postojankah, ker so njihovim ustanoviteljem stali drugi cilji pred očmi. Toda nove potrebe so rodile tudi nova sredstva. Iz cerkve so vzšli redovi, ki so se posvetili posebno dušnemu pastirstvu po mestih in trgih, ki so hkrati poudarjali načelo popolnega uboštva in se tako izognili nevarnostim, ki jih je prineslo starejšim samostanom preveliko gospodarstvo in bogastvo. To so bili takoimenovani beraški redovi: minoriti, avguštinci in dominikani.

Manjši bratje ali minoriti, duhovni sinovi sv. Frančiška Asiškega, so se kmalu po smrti svojega ustanovitelja iz Italije razširili po naših deželah. Prvi minoritski samostan je menda dobila Gorica, kjer je po sporočilu sam sv. Anton Padovanski pridigoval in l. 1225. ustanovil cerkev in minoritski samostan v spodnjem mestu. V naslednjem letu je dal sezidati kapelo sv. Katarine in je tri leta sam vodil novo redovno naselbino. Med tem časom je ustanovil še samostane v Trstu, Poreču in Pulju. Po vplivu sv. Antona so baje prišli minoriti tudi v Ljubljano, kjer jih nahajamo že leta 1242. S svojo skromnostjo in vnemo so se meščanom hitro priljubili. Skoraj ob istem času so nastale še naselbine v Celju, Ptuju in Mariboru. V Celje so jih menda leta 1241. poklicali grofi Vovbrski. Njihovi nasledniki, celjski grofi, so bili največji dobrotniki minoritov. Grof Friderik I. je sezidal bratom leta 1341. novo cerkev in samostan in grof Herman jim je nakazal bogata posestva. Skoraj vsi člani celjske rodbine so pokopani v minoritski cerkvi. — V Ptuju, kamor so došli minoriti okoli leta 1239. in se do danes vzdržali, so našli največjo oporo pri ptujskih gospodih, ki so jih zalagali z žitom in vinom. Bernard Ptujski jim je leta 1399. še posebej odstopil dvoje župapanstev: Jasenice in „Lichtenegk“ in v ustanovnem pismu določil, naj se v ptujskem samostanu vedno vzdržujejo: en gvardijan, en pridigar, deset duhovnikov in štirje novinci. — V Mariboru je mestni župnik l. 1282. odstopil minoritom neko podružnico ne daleč od mesta, na levem dravskem bregu, da so tamkaj imeli svojo božjo službo. Na Koroškem je bil velik dobrotnik minoritov bamberški škof Henrik I. Vpeljal jih je na svoja posestva in jim sezidal dva samostana v Volšpergu in Beljaku. V Beljak so došli prvi redovniki iz Italije in dasiravno so živeli le od miloščine, so se prav hitro pomnožili. Na obeh krajih so imeli nižje latinske šole.

Vzroki, da so se minoriti tako hitro razširili po naših krajih, so bili različni. Iz poročila patriarha Bertolda nam je znano, da je bilo naše ljudstvo takrat v verskem oziru še zelo zapuščeno, brez dušnih pastirjev, da so mnogi živeli v raznih zmotah in umirali brez svetih zakramentov. Ta duhovna zapuščenost je bila tembolj nevarna, ker se je prav takrat krivoverstvo bogomilov ali patarenov iz Hrvaške in iz Italije razširjalo po naših krajih. Ob takih razmerah so bili novodošli redovniki sv. Frančiška nujno potrebni delavci v zapuščenem vinogradu, tembolj, ker so vso svojo skrb posvetili pouku in tolažbi preprostega ljudstva. S svojim siromaštvom in versko vnemo s poljudnimi govori in zlasti s „spokornimi bratovščinami“ (tretjim redom) so mogočno vplivali na versko mišljenje in življenje tedanje dobe.

Zgodovina nam o vsem tem delu le malo poroča, vendar se kažejo njega sadovi v zaupanju, s katerim se je ljudstvo oklepalo siromašnih bratov, in velikem ugledu, ki so ga uživali. Le o delovanju posameznih minoritov, ki so zavzemali odlična mesta in opravljali zaupne posle, nam ve tudi naša domača zgodovina nekaj povedati.

Boj proti krivoverstvu in raznim zmotam je bil že izpočetka združen z namenom minoritskega reda v naših krajih. To nam izpričuje poročilo o delovanju papeževega poslanca brata Fabijana, ki je leta 1325. izdal stroge odredbe proti nekaterim krivovercem v tržaški okolici in goreče izpodbujal ljudstvo k pravi veri. Nekaj let pozneje (1331) je minorit Frančišek de Clugija prepotoval akvilejsko škofijo in se trudil, da iztrebi praznoverje in zmote, ki so še



Razvaline Jurkloštra.

ostale iz dobe poganstva. Kobaridcem je takrat posekal drevo in zamašil studenec, ki so ga po božje častili. Velik socialni ugled, ki so ga uživali minoriti pri vseh slojih prebivalstva, jim je pridobil tudi vpliv na tedanje politične razmere. V bojih papežev s Hohenštaufi so stali odločno na strani rimske stolice in leta 1250. oznanovali tudi po naših krajih križarsko vojsko zoper Konrada IV. Ko se je bojeval nekaj desetletij pozneje odločilen boj za naše dežele med češkim kraljem Otokarjem in Rudolfom Habsburškim, tedaj so zopet minoriti zastavili svoj vpliv v korist Rudolfu, hiteli od mesta do mesta, od gradu do gradu, pridobivali meščanstvo za novoizvoljenega cesarja in odvezovali Otakarjeve podložnike od zapriseženе zvestobe.

O njihovem vplivu na versko življenje pričajo mnoge pobožnosti, ki so se najprej pričele v redú in od tu našle pot med vernike. Na

prvem mestu je imenovati ljubke jaslice, katere so minoriti po zgledu svojega ustanovitelja razširjali. Kdo ne ve, kako so se udomačile med našim narodom? In poleg rojstva Kristusovega je bila tudi pobožnost do njegovega prebridkega trpljenja, ki so jo z vso vnemo oznanjevali in gojili. V ta namen je služil zlasti križev pot in razne pasijonske igre, katerih pričetki segajo nazaj v dobo ustanovitve frančiškanskega reda in katere so kapucini v 17. stoletju iznova oživili. Za naš narod so kulturnega pomena, ker vidimo v njih prve pojave ljudskih iger, pri katerih se je uporabljal slovenski jezik. Tudi za Marijino češčenje so minoriti mnogo storili. Njihov red se je zlasti potegoval za brezmadežno spočetje Marijino, ki takrat še ni bilo proglašeno za versko resnico. V minoritskih samostanih se je tudi praznik Marijinega spočetja najprej praznoval. Za Ljubljano je v tem oziru značilna neka ustanova, katero je napravil leta 1439. bogati meščan Werenburger v minoritski cerkvi. Zapustil ji je vse svoje premoženje z določbo, naj praznujejo Marijino spočetje s 16 duhovniki, dvanajst revežev naj tisti dan obdarujejo z zimskimi suknjami in 300 ljudi naj obdarujejo z miloščino, vsak naj dobi po tri vinarje.

Vsled naklonjenosti prebivalstva, so redovniki sv. Frančiška kmalu dobili bogata darila v denarju in zemljiščih, ki so pa mnogo škodila prvotnemu strogemu redovnemu življenju. Tekom let je skoraj ves red precej popustil od nazorov svojega ustanovitelja, glede na uboštvo in preprostost v redovnih hišah in cerkvah. Prevladala je ona struja, ki se je imenovala po velikih, lepih samostanih ali konventih stranka konventualov ali minoritov. Vsi avstrijski samostani so ji pripadali. Ljubljanski minoritski samostan je imel več vinogradov in vinskih hramov v Vipavi, mnogo zemljišč okoli Škocijana in Žužemberka na Dolenjskem. Enako je bilo v Ptuju, Celju in drugod. Kakor pa je rastlo bogastvo, tako je propadala redovna disciplina in izginjala prvotna vnema. Propad so še povečale velike razprtije v 15. stoletju, pred vsem cerkveni razkol, ki se je pojavil tudi v minoritskem redu in povzročil mnogo zmešnjav. Kaj čuda, če sta ginila tudi zaupanje in naklonjenost prebivalstva. Leta 1482. je poročal kranjski deželni glavar Viljem Turjaški cesarju Frideriku III., da se ljubljanski minoritski samostan bliža razpadu, da je v njem le malo bratov in da je redovna disciplina slaba. Slične razmere so vladale drugod. Tu je pa prišla reforma iz reda samega, od duhovnih sinov sv. Janeza Kapistrana. Na mesto minoritov, ki so nosili črno haljo, so po naših samostanih večinoma stopili observanti ali frančiškani, ki so nosili rjavo redovno obleko. Minoriti so ostali še v Gorici, Trstu, Celju, Ptuju in Beljaku.

Sv. Janez Kapistran se prišteva med največje zgodovinske osebe 15. stoletja in njegova redovna družina, ki jo je zbral okoli sebe, da jo vname za stare frančiškanske vzore uboštva in ponižnosti, je kmalu zaslovela posebno v Avstriji. Leta 1451. je prišel Janez Kapistran na vabilo cesarja Friderika na Dunaj, da pridiga zoper husite in vnema za vojsko proti Turkom. Potoval je iz Italije v spremstvu dvanajsterih redovnih bratov preko južne Koroške in Štajerske. Slovel je

kot pridigar in čudodelec. Na tisoče ljudi je poslušalo njegove govore in dasiravno niso razumeli njegovih besedi, jih je vendar navdušil in ganil njegov ogenj. Valvasor poroča, da je leta 1454. pridigoval tudi v Ljubljani. Cesar Friderik mu je bil zelo naklonjen in mu je izročil že leta 1451. samostan sv. Teobalda v dunajskem predmestju, da ondi vpelje svoje observante. Koncem 15. stoletja je bilo v Avstriji že 19 reformiranih samostanov.



Samostan premonstratov v Grebinju.

V naših deželah so se Kapistranovi frančiškani najprej naselili v Beli krajini. Jurij in Gašper Črnomeljski in Andrej Hohenwart, stotnik metliški, so sklenili l. 1466. pri Gradacu, na otoku Lahinje, jim sezidati samostan. Papež Pavel II. je v to rad privolil, in že leto pozneje so pričeli z zidavo. Trije ustanovniki so obljubili prispevati vsak po 400 goldinarjev. Prvi redovniki so prišli iz Bosne, kjer je bilo takrat mnogo samostanov od Turkov porušenih. Toda že leta 1469. je tudi novo naselbino pri Metliki uničil turški naval. Frančiškani so morali bežati v Metliko za varno mestno obzidje. Tu jim je došlo vabilo novomeških meščanov, naj v kapeli sv. Lenarta v Novem mestu opravljajo božjo službo. Frančiškani so ponudbo sprejeli in že leta 1470. prevzeli cerkev sv. Lenarta. Stanovali so menda izprva v zasebnih hišah. L. 1472. je Elizabeta pl. Črnomeljska, vdova Ivana Snopovčana, nakupila v Novem mestu osem hiš z vrtovi in jih izročila redovnikom za samostansko stavbišče. — Kmalu so prišli frančiškani tudi v Ljubljano. Viljem Turjaški, zavetnik ljubljanskih minoritov, je sam predlagal cesarju Frideriku, naj se minoritski samostan izroči observantom. Frideriku je predlog ugajal in po njegovem naročilu je krški pomožni škof Nikolaj Kaps 27. avgusta 1491

izročil ljubljansko cerkev in samostan novodošlim redovnikom. Tretja naselbina frančiškanov je nastala v Kamniku, kjer so jo ustanovili kamniški meščani leta 1493. Imenovala se je „samostan sv. Primoža in Felicijana". Poleg imenovanih so nastali še na slovenskih tleh: samostan v Pazinu (1491), v Ormožu (1495) in na sv. Gori pri Gorici (1565).

Delovanje frančiškanov je merilo na versko obnovo in povzdigo ljudstva. Zato so bili pred vsem goreči pridigarji po zgledu svojega duhovnega očeta. Ljubljanski gvardijan Aleksander iz Požuna je oznanoval po Štajerskem, Koroškem, Solnograškem križarsko vojsko zoper husite. Kot pridigarja sta slovela tudi brat Ludovik iz Slavonije in Jakob iz Štravbinga. Velikih zaslug so si pridobili frančiškani za časa turških napadov, ko so s posebno vnemo izpodbujali ljudstvo k odporu, nabirali denar in vojake za obrambo meje in bili voditelji v vojnih pohodih zoper Turke. Mnogi neljubi spori pa so nastali s svetno duhovščino, ki je tožila redovnike, da ji kratijo župnijske pravice, da brez dovoljenja izpovedujejo vernike, pobirajo od njih desetino in jih pokopujejo v svojih cerkvah. Papež Leon X. je slednjič ta hud prepir razsodil in frančiškane vzel v svoje posebno varstvo.

Sicer je bila pa observantom prisojena le kratka doba procvitanja. Komaj pol stoletja je minulo, odkar so se naselili po naših krajih in že je vihar luteranstva cvetočo provincijo skoraj popolnoma uničil.

Drug beraški red, ki se je že zgodaj naselil po naših krajih, so bili avguštinci (eremiti ali puščavniki). Kdaj so prišli v naše dežele, ni natanko znano. Leta 1263. je koroški vojvoda Ulrik III. ustanovil avguštinski samostan v Velikovcu, kmalu potem so se nastanili tudi v Muti na Štajerskem. V Ljubljani so jim menda Ortenburžani sezidali samostan, ki se prvikrat omenja leta 1329. Stal je pri špitalskem mostu (na sedanjem Marijinem trgu) in bil združen s cerkvijo sv. Martina. Zato se v listinah navadno imenuje „samostan sv. Martina pri mostu". O njihovem delovanju nimamo dosti poročil. Leta 1490. so Turki razdejali cerkev in samostan, ker sta bila izven mestnega ozidja. Avguštinci so se potem preselili na Stari trg k cerkvi sv. Jakoba.

O dominikanih in povodu, ki jih je privedel v naše kraje, smo že razpravljali v prejšnjem poglavju. Razun Brež in Ptuja so imeli še eno naselbino južno od Drave, „Novi Klošter" pri Celju. Samostan je ustanovil grof Friderik Celjski leta 1453. za deset patrov, dva novinca in dva brata lajika. — Izmed drugih redov je omeniti še premonstrate v Grebinju na Koroškem, ki so bili enako avguštinskim kanonikom neka vrsta v družbi živečih duhovnikov z redovnimi obljubami. Nosili so bele redovne halje in izvrševali dušno pastirstvo po župnijah. Grebinjski premonstrati so prevzeli župniji Matere Božje v Grebinju in sv. Petra (zdaj sv. Križa) na Peravi pri Beljaku; oskrbovali so tudi špital sv. Katarine v beljaškem predmestju.

Mnogo važnejši, kakor te male redovne naselbine, ki so jih srednjeveške razmere rodile, pa jih je novi vek kmalu pokopal, je

bil drug red, ki je lepo strnil viteško hrabrost z meniško vzdržnostjo in skoraj vse svoje postojanke po naših deželah ohranil do današnjega dne, red nemških križarjev.

Začetek nemškega viteškega reda moramo iskati v Jeruzalemu, kjer so nemški trgovci leta 1128. ustanovili bolnišnico in zavetišče za svoje rojake. Člani so se pečali izprva le z bolniško postrežbo in so se delili v brate in duhovnike. Vojvoda Friderik Švabski je leta 1190. izpremenil to organizacijo v viteški red in mu dal nalogo, braniti sveto deželo proti nevernikom. Nemški križarji so si kmalu pridobili mogočne prijatelje, ki so jim podarili mnogo posestev v Aziji in Evropi. Niso se omejili le na to, da branijo svete kraje proti Saracenom, ampak so raztegnili svoje delovanje tudi na Evropo, zlasti na tiste dežele, kjer krščanstvo še ni bilo razširjeno, kakor na Pruskem, ali pa le slabo utrjeno. Prva postojanka nemških križarjev po naših deželah je bila v Brežah, kjer jim je nadškof solnograški Eberhard II., leta 1203. prepustil zanemarjen hospital in jim nakazal vso desetino, ki jo je dobival tamošnji njegov grad. Skoraj istočasno ali pa še prej jim je Friderik Ptujski prepustil svoje posestvo s polovico desetine pri Veliki Nedelji. Pripoveduje se, da so prvi nemški vitezi prišli v Ptuj na Veliki petek leta 1199. in so dva dni pozneje že pomagali Frideriku Ptujskemu v bitki pri Veliki nedelji. Menda ta pripovedka ne izraža drugega, kakor namen, ki ga je imel Friderik, ko je poklical nemške viteze na ogroženo madjarsko mejo. Naselili naj bi opustošeni in neobljudeni svet okoli Nedelje in bili močna, vedno za boj pripravljena straža proti Madjarom. Že l. 1219. je imela Velika Nedelja svojega komturja, brata Otona in župnika brata Ditricha. Leta 1233. je Friderik Ptujski prepustil nemškemu viteškemu redu tudi patronske pravice, ki jih je imel do cerkve „sv. Nedelje“, da bi križarji tem skrbneje opravljali božjo službo in



Samostan dominikank v Velesovem.

pospeševali verski pouk. Vse to je potrdil nadškof Eberhard l. 1236. in sicer posebno zaradi tega, „ker bodo lahko nemški bratje tamošnje slovensko prebivalstvo s previdnim ravnanjem poboljšali.“ — Iz



Samostan Studenice pri Poljčanah.

zadnjih dveh listin se še natančneje poučimo o delovanju križarjev. Kakor povsod so gotovo tudi v Veliki nedelji ustanovili špital za bolnike, ker je bila to njihova redovna dolžnost. Zraven tega pa je bil njihov poklic poučevati ljudstvo v verskih resnicah. Zato opažamo, da so povsod ustanavljali šole, kjer so zbirali otroke, jih poučevali v najpotrebnejšem znanju in še posebno v krščanskem nauku. Nadškofove besede pa kažejo, da je moral tak pouk v krajih okoli Velike nedelje biti zelo potreben in da je tam živelo ljudstvo v verskih zmotah, ker pričakuje nadškof od modrega postopanja nemških križarjev „izboljšanje slovenskega ljudstva“. Slednjič so nemški vitezi imeli nalogo, braniti deželno mejo proti madjarskim napadom. Po krajih ob ogrski meji, ki so bili last deželnega vladarja, nahajamo v 13. stoletju veliko število „strelskih dvorcev“ (Schützenhöfe), to je zemljišč z utrjenim dvorcem, ki so jih deželni vladarji podarili posameznikom, zato da so bili vsak čas pripravljeni, prijeti za orožje, če bi sovražnik vdrl v deželo. Zlasti jih je bilo mnogo okoli Radgone, Ljutomera in sv. Lenarta v Slovenskih goricah. V okolici Velike Nedelje, Središča in Ormoža takih strelskih dvorcev ni bilo, ker je bila zemlja tukaj last solnograških nadškofov, oziroma ptujskih gospodov, ki so sami skrbeli za deželno brambo. Njihova desna roka so bili pa nemški vitezi, ki so imeli v krajih med Središčem in Ljutomerom res velik delokrog: skrbeti za versko-duševno izobrazbo ljudstva,

obdelovati od Madjarov opustošene kraje, skrbeti za popotnike in bolnike, pa tudi z mečem braniti mejo. Toda veliko bogastvo je bilo redu v pogubo. Veliki mojstri, komturji in vitezi so se vdali razkošju in posvetnemu življenju. Vsled tega so začeli gmotno in nravno propadati in niso bili več kos veliki nalogi, ki je bila redu zastavljena. Ob času, ko se je vzdignil vihar Lutrove nove vere, so bile razmere v področju nemškega reda najbolj žalostne.

V Ljubljano je poklical nemške križarje koroški vojvoda Ulrik III. okoli leta 1247. Nastanil jih je najprej v mestu na Starem trgu, potem pa jim zidal hišo in cerkev izven ozidja na sedanjem „Križevniškem trgu“. Križarji so tu vzdrževali špital za gobovce, šolo in pozneje tudi sirotišnico. Proti koncu 15. stoletja je deloma vsled turških napadov, deloma vsled slabega gospodarstva hiša tako propadla, da je komtur že predlagal, naj se opusti. — V Beli krajini se je naselil nemški viteški red okoli leta 1256. Tudi tukaj so bili merodajni isti smotri, kakor za naselbino pri Veliki nedelji. Treba je



Grba: briksenški in freisinški.

bilo poučevati ljudstvo, ki je po besedah patriarha Bertolda bilo „zaslepljeno po zmotah in posnemalo poganske navade“, pa tudi mejo je bilo treba stražiti proti ropaželjnim madjarskim četam. Nemški red je dobil župnijo Črnomelj s podružnicami: Tri fare pri Metliki, Vinica, Semič, Podzemelj. V Metliki so vzdrževali špital, ki je sicer v začetku 15. stoletja propadel, pa ga je metliški stotnik Andrej Hohenwart zopet obnovil. O redovni šoli iz srednjega veka nimamo nobenih vesti, pač pa vemo, da je bila v 16. stoletju v Črnomlju šola, na kateri so se poučevala tudi glagolska in cirilska pismena. Že leta 1411. je bila metliška komenda tako od Turkov opustošena, da se ni mogla več sama vzdrževati. Še huje je bilo proti koncu stoletja. L. 1469. so Turki razdejali metliško župno cerkev Matere božje pri Treh farah, zato se je župnija prestavila v mesto k sv. Nikolaju. Žalostne razmere

med vitezi in redovnim duhovstvom so tudi tu pospeševale razširjanje lutrovstva, kakor na Štajerskem.

* * *

Ako se slednjič ozremo še na ženske samostane po Slovenskem, moramo reči, da niso bili tako številni kakor moški. Prvo mesto med njimi je zavzemal samostan velesovski (ustanovljen leta 1238.), kjer so se naselile dominikanke. Ugled, ki ga je samostan užival, izpričujejo obila darila, privilegiji in duhovne milosti, ki jih je dobival od svetnih vladarjev, patriarhov in papežev. Med redovnicami nahajamo skoraj izključno plemiške hčere iz najodličnejših družin, kakor: Sauer, Paradeiser, Gall, Grimschitz in drugih. Prednico so si dominikanke same izvolile. Patriarh jo je črez osem dni potrdil, ako se ni nihče pritožil pri arhidiakonu. V redovnih zadevah so bile nune podložne dominikanom v Čedadu, ki so imeli pravico jih nadzorovati, izpovedovati in vpeljati potrebne reforme. Samostanu so bile vtelešene tri župnije: Velesovo, Št. Jurij in Cerklje. Pri samostanski cerkvi, kjer je bila znamenita božja pot, je bilo nastavljenih več kaplanov, beneficiatov in altaristov. S poukom in vzgojo plemiških deklic so se velesovske nune pečale že izpočetka; leta 1504. pa je dovolil patriarh, da ustanove v ta namen poseben zavod. Ko so se začeli turški napadi, je služil redovnicam bližnji grad Kamen (Frauenstein) v zavetišče. Prednica Julijana iz Peč je leta 1533. grad s kapelico vred prenovila in utrdila.

Skoraj ob istem času kot velesovski samostan je nastala tudi naselbina dominikank v Studenicah pri Poljčanah (1237). V redovnih zadevah je bil studeniški samostan podložen dominikancem v Ptuju, izmed katerih so menda nekateri stalno tam bivali kot nunski izpovedniki. Vtelešene so mu bile župnije: Studenice, Slivnica, Poljčane, Laporje. Dohodke od njih je dobival samostan, in opatinja je imela pravico predlagati patriarhu župnike za te beneficije. O kakem vzgojnem zavodu v Studenicah nimamo poročil, vendar smemo sklepati, da so se redovnice tudi tu pečale s poukom in vzgojo deklic, ker je bila to njihova redovna dolžnost. Večkrat je bil samostan od Turkov oropan in požgan. Leta 1487. je škof Peter Carli posvetil od Turkov oskrunjeno cerkev in samostan, iznova je moral isto storiti škof Daniel de Rubeis. — Tretja naselbina dominikank je nastala l. 1251. v Marenbergu. Ustanovnika sta bila Seyfried Marenberški in njegova soproga Gisela.

Poleg nun sv. Dominika smo imeli na Slovenskem tudi redovnice sv. Frančiška, klarisinje. Prvi samostan te vrste je bil ustanovljen v Mekinjah pri Kamniku leta 1300. Ustanovila sta ga Sigfried in Elizabeta pl. Gallenberg. Ta plemiška družina je vsled tega dobila pravico patronstva in je bila dolgo časa samostanu velika dobrotnica. V mekinjski cerkvi se nahajajo mnogi grobni spomeniki Gallenberžanov. Kakor v Velesovem nahajamo tudi v Mekinjah hčere najodličnejših družin med redovnicami. — Drugi samostan istega reda je bil v Škofji Loki. Ustanovil ga je leta 1358. Otokar Bla-

goviški, župnik v Kamniku. Loške redovnice niso imele toliko odličnih dobrotnikov kot drugi samostani. Zató so morale živeti v ubožnejših razmerah, vendar jih je bilo včasih prav mnogo, baje do 250. V boju med Vitovcem in Friderikom je bil samostan leta 1458. požgan, pa dvignil se je zopet iz razvalin. Redovna disciplina se je splošno ohranila v dobrem stanu.

Pogled na razvito redovništvo nam priča o globoki vernosti in pobožnosti vseh slojev prebivalstva v srednjem veku. Meščanstvo je tekmovalo s plemstvom v snovanju redovnih naselbin. In zlasti da so uspevali strogi redovi kartuzijanov, frančiškanov, dominikanov in sorazmerne ženske redovne organizacije, vse to dokazuje, da je ljudstvo prešinjala velika nravna moč, ki se je razodevala v teh množicah redovnikov in redovnic. Le verska vnema more roditi take organizacije in jih prav voditi v splošni blagor. Zato opažamo ob verskih razprtijah 16. stoletja pred vsem nagel propad redovništva.



Romar na strmi poti.

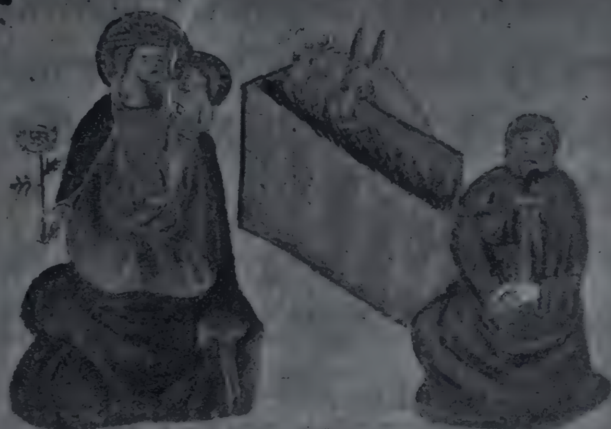


Stenske slike v kapeli na Turjaku.

27. Šolstvo. Znanost in umetnost.

Ljudske šole v današnjem pomenu besede, ki bi jo otroci določene starosti morali obiskovati, srednji vek ni poznal. Znanost — in k tej se je že prištevalo najenostavnejše pojmovanje čitanja in pisanja —, je bila predpravica odličnih stanov, pred vsem duhovstva in plemstva. A celo med temi nahajamo pogosto može, ki niso imeli najpotrebnejšega znanja. Izmed ljudstva so obiskovali šolo le tisti, ki so se hoteli usposobiti za kak „učen" poklic, za duhovnika, učitelja, grajskega pisarja ali cerkovnika. Število učencev na posameznih šolah je bilo zato vedno omejeno, menda ni nikdar presegalo števila 20 ali 30, navadno pa je bilo manjše. — Po cerkveni postavi je moral vsak župnik imeti klerika, ki je oskrboval petje v cerkvi in vodil šolo. V kolikem obsegu se je ta zapoved na Slovenskem izvrševala, ne moremo natančno določiti, ker nam manjka podatkov iz posameznih župnij. Le mimogrede posnamemo iz podpisov na starih listinah. da je tu ali tam bival „pevec in učitelj". Posebno jih zasledujemo na starih župnijah, ki so postale matice drugim manjšim vikariatom.

V Ljubljani je bila stara župnijska šola pri sv. Petru, ki se omenja že leta 1262. Pozneje se pojavi enaka ustanova pri sv. Nikolaju, ki je proti koncu 14. stoletja vsled malomarnosti župnikov in meščanov prenehala. Leta 1418. sta prosila župnik Jurij Haugenreuter in mestna občina ljubljanska vojvoda Ernesta, naj se šola pri sv. Nikolaju obnovi. Vojvoda je želji ustregel in šenklavška šola se je poslej vzdržala tja do srede 16. stoletja. Tretjo šolo so v Ljubljani ustanovili nemški križarji. Z njo je bil združen neki zavod za vzgojo revnih dečkov in deklic. — Nekaj zanimivih podatkov imamo o šoli v Kranju. Že v začetku 15. stoletja je imelo kranjsko mesto svoje šolsko poslopje. Stalo je „auf der Hofmarch", to je na cerkvenem trgu za pokopališko kapelo. L. 1423. je župnik Koloman



Odlomek iz glagolske knjige.

de Mannswerde, ki je bil hkrati tudi prošt kolegiatnega kapitlja sv. Virgilija v Brežah in arhidiakon za Gorenjsko, to poslopje podrl in na pridobljenem stavbišču sezidal novo župnišče. Mestna občina se je vsled tega pritožila pri deželnem knezu, ki je v Kranj poslal posebno komisijo, da je zaslišala obe stranki in sklenila poravnavo. Koloman je ponudil mestni občini tri hišice „na pungrtu“ kot odškodnino za „dvorno marko“. Ena izmed njih, kjer je prebival čevljar Flohel, se je odločila za šolo in cerkovnikovo stanovanje. V Škofji Loki so freisinški škofje že v 14. stoletju vzdrževali šolo, za katero je pozneje tudi mesto skrbelo. Tudi briksenški škofje so smatrali za svojo dolžnost, skrbeti za ljudski pouk na svojih posestvih. Na Bledu je bila šola že v začetku 15. stoletja. Listine nam poročajo celo o učitelju, ki je bil vešč slikarstva in je okrasil steno poleg tabernaklja v župni cerkvi z lepimi slikami. V Kamniku je bil leta 1481. učitelj Jurij Loški, v Novem mestu Krištof Vranič iz Kranja. V ustanovnem pismu novomeškega kapitlja čitamo, da so učenci v cerkvi pomagali peti dnevni oficij. Dalje se omenjajo šole še v sledečih župnijah: Šmarje pri Ljubljani, kjer je zabeležen leta 1504. Štefan Pehlar, klerik in voditelj šole, Višnja gora (leta 1499. Martin Sevniški, učitelj in pevovodja), Krško (l. 1478. učitelj Peter), Radovljica, Ribnica, Vipava (l. 1504. šolski vodja Luka). Tudi v Črnomlju in Metliki je gotovo nemški red že pred koncem srednjega veka ustanovil šole, kakor je imel navado drugod. — Celjska šola je bila nameščena v špitalu sv. Uršule, pozneje sv. Elizabete za župno cerkvijo. Nastala je za časa celjskih grofov. Poučeval je cerkvenik, ki je zato vsako leto dobival dva funta vinarjev. L. 1460. se omenja Pavel Pildhawer, „ravnatelj celjske šole“. Še preje je imelo mesto Maribor svojo šolo, kjer se l. 1325. omenja učitelj Hartwick. Izpričane so tudi šole v Velikovcu, Celovcu in Gorici. Enako kakor župnije in mestne občine so tudi samostani vzdrževali svoje šole, deloma za izobrazbo redovnega naraščaja, deloma za vnanje učence. Prve so se imenovale notranje, druge zunanje šole. O kartuzijanskem samostanu Bistra čitamo, da je v začetku 16. stoletja vzdrževal šolo s približno 12 učenci, ki jo je vodil poseben učitelj. Slične naprave so bile v Podkloštru, Vetrinju, Stični, Kostanjevici. Celo v mali lavantinski škofiji je moralo proti koncu srednjega veka biti več župnijskih šol, ker se l. 1456. pritožujeta škof in prošt lavantinski o postopanju plemiških posestnikov proti župnikom, češ, da svojevoljno nastavljajo in odstavljajo učitelje.

Večinoma so bile imenovane šole ljudske ali elementarne. Poučevali so se v njih temeljni nauki latinščine, ki so jo rabili učenci pri pevanju cerkvenega oficija, slovesnih maš in drugih pobožnosti. Poleg tega so se učili nemško čitati in pisati. Pouk slovanskih pismen (glagolice in cirilice) je izpričan za Belo krajino. Slovenščina s cirilskimi in glagolskimi pismeni se je morala pa tudi poučevati v Vipavi, kjer si je Sigismund Herberštajn v nežni mladosti pridobil potrebno znanje, da je mogel pozneje z Rusi občevati in dopisovati.

Nekatere izmed imenovanih učnih zavodov moramo staviti med šole višje vrste. Semkaj spada pred vsem sloveča šola dominikanov

v Brežah, ki je duhovnikom nudila popolno strokovno izobrazbo. Enako je bila sloveča šola v Št. Pavlu, kjer so se mladeniči učili vseh „prostih umetnosti“, to je: latinskega jezika in slovstva, govorništva, modroslovja, računstva, glasbe, geometrije in astronomije (zvezdoslovja). Tudi stolni kapitelj v Krki je imel šolo take vrste, katero je nadzoroval eden izmed stolnih kanonikov (šolastik). Tu so se izobraževali plemiški sinovi, duhovski kandidati, pa tudi drugi revni dijaki, za katere so poskrbeli še posebej z ustanovami. Proti koncu 15. stoletja, ko je vsled turških napadov šolstvo po naših krajih že precej opešalo, je bilo v krški notranji šoli še 18, v zunanji pa 10 plemiških dijakov. Izmed kranjskih šol moramo v to vrsto staviti ljubljansko šenklavško šolo, ki je nudila toliko znanja v latinščini in drugih potrebnih znanostih, da so dijaki od tu lahko prestopili na vseučilišče. Enako je bil tudi učni zavod v Ribnici, „latinska šola“, za izobrazbo duhovskega naraščaja. Švabski kronist Burkhardt Zink pripoveduje, da je potem, ko je dovršil ljudsko šolo v mestu Memingen, l. 1407. prišel v Ribnico in tamkaj hodil v šolo sedem let, da se pripravi za vseučilišče. Tudi na šoli v Kranju so dobili duhovski kandidati vso potrebno izobrazbo. Učitelji in učenci so si radi nadevali imena slavnih grških modroslovcev ali latinskih pisateljev. Tako čitamo, da je patriarh Ludovik Teck za svojega bivanja v Celju dal dijaku Sokratu, ki se je učil pri Platonu v Kranju, dovoljenje, da mu sme vsak škof podeliti višje redove.



Odlomek lesene pratike.

Skoraj vse šole, ki smo jih našteli, so bile cerkvene ustanove. Vendar so dobivale proti koncu srednjega veka mestne občine vedno več vpliva nanje, deloma so jih tudi ustanovile in vzdrževale. V Ljubljani se je poleg župnika posebno mestna občina zavzela za obnovitev šenklavške šole. Ko je v Kranju župnik Koloman podrl staro šolsko poslopje, so se mestni svetovalci pritožili pri vojvodu Ernestu in zahtevali, da župnik odstopi za šolo drugo primerno poslopje, kar se je tudi zgodilo. O Škofji Loki čitamo leta 1474., da je mestno starejšinstvo svojevoljno nastavilo novega učitelja, ne da bi prašalo župnika, ki je do tistih dob imel neoporečno tako pravico.

Vseučiliško izobrazbo so si Slovenci v srednjem veku večinoma poiskali v Italiji. Najbolj sta bili obiskani vseučilišči v Bolonji in Padovi. Ne le mladeniči, ampak tudi zreli možje, ki so že bili župniki

ali pa opravljali druge častne službe, so si izprosili dovoljenje, da so smeli zapustiti svoje beneficije in oditi na vseučilišča. Zato nahajamo zlasti v 15. stoletju mnogo duhovnikov z akademiškimi častmi. V Bolonji so študirali: Ulrik Schayn, župnik ljubljanski, Paulus iz Kamnika (de Oberstein), Baltazar pl. Lamberg; v Padovi: Krištof baron Ravbar, Mihael Tiffernus in drugi. — Ustanovitev vseučilišča v Čedadu, ki jo je nameraval akvilejski patriarh Nikolaj (l. 1357.) in ki bi gotovo našemu duševnemu življenju dala drugo smer, se žal ni izvršila.

Ko je vojvoda Rudolf IV. „Ustanovnik" leta 1365. osnoval vseučilišče na Dunaju, so se naši dijaki pričeli tja zatekati. Vendar italijanska vseučilišča niso izgubila svojega vpliva, temveč so veljala še vedno za najodličnejša središča znanosti in umetnosti. Na Dunaju so se prištevali Slovenci „avstrijski narodnosti" in so imeli svoje zavetišče v dijaškem zavodu, imenovanem „bursa agni" (zavod jagnjeta), kjer je Brikcij Preprost iz Celja ustanovil nekaj štipendij. Tudi med profesorji dunajskega vseučilišča nahajamo v 14. in 15. stoletju mnogo odličnih mož iz naših dežel. V zapisnikih čitamo sledeča imena: O. Lenart iz Kranjske, avguštinec, profesor bogoslovja (leta 1388.); Andrej iz Ljubljane, profesor prostih umetnosti (1431); Gregor iz Kranja, profesor prostih umetnosti (1448); Lavrencij iz Gornjega Grada, profesor civilnega prava (1426); Mihael iz Kranja, profesor prostih umetnosti (1446); Tomaž Prelokar iz Celja, profesor prostih umetnosti; Krištof iz Kranjske, profesor prostih umetnosti (1458); Matija Hvale iz Vač, l. 1510. dekan na fakulteti prostih umetnosti. Posebno znamenit je bil Brikcij Preprost iz Celja, v dobi od leta 1476—1501. trikrat dekan na fakulteti prostih umetnosti in petkrat na bogoslovnem oddelku, trikrat rektor (ravnatelj) dunajskega vseučilišča.

Za žensko izobrazbo v srednjem veku sicer ni bilo tako preskrbljeno kakor za moško, vendar se tudi ta ni popolnoma zanemarjala. Največ so tu vplivali ženski samostani. O izobrazbi redovnic pričajo bogate zaloge rokopisov, ki so se našle v njih knjižnicah. Poleg nemščine se je posebno poučevala latinščina, ki je imela v javnem življenju precej enako veljavo, kakor pozneje francoščina, in pa glasba. Kadar so samostani predlagali novoizvoljeno prednico patriarhu v potrjenje, so v prošnji navadno poudarjali, da je v latinščini in glasbi dobro poučena.

Znanstveno in slovstveno delovanje v srednjem veku še ni bilo tako živahno, kakor pozneje v 16. stoletju. Manjkalo je še glavnega pripomočka — tiska. Zato so bile knjige še redka dragocenost, ki so se čuvale kakor zaklad in bile pristopne le malemu številu izvoljencev. Pomnoževale so se le s prepisovanjem. Največ so se prepisovale na pergamen, to je na prirejeno tanko belo kožico mladih telet, koz ali jagnjet, bogoslužne knjige: mašne knjige, duhovniški brevir, zbirke pridig in obredniki, ali pa take knjige, ki so služile za izobrazbo duhovnikom. Samostani so imeli svoje kronike, kamor so zabeleževali najimenitnejše dogodke svojega časa, potem zapisnike umrlih članov svojega reda s kratkimi podatki iz njihovega življenja, zbirke prepisanih listin o svojih pravicah, posestvih in privilegijih. Marsikateri teh rokopisov so prava umetnina zaradi krasnih

malih slikarij, s katerimi so prepisovatelji krasili zlasti naslovni list, začetne črke ali robove posameznih listov. Z občudovanja vredno vnemo in marljivostjo so se pečali s tem delom pred vsem menihi. Najstarejši umetnik te vrste, čegar ime nam je zgodovina ohranila, je bil brat Bernard iz stiškega samostana, ki se je na nekem rokopisu iz 13. stoletja podpisal: „Bernard, najmanjši izmed redovnikov Kristusovih“. Prepisal je obsežno latinsko knjigo sv. Gregorija, ki je znana pod imenom „Liber Moralium“ (Knjiga nravnih naukov) in



Kostnica pri Mokronogu.

ko je svoje delo dokončal, je pristavil prošnjo: „Kadar bodeš, čitatelj, vzel to knjigo v roke, spomni se, prosim te, mojega truda in mi pomagaj z dobroto molitve.“ Iz bistriške kartuzije nam je znan brat Nikolaj, ki je živel okoli l. 1347. in izgotovil krasen rokopis z bogatimi slikarijami, ki vsebuje delo sv. Avguština „de civitate Dei“ (o državi božji). V žički kartuziji so živeli prepisovatelji: prior Konrad Heimburški, brat Matija Maselhart, prior Matej Gurgar. Posebno lepe rokopise je dobila kranjska župna cerkev po velikodušnosti svojega župnika Kolomana de Mannswerde. Vzdrževal je na svoje stroške posebnega prepisovatelja in slikarskega umetnika, Jakoba Katzpecka, ki je po njegovem naročilu dovršil troje okrašenih rokopisov na pergamen, namreč: knjigo sv. Gregorija „Liber Moralium“, veliko mašno knjigo in sveto pismo. Z opravičenim ponosom je župnik Koloman na svečnico l. 1412. vpričo Jakoba s Perove, kranjskega mestnega sodnika in vseh mestnih svetovalcev položil dragoceni dar na šmarni oltar v kranjski župni cerkvi. Posebna listina ohranja spomin na ta slovesni dogodek. Leta 1491. je Ivan Vonwerd iz Augsburga (de Avgusta) za kranjsko cerkev spisal dva zvezka neke obredne knjige za pevanje psalmov (antifonarij).

Srednjeveško slovstvo je bilo večinoma pisano v latinščini, ki je bila jezik učenjakov in izobražencev. Celo darilne in kupne pogodbe so tja do konca 13. stoletja pisane skoraj izključno v latinskem jeziku, še le po tem času se je v mestih in trgih včasih rabila nemščina. Izmed latinskih pisateljev so omeniti: Andrej Gall de Gallenstein, župnik v Beli cerkvi in arhidiakon Slovenske krajine, ki je spisal bogoslovno delo „o angelju varuhu in prevarah hudobnega duha“ in zgodovino „o početku in napredku krščanske vere na Kranjskem“. Drugi znameniti bogoslovni pisatelj je bil Nikolaj Kemph, prior v Pletrijah in Jurkloštru. Pavel iz Kamnika (de Oberstein) je spisal latinski slavospev na cesarja Maksimilijana. Avguštin Tiffernus, rojen v Laškem trgu, tajnik ljubljanskega škofa Krištofa Ravbarja in slovit starinoslovec, je izdal zbornik rimskih napisov, Brikcij Preprost pa več učenih slovniških del. Poleg latinskih znanstvenikov smo imeli v deželi tudi nemške pisatelje, katerih spisi so se ohranili tu in tam po grajskih knjižnicah. Kot pesnika sta bila v drugi polovici 13. stoletja na glasu Konrad Sovneški in Viljem Ostrovrhar. Kranjski plemič Oton pl. Rasp je v 14. stoletju v rimah opeval, kako je izkušal božjega Zveličarja hudobni duh (Von der Versuchung des Herrn durch den Satan), in skoraj ob istem času je v žički kartuziji brat Filip spesnil svoje „Marijino življenje“ (Marienleben). Herman Talner iz Trebnja je okoli leta 1456. izdal dvoje del, neko pesem o Aleksandru Velikem in pa zgodovino habsburške hiše, spisano za Ludovika Kozjaka. Vendar je negotovo, imamo li izvirno delo pred seboj ali pa le prepis. Na Koroškem imamo omeniti dva znamenita zgodovinska pisatelja: Opata Ivana iz Vetrinja in župnika Jakoba Unresta. Opat Ivan je bil na čelu vetrinjskega samostana od leta 1314. do 1344. Spisal je „kroniko raznih zgodb“, ki pričenja z letom 1217. in konča z letom 1339. Njegov slog je zelo živahen. Posebno obširno opisuje umeščenje koroških vojvodov na gosposvetskem polju in je zato za našo zgodovino velike važnosti. Zgodbe turških navalov nam je natančno opisal Jakob Unrest, kanonik v Podkrnosu in župnik v slovenski fari na Dholici. Spisal je dve zgodovinski deli: koroško in avstrijsko kroniko. Prva ima nekaj odlomkov o vpeljavi krščanstva na Koroškem in prazgodovini deželnih prebivalcev, mnogo praznih pravljic, dalje popis samostanov in najodličnejših plemiških družin in je manjše vrednosti kakor „avstrijska kronika“, ki opisuje zgodbe habsburških vladarjev, zlasti cesarja Friderika III. in turških napadov, ki jih je Unrest sam doživel in jih zelo živo opisuje. Po vsej priliki sta bila oba ta dva moža Slovenca po rodu, ali pa sta naš jezik vsaj dobro znala, ker sta delovala v slovenskem kraju.

* * *

Kako je bilo s slovenščino v srednjem veku?

Slišali smo, da je latinščina bila jezik izobražencev, v katerem so se pisale knjige in dolgo časa tudi vse pogodbe in javne listine. V tem se Slovenci niso nič razlikovali od svojih nemških sosedov, ki so enako zapostavljali svoj jezik in rabili v javnem življenju

ugledno latinščino. Vendar je slovenski jezik tja do 13. stoletja užival velik ugled. Znano nam je, da ga ni govorilo le preprosto ljudstvo, ampak tudi deželni knezi in njih viteško spremstvo je v njem občevalo. Pri umeščenju koroških vojvodov in njihovih razsodbah je bila raba slovenskega jezika po starodavnem običaju zaukazana. Vendar je to malo vplivalo na razvoj našega narodnega življenja, ker vojvodi in vitezi niso bili tesno združeni z domačim ljudstvom in niso ohranili njegovega slovenskega značaja, ampak so se vrgli po zgledu svojih nemških vrstnikov in se kmalu potujčili v jeziku in življenju. Od konca 13. stoletja naprej je slovenščina javno služila le še preprostemu narodu, imela je svojo veljavo v cerkvi pri verskem pouku in deloma tudi pred sodiščem.



Cerkev v Dvoru pri Polhovem gradcu.

Slovenskih slovstvenih spomenikov iz srednjega veka imamo zelo malo, večinoma so prevodi raznih molitev in obredni obrazci, ki jih je ljudstvo moralo znati. Med najstarejše spomenike te vrste štejemo takozvane „brižinske odlomke“. S tem imenom se nazivljejo trije spomeniki, ki so se našli v nekem zborniku nekdanje škofijske knjižnice v mestu Freisingen na Bavarskem. Prvi izmed njih obsega očitno izpoved, ki jo je navadno ljudstvo molilo za duhovnikom po pridigi, drugi obsega kratko homilijo ali nagovor in tretji izpovedno molitev. Freisinski spomeniki nas vedejo nazaj v deseto in enajsto stoletje slovenske zgodovine. Poleg Akvileje in Solnograda je tedaj tudi freisinška škofija delovala za razširjanje krščanstva med Slovenci. Videti je, da so bile izpovedne molitve in nagovor prirejene za uporabo freisinškim duhovnikom, kadar so šli med Slovence. Prvi spomenik, ki po najnovejših preiskavah izvira iz konca desetega stoletja, je morda služil škofu Abrahamu (957—994), ki je leta 973. dobil škofjeloško okolico in z njo mnogo slovenskih podložnikov. Pri drugih dveh odlomkih, ki se pripisujejo koncu 11. stoletja, pa je misliti na freisinskega škofa Ellenharta in njegovega kapelana Wathona, katerega nazivlje neki bavarski kronist celo „apostola Karantanije“. Taki priročni spisi, kakor sta jih imela škofa Abraham in Ellenhart za uporabo med Slovenci, tedaj niso bili ne-

navadni. Mnogi nemški škofje, ki so delovali med Slovani, so si dali napraviti malo zbirko homilij (pridig) in molitev, da so jih precej uporabljali na svojih misijonskih potovanjih, tako meziborski škof Verner in škof Brunon iz Oldenburga (1156). Tudi freisinskim škofom je bilo na tem, da so mogli slovenskim podložnikom včasih oznanjevati besedo božjo v njihovem jeziku. Za take slučaje jim je dobro služila zbirka, kakršna je ohranjena v freisinskih odlomkih.

Po teh skromnih pričah slovenskega pismenstva nimamo tje do 15. stoletja nič sledov. Edini pojavi slovenskega jezika v tem času so osebna in krajevna imena, ki so zabeležena po raznih listinah. V prvi vrsti je tu imenovati štivanski ali čedadski evangelij z imeni slovenskih romarjev iz devetega in desetega stoletja, ki ima za nas precej isto vrednost, kakor krstna knjiga. Enako je mnogo staroslovenskih imen ohranjeno v bratovščinski knjigi šentpeterskega samostana v Solnogradu, kjer je bilo v zgodnjem srednjem veku za nas važno cerkveno središče in kamor so Slovenci radi romali. Tu čitamo poleg karantanskega vojvoda Adalberona, akvilejskih patriarhov Ursa in Peregrina lepa slovenska imena: Ljubota, Lepa, Hotimir, Vitoglav, Vitogoj, Radovin, Semignev, Kosan, Možič, Tihomira, Dobromisl, Pribila, Trdogoj, Debelogoj, Izbor, Nebomir, Mirica, Ljubšič, Dragovan, Črne, Trebil, Gojmir, Dobrožit, Ljubonja, Višemir, Semidrug, Ljubotun. Mnogo krasnih slovenskih imen imamo dalje ohranjenih na raznih kupnih in darilnih pogodbah, s katerimi so karantanski vojvodi, nemški cesarji, slovenski in nemški plemiči cerkvi ali posameznim osebam prepuščali posestva in ljudi na Slovenskem. Kako pristno slovensko življenje se nam kaže že v 11. stoletju v blejski okolici, kjer srečujemo svobodne slovenske veleposestnike: Nepokor, Prisnoslav, Vencegoj, Dobrogoj, Trebinja, Vojnoslav, Dobrisko, Godeslav. Enaka imena imamo zabeležena tudi po Gornjem Koroškem in Štajerskem tja do konca 13. stoletja. Pričajo nam še danes o izrednem bogastvu nekdanjega slovenskega jezika in njegovi lepoti, pa tudi kažejo na njegovo tesno sorodstvo z drugimi jugoslovanskimi narečji, pri katerih so se slična poznamenovanja do danes ohranila. Čimbolj se je širil tuji živelj po slovenskih pokrajinah, tem bolj so se izgubljala pristna slovenska imena. Najpoprej so se izpodrinile domačinke po dvorih slovenskega plemstva, ki se je že v 10. in 11. stoletju oprijelo tujih imen, potem po mestih in trgih, kjer sta obrt in trgovina pospeševala tuje naseljevanje. Najdalje so se ohranila med preprostim ljudstvom na deželi in v goratih krajih. Listine 14. in 15. stoletja nam pričajo, da so Slovenci že tedaj dajali otrokom ista osebna imena, kakor dandanes. V koroškem rokopisu iz 15. stoletja nahajamo poleg sedaj navadnih krstnih imen: Jera, Neža, Urša, le še eno staro slovensko ime: Svetka, katero smemo prištevati najstarejšim ženskim imenom, kakor so bila: Blagica, Cvetka, Dobrica, Ljutica, Slavka, Zorka, Živka.

Kako si je neuko ljudstvo, ki ni znalo ne čitati, ne pisati, pomagalo z zarezami in znamenji, nam priča „rovaš“ pri kmečki sodbi in „lesena pratika“. Poslednja je služila kmetovalcu, da mu je naznanjala nedelje in praznike, vremenska znamenja, ščip, mlaj, prvi in

zadnji krajec. S črtami, križi in krogi, ki so zarezani v ozke hrastove deščice, je izraženo vse potrebno, kar je moral kmet vedeti za domačo rabo. Taki leseni koledarji so še v poznejših stoletjih viseli po mnogih kmečkih hišah, vendar kaže njih preprosta oblika na sivo starodavnost.

Iz 15. stoletja imamo nekaj majhnih slovstvenih drobtin. Na prvem mestu je omeniti „ljubljanski rokopis“ v nekem zborniku, ki je nastal okoli leta 1430. Obsega pa dve očitni izpovedi, katerih jezik se zelo približuje sedanjemu dolenjskemu narečju. Gotovo sta služila ta dva obrazca ljudstvu za javno porabo v cerkvi. — Zgodovinsko društvo v Celovcu hrani z nemškimi črkami pisan rokopis, ki obsega na eni strani „Oče naš“, „Češčeno Marijo“ in „Vero“, iz početka 15. stoletja, na drugi strani pa krstna imena onih oseb, ki so ustanovile in vzdrževale Marijino bratovščino v Ratečah na Gorenjskem z letno številko 1467. Iz tiste dobe so slovenska imena mesecev v nekem rokopisu iz Loke na Kranjskem, ki se večinoma strinjajo z našimi sedanjimi imeni, le za „rožnik“ (junij) so rabili ime „bobov cvet“, za kimovec (september) „poberuh“, oktober se je imenoval „listognoj“ in november „kozoprsk“.



Kor cerkve v Škofji Loki.

V beneško-slovenskem, ali bolje hrvaškem narečju je spisan zapisnik Marijine bratovščine v Črnjevu na vzhodnem Furlanskem. V njem so zabeležena darila in ustanove, ki so jih razni ljudje napravili pri tej bratovščini. Zapisnik, ki izvira deloma iz leta 1497., deloma iz leta 1502.—1508., je pisan v italijanskem pravopisu. Jezik kaže mnogo posebnosti furlanskega narečja in italijanskih tujk, ki so še dandanes po Primorskem in na Krasu v navadi. V petnajsto stoletje pripada najbrž tudi rokopis mesta Kranja, ki obsega štiri slovenske, z nemškimi črkami pisane prisežne obrazce, po katerih so prisegali meščani, zagovorniki, sodniki in priče v Kranju. Te prisege kažejo, da je slovenščina tudi pri sodniji zavzemala važno mesto.

Vsi navedeni odlomki so bili prvi poizkusi, izražati živo narodovo govorico z latinskimi ali nemškimi črkami. Vendar pri presojanju

naših srednjeveških slovstvenih razmer ne gre prezreti vpliva, ki ga je imelo na Slovence cerkveno-slovansko glagolsko slovstvo, ki sta ga kot dediščino zapustila slovanska apostola sv. Ciril in Metod. Jezikoslovci so dokazali, da so bili že „brižinski spomeniki“ napravljeni po glagolskih vzorcih od duhovnikov, ki so bili vešči slovenskega jezika, pa tudi glagolskih pismenk. Isti vpliv izpričuje šola v Črnomlju in pa mnogi glagolski odlomki (mašnih knjig, obrednikov in brevirjev) iz 15. stoletja, ki so se našli po raznih krajih, posebno na Kranjskem in Primorskem. Cerkveno-slovansko slovstvo se je med Slovenci širilo tem ložje, ker so prihajali v naše dežele duhovniki iz Istre in Hrvaškega Primorja in so celo škofje iz tistih krajev opravljali pri nas službo vikarjev akvilejskega patriarha. Glagolica pa ni služila le za cerkveno rabo, temveč so jo rabili tudi v svetnih zadevah. „Turški glasi“, ki so naznanjali o gibanju turške vojske in so jih raznesli po vseh slovenskih pokrajinah, so bili mnogokrat pisani z glagolico. Celo pozivi, s katerimi so se sklicevali kranjski stanovi na deželni zbor, nosijo glagolske podpise. Vse to priča, da moramo tudi hrvaško glagolsko slovstvo prištevati duševnemu zakladu našega ljudstva v srednjem veku. Šele Primož Trubar je zavrgel „krovaško besedo“ in „krovaške puhštabe“ in začel pisati slovensko dolenjsko narečje najprej z nemškimi, potem z latinskimi črkami. S tem je bila književna vzajemnost s Hrvati pretrgana.

* * *

Med tem, ko je bilo slovstveno delovanje v srednjem veku vsled pomanjkanja tiska še omejeno, se kaže na polju umetnosti vesel razvoj. Spomeniki te vrste so trajne priče verskega življenja in verske vneme naše dobe. Za slovenske dežele pomenja 15. in še začetek 16. stoletja višek srednjeveškega stavbarstva in umetnosti. Takrat so se zidale najlepše cerkve po mestih in trgih in nastale so mnogobrojne podružnice po naših gorah, ki še sedaj vzbujajo veliko pozornost tujcev in zanimanje ljubiteljev umetnosti. Več kot polovico vseh naših cerkvâ je iz 15. stoletja. Mnogim se sicer komaj pozna prvotni značaj, ker so bile pozneje potrebam primerno prezidane, vendar še marsikje spominjajo deli stavbe, okna, rebra ali šiljasti lok na dobo, v kateri je nastala.

Primeroma do konca 13. stoletja so zidali pri nas v romanskem slogu, katerega označuje pred vsem mogočni svod (Gewölbe) nad cerkveno ladjo, ki ga nosijo močni slopi ali stebri in visoki duhovniški kor s kripto ali podzemeljsko kapelo. Okna so završena s polkrožnim lokom in velika vrata bogato okrašena s polkrožnim čelom, ob katerih se še večkrat nahajajo vitki stebriči, združeni z okrožicami, izpeljanimi v obliki loka nad velikimi vratmi. Najznačilnejša stavba te vrste je škofijska cerkev v Krki, ki je bila dodelana okoli leta 1216. in se je skoraj neizpremenjena ohranila do današnjega dne.[1] V enakem slogu so bile zidane cerkve dominikanov v Brežah, benediktincev v Št. Pavlu in bazilika avguštincev v Sekovi.

---

[1] Slike na straneh 147, 151, 155.

Pri drugih zgradbah so se ohranili le še posamezni deli, tako pri cerkvi v Crngrobu pri Škofji Loki, v Konjicah in drugod. Zanimivi ostanki iz te stavbinske dobe so tudi nekatere grajske kapele, tako dvonadstropna kapela na „Malem gradu" v Kamniku, ki je že gotovo stala v začetku 13. stoletja. Gornji prostor je služil za gospodo, spodnji za družino. Spodnja kapela ima precej prostorno lopo in hodnik (galerijo), ki je izpeljan okoli nje. Ob vratih dva prosto



Sv. Peter nad Begunjami.

stoječa stebriča podpirata polkrožni lok. Iz prezbiterija (duhovniškega kora) vodijo ozke stopnice v gornjo kapelo, ki ima zvezdnat svod s prav topim šiljastim lokom. Pod spodnjo kapelo je kripta z banjastim svodom, ki je primeroma 3 metre dolga. Lesen, osmerokotni stolpič je bil prejšnje čase zidan. Druga zanimiva ostalina iz zgodnjega srednjega veka je romanska kapelica v Trebelnem na Dolenjskem. Dobre pol ure od Mokronoga stoji blizu cerkve sv. Petra kapelica, ki je zdaj že zelo razrušena, brez strehe in vsa zaraščena s bršljinom. Tloris ima obliko kroga, čegar premer je približno štiri in pol metra dolg. Na koncu je prizidana polukrožna, dva metra dolga dolbina za altar. Ljudje v okolici pripovedujejo, da sta v tej kapeli nekdaj maševala sveta brata Ciril in Metod in da se je v prejšnjih časih rabila za slovansko bogoslužje. V resnici pa je bila ta kapelica nekdaj kostnica (karner) bližnje cerkve sv. Petra, kamor so spravljali mrtvaške kosti. Takih pokopaliških kapel, ki so bile navadno posvečene sv. Mihaelu, nahajamo v poznejših časih prav mnogo po vseh naših krajih. Bile so skupen spomenik (mavzolej) za vse vernike, počivajoče na pokopališču in hkrati kraj, kjer so se

za njih dušni pokoj opravljale svete maše. Mnoge izmed njih so imele celo svojega posebnega duhovnika.

V 14. in 15. stojetju je pri naših stavbah zavladal gotski slog. Značilno znamenje njegovo je šiljasti lok, ki se kaže pri vratih in pri oknih in je tudi težko svodovje romanskega sloga olajšal in poživil. Na svodih vidimo rebra, sestavljena iz večjih ali manjših okrožic, obročev in svitkov, ki se menjujejo z ličnimi žlebiči. Rebra podpirajo vitki snopičasti slopi ali pa členoviti podstavki (konzole). Okna so široka in visoka, s stebriči razdeljena v več oddelkov in ozaljšana s krogovičjem ali mrežovino (Maasswerk). Značilen okrasek gotskih stavb so tudi mali četverokotni stolpiči, s strmo piramidalno streho in križno rožo na vrhu, takozvane fiale, ki jih opažamo pri najrazličnejših stavbnih delih.

V gotskem slogu se je pri nas mnogo zidalo. Lepi spomeniki te vrste na Koroškem so: Gospa Sveta, zidana v sedanji obliki okoli leta 1420., le stolpa sta preostala iz romanske dobe, župna cerkev v Beljaku, sv. Lenart v Lavantinski dolini, cerkev nemškega viteškega reda v Brežah, župna cerkev v Velikovcu in Marijina cerkev na Otoku (Maria Wörth). Na Štajerskem je omeniti župno cerkev v Ptuju, nekatera poslopja žičke kartuzije, potem Jurklošter pri Sevnici, kjer so romansko cerkev prezidali v gotskem slogu, župnijske cerkve v Konjicah in Čadramu, samostanska cerkev v Gornjem gradu, župna cerkev v Ljubnem in še mnogo drugih. Na Kranjskem imamo najlepše gotske stavbe še sedaj ohranjene, namreč samostansko cerkev sv. Trojice v Pleterjah iz leta 1420., župne cerkve v Št. Rupertu, Kranju, Škofji Loki, Radovljici, Kranjski gori in Novem mestu; podružnice Sv. Primož nad Kamnikom, sv. Janez ob Bohinjskem jezeru, Gosteče, Suha, Krtina pri Dobu. Najpoznejši gotski stavbi na Kranjskem sta bili v podružnici v Crngrobu pri Škofji Loki (1520) in v Dvoru pri Polhovem gradcu (1544).

Posebno živahna doba cerkvenega stavbarstva je bila pri nas ob koncu 15. stoletja. Vzrok so bili roparski pohodi Turkov, ki so puščali za seboj pogorišča in razvaline. S čudovito vztrajnostjo je ljudstvo zopet in zopet zgradilo podrte in pogorele božje hrame, kakor da je hotelo z njimi pokazati pred svetom, da krščanska vera še ni podlegla turškemu polumescu. Pa tudi cela vrsta novih cerkvâ je bilo zgrajenih v tistih časih, ki so preveč mnogoštevilne, da bi jih mogli tu našteti.

Imena staviteljev so nam večinoma neznana, le par domačih umetnikov je zabeleženih. Med beneškimi Slovenci je postavil nekaj cerkvâ „mojster Andrej“ iz Loke, čegar spomin še ohranjuje kamenita plošča v cerkvi sv. Ivana v Landarju z napisom: „maister Andre von Lack anno 1477“. Cerkev v Crngrobu je postavil Ločan „mojster Jurko“. Iz pogodbe, ki jo je sklenil leta 1520. z loškim gospodstvom in mestno občino, spoznamo, da se je zavezal pričeti stavbo meseca aprila leta 1521. in jo v treh letih dokončati. Med tem časom ne sme zapustiti loškega okraja razun v nujnih zadevah za 10 do 12 dni. Za zidavo prezbiterija (duhovniškega kora) in stolpa dobi 700 goldinarjev in ne sme več tirjati. Ako se te pogodbe ne drži, zapade



Cerkev v Crngrobu. (Notranjščina.)

s svojim imetjem in življenjem loškemu gospodstvu. Mestno cerkev v Škofji Loki je sezidal Kranjec Junaver (ne Kunaver, kakor se navadno piše), podružnico v Praprečah pri Brdu Štefan Steinmetzer,

cerkev v Dvoru Gregor Ruckenstein, škofijski dvorec v Ljubljani mojster Avguštin Černe.

Skoraj vse gotske cerkve so bile okrašene s slikami (freskami). Na stenah so bile navadno skupine iz življenja Kristusovega, Marije Device in apostolov, ali pa slike onih svetnikov, ki jih je ljudstvo kot priprošnjike ali pomočnike v raznih nezgodah in boleznih posebno častilo. Iz ureditve se vidi, da slike niso služile le v kras hiši božji, ampak tudi v pouk ljudstva. Cerkev je bila v srednjem veku središče narodovega življenja. Tu je iskalo ljudstvo pomoči in tolažbe pri svojih zaščitnikih in priprošnjikih, ki jih je videlo naslikane na stenah svojih cerkvâ. Ob teh svetopisemskih in svetniških slikah se je učilo vere in kreposti. Zato je služila srednjeveška umetnost pred vsem praktičnim namenom. Ker so si takrat dragocene knjige mogli nabaviti le premožni in učeni ljudje, ljudstvo pa je bilo večinoma nevešče branja in pisanja, zato so jih nadomeščale mnogotere slike na cerkvenih stenah. Cerkev je bila priprostim vernikom slikana biblija ali ilustrirana knjiga, ki mu je stavila pred oči najimenitnejše resnice krščanske vere. Dasiravno so bile te slike zelo preproste in brez prave umetniške vrednosti, so bile vendar velikega pomena za pouk in versko življenje vernikov.

Naj navedem za vzgled le freske na stenah starodavne cerkvice sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru, ki so deloma iz 14., deloma iz 15. stoletja. Tu vidimo prizore iz življenja sv. Janeza Evangelista in Janeza Krstnika. Na stenah okoli altarja so naslikani dvanajsteri apostoli, kot stebri sv. cerkve, ki so jo ustanovili in jo vzdržujejo s svojo vnemo. Pa tudi razni stanovi imajo tu svoje varuhe in priprošnjike. Tu je sv. Barbara, patrona nekdanjih bohinjskih rudokopov in fužinarjev, sv. Lenart, ki so ga častili bohinjski živinorejci, sv. Volbenk, zavetnik pastirjev, drvarjev in čolnarjev. Na zunanji steni pa je velikanska slika sv. Krištofa, katerega so radi upodabljali skoraj na vsaki cerkvi in ga častili kot varuha zoper naglo in nepredvideno smrt. Bila je med ljudstvom razširjena misel, da nihče ne bo umrl tisti dan nagle smrti, ko je videl sliko sv. Krištofa.

Izmed cerkvâ, ki so vsaj deloma do našega časa ohranile svoje freske, je še omeniti: Sv. Primož nad Kamnikom, kjer stenske slike predstavljajo življenje Marijino; posebno je med njimi znamenita „Marija pomočnica v turški sili“, ki je skoraj gotovo delo tujega umetnika. V Žerovnici (župnija Breznica na Gorenjskem) predstavljajo slike prizore iz mučeništva apostolov in spominjajo na koroške in tirolske vzorce. Bogate stenske slikarije še imajo: podružnica sv. Lenarta v Bodeščah (župnija Ribno), sv. Petra nad Begunjami, cerkve v Suhi, na Križni gori, v Gostečah, na Visokem pri Igu, v Dedendolu, na Muljavi, sv. Peter na Vrhu in sv. Jurij pri Igu. V gornjegrajskem okraju so se še ohranile stenske slikarije pri sv. Joštu (župnija Šmartin za Dreto) podobe sv. Krištofa pri sv. Janezu, v Ljubnem, v Solčavi in na Brezju. Zanimivo umetnino iz gotske dobe ima tudi župnijska cerkev v Čadramu na Štajerskem, namreč sliko „Jezusa na Oljski gori“, ki je napravljena na desko in ima še celo prvotni poznogotski okvir z letnico 1497. Napraviti jo je dal tedanji konjiški nadžupnik



Stenske slikarije v cerkvi na Suhi.

Valentin Fabri (menda Kovač ali Kovačič), čegar grb, naklo s kladivom, se nahaja na sliki.

Marsikje se stare stenske slikarije skrivajo pod debelimi plastmi beleža, ki so ga v poznejših časih nanje naložili, misleč, da bodo olepšali cerkev, ako stene enakomerno pobelijo. To le kaže, da so naši ljudje pozneje imeli malo smisla za umetnost in za častitljivost božjih hiš. Kjerkoli se taki ostanki starodavne umetnosti še nahajajo, jih je treba skrbno čuvati in previdno razkriti, da bodo še poznim potomcem pričali o mišljenju in delovanju naših prednikov.

Ako prašamo po imenih naših srednjeveških umetnikov, jih moremo žal le malo navesti. Iz neke listine nemškega viteškega reda poznamo slikarja Werianta, ki je živel v Ljubljani leta 1306. Sredi 15. stoletja nam je ohranjeno ime ljubljanskega slikarja Ivana, ki je bil sin Friderika, slikarja v Beljaku, in je napravil leta 1443. stenske slike v podružnici sv. Nikolaja na Visokem, nekoliko pozneje (1453) pa v podružnici na Muljavi pri Stični. Njegov oče Friderik je preslikal mnogo cerkvâ na Koroškem (na pr. v Milštattu). Zato se ni čuditi, ako je sin na isti način, po istih vzorcih delal na Kranjskem, in se po mnogih naših cerkvah kaže vpliv beljaške slikarske šole. — Iz šole ljubljanskega slikarja Ivana je bil po vsej priliki tudi umetnik, ki je leta 1448. napravil freske v starološki župni cerkvi, ki je sedaj že podrta, in ki je pet let pozneje poslikal stene v Crngrobu. Iz pokvarjenega podpisa se da sklepati, da se je ta umetnik imenoval Bonifacij in je bil morda Ločan po rodu. Način slikarije in uporaba barv kaže, da je bil s slikarjem Ivanom v osebnem stiku, skoraj gotovo njegov učenec. Vpliv tega mojstra se pojavlja tudi pri freskah v Mačah, pri sv. Petru na Vrhu, v Bodeščah, pri sv. Janezu ob Bohinjskem jezeru in v Žerovnici.

Drugih cerkvenih del se nam je le malo ohranilo. Večje gotske cerkve so imele altarje na krila z glavnim kipom v sredi, nad katerim se je dvigal lep nastavek s kipi, stolpiči in baldahinom, manjše cerkve pa le preprosto omarico s kipom dotičnega svetnika. Lep krilni altar je imela stara šenklavška stolnica v Ljubljani, katerega pa so podrli, ko so l. 1705. sezidali novo cerkev. Altar v obliki omarice se je še ohranil v Gostečah (sedaj je v ljubljanskem muzeju). Lepe gotske rezbarije, predstavljajoče prizore iz življenja sv. Heme, imamo v škofijski cerkvi v Krki na Koroškem. Mnogo preprostejša je rezbarija iz Bele Peči, ki predstavlja Marijino smrt in je nekdaj menda služila gotskemu altarju v okrasek. Po vsej priliki je ta umetnina delo skromnega domačega podobarja. Na Štajerskem so se ohranili pri podružnici sv. Jošta (župnija Šmartin za Dreto) ostanki gotskih altarnih nastavkov, ki predstavljajo dogodke iz življenja sv. Erharda in v Čadramu nekateri zanimivi gotski kipi.

Izmed umetnin svetnega značaja, naj omenim tu le staro l j u b l j a n s k o m e s t n o h i š o (rotovž), ki so jo začeli zidati leta 1484. Stala je na mestu sedanjega rotovža. Postavil jo je ljubljanski stavbenik Peter Bezlaj. Iz popisa te zanimive stare stavbe posnamemo, da je bila hiša 12 korakov dolga in bila zidana na močnem podstavku. Na pročelju je upodobil slikar Anton Gerizi (Jerič?) dvanajst Sibil. Med dvema oknoma je bila velika slika „pravičnosti“, katero je predstavljala ženska sedeča na prestolu in obdana od svetovalcev. Na

obeh straneh sta bili naslikani: sodba Salomonova in sodba perzijskega kralja Kambiza, ki ukazuje krivičnega sodnika odreti. Na pročelju so bile tudi še štiri čednosti: zmernost, pravičnost, srčnost in modrost. V zborovalni dvorani je bila naslikana posledna sodba, več portretov cesarjev in cesaric in pogled na mesto Ljubljano. Poseben okrasek je napravil mestni hiši ljubljanski kipar Janez Lipec, namreč dva velika kipa Adama in Eve, ki sta bila postavljena na oglih pročelja. Veljala sta za posebno ljubljansko znamenitost. Valvasor pripoveduje, da je moral vsak tujec, ko je prišel prvič v Ljubljano, iti na rotovž jih poljubit. Zlasti potujoči rokodelci so jima skazovali to čast.

Umetnih del v zlatu in srebru nam iz srednjega veka ni preostalo skoraj nič. Slovenske dežele so jih morale žrtvovati ob času velikih turških navalov. Leta 1526. je dal nadvojvoda Ferdinand popisati vse cerkvene dragocenosti, da se porabijo za deželno brambo ob turških napadih. Z veliko strogostjo so postavljene komisije zasledovale zlate in srebrne cerkvene posode, kipe in dragocene veznine. Vse, kar je bilo pristne kovine, so potem stolkli v kepe, prepeljali v Gradec in prekovali v denar. Le suhi zapisniki še poročajo o naših srednjeveških cerkvenih dragocenostih. — Tako so naši predniki žrtvovali ne le kri in denar, temveč tudi svoje umetnine za svobodo drage domovine.



Marijina smrt. (Bela peč.)



Lesene slovenske hiše.

28. Versko in narodno življenje.

Srednji vek je bil splošno doba živahnega verskega življenja, ki se javlja v mnogoštevilnih pobožnih ustanovah, cerkvenih bratovščinah, božjih potih, raznih socialnih napravah v pomoč revežem, bolnikom in popotnikom.

Pobožne ustanove v povišanje in olepšanje bogočastja so se tekom srednjega veka namnožile do izredno velikega števila. Sem ne spada le zidava cerkvâ in samostanov, ustanovitev stolnih in kolegiatnih kapitljev, raznih beneficijev, temveč tudi notranja oprava cerkvâ, vzdrževanje altarjev, doneski za večno luč, ustanove za slovesne maše ob velikih spominskih dnevih, za obletnice in procesije. Nemogoče je le površno opisati, kar so storili verniki vseh slojev v tem oziru. Prvo mesto med njimi je zavzemalo plemstvo. Ortenburžani, gospodje Ptujski, grofi Celjski, Turjaški, Lambergi, cesar Friderik III. so le nekateri zgledi izmed mnogih. Poleg plemstva je zlasti meščanstvo podpiralo cerkvene namene. Mesta in trgi so imeli najlepše cerkve, najštevilnejšo duhovščino, največ bratovščin in drugih ustanov. Poleg župnikov nahajamo tu vikarje (namestnike župnikov), kapelane in vicekapelane, beneficiate pri raznih kapelah in altariste. Pri ljubljanski stolnici je bilo poleg kanonikov (8—10) in štirih vikarjev še pet beneficiatov. V Kranju so zabeleženi sledeči duhovniki: župnik in njegov vikar, po dva kapelana in vicekapelana, beneficiati v špitalski kapeli, v kostnici na pokopališču, pri altarjih sv. Jurija, sv. Nikolaja, sv. Fabijana in Sebastiana, sv. Rešnjega telesa, sv. Kata-

rine, sv. Ane, sv. Uršule. Mestne občine in zadruge so imele upravo cerkvenih ustanov in beneficijev in so nadzorovale, da so se dolžnosti, ki so bile z njimi združene, vestno opravljale. Pogosto opažamo, da so mestni odbori darovali velike svote za cerkvene namene. Mestna občina v Kranju je leta 1432. ustanovila beneficij sv. Jurija v župni cerkvi, leto pozneje beneficij v hospitalu in v cerkvi sv. Fabiana in Sebastiana. Metliški sodnik Peter in svetovalci so ustanovili l. 1455. v Metliki kaplanijo. Posebno znamenita je ustanova, ki sta jo napravili leta 1495. združeni občini ljubljanska in kranjska v Ahenu. Prosili sta tamošnji stolni kapitelj, naj se pri „slovanskem altarju štirih učenikov“ ustanovi beneficij. Duhovnik, ki bo imel to službo, je dolžan enkrat na teden pri altarju opraviti sv. mašo in slovenskim romarjem deliti sv. zakramente. Pravico predlagati primernega duhovnika, sta si občini sami pridržali. Nabrana je bila že glavnica, ki je dajala 10 renskih goldinarjev obresti na leto in se je imela še povečati. Ahenski stolni kapitelj je zahteval, da se zvišajo letni dohodki beneficiatovi na 40 cekinov in se mu preskrbi tudi primerna hiša. Res se je v naslednjih letih s prostovoljnimi doneski romarjev letna renta zvišala na 39 goldinarjev v zlatu. Prvi beneficiat pri slovanskem altarju je bil Kristijan pl. Elchenrode, katerega sta občini predlagali, ker je bil dovolj zmožen slovenskega jezika.

Velike važnosti za razvoj bogočastja in verskega življenja so bile cerkvene bratovščine. Teh organizacij je bilo v srednjem veku zelo mnogo, ne le pri župnih cerkvah, temveč tudi pri podružnicah. Na njih je večjidel slonelo izvrševanje božje službe, olepšanje altarjev in cerkvâ. Vsaka bratovščina je imela svojo kapelo ali altar; imovitejše tudi svoje duhovnike. Dolžnost družbenikov je bila, skrbeti za opravo in razsvetljavo kapele ali altarja, za mašno obleko in svete posode, za prireditev slovesnih maš in drugih pobožnosti. Bratovski prazniki so se praznovali s shodi in slovesnimi procesijami, katerim je sledil skupni obed. Za umrle člane so se vršile slovesne zadušnice.

Bratovščine so se ustanavljale v proslavo svetnikov, do katerih je imelo ljudstvo posebno zaupanje. Župnijski patron je imel navadno v župniji tako versko družbo (na pr. bratovščino sv. Kancijana v Kranju, sv. Jurija v Loki in Ložu itd.), mnogo jih je bilo tudi ustanovljenih v čast Matere božje, sv. Lenarta, zavetnika poljedelcev in jetnikov, sv. Antona in Boštjana, pomočnikov zoper kugo, in drugih patronov. Posebno se je pričelo češčenje sv. Rešnjega Telesa v 15. stoletju po bratovščinah razširjati. Povod temu gibanju so bili husiti, katerim je bil kelih bojno znamenje in simbol zahteve sv. obhajila pod obema podobama. Njim nasproti so katoličani postavili sv. hostijo kot znamenje svoje vere, da je Kristus pod eno podobo ves pričujoč. Papeža Martin V. in Evgen IV. sta častivcem sv. Rešnjega telesa podelila posebne odpustke. Vsled teh papeževih odlokov se je pričelo živahno gibanje zlasti v avstrijskih deželah, kjer je bil odpor proti husitstvu posebno potreben. Nastalo je mnogo bratovščin, ki so si zastavile namen, gojiti češčenje sv. Rešnjega telesa, skrbeti za sijaj procesij in častno spremstvo, kadar se nese sv. popotnica bolnikom. V ljubljanski stolnici se omenja že leta 1399. krojaška bratovščina

sv. Rešnjega telesa, kar priča, da so bili z verskimi smotri združeni tudi socialni. Cesar Friderik je pri tej bratovščini leta 1444. napravil posebno ustanovo za slovesno prenašanje svete popotnice k bolnikom. Poleg ljubljanske se imenujejo še bratovščine sv. Rešnjega telesa v Kranju, Gornjem gradu, Gorici, Št. Vidu pri Stični, Ribnici, Novem mestu, Metliki in drugod.

Posebno značilen pojav verske gorečnosti v srednjem veku so mnoga božja pota, med katerimi je največ Marijinih. Priljubljeni in mnogoobiskovani sveti kraji v deželi so bili: Mati božja v ljubljanski komendi, ki se omenja že leta 1275. in škapulirska Mati božja pri minoritih (omenjena leta 1444.), Šmarna gora (omenjena l. 1435.), Crngrob pri Škofji Loki, Velesovo, Sv. Primož nad Kamnikom, l. 1397. od papeža Bonifacija IX. z odpustki obdarovan. Lesce so bile že v 11. stoletju sloveča božja pot. Cerkev Matere božje na blejskem otoku ne stoji na kraju templja boginje Žive, kakor veli pripovedka, pač pa je tu stala že v 13. stoletju mala kapela, ki je bila menda lesena. Sredi 15. stoletja so na mestu kapele postavili zidano cerkev. Ljubljanski škof Sigismund Lamberg je 15. decembra 1465 novo stavbo posvetil. Na Koroškem so bili znameniti sveti kraji: Gospa Sveta, grob blažene Heme v Krki, in sv. Domicijana v Milštatu, Mati božja v Podgorju (Maria Elend), Šent Janž v Rožni dolini, kjer je baje nek Turek s sabljo zamahnil nad Marijino podobo in je kri pritekla iz rane in Sveče (Svet'še = Svetišče), kjer so bili Turki čudovito zadržani, ker so se njihovim konjem začele noge vgrezati v zemljo. Leta 1360. se je pričela božja pot na sv. Višarjah, kjer je baje nek pastirček našel v grmovju Marijino podobo, katero so prenesli vrh gore in ji sezidali cerkev. V Logu na Vipavskem je goriški grof Lenart leta 1445. dal sezidati večjo cerkev in nastavil pri njej duhovnika. Postala je kmalu priljubljena božja pot. Na Štajerskem je bila mnogoobiskovana Ptujska gora ali Črna gora, kjer je Bernard III., gospod Ptujski l. 1424. sezidal Marijino cerkev.

Občudovati je zlasti dolga potovanja, ki so jih napravljali naši predniki k svetim krajem v daljne dežele. Razun Čedada in Akvileje so obiskovali v velikem številu posebno Rim. Značilno je, da slovenska beseda „romanje" pomenja prvotno potovanje v Rim. Slovenski romarji so hodili navadno v Trst. Od tu so jih prepeljali tržaški brodarji preko morja v Jakin (Ancona). Obiskali so najprej Loreto potem Rim. Ta romanja pa niso služila le verskim namenom, temveč tudi trgovskim koristim. Na laških tržiščih, zlasti v Sinigaliji, so razpečavali svoje pridelke, platno ali sukno, nakupovali surovino in razne italijanske dragocenosti. Na Bavarskem so obiskovali najbolj Marijino svetišče v Alt-Öttingu in sv. Volbenka. Celo k sv. Jakobu v daljno Kompostelje na Španskem je marsikaterega romarja privedla verska vnema. — Najslavnejša srednjeveška božja pot pa je bila k sv. Trem kraljem v Kelmorajn (Kolin ob Renu) in „Cahe" (Ahen). Po izgledu čeških in ogrskih romarjev so tudi Slovenci najbrže koncem 14. stoletja ustanovili v Ahenu svoj altar, posvečen Materi božji in štirim velikim učenikom latinske cerkve: sv. Ambrožu, Avguštinu, Hieronimu in Gregoriju. L. 1495. sta mestni občini v Ljubljani in Kranju



Jezus na Oljski gori.
(Slika na desko v Čadramu iz l. 1497.)

pri tem altarju ustanovili že omenjeni beneficij sv. Cirila in Metoda. Velika romanja v Kolin in Ahen so se vršila vsako sedmo leto.

Božjepotniki so šli od doma v manjših skupinah že v zgodnji pomladi in se zbirali ob Renu. Med potom so dobili prenočišča v raznih gostinjcih in samostanih. V mestu Andernach so imeli spravljene svoje križe in zastave. Od tu so šli v procesiji do Kolina, kjer je bil 18. maja slovesen vhod. V Kolinu so se mudili šest tednov. Glavno zavetišče Slovencev je bilo v hospitalu (gostinjcu) Ipperwald, kjer je našlo do 160 romarjev hrano in prenočišče, kjer so se pa tudi drugi zbirali, kedar je bilo treba skupnega posvetovanja. Tu so si najprej soglasno izvolili tolmača, ki je imel v imenu romarjev posredovati pri svetnih in cerkvenih oblastih, potem 12 starejših, izkušenih mož, ki so skrbeli za red in nravno življenje popotnikov in razsojevali prepire med njimi. Tolmač je za plačo dobil od kolinske romarske komisije novo obleko in 150 goldinarjev potnine, kar priča, da je bila njegova služba zelo važna in ugledna. Volitev in umeščenje se je vršilo vselej s primerno slovesnostjo. „Ko se je vse lepo in natančno izvršilo, tedaj se po starodavnem običaju in krepostni navadi, po zgledu kralja Davida napravi spoštljiv ples v vesel spomin. Potem gre vsak na svoje mesto in srečno završi svoje dnevno opravilo z večerno molitvijo.“ O romarskem življenju nam podajejo zapisniki gostinjca v Ipperwaldu in drugi kolinski letopisi še marsikatere zanimive podrobnosti. Tako čitamo k letu 1375.: „Na 23. dan meseca maja je prišlo 160 romarjev, ki so bili vsak zvečer v Ipperwaldu pogoščeni, kjer so bile mize postavljene po „Kameneni poti“. Vsak je dobil kos kruha, skledico graha, košček špeha in dvakrat se mu je vrček s pivom napolnil. Tako je šlo do praznika sv. Ivana (kresa), ko smo jih pričeli dvakrat na dan pogoščevati, opoldne in zvečer. Nadzorniki so bili pri vsaki pojedini navzoči ... V sredo ob 7. uri zjutraj so se zunanji romarji zopet zbrali, vsak je dobil kos kruha, rogelj za dva vinarja in čutaro vina. Ko se je to zgodilo, so dobri ljudje in romarji nekaj časa molili zase, za gosposko in vse svoje dobrotnike. Ko so se solznih oči poslovili, so potovali v božjem imenu v Ahen. Vsemogočni, večni Bog naj jih spremlja in jih zopet pripelje nazaj v njihovo domovino; nas pa naj potrdi v dobrem in varuje vsega hudega.“ Zopet drugod čitamo sledeče: „Prišlo je okoli 3000 Ogrov, Čehov, Avstrijcev in drugih romarjev v Kolin, da obiščejo svetišče. Revnim romarjem so dali mnogo denarja ubogajme. Ležali so ob potoku in v vseh hišah ... Nesli so tudi v stolnico, v cerkev Matere božje in k belim gospem (dominikankam?) velike težke sveče, v katere so vtaknili veliko novcev in jih darovali. Nekateri Ogri so pripeljali s seboj velike medvede, dolge kakor konj, ki so plesali v gostilnah in na cesti po taktu godbe.“ Tudi porok se je med romarji vedno nekaj sklenilo, po štiri ali pet. Ženitovanje so obhajali po „navadi slovenskih kmetov“, kar so kolinski meščani posebno radi gledali.

Na praznik sv. Petra in Pavla (29. junija) je bilo slovesno počeščenje velikih relikvij v stolnici. Od tu je vodila romarje pot v „Cahe“, kjer so ostali od 9. do 13. julija in bili pogoščeni od raznih

samostanov. Na povratku v domovino so obiskali še Trier. Potem so se romarske trume razkropile. V letopisih kolinskega mesta so naši romarji večkrat zabeleženi kot „Ogri“ ali „Dunajčani“, ker so bili deloma iz ogrskih, deloma iz avstrijskih dežel. Da so bili pa to ljudje naše narodnosti, spoznamo iz neke knjižice, ki jo je spisal kolinski mestni pisar Feistritzer v porabo pri sprejemu romarjev, in ki obsega razun navodil za njihovo bivanje v Kolinu tudi vprašanja, ki so se zastavila novodošlim popotnikom. Naslov tej knjižici je: „Alt-Wenthen (Wenden) oder Ungarn Ordnungsbüchlein“. Tam čitamo, da so „Ogre“ vprašali na sledeči način: „Ste vi Slovenci?“ Na



Gotski altarni nastavek (Gosteče).

njihov odgovor je treba reči: dobru, dobru, gut. „Od koth ste vi?“ Ko povedo, je treba odgovoriti: Je prau, zhe dobru, ist schon recht. „Kam greste vi?“ Na odgovor se zopet reče: prau, nu dobro, zhe prau, schon gut und recht. In drugod zopet čitamo: „Za Ogre veljajo tisti, ki so doma iz Kranjske, Koroške in Hrvaške in dokaze zato s seboj prineso.“ Ta romanja so trajala tje do leta 1775., ko jih je cesar Jožef II. prepovedal. Veljalo je za pravilo, da mora vsakdo enkrat v življenju videti „sveto mesto Kelmorajn“.

Živo versko življenje se je na zunaj posebno lepo kazalo v mnogih cerkvenih ustanovah, ki so se napravile v podporo siromakov in bolnikov in v splošno javno korist.

Miloščina je bila že izza prvih stoletij krščanstva del cerkvenega bogočastja. Ta naredba se je ohranila tudi v srednjem veku. Od cerkvene desetine se je četrti del izločil v podporo revežev. Tudi od mašnih in drugih pobožnih ustanov so redno siromaki dobivali svoj delež. Včasih so bila ta darila prav izdatna. Ko je grof Herman Celjski leta 1429. v Pletrijah ustanovil obletnico, je določil, naj od ustanove vsako leto dvanajst revežev dobi po eno zimsko suknjo. Enako je ljubljanski meščan Ivan Wernburger, ki je napravil ustanovo za slovesno praznovanje Marijinega spočetja, določil, naj isti dan dobi 12 revežev po eno zimsko suknjo, 300 pa naj se jih obdaruje z denarjem. Pri slovesnostih in mrtvaških opravilih, ki so jih napravljale bratovščine, so bila v navadi darovanja „za učence in reveže".

Veliko je bilo število hospitalov, ki so služili deloma za bolnice, deloma za ubožnice, ali pa so bili gostinjci, namenjeni za sprejemanje revnih popotnikov. Samostani so bili že po svojih redovnih pravilih zavezani, sprejemati in pogoščevati tujce. Nekateri so v ta namen zidali posebna poslopja, tako zajčki kartuzijani, ki so se posebno odlikovali po svoji gostoljubnosti. Na to še sedaj spominja Špitalič pri Konjicah. V Studenicah pri Poljčanah je bil hospital že pred ustanovitvijo samostana. Opatija gornjegrajska je vzdrževala pravo bolnico, ki je imela svoje redne dohodke. Enake ustanove so bile v Vetrinju, Runi (Reun) in drugod. Na Kranjskem so bili trije gostinjci namenjeni revnim popotnikom. Eden je bil v Tuhinjski dolini, na katerega še sedaj spominja ime Špitalič, drugi pod Ljubeljem, tretji pa na prelazu. Onstran Ljubelja, na koroški strani, je bil gostinjec ob dravskem mostu poleg Humberka. Kraj se je nazival „pri krznarjih" (Kožentavra, Kirschenteuer). Malteški red je na kraju sedanje župnije Komenda vzdrževal hospital, ki je bil hkrati ubožnica in bolnica; omenja se že l. 1291. Drugi hospitali so bili večinoma v mestih in trgih. V Ljubljani so ustanovili najstarejši zavod te vrste nemški križarji, in sicer najprej za gobavce. Pozneje se je izpremenil v splošno ubožnico in se je imenoval „hospital Matere božje". V zvezi z njo je bila sirotišnica, katero je akvilejski patriarh leta 1472. priporočil milosrčnosti vernikov in je vsem njenim dobrotnikom naklonil odpustke. Za gobavce in okužence so odločili špital, ki je bil izven mesta, na sedanjem Rožniku. Druga ljubljanska ubožnica, meščanski špital, je bila ustanova ogrske kraljice Elizabete, ki je leta 1345. mesto obdarovala s tem zavodom. Uprava je bila izročena ljubljanskemu magistratu. S špitalom je bila združena kapela sv. Elizabete in beneficij za duhovnika, ki je ondi opravljal božjo službo. Starejši kot ljubljanski zavodi je bil hospital v Kamniku. Ustanovil ga je okoli l. 1228. akvilejski patriarh Bertold s pomočjo svojih dveh bratov in kamniškega župnika Henrika. V 15. stoletju je dobil nekaj ustanov v korist revežem in bolnikom. V Novem mestu je bil hospital „Brezmadežnega spočetja", imenovan tudi hospital sv. Martina, s kapelo in beneficijem. Omenja se leta 1428., ko mu je patriarh Ludovik Teck podelil odpustke. V Kranju je ustanovila hospital sv. Antona in sv. Lenarta plemenita družina Naimhof koncem 14. ali v začetku 15. stoletja. L. 1454. jo je mesto prevzelo v svojo upravo. Krško je

imelo zavod za uboge, še preden je dobilo mestne pravice. Ustanovil ga je župnik Martin Krški, kancelar celjskih grofov in župnik v Laškem trgu okoli leta 1440. Cesar Friderik je leta 1478. ustanovo potrdil. Isti Martin Krški je menda s pomočjo celjskih grofov ustanovil hospital sv. Duha pred Celjem, ki se je pozneje prestavil v mesto. Na Štajerskem se še imenujejo: Marijin hospital v Laškem trgu, hospital sv. Duha v Slovenjem Gradcu, v Mariboru in Ptuju.



Belokranjska hiša.

Poslednjega so ustanovili ptujski gospodje leta 1315. pri cerkvi vseh svetnikov. V Gorici je bil že v 13. stoletju hospital „Matere božje“. Nemški viteški red je vzdrževal enake naprave v Brežah, pri Veliki Nedelji in v Metliki. Metliški špital, ki je v 15. stoletju že precej propadel, je zopet obnovil stotnik Andrej Hohenwart. Grebinjski premonstrati so vzdrževali hospital na Peravi pri Beljaku.

Ta pregled nam kaže, da srednji vek glede na človekoljubje kar nič ni zaostajal za našo dobo, temveč jo v marsičem prekašal. Priča nam pa tudi, da je versko prepričanje imelo veliko ustvarjajočo silo, ki se je izražala v najrazličnejših delih krščanskega usmiljenja. Kako so takrat vsakovrstna javna koristna dela od cerkve dobivala pobudo in pomoč, naj priča še sledeči dogodek: Leta 1454., 1. marca, je izdal akvilejski patriarh Ludovik Scarampo posebno pismo na svojo duhovščino po Kranjskem, naj z besedo in dejanjem vernike vnema, da prispevajo k vzdrževanju in popravljanju lesenega mostu čez Savo pri Kranju, ki ga morajo meščani vzdrževati, ne da bi pobirali kako mitnino ali mostnino, le s prostovoljnimi doneski krščanskih ljudi iz okolice. Ti stroški so zelo visoki, ker je reka zelo dereča, njeno dno mehko in peščeno in večkrat nastopajo povodnji. Kadar pridejo

torej meščani nabirat prispevke za most, naj kristjani radi darujejo, ker most vsem služi in je že v takem stanu, da je nevarno čezenj hoditi. Vsak, kdor bo v ta namen kaj daroval, dobi 100 dni odpustka. Enako so tudi druge naprave socialnega življenja, ki nimajo na videz s cerkvenim delokrogom nikakega stika, prejemale od cerkve in verskega mišljenja ljudstva krepak nagib za svoj razvoj.

* * *

Ozrimo se končno še na vsakdanje ljudsko življenje v srednjem veku!

V prvi vrsti pridejo tu v poštev bivališča, kjer se večjidel razvija družinsko življenje. Grški zgodovinar Prokopij poroča, da so stari Slovani prebivali v revnih raztresenih kočah. Predstavljati si moramo te koče v obliki stožca ali keglja, ki je imel iz protja spleten in z ilovico ometan podstav, na katerem je slonela visoka koničasta slamnata streha. Ko so Slovenci prišli v sedanje alpske pokrajine, so sprejeli od Frankov lesene hiše, ki so se ohranile po mnogih krajih do današnjega dne. Najstarejša oblika teh lesenih stavb je bila hiša z enim samim prostorom, ki je služil hkrati za kuhinjo in bivališče ljudem. Nad njim se je dvigala slamnata streha z odprtino, ki je odvajala dim na prosto. Na te najpreprostejše hiše nas spominjajo „dimnice", ki se še tu in tam nahajajo po južnem Štajerskem in Koroškem. Znaten korak k izpopolnitvi hišne stavbe se je izvršil, ko so vežo z ognjiščem ločili od izbe z leseno ali zidano steno. Kmalu so se pridružili še prostori na drugi strani veže, (shramba, čumnata) in se je tako hiša razdelila v tri glavne dele, ki jih je skoraj povsod lahko poznati. Srednji del hiše (veža ali lopa), v kateri se je prišlo neposredno z dvorišča ali ceste, je služil za kuhinjo. Nad nizkim ognjiščem, ki je bilo navadno sredi veže ali pa pomaknjeno k steni, je visel na verigi bakren kotel, ki se je lahko spuščal višje ali niže, kakor je bilo ravno treba. Stare veže niso imele stropa, temveč videla se je iz njih neposredno slamnata streha, pod katero je viselo po zimi svinjsko meso in klobase, da so se prekadile in posušile. Tudi ni bilo dimnika, ampak si je dim z ognjišča in peči moral poiskati izhoda kjer je hotel, pri vežnih durih in pri linah ali odprtinah podstrešja. Veža je bila nekdaj najpriljubljenejše zbirališče v mrzlih jesenskih in zimskih večerih. Tu se je zbrala družina okoli ognja in posedla po tleh. Tu so se razgovarjali o dnevnem delu, prepevali pesmi, pripovedovali si dnevne novice in pravljice. Izba (prednja hiša) je služila za stanovanje, obednico in spalnico. Najznačilnejši predmet je bila tu velika glinasta peč, ki je imela svoj prostor v kotu pri vratih. Da so bile že v srednjem veku peči v rabi, spoznamo iz urbarijev, ker so po njih številu odmerjali letno davščino v denarju. Hišno opravo si moramo v zgodnjem srednjem veku misliti kar najbolj priprosto. Gotovo takrat še ni bilo lepe javorjeve mize, niti klopi okoli nje, in za posteljo je služila na nizkem lesenem odru ob steni nastlana slama. Jedli so izprva na tleh iz lesenih ali glinastih posod. Za nasteljo je služil tudi mehak posušen

mah, s katerim so zadelovali kote in špranje v izbi. Celo o škofovskem gradu v Loki čitamo, da so mu morali podložniki sobe z mahom obložiti. Hišna okna so bila navadno zelo majhna in so pri lesenih hišah ostala majhna do današnjega dne. Od 13. stoletja naprej se je kakor drugod po srednji Evropi, tudi po naših hišah oprava vedno bolj množila in izboljševala. Ljudje so gledali na večjo udobnost in lepšo zunanjo obliko, ki se pozna še na mnogih domačih izdelkih: na skrinjah, stolih, kolovratih in posodi. Hiše so bile navadno postavljene s širino proti cesti, kamor je dvoje oken nudilo razgled; iz dveh drugih oken se je videlo na dvorišče. Hlev je izprva s hišo vred krila ista streha. Pozneje so bili hlevi od hiše ločeni in tako postavljeni, da so s hišo in skednji vred tvorili zagrajen četverokot.

Pri hišah je bila dolgo le stena ob peči ali ognjišču zidana, vse drugo je bilo leseno. Celo po mestih so bile večinoma lesene, s slamo krite hiše. Ta nemški hišni tip zasledujemo lahko po vsem Štajerskem, Kranjskem in severnem delu Tolminskega. Po južnem delu Goriške, na Krasu in po ostalem Primorskem pa opazujemo italijanski vpliv na hišne stavbe. Tu so nastale kmalu zidane hiše s plitvo streho, ki so bile znotraj skoraj enako urejene, kakor njihove lesene vrstnice.

O najstarejši narodni noši dobimo redke sledove le v staroslovenskih grobovih. Iz njih spoznamo, da so se stari Slovenci nekdaj oblačili v platno, katero so si sami doma tkali. Iz njega so si napravljali hlače in ohlapno dolgo srajco, katero so spuščali prosto preko hlač (tuniko). Po vsej priliki je bila ta noša podobna sedanji belokranjski in hrvaški noši. Nakit so naši predniki posebno ljubili. Moški in ženske so nosili okoli glave platneno obvezo, od katere so ob sencih viseli po dva ali trije srebrni ali bronasti obročki. Roke so bile okrašene s prstani, v katere so bili vdelani stekleni biseri. Premožnejši so imeli na srajcah tudi okrašene zaponke. Kmalu je pri obleki začelo prevladovati sukno. Slovensko kmečko nošo 13. stoletja povzamemo lahko iz popisa slovesnega umeščenja na gosposvetskem polju. Koroški vojvoda, ki je moral nastopiti v slovenski kmečki obleki, je bil opravljen na sledeči način: Imel je hlače in suknjo iz sivega blaga. Poslednja je segala nekoliko čez kolena in bila zadaj z razporki odprta. Na nogah je imel opanke, ki so bile z jermeni dobro privezane, na glavi siv klobuk z vrvico enake barve. Ogrnil se je s preprostim sivim plaščem in vzel v roko palico. Iz tega popisa spoznamo, da je bila že srednjeveška kmečka noša precej taka, kakoršna je bila v navadi za Valvasorjevih časov v 17. stoletju po Kranjskem. Glavni deli so bili: daljša ali krajša vrhnja suknja iz domačega sivkastega blaga (lodna), enake hlače, segajoče do kolen, širokokrajen klobuk in opanke ali lesene coklje na nogah. Žensko nošo 13. stoletja nam opisuje Ulrik Lichtenštanjski. Srečal je namreč na svojem viteškem pohodu blizu Kindberga na Zgornjem Štajerskem Slovenko, ki se je hotela z njim na bojišču meriti. Ta žena je bila preoblečeni vitez Oton Buhovski. Opravo slovenske žene nam pri tej priliki Ulrik tako-le popisuje: „Dve dolgi kiti sta ji viseli doli celo čez sedlo; na sebi je imela „godeže“, kar je obleka slovenskih

žen, a vrh tega še tudi „šapelj“ jako drag in bogat.“ To poročilo nemškega viteza nas spominja na dolgotrajno slovensko navado, da so neomožena dekleta nosile kite viseče preko hrbta, med tem ko so jih zakonske žene spletale okoli glave in si jih tam pritrjevale. „Godeži“ so bile neke vrste vrhnja obleka, „šapelj“ pa je bila obveza za glavo, ki je bila zlasti spredaj na čelu bogato vezena in okrašena. Iz naslednjega stoletja imamo zanimiv popis furlanskega zgodopisca Frančiška di Toppo, ki je ob slovesnem umeščenju patriarha Bertranda leta 1334. videl slovenske noše v Akvileji in jih na sledeč način opisuje: „Prebivalci kraških gora so bili pokriti s temnimi kapami, obšitimi s kožuhovino ali vidrovino in rdečim čopom na vrhu. Nosili so sive jopiče in kratke hlače, ki so bile pod kolenom brez gumb



Gorenjska narodna noša.

in izpod katerih so se kazale rdeče ali višnjeve dolge nogavice. Nekateri so nosili tudi visoke, debele in podkovane škornje, v rokah so držali ali imeli na ramo naslonjeno debelo gorjačo .... Žene s Kranjskega so nosile na glavi belo strjeno ruto, ki je visela doli po hrbtu in del tega zakrivala. Imele so bele ali pa rdeče modrce, krilo obšito z raznobarvnimi trakovi; na nogah pa so nosile čevlje, ki so bili z jermeni dobro zvezani.“ Iz opisa furlanskega zgodopisca ni



Belokranjski svatje.

težko spoznati nošo, ki se je pri kmečkih prebivalcih tržaške okolice z malimi izpremembami ohranila do najnovejšega časa: kratke hlače z razporki ob strani, kratka suknja in kosmata kapa, ki je pač v novejšem času izgubila rdeči čop. Zanimivo pa je, da se že tu pri ženski obleki omenja znamenita „peča“, ki je še dandanes značilen del naše narodne noše. Tudi z raznobarvnimi trakovi obšita krila, beli ali rdeči modrci, ki so obsegali „ošpetelj“ s širokimi nabranimi

rokavi so se od tistih dob podedovali od rodu do rodu in šele najnovejši čas izginjajo med narodom.

Iz vseh navedenih popisov je videti, da je narodna noša skozi mnoga stoletja ohranila skoraj neizpremenjeno obliko. Isto nam izpričuje tudi opis stare slovenske noše, ki ga podaje O. Marko Pohlin v „Kranjski kroniki". Ta znameniti mož je sicer pisal v 18. stoletju, vendar hoče podati sliko noše, ki je bila nekdaj v navadi in „se še semtertja po Kranjskem na kmetih izslediti da". V pokvarjeni slovenščini nam jo tako-le opisuje:

„Kako so se stari Kranjci oblečeni nosili bi morda rad kdo vedel. Hočem toliko, kolikor se pusti iz starih bukev povzeti, postreči. Moški so si po svoji dolgosti kos debelega, nebarvanega, večjidel sivega sukna odmerili na pedi, ali tolikanj kosmatih kož odločili, te skupaj sešili, rokave vstavili in eno suknjo ali kožuh naredili. Premožnejši so tudi lepše suknje iz belega, čedno opranega blaga ali iz barvanim suknom prevlečene plašče večjidel le čez ramo nosili. Na enak način, kakor suknje iz blaga, so si tudi kmetje iz hodničnega platna, gospodje iz tančice pustili svoje srajce delati. S širokim zeleno-pisanem ali okovanem pasom iz sukna ali z rdečim ali plavim pasom iz „žnor" so se črez sredo prepasavali. Dve poli platna ali mehko ustrojene jirhovine so vsacega posebej skupaj sešili in hlače do peta, gospodje, ki so kratke škorenjce obuvali, tudi hlače iz sukna do kolen dolge, si delati storili. Kolikor košatejše hlače je kdo nosil, toliko zaljši je bil. Glavo je pokrivala kosmata kapa, pa tudi iz vrvic ali slame umetno spleten klobuk. Njihova obutev je bil usnjen podplat, z luknjicami ob kraju, ki je bil na nogo s suknom ali židanim blagom podloženo, z jermeni pritrjen. Eni so tudi lesene coklje nosili. Čez ramo so imeli torbico, vsak za svojo potrebo na jermenu; v rokah pa so palico ali šibo držati vajeni bili. — Stara ženska noša pa je bila taka: Krila in janke so imele za ofert s židanim modrcom in predpasnikom iz platna. Ravnotako tudi naložen, okoli vratu zapet, na ramah in na koncu rokavov pri zakonskih za praznik s črno, pri dekletih z rdečo, plavo ali zeleno prejo, na prsih z dvemi ali tremi zaponkami nataknjen ošpetelj. Gosposke so koravde ali zlate dnarce okoli vratu nosile, kakor tudi srebrn, preproste pa le okovan usnjat pas imele, od katerega je na jermenu nožič ali ključ od njih skrinje doli visel. Po vrhu so časih svoj, z belimi trakovi obšit kožuh, ali pa z barvanimi trakovi obšito jopo oblekle. Dekleta so večjidel in zlasti doma le gologlave s spletenimi kitami, žene pa v svitek nabranimi, in z iglo vrh glave zataknjenimi lasmi hodile, sicer pa tudi s platneno, dobro nabrano in lepo, čez sredo ločeno avbo, tudi s kosmato kapo ali pa s špicami obšito, včasih tudi pisano pečo pokrite. Teh deklet čelo je krasil z zlatom vezen šapelj, njih roke pa prstani s steklenim očesom, po dva ali trije na enem prstu. Več prstanov, več štimanja! Prav tako so si tudi v kitah, prejo iz volne ali svile med lase vtikale. Noge so obuvale v ustrojene, iz jagenjčkovih kož narejene in pisane štibale, ali če so svoje nabrane, večjidel rdeče nogavice obuvale, so tudi svoje črne čevlje z veliko rdečo, čez preveze položeno zaviho, natikovale. Večjidel pa so možje kakor

žene bose hodile. Proti dežju so žene svoj život in obleko z eno rjuho, možje pa s plaščem iz ličja narejenim varovali, da niso mokri postali. V roki so ženske en robec ali ruto, ne za vsekovati (to tedaj še ni v navadi blo), ampak za štimanja voljo nosile . . .“

Oče Marko Pohlin je pri svojem popisovanju seveda strnil starejšo nošo z mnogimi novostimi, ki so se šele v 16. in 17. stoletju pri nas udomačile. Vse to prestavlja v davne čase, celo v rimsko dobo nazaj. Vendar se da iz njegovega opisa, ako ga primerjamo z drugimi poročili, lahko posneti, kakšna je bila primeroma noša naših prednikov proti koncu srednjega veka. Značilno je, da vsi poročevalci omenjajo debelo palico ali gorjačo kot zvesto spremljevalko slovenskega kmeta. Že koroški vojvoda jo je pri umeščenju držal v roki. In od takrat je ostala značilno znamenje do Valvasorjevih časov, ki pri popisovanju noše vedno pripominja, da možje vedno nosijo močne drenove palice in celo obširno razlaga, kako si jih pripravljajo.



Ženitovanjska pogača.

Drugih podatkov o ljudskem življenju v srednjem veku imamo le malo. V zvezi s tem, kar čitamo o ljubezni našega ljudstva do petja in godbe, je poročilo, da so imeli Slovenci svoj narodni ples, ki so ga plesali ob enakomerni melodiji preproste dude ali meha (Dudelsack), ki se je sedaj le še med kraškimi Čiči deloma ohranil. Nemški pesnik Seifried Helbling pravi namreč v neki pesmi iz 13. stoletja („der junge Luzidarius“): „Zu Kraine sind wir gebeten — dass wir den windischen tretten — nach der Blatterpfifen“ (Na Kranjskem so nas prosili, da plešemo slovenski ples, po taktu dude). Mlado ljudstvo je navadno rajalo pojoč v zboru okoli častitljive lipe pred cerkvijo ali pred gradom, meščani so imeli na trgih svoja javna zabavišča. O Ljubljančanih zvemo iz starih zapiskov, da so se shajali ob vodnjaku na Starem trgu in se zabavali ob glasovih strun in piščalk „s spoštljivim plesom“. Celo pobožni kolinski romarji so napravili v tujem mestu „spoštljiv raj po izgledu kralja Davida“.

Značaj slovenskega ljudstva proti koncu srednjega veka je najbolje pogodil čedadski zgodovinar Mark Anton Nicoletti. Popisal je življenje patriarha Filipa d' Alençon (1381—1387) in se ob tej priliki

spominja tudi njegovih slovenskih podložnikov. Njegove besede veljajo sicer neposredno o Tolmincih, vendar jih smemo splošno obrniti na tedanje slovensko ljudstvo. Poročilo se glasi tako: „Tolminci so preprosti in pobožni, svojim predstojnikom so pokorno vdani, zdržujejo se prepirov, vendar branijo z vnemo svojo čast in ne odpuste žalitve, ako niso dobili postavnega zadoščenja. Drže se z vso stanovitnostjo svojih navad, vedno se oblačijo v isto obleko in se ne ravnajo po španski, nemški ali francoski modi, kakor se oblači vsa Italija. Žive se od živinoreje, ker imajo mnogo pašnikov, in od svojih poljskih pridelkov. Premožnejši so večjidel skopi in zelo štedljivi, tako doma kakor proti tujcem, vendar se ob gotovih prilikah ne boje stroškov. Kadar se njihove hčere omože, jim dajo za doto nekaj glav živine in zraven še en „groš“ (po naše 8—10 kron). Ali k temu dobi nevesta še mnogo darov od sorodnikov in svatov pri ženitovanju. Po bogati pojedini, polni mastnih jedi, kakoršne ukazuje navada, se postavi na mizo velika pogača, kamor mečejo kmetje za stavo večje ali manjše svote denarja, kakor je kdo bolj ali manj premožen, ali pa kakor se kdo hoče izkazati. Tistega, ki je posebno radodaren, navzoči pohvalijo z glasnim ploskanjem. V znamenje zmage v tej tekmi radodarnosti in ljubezni nesejo domov že omenjeni kruh. Tudi so zelo praznoverni in mnogo drže na vraže. Zato se nevesta v spremstvu žen na eni strani in ženin s svojimi tovariši na drugi strani vračajo od poroke na ženinov dom v hitrem teku med vednim vpitjem, mahajo z golimi meči po zraku in klatijo veje z dreves in se ne poslužujejo navadne poti, ampak gredo kar čez polje in druge nenavadne kraje, kakor da bi hoteli prepoditi zle duhove, ki bi utegnili zakonu škodovati. Imajo tudi navado v svojem jeziku na razne načine peti hvalne pesmi o Kristusu, o svetnikih, o Matjažu, ogrskem kralju in drugih znamenitih junakih svojega naroda.“

Tu imamo ohranjenih nekaj značilnih potez iz tedanjih ženitovanjskih običajev, med katerimi ima veliko vlogo ženitovanjska pogača, in slovesno spremljanje neveste na ženinov dom. Zvemo pa tudi, kakšen praznoveren pomen je imelo izprva vriskanje, hrumeča godba in streljanje pri poročnih slovesnostih. Eno lastnost po pravici tuji zgodopisec posebno poudarja pri našem ljudstvu, to je ljubezen do svojih starodavnih navad, do rodne zemlje in svojega jezika. Ta žilava vztrajnost, ki se ni podvrgla tujemu vplivu, ampak zvesto čuvala očetovsko dediščino, je ohranila naš narod sredi mnogih bojev srednjega veka.

Konec drugega dela.

(Zgodovinski viri in uporabljene knjige bodo navedene v zadnjem zvezku „Zgodovine“.)

Tretji del.

Novi vek.



I. Luteranstvo in cerkvena reforma med Slovenci.





Kolajna v spomin ljubljanskega prošta Arnolda iz Brucka, dvornega glasbenika cesarja Ferdinanda.

1. Habsburžani pridobe češke, ogrske in hrvatske dežele.

Leto 1519., smrtno leto cesarja Maksimilijana, pomenja v mnogem oziru začetek nove dobe, ne le zato, ker se je takrat pričel na Nemškem verski razkol, ki je vtisnil 16. stoletju značilno znamenje hudih verskih bojev, temveč pred vsem zaradi važnih političnih izpremememb, ki so se zgodile po Maksimilijanovi smrti. Med tem, ko sta pod cesarjem Friderikom III. oblast in posest Avstrije skoraj popolnoma razpadli, opažamo pod njegovim naslednikom Maksimilijanom vzlic mnogoterim zunanjim in notranjim bojem vedno naraščajočo moč habsburške hiše. Pridobitev Goriške, Burgundije, Španije, z njo Neaplja, Sicilije in novonajdene Amerike označujejo to pot proti višku svetovne oblasti. Vsem tem deželam razun Goriške so sicer pozneje vladali španski Habsburžani, ki so se odcepili od avstrijske linije, vendar je modri Maksimilijan zasnoval tudi za Avstrijo dalekosežne načrte, ki so se uresničili še le po njegovi smrti s pridobitvijo ogrskih, hrvaških in čeških dežel.

Cesar Maksimilijan je bil odredil, da v slučaju njegove smrti prevzame začasno vlado v notranjeavstrijskih deželah na Dunaju poslujoči „regiment“ ali osrednja vlada, katero je bil sam sestavil iz nekaterih zaupnih mož, in sicer tako dolgo, dokler ne bi njegova dediča Karol in Ferdinand drugače poskrbela. Med člani vlade najdemo tudi naša dva rojaka: dunajskega škofa Jurija Slatkonjo in tržaškega škofa Petra Bonoma. Deželni stanovi pa niso hoteli o „regimentu“ nič slišati. Bili so mnenja, da imata nova vladarja še le

tedaj pravico izvrševati svojo oblast, ko sta s prisego potrdila deželne pravice in svoboščine, med tem pa naj stanovi sami skrbe za upravo javnih zadev. Nižjeavstrijski deželni zbor je „regimentu“ kratkomalo odpovedal pokorščino. Kranjski deželni zbor se sicer ni upal kaj takega storiti, vendar so njegovi sklepi v bistvu merili na isti cilj. Stanovi so se polastili uprave cesarskih posestev, odredili vse potrebno za obrambo dežele in imenovali nekaj poslancev za skupni deželni zbor, ki se je imel sniti v Brucku ob Muri. Enake sklepe so napravili Štajerci in Korošci. Dne 13. marca 1519 so se poslanci notranjeavstrijskih dežel sešli z onimi iz Spodnje in Gornje Avstrije in iz Tirolskega v Brucku. Tu se je razpravljalo o enotni organizaciji deželne brambe, o pomožnih četah, ki so se imele poslati ogrskemu kralju, o poslanstvih k Hrvatom in Benečanom za sporazumno postopanje in dobro sosedstvo, o kovanju novcev in sploh o rešitvi vseh javnih zadev, ki so sicer spadale v delokrog vladarjev. Tu se prvič jasno pokaže, koliko oblast so si prisvajali stanovi pri vladi dežele. Hoteli so ob medvladju sami odločevati o vseh strokah deželne uprave in pred poklonitvijo novemu vladarju narekovati pogoje, pod katerimi bi bili voljni, priznati njegovo oblast. Zato se ni čuditi, da je prišlo že sedaj do nasprotstva med vladarji in stanovi, ki se je tekom 16. stoletja ob hudih verskih bojih še poostrilo.

Dediča avstrijskih dežel, brata Karol in Ferdinand, sta tedaj bivala izven avstrijskih dežel, prvi na Španskem, drugi v Belgiji. Splošni deželni zbor v Brucku je sklenil, da gre posebno, poslanstvo, sestavljeno iz zastopnikov vseh avstrijskih dežel, k starejšemu bratu Karolu na Špansko, da opraviči postopanje stanov in se dogovori z njim glede poklonitve. Kranjski stanovi so izvolili v to poslanstvo: Trojana Turjaškega, viteza Jurija Schnitzenpauma in Nikolaja pl. Turna; koroški stanovi so poslali na Špansko Ivana Ungnada in Ivana s Silberberga, Štajerci Sigismunda pl. Herberštajna in Ivana Hofmana. Koncem junija se je poslanstvo sešlo v Beljaku in potem odpotovalo preko Pontebe, Benetk, Ferare, Florence v Rim in Neapelj. Tu so se vkrcali na ladje, a še le po mnogih nezgodah in prestanem hudem viharju so 3. novembra dospeli v Barcelono.

Kranjski poslanci so podali deželnim stanovom obširno poročilo o svojem potovanju, ki je zanimiva priča tedanjih kulturnih razmer. Naj tu omenim nekatere posameznosti.

V Benetkah je sprejelo poslanstvo v imenu republike dvanajst odličnih beneških plemičev in jih spremilo v prenočišče k sv. Juriju. Drugi dan je bil slovesen sprejem pri dožetu in beneškem senatu. Pokazali so jim svojo zakladnico in jih bogato pogostili. Enako so bili sprejeti v Padovi, Ferari, Bolonji. V Rimu jim je cesarski poslanik izprosil avdijenco pri papežu Leonu X. V Neaplju so se pogodili z nekim posestnikom ladij, da jih preko Sardinije prepelje na Špansko. Plačali so mu za prevoz 400 cekinov. Veter in vreme sta jim bila zelo nasprotna. Več tednov so morali čakati pri Sardiniji na odprtem morju ugodnega vetra. Komaj pa so zapustili sardinsko obrežje, že je nastal močen vihar, ki jih je vrgel proti otoku Minorki. „Vsi mornarji so že obupali in se pripravljali za plavanje. Klicali

so Boga in našo ljubo Gospo iz Monserata na pomoč, ki jih je res čudežno rešila.“ Tudi nadaljna pot ni bila brez mnogih zamud in



Cesar Karol V.
(Po Tizianovi sliki v dunajskem dvornem muzeju.)

težav. Skoraj tri mesece so porabili za prevoz iz Neaplja na Špansko, kjer so se izkrcali 3. novembra.

Sprejem na kraljevem dvoru ni bil posebno milostljiv. Nižje-avstrijski poslanec Siebenbürger je govoril precej oblastno in žaljivo.

Karolov kancelar Gattinara je v cesarjevem imenu odgovoril in grajal postopanje deželnih stanov, ker niso hoteli priznati oblasti od Maksimilijana postavljenega „regimenta“ in samovoljno posegali v vladarjev delokrog. Bivanje v Barceloni se je zavleklo skoraj do Božiča. Dne 16. decembra so bili poslanci pri cesarju Karolu zadnjikrat v avdijenci, potem so se vrnili po kopnem preko Francoske in Italije proti domu. Karol je med tem imenoval posebno komisijo, sestavljeno iz duhovskih in svetnih veljakov, ki je v letu 1520. potovala po vseh avstrijskih deželah in v njegovem imenu sprejemala poklonitev deželnih stanov. Kranjci so se nekaj časa branili, češ, da mora preje vladar s prisego potrditi pravice dežele. Toda na odločno cesarjevo zahtevo so se vdali in slovesna poklonitev se je izvršila 11. julija istega leta.

Habsburške dežele so izza časa cesarja Maksimilijana preveč narasle po številu in obsegu, bile so tudi preveč različne po jeziku in navadah, da bi jim mogel gospodovati en sam vladar. Že cesar Maksimilijan je hotel avstrijske dežele združiti v kraljevino in Ferdinanda povzdigniti v kralja. Karol je to namero izvršil. S pogodbo, sklenjeno v Wormsu 8. aprila l. 1521., je prepustil bratu Ferdinandu Gorenjo in Dolenjo Avstrijo, Štajersko, Koroško, Goriško in Kranjsko. Vendar poslednje ne v celem obsegu. Slovenska krajina, Istra, Kras s Trstom in Reko so se imele kot posebna skupina združiti s španskimi posestvi v Italiji, Milanom in Neapljem. Ta združitev bi bila imela usodne posledice za naše dežele. Zato so deželni stanovi odločno proti njej ugovarjali. Ko je nadvojvoda Ferdinand leta 1521. sklical deželni zbor v Ljubljano, da sprejme poklonitev stanov, so ti izjavili, da morajo preje vsi odtrgani deli Kranjske: Slovenska krajina, Istra, Kras s Trstom in Reko, biti z njo zopet združeni, preden morejo novemu deželnemu knezu obljubiti pokorščino. Ta odločen nastop je pomagal. V novi delitveni pogodbi, ki sta jo brata sklenila 30. januarja leta 1522. v Bruselju, so bili vsi omenjeni deli zopet vtelešeni Kranjski. Za stanove je bila poslej bruseljska pogodba postavni temelj, na katerega so se opirali, ko so zahtevali, da tudi Trst prevzame naklade in bremena dežele Kranjske, kateri pripada.

Kmalu po sklenjeni pogodbi je prišel Ferdinand v Avstrijo, da prevzame vlado svojih dežel. Najprej se je podal v Dunajsko Novo mesto, kjer je poseben sodni dvor pod nadvojvodovim predsedstvom preiskoval prepir med starim in novim „regimentom“. Osem upornih Dunajčanov, ki niso hoteli priznati oblasti prejšnje vlade, je bilo na smrt obsojenih. Iz Avstrije je odšel Ferdinand na Tirolsko in se nastanil v Innsbrucku. Bil je takrat visok, suh mož, bledega obraza, zelo ponosen in poln velikih načrtov. Njegova vlada je bila za Avstrijo v mnogem oziru velepomenljiva. O vojskah s Turki in o pričetkih luteranstva hočem pozneje razpravljati. Tu naj omenim le nov kmečki upor in pridobitev ogrsko-hrvaških dežel.



Komaj so se polegli valovi velikega kmečkega punta l. 1515., že je začelo med kmeti iznova vreti. Iskro upora so zanetili to pot Lutrovi nauki o „evangeljski prostosti“ in „svobodi krščanskega

človeka". Njegovi predikanti so bili marsikje voditelji upornih kmetov. Tudi v zahtevah, ki so jih uporniki stavili, se pojavlja vpliv nove vere. Zahtevali so prostost od tlake, letnih davščin in cerkvene desetine, odpravo gradov, samostanov in škofij, prosto uporabo gozdov, pašnikov in voda, svobodno oznanovanje „čistega evangelija", svobodno volitev župnikov itd. Merili so torej na popolni politični, verski in socialni prevrat. Središče tega kmečkega upora ni bilo v naših avstrijskih deželah, temveč na južnem Švabskem, kjer so se tudi izvojevali glavni boji med gospodo in podložniki. Vendar so valovi tega gibanja segli tudi v naše obližje.

Iz Švabskega se je razširil kmečki upor najpreje po Tirolskem, kjer so kmetje napadli mesto Briksen, opustošili hiše plemičev in duhovnikov in oplenili samostan Neustift. Tudi v Pustriški dolini, okoli Bolcana in Merana je izbruhnil upor. Na Solnograškem so se dvignili kmetje in rudarji v Gaštanjski dolini, drli z vojsko proti glavnemu mestu in oblegali nadškofa Mateja Langa v trdnjavi Hohensalzburg. Ferdinandu se je posrečilo Tirolsko pomiriti s tem, da je izdal nov deželni red, s katerim so se odpravile marsikatere davščine in robote, toda v italijanskem delu dežele je bil upor šele po mnogih krvavih bojih in strašnih kaznih zadušen. Komaj se je posrečilo v eni deželi napraviti mir in red, vzplamtel je „punt" že v drugi. Na Gornjem Avstrijskem in Štajerskem so bila ugodna tla. Med tem, ko so se v Innsbrucku pogajali, so že bili plat zvona po štajerskih in avstrijskih vaseh. Povsod so zgrabili kmetje in rudarji za sulice, cepce, vile, kose in se združili v „krščanski punt". Okoli Schladminga in Admonta je bil upor najhujši. Ljubljanski škof Krištof Ravbar, ki je bil takrat upravitelj admontskega samostana, je ukazal vse samostanske dragocenosti spraviti na utrjen grad Galenstein. Sam pa je z močno četo zastavil pri neki soteski dohod upornim rudarjem. Vendar se je upornikom posrečilo prodreti skozi Ravbarjeve vrste, polastiti se opatije in jo opleniti. Duhovniki so morali bežati. Štajerski stanovi so poslali proti razdivjanim kmečkim četam svojega deželnega glavarja Sigismunda Dietrichštajna, ki je bil pa vsled bolehnosti nesposoben za poveljništvo. Uporniki ga pri Schladmingu napadejo, njegove čete razkrope, njega samega pa ujamejo. Šele grofu Nikolaju Salmu, ki je z vojsko notranje-avstrijskih deželnih stanov prišel na pomoč, se je posrečilo kmečko vojsko premagati. Mesto Schladming je bilo popolnoma razdejano, voditelji kmečke vojske na smrt obsojeni, njihove hiše porušene, vsem upornim krajem je bila naložena globa.

Zdelo se je, da bode nemško kmečko gibanje našlo odmev tudi po naših dolinah in vaseh. Tudi med kranjskimi kmeti je začelo vreti in razširjale so se med njimi enake zahteve, kakor so jih stavili uporniki na Švabskem. Toda do prelivanja krvi ni prišlo. Deželni glavar Jožef Lamberg je hitro zbral v Kranju 300 oboroženih konjenikov in upor v kali zadušil. Da je bil položaj precej nevaren, spoznamo iz poročila, ki so ga podali kranjski poslanci na državnem zboru v Avgsburgu nadvojvodu Ferdinandu. V njem pravijo, da je upor sicer začasno zadušen, vendar je pričakovati, da razdivjani kmetje

ne bodo preje jenjali, dokler ne pripravijo vladarja ob moč in oblast, plemstvo in duhovščino pa ob življenje in imetje. Zato naj deželni knez skrbi, da bodo prihodnje leto oborožene čete pripravljene za pomoč, ako bi se upor ponovil. Vojske zoper uporne kmete in rudarje na Zgornjem Štajerskem so se udeležili tudi kranjski in koroški



Cesar Ferdinand I.
(Po sliki v dunajskem dvornem muzeju.)

stanovi. Kranjci so poslali tja oboroženo četo konjenikov in suličarjev pod vodstvom Gašperja Ravbarja, Ivana Kacijanarja in Franca Tannhausena, ki pa ni imela posebne sreče. Gašpar Ravbar je bil ujet in



Kraljica Ana, soproga Ferdinandova.
(Po sliki v dunajskem dvornem muzeju.)

obglavljen, njegove čete razkropljene. Kranjska je zahtevala od solnograškega nadškofa kot odškodnino za dovoljeno pomoč 5000 goldinarjev, vendar jih ni dobila nikdar izplačanih.

Naslednje leto 1526. je bilo za Avstrijo velepomenljivo. Prineslo je nadvojvodu Ferdinandu tri nove krone: ogrsko, hrvaško in češko. Mladi kralj Ludovik II., iz rodu poljskih Jagelovičev, ki je vladal omenjenim trem kraljevinam, je obležal po krvavi bitki s Solimanom pri Mohaču mrtev na bojnem polju. Po dedni pogodbi, sklenjeni med Habsburžani in Jageloviči, je imel nadvojvoda Ferdinand, soprog Ludovikove sestre Ane, pravico do nasledstva. Na Češkem se je Ferdinandu posrečilo brez posebnih težav uveljaviti svoje pravice. Čehi so se sicer trdo držali načela, da imajo pravico voliti svojega kralja, toda volilni odbor se je na skrivnem pogajal s Ferdinandovimi zaupniki in pri volitvi dne 26. oktobra je dobil Ferdinand vse glasove. Češke velikaše je pridobil deloma s privilegiji, deloma z denarjem. Že v začetku leta 1527. (24. februarja) se je vršilo v Pragi slovesno kronanje.

Manj ugodno so se razvijale stvari na Ogrskem in Hrvaškem. Na Ogrskem so se držali magnati, skoraj vsi cerkveni knezi in nižje plemstvo erdeljskega vojvoda Ivana Zapolja in sklicevali na odlok državnega zbora iz leta 1505., po katerem je bilo tujcem zabranjeno zasesti ogrski prestol. Ferdinand se je izprva skušal pogajati z narodno stranko Zapoljevo in doseči mirno poravnavo. Kot posredovalce in nadvojvodove zaupnike nahajamo pri teh obravnavah opetovano odlične plemiče iz naših slovenskih dežel. Na sestanku slavonskih in ogrskih velikašev v Požunu (18. novembra 1526) sta zagovarjala Ferdinandove pravice ljubljanski stolni dekan Jurij Kreutzer in Erazem Dornberški. Ko so Zapoljevci sklicali državni zbor v Stolni Beligrad, da volijo novega kralja, je Ferdinand poslal tja svoje zastopnike Sigismunda Višnjegorskega (Weichselberger), Marka Becka in Filipa Breuerja. Toda ogrsko plemstvo je bilo na Ferdinanda tako razsrjeno, da je začelo pretiti njegovim poslancem. Morali so kar najhitreje zbor zapustiti, da so odnesli življenje. Soglasno je bil Ivan Zapolja izvoljen za ogrskega kralja in slovesno kronan (11. novembra). Z njim so potegnili tudi nekateri slavonski plemiči, katerim sta načelovala knez Krsto Frankopan in zagrebški škof Simon Erdedi. Med tem se je na Ogrskem začela gibati tudi avstrijska stranka, kateri je načelovala kraljica-vdova Marija Avstrijska. Njeni svetovalci so bili: ogrski palatin Štefan Batory, ljubljanski škof Krištof Ravbar, plemiči Jurij Herberštajn, Erazem Dornberški in Štefan Pemflinger. Zapolja je hotel prestolno vprašanje rešiti na ta način, da je ponudil kraljici-vdovi ženitev, toda ponosna Habsburžanka ga je kratko zavrnila, češ, da noče biti izdajica svojega brata, ki je prisegel, da hoče za ogrsko krono živeti in umreti. Palatin Batory, ki je po ogrski postavi imel edini pravico, sklicati državni zbor v slučaju, da je bil prestol izpraznjen, je zbral Ferdinandu vdane ogrske stanove v Požunu (16. decembra). Razun maloštevilnih plemičev in dveh škofov so bili tu zastopani le Saksonci z Erdeljskega pod grofom Pemflingerjem in nemško mestno prebivalstvo iz severne Ogrske. Volilni zbor je imel

svoje shode v frančiškanski cerkvi. Palatin Štefan Batory je opozarjal v uvodnem govoru na žalostne razmere v ogrski državi, kateri preti divji Turek, in ki je vzlic strašni nevarnosti razdeljena v razne stranke. Opominjal je stanove, naj izvolijo takega kralja, ki bode mogel zemljo braniti pred Turki in ji zaceliti hude rane. Slednjič je priporočil Ferdinanda kot takega vladarja. Škof Krištof Ravbar, ki je načeloval Ferdinandovim poslancem, je izjavil v imenu nadvojvodovem: „Naš gospodar bode branil Ogrsko ne le s svojo lastno močjo, temveč tudi s silami, ki mu jih bodo poslali v pomoč nemški cesar, nemški knezi in drugi njegovi rojaki. Trdno je sklenil, da za vaš blagor žrtvuje svoje imetje, svojo osebo, svoje življenje in svojo kri. Kot zetu kralja Vladislava in na podlagi dogovorov, sklenjenih od njegovega pradeda Friderika in deda Maksimilijana imel bi popolno pravico, da zahteva ogrsko krono in da se dvigne z orožjem nad vojvoda, ki si jo prisvaja; toda on noče prelivati krščanske krvi, in najmanj krvi Ogrov, ki se že toliko časa hrabro bore za krščansko vero. Zato ni mislil nikoli z vojsko iti nad nje, temveč pričakuje njihovega priznanja in izvolitve.“



Kraljica Marija Ogrska, soproga Ludovika II.

Nato so ogrski zagovorniki kraljice Marije poudarjali, da je Ferdinand soprog Ane, potomkinje starih ogrskih kraljev, in zboru predlagali, naj ga po ženskem nasledstvenem pravu prizna za kralja. Izvolitev Ivana Zapolja je bila proglašena za neveljavno, ker volilnega shoda v Stolnem Belemgradu ni sklical palatin; potem so vsi navzoči soglasno oklicali Ferdinanda za kralja ogrskega. Slovesno zvonenje in pokanje topov je naznanjalo ljudstvu, da je Habsburžan zasedel ogrski prestol. Kronanje se ni moglo izvršiti, ker je bila krona sv. Štefana v rokah Ferdinandovega tekmeca, Ivana Zapolja. Orožje je moralo odločiti med dvema kraljema.

Največjega pomena za daljni razvoj ogrskih razmer so bili dogodki na Hrvaškem. Hrvati so se bili leta 1102., po smrti zadnjega svojega narodnega vladarja Zvonimira, na podlagi pisane pogodbe, sklenjene z ogrskim kraljem Kolomanom, pridružili kroni sv. Štefana in priznavali oblast ogrskih kraljev nad troedino kraljevino. Ko je z Ludovikom II. izumrla dinastija ogrskih kraljev, so smatrali Hrvati, da je pogodba z Ogrsko porušena in si prisvajali pravico, da samostojno odločujejo glede prestolonasledstva. Marsikaj jih je nagibalo na avstrijsko stran. Že za časa celjskih grofov so družile Slovence in Hrvate tesne vezi, ki so se ob hudih turških bojih, ko so vzajemno stali na straži „za krst častni in svobodo zlato", le še utrdile. Stanovi „Notranje Avstrije" so mnogokrat podpirali Hrvate z denarjem in vojaštvom. Posebno jim je še nadvojvoda Ferdinand v zadnji vojski s Turki, ki je izbruhnila l. 1521., poslal na pomoč svojega poveljnika grofa Nikolaja Salma, da ščiti gradove ob Uni. Za Salmom so bili Ferdinandovi vrhovni kapitani na Hrvaškem Nikola Jurišič in Ivan Kacijanar. Pa tudi hrvaški plemiči so imeli mnogo posestev na Kranjskem in Štajerskem in se bratili z avstrijsko gospodo. Zato se ni čuditi, da je avstrijski vpliv na Hrvaškem tembolj rastel, čim manj se je mogla nesrečna dežela zanašati na ogrsko pomoč. Ob turškem navalu l. 1525. je prišlo na Dunaj hrvaško poslanstvo in svoje kraljestvo izročilo pokroviteljstvu nadvojvoda Ferdinanda. Da bi si tembolj zagotovili njegovo pomoč, so hoteli celo Ferdinanda proglasiti za kralja bosenskega.

Ko je bilo v vprašanju prestolonasledstva storiti odločilen korak, pojavila se je tudi med Hrvati razdvojenost. Hrvaški plemiči iz Primorja so se odločno nagibali k nadvojvodu Ferdinandu, med tem ko so se slavonski stanovi navduševali za Ivana Zapolja, čigar rodni grad Zapolje je bil na slavonski zemlji med Vrbovo in Novo Gradiško. Volilni sabor so sklicali Hrvati v grad Cetin na dan sv. Tomaža, 21. decembra 1526. Ferdinand si je izbral za poslance na tem saboru štiri odlične Kranjce: dunajskega prošta, doktorja filozofije in prava, Pavla iz Kamnika (de Oberstain), vrhovnega poveljnika Nikolaja Jurišiča, Ivana Kacijanarja in Ivana Püchlerja, poveljnika gradu Mehovo na kranjskohrvaški meji. Ferdinandovi poslanci so se sestali s hrvaškimi stanovi 31. decembra v frančiškanskem samostanu na Cetinu. Predmet pogajanj je bila pred vsem deželna bramba, katero bi moral Ferdinand na svoje stroške vzdrževati na Hrvaškem. Razprave so se zategnile skoraj do večera drugega dne. Ko so Ferdinandovi poslanci pristali na zahteve Hrvatov, so zbrani stanovi 1. januarja l. 1527. soglasno izvolili Ferdinanda „za pravega, nedvojbenega, naravnega, vsega slavnega kraljestva hrvaškega kralja in gospodarja".

Nekaj dni po cetinskem saboru (6. januarja) so se zbrali tudi stanovi kraljevine Slavonije v mestecu Dubrava pod vodstvom kneza Krsta Frankopana in zagrebškega škofa Simona in izvolili Ivana Zapolja za kralja. Vendar je moral knez Frankopan navzočim plemičem obljubiti in priseči, da bode delal za mir in sporazum med obema protikraljema. Tako je bilo tudi hrvaško kraljestvo ob začetku novega leta 1527. razdeljeno v dva velika tabora: Slavonija je imela za kralja Ivana Zapolja, Hrvaška pa nadvojvoda Ferdinanda.

Hrvatje so pričakovali od novega kralja, da združi kraljevino Hrvaško s svojimi dednimi, notranjeavstrijskimi deželami v eno upravno celoto, da potrdi vse njene pravice in privilegije in zlasti da vzdržuje na Hrvaškem stalno vojaško posadko 1000 konjenikov in 200 peščev v obrambo meje proti Turkom. Ko se te obljube Ferdinandovih poslancev niso izvršile, se je hrvaško plemstvo 28. aprila l. 1527. zopet sešlo na sabor v Cetin in se v spomenici na kralja Ferdinanda bridko pritoževalo nad hudo škodo, ki jo mora trpeti Hrvaška, ker nedostaje močne deželne brambe. Poleg tuge in žalosti, ki se javlja v tej spomenici, se odlikuje na nekaterih mestih tudi po svojem moškem ponosu, ako na primer stanovi poročajo kralju: „Naj ve vaše veličanstvo, nikdar še ni bilo slišati, da si je kateri vladar s silo podvrgel Hrvaško, ampak po smrti zadnjega našega kralja Zvonimira smo se svobodne volje pridružili sveti kroni ogrskega kraljestva in sedaj vašemu veličanstvu.“ Na to odločno spomenico je odgovoril Ferdinand s pomirljivim pismom, v katerem je izkušal potolažiti in ohrabriti užaljene hrvaške stanove. Obljubil jim je, da bode imenoval novega skrbnega bana, utrdil obmejne gradove in da jim bode njegov poveljnik Jurišič s svojo vojsko ob kakem nenadnem napadu vedno v zaščito. Le dvojne želje jim za sedaj ne more izpolniti. Na Hrvaškem ne more vzdrževati tisoč konjenikov in dvesto peščev, ker rabi vojaštvo na Ogrskem proti upornemu Zapolju; enako ne more pristati na njihov predlog, da združi Hrvaško s svojimi avstrijskimi deželami, ker ima ogromno posla z drugimi važnimi zadevami. Vendar hoče o tem potrebno ukreniti, ko napoči ugoden čas.



Kardinal Matej Lang, nadškof solnograški.

Med tem se je bil že vnel krvavi boj za ogrsko in hrvaško krono. Izmed kranjskih plemičev se je takrat najbolj proslavil mož, ki je par desetletij pozneje z viška slave nenadno strmoglavil v prepad — Ivan Kacijanar. Ta odličen vojskovodja je bil potomec neke

plemenite rodovine, ki je imela že sredi 13. stoletja posestva okoli Gornjega grada v Savinjski dolini in dobila svoj priimek od grada Katzenstein ob Paki blizu Šoštanja. Več Kacijanarjev nahajamo kot vazale Gornjegradčanov. Leta 1370. je spremljal Rudolf Katzenstein vojvoda Albrechta na Furlansko. V prvi polovici 15. stoletja so Kacijanarji svoja posestva v Savinjski dolini deloma prodali in se naselili na Gorenjskem okoli Radovljice. Celjani pa so leta 1439. razdrli grad Katzenstein, da ne bi prišel v roke cesarju Frideriku.



Škof Slatkonja.
(Po sliki v novomeški proštiji.)

Leta 1476. čitamo prvič o posestvih Kacijanarjev v Begunjah, kjer je bil njihov grad, tudi Katzenstein imenovan, bližnji sosed „Kamnu“, gradu Lambergov. Oče našega junaka je bil Lenart Kacijanar, mati pa Uršula, sestra znamenitega Žiga Herbersteina iz Vipave. Prvič se pojavi v domači zgodovini ime Ivana Kacijanarja, ko je poveljeval oddelku lahke konjice v boju proti Turkom. Kmalu potem ga nahajamo na Zgornjem Štajerskem, kjer je vodil četo kranjskih deželnih stanov proti upornim kmetom. Nadvojvoda Ferdinand ga je imenoval za svojega poveljnika na Hrvaškem in večkrat rabil v zaupnih diplomatičnih poslih. Lavoriko zmagonosnega vojskovodja pa si je pridobil Kacijanar v bojih z Ivanom Zapoljem.

Nadvojvoda Ferdinand je zbral ob ogrski meji močno vojsko, ki je štela 8000 pešcev in 3000 izbranih konjenikov. Za vrhovnega vojskovodja je imenoval braniborskega markgrofa Kazimira, za podpoveljnike pa grofa Nikolaja Salma, Ivana Kacijanarja, Leisserja in druge. Ker je markgrof kmalu obolel, sta postala Salm in Kacijanar glavna poveljnika avstrijske vojske. Ferdinand je prodiral s svojimi četami na desnem bregu Donave. Gradovi in trdnjave v tem kraju, kakor Gjur (Raab), Ostrogon, Višegrad, so se mu vdale brez odpora ali po kratkem boju. Že 20. avgusta leta 1527. je imel Ferdinand slovesen vhod v Budimpešto, od koder se je bil Zapolja na Veliki

Šmaren umaknil v Hatvan. Grof Nikolaj Salm je nemudoma udaril za njim, ga dohitel pri Tokaju in porazil njegovo vojsko.

Zapolja so zdaj najvplivnejši privrženci zapustili, med njimi ogrski primas Pavel Varday in varuh ogrske krone Pereny. Ferdinand je bil na državnem zboru v Stolnem Belemgradu (Stuhlweißenburg) slovesno za kralja potrjen in 3. novembra kronan. Vendar njegov trdovratni tekmec še ni obupal nad svojo srečo, si iskal zaveznikov in pripravljal za prihodnje leto novo vojsko. Kralj Ferdinand je imenoval Ivana Kacijanarja za vrhovnega poveljnika v daljnih vojnih podjetjih in mu podredil 3200 pešcev in 800 konjikov. S temi maloštevilnimi četami je osvajal Kacijanar na gorenjem Ogrskem grad za gradom, mesto za mestom. Le Trenčin se mu je ustavljal. Zapolja je med tem zbral na vzhodnem Ogrskem 7000 mož in šel z njimi proti Košicam (Kaschau), da kaznuje mesto, ki se mu je bilo izneverilo. Pa tudi Kacijanar je prišel branit svoje zaveznike. Pred mestom se je razvila odločilna bitka. Kacijanar je navalil s toliko silo na Zapoljeve trume, da so bile tekom ene ure pobite in razpršene (6. marca). S to zmago je postal Ferdinand neomejen vladar na Ogrskem, Kacijanar pa si je pridobil sloves zmagovitega poveljnika. Zapolja je moral bežati na Poljsko in je izkušal s pomočjo sultana Solimana srečnemu tekmecu iztrgati ogrsko krono. Turki so zdaj posegli v ogrske boje.



Spomenik na Mohaškem polju.



Ogrske Slovenke.

2. Ogrski Slovenci.

Preden dalje zasledujemo krvave vojske s Turki, ki so se spletle iz domačih bojev med Ferdinandovo in Zapoljevo stranko, se moramo preje ozreti na najvzhodnejši del našega naroda, ki je stoletja živel pod oblastjo Madjarov skromno, tiho življenje in leta 1526. z Ogrsko vred prišel pod habsburško oblast, to so — ogrski Slovenci.

Še dandanes se Slovenci, ki bivajo na Ogrskem pod krono sv. Štefana, in katere cenijo približno na 80.000 duš, precej ločijo od svojih rojakov po avstrijskih deželah. Govore svoje narečje, v katerem so pisane tudi njihove knjige. Ker so že tisoč let gospodarsko in politično odvisni od Madjarov, so tekom stoletij marsikaj od njih sprejeli, in mnogo slovenskih vasi je že potonilo v madjarski povodnji. Tudi tu mnogokje le imena gorâ, rek in vasi pričajo o nekdanjih slovenskih prebivalcih. Vendar je zgodovina ogrskih Slovencev zelo zanimiva, ker nas uči, da so Madjari zlasti od njih prejeli krščansko kulturo in pod njihovim vplivom se privadili mirnemu, poljedelskemu življenju.

Do najnovejšega časa so Madjari imenovali Slovence, ki so prebivali po zapadnih ogrskih županijah, „Vandale“. Od kod to ime, ni prav jasno. Ali tiči za njim znano nemško ime „Vendi“ (die Weidenden), ali pa je nastalo iz napačnega mnenja, da so ogrski



Pokrajina ob Blatnem jezeru.

Slovenci ostanek onega germanskega plemena, ki je v petem stoletju v severni Afriki ustanovilo veliko kraljestvo. Res pa je, da že koncem osmega stoletja stari kronisti z imenom „Vandali“ zaznamujejo prebivalce stare Panonije: Obre in Slovane.

V istem času so stopili ogrski Slovenci prvič v stik z zapadno, krščansko kulturo. Ko sta Karol Veliki in njegov sin Pipin v letih 790.—804. z opetovanimi vojnimi pohodi strla obrsko moč, so se tudi Slovenci, bivajoči ob povodju Mure in Rabe, otresli dolgoletnega jarma svojih azijatskih tlačiteljev. Solnograški metropolit Arno in njegov pomožni škof Teodorik sta na Karolovo povelje tukaj prva oznanovala sveto vero, posvečevala cerkve in nastavljala duhovnike. Ker so bili Obri skoraj popolnoma iztrebljeni in je rodovitnim panonskim nižavam primanjkovalo prebivalstva, so se v prvi polovici 9. stoletja Slovenci po teh krajih pričeli zelo množiti in po malem naselili ves svet od Mure pa do Donave na vzhodu. Tu se je pod nemško vrhovno oblastjo okoli leta 840. osnovala slovenska država, kateri je izprva načeloval Pribina in pozneje Kocel. Središče te države je bil Pribinov grad ali Blatograd (sedaj Salavar) ob Blatnem jezeru, čigar lega na nizkem holmu sredi močvirja živo spominja na druge slične staroslovenske utrdbe po Karantaniji. Pod Pribinovo vlado je panonska Slovenija hitro napredovala v krščanski omiki. V Blatnem gradu je vojvoda poleg cerkve sv. Ivana Krstnika in Matere božje postavil še veličastno cerkev v čast mučeniku Adrijanu, za katero mu je nadškof Liupram iz Solnograda poslal potrebne zidarske, slikarske, kovaške in tesarske mojstre. Izven glavnega mesta so nastale cerkve tudi v Pečuhu (Fünfkirchen), Kiseku (Güns), Dudlebih (blizu Radgone), Ptuju, Pesnici, Lendovi in mnogih drugih krajih, ki jih stari zapiski natančno navajajo, katerim se pa lega ne da določiti, ker so morebiti tekom časa brez sledu izginili ali pa dobili popolnoma novo ime. Štirinajst cerkvâ imenuje neki neznani zgodopisec iste dobe na vzhodnem Ogrskem, ki so bile vse za Pribinove vlade sezidane in posvečene. Za višje duhovnike so nastavili solnograški nadškofi v Pribinovi državi nekega Dominika, potem Svarnagla in Altfrida.

Nova doba je napočila ogrskim Slovencem s prihodom slovanskih apostolov Cirila in Metoda. Sveta brata sta prišla med panonske Slovence, ko sta potovala iz Morave v Rim. Vojvoda Kocel, Pribinov naslednik, ju je sprejel z veliko častjo in se razveselil, ko je videl v slovanskem jeziku pisane knjige. Dal je Cirilu 50 učencev, da bi jih poučil v potrebnih znanostih in pripravil za duhovniški poklic. Posebno uspešno je deloval sv. Metod v Kocelovi državi po svoji vrnitvi iz Rima, kjer je bil od papeža posvečen v nadškofa čez panonsko in moravsko zemljo. Solnograški višji duhovnik Richbald in njegovi pomočniki so videli, da proti njemu ničesar ne opravijo in so zapustili deželo. Delovanje vnetega moža je sicer prekinila obsodba in ječa v Solnogradu, vendar ga leta 873. zopet nahajamo na panonskih tleh, kjer je imel gotovo svojo stolico v Blatnem gradu pri vojvodu Kocelu, ki se ga je oklepal z veliko ljubeznijo in češčenjem. Panonski Slovenci so bili torej pred vsemi drugimi deležni blagonosnega vpliva slovanskih apostolov.

Kocelova slovensko-krščanska država, ki se je pričela tako nadebudno razvijati, ni imela dolgotrajnega obstanka. Po smrti slovenskega vojvoda (874?) je nemški Arnulf gospodoval čez Panonijo, kateremu jo je moravski Svetopolk zaman izkušal iztrgati iz rok. Spodnje Pomurje je takrat pripadalo dudlebski grofiji, ki je imela svoje središče v Dudlebih pri Radgoni in segala precej daleč v Panonijo. Že leta 894. pa so se oglasili divji gostje, ki so uničili Kocelovo in Metodovo delo. Madjari so tisto leto napravili prvi roparski pohod preko Donave, strašno oplenili slovenske pokrajine, pobili odraslo mladino, otroke in žene pa odpeljali s seboj v sužnost. Cesar Arnulf



Spodnja Lendova.

je izročil Panonijo z Blatogradom vojvodu Braslavu, ki je takrat gospodoval nad ozemljem med Dravo in Savo, da bi jo varoval. Toda Braslav je bil preslab nasproti madjarski premoči. Sam je menda padel v boju, mnogo slovenskega ljudstva pa je takrat bežalo na jug preko Drave, da najde zavetja v Slavoniji. Okoli leta 900. so Madjari stalno zasedli svet med Muro in Donavo. Arpad, vrhovni vojskovodja Madjarov, je baje takrat sam šel s svojimi četami v dolino Rabe in Rabnice, si osvojil Železno stolico (sedaj Vasvar) in se utaboril ob Panonski gori (Panon-holma — Martinsberg), od koder je z zadovoljstvom opazoval lepo deželo, ki mu je pripadla v vojni plen. Kot posadko je tu nastanil pleme Elöd ali Lebed.

Ker so bili Madjari pastirsko in ribiško ljudstvo, so se naselili izprva v veliki množici le v rodovitnih nižavah ob Donavi in Tisi

in se od tu počasi razširjali proti gorskim krajem. Slovenci so postali od njih odvisni, morali so jim obdelovati zemljo in jim dajati velik del svojih pridelkov. Toda njih število se je zelo skrčilo, deloma vsled krvavih bojev z novimi gospodarji, deloma vsled kupčije s sužnji, ki so jo Madjari pričeli v veliki meri gojiti ob jadranski obali.

Že v svoji prejšnji domovini ob Črnem morju so imeli Madjari navado, napadati slovanske naselbine in jetnike zamenjavati grškim trgovcem za žamet, pisane preproge in drugo blago. Enako so delali sedaj tudi s slovenskimi jetniki, ki so jih ugrabili na Ogrskem, Štajerskem in po Slovenski krajini. Spravili so jih v istrska pristanišča, predvsem v Pulj, kjer so jih Grki, Benečani in Židje sprejeli na svoje ladje in prodajali za drag denar mohamedanskim vladarjem v Azijo, Afriko in na Špansko. Emir Alhakem, kalif v Kordovi na Španskem, je imel v svoji telesni straži 2000 Slovanov. Pod kalifom Abderahmanom III. (912—916) se je to število pomnožilo na 4000. Imeli so posebno zaupne posle, ker jim je kalif poveril službo v svoji palači in jih kot pešce uvrstil v svojo vojsko. Enako so si tudi sultani v Magrebu s slovanskimi sužnji pomnoževali svojo telesno stražo. Največ teh žrtev je bilo iz Ogrskega in iz Slovenske krajine. Še le kralj Koloman je prepovedal na Ogrskem rojene sužnje prodajati v inozemstvo.

Ob koncu 10. stoletja se je izvršil na Ogrskem oni veliki prevrat, ki je ropaželjni in bojeviti pastirski narod Madjarov počasi izpremenil v mirne poljedelce s stalnimi naselbinami.

Ta prevrat je v zvezi s pokristjanjenjem Madjarov. Prvi ogrski knez, ki je bil naklonjen krščanski veri, je bil Gejza. Imel je za ženo poljsko knežno Sarolto, ki je bila kristjana in je tudi na svojega moža blažilno vplivala. Njegov sin Štefan (1000—1037) je na krščanski podlagi preosnoval svojo državo po evropskem zgledu in se trudil, da ji pridobi vse dobrote zapadne kulture. Preje so bili Madjari razdeljeni v razna plemena, katerim so načelovali posamezni glavarji iz uglednih družin, kjer je bila ta čast dedna. Kralj Štefan pa je razdelil Ogrsko v velike županije (komitate), katerim je po slovanskem zgledu postavil na čelo župane (madjarsko: ispan, nemško: Gespan), ki so upravljali sodne, vojaške in civilne zadeve. V 12. stoletju je bilo okoli 70 takih županij. Slovenci so bili prideljeni zlasti salajski (Szala, ob reki enakega imena) in železni županiji (Vas), kjer so prebivali v večjih množicah. Vendar jih zasledujemo v zgodnjem srednjem veku še po mnogih drugih krajih. Posebno je skrbel kralj Štefan za razširjanje krščanstva v svoji deželi. Ustanovil je celo vrsto škofij in samostanov, ki so postala važna duhovna središča. V nekdanjem Pribinovem mestu Salavar se je ob cerkvi sv. Adriana dvignila benediktinska opatija, enako v Pečvaradu južno od Pečuha. Po njegovih stopinjah so hodili tudi drugi ogrski kralji in se trudili, da z naselbinami takih redov, ki so se pečali s poljedelstvom, dvignejo materielno in duševno kulturo. Zato nahajamo na zapadnem Ogrskem zelo pogosto benediktinske in cistercijanske samostane. Da se vpelje redno dušno pastirstvo, je ukazal kralj Štefan, naj deset vasi skupaj sezida po eno župno cerkev, kateri naj darujejo dve zemljišči, dva



Gejza, prvi krščanski knez Madjarov.



Hiše ogrskih Slovencev.

hlapca, voz s konjem, 6 volov, 2 kravi in 20 glav drobnice. Kralj sam pa je poskrbel za mašno obleko in svete posode. Vaški župani so morali gledati na to, da so ljudje praznovali nedelje, obiskovali božjo službo in izvrševali druge krščanske dolžnosti.

Med prebivalstvom so prvo mesto zavzemali duhovniki, drugo „grofi“ (comites), katerim so se prištevali potomci starih odličnih družin, posestniki velikih zemljišč in odlični državni uradniki, na tretjem mestu je bilo nižje plemstvo: vitezi in vojaki, ki so imeli kaj zemljišča; slednjič drugi svobodni ljudje. Podložnikov je bilo več vrst. „Vdvorniki“ so bili nekako v sredi med svobodnjaki in robovi. Bivali so večjidel na kraljevih, škofijskih in samostanskih dvorih, kjer so opravljali službo čuvarjev, lovcev, vinogradnikov, mlinarjev, vojaških spremljevalcev in so bili večjidel iz vrst osvobojenih sužnjev ali siromašnih svobodnjakov. Drugi podložniki so bili privezani na grudo (hlapci, mancipia), od katere so dajali letne davščine in delali tlako svojemu gospodarju, zopet drugi so bili popolni sužnji (robovi). Med Slovenci nahajamo vse imenovane sloje prebivalstva. Razun plemičarjev nižje vrste, katerih je včasih mnogo bivalo skupaj v eni vasi, se imenujejo svobodni meščani in posestniki, hlapci in robovi. Zanimivo je, da madjarski kralj Štefan ni zatiral drugih narodnosti na Ogrskem in je tujce celo pospeševal. Imel je navado reči, da je država, ki prizna le en jezik in eno narodnost, slabotna in mora razpasti.

Napačno bi bilo misliti, da se je na Ogrskem veliki prevrat, ki je napravil iz Madjarov miroljubne poljedelce, za krščanstvo in omiko dovzetne ljudi, hipoma izvršil. Še v 12. stoletju poroča freisinški kronist Oto, da Madjari najraje bivajo po leti v šotorih, s katerimi se selijo iz kraja v kraj, jeseni pa poiščejo svoje borne koče, da v njih prezimijo. Zanimivo je zasledovati, kako so Madjari prvo omiko dobili s posredovanjem Slovanov in posebej še Slovencev. Najboljša priča za to je madjarski jezik, ki ima še dandanes prav mnogo slovenskih besed za vse one stvari, ki so bile preje bojevitemu, nomadskemu narodu neznane in ki jih je šele tedaj spoznal in se naučil jih zaznamovati, ko je prišel s Slovani v dotiko.

Umevno je, da so bili Slovenci Madjarom prvi učitelji v poljedelstvu. Zato je večina madjarskih besedi, ki zaznamuje polje in njegove lastnosti, razne stroke poljedelstva ali kmečko orodje, slovanskega izvora: na pr. jarom (jarem), kolya (kola), koczi (kočija), taliga (telega), szani (sani), kalamaz (kolomaz), lemes (lemeš), tilo (trlo), gereben (greben), czep (cep), kasza (kosa), szita (sito), jazcol (jasli), bot (bat), darong (drog), pojana (poljana), patak (potok), rona (ravan). Od Slovencev so povzeli Madjari svojo narodno nošo, belo prteno obleko z dolgo srajco in širokimi hlačami, in z njo vred so prešla v madjarščino tudi slovenska imena za posamezne njene dele, na pr. czapka (čapka, kapa), gatya (gače), gerezna (krzno), irha (jirhovina), guba (guba), kapa (kapa), kozsok (kožuh), palast (plašč), pantlika (petlja), ruha (rjuha), taska (taška). Od Slovencev so se naučili Madjari staviti hiše in preproste utrdbe s prstenimi ali lesenimi ograjami, od njih so prejeli mero in denar, razne vrste rokodelstva, pohištvo, nakit, godbo in igre. Enako pričajo slovenske izposojenke v madjarskem jeziku, da so se od Slovencev naučili zaznamovati



Cerkev Sv. Trojice pri Nedelji.



Szaparijev grad v Soboti.

cerkvene osebe, čase in opravila, državne oblastnike, narode, dežele in reke, na pr. kerestyen (kristjan), pogany (pogan), pap (pop), püspök (biskup), deak (dijak), prauda (pravda), megya (meja), kiraly (kralj), czaszar (cesar), vajda (vojvoda), ispan (župan), Nemeth (Nemec), Szazs (Saks ali Saksonec), Kranisz (Kranjec), Horvat (Hrvat). Nasprotno so sicer prekmurski Slovenci tekom poznejših stoletij pod vplivom madjarizacije sprejeli mnogo besedi od svojih sosedov, a tostran Mure so zašle zelo redke poedinke.

Vnanja zgodovina slovenskih pokrajin na Ogrskem nam pripoveduje o mnogih bojih, ki so se izvojevali med Madjari in nemškimi cesarji ali njihovimi mejnimi grofi. Meja med Ogrsko in Štajersko je bila dolgo časa negotova, in kdor je imel več moči, si je tudi dalje postavil svoje mejnike. Razun tega so bili bojeviti in ropaželjni Madjari še vedno nemirni sosedi, ki so s svojimi pohodi dali povod mnogim praskam obmejnih plemičev.

Ko so pod Štefanovim naslednikom kraljem Petrom izbruhnile notranje razprtije, je nemški cesar Henrik III. v letih 1042.—1053. opetovano s svojo vojsko prodrl na Ogrsko in si osvojil mnogo krajev ob Donavi in Rabi. Zdi se, da je hotel takrat meje nemškega cesarstva razširiti tja do Rabe in iz tamošnjih pokrajin ustvariti novo marko ali mejno grofijo. V istem času čitamo, da je mejni grof Gotefried pri Ptuju, ali kakor trde drugi, pri kraju Pütten hudo porazil ogrske čete, ki so bile vdrle na Štajersko (1042). Toda bojna sreča se je kmalu izpremenila, ker leta 1053. so Madjari iznova vdrli v Karantanijo in poleg drugih pokrajin si osvojili tudi utrjeni grad „Hengistburg“ (sedaj Wildon južno od Gradca). Šlo je v teh bojih za to, da ogrsko kraljestvo postane odvisno od nemškega cesarstva.

Vojni pohodi Nemcev pa so imeli tudi namen, njihovi kolonizaciji odpreti prosto pot v zapadne ogrske pokrajine. Koliko so pa ti boji potisnili mejo Karantanije proti vzhodu, je težko dognati. Gotovo je le, da se takrat štajersko-ogrska meja ni krila s sedanjo mejo teh dežel, temveč je ob reki Pinki, Rabi, Stremu in Krki velik kos sedanje Železne županije pripadal karantanski mejni grofiji. Enako je Radgonski okraj segal precej daleč na Ogrsko. Mnogo sedanjih ogrskih Slovencev je bilo takrat pod oblastjo karantanskih mejnih grofov.

Enake zgodovinske slike krvavih razprtij med Arpadoviči, nemških vojnih pohodov, malih obmejnih prask nam razgrinjajo tudi poznejša desetletja. Ko je leta 1063. nemški cesar Henrik IV. šel z vojsko na Ogrsko, da pomaga kralju Salomonu proti njegovemu tekmecu Gejzi, se je udeležil tega pohoda tudi kranjski mejni grof Udalrik II. in tamkaj dobil svojo nevesto Sofijo, hčer ogrskega kralja Bela I. Slovenci ob obeh straneh Mure so mnogo trpeli vsled teh napadov od vzhoda in zapada. Vendar so bili štajerski Slovenci na slabšem, ker Madjari niso le porušili njihovih domov in odvedli živino, temveč so ugrabili tudi ljudi in kot sužnje vlekli s seboj na Ogrsko. Ko so leta 1127. nekateri plemiči iz zapadne Ogrske zopet plenili po Štajerskem in so zlasti solnograški cerkvi napravili veliko škode, je šel solnograški nadškof Konrad sam na Ogrsko, da se pritoži pri kralju Štefanu II. Res je kralj ukazal, da morajo roparski



Sedanja cerkev v Soboti.

vitezi izročiti vse jetnike in povrniti storjeno škodo. Znamenit dogodek iz teh dolgotrajnih obmejnih bojev je tudi zmaga Friderika Ptujskega nad Madjari okoli l. 1199. pri Veliki Nedelji, s katero je pridobil lep kos ogrske zemlje štajerski vojvodini. V trinajstem stoletju so se zopet boji Babenberžana Friderika II. Bojevitega, ki si je hotel osvojiti obmejne ogrske županije in po njegovi smrti boji za babenberško dediščino med češkim Otakarjem II. Premislovcem in ogrskimi kralji izvojevali na obmejnem ozemlju štajerskih in ogrskih Slovencev.

Zaradi pogoste vojne nevarnosti na obeh straneh je bila meja tako na štajerski kakor na ogrski strani dobro zavarovana. Na štajerski strani nahajamo utrjene gradove (Hartberg, Thalberg, Riegersburg, Radgono, Ptuj, Maribor, Rajhenburg); „strelske dvorce" in močno obmejno stražo nemških vitezov. Pa tudi Madjari so svojo granico vojaško osnovali in so med slovensko in nemško prebivalstvo naselili madjarske vojnike, ki so morali stražiti mejo. Ti graničarji so živeli skupaj s svojimi družinami v velikih vaseh, so veljali za plemičarje in dobili od svojih kraljev posebne privilegije.

Značilno je za Ogrsko, da tamkaj v zgodnjem srednjem veku ne nahajamo zidanih gradov, ki so bili pri nas zelo razširjeni. Po zgledu staroslovenskih trdnjav, ki so bile napravljene iz lesa in prsti, so si napravili tudi Madjari prve svoje utrdbe. Zlasti so bila središča komitatov, kjer je stoloval veliki župan, na tak način utrjena, tako Blatograd (Salavar) in Železna stolica (Vasvar). Okoli njih so se vrstile koče iz bičja in ilovice ali pa iz lesa. Ko so se pod kraljem Gejzom II. (1141—1161) pričeli Nemci naseljevati na Ogrskem in Erdeljskem, so se tudi tamkaj na gričih, ob vodah in močvirjih začeli dvigati gradovi. Veliki mongolski napad leta 1241. je pokazal, kako potrebni so gradovi in utrjena mesta v zavetišče prebivalstvu. Zato je kralj Bela IV. odredil, naj po vsem kraljestvu napravijo čim več zidanih trdnjav. Ker Madjari še niso bili privajeni zidanju gradov in načinu njihove obrambe, je poklical Bela za učitelje redovne viteze, Templarje in Ivanovce na Ogrsko.

Med najstarejše gradove v ogrski Sloveniji spada Gornja Lendova (Felsö-Lendva, nem. Oberlimbach). Slovensko ljudstvo ga imenuje še dandanes kratko „Grad", in tamošnjo župnijo „faro pri Gradi". Ustno sporočilo trdi, da so ga sezidali templarji. Ko je bil ta red leta 1311. odpravljen, je dobila Gornjo Lendovo z vsemi obširnimi posestvi plemiška rodbina Szechy, ki je imela velik del slovenske zemlje v oblasti. Razun lendovske okolice so ji pripadale tudi Sobota (Mura-Szombat), trg z 12 vasmi, Tišina in Szechy-Sziget ob Krki v salajskem komitatu. Člani te družine so opravljali večkrat službo velikih županov Železne stolice. Spomin na njihovo oblast ohranjujejo mnoge lepe cerkve, ki so jih sezidali podložnim Slovencem. V reformacijski dobi pa je prav ta plemiška rodbina storila največ za razširjenje luteranstva med Slovenci in je cele občine s silo odtrgala od katoliške cerkve. Ko so l. 1684. Szechyji izumrli, so prešla njihova posestva na rodbine Batthyany, Szapary in Szecheny.

Še znamenitejši kakor grad Gornja Lendova je bil v zgodovini srednjega veka Novi Grad (madj. Nemeth-ujvar = Nemški grad)

ali G ü s s i n g ob Stremu. Kralj Gejza II. je podaril to okolico nemškemu vitezu Wolferju, ki si je na malem griču sredi močvirne doline postavil zidano trdnjavo in postal praded znamenitih Gissingovcev. Bili so na glasu drznih roparskih vitezov in v ogrski kakor tudi hrvaški zgodovini imeli večkrat vodilno vlogo. Za časa Henrika Gissingovca (1267) je imela rodbina že celo vrsto gradov ob ogrsko-štajerski meji in tudi obširna posestva v Slavoniji. Henrik je opravljal častno službo ogrskega palatina in slavonskega bana. V bojih med češkim kraljem Otakarjem II. in Rudolfom Habsburškim so stali Gissingovci na strani Otakarjevi in mu pomagali proti svojemu lastnemu kralju, zlasti pa so se srdito bojevali proti Baboničem, Rudolfovim privržencem v Slavoniji in pritirali deželo skoraj v popolno



Podružnica Sv. Ane v Boreči.

pogubo. Ob istem času jih nahajamo tudi med velikimi župani v Šopronju in Železni stolici. O Ivanu Gissingovcu in njegovem bratu Petru iz Pečuha čitamo, da sta l. 1289. napravljala roparske pohode na Štajersko. Zato je avstrijski vojvoda Albrecht z vojsko pridrl v Železno stolico, odvzel Gissingovcem mesto Kisek (Güns) in 34 drugih gradov in vasi. Par let pozneje je moral sicer skoraj vse prisvojeno ozemlje zopet izročiti Ogrski, toda več gradov je bilo razdejanih, da bi se roparski pohodi ob meji ne mogli več ponavljati. Ko je rodbina Gissingovcev izumrla, so dobili njihova posestva Ujlakiji in za njimi grofi Batthyany. V Novem Gradu se je l. 1459. osnovala zarota zoper kralja Matjaža Korvina, kateri so pripadali razun Nikolaja Ujlakija

še Pavel Banfy s Spodnje Lendove, Ivan Szechy z Gornje Lendove, grofi Martin Frankopan, Nikolaj Kanižaj, znana viteza Jan Vitovec in Andrej Baumkircher, vsi posestniki v obmejnih ogrskih pokrajinah. Ti so se zbrali 17. februarja 1459 in izvolili avstrijskega vojvoda in nemškega cesarja Friderika III. za ogrskega kralja. Friderik se sicer ogrske dežele ni mogel polastiti, vendar je od takrat nosil naslov ogrskega kralja. Gissingovci so ustanovili tudi utrjeno mesto Kisek (Güns), katero je leta 1529. Nikola Jurišič s tolikim junaštvom branil proti Turkom.

Za Slovence v salajskem komitatu je bil glavni grad Spodnja Lendova (Alsó-Lendva), ob izlivu Lendove v Krko. Bil je že po naravi utrjen z mnogimi vodnimi strugami in močvirji, ki se tod še danes razširjajo. Spodnja Lendova je bila starodavna posest plemiške rodbine Banfyjev, ki so tu mogočno gospodovali do srede 17. stoletja. Njihova oblast se je raztezala na severu do Turnišča in Belatincev. Spodnjelendovski grad je baje sezidal Štefan Banfy l. 1282. Kakor Gissingovci so imeli tudi Banfyji velik vpliv na sosedno Slavonijo, kjer so imeli svoja posestva in često opravljali ugledno bansko službo. Tako vidimo, da so bile slovenske pokrajine na Ogrskem prav mnogokrat v tesni zvezi z bližnjo Hrvaško. Razun Banfyjev so bili še veliki posestniki v bližnji okolici Kanižaji, katerim je pripadala Velika Kaniža, in Zrinjski, ki so imeli Medjimurje (Legrad, Čakovec, Zrinyvar) in velika zemljišča v šomodski županiji (Czurgo), kjer do najnovejšega časa nahajamo naseljene Slovence.

Odvisno od teh vlastelinov je živelo slovensko ljudstvo skozi ves srednji vek v podložništvu, obdelovalo polja in vinograde svojih gospodarjev in plačevalo zaukazane davščine (desetino). Vendar nahajamo še v poznem srednjem veku Slovence plemiškega stanu, ki so jih imenovali „nemešnjake“ (na pr. Mlinariče v Soboti) in nekatere naselbine med njimi so imele tudi mestne pravice. Tako svodobno mesto je bilo Turnišče. Volilo si je svojega sodnika; imelo je pravico imeti semnje in lastne obrtne cehe. Lendovska grofa Ladislav in Štefan Banfy sta l. 1548. občini potrdila meščanske pravice in jo oprostila vsake robote. Enako se tudi kraj Šalovci (Šal) pri Dolincih imenuje mesto.

Zelo dolgo so se pri ogrskih Slovencih ohranili ostanki staroslovenskih zadrug. Že krajevna imena pričajo, da so se ljudje tamkaj naseljevali v zadrugah, ki so dobile imena od svojih ustanoviteljev. Tako imamo na Ogrskem imena vasi: Matjaševci, Otovci, Radovci, Vodarci, Vidonci, Neradnovci, Štefanovci, Šulinci, Stanovci, Sebeborci. Do najnovejšega časa so po dva ali trije bratje s svojimi družinami skupaj bivali v eni hiši. Najstarejši brat je vodil gospodarstvo, ako ni to oblast sam prostovoljno prepustil kakemu drugemu. Kot starešina je imel pravico, da je smel prenočevati v „izbi“, ki je najodličnejši prostor v hiši, med tem ko so si drugi morali poiskati svoja ležišča v „kamri“, na veži, v hlevu ali drugod.

Versko življenje in cerkvena organizacija sta se med ogrskimi Slovenci zgodaj razvila. Mnoge cerkve se omenjajo že v 9. stoletju. Ko so se pričeli madjarski navali, je bilo ljudstvo sicer

več kot pol stoletja brez duhovnikov in božjih hiš, vendar je ohranilo na skrivnem krščansko vero in z veseljem pozdravilo misijonarje, ki so proti koncu 10. stoletja zopet prišli na Ogrsko. Pod kraljem Štefanom Svetim in njegovimi nasledniki je cerkvena organizacija hitro napredovala. Ogrski Slovenci so bili izprva prideljeni škofiji v Gjuru (Raab), ki je bila ustanovljena že leta 1009., deloma pa oni v Veszpremu.



Ogrski Slovenec.

Ko je kralj Ladislav ustanovil zagrebško škofijo, ji je podredil tudi prebivalce salajske županije, med tem ko bi železna županija imela še dalje pripadati gjurski škofiji (1091). Ogrske Slovence je ta ločitev neprijetno dirnila in radi bi bili vsi imeli zagrebškega škofa za svojega višjega pastirja. Zato so se Slovenci Železne stolice s svojimi duhovniki vred uprli gjurskemu škofu Mikulinu in prosili zagrebškega škofa Prodana, naj jih sprejme v svojo očetovsko skrb. Prodan je sicer to rad storil, toda s tem izzval hude spore, ki so se šele tedaj

polegli, ko je obveljala kraljeva razsodba, ki je pridelila Slovence Železne stolice gjurski, salajske pa zagrebški škofiji. Ta ločitev je potem ostala tja do 18. stoletja.

Tudi župnije so se med ogrskimi Slovenci zgodaj ustanovile, najstarejše že v 11. stoletju. Mnoge župnijske cerkve so znameniti spomeniki cerkvenega stavbarstva in še danes pričajo, da so imeli naši rojaki onstran Mure že v zgodnjem srednjem veku mnogo lepih zidanih in umetniško okrašenih cerkev. Največ so k temu pripomogli bogati plemiški veleposestniki, ki so jim bili patroni, pred vsem rodbine Szechy in Banfy.

V Soboti je bila menda prva cerkev zidana že l. 1071. Imeli so jo nekaj časa templarji v posesti. Potem je prešla v last „gradskih grofov“ Szechy, ki so jo dali večkrat prezidati. Med najstarejše in največje cerkvene spomenike v ogrski Sloveniji je prištevati župno cerkev v Tisini, sedaj sedež dekanije in središče slovenske „okrogline“. Srednja cerkvena ladija je bila zidana v romanskem slogu v 11. ali 12. stoletju. Duhovniški kor je dala napraviti grofica Sara Szechy koncem 14. stoletja.

Ljudsko sporočilo pripoveduje, da je grofica Sara bivala na svojem gradu v Soboti in od tu rada obiskavala tisinsko cerkev. Ker je bila bolna na nogah, se je morala voziti in si večkrat v potoku Mokos hude bolečine olajševati s hladno vodo. Nekoč je obljubila, da hoče Mariji v čast okrasiti njeno cerkev, ako ozdravi. Ko je kmalu potem začutila vesele posledice svoje obljube, je dala tisinsko cerkev na novo sezidati in s stolpom okrasiti. Od tistega časa je postala Tisina znamenita božja pot. K „Materi milosti“ so zahajali Slovenci od blizu in daleč. L. 1426. so Turki to podobo z drugimi dragocenostmi vred odnesli iz tisinske cerkve, jo oropali nakitja in vrgli v neki grm, kjer je ležala 7 let. Slučajno je naletel nanjo neki pastir. Menda so jo zdaj iz strahu pred Turki prepeljali v Lankovice na Štajersko, kjer so na prizadevanje sv. Janeza Kapistrana frančiškani sezidali cerkev in samostan. Od tistega časa so Lankovice postale priljubljena božja pot ogrskih Slovencev.

Stara matica-župnija je tudi Turnišče, čigar prebivalci so že od starih časov svobodni meščani. Dandanes obsega razun mesta še 12 vasi, nekdaj mu je pripadala tudi črenšovska in belatinska župnija. Župna cerkev se je včasih imenovala „Blažena Devica Marija pod logom“ ali „na pustinji“. Tudi k tej cerkvi so radi romali ljudje iz Medjimurja in prekdravskih pokrajin. Patron so ji bili lendovski grofi Banfy.

Med ljudstvom še sedaj živi spomin na pobožnega grofa Mikloša Banfy, bana hrvatskega, ki se je pred vsakim Marijinim praznikom postil ob kruhu in vodi in rad s procesijo romal k blaženi Devici Mariji v Turnišče. Na njega še spominja „banska pot“ (ban-uta) pri Radamasovcih, kjer si je grof na stara leta dal presekati bližnico skozi gozd, da bi lažje obiskoval priljubljeno cerkev. Štefan Banfy je leta 1383. dal prezidati turniško cerkev v prehodnem romanskogotskem slogu. L. 1664. so jo Turki požgali, tako da je od cerkve ostal le duhovniški kor, stene ladje in del stolpa. Posebna znamenitost te cerkve so lepe stenske slike (freske), ki predstavljajo prizore iz

življenja sv. Ladislava po legendi iz Thuroczijeve kronike. Žal, da so jih poznejše prezidave hudo pokvarile.

Redovniških naselbin na sedanjem ozemlju ogrskih Slovencev ni bilo mnogo. Najznamenitejša je bila cistercijanska opatija v Šentgothardu ob izlivu Labnice (Lafnitz) v Rabo. Ustanovil jo je kralj Bela IV. l. 1183., in poklical v njo menihe iz Francoskega. Po bitki pri Mohaču (1526) so bila njena posestva dolgo časa v rokah posvetnih veljakov. Cesar Karol VI. jo je l. 1734. podaril avstrijski opatiji Heiligenkreuz, najnovejši čas pa je prešla v posest samostana Zircz. Pod šentgothardsko opatijo so spadale slovenske vasi: Števanovci, Dolenci, Dolenji in Gorenji Sinik. A nekdaj jih je bilo še mnogo več, ki so sedaj deloma pomadjarene, deloma ponemčene, kakor pričajo krajevna imena: Windischdorf, Windisch Minihof itd. V župnijah, ki so bile opatiji podložne, so pastirovali večinoma cistercijani sami kot župniki. Benediktinci in avguštinski eremiti so se naselili pri Novem gradu (Güssing), kjer je kralj Gejza II. (1141—1161) ustanovil samostan. Benediktinsko opatijo Borchi, ki je bila l. 1532. od Turkov razdejana, stavijo nekateri v slovensko župnijo Ivanovci (Szent Benedek), drugi v Borečo k sv. Ani.

Približno enake starosti in znamenitosti, kakor turniška cerkev, je tudi stavba v Martijancih (Martohely). Ta stara župnija je imela že l. 1392. rednega duhovnega pastirja z imenom Erasmus, ki je dal župno cerkev lepo prenoviti in poslikati. Freske predstavljajo razne prizore iz življenja Kristusovega in sv. Martina, pa so bile pozneje od protestantov zelo pokvarjene. Druge stare cerkve so: sv. Jurij v Rogačovcih, kapela na Selu (Totlak), Sv. Nedelja v Petrovcih in Boreča sv. Ana.

Sv. Nedelja je dobila ime po sv. Trojici, kateri je cerkev posvečena. Zidana je na nizkem griču, s katerega je lep razgled po vsej pokrajini. Pred cerkvijo stoje stari, močni hrasti, pod katerimi se verniki po božji službi radi zbirajo. Kakor druge župne cerkve v ogrski Sloveniji, je bila tudi ta zidana prvotno v gotskem slogu, na katerega spominja zlasti lepi mrežasti svod nad ladjo. Nedaleč od Sv. Nedelje je vas Boreča (Borhaza) z znamenito staro stavbo. Kraj je dobil ime od borovih gozdov, ki pokrivajo vso okolico. Ker je kapela tamkaj posvečena sv. Ani, zato ji pravijo ljudje „Boreča sv. Ana“. Cerkvica leži na hribu sredi borovja in je videti daleč na okoli. Na prvi pogled ne napravi na opazovalca posebnega vtisa in malokdo sluti, da malo svetišče stoji že več kot 600 let na tem mestu. Letnica nad glavnimi vrati priča, da je bila kapela že l. 1315. sezidana, a ves značaj stavbe kaže, da je treba njene početke staviti celo par desetletij nazaj. Boreča sv. Ana spada med najzanimivejše cerkvene spomenike ogrskih Slovencev.

Zgodovina ogrskih Slovencev nam kaže v srednjem veku sliko mirnega, skromnega življenja, v kolikor niso ta mir kalili obmejni boji in praske vitezov med seboj. Pojavov slovenske narodnosti bi v javnem življenju zaman iskali. Iz nekaterih redkih sledov smemo sklepati, da se je tudi pri ogrskih Slovencih poleg sodstva zemljiške gosposke dolgo časa ohranila županska sodna oblast v zadevah go-

spodarstva in manjših prestopkov. Enako nahajamo tudi pri njih „gorske pravde“ in „gorski zakon“, ki je bil pisan celo v slovenskem jeziku, kakor pričajo „Artikulusi Nedelszkoga vrha“. Po krajevnih imenih spoznamo, da se je tu slovenski živelj enako skrčil, kakor na Gornjem Koroškem in Štajerskem. Poleg hudih bojev za časa madjarske okupacije, izseljevanja in kupčije s sužnji, so bile gotovo temu krive redke naselbine. Ko so prišli ogrski Slovenci pod madjarsko oblast, so bili popolnoma ločeni od svojih rojakov tostran Mure, v političnem, verskem in gospodarskem oziru podložni tujemu plemenu, zato je naravno potujčevanje zelo napredovalo. Izpostavljene slovenske naselbine na vzhodu so se skoraj popolnoma pomadjarile in le v obmejnih zapadnih krajih, kjer je gostost prebivalstva zabranjevala tuje priseljevanje, se je Slovenstvo ohranilo do današnjega dne. Tu je pa tudi pokazalo svojo žilavo vstrajnost in ohranilo svoj narodni značaj v prvotni čistosti.

Turški navali in verski boji so tekom 16. in 17. stoletja zanesli med ogrske Slovence hude viharje.



Ogrska Slovenka.



3. Boji s sultanom Solimanom. Ivana Kacijanarja slava in pogin.

V Carigradu je l. 1520. zavladal sultan Soliman II. (1520—1566), eden največjih turških vladarjev, moder in trezen, poleg tega slavohlepen in izvrsten vojvoda. Naznanil je ob nastopu vlade svetu, da hoče izpolniti obljubo svojega očeta, ki se je bil zaklel, da v slavo preroka Mohameda postavi tri veličastne hramove, ki jih bodo ljudje občudovali: enega v Jeruzalemu, drugega v Budapešti, a tretjega v samem Rimu. Za premirje, ki ga je bil sklenil njegov oče z ogrskim kraljem Ludovikom, se ni brigal. Že l. 1521. se je dvignil z veliko vojsko iz Carigrada proti Donavi, da udari na Belgrad, ki je veljal za ključ do ogrske dežele in njeno najmočnejšo trdnjavo proti turškemu cesarstvu. Kralj Ludovik je iskal pomoči na vseh straneh, pri papežu Leonu X., pri nemškem cesarju, pri kralju poljskem in beneški republiki. Ko so bile tu prošnje zaman, je poslal celo poslance na Angleško in Portugalsko. Toda razmere v zapadni Evropi so bile take, da nikomur ni prišlo na um, pomagati nesrečnemu kralju. Med tem, ko je Ludovik prosjačil po evropskih dvorih, ko so na njegovo povelje nosili po Ogrski okrvavljen meč in pozivljali ljudstvo k orožju, so že došle turške čete pod trdnjavi Belgrad in Šabac in ju začele oblegati. Šabac se je moral hitro vdati, ko so bili vsi junaški branitelji pobiti. V Belgradu je bilo okoli 700 najetih vojakov, razun teh še nekaj belgrajskih in sremskih prebivalcev. Ta četa ljudi

se je morala v bran postaviti ogromni turški vojski, ki je štela 100.000 mož, in velikim sultanovim topovom. Vendar se je več tednov junaško branila. Turki so si le z velikimi žrtvami mogli osvojiti mesto in zunanji grad. Ko se je sultan pripravljal, da začne naskakovati notranji grad ali pravo trdnjavo, izdal je branitelje eden izmed kapitanov posadke, ki je po noči prišel v turški tabor in sultanu povedal, na kateri strani je trdnjava slabo utrjena. Vendar so še drugi poveljniki nekaj časa odbijali turške navale. Po dvamesečni obupni brambi se je morala trdnjava dne 29. avgusta 1521 podati.

Sultan Soliman ni takoj izrabil svoje zmage, ker je obrnil svojo pozornost na utrjen otok Rodos, katerega so vitezi Ivanovci pogumno branili. Dovolj mu je bilo, da je prodrl obrambno črto kralja Matjaža Korvina in da je južna meja Ogrske in Slavonije bila odprta turškim četam. Za naše dežele pa je imel padec Belgrada to posledico, da so se zopet pričeli ponavljati turški roparski pohodi.

Že meseca maja l. 1522. se je dogodil prvi vpad v dolino Pivke na Notranjskem. Na cvetno nedeljo so Turki nenadoma napadli župnijsko cerkev v Slavini, kjer je bilo ljudstvo zbrano pri sv. maši. Mašnika, ki je čital trpljenje Kristusovo, so potegnili izpred oltarja in ga umorili. Z njim vred je bilo tudi veliko vernikov posekanih. Potem so se spustili skozi Postojno, Cerknico, Ribnico, Kočevje in Hrvaško proti domu. Narodna bramba se je sicer naglo zbrala in jo vdrla za roparji, pa jih ni dohitela. Roparski napad se je izvršil z veliko naglico v treh dneh, vendar je prišlo več tisoč Slovencev v turško sužnost. Kakor v prejšnjih stoletjih, imamo tudi tu pred seboj le ropanje sosednih obmejnih Turkov, katerim je to pot načeloval Ferhadbeg.

Ti dogodki so izpodbudili nadvojvoda Ferdinanda, da je zopet nekoliko poskrbel za obrambo meje na jugovzhodu. Na turško mejo je postavil ogleduhe, ki so imeli poročati o vsakem gibanju turških čet. Grofa Nikolaja Salma je postavil za poveljnika avstrijski vojski, ki je zasedla nekatere hrvaške gradove in trdnjave. Tudi narodna bramba se je iznova uredila in vadila v orožju. Meseca septembra l. 1522. je sporočil grof Salm koroškemu deželnemu glavarju Vidu Welzerju, da je pričakovati novih turških napadov. Zato naj mesta, trgi, duhovščina in plemstvo zberejo kar največ vojakov peš in jež in naj jih pošljejo proti Metliki, kjer jih pričakuje Salm s svojimi četami. Enaka sporočila so došla gotovo tudi drugim deželnim glavarjem.

Vse te priprave niso mogle zadržati Turkov, ki so leta 1523. zopet neusmiljeno oplenili metliško okolico. Deželni komtur nemškega viteškega reda piše približno v istem času: „Nič drugega ni pričakovati, kakor da bode Turek iz dežele kranjske in metliške okolice kmalu odpeljal vse ljudstvo v večno sužnost. Rad bi bil že za polovično ceno prodal vsa tamošnja redovna posestva, toda kupca je težko najti in deželni upravitelj ne pusti, da bi šel denar iz dežele kakor nekdaj.“ Ker je bilo po padcu otoka Roda (21. decembra 1522) pričakovati, da se vsa turška sila zopet vrže proti Ogrski in južnim avstrijskim deželam, zato je Ferdinand hitel pripravljati odpor. Leta 1523. je ukazal, da se po vseh glavarstvih, gospostvih, mestih

in trgih preštejejo vsi za vojsko sposobni može in pokličejo pod zastavo. Razpisal je tudi splošni davek, ki so ga morali plačevati vsi ljudje, od prvega plemiča do zadnjega berača. Graščaki so imeli nalogo, nabirati denar pri svojih podložnikih in ga oddajati v glavno mesto. Poleg tega so bili nastavljeni nabiralniki po cerkvah in pridigarjem naročeno, v cerkvenih nagovorih vernike izpodbujati k darežljivosti za turško vojsko. Papež Klemen VIII. je izdal posebno bulo, v kateri je pozivljal vse kristjane na vojsko proti Turkom in bojevnikom podelil popolen odpustek.

Spomladi l. 1526. se je dvignil sultan Soliman s 100.000 možmi in 300 topovi iz Carigrada proti Ogrski. Kralj Ludovik je bil brez vojakov in denarja. „Sovražnik je na meji“, je pisal takrat papežev nuncij v Rim, „a mi nimamo niti enega topa. Kralj Ludovik ne bi bil mogel k svojemu vojnemu poveljniku Pavlu Tomoru poslati niti svojega sela, ako bi mu ne bil jaz posodil potrebnih novcev.“ Turki so zavzeli najprej Petrovaradin in potem prodirali proti Oseku. Ogrska plemiška vojska se je zbirala pri Tolni. Bilo je vse skupaj nekaj nad 20.000 mož. S temi se je spustil kralj Ludovik v odločilni boj na polju pri Mohaču 29. avgusta 1526. Poraz je bil strašen. Sedem cerkvenih knezov 500 odličnih plemičev in do 20.000 vojakov je obležalo na bojnem polju, le redki so ušli. Kralj Ludovik se je nekaj časa hrabro boril, a ko je njegova vojska pričela bežati, izkušal si je tudi sam rešiti življenje. S svojim konjem je hotel preskočiti narasli potok Čele, toda ranjena žival je padla v vodo in pokopala tudi kralja v motnih valovih. Čez deset dni je bil sultan Soliman že v Budapešti, kjer je neusmiljeno plenil in požigal. Iz Budapešte so napravljale turške čete roparske pohode na vse strani. Soliman pa to pot še ni nameraval osvojiti si Ogrske, ampak je podpiral izvolitev Ivana Zapolja. Že čez mesec dni se je vrnil v hitrih marših proti domu. Uničil je bil na svojem pohodu v Slavoniji in na Ogrskem okoli 200.000 ljudi.



Sultan Soliman.

Nikdar ni bila turška nevarnost za avstrijske dežele večja, kakor tedaj, ko se je zdelo, da se vsa Ogrska klanja polumesecu. Zdaj niso več ločile široke reke in prostrane pokrajine avstrijskih dežel od turških mejnih straž; Turki so jim bili neposredni mejaši in sosedje. Dohod v osrčje habsburške monarhije jim je bil odprt in celo cesarski Dunaj izpostavljen navalu sovražnikov. Boj za ogrski prestol med Ferdinandom in Ivanom Zapoljem je dal sultanu še več prilike vmešavati se v avstrijske zadeve. Kaj je bilo naravneje, kakor da je Zapolja, poražen od Ferdinandovih poveljnikov, iskal opore pri sultanu Solimanu? S pomočjo Turkov si je Ivan Zapolja izkušal pridobiti ogrsko krono.

Ferdinand je hotel izprva mirnim potom odvrniti pretečo nevarnost. Že 16. februarja 1527 je naročil iz Prage ljubljanskemu škofu Krištofu Ravbarju, naj poišče pripravnega moža, da gre v Belgrad k Belibegu. Temu naj prigovarja, da ne podpira Zapolja in tudi ne napada Ferdinandovih dežel. V plačilo mu sme obljubili 6000 cekinov. Denar in pooblastilno pismo bode prejel v Ljubljani. Ravbar je dobil za ta posel Blaža Radošiča, ki je bival v Metliki. Imel je iti celo v Carigrad do samega sultana, v turških deželah dobro opazovati, kaj se snuje zoper Avstrijo in kakšno zvezo je sklenil Zapolja s Turki. Ni znano, če je ta poslanec res dospel v glavno turško mesto, gotovo pa ni nič opravil. Zato je Ferdinand l. 1528. odpravil v Carigrad novo poslanstvo, za katero je odbral Hrvata Ivana Hobordanca iz Slatine (Salathnok) na Ogrskem in Kranjca Sigismunda Višnjegorskega (Weichselberger). Dne 9. aprila sta stopila na turško zemljo. Več kot 300 lepo opravljenih Turkov jima je prišlo do Turškega broda naproti. Povsod sta bila slovesno sprejeta, s krasnimi sprevodi in najokusnejšimi pojedinami so jima lajšali dolgo potovanje. Dne 29. maja sta srečno prišla v Carigrad. Pogajanja z velikim vezirjem Ibrahimom in sultanom se niso ugodno razvijala. Sprejem se je vršil sicer z vso slovesnostjo, kakršna je bila v navadi na turškem dvoru, toda Soliman ni pokazal nikake prijenljivosti. Ko sta pri neki priliki v imenu Ferdinandovem zahtevala nazaj trdnjave, ki so jih Turki zadnja leta osvojili, tako Belgrad, Šabac, Slankamen, Petrovaradin, Oršovo, Novi grad, Banjaluko, Skradin, Jajce in Ostrovico, pripomnil je Ibrahim paša zbadljivo: „Čudno, da Ferdinand ne zahteva še Carigrada.“ Poslanca so pod raznimi pretvezami zadrževali v Carigradu dobrih pet mesecev. Slednjič ju je odslovil sultan z zasmehljivim odgovorom: „Sporočita svojemu gospodu, da pridem osebno z veliko močjo in veličanstvom in mu hočem sam izročiti zaželjene trdnjave. Opomnita ga, naj vse lepo uredi in pripravi, da nas spodobno sprejme.“ Dal jima je s seboj tudi pismo, naslovljeno na „Ferdinanda, kralja Vendov,“ ki ni pomenilo drugega, kakor napoved vojske.

Med tem, ko so se v Carigradu pogajali za mir in spravo, je Ferdinand napenjal vse sile, da si pridobi potrebnega denarja in vojakov za pretečo vojsko. Že leta 1523. je izdal odlok, da so vse cerkvene ustanove in samostani cesarska lastnina, s katero smejo avstrijski vladarji poljubno razpolagati, ne da bi jim bilo treba za to papeževega privoljenja. Na podlagi tega odloka je dal tri leta pozneje

vpričo stanovskih komisarjev preceniti vse cerkvene dragocenosti in jih prekovati v denar. Zahteval je tudi od duhovščine tretjino dohodkov. Ko vse te velike žrtve še niso zadostovale, je leta 1530. terjal četrti del vsega cerkvenega premoženja, ki naj se proda ali pa zastavi. Vkljub odporu duhovnikov so komisarji strogo izvrševali kraljevo zapoved, cerkveno premoženje popisovali, cenili in četrti del prodajali. Tudi deželni zbori so se v teh hudih časih večkrat shajali na posvetovanje. Predmet je bil redno dovoljevanje denarja in vojakov proti Zapolju in Turkom. Tako je štajerski deželni zbor meseca aprila 1527 dovolil 700 konjikov, 600 pešcev, 7000 funtov vinarjev in iz cerkvenega premoženja 31.725 goldinarjev za vojsko proti Za-



Belgrad v 16. stoletju.

polju. Vsem podložnikom so naložili davek. Dve leti pozneje so dovolili Štajerci zopet 22.000 gld. Od kranjskih stanov je zahteval Ferdinand 10.000 gld. Koroški in štajerski prelati so morali sami oborožiti 3000 pešcev in jih na svoje stroške vzdrževati štiri mesece. Povsod so že leta 1528. napovedovali, da je v kratkem pričakovati velikega turškega navala. Še nikdar se ni ljudi polastil tolik strah pred Turki, kakor tedaj in celo v uradnih listinah se imenuje sultan Soliman „najhujši in najmočnejši tiran na svetu".

Bližajoči se veliki vihar so napovedovali roparski pohodi leta 1528. Že v postu se je na tihem prikradlo kakih 1000 roparjev na Kočevsko. Napadli so tri velike vasi, jih oropali, ljudi in živino pa odpeljali. Toda ta četa je bila le prednja straža glavne roparske trume. V sredo pred sv. Gregorjem jih je vdrlo na Kras okoli 2000. Okoli Postojne so vse pokončali, tudi trg čisto izpraznili, še le topovi iz utrjenega postojnskega gradu so jih pregnali. Pod Šilentabrom so

naleteli na florentinske trgovce, katerim so ugrabili 20 tovorov svile. Po svoji navadi so potem plenili okoli Cerknice, Loža, Blok, Nadliška, Ortneka, Ribnice in Kočevja. Ves Kras je bil požgan in opustošen, celo v Ljubljano bi se bili prikradli drzni roparji, da ni postojnski oskrbnik hitro tja sporočil, da je Turek v deželi. Deželni glavar je hitro sklical brambovce, toda le 50 konjenikov in 200 kmetov se je v naglici zbralo okoli poveljnika Bernardina Ričana. S to peščico je šel Ričan proti Kočevju. V malih praskah pobije nekaj Turkov, druge pa prisili, da se umaknejo proti Kolpi. Narodna bramba se je potem razšla, misleč, da so se sovražniki vrnili domov. Toda četa konjikov in peščev se je bila poskrila in še drugi dan hudo oplenila okolico Kostela in Poljan.

V začetku meseca julija se je zbrala pri Bihaču na Uni druga roparska truma z namenom, da jo udari na slovensko zemljo. Pri Kostelu so prebrodili Kolpo in divjali skozi Kočevje in Ribnico proti Turjaku. Bilo jih je kakih 5000 hitrih konjikov. Ko pri močnem turjaškem gradu nič ne opravijo, se spuste na ižansko polje in drve proti Ljubljani, kjer mimogrede zapalijo nekaj hiš. Potem preplavijo Savo in razgrajajo po mengeški okolici. Ko zvedo, da se zbira proti njim črna vojska, se kakor blisk vrnejo zopet na Dolenjsko. V diru so naskakovali višnjegorski grad in utrjeni stiški samostan, toda brez uspeha. Njih divjanje je občutila tudi trebanjska, žužemberška, mirnopeška in novomeška okolica. Skozi Kočevje so se potem umaknili na Hrvaško. Med tem je bil kranjski deželni poveljnik zbral precejšno vojsko in je ž njo urno udaril za sovražnikom. Vzajemno s hrvaškim banom Ivanom Karlovičem zgrabijo Slovenci pri Volanskem gradu bežeče Turčine. Čez tisoč Turkov je obležalo na bojnem polju, 400 jih je bilo ranjenih, drugi so odnesli pete. Ujete ženske in otroke je ukazal bosenski paša pred bojem pomoriti, nekateri Turki pa so jim prizanesli in jih poskrili, češ, da bi jih po bitvi tirali s seboj. Vsi ti jetniki so bili rešeni. Ojunačeni po tej zmagi se spuste Slovenci zdaj celo v sovražnikovo deželo, da se ondi maščujejo za mnoge krivice, ki so jih doslej pretrpeli od Turka.

Ferdinand ni mogel zabraniti teh turških navalov, kako naj bi še vzdržal napad velike Solimanove vojske? Nemške državne pomoči ni hotelo biti, tudi denarna podpora iz avstrijskih dežel je le počasi dohajala. V hudi stiski poskusi še enkrat odkupiti si premirje za vsako ceno. Nikolaj Jurišič, poznejši kranjski deželni glavar, je bil izbran, da gre naravnost do sultana v Carigrad in mu ponudi 100.000 cekinov v dar, ako pristane na premirje; velikemu vezirju Ibrahimu je bilo odločenih 40.000 cekinov, vsakemu drugemu paši, ki bi utegnil pripomoči k premirju, po 1000 do 2000 cekinov. Ferdinand je pisal sultanu, da nič ne želi tako goreče, kakor v prijaznosti in dobri soseščini ž njim živeti.

Toda bilo je prepozno. Že 10. maja 1529 je odšel Soliman z 250.000 možmi in 300 topovi iz Carigrada proti Ogrski. Čez Dravo so napravili Turki most pri Oseku in šest dni so korakale turške trume preko njega. Na mohaškem polju se je sultanu poklonilo več ogrskih velikašev z Ivanom Zapoljem na čelu, ki mu je spoštljivo

poljubil roko. Jurišič je med tem prišel v Metliko ob Kolpi in od tu prosil za varno spremstvo do sultana Solimana. Toda niti odgovora ni dobil.

Velika turška armada je prodirala proti Budapešti, kjer se je trdnjava morala hitro podati. Dne 14. septembra je drugi poveljnik janičarjev slovesno umestil Ivana Zapolja na ogrski prestol. Sultan Soliman sam pa je hitel s svojo veliko armado proti Dunaju, da si osvoji glavno mesto avstrijsko in tako postavi krono svojim velikim zmagam.

Bil je trenotek svetovno zgodovinskega pomena, ko se je prikazala velikanska turška armada pred Dunajem. Ako bi bilo padlo



Kostajnica ob Uni.

mesto sultanu v roke, potem bi bilo turško gospostvo na Ogrskem za vedno utrjeno in pot v Nemčijo bi bila prosta. In vendar so bile priprave za obrambo mesta nezadostne. Komaj 16.000 braniteljev je odbijalo silne turške naskoke. Med njimi je bilo mnogo vitezov in vojakov iz Štajerske, Koroške in Kranjske, ki so pogumno branili avstrijsko prestolnico in se proslavili s svojim junaštvom: Jurij pl. Burgstall, Ivan Gall, Krištof Lamberg, Melhior Stadler; izmed Kranjcev: Nikolaj Turn, načelnik pešcev; Trojan Turjaški, Erazem Obričan, Ivan Abfaltrer, Melhior Lamberg, Jurij Gallenberg, Ludovik Gal in mnogi drugi. Največja junaštva pa je izvršil Ivan Kacijanar, poveljnik

lahke konjice, ki je branil trdnjavo pri „Koroških vratih“. Tu je 9. oktobra vzdržal trikratni sovražni naskok. Pri drugem navalu dne 11. oktobra je prišlo do boja na nož. Kacijanar je z golo sabljo branil svojo postojanko, dvanajst mrtvih Turkov je obležalo pred njim v jarku. Prav tako brezuspešen je bil tretji naskok 12. oktobra l. 1529. Avstrijci in Kranjci pod Kacijanarjevim vodstvom so stali neomahljivi kakor zid. Drugi dan je napravil Kacijanar v družbi s Hrvatom Pavlom Bakičem izpad proti Nußdorfu. Posrečilo se jima je četo Turkov prevarati z dozdevnim begom, jih zvabiti v bližnje vinograde in tu deloma ujeti, deloma potolči. Ko se je tudi glavni naskok dne 14. oktobra ponesrečil in so se med turško armado začele pojavljati razne bolezni, je ukazal Soliman obleganje prekiniti in je s svojo vojsko v naglih marših šel skozi Ogrsko proti domu. Tudi na povratku je Kacijanar povzročil Turkom hudo škodo, ker jih je s svojimi konjiki zasledoval, jim odvzel mnogo plena in jetnikov, jih veliko posekal in ujel. Dan za dnem sta hodila Ivan Kacijanar z drznim Sigismundom Višnjegorskim lovit Turke in se skoraj vselej vračala obložena z bogatim plenom: turškimi preprogami, dragocenimi šotori, orožjem in odličnimi jetniki, za katere je bilo pričakovati visoko odkupnino.

Dunaj se je sicer srečno iznebil ljutega sovražnika, tem hujše pa so občutile njegovo divjo jezo Spodnja in Zgornja Avstrija, Ogrska in Štajerska. Roparske čete so za časa obleganja na desnem bregu Donave prodrle do Linca in Regensburga, požgale in pokončale vse, kar jim je prišlo v roke. Božje hrame in kapele so oropali in razdejali, uničili vso žetev na polju, otročiče so rezali materam iz teles, jih metali na kolovoze ali nabadali na sulice. Po cestah so ležala trupla devic, ki so jih do smrti oskrunjali in mučili. Na tisoče je bilo ubitih prebivalcev, še več odgnanih v sužnost. Enako se je godilo z vzhodnim delom Zgornje Štajerske. Na Kranjskem l. 1529. niso imeli skoraj nikoli miru pred Turki, zlasti ne po obmejnih krajih okoli Metlike. O tem poroča Jurišič v pismu z dne 27. avgusta: „Vsak dan se dogode napadi Turkov, ki pridero v četah po 50 ali 60 konjikov. Zlasti pa martolozi (iregularni vojaki) požigajo in ropajo po hrvaškem in kranjskem obmejnem ozemlju.“ Pridrli so celo do Stične, kjer se jim je posrečilo zavzeti samostan in ga razdejati.



Po odhodu Turkov bi se bil Ferdinand z nabrano vojsko lahko polastil vse Ogrske in Zapolja popolnoma izpodrinil. Toda čete nemških držav niso hotele prodirati na Ogrsko, češ, da so dolžne le nemško državo braniti proti Turkom. Enako je manjkala tudi drugim Ferdinandovim deželam državna zavest, ki bi priznavala skupne potrebe in koristi. Češki stanovi so bili voljni skrbeti le za varstvo svojih dežel, enako so se stanovi Notranje Avstrije čutili dolžne, le drug drugemu pomagati. Nihče ni mislil na to, da je treba tudi za Ogrsko tvegati kri in življenje, ker si s tem v lastno varnost posta-

vijo močno obrambo. Le par tisoč mož je pod vodstvom Ivana Hardeka in Kacijanarja šlo na Ogrsko in zavzelo nekaj mest.

Kralj Ferdinand je bil prepričan, da bode Soliman prihodnje leto ponovil napad na avstrijsko-ogrske dežele. Ker ni mogel z orožjem nastopiti v varstvo svojih pravic, mu ni kazalo drugega, kakor nastopiti pot pogajanja. Meseca maja 1530 je iznova poizkusil s poslanstvom pridobiti sultana Solimana za mirno poravnavo. To pot sta bila izbrana zopet dva moža iz naših dežel: Jožef Lamberg, gospod na Ortneku in znani Nikolaj Jurišič. Za latinskega tolmača jima je bil pridejan doktor prava Benedikt Kuripešič iz Gornjega



Kisek (Güns) v sedanjem času.

grada v Savinjski dolini, ki je potovanje natančno opisal v posebni knjižici. Poslanca sta dobila navodilo, naj skleneta s Solimanom premirje za deset let in naj mu obljubita za to po 100.000 cekinov na leto, velikemu vezirju Ibrahimu pa 10.000 goldinarjev, drugim postrežljivim pašem pa 2000 goldinarjev enkrat za vselej. Meseca avgusta sta poslanca zapustila Avgsburg v spremstvu 24 oseb. V Ljubljani se jim je pridružil Kuripešič. Potovali so skozi Hrvaško, Bosno, Srbijo in Bolgarijo in dospeli 17. oktobra v Carigrad. Šele deveti dan (25. oktobra) jih je pustil veliki vezir Ibrahim paša pred sebe. Lamberg, ki je po svoji lastni izjavi znal slovensko, je nagovoril Ibrahima v nemškem jeziku, ker mu je bilo tako ukazano. Kuripešič je prestavil njegove besede v latinščino. Ker pa nihče ni znal teh

jezikov, nastala bi bila velika zmešnjava, da se ni Jurišič oglasil v hrvaškem jeziku, ki ga je umel eden izmed turških tolmačev. Ibrahim je po svoji navadi ošabno in zaničljivo odgovarjal. Na zahtevo poslancev, da se Ferdinandu prepusti Ogrska, je odvrnil, da nima nobene pravice do nje. Pravi njen gospodar je sultan, ki si jo je dvakrat z mečem osvojil. Ko sta poslanca hotela svoje prošnje podpirati z denarjem, odrezal se je veliki vezir, da njegov gospod ne potrebuje njunega denarja. Odprl je okno in pokazal na sedem stolpov, rekoč, da so vsi polni zlata in srebra, katerega se še niso dotaknili. Sultan ne prodaja dežel in ljudi in najmanj mu bode sam kaj takega svetoval, zato naj molčita o denarju.

Zelo slovesen je bil sprejem pri sultanu, ki ga Kuripešič tako opisuje: „V pondeljek 7. novembra, okoli 11. ure, je turški cesar poslal mnogo odličnih turških gospodov po poslance njegovega veličanstva, ki so se oblekli v praznično obleko, si nadeli zlat nakit in jezdili k cesarju, mi pa smo šli peš. Mimo cerkve sv. Sofije smo prišli na veliko dvorišče, kjer smo našli hlapce turške gospode, ki so držali konje, ki jih navadno jahajo, kadar gredo na dvor. Sredi dvorišča sta stala dva velika slona, na njih pa dva jezdeca, ki sta ju vodila. Ko smo prišli k drugim vratom, so morali gospodje stopiti s konj in iti peš čez neko lepo in prostorno dvorišče. V njem je bilo dvorno služabništvo turškega cesarja, gotovo okoli 3000 po številu, ki je stalo na raznih krajih in se zelo razlikovalo po svoji noši. Najpreje so bili dvorniki z belim ovojem (turbanom) okoli glave, ki jih imenujejo Assapi in vedno jezdijo ali hodijo tik cesarja. Tudi teh je bilo veliko. Za njimi so bili dvorniki v pozlačenih plaščih. Pred njimi so vedno stali poveljniki v zlati, žametasti in svileni opravi, katere so poslanci pozdravili in ki so jim z enako vljudnostjo odzdravili. Sredi dvorišča je bilo tudi 10 levov in 2 leoparda, prikovanih z železno verigo, ki so strašno rjuli in besneli. Nato so peljali poslance v lepo sobo k štirim najvišjim turškim oblastnikom, namreč Ibrahim, Kasum, Aias in Behad paši, kjer so ostali eno uro. Ti štiri paše so spremili gospode poslance k cesarju v lepo hišo, kjer so ostali nekaj čez pol ure, potem so zopet odšli s spremstvom v svoje prenočišče.“

Niti pri tem sprejemu, niti v poznejših razgovorih z Ibrahimom nista poslanca nič opravila. Sultan ni hotel izpustiti Ogrske iz rok, pa tudi ni maral za premirje. Po slovesu od sultana, ki je bilo 15. novembra, so ju zadrževali v Carigradu še šest tednov. Šele v četrtek pred Božičem sta odrinila in 2. februarja 1531 iz Krupe kralju sporočila o slabem izidu svojega poslanstva. Mirna poravnava je zopet splavala po vodi.

Med tem so Osmani po svoji stari navadi rogovilili in plenili po naših krajih. Leta 1530. so petkrat planili čez mejo in odgnali okoli 3000 prebivalcev. Naslednje leto so pridrli na Pivko, toda Hrvati pod Vukom Frankopanom so jim pobrali ujete kristjane in naplenjeno blago. Na Štajerskem so Turki storili mnogo škode okoli Ljutomera in samostana v Žičah, kjer so priorja Andreja na kosce razsekali.

Ker se je bilo v kratkem nadejati novega velikega turškega navala, se je kralj Ferdinand po možnosti pripravljal. Po smrti grofa Nikolaja Salma, vrlega branitelja dunajskega mesta, je postavil za vojnega maršala avstrijskih čet na Ogrskem Lenarta pl. Velsa, Ivana Kacijanarja za prvega vojskovodja na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, Ivana Ungnada Sovneškega pa za deželnega glavarja na Štajerskem. Zlasti Ungnad in Kacijanar sta bila nekaj časa duša vsem bojnim podjetjem proti Turkom. Njima se je pridružil še ljubljanski škof Krištof Ravbar, katerega nahajamo na vseh deželnih zborih in shodih in ki si je kot diplomat in vojskovodja pridobil mnogo zaslug za



Senj z gradom Nehaj (na desni).

Ferdinanda. L. 1530. je zasnoval Ravbar načrt, kako uspešno odvrniti Turke od slovenske meje. V ta namen se mu je zdel najpripravnejši pripomoček, ako se sovražnikom vzameta Kamengrad in Ključ z okolico vred, ker so iz teh krajev najbolj pogosto in najložje vpadali v Hrvaško in Kranjsko. Kacijanar in Nikolaj Zrinjski, oče znanega sigetskega junaka, naj bi ta načrt izvršila. Poslanci Ravbarjevi so se sešli z Zrinjskim, ki je bil takoj pripravljen, pričeti obleganje omenjenih gradov. Svetoval je poleg tega še, naj se nastavijo na mejo vojaške čete, ki bi napadale in vznemirjale Turke, kakor so doslej oni Slovane, in jim vračale milo za drago. Tako bi se dali začasno odbiti turški navali, dokler ne pride večja armada, ki so jo obljubili nemški knezi v Avgsburgu. Zakaj se ta načrt ni izvršil, nam ni znano, kaže nam pa posebno jasno ono vzajemnost, ki je vladala med Slovenci in Hrvati za časa velikih turških bojev.

Ko je nevarnost novega turškega navala postajala vedno večja, so se zbrali zastopniki kranjskih, koroških in štajerskih stanov na odborniškem shodu v Spodnjem Dravogradu dne 24. marca l. 1531. Izmed Kranjcev so bili tu: škof Krištof Ravbar, Vuk Lamberg, Avguštin Paradajzar, Erazem Turn; iz Koroške Krištof Welser, iz Štajerske Ivan Ungnad in vrhovni vojni poveljnik Ivan Kacijanar. Sporazumeli so se, da se nastavi stalna straža na meji peš in jež in vzdržuje na Kranjskem posadka 2000 oboroženih kmetov. Potrebne stroške, ki so znašali 10.000 goldinarjev, so si dežele med seboj razdelile. Na odborniškem shodu v Innsbrucku (19. februarja 1532) je bilo treba na Ferdinandovo zahtevo dovoliti nove svote (230.500 goldinarjev) in poleg tega še prevzeti vzdrževanje 2305 konjikov in 9220 pešcev za dva meseca. Lahko si mislimo, kako težko so zmogle naše oplenjene in izžete dežele tolika bremena.

Spomladi l. 1532. je počila vest, da sultan pripravlja nov naval na Ferdinandove dežele. Veljal je to pot Nemčiji in njenemu cesarju Karolu V., katerega je sultan še imel za enako vrednega nasprotnika, med tem ko je Ferdinanda zaničljivo imenoval „mali gospodek“. Dne 28. aprila se je dvignil z 200.000 možmi in 300 topovi iz Carigrada. Ferdinand se ni čutil, da bi bil kos tej ogromni vojski, zato je še enkrat poizkusil s pogajanjem. Poslal je grofa Nogarola in Jožefa Lamberga k sultanu z obsežnim pooblastilom. Razun vsakoletnega daru je bil Ferdinand pripravljen, priznati Zapolja za kralja v onem delu Ogrske, ki ga je imel v oblasti, ako bi pripadlo celo kraljestvo po njegovi smrti Habsburžanom. Poslanca sta zadela na sultana pri Nišu v južni Srbiji. Toda niti o miru, niti o premirju ni hotel nič slišati, temveč je prisilil poslanca, da sta šla z njim. Pri Oseku je turška vojska prebrodila Dravo. Od tu je sultan pisal Ferdinandu zelo izzivajoče pismo, v katerem mu naznanja, da se ne namerava vojskovati ž njim, temveč s španskim kraljem, ki naj ga pričakuje na nemški meji, ako je pogumen, sicer naj mu pa plača tribut. Soliman pri tem pohodu ni prodiral ob Donavi proti Budapešti, kakor sicer, ampak preko jugozapadne Ogrske, skozi salajsko in železno županijo proti Dunaju. Pot ga je vodila torej skozi ozemlje ogrskih Slovencev, ki so zdaj občutili vso grozo turškega nasilstva. Ne da bi bil našel kaj odpora, je prišel do malega utrjenega mesta Kisek (Güns) ob štajerski meji. Toda prav ob tej trdnjavici se je imela razbiti silna sultanova moč.

Poveljnik Kiseka je bil takrat znani hrvaški junak Nikolaj Jurišič, kranjski deželni glavar, ljubljenec hrvaške gospode in veren pristaš kralja Ferdinanda. Ko se je prikazala turška vojska, je imel Jurišič pri sebi le 28 lahko in 10 težko oboroženih konjikov, s katerimi se je hotel umakniti h glavni vojski na Dunaj. Ker se je pa mnogo kmetov z ženami in otroci zateklo v grad, se je odločil, da brani mesto in ljudstvo pred Turki. Sestavil je iz pribeglih kmetov in meščanov posadko, ki je štela okoli 700 mož. Med tem, ko se je Jurišič še pripravljal za obrambo in navduševal obupne meščane, so razpostavili Turki svoje topove po bližnjih gričih in vinskih goricah in začeli mesto od vseh strani s krogljami obsipati. Strašen ogenj je trajal tri dni, vendar ni napravil preveč škode, ker kroglje niso

bile večje od jajec. Dne 14. avgusta so začeli Turki mesto naskakovati in napravljati podkope. Branitelji so odbili vse naskoke. Ko se je vsléd nekega podkopa zrušil zid 16 metrov v dolgost, je posadka toliko časa vzdrževala prodirajoče Turke, da je bila odprtina zopet zadelana. Posebno hud je bil 12. naskok dne 28. avgusta, ko so že štiri zastave plapolale na mestnem obzidju. Po odbitem naskoku je pisal Jurišič še tisti dan Ferdinandu: „Od naših 700 oboroženih kmetov je že polovica poginila; smodnika, ki sem ga kupil za 300 goldinarjev, imam le še en cent. Le milost božja nas čuva, bodi ona milostljiva moji duši.“ Vendar je hrabri Jurišič odbil vse sultanove pozive, naj se vda. Na to so poizkusili Turki še zadnji glavni naskok. Besni janičarji in druge čete so se navalile na mesto z vseh strani. Posadka je izgubila 60 mož, sam Jurišič je krvavel iz dveh ran. Skozi vse odprtine so prodirali Turki in osem njihovih zastav je že bilo na obzidju. Tu zaženo obupani starci, ženske in otroci v mestu strašen vik in jok, da so se Turki prestrašili in pričeli umikati, misleč, da imajo pred seboj nove čete. Pozneje so Turki govorili, da jih je konjik z ognjenim mečem gonil z obzidja, dočim so kristjani pripisovali zmago sv. Martinu. „Moj smodnik je bil že popolnoma porabljen,“ je pisal Jurišič kralju, „kar je še mojih ljudi ostalo živih, je izgubilo ves pogum. Niti eno uro bi se ne mogel več braniti.“ Tri ure po odbitem naskoku je naznanil veliki vezir Jurišiču, da mu je pri sultanu izprosil milost in ga pozval, naj pride k njemu na pogovor. Tu mu je Ibrahim izjavil, da mu je sultan mesto podaril, zahteva le, da natakne turško zastavo na obzidje. Jurišič je temu rad ustregel. Sultan je potem takoj zapovedal, da krene vojska izpred Kiseka. Bilo je to 30. avgusta 1532. V plačilo za junaško obrambo je podaril Ferdinand Kisek Jurišiču v dedno posest.



Ivan Ungnad Sovneški.

Solimana je sedaj minila volja, da bi jo udaril proti Dunaju. Poslal je sicer tja četo „mavharjev“ pod Kazimbegom, ki je štela okoli 15.000 mož, da opleni in požge deželo, toda zbrana nemška vojska, ki je pričakovala Solimana, je te roparje strašno pobila. Sultan sam je šel čez štajersko mejo preko Friedberga in Hartberga proti Gradcu. Trdnjav se sicer ni mogel polastiti, tem hujše je trpela dežela, ki jim je bila odprta. Povsod so le pogorišča in razvaline zaznamovale pot mogočnega turškega cesarja. Pred glavno vojsko so šli roparji, požigalci in Tartarji pod vodstvom svojega kana, ki so predirjali pokrajine na levem bregu Mure in požgali kmečke vasi, da so po noči ognjeni zublji, po dnevi pa oblaki dima Turkom kazali pot. Sultan je prišel 11. septembra pred Gradec, toda že drugi dan jo je na levem bregu Mure ubral naprej, ne da bi poizkusil napad na mesto. Med tem je Kacijanar, ki je stal s svojimi četami pri Dunaju, v največjem diru hitel Gradcu na pomoč, pa je prišel tja že po odhodu sultanovem. Moral je ostati v mestu, da so se spočili utrujeni vojaki. Pavel Bakič pa je s kranjskimi konjiki udaril za Turki, prijel njihove zadnje straže pri Lipnici ob prehodu čez reko Sulm, 500 Turkov pobil in okoli 50 ujel. Solimanovo umikanje se je izpremenilo v popolen beg. Dne 13. septembra je turška vojska že taborila v ravnini okoli Lipnice. Uspehov ni nikakih dosegla, razun da je bilo mnogo kmetov ujetih in v sužnost odpeljanih. Od tod so krenili Turki proti Svečini, kjer so zažgali grad, kakih 1000 pa se je spustilo čez Radl proti Koroški. Deželni glavar Vid Welzer je bil postavil v sotesko pri Spodnjem Dravogradu močno posadko. Ko jo Turki ugledajo, pobegnejo nazaj čez Remšnik. Dva dni kasneje je sultan dospel pred Maribor. Na čelu posadke tega mesta je bil znani Sigismund Višnjegorski. Štiri dni je taborila turška vojska na levem dravskem bregu, da napravi most čez reko. Veliki vezir Ibrahim paša je vodil delo s toliko previdnostjo in pripročnostjo, da je že 20. septembra mogla armada pričeti svoj prehod. Soliman je bil z delom tako zadovoljen, da je Ibrahimu poklonil dragocenega osedlanega konja in mnogo denarja. Ko je prešla vsa vojska preko Drave in se utaborila na Ptujskem polju, so most zažgali. Gradovi po okolici: Lembach, Slivnica in Radosek so padli Turkom v roke. Ena truma roparjev je baje prodrla tudi proti Celju. Na desnem bregu Drave je marširala turška vojska mimo Ptuja (22. septembra) in se z velikimi težavami pomikala skozi Haloze, kjer so se vozovi in topovi hudo pogrezali v razmočenih ilovnatih tleh. Proti večeru istega dne je dospel sultan v Vinico na Hrvaškem in šel od tod čez Varaždin, Požego in Belgrad brez ovire na Turško.

Iz Lugoviča je poslal Ibrahim ujetega Andreja Stadlerja z ošabnim pismom k Ferdinandu, češ, da je iskal njegov sultan španskega kralja Karola zaman v njegovih deželah in prehodil gore in doline.



Solimanu se vojni pohod l. 1532. ni posrečil, pa tudi Ferdinandove dežele so tako onemogle, da so nujno potrebovale miru in počitka. Z nemško-špansko vojsko, ki se je bila zbrala pri Dunaju,

bi bil sicer Ferdinand zopet lahko odločil boj z Zapoljem v svojo korist, toda Nemci niso hoteli pomagati Ferdinandu, da si osvoji Ogrsko in so se po Solimanovem odhodu kmalu razšli. Začela so se zopet pogajanja s sultanom in sedaj ne brez uspeha. Soliman je imel posle na Grškem in ob perzijski meji in je hotel imeti na zapadu vsaj nekaj časa mir. S posredovanjem viteza Jeronima iz Zadra in doktorja Kornelija Scheppra, tajnika cesarja Karola, se je sklenila mirovna pogodba v Carigradu meseca septembra 1533. Sultan je priznal kralja Ferdinanda za svojega sina, in veliki vezir Ibrahim za svojega brata. Mir naj ima ta toliko časa, dokler ga sam ne prelomi. Na Ogrskem naj obdrži tiste pokrajine, ki jih je zasedel, razun ako mu Zapolja prostovoljno odstopi svoj del. Enako kakor s sultanom, je pričel Ferdinand tudi z Ivanom Zapoljem dolgotrajna pogajanja, ki pa niso imela zaželjenega uspeha.

Vojno stanje se med tem na kranjski meji ni izpremenilo; napadi so se dogajali s turške in slovensko-hrvaške strani. Ko je bil sultan še na Ogrskem, je zbral Ivan Püchler, oskrbnik mehovskega gradu, kranjske viteze in kmete in z njimi vdrl v Bosno. Zavzel je nekaj gradov, potolkel nekaj turških čet in odnesel precej plena. Turki so hoteli ta napad maščevati in kmalu jih je okoli 3000 prigrmelo na Kras, kjer so veliko vasi pokončali in mnogo ljudi zasužnjili. A Slovenci jim zastavijo vse ceste in soteske. Vitez Jakob v Ravnah, ki je bil takrat kapitan na Krasu in v Istri, je naglo zbral četo kmetov, zgrabil Turke, jih baje okoli 2000 potolkel, 500 pa ujel. Seveda mu je hkrati padel ves nagrabljeni plen v roke. Enak vojni pohod sta napravila Ivan Kacijanar in Sigismund Višnjegorski s kranjskimi četami v Bosno l. 1533., v času ko so se že vršila v Carigradu mirovna pogajanja. Slovenci so tedaj požgali in oplenili turške vasi tja do Udvina, mnogo živine so tirali s seboj, mnogo Turkov pobili in ujeli. Naš kronist Valvasor poroča, da Kacijanar še nikdar ni napravil Turkom toliko škode, kakor pri omenjenem napadu. Zato jim je bilo že njegovo ime v velik strah.

Ko je bil mir s Solimanom sklenjen, je kralj Ferdinand prepovedal napadati obmejne turške pokrajine. V odloku, izdanem na Dunaju dne 1. oktobra, je ukazal kranjskim duhovnikom in svetnim oblastim: „Mir povsod ohranjujte, mirno živite s sosedi, nikomur ne delajte škode in nadloge. Niti v večjih, niti v manjših trumah ne napadajte turških dežel in krajev in ne kalite miru na noben način. Kdor bi to zapoved prekršil, bode na imetju in telesu strogo kaznovan, da bode turški cesar spoznal, da hočemo mir, ki smo ga prejeli, docela ohraniti in kaznovati vse, ki mu nasprotujejo.“ Enako so oznanili mir tudi v Slovenski in Hrvaški krajini.

Dasiravno je bil dolgo zaželjeni mir s Turki sklenjen, mu vendar niso nikjer prav zaupali, najmanj pa Ferdinand, ki je hitel s pripravami za novo vojsko. Že v začetku l. 1533. so utrdili Kočevje in Žužemberk. Jeseni je bil Kacijanar poklican na Ogrsko in mesto njega Ivan Püchler imenovan za vrhovnega poveljnika vseh vojnih čet Notranje Avstrije. L. 1535. so Krško oskrbeli s topovi in naslednje leto so se dela za utrjevanje gradov in mest še v večjem obsegu

nadaljevala. Na Kacijanarjev opomin so utrdili Ljubljano in jo preskrbeli s strelivom, enako gradove: Čušperk, Ribnico, Senožeče in Polhov Gradec. Dne 1. junija 1536 je sklical Ferdinand stanovske odbornike iz Koroške, Kranjske in Štajerske v Spodnji Dravograd na posvetovanje. Dovolili so 4000 goldinarjev za hrvaško granico in sklenili ljudstvo v deželi splošno oborožiti. Meseca decembra istega leta je bil nov shod odbornikov iz petero avstrijskih dežel (Koroške, Kranjske, Štajerske, Spodnje in Zgornje Avstrije) in iz sosednje Goriške na Dunaju, ki je trajal do meseca marca naslednjega leta. Dovolili so za obrambo meje 800 težko in 2000 lahko oboroženih konjikov in 2200 pešcev, razun čet deželnih stanov. Stroške za vzdrževanje te vojske v znesku 195.200 goldinarjev, so prevzele dežele skupno, in sicer je pripadlo na Štajersko 48.800, na Koroško 39.533, na Kranjsko in Goriško 16.266 goldinarjev. Iz domačih kmetov naj se izbere 2000 najkrepkejših mož in jih dobro oboroži.

V skrajni sili je treba poklicati vsakega desetega, šestega ali petega moža pod zastavo, vendar le z vednostjo in privoljenjem deželnih poveljnikov in vojnih svetovalcev. Odborniki so sestavili tudi spomenico na papeža Pavla III., v kateri ga prosijo, naj napravi mir med krščanskimi vladarji in naj one, ki so v zvezi s Turki, odvrne od te pogubne zveze. Slikajo mu v živih barvah, kako vedno bolj napreduje turško nasilstvo in kakšne žalostne posledice ima za vero in cerkev. Slednjič prosijo tudi papeža, naj skliče splošni cerkveni zbor za poravnavo verskih razprtij med luteranci in katoličani. Kranjec Krištof pl. Lamberg, tedaj kanonik v Solnogradu, je bil pooblaščen, da izroči papežu spomenico. Tudi na stanove kraljevine češke so se obrnili odborniki s prošnjo za pomoč.

Enako kakor Slovenci so tudi Hrvati, ki so bili razdeljeni v Ferdinandovo in Zapoljevo stranko, izprevideli potrebo skupnega odpora proti Turkom. Dasiravno je bil mir na papirju, sta vendar bosenski sandžak (poveljnik) Usrefbeg in smederevski sandžak Mehmetbeg napadala Slavonijo in osvojevala trdnjavo za trdnjavo. Dne 12. marca 1537 je padel v turške roke Klis, najmočnejša trdnjava južno od Velebita. Na saboru v Križevcih 15. aprila 1537 so Hrvati proglasili do prihodnjega Božiča splošni mir med strankami v deželi, za obrambo kraljevine so sklenili zbrati 800 konjikov in 200 pešcev, katerim naj poveljuje Ludovik Pekri. V vseh bojnih podjetjih pa naj ravna sporazumno z vrhovnim poveljnikom Ferdinandovem, Ivanom Kacijanarjem. Slavonski sabor je sklenil 17. maja postaviti 1690 mož v obrambo meje.

Tekom poletja se je zbrala v Koprivnici na Hrvaškem lepa vojska iz vseh Ferdinandovih dežel, ki je imela ustaviti prodiranje Turkov v Slavoniji. Bilo jih je zbranih okoli 24.000 vojakov, 16.000 pešcev in 8000 konjikov. Konjiki so bili pretežno iz Hrvaške in Slavonije, a voditelji so jim bili poleg Ludovika Pekrija še Fran Batthyany, Pavel Bakič, Baltazar Banfy, Ivan Tahi, Ivan Zrinski in Ladislav More. Pešci so prišli iz raznih krajev. Čehe je vodil grof Albert Šlik, Štajerce deželni glavar Ivan Ungnad, Korošce Erazem Mager, Avstrijce Hardeck, Tirolce in italijanske strelce grof Ludovik

Lodron. Kranjskim četam je poveljeval Ivan Kacijanar, ki je bil hkrati vrhovni vojvoda vse armade. Topov so imeli 8 velikih in 40 malih. Tako se je z velikimi nadami pričela usodepolna vojska, s katero je združen popolen poraz in pogin nesrečnega Ivana Kacijanarja.

Prve dni septembra se je začela armada v slavonskem Podravju pomikati proti Virovitici. Že med potjo so večkrat nastale razprtije med Šlikom in Kacijanarjem, ker se češki poveljnik ni hotel pokoriti zapovedim vrhovnega kapitana. Prišlo je tudi do malih prepirov med Čehi in Štajerci. Dne 10. septembra je prišla vojska do Virovitice, kjer ji je primanjkovalo hrane, za katero je bil obljubil poskrbeti zagrebški škof Simon Erded. Vsled jesenskih nalivov so izbruhnile še razne bolezni, tako da je umrlo 8000 peščev. Iz Virovitice je poslal Kacijanar Pavla Bakiča s tisoč konjiki k gradu Sopje, da ga iztrga iz rok Turkom, ki so ga bili pred več meseci ugrabili. Od 13. do 20. septembra je taborila vojska v Valpovu in se pripravljala, da udari na Osek in odvzame Turkom najznamenitejše mesto na prehodni cesti iz Belgrada na Ogrsko. Ako je bil utrjeni Osek v oblasti kristjanov, potem je bilo tudi prodiranje Turkov proti zapadni Slavoniji ustavljeno.



Ferdinand I. v cesarski opravi.

Pa tudi Turki med tem niso mirovali. Smederevski paša Mehmedbeg Jahija-Ogli je prišel še za časa Oseku na pomoč in dobil tudi od bosenskega paše 5000 vojakov za pomnožitev posadke. Uredil je obrambo mesta tako, da Kacijanar niti misliti ni mogel na redno obleganje, Mehmedbeg pa ni hotel sprejeti odločilne bitke na odprtem polju.

Ker ni pred Osekom ničesar opravil, pričel se je Kacijanar prve dni oktobra vračati. Toda Turki so ga pretekli in mu prestrigli najkrajšo in najboljšo pot iz Oseka proti Valpovu. Tako je bila krščanska vojska potisnjena protu jugozapadu v močvirne kraje ob reki Vuki.

Pa tudi na tem potu so jo obletavali zasledujoči Turki in ji prizadjali mnogo škode. Takrat je poginil junaški Pavel Bakič, ki je kot poslednja straža zadrževal sovražne konjike. Krščansko vojsko je obvladal velik strah, tembolj, ker ji je začelo primanjkovati hrane in krme. Oslabeli in onemogli vojaki so se privlekli z velikimi težavami dne 9. oktobra do Gorjana ne daleč od Djakova. Tu so se odločili vojskovodje, da hočejo popustiti vozove in topove, ker jih na močvirni zemlji ni bilo mogoče spraviti naprej, sami pa so hoteli kreniti v severni smeri proti Valpovu, kjer so upali dobiti hrane. Odhod se je imel izvršiti po noči, ko bi Kacijanar dal znamenje z žvegljo. Toda še preden se je to zgodilo, je izvedel Kacijanar, da sta Ludovik Pekri in zagrebški škof s svojimi ljudmi že odšla. Tedaj se ga je polotil tolik strah, da jo je kar brez glave s svojo četo potegnil za njima, ne da bi se več brigal za ostalo vojsko. Z njim je odšel tudi štajerski poveljnik Ivan Ungnad. Nad preostalimi Tirolci, Italijani, Čehi in Korošci je prevzel vrhovno poveljništvo grof Lodron. Vnel se je obupen boj s turško premočjo, ki je za krščansko vojsko bil tem pogubnejši, ker je že v začetku boja pobegnil tudi grof Albert Šlik. Večina preostalih, med njimi Erazem Mager, so poginili junaške smrti. Grofa Lodrona z zadnjimi ostanki vojske so potisnili v močvirje in težko ranili. Ker mu je Mehmedbeg zajamčil, da mu daruje življenje, se je slednjič podal. Toda verolomni paša ga je dal obglaviti, češ, da bi itak na dobljenih ranah na poti v Carigrad umrl. Turki so zaplenili ves tabor in vse preostale topove, med njimi posebno veliko „Kacijanarico“, katero so poslej več kot pol stoletja vodili proti kristjanom. Največ so trpeli v tem boju Čehi. Od 5000 mož se gotovo niti eden ni vrnil domov.

Poraz Kacijanarjeve vojske pri Oseku in Gorjanu je silno razburil vso krščansko javnost. Na Nemškem so nastale sramotilne pesmi „o treh ubežnih stotnikih“, in na durih dunajskih cerkvâ je bilo čitati sledeče verze:

Kacijanar, Ungnad und Schlik
Die möchten hangen an einem Strick,

(Kacijanarja, Ungnada in Šlika bi bilo treba obesiti na vrv). Tudi kralja Ferdinanda je globoko zadel poraz njegove vojske, tembolj ker sta zdaj Slavonija in Hrvaška bili odprti turški sili. Ivan Zapolja pa je pošiljal svoje sele Slavoncem in Hrvatom in jih pozivljal, naj se mu uklonijo, ako se hočejo rešiti nesreče.

Krivda glavnih poveljnikov, ki so strahopetno pobegnili, mesto da bi vstrajali pri svoji vojski, se ni dala opravičiti. Po pravici se je pritoževal Ferdinand, „da so kakor nezvesti pastirji sramotno zapustili svoje ovce in pobegnili“ in pozval krivce na odgovor. Hkrati je odvzel Kacijanarju poveljništvo in imenoval zvestega in junaškega Nikolaja Jurišiča za kranjskega deželnega glavarja in vrhovnega poveljnika svoje vojske na Hrvaškem. Kacijanar se ni upal zapustiti Slavonije, ampak je 8. novembra iz Susedgrada prosil milosti in se izkušal opravičiti. Po kraljevem poslancu Trojanu Turjaškem je poslal kralju obsežno spomenico o vsem bojnem podjetju. Na

njegovo prošnjo mu je dal Ferdinand spremno varstveno pismo za tri mesece, da pride v Krems se opravičit. Tu je izročil pismeno obrambo in je še ustmeno dodal, da je bil glavni vzrok umikanju izpred Oseka pomanjkanje hrane; povratek je bil sklenjen v vojnem svetu od vseh poveljnikov, pa se je pozneje izprevrgel v popolen beg, ki ga ni bilo mogoče preprečiti. On sam ni prvi pobegnil in nihče mu ne more očitati izdajstva. Ta opravičba pa sodnike ni zadovoljila; kot veleizdajalca so ga zaprli na Dunaju v ječo. Vse prošnje in posredovanja mu niso nič pomagala. Skliceval se je na spremno pismo in svojo zvesto službo, spominjal je kralja, kolikokrat se je zanj slavno bojeval in ga zaklinjal naj mu oprosti „zadnjo njegovo nerodnost“. Zaman so prosili zanj tudi njegovi prijatelji, kranjski deželni stanovi in sam poljski kralj. Slednjič je zahteval Kacijanar, naj ga postavijo pred redno sodbo. Ko se tudi to ni zgodilo, se je zbal najhujšega in je v noči od 30. do 31. januarja 1538 pobegnil. Spustil se je na vrveh, ki mu jih je baje poslala neka imenitna gospa, v grajski jarek in od tod ušel na prosto polje. Tu je slučajno naletel na nekega kmeta in ga prisilil, da je z njim jezdil do kraja, ki je bil Kacijanarju znan. Tu je kmeta zabodel, da ga ne bi izdal in potem po noči in po dnevi dirjal naprej, dokler ni prišel v Slavonijo. Že okoli 15. februarja je bil na svojem utrjenem Susedgradu. Odslej je gotovo dve leti bival v Slavoniji in Hrvaški, zbiral okoli sebe nezadovoljno hrvaško gospodo in koval zarote proti Ferdinandu in njegovim privržencem.



Grobni spomenik Kacijanarjev v Gornjem gradu.

Kacijanarjeve spletke na Hrvaškem bi bile imele gotovo za Ferdinanda slabe posledice, ako bi se ne bil prav takrat poravnal s svojim tekmecem Ivanom Zapoljem in da se niso Turki zapletli v vojsko z beneško republiko. Vsled tega so se nasprotstva na Hrvaškem ublažila in Kacijanarju je zmanjkalo potrebne opore. Vendar ni miroval in porabil vsako priliko, da se maščuje nad svojim prejšnjim gospodom.

Ferdinand je dobro vedel, kako nevarnega sovražnika ima zdaj na Hrvaškem. Dne 4. februarja 1538 je izdal v Pragi pismo, v katerem ga je proglasil za veleizdajico in „javnega sovražnika", pozval vse oblastnike na Ogrskem in Hrvaškem, da ga čim preje živega ali mrtvega ujamejo in obljubil nagrado 6000 do 10.000 goldinarjev tistemu, ki bi ga živega ujel in izročil kralju, a polovico te svote onemu, ki bi ga mrtvega izročil. Kraljeva tiralica je bila za zdaj brez uspeha, ker hrvaški plemiči niso bili Kacijanarju sovražni, ampak so mu obljubili svojo pomoč in se z njim mnogokrat shajali na posvet. Tako poročata hrvaški in slavonski ban dne 27. februarja kralju Ferdinandu: „Vsa gospoda kraljevine hrvaške se je zvezala in zarotila s Kacijanarjem, da v nikakem slučaju drug drugega ne zapuste." Ko se nesrečni vojskovodja ni več varnega čutil na obmejnem Susedgradu, se je zatekel v Gvozdansko k bratoma Ivanu in Nikolaju Zrinjskemu in jih prosil, da mu za nekaj časa prepuste svoj grad Kostajnico ob Uni. Dasiravno so imeli Zrinjski Kostajnico „za glavo in vrata vse hrvaške kraljevine in vseh svojih posestev", izročili so jo vendar Kacijanarju, ker jim je prisegel, da jo hoče takoj vrniti, ko zadobi milost pri svojem kralju. Ko je pa dobil važni grad v svojo oblast, ni več mislil na to, da si izprosi milosti, ampak se je pričel pogajati s Turki. Pisal je bratoma Zrinjskima svojeročno, da hoče preiti k sultanu in jih pozval, naj ga eden izmed njih spremlja k turškemu cesarju, sicer bode Kostajnico izročil Turkom. Med tem, ko se je na eni strani spustil v pogajanja s svojimi prejšnjimi najhujšimi sovražniki, je vendar zatrjeval poveljniku španskih čet, ki jih je bil Ferdinand poslal na Hrvaško, da je nedolžen in da so vsa pogajanja s Turki le slepilo zanje, pisoč mu: „Mnoga pogajanja so se vršila med menoj in Turki, toda drugače nisem mogel ravnati, ako sem hotel pokrajino, kjer prebivam, pred njimi obvarovati. Slišal sem, da so me ljudje pri vas obrekovali, češ, da želim proti vam peljati turško vojsko, v kateri so tudi moji ljudje. Smelo trdim, da bi rad zaprl vse Turke, ako bi bilo v moji moči."

Pogajanja Ivana Kacijanarja s Turki in njegove grožnje, da hoče Kostajnico izročiti sultanu, so silno razburile kneze Zrinjske. Zato so začeli premišljevati, kako bi se znebili svojega nemilega gosta. Dne 9. julija 1539 sta se brata Zrinjska mudila v Ivaniču, pri vrhovnem poveljniku Jurišiču in se z njim pogajala. Jurišič jima je obetal, da bode svoj vpliv pri kralju zastavil njima v korist. Izprositi jima hoče oprostilno pismo za vse, kar sta se morda proti kralju pregrešila, jima pridobiti gradove: Susedgrad, Želin, Kostajnico in Petrovljan, za gradove: Medvedgrad, Rakovec in Lukovec, pa jima izposlovati pisma, ki jima bodo zajamčila nasledstvo. Kralj Ferdinand je vse te obete svojega poveljnika svečano potrdil in obljubil, da jih hoče do

novega leta izpolniti. Značilna je pripomba v Ferdinandovem pismu, da je te milosti naklonil Zrinjskim zaradi njihovih preteklih in bodočih zaslug, pa tudi „iz gotovih, dobro premišljenih vzrokov“.

Ni dvoma, da so dogovori med Zrinjskimi in Jurišičem, kakor tudi obljube kralja Ferdinanda še bolj vplivale, da sta brata sklenila, znebiti se svojega gosta. Kaj se je dalje zgodilo, o tem se poročila ne strinjajo popolnoma. Gotovo je le to, da je knez Nikolaj Zrinjski dal 27. oktobra v Kostajnici Ivana Kacijanarja ubiti. Ogrski zgodovinar Isthuanfy opisuje dogodek na sledeči način: Ferdinand je pisal skrivaj pismo Nikolaju Zrinjskemu, v katerem ga je karal, da je Kacijanarju odstopil Kostajnico in ga pozval, naj ga ujame ali pa umori. Nikolaj je nato šel v Kostajnico, kjer ga je Kacijanar pogostil. Ko je ta po gostiji odšel v svojo spalnico, poslal je Zrinjski za njim dva vojaka, Jurija Grabusa in Ivana Hojšiča, sam pa je šel h grajskim vratom in tam motil ljudi, da ne bi preprečili njegove namere. Ko sta najeta vojaka prišla v gornje grajsko nadstropje, sta sporočila Kacijanarju, da bi mu rada nekaj naznanila, kar se njega tiče. Ko je ta odpustil svojo družino in ju sprejel, ga napade prvi Jurij Grabus in ga rani v trebuh. Dasiravno je rana bila smrtna, vendar je Kacijanar še hotel zgrabiti za svoje orožje, ki je viselo na steni, toda Hojšič ga prehiti in s sekiro udari po glavi, da se mrtev zgrudi na tla. Nato so mrtvo truplo vrgli na grajsko dvorišče, preje pa mu odsekali glavo, katero so poslali kralju Ferdinandu na Dunaj. Drugi pisatelj, Fran Forgač, pa poroča, da je Nikolaj Zrinjski sam ubil Kacijanarja. Pri neki gostiji v Kostajnici mu je potegnil meč iz nožnice, kakor da bi ga hotel ogledati in ga z njim prebodel.

Nasilna smrt Kacijanarjeva je povsod povzročila silno razburjenje. Ko so hrvaški plemiči očitali Zrinjskim, da so verolomni ubijalci, sta brata v posebni spomenici na kralja poudarjala, da sta Kacijanarja spravila s pota, ne zaradi časnega dobička ali posestva, „ampak z ozirom na krščansko vero in njegovo posvečeno veličanstvo“. Ferdinand je knezom rad odpustil vse, „kar so v njegovem ali koga drugega imenu storili“, in je odredil, „da nihče ne sme niti njima niti njunim potomcem omenjeni čin očitati, niti jih žaliti na njihovi časti“.

Kacijanarjevo truplo so prepeljali v Gornji grad na Štajerskem, kjer ga je njegov brat, ljubljanski škof Franc Kacijanar, dal pokopati v svoji stolni cerkvi in mu postaviti spomenik. Na grobni plošči je videti v kamen vklesana podoba viteza v bojni opravi, ki drži v desnici zastavo. Ob desni nogi je upodobljena bajka o lisici, ki je žrjava povabila v goste in mu pri tej priliki vrat pregrizla. Pod tem prizorom sta videti dve kači, ena prodira skozi mrtvaško glavo, druga se zvija na tleh. Obe kači imata človeški glavi, katerih poteze spominjajo na obraze knezov Zrinjskih. Napis ob vznožju spomenika, se glasi: „Podoba plemenitega gospoda Ivana Kacijanarja, barona v Kacenštajnu in Smledniku, ki je žalostno poginil v Kostajnici na Hrvaškem 25. oktobra 1538.“ Letnica smrti je tu napačna in priča, da je bil napis pozneje dostavljen. Od prvotnega napisa je ostalo le to, kar je videti na spomeniku ob levi roki Kacijanarjevi, namreč: „V 48. letu svoje starosti.“ Kacijanarjevo premoženje je kralj Ferdinand

zaplenil, vendar je pozneje njegovi hčeri, ki je bila omožena z Ulrikom pl. Eitzingom, vrnil grad Vrbovec (Altenburg) v Savinjski dolini. Baje so tudi Kacijanarjevi trije sinovi po kraljevi milosti nazaj dobili očetova posestva na Koroškem in Kranjskem.

Kacijanar je bil mož izrednega junaštva, vztrajen vojak in neutrudljiv bojevnik proti Turkom. Sposobnosti za vojskovodja pa v svoji vojaški službi ni pokazal. Zato je bilo napačno, da so mu v bojnem podjetju proti Oseku izročili vrhovno poveljništvo iz najrazličnejših čet sestavljene vojske. Nepokorščina in slaba priprava sta zakrivili njegov poraz pri Gorjanu, njegovi cilji po begu z Dunaja in spletke, ki so povzročile njegov žalosten konec, pa še sedaj niso popolnoma pojasnjene. Kot maščevalci Kacijanarjevi so nastopili le Turki, ki so l. 1540. vdrli na Hrvaško in strašno opustošili posestva knezov Zrinjskih.

Čudno je, da nesrečni junak Kacijanar v slovenskih narodnih pesmih in pripovedkah ni zapustil nobenega spomina.



Silni sultan Soliman je po sklenjenem miru s kraljem Ferdinandom še trikrat udaril na Ogrsko. Nova prilika se mu je ponudila, ko je umrl njegov varovanec Ivan Zapolja in je hotel Ferdinand spraviti vso Ogrsko pod svojo oblast. Med tem, ko je Ferdinandov general Rogendorf oblegal Budo, je pridrl Soliman na Ogrsko, razbil Rogendorfovo vojsko in zavzel glavno mesto Budo, ki je poslej ostala 145 let v turški oblasti (1541). Zaman je izkušal Ferdinand leto pozneje ogrsko stolico iztrgati Turkom iz rok. Soliman je iznova navalil na Ogrsko, si osvojil Pečuh, Ostrogon, Stolni Beli grad in mnogo drugih trdnjav (1543). Turki so prodirali vedno naprej. Ferdinand je izprevidel, da mu le še mirna poravnava more rešiti del ogrskega kraljestva. Zato se je začel zopet pogajati in l. 1547. sklenil s sultanom premirje za pet let pod pogojem, da sme obdržati ogrske pokrajine, ki jih ima v oblasti in da plača 30.000 cekinov na leto. Tako je bila razdeljena Ogrska na tri dele. Ferdinand je imel v oblasti severozapadno Hrvaško in zapadne dele Ogrske; Turki so zasedli sredino: mesta ob obeh straneh Donave in spodnji del ozemlja med Donavo in Tiso; Erdeljsko z vzhodnimi ogrskimi pokrajinami je ostalo Zapoljevemu sinu Ivanu Sigismundu II. Vendar meja ni bila nikjer natanko določena in turški vojaki so tudi za časa miru neovirano plenili in požigali po ogrskih vaseh. Leta 1566. nahajamo bojevitega sultana zopet na Ogrskem, da se polasti nekaterih velikih trdnjav, ki so ovirale turško prodiranje. Še le sedaj je bolehnega, a neutrudljivega starca pred mestom Sigetom, katero je branil junaški Nikolaj Zrinjski, dohitela smrt.

Med tem, ko so se te velike vojske izvojevale med velikimi rednimi armadami na obeh straneh, so divjali mali boji na meji skoraj nepretrgoma naprej. L. 1538. je dobil novi kranjski deželni glavar Nikolaj Jurišič z meje poročilo, da hoče sam sultan prihodnje leto vdreti v deželo in Ljubljano oblegati. Lahko si mislimo, kolik strah je povzročila ta novica med kranjskimi stanovi. Vsi obupani so se

obrnili do kralja Ferdinanda in sosednjih Štajercev za pomoč, češ, da bodo sicer v svoji zapuščenosti prisiljeni storiti sklepe, ki bodo v škodo krščanstvu. Tu se nam javlja že drugič obupna misel kranjskih deželnih stanov, da vse žrtve ne bodo nič pomagale, da bodo slednjič vendar le prisiljeni, podati se Turkom in odpasti od krščanske vere. Bojazen se k sreči ni izpolnila, a vojne priprave so se z vso marljivostjo nadaljevale. „Turško vprašanje“ je bilo na dnevnem redu vseh deželnih zborov in odborniških shodov, stroški za vzdrževanje vojske na meji so bili največji in so hudo obremenjevali tako svetne kakor cerkvene stanove. Iz zakladnic v Gradcu in Dunajskem Novem



Reka.

mestu so vozili topove, puške, sulice, sekire, smodnik, kroglje v Ptuj, Ljubljano in druga važnejša mesta na Hrvaškem, v Dalmaciji in Slovenski krajini. V Brežice so zazidali 3000 goldinarjev. Bramba Hrvaške krajine je bila izročena baronu Erazmu Turnu, komturju nemškega viteškega reda v Avstriji. Ko je Turn l. 1539. zaradi bolehnosti odstopil, sta prevzela poveljništvo Sigismund Višnjegorski in ban Keglevič. Za prevažanje živeža, streliva in drugih vojnih potrebščin čez Muro, Savo in Dravo je kralj Ferdinand ukazal vicedomom na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, naj pripravijo ladje in plave. Tudi natančen zemljevid Kranjske, Slovenske krajine in Hrvaške je ukazal narisati.

Na večkratne opomine kranjskih stanov, da človeške naredbe ne zadostujejo, ako jih Bog ne podpira, je razposlal Ferdinand dne 20. oktobra 1541 razglas, v katerem pravi, da zavoljo hudih pregreh in nesloge v veri Bog kristjane tepe s kugo, draginjo, lakoto in po-

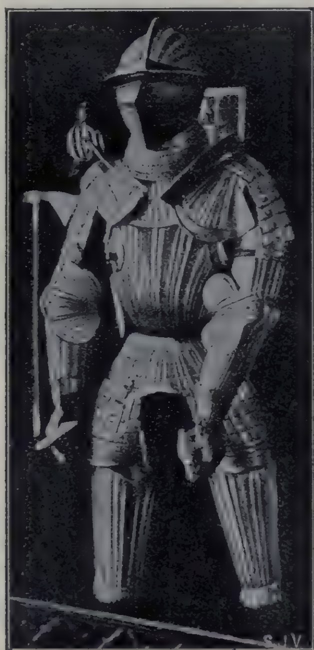
sebno s turško šibo. Da se odvrne božja jeza, ukazuje, naj po vseh mestih, trgih in vaseh, v župnijskih in drugih cerkvah vsaj enkrat na teden ob določenem času napravljajo očitne obhode s sv. mašo in naj vsak dan ob dvanajsti uri zvone. Župnikom in propovednikom je bilo ukazano, naj v svojih govorih vernike opominjajo k pokori in poboljšanju življenja, gosposke pa naj čujejo, da se ta zapoved izvrši. To zvonenje za odvrnitev turške sile se je razširilo po vseh avstrijskih deželah in se ohranilo do današnjega dne, dasiravno je pozneje dobilo drugačen pomen. Še pred nekaterimi desetletji je bila na mnogih krajih na Slovenskem navada, da so ljudje pri „Angelovem češčenju" dostavili tudi očenaš za „odvrnitev hudega Turka".

O malem turškem napadu čitamo l. 1540., ko je neka roparska četa vdrla na Kočevsko, pokončala mesto in okolico. Leta 1543., meseca septembra, so Turki plenili po Hrvaškem okoli Krupe, Ribnika, Novega grada in zašli do Metlike. Hrvaški ban Peter Keglevič in Jurij Frankopan Slunski sta jih v družbi z nekaterimi drugimi plemiči na dan sv. Jerneja (24. avgusta) napadla pri Otočcu, jih pobila in jim odvzela ves nagrabljeni plen. Dve leti pozneje so bili Turki zopet na Kranjskem in pokončali vse vasi od Kostanjevice do Krškega. Na Hrvaškem pa so jim pri Vagatovičevem brodu precej olajšali naropano breme. Iznova jih najdemo tu v naslednjih dveh letih, ko so plenili okoli Metlike, Kočevja, Ribnice, Nadliška in Blok. Slovencem se je takrat posrečilo jih zajeti pri Vinici, jih nekaj potolči, nekaj pa ujeti.

Glavno pozorišče obmejnih bojev zdaj ni bila več naša Kranjska, niti druge slovenske dežele, ampak Hrvaška krajina, kjer so pa imeli naši rojaki važno nalogo. Oskrbovali so razne trdnjave z živili, posadkami in poveljniki, opetovano jih srečujemo tudi na čelu obmejne vojske. Že l. 1540. je bila trdnjavica Bihač sredi Une pridružena Kranjski, ki je prevzela obrambo. Poveljniki so bili tu: Erazem Turn, Viljem Šnicenpaum, Jurij Saurau in drugi. Enako jih nahajamo kot poveljnike v Reki, Senju, Petrinji, Karlovcu, Sisku, katerega je zagrebški kapitelj dal utrditi l. 1544. Ko je Ferdinand I. 1553. ustanovil za obrambo hrvaške meje stalno vojsko, je bil imenovan za prvega poveljnika štajerski deželni glavar Ivan Ungnad, baron Sovneški, in mu je bilo naročeno, da v obrambi krajine dela sporazumno s hrvaškim banom in senjskim kapitanom Ivanom Lenkovičem. Dasiravno je bilo v tistih letih premirje s sultanom Solimanom, vendar je bila Hrvaška krajina pozorišče mnogih hudih bojev. Bosenski, hercegovski in požeški paše so vedno napravljali večje in manjše pohode, osvajali hrvaška mesta in trdnjave. Zapored so padle: Virovitica, Čazem, Dubrava in Kostajnica, in z njimi je prišel tudi kos za kosom hrvaške zemlje v turške roke. Ungnad se je vzajemno z banom Nikolajem Zrinjskim trudil, da reši ostanke hrvaške kraljevine, vendar v svojih bojih ni bil srečen. Za njim je bil Ivan Lenkovič vrhovni kapitan, ki si je pridobil velike zasluge za utrditev Senja, kjer je mestu v zaščito sezidal grad Nehaj. Lenkovič se je posebno proslavil z veliko zmago nad Turki pri sv. Jeleni, severovzhodno od Zagreba (1557), kjer je s svojimi 400 konjiki pobil desetero sovražnikovo premoč. O posameznih turških navalih v naše dežele pa še

vedno čujemo. Tako so bili 1558—1561 opetovano v Kočevju, v Ribnici in na Notranjskem, kjer jih je Herbart Turjaški napadel pri Nadlišku in mnogo potolkel (febr. 1559). Na svečnico l. 1564. so se prikazali pri Postojni in od tu dirjali proti Ribnici, kjer so po svoji navadi morili in požigali. V njihovem spremstvu je obiskala nesrečno deželo še strašna kuga, ki je izpraznila cele vasi in trge.

Sredi teh krvavih bojev je umrl avstrijski vladar Ferdinand l. 1564. Po odpovedi svojega brata Karola V. si je pridobil l. 1556. poleg češke in ogrske, še nemško cesarsko krono, ki je odslej ostala, izvzemši en sam kratek presledek, 250 let v oblasti Habsburgovcev. Ferdinanda so krasile velike kreposti duha in značaja. Bil je preprost v svojem življenju, skromen, iskreno pobožen in od srca vdan katoliški cerkvi, katero je po svojih močeh branil pred luteranskim nasilstvom. Da ni imel sreče v bojih s Turki, temu je bila največ kriva okolnost, da sam ni imel niti sposobnosti niti veselja za vojsko. Vendar se je s čudovito vztrajnostjo do zadnjega upiral turški premoči. Pod njim so se združile avstrijske, češke, ogrske in hrvaške dežele v močen jez proti turški povodnji. Skupna zgodovinska naloga, da branijo zapadno kulturo pred osmanstvom, jih je zedinila pod habsburškim žezlom. Prvoboritelji v tem zgodovinskem boju pa so bili Hrvati in Slovenci.



Viteška oprava.



Prizor iz turških bojev.

4. Uskoki in Vojaška krajina.

Neprestani turški boji so povzročili med našim prebivalstvom nekatere znatne izpremembe in dali povod, da so se obmejne pokrajine zavarovale s celo vrsto trdnjav in vojaško organizirale. Kranjski, štajerski in koroški stanovi so to osnovo podpirali z denarjem in z vojaštvom. Zato smemo Vojaško krajino imenovati slovensko-hrvaško ustanovo, ki je posebno živo pričala, kako tesna vzajemnost je zavladala med obema narodoma pod pritiskom turške sile.

Turško nasilstvo v Srbiji, Bosni in Hercegovini je pregnalo mnogo ljudi iz teh ogroženih pokrajin, ki so iskali mirnejšega zavetja pri svojih sosedih na severu in zapadu, na Hrvaškem, Ogrskem, Štajerskem, Kranjskem in v Istri. Splošno so se imenovali ti ljudje Vlahi ali Morlaki, pa tudi Uskoki ali Pribegi, ker so uskočili Turkom in pribežali k Hrvatom in Slovencem. Po narodnosti so bili večinoma Srbi iz Bosne ali nekdanje kraljevine srbske in pravoslavne vere, deloma pa tudi katoliški Hrvati iz Dalmacije, Hercegovine in Slavonije. Ti so se navadno imenovali Predavci ali Pridavci (adiuncti). Tu in tam pa nahajamo med Vlahi celo Rumune onega plemena, ki je še dandanes naseljeno v večjih in manjših skupinah po Macedoniji in Albaniji in ki jih imenujejo Kucovlahe ali Zinzare.

Prve vlaške ali uskoške naselbine segajo nazaj v 15. ali celo zadnja desetletja 14. veka. Takrat se jih je mnogo naselilo v Liki na severni strani Velebita, okoli Cetina in Klisa v Dalmaciji. Posebno Klisu so bili močna obramba, ko je bil od vseh strani od Turkov obdan. Junaški poveljnik mesta, Peter Krušič, je s svojimi Uskoki napravljal drzne pohode v turške pokrajine in jim napravil mnogo

škode. Pri nekem izpadu pa je bil poveljnik l. 1537. ubit in hrabra trdnjava se je morala vdati. Glavna četa Uskokov, okoli 600 po številu, se je zdaj preselila v Senj, kjer jim je kralj Ferdinand odkazal zemljišča in obljubil plačo, ako mu služijo v vojski proti Turkom. Dobivali so na leto 20.000 cekinov. Vendar se jim je ta svota vsled velike suše, ki je mnogokrat vladala v kraljevi blagajni, le redko izplačala. Ker jim kraški svet okoli Senja ni nudil dovolj živeža in tudi sami niso imeli mnogo spretnosti in veselja za mirno poljedelstvo, vdali so se tem raje ropanju. Izprva so po suhem napravljali roparske pohode v turške pokrajine, odvažali ljudi, živino in vsakovrsten dragocen plen.



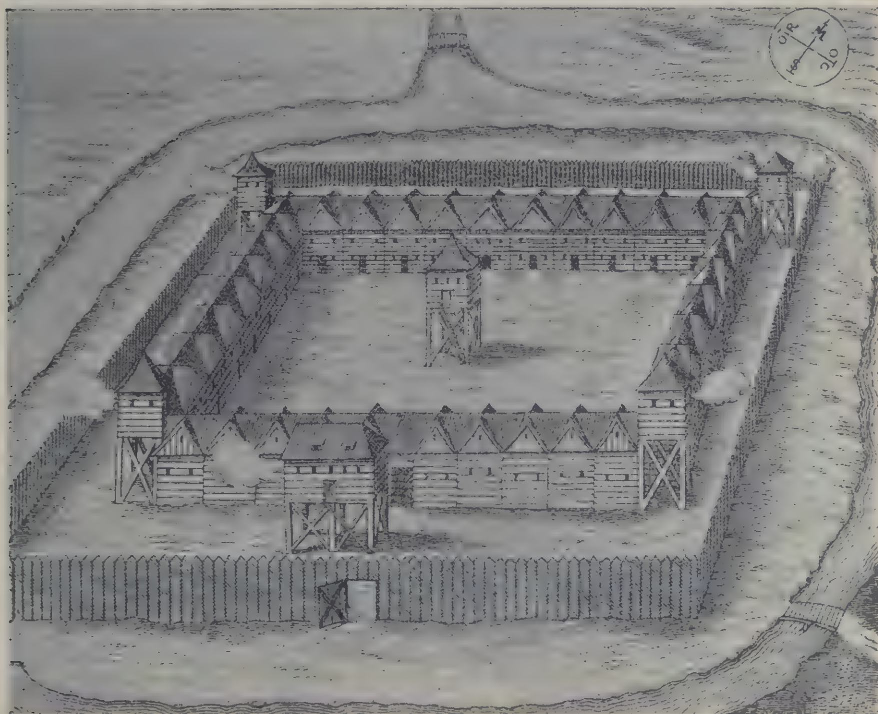
Žumberk.

Kmalu pa so se jim bolj priljubili izleti po morju v malih hitrih ladjah, s katerimi so obiskovali dalmatinsko obal. Tako so prišli senjski Uskoki v sloves drznih morskih roparjev, ki so bili daleč na okoli strah vsem mornarjem. Ivan Lenkovič, ki je l. 1539. s Senjem vred prevzel poveljništvo nad njimi, je spoznal v njih spretno in bojevito obmejno posadko, ki je bila vedno pripravljena za drzne napade in se lahko merila s turškimi „martolozi“ ali „mavharji“.

Približno ob istem času kakor okoli Senja, so se naselili Uskoki tudi na Kranjskem okoli Žumberka in Marindola. Tudi tukaj so odločevali vojaški nameni.

Že cesar Maksimilijan I. je spoznal nujno potrebo, postaviti na mejo ogleduhe, ki bi skrbno opazovali gibanje turške vojske in o njej točno poročali. Le tako je bilo mogoče preprečiti nenadne napade. Pod Ferdinandom I. sta skrbela za take ogleduhe zlasti hrvaški ban Ivan Karlovič in Ivan Kobašič, lastnik gradu Brekoviča pri Bihaču, ki je pa kmalu svoj ogroženi grad zapustil in se umaknil v varni Žumberk. Rabila sta za ta posel navadno turške podložnike slovanske narodnosti, ki so se zatekli v varstvo hrvaških poveljnikov. Mnogo je bilo pa tudi vojnih ujetnikov, Srbov in Morlakov, ki so jih avstrijski poveljniki imeli zaprte v Bihaču in drugih obmejnih trdnjavah. Bili so to pomohamedanjeni Slovani, ki so radi tega odpadli od turške vere in gospostva, da so dobili prostost in mogli živeti na avstrijskih tleh. Tako poroča Pavel Mily, ki je poveljeval po gozdih razpostavljenim krščanskim obmejnim stražnikom, iz Bihača 23. julija 1530 Ivanu Kacijanarju, da imajo tamkaj jetnika, Turka Kovačeviča in „harambaša“ majorja Nikolaja Bidojeviča. Pozneje čujemo o novih pribegih in jetnikih. Bili so to napovedniki one velike trume bosenskih Uskokov, ki je meseca septembra prišla pred Bihač. Kacijanar se je za te pribežnike takoj zavzel in je priporočil štajerskim stanovom, češ da so Turki, ki so s svojimi ženami, otroci in imetjem pribežali iz Bosne. Najpreje jim je priskrbel prezimovališča in hrano, za kar so kranjski, koroški in štajerski stanovi darovali 500 funtov vinarjev. Toda treba jim je bilo najti stalnih bivališč. Tu je došla ponudba hrvaškega plemiča Ivana Kobašiča, naj se naselijo v Žumberku, ki je nudil obilo pašnikov za mnogoštevilne črede njihove živine. Uskokom tega ni bilo treba dvakrat reči. Z velikim veseljem so zasedli žumberška posestva, pa se vrinili tudi v grad, iz katerega jih Kobašič ni mogel spraviti. Tudi v drugih zadevah so mu nemirni gostje delali tolike neprilike, da se je Kacijanarju čez nje bridko pritoževal in ga prosil, naj jih vzame v svojo službo. Kobašiču se je želja deloma izpolnila, ko so stanovi na odborniškem shodu v Spodnjem Dravogradu 24. marca 1531 sklenili, da vzamejo 300 Uskokov za tri mesece v svojo službo kot „martoloze“, to je oborožene stražarje (grško: hamartolos = oboroženi vojak). Toda komaj so bili ti pribežniki preskrbljeni, že so došli novi iz cetinske pokrajine v Dalmaciji. Podpoveljnik Peter Rebrovič je 7. junija 1561 Kacijanarju naznanil njih prihod. In zdaj je sledila četa za četo. Kacijanar je komaj mogel sproti poročati kralju Ferdinandu o teh priseljevanjih, vendar so mu bili dobro došli, ker jih je hotel porabiti v važne bojne namene. V pismu z dne 23. junija 1531 je naznanil kralju iz Ljubljane, da se je četi, o kateri je dva dni preje poročal, zopet pridružilo čez 1000 Uskokov z ženami, otroci in vsem svojim imetjem. Živine, ki so jo s seboj prignali, je okoli 15.000 glav. Nujno prosijo, da se jim odkažejo zemljišča. Kacijanar svetuje, naj jih Ferdinand ne zavrne, „kajti z njihovo pomočjo bode mogoče z lahkoto v kratkem času osvojiti si kraljestvo bosensko.“ Kacijanar predlaga, naj jih kralj naseli na svojem posestvu Kostelu ob Kolpi in naj jim da poveljnika, ki bi lahko stanoval v imenovanem gradu. Ferdinand je takoj ukazal kranjskim stanovom, naj jim nakažejo bivališča

za bivanje in hrano. Že v letu 1531. nahajamo Uskoke naseljene okoli Kostela, Poljan in Osilnice, kjer jim je bil za stotnika Nikolaj Ravbar, deloma pa na Krasu okoli Postojne in Prema, kjer jim je poveljeval Jakob Ravnah. Za vojsko sposobni možje so služili kot konjiki ali pešci in dobivali primerno plačo. Vsaka vas je imela svojega vojvoda. Bili so tudi za šest let oproščeni vseh davščin in bremen in Kacijanar jim je kot kranjski deželni glavar dal še posebne



Vlaška vas ob turški meji.

privilegije glede pašnikov, kjer so smeli imeti svojo živino. Sicer so se po stari svoji navadi preživljali tudi z ropanjem. Bližnji hrvaški sosedje okoli Lipovgrada, Okiča in Jaske so se kmalu bridko pritoževali zaradi nasilnosti Uskokov. Prišlo je tudi do razprtij z domačim prebivalstvom. V Žumberku so jih celo kmetje napadli in izkušali s silo prepoditi.

Ker so bile odkazane naselbine le začasne, je bilo uskoško vprašanje še vedno nerešeno. Ni manjkalo tudi turških pozivov, naj se vrnejo nazaj v Bosno. Ferdinand je pritiskal na kranjske stanove, naj Uskokom odkažejo stalna bivališča in jim je v podporo nakazal 1000 goldinarjev.

Stalno naseljevanje se je potem počasi izvršilo v naslednjih letih. Meseca maja 1533 so zasedli 31 zemljišč (gruntov) v Žumberku. Toda vse preskrbeti je bilo tem težje, ker so dohajale še vedno nove trume. Spomladi 1538 je povzročil vojvoda Jurij, da je odšla velika četa iz bosenskih okrajev Srpa, Unice in Glamoča, ki je zelo oblastno in nasilno nastopala. Hrvati, katerim so bili v veliko nadlego, so te naseljence imenovali „Raščane". Kralj Ferdinand pa je nasproti tem „novim Uskokom" kazal veliko naklonjenost in odredil, naj jih naselijo okoli Kostela ali pa po drugih primernih krajih, njihovim trem vojvodom naj nakažejo po 50 goldinarjev na leto, vsaki zadrugi pa dva starja (mere) žita. Glede naselbin so se obravnave pletle naprej. Stanovi so predlagali Poljane pri Kostelu, Ledenice, Modruš in Ogulin na Hrvaškem, češ, da na Kranjskem ni več prostora. Zadrega je bila tem večja, ko sta l. 1539. zopet prišla dva roja. Avstrijska vlada je večino izmed teh prisilila, da so odpotovali v ogulinsko in modruško okolico, kjer so na gospostvu grofov Frankopanov imeli obdelovati zemljo. Ker jim pa tako delo ni bilo po volji, so večinoma zopet pobegnili. S kranjskimi Uskoki so se bili stanovi dogovorili, da pošljejo leta 1533. svoje poslance k stanovskemu zboru v Ljubljano, kjer so se imeli dogovoriti, kje dobe selišča za svoje ljudi. Želeli so zemljišča žumberške in preseške gosposke na Gorjancih, deloma pa zemljišča pleterskega samostana in kostanjeviškega glavarstva. Tu bi mogli vsi skupaj stanovati in še veliko svojih znancev iz Bosne privabiti. S tem so bili kranjski stanovi zadovoljni, ker so sami zahtevali, naj se Uskoki skupaj naselijo, da se preprečijo prepiri o posestnih pravicah in mnogotere tožbe o pobojih in ropanju. Toda najemnica žumberškega gradu, vdova Kobašič, se je v imenu svojih sinov odločno branila odstopiti to gospostvo, ker je prišel njih rodbinski grad pri Bihaču Turkom v roke. Tako se je kljub pritiskanju kranjskih stanov vsa stvar zavlekla do naslednjega leta. Še le v februarju 1534 je izročila vdova Kobašič Ivanu Püchlerju, oskrbniku gradu Mehovo, gospostvo Žumberk proti temu, da so ji dali graščino Gorenji Mokronog. Tedaj pa se je nemudoma pričelo naseljevanje Uskokov po Gorjancih. Za stotnika je bil imenovan Ivan Püchler. Sicer so pa živeli še dalje pod svojimi domačimi vojvodi, ki so jim razsojevali medsebojne prepire in zapovedovali v vojski. Glede na plačilo in oboroževanje so bili popolnoma odvisni od kranjskih deželnih stanov. Leta 1535. jim je dal Ferdinand posebne privilegije. Oprostil jih je za 20 let vseh davkov, najemnin, desetin in robot. Zato pa so morali biti vedno pripravljeni, da udarijo na sovražnika. Po preteklih 20 letih naj bi plačevali po en ogrski goldinar od vsakega ognjišča, zraven še vse davke, desetino in roboto. Vendar so se jim tudi pozneje privilegiji še vedno podaljševali.

Žumberški Uskoki so potegnili za seboj še mnogoštevilne trume. Ker na Kranjskem ni bilo več prostora, jim je odkazal Ferdinand gorenjo Slavonijo (das Windischland) za novo domovino. Tu so napolnili varaždinsko, koprivniško, belovarsko in svetojursko okolico, kjer se je bilo že poprej nekaj Srbov naselilo in sezidalo samostan Marčo.

Prodrli so Uskoki tudi proti severovzhodu na Štajersko in tu ustanovili nekaj naselbin. V Veržeju ob Muri se je l. 1552. naselil neki Ivan Margetič in nakupil več zemljišč. Malih bojev ob meji se je na čelu čete peščev redno udeleževal. Več Uskokov je dobilo od štajerskih stanov strelski dvorec blizu Ptuja (v listinah Schützenhof, pozneje Aichhof imenovan). Enako so naselili štajerski stanovi



Trdnjava Brinj.

mnogo srbskih Pribegov v Skokah in Dobrovcih pri Mariboru. Prve družine, ki so tu dobile zemljišča, se imenujejo v listinah: Alekšič, Doičin in Vukmir. Pozneje je bilo v Skokah šest zadrug. Tekom let se je skoška naselbina popolnoma poslovenila, vendar se sledovi prvotnih prebivalcev niso popolnoma izbrisali. Še rajni Davorin Terstenjak, ki je bil l. 1844. kaplan v Slivnici, je opazil, da se prebivalci vasi Skok in Dobrovcev precej razlikujejo od drugih domačinov. Život jim je slok, lasje črni, poteze obraza drugačne, kakor navadnih Pohorcev. „Družinska imena Radolič, Markolič, Milovčič so kazala na njihovo srbo-hrvaško pokolenje in ime Dobrovci me je spominjalo na jugoslovanske zadruge. Ime Skoki ali Skokljani pa me je že takrat nagibalo na misel, da morajo biti ti ljudje Uskoki.“

Ko je naselbina v Skokah precej narastla, se je nekaj srbskih Vlahov naselilo v bližnji Ragosi, kjer so imeli sedem zemljišč. Štajerski deželni glavar Ivan Ungnad je nekaterim Vlahom l. 1557.

nakazal zemljišča na posestvih zajčkega samostana. Tu so ustanovili malo vas Šeršovica. O vseh teh naselbinah nam poročajo shranjeni akti in listine, vendar je bilo posameznih priseljenih Hrvatov in Srbov še mnogo več. Še dandanes kažejo rodbinska imena mnogih prebivalcev okoli Ptuja, Ormoža in Ljutomera na prvotno domovino, od koder so se priselili. Tako imamo v vsakem okraju na stotine ljudi z imenom Horvat ali Bezjak (ime za Hrvate iz Zagorja), Šmigoc (= Uskok), Skok, Lah (Vlah), Vajda (vojvoda), Šokač, ne glede na pristna srbo-hrvaška imena: Krištovič, Markovič, Milošič in mnogo drugih.

Slednjič moramo tu omeniti tudi hrvaških naselbin v ogrski Sloveniji, v salajski in železni županiji in še severno od teh v šopronjskem komitatu tja do Donave. Tudi te naselbine so nastale v začetku 16. stoletja, ko se je hrvaški narod izseljeval iz Bosne in spodnje Slavonije v mirnejše kraje. Grofi Batthyany so dali l. 1524. na poziv kralja Ferdinanda mnogim beguncem zemljišča na svojih posestvih „Batthyan“ in „Enyng“.

O kranjskih Uskokih, njih življenju, šegah in navadah naš domači zgodopisec Valvasor mnogo pripoveduje. Hvali jih, da so dobri vojaki, toda surovi in divji. „Zato krotak in dober poveljnik pri njih ničesar ne opravi. Čim strožji pa z njimi ravna, tembolj ga ljubijo. Brez ropanja in klanja ne morejo živeti. Zato včasih skrivaj, včasih pa očitno hodijo na rop v turške pokrajine. Orožje jim je največje veselje in najdragocenejši kinč.“

Med tem ko so se Uskoki po Štajerskem že davno poslovenili, so ohranili kranjski Žumberčani svoj jezik, svoje navade in verske obrede do danes. Ko so se naselili, so bili pravoslavne vere. Tudi danes imajo še svoj grški obred in oženjene duhovnike (pope). Vendar se prištevajo zedinjenim Grkom (unijatom), ki priznavajo papeževo oblast in so podrejeni unijatskemu škofu v Križevcih. Za Žumberk in Marindol se je najnovejši čas vnela pravda, ali ta okraj pripada Kranjski ali Hrvaški, avstrijski ali ogrski državni polovici. Prebivalstvo je pač srbohrvaške narodnosti in želi biti spojeno s Hrvaško, v resnici pa ni zastopano niti v kranjskem deželnem zboru, niti v hrvaškem saboru. Vojvodstvo kranjsko pravno ni nikdar odstopilo Žumberka, ampak je smatralo ta okraj vedno kot del kranjske dežele.

Doslej opisane naselbine so bile večinoma osnovane v vojaške namene, da se je polagoma ustvarila stalna obmejna straža, ki je morala vedno biti pripravljena za poizvedovanje in zavračanje turških napadov. V 15. in 16. stoletju pa opažamo tudi veliko število priseljencev z miroljubnim namenom, da si poiščejo varnejšega domovja, kakor so ga imeli pod turško oblastjo. Takih priseljencev nahajamo zlasti v Istri in sicer se tu pojavi zanje ime „Čiči“. Čič pomenja enako kakor Vlah nomade ali črednike, ki so hodili s svojo živino iz kraja v kraj in iskali pripravnih pašnikov. In sicer so se tako nazivali vsi nomadi, brez razlike na narodnost, Srbi prav tako kakor Rumuni ali Kucovlahi. Zato pravi koroški župnik Unrest z ozirom na Vlahe, ki so se naselili okoli Velebita in v cetinskem okraju: „Čičarija leži med Hrvaško in Bosno.“ Enako pravi Kuripešič v

svojem potopisu, ko govori o Bošnjakih: „Druga narodnost (v Bosni) so Srbi, ki jih imenujejo Vlahe, mi pa jim pravimo Čiči ali Martolozi.“



Stolp iz utrdbe škofa Ravbarja v Gornjem gradu.

Istra je v 15. in 16. stoletju vsled kuge in mnogih bojev izgubila zelo veliko ljudi, tako da so cele pokrajine bile neobljudene. Avstrijska vlada kakor tudi beneška republika sta si mnogo prizadevali, da privabita novih naseljencev. L. 1463. se omenjajo Čiči okoli Pazina

kot podložniki in vojaki kneza Ivana Frankopana. Še starejše pa utegnejo biti naselbine, ki se v severni Istri razširjajo po „Čičariji" od Buzeta do Veprinca. Hrvati jih imenujejo Vlahi-Ćiribirci, enako kakor tudi one v pazinskem okraju in jih ločijo od Vlahov-Arbanasov na južni strani Raše, Žmina, Kringa in Baderne. Po vsem soditi, imamo v teh Čičih ali Ćiribircih zanimive ostanke macedonskih Rumunov ali Kucovlahov, ki žive v večjih in manjših skupinah še danes kot pastirski narod po Macedoniji in Albaniji in so prav ob zadnji veliki balkanski vojski vzbudili pozornost evropske javnosti. Njihov jezik je neka čudna mešanica iz rumunščine, oziroma stare latinščine in novogrščine. Istrski Čiči so se do danes večinoma že vsi poslovenili in pohrvatili. Svoj ćiribirski ali rumunski jezik govore še v vaseh Mune in Žejane, vendar je precej pomešan s hrvaškimi besedami. V pazinskem okraju pa so še štiri vasi: Sušnjevica, Nova vas, Brdo in Grobnik, kjer starejši ljudje še v domačem krogu rabijo rumunščino. Otroci pa že s sedmim letom popolnoma hrvaško govore. Kakor njihovi macedonski pradedi, se pečajo tudi istrski Čiči pred vsem z ovčarstvom, dočim jim poljedelstvo mrzi. Priseljevanje tujega prebivalstva je v Istri trajalo tja do začetka 17. stoletja.

* * *

Pri osnovi širokega in močnega obrambnega pasu na hrvaški meji, ki so ga pozneje nazivali Vojaška krajina, so imeli Uskoki važno vlogo. Bili so vojaki po poklicu, najeti in plačani od stanov; in boj proti Turkom jim je bil glavno opravilo. V isto vrsto moramo prištevati neko stalno vojsko, ki so jo stanovi vzdrževali na meji Kranjske in Štajerske. Sestavljena je bila večinoma iz konjištva, nekoliko domačega, nekoliko tujega (italijanskega in španskega), ki se je neprenehoma ob meji sem in tja pomikalo, v potrebi pa tudi odjezdilo na Hrvaško na pomoč proti Turkom. Še le tedaj, ko je sovražnik mejno stražo predrl, so se sklicali brambovci v deželi, da so sovražnika napadli in če mogoče, potolkli. Po zgledu teh slovenskih brambovcev je bila osnovana tudi deželna bramba na Hrvaškem v onem malem delu kraljevine, ki še ni bil prišel Turkom v oblast. Tudi obrambni red je bil na Hrvaškem blizu enak, kakor na Slovenskem, le da je bil vrhovni načelnik hrvaških brambovcev ban sam.

Vojaško krajino so imeli v 16. stoletju za najpripravnejšo vojno šolo, kjer so se mogli mladi plemiči vaditi v orožju, izobraziti se v bojnih umetnostih in usposobiti za višje vojaške službe. Tako je postala Krajina izobraževališče najslavnejših avstrijskih generalov 16. in 17. stoletja. Tu so se izurili: Nikolaj Salm, Jurij Jurišič, Ivan Kacijanar, Ivan Ungnad, Ivan Lenkovič, Herbart Turjaški in mnogi drugi.

Izmed vseh dežel se je za ustanovitev stalnih obrambnih naprav na hrvaški meji potegovala najbolj Kranjska. Že l. 1520. so prosili kranjski stanovi kralja Ferdinanda, naj dovoli, da se vse premoženje svetojurskih vitezov, Ivanovcev in nemških križarjev na Kranjskem porabi za obrambo meje. Potem predlagajo, naj vzame Hrvate, te „junaške ljudi", ki z veliko težavo varujejo mali ostanek svoje kralje-

vine med Uno in Kolpo v vojno službo za varstvo meje. Slednjič zahtevajo, naj se utrdi ljubljanski grad in mesti Črnomelj in Reka. Dve leti pozneje so osnovali Kranjci popolno urejeno službo ogleduhov in selov, da se je hitro raznesla vest o pretečem turškem napadu. V Klani, na severni strani Reke, ki je tedaj še spadala h Kranjski, so vzdrževali dva konja in dva hlapca, ki sta bila dolžna, hitro sporočiti



Petrinja ob Kolpi.

bližajočo se nevarnost. Eden teh hlapcev je moral hiteti iz Klane skozi Godnik (Gutenegg), Jablanico in Prem v Senožeče, drugi pa po Istri v Podgrad in Sacerb (S. Servolo) proti Trstu. Kakor hitro hlapca pridirjata do kakega gradu ali tabora, naj se dvakrat ustreli iz možnarjev, da ljudstvo izve o približevanju Turkov. Iz Senožeč naj se potem vest dalje sporoči proti Rihenberku in Gorici, od tu na eni strani proti Furlaniji, na drugi strani pa ob Soči gori proti Tolminu. Po drugem sporočilu, da je Turek že v deželi, naj se trikrat ustreli in po vseh hribih gromade zažgo.

Ferdinand sam je enako postavil svoje poizvedovalce in ogleduhe na turško mejo, jo ukazal na več krajih utrditi in tam vzdrževal tisoč vojakov. Vez, ki se je vsled teh razmer spletla med hrvaškimi in slovenskimi deželami, je postala še tesnejša, ko je l. 1522. ogrski kralj Ludovik obrambo Hrvaške in Slavonije kratkomalo prepustil Ferdinandovi skrbi in so se tudi Hrvati sami podali pod njegovo

varstvo. Šlo je tu pred vsem za trdnjave, ki jih je bilo treba popraviti in zastaviti z močnimi posadkami. Po pogodbi, sklenjeni v Nürnbergu, je prevzel Ferdinand dolžnost, da pošlje v hrvaške trdnjave: Senj, Krupa, Knin, Skradin, Klis in Ostrovica 4000 mož posadke in jih na svoje stroške vzdržuje vsaj štiri mesece. Enako je prevzel tudi od hrvaških plemičev posamezne gradove z obvezo, jih preskrbeti z vsem potrebnim in braniti pred sovražnikom, tako od Zrinjskih: Novi grad, Dobro njivo in rudnik Gvozdansko, dočim jim je Ferdinand prepustil Pazin in Kastav. Celo Benečani so se zavzeli za obrambo hrvaške meje in plačevali banu Ivanu Torkvatu Karloviču 2500 cekinov na leto, da je vzdrževal 150 konjikov proti Turkom.

Pomen teh trdnjav se je kmalu pokazal. Dasiravno so Turki leta 1523. osvojili Ostrovico na Uni, so bili vendar hrabro odbiti pri Skradinu, Kninu in Krupi, katero je takrat oblegal Surim paša. Tudi Jajce, katero je oblegalo 20.000 Turkov, je osvobodil grof Krsto Frankopan. Ti uspehi avstrijskih posadk so bili pa tudi zadnji v teh krajih. Kmalu potem so Turki zasedli vso „Visoko Hrvaško“ in imenovane obmejne gradove.

V naslednjih turških vojskah so Hrvati po pravici največjo skrb obračali na stanje trdnjav. L. 1527. se pritožujejo nad svojim banom Batthyanijem, da ne skrbi za varnost dežele in ima v Bihaču le pet vojakov. Ako pade le še en grad ob Uni, je Hrvaška izgubljena. Ti gradovi pa so tako poškodovani, brez vojakov in streliva, da se morajo najdalje v treh dneh podati. Kralj Ferdinand je na to odgovoril, da je svojemu vojnemu poveljniku Jurišiču zapovedal, naj vse stori za obrambo Bihača in drugih utrjenih mest. Le gradove ob Uni, ki jih je bilo dvanajst, naj Hrvati sami oborožujejo in vzdržujejo, ker so lastnina hrvaških grofov Blagajev in Zrinjskih. V potrebi jim bode prišel Jurišič na pomoč s strelivom in topovi. Kranjska je takrat oskrbovala zlasti trdnjavi Bihač in Brinj (Bründl). V Bihač so poslali Kranjci 200 goldinarjev za tamošnjo posadko, v Brinj pa tri cente smodnika, tovor svinca in za 333 gld. žita.

L. 1528. je bilo na dnevnem redu vprašanje stalne obmejne vojske. Deželni glavar kranjski je poročal v svojem pismu z dne 16. marca, da kmečka vojska proti Turkom nič ne more opraviti, da se ne upira zadosti in da z njo ni mogoče nikake časti pribojevati. Kmetje so postali že po vsej deželi nevoljni in mrmrajo, da morajo vedno davke in doneske plačevati, vedno za vojsko pripravljeni biti in živež s seboj nositi, zraven pa še gledati, kako jim Turek imetje pokončuje. Zato ni druge pomoči, kakor da se ustanovi v deželi stalna vojska plačanih, svojemu poklicu živečih vojakov. V enakem smislu so razpravljali stanovi na deželnem zboru v Ljubljani (6. novembra 1528) in na odborniškem shodu v Gradcu (10. decembra 1528). Ferdinand je ustregel željam stanov in postavil na mejo 1500 španskih vojakov. Toda svoje plače niso redno dobivali in nadlegovali prebivalce za živež. Na odborniškem shodu v Sp. Dravogradu je prevzela Štajerska dve tretjini, Koroška pa eno tretjino stroškov za vzdrževanje španskih vojakov ob hrvaški meji. Stotnik jim je bil Misser (gospod)

Antonio de Camargo. Njemu priporočajo stanovi, naj gleda na to, da vojaki ne bodo nadlegovali ubogega ljudstva. Stotnik je to obljubil pod pogojem, da se mu bode plača redno dajala. Razen Špancev je vodil tudi Ivan Püchler 700 lahkih konjikov ob hrvaški meji. Tudi za te so obljubili Štajerci in Korošci dve tretjini, ostalo tretjino pa naj bi dajali Kranjci. S Kranjci so vzajemno nosili stroške za obmejno vojsko tudi Goričani.

Dasiravno je bilo v začetku nekaj tujih vojakov v mejni službi, vendar so jih kmalu nadomestili z domačini. Štajerski deželni odbor v Gradcu (januarja 1529) je zahteval, naj se ne prepušča več deželna bramba tujim konjikom, temveč naj se izroči domačinom. Stanovi so tudi zahtevali, da bi kralj sam skrbel za njih vzdrževanje, ker so pa izprevideli, da to ni mogoče, so dovolili v ta namen 22.000 gld. v treh obrokih. Tudi Kranjci so dovolili zopet 1000 gld. za živež in 400 gld. za ogleduhe.

V naslednjih letih je bila skrb za organizacijo Vojaške krajine večinoma prepuščena Ivanu Kacijanarju. Imel je pod svojim poveljstvom na turški meji 2000 pešcev, 500 konjikov in nekaj topničarjev. Ti vojaki so bili navadno zbrani med Varaždinom in Koprivnico, da so lahko zabranili prodiranje Turkov v Slavonijo. Ob Kolpi je stalo le 700 lahkih konjikov in 300 pešcev, ki so bili razvrščeni po raznih obmejnih gradovih in so stali na leto 14.000 gld. Ko je Ferdinand Kacijanarja poklical na Ogrsko, da se bojuje proti Zapolju, je Vojaška krajina takoj začela propadati. Na odborniškem shodu v Lincu (13. jan. 1530) so tožili kranjski poslanci, da je hrvaška meja brez varstva; Bihač in Repič so stražniki popolnoma zapustili, po drugih mestih, na pr. v Senju in Zagrebu, pa ne dobivajo svojih potrebščin. Na to je kralj s tolažilnimi besedami odgovoril, da bode skrbel za mejne utrdbe, popravil razpale gradove v Ljubljani in Metliki kakor tudi ostale tabore po deželi in jih preskrbel s strelivom.

To pot je bil Ferdinand mož-beseda. Zapovedal je iz Prage, naj se utrdijo hrvaški gradovi: Klis, Senj, Otočac, Brinj, Bihač, Rogač in Kamen, le Stari grad naj se več ne utrjuje. Ob istem času je imenoval Kacijanarja za vrhovnega vojaškega poveljnika slovenskih dežel. Z istim predmetom se je bavil odborniški shod v Slovenjem Gradcu, kjer so sklenili imenovane obmejne gradove oborožiti in z živili preskrbeti. Izvršitev teh sklepov so poverili stanovi Ivanu Kacijanarju. V naslednjem letu 1531. se je na odborniškem shodu v Spodnjem Dravogradu že stavil predlog, naj se za obrambo meje med krščanskimi Uskoki, ki so pribežali na Hrvaško, nabere 300 martolozov in naj se jim plačuje po dva cekina na mesec. Te misli se je poprijela vlada, jo razširila in izpeljala v posameznostih. S tem je bila Vojaška krajina v svojem glavnem sestavu utemeljena.

Med tem, ko so Kranjci skrbeli zlasti za hrvaško mejo južno od Save, so štajerski stanovi obračali svojo skrb pred vsem na svojo mejo proti Slavoniji med Savo in Dravo. Tu so zahtevali že l. 1527., naj Ferdinand zavaruje deželno mejo z okopi in pregrajami. Leta 1530. so sklenili utrditi: Hartberg, Fürstenfeld, Feldbach, Gleisdorf, Radgono, Maribor, Ptuj, Ormož, Celje, Rogatec in pred vsem

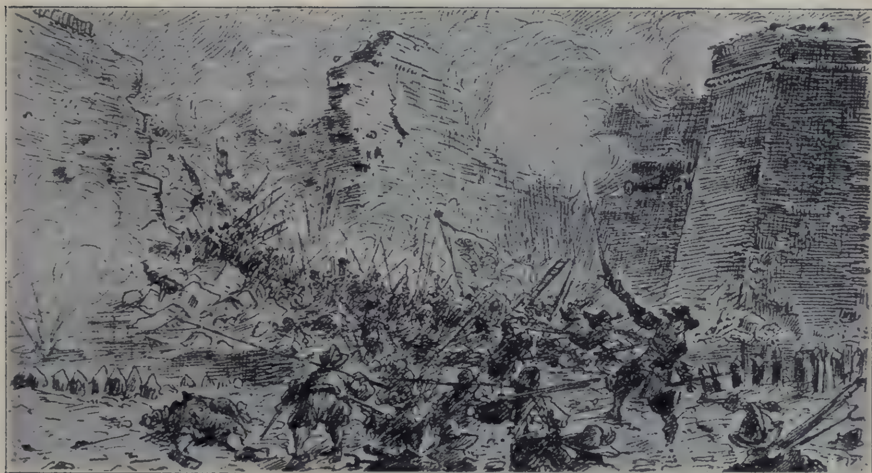
Gradec. Vse to naj bi se izvršilo s tlako. Vidi se, da so se Štajerci bali turških napadov tudi z ogrske strani.

Po velikem porazu Kacijanarjevem pri Gorjanu je nastala iznova nevarnost, da bodo Turki prodirali ob Dravi proti Štajerski. Zato so stanovi vzdrževali v Slavoniji skozi celo leto močno obmejno posadko in sklenili na Dunaju vzajemno s stanovi drugih avstrijskih dežel, da utrde Zagreb, Varaždin, Bihač, Otočac, Pečuh, Stolni Beligrad, Ostrogon in Komorn (1542). Naše „notranjeavstrijske" dežele so se takrat z velikim navdušenjem zavzele za izpopolnitev in utrditev Vojaške krajine. Na drugem praškem kongresu (1544) so predložili njih poslanci v ta namen velepomenljiv in obsežen načrt. Po tem načrtu se je imel v deželah ogrske krone širok pas zemlje od moravske meje pa do Jadranskega morja zastaviti z 9000 konjiki in 1000 „opravljenimi konji" (menda lahkimi konjiki). Ta pas se je imel razdeliti v petero oddelkov, ki so se imeli porazdeliti med posamezne dežele. Štajerski obmejni okraj se je raztezal od Spodnje Lendove v salajskem komitatu pa do Save, od tu do Adrije je morala za mejo skrbeti Kranjska. Ta načrt se je v polnem obsegu izvršil še le 30 let pozneje, vendar so se Štajerci odslej vsaj v svojem okrožju po njem ravnali. L. 1546. so sklenili v Ptuju vzajemno s Korošci postaviti na slavonsko mejo stalno vojsko, in sicer naj bi vzdrževala Štajerska 467 konjikov in 333 pešcev, Koroška pa 238 konjikov in 167 pešcev. Vojaštvo je bilo razdeljeno po sledečih gradovih: Varaždin, Ludbreg, Virovitica, Gabornok, Kaniža, Baboča, Sv. Ivan, Dobrova, Ivanič, Svibovec, Plavnica, Topolovac, Čazma, Hrastovica, Kostajnica, Ujvar. S tem je bila slavonska Vojaška krajina ustanovljena.

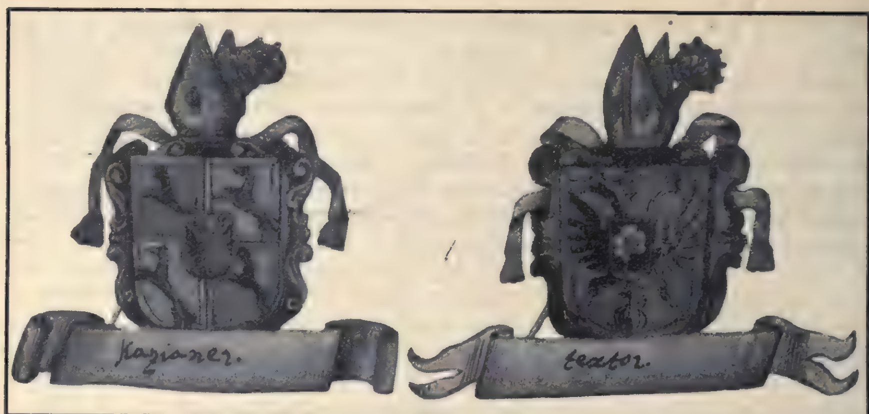
V daljnem njenem razvoju so se nekatere izmed imenovanih trdnjav posebno utrdile in oborožile, pred vsem Varaždin, Virovitica, dalje Št. Jurij, Prodavič, Koprivnica, Križevci. Stroški za pozidavanje trdnjav, vzdrževanje posadk, oskrbovanje z živili in strelivom so bili precej visoki. Okoli l. 1554. so izdali štajerski stanovi v ta namen več kot 170.000 goldinarjev, katera svota se je pozneje pač nekoliko zmanjšala, a vendar dobro izpričuje velike žrtve, ki so jih tudi Štajerci morali trpeti za obrambo slavonske meje.

Zgodovinski pregled o snovanju Vojaške krajine nam kaže, da so se za njo dovoljevali vsako leto prav velike svote. Slovenske dežele so pošiljale tudi svoje najboljše sinove na turško mejo, da so tam osebno izvrševali načrt Vojaške krajine in jo branili sovražnih napadov. Seveda ni misliti, da jih je pri tem vodila le ljubezen ali usmiljenje do bratskega naroda hrvaškega, temveč pred vsem lastna korist. Saj je postala Hrvaška nepremagljiv branik vse zapadne Evrope proti turški sili, ki ga je sam papež imenoval „antemurale christianitatis" (predzidje krščanstva). Tembolj je bilo potrebno, da so si slovenske dežele napravile močan okop proti Turkom, ko so tolikrat morale občutiti strašne posledice njihovih divjih navalov. — Hrvati sami niso neposredno vplivali na osnovo Vojaške krajine, ker so se vsled svojega nesrečnega položaja in razdvojenosti le redkokdaj dvignili do odločnega dejanja in so sami bili preveč oslabljeni, da bi mogli ustvariti tako veliko delo. Pač pa se je takrat med Hrvati

vžgala zavest, da morajo iskati opore pri bližnjih Slovencih, ako se hočejo ubraniti popolnega pogina. Ta zavest se javlja v cetinski nagodbi, kjer so Hrvati zahtevali od Ferdinanda, naj združi Hrvaško s svojimi dednimi deželami in je našla svoj izraz tudi v pragmatični sankciji l. 1712., kjer so določili, naj vlada na Hrvaškem tisti Habsburžan, ki bode imel tudi Štajersko, Koroško in Kranjsko. Tako vidimo, kako se je v turških bojih med slovenskimi deželami samimi vedno bolj vnemalo in utrjevalo čustvo edinosti, pa tudi vedno tesneje spletala slovensko-hrvaška vzajemnost.



Naskok na trdnjavo.



Grba ljubljanskih škofov: Kacijanarja in Tekstorja.

5. Vzroki in pričetki luteranstva.

Slovensko ljudstvo so v 16. stoletju razburjali hudi verski boji, ki so se pričeli z razširjanjem luteranstva in trajali skoraj sto let. Dasiravno je takrat turška nevarnost obvladala vse javno življenje in je Avstrija s turškim polumescem bojevala obupen boj za obstanek, vendar so se razvili poleg tega notranji boji med katoliško cerkvijo in novo vero, ki so s toliko silo prevzeli vse ljudsko mišljenje in teženje in tako globoko posegli v naše cerkvene, politične, socialne, slovstvene in sploh vse kulturne razmere, da pomenjajo novo dobo v zgodovini našega naroda.

Vzroki, da se je mogla verska novotarija po naših deželah razširjati, so bili različni.

V katoliški cerkvi sami so se proti koncu srednjega veka vgnezdile mnoge napake in razvade, ki so škodovale verskemu življenju. Taka napaka je bilo skupljevanje več raznovrstnih cerkvenih služb v rokah ene osebe, ki jih nikakor ni mogla sama opravljati. Cesarja Friderik III. in Maksimilijan sta imela navado, poplačevati zasluge svojih zvestih podložnikov s cerkvenimi beneficiji (kanonikati, župnijami in drugimi cerkvenimi ustanovami), ki so dajali dobre dohodke.* Najznačilnejši zgled te vrste je škof Slatkonja, ki je imel poleg pičenske škofije še dve proštiji in pet župnij. S tolikim številom so bili obdarovani le nekateri cesarjevi dvorniki, toda v manjšem obsegu je bilo skupljevanje beneficijev tudi med nižjo duhovščino v navadi. Lenart Seidl je imel na pr. hkrati kanonikat v Ljubljani, župnijo v Dobu in vikariat v Kamniku. Enakih zgledov bi lahko še

mnogo našteli. Ker posestniki cerkvenih beneficijev niso mogli sami opravljati vseh svojih službenih dolžnosti, so najemali slabo plačane vikarje ali namestnike, ki pa za svojo čredo niso kazali tiste skrbi, kakor redni dušni pastirji in se čutili le najemnike, ki so bili na svojih mestih od danes do jutri. Vsled takih razmer je versko življenje po župnijah trpelo hudo škodo.

Še bolj kvarljiv je bil veliki vpliv plemstva in meščanstva na vso cerkveno upravo. Proti koncu srednjega veka so poedini plemiči kakor tudi mestne občine ustanovile mnogo cerkvenih beneficijev, župnij in kapelanij. S tem so si ustanovitelji in njih potomci pridobili pravico patronstva. Za vse te službe so smeli predlagati primerne duhovnike, nadzorovati upravo cerkvenega premoženja in s cerkveno gosposko vred določevati o njegovi uporabi. Toda ob začetku protestantskega gibanja prilaščevali so si cerkveni patroni še mnogo več. Imeli so župne cerkve ali druge kapele popolnoma za svojo lastnino, svojevoljno ugrabljali njih premoženje in porabljevali v svojo korist, nastavljali so župnike in druge duhovnike brez škofovega dovoljenja, si prisvojevali zapuščino duhovnikov ali pa pustili cerkvene službe nezastavljene, da so mogli sami prejemati dohodke od njih. Na ta način so prešle mnoge cerkve v oblast luteranskih predikantov in skozi vso dobo, kar je pri nas trajalo protestantsko gibanje, se vedno ponavljajo tožbe o samovoljnem postopanju plemiške gospode.



Škof Krištof Ravbar.

Poleg teh cerkvenih razmer, ki so bile ob začetku 16. stoletja precej splošne, so se po naših slovenskih deželah pokazale še druge rane v cerkveni organizaciji.

Solnograški nadškof in akvilejski patriarh sta bila za avstrijske dežele tuja cerkvena kneza, katerima je bila cerkvena oblast vsled

političnih nasprotstev z avstrijskimi vladarji zelo omejena, včasih celo popolnoma onemogočena. Več kakor sto let ni prestopil noben akvilejski patriarh avstrijske meje, da bi osebno obiskal svojo podložno čredo. Arhidiakonom in župnikom pa je bilo prepovedano hoditi k cerkvenim zborom v Čedad ali Videm, si od patriarha ali njegovega namestnika osebno izprositi umeščenja na cerkvene službe in preporne zadeve spraviti pred njegov sodni stol. Ker ni imel višji pastir skoraj nobenega vpliva na duhovnike in ljudstvo, zato ni čuda, da se je v avstrijskem delu solnograške in akvilejske škofije kmalu pojavil popolen nered in ni bilo dolgo časa nikogar, ki bi bil združil katoličane k odločnemu odporu proti luteranstvu.

Naposled moramo omeniti še glavnega sovražnika, ki je našo srednjeveško cerkveno organizacijo skoraj popolnoma razdejal in protestantom dal mnogo prilike, da so se vedno bolj razširjevali in okrepljevali, — to je bila vedno grozeča turška sila. Redni turški napadi so že sami cerkev silno zadeli. Mnogo samostanov je bilo razdejanih ali pa je vsaj zelo obubožalo. Največ je trpelo od Turkov kmečko ljudstvo, z njim vred pa cerkev in duhovščina, ki je od njega imela edine dohodke. Vsled turške sile je propadlo mnogo cerkvenih ustanov, beneficijev, župnijskih in mestnih šol, bolnišnic. Pri drugih so se dohodki zmanjšali ali pa se je z njimi okoristila svetna gospoda. Vrhu tega so še avstrijski vladarji s hudimi vojnimi davki obremenjevali cerkvena posestva in dohodke. L. 1523. je zahteval kralj Ferdinand od duhovnikov za vojne namene tretji del letnih dohodkov. L. 1525. so popisali vse cerkvene dragocenosti v zlatu, srebru in biserih in jih porabili za obrambo dežele. Turški davki so znašali leta 1526. eno tretjino, dve leti pozneje pa že polovico letnih dohodkov duhovnikov. L. 1529. je zahteval Ferdinand od cerkvenih prelatov in samostanov, naj prodajo ali zastavijo četrti del vseh nepremakljivih cerkvenih posestev, ker potrebuje denar. L. 1532. je dovolil papež novo naklado v znesku polovice letnih cerkvenih dohodkov. Kjer naloženih davkov niso hoteli vplačevati, so cerkveno posest kratkomalo zaplenili in prodali ali pa zastavili. Taka gospodarska kriza je silno vplivala na ves cerkveni sestav. Mnoge župnije so bile prazne. Duhovniki od svojih beneficijev niso toliko dobivali, da bi mogli svojemu stanu primerno živeti. Prisiljeni so bili se pečati s krčmarstvom in kupčijo, kar je zelo škodovalo njihovemu ugledu in kršilo cerkveno disciplino. Polagoma je začelo tudi duhovnikov primanjkovati. Škof Ravbar je tožil l. 1525., da jih je v osmih letih komaj 17 posvetil v mašnike in da je sila veliko župnij brez pastirjev. Razmere, ki jih slika dunajski škof Janez Faber v Spodnji Avstriji, so vladale tudi po naših deželah. L. 1533. piše namreč kralju Ferdinandu: „Zaradi pomanjkanja dobrih duhovnikov propada vse: župnije, cerkve in župnišča, vse je od Turkov razdejano, župniki ubiti. Jaz sem škof brez duhovnikov.“ Ob istem času toži jezuit Kanizij: „Župnije so ali prazne ali pa v rokah odpadlih in ničvrednih ljudi. Ako ne pošlje Bog v kratkem mnogo delavcev v Avstrijo, bodo ljudje, ne rečem krivoverci, temveč kakor neumna živina postali. In zares se je čuditi, da dobro misleči že niso morali pretrpeti mučeniške smrti.“

Ker so z dunajskim vseučiliščem vred propadle tudi naše domače šole, novega naraščaja ni bilo pričakovati. V deželo so prišli tuji ljudje, ki so bili nevedni in na slabem glasu, skrivni ali očitni odpadniki in dobili razne cerkvene službe. Tako se je med duhovstvom vedno bolj širila nevednost in razbrzdanost. Pod vplivom protestantskega gibanja se je to zlo še povečalo. Mnogi duhovniki, ki so sicer še pridržali katoliško vero, spoved in katoliške obrede, so se skrivaj ali pa očitno poročili in javno živeli s svojimi ženami in družinami.

Tako je marsikaj pripomoglo, da so verske novotarije v naših deželah našle ugodna tla.

* * *

Luteranstvo se je pričelo pri nas razširjati vsled nemškega vpliva. Živahne trgovske zveze med nemškimi avstrijskimi deželami pa Ljubljano in Trstom so povzročile, da je zlasti v Ljubljani v začetku 16. stoletja naraslo število nemških trgovcev, obrtnikov in drugih priseljencev. O tem nam pripoveduje zanimiva stara listina, ko navaja naraščajoče nemško prebivalstvo za vzrok, da so okoli l. 1530. pri ljubljanski stolnici nastavili dva nemška pridigarja. Z nemštvom pa so se zanesle k nam prve kali nove vere.



Grobna plošča škofa Ravbarja.

Enako so vplivala nemška vseučilišča. Preden so se pričeli veliki turški navali pod sultanom Solimanom, je imelo dunajsko vseučilišče za naše dijake veliko privlačno silo. Toda turški boji in zlasti obleganje l. 1529. so mu zadali smrtni udarec. Učitelji in učenci so se razkropili, v Ferdinandovi blagajni pa je bila prevelika suša, da bi mogel to važno ustanovo obnoviti v prejšnjem sijaju. Tok dijakov se je zdaj obrnil proti Nemčiji, v Tibingo, Wittenberg in Jeno, kjer je gospodovalo luteranstvo. Mnogi plemiči in meščanski sinovi so tamkaj iskali svojo izobrazbo in po svoji vrnitvi bili najvnetejši zagovorniki nove vere, najmarljivejši njeni razširjevalci. Med njimi moramo zlasti omeniti mnogotere člane rodbine Ungnad iz Koroškega, ki so prvi imeli na svojih gradovih Sovnek in Waldenstein lutrovske predikante. Znani štajerski deželni glavar Ivan Ungnad Sovneški, ki je največ storil za razširjanje protestantstva v naših deželah, je študiral v Wittenbergu in občeval z Lutrom. — Matija Gerbič iz Istre (Garbitius Illyricus), ki je bil profesor grškega jezika v Tibingi, je sprejel Matija Frankoviča-Vlašiča

v svojo hišo in še mnoge druge Kranjce in Istrane. Mihael Tiffernus iz Laškega trga († 1555) je postal učitelj vojvoda Krištofa Virtemberškega, zapustil svojo knjižnico tibinškemu vseučilišču in del imovine za štipendije svojim rojakom, ki bi ondi študirali. Iz zapisnikov posnamemo, da je bilo v 16. stoletju vpisanih v Tibingi 113 Kranjcev, 115 Štajercev, 69 Korošcev in 4 Goričani. Med njimi nahajamo sinove plemiških rodbin: Gall, Gallenberg, Sauer, Auersperg, Barbo, Kazianer, Mercheritsch, meščanske in kmečke sinove iz Ljubljane, Kamnika, Celja, Vipave in drugih krajev. Mnogi teh dijakov so se po svoji vrnitvi v domovino naselili po gradovih kot vzgojitelji mladih plemičev ali pa kot predikanti, oznanovalci nove vere. Nemška vseučilišča so največ pripomogla, da je luteranstvo po naših krajih, zlasti med plemstvom in meščanstvom, našlo toliko opore.

Kralj Ferdinand je bil odločen nasprotnik verske novotarije. Že l. 1523. je strogo prepovedal, razširjati spise Lutra in njegovih privržencev po avstrijskih deželah. Leto pozneje je Ferdinand v družbi z bavarskim vojvodom, solnograškim nadškofom in nekaterimi drugimi knezi v Regensburgu napravil natančen načrt, kako odpraviti napake in razvade v cerkvenem življenju in preprečiti novotarije. Naj tu navedem nekatere odloke: Vse izpremembe glede vere in božje službe so prepovedane; pobegle menihe in nune, odpadle in oženjene duhovnike je treba kaznovati po cerkvenih predpisih; spisi krivovercev in drugi slični zasramovalni spisi naj se zatro; kdor je zaradi krivoverstva izgnan iz ene dežele, se ne sme sprejeti v drugo; le od škofa potrjeni pridigarji smejo oznanovati božjo besedo; duhovniki morajo krepostno živeti, nositi dostojno obleko, ne smejo imeti krčme in vinotoča, ogibati se morajo gostiln, pojedin in plesov; zakramenti se ne smejo deliti za denar, vendar naj darovi, ki se že iz starih časov ob tej priliki dele, ostanejo v veljavi; za duhovnike naj se sprejemajo le učeni in dostojni možje; vsak dušni pastir mora biti izprašan; menihi ne smejo imeti župnij; zapovedani posti ostanejo v veljavi, zapovedani prazniki pa se omeje; dekani in arhidiakoni morajo strogo nadzorovati izvrševanje zapovedi itd. Ta regensburški načrt za cerkveno reformo je bil odslej avstrijski vladi dolgo časa merilo v vseh cerkvenopolitičnih stvareh. Zato je strogo postopala proti novovercem in se trudila cerkvene razmere izboljšati, vendar je večina odlokov ostala le na papirju.

Luteranstvo se je med tem vedno bolj razširjalo. Mnogo so pomagali kmečki upori, da se je duh nezadovoljnosti in upornosti širil med duhovščino in ljudstvom. Leta 1525. toži ljubljanski škof Krištof Ravbar: „Žalibog je v deželi velika zmeda, ki so jo povzročili zlasti pridigarji, ker spravljajo zoprne reči na prižnico, povzročajo bolj verske razprtije, nemir in upor, kakor pa da bi pospeševali edinost.“ Ob istem času izvemo, da so nekateri akvilejski duhovniki že po lutrovsko prikrojevali sv. mašo. Izpuščali so namreč najbistvenejši del, kanon s povzdigovanjem vred in tako varali ljudstvo. Škof Ravbar naravnost pravi, da so tako delali duhovniki akvilejskega arhidiakona v Praprečah pri Kamniku in mu očita, da so se takega ravnanja od njega naučili. V Ljubljani se je kmalu osnoval krog

nekaterih meščanov, ki so se očitno nagibali k luteranstvu. Njim na čelu je bil pisar deželnih stanov, Matija Klombner. Ta mož je kmalu postal duša protestantskemu gibanju. On je bil tisti, ki je priganjal Trubarja, da je začel pisati slovenske protestantske knjige, pridobival mu je pomočnike, sestavljal književni program, razpečaval in razpošiljal knjige na vse strani in v vseh teh zadevah pisal nebroj pisem. Povsod je hotel imeti prvo besedo in vsem luteranskim podjetjem stati na čelu. Zato se je pozneje sprl z vsemi sotrudniki, posebej še s Trubarjem. Vsekako pa je bil Klombner prvi, ki je pričel s protestantsko agitacijo na Kranjskem. Okoli njega so se zbrali: Matija Zweckl, Andrej Farrest, Lenart Budina, Krištof Prunner, Adam Bohorič in Jernej Picus (Žolna). Imena kažejo, da so bili ti možje meščanskega stanu. Plemičev, ki so bili pozneje glavni pospeševatelji in zaščitniki luteranstva, ne nahajamo med njimi. Menda jih je kmečki upor, ki je nastal pod vplivom novoverskega gibanja, še zadrževal od luteranstva.



Matija Frankovič-Vlašič (Flaccius Illyricus)

Na Koroškem je okoli leta 1525. Volbenk Todt, gvardijan minoritov v Volšpergu, porabil razburjenost med kmeti in pričel oznanovati Lutrove nauke. S tem je zasejal seme verskega razdora v Lavantinski dolini.

L. 1527. je izdal kralj Ferdinand v Budapešti strog odlok proti lutrovcem: Kdor zaničuje božanstvo Kristusovo z besedo ali pismom, naj se kaznuje s smrtjo v ognju; kdor noče iti k spovedi ali prelamlja cerkvene zapovedi, naj bo zaprt ob kruhu in vodi; Lutrove knjige in spisi naj se sežgo; uradniki, ki bi kraljevih odlokov ne hoteli izvršiti, naj se takoj iz službe odpuste, mestnim občinam pa odtegnejo njihove pravice. Da bi spoznal verski položaj v svojih deželah, je napovedal kralj Ferdinand 24. marca 1528 cerkveno vizitacijo za svoje dedne avstrijske dežele: Zgornjo in Spodnjo Avstrijo, Štajersko, Koroško in Kranjsko. Za vladne komisarje so bili pri tej vizitaciji imenovani: Krištof Ravbar, škof ljubljanski, Krištof pl. Zinzendorf, Volbenk Matseber. V akvilejskem delu naših dežel se

jim je pridružil tudi akvilejski arhidiakon. Poročila o tej vizitaciji so nam ohranjena iz nekaterih štajerskih krajev in nudijo zanimiv vpogled, od kod in na kakšen način se je luteranstvo širilo po naših deželah.

Na Vidovo (15. jun.) je prišla komisija, v kateri je bil tudi Slovenec dr. Vincenc Fürbekh, v Ptuj in je tja poklicala bližnje duhovnike s cerkvenimi ključarji in župani. Pri Sv. Marjeti nižje Ptuja je bilo takrat pet duhovnikov, župnik Peter Vaselkorcher, duhovna pomočnika Bernard Adelprecher in Miklavž Grasperger ter kaplan Janez Žiher. Duhovniki in župljani so bili vsi pravoverni. Razmere v mestu Ptuju iz zapisnika niso razvidne.

Dne 2. julija je bila vizitacija v Mariboru. Poleg vikarja je bilo ondi 11 beneficiatov, toda malo jih je maševalo in malo ljudi hodilo v cerkev. Več lutrovskih knjig je bilo sežganih. V Slivnici 60 oseb ni šlo k sv. obhajilu. V Radgoni, kjer je bilo 15 duhovnikov, je imel grajski oskrbnik lutrovske knjige. Žena Friderika pl. Gleinitz je cerkvi sv. Martina odvzela nek vinograd, prav tako Janez pl. Kainach noče cerkvi dajati, kar ji gre. V Slovenjem Gradcu je neki Janez Haas, ki je bil prišel z Dunaja, že nekaj let v špitalu in zasebnih hišah imel lutrovsko božjo službo. Obhajal je 70 oseb pod podobami kruha in vina, rekoč: „Vera, ki jo imaš v smrt Jezusa Kristusa, naj te pripelje v večno življenje.“ Procesije sv. Rešnjega Telesa se je udeleževalo le kakih 30 oseb, največ žensk. Na prigovarjanje komisarjev se je izpreobrnilo nad 50 oseb in jim je bila podeljena odveza. Župnije po okolici: Šoštanj, Sv. Janez, Sv. Vid so bile od luteranstva še malo okužene. V Novi cerkvi ni bilo nič krivovercev. Verniki v Vitanju so se pritoževali, da njihov župnik Mihael Diestelschrott ne zna slovensko. Zato ne slišijo pridige niti o Veliki noči. Njegovi kaplani hodijo le okoli po podružnicah. V Celju sta bila dva kaplana in 16 beneficiatov. Kaplan Rupert Furtmüller je imel celo pred komisijo tako „nerodno“ pridigo, da se mu je pridigovanje in spovedovanje za eno leto prepovedalo. V Gornjem gradu ni bilo krivovercev, ker je bila tam škofova rezidenca. Duhovniki v Mozirju so se vsi držali stare vere in imeli le mimogrede kake prepire zaradi štolnine. V Celje so prišli tudi duhovniki in ključarji iz Rečice in izjavili: Gospa na Vrbovcu (Altenburg) je imela pri sebi odpadlega duhovnika, ki je bil oženjen, in silila kmete, da so ga hodili poslušat. Toda ljudje so rekli, „da pridiguje čudne reči“. Žena Kacijanarja na Rečici prepoveduje svojim kmetom dajati desetino, darove in pogrebščino. V okolici Rogatca, Podčetrtka, Podsrede in Planine ni bilo lutrovcev. Na Velenjskem gradu je Franc pl. Lichtenberg branil škalskemu župniku maševati v grajski kapeli in nagovarjal ljudi, naj cerkvi ne dajejo darov in desetine. Na svojem gradu je imel odpadlega meniha. Sodnik Andrej v Šoštanju je javno dal oklicati, naj cerkvam več ne donašajo darov. Gospa pl. Altenhaus ima v Forchtenecku kapelana Jurija Veršiča, ki je oženjen. Ta na mašo nič ne drži in pravi ljudem: „Ko k maši zvoni, si ušesa zamašite.“ Graščakinja nagovarja svoje kmete, naj hodijo njenega kapelana poslušat in jim prepoveduje dajati za maše, cerkvi kaj darovati ali častiti sv. Rešnje Telo; tudi svetnike zaničuje.

Komisarji so naročili, naj jim pl. Altenhaus izroči kapelana in ga pošlje v Celje, kar se pa ni zgodilo. Jurij pl. Triebeneck na Gradišču (Schwarzenstein) je imel pri sebi pobeglega meniha in svojim ljudem prepovedal cerkvi desetino dajati.

Iz tega zapisnika povzemamo, da so že v prvem desetletju lutrovstva bili po mnogih krajih naše domovine posamezni privrženci in oznanovalci nove vere, ki se je zanesla k nam po tujih odpadlih duhovnikih in menihih. Opaža pa se tudi, da so jim bili plemiči glavni zaščitniki, ki so zastavili agitacijo za luteranstvo med ljudstvom posebno s tem, da so jih odvračali od plačevanja desetine, štolnine in drugih cerkvenih davščin.



Kolajna s podobo Ferdinanda I. in kraljice Ane.

Kmalu po tej vizitaciji (19. dec. 1528) je izdal kralj Ferdinand nov odlok, v katerem zahteva, naj oblastva ne ovirajo akvilejskega patriarha in njegovih arhidiakonov, ako hočejo postopati proti zapeljivim predikantom, in naj jim ne odrekajo potrebne pomoči. Potem graja, da duhovnike kličejo pred svetna sodišča in si v slučaju smrti prilastujejo njihovo zapuščino. Nekateri patroni beneficijev in drugih ustanov si sami prisvajajo njih dohodke ali pa nameščajo sumljive, zapeljive duhovnike, ki niso sposobni za dušno pastirstvo; duhovnikom odtegujejo desetino, darove in druge župnijske dohodke. Vsled tega se zaničuje duhovski stan in razširja krivoverstvo. Slednjič ukazuje kralj, naj proti odpadlim duhovnikom in razširjevalcem krivoverstva strogo postopajo.

Vsi ti odloki in še mnogi drugi, ki so kmalu potem izšli, niso imeli vidnega uspeha. K večjemu so dosegli to, da se privrženci nove vere niso upali javno nastopiti, tembolj se je nadaljevala agitacija na skrivnem z besedo in pismom. To nam izpričuje povelje kranjskega deželnega glavarja, Ivana Kacijanarja iz l. 1530., naj zapro nekatere lutrovce, ki poleg drugih krivoverskih naukov „po kotih pridigujejo zoper najsvetejši zakrament našega Izveličarja in preblaženo Devico Marijo.“

Hkrati z luteranstvom so se razširjali v tistih časih po naših krajih še verski novotarji neke druge vrste, prekrščevalci. Svoje ime so dobili od tod, ker so vse odrasle ljudi, ki so k njim prestopili, še enkrat krstili. In sicer je imel ta krst biti poroštvo poštenega krščanskega življenja. Razun njega pa niso priznavali nobenega drugega zakramenta. Zametali so tudi duhovstvo in vse cerkvene oblasti. Ta nauk se je iz Švice preko Tirolske in Koroške začel razširjati po

naših deželah. L. 1529. je novoimenovani akvilejski arhidiakon Ivan Schwab dobil nalog, naj posebno prekrščevalce zasleduje in kaznuje. V istem času poroča štajerski glavar Sigismund Dietrichstein, da lahkomiselne in predrzne osebe svetnega in duhovskega stanu izkušajo krive nauke razširjati med neukim ljudstvom. Zlasti se razširjajo prekrščevalci. Tiste, ki imajo te krivoverce za podložnike, nič proti njim ne store. Treba bode strogo proti njim postopati; krivovercem se morajo hiše in vse imetje sežgati. Ko je leto pozneje Ivan Ungnad prevzel štajersko deželno glavarstvo, „so bili na Štajerskem in v celjski grofiji vsi stolpi in vse ječe polne prekrščevalcev in bilo jih je čedalje več zaprtih". Trubar sam pravi, da je bilo izprva število prekrščevalcev pri nas mnogo večje, kakor luteranov in pripoveduje o nekem takem krivovercu, da je v Rajhenburgu za Savo umoril svojega gospodarja, dvornega maršala solnograškega nadškofa, ker se je oženil z vdovo nekega Jurija iz Rajhenburga in se opravičeval, češ, da mu je duh božji tako veleval, ker je bila tista vdova od Boga njemu v zakon odmenjena.

Na Kranjskem nahajamo prekrščevalce v kamniški in ljubljanski okolici. Kamniški prekrščevalci so imeli l. 1566. za načelnika Jurija Krelja in so se shajali v gradu Zaprce (Steinbüchel). V ljubljanski okolici so imeli svoje zbirališče v Hrušici. Med meščani in kmeti so imeli mnogo privržencev. Kralj Ferdinand je tudi proti tej verski sekti l. 1544. izdal strog odlok. Ukazal je prekrščevalce poloviti in vtakniti v ječo. Oblasti naj dajo jetnike poučiti učenim bogoslovcem, ki naj si prizadevajo, da jih odvrnejo od zmote. Trdovratni krivoverci, njih pridigarji in hujskači, ki hodijo po deželi in tisti, ki opetovano padejo v to zmoto, naj se kaznujejo s smrtjo, razun če sami radovoljno prekličejo zmoto in so pripravljeni sprejeti naloženo pokoro. Vendar prekrščevalcev navadno niso usmrtili, ampak jih poslali v Trst na galeje, kjer so morali na ladjah opravljati službo veslačev: nekaj trdovratnežev so obsodili tudi v dosmrtno ječo ob kruhu in vodi; mnogo je bilo pomiloščenih ali pa so pobegnili. Tako poroča l. 1540. kranjski deželni glavar Nikolaj Jurišič kraljici Ani, da se je na Kranjskem pet prekrščevalcev izpreobrnilo. Kakor avstrijska vlada, so tudi luteranci sami to versko sekto z vso strogostjo zasledovali.

Največjega pomena za daljni razvoj novoverskega gibanja je bila mogočna zaščita deželnih stanov. Poedini odpadniki in pridigarji bi ne bili mogli ničesar opraviti in zlasti luteranstvo bi se ne bilo povzpelo do tolike moči, ako bi se ne bilo zavzelo zanj skoraj v celoti naše plemstvo. Kaj ga je k temu najbolj nagibalo, je lahko spoznati. Pred vsem časni dobiček, upanje okoristiti se s cerkvenim ali samostanskim premoženjem in drugimi ustanovami, ki so po novi uredbi imele preiti v njihovo posest. Kakor deželna bramba proti Turkom, tako je tudi versko vprašanje bilo vedno na dnevnem redu deželnih zborov in odborniških shodov. Deželni stanovi so si prisvajali pravico, svojevoljno določevati cerkvene reforme in pričeli hud boj proti avstrijskim vladarjem za svobodo luteranstva, med tem ko so sami z največjim nasilstvom postopali proti katoličanom.

Izprva se na raznih shodih ponavljajo le tožbe proti duhovnikom in grajajo mnoge razvade. Tako na odborniškem shodu v Inomostu l. 1518., kjer stanovi na dolgo in široko naštevajo, kaj je treba odpraviti iz cerkvenega življenja. Enake pritožbe so podala avstrijska mesta l. 1524. Tičejo se pa le nekaterih privilegijev duhovščine, ki so bili meščanom v kvar. Ako bi se bilo gibanje za cerkveno reformo ohranilo v tej smeri, bi bilo s pomočjo avstrijske vlade gotovo rodilo dobre sadove. Toda kmalu se pojavlja v zahtevah stanov izprva prikrito, pozneje pa očitno tudi pridiga „čistega evangelija". Marsikdo izprva ni vedel, kam merijo te besede, ki so se zdele na videz zelo nedolžne. Postale so pa kmalu geslo vseh luteranov in pomenjale zametavanje vse cerkvene tradicije (ustnega izročila). Prvikrat so zahtevali oznanjevanje „čistega evangelija" stanovi na splošnem zboru avstrijskih dežel v Augsburgu l. 1526. Vendar v tej stvari še niso bili edini. Štajerci so v svoji pritožbi odločno zahtevali, da je treba preprostim ljudem božjo besedo brez vsake „človeške primesi" oznanovati. Korošci se cerkvenega vprašanja niso še nič dotaknili. Kranjci pa so se takrat še pritoževali čez oznanovalce nove vere, ker jih je menda kmečki upor prejšnjega leta s strahom navdal. — Kralj Ferdinand je dobro vedel, kam merijo stanovi. „Pod pretvezo čistega evangelija hočejo dobiti dovoljenje, da bi smeli razširjati zapeljive nauke v mojih dednih deželah." Zato je zahtevo kratkomalo odbil. Vendar je ostal „čisti evangelij" na dnevnem redu vseh stanovskih shodov. Leta 1531. so zahtevali deželni stanovi v Inomostu, „naj kralj ukaže škofom, da nastavljajo take duhovnike, ki oznanjujejo božjo besedo brez človeške primesi." Na dunajskem shodu leta 1536. poudarjajo, „da primanjkuje rednih, sposobnih in spretnih pridigarjev. Kralj naj odredi, da sveto in božjo besedo oznanujejo ljudstvu razumni, učeni in spretni pridigarji, češ, da se bodo javne razmere šele takrat izboljšale, ko se bode božja beseda vsak dan oznanovala." Dočim stanovi pridigo po lutrovskem načinu tako povzdigujejo, so jim pa vse druge cerkvene pobožnosti le „praznoverje in malikovalstvo".

Mnogo odkritejše in odločnejše, kakor v zgornjih sklepih, so nastopili stanovi l. 1541. v Pragi. Bil je takrat čas, ko je zopet grozila turška nevarnost in je Ferdinand zahteval od stanov novih žrtev. Plemstvo je izrabilo priložnost in zahtevalo neprikrito oznanovanje lutrovega nauka. V svoji spomenici na kralja poudarja, da je turška sila kazen, ki jo Bog pošilja ljudem zaradi malikovanja in zaničevanja božje besede. Zato prosijo stanovi, naj kralj dopusti, da se čista, neskaljena evangeljska resnica brez strahu oznanuje. Posebno naj se razlaga nauk opravičenja po veri v Kristusa v tem zmislu in naj se deli sv. obhajilo pod obema podobama. Tu nahajamo že vse bistvene dele luteranstva: „čista evangeljska resnica", „nauk opravičenja po veri" in „sveto obhajilo pod obema podobama". Med zastopniki, ki so spomenico podpisali, nahajamo iz Štajerske Ivana Ungnada, Ivana Višprijskega (Weissbriach), Jurija pl. Herberštajna; iz Kranjske: Sigismunda Višnjegorskega (Weichselberger), Krištofa Rambschüssel in Erazma Scheyer; dalje zastopnike mest: Gradec, Radgona,

Št. Vid na Koroškem in Ljubljana. V imenu Goričanov je podpisal Bonaventura pl. Eck. Stanovski zastopniki se niso prav nič za to zmenili, da je Ferdinand vsako versko izpremembo prepovedal. Ob priložnem in nepriložnem času so ponavljali svoje zahteve in zlasti izrabili turško nevarnost, da so pritiskali na kralja, naj jim ugodi, sicer ne dovolijo novih davkov in vojakov. To je bilo povod, da je moral že Ferdinand mnogo popustiti od svoje strogosti, še bolj so bili prisiljeni njegovi nasledniki nastopiti pot pogajanja z lutrovskimi stanovi. Ker je imelo takrat plemstvo vso oblast v rokah, zato je umevno, da so tudi vsi Ferdinandovi odloki in prepovedi ostali le na papirju. Po gradovih in mestih je gospoda vpeljevala luteranske predikante in pripravljala javno organizacijo lutrovske cerkve. Mož, ki je našim stanovom v ta namen največ pomagal, je bil — Primož Trubar.



Tržaški škof Peter Bonomo.



Laški trg.

6. Trubarjev prvi nastop in spor s cerkvijo. Urban Tekstor.

Primož Trubar je bil rojen 8. junija 1508 v Rašici pri Turjaku iz dobre krščanske rodbine. Oče je bil tesar in ključar pri podružnici sv. Jerneja, katero je dal nekemu hrvaškemu slikarju preslikati in za to delo iz svojega plačal 20 ogrskih cekinov. Njegov sin Primož mu je čez mnogo let to vnemo za hišo božjo očital, češ, da bi bil bolje storil, „da bi bil shtiri voli kupel ino tem bogim sosedam dal, da bi z njim orali in svoje otroke shivili". Umrl je nasilne smrti za časa kmečkega upora l. 1525., ko je bil od upornih kmetov obešen na drevo. Trubar je pozneje v svojih spisih in pridigah posmehljivo omenjal očetovo pobožnost, ki ga ni mogla rešiti nesrečne smrti.

Že v zgodnji mladosti je prišel mladi Primož v Trst k škofu Petru Bonomu, kjer je bil sprejet v število cerkvenih pevcev in hkrati opravljal mala strežniška opravila v škofijskem dvorcu. Obiskaval je nekaj časa tudi šolo na Reki (1521), potem pa se pri tržaškem škofu pripravljal na duhovniški poklic. Ko je bil Bonomo upravitelj dunajske škofije in član dunajske vlade, se je tudi Trubar mudil nekaj časa na Dunaju in v Solnogradu (1521), pa ni obiskoval vseučilišča. Pridobil si je dovolj znanja v nemškem in italijanskem jeziku, dočim sam pravi, da mu latinščina dela težave. Manjkalo mu

je posebno globlje bogoslovne naobrazbe. Njegovo znanje je bilo povprečno toliko, kakor drugih nižjih duhovnikov v tedanji dobi.

V krogu tržaškega škofa Bonoma moramo iskati onih vplivov, ki so Trubarjevemu poznejšemu mišljenju in delovanju določili smer. Škof Peter, iz stare plemenite tržaške rodbine Bonomo, je slovel kot poznavatelj starin in latinskega slovstva. Zapustil je več latinskih spisov in pesmi. Cesarju Maksimilijanu je bil zelo priljubljen, zato mu je večkrat poveril zaupne diplomatiške posle. Bonomo je pripadal oni struji med omikanci tedanje dobe, ki jih imenujemo „humaniste“. Humanisti so stremili v prvi vrsti za slovstvenimi in znanstvenimi smotri, ker so hoteli poživiti študij starega rimskega in grškega slovstva, zgodovine in umetnosti. Toda iz spisov poganskih pisateljev so se navzeli tudi mnogih njihovih nazorov o veri in nravnosti. Zato so humanisti napadali duhovniški celibat, katoliško redovništvo, zametavali so češčenje svetnikov, božja pota in vse to imenovali „praznoverne razvade“. Najprikladneje bi jih imenovali „prosvetljence“ 15. stoletja. Trubar sam poroča, da je Bonomo na svojem dvoru razlagal dijakom poleg rimskega pesnika Vergilija, spise Erazma Rotterdamskega in francoskega reformatorja Ivana Kalvina, torej slovstvena in znanstvena dela takih mož, ki so bili verski novotariji naklonjeni. Zato se ni čuditi, če se je Trubar že v zgodnji mladosti navzel proticerkvenega duha.

Menda še ni bil 22 let star, ko ga je škof okoli l. 1530. posvetil v mašnika. V svojih pismih poudarja Trubar opetovano, da je omenjeno leto začel pridigovati in se imenuje „slovenskega pridigarja v Trstu“. Po vsej priliki se je začelo Trubarjevo delovanje v tržaški minoritski cerkvi. Slovenska tržaška okolica takrat še ni imela lastnih župnij, temveč je morala mestna duhovščina oskrbovati pastirovanje daleč na okoli. Ker je slovensko ljudstvo posebno rado zahajalo v minoritsko cerkev, je bilo zlasti tukaj treba slovenskih pridigarjev. Zato so tržaški minoriti od začetka 16. stoletja za slovenske okoličane vzdrževali po enega slovenskega pridigarja, ki je bil navadno svetni duhovnik. Tu je bilo večkrat pozorišče Trubarjevemu delovanju v poznejših letih in tu sem moramo staviti tudi njegov prvi nastop.

Kmalu (1530) pa mu je bil odločen delokrog drugej. Tržaški škofje so imeli že izza leta 1480. v posesti župnijo Laški trg z vsemi podrejenimi vikariati, med katere je spadala tudi Loka pri Radečah. Tu sem je poslal Bonomo mladega Trubarja, ki je bil menda župnijo že nekaj let preje od njega prejel (1527). Ker so bili dohodki cerkvenih beneficijev v tistih časih zelo skromni, si je Trubar izboljšal svoj gmotni položaj s tem, da si je pridobil tudi neko kaplanijo v Celju, kjer pa ni stalno bival. Splošno je v letih 1530. do 1540. pri njem opaziti, da se ni držal po cerkvenih postavah zaukazane rezidence, ker ga nahajamo zdaj v Celju, zdaj v Loki, zdaj v Laškem trgu ali v Trstu in kmalu tudi v Ljubljani.

V Loki se je pojavil prvi spor med novim župnikom in vernim ljudstvom. Sam pripoveduje, da se je ustavljal neki ženski, ki je pravila, da se ji prikazujeta sv. Boštjan in sv. Rok in ji ukazujeta, naj se njima v čast nad Kompoljem sezida cerkev, sicer prideta pomor in kuga nad živino in ljudi. Ako bi šlo tu le za dvomljive prikazni

neke ženske, bi Trubarjev odpor ne bil ljudi tako v živo zadel. Toda stvar je imela drugačno ozadje. V preteklih stoletjih je bila najstrašnejša šiba božja — kuga, ki je v malih presledkih zopet in zopet morila po naših deželah. Obupano ljudstvo ni vedelo drugod pomoči iskati, kakor pri Bogu in svojih patronih ali priprošnjikih. Ko je l. 1529. kuga zopet lepo štajersko deželo izpremenila v tužno grobišče, je ljudstvo v radeškem okraju hotelo v čast sv. Roku in sv. Boštjanu, pomočniku zoper to strašno morilko, sezidati cerkev. Napravili so malo leseno kapelico, kjer so duhovniki maševali in nabirali darove za stavbo. Trubar je moral zelo strastno proti tej zidavi nastopiti, ker je vzbudil pri svojih župljanih toliko ogorčenost, da je bil prisiljen župnijo zapustiti. Seme novoverskih nazorov pa je gotovo že pričelo kaliti, ker čitamo, da so pozneje ljudje, ki so bili v verskih stvareh „hudobnega mišljenja“, cerkev sv. Boštjana v Loki napadli in zažgali. Užaljeno ljudstvo je nato prosilo akvilejskega patriarha, da jo sme iznova postaviti na varnejšem kraju, v bližini šentjurskega samostana (1576). To je sedanja loška podružnica sv. Fabijana in Boštjana na Poljani ob gori Radež.



Primož Trubar.

Dočim Trubar v Loki s prvim nastopom ni imel sreče, je našel kmalu ugodnejša tla za razširjanje svojih naukov v Ljubljani. Tu je že deloval po njegovih načelih Matija Klombner s krogom svojih privržencev, ki so na skrivnem razširjali Lutrove nemške spise. Tudi v ljubljanskem kapitlju je bilo več kanonikov naklonjenih novotariji, tako Wiener, Dragolič in Mertlic. Med temi je pozneje proslul zlasti

kanonik Pavel Wiener, pod škofom Ravbarjem in Kacijanarjem zelo vpliven mož, član deželnega zbora in blagajničar deželnih stanov, ki je kmalu za Trubarjem pričel javno oznanovati Lutrove nauke. Ti so menda pozvali Trubarja, naj pride v Ljubljano in mu izročili službo stolnega pridigarja (1531). Trubar je obdržal dohodke svoje župnije in kapelanije in odšel gotovo z vednostjo škofa Bonoma na svoje novo mesto. Še le v Ljubljani se je pričel humanist Trubar marljiveje pečati z novoverskimi bogoslovnimi pisatelji in se je oklenil tiste struje, ki mu je bila najbolj sorodna in jo je zastopal švicarski humanist Ulrik Cvingli. Proučeval je spise Cvinglijevih učencev, Bullingerja in Pellikana, ki so prav takrat izhajali in iz njih zajemal snov za svoje pridige. Oba imenovana švicarska reformatorja imenuje svoja duševna očeta in učitelja.

Svoje delovanje v Ljubljani je pričel Trubar s tem, da je gromel s šenklavške prižnice zoper neoženjenost duhovnikov in obhajilo pod eno podobo. Mnogim je to tembolj ugajalo, ker se cerkveni predpisi v teh zadevah po mnogih krajih itak niso več izvrševali. Škof Ravbar je sicer tujemu agitatorju pridige v stolnici kmalu prepovedal, pa ljubljanski magistrat mu je odprl cerkvico sv. Elizabete v meščanskem špitalu, kjer je bilo poslej skozi več desetletij zbirališče ljubljanskih protestantov. S Trubarjem so potegnili že omenjeni trije kanoniki in nekateri drugi ljubljanski duhovniki, na odločen odpor je zadel le pri frančiškanih. Ljubljanski frančiškan pater Tomaž iz Solnograda in Hrvat pater Ivan v Novem mestu sta več kot dvajset let (1522—1548) neumorno pridigovala zoper luterane in prekrščevalce, a slednjič oba umrla nasilne smrti. Sam Trubar piše l. 1560. v nekem pismu, da so mu bili nasprotni le arhidiakoni in frančiškani („Erzpriester und Barfüßermünch"). Deset let je mogel Trubar v Ljubljani neovirano razširjati svoje nazore in še le l. 1540. ga je opomnil kraljev odlok na dolžnost, naj biva v svoji župniji. Prihodnja leta nahajamo Trubarja deloma v Laškem trgu, katero župnijo je dobil od škofa Bonoma okoli l. 1540., deloma pa v Trstu. Kar ga zadene nepričakovano odlikovanje, postal je ljubljanski kanonik.

To čudno ravnanje duhovske gosposke je v zvezi z izpremembo, ki se je izvršila na ljubljanski škofijski stolici po Ravbarjevi smrti († 1536). Za diplomatom in plemičem Ravbarjem je dobil ljubljansko škofijo zopet član ugledne kranjske plemiške rodbine, Frančišek Kacijanar (1536—1543), preje prošt pri Gospe Sveti na Koroškem. Vse kaže, da je bil Kacijanar sam zelo naklonjen novi veri in skrit privrženec luteranstva. Pavla Wienerja, ki je že l. 1539. javno kazal svoje protestantsko prepričanje in plemiča Sigismunda Weichselbergerja, ki je na odborniškem shodu v Pragi l. 1541. v imenu kranjskih stanov zahteval svobodo za luteransko veroizpoved, nahajamo med njegovimi osebnimi zaupniki. Wiener, dasiravno oženjen, je dobil stolni kanonikat, stolno župnijo, kaplanijo sv. Janeza „pod mostom" in poleg tega še dekanijo novomeškega stolnega kapitlja. Značilno je zlasti, da je Kacijanar l. 1543. vizitacijo svojih župnij, ki jo je bil kralj Ferdinand ukazal, poveril Wienerju, o katerem so takrat že na Dunaju vedeli, da je popolen luteran. Nov dokaz za posebno Kaci-

janarjevo zaupanje do voditeljev novoverskega gibanja posnemamo tudi iz tega, da je Wienerja in Sigismunda Weichselbergerja imenoval za izvrševatelja svoje oporoke. Ob takih razmerah ni čudno, da je ves tedanji ljubljanski kapitelj, ki je pa štel le pet ali šest članov, bil zelo naklonjen luteranstvu in da je tudi Trubar postal stolni kanonik. L. 1542. je Trubar zopet pridigoval v Ljubljani in zlasti pobijal nazore prekrščevalcev, ki so se takrat širili po Slovenskem.

Povod za hude napade na katoliške šege in navade so mu dala romanja na Sv. Goro pri Gorici, ki so se prav takrat pričela. Neka pobožna pastirica Uršula Ferligojnica je pravila ljudem, da je imela od l. 1539. na gori Skalnici nad Solkanom večkrat prikazni Matere božje, kadar je na vrhu pasla svojo čredo. Ljudje so deklico nadzorovali in ko so se prepričali, da je res pobožna in lepega vedenja, so ji začeli verjeti, tembolj ker je že menda v prejšnjih stoletjih tam stalo Marijino svetišče. Kmalu je tam stala kapela, in ljudje so začeli znašati denar, da bi se zidala cerkev. Anton pl. Papež iz Gorice in trije Solkanci (Krivic, Bassin, Mihelič) so se zavzeli za to podjetje in izprosili od patriarha dovoljenje, da smejo na vrhu gore postaviti romarsko cerkev. L. 1544. je bila posvečena, in sam patriarh Marino Grimmani je poslal iz Vidma za glavni oltar lepo sliko Matere božje, ki je še sedaj na svojem mestu. Kmalu je bila Sv. Gora priljubljena božja pot. L. 1566. jo je nadvojvoda Karol izročil v oskrbo frančiškanom bosenske provincije. Trubar je seveda v vsem tem videl le prevaro, goljufijo in sebičnost, češ, da so romarske cerkve le „od tih hudizhevih, lezhniuih bab gori prishle in so k timu ty fary, menihi, cehmoshtri in mezhnari zarad njih trebuha volo pomagali.“



Grobna plošča škofa Kacijanarja v Gornjem gradu.

Toda ni ostalo le pri takih slučajnih spopadih. Odkar so se začeli deželni stanovi odločno potegovati za luteranstvo, je pogum njihovim privržencem med duhovniki vedno bolj rasel. Trubar in njegovi tovariši so začeli javno napadati nauke in obrede katoliške cerkve. Na prižnici so oznanovali, da sv. maša nič ne velja, da Marije ni treba častiti, norčevali se iz litanij in procesij, iz škofa, kadar je posvečeval duhovnike, in imenovali katoliško bogočastje malikovanje. In kar se še ni smelo javno povedati, o tem so govorili na svojih skrivnih shodih, ki so se vršili v hišah kanonikov, v cerkvi pri sv. Krištofu in na Rožniku. Izza leta 1544. se opaža, da nastopajo Trubarjevi privrženci kot samostojna stranka, ki je vedno bolj odkrito delala za razkol, dasiravno je Trubar še dolgo trdil, da hoče ostati „v pravi katoliški cerkvi“.

Med tem je umrl škof Kacijanar, ki se je še na smrtni postelji dal obhajati pod obema podobama, in ljubljansko stolico je zasedel mož odločno katoliških načel, Urban Tekstor, pod čigar vlado je prišlo do odkritega boja z luteranstvom.



Urban Tekstor se je menda po domače pisal Tkalčič ali Kavčič in je po šegi tedanjega časa polatinil svoje slovensko ime. Rojen je bil okoli l. 1498. v mali vasi na goriškem Krasu od preprostih starišev. Iz njegovih mladih let ni ničesar znanega. Toliko je gotovo, da si je pridobil na tedanjih vseučiliščih obilo znanja v raznih vednostih, v govorništvu in bogoslovju in se odlikoval v učenosti. Že pred l. 1540. je prišel na dvor kralja Ferdinanda, kjer je dobil službo dvornega kaplana in miloščinarja. Tu si je s svojo modrostjo in dobrotljivostjo kmalu pridobil tolik ugled, da ga je Ferdinand po smrti dunajskega škofa Ivana Faberja izbral za svojega izpovednika (1541). Leto pozneje je dobil župnijo Bruck ob Muri, katere pa ni nikdar osebno oskrboval. Kot dvorni kaplan je imel Tekstor zelo nemirno življenje. Spremljati je moral kralja z drugim dvorom vred na potovanju. Zato ga nahajamo vsako leto na najrazličnejših krajih: na Dunaju, v Breslavi, v Pragi, Regensburgu in celo v vojaškem taboru pred Wittenbergom, kjer je imel božjo službo.

Ko je l. 1543. umrl ljubljanski škof Frančišek Kacijanar, je kralj Ferdinand imenoval za njegovega naslednika Urbana Tekstorja. Dohodki ljubljanske škofije so se v tistih časih vsled turških napadov zelo skrčili. Značilno je, da Kacijanar niti letnega prispevka 20 gld., ki ga je bil zahteval kralj Ferdinand v korist dunajskega vseučilišča, ni mogel plačevati. V pismu na kralja se opravičuje, da je prevzel od svojega prednika 4000 gld. dolga na zaostalih davkih. Stanovi ga terjajo in žugajo z rubežnijo. L. 1537. so ga le bojne priprave stale 2000 gld. in tudi v bodočnosti jih ne bo konca. Pod njegovim prednikom je bilo za 6000 goldinarjev zemljišč zastavljenih. Ob takih razmerah je pomenila škofovska služba le veliko žrtev.

Tekstor je bil še tisto leto od apostolske stolice potrjen (19. decembra). Kot škof se je pogosto mudil v svoji vladikovini, dasiravno ni stalno v njej bival. Včasih je obiskal Gornji grad, ob važnih prilikah tudi ljubljansko stolnico, kjer je birmoval in posvečeval duhovnike. Slej ko prej pa je bil Dunaj in cesarski dvor glavno pozorišče njegovega delovanja. Tu ni imel posla le z božjo službo in oskrbovanjem revežev, ampak zastavil je svoj vpliv za razne reforme in kulturne namene. Ferdinand ga je rad uporabljal pri važnih zaupnih poslih. Ko je l. 1546. umrl tržaški škof Peter Bonomo, za čigar vlade se je bilo lutrovstvo v Trstu in po okolici zelo razširilo, je Tekstor na željo kralja Ferdinanda potoval v Benetke, da se ondi snide z jezuitom Klavdijem Jajem in mu ponudi tržaško škofijo. Skromni mož se je branil te ponudbe, češ, da ne ustreza namenu njihovega reda in je hkrati opozoril Tekstorja, naj kralj rajši na Dunaju ustanovi jezuitski kolegij, ako potrebuje njihove pomoči. Od takrat je bil Tekstor

velik prijatelj in zaščitnik novoustanovljenega jezuitskega reda. Leta 1555. je dobil še vplivno, pa tudi težavno službo, postal je dvorni pridigar. Vendar se je že leto pozneje odpovedal temu poslu, ker je menda spoznal, kako nehvaležno delo je, svetnim mogotcem oznanovati resnico.

Dasiravno se je Tekstor v diplomatiških in cerkvenih poslih mnogo mudil izven dežele, vendar ni izpustil izpred oči verskih razmer svoje škofije. To nam izpričuje prvi veliki spor z luteranstvom za njegove vlade.



Vid Dietrich, predikant v Nürnbergu.

Ko je Tekstor prevzel ljubljansko škofijo, je izprva še potrdil Wienerja in Trubarja za stolna pridigarja, pa kmalu je poslednjega odslovil iz Ljubljane in ga poslal na kapiteljsko župnijo v Šent Jernej opravljat župnijske posle (1546). Ko se je pa natančneje poučil o namerah in delovanju novovercev, je odločno nastopil proti njim. Priliko mu je dal tridentinski cerkveni zbor.

Opetovano so izjavili avstrijski protestanti, med njimi tudi kranjski deželni stanovi, da žele splošnega cerkvenega zbora, ki naj bi odpravil razdvojenost v verskih stvareh in zopet povrnil deželi mir in edinost. Ko se je l. 1545. sešel cerkveni zbor v Tridentu, je Tekstor takoj

hotel uveljaviti njegove verske odloke in odločno zavrniti daljno protestantsko propagando. Kot svojega zastopnika je poslal v Trident mladega profesorja dunajskega vseučilišča Burcharda de Monte iz Holandije, ki je bil l. 1546. navzoč pri obravnavi težavnega, a zelo važnega vprašanja „o opravičenju“ (de iustificatione), katero sta v Ljubljani po lutrovskem načinu razlagala Wiener in Trubar. Naslednje leto je sestavil Tekstor posebno komisijo, ki je imela preiskovati nauke novoverskih duhovnikov in o njih izreči svojo sodbo. V njenem imenu je šel spomladi l. 1547. Burchard v Bolonjo, kamor je bil cerkveni zbor preložen, „da mu predloži sedem členov, o katerih se je na Kranjskem razpravljalo“. Ti členi sicer niso označeni, toda če primerjamo poznejše zaslišavanje obtožencev in prič v tožbi, potem lahko spoznamo, na katere stvari so se nanašali. Tikali so se: opravičenja, razlage sv. pisma, maše in drugih zakramentov, duhovskega celibata, cerkvene oblasti, češčenja Matere božje in svetnikov, nauka o vicah in o prošnji za mrtve. Ker cerkveni zbor o vseh teh rečeh še ni bil sklepal, dobil je Burchard le natančen prepis odloka „o opravičenju“ in „o razlaganju sv. pisma“. S temi odloki je odšel 27. julija iz Bolonje.

O naslednjih stopnjah velike tožbe zoper kranjske protestante nismo natančno poučeni. Meseca avgusta ali septembra 1547 je došel v Ljubljano kraljev ukaz, naj zapro voditelje lutrovskega gibanja: stolnega prošta Lenarta Mertlica, generalnega vikarja Jurija Dragoliča, kanonika Wienerja in Trubarja, pa lajike Mateja Klombnerja, Martina Pregla in Adama Koncilija.

Ukaz se ni izvršil v polnem obsegu, zakaj vsi imenovani lajiki so ostali svobodni. Mertlic, ki je bil skrivaj poročen, je bil od službe odstavljen in izobčen, le Wienerja in Dragoliča so zaprli na ljubljanskem gradu.

Trubar, ki se je takrat mudil na kapiteljski župniji v Šent Jerneju, je preko Hrvaškega in Reke ubežal v Trst, kjer je bil že iz prejšnjih časov dobro znan. Njegov zaščitnik Peter Bonomo je bil sicer takrat že mrtev, a Trubar je upal dobiti v novem škofu Frančišku Jožefiču iz Senja zopet moža svojega mišljenja. Toda svetna in cerkvena oblast sta zdaj odločno postopali. Jožefič je bil odstavljen in Trubarju ni kazalo drugega, kakor izseliti se v inozemstvo. Na prošnjo kranjskih stanov mu je kralj Ferdinand naslednje leto (1548) dovolil se vrniti na Kranjsko, ako se pridigovanja popolnoma zdrži. Temu ukazu se pa Trubar menda ni hotel podvreči. Vrnil se je za kratek čas zopet v svojo domovino, kjer so mu med tem zaplenili premoženje s knjižnico vred, o kateri pravi, da je bila vredna 400 goldinarjev, za tedanji čas precej visoka svota. Od tu se je podal preko Koroške in Tirolske k znanemu luteranskemu pridigarju Vidu Dietrichu v Nürnberg na Bavarskem in je po njegovem posredovanju dobil službo predikanta v Rotenburgu.

Med tem je tekla tožba proti ljubljanskim protestantom naprej. Škof Tekstor sam je prišel z Dunaja, da jo vodi, zaslišavanje pa je poveril frančiškanskemu gvardijanu. Pokazalo se je, kako globoko so se že ukoreninili luteranski nazori med duhovstvom. Nekatere

izpovedbe prič naj tu slede: Pavel Wiener je na praznik Vseh svetnikov pridigoval ljudstvu, naj svetnikov nikar ne časti in na pomoč kliče, češ, da nam le angeli morejo pomagati. Kadar so pri litanijah v procesiji molili: „Prosi za nas“, je ljudi vedno zavračal; javno je govoril, da Marija ne more nič pomagati ljudstvu in rabil razne psovke. Imel je knjige Brencija, Spangenberga in drugih sličnih luterancev. Primož Trubar je javno pridigoval: „Ako ne verujete evangeliju in ne pustite malikovanja, bodete morali hudo kazen trpeti.“ Jurij Dragolič je dajal ljudem odvezo, dasiravno se niso obtožili posameznih grehov. Gašper Rokavec, novi stolni vikar, pa je na Veliki Šmaren tako sramotil Marijo, da je ljudstvo preplašeno bežalo iz cerkve. — Wiener se je moral še posebno zagovarjati, ker ni hotel maševati za umrlo kraljico Ano in se je bil že drugič oženil. Vse akte, tičoče se preiskave, je Tekstor poslal kralju Ferdinandu v Augsburg. Nanj je naslovil tudi Wiener svoj zagovor, v katerem je poudarjal, da katoliških resnic ni napadal. Tudi kranjski deželni stanovi so zanj prosili, pa ni nič pomagalo. Cesar je ukazal Wienerja pripeljati na Dunaj, kjer so ga zaprli v minoritski samostan. Tu so ga postavili pred novo preiskovalno komisijo, sestavljeno iz treh škofov in petih doktorjev, med temi sta bila tudi škof Tekstor in že imenovani Burchard de Monte. Ti so ga hoteli izlepa pregovoriti, da bi preklical svoje zmote. Wiener je priznal svoje nauke, a mesto da bi jih preklical, se je začel prerekati s sodniki in jih imenoval krivoverce. Zato je bil obsojen v prognanstvo. Odšel je leta 1549. v Hermannstadt na Erdeljsko, kjer je postal superintendent ali protestantski škof, a kmalu umrl za kugo (16. avgusta 1554).



Grobna plošča škofa Tekstorja v Gornjem gradu.

Postopanje cerkvene in svetne oblasti proti lutrovcem je bilo dovolj popustljivo. Preiskave so se vršile le proti voditeljem novoverskega gibanja in še ti so bili le s tem kaznovani, da so izgubili cerkvene službe in dva izmed njih pregnana iz dežele. Značilno je za popustljivost ali nevednost akvilejskega patriarha, da je bil Rokavec, katerega mu je kralj Ferdinand izročil v kaznovanje, vsake krivde oproščen.

Vendar je ta prvi odločni nastop proti luteranstvu vzbudil srdito razdraženost med njegovimi privrženci. Ni slučaj, da je isto leto pater Ivan v Novem mestu umrl za ranami, ki mu jih je zadal neki luteran († 17. januarja 1548) in da skoraj ob istem času ljubljanski mrtvaški zapisnik beleži smrt vnetega pridigarja proti novovercem, patra Tomaža iz Solnograda, češ, da je umrl zastrupljen od luteranov (2. aprila 1548).

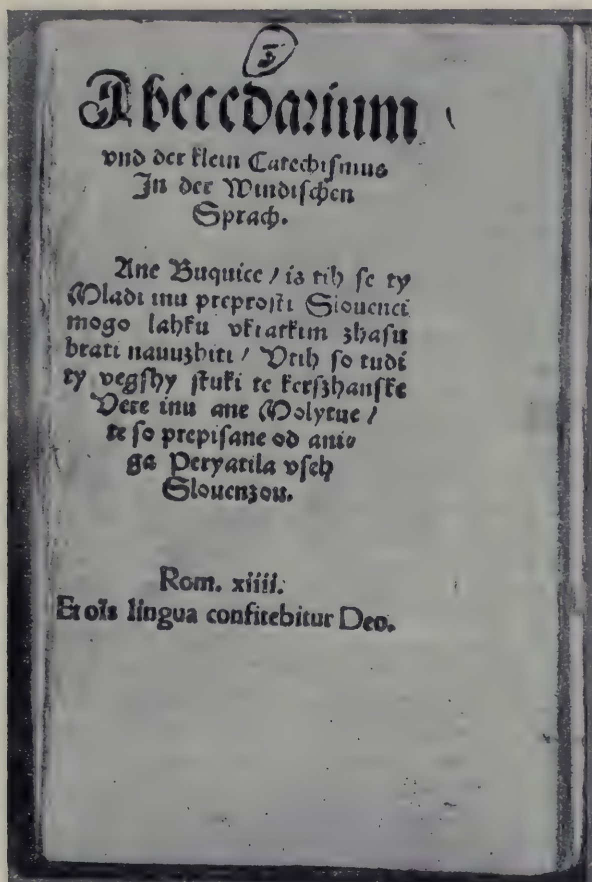
Razširjanja protestantstva Tekstorjeve naredbe niso zajezile. Deželni stanovi so za svobodo lutrovske veroizpovedi zastavili ves svoj vpliv. Na vseh deželnih zborih se ponavlja zahteva „po učenih, krščanskih pridigarjih, ki jih je treba poklicati v deželo". Seveda so stanovi s temi besedami merili le na lutrovske predikante. Ko je l. 1556. Ferdinand poklical zastopnike stanov na Dunaj, da mu dovolijo nove davke za vojsko proti Turkom, so poslanci pred vsem zahtevali svobodo za luteransko ali augsburško veroizpoved. Ferdinand, ki je bil v velikih denarnih zadregah, si ni znal drugače pomagati, kakor da jim je dovolil prejemati obhajilo pod obema podobama, toda s pogojem, da ne zakrivijo nobenega krivoverstva in tudi pri božji službi nič ne izpremene. Duša vse protestantske agitacije med plemstvom je bil takrat štajerski deželni glavar Ivan Ungnad. Ker je bil hkrati še vrhovni poveljnik za Štajersko, Koroško, Kranjsko in Hrvaško, imel je po vseh teh deželah velik vpliv, ki ga je zastavil za razširjanje luteranstva. Tekstor je imel s tem mogočnim nasprotnikom hude boje in njemu je tudi pripisovati, da je moral Ungnad l. 1556. odložiti dostojanstvo deželnega glavarja in se izseliti na Virtemberško. Poznejša pisma Ungnadova pričajo, da je sam ljubljanskemu škofu pripisoval svoj padec, in velika srditost do Tekstorja se izraža v njih.

Kako neprijetno je še bilo deželnim stanovom v tistih časih očitanje odpadništva, nam pričajo njihove dolgovezne pritožbe zaradi neke pridige, ki jo je imel škof Tekstor meseca aprila l. 1555. v Kranju. Opominjal je ljudstvo, naj ostane zvesto veri svojih očetov in ne posnema zgleda „deželanov" (deželnih stanov), ki so odpadli od nje, ker zahtevajo proti cerkvenim zapovedim obhajilo pod obema podobama. Plemstvo, ki se je bilo prav takrat sešlo na deželnem zboru v Ljubljani, so te odkrite besede hudo zbodle. Izgovarjali so se, da niso odpadniki in zahtevali od škofa, naj jih ne sumniči pred prostim ljudstvom. Toda Tekstor se je skliceval na svojo škofovsko dolžnost. „Kdor si stvari ogleda pri luči, mora skoraj spoznati, da hočejo odpasti." Le preproste ljudi je hotel obvarovati enake nesreče.

Tekstorjevo delovanje pa ni merilo le na obrambo katoliške vere proti luteranstvu, izkušal je marveč tudi izboljšati žalostne cerkvene razmere in povzdigniti propadlo šolstvo.

Vsled turških vojsk so cerkve večinoma izgubile svoje dohodke in mnogo šol je moralo prenehati. Dunajsko vseučilišče je popolnoma propadlo. Nekateri strokovni oddelki (fakultete) so prenehali, manjkalo je učiteljev in učencev. Tekstor sam poroča, da je iz bogoslovnega oddelka v dvajsetih letih izšlo komaj 20 duhovnikov. In vendar je bila edino višje duhovsko izobraževališče v avstrijskih

deželah. Tekstor se je na vso moč trudil, da dvigne to najodličnejšo avstrijsko šolo zopet do prejšnje veljave. Bil je veledušen podpornik profesorjev in dijakov, katerim je rad pomagal z bogatimi darovi. Ustanoviteljem in voditeljem nižjih šol je izprosil letne podpore iz


Abecedarium
vnd der klein Catechismus
In der Windischen
Sprach.

Ane Buquice / is tih se ty
Mladi inu preprosti Slouenci
mogo lahku vkratkim zhasu
brati nauuzhiti / Vtih so tudi
ty vegshy stuki te kersshanske
Vere inu ane Molytue /
te so prepisane od anio
ga Peryatila vseh
Slouenzou.

Rom. xiiii.
Et oĩs lingua confitebitur Deo.

Prva slovenska tiskana knjiga.
(Abecednik; naslovni list.

cesarske blagajne; dijake je podpiral z lastnimi sredstvi in s priporočili pri odličnih možeh in skrbel še zlasti, da so se zopet obnovili in uredili zavodi (burze), ustanovljeni njim v korist. Zato se ni čuditi, da je imel Tekstor velik ugled ne le na dvoru, ampak tudi med učenjaki in prijatelji umetnosti, ki so ga proslavljali v besedi in pismu.

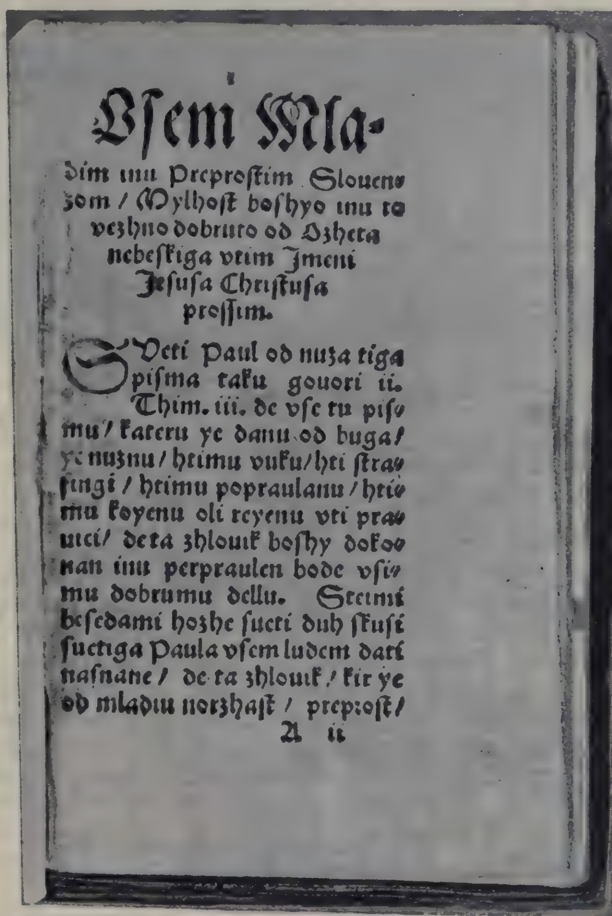
Največjega pomena za poznejšo katoliško cerkveno reformo pa je bilo Tekstorjevo razmerje do novoustanovljenega jezuitskega reda.

Tekstor se je seznanil z jezuiti na cesarskem dvoru in je spoznal v teh redovnikih sposobne može za preosnovo šolstva, vzgojo duhovskega naraščaja in pospešitev cerkvene reforme. Že leta 1546. se je pogajal z njimi o preosnovi dunajskega bogoslovnega oddelka in ustanovitvi kolegija. Pet let pozneje se je načrt izvršil. Tekstor je bil patrom pri snovanju dunajskega kolegija v pomoč, kolikor je mogel. Ko so došli meseca majnika 1551 prvi jezuiti na Dunaj, jih je sprejel pod svojo streho in hranil pri svoji mizi, dokler jim ni preskrbel pripravnega stanovanja v zapuščenem dominikanskem samostanu blizu vseučilišča. Novoustanovljeni kolegij se je tako hitro dvignil, da je štel že l. 1554. čez 400 zunanjih učencev. S to preosnovo dunajskega vseučilišča je v zvezi neki načrt za povzdigo šolstva v avstrijskih deželah, ki ga je kralj Ferdinand l. 1551. predložil deželnim zborom v obravnavo. V njem opozarja kralj, da so šole vsled hudih časov skoraj povsod propadle, opominja poslance mest in trgov, naj se zopet ustanove in naj pošlje vsaka dežela na dunajsko vseučilišče, ki je iznova urejeno, 50 do 60 mladeničev, starih po 15 let, da se s petletnim študijem pripravljajo na duhovniški poklic in tako prepreči veliko pomanjkanje dušnih pastirjev.

Poleg dunajskega kolegija je pripisovati Tekstorjevemu prizadevanju še ustanovitev kolegija v Pragi, kjer so jezuitom prepustili dominikanski samostan sv. Klemena sredi Prage. Glede ureditve tega kolegija je Tekstor pogosto dopisoval s sv. Ignacijem, mu svetoval, katere patre naj ondi nastavi za učitelje in kako naj delujejo. Snovanje teh šol je v tesni zvezi z nekim načrtom, ki ga je zasnoval l. 1554. blaženi Kanizij v obrambo katoliške vere v Avstriji in za čigar izvršitev se je Tekstor posebno potegoval. Po tem načrtu naj bi v župnijah, ki so bile brez dušnih pastirjev, skrbeli za vzdržavanje katoliške vere in opravljali nekatere pobožnosti od papeža pooblaščeni lajiki; po vseh deželah naj se ustanove šole s konvikti, vzgojnimi zavodi, da se mladina iz plemiškega in viteškega stanu vzgoji v katoliški veri in po nji tudi stariši obvarujejo krivoverstva; slednjič naj se poskrbi za izobražen in delaven duhovski naraščaj s tem, da se ustanovi veliko semenišče na Dunaju. Smer katoliške cerkvene reforme imamo že tu zaznamovano, dasiravno so nje izvršitev takrat še razne okoliščine zadrževale, tako smrt cesarja Ferdinanda, ugovori nekaterih škofov, zlasti pa nasprotovanje deželnih stanov, ki o taki reformi niso hoteli nič slišati. Še le proti koncu 16. stoletja so se ta načela deloma uresničila in katoliški cerkvi pripomogla do zmage.

Kako je skrbel Tekstor za vzgojo in znanstveno izobrazbo duhovstva, nam slednjič izpričujejo gojenci, katere je poslal študirat v Rim v nemški kolegij (Collegium Germanicum). Komaj je sv. Ignacij l. 1551. ustanovil ta zavod, se že nahajata ondi med drugimi dijaki dva Tekstorjeva stričnika: Marko Tekstor in Jurij Bogatec, in še nekaj drugih Slovencev iz ljubljanske in akvilejske škofije (Jernej Philius iz Ljubnega pri Gornjem gradu; Ivan Kobenzl, Gašpar Krieger iz Ljubljane, Pavel Skalič in „magister Anton“). Za vse te gojence je Tekstor očetovsko skrbel. V pismih na sv. Ignacija vedno povprašuje po njih zdravju, znanstvenem napredku in izraža nestrpno pri-

čakovanje, da se skoraj povrnejo na delo v domovino. Pač je bil med njimi eden, ki mu je vso skrb in naklonjenost slabo plačal — Pavel Skalič. Ta mož je pozneje žalostno zašel, postal luteran in živel nekaj let na Nemškem pravo pustolovsko življenje, slednjič je v Danzigu vendarle spravljen s cerkvijo umrl. Dočim je Urban


Vſemi Mla-
dim inu Preproſtim Slouen-
zom / Mylhoſt boſhyo inu to
vezhno dobruto od Ozheta
nebeſkiga vtim Jmeni
Jeſuſa Chriſtuſa
proſſim.

SVeti Paul od nuza tiga
piſma taku gouori ii.
Thim. iii. de vſe tu piſ-
mu / kateru ye danu od buga /
ye nuznu / htimu vuku / hti ſtra-
fingi / htimu popraulanu / hti-
mu koyenu oli reyenu vti pra-
uici / de ta zhlouik boſhy doko-
nan inu perpraulen bode vſi-
mu dobrumu dellu. Steimi
beſedami hozhe ſueti duh ſkuſi
ſuetiga Paula vſem ludem dati
naſnane / de ta zhlouik / kir ye
od mladiu norzhaſt / preproſt /
A ii

Predgovor iz „Abecednika“.

Tekstor s Skaličem doživel bridke izkušnje, je vendar z vzgojo mnogih drugih delavnih in nadarjenih mož zelo koristil ne le svoji škofiji, temveč vsej Avstriji. Med temi ni bil zadnji Ivan pl. Kobenzl, vplivni svetovalec nadvojvoda Karola, ki je bil močna opora katoliški cerkveni reformi v poznejših desetletjih.

Med takim neumornim delom na cesarskem dvoru in v svoji škofiji se je škof Tekstor postaral in začel bolehati. Smrt ga je

zadela nenadoma. Ko se je l. 1558. s cesarjem vračal z državnega zbora v Frankfurtu in prišel v mesto Donauwörth, ga je na poti v cerkev na hišnih stopnicah zadela kap, da se je pri padcu hudo pobil po životu in obrazu in takoj mrtev obležal. Ta dogodek je dal povod govorici, da so mu protestanti ponoči nalašč stopnice polili z vodo in je vsled tega izpodrsnil na zmrzlem, spolzkem kamnu. Resničnost te govorice se sicer ne da izpričati, vendar se je spominja celo napis na Tekstorjevi grobni plošči. Protestanti so pa še na drugačen, malo plemenit način dali duška svoji jezi na pokojnega škofa. Razglasili so naglo nesrečno smrt za očitno kazen božjo, ki je zadela Tekstorja radi tega, ker je preganjal „čisti evangelij". O takem obrekovanju že poroča Konštantin Selender, ki mu je sestavil grobni govor in pozneje se zopet ponavlja v latinskih in nemških verzih. Strastni luteran Frankovič-Vlašič (Flaccius Illyricus) je izdal sramotilne verze „na sramotno smrt ljubljanskega škofa Urbana, največjega preganjalca Kristusovega". Hvaležni Kobenzl je šel po mrtvo truplo svojega dobrotnika v daljni Donauwörth, ga spremil v Gornji grad in pokopal v tamošnji baziliki, kjer mu je škof Hren postavil skromen spomenik.

Urban Tekstor spada med najznamenitejše osebe reformacijske dobe. Z apostolsko gorečnostjo se je postavil v bran proti naraščajočemu luteranstvu, kakor mu je velevala pastirska dolžnost. Vendar v njegovem značaju ne nahajamo nič strastne maščevalnosti. In kakor skrbi za pravovernost, prav tako zastavi tudi svojo moč za cerkveno reformo in kulturno delo. Vneme za znanstvo in lepe umetnosti je komaj najti pri drugih krščanskih humanistih v večji meri, kakor pri Tekstorju. Posebno pomenljivo pa je njegovo delovanje zaradi tega, ker je začrtal glavne obrise katoliške reforme že davno preje, preden je pri nas luteranstvo doseglo višek svoje moči. Ni bila Tekstorjeva krivda, če se njegove naredbe in nasveti niso izvršili in če so deželni stanovi, izrabljajoč turško silo in zadrego avstrijskih vladarjev, z vsemi silami pospeševali luteranstvo in znali preprečiti vsako podjetje v prilog katoliške vere. Tayčar, Hren, Brenner in drugi katoliški reformatorji koncem 16. stoletja so hodili po Tekstorjevih potih in bistveno uporabljali le sredstva, ki jih je bil že on pripravil. Zato zasluži po pravici odlično mesto v njihovi vrsti.





Ptujski grad.

7. Trubar in Vergerij. Protestantsko slovstvo.

Trubarjevo bivanje na Nemškem (1548—1561) je za razvoj njegovega verskega mišljenja zelo pomenljivo. Tu v krogu nemških reformatorjev se je Trubar še le vživel v luteranstvo, katero je poslej oznanoval z besedo in pismom. Dasiravno ni popolnoma zatajil svojih cvinglijanskih nazorov in še dopisoval s švicarskimi somišljeniki, se je vendar skrbno ogibal vsega, kar bi mu utegnilo nakopati nevoljo nemških zaščitnikov. Navzlic temu se ga je sumnja, da ni odkritosrčen luteran, držala celo življenje. Zopet in zopet mora v pismih in predgovorih k svojim delom zagovarjati svojo lutrovsko pravovernost. Celo njegov življenjepisec Andreä, ki mu je sestavil spominski govor, pravi, da je Trubar še le na Nemškem postal „pravi kristjan in se potrdil v nauku in veri".

S posredovanjem Vida Dietricha, predikanta v Nürnbergu, je dobil Trubar službo pridigarja v Rotenburgu ob reki Tauber, kjer se je poročil z Barbaro Klaus, ki je bila menda Celjanka po rodu. Iz tega zakona sta se mu rodila dva sinova in tri hčere. Ta zakon ni bil edin, ki ga je Trubar sklenil, ker nam poroča škof Hren, da je imel zapored štiri žene. L. 1553. se je preselil s svojo družino v Kempten, kjer je osem let opravljal službo luteranskega župnika.

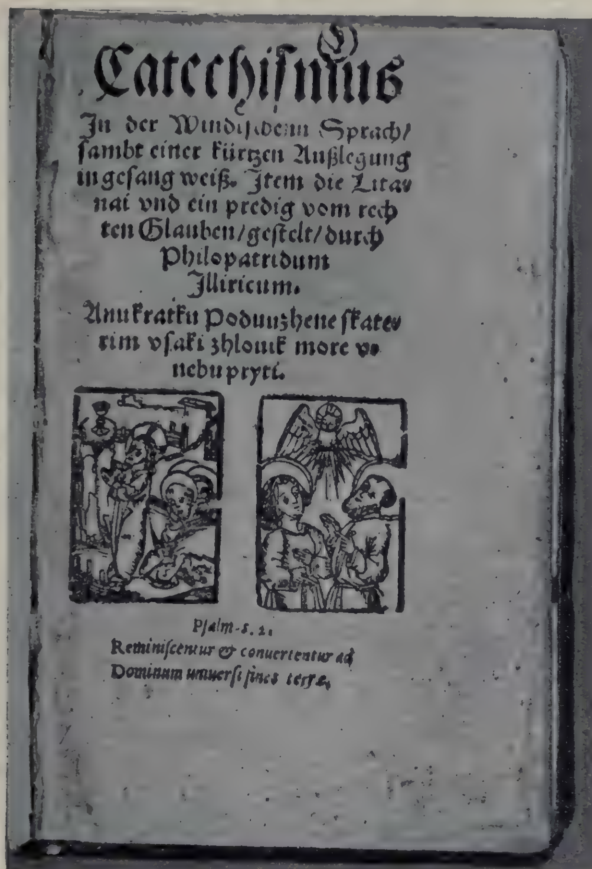
Na Nemškem se je pričelo tudi slovstveno delovanje Trubarjevo. Pisar Klombner, Trubarjev marljivi književni agent, si je prisvajal zaslugo, da ga je izpodbudil, naj s tiskom širi lutrovstvo med Slovenci, ker je ne more več oznanovati z živo besedo. Prvi dve knjigi, Abecednik in Katekizem, sta izšli l. 1550. iz Morhartove tiskarne v Tibingi pod izmišljenim imenom, tiskani z nemškimi črkami. „Abecedarium", ki je obsegal le eno tiskovno polo (16 strani), je imel ljudstvo seznaniti s Trubarjevimi pismeni in njih izgovarjavo, hkrati pa tudi s temeljnimi nauki luteranstva. Popolen naslov se glasi: „Abecedarium und der klein Catehismus in der windischen Sprach. Ane buquice is tih se ty mladi inu preprosti Slovenci mogo lahku vkratkim zhasu brati nauuzhiti. Vtih so tudi ty vegshi stuki te kerszhanske vere inu ane molytve te so prepisane od aniga peryatila Slovenzou." Katekizem je posnet po slićnih luteranskih knjigah, katerim je Trubar pridejal par pesmi in posnetek neke Vlašičeve knjige o „pravi veri" (de vocabulo fidei). Naslov tej knjigi je sledeči: „Catechismus in der Windischenn Sprach, sambt einer kurtzen Außlegung in gesang weiß. Item die Litanei vnd ein predig vom rechten Glauben, gestelt durch Philopatridum Illiricum. Anu kratku poduzhenie, s katerim vsaki zhlouik more vnebu pryti." Ta knjiga je bila namenjena v prvi vrsti duhovnikom na Slovenskem, da bi poučevali veronauk po Lutrovih nazorih. V predgovoru opominja pisatelj slovenske župnike, pridigarje, učitelje in stariše, naj poučujejo otroke katekizem. Vendar ta prvi slovstveni poizkus ni imel zaželjenega uspeha. Pisava je bila zelo okorna, mali naklad, ki je šel skoraj ves na Kranjsko, se ni razpečal in tiskovni stroški se niso pokrili. Za nas sta pa „Abecedarium" in „Katekizem" zato posebno pomenljiva, ker sta prvi v novoslovenskem jeziku tiskani knjigi.

Trubar je nad svojim slovstvenim delom popolnoma obupal. Dasiravno so ga njegovi somišljeniki na Kranjskem prosili, naj izda še „postilo", to je razlago nedeljskih evangelijev, vendar ni hotel o tem nič slišati. Tu sta mu prišla na pomoč dva moža, ki sta v veliko obsežnejši meri izvršila njegov načrt, Ungnad in Vergerij.

Peter Pavel Vergerij se je rodil v zadnjih letih 15. stoletja (okoli 1498) iz italijanske plemiške rodbine v Kopru. Na padovanskem vseučilišču je študiral proste vede in pravo, si pridobil lavor pesnikov in doktorski naslov. Pozneje je opravljal odvetniško službo v Veroni, Padovi in Benetkah. L. 1526. se je oženil z Diano Contarini, ki mu je pa kmalu umrla (1528?) Zdaj je Vergerij sklenil posvetiti se duhovniškemu poklicu. Vplival je gotovo nanj zgled dveh njegovih bratov, Avrelija, ki je bil papežev tajnik v Rimu in Janeza Krstnika, ki je l. 1532. postal škof v Pulju. Z njuno pomočjo je upal tudi sam doseči visoke cerkvene službe. L. 1530. ga najdemo v Rimu, kjer je brez potrebne priprave postal duhovnik in že dve leti pozneje je bil sprejet med papeževe tajnike. Takoj so mu bili poverjeni važni diplomatski posli. Najpreje je šel kot papežev poslanec v Benetke, l. 1533. pa na dvor kralja Ferdinanda v Prago in na Dunaj.

Tu se je seznanil z ljubljanskim škofom Krištofom Ravbarjem, ki se je večkrat posluževal njegovega posredovanja, kadar je hotel

od kralja ali papeža kaj doseči. Vergerij je v tem času gojil nado, da po Bonomovi smrti, katero je skoraj pričakoval, dobi od Ferdinanda tržaško škofijo. Vendar se njegovi upi niso izpolnili, ker je Bonomo vzlic visoki starosti in bolehnosti še živel 13 let. Pač pa mu je kralj Ferdinand dal l. 1534. župnijo Komen na Goriškem, od



Catechismus
Jn der Windischenn Sprach/ sambt einer kürtzen Außlegung in gesang weiß. Item die Litanai vnd ein predig vom rechten Glauben/gestelt/durch Philopatridum Illiricum.
Anu kratku poduuzhene skaterim vsaki zhlouik more v nebu pryti.
Psalm. 21.
Reminiscentur & conuertentur ad Dominum uniuersi fines terrae.

Trubarjev prvi katekizem. (Naslovni list.)

katere je dobival le dohodke, 50 cekinov na leto, ne da bi sam osebno opravljal župnijskih poslov. Umevno je, da je papežev poslanec posebno pazno zasledoval razširjanje luteranstva v Avstriji in večkrat o tej zadevi poročal v Rim. Z bistrim duhom je spoznal, da tiči moč in uspeh protestantske propagande v pospeševanju narodnega slovstva in opetovano je svaril rimske oblasti in beneško vlado, naj pazijo na luteranske knjige v nemškem in italijanskem jeziku, ki se skrivaj širijo med ljudstvom. Ni čudno, da je pozneje, ko je odpadel od

katoliške cerkve, isto slovstvo med Jugoslovani z vso vnemo pospeševal.

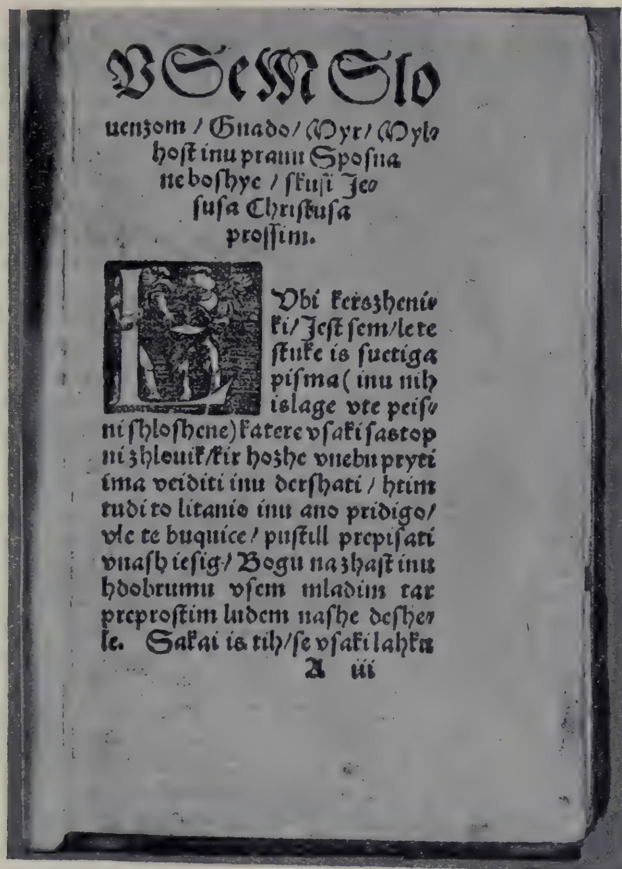
Poslanstvo Vergerijevo je trajalo približno eno leto. Ko je l. 1534. umrl papež Klemen VII., je njegov naslednik Pavel III. Vergerija pozval v Rim in ga nekaj časa pridržal pri sebi. A že v začetku naslednjega leta mu je poveril važno poslanstvo na Nemškem, da tamošnje kneze pridobi za splošni cerkveni zbor. Tu je imel posla približno dve leti. L. 1536. je bil imenovan za modruškega škofa, kjer je pa ostal le nekaj mesecev. Ker je bil s to škofijo malo zadovoljen, so ga premestili v Koper, kjer je deloval deset let. V tem času se je dobro seznanil s slovanskim jezikom, pa kmalu je pričel razširjati tudi krivoverske nauke. Pridigal je proti češčenju svetnikov in grajal tiste, ki so proti kugi sv. Roka klicali na pomoč. Čital je marljivo lutrovske knjige in imel v svoji sobi slike najznamenitejših luteranov. L. 1545. je bil pri beneški vladi obtožen krivoverstva, z njim tudi še nekateri drugi kanoniki, duhovniki in redovniki. Vergerij se ni hotel podvreči sodnikom in je zbežal najpreje v Mantovo k svojemu prijatelju, kardinalu Herkulu Gonzaga, potem pa k cerkvenemu zboru v Trident. Toda cerkveni očetje v Tridentu ga niso hoteli sprejeti v svojo sredo. Nevoljen se je vrnil v Padovo, kjer je l. 1548. očitno prestopil k luteranstvu. Nato je bil v Rimu odstavljen od službe in izobčen. Po kratkem bivanju v Švici, kjer je opravljal službo predikanta v laški vasi Vicosoprano, je šel l. 1553. na Virtembersko k vojvodu Krištofu, kjer se je pričela druga doba njegovega življenja in delovanja, v kateri je služil pred vsem razširjanju protestantstva z besedo in pismom.

L. 1555. je stopil Vergerij v pomenljivo slovstveno zvezo s Trubarjem in s tem iznova posegel v verske razmere naših dežel.

Izobraženi humanist Vergerij, ki je imel širše obzorje kakor Trubar in Klombner, je hotel napraviti prevod sv. pisma, ki bi bil umljiv vsem Jugoslovanom. Menda so ga deželni stanovi s Kranjskega in Koroškega opozorili, da bi mu mogel pri tem delu Slovenec Trubar v bližnjem Kemptenu mnogo pomagati. Obrnil se je torej nanj pismeno, naj sodeluje. Toda Trubar je prošnjo odbil, „češ, da ne razume grščine in hebrejščine, slovenski jezik je reven na izrazih, razdeljen v mnoga narečja, hrvaščina pa mu ni dovolj znana“. Vendar sta se oba moža sešla v Ulmu koncem meseca januarja 1555. Tudi tu se je Trubar branil sodelovati iz navedenih razlogov. Slednjič sta sklenila dobiti v pomoč dva slovenska duhovnika, ki bi razumela latinsko in nemško in dva hrvaška, ki bi znala čitati glagolico in cirilico. Toda ta komisija, ki je imela ustvariti enotni jugoslovanski književni jezik, se ni sešla. Na Kranjskem so dobili le dva pomočnika, enega Slovenca in enega Hrvata. Slovenski duhovnik je umrl že med potom na Virtembersko; hrvaški je prinesel s seboj glagolsko biblijo, a se je že čez nekaj dni vrnil v Dalmacijo. Značilno je, da tudi kranjski deželni stanovi niso pritrdili Vergerijevemu načrtu o enotnem književnem jeziku za vse Jugoslovane, temveč so zahtevali, naj se za nje tiska prevod v „kranjskem jeziku“. Zato je šlo delo naprej v onem tiru, ki ga je bil Trubar začrtal. Trajen uspeh Vergerijev je

bil le ta, da je odslej Trubar (dasiravno nerad) po Vergerijevem vplivu opustil okorne nemške črke in začel pisati slovenski jezik z latinskimi pismenkami.

Prva knjiga z latinskimi črkami, ki je izšla še l. 1555., je bil Evangelij sv. Matevža (Ta Evangeli suetiga Mateusha, sdai pervizh



VSeM Slo-
uenzom / Gnado / Myr / Mylo-
hoſt inu prauu Spoſna-
ne boſhye / ſkuſi Jeo-
ſuſa Chriſtuſa
proſſim.

LVbi kerozheni-
ki / Jeſt ſem / le te
ſtuke is ſuetiga
piſma (inu nih
islage vte peiſ-
ni ſhloſhene) katere vſaki ſastop-
ni zhlouik / kir hozhe vnebu pryti
ima vediti inu derſhati / htim
tudi to litanio inu ano pridigo /
vle te buquice / puſtill prepiſati
vnaſh ieſig / Bogu na zhaſt inu
hdobrumu vſem mladim tar
preproſtim ludem naſhe deſhe-
le. Sakai is tih / ſe vſaki lahka

A iii

List iz katekizma.

vta Slovenski Jesig preobrnen). Imel je biti le začetek prevoda vsega svetega pisma nove zaveze. Zato pravi Trubar v predgovoru: „Mateusha vsamite koker eno kosilice ali jushinico“. Bogati obed je imel še le slediti. Hkrati z evangelijem je izdal Trubar nov abecednik, da vpelje Slovence v svojo novo pisavo. Še isto leto je izšel tudi katekizem (Catechismus v slovenskem jesiku, sano kratko sastopno Islago. Inu ene molytue ter nauki Boshy. Vseti is zhistiga suetiga Pisma), ki je posnet po Lutrovi enaki knjigi.

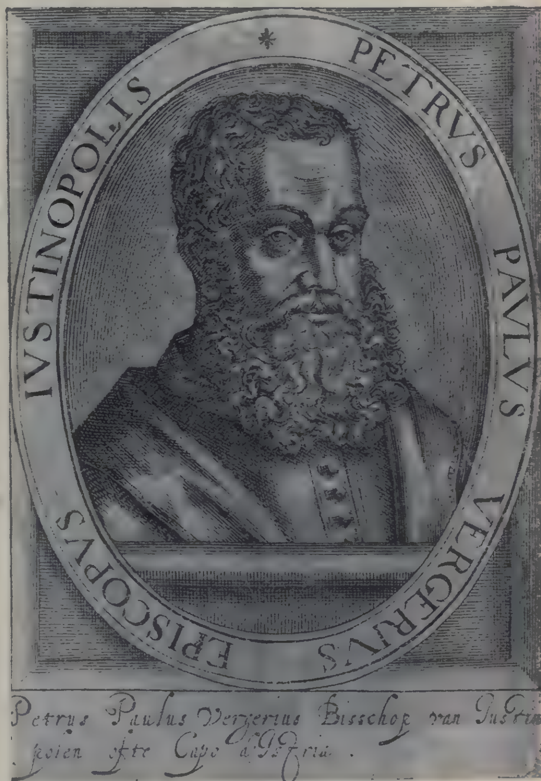
Vse te knjige so menda po večini sad Trubarjevega dela. Koncem predgovora k evangeliju sv. Matevža stå sicer podpisana Vergerij in Trubar („vashi slushabniki inu bratie. V. in T.“), vendar je težko dognati, koliko je prvi pri prevajanju sodeloval. Gotovo je le toliko, da je Vergerij dal pobudo za izdajanje sv. pisma v slovenskem jeziku, osnoval načrt, iskal drugih prevodov za primerjanje, preskrbel od vojvoda Krištofa in kranjskih stanov denarno podporo, pregovoril tiskarja, da se je zaradi kuge preselil iz Tibinge v Reutlingen, kjer se je pričel tiskati sv. Matevž, in v vseh zadevah vodil obravnave. Zaradi tega se je imel za voditelja vsega dela. V svojih pismih se le redko spominja svojih sotrudnikov in vse delo sebi prisvaja, kar je moralo Trubarja zelo neprijetno dirniti. Samostojen Vergerijev spis je menda le knjižica z italijanskim pravopisom: „Razgovarange megiu papista in gednim luteran“ (razgovor med katoličanom in luteranom) in pa „Jedna molitou tih kerszhenikou“. Slej ko prej je imel Vergerij namen, razun Trubarjevih prevodov izdati sveto pismo v čistejšem jeziku, ki bi ga razumel širši krog Slovanov. Zato književna zveza med njima ni dolgo časa trajala. L. 1557. je izšel „Ta pervi deil tiga noviga Testamenta“, kateremu je sledil čez tri leta drugi del z listi apostolov. A v teh knjigah je že Trubar sam kot pisatelj podpisan („Primus Truber Creiner“). Nestalni in vihravi Vergerij je takrat že popustil slovstveno delo in vso pozornost obrnil na diplomatiške posle.

Kam so takrat merile njegove težnje, izpričuje Vergerijevo potovanje na Slovensko, ki ga je napravil v korist protestantske propagande. V začetku l. 1558. se je Vergerij mudil na Dunaju, kjer ga je sprejel kralj Maksimilijan, Ferdinandov naslednik v nemškem cesarstvu in velik pospeševatelj protestantskega slovstva. Tu se je sešel tudi s Pavlom Skaličem, znanim gojencem škofa Tekstorja, ki se je prav takrat pripravljal, da prestopi k luteranom in odpotuje na Virtemberško. Vergerij se je mudil na Dunaju le par dni, potem pa brez vednosti svojega vojvoda Krištofa in kralja Maksimilijana na skrivnem odpotoval proti jugu. V postu istega leta je bil že v Ljubljani, kjer je prenočeval v gostilni znanega luterana Marka Preglja. S seboj je imel cele bale protestantskih knjig in jih brezplačno delil vsakemu, kdor jih je hotel imeti. Kakšne opravke je tu imel, spoznamo iz njegovih poznejših pisem. Pogajal se je z deželnimi stanovi o prevodu sv. pisma starega zakona in nekaterih drugih knjig. Baron Sigismund Dietrichstein mu je tedaj izročil neki spis zoper sv. mašo, da bi ga dal natisniti na Virtemberškem.

Cilj Vergerijevega potovanja je bila Akvileja, kjer je morda imel skrivne privržence. Dasiravno je potoval strogo tajno, se je njegova namera vendar le izvedela. Patriarh Daniel Barbo je ukazal stolnemu kapitlju, naj ne pusti Vergeriju stopiti v cerkev, tem manj še pridigovati. Zdaj je Vergerij razvijal svoje delovanje po raznih goriških mestih in vaseh. Ker so mu bile cerkve zaprte, se je nastanil v gostilnah, kjer je izkušal vplivati na ljudi z osebnimi pogovori in razdeljevanjem protestantskih knjig. Svoje ime je skrbno prikrival, a se izdajal za poslanca kralja Maksimilijana, ki je postal baje že popolen

luteran. Največ uspeha je imel Vergerij s svojo luteransko propagando v Beljaku, kamor je prišel na povratku v Nemčijo. Mudil se je ondi 15 dni in menda pričakoval denarja. Nekega dne je govoril v mnogoštevilni družbi veljakov in meščanov. Vsled njegovega govora se je beljaški župnik odločil, da ne bode nič več maševal, niti drugih obredov v cerkvi opravljal, temveč le pridigoval. 19. aprila se je Vergerij vrnil v Tibingo in kmalu potem vojvodu Krištofu podal kratko poročilo o uspehih svojega potovanja.

To potovanje nam dovolj jasno razkriva Vergerijevo namero, da si z osebno agitacijo zagotovi vodilno vlogo v protestanskem gibanju na Slovenskem. Vendar se mu tudi to ni posrečilo. Virtemberški bogoslovci z vojvodom Krištofom na čelu, ki so dajali merilo našim slovenskim luteranom, Vergerijevega vpliva na Jugoslovane niso radi videli in so ga izkušali kolikor mogoče omejiti, ker se jim je zdel premalo „pravoveren“ in utrjen v evangeljskih naukih. Zato so vodstvo luteranstva v južnih avstrijskih deželah izročili zanesljivejšemu in poslušnejšemu Trubarju.



Peter Pavel Vergerij.

Le enkrat se je še Vergerij mimogrede mudil v naših krajih, ko je prišel l. 1564. na Koroško k poroki svoje stričnice. Potem pa je smrt nestalnemu in častihlepnemu možu pokopala vse nadaljne načrte (4. oktobra 1565).

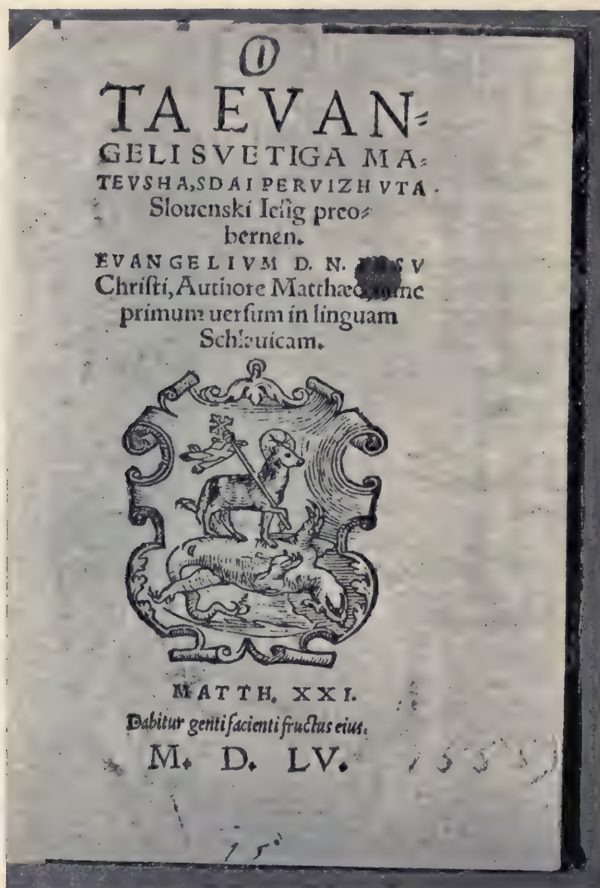
* * *

Ko je začelo pojenjavati Vergerijevo zanimanje za jugoslovansko protestantsko slovstvo, se je zanj zavzel drug vpliven in mogočen mož, bivši štajerski deželni glavar Ivan Ungnad.

Za prevod sv. Matevža in drugih evangelijev se je Ungnad že na Štajerskem živo zanimal in opetovano pismeno izpodbujal Vergerija, da započeto delo nadaljuje. Ko je l. 1557. prišel na Virtembersko, mu

je vojvoda Krištof prepustil prazen kartuzijanski samostan sv. Amanda v mestu Urahu za stanovanje. Tu je nastalo središče jugoslovanskega slovstvenega dela.

Kakor Vergerij, je tudi Ungnad želel Trubarjevo književno podjetje tako razširiti, da bi obsegalo vse Jugoslovane. Ugodna prilika



(I)
TA EVANGELI SVETIGA MATEVSHA, SDAI PERVIZH VTA Slouenski Iesig preobernen.
EVANGELIVM D. N. IESV Christi, Authore Matthæo, nunc primum uersum in linguam Schlauicam.

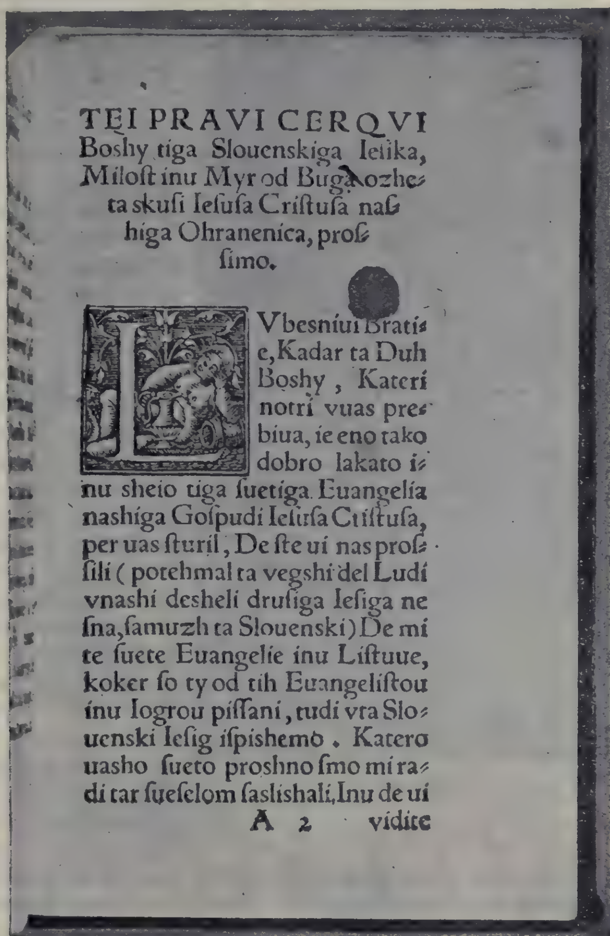
MATTH. XXI.
Dabitur genti facienti fructus eius.
M. D. LV.

Naslovni list k evangeliju sv. Matevža.

za izvršitev tega sklepa se je nudila, ko je neki istrski duhovnik, glagoljaš Štefan Konzul iz Buzeta prišel na Nemško in dobil učiteljsko službo v Regensburgu. Ta je pričel okoli l. 1557. Trubarjeve slovenske knjige prevajati v hrvaščino, pisano z glagolskimi črkami. Sredstva za tisek je preskrbel Ungnad.

Da so se mogle tiskati knjige v glagolici in cirilici, je bilo treba najpreje pripraviti primerne črke, dalje pridobiti hrvaških stavcev in

korektorjev, kar je vse takrat na Virtemberškem še primanjkovalo. Ungnad je nastanil tiskarno v svoji hiši, dal vliti glagolske in cirilske črke in nabiral pri nemških knezih darove za natis knjig. Razun Štefana Konzula so bili glavni sotrudniki pri Ungnadovem podjetju


TEI PRAVI CERQVI Boshy tiga Slouenskiga Iesika, Milost inu Myr od Buga Ozheta skusi Iesusa Cristusa nashiga Ohranenica, prosimo.

L Vbesniui Bratie, Kadar ta Duh Boshy, Kateri notri vuas prebiua, ie eno tako dobro lakato inu sheio tiga suetiga Euangelia nashiga Gospudi Iesusa Cristusa, per uas sturil, De ste ui nas prossili (potehmal ta vegshi del Ludi vnashi desheli drusiga Iesiga ne sna, samuzh ta Slouenski) De mi te suete Euangelie inu Listuue, koker so ty od tih Euangelistou inu Iogrou pissani, tudi vta Slouenski Iesig ispishemo. Katero uasho sueto proshno smo mi radi tar sueselom saslishali, Inu de ui

A 2 vidite

Predgovor k evangeliju sv. Matevža.

Anton Aleksandrovič Dalmatin (Anton Dalmata), Jurij Jurišič, Jurij Cvečič in drugi. V malo letih je poslala Ungnadova tiskarna čez 30 hrvaških knjig med svet.

Vodstvo pri slovstvenem delu je prevzel Trubar, ki je popustil pridigarsko službo v Kemptenu in se preselil v Urah. Celo ko mu je došel poziv od kranjskih deželnih stanov, naj pride v Ljubljano nadaljevat svoje reformatorsko delo, se je Trubar zelo obotavljal in

silno nerad ločil od Ungnadove tiskarne. In vendar pri natiskavanju hrvaških knjig, katerih ni znal niti čitati, ni imel drugega dela, kakor da je zanje pisal dolge nemške predgovore, katerim je podpisaval svoje ime hkrati s Konzulom in Dalmatinom. Na ta način se je predstavljal zlasti nasproti nemškim knezom in mestnim občinam kot duševni voditelj podjetja. Naravno je, da tako razmerje ni bilo trajno vzdržljivo. Ko se je Trubar leta 1561. vrnil v Ljubljano, se je začel pogajati z deželnimi stanovi, da se tudi hrvaška tiskarna premesti iz Uraha v Ljubljano in podredi njegovemu vodstvu, hkrati pa se je zelo neugodno izrazil o Konzulovem in Dalmatinovem delu. Ta drzni nastop Trubarjev, ki za presojanje hrvaških knjig niti ni bil dovolj izobražen in je hotel samovoljno gospodariti nad tujim blagom, je vzbudil opravičeno nevoljo Ungnadovo in njegovih hrvaških sotrudnikov. Pričel se je hud prepir, ob katerem so Trubarju očitali nezmožnost in poudarjali njegovo omejeno književno stališče, za katero se ne morejo zavzeti niti Belokranjci, niti drugi izvenkranjski Slovani. Razpor je trajal toliko časa, dokler ni Ungnadovo podjetje z njegovo smrtjo prenehalo (1564). Vso tiskarniško opravo so potem pripeljali v Ungnadov grad Waldenstein na Koroškem in ob koncu 16. stoletja, ko so delovale reformacijske komisije, v Gradec. Cesar Ferdinand II. je podaril črke tiskarni kongregacije za „razširjanje vere“ v Rimu, kjer so jih porabili za natis glagolskih brevirjev in mašnih knjig.



Anton Aleksandrovič Dalmata.

Zadnji in najvišji cilj protestantskega slovstvenega delovanja je bil p r e v o d v s e g a s v. p i s m a, ki jim je bilo edino versko merilo. Za tem ciljem so stremili Trubar, Vergerij in Ungnad, pa ga niso dosegli. Kar so izdali, so bile le posamezne svetopisemske knjige novega zakona, ki so se končno združile v „Novi Testament“. Še le Dalmatin je s svojim prevodom celotne biblije izpopolnil njihove poizkuse in ustvaril delo, ki pomenja višek protestantskega slovstva.

Jurij Dalmatin je bil rojen okoli l. 1546. v Krškem za Savo. Do svojega 18. leta je hodil tamkaj v šolo pri Adamu Bohoriču, ki mu je vzbudil ljubezen do slovenskega jezika. L. 1565. je odšel s podporo kranjskih deželnih stanov na vseučilišče v Tibingo, kjer je ostal šest let. Že tukaj se je na Trubarjev nasvet pričel pečati s slovstvenimi poizkusi in poslovenil prvo knjigo Mojzesovo. Prevod je priložil svoji vlogi na kranjske stanove, v kateri je prosil, naj mu podele kako službo v domovini. Čez pol leta (11. maja 1572) je bil pozvan v Ljubljano, kjer je prevzel nemške in slovenske pridige. Tukaj se je takoj lotil prevajanja svetopisemskih knjig in v treh letih delo dovršil. L. 1575. je že predložil stanovom svoj prevod sv. pisma s prošnjo, naj ga pregledajo in dajo natisniti. Ob tistem času se je naselil v Ljubljani tiskar Janez Mandelc, ki je imel Dalmatinovo delo natisniti. Za poskušnjo je izšla knjiga „Jezus Sirah“, katero je Dalmatin poklonil Ivanu Kisslu, graščaku na Fužinah pri Ljubljani, vnetemu pospeševatelju protestantskega slovstva.



Štefan Konzul.

Toda s tiskom biblije je moral Dalmatin še precej časa čakati. Na znamenitem shodu v Brucku l. 1578. so sicer stanovski poslanci vseh treh dežel sklenili, na skupne stroške natisniti Dalmatinovo slovensko biblijo, toda do izvršitve le ni hotelo priti. Ker so mu bili kranjski stanovi preveč počasni, je dal Dalmatin sam leta 1578. pri Mandelcu natisniti prvi del sv. pisma, namreč petero Mojzesovih knjig in je delo poklonil stanovom Notranje Avstrije. Začele so se obravnave o prispevkih k tiskovnim stroškom, ki jih je tiskar Mandelc preračunal na 3010 gld. Štajerci so obljubili prispevati 500, Korošci 900 gld. L. 1581. se je v Ljubljani sešla komisija, ki je imela pregledati in presoditi Dalmatinov prevod. Iz Gradca je prišel Jeremija Homberger, ki pa ni znal besedice slovensko, iz Koroškega Bernard Steiner in Ivan Faschang, iz Kranjske: Krištof Spindler, Jurij Dalmatin, Schweiger, Tulščak.

Felicijan Trubar, Adam Bohorič, Andrej Savinec in Matej Sivčič. Pregledovali so biblijo dva meseca in slednjič poročali deželnim stanovom, da ustreza vsem zahtevam. Nastalo je vprašanje, kje tiskati slovensko biblijo. Mandelčevo tiskarno v Ljubljani je dal nadvojvoda Karol zapreti in tiskar sam je moral Kranjsko zapustiti (1582). Zato so se deželni stanovi obrnili na knjigarja Samuela Selfischa v Vitenbergi. Dalmatin sam je v družbi Adama Bohoriča in Lenarta Mravlja odpotoval na Saksonsko, da vodi natiskovanje svoje biblije. V petih mesecih je bilo delo dovršeno (29. maja do 9. novembra 1583). Mnogo skrbi je povzročilo Dalmatinu prevažanje biblije v domovino. Pričakovati je bilo, da avstrijska vlada vse izvode zapleni, ker je bil prevod prirejen po Lutrovi bibliji. Zato so deželni stanovi ukazali, naj knjige skrbno zadelajo v sode in zaboje in kot kramarsko blago spravijo čez mejo. Stroški za natis, vezavo in prevažanje so znašali čez 5000 gld. Ceno za vezani izvod biblije so nastavili stanovi na 4 gld. 30 krajcarjev, za nevezano biblijo na 3 gld. 30 krajcarjev. Toda le malo izvodov je bilo prodanih, večinoma jih je bilo treba brezplačno razdeliti. Štajerci so dobili 330, Korošci 300 izvodov. Dalmatin je ostal še nekaj časa po svoji vrnitvi v Ljubljani in se potem preselil na župnijo Škocijan pri Turjaku, ki sta mu jo podelila l. 1585. brata Krištof in Volk Engelbert Turjaški. L. 1589. ga je smrt nenadoma zadela v Ljubljani; pokopali so ga pri sv. Petru.

Spomin na Jurija Dalmatina se je ohranil v spominu našega ljudstva, ki ga imenuje Jurij Kobila in pripoveduje, da se je zatekel na Turjak h Krištofu Auerspergu, ki ga je imel skritega v podzemski obokani kleti. Tu je dovršil svoj prevod sv. pisma. Še par stoletij pozneje se je temen vhod v podzemeljsko klet imenoval „luknja predikanta Jurija Kobile“.

S Trubarjem in Dalmatinom sta legla v grob najmarljivejša protestantska književnika. Zadnje Trubarjevo delo, prevod „Hišne postile dr. Martina Lutherja“, ki ga je izdal njegov sin Felicijan v Tibingi l. 1595. in Znojilškov katekizem sta bili tudi zadnji luteranski knjigi, ki sta se natisnili v reformacijski dobi za naše slovenske dežele. S cerkveno organizacijo in šolstvom je prejenjalo tudi protestantsko slovstvo.

Kako je bilo z razširjanjem protestantskega slovstva in njega vplivom na razne sloje našega naroda?

Največ knjig je šlo med slovensko in hrvaško duhovščino, kateri so bile večinoma tudi namenjene, da jo pridobe za Lutrov nauk. Iz duhovnikov je bila sestavljena komisija za presojevanje Trubarjevih in Konzulovih prevodov, duhovniki so dali tudi mnogo prispevkov za natis in so knjige tudi praktično najbolj uporabljali. Trubarjev prevod Novega Testamenta, Dalmatinova biblija, Postila ali razlaganje evangelijev, vse to je bilo rabno tudi za katoliške pridigarje in veroučitelje, zlasti če so se izločili posebni Lutrovi nauki. L. 1581. poroča akvilejski vizitator, ki je v patriarhovem imenu obiskal naše dežele, da duhovniki na Slovenskem, ki so malo vešči latinščine, vsi vprek čitajo slovenske svetopisemske prevode in po njih pridigujejo. Na stotine izvodov se je našlo po župniščih. Enako so rabili splošno tudi Spangenbergovo „Postilo“ v Kreljevem prevodu. V drugi

vrsti pride v poštev luteransko plemstvo. Deželni stanovi, ki so z denarjem podpirali natis protestantskih knjig, so bili tudi njih odjemalci in čitatelji. — Primeroma malo pa je vplivalo protestantsko

Der Catechismus / mit kurtzen außlegungen/Symbolum Athanasij, vnnd ein Predig von der krafft vnd würckung des rechten Christlichen Glaubens/in der Crobatischen Sprach.

Glagolski katekizem iz Ungnadove tiskarne.

slovstvo na ljudstvo, deloma, ker ni znalo čitati, deloma, ker mu je bila vsebina tuja novotarija. Zlasti so cirilske in glagolske knjige po večini ostale nerazpečane. Pošiljali so jih za mal denar ali pa popolnoma brezplačno v Belo krajino, Reko, Senj, Vojno granico, v Ptuj, Medjimurje, med ogrske Slovence in Hrvate. Vendar je bilo v

primeri z velikimi žrtvami malo uspeha. L. 1564. piše Trubar: „Niti hrvaške (glagolske) in cirilske, niti moje kranjske knjige se ne razpečavajo. Zato sem sporočil Štefanu Konzulu, da bodeva morala iz svojih knjig zavitke delati in ribe vanje zavijati.“ L. 1582. se pač hvali, da njegove knjige bero že tudi kmetje in njih otroci.

Najbolj se je udomačila med našim ljudstvom **cerkvena pesmarica**, ki je doživela šest izdaj.

Slovenci so že od nekdaj ljubili glasbo in petje. Trubar sam pripoveduje v predgovoru h „Catechismu s dveima islagama“, da pri procesijah in na božjih potih radi pojo pesmi o Devici Mariji ali svetnikih in navaja nekatere zglede starih slovenskih pesmic. O Božiču so imeli navado peti: „Ta dan je vsiga veselja, Divica je rodila, tiga sinka boshiga“; na Veliko noč v čast Gospodovemu trpljenju:

Kristus je od mrtvih vstal,
od svoje bridke martre:
Tu če nas veseliti
inu nam k troshti biti. Kirie eleison.

O Mariji devici je bila znana pesem, zložena po latinski: Virgo Deum genuit:

„Kir Marija Boga rodi, Aleluja,
o Marija v preproste plejne povije, Aleluja,
o Marija preproste plejne, makov cvet, Aleluja.“

Trubar, ki je bil v svojih mladih letih cerkven pevec, je dobro poznal narodne slovenske pesmi, pa tudi veliki vpliv petja na ljudsko dušo. Zato je že v prvi svoji knjigi, ki jo je izdal l. 1550., katekizmu, pridejal šest najznamenitejših poglavij v verzih z melodijami, da bi se jih ljudstvo ložje zapomnilo. Pri tem je vedno uporabljal že znano in udomačeno besedilo, n. pr. pri pesmi o deseterih zapovedih: „Kir zhe Bogu sluzhiti — ta ima ohraniti — teh deset zapuvidi. — Veruj v eniga Boga — lubi ga iz tvojga serza — inu tvojga blishniga. Kirieleison, Kristeleison.“

Leta 1567. je izdal na Virtemberškem prvo popolno cerkveno pesmarico (Ta celi Catehismus), ki je pozneje izšla še v štirih izdajah v Tibingi, Ljubljani in Vitenbergu. Razun Trubarja je zložil največ pesmi Dalmatin, dalje Kumprecht, Krelj, Klinc, Schweiger, Bohorič. Stare katoliške ljudske pesmi so navadno nekoliko izpremenili, zlasti one verze, ki so proslavljali Devico Marijo ali svetnike, in tako „popravljene“ in po naukih nove vere „stolmačene“ sprejeli v svoje pesmarice, pri drugih so si besedilo ali melodije izposodili od Nemcev. Ker je bilo v pesmaricah mnogo starih znanih pesmi, zato so se med ljudstvom hitro širile in uporabljale tudi pri katoliški božji službi. O vizitatorju Porciji čitamo, da je l. 1573. v Vipavi poizvedoval, kdo je vpeljal v župni cerkvi Trubarjeve pesmi, in uporabo protestantske pesmarice prepovedal. — Z donečimi verzi in prijetnimi „vižami“ so imeli nauki nove vere preiti ljudstvu v glavo in srce.

Lahko je posneti iz vsega zgodovinskega razvoja, da je bilo Trubarju in njegovim sotrudnikom slovstvo pred vsem sredstvo za njihove verske namene, za razširjanje luteranstva med Slovenci in

drugimi Jugoslovani. To pisatelji sami poudarjajo v predgovorih k svojim knjigam. Trubar se je sicer zavedal, da je Slovenec, enako Dalmatin in Bohorič. V prvi svoji knjigi, ki jo je Trubar izdal leta 1550., se je podpisal „domoljub ilirski“ (Philopatridus Illyricus); imenoval se je „prijatelja vseh Slovencev“, njih služabnika in pastirja. Dalmatin je izdal prevod sv. pisma in cerkveno pesmarico „iz ljubezni do domovine“. Posebno pa je bil Bohorič ponosen na svoj slovanski rod. Toda to domoljubje ni potisnilo Trubarju peresa v roko, niti ni bilo glavno vodilo slovstvenemu delovanju njegovih tovarišev. Zgodovinski dogodki nam kažejo, da so vnanje okolnosti napeljale Trubarja k pisateljevanju. Prognanstvo, oddaljenost od rojakov je bil glavni in končni vzrok, da se je lotil pisma in tiska. Jezik mu je bil le sredstvo; zato voli tisti jezik, ki njegovemu namenu najbolj služi, namreč slovenski jezik v domačem, dolenjskem narečju. Več kot verjetno je, da bi Trubar ne bil pisal slovenski, ako bi ljudstvo znalo tudi nemški in moglo v nemškem jeziku sprejemati protestantsko vero. L. 1582. piše Trubar: „Mi Kranjci, Spodnještajerci, Korošci in Slovenci rabimo s preprostim ljudstvom slovenski jezik.“ In ko je bil Trubar na višku svoje moči, je izdal dvojezičen katekizem, po katerem naj bi se Slovenci učili nemški. S svojimi spisi pa so vendar protestantski književniki začrtali tir, v katerem se je vsa poznejša stoletja gibalo naše slovstveno delovanje in katoliškim književnikom so dali nauk, da je ljudstvu treba pouka v domačem jeziku z besedo in pismom. In to spoznanje je rodilo slovensko književnost.





Grba škofov Seebacha in Glušiča.

8. Trubar zopet v Ljubljani. Drugo prognanstvo in smrt.

Med tem, ko je Trubar bival na Nemškem in se bavil s slovstvenim delom, je luteranstvo v naših pokrajinah pod zaščito deželnih stanov stalno napredovalo. Tu in tam so nastopali odpadli duhovniki, ki so javno z naukom in življenjem izpričevali svoje luteranske nazore. V Kranju je Gašper Rokavec, nekdanji ljubljanski stolni vikar, katerega je bila akvilejska cerkvena oblast oprostila vsake krivde, neovirano oznanoval novo vero. V Ljubljani sta se naselila dva luteranska pridigarja v cerkvi nemškega viteškega reda, Jurij Jurišič in Ivan Tulščak. Jurišič je bil rodom Hrvat iz Vinodola in je dobil že od svojih vrstnikov priimek Jurij Kobila, ker je baje za mršavo kobilo, ki jo je od nekega plemiča dobil v dar, odpadel od katoliške vere. Njegovemu tovarišu Tulščaku pa so navadno pravili „Lisec“ (der Scheerer), ker mu je rabelj zaradi nekega zločina sramotilno znamenje vžgal na čelo. Jurišič in Tulščak sta v nemški cerkvi drug drugega poročila in s toliko srditostjo napadala katoliške duhovnike in obrede, da se niti Trubar ni upal njunega ravnanja zagovarjati. Med drugim sta se drznila javno učiti, da Najsvetejši Zakrament, ki ga duhovnik nosi v procesiji in v monštranci kaže ljudstvu, ni Bog, ampak sam vrag. V Metliki je pridigoval Gregor Vlahovič iz Ribnika, glagoljaš, ki ni znal niti latinskega, niti nemškega jezika, Trubarjeve spise pa znal skoraj vse na pamet. L. 1559. je v družbi z nekaterimi drugimi Metličani pregledal Konzulove glagolske



Cesar Maksimilijan II.

prevode in jih potrdil. Ko je Vlahovič nekdaj pridigoval v Novem mestu, ga je tamošnji prošt Jurij Graf ukazal vreči v ječo in ga imel sedem dni zaprtega. Še slabše se mu je godilo, ko je hotel luteranstvo širiti po Savinjski dolini. Ljubljanski škof ga je dal na Vranskem prijeti in v Gornjem gradu zapreti ob kruhu in vodi. Še le čez 21 dni je bil na zahtevo deželnih stanov oproščen. Dasiravno mu je bilo strogo prepovedano bivati v ljubljanski škofiji, je vendar drzno nadaljeval svojo propagando za luteranstvo. Klombner je menil, da bode ta mož še „kranjski mučenik". Tudi drugod so že javno nastopali luteranski pridigarji, tako Jurij Maček v Radečah pri Zidanem mostu, Krištof Fašang na Bledu, Jurij Stradiot na Krasu.

Vendar se je deželnim stanovom zdelo, da si s temi možmi ne bodo mogli dosti pomagati, najmanj pa z njimi ustanoviti in urediti samostojno luteransko cerkev. Zato so želeli dobiti zopet Trubarja v deželo.

Razmere so bile takrat ugodne. Cesar Ferdinand je bil v zadnjih letih zaradi vnanje vojne nevarnosti v verskih stvareh mnogo popustljivejši. Na ljubljanski škofijski stolici pa je bil takrat mož, ki se iz strahu pred mogočnimi stanovi ni upal ničesar storiti proti luteranstvu — Peter pl. Seebach (1558—1568).

Škof Seebach je bil potomec neke kranjske viteške rodbine. Vzgojen je bil v Gornjem gradu, kjer je obiskoval latinsko šolo in se pripravljal za duhovniški poklic. Preden je zasedel ljubljansko škofijsko stolico, je bil župnik v Moravčah in v Rußbachu na Spod. Avstrijskem, kjer je imel še dva druga beneficija. Zdi se, da je bil že tukaj zelo prijenljiv nasproti luteranom, ker Trubar poroča o njem, da je delil sveto obhajilo pod obema podobama in je celo upal, da se bode kot škof očitno postavil na njegovo stran. Ko je dobil Seebach ljubljansko škofijo, je prosil cesarja, da sme obdržati svoje tri župnije v Spodnji Avstriji, češ, da so dohodki ljubljanske škofije tako skromni, da ne more ob njih svojemu stanu primerno živeti. Kot škof je navadno bival na svojem posestvu v Gornjem gradu in se tako malo menil za svoje dolžnosti, da ga je moral sam cesar Ferdinand opomniti, naj vendar ne zanemarja svoje stolnice v Ljubljani in naj poskrbi pri njej za sposobne slovenske in nemške pridigarje. Vlado škofije je Seebach popolnoma prepustil svojemu namestniku, generalnemu vikarju Nikolaju Škoficu. Niti svojih podložnih župnij ni sam obiskal, ampak ta posel poveril duhovniku Nikolaju Lubenjaku iz Vrbovca (1562). L. 1560. je Seebach sicer izdal neko pastirsko pismo proti krivovercem in njegov generalni vikar Škofic je prepovedal Jurišiču pridigovati v nemški cerkvi, toda nasproti mogočni plemiški gospodi je pokazal uprav sramotno bojazljivost.

Deželni stanovi so vedeli, s kom imajo opraviti in v kratkem času so se razmere tako zasukale, da so skoraj neomejeno odločevali v cerkvenih zadevah v mestu in po deželi. Ko se je v juniju l. 1560. sešel deželni zbor, je sklenila plemiška gospoda vzlic cesarjevi prepovedi, poklicati Trubarja iz inozemstva, da osnuje in uredi samostojno luteransko cerkev. V svojem pismu na Trubarja z dne 10. junija poudarjajo, da škof in stolni kapitelj zanemarjata dušno pastirstvo

TA DRVGI DEIL
TIGA NOVIGA TESTAMENTA,
VTIM BOSH IMEL VSE LISTY INV PIS=
ma tih Iogrou, Skratkimi inu Saſtopnimi Islaga=
mi, Sdai Peruizh is mnogeterih Ieſikou, vta Slo=
uenski, skuſi Primosha Truberia Crainza,
ſueiſtu preobernen.

Der ander halb Theil des newen
Windiſchen Teſtaments / darinn werden ſein alle
Epiſteln vnd Geſchrifften der H. Apoſteln / mit Summa=
rien vnd kurtzen Außlegungen.

RO. 10. PSAL. 19.

Atqui in omnem terram exiuit ſonus eorum, & in fines orbis terrarum uerba illorum.



VTIBINGI.
Vtim Leitu po Criſtuſouim Royſtuu.

M. D. LX.

Naslovni list k „Novemu zakonu“.

in oznanjevanje božje besede in ne pustita deliti obhajila pod obema podobama, dasiravno je cesar to dovolil. Zato morajo deželni stanovi sami poskrbeti za „bogaboječega krščanskega duhovnika in pridigarja“.

Ker Trubar že dolgo let izvršuje to službo in je slovenščine in nemščine zmožen, zato ga pozivljajo, naj pride v deželo, kjer mu hočejo dati isto plačo, kakor jo je imel v Kemptenu in mu povrniti vse stroške za potovanje. Obljubljajo mu tudi, da ga bodo branili pred vsemi njegovimi preganjalci.

Trubarja ta poziv v domovino ni prav nič razveselil. Delovanje pri Ungnadovem slovstvenem podjetju se mu je zdelo važnejše in pred vsem tudi varnejše, kakor pa nadaljevati agitacijo za protestantstvo na Slovenskem. Najpreje se je obrnil za svet na svojega zaščitnika virtemberškega vojvoda Krištofa (13. julija). V pismu poroča o pozivu kranjskih stanov. Vojvoda naj vpraša svoje učene bogoslovce, je li dolžan sprejeti vabilo in se podati v nevarnost. Hkrati vprašuje vojvoda, kateri cerkveni red naj bi vpeljal na Kranjskem in ga prosi, naj bi posredoval za protestante na Slovenskem pri kralju Maksimilijanu. Skoraj ob istem času je pisal Trubar tudi kralju Maksimilijanu samemu (17. julija). Poroča mu, da bi utegnila vrnitev v domovino biti nevarna, ker so še veljavni odloki, ki so bili pred 13 leti proti njemu izdani in prosi kralja, naj pomaga njemu in svojim protestantskim podložnikom na Kranjskem, da se jim omogoči pridiga sv. evangelija in podeljevanje sv. zakramentov.

Tudi kranjskim stanovom je odgovoril Trubar nepovoljno. V pismu pravi, da bi bil sam sicer pripravljen priti v Ljubljano, toda mnenje vojvoda virtemberškega in njegovih bogoslovcev je, naj stanovi ničesar ne store brez vednosti kralja Maksimilijana. Cesarja naj prosijo, da se v Ljubljani dovoli tiskarna za natiskovanje slovenskih in hrvaških knjig. Ako tega ne dosežejo, naj poskrbe za kakega drugega predikanta. On sam bi bil kot izobčenec takoj zaprt, ako pride v deželo. Čez dva meseca (1. oktobra) so stanovi iznova poslali Trubarju pismeni poziv, naj pride hitro v deželo, češ, da ne morejo dalje ostati brez „krščanskega predikanta". Zagotavljajo ga svojega varstva. V slučaju, da bi nasprotni duhovniki cesarja zoper njega naščuvali, ga hočejo spraviti na varen kraj, in mu vseeno dogovorjeno plačo dajati, kakor da bi bil v službi. Za potne stroške mu pošiljajo 100 gld. s pripombo, da ga čim preje pričakujejo v Ljubljani.

Temu nujnemu pozivu se Trubar ni mogel več ustavljati. V Kemptenu je odpovedal svojo službo. Vendar ga je Ungnadovo književno podjetje še nekaj časa zadrževalo. Tu mu je bila ločitev zelo težka. Bil je mnenja, da sta Konzul in Dalmata premalo sposobna in je hotel dobiti še kake uskoške duhovnike, ki bi dobro znali hrvaško pisati, za pomočnike. Tudi je še vedno dvomil, če mu bodo kranjski stanovi mogli nakloniti dovolj varstva. Kako neodločen je bil, spoznamo iz tega, da je še proti koncu istega leta prevzel od vojvoda Krištofa ponudeno mu župnijo Urach. Toda spomladi l. 1561. so poslali kranjski stanovi svojega slugo Stotzingerja k Trubarju na Virtemberško s pozivom, naj se takoj pripravi za pot in z njim pride v Ljubljano. Obljubili so mu tudi, da hočejo poskrbeti za pripravne pomočnike pri hrvaški tiskarni in da mu bodo dovolili zopet potovati na Nemško, ako bode treba. Zdaj ni bilo več mogoče odlašati. V juniju 1561 je Trubar zapustil Urach.

Njegova vrnitev na Kranjsko je pomenila za luterane veliko zmagoslavje. Zato so storili vse, da ga sprejmejo z velikimi častmi. Dne 22. junija je prišel Trubar v Podkoren pri Kranjski gori. Žena Herbarta Turjaškega, ki je imel v najemu blejsko gospostvo, mu je poslala naproti tri konje in ga povabila k sebi na grad. Na praznik sv. Janeza Krstnika je Trubar pridigoval na Bledu. Od tu ga je Moric pl. Dietrichstein spremil v Radovljico in potem na Brdo pri Kranju, kjer je bil gost graščaka pl. Eckha. Od cesarja sta došli dve povelji, na deželnega glavarja in na škofa, naj zabranijo, da bi se Trubar vrnil. Toda glavar je bil sam naklonjen protestantom in škof tudi ni nič storil. Zelo slovesen je bil sprejem v Ljubljani. Njegova prijatelja Matej Klombner in Luka Cvekelj sta mu šla z 20 konjiki pol milje proti Kranju naproti, blizu mesta ga je sprejela še večja truma. Štirje trobentači so trobili „Tedeum“.



Nadvojvoda Karol.

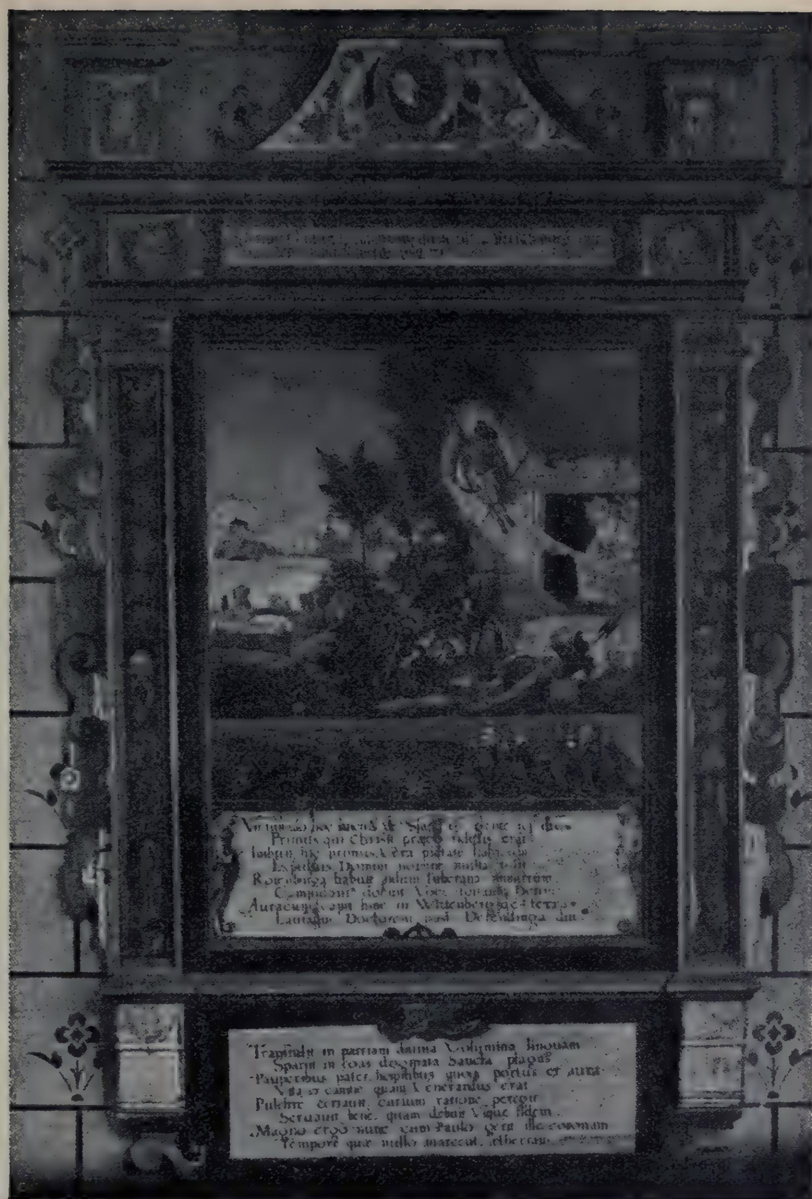
Dva dni pozneje so sprejeli zastopniki deželnih stanov svojega predikanta v deželni hiši in mu iznova obljubili, da ga hočejo varovati v vseh slučajih. Kako drzno so zdaj nastopali vzlic vsem cesarjevim prepovedim, priča njih obnašanje proti cerkvenim oblastim. Še preden je Trubar prišel na Kranjsko, je izjavil, da sedaj ne bode več v kotih pridigoval, ampak javno nastopal. Ker se je špitalska kapela svete Elizabete zdela premajhna in preskromna, skušala mu je plemiška gospoda dobiti kako večjo cerkev. Značilno je, da sta se Ahacij Thurn in Dietrich Turjaški obrnila na frančiškane, katerih sta bila le še dva v Ljubljani, naj prepuste svojo cerkev Trubarju. Meniha se nista upala čudne zahteve takoj odbiti, ampak sta vprašala deželnega glavarja in komturja nemškega viteškega reda za svet in slednjič odgovorila, „da tega ne smeta storiti zaradi svojega provincijala“. Še značilnejše je, da sta na to deželni glavar Jakob pl. Lamberg in nemški komtur Gabriel Kreutzer šla osebno k škofu

v Gornji grad s prošnjo, „naj pusti Trubarja v stolnici pridigovati ob času, ko stolni kanoniki tamkaj nimajo nič opraviti“. In škof Seebach je pohlevno odgovoril: „Za svojo osebo bi že to pustil Trubarju, toda ravnati se moram po ukazu rimskega cesarja“. Tako so znali strahovati cerkvene oblasti deželni stanovi.

Enako neodločnost in popustljivost kaže tudi vse daljno ravnanje škofovo. Na ukaz deželne gospode je Trubar na praznik sv. Petra v špitalski cerkvi prvikrat pridigoval v nemškem jeziku. V Ljubljani je bil takrat semenj in navzočih je bilo tudi okoli 40 duhovnikov. Sam Trubar se hvali s svojo pridigo, da ji tudi „papisti“ (katoličani) niso mogli ugovarjati. Odslej je vedno pridigoval ob nedeljah slovensko, ob četrtkih pa nemško. Škof je nato pismeno od njega zahteval pojasnila, na čigav poziv se je vrnil v deželo. V pismu govori mnogo o potrebi edinosti v cerkvi in poudarja, da so v Ljubljani vsako nedeljo in praznik tri slovenske pridige, ena v cesarskem špitalu, ena v nemški cerkvi, ena v stolnici; stolni dekan pridiguje v stolnici nemško, sam (škof) pa v Gornjem gradu ali Ljubljani slovensko in nemško. Slednjič pozivlja Trubarja, naj izjavi, kaj namerava v deželi, ker mora zagovarjati svoje postopanje pred cesarjem. — Trubar je odgovoril na ta poziv (8. julija) s tem, da je na dolgo in široko popisal svoje delovanje na Kranjskem pred 13 leti in zgodbo svojega bega, slednjič pa odkrito izjavil, da hoče oznanovati „vero v Kristusa po navadi stare cerkve in avgsburške (t. j. luteranske) veroizpovedi“. Mnogo mogočnejše so nastopili stanovi za svojega varovanca. Škofu so javili, da se je Trubar vrnil na njihov trikratni poziv, ne pa iz lastnega nagiba. Zato prevzamejo zanj vso odgovornost. Pozvali so ga zato, ker „v stolnici niti o Božiču, Veliki noči in Binkostih ni bilo pridige“ in duhovniki niso hoteli deliti obhajila pod obema podobama.

Iz prejšnjega pisma škofovega je razvidno, da je tožba stanov o pomanjkanju verskega pouka bila neutemeljena. Ob imenovanih treh praznikih splošno po deželi še danes ni pridige, o Božiču zaradi trojne maše, ki jo opravi vsak duhovnik; o Veliki noči zaradi procesije in o Binkoštih še posebno v stolnici zaradi birme. Toda lutrovski stanovi so le pridigo imeli za pravo božjo službo, vse drugo jim je bilo praznoverje in malikovanje. Škof Seebach se je tudi to pot odločnemu nastopu plemstva vdal. Ko je došel cesarjev ukaz, naj se Trubarju prepove pridigovanje, ako se izjavi za avgsburško veroizpoved, mu je celo izrecno dovolil, da sme „zmerno (bescheidentlich) pridigovati“.

Govore zoper cerkvene oblastnike, duhovnike ali razne cerkvene razvade so ljudje še poslušali, toda ko se je z izpremembo bogočastja začel razkrivati končni cilj novoverskega gibanja, jih je tako bogoskrunsko ravnanje v živo zadelo. Zato opažamo, da so Trubar in njegovi tovariši tako v Ljubljani kakor drugod zlasti s svojim nastopom pri božji službi in delitvi zakramentov vzbudili mnogo zgledovanja in pohujšanja. Njihov način obhajanja popisuje škof Hren sledeče: Hostije in velik vrč z vinom postavijo na oltar in nad njimi govore besede zadnje večerje: „V tisti noči, ko je bil Gospod izdan itd.“



Trubarjeva grobna plošča v mestu Derendingen.

Ako se vrč izprazni in je še več obhajancev navzočih, gre cerkvenik v bližnjo krčmo po vino, katerega vlijejo v kelih in brez ponavljanja preje rečenih besedi razdele obhajancem kot zakrament. Preostalo

vino pa vzame cerkvenik s seboj in ga izpije pri kosilu. Ako je Primožu Trubarju pri obhajanju preostalo kaj hostij, jih je vtaknil v žep in rekel: „To ni zakrament.“ Verjetnost tega poročila dokazujejo dogodki, ki so se vršili par let pozneje na Goriškem. Umevno je, da je Trubar kmalu zapazil, kako je ljudstvo vsled postopanja novovercev razdraženo in opominjal k zmernosti in opreznosti.

Stanovi so poklicali Trubarja v deželo pred vsem zato, da bi jim organiziral samostojno protestantsko cerkev. Toda Trubar pri tem delu ni kazal tiste vneme in odločnosti, katero so ti pričakovali. Vedel je, da bi pri izpremembi bogočastja naletel na hud odpor pri ljudstvu, ker so mu bili starodavni cerkveni obredi dragi in ljubi. Tudi s „predikanti“, ki so se Trubarju ponujali, si ni mogel dosti pomagati, ker so bili večinoma zelo dvomljivega značaja. Zato je bil Klombner s Trubarjevo opreznostjo zelo nezadovoljen. Opetovano toži v svojih pismih, da Trubar nima prave vneme za razširjanje evangelija, da noče sprejemati duhovnikov, ki se mu ponujajo za predikante, da trpi latinščino v cerkvah in govori duhovnikom, naj le ostanejo v svoji obredni obleki in opravljajo mašo, kanon pa naj izpuščajo. Izjavil se je celo, „da bode še sam zlezel v mašni plašč“.

Slej ko prej je šla Trubarjeva namera na to, da si pridobi kako večjo cerkev za svoje privržence. Ker ni šlo s prošnjami, hoteli so luterani nastopiti s silo. Dne 17. julija piše Trubar: „Prihodnjo nedeljo, ko se bode ljudstvo zbralo v špitalski kapeli, hočemo iti v frančiškansko cerkev in tam pridigovati, ne da bi se za redovnike zmenili.“ Namera se sicer ni izvršila, a dobro osvetljuje nasilno postopanje protestantov, kakršno se je zlasti v naslednjih letih na mnogih krajih pokazalo. Čudno je, da Trubar med domačimi duhovniki ni našel nobenega odpora. Bal se je le jezuitov, katerim se ni čutil kos. Ako bi cesar poslal jezuite proti njemu, piše v tistem pismu, hoče poslati po učenega bogoslovca Jakoba Andreä na Nemško, da pride preoblečen v deželo in mu pomaga.

Komaj deset tednov je Trubar deloval na Kranjskem, ko ga je zopet vleklo nazaj na Nemško k Ungnadovi tiskarni. Pridobil je bil dva sotrudnika za prevajanje hrvaških knjig, Uskoka Ivana Maleševca in Mateja Popoviča in nekega mladega Turka, ki naj bi protestantsko slovstvo razširjal med svojimi rojaki. V družbi teh treh oseb se je napotil Trubar meseca avgusta čez Tirolsko v Urach, kjer je zopet prevzel župnijo in nadzoroval tisk hrvaških knjig. Prav v tej dobi je nastal hud razpor med njim in Konzulom. Trubarjevo bivanje na Nemškem je imelo le značaj kratkega dopusta, toda Trubar je tudi sedaj kazal malo veselja vrniti se v domovino. Odlašal je potovanje od meseca do meseca, se izgovarjal z nujnimi opravki in boleznijo. Še le ko so stanovi poslali meseca maja naslednjega leta (1562) Luka Cveklja po njega, se je odločil za vrnitev in meseca junija prišel s svojo družino v Ljubljano. Malo preje so pokazali luteranski plemiči in meščani svoje prepričanje ob slovesnem trenotku s tem, da se niso udeležili običajne procesije sv. Rešnjega Telesa, za kar jih je Trubar pismeno še posebno pohvalil.

Ta dogodek je menda vendar le zdramil škofa Seebacha, da se je obrnil na cesarja Ferdinanda s prošnjo, naj odstrani Trubarja. Značilno je za strahovlado, ki so jo bili stanovi na Kranjskem vpeljali, da škof poroča cesarju „pod spovedno molčečnostjo“ (sub sigillo confessionis), ker bi sicer niti sam, niti njegovi duhovniki ne bili varni življenja in se je čula grožnja: ako bode Trubar iz Ljubljane

XLII.
TEXTVS ORATIONIS DOMINICÆ, RHYTmicè & Paraphrasticè expositus.
KRATKA ISLAGA tiga Ozhanasha, od Truberia.
zha, Syn, Zhes nas de
Duh, Nebe ſki Krajl, Tvo- boſh ſam kraj lo val, Tvo- je

XLIII.
je I me ſve ti ſe. :/: ja vo la si di ſe.
kakor Nebeſki Angeli,
Taku vſi Ludje na Semli,
Tebi volnu de ſlu she.
D 3 Omi-

List iz protestantske pesmarice.

pregnan, bodo vsi menihi in „farji“ pobiti. Potem slika škof delovanje Trubarjevo, ki je razkolnik in odpadnik, krščuje brez blagoslovljene vode in sv. olja, pokopuje brez cerkvenih obredov, psuje mašo in je pripeljal s seboj nekega tiskarja, ki razširja sramotilne pesmi o duhovstvu, o katoliški cerkvi in veri. S Trubarjem je potegnilo kakih deset do dvanajst duhovnikov, ki so bili zaradi nevednosti, neduhovskega življenja in kršenja svojih obljub pognani iz službe. Plemstvo sili svoje podložnike, da poslušajo pridige predikantov po njihovih gradovih, katoliškim župnikom pa odrekajo biro, da bi jim onemo-

gočili službovanje. Slednjič zahteva škof, naj se Trubar in njegovi pomočniki takoj zapro ali pa izženo. Ferdinand je na to pritožbo takoj ukazal deželnemu glavarju, njegovemu namestniku in vicedomu, da vse od škofa imenovane osebe zapro, zlasti Trubarja, Klombnerja in Rokavca, ki so že zdavnaj imeli biti kaznovani, pa so se ječi z begom odtegnili. Ljubljanskemu županu in svetovalcem cesar še posebno prepoveduje, da ne smejo Trubarju in njegovim tovarišem pustiti pridigovati v špitalski cerkvi. Cesarjev ukaz je bil brez uspeha, ker ga tisti, na katere je bil naslovljen, niso izvršili. Deželni glavar, deželni oskrbnik, vicedom in še mnogo drugih članov stanovskega odbora je namreč v seji dne 20. avgusta sklenilo, vložiti priziv zoper cesarjev odlok, češ, da se je Trubar opravičil pred škofom, ki ni našel nič kaznjivega na njem in da je zelo goreč avstrijski domoljub, ki vedno moli za cesarja in njegovo rodbino. Hkrati so prosili tudi kralja Maksimilijana, „ki je za svoje krščansko prepričanje že marsikaj moral pretrpeti,“ naj posreduje pri cesarju. Uspeh tega priziva je bil, da je cesar iznova ukazal škofu Seebachu, naj Trubarja sodnijsko zasliši, stanovom pa zapovedal, da morajo postaviti Trubarja pred škofovo sodbo. Vsi oskrbovanci v špitalu, ki bi odpadli od katoliške vere, naj se izključijo.

Zaslišavanje Trubarjevo se je vršilo v knezoškofijski palači dne 6. in 20. decembra 1562 vpričo mnogih katoliških duhovnikov, plemičev in mestnih svetovalcev. Trubar je tu javno priznal avgsburško luteransko veroizpoved in se odrekel katoliški cerkvi. Ko je bilo zaslišavanje končano, so stanovi iznova vložili prošnjo na Ferdinanda, da jim pusti svobodno izvrševati protestantsko vero in podarili njegovemu svetovalcu Ivanu Kobenclju 40 cekinov za njegov trud. Hkrati pa so se maščevali nad škofom zaradi ovadbe s tem, da so proti njemu vložili hudo obtožbo zaradi nenravnega življenja.

Posledica je bila zdaj ta, da se je preiskava obrnila proti škofu. Ferdinand že dolgo ni bil zadovoljen s Seebachovim postopanjem, ker je v tako resnih časih malomarno opravljal svoje dolžnosti, posebno pa še zato, ker je Trubarja pustil v deželo. Ko je došla obtožba deželnih stanov, je porabil priliko in ukazal proti Seebachu uvesti preiskavo, ki se je tikala pred vsem sumnje krivoverstva in pospeševanja luteranstva, še le v drugi vrsti obdolžitve, ki so jo stanovi navedli. Predpreiskavo je vodil pičenski škof Daniel Barbo, ki je prišel o Binkoštih leta 1562. v Ljubljano in ostal tu do meseca septembra. Škof Daniel je potem izposloval od papeža in cesarja pooblastilo, da se poveri sodnijska preiskava zagrebškemu škofu in dvema kanonikoma. Škof Seebach je bil menda začasno od službe odstavljen in vse njegovo imetje v Gornjem gradu zaplenjeno. Poklicali so ga na Dunaj, vendar se je tamkaj precej srečno krivde opral. Tudi ljubljanski stolni kapitelj je vložil spomenico za škofa, v kateri navaja, kaj je vse storil zoper krivoverce in zavrača obdolžitev deželnih stanov. Končni uspeh sodnijske preiskave je bil ta, da je Seebach obdržal ljubljansko škofijsko stolico do svoje smrti (1568). Hkrati s škofom Seebachom je hotel cesar Ferdinand tudi Trubarja zadeti. Poslal je povelje na deželnega glavarja, naj ga pozove na ljubljanski

grad in tamkaj zapre. Toda Trubar je zvedel po svojih dobrih prijateljih v deželni hiši o tem tajnem povelju in se pozivu ni hotel odzvati. Odredba cesarjeva je bila zopet brezuspešna.

Kako varnega se je čutil Trubar pod zaščito stanov, priča njegova agitacija. Dasiravno so mu stanovi svetovali, naj Ljubljane nikar ne zapusti, je vendar meseca avgusta 1562 šel v Ribnico na „trizmo" (trideseti dan) po Uršuli Lamberg. Ribniški župnik mu je prepovedal vstopiti v cerkev in tamkaj pridigovati. Trubar je šel nato s svojim spremstvom v grad Vilvin (Wilingrain pri Ribnici) in tamkaj pridigoval, kar je povzročilo mnogo razburjenja. Še važnejše je bilo v naslednjem letu njegovo potovanje na Goriško.

Okoli srede meseca novembra l. 1563. je prišel Trubar v Gorico na povabilo tedanjega goriškega glavarja, grofa Jurija Thurna. Bilo je to pravo agitacijsko potovanje. Svojemu prijatelju in somišljeniku Hanibalu pl. Eckhu je krstil sinčka brez ozira na cerkvene predpise „z navadno vodo in brez drugih obredov". Ravnotako je obhajal po zasebnih hišah v navadni obleki ljudi pod obema podobama. Veliko hrupa je napravil s svojimi pridigami. Govoril je slovensko, nemško in laško v hiši pl. Eckha v Gorici in v Thurnovem gradu v Rubijah. Zadnjo nedeljo v novembru pa je na malem osličku jezdil iz dežele skozi Vipavsko dolino in imel med potjo važen cerkven govor v Križu, kjer je bilo zbrano ljudstvo iz vsega Vipavskega, med njim tudi mnogo duhovnikov. Trubar se hvali, da je govor vsem ugajal in ga je hotel izdati tiskanega v treh jezikih. Njegov nastop je zbudil na Goriškem mnogo pozornosti. Biljanski župnik je hitel takoj poročat v Videm akvilejski cerkveni oblasti o pridigah Trubarjevih. Namestnik deželnega glavarja in solkansko-goriški župnik Matija Mercina pa sta poročala o njem cesarju Ferdinandu, ki je takoj izdal povelje, naj ga primejo in zvezanega pošljejo na Dunaj. Toda Trubar je bil že iz dežele in v Ljubljani na varnem. V pismih na goriške deželne stanove in barona Ungnada se je hudoval, kako morejo njega imeti za krivoverca, ko vendar oznanuje „čisto evangeljsko vero" in deli zakramente tako, „kakor jih je Kristus postavil".

* * *

Za enotno organizacijo protestantske cerkve na Kranjskem, ki se je imela pod okriljem plemstva ustanoviti, je bil posebne važnosti cerkveni red. Na Nemškem protestanti v tem oziru niso bili edini, ker je imela skoraj vsaka dežela svoje posebne navade in navodila. Trubar je dolgo časa omahoval, kakšen cerkveni red bi na Kranjskem vpeljal. Najprimernejši se mu je zdel saksonski, ker je imel mnogo katoliškega na sebi. Predikanti so pristopili k oltarju v mašnem plašču in opravljali mašne molitve po katoliški navadi, le kanon s povzdigovanjem so izpuščali. Toda fanatični Klombner ni hotel o teh „papinskih" navadah nič slišati. Tudi stanovi so se izrekli za virtemberški cerkveni red. Dasiravno so ga prijatelji zelo silili, je bil vendar Trubar z vpeljavanjem luteranskega reda zelo počasen. Še le leta 1563. je sestavil svojo „Cerkovno ordningo" in jo poslal

Ungnadu v Urah, da jo natisne. Za predlogo je rabil deloma virtemberški, deloma nürnberški cerkveni red. V predgovoru k svoji „ordningi“ je hotel Trubar celo češčenje Matere božje v neki meri pripustiti in še nekatere druge katoliške navade. Toda na Nemškem so mu predgovor zaplenili. Prav Trubarjeva „Cerkovna ordninga“ je izzvala nov spor z državno oblastjo in dala povod, da je bil zopet izgnan iz dežele.

Hkrati s cerkvijo so osnovali protestanti tudi svoje šolstvo. Že l. 1540. je bil luteran Lenart Budina latinski učitelj v Ljubljani. Tudi po nekaterih gradovih so imeli plemiči nemške vzgojitelje in učitelje z wittenberškega ali tibinškega vseučilišča. L. 1563. so osnovali deželno latinsko šolo in jo poverili vodstvu Lenarta Budina, v čigar hiši je bila nastanjena. Za pomočnika mu je bil prideljen Sebastian Krelj, pozneje Trubarjev naslednik na Kranjskem. Krelj je bil rojen v Vipavi l. 1538. in je študiral v Jeni pri Matiju Frankoviču Vlašiču (Flaccius Illyricus), čigar zvest učenec je postal. Vlašič je zastopal v protestantstvu najskrajnejšo radikalno stranko in se ponašal, da je Lutrov nauk najčistejše ohranil. Istega duha je bil tudi Krelj, ki je branil nazore svojega mojstra v nekem obrambnem spisu. Ko je l. 1563. prišel Vlašič v Ljubljano, je pripeljal s seboj mladega Krelja. Na predlog Trubarjev, ki je hvalil njegovo latinsko in grško znanje, so ga stanovi vzeli v deželno službo za 150 gld. na leto. Imel je Trubarju pomagati v pridigovanju in vsak dan po eno ali dve uri v deželni šoli mlade plemiče poučevati v svetem pismu in „prostih umetnostih“. Ko je bil Trubar l. 1565. izgnan, je postal Krelj superintendent ali luteranski škof, a že dve leti pozneje je umrl za jetiko. Pokopali so ga pri sv. Petru v Ljubljani.

Ko so dobili protestanti s cerkvenim redom in šolstvom trden temelj za daljno organizacijo, se je zgodilo marsikaj, kar je njihovo stališče še utrdilo in lutrovsko agitacijo pospešilo. Znano je, da je bil vnanji znak luteranskega prepričanja koj izprva: obhajilo pod obema podobama. To jim je bilo tudi geslo, ki so ga vrgli med ljudi. Ko se je sešel tridentski cerkveni zbor, je hotel cesar Ferdinand daljno razširjanje s tem zajeziti, da bi najvišja cerkvena oblast luteranom dovolila ženitev duhovnikov in obhajilo pod obema podobama. Zato je naročil svojim poslancem na cerkvenem zboru, naj se z vso vnemo za te zahteve zavzamejo. Toda cerkveni zbor je, stoječ na temelju tisočletne cerkvene navade, zahtevo ženitve za duhovnike odbil, dovoljenje obhajila pod obema podobama za posamezne dežele pa prepustil razsodnosti papeževi, ako bi se taka potreba pokazala. Zdaj so bavarski in avstrijski poslaniki z vso silo pritiskali na papeža, naj to dovoli vsaj za njihove dežele, češ, da se bodo potem vsi luterani spravili s cerkvijo, daljni agitaciji pa bode zastavljen jez. Pij IV. je res s pismom dne 17. aprila 1564 dal tako dovoljenje za vse tiste škofije, za katere ga je bil cesar Ferdinand zahteval. Kakšne so bile posledice za naše kraje? Katoličani so ostali slej ko prej pri svoji stari navadi in so prejemali obhajilo pod eno podobo. Ta navada je postala zdaj javno ločilno znamenje za privržence stare vere. Protestanti pa so sprejeli cerkveno dovoljenje kot postavno

priznanje svojega nauka in ga izrabili v svoje namene. Po mnogih mestih, trgih in vaseh, kjer so bili posamezni odkriti ali skrivni privrženci nove vere, ki se doslej niso upali javno pokazati, so se organizirale večje ali manjše čete, ki so zahtevale od katoliškega župnika obhajilo pod obema podobama. Luteranska agitacija se je zanesla v katoliške cerkve in povzročila mnogo razprtij. Ljudstvo je imelo vse tiste, ki so zahtevali tako obhajilo, za krivoverce, in župnike, ki so jim ugodili, za sumljive luteranstva. Nekje na Gorenjskem se je celo zgodilo, da je ljudstvo napadlo duhovnika, ker je delil obhajilo pod obema podobama. O kaki spravi luteranov s cerkvijo na podlagi tega dovoljenja ni bilo sledu. Vsled tega je papež Pij V. že l. 1568. privilegij preklical. V avstrijskih deželah so habsburški nadvojvodi ukazali župnikom, naj vztrajajo pri obhajilu pod obema podobama. Zato se je pri nas ta navada deloma ohranila tja do l. 1583., ko jo je papež Gregor XIII. iznova popolnoma prepovedal.

Drug važen dogodek, ki je močno vplival na razvoj verskih razmer, je bila izpremememba v avstrijskem vladarstvu. Cesar Ferdinand je še pred svojo smrtjo razdelil avstrijske dežele med svoje tri sinove. Maksimilijan je dobil Zgornjo in Spodnjo Avstrijo, Češko in Ogrsko, Ferdinand Tirolsko, Karol pa one dežele, ki jih je skupna usoda že več kot sto let združila v tesno zvezo in ki jih zaznamujemo z imenom Notranja Avstrija, namreč: Štajersko, Koroško, Kranjsko, Goriško in Primorje s pazinsko grofijo v Istri.

Meseca aprila l. 1564. je prišel nadvojvoda Karol v Ljubljano, da sprejme poklon deželnih stanov. Bilo je običajno, da je deželni knez pri tej priliki potrdil deželne pravice in svoboščine. Štajerski, koroški in kranjski stanovi so se domenili, da zahtevajo svobodo za luteransko veroizpoved. Nadvojvoda se je v svojem odgovoru tej zahtevi previdno izognil, poudarjal trud svojega očeta za poravnavo verskih razprtij in obljubil, da hoče poskrbeti za izboljšanje cerkvenih razmer. Seveda je vsako upanje na versko poravnavo že davno izginilo. Plemiški gospodje tudi niso bili več s tem zadovoljni, da svetne in cerkvene oblasti puste luterane pri miru. Odslej so neprenehoma zahtevali in delali na to, da se luteranstvo vpelje in razširi med vse kroge in sloje prebivalstva. Zato vidimo, da si stanovi od leta do leta prisvajajo več pravic in izpodrivajo katoličane iz vseh njihovih postojank: iz deželnega odbora, mestnih svetov, iz cerkev in župnij, ki so bile odvisne od stanov. Protestantstvo razvija v naslednjih dveh desetletjih veliko napadovalno moč, katoličani pa so potisnjeni v položaj obupne obrambe in se morajo korak za korakom umikati.

Kako so se politične razmere zasukale v korist nove vere, se je pokazalo že pri slovesni prisegi stanov. Izza starih časov je bila navada, da se je besedilo prisege zaključilo z besedami: „Kakor gotovo mi Bog pomaga in njegovi svetniki.“ Zoper to formulo pa je stanovski odbor vložil ugovor, češ, da se ne strinja z augsburško veroizpovedjo, h kateri so se stanovi že pod Ferdinandom priznali. Da ni bilo razprtij ob tem slovesnem trenotku, je moral nadvojvoda odjenjati in stanovi so prisegli s formulo: „Kakor gotovo mi Bog pomaga in njegov sveti evangelij.“ Ta izpremememba je pomenjala

zakonito priznanje, da je bilo javno zastopstvo treh dežel protestantovsko. Na Koroškem se je poklonitev stanov vršila na Gosposvetskem polju vpričo Karola, ki je sedel na vojvodskem prestolu, obrnjen proti vzhodu, vendar so umeščenje po kmetu in druge starodavne običaje opustili. — Ko je šel nadvojvoda v Ljubljani tisti dan k slovesni maši v stolnico, ga je stanovski odbor spremil do vrat in potem šel v špitalsko cerkev, kjer jim je Trubar pridigoval. Po končani božji službi so pričakovali zopet nadvojvoda pred stolnico.

S koliko nasilnostjo so nastopali protestanti v Ljubljani, nam pričajo dogodki naslednjih mesecev. Omenili smo že, da Trubar v Ljubljani med katoliškimi duhovniki ni naletel na nikak javen odpor. Menda ni bilo nikogar, ki bi se bil upal vpričo stanov z besedo ali pismom proti njemu nastopiti. Zato je nuncij na cesarskem dvoru poslal ljubljanskemu škofu nekega frančiškana, P. Jurija Bravšiča, rodom Istrana, za stolnega pridigarja, da odločno nastopi proti luteranski agitaciji. Bravšič je svojo nalogo neustrašeno izvrševal. Pri vsaki priliki je zasebno in javno ožigosal lutrovske predikante, jih imenoval „krivoverce, zapeljivce ljudstva in sovražnike katoliške cerkve“. To je luterane s Trubarjem vred hudo bolelo, ker so bili toliko časa vajeni brez odpora razširjati svoje nauke. Koliko jezo je imel Trubar na Bravšiča, nam priča predgovor k prevodu: „Tega celega psaltra Davidovega“ (1566), kjer se pritožuje nad „papežniki“, češ, da sovražijo in preganjajo evangeljske kristjane in pravi: „Tu ta rogati hudi Sludi dela, kir taku vnih, suseb v tim steklim, nesramnim, lashnivim menihu per s. Miklaushu v Lublani inu u nega touarishih, super tu nasho vero, katera ie od samiga Boga vti s. Troyci postaulena inu skusi Kristusa nam resodiena, dyuia, resbya, prety in vse slu super nas smishlaua inu sazhene . . . .“ Posledica Bravšičevega nastopa je bila ta, da sta se v Ljubljani napravila dva tabora. Trubarjevi privrženci so stali nasproti katoličanom. Kolika srditost je vladala v obeh taborih in kako nasilno so nastopali protestanti, pričajo dogodki v župnijski cerkvi sv. Petra. Dne 5. junija so v Bravšičevi odsotnosti pridrli luterani oboroženi v cerkev sv. Petra in pregnali iz nje katoliške duhovnike. Začel se je pretep, in kri je tekla. Drznili so se celo iti na prižnico in z nje psovati katoliške obrede. Težko je presoditi, je li bil ta spopad bolj slučajen ali pa so se luterani hoteli polastiti stare župnijske cerkve sv. Petra. Bravšič, ki se je takrat mudil v Istri, imenuje naravnost Trubarja povzročitelja teh nemirov. Ko se je vrnil, so ga luteranski predikanti Trubar, Krelj in Tulščak v posebnem pismu dne 1. julija pozvali na javno disputacijo. V pozivu omenjajo, da jih Bravšič javno imenuje krivoverce, zapeljivce in s tem ljudstvo razburja; te trditve naj dokaže. Tudi se pritožujejo, da so nedavno njegovi privrženci, pijani, vpričo odlične množice, ki je bila iz celega mesta zbrana, povzročili nemire. Je li bil ta shod v špitalski cerkvi ali kje drugej, iz pisma ni mogoče posneti. A že omenjeni dogodki nam pričajo, s kako strastjo so se bojevali takrat verski boji v Ljubljani. Bravšič na poziv predikantov ni takoj odgovoril, temveč se je obrnil na nadvojvoda Karola za svet in popisal ljubljanske razmere.

Gotovo so ti dogodki mnogo pripomogli, da je nadvojvoda Karol odločno posegel vmes in iztiral Trubarja. Bližnji povod mu je dala njegova „Cerkovna ordninga", ki je pravkar izšla in se imela uveljaviti. Nadvojvoda je z odlokom od 6. septembra 1564 stanovom prepovedal cerkveni red objaviti, ker bi to imel za kršenje svojih vladarskih pravic. Prilično ob istem času je izšel ukaz na vicedoma, naj iztira iz Kamnika predikanta Jurišiča. Stanovi so bili spričo nadvojvodovega povelja v hudi zadregi, ker se je bilo bati ostrega boja, ako bi njegovo zahtevo odbili. Trubar jih je sicer izpodbujal, naj nasproti novi vladi pokažejo svoje versko prepričanje, če treba tudi z nevarnostjo svojega imetja in življenja, toda stanovi so se odločili za mirnejšo pot pogajanja. V svojem odgovoru poudarjajo, da so pripravljeni ukloniti se nadvojvodovemu povelju in zahtevajo le, naj pobožne in razumne osebe pregledajo Trubarjev cerkveni red, češ, da ni v njem nič, kar bi nasprotovalo augsburški veroizpovedi. Toda Karol ni trpel nobenega zavlačevanja več. V odloku z dne 15. decembra je ukazal vse tiskane izvode „cerkovne ordninge" izročiti deželnemu glavarju Jakobu Lambergu, Trubarja pa tekom dveh mesecev iztirati iz dežele. Ker je tisti čas kuga hudo divjala, so dobili stanovi nadvojvodovo povelje še le meseca februarja naslednjega leta v roke. Pričeli so zopet z ugovori in prošnjami. Pismenemu ugovoru je sledilo posebno odposlanstvo na Dunaj, kjer se je nadvojvoda Karol takrat mudil, in mu izročilo pismeno pritožbo o verskih zadevah. Toda nadvojvoda je odgovoril, da je bil Trubar že od cesarja Ferdinanda obsojen v pregnanstvo in da je le cesarjeva smrt preprečila izvršitev obsodbe. Kar se tiče razvad in napak v krščanski cerkvi, nimajo stanovi nikake oblasti, svojevoljno vpeljavati kake reforme. Zato pričakuje od njih, da bodo spoštovali njegove vladarske pravice in nikake izpremembe v verskih stvareh povzročali. Na ponovno prošnjo je poslanstvo le toliko doseglo, da je smel Trubar še do konca julija ostati v Ljubljani pod pogojem, da se pridigovanja popolnoma zdrži in nikdar več v deželo ne vrne.

Proti ponovnemu Karolovemu povelju ni bilo več ugovora. Zato se je moral Trubar pripraviti za odhod. Svojo hišo na Starem trgu nasproti cerkve sv. Jakoba in precej veliko knjižnico je prodal stanovom in koncem julija odšel zopet na Nemško, kjer mu je vojvoda virtemberški podelil župnijo v Laufenu ob reki Neckar. Toda kmalu je bil prestavljen v Derendingen pri Tibingi, ker je hotel biti bližje tiskarni. Za kratek čas je l. 1567. še enkrat obiskal Kranjsko, potem pa za vedno odšel v tujino.

Daljno bivanje Trubarjevo na Nemškem za Slovence nima posebnega pomena. Višek svojega življenja in delovanja je bil že davno prekoračil. Prevajal je sicer še naprej nemške protestantske knjige v slovenščino, toda onega živahnega književnega delovanja ni več opaziti, kakor je bilo za dobe Ungnadove. Izdal je še: „Ta celi psalter Dauidov," „Ta celi Catechismus," „Catechismus s dveima islagama," „Formula Concordiae" in „Ta slovenski Koledar". Prevod Lutrove hišne postile sta izdala še le po njegovi smrti njegov sin Felicijan Trubar in Savinec (1595). Iz Trubarjevih pisem posnemamo,

da je še ob važnih prilikah včasih posegel v zadeve protestantov na Kranjskem, sicer pa je živel svoji službi in svoji družini. Njegova hiša je bila redno zbirališče mnogih kranjskih dijakov iz plemstva in meščanstva, ki so takrat študirali na vseučilišču v Tibingi.

V visoki starosti 78 let je umrl Trubar dne 29. julija 1586. Znameniti lutrovski bogoslovec Jakob Andraä mu je govoril spominski govor ob grobu, Martin Crusius pa v latinskih verzih sestavil napis na grobni plošči, ki kaže sliko vstalega Zveličarja, pod njo pa Trubarja v krogu svoje družine.

Ako se ob sklepu še enkrat ozremo na Trubarjev značaj in njegovo delovanje, moramo reči: Mogočni valovi velikega verskega gibanja so Trubarja mnogo višje dvignili, kakor bi se bil sicer mogel povzpeti s svojimi lastnimi močmi. Bil je mož srednje naobrazbe, brez izrednih darov uma in srca. Prijatelji so hvalili njegovo dobrosrčnost, usmiljenost in gostoljubnost. Vendar izbruhne tudi pri njem večkrat znana „Lutrova jeza“ in si išče duška v krepkih psovkah in zabavljicah, ki jih deloma opravičuje le tedanja splošna posurovelost. Zlasti v slovstvenih stvareh je bil zelo občutljiv in ni trpel ugovora. V svojih mladih letih površen humanist brez določene verske smeri, se je Trubar za svojega bivanja na Nemškem oklenil luteranstva, se vživel v njegove nauke in običaje in za njegovo razširjanje zastavil besedo in pero. Njegovi spisi pričajo, da je veroval v to, kar je ljudem oznanoval in potrjujejo resnico Andrejevih besedi, da je Trubar še le na Nemškem postal „pobožen kristjan“.

V svojem cerkvenem delovanju je bil popolnoma odvisen od virtemberških bogoslovcev, ki so mu dajali pravec, in od kranjskih stanov, katerih „ponižni sluga“ je bil. Zato našemu verskemu gibanju ni vtisnil pečata svoje osebnosti. Kot pisatelj Trubar ni bil samostojen in originalen. Vsa njegova dela so skoraj izključno prevodi nemških protestantskih knjig. Lutrovski nauk o veljavi in raziskavanju pisane besede božje, mu je potisnil pero v roke in izpodbudil, da je prvi začel pisati v onem narečju, kateremu je bil iz mladosti privajen. Zato bode njegovo ime ostalo vedno združeno s pričetkom novoslovenskega slovstva, dasiravno je njegovo „reformatorsko“ delo že davno propadlo.





Celje z gorenjim celjskim gradom.

9. Boj deželnih stanov za svobodno vpeljavo protestantsva. Organizacija protestantske cerkve in šolstva.

Ko je nadvojvoda Karol l. 1564. nastopil vlado Notranje Avstrije, je bilo plemstvo skoraj popolnoma poluteranjeno. Tudi po mestih se je že začela pojavljati močna protestantska agitacija. Sam nadvojvoda je pozneje večkrat rekel, da je našel ob nastopu vlade le še ostanke katoliške cerkve. Nova vera je bila zasegla že precej široke kroge in si pridobila med višjimi, vladajočimi sloji mnogo privržencev. Manjkalo ji je le še ene stvari, zakonitega priznanja od strani avstrijskih vladarjev. Zdelo se je, da so se po smrti Ferdinandovi tudi v tem oziru stvari ugodno zasukale, ker je zasedel cesarski prestol njegov najstarejši sin Maksimilijan II., ki ni nikdar prikrival svoje naklonjenosti do novovercev in je celo Trubarjevo slovstveno podjetje z denarjem podpiral. Vlado Notranje Avstrije pa je prevzel nadvojvoda Karol, ki do tedaj vsaj svojega nasprotstva do luterancev ni nikdar pokazal, marveč ga je marsikaj nagibalo k novi struji.

Toda Karol kot vladar ni zatajil svojega katoliškega prepričanja. Dasiravno je moral v začetku svoje vlade iz političnih razlogov stanovom v marsičem prijenjati, vendar se je že pod njim zasnoval načrt,

kako pripomoči katoličanstvu do zmage. Ko je njegov sin Ferdinand II. desetletje pozneje zdrobil moč luteranstva, se je ravnal natančno po navodilih svojega očeta in bil le izvršitelj njegove oporoke. Odločilno je vplivala na versko naziranje Karolovo in smer njegove politike blaga njegova soproga, nadvojvodinja Marija. Bila je hči bavarskega vojvoda Albrehta, izredno pobožna in odločna žena. Karol ni le dobil z njo zveste tovarišice za življenje, skrbne matere svojim otrokom, temveč tudi neustrašeno soboriteljico proti luteranstvu, ki je morda več pripomogla k zmagi katoličanstva, kakor njen soprog Karol in njen sin Ferdinand.

Najvplivnejši svetovalec nadvojvoda Karola je bil naš rojak Ivan Kobenzl, iz ugledne plemiške rodbine, ki je bila že v 13. stoletju naseljena na Koroškem. Ivanov oče Krištof je bil glavar gradu Santangelo na goriškem Krasu in se je posebno odlikoval v prvi vojski z Benečani. Za ženo je imel Ano iz rodu grofov Logarjev (Predjamskih), ki mu je prinesla za doto znani grad Predjamo pri Postojni. Mladega Ivana nahajamo najprej v tesni prijateljski zvezi z ljubljanskim škofom Urbanom Tekstorjem, ki je bil menda njegov rojak. S škofovim posredovanjem je bil Ivan Kobenzl med prvimi gojenci sprejet v nemški zavod, katerega je bil prav takrat sv. Ignacij v Rimu ustanovil za vzgojo duhovskega naraščaja (Collegium Germanicum). Vendar ni postal duhovnik, pač pa je kot vitez vstopil v nemški viteški red in dobil komendo Precenico pri Gradiški, pozneje pa ljubljansko. L. 1562. je bil Ivan tajnik nadvojvoda Maksimilijana in ga spremljal v Frankfurt h kronanju. Ko je dve leti pozneje Karol nastopil vlado v Gradcu, se mu je pridružil tudi Ivan Kobenzl in postal v njegovi službi najpreje kancelarjev namestnik, potem pa predsednik dvorne komore. Ob istem času mu je bila podeljena trdnjava Prosek pri Trstu, zato se je poslej redno imenoval „Ivan Kobenzl, baron s Proseka“; večkrat je bil Kobenzl poslan v važnih diplomatskih zadevah na tuje knežje dvore, tako k cesarju v Prago, k papežu v Rim in k caru Ivanu II. v Moskvo, da ga pridobi za zvezo proti Turkom. L. 1592. mu je prineslo imenovanje za deželnega glavarja na Kranjskem, kjer si je ob Vipavšici sezidal grad in ga imenoval „Novi Prosek“. Dve leti pozneje ga je zadela nagla smrt na državnem zboru v Regensburgu, kjer je pokopan v cerkvi nemškega viteškega reda.

Slišali smo, da je Karol v začetku svoje vlade precej odločno posegel v ljubljanske verske razmere in je neizprosno zahteval Trubarjev izgon. Enako je nastopil tudi proti onim plemičem, ki so imeli posestva deželnega kneza v zakup ali dosmrtni užitek (takozvani „Pfandschaftler“) in začeli na njih uvajati luteranstvo. Taki užitkarji knežjih posestev na Kranjskem so bili Ivan Kissel, gospodar na Fužinah (Kaltenbrunn); Jošt Jožef pl. Turn, Baltazar pl. Lamberg, Moric pl. Dietrichstein, Franc pl. Schayer in mnogi drugi. Nadvojvoda Karol jim je prepovedal na teh posestvih vpeljavati novotarije in je ukazal izgnati tudi predikanta Juršiča iz Kamnika in Rokavca iz Kranja. Toda ta prvotna odločnost se je morala kmalu umakniti opreznemu postopanju in prijenljivosti, ko so ga zunanje razmere spravile v vedno večjo odvisnost od deželnih stanov.

Ko so se l. 1565. in 1566. sešli deželni zbori, je razvil nadvojvoda Karol svoj program o cerkvenopolitičnih zadevah. Odkrito je priznal in razkril mnoge napake in razvade med duhovstvom in redovništvom, ki ne izvršuje svojega poklica, ampak je z nemarnostjo zakrivilo, da so se vrinili med prave pastirje tuji najemniki in povzročili velik odpad od vere. Obljubil je, da se hoče potruditi za izboljšanje žalostnih cerkvenih razmer. Toda enako je obsodil tudi ravnanje stanov: krščanstvo je vsled luteranstva razdeljeno v razne verske ločine, ki jih tudi augsburška veroizpoved ne more preprečiti. Gospoda izkuša na mnogih krajih svoje podložnike odvrniti od prave vere in pod pretvezo verstva izvršuje razna prepovedana dejanja. Osebo deželnega kneza obrekujejo, katoliško bogočastje javno sramote in zaničujejo, kar škoduje deželnemu in verskemu miru. Tu ne gre le za verstvo, temveč za vladarsko oblast in postavno pokorščino, ki so mu jo dolžni. Zadnje besede prav jasno izražajo, da je imel boj med luteranstvom in katoličanstvom pri nas neko politično ozadje. Ker je v verskih stvareh takrat veljalo pravilo, da vladar določa vero v deželah, ki so mu podložne (cuius regio, illius religio), pri nas pa so bili habsburški vladarji katoliški in so hoteli katoliško vero ohraniti v svojih dednih deželah, zato je bil odpor deželnih stanov proti tej vladarjevi volji nepostaven. Vnel se je boj med vladarjevo oblastjo in stanovi, ki so si prisvajali pravico, samovoljno vpeljevati verske novotarije. In ta boj se je končal še le tedaj, ko je Ferdinand II. strl politično moč deželnih stanov.



Marija, soproga nadvojvoda Karola.

O reformi, kakršno je imel v mislih nadvojvoda Karol, seveda stanovi niso hoteli nič slišati. Zato v svojem odgovoru poudarjajo le skrajno propalost v katoliški cerkvi, ki je po njihovem mnenju odpadla od prave vere. Reformo hočejo imeti v zmislu „čistega evangelija“ in za augsburško veroizpoved popolno svobodo.

Za daljni razvoj zelo pomenljive so bile obravnave deželnih zborov l. 1560. Nadvojvoda Karol je bil prevzel po svojem očetu ogromno svoto dolga, katerega se je hotel znebiti, ker mu je silno obteževal vsako uspešno delovanje. Zato je zahteval od deželnih zborov, naj razpišejo nove davke in prevzamejo odplačevanje dolga. Štajerci so takoj izrabili denarno zadrego vladarjevo, da mu izsilijo nekaj verskih svoboščin. Zahtevali so, da nadvojvoda pripusti luteranstvo ne le po gradovih, temveč tudi po mestih, trgih in po deželi, da luteranskim predikantom ne zabranjuje pridigovanja in jim svobodo augsburške veroizpovedi zavaruje s pismenim potrdilom. Posebej jim je še začetek božje poti pri Novi Štifti v Savinjski dolini dal povod, da so se zgražali nad strašnim malikovanjem med katoličani, češ, „da bi ne bilo čudno, ako bi se nebo odprlo, žveplo in ogenj

vse požgala ali pa zemlja pogoltnila to podjetje". — Kranjci so se pritoževali zaradi nekaterih novih izgonov predikantov. V Krškem je bil mestni sodnik predikantu Ivanu Weixlerju prepustil mestno cerkev in bil zato zaprt, Weixler sam pa izgnan; enako se je godilo Gregoriju Vlahoviču v Novem mestu, Ivanu Gotscheerju v Višnji gori in nekaterim drugim predikantom na Krasu in v Istri.

Nadvojvoda je zahteve stanov odklonil in izjavil, da ne pripusti verskih novotarij po mestih, trgih in po deželi. V verskih stvareh naj ostane vse tako, kakor je bilo ob nastopu njegove vlade, sam pa hoče postopati kakor doslej tudi v bodoče s krščansko krotkostjo in usmiljenjem, dokler se verske razprtije ne poravnajo. Stanovi s to izjavo niso bili zadovoljni in zato se je tudi vprašanje o plačevanju dolga zavlačevalo od leta do leta. Iz dolgotrajnih obravnav, ki so se takrat vršile med vladarjem in stanovi, posnemamo, da se je nadvojvoda Karol v cerkveno-političnih stvareh držal sledečih načel: Za mesta in trge je izključno le sebi prisvajal pravico, urejevati verske razmere, plemičem je pripustil predikante in luteransko božjo službo za njihove družine na gradovih. O zakonitem, pismenem priznanju luteranstva v svojih deželah pa ni hotel nič slišati.

Zelo važno je bilo vprašanje o razmerah cerkvenih patronov do škofov, ki so ga stanovi ob istem času sprožili. Prav mnogokrat se je zgodilo, da so luteranski plemiški patroni župnije podeljevali očitnim ali skrivnim protestantom. Za ugovore škofov, ki so se branili jih potrditi in umestiti, se navadno niso nič brigali. Cerkvenim oblastnikom ni preostalo drugega, kakor obrniti se na vladarja in pri njem iskati varstva za svojo pravico. Ker so se vsled tega tožbe vedno bolj množile in se je bilo bati, da bode nadvojvoda tudi v tej zadevi hotel napraviti red, začeli so stanovi na deželnih zborih nanj pritiskati, naj ne pusti, da bi škofje kršili pravico plemiških patronov in da bi bili duhovniki zato pregnani, ker niso potrjeni od cerkvene oblasti. Nadvojvoda tudi v tej zadevi ni dal stanovom izrečnega privoljenja, vendar je avstrijska vlada v resnici skoraj dve desetletji trpela, da so luteranski plemiči župnije, katerim so bili patroni, oddajali predikantom ali vsaj takim duhovnikom, ki so bili novi veri naklonjeni. Na ta način je pri nas mnogo župnij in cerkev prešlo v luteransko posest.

Trije deželni zbori in dva odborniška shoda sta brezuspešno obravnavala versko vprašanje, toda do sporazuma med stanovi in vladarjem le ni prišlo. Razpor je napravil mnogo zgledovanja po vsej Avstriji. Nadvojvoda Karol se je obrnil na svoja brata cesarja Maksimilijana in nadvojvoda Ferdinanda za svet, ki sta mu oba svetovala začasno prijenljivost. Slednjič je na deželnem zboru v Gradcu 2. marca 1572 izjavil, da podeljuje gospodi in viteštvu ne le za njihovo osebo, ampak tudi za njihove družine in podložnike popolno svobodo vesti in bogoslužja. Obljubil je, da tudi cerkvenim patronom ne bo prikrajšal njihovih pravic. Le mesta in trgi so bili iz te svoboščine izvzeti.

Izjavo nadvojvoda Karola so pozdravili vsi protestanti po deželah Notranje Avstrije kot velik uspeh svoje cerkvene politike.

Dejansko so bili sedaj podložniki na raznih plemiških posestvih prepuščeni vplivu svojih luteranskih gospodarjev, ki so jih z raznimi sredstvi poizkušali pridobiti za protestantizem. Luteranski agitaciji je bilo naenkrat odprto široko polje. Zato čitamo v naslednjih letih ponovne pritožbe, da plemiška gospoda sili kmete, naj poslušajo pridige njihovih predikantov po gradovih in jih odvrača od katoliške božje službe. Z gradov se je širilo luteranstvo med kmečkim ljudstvom po deželi in pričele so se snovati posamezne cerkvene občine. Hudo socialno nasprotje, ki je takrat vladalo med plemiško gospodo in preprostim ljudstvom in je izbruhnilo na dan v hrvaško-slovenskem kmečkem uporu l. 1573., pa je povzročilo, da ljudstvo ni podleglo vplivu luteranskih gospodarjev in njihovih predikantov. Zato so protestantske občine po deželi ostale vedno maloštevilne. Le na cerkvenih posestvih in zemljiščih deželnega kneza je imela po nadvojvodovem odloku katoliška veroizpoved ostati neprikrajšana. Pa tudi za te katoliške postojanke se je vnel vroč boj.



Ivan Kobenzl s Proseka.

Dogodki leta 1572. pomenjajo važen mejnik v verskem razvoju naših dežel. Deželni stanovi so se zdaj lotili važnega dela, da samostojno urede svojo luteransko cerkev in šolstvo, ker so z nadvojvodovo izjavo dobili trden temelj, na katerega so se mogli opreti. Profesor dr. David Chiträus iz Rostoka jim je izdelal cerkveni in šolski red, ki je bil leta 1578. predpisan za Štajersko, Koroško in Kranjsko.

Vendar se je zelo varal, kdor je mislil, da je z graško poravnavo verski mir v deželi trajno zagotovljen. Tožbe o nasilstvih protestantov so se množile in vsak odločen odpor proti njim je dal povod, da so stanovi na deželnih zborih iznova napadali odredbe

graške vlade. Nadvojvoda je moral na pr. prepovedati plemiškim patronom, da si ne smejo prilaščevati cerkvenega premoženja, prikrajševati cerkvenih beneficijev ali brez vladnega dovoljenja prodajati cerkvena zemljišča, kar so protestanti občutili takoj kot kršenje svojih pravic. Mnogo prepirov je nastalo vsled tega, ker so se katoliški župniki in redovniki branili pokopavati luteranske plemiče v svojih cerkvah, tembolj ker so ob takih pogrebih njihovi predikanti pridigovali in izrabili priložnost za svojo agitacijo. Posebno pa je dal prihod jezuitov v Gradec (1573) povod novim tožbam deželnih stanov. Nadvojvoda je nove redovnike izdatno podpiral z denarjem in jih ščitil s svojo oblastjo, kar je luteranske plemiče zelo bolelo. Na odborniškem shodu združenih dežel, Štajerske, Koroške in Kranjske l. 1575. se je posebno glasno ponavljala tožba, da se ob času, ko grozi turška nevarnost in bi se ne smelo na nič drugega misliti, kakor na obrambo dežele, vpeljuje „tuji, v teh deželah popolnoma neznani jezuitski red, ki je kriv vseh razprtij, preganjanja revnih kristjanov in vse nesporazumnosti med vladarjem in pokornimi deželani“. Odslej so bili jezuiti na deželnih zborih posebno priljubljen predmet napadom, ker so jim plemiški govorniki nakladali odgovornost za vse mogoče stvari. Karol se je tudi to pot stanovom precej dolgo ustavljal in se njih zahtevam v svojih odgovorih deloma previdno izognil, deloma pa nanje pomirjevalno odgovarjal. Toda stanovi so tudi sedaj uporabili orožje, s katerim so že prvikrat izvojevali zmago. Izjavili so, da ustavijo plačevanje dolgov in tudi toliko časa ne dovole novih davkov, dokler nadvojvoda ne potrdi že priznanih svoboščin iz l. 1572. za plemstvo in njegove podložnike v polnem obsegu. Karol se je moral vdati in je z lastnoročnim pismom potrdil stanovom njihove zahteve. Kratko premirje je bilo zopet sklenjeno.

Novi hudi boji so se vneli med vlado in stanovi l. 1578., ko je bil zopet Turek pred vratmi. Ni bilo brez povoda očitanje, da je turška nevarnost luteranom v srečo, sicer bi drugače z njimi ravnali. Spomladi imenovanega leta so se turške čete strašno znosile nad našo Belo krajino. Mal letak v obliki četvorke (Eine wahrhaftige und erschröckliche Neuwe Zeitung) nam v nemškem jeziku opisuje, kako so Turki oblegali Metliko, jo slednjič naskočili in okoli 2000 ljudi deloma pobili, deloma pa odpeljali v sužnost; tudi močna trdnjava Kostel ob Kolpi jim je prišla v roke. Daljni vojni dogodki ne spadajo v to poglavje. Vendar nam že huda nevarnost, ki se je bližala avstrijskim mejam, dovolj osvetljuje politično ozadje in razkriva nagibe, ki so bili merodajni za postopanje nadvojvoda Karola v naslednjem važnem boju s stanovi.

Karol je bil v turški sili navezan na dobro voljo domačega plemstva, ker so se vsi poizkusi, dobiti pomoč od drugod, ponesrečili. In to plemstvo je bilo razun cerkvenih prelatov luteransko. Med tem, ko je imel vladar pred očmi le obrambo svojih dežel in varnost meje, je luteranska gospoda premišljevala, kako bi izrabila položaj in vladarju izsilila novih svoboščin v svojo korist. V januarju leta 1578. se je zbral odborniški shod treh dežel v mestu Bruck ob Muri. Nadvojvoda je želel, da se zbor peča le z vojaškimi in denar-

nimi zadevami. Stanovi naj preosnujejo obrambo meje, dovole vojno naklado za pet let, pripravijo večjo svoto denarja za skrajno silo in iščejo primernih potov in načinov, kako dobiti potrebni denar. Potem bode mogoče sestaviti vojni svet, izvršiti oborožitev, skrbeti za trdnjave, strelivo in živila ob meji. Stanovi so odgovorili na te vladne vojaške predloge z verskimi zahtevami: Vladar naj da vsem svojim podložnikom, revnim ravno tako kakor bogatim, zagotovilo verske svobode, tako da ne bo nihče, ki priznava augsburško veroizpoved, v svoji vesti obtežen. Preje nikakor ne morejo preiti k obravnavi vojaške predloge, dokler nimajo vsi ljudje, tudi prebivalci mest in trgov, takega zagotovila v rokah. Nadvojvoda je odgovoril pomirjevalno: Doslej še nikomur v verskih stvareh ni delal sile, zahteva pa, da tudi stanovi proti njemu in njegovim verskim somišljenikom nasilno ne postopajo. Ureditev verskih razmer po mestih in trgih si mora pridržati kot vladarsko pravico; zato tamkaj ne bode pripustil drugo veroizpoved, kakor katoliško. Vendar noče niti meščanov, niti koga drugega obteževati v njih vesti. S temi besedami je nadvojvoda priznal stanovom svobodo vesti, ne pa svobodo bogoslužja, kar so hoteli imeti. Posledica so bile nove prošnje, zahteve in ugovori. Zastopniki dežel so hoteli imeti zagotovilo, da svoboščina, ki jo je nadvojvoda l. 1572. dovolil, velja enakomerno za Štajersko, Koroško in Kranjsko, in sicer brez vsakega prikrajšanja v tistem smislu in besedilu, kakor so jo stanovi takrat zapisali, sicer ne morejo privoliti denarja in novih naklad.



Krištof vojvoda Virtemberški.

Položaj nadvojvodov je bil zelo težaven. Jasno je bilo, da se bode odborniški shod moral brez uspeha raziti, ako ne ustreže zahtevam

stanov. Turki so že pritiskali na štajerske meje; bil je skrajni čas, poskrbeti za obrambo dežele. Zato se je Karol odločil za prijenljivost. Dne 9. februarja pokliče protestantske odbornike iz plemstva, trgov in mest k sebi na dvor in jim poda ustmeno izjavo: Svoboščine, ki jo je dovolil pred šestimi leti, se hoče zvesto držati. Ureditev verskih zadev po mestih, trgih in na svojih posestvih pridržuje sicer samemu sebi, vendar ne z namenom, kakor da bi hotel pregnati predikante in zatreti šole v Gradcu, Ljubljani, Celovcu in Judenburgu, ali obteževati vest meščanov. Kakor jim doslej zaradi vere ni skrivil lasu, tako jim tudi v bodoče ne bode nič žalega storil; vendar ne bode trpel, da bi v mestih in trgih najemali predikante. Stanovi naj tudi poskrbe, da se ustavi zasmehovanje in obrekovanje njegove (nadvojvodove) osebe in njegovih verskih somišljenikov, kakršno si mnogokrat dovoljujejo ne le predikanti, ampak tudi drugi luterani, tako da vsakemu takoj pritisnejo kako zbadljivo opazko, ako ga zagledajo na cesti ali kje drugje. S pozivom, naj zaupajo njegovim besedam in naj zdaj posvete vso skrb obrambnim zadevam, je končal nadvojvoda Karol svoj govor.

Deželni zbor je po kratkem posvetovanju odgovoril, da sprejme nadvojvodovo izjavo z zadovoljstvom na znanje in da hoče takoj preiti v obravnavo finančnih in vojaških predlog. S tem so bile zaključene dolgotrajne obravnave o cerkvenih zadevah. Pismene izjave nadvojvoda Karol ni podal, pač pa so zastopniki stanov njegove besede takoj zapisali in imeli ta zapisnik poslej za postavno podlago svoje veroizpovedi.

Vest o novih verskih pridobitvah v Brucku je vzbudila med protestanti silno radost in zmagoslavje, med katoličani pa strah in žalost. Položaj je bil sedaj tak, da so razen plemstva in njih podložnikov, tudi štiri mesta (Gradec, Ljubljana, Celovec in Judenburg) imela pravico, osnovati si svojo luteransko cerkev in šolstvo. Druga mesta in trgi niso smeli imeti svojih predikantov, pa meščani tudi niso bili dolžni udeleževati se katoliškega bogoslužja in so lahko drugam hodili k luteranskim pridigam. V resnici spoznamo iz dogodkov naslednjih let, da so se protestanti iz meščanstva izognili nadvojvodovi prepovedi s tem, da so poleg mest in trgov postavili svoje molivnice, se polastili kake bližnje podružnice ali grajske kapele in tam imeli svoje verske shode. Tako so postavili mariborski protestanti svojo molivnico v Bednavi, Celjani v Scharfenau pri Žalcu, Kamničani so hodili v Podgorje, Ločani v Puštal, Radovljičani v Begunje. Še le reformacijske komisije so jim okoli l. 1600. te luteranske templje razrušile.

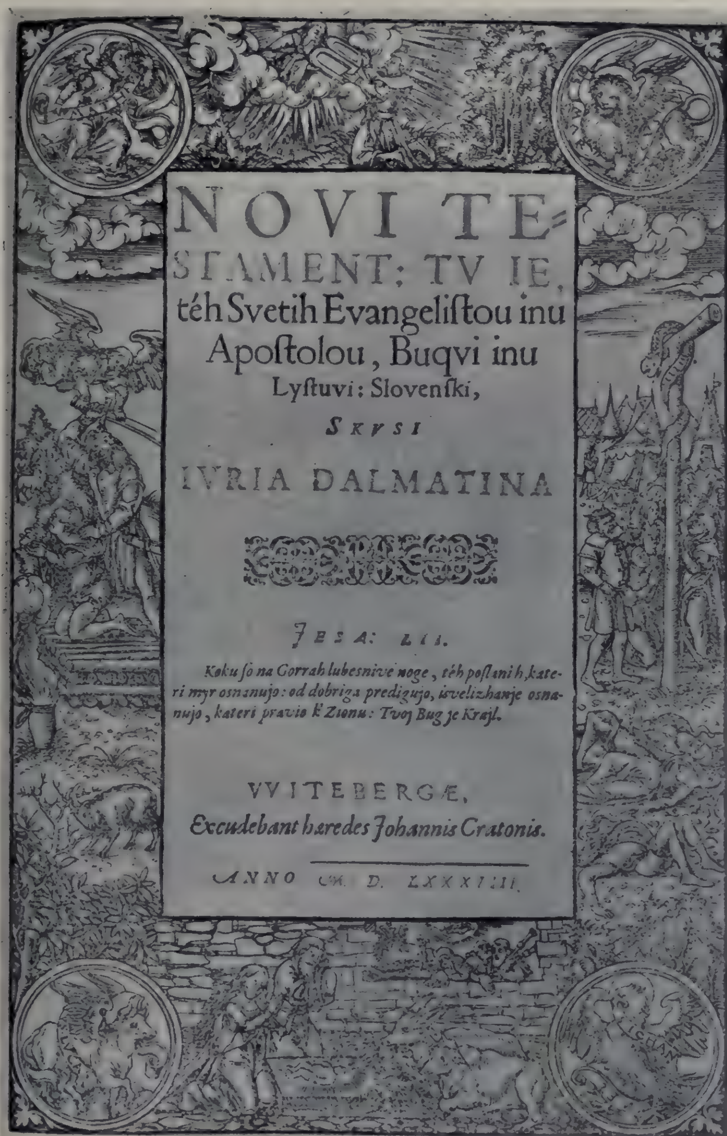
Leto 1578. in svoboščine, ki so jih deželni stanovi takrat dobili, označujejo višek v razvoju luteranstva po naših deželah. Že čez par let se je začelo nagibati — v zaton.



Zmaga združenih deželnih stanov na shodu v Brucku je ustvarila tudi tesno vez med luteranskim plemstvom treh dežel: Štajerske,

Koroške in Kranjske. Sklenili so v verskih vprašanjih vedno vzajemno nastopati. Prvo njihovo delo je bila enotna **cerkvena in šolska organizacija**.

Izza Trubarjevih časov je bil na Kranjskem v navadi virtemberški cerkveni red. Na zahtevo štajerskih deželnih stanov je l. 1573. izdelal



NOVI TE=
STAMENT: TV IE,
téh Svetih Evangeliſtou inu
Apoſtolou, Buqvi inu
Lyſtuvi: Slovenſki,
SKVSI
IVRIA DALMATINA

IESA: LII.

Koku ſo na Gorrah lubesnive noge, téh poſlanih, kateri myr oznanujo: od dobriga prediguio, isvelizhanje oznanujo, kateri pravio k'Zionu: Tvoj Bug je Krajl.

VVITEBERGÆ,
Excudebant hæredes Johannis Cratonis.

ANNO M. D. LXXXIIII.

Naslovni list iz Dalmatinove biblije.

David Chiträus iz Rostoka novo navodilo za luteranske cerkve, ki se je opiralo v bistvenih stvareh na virtemberški obrednik. Po shodu v Brucku so ga stanovi ukazali vpeljati v vseh treh deželah.

Na čelu vsem luteranskim občinam je bil „cerkveni svet“, ki se je osnoval v Gradcu, Celovcu in Ljubljani. Graški cerkveni svet je imel neko nadzorstvo nad drugima dvema. Korošci in Kranjci niso smeli sprejeti nobenega predikanta, ako ni bil v Gradcu izprašan in potrjen. Prvo mesto med predikanti v deželi je imel „superintendent“, kar pomenja isto, kakor grška beseda episkopos (škof). Superintendent je imel nadzorstvo nad predikanti in je skliceval sinodo (cerkveni zbor). Za Trubarjem je imel to službo na Kranjskem Sebastian Krelj, po rodu Vipavec; za njim Krištof Spindler iz Göppingena na Virtemberškem in slednjič Felicijan Trubar. Pod Spindlerjem se je vnel znamenit boj za duhovski „koretelj“. Cerkveni red je ukazoval to obredno obleko predikantom pri cerkvenih opravilih, toda skrajni luteranci, njim na čelu Ivan Tulščak, niso hoteli o tej „papinski“ obleki nič slišati. Ker se Tulščak ni hotel Spindlerjevi zapovedi ukloniti, je bil iz službe odpuščen.

Glavno skrb so deželni stanovi obračali na to, da svoje dežele preskrbe s pridigarji. Ker ni mogel vsak plemič na svojem gradu rediti predikanta z družino vred, so stanovi na račun deželne blagajne najeli „okrožne predikante“ (Viertelprediger), ki so zdaj tu, zdaj tam, po gradovih, mestih in podružnih cerkvah zbirali svoje privržence okoli sebe. Na Spodnjem Štajerskem sta bila dva taka predikanta, eden za okrožje med Muro in Dravo, drugi za celjsko okolico. Polovico plače (100 goldinarjev) sta dobivala od dežele, drugo polovico so jima morali oskrbeti plemiči iz okrožja. Kranjski stanovi so že l. 1569. vzdrževali na deželne stroške 24 predikantov. V Ljubljani so delovali: Franc Steiner, Ivan Schweiger iz Kočevja, Gašper Kumberger, Ivan Tulščak, Benedikt Pyroter, Jurij Jurišič, Jurij Dalmatin, in slednjič Felicijan Trubar. Imeli so navadno po 200 goldinarjev plače, le prevajalcu sv. pisma, Juriju Dalmatinu, so zaradi izrednih zaslug zvišali plačo na 300 goldinarjev.

Do shoda v Brucku so imela tudi mnoga mesta in trgi svoje predikante, ki so jih večinoma vzdržavali s katoliškimi cerkvenimi ustanovami. V Višnji gori je pridigoval l. 1568. Hans Gotscheewer, v Radečah Jurij Maček, katerega so menda l. 1572. štajerski stanovi najeli za celjsko okrožje, v Metliki Gregor Vlahovič, v Kranju Jernej Knafelj, v Žužemberku Krištof Slivic, v Črnomlju Martin Gorgič. V trdnjave Vojaške krajine so pošiljali „vojne predikante“ (Feldpredikanten), ki so navadno oskrbovali tudi Belo krajino. Tak vojni predikant je bil že imenovani Martin Gorgič, pozneje je zabeležen za Karlovec Anton Neapolitanus in še nekateri drugi. Tudi posamezni plemiči so vzdrževali predikante na svojih gradovih. Stanovi so takim grajskim pridigarjem dovoljevali večje ali manjše podpore, ako so se zavzeli za razširjanje luteranstva po okolici. Tako so dovolili l. 1587. Ivanu Daxu, predikantu Krištofa Turjaškega, podporo 24 gld. Enako je bil v deželni službi Marko Kumprecht, predikant grofa Ahacija Turna. Sigismund Semenič je vzdrževal nekega luteranskega

đuhovnika, ki je pridigoval v leseni kapeli poleg gradu Semenič; na Hmeljniku je bival predikant Tomaž Jagodič. — Marsikatere katoliške

B V Q V E. *Cap. 10.* 152

ti, inu te sdraviga ſpet domou pèrpelaj, de tvoje Stariſhe sdrave najdeſh, inu daj Bug, de moje ozhy bodo mogle vaju otroke viditi prejden vmèrjem.

Inu ty Stariſhi ſo vseli to Hzher, inu ſo jo kuſhali, inu ſo jo od ſebe puſtili, inu ſo jo opominali, ſvojga Moshá Stariſhe poſhtovati, kakòr ſvoje laſtne Stariſhe, ſvojga Mosha lubiti, drushino ſ'ſlíſſom regirati, inu ſama ſebe poſhtenu dèrshati. *Stariſhi Sare vuzhe, koku bi ſe imèla dèrshati.*

XI. CAP.

A 
Nu na potu, kadar ſo v'Haram bily priſhli, katera je na ſrédi pota pruti Nineve, na enajſti dan, je ta Angel djal: Tobia, moj Brat, ti véſh koku ſmo ſtvoim Ozhetom sapuſtili. De bi tebi dopadlu, taku bi mydva hotéla naprej pojti, inu tvojo Sheno po zhaſsi puſtiti sa nami pojti ſ'drushino inu Shivino. Inu kadar je Tobiu letu dopadlu, je Raphael djal: Vsami k'ſebi od tiga ribjiga Sholzha, sakaj ti ga boſh potrebuval. Natu je Tobias ta Ribji Sholzh k'ſebi vsel, inu ſta taku naprej ſhla.

Anna pak je vſak dan ſedéla pèr poti na eni Gorri, de bi mogla delezh okuli ſebe viditi. Inu kadar je ona na tém mejſti po nym gledala, je ona ſvojga Synu od dalezh sagledala, inu ga je sdajci posnala, inu je tje tekla, inu je ſvojmu Moshu povédala, inu je djala: Pole, tvoj Syn gre.

Inu Raphael je djal h'Tobiu: Sdajci kakòr v'hiſho prideſh, taku moli inu klizhi h'GOSPVDV, inu ga sahvali, inu pojdi potle h'tvojmu Ozhetu, inu kuſhaj ga, inu sdajci mu ozhy shalbaj ſtem sholzhom od Ribe, kateri pèr ſebi imaſh, taku ſe bodo sdajci njegove ozhy odpèrle, inu tvoj Ozha bo supet vidil, inu bo ſilnu veſſel.

B Tedaj je ta Pes naprej tekal, kateriga ſta bila ſabo vsela, inu je ſvoim repom vèrtil, je ſkakal, inu veſſel bil. Inu njegou ſlép Ozha je hitru gori vſtal inu je hitél, de ſe je opotèknil, inu je poklizal eniga Hlapza, de bi ga sa roko pelal pruti niegovimu Synu. Raunu taku je Mati ſturila, inu je njega kuſhovala, inu ſta ſe obadva od veſſelja plakala. Inu kadar ſo bily odmolili, inu Boga sahvalili, ſo ony vkup doli ſedli.



Cc, ij Tedaj

List iz Dalmatinove biblije.

župnije so po luteranskih patronih in odpadlih duhovnikih prešle v posest protestantov, tako: Bled, Škocijan pri Turjaku, Toplice na Dolenjskem in druge.

Za pridigarski naraščaj je skrbelo zlasti vseučilišče v Tibingi, kjer je v drugi polovici 16. stoletja študiralo mnogo plemiških in meščanskih sinov iz naših dežel. Kranjski stanovi so jih podpirali z letnimi doneski 20 do 60 goldinarjev in ustanovili leta 1582. tri štipendije po 50 gld. za dijake iz Kranjskega, ki bi v Heidelbergu ali Strasburgu študirali modroslovje, v Tibingi pa bogoslovje in se pismeno zavezali, da bodo po končanih študijah stopili v deželno službo. Nekateri dijaki so obiskovali tudi druge nemške univerze. Tako je Adam Bohorič študiral v Wittembergu, kjer je v letih 1502. do 1560. zabeleženih še 14 drugih Kranjcev in tudi precej Korošcev. Zaman sta cesar Ferdinand in njegov naslednik nadvojvoda Karol obisk nemških vseučilišč opetovano prepovedala. Še le z ustanovitvijo univerze v Gradcu (1586) se je protestantski vpliv deloma omejil.

Hkrati z organizacijo samostojne cerkve so se lotili stanovi tudi uredbe svojega šolstva. K temu jih je izpodbujal strah pred jezuitskim kolegijem v Gradcu, ki je bil l. 1573. otvorjen in kamor so celo protestanti radi pošiljali svoje sinove. V Gradcu, Ljubljani in v Celovcu so bile sicer že preje deželne luteranske šole z določenim učnim redom, vendar niso mogle tekmovati z graško jezuitsko šolo, ki je imela izreden sloves. Zato stanovi tožijo, da jih bodo jezuiti prehiteli in „revno mladino popolnoma nase priklenili“. — David Chiträus je l. 1574. tudi za protestantsko šolstvo sestavil temeljni načrt. Graška deželna šola je bila razdeljena v deško (ljudsko) in višjo (srednjo) šolo. Prva se je zopet delila v tri dekurije in je obsegala kot učne predmete nemško čitanje in pisanje, Lutrov nemški katekizem in temeljne nauke iz latinščine. V drugi šoli so dobivali dijaki srednješolski pouk: gojilo se je čitanje latinskih pisateljev, pouk grške slovnice, latinskih in nemških govorov, in podajali so se temeljni nauki modroslovja. Značaj visoke šole je imel le najvišji razred, kjer se je poučevalo pravo, modroslovje in bogoslovje. Znameniti zvezdoslovec Keppler je tu poučeval matematiko. Na enak način, kakor graška šola, sta bili urejeni tudi šoli v Ljubljani in Celovcu, dasiravno ima vsaka izmed njih svoj posebni značaj. Ljubljanska deželna šola je bila razdeljena v štiri razrede, najnižji razred pa zopet v tri dekurije. Na tej najnižji stopinji so se učenci vadili čitati, pisati računati, na pamet nedeljske evangelije in luteranski katekizem. Tu je imela tudi slovenščina odmerjen svoj skromni prostor, ker so dečki druge in tretje dekurije rabili Kreljev slovenski prevod katekizma. Tudi v drugem razredu je bil še veronauk slovenski. Toda v tretjem in četrtem razredu je bilo učencem celo strogo prepovedano, slovensko med seboj govoriti, „da se ložje privadijo nemščini“. Iz tega lahko povzamemo, kakšen značaj je imel ljubljanski stanovski zavod. Prištevati ga je med takozvane „latinske šole“, kjer je imela latinščina prvo in najodličnejše mesto, kraj nje se je gojila nemščina, med tem ko je bila slovenščina zapostavljena še le na tretje mesto.

Na čelu ljubljanske šole je bil ravnatelj (rektor), ki je hkrati poučeval v najvišjem razredu, ob strani so mu bili trije podučitelji. Javne izkušnje so bile dvakrat na leto, o sv. Juriju in sv. Mihelu. — Prvi učitelj je bil Lenart Budina. Ko je leta 1563. Sebastijan Krelj postal superintendent, je pomagal tudi staremu Budinu pri poučevanju sv. pisma in prostih umetnosti. Tri leta pozneje so poklicali stanovi Adama Bohoriča iz Krškega, da prevzame vodstvo ljubljanske šole. Bohorič je bil rojen na Dolenjskem in se šolal l. 1543. v Wittenbergu, kjer je dobil častni naslov „magister". V Krškem je otvoril v lastni hiši „zavod za pouk in vzgojo", ki so ga obiskovali zlasti sinovi dolenjskih graščakov. Ko je prišel l. 1566. v Ljubljano za ravnatelja na stanovsko šolo, je spisal kratko navodilo za osnovni pouk latinskega, nemškega in slovenskega jezika in znamenito slovensko slovnico, ki je izšla pod imenom „Arcticae horulae" (Zimske urice). Mnogo je sodeloval tudi pri izdaji Dalmatinove biblije. Ko so l. 1578., po shodu v Brucku, stanovi začeli posvečati večjo pozornost ljubljanski šoli in jo hoteli preosnovati, je bil Bohorič upokojen in dobil naslov šolskega nadzornika. Poklicali so l. 1582. Nikodema Frischlina iz Tibinge v deželo, ki je bil na glasu dobrega učitelja, pa tudi zbadljivega in prepirljivega moža. Pod njim se je stanovska šola dokaj dvignila. Ko je pa Frischlin brez vednosti stanov hotel vpeljati v šolo nekaj svojih, v Benetkah tiskanih knjig, je nastal hud spor med ravnateljem in njegovimi zavetniki. Frischlin je bil l. 1584. odpuščen in je zapustil deželo. Za njim je postal ravnatelj Jakob Prentelius, ki je preje poučeval na stanovski šoli v Celovcu.

Izven Ljubljane nahajamo šole tudi v Kranju, Metliki, Črnomlju, Kamniku, Žužemberku, Idriji, Krškem in na Bledu. Kjer ni bilo posebnega učitelja, so poučevali predikanti osnovne pojme čitanja in pisanja. Trubarjevi abecedniki so jim služili za pripomoček pri pouku „preprostih Slovencev".

Stanovska šola v Celovcu je imela značaj višje šole ali akademije. Z njo je bil združen vzgojni zavod ali konvikt za 20 plemiških in 4 meščanske dijake. Na tej šoli je delovalo nekaj mož, ki so bili svoj čas na glasu kot učenjaki in slovstveniki. V prvi vrsti je tu imenovati zgodovinarja Hijeronima Megiserja, ki je bil rojen v mestu Stuttgart na Virtemberškem in prišel k nadvojvodu Karolu v Gradec kot njegov dvorni zgodopisec. L. 1592. so ga koroški stanovi poklicali na celovško šolo, kjer je deloval približno do leta 1600. Ko so jezuiti otvorili v Celovcu svoj kolegij, se je Megiser umaknil na Saksonsko in potem v Linc, kjer je l. 1616. umrl. Spisal je mnogo zemljepisnih in zgodovinskih del, med katerimi je za nas najvažnejša „Koroška kronika" (Annales Carinthiae), kjer popisuje zgodovino Koroške od najstarejših časov do svoje dobe. Toda starejšo zgodovino Slovencev je napolnil Megiser s tolikimi izmišljenimi pravljicami in pripovedkami, da se nikjer ni mogoče na njegovo delo zanesti. Še le tedaj, ko poroča o dogodkih zadnjih dveh ali treh stoletij, so njegova poročila zanesljiva. Kot ravnatelj v Celovcu se je pečal tudi z našim jezikom in izdal slovar štirih jezikov (Dictionarium quattuor linguarum), namreč nemškega, latinskega, slovenskega in

laškega jezika. — Izven Celovca so bile še latinske šole v Beljaku in Št. Vidu.

Cerkvena in šolska organizacija, kakršno so zasnovali združeni stanovi štajerski, koroški in kranjski, je imela skoraj popolnoma nemški značaj. Trubar tu in tam govori „o pravi cerkvi božji tiga slovenskega jezika“, o „novi slovenski cerkvi“. Njegov sin Felicijan je izdal pesmarico za cerkev, „ki se v slovenskem jeziku zbira za gospoda Kristusa“. Toda do slovenske cerkvene osamosvojitve ni prišlo. Prva dva superintendenta na Kranjskem, Primož Trubar in Krelj, sta bila Slovenca, drugi za njima Nemci iz tujine. Na Štajerskem in Koroškem pa o slovenstvu luteranskih cerkvenih poglavarjev niti sledu ne najdemo. Enako kažejo imena predikantov izven Bele krajine in Vojaške granice večinoma na njih nemško pokoljenje. Isto velja tudi o značaju protestantskega šolstva. S predikantom je prišel šolnik, in ta šolnik naj bi učil kmete, otroke „purgarske in kmetiške“, slovensko čitati in pisati. To izrečno svetuje in zahteva Trubar. Toda šolstvo je bilo slovensko le tam in le toliko časa, dokler drugačno ni moglo biti. Kakor je služil slovenski jezik Trubarju in njegovim tovarišem le v občevanju s preprostim ljudstvom, tako jim je bilo slovensko šolstvo le neobhodno sredstvo v dosego njihovih verskih namenov. Vendar so bili začetki za poznejši razvoj slovenskega šolstva z njihovim delovanjem začrtani.



Št. Andraž na Koroškem, sedež lavantinske škofije.



Vitanje.

10. Vpliv protestantstva na katoliške razmere. „Štiftarji“ in skakači.

Ako se ozremo na istodobne razmere v katoliških vrstah, opazimo le skrajni nered, skoraj popolno anarhijo (brezvladje), propadanje svetnega in redovnega duhovništva. Vse to je bila žalostna posledica luteranske agitacije, tedanjih političnih razmer in plemiškega nasilstva, pod katerim je trpelo vse cerkveno življenje.

Ljubljansko škofijo je vladal v teh žalostnih časih Konrad Glušič iz Komna na Krasu (1570—1578). Bil je preprostega kmečkega rodu, kakor njegov nekdanji prednik Urban Tekstor in poznejši naslednik Janez Tavčar. Menda je po Tekstorjevem posredovanju prišel na Dunaj, kjer je na dvoru dobil službo kapelana in miloščinarja. Leta 1555. je prevzel Glušič župniji Kranj in sosednji Šmartin in od njih plačeval škofu Tekstorju 200 funtov fenigov. Menda tu ni sam izvrševal dušnega pastirstva, ker se ob istem času omenja, da je bil kapelan na dvoru cesarja Ferdinanda. Leta 1556. se je preselil Glušič v svoj rojstni kraj Komen, kjer je postal župnik. Tu je ustanovil špital za 12 revežev in bil na glasu vzglednega, pobožnega duhovnika. Ko je leta 1565. nadvojvoda Karol nameraval osnovati komisijo za reformo goriških cerkvenih razmer, je tedanji goriški glavar Vid Dornberški predlagal Ivana Nušiča, župnika v

Biljani, Konrada Glušiča, župnika v Komnu in Nikolaja Reja, župnika v Ločniku, češ, da so vsi trije na dobrem glasu in lepega življenja. Visoke zveze in vzgledno življenje so ga dvignile tudi na škofijsko stolico. Po smrti ljubljanskega škofa Seebacha (1568) je vplivni nadvojvodov svetovalec Ivan Kobenzl priporočil svojega rojaka, komenskega župnika Glušiča, za to odlično mesto. Proti koncu l. 1570. ga je nadvojvoda Karol imenoval za ljubljanskega knezoškofa. Pismo v italijanskem jeziku z dne 30. decembra 1570, ki ga je Glušič po svojem imenovanju pisal Kobenzlu, je še ohranjeno in lepo osvetljuje njegovo skromnost in ponižnost. Čudi se, da ga je nadvojvoda izbral za tako odlično mesto, ko ima na izbero toliko izvrstnih in učenih mož. Toda nič manjši ni njegov strah, če se ozre na svoje slabotne moči in z njimi primerja skrb delo in trud, ki ga bode v sedanjih težavnih časih zahtevala njegova služba, „in ki presega napor desetih Herkulov“. Naslednje leto je dobil Glušič papeževo potrjenje.

Deželni stanovi se niso upali popolnoma prezirati novega cerkvenega glavarja, ki ga je bil nadvojvoda imenoval. Deželni glavar Herbart Turjaški, dasiravno protestant, ga je ob prihodu v Ljubljano slovesno sprejel in z mnogimi plemiči v sijajnem sprevodu spremil v stolno cerkev. Položaj novega škofa v deželi najbolje osvetljuje, da skoraj nikjer ni nastopal samostojno, temveč vse važnejše odredbe izdal le na ukaz nadvojvoda Karola, ki je popolnoma prevzel varstvo cerkvenih zadev. Tako je l. 1572. dobil povelje, naj razveljavi vsako prodajo cerkvenih posestev, ki so se jih bili deželni stanovi polastili in pričeli brez dovoljenja cerkvene in svetne gosposke razpečavati. Enako je bilo z beneficiji (župnijami, kapelanijami, bratovščinami in ustanovami), ki si jih je bila luteranska gospoda prilastila. Tudi tu je začel škof Glušič preiskavo, pa zadel na trdovraten odpor protestantskega plemstva. Minili sta še dve desetletji, preden se je tu izvršil preobrat in je katoliška cerkev dobila ugrabljene župnije, cerkve in druge ustanove zopet nazaj.

Dve leti pozneje je šel Glušič na Karolovo povelje na Goriško, da zajezi prodiranje luteranstva proti laški meji. Na Goriškem je imelo luteranstvo nekaj očitnih zagovornikov med plemstvom, še več pa skrivnih privržencev. Nadvojvoda Karol ni goriškim stanovom nikdar dovolil tistih svoboščin, kakor štajerskim, koroškim in kranjskim. Ščitil je katoliško vero kolikor je mogel, zlasti zaradi tega, da ne bi zašlo krivoverstvo v bližnjo Italijo. Benečani so javno žugali, da napadejo Goriško in iztrebijo vse krivoverce, ako se luteranstvo ondi vgnezdi. Na prigovarjanje papeževega poslanika, grofa Jerneja Porcija, je določil nadvojvoda Karol ljubljanskega škofa Konrada Glušiča in Nikolaja Coreto, prošta pri Gospe Sveti na Koroškem, za svoja komisarja in ju poslal v Gorico s posebnim navodilom in naročilom, naj na „Tiho nedeljo“ skličeta vse goriško plemstvo v grad in po končani maši razglasita voljo vladarjevo. Ta volja pa je, da spoznavajo na Goriškem vsi prebivalci eno in isto vero, ki jo spoznava vladar in po kateri so se ravnali tudi njih očetje. Vsaka razdvojitev goriškega prebivalstva po veri bi bila v škodo miru in javnega reda v deželi in bi dala celo sovražniku vladarske hiše,

ki se nahaja na tej meji (Benečanom), povod za sovražen nastop, ki bi povzročil splošno škodo. Da se ta nevarnost odvrne, ne pozna nadvojvoda nobene druge poti, kakor da izkuša ohraniti vero očetov v deželi in zato pozivlja vse one, ki so se oprijeli kakih novotarij, naj jih opuste. Ako pa tega nočejo storiti, naj z ozirom na javni blagor prodajo svoja posestva in deželo zapuste, sicer bi jih moral izgnati, dasiravno bi mu bilo to zelo neljubo.

Isto sta morala komisarja izjaviti meščanom, ki sta jih sklicala v zakristijo župne cerkve; sodniku in mestnim svetovalcem pa sta imela naročiti, da ne smejo nikogar več sprejeti v mesto, kdor ne



Bistra.

prinese od svojega prejšnjega župnika potrdila, da je katoličan. Navodilo nadvojvodovo je bilo zelo mirno. Videti je, da je hotel bolj prepričavati, kakor ukazovati, bolj vplivati s svojo veljavo, kakor pa s silo. Vendar poslanstvo Glušičevo ni rodilo zaželjenega sadu. Treba je bilo pozneje še strogih odlokov nadvojvodovih, da se je luteranstvo na Goriškem zajezilo.

Glušič je vladal ljubljansko škofijo le sedem let. Iz te kratke dobe bi bilo le še omeniti, da je kupil za škofijo grad Rudnik (Rudeneck) v Savinjski dolini in da se je mnogo trudil za vzgojo duhovniškega naraščaja. Izredno mnogo Kranjcev je takrat študiralo na jezuitskem kolegiju v Gradcu. Tudi število posvečenih duhovnikov priča, kako je izkušal zadelati velike vrzeli v vrstah svojih duhovnikov. Umrl je l. 1578. in bil pokopan v Gornjem gradu kraj svojih prednikov. Za naslednika je bil imenovan Baltazar Radlic, rodom

iz Višnje gore, tedaj stolni dekan in glasovit cerkven govornik, ki je pa umrl, še preden je bil v škofa posvečen.

Med tem, ko se je v ljubljanski škofiji vsaj redna oblika cerkvene vlade ohranila, dasiravno je bila obnemogla spričo nasilstva luteranskega plemstva, je v akvilejskem delu naših pokrajin zavladala popolna anarhija. Avstrijski vladarji in akvilejski patriarhi so si od zadnje beneške vojske stali sovražno ali vsaj nezaupno nasproti. Poglavarji starodavne mogočne cerkvene države niso mogli pozabiti, da so jim Habsburžani odvzeli zadnji ostanek svetne oblasti, mesto Akvilejo, ki je bilo vir in temelj vse njihove slave. Kaj sta bila v primeri z Akvilejo neznatna kraja Št. Vid in Št. Danijel v Furlaniji, ki sta jim po imenu še bila podložna? Patriarhi so živeli ločeni od svoje stolnice in svojega stolnega kapitlja, niso nikdar stopili v akvilejsko mesto, kjer je bil njih sedež, kako bi še obiskali druge avstrijske kraje, naj jih je še tako nujno klicala pastirska dolžnost. Habsburžani pa so videli v patriarhih le podložnike sovražne beneške republike, ki izrabljajo cerkveno oblast nad avstrijskimi deželami v njeno korist in so z velikim nezaupanjem zasledovali vsako njihovo podjetje. Ta spor je nujno moral imeti žalostne posledice.

To se je videlo takoj ob prvem odločnem nastopu proti luteranstvu l. 1548. Kakor na Kranjskem je sklenil Ferdinand I. tudi na Goriškem vpeljati preiskavo, da se prepriča, kako daleč so že verske novotarije med ljudstvo prodrle. V ta namen je imenoval dva komisarja, Janeza Neusidta, župnika v Biljani in plemiča Bernarda Rabatta. Ta dva naj bi v zvezi s tretjim, ki naj ga določi akvilejski patriarh, pregledala vse samostane in cerkve in o razmerah poročala vladarju. Patriarh Janez Grimani (1546—1592) je naročil svojemu generalnemu vikarju, kotorskemu škofu Luki Bizantiju, naj se brez odloka odpravi na Goriško, preišče cerkvene razmere in tako zadosti pravični in pobožni želji vladarjevi. Avstrijskih komisarjev patriarhovo pismo nič ne omenja. Luka Bizantij se je res podal v Gorico, toda med njim in vladnima komisarjema se je takoj pokazalo nasprotje. Patriarhov vikarij je zahteval, da sam vizitira in tudi sam izda vse potrebne odloke; komisarja naj bi bila navzoča le kot svetovalca in poročevalca. Komisarja pa sta izjavila, da imata od svojega vladarja izrečno naročilo, da kot vizitatorja preiskujeta cerkvene razmere, ne pa le kot priče. Začele so se obravnave, a nobena stranka ni hotela odnehati in patriarhov vikarij se je brez uspeha vrnil v Videm. Ravno tako se je poizkus, doseči vizitacijo na Goriškem, ponesrečil šest let pozneje, ko je Ferdinand vnovič opozoril patriarha na njeno potrebo.

Ob takih razmerah so se med duhovščino in ljudstvom neovirano širile razne razvade in verske zmote. Tu in tam je še kak arhidiakon branil cerkvene pravice in izkušal preprečiti hujše zlo, kakor na pr. novomeški prošt Jurij Graf, dočim so drugi dajali očitno potuho verskim novotarjem. Vse ovire cerkvene vlade dobro osvetljuje neko pismo iz l. 1565., ki ga je naslovil generalni vikarij Jakob Maracco na patriarha Janeza Grimani. V njem pravi: „Niti v Beljaku, niti v drugih krajih nemškega cesarstva, v katerih je večji del vaše škofije, se nam ne izkazuje nobena pokorščina in zato ne moremo izvrševati

cerkvene oblasti niti s tem, da bi tja pošiljali duhovnike, niti z vizitacijo, niti na kak drug način. Prej je bilo edino znamenje naše oblasti v tem, da smo delili svete redove duhovniškim kandidatom, ki so k nam prihajali. Preiskali smo le, če so dobri katoličani, in pri tej priliki jim dali mnogo navodil za službo božjo in blagor ljudstva. Toda nekaj let sem je tudi to jenjalo, ker vsi taki kandidati gredo v Ljubljano, kjer prejmejo brez izjeme redove od ljubljanskega škofa, ki sme vsled posebnega privilegija posvetiti vse, ki k njemu pridejo. Ne samo na Koroškem, tudi na Štajerskem, v Savinjski dolini in na Kranjskem ima vaša prevzvišenost samo ime, ne pa oblast patriarha. Okuženi deželni stanovi pa ščitijo krivoverske predikante, ki pohujšujejo revno preprosto ljudstvo in ne pripuste, da bi mogli obiskati župnije po škofiji, strahovati slabe duhovnike, ali sploh izvrševati svojo dolžnost. Niti župnije v Beljaku, niti nobene druge v nemškem cesarstvu ne podeljuje vaša prevzvišenost ali vaši pooblaščeni služabniki, ker nam je patronstvo vseh že odvzeto. Le nekateri župniki so prišli včasih z listino pokojnega cesarja, nadvojvoda ali drugih oblastnikov k umeščenju. Večji del pa imajo duhovniki župnije brez umeščanja in nobenega sredstva ni, da bi jih prisilili priti sem.“ Odpor proti akvilejski cerkveni oblasti je bil tolik, da so stanovi zažugali vikarju Maraccu z zastrupljenjem, ako pride na Kranjsko. Celo odločni katoličani so odsvetovali vizitacijo, češ, da bode povzročila očiten upor.

Kaj je potem pomagalo, da se je 14. novembra 1565 v Akvileji zbrala škofijska sinoda in sprejela odloke splošnega tridentinskega cerkvenega zbora. V patriarhovem imenu je predsedoval Maracco. Nadvojvoda je poslal kot svoja zastopnika tržaškega škofa Repiča (Rapitius) in goriškega glavarja Vida Dornberškega. Razpravljali so o ženitvi duhovnikov in obhajilu pod obema podobama, sprejeli stroge določbe proti priležništvu in ugrabiteljem cerkvenega premoženja. Toda odloki škofijske sinode so izgubili vso moč, ko je nadvojvoda ugovarjal proti temu, da bi jih tuji podložniki izvrševali v njegovih deželah. Cerkvena reforma je bila zopet za dolgo pokopana.

Ker se nadvojvoda Karol ni mogel sporazumeti s patriarhom o potrebnih sredstvih za izboljšanje cerkvenih razmer, se je obrnil naravnost v Rim in prosil papeža, naj pošlje pripravnega moža, ki bi obiskal samostane, župnije in cerkve in izdal potrebna navodila za duhovščino. Hkrati je predlagal za ta posel možniškega opata, grofa Jerneja Porcia. Papež Pij V. je rad ustregel nadvojvodovi želji in dal opatu nalog, naj vizitira avstrijski del akvilejske patriarhije. Toda nadvojvoda mu je dal navodilo, naj se omeji na grofijo goriško, ker le tukaj, v Gradiški in Trstu je varen. Izven teh mej pa utegne zaradi krivovercev s spremstvom vred priti v smrtno nevarnost.

Porcia je pričel svojo vizitacijo 12. februarja 1570 v Akvileji. Potem je pregledal Furlanijo in Brda, 25. aprila pa je prišel v Gorico, kjer se je mudil cel mesec. Odtod se je podal skozi Vipavsko dolino na Kras in naposled v gore. Vizitator je hodil od cerkve do cerkve, poizvedoval od duhovnikov, od cerkvenih ključarjev, cerkovnikov in drugih oseb o verskem stanju duhovnije, o duhovnikih in njih živ-

ljenju, o vernikih, o cerkvenem premoženju in njega upravi. Porcijeva vizitacija je odkrila veliko propast cerkvene discipline in verskega življenja. Skoraj povsod so bili duhovniki skrivaj ali očitno poročeni. Plemiči so se polastili dohodkov raznih beneficijev in so podeljevali cerkvene službe svojim varovancem, ki so bili več ali manj naklonjeni luteranstvu. Po celem slovenskem ozemlju so bili raztreseni kraji, kjer se omenjajo osebe, ki so zahtevale obhajilo pod obema podobama. To je smatral Porcia za viden znak krivoverstva. Posameznim duhovnikom, ki so se pregrešili zoper cerkvene zapovedi, je naložil cerkvene in denarne kazni. Luteranski duhovniki so bili izobčeni in obsojeni na izgon iz dežele. Proti lajikom postopati ni imel vizitator nobene oblasti.

Tak je bil položaj v goriški deželi. Še slabše se je glasilo, kar je vizitator izvedel od ljudi iz sosednje Kranjske, posebno iz Idrije, kamor se ni upal osebno iti, dasiravno je takrat Idrija pripadala grofiji Goriški. Jasno je bilo, da luteranstvo na Goriškem ni več slučajen pojav, temveč da preko te dežele z vso silo izkuša prodirati v Italijo. Po vizitaciji je šel Porcia v Gradec na dvor nadvojvoda Karola in ga opozarjal na nevarnost, ki preti vsled razširjenja protestantstva ne le katoliški veri, temveč tudi nadvojvodovi oblasti. Važen vzrok razširjanja so po njegovem mnenju luteranske knjige v slovenskem jeziku, ki se razpečavajo po deželi.

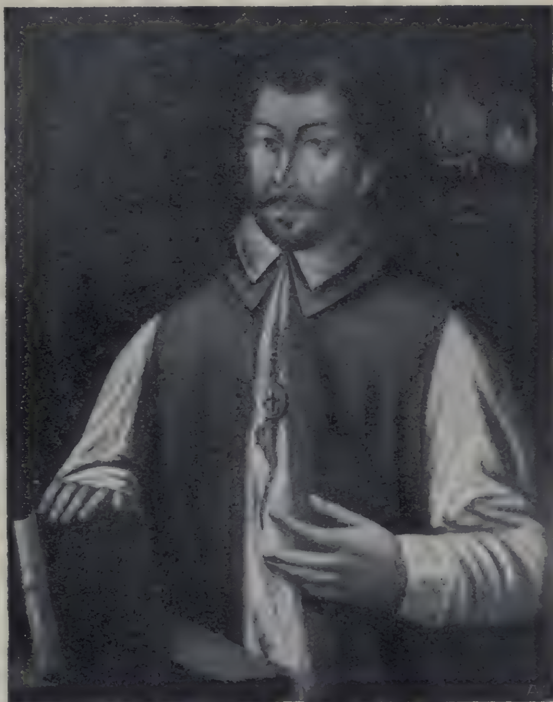
Do odločilnih korakov proti luteranom ni prišlo. Nadvojvoda Karol je imel takrat preveč vezane roke, da bi mogel nastopiti proti mogočnim stanovom. Poslal je sicer l. 1574. škofa Glušiča in prošta Nikolaja Goretto v Gorico, da sporočita plemstvu in meščanstvu njegovo voljo, toda ta opomin je bil brezuspešen. Edino, kar se je doseglo za izboljšanje cerkvenih razmer, je bila ustanovitev arhidiakonata v Gorici (1574), ki je dal duhovščini neko središče in trdno zaslombo. Za prvega arhidiakona je bil imenovan Hieronim Catta, župnik v Št. Petru pri Gorici, katerega je Porcia med duhovniki v deželi najbolj pohvalil. Patriarhu in njegovemu vikarju pa se je celo arhidiakonat zdel odveč, ker sta se bala, da je le neka priprava za popolno odcepitev avstrijskih pokrajin od akvilejske cerkvene oblasti. Catta se s patriarhovim vikarjem ni mogel sporazumeti in se je že leta 1577. odrekel svoji časti. Za njim je postal arhidiakon goriški mestni župnik in poznejši ljubljanski knezoškof Janez Tavčar, ki ima za katoliško cerkveno reformo veliko zaslug.



Cerkvene razmere v solnograški cerkveni provinciji so bile precej enake, kakor južno od Drave. Življenju in delovanju nadškofov Ernesta Bavarskega († 1554) in Mihaela pl. Khuenburga († 1560) ni kaj očitati. Imela sta mnogo dobre volje, da bi ustavila prodirajoče luteranstvo in dvignila disciplino med svojim duhovstvom. Najbolje izpričujejo to pogosti cerkveni zbori, ki so se zbrali v letih 1522—1576 v Solnogradu.

Prvi dve sinodi (1522 in 1537) sta se vršili še pod nadškofom in kardinalom Matejem Langom. Sinodalni zapisniki pričajo o veliki

moralni propalosti vseh stanov. Leta 1537. je predložila duhovščina krške škofije svoje želje in tožbe, katere je prej sklenila na domači škofijski sinodi. Pritoževali so se, da v akvilejski škofiji nastajajo nove sekte in se razširjajo krivoverske knjige, da se hoče pri obhajilu tudi kelih vpeljati, in da se dokazuje, češ, da pri izpovedi ni treba obtožiti se vseh posameznih grehov; duhovščina pa je nemarna in pokvarjena. Iz tega bi sklepali, da je verska novotarija izprva v akvilejskem delu našla ugodnejša tla, kakor severno od Drave, dasiravno se je tu pozneje mnogo močnejše pojavila, ker je imela le med nemškim ljudstvom pravo oporo.



Jurij Graf, prošt novomeški in dolenjski arhidiakon.

Zelo važna sta bila cerkvena zbora l. 1548. in 1549. Razpravljala sta o reformacijskem načrtu cesarja Karola V., ki se je imel predložiti tridentinskemu splošnemu cerkvenemu zboru. Predmet razpravam je bilo med drugim: vsiljevanje župnikov in pridigarjev po svetni gospodi, obhajilo pod obema podobama, izguba na dohodkih raznih beneficijev vsled krivde patronov, ki o pravem času ne predlagajo beneficiata, motenje volitve prelatov po lajikih, predrzna vsiljivost svetne gospode, ki si prisvaja pravico, klerike in menihe nadzirati v cerkvenih zadevah, prodajanje cerkvenih posestev, kratenje duhovskih pravic in svoboščin po lajikih itd. Sinode so se udeležili mnogi slovenski duhovniki n. pr. Antijoh Slamnikar, župnik z Eržnega; Mohor, župnik velikovški; Matija Dular, župnik od Sv. Marjete pri Volšpergu; Krištof Dolenčnik, župnik v Malem Št. Vidu; opat vetrinjski in drugi. Sinodalne odloke so poslali kralju Ferdinandu v potrjenje, a brez uspeha, ker se je skoraj vse plemstvo uprlo in celo kralja prepričalo, da bi se z njimi preveč omejila njegova vladarska oblast. Ferdinand je prepovedal solnograške odloke proglasiti v avstrijskih deželah, in važno reformno podjetje je bilo pokopano.

Ob zadnjem zasedanju tridentinskega cerkvenega zbora v letih 1562. in 1563. so se solnograški sufragani iznova zbrali k pripravljalnemu posvetovanju v starodavni cerkveni metropoli. V imenu metropolita Janeza Jakoba barona Kuen je predsedoval krški škof Urban „Avstrijski“ (der Osterreicher). Obravnavali so reformne predloge cesarja Ferdinanda I. o duhovski ženitvi, obhajilu pod obema podobama in o načinu, kako izboljšati disciplino duhovstva. Odloki te sinode se deloma naslanjajo na tridentinske določbe, deloma jih izpopolnjujejo. Ker so ti štatuti dosegli celo papeževo potrjenje, pozval je nadškof l. 1573. svoje sufragane k novi sinodi, kjer jim je prečital papeževo pismo in naznanil, da bo dal te odloke natisniti in med duhovščino razdeliti, ker so za vso nadškofijo obvezni. Svetna in redovna duhovščina je dobila trajno navodilo, kako ohraniti katoliško vero in zatreti krivoverstvo, le da se določbe vsled vnanjih političnih zaprek še dolgo niso mogle izvršiti.

Ob takih razmerah tudi solnograški sufragani na Koroškem in Štajerskem niso mogli kaj uspešnega storiti.

K r š k i š k o f Anton Salamanca-Hoyos niti duhovniških redov ni imel, ko je leta 1526. prevzel upravo svoje škofije. Še le 14 let pozneje čitamo, da je bil v duhovnika posvečen. Umevno je potem, da se za verski blagor svojih podložnih ni mnogo brigal in je bil le s posvetnimi zadevami zaposlen. Njegov naslednik Ivan VI. iz plemenite bavarske rodovine Schönburg je vladal komaj tri leta (1552—1555). Za njim je zasedel krško škofijsko stolico Urban Sagstetter s priimkom „Avstrijski“ (der Österreicher) (1556—1573), ki je bil dvorni svetnik in dvorni pridigar kralja Ferdinanda, katerega je spremljal na vse deželne in državne zbore. Seveda je ob taki dvorni službi škodo trpela pastirska skrb za domačo škofijo.

O l a v a n t i n s k i h š k o f i h te dobe nam ni mnogo več znanega, kakor le imena. Filip Renner (1546—1555) je vladal lavantinsko škofijo sicer malo manj kot dvajset let, toda o njegovem cerkvenem delovanju vemo le toliko, da je bil l. 1549. navzoč pri sinodi v Solnogradu. Njegov naslednik Martin Rettinger pl. Wispach (1556—1570) je zapustil sloves učenega in pobožnega moža. Udeležil se je tridentinskega cerkvenega zbora in izkušal uveljaviti njegove določbe. Toda uspehe je imel le pri upravi svojega škofijskega premoženja. Dal je nanovo sezidati grad Lavant v Brežah in trdnjavo Twimberg, nakupil in zamenjal mnogo zemljišč. Po njegovi smrti je imenoval solnograški metropolit za lavantinskega škofa Jurija Agrikola, ki je bil preje prošt v Brežah. A že čez dve leti, ko je ta zasedel sekovsko stolico, je škofija osirotela. Agrikola je sicer še obdržal upravo lavantinske škofije „v duhovnih in časnih zadevah“, toda v resnici je bila skozi 12 let brez višjega pastirja, kar je moralo biti tem usodnejše, ker je prav takrat bilo luteranstvo pri nas na višku moči. Bilo je čudno naključje, da sta bila po smrti Jurija Agrikola († 1584) v Solnogradu za izpraznjeni škofijski stolici, lavantinsko in sekovsko, isti dan imenovana dva moža, katerima gre največ zasluge za katoliško reformo in končno zmago nad luteranstvom: J u r i j S t o b e j pl. P a l m b u r g in M a r t i n B r e n n e r.



Izmed vseh cerkvenih ustanov je luteranska agitacija najhuje zadela redovništvo. Pastirovanje po deželi je večjidel ohranilo vsaj svojo staro zunanjo obliko, bogočastje se z malimi izjemami ni izpreminjalo, samostani pa so se popolnoma izpraznili in odpravili, ali pa se je v nje zanesla razuzdanost in posvetnjaštvo v najhujši meri. Splošno propadanje cerkvenega življenja se je moralo na njegovem cvetu, redovništvu, najbolj jasno pokazati.

Najpreje so občutili posledice luteranske agitacije beraški redovi, frančiškani in avguštinci, ker so bili odločni nasprotniki novoverskega gibanja. Njihovi samostani so bili po mestih in trgih, kjer se je lutrovstvo z besedo in pismom najbolj razširjalo. Zato jim je plemstvo in meščanstvo kmalu odreklo vsako podporo in redovnikom ni kazalo drugega, kakor samostane prostovoljno zapustiti, ako niso hoteli biti s silo izgnani, kar se je zgodilo po nekaterih krajih na Koroškem in Štajerskem. Samostan v Kamniku je frančiškanski kapitelj že l. 1536. sklenil zapustiti, „ker krivoverci brate zasledujejo in ker trpe največje pomanjkanje in revščino". V Ljubljani so zavetniki samostana, Turjačani, frančiškanom odtegnili stare ustanove, ki bi jih imeli upravljati njim v korist, meščanstvo pa jim ni več hotelo dajati miloščine. Zato nahajamo v naslednjih desetletjih tu kakor tudi v Novem mestu le po dva ali tri brate, ki so bili čuvarji cerkve in samostana in so za silo vzdrževali katoliško božjo službo. L. 1553. so tudi avguštinci Ljubljano zapustili. Njihov samostan pri cerkvi sv. Jakoba so porabili za špital.

Med tem, ko so frančiškani vsled svoje pravovernosti morali trpeti nasprotovanje in sovraštvo, je našlo novoversko gibanje pri minoritih ugodnejša tla, pa je tudi uničilo redovno življenje in disciplino. V Celju je že l. 1528. minorit Andrej Schuster slekel redovniško haljo, zapustil samostan in v svojih pridigah sramotil Mater božjo in oznanoval Lutrove nauke. Leta 1572. je našel ondi vizitator le gvardijana in dva brata, ki so pa živeli brez redovnih pravil. Samostan je bil star, zanemarjen in se je skoraj hotel razsuti. Cerkev so redovniki razun glavne kapele dali v najem za skladišče. Bila je polna živil in nesnage. V Beljaku se je minoritski samostan skoraj popolnoma izpraznil. Ostal je le gvardijan, ki je potegnil z novoverci, se javno poročil in brez ovire bival s svojo družino v napol podrtem samostanskem poslopju. Vendar se je v cerkvi še opravljala katoliška božja služba. Ko je l. 1572. došel tja vizitator, se čudnega „gvardijana" ni upal pregnati, ker ni imel nikogar postaviti na njegovo mesto. Samostan je bil zadnje znamenje katoliške vere v Beljaku. — V Gorici je bil minoritski samostan popolnoma odvisen od deželnih stanov, ki so potrjevali predstojnike, upravljali cerkveno premoženje in celo določevali sprejem novincev. Ni se čuditi, ako je pod oblastjo protestantske gospode redovniško življenje ginilo. Samostanska vrata so bila noč in dan odprta, ključa ni bilo nikjer; redovniki pa so celo po noči v svetni obleki hodili po mestu.

— Dominikanska samostana v Ptuju in Novem kloštru sta bila le z nekaterimi (4—5) duhovniki zastavljena.

Tudi stari, veliki, benediktinski, cistercijanski in kartuzijanski samostani s svojimi obsežnimi zemljišči in velikim gospodarstvom so trpeli mnogo škode, ko so zavladali novoverski nazori. Sicer niso bili navezani na dobro voljo in podporo prebivalstva kakor beraški redovi, ker so jim lastna posestva prinašala dovolj dohodkov. Vendar so se pod vplivom novih naukov samostanske celice vedno bolj praznile ali pa so redovni bratje v samostanskih poslopjih posvetno in razbrzdano živeli. Turška nevarnost, vojne naklade in zapravljivost posameznih predstojnikov so še pospeševali propast teh velikih gospodarskih ustanov. Marsikje je preostalo le prazno poslopje s svojimi zemljišči, ki je zapadlo svetni vladi, ker so bili brezuspešni vsi poizkusi, obnoviti in poživiti starodavno redovno naselbino.

Ugledna opatija Stična je primeroma dobro prebila hudo reformacijsko krizo. Sicer ni manjkalo opatov, ki so bili naklonjeni luteranstvu, število redovnikov se je skrčilo, disciplina deloma oslabela. Vendar se je samostan prav kmalu opomogel in iz njega samega so izšli možje, ki so zastavili svoje moči za katoliško cerkveno reformo na Kranjskem. Opat Lovrenc Rainer (1580—1603) se po pravici prišteva med najvplivnejše katoliške reformatorje svoje dobe. Mnogo hujše rane sta vsekala turška sila in luteransko gibanje posestrimi stiške opatije v Kostanjevici, kjer je samostansko poslopje večkrat stalo prazno in je bilo treba predstojnike vedno dobivati od drugod. Opatu Lenartu Hofsteterju (1563—1580) so očitali, da se ne drži katoliških obredov, da je redovne župnije oddal lutrovskim predikantom in sam razuzdano živi. Ko je zaradi tega imel biti odstavljen, je oropal kostanjeviško opatijo in z nagrabljenimi dragocenostmi zbežal v Novo mesto. Zaman so bili vsi poizkusi, da bi samostan vsaj en del ugrabljenega premoženja dobil nazaj. Nič boljši ni bilo pod njegovimi nasledniki. Opati niso bili niti potrjeni, so pripuščali vsakega duhovnika k pastirovanju in lahkomiselno zapravljali samostansko premoženje.

Enake slike gmotne in duševne propalosti nam nudijo koroški samostani v Podkloštru, Dobrlivasi in Vetrinju.

Starodavna Koceljeva ustanova v Dobrlivasi je bila skozi ves srednji vek duhovno središče za Koroško južno od Drave. Samostan je imel vtelešenih 12 župnij in dva druga beneficija. Dohodki od zemljišč so vzlic žalostnim gospodarskim razmeram znašali okoli 4000 goldinarjev, kar je bilo za tedanje čase visoka svota. Redovniki so bili avguštinski kanoniki; po trije ali štirje so s proštom in dekanom živeli v samostanu, drugi oskrbovali župnije. Poročila nam pripovedujejo, da je v drugi polovici 16. stoletja samostan prišel na rob propada. Predstojniki so s premoženjem zapravljivo ravnali, marsikatere je bilo treba odstaviti, drugi niso našli priznanja in pokorščine pri podložnih redovnikih. Prišlo je do razprtij in očitne upornosti. Nadvojvoda Karol je poveril slednjič upravo samostanskega premoženja ljubljanskemu škofu Janezu Tavčarju in ga hotel porabiti

za dotacijo nove škofije, ki bi se imela ustanoviti v Velikovcu. Vendar se načrt ni izvršil.

Strogi in molčeči kartuzijani, ki so imeli pri nas štiri velike in cvetoče naselbine, so ohranili do 16. stoletja svojo prvotno vnemo in uživali velik ugled. Toda reformacijski viharji so jih vzajemno s turško silo skoraj popolnoma iztrebili, ostala so le prazna samostanska poslopja in njih posestva, ki jih je avstrijska vlada porabila za druge namene.

V najstarejši izmed slovenskih kartuzij, v Žičah, je redovno življenje tri desetletja (1564—1595) popolnoma prenehalo. Že l. 1526. je prior Peter postal luteran in jo potegnil v daljni svet. Prior Blaž je slabo gospodaril, še hujše pa prior Stummel, katerega so morali odstaviti in zapreti. Nekateri so posnemali Lutra in se oženili. Vendar se je tudi v zanemarjenem in propadlem samostanu našel marsikak plemenit značaj. Odpadlemu priorju Petru je sledil mučenik Andrej, katerega so Turki ujeli, ko so l. 1529., pustošili okoli Dunaja. Ker ni hotel zatajiti svoje vere, so ga trpinčili, in red ga je vpisal med mučenike. Naslednik zapravljivega Stummela pa je bil laški prior Hugon, ki je še l. 1569, ko so se že bili razšli vsi drugi kartuzijani, vstajal zvesto o polnoči in opravljal duhovne ure, kakor da je navzoč ves redovniški zbor. Nezdravim razmeram v žički kartuziji je napravil konec nadvojvoda Karol, ki je l. 1564. odvzel menihom pravico razpolagati s samostanskim premoženjem in je za upravitelja imenoval papeškega nuncija Delfina. Redovna naselbina je s tem prenehala, v cerkvi so vzdrževali še nekaj časa božjo službo tuji duhovniki, posestva pa upravljali svetni oskrbniki. Samostanu je pretil popolen pogin. Ko ga je l. 1589. prišel obiskat runski opat Jurij Freiseysen, je poročal nadvojvodu Karolu: „Duhovnika ni tukaj nobenega. Služba božja je le vsakih štirinajst dni in sicer na delavnik. Vinogradi so v neredu, denarja ni nič. Samostan se bo porušil.“ Vendar kartuzijanski red na svojo hčerko ni pozabil in vse poizkusil, da žičko kartuzijo zopet obnovi. Posrečilo se mu je l. 1593. zapuščeni samostan zopet naseliti z redovniki, ki pa izprva niso imeli pravega reda, ker jim je manjkalo predstojnika. Še le pod priorjem Vianom Granvellijem (1595—1623) je zopet napočila doba mirnega razvoja.

Med tem, ko se je posrečilo Žiče vsaj po mnogih trudih prvotnemu namenu ohraniti, je bil Jurklošter za vedno kartuzijanskemu redu izgubljen. Ohranjene listine nam tudi tu poročajo o slabem gospodarstvu, pogostem menjavanju predstojnikov, o velikih vojnih nakladah in hudih vnanjih nadlogah. Ko ni bilo več dobiti domačega redovniškega naraščaja, so hoteli pomagati propadajoči redovni naselbini s sprejemanjem tujih redovnikov in odprli samostanska vrata mnogim ljudem dvomljivega značaja, ki so tu le v sili iskali pribežališča, z razuzdanim življenjem še povečali nered in povzročili popolen propad. Nadvojvoda Karol je tedaj l. 1564. Jurklošter izročil nunciju Cahariju Delfinu v upravo, ki ga je zopet Inocenciju Moškonu dal v najem. V samostanu ni bilo nobenega redovnika več, temveč le dva kaplana, ki sta opravljala včasih sv. mašo. Posestva in poslopja so bila skrajno zanemarjena. Leta 1573. je vdrla truma

upornih kmetov pod vodstvom Ilije Gregoriča v samostan in se v njem gostila z vsem, kar je mogla zaseči. Kartuzijanski red se je sicer mnogo prizadeval, da bi dobil Jurkloštег nazaj, vendar je bil trud brezuspešen. L. 1591. je nadvojvoda Ernest podaril samostan jezuitskemu redu za vzdrževanje duhovskega semenišča v Gradcu, v čigar posesti je ostal do l. 1773., ko je bil red odpravljen.

Slično usodo, kakor obe štajerski kartuziji, sta imeli kranjski naselbini v Bistri in Pleterjah.

V Bistri se je pojavil razdirajoči vpliv luteranstva zlasti pod priorjem Gregorjem (1552—1564), ki je bil v zvezi z ljubljanskimi protestanti in je podpiral Trubarjevo književno podjetje. L. 1564. je sam prestopil k luteranom in bil od svoje službe odstavljen. Gregor je samostansko premoženje lahkomiselno zapravljal in zapustil mnogo dolgov. Samostan je polagoma razpadal, starejši menihi so izumrli, samostanska šola je prenehala, naraščaja ni bilo več. Več desetletij je bival v Bistri poleg priorja le še en redovnik ali kapelan. Celo meniške celice, zapuščene od stanovalcev, so razpadale. Nadvojvoda Karol je nameraval dohodke bistriškega samostana porabiti za vzdrževanje nove škofije, ki se je imela v Gorici ustanoviti. Toda načrt se ni izvršil. Vendar je nadvojvoda odstavil redovnega upravitelja Primoža Jobsta in dal samostanska posestva v najem. Kakor drugod, v Pleterjah, Velesovem, Mekinjah, so se znali luterani tudi tu polastiti samostanskega gospodarstva. Upravitelj Bistre je postal Janez Hofmann, posestnik in oštir na Vrhniki, protestant po mišljenju in hud nasprotnik katoličanov. L. 1592. se je posrečilo kartuzijanskemu redu svoj samostan dobiti zopet nazaj. Prior Primož Jobst (1592—1597) se je z vso vnemo lotil dela, da obnovi staro naselbino. Doživel je veselje, da so se v zapuščenih prostorih bistriške kartuzije zopet naselili njegovi redovni bratje in da je vzklilo ondi novo življenje.

Kartuzijanska naselbina v Pleterjah ni tako srečno prebila hude čase. Njo so uničili pred vsem turški navali. Ker je bila izpostavljena vednim sovražnim napadom, zato se red za njo ni tako potegoval, kakor za Žiče in Bistro. Sam redovni komisar Franc Quintana je dal samostanska posestva za šest let v najem protestantu Karolu Jurišiču. Nadvojvoda Ferdinand je slednjič l. 1595. določil, da naj se dohodki pleterske kartuzije porabijo za dotacijo novega jezuitskega kolegija v Ljubljani. Dve kartuzijanski naselbini, Jurklošter in Pleterje, sta v reformacijski dobi izginili s površja.

Manj kakor moški samostani so primeroma trpele ženske redovne naselbine. Sicer tudi tukaj disciplina ni bila brez graje, vendar se je splošno redovno življenje vzdržalo in so se napake z lahkoto zopet odpravile. Klarisinje v Škofji Loki in dominikanke v Velesovem so tudi ob času najhujše luteranske agitacije štele po pet do deset redovnic in vzdrževale vzgojni zavod za plemiške hčere. V Mekinjah so imeli velik vpliv na samostansko upravo bližnji luteranski plemiči Gallenbergi, ki so mu bili ustanovitelji in varuhi (patroni). Kmalu so se pojavile usodne posledice, ker so si Gallenbergi prilaščevali svojevoljno samostansko premoženje in zanesli lutrovsko propagando med mekinjske redovnice. Prednica Suzana

Oberburger (1583—1593) je bila obtožena, da zapravlja samostanski denar, da ž njim podpira svoje luteranske sorodnike, da čita in prepisuje krivoverske knjige. Zlasti pa so ji šteli v zlo, da se je v sporazumu z njo njen sorodnik Jakob Gallenberg polastil skoraj vsega samostanskega premoženja in po svoje z njim gospodaril. Bila je skrajna nevarnost, da preide samostan popolnoma v posvetne roke. Zato je akvilejski patriarh opatinjo Suzano odstavil in ji dal za naslednico Jedert Radovič, ki pa ni bila dosti boljša od prve. Še le v začetku 17. stoletja so se redovne razmere obrnile na bolje.

Največji nered se je vgnjezdil v bogatem samostanu Studenicah pri Poljčanah na Štajerskem. Že o prednici Barbari Panxer (1563) so se čule tožbe, da razuzdano živi in da se tudi druge nune ne drže redovne discipline. Sam akvilejski patriarh je predlagal cesarju Ferdinandu, naj se samostanski dohodki (15.000 gld.) porabijo za dotacijo jezuitskega kolegija, ki naj se ustanovi na mestu nunskega samostana. Načrt se ni izvršil in nered je trajal naprej. Pod priorko Uršulo Zeirer se je skoraj ves konvent s podrejenimi župnijami vred poluteranil. Dve prednici je bilo zaporedoma treba odstraniti in zapreti. Nadvojvoda Karol je hotel iznova samostan zatreti in dohodke porabiti za graški jezuitski kolegij. Toda akvilejski cerkveni oblastniki so se zdaj trdovratno upirali nadvojvodovi nameri. Dominikanke so ostale v Studenicah in že l. 1593. je mogel akvilejski patriarh Frančišek Barbaro poročati papežu Klemenu VIII., da vladata pri njih vzoren red in najvzglednejša pokorščina.

Enake žalostne slike razbrzdanosti in nepokorščine nam razgrinjajo poročila o nunskem samostanu v Marenbergu.

Še le po treh ali štirih desetletjih hudega propada, se je dvignilo redovništvo zopet k novemu življenju.

* * *

Ni se čuditi, ako se je ob splošnem razsulu cerkvene oblasti in cerkvenega reda tudi med prostim ljudstvom pojavila velika verska zmešnjava in so zavladale med njim razne zablode, ki jih moramo sicer obsojati, ki pa vendar jasno pričajo, da se ljudstvu ni mogel priljubiti suhoparni protestantizem in se je raje drugod iskalo svoje verske utehe. Med te zablode štejemo „mučenike“ (die Marterer), „štiftarje“ ali zamaknjence, ki so pol stoletja med ljudstvom imeli veliko zaslombo, tako da je pod njihovim vplivom narastlo močno ljudsko gibanje, ki je obsegalo skoraj vse slovenske dežele.

Že Trubar poroča l. 1562. v nekem predgovoru h glagolskemu prevodu Novega Testamenta o čudnih ljudeh, ki so se ob belem dnevu vpričo ljudi vrgli na tla, kakor da bi imeli božjast, se tresli in zvijali in ko so se zavedli, pravili, da se jim je prikazala Devica Marija ali kak svetnik, ki jih je vrgel na tla, z njimi govoril in jim ukazal na bližnji gori, v tej ali oni dolini ali v gozdu postaviti cerkev in tjekaj romati. Ako bi tega ne storili, jim hoče Marija, svetnik ali svetnica vse polje in vinograde s točo pokončati in tako kugo poslati nad ljudi in živino, da niti tretji del ne bode pri življenju ostal.

Ob Trubarjevem času so bili opisani prizori še posamezni pojavi, par desetletij pozneje pa so kar cele trume pričele z mučenjem, bičanjem in zamaknjenostjo kazati svojo pobožnost in hotele na ta način odvrniti mnogotere božje kazni, ki so jih zadele. Celih slojev ljudstva se je polastilo neko bolestno razpoloženje, ki si je iskalo duška v teh izrednih, čudnih pojavih. To gibanje se je pričelo na Tolminskem in se od tod razširilo preko Notranjskega in Gorenjskega na Štajersko in Koroško. O prvih početkih poroča akvilejski pomožni škof Pavel Bizancij, ki je l. 1583. sam obiskal Tolminsko, sledeče:

„Ko sem bil na vizitaciji v Kanalu, so mi pravili, da sta v Št. Mavru* dve „prerokinji“, ki sta videli v zraku neko svetlobo in slišali glas, ki je naznanjal, da je v bližini neka cerkev pod zemljo, ki jo je treba zopet sezidati .... Ko sem izvedel to novico, se napotim proti Št. Mavru in obiskavši cerkev sem ukazal, naj pripeljejo pred mene oni ženski in moža ene izmed njih, ki je bil tudi „prerok“. Izpraševal sem jih posamič in sem našel, da si vsi trije nasprotujejo. Ena je rekla, da vidi svetlobo v zraku, druga, da se ji prikaže v cerkvi sv. Mavra, „prerok“ pa ni vedel, kaj bi rekel. Nato sem prav na tihem hotel preiskati tisti kraj, da se prepričam, kaj je na govorici. Videl sem zidovje, ki se je našlo pod zemljo in ki ne more biti drugega kot ostanki cerkve, kajti razločno se je opazila rakev in v njej kosti mrtvecev. Poleg tega zidovja sem videl leseno kapelo, ki jo je ljudstvo napravilo. Zelo žele, da bi se tam zidala cerkev. Ker sem hotel priti stvari do dna, sem se vrnil v Št. Maver, kjer sem zaslišal deset najstarejših ljudi in jih vprašal, če so slišali od svojih prednikov, da je bila kdaj cerkev v tem kraju. Odgovorili so mi, da so slišali od svojih pradedov in se ve za gotovo, da je bil tamkaj v starih časih gradič s cerkvico sv. Lucije, kjer je izvirala neka voda, ki je ozdravila bolne na očeh. Niso nehali me pregovarjati, naj pustim, da se mašuje v novi leseni cerkvi. Zdi se mi, da hočejo to zaradi tega, da bi se tu napravila neka kramarska lopa za nabiranje denarjev in drugega blaga. Pravijo, da se je nabrala že precejšnja svota, za katero bode treba poskrbeti, da ne izgine v zrak, kakor je izginila tista svetloba, ki je ni več videti. Pričela pa se je še druga prevara. Omenjeni prerokinji sta namreč takrat, ko sta obiskovali ono cerkev, pričeli zavijati oči, roke in delati druga čudna znamenja, kakor jih delajo božjastniki ali obsedenci, dasiravno pravita, da ju duh božji tako zvija. In družba teh dveh prerokinj je tako narastla, da je sedaj že več kakor dvesto oseb obojega spola, ki se zvijajo in delajo znamenja, nekateri bolj, nekateri manj, kakršen je demonski vpliv ali bolje rečeno goljufija, ki jih žene. Znabiti je to goljufija, ker sem že rekel, da znašajo k tej cerkvi denar, živali in blago vsake vrste. Vse te stvari pridejo v roke nekega trgovca, domačina in skopuha, ki jih prodaja in ž njimi dela kar se mu zdi. Na onem kraju se zdaj zbira ljudstvo iz vseh krajev bližnjih in daljnih ... Pisal sem deželnemu glavarju v Gorico, mu sporočil vse

---

* Hribec sv. Mavra (Mirišče) je pri sv. Luciji blizu Tolmina, kjer so našli mnogo prazgodovinskih izkopin.

posameznosti in razodel željo, naj stori konec tem prikaznim. Odgovoril mi je, da je najboljše sredstvo, ukleniti štiri može in štiri žene, voditelje te družbe in jih vreči v ječo, da se z vso strogostjo proti njim postopa.“

Iz tega poročila lahko povzamemo značilna znamenja te verske zablode: zamaknjenost združena s krčevitim zvijanjem telesa, mučenje samega sebe in neka želja zidati cerkve in kapele, da se s tem odvrnejo božje kazni. Od tod ime „štiftarji“ ali skakači. Sila, s katero sta nastopile cerkvena in svetna oblast, vendar ni mogla zatreti nove sekte. Leto pozneje so se zopet prikazali čudni zamaknjenci pri sv. Luciji poleg Tolmina. Prebačenski župnik Noctua (Sova) piše o njih:

„Ljudje obojega spola tekajo sem in tja, letajo po vaseh od cerkve do cerkve in se vedo kakor obsedeni ali brezumni. Delali so se, kakor da bi jih sv. Duh navdihnil, tresli se po vsem životu, delali se boječe in plašljive, tolkli so močno z rokami in se valjali okoli cerkve, nekateri po trebuhu, drugi po hrbtu. Ti skakači so bili vsi svetnega stanu in so z besedami in dejanjem napadali duhovnike. Proti njim so v Ljubljani pričeli kriminalno preiskavo.“

Tu že vidimo, da je gibanje dobilo neko smer, ki je bila cerkvi in duhovstvu sovražna, a se je čudovito hitro razširjala.

V Planini na Notranjskem je bila voditeljica neka Maruša, hči Andreja Pogerlica in žena Lenarta Meduda. Ta je pravila ljudem, da se ji je ob belem dnevu prikazal Kristus in ji ukazal, naj postane „štiftarca“ in naj na gori Singerle (sedaj Planinski gori) sezida cerkev. „Konec sveta je prišel in krivi preroki so vstali. Marija bode rešila svet pogube. Za pokoro pa se je treba mučiti. Vsak, kdor pride na Planinsko goro, se mora mučiti.“ Kmalu je imela na gori veliko trumo okoli sebe, ki je hotela postaviti Materi božji cerkev. — Misel zidati cerkev, ni imela nič napačnega na sebi, toda nova sekta je kmalu s tem prekoračila prave meje, da je hotela imeti svoje lastne cerkve in svojo božjo službo, pri kateri je bil bistven del metanje in zamaknjenost. Nič ni pomagalo, da so „štiftarco“ vrgli v ječo in zaprli cerkev na gori, gibanje se je kmalu razširilo daleč na okoli. V Ribnici se je zbralo okoli 600 mož in ženâ in proti volji župnikovi romalo na Planinsko goro. Tisočera množica se je zbrala okoli zaprte cerkve, vdrla vrata in se pričela „mučiti“. V Preddvoru in Polhovem Gradcu je čudna bolezen ljudi bliskoma prevzela. Hlapci in dekle so zapustili svoje službe, sinovi in hčere svoje stariše, da se pridružijo zamaknjencem. Po raznih cerkvah se zdaj prično pojavljati „mučeniške“ trume. V župni cerkvi na Igu se je metalo okoli tisoč oseb, enako v Osilnici, Ortneku in Stari Vrhniki, kjer so jim cerkovniki in drugi svetni ljudje pridigovali. Na ukaz gosposke je bila „štiftarska“ cerkev na Planinski gori požgana in vse cerkvene posode jim odvzete. Nadvojvoda Karol je celo zapovedal vse lesene kapele in cerkve „štiftarjev“ požgati, njih same pa kaznovati. Toda ljudje so poslali v Gradec posebno odposlanstvo in se pritožili pri nadvojvodu, češ, da stavijo cerkve v čast božjo po predpisih rimsko-katoliške cerkve in tudi njihovo krčevito zvijanje ni nikaka goljufija, temveč neka tuja bolezen, ki jo Bog pošilja.

Posebno oduren značaj je dobilo bolestno-blazno gibanje na Gorenjskem, kjer se je neki Jerom Stopistran izdajal za „sinu božjega“ in našel mnogo privržencev. Andrej Nastran, oskrbnik gospostva Belapeč, je zaprl okoli 30 njegovih učencev, ki so se zbirali po noči v raznih hišah. Dne 13. decembra 1584, ko je bil oskrbnik odsoten, so zamaknjenci iz Koroške Bele povabili svoje somišljenike z Jesenic in Hrušice, se zbrali v veliko procesijo in šli z gorečimi svečami skozi vas v cerkev, kjer so počeli največje razuzdanosti. Jerom Stopistran je stopil na prižnico, zapored odlagal posamezne kose svoje obleke in pri vsakem vprašal: „Čegavo je to?“ — na kar mu je ljudstvo odgovorilo: „Tu je nashiga milostiuiga Jezusa.“ V cerkvi so napravili v enem kotu paradiž, v drugem pa pekel iz samih cunj. Ko je slučajno zašel nek črn kozel med to zamaknjeno družbo, ga je zbrano ljudstvo imelo za vražjo prikazen, ki jo je Stopistran pričel takoj zagovarjati in rotiti. Gotovo je bil ta voditelj lahkoverne družbe bolestno razpoložen človek, ker čitamo o njem, da je hodil po strehah in se izdajal za Jezusa. V Ljubljani so ga vrgli v ječo, kjer so mu od mraza odpadli prsti na rokah in nogah, da je žalostno poginil.

L. 1584. pomenja višek skakaške sekte na Kranjskem. Nekoliko pozneje je na novo oživela v Moravčah in na Štajerskem. Prvikrat se omenjajo moravški zamaknjenci l. 1602. Na čelu sta jim bila dva preprosta kovača Gašper Goleš in njegov sin Luka. Vendar ime očeta Gašperja kmalu popolnoma izgine in mladi Luka, tedaj okoli dvajset let star, je bil neomejeni voditelj lahkovernega ljudstva, ki se je zbiralo okoli njega. Pričel je ljudi odvračati od katoliške božje službe in na nekem skednju prirejati ponočne shode, kjer se je delal zamaknjenega, čudno zvijal s telesom in se metal po tleh. „Metanje“ se ga je lotilo navadno ob sobotah in na predvečer velikih praznikov, kadar je bilo gorko, lepo vreme in je prišlo veliko ljudstva od blizu in daleč. Trajalo pa je celo noč do drugega dne opoldne. Pravil je ljudem, da vidi sv. Duha v podobi bliščečega goloba in Kristusa v podobi malega dečka s perutnicami v velikem sijaju, oblečenega v belo obleko s štolo okoli vratu. Ta dva zahtevata, da mora blizu svojega zemljišča na nekem griču sezidati cerkev sv. Barbare s petimi oltarji, kjer se bodo godili čudeži, slepci izpregledovali in ozdravljale še druge bolezni. Ljudstvo se je dalo zapeljati in kmalu je bil pri zamaknjenem kovaču vsako soboto velik shod. Zbirali so denar, da bi sezidali cerkev, a poleg tega so se godile hude razuzdanosti. Ker je „prerok“ Luka napadal duhovnike in moravškega župnika Janeza Vutaliča imenoval zapeljivca, ga je ta dal v ječo vreči. Na ukaz nadvojvoda Ferdinanda je bil izpuščen iz ječe; ker pa le ni jenjal od svojega početja, ga je kranjski vicedom še isto leto s tovariši vred iznova zaprl. Vsa ta sredstva so bila zaman. Komaj je bil kovač Luka iz ječe, je že iznova pričel uganjati svoje prevare. L. 1607. so mu v Ljubljani napravili reden proces. V ječi je na tezalnici slednjič priznal, da je vse skupaj prevara, ki si jo je izmislil le v ta namen, da se sezida cerkev sv. Barbare. Za kazen je bil obsojen na galejo. Slična obsodba je že preje zadela mnoge pre-

krščevalce po Kranjskem, katere je cesar Ferdinand navadno pošiljal v Trst, da so služili za veslače na vojnih ladjah. Toda že na potu se je posrečilo jetniku ubežati. Vrnil se je v Moravče, kjer je zopet pričel s svojim zamaknjenjem zapeljevati ljudi. Kaj se je končno z njim zgodilo, ni znano. Čuditi se je njegovi drznosti in trdovratnosti, s katero je kljuboval skoraj deset let duhovski in svetni oblasti. Menda jo je moral končno vendar le plačati s smrtjo.

Precej ob istem času kakor v Moravče, so se zatrosile skakaške sanjarije na Štajersko. Njih glavno mesto je bilo pri Sv. Lenartu v Slovenskih goricah, kjer so cerkveno oblast leta in leta nadlegovali, naj jim dovoli zidati cerkev božjega groba. Leta 1611. so se obrnili celo na papeža Pavla V. Ljudje so si vbili v glavo, da bodo angeli prenesli božji grob iz Jeruzalema k Sv. Lenartu in ga tako rešili iz oblasti nevernikov. Ako pa ne zidajo cerkve, pridejo velike nesreče in bo konec sveta. Shajali so se zlasti ob večerih na mlade sobote, zbijali različne burke, skakali, se čudno zvijali, imeli razne prikazni in prerokovali, zraven pa uganjali gnusne razuzdanosti. Vkljub strogim prepovedim so že l. 1599. postavili leseno kapelo v Radehovi blizu Sv. Lenarta, na mestu, kjer je nekdaj stal grad. Razširili so se po župniji Sv. Benedikta in Sv. Petra; neko skakaško shajališče je bilo tudi blizu vasi Ruperče, kjer je še sedaj v samotni dolinici osamljen holmec, ki ga ljudstvo imenuje „prka-fara“; z enakim imenom označujejo tudi kraj v Radehovi, kjer je nekdaj stala skakaška kapela. Druga shajališča skakačev so bila na Visokem bregu pri Lučanah (sedaj Sv. Duh na Ostrem vrhu), pri Saboti, na Plaču blizu Svečine in blizu Spodnje Polskave. Sekovski škof Martin Brenner, ki je imel s temi ljudmi mnogo opraviti, jih označuje na sledeči način: „Težnje in hrepenenje na gorah in v gozdnih samotah staviti cerkve, izvira le od potepuhov, ogljarjev in popolnoma surovih ljudi, ki so vdani lenobi in razuzdanemu življenju, ki ničesar nimajo in si po nepoštenih potih iščejo zaslužka. Zločinci, sanjači, obsedenci, goljufi in lenuhi, ki so zreli za galejo, si na gorah, v gozdovih ali v dolinah med grmovjem izbirajo pripravne kraje, jih očistijo grmovja in ljudstvo tja zvabijo, češ, da se gode čudeži. Tako je napravil neki krojač v Lučanah, ki je na skali bližnje gore postavil ograjo in na njej pritrdil prižgane sveče, potem pa poklical ljudi, jim pravil, da so se prikazale čudežne luči in jim prigovarjal, naj tam cerkev postavijo.“

Reformacijske komisije so skakaške kapele razdrle in požgale, vendar so jih tu in tam zopet postavili. Sekta je životarila še do l. 1622., ko je cesar Ferdinand izdal strog ukaz, da se mora šentlenartska kapela podreti, vsi skakači pa poloviti.

Kako naj presojamo to čudno prikazen?

Protestanti so skakače podpirali, ker so nasprotovali duhovnikom in cerkveni oblasti in jih štejejo za svoje, toda po krivici. V ciljih in počenjanju teh sanjačev ne opažamo ničesar, kar bi se strinjalo z nauki protestantov. Strast, zidati cerkve in kapele v čast Matere božje ali svetnikov, njih prenapeto češčenje, nebeške prikazni, ki so jih hoteli imeti, huda pokorila za odvrnitev božje jeze, vse to nasprotuje protestantskim načelom. Pač pa v njih zasledimo poteze

srednjeveških bogomilov in bičarjev, ki so se skozi stoletja ohranile med ljudstvom in pojave neke duševne bolezni, ki je bila posledica tedanje splošne razdraženosti in nenravnega življenja. Zgodovina nas uči, da so slični pojavi spremljali velika verska in socialna gibanja vseh časov. Ni se čuditi, ako jih opazujemo tudi po naših deželah v 16. stoletju. Strašna kuga je skoraj vsako desetletje morila po naših krajih in onemoglemu ljudstvu je bila edina obramba proti njej zaupanje v božjo pomoč. K tej nadlogi so prišli še napadi Turkov, nesrečne vojske proti njim, kmečki upori in druge nadloge. Luteranska agitacija pa je zanesla versko zmedo v deželo. Stoletne navade so se teptale in rušile. Kar je bilo ljudstvu nedotakljivo in sveto, se je napadalo in grdilo. Katoliško duhovstvo, ki bi imelo ljudstvo voditi, mu kazati smer in pravec, je izgubilo veljavo in vpliv. Zato vidimo, da nastane med zbeganim ljudstvom neko bolestno razpoloženje in si samo išče izhoda iz verske zmede s snovanjem neke sekte, v kateri se jasno izraža težnja: ohraniti svoje stare verske navade. „Krivi preroki so vstali, konec sveta je prišel," ta klic ima silovit vpliv na ljudske mase po Kranjskem in jih dvigne k obupni obrambi. Zato moramo naše „štiftarje", „skakače" in „zamaknjence" sicer obsojati kot versko zablodo, pa hkrati ta pojav upoštevati kot odpor preprostega ljudstva proti razdirajočemu protestantstvu.

* * *

Gorenji opis nam kaže cerkvene razmere naših dežel v drugi polovici 16. stoletja v zelo temni luči. Ako združimo vse posamezne pojave verskega življenja med duhovstvom, redovništvom in ljudstvom v celotno sliko, moramo reči, da je protestantska propaganda kakor povsod drugod, tako tudi v naših deželah povzročila veliko propadanje cerkvene discipline in hudo versko zmedo. Kdor upošteva označene razmere: onemoglost cerkvene oblasti, nasilstvo lutrovskih stanov in njih neomejeno gospodarstvo, se temu ne more čuditi. Tudi tisti del prebivalstva, ki ni bil očitno odpadel, je bil oslabljen in razdejan. Dasiravno so bile marsikatere napake in razvade v cerkvi že ob pričetku protestantskega gibanja, vendar se je pod njegovim razdirajočim vplivom nravna in verska propalost poglobljevala in širila od leta do leta. Zato si je morala katoliška reforma zastaviti dvojni cilj: zlomiti nasilstvo deželnih stanov in delovati za versko-nravni preporod duhovstva in ljudstva. Prvo so izvršili avstrijski vladarji, drugo pa odlični cerkveni možje.





Grad v Radgoni.

11. Razširjanje luteranstva v posameznih pokrajinah.

Kakor hudournik je preplavila Lutrova verska novotarija slovenske dežele, ne da bi našla odločnega odpora niti pri cerkvenih niti pri državnih oblastnikih. Stoletne nerednosti, razvade in napake so se zdaj bridko maščevale. Plemstvo in meščanstvo, ki sta imela v rokah vso politično moč, ves socialni ugled in vpliv, sta se skoraj popolnoma postavila na stran novih bojevnikov zoper katoliško cerkev in izrabila svoje sile v prospeh lutrovstva. Le vladarji iz habsburške hiše so ostali zvesti katoliškim tradicijam in v težavnih časih izkušali rešiti, kar je bilo mogoče. Pričakovati je bilo, da se bode ob takih razmerah luteranstvo tudi med slovenskim kmečkim ljudstvom, ki je bilo do cela odvisno od graščakov, hitro razširilo in ukoreninilo, tembolj ker ni manjkalo vztrajne protestantske agitacije z besedo in tiskom. Vendar je našel „čisti evangelij“ med preprostim narodom primeroma malo privržencev. Ako izvzamemo nekatere pokrajine na Ogrskem in Koroškem, se ni luteranstvo nikjer med Slovenci trajno udomačilo. Po župnijah, kjer so plemiški patroni vrinili lutrovske predikante, so ljudje raje hodili v sosednje katoliške cerkve prejemat svete zakramente, kakor da bi imeli posla s predikanti, ki so jih graščaki nastavljali. Ljudstvu se ni moglo omiliti suhoparno bogočastje luteranov, ki niso poznali drugega kakor pridigo in čitanje sv. pisma, med tem

ko so jim bili tisočletni častitljivi verski obredi v spotiko in zasmeh. Razširjanje luteranstva je oviralo tudi socialno nasprotje med graščaki in kmeti, ki se je za časa velikega hrvatsko-slovenskega kmečkega upora še posebno poostrilo. Kmet, ki se je bojeval proti gospodi za „staro pravdo", ni bil dovzeten za „čisti evangelij" grajskih predikantov, tem manj, ker je izprevidel, da se z novo vero okoriščajo le njegovi nasprotniki. Splošno tudi opažamo, da je luteranstvo nastopilo s tem večjo silo, čim bolj so bili kraji prežeti z nemškim življem; ob severni jezikovni meji se pojavlja najbolj njegova moč in vedno bolj pojenjuje proti jugu. Le v Beli krajini in sosednjih hrvaških krajih je imela protestantska agitacija izrazito naroden značaj, povsod drugod nastopa pod vplivom in okriljem nemške gospode in služi večjidel njenim koristim.

V naslednjem zgodovinskem pregledu hočemo pričeti z razširjanjem protestantstva po Slovenjem Štajerju in med sosednjimi prekmurskimi Slovenci, potem pa zapored slikati njegov razvoj po drugih slovenskih deželah.

Luteranstvo na Spodnjem Štajerskem.

Na severovzhodni jezikovni meji je bila najmočnejša protestantska postojanka v Radgoni. Dasiravno je bilo mesto neposredno podložno deželnemu vladarju, vendar je kljubovalo vsem vladnim naredbam. Meščani so se zanašali na svoje močno zidovje in na pomoč bližnjih ogrskih vstašev. Razvoj protestantizma ima čisto nemški pečat. Zanesen je bil že zgodaj neposredno iz Nemčije, ker čitamo l. 1541. o nekem virtemberškem duhovniku v Radgoni, ki je bil Lutrov privrženec in ga je hotela plemiška gospoda dobiti v Gradec. Mestni svet je bil kmalu popolnoma lutrovski in je izročil mestno župnijo predikantu Abrahamu Hombergerju. Po njegovi smrti (1570) se je sicer posrečilo sekovskemu škofu s pomočjo nadvojvoda Karola dobiti župnijsko cerkev nazaj, toda meščani so se ogibali katoliškega kulta in katoliške župnike tako strastno zasledovali, da jih je moralo osem tekom enega leta mesto zapustiti. Ko so nadvojvodovi komisarji hoteli novega župnika umestiti, so jim Radgončani grozili, da jih pomečejo skozi okno in so si v zasmeh po njih odhodu najeli kar dva predikanta. Sekovski škof Martin Brenner je leta 1585. ukazal v mestni župni cerkvi obnoviti katoliško božjo službo, odpraviti lutrovske pesmi in lutrovski katekizem. Tudi nadvojvoda je začel strogo nastopati, ko vsi opomini niso ničesar izdali in je dal l. 1588. mestnega sodnika Göbelna in mestnega pisarja Lysta v Gradcu zapreti. Vladne komisije so šle večkrat v Radgono, da pokatoličanijo mestni svet in urede verske razmere. Toda odpor meščanov je trajal tja do l. 1599. — Ko Radgončani niso smeli več poljubno gospodariti v župni cerkvi, so odkazali svojemu predikantu neko zasebno hišo za stanovanje in shode. Ko ga je nadvojvoda tudi od tod pregnal, so si postavili molivnico izven mesta na svetu Mihaela Weixlerja (bei der Herberstorffschen Bindhütten), kjer so bile nemške in slovenske pridige. Slovenci, ki jih je bilo precej med meščanstvom

in celo v mestnem svetu, so menda bili izprva nasproti protestantstvu precej hladni, ker poudarjajo meščani v svojih poročilih na deželne stanove, da so „celo“ nekateri Slovenci (Windische) vpričo nadvojvodovih komisarjev neustrašeno priznali augsburško veroizpoved.

Kako so radgonske cerkvene razmere vplivale na okolico, vidimo najbolje pri bližnji podružnici sv. Petra, kjer je par desetletij božja služba popolnoma prenehala. V Cmureku je graščak Stubenberg župnijo izročil nekemu predikantu, ki je bil več desetletij v posesti cerkve in župnijskih dohodkov. Še le l. 1598. je mogel škof Martin Brenner zopet umestiti katoliškega župnika.



Radgona.

V Mariboru, ki je bil neposredno podložen deželnemu vladarju, se luteranstvo ni moglo prav utrditi, dasiravno je imelo med meščanstvom in plemstvom dokaj privržencev. Z luterani so potegnili nekateri domači duhovniki, tako mestni kapelan, ki se je leta 1574. oženil in ga je poročil „slovenski“ kapelan pred cerkvenimi vrati. Razun duhovnikov so bili razširjevalci nove vere tudi učitelji. O mestnem organistu čitamo, da je l. 1576. na prvo adventno nedeljo z učenci zapel po pridigi lutrovsko pesem: „Aus tiefer Not schrei ich zu dir (Iz hude sile kličem k Tebi)“, na kar so meščani cerkev zapustili in je ostalo pri maši le nekaj kmetov. Vsled strogih ukazov nadvojvoda Karola je morala protestanska božja služba prenehati in l. 1589. je prišla v Maribor posebna komisija, da pokatoličani mestni svet. Trideset mariborskih meščanov se je moralo pred komisarji zagovarjati zaradi prepovedanih sestankov. Ko protestanti v mestu

niso mogli več imeti svojega bogoslužja, so se zatekli v Bednavo (Windenau), ki je bila v posesti Volka Viljema Herbersteina. Že dne 1. julija 1587 je prišel v Bednavo luteranski predikant Sigmund Lierzer, ki je začel luteransko bogoslužje v grajski kapeli. Ustanovil se je poseben odbor, sestavljen iz plemičev in nekaterih meščanov, ki je imel preskrbeti plačo predikantu in sezidati cerkev. L. 1588. so napravili svoje pokopališče, za katero je Herberstein daroval zemljišče; ondi so naslednje leto sezidali tudi stanovanje za predikanta. Iz tehtnih razlogov pa Herberstein ni mogel dovoliti, da bi se še dalje v njegovem gradu opravljala božja služba. Iskali so torej prostora v Račah, v Slivnici, v mariborskem gradu; naposled so na novem pokopališču postavili prižnico na lesenih stebrih in iz lesenih desk napravili začasno molivnico, katero so morali pozneje še dvakrat razširiti, ker množica ni imela v njej prostora. Dasiravno je bilo meščanom z globo 10 do 20 kron in celo s kaznijo izgona prepovedano zahajati v Bednavo, ni vse nič pomagalo. Povsod se je pojavljalo kljubovanje, prepevale so se luteranske pesmi, katoličani in posebno katoliški duhovniki pa se niso smeli prikazati na ulici. L. 1598. so protestanti sklenili sezidati v Bednavi novo cerkev, stanovanje za predikanta in učitelja, toda odločen nastop reformacijskih komisij je hitro uničil vse daljnje načrte.

Iz zapiskov odbora za zidavo bednavske cerkve posnemamo, da je bilo na Dravskem polju vse polno protestantske gospode. Leta 1588. pišejo plemiči mariborske okolice deželnim stanovom: „Po vsem Dravskem polju daleč na okoli do Cmureka in Žalca nimamo nobene cerkve in kraja, kjer bi se zbirali, poslušali pridigo sv. evangelija in prejemali zakramente. Zato moramo pri gradu Bednava vzdrževati predikanta in mu sezidati hišo, da ga imamo v sili pri roki in obvarujemo nevarnosti. Sedaj mora pod Wildhausom ob cesti prebivati v revni koči in vedno hoditi skozi mesto Maribor, kadar hoče opravljati svojo službo.“ Na slovensko kmečko ljudstvo pa menda ta lutrovska postojanka ni imela posebnega vpliva, nasprotno čitamo celo o sovražnih nastopih proti luteranom. Leta 1587. so kmetje v Št. Vidu pod Ptujem izgrebli na pokopališču truplo nekega luterana, odprli krsto in truplo vrgli čez pokopališki zid v neki jarek.

V Vurbergu sta Franc in Ambrož Stubenberg najizdatneje podpirala protestantizem. Katoliškega vikarja pri ondotni cerkvici so luterani vrgli skozi okno, razdejali so župnišče, se polastili cerkve in župnijskih dohodkov. Iz cerkve so pometali slike in kipe in jo izpremenili v protestantski tempelj. Baltazar, sin Franca Stubenberga, je napravil posebno ustanovo za vzdrževanje luteranskega predikanta, ki so ga imeli nastavljati deželni stanovi sporazumno z bratoma Sekeljema. Ko je nadvojvoda Ferdinand začel pritiskati tudi na plemstvo, so Stubenbergi prodali Vurberg l. 1616. Filibertu Schranzu in morali tudi cerkev prepustiti novim lastnikom.

Da je tudi v Ljutomeru Lutrov nauk dobil privržencev, smemo soditi iz nekaterih poročil, ki navajajo imenoma posamezne luterane. Ker so imena celo nemška, so bili najbrže iz tujine priseljeni obrtniki. Koncem 16. stoletja je dobil ljutomersko graščino v last Peter Draškovič, nečak slavnega Hrvata, kardinala Jurija Draškoviča. Ker je rodbina

Draškovičev ostala katoliška, ljutomerski protestantje niso imeli v njih zaščitnikov in zato je protestantizem v trgu kmalu izginil. L. 1617. so bili že vsi župljani katoličani.

V Ptuju so bile razmere menda enake kakor v Mariboru. Katoliška božja služba sicer ni prenehala, tudi predikanti se niso mogli trajno v mestu naseliti, toda večina prebivalstva se je vendar poluteranila. Za izboljšanje verskega življenja je marljivo deloval mestni župnik Boštjan Knobelj (1580—1599). Ko je nastopil službo, je našel cerkev zanemarjeno in zapuščeno, župnišče in gospodarska poslopja pa večinoma v razvalinah. Trudil se je, da zopet napravi red v cerkvi



Maribor.

in med župljani. Na njegovo prošnjo je poslal nadvojvoda Karol l. 1590. v Ptuj jezuita o. Kordoneja, ki je s svojimi premišljenimi postnimi pridigami mnoge izpreobrnil. Tudi ostrejšega pritiska ni manjkalo. Vladna komisija je l. 1587. ukazala, da morajo vsi mestni svetovalci priseči na katoliško veroizpoved in je postavila katoliškega mestnega sodnika na čelo mestne uprave. Toda ko je nadvojvoda umrl, so se ptujski protestanti javno spuntali. Odrekli so katoliškemu sodniku pokorščino, davkov niso hoteli več plačevati, župnika in osem katoliških svetovalcev so napadali z grožnjami in zabavljicami, skratka, zavladala je taka anarhija, da katoličani niso bili več varni življenja. Ko je nadvojvodinja Marija poslala v Ptuj posebno komisijo, so ji protestanti pred nosom zaprli mestna vrata, da se je morala brez uspeha vrniti. Za cerkvena opravila so klicali predikanta iz Bednave. L. 1597. je bil zopet vzpostavljen katoliški mestni svet in ko je došla tri leta

pozneje reformacijska komisija, je bilo še 60 meščanov deloma ali popolnoma luteranskih.

Zelo žalostne so bile verske razmere v področju nemškega viteškega reda okoli Ormoža, Velike nedelje in Središča. Ormoški graščak Luka Sekelj, ki je umrl l. 1574., je bil pogumen vitez, mož blagega srca, zvesto vdan svojemu vladarju in cerkvi. Njegova sinova, Jakob in Mihael, pa sta se na Ogrskem navzela novega duha, odpadla od katoliške cerkve in postala vneta razširjevalca protestantstva in kalvinstva. Starejši, Jakob Sekelj, se je l. 1560. oženil z baronico Sofijo Herberstein in dobil od očeta gradove: Borl, Zavrč, Wildhaus nad Mariborom in gospostvo pri sv. Vidu niže Ptuja. Tu je imel tudi patronske pravice in je od l. 1565. dalje nastavljal za vikarje same ogrske kalvince, ki so razumeli hrvatski. Ti so z ljudstvom ravnali tako kruto, da se je bilo bati vsak čas krvave vstaje, zlasti ko je l. 1573. ob velikem slovensko-hrvatskem uporu med kmeti že itak hudo vrelo. Ne le da so kalvinski pastorji ljudstvo stiskali in dražili, tudi oba brata sta gmotno bolj in bolj propadala in vsled tega nakladala podložnikom vedno hujša bremena. Da l. 1573. ni prišlo do vstaje v Halozah, na Dravskem polju in med Muro in Dravo, zlasti okoli Ormoža, je pripisovati le naglemu porazu kmečke vojske v Posavju. Mihael, mlajši sin Lukeža Sekelja, je bil istotako slab gospodar in strasten kalvinec. Vsled dogovora s sestrama in bratom je po očetovi smrti prevzel Krapino, Ormož in Središče. V zvezi z Jurijem Zrinjskim, ki je bil gospodar v sosednjem Medjimurju, je širil na vso moč novo vero med svojimi podložniki. Jurij Zrinjski, sin slavnega sigetskega junaka, se je l. 1570. očitno priznal za protestanta in začel kruto preganjati katoličane. Istega leta je ustanovil v Nedeljišču tiskarno, kjer so se tiskale luteranske knjige v hrvaškem jeziku in se širile ne le po Medjimurju, ampak tudi okoli Središča, Ormoža in Ljutomera. Zlasti ob sejmih in cerkvenih shodih se je nudila prilika raznim agitatorjem, da so širili med ljudi luteranske knjige. Ker je pa takrat le malo ljudi znalo brati, so agitatorji sami čitali, drugi so pa poslušali. — Središko župnijo in zlasti trg je kalvinstvo popolnoma prevzelo. Neki zapisnik pravi, da je bilo koncem 16. stoletja v Središču le 50 katoličanov. Duhovniki, ki jih je takrat nastavljal nemški red pri cerkvah, katerim je bil patron, so bili malo prida; v nemški red so stopili le zato, da so mogli prosteje živeti, ker so bili odtegnjeni škofovi oblasti. Nova vera pa je bila med slovensko ljudstvo le po sili zanesena in vzdržana. Zato je hitro propadla, ko so ji odtegnili roko tisti, ki so jo semkaj zanesli in ko so dušno pastirstvo prevzeli boljši duhovniki. Malopridni graščak Mihael Sekelj je zabredel v ogromne dolgove in je Ormož s Središčem vred prodal že l. 1598. Juriju Rupertu Herbersteinu, ta pa l. 1604. baronu Petteju, ki je bil katoličan. S tem sta kalvinizem in luteranizem izgubila najmočnejšo oporo. L. 1613. se je povrnil v katoliško cerkev tudi Jurij Zrinjski mlajši, sin poprej imenovanega Jurija Zrinjskega. Zdaj je tudi v Medjimurju kalvinstvu odklenkalo. Zrinjski je odslovil kalvinske pastorje in nastavil po medjimurskih župnijah katoliške duhovnike. V začetku 17. stoletja se je katoliška vera ob štajersko-ogrski meji polagoma zopet obnovila.

Južno od Drave sta bili glavni luteranski postojanki v Slovenjem Gradcu in Celju.

V slovenjegraško okolico se je protestantska agitacija zgodaj zanesla. Že pred l. 1528. je imel tu v mestnem špitalu in po zasebnih hišah lutrovsko božjo službo predikant Janez Haas, katerega so v Gradcu kot puntarja obesili. Na prekrščevalce nas spominja, ako čitamo v poročilih, da so si tudi žene meščanov prisvajale pridigarsko službo. Pozneje nastopajo kot zaščitniki luteranstva plemiči iz okolice. Ker si je nadvojvoda Karol pridržal popolno oblast, da uredi verske razmere po mestih in trgih, zato tudi v Slovenjem Gradcu ni hotel trpeti nobenega predikanta. Okoli l. 1586. si je plemiška gospoda najela predikanta Štefana Kimerlinga, ki je menda izprva bival v mestu. Ko



Slovenji Gradec.

so pa došli od nadvojvoda strogi ukazi, je moral bežati čez bližnjo koroško mejo v Grienfels, od koder so ga klicali, da jim je krščeval otroke, poročal in pokopaval. Po Karolovi smrti so začeli protestanti splošno drzneje nastopati. Kimerlingu je prepustil Janez Jurij Hurnass svoj dvor pred mestom za stanovanje in shode. Nameravali so pa zgraditi si lastno molivnico s pokopališčem in hišo za predikanta, kakor v Bednavi in pri Žalcu. Primeren svet je bil že kupljen, toda načrte jim je prekrižal odločni nastop ljubljanskega škofa Janeza Tavčarja, ki je bil takrat vladarjev namestnik v Gradcu. Ukazal je podložnikom župnije v Starem Trgu, naj predikanta takoj primejo in zapro (1596). Vsem daljnim poizkusom osnovati lastno luteransko občino so napravile konec reformacijske komisije.

Poleg Slovenjega Gradca je bilo še par luteranskih postojank v Šaleški dolini. Franc plem. Lichtenberg na Velenju in Jurij

pl. Trübeneck na Gradišču (Schwarzenstein) sta imela že l. 1528. vsak po enega odpadlega meniha na svojih gradovih. L. 1540. je prešlo Velenje v posest plemenitih Wagen, ki so bili enako vneti luterani kakor njih predniki. Polastili so se šaleške podružnice Matere Božje v trgu Velenje in ondi prirejali luteranske bogoslužne shode, da bi se nova vera tembolj širila med ljudstvom. Za predikanta je bil tu l. 1574. neki Prus, po imenu Andrej Maier. Katoliški vikar Lackner poroča isto leto, da ga hodi poslušat nekaj plemičev (Höritch, Rambschüssel, Schayer, Freiberger) in dva krojača iz Velenja, ki razumeta nemško, „ker predikant je Nemec, pridiguje, izpoveduje, obhaja in opravlja vse drugo v nemškem jeziku". Ker z nemškim pridigarjem ni dosegel posebnih uspehov, si je velenjski graščak okoli l. 1590. priskrbel za trško cerkev Hrvata Ivana Doljanskega, ki je tu ostal do l. 1598. — Tomaž Hren je cerkev zopet pridobil katoličanom in jo leta 1600. (9. aprila) vpričo neštete množice ljudi iznova posvetil.

Tudi v Celju je luteranstvo koj iz početka našlo ugodna tla. Življenje meščanov je l. 1528. opisal mestni sodnik Janez Radmannsdorfer s sledečimi besedami: „Meščani popivajo, pojejo, imajo slaboglasne dekline, jedo ob petkih meso in ne hodijo v cerkev. Duhovniki kupujejo in prodajajo vino in žito, kar jim je že patriarh Nikolaj l. 1496. prepovedal." Ni se čuditi, ako so bila tla za novo vero pripravljena. Že takrat sta kapelan Furtmüller in neki minorit oznanovala Lutrove nauke. Kako je v naslednjih desetletjih protestantizem napredoval, nam ni znano. Še le l. 1575. čujemo o luteranskem predikantu, ki je pridigoval pri Janezu Helfenbergu v zgornjem in spodnjem celjskem gradu. Bil je to Jurij Maček, preje pridigar v Višnji gori. Deželni stanovi so ga najeli za predikanta celjskega okrožja (Viertlprediger) z letno plačo 80 goldinarjev. Naslednje leto so dobili protestanti tudi cerkev v Celju, ko jim je Konkordija Himmelberg prepustila kapelo sv. Trojice. Tu je prvi vpeljal luteransko bogoslužje sloviti David Rungius, ki je prišel na prošnjo Janeza Helfenberga iz Gradca nalašč k tej slavnosti in kapelo izročil Juriju Mačku. Toda nadvojvodovi odloki so kmalu pregnali predikanta iz Celja, ki se je zatekel k Erazmu Tumbergerju v Žalcu. Plemiči celjske okolice so z veliko vztrajnostjo delali na to, da si pridobe javno cerkev in razprežejo agitacijo po vsej celjski grofiji. Maček je obiskoval tudi kraje ob Savi in hodil pridigat celo na kranjsko stran v Hotemože pri Radečah, a je s tem povzročil hud spor s tamošnjim predikantom Hočevarjem. Leta 1580. so se plemiči celjskega okrožja obrnili na deželne stanove s prošnjo, naj poleg Mačka nastavijo še enega predikanta, ki bi bil zmožen slovenščine, „ker je omenjeno okrožje (četrtnija, Viertl) precej veliko, revno ljudstvo v njem pa čez mero vdano malikovanju, popolnoma zapeljano, in ena sama oseba ne zadostuje za pastirstvo in za božjo službo". Hkrati so kupili v Žalcu za 1000 goldinarjev primerno stavbišče za cerkev. A še isto leto jim je nadvojvoda zidanje prepovedal, „ker imajo pač pravico obstoječe cerkve porabiti za svojo božjo službo, ne pa zidati novih." Deželni stanovi se vendar niso dali oplašiti. Na deželnem zboru v Gradcu so sklenili, da se mora nameravana cerkev vsekako postaviti in sicer

na lastnem svetu, kjer jim nadvojvoda ne more blizu. Za stavbišče so izbrali dvor Govče (Scharfenau) pri Žalcu, ki je bil v posesti Erazma Tumbergerja ter zapadel deželi zaradi neporavnanih dolgov. Tu se je v naslednjih letih gradila cerkev, pokopališče, šola in stanovanje za predikanta. Med tem so rabili za shode neko kovačnico na koncu trga, ki se še dandanes imenuje „lutrovska kapela". Stvar ni šla gladko. Leta 1582. je nadvojvoda Karol v spremstvu svoje soproge prišel v Celje in na svojo veliko žalost spoznal, kako se širi protestantizem po mestu in okolici. Dne 26. julija je ukazal, da se mora pričeta zidava cerkve pri Žalcu ustaviti in tudi tamošnja lutrovska božja služba odpraviti. Toda odborniki so se sklicevali na sklepe deželnega zbora v Brucku. Med vednimi prepovedmi nadvojvoda Karola in ugovori



Ljutomer.

deželnih stanov se je zgradba nadaljevala in slednjič l. 1586. dovršila. Cerkev je imela obliko mnogokota, zidana je bila iz rezanega kamena in imela 20 marmornatih slopov. Kor (duhovsko svetišče) je bil obokan, ladja pa je imela lesen strop. Zidavo je dovršil laški stavbeni mojster Piegrato po načrtu deželnega stavbenika Franca Marbel. Stanovi so izplačali za zgradbo skupaj 20.000 tolarjev. Pokopališče je bilo obdano z močnim zidom in utrjeno z dvema stolpoma. Božja služba se je obhajala v nemškem in slovenskem jeziku. Predikant Jurij Maček je l. 1591. tu umrl. Njegov naslednik je bil Janez Weidinger, katerega so morali odstaviti zaradi razuzdanega življenja. Za njim sta službovala še Janez Pistor in Janez Doljanski, o katerem se izrecno poudarja, da je bil zmožen tudi slovenščine („der windischen Sprache mächtig"). — Z velikimi stroški so si protestantski deželni stanovi vkljub vsem vladnim prepovedim postavili v Savinjski dolini močno postojanko,

ki je imela celjsko grofijo pridobiti za novo vero. Vendar poznejši dogodki dovolj jasno pričajo, da je slovensko prebivalstvo novi luteranski tempelj le težko gledalo in bilo sovražno veri grajske gospode.
Ker nadvojvoda ni mogel zabraniti zidave cerkve na plemiškem svetu, je skrbel tembolj, da se v Celju protestantizem ni razširjal. L. 1593. sta vladna komisarja, arhidiakon Polidor Montagnana in župnik Mihael Kupič, odstavila luteranskega mestnega sodnika Viktorja Kralnika z njegovimi svetovalci vred in postavila na čelo mestne uprave same katoličane. Ko je prišel par tednov pozneje akvilejski patriarh Franc Barbaro na vizitacijo v Celje, ga je mestni svet slovesno sprejel, obljubil apostolski stolici pokorščino in vdanost in le prosil, naj bi se sveto obhajilo delilo meščanom „v tolažbo“ pod obema podobama. Ko so bili poučeni, kako sodi o tej zadevi katoliška cerkev, so se odrekli tudi temu privilegiju in iznova zatrdili svojo pokorščino. — Mestno župnijo sv. Danijela je v teh hudih časih vodil Mihael Kupič (Cupitianus, 1584—1597), ki je bil Celjan po rodu, magister prostih umetnosti in modroslovja. Nastopal je zelo odločno za pravice katoliške cerkve in užival v slovenskih pokrajinah velik ugled. Bilo mu je v zadoščenje, da je še pred svojo smrtjo videl Celje zopet pokatoličanjeno, pa tudi lutrovsko postojanko pri Žalcu je imel kmalu zadeti pogubonosni udarec.
Izven celjskega okrožja so se le posamezni plemiči javno kazali za luterane, vendar se je bilo ljudstvo tu in tam odtujilo katoliškemu bogoslužju. V krajih za Savo je oznanoval lutrovstvo okoli l. 1590. Anton Neapolitanus, ki je bil menda Italijan po rodu, ker čitamo, da je preje oznanoval evangelij v nemškem in italijanskem jeziku. L. 1594. je bil v Rajhenburgu in tožil, da mu zelo nasprotujejo Hrvatje, ki so se v bližini naselili. Deželni stanovi so imeli takrat patronsko pravico v Brežicah in mu ponudili to župnijo. Toda Neapolitanus jim je odpisal: „Brežičani so že dolgo let popolnoma vtopljeni v papeštvo. Tudi če bi jim sam Sin Božji pridigoval, bi jih ne bilo mogoče spraviti od tega praznoverja“. Le če ga bodo stanovi ščitili, hoče sprejeti župnijo. — Drugih poročil o protestantstvu ob Savi nimamo. V Sevnici še spominja nanj takozvana „Koncilijeva klet“, ki je nekdaj služila za luteransko kapelo in kjer je še nedavno bil ohranjen glagolski napis: „V pana Boga mi ufanje.“

Verska zmeda med ogrskimi Slovenci.

Še mnogo bolj, kakor v drugih pokrajinah, so bili Slovenci na Ogrskem v vsem svojem javnem življenju odvisni od nekaterih plemenitašev, ki so imeli obsežna posestva in z njimi tudi veliko oblast nad cerkvami, duhovniki in ljudmi, ki so bili na njih naseljeni. Zato je bilo tu razširjanje nove vere pred vsem delo nekaterih mogotcev, ki so po geslu: „čigar je pokrajina, tisti ima določati tudi vero“, ukazovali svojim podložnikom, katere vere se morajo oprijeti. Luteranstvo, kalvinstvo in katoličanstvo so se par stoletij na Ogrskem vedno menjavali. Zmeda je bila tem hujša, ker so bili verski boji v

zvezi z raznimi upori in prevrati političnega značaja in so tudi Turki mnogokrat vmes posegli. Luteranstvo je na Ogrskem doseglo popolno zmago še le v začetku 17. stoletja, a se je mnogo dalj držalo, kakor po avstrijskih deželah. Še danes je med ogrskimi Slovenci nekaj luteranskih pastorjev, ki skrbe za slovenske protestante, pomešane med katoličani po raznih župnijah in vaseh. Vendar se njih število vedno bolj krči.

Priimek „ogrskega Lutra“ je dobil odpadli menih Matija Devaj, katerega je Melanhton poslal na Ogrsko, da razširja novo vero. Posrečilo se mu je pridobiti za svoje namere vplivnega palatina, Tomaža Nadasdy, ki je bil takrat veliki župan Železne stolice. Ta mu je dal pravico, da sme po vsej Železni županiji oznanovati Lutrove nauke in je tudi sam z ženo vred prestopil k protestantstvu. Kmalu so došli še drugi predikanti iz Wittenberga, med njimi neki Hrvat, Drugec Janoš po imenu. Tega je Tomaž Nadasdy poslal v slovenske pokrajine proti Muri, vendar o njegovem daljnem delovanju ni ničesar znanega.



Jurij III. Zrinjski.

Za Nadasdijem so se kmalu še nekatere druge odlične družine poluteranile. tako Battyani in Sechy. — Battyaniji so imeli v posesti Novi Grad (Güssing) in Kisek (Güns), kjer že zgodaj nahajamo protestantsko tiskarno (1558). Večji del slovenskega ozemlja pa je bil pod oblastjo grofov Sechy, katerim sta pripadali Sobota in Gornja Lendova. Po bitki pri Mohaču so si znali pridobiti celo zavetništvo in upraviteljstvo cistercijanske opatije v Šent Gotthardu, pod katero je spadalo več slovenskih vasi.

Protestantska propaganda se je izprva širila posebno s štajerske strani, kjer je bila Radgona glavno središče. Promet z obmejnimi kraji Ogrske je bil zelo živahen. Zlasti slovensko prebivalstvo je pogosto prihajalo v mesto na semnje in cerkvene slavnosti, kar so luterani

za svoje namene dobro izrabili. Pri molivnici, ki so jo postavili izven mesta kraj Mure, so vzdrževali poleg nemškega tudi po enega slovenskega pridigarja in na razne načine vabili ljudi k svojim shodom. Ko so bili l. 1598. predikanti izgnani iz avstrijskih dežel, so našli pri obmejnih ogrskih plemičih varno zavetje. Jurij Sechy jih je nastanil v gornjelendavskem in sobotskem gradu, odkoder so pogosto prihajali v štajerska in koroška mesta, posebno v Radgono. Protestantska molivnica je nastala v Petancih blizu Tišine. L. 1601. poroča tamošnji predikant Hans Walter, da je ob preteklih (binkoštnih) praznikih imel mnogo ljudi iz Štajerske, Koroške in celo iz Ljubljane. S pomočjo plemstva so se luterani polastili tudi katoliških župnih cerkva. Jurij Sechy jim je izročil okoli l. 1605. župniji Matere Božje v Tišini in sv. Jurija (Viz-Lendva), ki slučajno nista imeli dušnih pastirjev. Velik vzlet je dobilo luteranstvo za časa Bočkajevih nemirov. Štefan Bočkaj iz Debrečina si je nabral močno vojsko iz ropa in boja željnih hajdukov, ki so se klatili po deželi, se dvignil z njimi v obrambo protestantstva in kalvinstva proti cesarju Rudolfu II. in stopil v zvezo s Turki. Razni boji in praske, ki jih je imel s cesarskimi četami na zapadu, so posebno hudo zadeli slovenske pokrajine. Njegovi „Kruci“ so kakor Turki klali, plenili in požigali po obmejnih pokrajinah. Ko je Rudolf sklenil z Bočkajem mir na Dunaju (23. junija 1606), so dobili državni stanovi, to je magnati, plemiči, mesta in kralju podložni trgi svobodo veroizpovedi, vendar naj bi katoličanom ne jemali cerkva in jim odvzete vrnili. Kako je z veroizpovedjo na deželi, o tem dunajski mir ni ničesar določil. Ogrsko plemstvo pa se ni brigalo za postavne omejitve, ampak je na svojih posestvih katoličanom odvzelo cerkve in vpeljalo luteranstvo ali pa kalvinstvo. Sechy Jurij, Batthyany Franc in Nadasdy Tomaž so svoje slovenske podložne kmete deloma z obljubami in darili, deloma z grožnjami in kaznimi pridobili za novo vero. Vse župne cerkve, kolikor je bilo slovenskih v Železni županiji, so prišle luteranom v roke. Predikanti se niso upali takoj opustiti katoliških šeg in navad, da bi ne vzbudili med ljudstvom odpora. Opravljali so božjo službo v mašni obleki, kipe in slike Matere Božje in svetnikov pustili v cerkvah, praznovali so Marijine praznike, pridržali izpoved na uho in nosili hostijo bolnikom, vpeljavali ženske po porodu in ukazali zvoniti ob hudi uri. Tako se je marsikje prevrat izvršil, ne da bi ljudstvo opazilo velike izpremembe. L. 1627. so bile na ukaz protestantskega konzistorija obiskane in popisane vse „slovenske cerkve“ v Železni županiji. Iz zapisnika posnamemo, da so imeli takrat protestanti v posesti sledeče župnije: sv. Helene v Pertoči, sv. Jurija v Rogačovcih, sv. Nikolaja v Soboti, Matere Božje v Tišini, sv. Benedikta v Ivanovcih, sv. Nikolaja v Selu, sv. Nedelje v Gornjepetrovcih, v Gornji Lendavi, Gornjem Siniku in v Martijancih. Škofje v Gjuru (Raab) so bili nasproti plemiški nasilnosti popolnoma brez moči. Včasih so poslali katoličanom kakega hrvaškega jezuita, da jih je potolažil in potrdil v zvestobi do stare cerkve. Za redno dušno pastirstvo pa niti duhovnikov niso mogli dobiti. Zato se je med katoliškimi Slovenci vpeljala izjemna naprava, da so neoženjeni možje svetnega stanu izvrševali duhovna opravila, v kolikor ni bilo nujno

potrebno mašniško posvečenje. Tem možem, ki so dobili za svoj posel od škofa posebno pooblaščenje, so rekli „licentiatus“ (pooblaščenec). V svojih opravilih so bili podložni in odgovorni bližnjemu katoliškemu župniku. Oblečeni v črn talar in koretelj so ob nedeljah čitali ljudstvu list in evangelij, krščevali otroke, poročali ženine in neveste, spremljali in blagoslavljali mrliče. Taki „licentiatusi“ se omenjajo v Cöpincih, v Dolencih in v Selu.

Verska zmeda med ogrskimi Slovenci se je še povečala, ker se je poleg luteranstva tudi kalvinstvo med nje zaneslo. Sechy Tomaž je bil kalvincem bolj naklonjen kakor pa luteranom in je celo kalvinskega superintendenta k sebi poklical, da se z njim dogovori o daljnjem postopanju (1631). Med predikanti obeh veroizpovedi je večkrat prišlo do razpora in prerekanja, ne le zaradi bogoslovnih vprašanj, temveč tudi zaradi dohodkov, ki so jih drug drugemu kratili. Poučno je v tem oziru neko pismo iz l. 1652., čegar prepis hrani župni arhiv v Martijancih. Med luteranskim in kalvinskim predikantom, ki sta bivala v tej vasi, je nastal tak prepir, da je bilo treba poklicati na pomoč turško vojaško oblast v Veliki Kaniži (Nagykanisza). Turški aga je na to izdal sledeči odlok: „Martijanskim prebivalcem v komitatu Vas. — Mi najvišji aga trdnjave Kaniža vam vsem, ki ste v Martijancih, od malega do velikega damo naznanje, ko bodete to pismo brali, da je prišlo k nam izmed vas 14 do 18 vaščanov s pismom zapečatenim s pečatom vsega komitata. Razumeli smo vse, kar je v pismu pisano, da naj spada vsak k svoji veri, kalvinec naj vzdržuje kalvinskega predikanta, luteran pa luteranskega in vsak naj plačuje svojemu predikantu. Mi kaniški aga to ukazujemo; prenašajte zvesto drug druzega, ako ljubite svoje glave. Živite v miru med seboj; tudi oba predikanta naj sta mirna, ker če se bodeta prepirala, plačala bodeta s svojimi glavami. Luteran naj plača luteranu, kalvinec pa kalvincu. Tega se držite!“



Jurij IV. (mlajši) Zrinjski.

Verska novotarija, ki se je razširila med ljudstvom po prizadevanju zemljiške gospode, je izgubila glavno oporo, ko se je plemstvo

pričelo zopet vračati v katoliško cerkev. Ta prevrat se je izvršil deloma že v drugi polovici 17. stoletja. Batthyany Adam, Nadasdy Franc in Sechy Peter, trije največji vlastelini na slovenskem ozemlju, so se takrat povrnili v naročje katoliške cerkve. Batthyany je v 15 dneh s svojih posestev okoli Novega Grada (Güssing) izgnal vse kalvinske pridigarje. Tudi Sechy in Nadasdy sta se mnogo trudila, da izpreobrneta podložne kmete. Župne cerkve v Tišini, pri sv. Juriju, Soboti, Martijancih, Cöpincih in na Selu so po osemdesetih letih zopet dobile katoliške duhovnike; z gornjelendavskega in sobotskega gradu so bili luteranski predikanti pregnani. Sechy Peter, ki je bil po svojem spreobrnenju zelo vnet katoličan, bi bil skoraj gotovo tudi druge cerkve luteranom vzel, ako bi bilo dobiti dovolj slovenskih katoliških duhovnikov. Umrl je brez potomcev kot zadnji svojega rodu l. 1684.

Novi mejnik v zgodovini ogrskih verskih homatij je postavil državni zbor v Ödenburgu leta 1681. Na podlagi njegovih razprav je cesar Leopold I. izdal odlok, ki je sicer priznaval svobodo veroizpovedi, a dovoljeval luteranske in kalvinske cerkve le na določenih krajih. V Železni županiji sta bili za luterane taki „artikularni mesti“ Csoba blizu Kiseka in Dömölk pri Malem Celju, za kalvince pa Ör. Po drugih krajih bi bili morali predikanti cerkve, ki so jih bili „papincem“ vzeli, zapustiti. Vendar je še preteklo skoraj pol stoletja, preden je prišlo do popolne izvršitve tega sklepa, dasiravno so jo že imenovani plemiči med Slovenci pripravljali. Gorenji Sinik je Batthyanijeva rodbina l. 1717. luteranom odvzela. Karol VI. je slednjič na prošnjo gjurskega škofa in kardinala Zinzendorfa odločil, da se morajo v Železni županiji katoličanom vrniti vse cerke, ki so nekdaj bile njihova lastnina. Zdaj je bila predikantom zadnja ura (1732). Dva izmed njih, pri sv. Benediktu in v Gornjih Petrovcih, so morali pandurji izgnati, ker se nista hotela ganiti s svojega mesta, selski predikant je šel v Csobo za slovenskega pridigarja, križevski „farar“ pa se je pokatoličanil in dobil na Štajerskem v nekem gradu skromno službo. Protestantski kantorji in učitelji so ob prihodu katoliških župnikov prisegli na katoliško veroizpoved in večinoma ostali na svojih mestih.

Cerkve so bile zdaj v rokah katoličanov, toda ljudstvo se vendar ni takoj izpreobrnilo. Preveč dolgo je protestantstvo tu gospodovalo. Skoraj poldrugo stoletje so luterani in kalvinci rohneli zoper „papinsko malikovanje“ in več rodov je bilo zapored vzgojenih v novi veri. Luteranstvo je že prešlo ljudstvu v meso in kri. Iz zapisnika prve katoliške vizitacije l. 1678. spoznamo, da so se med Slovenci Železne županije ohranili komaj ostanki katoličanstva. V Tišini je bilo n. pr. od 1492 prebivalcev le 255 katoliških; v župniji sv. Benedikta, ki je imela še predikanta Blaža Keresturi, po rodu Hrvata, so navedeni le 4 katoličani, v Selu so bili sami protestanti razun par otrok, ki so jih menda stariši dali katoliškemu župniku krstiti; pri Sv. Sebastijanu je bilo 5 katoličanov, v Zgornji Lendavi, kjer je bil že katoliški župnik Jurij Szikili, po rodu Madjar, je med 982 prebivalci 79 priznavalo katoliško veroizpoved. Umevno je, da si je spričo teh razmer katoličanstvo le polagoma zopet moglo osvajati tla in je bilo treba sto-

letnega poučevalnega in vzgojevalnega dela, preden je bila večina prebivalstva zopet katoliška.

Po odloku cesarja Karola so bili protestanti v enakem položaju, kakor sto let preje katoličani. Imeli niso niti cerkva niti duhovnikov. Okoli Velike noči so imeli navado potovati v Csobo na spoved in „božjo večerjo" (obhajilo). Mnogo se jih je tudi izselilo v šomodsko županijo, ko se je kraj Šurd uvrstil med „artikularna mesta" in se je tam smela graditi luteranska cerkev. L. 1718. je Marija Magdalena Nadasdy, vdova grofa Draškoviča, na prošnjo štirih mož (Mihael Bognar, Blaž Raposa, Ivan Raposa in Martin Drole) podarila izseljencem pusto Liso. Še isto leto je odpotovalo 14 slovenskih rodbin iz Železne stolice in se naselilo v novem domovju. Kmalu so sledile še druge,



Ormož.

ker so grofi Festetics v Csurgò radi prepustili svoja prazna, neobdelana zemljišča novim kolonom. Tako so nastale v šomodski županiji (Somogy) slovenske vasi: Mihaly, Sand, Liszò, Sz. Peter, Bükkösd, Sz. Pal, Porrog, Pat, Szent Kiraly, Vese, Bereny, ki so pripadale protestantski občini Šurd. Za „fararje" so imeli izprva madjarske kalvince. Prvi slovenski župnik je bil Adam Berke. Prava duša te slovenske kolonije pa je bil glasoviti Štefan Küzmics, ki jim je župnikoval od l. 1755. do 1779. in spisal več nabožnih knjig. Še mnogo bolj kakor v Csobo, so zdaj slovenski luteranci Železne stolice o Veliki noči potovali v Šurd, da slišijo slovensko pridigo, prejmejo vesoljno odvezo in obhajilo. Pri tej priliki so obiskali tudi svoje znance v bližnjih slovenskih vaseh in se pogodili z veleposestniki za košnjo, žetev in mlačvo v letnih mesecih. Za Küzmičem ni bilo več slovenskih župnikov. Madjarski predikanti so na izrecno zahtevo ljudem še včasih čitali s prižnice

nekatere slovenske molitve, a kmalu je tudi to izostalo. Vedno občevanje z Madjari in madjarske šole so tekom 19. stoletja pogoltnile ta najvzhodnejši slovenski jezikovni otok. Dandanes le še slovenska imena (kakor: Smodič, Berke, Kramar, Lipič, Novak, Flisar, Kuhar, Krečmar, Lončar) in nekateri ljudski običaji spominjajo na prvotno pokoljenje prebivalstva.

Veliko manj, kakor med Slovenci Železne županije, se je protestantstvo udomačilo pri njihovih južnih sosedih v komitatu Sala. Tu sta bili Stara ali Spodnja Lendova in Turnišče glavni župniji, obe podložnim lendovskim grofom Banfyjem ali Baničem, ki so jim bili patroni. Pokrajina ob dolenji Muri se je prištevala k Medjimurju in bila v cerkvenih stvareh podložna zagrebškemu škofu. Zato so bili duhovniki, ki so prihajali pastirovat k salajskim Slovencem, skoraj sami Hrvati. Vpeljava nove vere je bila tu v zvezi z verskim prevratom v bližnjem Medjimurju. Pa kakor se je tam že čez par desetletij obnovilo katoličanstvo, tako je tudi na lendovskem gospostvu kmalu zopet zavladala stara vera.

V Medjimurju je vpeljal kalvinstvo Jurij III. Zrinjski, ki je imel častno službo ogrskega „tavernika“ in je bil hkrati veliki župan salajski. Od l. 1570. naprej se je priznaval za očitnega privrženca nove vere in je po nasvetu luteranskega barona Nikola Mlakovačkega (Mallakoczy), ki je bil njegov zaupni prijatelj, dal s silo iztirati vse katoliške duhovnike s svojih posestev. Cerkve so deloma razrušili, deloma porabili za svetne namene; le v samostanu sv. Helene kraj Čakovca so še pavlinski menihi nekaj časa vzdrževali katoliško božjo službo. Deset let pozneje je bila tudi ta zadnja katoliška postojanka porušena in menihi razkropljeni. — Dogodki v Medjimurju so vplivali tudi na prekmursko pokrajino. Nikolaj Banfy s Spodnje Lendove je imel Jurijevo sestro Uršulo za ženo, ki je bile enakega duha kakor njen brat. Zato se ni čuditi, da je tudi na Banfyjevem gradu zavladalo kalvinstvo. Njegov dvorni pridigar je bil kalvinec Jurij Kulcsar. V koliko je kriva vera prodrla med ljudstvo, se žal ne da ugotoviti. Koncem 16. stoletja sta se zatekla v Medjimurje slovenska predikanta Znojilšek in Felicijan Trubar, a o njunem delovanju manjka poročil. Strogima luteranoma je bilo tudi kalvinstvo, ki je tod vladalo, zelo neprijetno in ju je kmalu prepodilo.

Zanimivo je, da se je tudi v slovenskih in hrvatskih pokrajinah na Ogrskem novoverska propaganda zlasti posluževala tiska in knjig za svoje namene. Prvi je osnoval protestantsko tiskarno l. 1536. Tomaž Nadasdy, ogrski palatin in ban hrvatski, na svojem posestvu Novi otok (Uj Sziget) poleg Sarvara v Železni županiji; enako so imeli tiskarne Batthyaniji v Novem Gradu (Güssing) in Kiseku (Güns), kjer je deloval Janez Mandelc po svojem odhodu iz Ljubljane. Skupno se omenja na Ogrskem v 16. stoletju okoli 30 potujočih tiskarjev, ki so bili hkrati stavci, tiskarji, korektorji, rezali in vlivali so črke, a bili so hkrati tudi knjigovezi in knjigotržci. Večinoma so izšle iz teh tiskaren madjarske in nemške knjige. — Slovence in Hrvate je preskrbljevalo s knjigami Ungnadovo tiskarsko podjetje. Kranjski trgovci in kramarji so na semnjih in po hišah ponujali Trubarjeve in Dalma-

tinove knjige. Ker ljudstvo ni znalo čitati, se tiskani protestantski nauki sicer niso tako hitro med ljudstvom razširili, kakor bi bili želeli njih razširjevalci, vendar so tu in tam nastali krožki vernih poslušalcev, katerim so poedini pismeni ljudje ob nedeljah ali ob delavnikih zvečer čitali iz protestantskih knjig. Zelo je pospeševalo razširjanje novih naukov tudi to, da so jih podajali protestantski književniki v vezani besedi, v obliki himen in pesmi, ki si jih je ljudstvo tem ložje zapomnilo, ker so se prepevale po starih znanih napevih. Na semnjih, ob cerkvenih slavnostih, na ženitvovanjih in drugih ljudskih veselicah so se glasile protestantske pesmi.

Ko je Ungnadovo književno podjetje na Virtemberškem zamrlo, je Jurij Zrinski ustanovil tiskarno v Nedelišču, kjer je na svoje stroške dal tiskati nekaj hrvatskih knjig, ki jih je napisal župnik Mihael Bučič. Skoraj ob istem času čujemo o tiskarni v Spodnji Lendovi, kjer je deloval tiskar Rudolf Hofhalter z Dunaja. Banfyjeva tiskarna menda ni izdala nobenih slovenskih in hrvatskih knjig, pač pa je natisnila par madjarskih del njegovega grajskega predikanta Jurija Kulcsarja.



Štefan Bočkaj.

Velik prevrat v korist katoliške cerkve se je zgodil na Ogrskem, ko je Ferdinand II. l. 1619. dobil kraljevo krono in potolkel upor erdeljskega vojvoda Bethlena. Zdaj so se najodličnejši magnati in plemiči odrekli protestantstvu in prestopili na Ferdinandovo stran, o katerem so vedeli, da je odločen katoličan. Takrat je odzvonilo tudi kalvinstvu v Medjimurju. Jurij IV. Zrinski je bil l. 1623. v samostanski cerkvi sv. Helene slovesno sprejet v naročje katoliške cerkve in je takoj pokazal izpremembo svojega verskega naziranja s tem, da je ukazal vse protestantske predikante s svojih posestev s silo iztirati. Ob istem času se je morala izvršiti izprememba tudi pri Banfyjevi družini v Spodnji Lendovi, ker čitamo med cerkvami, ki so bile pod Jurijem IV. Zrinjskim protestantom odvzete, tudi Turnišče kraj Mure. Zagrebški škof Benko Vinkovič (1637—1642) se je posebno trudil

za izpreobrnitev novovercev v Medjimurju in posrečilo se mu je mnogo kalvincev izpreobrniti. V naslednjih desetletjih se še tu in tam pojavljajo predikanti, n. pr. v Turnišču l. 1631. neki kalvinec Andrija Hidegkuti, ki je imel za naslednika zopet luteranskega pridigarja. Vendar se verska novotarija tu nikdar ni tako ukoreninila, kakor med Slovenci v Železni županiji in kmalu so bili zadnji sledovi protestantstva na spodnjelendovskem gospostvu zabrisani. L. 1829. so tu našteli še 21 protestantov, ki se tudi najnovejši čas niso mnogo pomnožili. Ljudstvo je s čudovito vztrajnostjo pretrpelo hude čase notranjih uporov, verskih bojev, turških navalov in ohranilo svoj prvotni katoliški in slovenski značaj.

Luteranske razprtije na Koroškem.

Prve kali luteranstva so zanesli na Koroško dijaki z nemških vseučilišč in rudarji, ki so se priseljevali iz Saksonskega, Švabskega in Solnograškega v koroške zlate, srebrne in svinčene rudnike.

V kratki dobi 50 let (1504—1555) ni nič manj ko 29 Korošcev študiralo v Vittenbergu, duševnem središču vsega luteranstva. Med dijaki nahajamo večinoma plemiče in meščanske sinove, ki so potem na gradovih ko velmožni posestniki ali pa ko vzgojitelji in predikanti širili luteranstvo. Izmed koroških plemiških rodbin se je najprej rodbina Ungnadov postavila na stran novovercev. Ungnadi so imeli v posesti grad Waldenstein v Lavantinski dolini in Sovnek (Sonneck) pri Dobrli vasi. Bili so menda prvi, ki so si na svojih gradovih vzdrževali predikante. Grad Waldenstein je postal kmalu zbirališče in zavetišče vseh protestantov iz okolice. Tu je nastala protestantska šola, kjer so poleg Ungnadovih podložnikov tudi drugi kmečki otroci dobivali pouk. Katoliški duhovniki iz župnij Breiteneck in Theisseneck, kjer so Ungnadi imeli patronstvo, pa so bili pregnani.

Najbolj se je učvrstilo luteranstvo med koroškimi Nemci vsled priseljevanja protestantov iz Nemčije. V rudokope Visokih Tur je že l. 1520. prišlo mnogo rudarjev iz Saksonskega, celo nekaj Lutrovih rojakov iz Eislebna. Po visokoležečih, od katoliških župnij oddaljenih krajih severne Koroške (Möllthal, Lieser- in Maltathal) se je hitro razširila nova vera. Kmečki upor l. 1525., katerega so se tu udeleževali zlasti rudarji, je bil že v znamenju protestantstva proti oblasti solnograških škofov. Načelnik upornih rudarjev, Weitmoser, je največ storil za razširjanje Lutrovega nauka. Tu se je lutrovstvo tudi najbolj ukoreninilo in do danes ohranilo.

S priseljevanjem iz Nemčije se je ustanovila tudi nova, trdna protestantska postojanka v Celovcu.

Celovec je bil v začetku 16. stoletja v primeri s Št. Vidom, Beljakom in Velikovcem še neznaten kraj. L. 1514. ga je zadela huda nesreča, da je do tal pogorel. Mnogo meščanov je takrat zapustilo žalostno pogorišče in si drugod poiskalo domovja, kar jih je ostalo v mestu, niso imeli dovolj sredstev, da bi si postavili zidane hiše. Zato je cesar Maksimilijan l. 1518. grobljo mesta Celovca z okolico vred podaril deželnim stanovom, da si tam sezidajo trdnjavo, „v ka-

teri bi imeli plemiči in prelati ob vojni z neverniki in verniki, ob sovražnih navalih in uporih varno zavetišče in bivališče.“ Celovški meščani, kar jih je v podrtinah še ostalo, so se sicer upirali priti pod oblast deželnih stanov, pa ugovori niso nič pomagali. — Stanovi so zdaj sezidali novo mesto po natančno določenem načrtu. Plemiške družine, kakor Khevenhillerji, Paradeiserji, Seenussi, Rauberji, Egki, Etnauerji, Ungnadi in drugi so si tu postavili svoje hiše. Ulice so bile izpeljane v ravni črti in se pravokotno rezale. Mesto je bilo z mogočnimi nasipi in jarki dobro utrjeno, za sovražnike celo nedostopno. Toda manjkalo mu je še prebivalcev. Stanovi so se s pozivom obrnili na nemška mesta, zlasti na ona, kjer so koroški plemiči takrat študirali, naj jim pošljejo spretnih rokodelcev, trgovcev in obrtnikov. Novi meščani so došli zlasti iz Saksonskega, Bavarskega in Virtemberškega. Tudi plemstvo je privabilo v svoje domove večinoma



Celovec.

posle iz tujine. — Slovensko prebivalstvo je bilo v novem Celovcu takoj iz prvega početka naseljeno. Zapisniki mestnega sveta in lutrovske krstne knjige nam izkazujejo mnogo Slovencev, ki so bili trgovci, rokodelci, dninarji ali posli.

Z nemškimi kolonisti je prišlo v Celovec tudi lutrovstvo. Saj sta bili Saksonska in Virtemberška takrat njegovi glavni trdnjavi. Plemstvo je imelo protestantske vzgojitelje, na mestni šoli so bili nameščeni protestantski učitelji, ki so vpeljali nekatoliške učne knjige, z nemškimi in slovenskimi knjigami se je širila novoverska propaganda. Vsled strogih odlokov cesarja Ferdinanda se sicer nova struja še ni upala nastopiti s svojim bogoslužjem, toda prebivalstvo je bilo kmalu katoličanstvu zelo odtujeno. Celovški duhovniki so bili nasproti novemu toku brez moči in so večinoma opravljali cerkvene pobožnosti v praznih cerkvah.

V cerkvenem oziru je takrat spadalo mesto še h gosposvetski župniji. Tamošnji dekan je imel v Celovcu vikarja (namestnika) in

dva kapelana; špitalsko cerkev sv. Duha je oskrboval poseben duhovnik, ki ga je nastavljal mestni svet. Celovški protestanti so bili kmalu tako mogočni, da so hoteli imeti odločilno besedo pri nastavljanju mestnega vikarja. Pod njihovim vplivom je gosposvetski dekan leta 1560. poveril to službo Martinu Knorru, ki se je priselil iz Katave na Češkem. Knorr je bil privrženec nove vere in je to kmalu tudi javno pokazal. Pod zaščito gradnika Avguština Paradeiserja in mestnega sodnika Andreja Permerja je leta 1563. odpravil mašo in vse druge katoliške pobožnosti. Ob istem času je dal mestni svet zapreti cerkvico sv. Duha, češ da se v njej počenja „grdo malikovanje“ in ukazal Knorru, naj tiste osebe, ki še hodijo k maši, pozove k sebi in odvrne od te razvade. V naslednjem letu se je opustila procesija sv. Rešnjega Telesa. Zdaj je luteranstvo v Celovcu tako splošno zavladalo, da je le nekaj družin v šentviškem predmestju ostalo še katoliških.

Knorrov naslednik je bil že javno znan protestantski pridigar. Gosposvetski dekani so bili popustljivi dovolj, da so prepustili protestantom obe mestni cerkvi, sv. Egidija in sv. Duha, in si dali vsiliti za vikarje same predikante. Mestni svet jim pa kmalu ni več predlagal mestnih duhovnikov v potrjenje, ampak jih svojevoljno nastavljal in odstavljal. L. 1572. so bili v Celovcu nastavljeni štirje predikanti. — Mesto se je vsled novega priseljevanja iz Nemčije vedno bolj razširjalo. Nastala so nova poslopja, šole in razni drugi vzgojni zavodi, ki so imeli na mladino veliko privlačno silo. Ni dvoma, da pripada najživahnejši razvoj mesta Celovca njegovi protestantski dobi. Mestno življenje je imelo tudi popolnoma protestantski značaj. Nestrpnost do katoličanov je bila tolika, da niso trpeli v mestu nobenega katoliškega pojava. Ko glavna mestna cerkev sv. Egidija še ni bila v oblasti protestantov, je nekoč gosposvetski dekan hotel v njej opraviti božjo službo. Toda četa protestantov ga je napadla, mu odvzela skrinjo s cerkveno obleko in njega samega ranila. S težavo se je rešil v bližnjo hišo. Mnogo so morali pretrpeti tudi romarji, ki so šli mimo mesta h Gospej Sveti. Opata Jurija iz Vetrinja, ki je peljal tako procesijo mimo Celovca, so luterani nekoč ob mestu pri šentviških vratih s kamenjem nagnali.

Za Slovence, ki so bivali v Celovcu in bližnji okolici, je tedanji mestni svet dokaj skrbel, ker jih je hotel pridobiti za novo vero. Prepustil jim je špitalsko cerkev sv. Duha v izključno uporabo za luteransko bogoslužje. Pridige in drugi obredi so se tu vršili v slovenskem jeziku, vendar so za predikante nastavljali skoraj same Nemce, ki so bili vešči slovenskega jezika. Pod Knorrom je bil leta 1569. tu nastavljen Hans Gotscheer, preje predikant v Višnji Gori in po primku soditi rojen Kočevar. Za njim se omenja Anton Leban, ki pa celovškim veljakom menda ni ugajal, ker so morali l. 1571. prositi slovenski meščani in kmetje iz okolice deželni odbor, naj jim Lebana še puste za slovenskega pridigarja. Vendar s prošnjo niso uspeli. V naslednjih treh desetletjih (1572—1600) sta bila slovenska pridigarja pri Sv. Duhu Gregor Körbl in Gregor Faschang.

Iz zapiskov mestnega sveta še povzamemo, da je slovenski predikant imel izprva 80 goldinarjev plače in prosto stanovanje, kar

je bilo dovolj malo v primeri z nemškimi predikanti, ki so imeli na leto po 200 do 350 goldinarjev, poleg tega pa še hiše in vrtove. Vsled vednih prošenj se je Faschangu zvišala plača l. 1599. na 150 goldinarjev. Slovenski pridigar je imel oskrbovati mestni špital in župnijske posle: pridige, krste, poroke, pogrebe pri slovenskih meščanih in okoličanih, ki so vsi pripadali k samostojni slovenski župniji sv. Duha. Od leta 1583. dalje so imeli tu predikanti tudi svoje (nemške) krstne, poročne in mrliške knjige, ki nudijo zanimiv vpogled v tedanje življenjske razmere Slovencev v Celovcu. — Luteranstvo je tu zaseglo razun mestnega prebivalstva le še bližnjo slovensko okolico severno od Celovca.

Nasilni prevrati, bodisi verski, bodisi državni, povzročajo navadno vselej propadanje discipline in nravnega reda, razbrzdanost v mišljenju



Volšperg.

in življenju, nestrpnost in sovražnost. Vse to se je pojavilo tudi v Celovcu. — Luteranstvo se je kmalu ločilo v razne sekte, ki so se med seboj napadale in prepirale. Najsrditejši med njimi so bili pristaši Matija Frankoviča Vlašiča, takozvani flakcijanci. Na Koroškem je imela ta struja med predikanti in ljudstvom mnogo privržencev v Beljaku, Pliberku, Gmündu, Špitalu, na Lurnskem polju. Hvalili so se, da so Lutrov nauk najčistejše ohranili in se odlikovali z brezobzirnimi, strastnimi napadi na svoje nasprotnike. V Celovcu sta bila Hijeronim Haubold, ravnatelj plemiške šole, in Andrej Lang, mestni predikant pri glavni cerkvi, odločna flakcijanca, a hkrati z njima je služboval tudi Ambrož Ziegler, njun strasten nasprotnik. Prepir se je zanesel v šolo in na prižnico, kjer se je nadaljeval s tako srditostjo, da je slednjič mestni svet vse tri vročekrvne luterane iztiral iz mesta. Prav Andrej Lang, ki je bil preje predikant na Ungnadovem gradu Walden-

stein in v Celju, nam nravno življenje v Celovcu slika v zelo temni luči: „... Sedaj se žalibog tako godi, da večji del ljudi ob novi veri postaja le slabejši.“ Množe se tožbe o popivanju med božjo službo, o malomarnosti nasproti cerkvenim prireditvam, o prešuštvovanju in razuzdanosti med gospodo in meščani. Za opomine in grajo pridigarjev so imeli le posmeh in zaničevanje. Ko je bil nek plemič pismeno pozvan, naj se udeleži obhajila, je odpisal predikantu: „Euer Anliegen hab ich vernommen, zu eurem Sakrament will ich nicht kommen.“ (Vaše vabilo sem prejel, k vašemu obhajilu me pa ne bo.) — Ostro sodbo je izrekel že imenovani Lang tudi o razširjanju luteranstva pišoč: „Večji del pripade luteranstvu zgolj iz nevednosti, zaradi oblastnikov in drugih veljavnih ljudi. Ker mnogi vidijo, da zemljiški gospodje in drugi ljudje postanejo evangeljski, se rešijo papeževe oblasti in trpinčenja, pa še sami pristopijo k novi veri, da so v dobri družbi in se prav nič od njih ne razlikujejo.“

Luteranstvo se je ohranilo v Celovcu mogočno in neupognjeno, dokler ni reformacijska komisija l. 1600. s silo strla odpor deželnih stanov in katoličanom zopet vrnila njihove cerkve.

Glede na mogočni vpliv luteranstva in število privržencev se more meriti s Celovcem edino le Beljak, kjer je enako nova vera vse mesto obvladala.

Beljaška mestna cerkev sv. Jakoba je bila v srednjem veku dolgo časa podružnica Marije ob Zilji in pod patronstvom pl. Dietrichsteinov. Leta 1526., ko je mestna župnija postala samostojna, so odstopili Ditrichsteini svojo oblast mestnemu svetu, ki je zdaj nastavljal župnike. Ni dvoma, da je živahna trgovina, ki je šla preko Beljaka v Italijo, že zgodaj zanesla prve kali luteranstva med prebivalstvo. Odločilno je posegel vmes Vergerij l. 1558. Ko se je mudil na agitacijskem potovanju po Goriškem in Furlaniji, se je vrnil v Nemčijo preko Beljaka. Mudil se je tu 15 dni in menda pričakoval denarja. S seboj je imel velike bale luteranskih knjig, katere je razdeljeval vsakemu, kdor jih je hotel imeti. Ker so mu bile cerkve zaprte, je delal za luteranstvo po gostilnah. Nekega dne je govoril v mnogoštevilni družbi veljakov in meščanov. Vsled njegovih besedi se je beljaški župnik odločil, da ne bo več maševal niti drugih katoliških obredov opravljal v svoji cerkvi, ampak le pridigoval. Vendar ta prva odprava katoliškega bogoslužja ni bila stalna. Vergerij, ki je ostal v zvezi s svojimi somišljeniki v Beljaku, piše namreč 23. maja l. 1564.: „Sporočajo mi, da je maša iz Beljaka iznova izključena ... Oblast bamberškega škofa sicer še ni odpravljena, toda menim, da Beljačani niso nespametni in vedo, kaj delajo, ako so se maši odrekli.“ Isto leto čujemo o nekem predikantu, ki je bival v mestu, in o javnem odpadu mestnega župnika, ki se je v cerkvi slovesno poročil. Isto je storil minoritski gvardijan, ki je poslej s svojo družino bival v napol podrtem samostanu. Vendar se je v minoritski cerkvi še nekaj časa ohranila katoliška božja služba, med tem ko so bili pri mestni župni cerkvi nastavljeni sami predikanti. — L. 1572. se še omenjajo nekateri redki katoličani, ki so pa kmalu popolnoma izginili. Šest let pozneje je bilo že vse mesto lutrovsko. — Flakcijanstvo je tudi tu povzročilo

hude spore. Med preprostim ljudstvom se je tako razširilo, da ni hotelo nič slišati o predikantih, ki niso prisegali na Flakcijeve nauke. Ko se je bil beljaški predikant Hieronim Peristerius odpovedal flakcijanstvu, so Beljačani nosili svoje otroke krščevat raje v Pliberk k predikantu Petru, kakor da bi imeli z njim opravka. In ko je pričel Peristerius malo pozneje na prižnici hud boj s flakcijancem Janezom Hauserjem zaradi izvirnega greha, je mestni svet oba od službe odstavil. Največ je storil za razširjanje protestantstva okoli Beljaka, Volšperga in po Kanalski dolini bamberški vicedom Janez Friedrich Hoffman (1579 do 1587), ki je bil voditelj koroških luteranskih plemičev. — Mestno župno cerkev so katoličani še le po hudih bojih dobili nazaj. Ko je l. 1594. akvilejski patriarh Frančišek Barbaro prišel na vizitacijo v



Grad Čače (Wasserleonburg) v Ziljski dolini.

Beljak, so ga meščani sprejeli pri mestnih vratih oboroženi s puškami in sabljami. Po noči so bili veliki nemiri in izgredi. Vzlic temu je zahteval patriarh izročitev cerkve. Ko je mestni svet ni hotel zlepa dati, jo je dal bamberški vicedom Jurij Stadion, odločen katoličan, s silo odpreti in izročil patriarhu. Razvila se je dolgotrajna pravda med deželnimi stanovi in vicedomom, ki se je imela skoraj končati s krvavim spopadom. Značilno je za mišljenje slovenskih kmetov v beljaški okolici, da se je Stadion pri tem zanašal zlasti na njihovo pomoč. Koncem l. 1595. je pisal cesarju, da nabere lahko med njimi toliko katoličanov, kolikor je protestantov v Beljaku, ako bi prišlo do boja, kakor nasprotniki groze. Katoliškemu župniku še več let v mestu ni bilo obstanka, predikanti pa so pod zaščito deželnih stanov delovali naprej. Tudi tu so še le reformacijske komisije zlomile odpor.

Volšperg glede na luteransko mišljenje ni skoraj nič zaostajal za Beljakom. Tu je prvi oznanovalec luteranstva na Koroškem, odpadli minorit Todt pričel svoje delo. Pod zaščito bamberškega vicedoma Hoffmana je protestantstvo bujno prospevalo. Za razmere med novoverci in katoličani je značilen sledeči dogodek. Protestantski trgovec Matija Frail, ki je po svoji ženi dobil patronstvo neke kapele v mestni župni cerkvi, je starega katoliškega kapelana Andreja Maflpick, ki se je potegoval za katoličane, z nožem zabodel. Mestni svet ga je sicer izprva pozval pred svojo sodbo, toda na posredovanje dveh plemičev krivde popolnoma oprostil. Matija Frail pa je zdaj kapelo in beneficij, ki je donašal 300 goldinarjev na leto, oddal luteranskemu predikantu. Njegova žena Barbara je blizu Volšperga na svojem posestvu Payerhofen napravila luteransko molivnico in pokopališče, kjer je bilo poslej redno zbirališče protestantov iz vsega okraja. Razun verskih bojev so povzročile nezadovoljnost med prebivalstvom tudi slabe gospodarske razmere. Starodavno železarstvo v Volšpergu je vsled Ungnadovega podjetja na Waldensteinu, ki si je znalo pridobiti mnoge privilegije, zelo propadalo in 14 družin se je moralo popolnoma izseliti, ker se niso imele s čim preživljati.

Velikovec je bil sredi 16. stoletja malo mesto s približno 2000 prebivalci in 200 hišami. Bilo je važno tržišče za žito, platno, les in železo. Prebivalstvo je govorilo nemško in slovensko. Plemiške rodbine Ungnadov, Presingov in Welzerjev so tu imele svoje hiše in gotovo zanesle tudi luteransko agitacijo v mesto. Leta 1568. je deloval v Velikovcu predikant Jurij Wieser. Ne motimo se, če trdimo, da je takrat Ungnadova kapela služila luteranom za shode, ker jim župnijska cerkev sv. Magdalene ni bila dostopna. Luteranstvo je v Velikovcu tekom dveh desetletij tako napredovalo, da je le malo ljudi ostalo zvestih katoliški cerkvi. Toda razmere so se izpremenile, ko je nadvojvoda Karol luteransko agitacijo krepko zajezil. Ker je Velikovec spadal pod oblast deželnega kneza, ki je imel edini pravico določati o veroizpovedi v mestih in trgih, zato je dal Karol l. 1583. izgnati luteranskega predikanta. S tem seveda protestantske propagande še ni bilo konec. Ker niso smeli več bivati v mestu, so se pa predikanti naselili na bližnjih gradovih Tellerberg in Silberegg, kamor so meščani hodili poslušat njih pridige. Vendar si je katoličanstvo v mestu polagoma zopet opomoglo in že l. 1588. je imel mestni župnik zopet 300 katoliških obhajancev.

Izven teh luteranskih trdnjav se nova vera vsaj za daljši čas med slovenskim ljudstvom ni mogla ukoreniniti. V Ziljski dolini je lastnica gradu Čače (Wasserleonburg), bogata in vplivna Ana Neumann, ki je bila šestkrat omožena z raznimi plemiči, podpirala luteranstvo. Župnije Šmohor, Št. Jurij, Čače, Blače so nekaj časa imele predikante. — V Kanalski dolini je luteranstvo dobilo nekaj tal v okolici Podkloštra, kjer se je do danes ohranila slovenska protestantska občina Zagoriče, ki šteje pa sedaj komaj še 7 družin ali približno 50 duš. Slovenske protestantske knjige Trubarjeve, Dalmatinove in Kreljeve, ki jih še tu in tam hranijo po kmečkih hišah, so tekom dveh stoletij edine gojile med njimi protestantsko versko mišljenje. Sedaj pripada

občina luteranski župniji v Nemškem Plajberku. Močna luteranska postojanka je bila tudi v Trbižu, kjer je bamberški vicedom Janez Jurij Stadion l. 1594. pregnal predikanta. Meščani so se temu upirali, češ da so na svoje stroške cerkev s tabrom utrdili in prenovili, zato smejo sami z njo razpolagati. Stadion jo je moral s silo zasesti in vrniti katoliškemu bogočastju. — O verskih razmerah južno od Drave v zadnjih dveh desetletjih 16. stoletja nam nudi površen pregled poročilo patriarhovega namestnika, škofa Pavla Bizancija, ki je l. 1581. obiskal Koroško in pisal svojemu predstojniku sledeče: „V sledečem hočem dati pregled o tem, kaj sem delal na Koroškem, kjer sem našel duhovnike večji del oženjene in krivoverske. Izpovedujejo po načinu protestantov, obhajajo pod obema podobama, otroke plemičev krščujejo



Šmohor v Ziljski dolini.

brez maziljenja s svetim oljem, sv. poslednje olje so popolnoma opustili in zakramenta sv. birme se niti več ne spominjajo, kar se opaža tudi pri ljudeh, ki gredo iz cerkve, kadar se prične govoriti o tem zakramentu in nočejo poslušati. Od Dobrlevasi do Tirol, kjer je meja patriarhije, sem birmal komaj 100 oseb, med tem ko jih je bilo v Dobrli vasi birmanih še 4500. Z gotovostjo smem trditi, da bode (katoliška) vera v teh krajih popolnoma propadla, ako se hitro ne poskrbi in ne izvrše mnoge dobre in koristne odredbe, ki sem jih dal glede na duhovnike. Plemiči, ki so se polastili patronstva mnogih župnij, predlagajo, ali kar je še slabše, kar sami podele župnije le takim, ki so vdani krivoverstvu ali mu vsaj naklonjeni. To je res, da je grof Ortenburški (Ivan grof Ortenburg-Salamanka, zaupnik nadvojvodov Karola in Ferdinanda) katoličan in vdan sveti cerkvi, pa tudi po njegovih krajih (v grofiji ortenburški ob Dravi, od izliva reke Möll pa

blizu do Beljaka) so nekateri duhovniki krivoverski, kakor so tudi zemljiški gospodje istega mišljenja. V nekem mestu, ki se imenuje Šmohor (v Ziljski dolini), sem našel krivoverskega župnika, ki se obnaša katoliško proti katoličanom, krivovercem pa se kaže luterana. V cerkvi ni bilo Najsvetejšega zakramenta, ker ti ljudje imajo krivo vero, da je telo Kristusovo pričujoče pod podobo kruha in vina le v trenotku vživanja...“ Iz tega poročila posnamemo, da so se od katoliške cerkvene organizacije proti koncu 16. stoletja ohranile le razvaline. Plemiški patroni so katoliškim župnijam vsiljevali predikante in jih ščitili s svojo mogočnostjo. Škofovska oblast je bila njim nasproti brez moči. Zato se je le čuditi, da odpad med ljudstvom ni bil še večji.

Luteranstvo na Kranjskem.

Enako kakor po drugih deželah, je treba tudi na Kranjskem pri razširjanju protestantstva pred vsem upoštevati gradove, mesta in trge.

Dogodke, ki so v Ljubljani pospeševali razširjanje nove vere, in najznamenitejše predstavitelje katoliške in protestantske struje smo že omenili tekom naših razprav. Ljubljanski mestni svet je bil naklonjen novotariji, kar spoznamo iz tega, da je Trubarju radovoljno prepustil mestno špitalsko kapelo sv. Elizabete za luteransko bogoslužje. Na državnem zboru v Regensburgu l. 1541. so s plemstvom vred tudi odposlanci Ljubljane zahtevali pridigo „čistega evangelija“. Ko je cesar Ferdinand l. 1562. ukazal županu in mestnemu svetu, naj Trubarju in njegovim tovarišem ne puste pridigovati v špitalu, je bilo povelje brez uspeha. Agitacija za luteranstvo je šla naprej. Vendar mestni svet v naslednjih verskih bojih ne stopa v ospredje in je tudi organizacijo protestantske cerkve, nastavljanje in oskrbovanje pridigarjev popolnoma prepustil stanovskemu odboru. Menda so mu oziri do deželnega kneza, kateremu je bilo mesto neposredno podložno, nalagali tako opreznost. Mestni svetovalci so bili poslej več kot 20 let sami luterani. — Predikantov je bilo v Ljubljani od pet do devet, ki pa niso imeli posla le z mestnim prebivalstvom, ampak so iz mesta hodili na razne kraje pridigovat in se zopet vračali v Ljubljano, kjer so bili varni pod zaščito deželnih stanov. Razun Trubarja in Dalmatina so bili tu nastavljeni: Jurij Jurišič, Ivan Tulščak (vulgo Scheerer ali Feistenberger), Jurij Klemen, Sebastijan Krelj, Gašper Kumperger, Krištof Spindler, superintendent Jernej Simplicij, Ivan Znojilšek. Pridige so bile v špitalski cerkvi izprva ob nedeljah slovenske, ob četrtkih nemške. Pozneje so se ob nedeljah in praznikih slovenske pridige vrstile z nemškimi. Vsako nedeljo je bila tudi slovesna „božja večerja“, katere se je navadno udeležilo od 20 do 50 ljudi, ob velikih praznikih tudi po par sto. Obredne molitve so bile pri tej priliki enkrat nemške, drugič slovenske. Vendar je slovenski živelj pri ljubljanski protestantski občini prevladoval. Kako se je luteranstvo med prebivalstvom razširilo? Semtertje se čuje sodba, kakor da bi bili vsi tedanji Ljubljančani protestantje. Trubar poudarja l. 1575., „da so vsi gospodje,

vitezi in plemiči, kakor tudi večji in razumnejši del meščanov, s svojimi ženami, sinovi in hčerami edini v pravi (luteranski) veri". Iz tega smemo sklepati, da je bil odličnejši in premožnejši del Ljubljančanov vdan novi veri. Enako poroča tudi škof Tavčar l. 1589. na apostolsko stolico, „da se skoraj vsi meščani, posebno pa bogatejši, priznavajo za luterane in si vzdržujejo predikante". Škof Hren pa piše, da je bil l. 1597. komaj dvajseti del ljubljanskega prebivalstva še katoliški in med njimi le ljudje najnižje vrste. — Vendar je take izjave treba prav presojati. Ljubljana je bila sredi 16. stoletja mesto s približno 7000 prebivalci. Iz števila protestantskih krstov, obhajil in pogrebov, ki se nam je deloma ohranilo v župnijskih zapiskih, pa spoznamo, da smemo protestantsko občino ceniti k večjemu na 3000 duš, torej na



Trbiž.

slabo polovico ljubljanskega prebivalstva. Gotovo je bil vsled hude agitacije in žalostnih cerkvenih razmer večji del meščanstva odtujen katoliškemu verskemu življenju, vendar se tudi luteranskega bogoslužja niso vsi udeleževali, ampak neodločni in brezbrižni omahovali med obema strankama. — Versko nasprotstvo se je pokazalo zlasti ob izrazitih katoliških slovesnostih, ki so jih izkušali protestanti odpraviti. Procesija sv. Rešnjega Telesa se že od l. 1562. ni več vršila. Enako so izkušali zatreti Marijine praznike. Ko se je l. 1573. bližal spominski dan Marijinega rojstva, so predikanti že teden dni poprej oznanovali svojim poslušalcem, da tega dne ne smejo več praznovati. Leta 1596. je bila na Mali Šmaren v Ljubljani slovesna procesija za osvoboditev trdnjave Petrinje. Vodil jo je stiški opat Lovrenc, na čelu več tisoč vernikov, ki so prišli s svojimi križi in zastavami. Vendar luteranski obrtniki niso opustili dela in tudi niso zaprli trgovin; gospe pa so s svojimi deklami pri oknih predle in se norče-

vale iz katoličanov, češ da Marija ni bila nič boljša od njih. — Katoliška božja služba se je v Ljubljani ohranila izven špitalske kapele po vseh drugih cerkvah. Leta 1589. piše škof Tavčar: „Pri štolnici z velikimi denarnimi žrtvami vzdržujem poleg štirih vikarjev dva kapelana, učitelja, kantorja (pevovodja) in šest gojencev (dijakov), ki se bavijo z učenjem, godbo in opravljajo cerkvene posle. Od deseterih kanonikov jih le pet prebiva v Ljubljani. Vsako nedeljo in praznik pridiga eden izmed kanonikov ob precejšnjem številu poslušalcev. Redno je tudi maša in pridiga v cerkvi nemškega viteškega reda. V cesarskem špitalu pri sv. Jakobu in pri frančiškanih se vsaj ob praznikih opravljajo maše, katerim se včasih pridruži tudi pridiga.“ Opisane razmere se v Ljubljani bistveno niso izpremenile tja do leta 1598., ko so bili predikanti izgnani.

Izven Ljubljane nikjer ni prišlo do organizacije samostojnih luteranskih občin. Tu in tam se je posrečilo predikantom za nekaj let dobiti v posest poedine župnije ali pa so s pomočjo plemiških patronov prirejali shode po malih podružnicah, ki se pa niso dolgo vzdržali.

Na loškem gospostvu brižinskih škofov se je jelo širiti luteranstvo pod vlado oskrbnikov Lenarta pl. Siegersdorfer in njegovega naslednika Filipa iz iste družine. Lenart Siegersdorfer je predlagal l. 1560. patriarhu za loškega župnika Ambroža Haumana, ki je bil naklonjen novi veri. Pokazal je svoje mišljenje s tem, da se je oženil in ničesar ni storil proti luteranski agitaciji. Luterani so se polastili podružnice sv. Križa na Puštalu (Burgstall), kjer so imeli svoje shode. Predikanti so dohajali iz Ljubljane ali Kranja. Do l. 1573. je bil mestni svet v Škofji Loki še katoliški, ker je takrat obljubil svoji zemljiški gospodi, brižinskim škofom, da se bode vzdržal vsake verske novotarije in skrbel, da tudi med meščanstvom ne dobi tal. Toda kmalu so se razmere izpremenile; sodnik in večina svetovalcev je potegnilo s protestanti. Patriarhov namestnik, škof Pavel Bizancij je l. 1581. proti loškemu župniku naperil tožbo, pa zato ni bilo nič boljše. Večkrat so se dogajali na loškem svetu hudi spopadi med predikanti in katoličani. Ko je v juniju l. 1585. Jernej Knafelj, predikant barona Ecka z Brda pri Kranju, prišel na poziv Janeza Jakoba Siegersdorferja v Loko, ga je loški kapelan Vrban Wurtzner napadel z grožnjami in psovkami. Prišlo je celo do pretepa, v katerem se je Knafelj s sekiro ubranil nasprotnika. Isto leto so tudi kmetje v Puštalu, ki so bili baje Wurtznerjevi podložniki, napadli s psovkami Jurija Dalmatina, ko je ondi pridigal gospodi in loškim luteranom. Grozili so mu, da ga zadavijo, ako ga še enkrat zalotijo na Sorskem polju. V te razrvane razmere je posegla zemljiška gospoda, kateri je pristojala pravica urejati cerkvene zadeve na svojem gospostvu. — Jeseni l. 1585. je vojvoda Ernst Bavarski, škof brižinski, poslal v Loko štiri komisarje, ki so takoj odstavili luteranski mestni svet in nastavili za mestnega sodnika in svetovalce same katoličane. Obisk luteranskih pridig je bil prepovedan pod denarno kaznijo. Meščana Jožefa Oberhuberja, ki je bil neki voditelj luteranov in druge šuntal k uporu, in še nekaj meščanov so dali zapreti. Ob istem času se je izvršila izprememba tudi pri upravi loškega gospodstva. Mesto luterana Filipa

Siegersdorferja je postal oskrbnik brižinski kanonik in stolni šolastik Ivan Krištof Herbart pl. Hohenburg. — Loški protestanti so se proti odredbam komisarjev pritožili na deželne stanove, češ da nasprotujejo svoboščinam in pravicam kranjske dežele. Na poziv deželnega oskrbnika (Landesverwalter) so morali komisarji v Ljubljani pred stanovskim odborom opravičevati svoje postopanje; novega katoliškega sodnika in njegovega pisarja pa so stanovi dali zapreti, ker sta nekega luteranskega dacarja izgnala iz mesta. Še le strog ukaz nadvojvoda Karola, da se stanovi nimajo vmešavati v posle brižinske komisije, je slednji dal zopet prosto roko. Osemnajst loških meščanov, ki se niso hoteli podvreči njenim odlokom, je bilo kaznovanih z denarnimi globami in zaprtih, dokler bi ne plačali. Nasprotstvo z deželnimi stanovi pa se je tako poostrilo, da je novi loški oskrbnik že ukazal oborožiti podložnike, zastražiti mesto in grad za

Ljubljana v 17. stoletju.

slučaj, da bi kranjsko plemstvo s silo hotelo preprečiti daljnje odredbe. Edenintrideset loških podložnikov je bilo zaradi luteranstva izgnanih. Pravda z deželnimi stanovi se je še vlekla tja do leta 1589. in le s pomočjo nadvojvoda Karola so mogli slednjič brižinski komisarji svoje delo dovršiti. Kako strogo so poslej pazili v Loki na vsak pojav protestantske agitacije, nam priča dogodek s predikantom Kupljenikom l. 1587. Ko je 18. junija imenovanega leta Kupljenik obiskal bolnega luterana Felicijana Gompa v Železnikih, sta ga dva lovca zasačila na loškem svetu, potegnila s konja, pretepla do krvi in vrgla v ječo. Teden pozneje ga je dal loški oskrbnik v spremstvu sedmih lovcev odpeljati preko Cerknega in Tolmina v Gorico, od koder so ga izročili patriarhovemu sodišču v Vidmu. Pa tu se mu je posrečilo uiti. — Leta 1600. je bilo v Loki še 10 protestantov.

Prvi oznanovalec luteranske vere v Kranju je bil Gašper Rokavec, ki je že kot vikar stolne cerkve v Ljubljani deloval v Trubarjevem duhu. Leta 1548. je imel z njim vred biti zaprt, a se je z begom odtegnil kazni in že prihodnje leto nastopil v Kranju kot luteranski pridigar. Leta 1554. ga je cesar Ferdinand poslal v Videm, da bi bil ondi sojen od duhovskega sodišča, pa znal se je oprati vsake sumnje krivoverstva. Zdaj je tembolj drzno nastopal. Število privržencev mu je tako naraščalo, da je imel l. 1561. že 300 obhajancev. Naslednje leto je prišlo cesarsko povelje, naj Rokavca s Trubarjem vred zapro; vendar so znali deželni stanovi to preprečiti. — Kako se je luteranska agitacija zanesla v cerkev, o tem nas pouči poročilo kranjskega vikarja Jurija Wolfa, ki je leta 1561. pisal ljubljanskemu škofu Petru v tej zadevi: „Moram naznaniti, kaj luterani počenjajo. Kakor ste ukazali, sem oznanil v cerkvi, da bodo v nedeljo po maši pete litanije. V pridigi sem razložil, zakaj in kako naj svetnike častimo in kakšna razlika je med nami in luterani. Ko sem potem hotel imeti pete litanije, se služabniki niso hoteli nič ganiti. Luteranci so namreč naročili učitelju, pevcu, učencem in cerkveniku, naj nikar ne sodelujejo, kadar se bodo pele litanije ... Seveda sem bil zaradi tega nevoljen; mestni sodnik se je pa smejal in norčeval iz duhovnikov. Rokavcu je sporočil, naj le pride nazaj v Kranj in naj pase svoje ovčice, kakor poprej.“ — Iz tega poročila spoznamo, da se je tudi v Kranju bil mestni svet že poluteranil in ščitil predikante. Rokavec je nadaljeval zapričeto delo do svoje smrti (1565). Za njim so dobili luterani za predikanta Jerneja Knaflja, ki je pomagal ustanoviti v Kranju luteransko šolo. Katoliška šola je stala na mestu sedanjega župnišča že v začetku 15. stoletja, luteranska se je pa ustanovila leta 1569. Učitelj se je imenoval latinski in nemški učitelj. Predlagal ga je deželnim stanovom mestni svet in je dobival po 24 gld. letne plače iz deželne blagajne. Mesto mu je dajalo po 10 gld. na leto, prosto stanovanje, kurjavo in neko svoto za šolske potrebščine. Razun šole so si luterani pridobili tudi svojo cerkev in sicer podružnico sv. Rožnega venca. Ta cerkev je bila leta 1518. na novo zgrajena in lepo ozaljšana. Mestni svet je ustanovil poseben beneficij za duhovnika in si s tem pridobil patronsko pravico. Zdaj je izrabil svojo oblast v to, da je cerkev izročil luteranom. Vendar je bila še v mestu močna katoliška stranka, ki je ugovarjala početju luteranov in poslala leta 1580. škofu Tavčarju pismeno pritožbo, podpisano od 92 hišnih posestnikov. V njej pišejo „pooblaščenci uboge katoliške srenje v Kranju“ med drugim tudi sledeče: „Cerkev sv. Rožnega venca, ki je bila prej jako krasna, so luterani tako oropali in opustošili, da ni mogoče povedati. Lepi oltar so podrli, ga naložili na voz in peljali k zlatarju Joštu rekoč: „Tvoj oče je ta oltar cerkvi podaril, tu ga imaš in deni, kamor hočeš, pri nas ga ni treba.“ Jošt je potem podaril oltar cerkvi v Novi Štifti pri Gornjem Gradu. Podobo Matere božje so prodali v Podbrezje, podobo Križanega so zažgali. Lep kelih te cerkve so dali svojemu predikantu, da ga nosi s seboj, kadar hodi obhajat luterane. Druge kelihe, mašno obleko in lepotičje cerkve so porabili za norčije in zapravili.“ L. 1581. je prišel v Kranj škof Pavel

Bizancij na cerkveno vizitacijo. Birmal je tu 1200 oseb, kar je bilo za tedanje čase izredno veliko število, ker sam pravi, da je bil večji del plemičev in meščanov protestantski. Pri tej priliki je tudi iznova posvetil razsvečeno cerkev sv. Rožnega venca in jo vzel zopet v posest. V slovesni procesiji, ki so se je udeležili vsi katoličani, je nesel Najsvetejše iz župne cerkve v omenjeno podružnico in s tem označil, da ima zopet služiti katoliškemu bogočastju. Mestni svet se škofu takrat ni upal upirati, izjavil je celo, da bi mu kranjski luterani hoteli zopet pokorni biti in se s cerkvijo spraviti, ako odstrani nepriljubljenega vikarja Matija Marzina, ki je baje maščevalen in razuzdan. Toda obljube niso bile odkritosrčne. Marzina je bil odstavljen od župnije, odpor luteranov pa je trajal naprej. — Tudi nadvojvoda



Škofja Loka.

Karol je začel strogo nastopati proti kranjskim protestantom. Mestni sodnik Junauer je dobil 25. oktobra 1577 od njega ukaz, da naj predikanta Knaflja, ki se vtika v župnijske pravice, spodi iz mesta, Kranjci pa naj se drže svojega pravega župnika, kakor nekdaj njihovi pradedje, ker niti meščani, niti deželni stanovi nimajo pravice izpreminjati vero v mestih. Meščani so se potegnili za Knaflja. Rekli so, da so že 20 let luterani, da jih Knafelj uči že 10 let, jim deli zakramente (krst in obhajilo), pridiguje in opravlja druge obrede. Tudi kranjski deželni stanovi so zanj prosili. Toda nadvojvoda ni odnehal in l. 1578. ponovno dal strog ukaz, naj predikanta izženo. — Knafelj je tedaj odšel iz Kranja na Brdo in je v ondotni kapeli opravljal božjo službo. Kranjski luterani pa so zdaj hodili tja poslušat njegove pridige. Imel je baje na Brdu 1800 obhajancev. Nadvojvoda s tem seveda ni bil zadovoljen in je pisal brdskemu baronu Adamu Egkh, naj ustavi romanje meščanov. Prav tako je prepovedal Kranjcem

hoditi iz mesta na Brdo ali poslušati druge predikante. Toda kranjski protestanti so prezirali vladne ukaze in se norčevali iz nadvojvodovih groženj. — Predikant Knafelj je prišel s svojo družino večkrat v Kranj, je tu pokopaval na župnem pokopališču, krščeval in pridigoval v svoji hiši, na kateri je imel v kamen vdolben rek: Hie Bärtl Knäffel Prädikant, Mein Stärgkh steht in Gottes Handt (Tu Bartel Knafelj predikant, moja moč je v roki božji). — Protestanti so nastopali zelo predrzno. Ob cerkvenih slovesnostih, pri raznih shodih in veselicah so se glasile luteranske popevke. Na vikarja Marzino so zložili sramotilno pesem, ki se je pričela s sledečo kitico:

V Craini ie sdai en papeshnik
tega hudizha vuzhenik
se ie s mashnimi brati
sueitoval inu naprei vsel
vse verne resegnati
Mercina ie nega ime
pravu hudizhevu seime . . . itd.

Vikar Marzina se je tudi sam pritožil pri nadvojvodu, kako mu luterani nagajajo. Ko je na praznik Kristusovega vnebohoda imel po stari navadi procesijo s sv. Rešnjim Telesom, so se mu nekateri na glas smejali in se iz njega norčevali. Pritožilo se je pri nadvojvodu tudi osemdeset katoliških hišnih posestnikov zaradi mnogih krivic, ki jih je njim prizadel mestni svet. Nadvojvoda je nato ukazal zapreti sodnika Ivana Junauerja in še tri druge meščane in poslal v Kranj posebno komisijo, da preiskuje o resnici navedene pritožbe. Deželni komisarji, ki so prišli v Kranj zadevo preiskovat, so potegnili z luteranskimi meščani in izrekli, da ni treba nobene preiskave. Mestni sodnik pa je pet glavnih pritožnikov zapodil iz mesta. — L. 1579. je bila v Ljubljani kuga in so zato zborovali deželni stanovi meseca novembra v Kranju. Sodnik Ivan Junauer je mislil, da zdaj lahko stori kar hoče, in je oblastno dovolil Knaflju, da je prišel stanovat v mesto. Vsled tega je bil Junauer dne 21. januarja 1580 pozvan k vladi v Gradec, kjer so ga zaprli v mestni stolp in odstavili kot sodnika mesta Kranja. Kranjcev pa niti to ni oplašilo. Mesto Junauerja so izvolili za sodnika luterana Ivana Harrerja. Nadvojvoda je tudi tega odstavil in 21. januarja 1581 poslal škofa Tavčarja in vicedoma Bonhoma v Kranj. Ukazal jima je, naj pozoveta na odgovor uporni mestni svet in mu zaradi nepokorščine zagrozita s kaznijo, z izgubo mestnih pravic in izgnanjem nepokornežev. Harrerja naj kaznujeta in mesto njega postavita za sodnika drugo sposobno osebo, mestnemu svetu naj ukažeta Knafljevo hišo podreti in raz nje vreči kamen s Knafljevim napisom. Mestni svet tega povelja ni izvršil. Harrer je bil še dalje sodnik in Knafelj ni pridigoval le na Brdu, ampak je hodil tudi okoli po deželi. Šel je včasih v Loko ali v Kokro, in sicer čez hribe, ker so mu bili kmetje zagrozili, da ga ubijejo, ako ga dobe na cesti. Okoli l. 1583. je Kranj vendar dobil po ukazu nadvojvodovem katoličana Snedica za sodnika, a luteranski svetovalci so mu toliko časa nagajali, da je moral odstopiti. Potem so l. 1584. zopet izvolili od nadvojvoda zavrženega Ivana Junauerja, kar je po-

vzročilo nov spor z vlado. Mnogo meščanov je bilo zaradi nepokornosti kaznovanih z denarnimi globami, drugi so bili pozvani v Gradec in tamkaj zaprti. Med luteranskimi meščani, ki so nadvojvodu najbolj kljubovali, je bil neki Jernej Banko. V Gradcu je sicer prisegel pokorščino, a l. 1591. je na dan svojega godu peljal nekaj luteranskih meščanov na svojo pristavo zunaj mesta, kamor je bil poklical z Brda predikanta Knaflja in se dal z drugimi vred obhajati. Nadvojvoda je nato ukazal vicedomu Kamilu Suarda, naj Jerneja Banko pokliče pred sebe, ga zapre v mestni stolp, ondi tri tedne posti ob kruhu in vodi ter mu vrh tega naloži še globo v denarju. Tri leta pozneje je bil Jernej Banko še mestni svetovalec, kar dokazuje, da so nadvojvodova povelja imela pri Kranjcih malo veljave. — Jernej Knafelj je ob splošnem izgonu predikantov v l. 1598. zbežal v Tržič in se skrival po gradovih v okolici. Umrl je l. 1603.



Kranj v 17. stoletju.

V **Kamniku**, tretjem važnem gorenjskem mestu, je bil boj s protestantstvom veliko manj trdovraten, kakor v Kranju. Agitacija za novo vero se je tu sem brez dvoma zanesla iz Ljubljane. Že leta 1561. je pridigal v Kamniku predikant Jurij Jurišič, ki je za Trubarjem prvi javno nastopil za luteranstvo v ljubljanski cerkvi nemškega viteškega reda. Pozneje je odšel na Virtemberško k Ungnadovi tiskarni. A že l. 1563. ga nahajamo zopet kot predikanta v Kamniku, od koder je bil naslednje leto izgnan. Toda poleg pravih luteranov so se pojavili v Kamniku tudi verski novotarji druge vrste: **prekrščevalci**. L. 1566. poroča kamniški župnik ljubljanskemu škofu Petru Seebachu, da imajo prekrščevalci svoje redne shode v gradu

Zaprce (Steinbüchl). Odkod se je to gibanje zaneslo v Kamnik, ni mogoče določiti. Okoli l. 1540., ko je avstrijska vlada začela hud boj proti prekrščevalcem, so mnogo privržencev te verske ločine tirali iz severnih dežel čez Celje, Kamnik in Ljubljano v Trst, da so služili na ladjah za veslače. Pri tej priliki jih je mnogo ušlo. Prav verjetno je, da so ti beguni zanesli nauke prekrščevalcev v ljubljansko in kamniško okolico. Kamniškim prekrščevalcem sta okoli l. 1560. načelovala Jurij Krelj in Krištof Stobè. Novi nauki so se razširili tudi med ženstvom in po Stobejevi smrti je njegova vdova imela celo vodilno vlogo. O Stobejki čitamo, da je ob nedeljah in praznikih zbirala kmete v svoji hiši, jim čitala iz protestantskih knjig in pridigovala. Vendar se to gibanje pozneje popolnoma izgubi v luteranstvu. — Tudi v Kamniku se je protestantom kmalu posrečilo dobiti v porabò za svoje shode neko cerkev blizu mesta. Bila je to podružnica sv. Nikolaja v Podgorju, ki je tedaj pripadala župniji mengiški. Razun tega sta bili središči protestantske propagande grada Križ in Zaprce. Prvega so imeli baroni Turni, drugega Lambergi v posesti. Mestni svet pa v Kamniku ni bil nikdar izključno v oblasti protestantov, dasiravno so imeli v njem svoje zastopnike. Prvi odločilni boj se je izvojeval med katoličani in protestanti že l. 1574. Takrat je došlo od nadvojvoda Karola povelje na kamniškega sodnika in svetovalce, naj odpravijo iz mestnega sveta vse protestante, zabranijo skrivne shode v Podgorju in zapro predikante, ako bi se pokazali v mestu. Vse, ki bi kršili te zapovedi, pa naj strogo kaznujejo. Mestni sodnik Gregor Kramar je nadvojvodovo povelje takoj izvršil in dal vpričo kamniškega župnika na javnem trgu prečitati ukaz. Na čelu kamniških protestantov je bil takrat mestni pisar Naglič, ki je imel na svoji strani kakih štirideset meščanov. Vsi ti so zdaj izgubili svoja mesta in službe pri kamniški občini; neki meščan, ki je bil dal svojega otroka krstiti predikantu, pa je bil iz mesta izgnan. Katoliški Kamničani so vse te odredbe sprejeli z velikim veseljem. Par dni so proslavljali svojo zmago z godbo, petjem in popivanjem, kar je protestante še bolj ujezilo. — Poslej se predikanti niso več upali v Kamnik in tudi shodi v Podgorju so izostali. V mogočno zavetje pa je bil zdaj protestantom kriški baron Ahacij Turn, ki je imel na svojem gradu predikanta in kjer so se zbirali vsi luterani iz kamniške okolice. Okoli l. 1588. je tu pridigal Marko Kumprecht, ki je bil začasno nastavljen za pridigarja v Ljubljani, pa je hodil tudi k Ahaciju Turnu na grad Križ. Mnogo meščanov iz Kamnika se je redno ob nedeljah in praznikih udeleževalo teh shodov. Njih voditelj je bil neki Flerič. Nadvojvoda Maksimilijan je ukazal leta 1594. sodniku in mestnemu svetu, naj se Flerič pokori zapovedim kamniškega župnika ali pa naj mesto zapusti. Hkrati sta bila poslana v Kamnik kot vladna komisarja stolni prošt Gašper Freudenschuss in vicedom Kamillo Suarda, da naložita vsem luteranskim meščanom denarne kazni zaradi prepovedanega obiskovanja božje službe na kriškem gradu in da jih pregovorita, naj se podvržejo svojemu katoliškemu župniku. V Mekinah sta zaslišala Urbana Kosa in Jurija Križkarja, ki sta se oba branila sprejeti kake zapovedi ali navodila od katoliškega župnika. Ukazano jima je bilo v imenu

nadvojvodovem, naj se tekom enega meseca odpovesta luteranstvu, sicer izgubita svoji posestvi. V Kamniku je bilo pozvanih pred komisijo 38 meščanov, le 28 jih je prišlo. V imenu vseh obtožencev je odgovarjal Luka Avnič, da v političnih stvareh pač nadvojvoda radi ubogajo, v verskih zadevah pa morajo biti Bogu bolj pokorni, kakor ljudem. Komisarji so jim za slučaj, da bi še dalje hodili iz Kamnika k luteranskim pridigam, naložili globe 10 do 20 cekinov. Tri mesece pozneje je poročal kamniški sodnik vicedomu, da so se vsi luterani vklonili zapovedim razun Wilda, Avniča in deseterih



Grad Brdo pri Kranju.

drugih. Nepokorneži so bili kaznovani z globo 20 cekinov in zaprti, dokler ne plačajo. — Kriški graščak Ahacij Turn, ki je bil strasten luteran, je hotel na svojem svetu napraviti luteransko postojanko za vso kamniško okolico. Zato je kmalu potem, ko je v Kamniku zatrla vladna komisija protestantsko gibanje, pričel zidati pri svojem gradu luteransko molivnico in pokopališče. O tem poroča prošt Freudenschuss (17. decembra 1595) akvilejskemu patriarhu sledeče: „Zastran Turnove sinagoge je stvar drugačna, kakor sem poročal pred osmimi meseci. Zid, ki se je pričel graditi, je imel obliko, kakor da bi služil za okroglo cerkev. Vendar je kraj namenjen za pokopavanje krivovercev.

Ali je nadvojvoda ukazal delo ustaviti zelo dvomim, ker je še le pred nekaterimi dnevi zahteval od mene poročila o tej zadevi in sem mu pisal enako kakor Vaši prevzvišenosti. Potem sem se podal k tistemu kraju na malem griču, ki je okoli 50 korakov oddaljen od Turnovega gradu in sem videl, da je zid do 7 komolcev visoko zgrajen iz kamna in apna. Dolgost ne presega 38 in širokost ne 26 korakov, oblika je jajčasta. Na notranji strani so neki loki in dolbine, kamor se imajo brez dvoma vstaviti grobne plošče. Pokopališče je napravljeno prav tako, kakor ono zunaj mesta Gradca, vendar pa zidovje ni z apnom ometano. Sinagoga (molivnica) pa je sezidana na gradu barona Turna, pri vhodu na desno blizu grajskih vrat, vendar ni dovršena, niti ometana. Pridige, uživanje neposvečenega kruha in vina, prepevanje pesmi se vrši v gradu, vendar ne na kraju za to odločenem, ampak v veži pred vhodom v stanovanje, kjer navadno prirejajo tudi plese.“ — Turnov luteranski tempelj je malo let pozneje razstrelila reformacijska komisija.

Izven trgov in mest se je zaneslo luteranstvo med kmete le v slučaju, da se je kaka plemiška rodbina posebno trudila za njegovo razširjanje ali če so poedini župniki potegnili z novoverci. V Cerkljah pri Kranju je bil privrženec protestantov župnik Krištof Schwab pl. Lichtenberški in Tufsteinski iz Kamnika. Nemška plemiška rodbina Schwabov je imela v posesti grad Lichtenberg pri Litiji, poleg tega še Perovo pri Kamniku in Strmol pri Cerkljah. Na Perovem je bil rojen župnik Krištof. Župnijo Cerklje je dobil l. 1546. na predlog prednice velesovskega samostana, Neže pl. Lichtenberške, ki je bila njegova sorodnica. Kakor vsi plemiči, je tudi Krištof Schwab začel pospeševati luteranstvo, enako njegovi sorodniki na Stermolu. Z dovoljenjem župnikovim so se polastili bližnje podružnice sv. Duha v Češnjevku, kjer jim je včasih pridigal kak predikant iz Ljubljane ali Kranja. Vendar nova vera ni zašla med ljudstvo. Ko je l. 1581. škof Bizancij obiskal Cerklje, je bila luteranska le ena družina, gotovo Schwabi na Stermolu. Župnik Krištof je bil odstavljen in izključen iz škofije.

Z veliko večjo silo je zastavila luteranska propaganda v blejskem in radovljiškem okraju. — Na Bledu se je pričelo novoversko gibanje, ko je Herbart VIII. Turjaški, znani kranjski junak, dobil blejsko gospostvo od briksenskih škofov v zakup. Turjaški so že od prvega početka pospeševali luteranstvo. Herbart je bil tembolj naklonjen novi veri, ker je imel za ženo baronico Kristino Spaur, stričnico briksenskega škofa, ki je bila enakega mišljenja. Trubar jo imenuje „krščansko in v svetem pismu dobro poučeno ženo“ in jo je ob svojem prihodu na Kranjsko l. 1561. obiskal. Ob tej priliki, bilo je ravno na kresni dan, je tudi pridigal v blejski cerkvi in s tem se je pričela propaganda za luteranstvo. Delo je uspevalo tem bolj, ker je bil takoj pridobljen tudi blejski župnik Krištof Fašang, ki je poslej opustil mašo in začel javno učiti nove nauke. Fašang je bil z Bleda doma, služil je nekaj let kot učitelj v Radovljici, potem pa 11 let kot katoliški župnik na Bledu. Posledice verskega prevrata, so se kmalu pokazale. Starodavna božja pot na otoku je prenehala

božja služba se tam ni več opravljala in tudi ustanove za razne cerkvene namene so izginile. Ni se čuditi, ako je župnik mnogo svojih župljanov potegnil za seboj. Ko sta l. 1571. ljubljanska kanonika David Haziber in Baltazar Radlic preiskovala verske razmere v radovljiški dekaniji, je Fašang sam izjavil, da ima okoli 1100 obhajancev, katerim pripadajo ne le njegovi lastni župljani, ampak tudi plemiči iz okolice, njih uradniki in posli. Bled je postal središče luteranstva za ves okraj. Oddaljene kraje je Fašang včasih obiskoval, da je pridigal svojim privržencem in jih obhajal. V Kranjski Gori je imel 12 do 14 oseb, na Jesenicah 7, v Pogliču v gorjanski župniji 5, in v Podhomu dva hišna očeta, ki so hodili poslušat njegove pridige in se obhajat pod obema podobama. V Bohinj pa nova vera ni prodrla. Od tam je le neki dacar hodil na Bled k luteranskim shodom. — Uspeh preiskave je bil ta, da je ljubljanski prošt Tomaž Reutlinger naslednje leto Krištofa Fašanga odstavil od župnije. Moric pl. Dietrichstein, imejitelj radovljiške graščine, in deželni stanovi so se sicer zanj potegovali, toda brez uspeha. Na Bled je prišla iz Briksena posebna komisija, ki je luterane razgnala, v cerkvi vpeljala zopet katoliško božjo službo, Fašanga odstavila in nastavila jeseniškega vikarja Robana za župnika na Bledu. Pri tem je prišlo do malih izgredov. Ko je novi župnik imel prvo božjo službo, je prišel k cerkvi tudi Fašang. Njegovi privrženci so takoj drli iz cerkve na pokopališče, kjer jim je pridigoval, potem pa so skupaj prepevali slovenske psalme. Tudi poslej še Fašangove agitacije ni bilo konec. Preselil se je v župnijo Zasip, kjer so Lambergi s Kamna imeli patronstvo. Še le l. 1573. mu je nadvojvoda popolnoma prepovedal pridigovati na blejskem gospostvu. Fašang se je umaknil k Turjaškim v grad Nadlišek na Notranjskem. Umrl je l. 1580. v Ljubljani in bil pri sv. Petru pokopan.

S Fašangom je bil z Bleda odpravljen glavni luteranski agitator. Že naslednje leto (1574) je tudi Herbart Turjaški izgubil blejsko gospostvo, ki je prešlo na katoliškega Ivana Jožefa Lenkoviča. S tem je bilo daljno prodiranje luteranstva celo ustavljeno. Toda Fašangovi nauki so se bili že toliko ukoreninili med ljudmi, da jih ni bilo mogoče naenkrat izruvati. Zato so se za pokatoličanjenje blejskih podložnikov vneli še hudi boji.

Matija Roban, ki je sledil Fašangu v dušnem pastirstvu, sicer sam ni bil luteran, pa vendar ni mnogo storil za izpreobrnjenje novovercev. Služba božja se je zanemarjala, cerkveno premoženje zapravljalo, tudi vikarjevo zasebno življenje ni bilo vzgledno. Ko je v februarju l. 1583. ljubljanski škof Janez Tavčar obiskal blejsko župnijo, je našel mnogo nerednosti, ki jih je sporočil briksenskemu škofu Tomažu kot zemljiškemu gospodu blejske okolice. Že v avgustu istega leta so došli na Bled briksenski komisarji, da urede cerkvene zadeve. Vsi luteranski podložniki so bili pozvani v grad, kjer so jim ukazali, naj ostanejo katoliški ali pa naj tekom pol leta prodajo svoja zemljišča in zapuste blejsko gospostvo. Hkrati so jim zažugali 100 cekinov globe, ako bi še dalje obiskovali luteranske shode v begunjskem gradu. Vendar je še par let ostalo pri starem. L. 1586. je šele briksenski škof odločno posegel v blejske razmere. Poslal je iznova na Bled svoje komisarje,

ki so odstavili vikarja Robana, luteranske podložnike pa iznova poklicali pred sebe. Opominjali so jih, naj se odpovedo krivoverstvu, sicer bodo izgnani. Toda le pet se jih je uklonilo; drugi so odgovorili, da hočejo v verskih stvareh biti svobodni, pa tudi nočejo zapustiti niti kraja niti svojih zemljišč. Komisarji so par kolovodij za nekaj časa zaprli in sedmim luteranom napovedali izgon. Toda kranjski stanovi so se z vso silo zavzeli za luteranske podložnike. Dasiravno so imeli zemljiški gospodarji pravico določati zastran vere na svojih posestvih in so briksenski komisarji postopali v soglasju z nadvojvodom Karolom, so vendar stanovi njihove odredbe proglasili za kršitev deželnih pravic, njih same pa pozvali v Ljubljano na odgovor. Komisarji seveda niso hoteli priznati stanov za svoje oblastnike in so odgovorili, da sprejemajo ukaze le od briksenskega škofa in nadvojvoda Karola. Zdaj so stanovi nastopili s silo. Poslali so četo 40 oboroženih konjikov na Bled, ki naj bi zopet umestili izgnane luterane na zemljišča. Konjikom se je pridružilo mnogo radovljiških meščanov in drugih privržencev nove vere, da je četa kmalu narasla na 200 ljudi. Od hiše do hiše grede so postavljali s slovesnim trobentanjem izgnane luterane v prejšnje kmetije rekoč: „Postavljamo te na zemljišče in vračamo ti, kar je tvojega, da bodeš graščini pokoren s štibro, davki in tlako in vsemi vnanjimi rečmi, kar pa zadeva dušo in vest, nisi dolžan ubogati.“ Takemu nasilstvu so se tudi komisarji hoteli s silo upreti. Poklicali so z Jesenic Julija Buccelenija, ki je pripeljal na blejski grad štirideset mož; tudi Bohinjci so prihiteli na pomoč. Svojim katoliškim podložnikom so ukazali, naj se oborože in prihite skupaj, ko se bode na gradu sprožil strel. Vse je kazalo, da izbruhne v blejski okolici strasten boj. Deželni upravitelj in odborniki so skrivaj pozvali vse luteranske podložnike po Gorenjskem k orožju in jim določili Andreja Galla za poveljnika (4. septembra 1587). Toda do krvoprelitja ni prišlo, ker je nadvojvoda Karol ukazal deželnemu upravitelju, da mora stanovske konjike takoj z Bleda odpoklicati, luteranske podložnike odpraviti z zemljišč in katoličane na njih mesto postaviti. Le nerada in po dolgem obotavljanju sta Adam Ravbar in Andrej Gall odšla s svojimi četami 24. septembra z Bleda. Stanovi so se maščevali nad katoliškimi blejskimi podložniki s tem, da so 24 kmetov zaradi zastalih davkov v znesku 800 renskih goldinarjev vtaknili v ječo, dasiravno je bila oskrbnica blejskega gospostva, Ana Marija Lenkovič, pripravljena vso svoto plačati. Eksekucija proti luteranskim kmetom pa se je zavlačevala do l. 1589. Še le 12. avgusta istega leta poroča briksenski škof nadvojvodu, da se je 17 kmetov izpreobrnilo, 16 pa jih je odšlo proti odkupnini zemljišč v skupnem znesku 4132 goldinarjev. Tako se je novoversko gibanje na Bledu završilo s popolno zmago briksenskih škofov.

Ob istem času, ko je grozila nevarnost, da se poluterani blejska župnija, je zastavila protestantska propaganda tudi v bližnjih Lescah. Tu je bil zaščitnik luteranov radovljiški graščak Moric pl. Dietrichstein. Z njegovo pomočjo se je naselil pri leščanski cerkvi predikant Peter Kupljenik kot „plačani (provisionierter) pridigar radovljiškega gospostva“. Od tod se je širilo protestantstvo zlasti po Radovljici in

bližnjih vaseh. — Kupljenik je bil sin nekega radovljiškega kovača. Deset let je bil katoliški duhovnik in župnik v Kovorju. Potem ga je pa, kakor sam pripoveduje, čitanje nemških in slovenskih luteranskih knjig pridobilo za novo vero. Okoli l. 1563. je odpadel in bil od deželnih stanov nastavljen kot predikant v Lescah. Dobival je od njih letne plače 30 goldinarjev, Dietrichstein mu je dajal 20 goldinarjev in hrano brezplačno, plemstvo iz okolice pa 12 goldinarjev. L. 1571. je izjavil, da ima blizu 400 obhajancev, med temi plemiče iz okolice, njih uslužbence in večino radovljiških meščanov, ki se vsi obhajajo pod obema podobama. — Radovljiška graščina je bila last deželnega kneza in Dietrichstein jo je imel le v zastavo za neko posojilo (Pfandinhaber). Zato je bilo po tedanjih zakonih protipostavno, da si



Kamnik.

je prisvajal na radovljiškem svetu kako oblast v cerkvenih stvareh. Nadvojvoda Karol mu je to l. 1572. tudi jasno razložil in zažugal, da mu graščino odtegne, ako ne spravi Kupljenika takoj iz mesta in radovljiškega gospostva. Dietrichstein je prosil za pomoč deželne stanove in se nasproti nadvojvodu skliceval na to, da je Kupljenik nastavljen od dežele, ne pa od njega. Pravda se je vlekla nekaj let, ne da bi prišlo do odločitve. Dietrichstein in drugi njegovi somišljeniki so vendar izprevideli, da na radovljiškem svetu ne bodo mogli napraviti varne luteranske postojanke. Zato so prestavili središče propagande na posestvo Kacijanarjev v B e g u n j e. Posestnica gradu Katzenstein (sedaj ženska kaznilnica), Julijana Kacijanar, je bila posebno vneta luteranka in je prepustila del svojega grajskega poslopja za bogoslužne shode. Katoliške župne cerkve se luterani niso upali polastiti. Tu sem so stanovi iz Ljubljane pošiljali svoje predikante. Poleg Kupljenika sta pridigala Jurij Dalmatin in neki Klemen Bobek,

krojač iz Radovljice. Ker so se v Begunjah zbirali ne le gorenjski plemiči, ampak tudi podložni meščani in kmetje iz radovljiškega gospostva, zato je nadvojvoda Karol l. 1577. Julijani Kacijanar prepovedal imeti v svojem gradu sestanke krivovercev. Prepoved seveda ni imela uspeha, ker so prav takrat deželni stanovi bili na višku svoje moči. Zato je poslej nadvojvoda delal na to, da bi vsaj preprečil vpliv begunjske propagande na svoje mesto Radovljico. Z odlokom dne 22. marca 1580 je prepovedal Radovljičanom, naj ne hodijo poslušat v Begunje luteranskih pridig in naj odpravijo iz mesta „šepavega človeka (den krumpen Menschen), ki biva pri Požmokovi vdovi“. Ta „šepavi človek“ je bil menda krojač Klemen Bobek, ki je v letih 1580 do 1590 pridigal v Katzensteinu. Isto leto je prišel tudi ukaz, naj zapro odpadlega duhovnika Petra Kupljenika in iztirajo krivoverca Jerneja Tulčaja. Koliko so vsi ti odloki zalegli, je spoznati iz naslednjih dogodkov. Kupljenik je še več let bival v Radovljici, kjer je imel svojo hišo, in pridigoval. Tu in tam je obiskal tudi bližnje gradove in zbirališča protestantov. Usoda ga je zadela l. 1578., ko so ga loški lovci pri Železnikih ujeli in vrgli v ječo, čez teden dni pa tirali na avstrijsko mejo v Gorico, kjer so ga izročili patriarhovemu sodišču, kateremu je bil kot bivši katoliški duhovnik podvržen. Sam nadvojvoda je takrat pisal patriarhu, naj s Kupljenikom strogo postopa, ker je eden glavnih luteranskih kolovodij in velik upornik. Patriarhov namestnik je takoj proti njemu naperil tožbo zaradi krivoverstva in zlorabe duhovniške službe. Iz strahu pred smrtjo je Kupljenik preklical vse svoje zmote in obljubil do konca življenja v katoliški veri živeti. Dne 2. avgusta 1587, neko nedeljo, se je vršil slovesni preklic v kapiteljski cerkvi (in collegiata ecclesia) v laškem Vidmu. Navzočna je bila vsa duhovščina in mnogo ljudstva; Kupljenik je stal na evangeljski strani na vzvišenem kraju. Preiskovalni sodnik, neki kapucin, je pridigal o njegovih zmotnih naukih, nato je Kupljenik sam glasno prečital preklic in ga podpisal. Odstavljen je bil od duhovniške službe in obsojen v dosmrtno ječo. O Božiču in o Veliki noči je imel stati v spokorni obleki pred cerkvijo. — Toda Kupljenikova ječa ni dolgo trajala. Menda se mu je še isto leto posrečilo uiti. Ne motimo se, da so tudi tu kranjski stanovi imeli svojo roko vmes. Leta 1590. so mu po petindvajsetletnem službovanju dovolili pokojnino. Kje je umrl, ni znano.

Med tem je šla lutrovska propaganda v Radovljici naprej. Na čelu ji je bil mestni pisar Jakob Dienstmann. Nadvojvoda Karol je tudi tu poizkusil pomagati katoličanom s tem, da je najprej mestni svet očistil luteranov. Pisar Dienstmann je bil od službe odstavljen in v mestni svet so bili imenovani sami katoliški svetovalci. Vendar na verske razmere to ni imelo posebnega vpliva. Shodi v Begunjah so bili vedno bolj obiskani, tako da je Julijana Kacijanar okoli l. 1584. hotela prirediti protestantom posebno kapelo za njihovo bogoslužje. Napravili so načrt in se dogovorili z radovljiškimi meščani in kmeti, ki so imeli pri zgradbi opravljati tlako in zanjo preskrbeti les in apno. Vendar menda tu ni šlo za novo zgradbo, ampak le za prezidavo nekega gospodarskega poslopja, ki je preje služilo za klet in konjski

hlev. Nadvojvoda Karol je leta 1586. ukazal Julijani, naj takoj ustavi zgradbo, a stanovi so se zanjo potegnili in se sklicevali na dogovor v Brucku, po katerem je bilo plemičem dovoljeno na svojem svetu izvrševati protestantsko bogoslužje. Res so bili poslej luterani v Begunjah nemoteni, dokler jim ni reformacijska komisija uničila molivnice (1600).

Ker nadvojvoda plemičem pri Katzensteinu ni mogel blizu, se je tembolj trudil, da bi Radovljičane odtegnil njihovemu vplivu. Ponovno so došla leta 1586. povelja na vicedoma in radovljiški mestni svet, naj preprečijo izhajanje meščanov v Begunje in naj poizvedujejo tudi o Klemenu Bobku, ki nastopa kot predikant, dasiravno je le krojač po svojem poklicu. Vidi se, da nadvojvoda takrat še ni imel zanesljivih mož, ki bi bili odločno nastopili. Komisarji, ki jih je imenoval vicedom, da bi preiskovali dogodke v Begunjah, so se drug za drugim odtegnili neljubemu poslu in se na različne načine izgovarjali. — Nov povod tožbam in prepirom med katoličani in luterani je bilo strogo postopanje radovljiškega župnika in ljubljanskega prošta Gašperja Freudenschussa, ki ni hotel pokopati luteranskih mrličev na katoliškem pokopališču. Ko je na dan novega leta 1587. imel biti pogreb Mihaela Bohinjca, sina znanega luterana Jurija Bohinjca, je Freudenschuss prepovedal cerkovniku skopati jamo, očetu pa rekel, naj le gre s svojim mrtvim sinom v Begunje, kamor navadno zahaja. Ker Bohinjec tudi pri drugih cerkvah ni mogel dobiti prostora, je mrlič težal več tednov nepokopan. Pritožba, ki jo je Jurij Bohinjec vložil na deželne stanove, ni nič pomagala, pač pa je ukazal nadvojvoda, naj Bohinjca samega vtaknejo v zapor zaradi čitanja postile, pridigovanja in prepovedanih shodov. Leta 1590. so bili pozvani v Gradec radovljiški luterani Andrej Jernejec, Matija Zavid in Jakob Žerovec, da se pred nadvojvodom zagovarjajo zaradi nepokorščine, meščan Švarc pa je imel biti izgnan. Mestni sodnik Janez Dienstmann je od-



Grof Ivan Ambrož Turn, deželni glavar kranjski (l. 1585.).

govoril na ta ukaz, da sta Andrej Jernejec in Matija Zavid pripravljena ubogati nadvojvoda, pa nimata potnine, Švarc je odgovoril, naj mu le pošteno plačajo hišo in svet, potem bode rad zapustil Radovljico, Žerovec, čegar posestvo je spadalo pod oblast deželnega plemenitaša, pa ni prišel blizu. — Pozneje ni nobenih poročil več o luteranstvu v Radovljici; kakor drugod, je tudi tu hitro pojemalo.

Na Dolenjskem ni bilo tako znamenitih mest in trgov, kakor jih je imela Gorenjska, zato tukaj tudi ne najdemo tako razvitega meščanstva, kakršno je bilo v Ljubljani, Kranju, Loki ali Kamniku. Nova vera je bila tu bolj kot drugod navezana na gradove. Med ljudstvo pa je tem manj zašla, ker je bila prav Dolenjska leta 1573. prizorišče velikega kmečkega upora, ki je bil naperjen proti plemstvu in njegovim terjatvam. Zato tla za nove nauke niso bila pripravna.

Na Igu je pospeševala protestantstvo plemiška rodbina Schnitzenpaum, posestnica gradu Soneck. Volbenk Schnitzenpaum se je okoli leta 1580. polastil podružnice sv. Jurija, ki jej je bil menda patron; dal je vso cerkveno opravo, celo zvonove in cerkveno uro odnesti na svoj grad. Valvasor obširno opisuje, kako se je ob tej priliki neki Schnitzenpaumov hlapec norčeval iz kipa sv. Jurija in pri tem zažgal graščino. Luteranstvo je moralo tod zaiti tudi med kmečko ljudstvo, ker je škof Hren l. 1604. dal ižanskemu župniku posebno navodilo, kako naj izkuša luterane pridobiti za katoliško cerkev.

Med najmogočnejše in najvplivnejše pospeševalce luteranstva na Kranjskem moramo prištevati grofe Turjaške, ki so imeli na svojem glavnem gradu Turjaku že zgodaj predikanta. Še danes se imenuje stara grajska kapela, ki je okrašena s srednjeveškimi freskami, „lutrovska kapela“. Tu so pridigovali Jurij Dalmatin, Andrej Savinec, Janez Folt in drugi predikanti, ali pa so turjaški uradniki grajski družini čitali iz postile, katekizma, pesmarice ali sv. pisma. — Svoje podložne kmete so hoteli Turjaški zapeljati v novo vero s tem, da so izročili župnijo Škocijan pri Turjaku luteranom. Od leta 1564. dalje nahajamo tu same predikante za župnike. Imenujejo se: Jurij Dalmatin, Andrej Savinec, Marko Xilander, Nikolaj Murič. Nadvojvoda Karol je sicer izkušal župnijo Turjačanom iztrgati in zahteval, naj dokažejo svoje patronstvo do Škocijana. Ti so se sklicevali na starodavne pravice svoje družine in se zanašali na velik ugled in veljavo, ki so jo v deželi uživali. Tako je stvar počivala do l. 1597. Ljudstvo ni imelo zaupanja do svojih krivoverskih župnikov. L. 1581. poroča škof Bizancij, da so župljani po večini katoliški, hodijo k božji službi drugam in tudi raje drugod prejemajo zakramente, kakor da bi imeli posla s predikanti. Sedemnajst let pozneje pa piše škof Hren, da „se je poluteranilo v Škocijanu le 20 do 30 kmetov in je vse druge božja milost čudovito v pravi veri ohranila.“ L. 1598. je občina sama prosila patriarha za katoliškega župnika, češ da je po sili in po vplivu grofov Turjaških škocijanska fara, ki šteje okoli tritisoč ljudi, že precej postala luteranska. Za župnika naj se postavi Andrej Ribič (Piscator), da župnijo zopet pokatoličani. Nadvojvoda Ferdinand je predlagal Ribiča za Škocijan, ne da bi vprašal grofe Turjaške in je ukazal stiškemu opatu in vicedomu, naj ga umestita.

Dne 12. maja 1598 sta šla nadvojvodova pooblaščenca z novim župnikom v Škocijan, kjer sta našla grofa Vajkarda Turjaškega z oboroženo četo in dva predikanta, Ivana Znojilška in Ivana Wolfingerja, ki sta se ravno za pridigo pripravljala. Turjaškemu sta povedala, kakšno je njuno poslanstvo; sicer je ugovarjal, pa se ni s silo ustavljal. Nato sta komisarja predikanta odpravila iz cerkve, z ljudstvom napravila procesijo okoli nje in predstavila novega župnika. Cerkvenih ključev Turjaški ni hotel izročiti, nekega podložnega kmeta, ki je postavil pred cerkvijo neko prižnico za novega župnika, je dal zapreti, vsem onim pa, ki so komisarjem dali živila, je naložil denarne globe. Tudi je prepovedal župljanom ubogati novega župnika. Predikant Znojilšek je še ostal v gradu, tam ob nedeljah opravljal božjo službo in skupaj s svojim tovarišem pobiral desetino. Živino, kolikor je je pripadalo cerkvi, so odgnali, in grof Turjaški je dal župniku „zakrižati“ neki travnik, da bi ga sam pokosil. Pobral je tudi vse pridelke z župnijskih njiv in dal iz podružnic vse cerkvene posode in vso mašno obleko spraviti v grad. Ljubljanski škof Hren se je proti takemu nasilstvu pritožil na vlado v Gradcu. Nadvojvoda Ferdinand je pozval Turjačana na zagovor in ukazal, da mora predikant Znojilšek zaradi „nestrpnosti in grobe nedostojnosti“ v osmih dneh zapustiti avstrijske dežele, sicer zapade smrtni kazni. Nadvojvodovo povelje je imel izvršiti deželni sodnik (Landrichter). Dne 6. septembra 1598 je prišel z oboroženo četo sto strelcev pred grad Turjak. Grofa ni bilo doma, nekateri služabniki, ki so se ustavljali, so se morali umakniti. Sodnik je dal vso živino iz hlevov in ves spravljeni žitni pridelek odpeljati v Škocijan. Znojilšek se je zatekel v Ljubljano pod varstvo deželnih stanov, potem pa zbežal v Medjimurje h grofu Zrinjskemu. — Tako je Škocijan po preteku 40 let zopet imel katoliškega župnika.

V gornji dolini Krke in Temenice so bile precej na gosto nasejane protestantske postojanke. — V Višnji gori je bil že leta 1554. predikant Jurij Maček. Mesto in „Stari grad“ (Weichselberg) sta bila lastnina deželnega kneza, a poslednji je bil takrat v upravi Turjačanov. Luterani so se tu polastili mestne cerkve sv. Ane, kjer so imeli svoje shode. Za Mačkom jim je pridigal Hans Gottscheer (Hočevar), katerega je dal nadvojvoda Karol l. 1570. izgnati. Meščani in bližnje vasi (Dednji dol, Leskovec, Polica in druge) so nato prosile nadvojvoda, naj jim vrne predikanta; tudi deželni stanovi so se zanje potegnili. Vendar je ostalo pri odloku. Zato je bil poslej Višenjski grad ali Turen (Weichselbach), ki je bil v posesti plemenitih Gallov, zbirališče protestantov, kjer jim je grajska kapela služila za shode. Enonadstropna žitna kašča v severovzhodnem delu gradú se še danes imenuje „ajdovska cerkev“ in nam predstavlja nekdanjo lutrovsko kapelo. L. 1582. je nadvojvoda Karol Višnjanom prepovedal, „da ne smejo zaničevati svojega rednega župnika in letati na grad Višnje k pridigam in božji službi krivoverskega predikanta“. Vendar se novi nauki ljudstva tudi tu niso posebno prijeli. L. 1581. je bilo poleg dveh gradov še osem družin luteranskih.

V stiški okolici je bila cela vrsta gradov, katerih gospodarji so bili luterani in včasih poklicali kakega predikanta za svojo dru-

žino in podložnike. Med župnijami se omenja le Krka z večjim številom (trideset družin) luteranov. — Stalna protestantska postojanka pa je bila v župniji Dobrniče, in sicer v Selcih pod Kozjakom. Grad Kozjak so imeli v posesti plemeniti Sauer, ki so se polastili tudi cerkvice sv. Antona. Tu je pridigal od l. 1570. naprej Tomaž Fašang in dobival od deželnih stanov 55 goldinarjev podpore. Za njim je bil predikant v Selcih njegov sin Abel, ki je bil še leta 1600. kot zadnji predikant na svojem mestu. Razun grajske gospode je bilo tu še 30 kmečkih družin luteranskih.

Zelo dolgo je trajala protestantska propaganda v Žužemberku. Tu so bili Turjačani gospodarji. Zato je umevno, da so zastavili vse sile za razširjanje nove vere in svojevoljno ravnali s cerkvami v trgu. Poleg grajske kapele sv. Ulrika so se tu polastili luterani tudi cerkve sv. Jakoba, jo celo razširili in si napravili svoje pokopališče. L. 1580. je bil tu predikant Krištof Slivec. Ko je prišel naslednje leto patriarhov namestnik, pomožni škof Pavel Bizancij na vizitacijo v Žužemberk, je cerkev sv. Jakoba predikantu vzel in jo zopet izročil katoliškemu župniku Juriju Josinu. Toda komaj je odšel, so se luterani cerkve zopet polastili. Ko je potem bila vizitacija l. 1593. in je patriarh Franc Barbaro sam prišel v Žužemberk, so Turjačani dali cerkev zastražiti z močno oboroženo četo, da se ne bi upal blizu. V Žužemberku je bilo 24 družin lutrovskih. Leta 1600., ko so bili že vsi predikanti iz Kranjske pregnani, je dal deželski sodnik predikanta Krištofa Slivca, ki je bil takrat že 70 let star, odpeljati na ljubljanski grad, kjer so ga pa kmalu izpustili.

Tudi mimo Novega mesta luteransko gibanje ni šlo brez sledov, dasiravno tu boj med staro in novo vero ni bil tako trdovraten, kakor v gorenjskih mestih. Že leta 1548. nam beleži kronika frančiškanskega samostana smrt patra Ivana, ki je ob nekem napadu luteranov zadobil tako hude rane, da je za njimi umrl. Pozneje več kot 12 let o luteranskem gibanju v Novem mestu ničesar ne izvemo. Prvi, ki je menda tu javno oznanoval Lutrove nauke, je bil Gregor Vlahovič, predikant metliški. Vlahovič je bil doma iz Ribnika v Beli Krajini, ni znal ne latinsko ne nemško, pač pa se je naučil Trubarjeve slovenske in glagolske knjige na pamet. Ker je bil preje katoliški duhovnik, sodimo, da je moral biti glagoljaš. Leta 1559. je začel s Tulščakom pridigovati novo vero v Metliki.

Vlahovič je bil silno vnet in delaven luteran. Iz Metlike je hodil v bližnje in daljne kraje, celo po deset milj na okoli in novi veri pridobival privržencev. V Novo mesto je prišel l. 1560. in navdušeno oznanoval Lutrove nauke. Novomeški prošt Jurij Graf ga je dal zgrabiti in ga imel sedem dni zaprtega. Na zahtevo deželnih stanov ga je moral izpustiti. Ko je potem Vlahovič okoli Gornjega grada pridigal luteranstvo, se mu je isto pripetilo. Ljubljanski škof ga je dal zapreti ob kruhu in vodi. Ko je tudi tu s pomočjo svojih ljubljanskih prijateljev čez tri tedne zadobil prostost, se je zopet vrnil v Metliko. Vlahovičeve pridige so menda duhove hudo razburile, ker piše Klombner v pismu z dne 24. februarja 1560 Trubarju, „da je obema (škofu in proštu) hudo zagodel“, kar sta mu seveda tudi ta dva poplačala z

ječo in lakoto. — L. 1567. je prišel Vlahovič zopet v Novo mesto na povabilo meščanov, ki so ga hoteli imeti za svojega predikanta. Ker ga duhovščina ni pustila v cerkev, je navadno pridigoval v hiši plemenitega gospoda Scheyerja. V kratkem se je poluteranilo precej meščanov, zlasti ker je bil akvilejski arhidiakon, Ivan Klemen, župnik v Trebnjem, sam skrit privrženec nove vere. Njegov brat je opravljal celo službo deželnega predikanta v Ljubljani. — Novomeški luterani

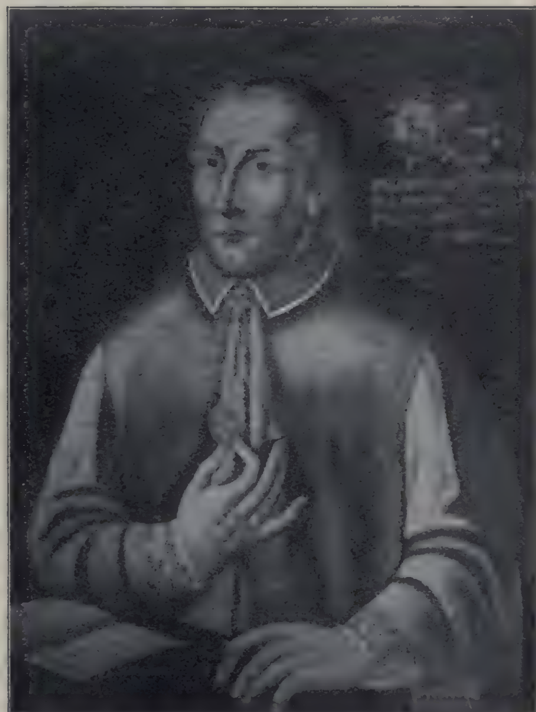
Ivan Znojilšek, predikant v Škocijanu pri Turjaku.

so si posebno prizadevali, da bi dobili kako mestno cerkev v posest. Ker ni šlo z lepa, izmislili so si zvijačo. Prosili so deželne stanove, naj jim pošljejo nekoliko tovorov peska ali prosa, pa naj reko, da je smodnik, pripravljen za trdnjave na turški meji. Zaradi večje varnosti naj ga ukažejo shraniti v kaki novomeški cerkvi in prepovedo hoditi z lučjo vanjo. Cerkvene ključe naj izroče mestnim svetovalcem. Na tak način bi imeli predikanti dostop do cerkve in Novomeščanom bi ne bilo treba poslušati očitanja sosedov, da se morajo njihovi predikanti potikati po hišah. Zvijača se ni posrečila, ker ni nobenega poročila, da bi imeli novomeški protestanti kako mestno cerkev v posesti, pač pa so se zbirali pri podružnici sv. Ane v Grabnu, kjer so imeli plemeniti Mordaxi svojo graščino.

Poleg Vlahoviča je pridigal v Novem mestu tudi krški predikant Weixler, bivši župnik v Fari pri Kostelu. Uspehi njunega dela niso bili posebno veliki. L. 1581. je bilo v Novem mestu 30 in v bližnjem Šmihelu 6 družin luteranskih.

Kakor za druga mesta, skrbel je nadvojvoda Karol tudi za Rudolfovo, da je imelo katoliški mestni svet. L. 1590. je bil izvoljen za sodnika protestant Jurij Raab; vicedom je pisal v Novo mesto, da ga ne potrdi. Izvolijo naj katoličana. Novomeščani so se vdali temu povelju, a porabili prvo priliko, da so zopet poslali protestante v mestni zbor. Tri leta pozneje je bil izvoljen za mestnega sodnika protestant Ivan Gričar. Opravičevali so njegovo izvolitev, češ da ima sodnik mnogo opraviti z vojaki, ki hodijo skozi mesto na turško mejo. Nekateri katoliški mestni svetovalci ne znajo ne brati, ne pisati in so tudi prerevni. Gričar pa je bogat trgovec, ume brati in pisati, zna odgovarjati revežu in bogatinu, če treba lahko prenoči stotnike in druge take vrste ljudi. Vicedom Gričarjeve izvolitve ni potrdil, ampak meščanom ukazal, naj izvolijo katoličana, sicer bo prisiljen poročati nadvojvodu. Proti koncu 16. stoletja je bilo v Novem mestu še precej luteranov. L. 1598. poroča prošt Polidor akvilejskemu generalnemu vikarju: „Tu v mestu jih je nemalo okuženih od krivoverstva, ki dajo svoje otroke krstiti heretikom in posebno nekemu odpadlemu kartuzijanu, ki že nekaj let pod varstvom stanov tu razširja svoj strup. Pokopujejo jih pri frančiškanih. To neznosno zlorabo sem naznanil nadvojvodu, ki je ukazal ljubljanskemu vicedomu, da spravi meščane na pravo pot, predstojniku kartuzijanov pa naročil, da odpadnika zapre, kjerkoli ga zasači.“ — Značilna oseba iz dobe verskih bojev je tedanji novomeški prošt Polidor Montagnana. Kakor že ime priča, je bil italijanskega rodu, stričnik stiškega opata Volbenka Neffa, ki ga je dal študirati v Benetke in Padovo. Pozneje je bil deset let dvorni kapelan cesarja Ferdinanda in je leta 1561. dobil ljubljansko proštijo. Montagnana je imel večkrat po raznih krajih hude spopade z luterani. Vendar ti spori pri njem niso izvirali iz vneme za katoliško cerkev, s katero je prišel v svojem življenju večkrat v nasprotje, marveč iz oblastnega značaja in nastopa. Ko je Trubar prišel l. 1561. v Ljubljano, se je Montagnana z njim pogajal o prestopu v luteranstvo in se hotel poročiti. Zato je izgubil proštijo. Zveze z visokimi dvornimi krogi so mu pomagale, da je pri cesarju kmalu zopet prišel

v milost. Nadvojvoda Karol ga je imenoval za svojega svetovalca in mu podelil župniji Žalec in Teharje. Hkrati je postal arhidijakon za Savinjsko dolino. Pa tudi tu je bil po svojem življenju in delovanju bolj protestant kakor katoličan. Poročila, ki so dohajala o njem na graškega nuncija in akvilejskega patriarha, so bila skrajno neugodna; mnogi so ga imeli za očitnega luterana. Ker je Montagnana videl, da nadvojvoda Karol strogo postopa z novoverci, je tudi sam pričel z njimi strožje ravnati. L. 1567. je dobil župnijo Krško (Leskovec) in dve leti pozneje tudi Laško. V imenu nadvojvoda Karola je prevzel l. 1579. upravo samostana Admont, ki jo je moral pa zaradi razprtij s štajerskimi deželnimi stanovi kmalu zopet opustiti. Tri leta pozneje je postal akvilejski arhidiakon na Dolenjskem, odstavil novomeškega prošta Jurija Petrovina in postal sam njegov naslednik. V tej dobi svojega življenja je kazal večjo umerjenost in stalnost. Izpolnoval je dolžnosti višjega katoliškega duhovnika dovolj vestno, skrbel za izobrazbo in nravno življenje duhovnikov in izpreobračanje luteranov. Ker je umrl še le l. 1604., je preživel vso dobo verskih bojev, v katere je mnogokrat posegel. Prošt Polidor Montagnana je značilen zgled za reformacijsko dobo, ker nam je priča, da je protestantsko gibanje vplivalo le preveč tudi na visoke cerkvene dostojanstvenike.



Polidor Montagnana, prošt novomeški.

Izven Novega mesta so imeli luterani posebno zaslombo v Toplicah. Kakor Škocijan, tako so tudi Toplice grofi Turjaški skozi več desetletij redno oddajali predikantom. Ako jim je arhidiakon očital kršenje cerkvenih pravic, so se izgovarjali, češ da nastavljajo katoliške duhovnike. Okoli l. 1560. je bil tu župnik Ivan Lamella, glagoljaš iz Istre, ki je pregledoval in presojal glagolske in cirilske knjige, ki so izhajale v Ungnadovi tiskarni. Za njim se omenja predikant Gašper Kumperger, katerega so morali zaradi pijančevanja in vnemarnosti odstaviti. Sprl se je celo s turjaškim oskrbnikom v

Žužemberku, Mihaelom Lystom, ki ga je dal s palicami natepsti in v ječo vreči. Nasledoval ga je Mihael Vrbec, ki se je ob času reformacijskih komisij okoli l. 1609. umaknil h grofom Zrinjskim na Hrvaško, od koder je še včasih hodil na Kranjsko. Žal, da nimamo nobenih poročil, v koliko je zašlo luteranstvo med kmečko ljudstvo. — Za župnijo Mirna Peč so imeli luterani postojanko na gradu Hmeljnik (Hopfenbach), ki je bil lastnina gospodov Črnomeljskih. Že l. 1563. je pridigal tu neki Gašper (Kumperger?). Za njim se omenja Tomaž Jagodič kot predikant deželnih stanov na Hmeljniku. Luterani so se polastili tudi cerkvice sv. Primoža in Felicijana v Kartelevem. — V smeri reke Krke proti Brežicam nahajamo le tu in tam kak grad, kjer so imeli protestanti svoje shode, tako Otočič (Wördl), Stari grad (Altenburg), Presek pri Št. Jerneju, Gracarjev turn (Feistenberg) in Berhovo (Freyhof). Luterani iz šentjernejske okolice so imeli svoje shode v cerkvi sv. Pankracija pod Presèkom. Vendar nova vera ni zašla med ljudstvo; imela je privržence le med plemiči, njih družinami in grajskimi posli.

Ob Savi nahajamo protestante v Krškem in v Radečah. Oba trga sta spadala neposredno pod vlado nadvojvoda Karola, zato se nova vera v njih ni mogla dolgo vzdržati. V Krškem je pridigoval okoli l. 1565. Janez Weixler, nekdanji župnik v Fari pri Kostelu. Zbiral je okoli sebe meščane in kmete, tako da je imel redno okoli 200 poslušalcev. Novi leskovški župnik Polidor Montagnana tega ni hotel trpeti in nekoč je prišel v cerkev, ko je ravno pridigal. Vpraša ga vpričo poslušalcev, kdo mu je to dovolil, ko je vendar nadvojvoda njega (Polidorja) nastavil za župnika. Predikant se je skliceval na Kristusa in deželne stanove, ki so mu dovolili oznanovati sv. evangelij. Poslušalci pa so se zanj potegnili, zmerjali župnika in njegove spremljevalce. Zlasti ženske so bile razljutene. Drugi dan je šel Weixler z mestnim sodnikom in dvema meščanoma k župniku Montagnana in ga vprašal, zakaj je javno tako strogo proti njemu nastopil. Župnik se je izgovarjal, da po ukazu nadvojvodovem ne sme nobenega krivoverskega duhovnika v župniji trpeti. Sodnik se je potegnil za Weixlerja, češ da ni nič pridigal, kar bi bilo zoper božjo resnico. Po mnogem prerekanju je slednjič Montagnana izjavil, da mu hoče dovoliti pridigo v špitalski cerkvi, ako obleče mašno obleko, kadar obhaja ljudstvo, kakor delajo tudi predikanti v Gradcu. Weixler tega pogoja ni hotel sprejeti. — Ta dogodek dobro osvetljuje tedanje omahljivo in dvoumno postopanje Polidorja Montagnana proti luteranom, ki se je zadovoljil s tem, da le navidez varuje katoliški značaj bogoslužja. Gotovo bi bil Weixler tem lažje širil svoje nauke med ljudstvom, ako bi bil nastopal v mašni obleki. Enako je svetoval tudi Trubar svojim privržencem. — Weixler je bil še isto leto (1567) od nadvojvoda iz Krškega izgnan in se je podal k Vlahoviču v Novo mesto, leto pozneje pa v Selce pod Kozjakom.

Radeče so bile enako Krškemu knežji trg, toda okoli l. 1570. je imel Viljem pl. Lamberg z Boštanja graščino Radeče v zakupu in je prav tako širil luteranstvo kakor Moric pl. Dietrichstein v Radovljici. Razprtije med predikanti so povzročile, da je tu vmes posegla svetna

oblast. Od l. 1570. je bil predikant v trgu Ivan Hočevar (Gottscheer), kateremu so priredili neko kapelo tik župne cerkve. Hkrati pa je hodil s štajerske strani pridigat tudi Jurij Maček v bližnje Hotemože, kjer je imel svoj dvor. Katoliški duhovnik Daniel Slade je imel dovolj vzroka tožiti o motenju katoliške božje službe. Poleg tega se je dogodil še škandal, da ga je neki luteran napadel na praznik Novega leta 1571., ko je šel blagoslavljat hiše. Nadvojvoda Karol je takoj ukazal Viljemu Lambergu, naj iztira oba predikanta, a ta je stvar sporočil deželnim stanovom, mesto da bi bil izvršil vladarjevo povelje. Stanovi so zdaj sami hoteli rešiti radeško zadevo, poklicali so oba predikanta v Ljubljano in za priče tudi mestnega sodnika z nekaterimi meščani. Potem so pisali nadvojvodu, da se Maček ni hotel zagovarjati pred kranjskimi stanovi, ker je nameščen na Štajerskem. Hočevar ni krivoverec, ampak priznava le avgsburško veroizpoved, spopad med vikarjem Sladetom in Krištofom Schneiderjem pa tudi ni bil tako hud, kakor je bil opisan. Nadvojvoda je nato iznova ukazal Lambergu, naj iztira oba predikanta, in ga hkrati grajal, ker je zadevo predložil deželnim stanovom, ki nimajo v trgu Radeče nobene oblasti. Pa tudi to povelje je bilo brezuspešno. Hočevar je še dalje ostal v Radečah, kjer si je kupil hišo. Toda njegovo razuzdano življenje in vnemarnost v službi sta povzročila, da je luteranski superintendent Spindler proti njemu naperil preiskavo in se je moral l. 1577. odpovedati svoji službi. Na njegovo mesto je prišel Boštjan Prašnik, ki je že naslednje leto odšel v Idrijo. Za njim nahajamo v Radečah zopet Hočevarja, ki je še bolj oblastno in drzno nastopal, kakor preje. Pridobil je zase več meščanov, delil zakramente in imel ob pogrebih pridige v katoliški cerkvi. L. 1587. je bil na ukaz nadvojvoda Karola zopet izgnan, hiša in vse premoženje njegovo pa zaplenjeno. Toda luteranska agitacija v Radečah vendar ni prenehala. Hočevar in Maček sta se zdaj zatekla na posestva bližnjih plemičev, od koder sta hodila včasih v trg opravljat luteransko božjo službo.

Čudno je, da se protestantsko gibanje v nemškem Kočevju ni kaj močno pojavilo. Posamezne predikante, ki so bili Kočevarji po rodu, srečujemo pač drugod, toda v deželici sami ne nahajamo dosti sledov nove vere. Ko je l. 1581. patriarhov namestnik obiskoval kočevske župnije, je našel pri Jerneju Silvestru, mestnem župniku sv. Jerneja, več protestantskih knjig. Zato ga je imel za sumljivega in ga zaradi čitanja prepovedanih knjig izobčil. Toda arhidiakon Polydor Montagnana ga je še isto leto odvezal od cerkvene kazni in celo postavil za komisarja v ribniški arhidiakoniji. Prvi, ki je začel v Kočevju luteranstvo pridigovati, je bil menda župnik Lenart Ziegelfest. Ko so ga odstavili od službe, je živel še dalje v mestu kot navaden meščan in zbiral luterane v svoji hiši. Nadvojvoda Ferdinand ga ukaže zapreti, a l. 1613. pride sam v Ljubljano pred vicedoma in zastavi svoje premoženje, da je pripravljen se prijaviti, kadarkoli bi ga poklicali. Le sedaj naj ga izpuste in mu prizaneso z ječo. Vicedom ga je izpustil, ko je podpisal obljubo. Kaj se je pozneje z njim zgodilo, ni znano. Zdi se, da je umrl kot katoličan. — Da se je Kočevje ohranilo v katoliški veri, je največ pripomogla grofovska rodbina Ursini-Blagaj,

ki je l. 1547.—1618. imela grad Friedrichstein z mestom vred v zakupu in ni bila naklonjena novi veri.

V Beli Krajini je bilo luteransko gibanje mnogo živahnejše kakor drugod po Dolenjskem in je tudi mnogo več ljudstva potegnilo za seboj. Vzroki so mnogoteri. Obmejne pokrajine so bile od akvilejske škofije še bolj oddaljene kakor drugi naši kraji in niso bile z njo skoraj v nobeni zvezi. Tu je gospodaril v cerkvenih in svetnih stvareh nemški viteški red, čegar komturji so bili enako drugim plemičem novi veri večkrat zelo naklonjeni. Štajerski in kranjski stanovi so vzdrževali v obmejnih trdnjavah stalne posadke, zato so pa imeli pravico, da so odlični člani njihovega plemstva ondi dobivali službe vojaških poveljnikov. Z njimi se je zaneslo tudi luteranstvo v obmejne kraje. Slednjič je imel novi verski pokret v Beli Krajini tudi naroden značaj, ker so ga podpirali duhovniki glagoljaši okoli Ozlja, Ribnika in Metlike, ki so širili zlasti glagolske hrvaške knjige. Vse to je vplivalo, da je tu luteranstvo dobilo več tal, kakor drugod na Slovenskem.

Metlika, stolica Bele Krajine, je bila najživahnejše središče novega protestantskega gibanja. Bila je od početka turških vojsk pa do postanka Karlovca (l. 1579.) najvažnejša točka za vojaška podjetja na Hrvatskem. Tu je bilo skladišče orožja in hrane za vojsko, tu so se zbirale čete in se urile v orožju. Zato so v Metliko zahajali pogosto krajinski zapovedniki in hrvatski bani na dogovore zaradi obrambe meje in na pregled vojaških čet. Obenem je šla skozi Metliko glavna pošta iz Hrvatske na Ljubljano. Zato ni čudno, da se je v Metliki hitro razširila tudi nova vera, za katero se niso zanimali le posvetnjaki, ampak tudi duhovniki bližnje metliške okolice na hrvatski in kranjski strani. — Najbolj goreč luteranski pridigar na hrvatski meji je bil že imenovani pop Gregor Vlahovič. V začetku ni imel nobene plače, preživljal se je z mlinom, ki ga je imel na potoku Obrhu, z darovi, ki so mu jih donašali in se bavil tudi s suknjarstvom. Ako so mu očitali, da se tak posel ne spodobi za pridigarja, se je skliceval na sv. apostola Pavla, ki je tudi živel od dela svojih rok. Vlahovič je prav pogosto pohajal razne kraje na Hrvatskem, da bi razširjal novo vero. L. 1563. je pridigal v Zagrebu in pod Okičem ob navzočnosti bana Tomaža Erdeda, zagrebškega škofa Matevža Brumana, uglednega vlastelina Luke Sekelja in mnogih drugih plemičev iz kraljevine. Mnogo jih je pridobil za svoje nauke. V Metliki je imel Vlahovič posebno velik vpliv. Njega so navadno obiskovali sotrudniki pri hrvatskih prevodih luteranskih knjig, ga vpraševali za svet in njegova beseda je bila vedno odločilna. Med privrženci nove vere je zavladalo mnenje, da bo Vlahovič pridobil vso Krajino za luteranstvo. Prevrat v mestu je bil kmalu tolik, da je preostal le še en katoliški duhovnik. Hrvatski ban Tomaž Erded, ki je bil Vlahoviču naklonjen, mu je hotel pridobiti proštijo sv. Rešnjega Telesa v Metliki z vsemi pripadajočimi posestvi. Toda mestni svet z županom, ki je bil takrat še katoliški, se je temu uprl in tožil bana l. 1562. zaradi nasilja. Vendar so se pogodili tako, da je mestni svet dajal na praznik sv. Rešnjega Telesa predikantu Vlahoviču po 24 goldinarjev. V prihodnjih letih nahajamo Vlahoviča po raznih krajih. Mogel se je posvetiti propa-

gandi za luteranstvo tem ložje, ker je imel v Metliki za pomočnika Ivana Tulščaka. L. 1569. je odšel v Brežice h Krištofu Gallu, kjer je ostal pet let. Njegovo mesto v Metliki je prevzel neki Mihael Matičič, ki pa ni bil v čast oznanovalcem novega evangelija. Dasiravno je bil oženjen, je živel vendar tako razuzdano, da je vzbujal javno pohujšanje in so ga morali od službe odstaviti. Njegov naslednik je bil Nikolaj Tuškanič, preje župnik v Semiču, ki se je poluteranil in začel v Krupi pridigovati luteranske nauke. Metliški protestanti so imeli takrat v posesti kapelo sv. Katarine v Starem gradu, katero so hoteli napraviti za svojo župno cerkev. K njihovi občini so pripadali tudi gradovi Krupa, Gradac in Podbrezje (Freienturn), kjer so plemeniti Purgštali in Turni pospeševali luteranstvo. Zlasti v Krupi se redno omenjajo predikanti. — Po smrti Nikolaja Tuškaniča (1575) so Metličani zopet prosili Vlahoviča, naj se vrne v njihovo mesto, dali so mu tudi pomočnika, ki je oskrboval Krupo in Gradac. Toda nemirnemu možu ni bilo obstanka. L. 1580. se je hotel preseliti v Radeče, a smrt ga je zalotila v Ljubljani, kjer so ga pokopali pri sv. Petru. Vlahovičev naslednik v Metliki je postal Peter Vokmanič, preje pridigar v Krupi. Imel je svoje pridige v Starem gradu. Neki luteranski učitelj je napravil tudi šolo v hiši meščana Krištofa Geblerja. Toda sedaj je nadvojvoda Karol uveljavil svojo vladarsko oblast, ki jo je imel nad mesti in trgi. Ukazal je luteranom odvzeti kapelo sv. Katarine, predikanta in učitelja pa izgnati. S tem seveda protestantske agitacije še ni bilo konec. Vokmanič je nekaj časa pridigal v cerkvici deželnega komturja pred mestom in ko so se tudi tu pojavile težave, pod milim nebom na bližnjem zemljišču Sigismunda Semeniča. Stanovi so sklenili tu postaviti leseno lopo za molivnico in sezidati predikantu stanovanje. A pozneje je došlo zopet povelje od nadvojvoda, da mora Vokmanič zapustiti Kranjsko. S posredovanjem deželnih stanov se je zdaj naselil na zemljišču grofov Zrinjskih onstran Kolpe, odkoder je še vedno zahajal v Metliko. Prišlo je do spopadov med katoličani in luterani. Okoli l. 1593. so vojaki iz Gorice napadli njega in učitelja s snegom, drugi dan vdrli v luteransko molivnico in jo izkušali zažgati. — Za Vokmaničem je bil še predikant v Metliki Peter Lukič. L. 1598. je dobil mestni svet od nadvojvoda Ferdinanda ukaz, da ga izžene, sicer zapade globi 300 cekinov. Odslej je luteranska agitacija v Metliki ponehavala. Ko je reformacijska komisija l. 1615. pozvala 38 luteranstva sumljivih oseb pred sebe, jih je 15 od teh izjavilo, da niso več protestanti, drugi so pomrli, bili bolni, ali pa so se izselili.

Ob istem času, ko se je širilo luteranstvo v Metliki, je dobilo nekaj tal tudi v bližnjem Č r n o m l j u. L. 1569. je bil tam protestantski predikant Martin Grgič, ki je hodil tudi po bližnjih trdnjavah pridigat vojakom. Ob istem času je prišel v Črnomelj Ivan Schweiger, odpadli duhovnik iz Kočevja, ki je bil upravitelj Herbarta Turjaškega, in pričel razširjati nove nauke. Kakor v Metliki, so tudi v Črnomlju luterani napravili svojo šolo. V pomoč jim je bil najbolj lastnik črnomeljske graščine, knez Nikolaj Frankopan. Ko je bil l. 1575. pregnan luteranski učitelj Jernej Mavrinec, ki je poučeval v črnomeljski šoli latinska,

cirilska in glagolska pismena, je Frankopan poprosil deželne stanove, naj ga zopet nastavijo, češ da je tak pouk na Kranjskem potreben, v Črnomlju pa že od nekdaj v navadi. Za Grgičem nahajamo v Črnomlju leta 1582. znanega Antona Neapolitana, ki je prišel v Belo Krajino kot vojaški pridigar. Stanovi so naprosili vojno poveljništvo, da je smel vsak mesec po enkrat priti v Črnomelj in tudi sicer krščevati in deliti zakramente, kadar je bilo treba. V ta namen so mu dovolili k plači doklado 31 goldinarjev za nabavo konja. Čez dve leti je šel Neapolitanus v Rajhenburg in imel za naslednika Vida Subtiliča, ki je takrat došel iz Ljubljane. Subtilič je preje deloval med ogrskimi Slovenci in Hrvati na posestvih grofa Batthyanija blizu Novega Grada (Güssing). Nameščen je bil kot predikant za ves metliški okraj. Zato ga nahajamo zdaj v Črnomlju, zdaj v Metliki, Gradacu, Krupi ali Karlovcu. Stalno je bival v Poljanah na posestvu gospodov Schnitzenpaum.

L. 1593. so se pričeli v Črnomlju boji za mestni svet. Črnomeljsko starešinstvo je izvolilo vkljub vladni odredbi za mestnega sodnika luterana Mihaela Živkoviča. Ko je vicedom zavrgel volitev s pripomnjo, da morajo voliti katoličana, so ga vnovič izvolili, češ da je on edini v mestu sposoben za to službo. Ko se je na tretjo izvolitev vicedom obrnil na nadvojvoda Ernesta in je bilo od njega pričakovati strogih ukazov, so mestni svetovalci 13. septembra izvolili katoličana Lenarta Jelena, še preden je došel kak ukaz od nadvojvoda. Meščanom novi sodnik ni bil posebno všeč, delali so zapreke in sitnosti, kjer so mogli. Jelen se je moral pritožiti pri vicedomu, ki je zahteval najstrožjo pokorščino pod hudimi kaznimi. Tudi Subtilič ni mogel več dolgo bivati v mestu. L. 1589. je upravitelj vicedomstva Bernard Barbo zapovedal mestni občini črnomeljski, da ne smejo imeti nobenega krivoverskega predikanta pri sebi, sicer zapadejo globi 300 cekinov. Takrat je menda zadnji črnomeljski predikant zapustil mesto. Leta 1614. je reformacijska komisija našla v Črnomlju še štiri luterane.

V Semiču je prvi oznanoval novo vero župnik Nikolaj Tuškanič, ki se je l. 1567. poluteranil, potem pa nastopil kot predikant v Krupi in Metliki. Enako se je zgodilo z njegovim naslednikom Gregorijem Sitaričem, ki je pozneje pridigal v Črnomlju. L. 1589. so se pomikali skozi Belo Krajino od deželnih stanov nabrani konjiki proti hrvatski meji. Gregor Sitarič je dobil nalog, da spremlja vojake kot predikant. Preden je odšel, se je vtihotapil v semiško cerkev, odnesel s seboj pozlačen kelih, križ, nekaj svetinj v srebrnih okvirih, nekoliko štol in dvanajst altarnih prtov, ki jih je hotel porabiti za podlogo svoji obleki. Komtur Markvart pl. Egkh se je zaradi tega zločina pritožil pri nadvojvodu Ferdinandu. Deželni stanovi so morali na njegovo povelje poravnati vso škodo, Gregor Sitarič pa je bil izgnan iz vseh avstrijskih dežel. Pobegnil je menda na Hrvatsko, kjer je že preje služil za vojnega kapelana.

Iz Bele Krajine se je širilo luteranstvo po obmejnih hrvatskih krajih in trdnjavah. Protestantske posadke se omenjajo v Ivaniču, Koprivnici, Petrinji, Sisku, Ogulinu, Senju. Protestantsko središče za Vojno krajino je bilo v Karlovcu, ki je imel že od svojega početka (1579) poleg katoliškega duhovnika tudi po enega luteranskega

pridigarja. Pozneje sta bila tamkaj dva predikanta, ki sta oba pridigala v hiši glavnega poveljnika, eden nemško za gospodo in častnike, drugi hrvatsko za navadne vojake. Še leta 1645. so imeli protestanti v Karlovcu svojo lastno cerkev. Na predlog karlovškega generala, kneza Jurija Frankopana, je avstrijska vlada pozvala l. 1658. frančiškane iz hrvatske provincije, da so prevzeli cerkev in zabrisali zadnje sledove luteranstva v trdnjavi.

Ako se slednjič ozremo še na Notranjsko, da izpopolnimo sliko protestantskega gibanja na Kranjskem, se nam tudi tukaj kaže luteranska propaganda omejena skoraj izključno na gradove, le na dveh krajih je zašla tudi med ljudstvo v Idriji in Vipavi.

Za župnijo Bloke je bila luteranska postojanka v gradu Nadlišek, ki je bil v posesti Turjačanov. Luterani so se tu polastili prostorne grajske cerkve, ki je stala na dvorišču, in jo imeli 26 let v posesti. Tu je pridigoval Krištof Fašang, bivši blejski predikant, in mnogi drugi. Bloški župnik Matija Zaletel je s pomočjo pl. Lenkoviča l. 1596. cerkev protestantom vzel in vpeljal zopet katoliško bogoslužje. — V Cirknici je razširjal luteranstvo župnik Vincenc Perger (1581—1593). Bil je zelo neveden in razuzdan. Ko ga je patrijarh Frančišek Barbaro l. 1593. odstavil, je ostal v Cerknici kot pisar v uradu carinskega predstojnika in hujskal ljudi proti novemu župniku Antonu Štefaniču. Leta 1595. piše Štefanič patrijarhu: „Perger se še vedno sili za župnika v Cerknici in mi nagaja. Med mojo mašo prihaja s svojim pomagačem Ivanom Lužnikom, hudim luteranom, v cerkev. Sedeta poleg oltarja in začneta na glas prepevati psalme. Ljudi po fari hujskata in napravljata velik šum. Prišel je k meni tudi Krištof Lužnik in zahteval, da naj grem obhajat nekega luterana pod obema podobama. Seveda sem mu to odrekel, ker vso župno srenjo obhajam le pod eno podobo. Pergerja, ki tukaj nima drugega kot hišico in kup otrok, naj da iztirati nadvojvoda. Našel sem ga nedavno pri nekem bolniku, katerega je slepil.



Markvard pl. Egg,
komtur nemškega viteškega reda.

Bolnik mi je rekel: Dajte tudi meni blagoslovljenega vina in ne samo hostije.“ — S pomočjo Hanibala pl. Ekh je dobil Perger potem mestno kapelanijo sv. Petra v Ložu in beneficij Matere Božje v Šteberškem gradu (Stegberg). Prva mu je donašala 60 cekinov, drugi pa 73 renskih goldinarjev na leto. Sedaj so cirkniški luterani romali na Šteberk poslušat Pergerjeve pridige. Že l. 1596. pa ga je pobrala smrt. — Dve leti pozneje so bili trije Cirkničani naznanjeni nadvojvodu Ferdinandu kot kolovodje in hujskači, „ker so v svoji hiši čitali sv. pismo in postilo ne le svoji družini, ampak tudi drugim domačinom in jih odvračevali od prave vere“. Dobili so strog ukor zaradi nepokorščine. Leta 1603. sta bila v Cerknici le še dva trdovratna luterana.

V Zgornji ali Nemški Idriji, kakor se je tedaj nazivalo mesto, je bilo domače prebivalstvo zelo pomešano s tujimi priseljenci, ki so prihajali s Koroškega in Solnograškega v rudnik na delo. S tujci se je kmalu zaneslo tudi luteranstvo, ki je skoraj štiri desetletja tamkaj vladalo. Že l. 1563. je došel v Idrijo neki predikant, po rodu Ločan, katerega je Vlašič (Flaccius) pripeljal s seboj iz Nemškega. Ko je l. 1571. papeški vizitator Porcia potoval po Goriškem in prišel tudi v Cerkno na Tolminskem, si v Idrijo ni upal iti. Cerkniški vikar Andrej Puc mu je takrat o razmerah v mestu poročal sledeče: „V Nemški Idriji, ki je sosednja moji župniji, so sami krivoverci. V cerkvi pojo očenaš, vero, bere se evangelij in pridiga, drugega nimajo nič; v hišah bolnikov posvečujejo kruh in vino brez maše. Pridigar je neki Gregor, sin nekega kovača iz Kobarida. Iz Cerkna ljudje večkrat hodijo v Idrijo. Idrijčani jih hočejo zapeljati, pa se ne dajo. Župnik pri sv. Mariji v (Spodnji) Idriji je pošten in katoliški.“ Luterani se menda niso mogli polastiti katoliške cerkve sv. Duha (sedaj sv. Trojice), ampak so imeli svoje shode v neki leseni lopi. Oskrbniki rudnika, kakor n. pr. Gregor Komar, so pospeševali novo vero in silili v njo podložne rudarje. Iz Ljubljane je hodil v Idrijo predikant Ivan Tulščak pridigat in delit zakramente. Za njim se omenja neki Winkler, potem pa od l. 1581.—1595. Sebastijan Prašnik. Imeli so v Idriji tudi protestantsko šolo, pri kateri sta delovala kot učitelja Janez Hofer in Peter Gallus. Župnijske knjige ljubljanske evangeljske občine imajo zabeležena mnoga imena idrijskih uradnikov in delavcev. L. 1595. je bil predikant Prašnik na povelje nadvojvoda Maksimilijana izgnan. Za katoliškega dušnega pastirja je bil kmalu potem (1598) tja poslan Marko Khun, ki je pisal patriarhovemu namestniku v Videm sledeče: „Nikjer ni luteranstvo napravilo toliko škode, kakor v Idriji, kjer so skoraj 40 let predikanti pridigovali rudarjem in kmetom. Poslan sem bil tja kot gojenec nadvojvodskega kolegija v Gradcu, dovršivši modroslovne in večinoma tudi bogoslovne študije. Ker znam nemški in slovenski, se mi je posrečilo, da sem jih zopet privedel v naročje katoliške cerkve.“ Zapisnik reformacijske komisije za leta 1614.—1618. nima za Idrijo nobenih luteranov več zabeleženih.

Župnija Vipava je bila vtelešena štrasburški proštiji na Koroškem, kar je bilo vzrok mnogim neredom v dušnem pastirstvu.

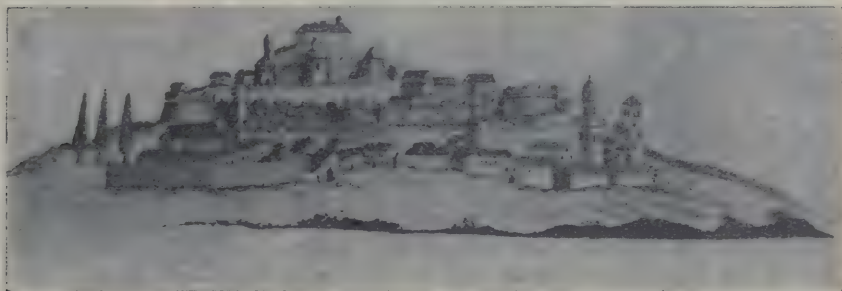
Krški prošti v Štrasburgu so dobivali dohodke župnije, pastirovanje pa so prepustili slabo plačanim vikarjem, ki so bili poleg tega še večkrat tujci. Rodbina Lanthieri, ki je imela v posesti vipavsko graščino, je bila naklonjena novi veri. Lovrenca Lanthieri je sam Trubar imenoval „Nikodema", ker je skrivaj pospeševal luterane, dasiravno se ni upal javno za nje nastopiti iz strahu pred habsburškimi vladarji. — V Vipavi je menda prvi oznanoval luteranstvo odpadli duhovnik Tomaž Ostrman, ki je l. 1565. napravil v Gorici veliko pohujšanje s tem, da je krstil plemiču Hanibalu Egkh nekega sinčka z navadno vodo in pri obhajilu z vinom, ki je ostalo v kelihu, napil nekaterim navzočnim ženskam. Nadvojvoda Karol je sicer ukazal Lanthieriju, naj ga prime in pošlje v Gorico pred sodišče deželnega glavarja, pa Ostrman je ubežal, preden je Lanthieri mogel ali hotel izvršiti ukaz. Od Ostrmanovih časov se je v Vipavi ohranilo obhajilo pod obema podobama in so se pri cerkvenih pobožnostih vpeljale luteranske pesmi iz Trubarjeve pesmarice. — Njegov naslednik je bil Štefan z Raba (Arbensis), ki je doma zapustil samostan in prevzel službo vikarja v Vipavi. Vikar Štefan se je na videz delal katoličana, pa vendar kjerkoli je mogel ustregel luteranom. Obhajal jih je pod obema podobama, jih pokopaval na katoliškem pokopališču in trpel v cerkvi luteransko petje. Glas o vipavskih razmerah je prišel celo do nadvojvoda Karola, ki je l. 1579. pisal štrasburškemu proštu kot gospodarju župnije in ga pozval, naj napravi red, ker se v Vipavi razširja krivoverstvo in so se mnoge razvade udomačile. Vikar Štefan je bil naslednje leto pozvan pred patriarhovo sodišče v Videm in kot krivoverec obsojen na pet let zapora. Vendar mu kazni ni bilo treba presedeti, ker ga že naslednje leto zopet nahajamo v Vipavi. Luteranstvo se je pod njim tako razširilo, da so bili po besedah škofa Tavčarja, „skoraj vsi Vipavci sumljivi krivoverstva". Vsaj l. 1581. je došel iz Senožeč neki predikant in jih vse brez razločka v cerkvi sv. Marka obhajal pod obema podobama. Leta 1582. je obiskal Vipavo ljubljanski škof Janez Tavčar in zasliševal duhovnike o verskih razmerah. Pozval je pred sebe vse krivoverstva sumljive župljane, a prišlo jih je le 12. Zastran drugih je ukazal vikarju Štefanu, naj jih opomni na katoliško dolžnost, trdovratne uporneže pa tekom osmih dni njemu naznani. V poročilu na nadvojvoda je še predlagal, naj se vipavski luterani izženo, ako se ne bodo udali. Zlasti naj se kaznujejo Seeprecht, Distl, Cividater, Janez Amigon, mladi Andrej Amigon in Andrej Pregl. Vsi ti napravljajo mnogo razprtij in pohujšanja med ljudmi. Lanthierija pa naj prisilijo z globo 1000 cekinov, da jih izžene. — Nadvojvoda je škofov predlog izvršil. Distelna, ki je bil v službi deželnih stanov, je dal zapreti. Zastran drugih luteranov je bilo Lanthieriju ukazano pod kaznijo 1000 cekinov, naj jih pozove pred sebe in jim v imenu nadvojvoda zapove, da se morajo povrniti v katoliško cerkev in o tem prinesti potrdilo vipavskega vikarja, sicer naj v 14 dneh zapuste svoja zemljišča in odidejo iz dežele. Lanthieri je vojvodov ukaz izvršil in pozval vipavske protestante za 21. marec 1584 v Gorico, kjer jim je prečital vladno povelje. Nekaj se jih je uklonilo in zopet povrnilo h katoliški veri,

drugi so prosili deželne stanove za pomoč. Prošnjo je podpisalo iz vipavskega trga 10 luteranov, iz Št. Jurja 3, iz Črnega vrha 1 in iz Št. Vida 4. Posledica je bila ta, da se je daljno postopanje za celih 10 let zavleklo. Dokler je nadvojvoda Karol živel, se vendar vipavski luterani niso upali več javno nastopati. Po njegovi smrti pa se je agitacija za protestantstvo zopet pričela, kar je povzročilo nove stroge odloke od strani vlade. Okoli 40 meščanov je imelo biti izgnanih, pa se je tudi sedaj odredba le toliko izvršila, da so se nekateri prostovoljno izselili (1595). — Za župnika (vikarja) je bil takrat v Vipavi nastavljen Matej Forstner, ki je imel s protestanti hude praske. Ne glede na stroge vladne prepovedi so imeli luterani po zasebnih hišah svoje shode in pričeli na svetu Viljema Schnitzenpauma graditi lastno pokopališče. Forstner jim je dal s pomočjo goriškega deželnega sodnika ograjo podreti. Leta 1597. poroča vipavski vikar patriarhu: „Predrznost vipavskih luteranov raste vedno bolj. Navozili so zopet kup kamenja za svoje pokopališče, katero mislijo obzidati. Na pepelnico je Vincenc Amigon, vodja vipavskih luteranov, poklical iz Ljubljane Jurija Klemena in mu dal svoje otroke krstiti. Drugi dan so imeli luterani v hiši njegovega soseda Jurkoviča shod, pri katerem je bilo obhajanih po luteransko 70 oseb ... Vincenc Amigon, sodnik v Vipavi, je tu glavni povzročitelj luteranstva ... S silo je ukazal pokopati nekega luterana na našem pokopališču. Pridrl je nadme z Ivanom Magajno in ukazal zvoniti pri luteranskem pogrebu. Zasramoval je tudi procesijo, ki je prišla iz Št. Vida v Vipavo, in se javno norčeval iz križa, tako da zdaj Šentvidci nič več ne marajo priti. Mojemu organistu je ukazal, naj v cerkvi poje luteranske pesmi; ob nedeljah čita ljudem krivoverske pridige (postilo), ukazuje delati o praznikih in jé meso ob petkih in sabotah.“ Sedaj je odločno posegel vmes nadvojvoda Ferdinand. Leta 1597. je došlo drugo povelje na brata Lanthieri (Lovrenca in Janeza), naj odpravita luteranske shode, meščanom pa naznanita, da bodo vsi trdovratni uporneži brez prizanašanja iz vseh nadvojvodovih dežel izgnani. Pod kaznijo 1000 cekinov je bilo bratoma naloženo, da se po preteku šestih tednov noben izgnanec ne sme več nahajati na vipavskem svetu. Pokopališče naj goriški arhidiakon ukaže podreti. — Brata Lanthieri sta še vedno omahovala, bi li strogi odlok razglasila ali ne. Vipavske luterane pa je že vest o bližajoči se nevihti tako poparila, da se niso več upali javno pokazati. V začetku leta 1598. je prišel od nadvojvoda Ferdinanda nov odlok na Lanthierija, ki jima je naznanjal, da sta zapadla kazni 1000 cekinov. Ako se izgnani luterani še čez en mesec zalotijo na vipavskem svetu, bodo zaprti, bratoma pa odtegnjeno gospostvo, ki ga imata v zakupu. Sedaj ni bilo več mogoče odlašati. O izvršitvi povelja poroča vikar Forstner patriarhu v pismu z dne 3. marca 1598: „Ko je prišlo povelje od nadvojvoda, da morajo luterani iti iz dežele, je sklical pl. Lanthieri 28. februarja vse vipavske luterane v grad in jim prebral ukaz. Stražili so jih vojaki, dokler se niso odločili ali za katoliško vero ali za odhod. Vsi so obljubili prvo, razun šestih, ki jih ni bilo blizu in so bili že odšli. Grof in jaz učiva luterane in jih prepričujeva. Prosim dovoljenja, da smem

odvezovati od krivoverstva.“ Malo pozneje poroča Forstner, da bode v nedeljo po prazniku sv. Rešnjega Telesa 10 luteranov sprejetih v katoliško cerkev, okoli 25 jih je še ostalo v luteranstvu, med temi več uslužbencev deželnih stanov, ki so se zanašali na svoje visoke pokrovitelje. Toda nadvojvodovi odloki so se poslej izvrševali z vso strogostjo in luteranstvo je v Vipavi hitro pojenjavalo. Razun vikarja Forstnerja si je pridobil posebne zasluge za pokatoličanjenje Vipavcev novi katoliški mestni sodnik Peter Ule, za kar je dobil od reformacijske komisije častno darilo 100 kron, da si kupi zlato verižico.

Pojavi luteranstva v Primorju.

Še manj kakor v severnih slovenskih pokrajinah je imelo protestantstvo v Primorju značaj ljudskega gibanja. Tu ni nikjer prišlo do snovanja luteranskih verskih občin; privrženci nove vere so se kvečjemu shajali v zasebnih hišah ali poedinih grajskih kapelah in se ločili na zunaj od katoličanov le v tem, da so zahtevali obhajilo pod obema podobama. Med njimi opažamo več plemiških rodbin, nekaj duhovnikov, a prav malo meščanstva in kmečkega ljudstva.



Gorica v 17. stoletju. (Po stari svetogorski sliki.)

Na Goriškem se pričenja javna agitacija za luteranstvo z nastopom Vergerijevem l. 1558. Oznanoval je nove nauke po gostilnah in delil protestantske knjige. Po njegovem odhodu je zopet nekaj let zavladal mir. Novo dobo za luteranstvo zaznamuje potovanje Trubarjevo na Goriško l. 1563. Menda je imel Trubar v načrtu, da tudi na Goriško raztegne svoje delovanje in tamkaj ustanovi luteransko občino, ker se je sam imenoval „predikant v Rubijah“. Enako izraža Klombner v pismih upanje, da bode skoraj mogoče ustanoviti lastno občino v Križu na Vipavskem. — Toda cerkvena in državna oblast sta se razširjanju protestantstva po Goriškem mnogo odločneje upirala, kakor drugod. Cerkveni krogi so pazili na Goriško, ker so se bali, da bode nova vera od tam prodirala v Italijo. Avstrijska vlada pa tu ni hotela trpeti verskih bojev, da bi sovražni Benečani, ki so itak prežali na vsak povod, ne zasedli Goriškega, češ, da se

morajo ustaviti prodiranju krivoverstva. Takih izjav je bilo večkrat slišati od beneške vlade.

Gorica, glavno mesto dežele, se je prav sredi 16. stoletja pričela razširjati preko tesnih mej, ki jih je imela v srednjem veku, in postala važno trgovsko središče. Dvignile so jo pred vsem nove prometne proge ter jo spravile v tesnejšo trgovinsko zvezo s Koroško in Kranjsko. Med tem, ko je šel skozi ves srednji vek promet iz Koroške po Kanalski dolini preko Pontebe na Benetke in Videm (Udine), deloma pa čez Predel in Kobarid na Čedad, je Gorica stala ob strani in se ni mogla niti z obrtjo, niti s trgovino povzpeti do večje veljave. Na prošnjo goriških deželnih stanov se je nadvojvoda Karol zavzel za novo prometno progo, ki bi napeljala koroško trgovino preko Bovca po Soški dolini skozi Kanal na Gorico. L. 1576. se je cesta pričela delati in je zelo poživila obrt in trgovino po vsej goriški grofiji. Tudi cesta skozi Vipavsko dolino, čez Ajdovščino in Hrušico, ki je vezala Gorico s Kranjsko, je bila na stroške nadvojvoda Karola na novo napravljena in odprla trgovini živahen promet. Tako je za Gorico v drugi polovici 16. stoletja napočila nova doba razvoja. Mesto je imelo mnogo palač in odličnih stavb. Plemiške rodbine, kakor grofi Thurn-Valsasina, baron Eck, Dornberg, Lanthieri, Kobenzl, vitezi Rabatta, Orzon, Attems, Hais, Strassoldo in drugi, so imeli tu svoje hiše. Ob prvi beneški vojski (1509—1518), ko je Avstrija zasedla Akvilejo in nekatere druge dele Furlanije, se je priselilo v Gorico tudi več furlanskih obrtnikov, kupcev in dninarjev, katerih potomci še sedaj tvorijo italijanski del goriškega prebivalstva. Splošno so cenili prebivalstvo v Gorici koncem 16. veka na 7000 ljudi. — Nadvojvoda Karol, ki je toliko storil za procvit Gorice, je pa tudi skrbel na vso moč, da ji ohrani katoliški značaj. Luteranstvo je dobilo najpreje privržencev med nekaterimi plemiškimi rodbinami: Orzon, Attems, Lanthieri, Eck, Thurn. Voditelj novovercev je bil Hanibal pl. Eck, v čegar hiši je Trubar pridigoval, in ki je leto pozneje tudi Ostrmana poklical v Gorico. Goriškim plemičem so Ostrmanove pridige tako ugajale, da so ga hoteli najeti za pridigarja proti letni plači 150 gld. Med ljudstvom pa je njegovo bogoskrunsko dejanje vzbudilo silno pohujšanje in dalo povod, da so se vršile hrupne demonstracije proti luteranom. Nadvojvoda Karol je ukazal Ostrmana zapreti in naznanil Goričanom svojo odločno voljo, da žive katoliško, kakor njihovi predniki, sicer bode vse nepokorneže strogo kaznoval. Odslej se vnanji predikanti niso več upali na Goriško, toda v deželi sami so se nahajali duhovniki, ki so bili naklonjeni novi veri. Med prvimi se imenuje Franc Croco, kapelan v Šent Petru pri Gorici. Bil je Italijan po rodu, ker poročila izrecno poudarjajo, da ni umel slovenskega jezika, temveč le laški. Croco je obhajal ljudi pod obema podobama in je iz šentpeterske cerkve skrivaj vzel cerkvene posode, da bi obhajal doma in po drugih zasebnih stanovanjih nekatere krivoverce. Pri krstu je rabil le navadno vodo in je ob neki priliki celo vpričo ljudi sveto olje zaničljivo vrgel ob tla. L. 1565. je nadvojvoda opozoril patriarha na tega luterana in ga prosil, naj prepreči nadaljne „škandale“. Toda prošnja je imela le

ta uspeh, da se je Croco preselil v Gorico, kjer je služil plemičem za predikanta. — Župniji Solkan in Gorica sta bili takrat združeni v rokah enega župnika, malovrednega Matija Marzina, katerega pozneje nahajamo v Kranju, in ko je bil tudi tu odstavljen, pa v Kamniku. Nasproti svojim višjim se je rad predstavljal kot voditelj katoliške stranke v Gorici, pa ni užival zaupanja niti pri katoličanih niti pri protestantih. Hanibal pl. Eck mu je celo odrekel dolžno četrtino, 10 cekinov na leto. Ko je došel l. 1571. papeški vizitator, grof Jernej Porcia v Gorico, mu je župnik Marzina pravil, da so l. 1566. nekateri nemški meščani zahtevali obhajilo pod obema podobama. Sporočil je to nadvojvodu, ki mu je ukazal, naj njihovo željo izpolni. Tudi k bolnikom se nosi posvečeno vino. Krivoverci hodijo v Ljubljano ali v Vipavo, ali pa skrivaj kličejo v mesto predikante. V Gorici imajo tudi svoje shode, kjer jim pridigujejo ali čitajo protestantske knjige zlasti Hanibal Egkh, Luka Grabec in Franc Croco. — Uspeh Porcijeve vizitacije je bil ta, da je nadvojvoda Karol l. 1574. ustanovil v Gorici arhidijakonijo in poslal tjakaj ljubljanskega škofa Konrada Glušiča, ki je plemstvu in meščanom svečano naznanil njegovo voljo, da spoznavajo vsi prebivalci na Goriškem katoliško vero, in zapovedal mestnemu svetu, le take sprejeti za meščane, ki prinesejo od svojih župnikov potrdilo, da so katoličani. L. 1578. je prineslo luteranski agitaciji zopet novega netiva. Po deželnem zboru v Brucku in izjavah, ki so jih tamkaj štajerski, koroški in kranjski deželni stanovi od nadvojvoda izsilili v prilog avgsburške veroizpovedi, so tudi protestanti na Goriškem upali na večjo prostost. Vpliv na mesto se je takoj pokazal. V hiši grofa Andreja Attemsa, ki je stala poleg cerkvice sv. Duha na Gradu, so se po dogodkih v Brucku pričeli javni shodi protestantov. Prirejali so jih ob času, ko se je v cerkvi darovala sv. maša in je protestantsko petje motilo katoliško božjo službo. Toda zmagoslavje je bilo prezgodnje. Nadvojvoda ni nikoli mislil, da bi se svoboščine, dovoljene protestantom v Brucku, raztegnile tudi na Goriško, tem manj, ker je bilo goriško plemstvo še po večini katoliško in je v njegovem imenu le Hanibal Egkh brez vednosti drugih podpisal prošnjo za svobodo luteranstva. Že koncem avgusta l. 1578. je došlo strogo povelje na glavarjevega namestnika Frančiška Dornberškega, naj se takoj odpravi protestantsko prepevanje v hiši grofa Attemsa. Protestanti naj se povrnejo k



„Travnik“ pred Gorico.

stari veri ali pa naj zapuste deželo. Posebno strogo kazen zažuga nadvojvoda bratoma Formentini, ako ne opustita novotarij. — Deželni glavar grof Thurn je začetkom l. 1579. razložil zbranim luteranskim plemičem vladni ukaz. Pet izmed njih, Andrej Attems, Lenart Orzon, Erazem Dornberški, Friderik Orzon in Jernej Posch Begunjski je nato izjavilo, da hočejo ostati zvesti avgsburški veroizpovedi. Pozneje so se tem petim protestantom pridružili še trije drugi, meščan Kumar, Scipio Formentini in oskrbnik grofa Thurna v Križu na Vipavskem, Friderik Hais. Vseh osem je ukazal nadvojvoda izgnati iz dežele, a povelje se vsled posredovanja štajerskih deželnih stanov ni izvršilo. Izmed ostalih protestantov se je Lovrenc Lanthieri izjavil, da so ga le sovražniki očrnili pri nadvojvodu kot protestanta, kar jim pa ne sme verjeti. — Župnik in arhidijakon v Gorici je bil tisti čas vzgledni in razumni Janez Tavčar (1574—1580), ki je že naslednje leto zasedel ljubljansko škofijsko stolico. Nadvojvoda Karol mu je naročil paziti na plemiče, ki so ostali v deželi, in še posebej na pl. Lanthierija, če bode res katoliško živel, kakor izjavlja. Ko je bil Tavčar že ljubljanski škof, ga je poslal nadvojvoda l. 1582. kot vizitatorja na Goriško, da uredi cerkvene razmere in odredi potrebno zastran luteranstva. K temu ga je nagnil posebno ozir na Benečane, ki so se vznemirjali zaradi razširjanja luteranstva v pazinski grofiji in žugali, da hočejo sami v obmejnih deželah napraviti red. Dne 11. marca 1582 je prišel Tavčar v Gorico. Naslednje dni je poklical pred se več goriških plemičev, ki so bili na sumu luteranstva. Razložil jim je neomahljivo voljo nadvojvoda Karola, ki noče več trpeti krivovercev v teh krajih in jih pozval, naj izjavijo, h kateri veri da pripadajo. Odločen nastop je imel uspeh. Lenart in Frančišek Orzon, Lovrenc Lanthieri, Andrej in Rudolf Lanthieri, Gašper Gussman in David Vrabec so izjavili, da hočejo biti nadvojvodu pokorni. Edini Avguštin Bogarin se je priznal za luterana in izjavil, da od svoje vere ne odneha. Gorico hoče takoj zapustiti, ko opravi nekatera naročila svojega gospodarja. — Izjave same so nam dokaz, da se v Gorici luterani že niso več upali priznavati luteranstva. Menda je k temu mnogo pripomoglo vedenje grofa Thurna in barona Lovrenca Lanthierija, katerima je pogum najprej upadel. Ko je naslednje leto patriarhov namestnik, škof Pavel Bizancij, prepotoval Goriško, je poročal svojemu predstojniku sledeče: „V Gorici se verske razmere obračajo na bolje, vendar se mnogi izmed onih, ki se kažejo in imenujejo izpreobrnjenci, odtegujejo izpovedi in sv. obhajilu. Njih poglavar je Lanthieri. Nekateri sicer včasih gredo k maši, tudi žena in hčere Lanthierijeve so bile izpovedane in obhajane in jaz sem eno ali dve izmed njih birmal. To je resnica, a moram vendar reči, da nadvojvoda zelo varajo in da je ni osebe v Gorici, ki bi se upala v tej zadevi Nj. presvetlosti poročati resnico.“ Do nasilnega izgona luteranskih plemičev pa ni prišlo, ker sta njih voditelja Hanibal Egk in Jernej Posch sama odšla na Kranjsko, drugi pa so se vsaj na videz uklonili nadvojvodovi odredbi. — Ob istem času se je pojavil načrt, da se ustanovi v Gorici škofija. Graški nuncij in nadvojvoda Karol sta to misel z vso močjo podpirala, enako ljubljanski škof

Janez Tavčar. Tudi papež je bil pridobljen. Šentpeterski župnik Hieronim Catta je že napravil načrt, kako razdeliti avstrijski del akvilejske škofije in kje dobiti dohodkov za novo stolico. Za stanovanje bodočega škofa bi bila po njegovem mnenju najpripravnejša hiša Hanibala Egk, ki naj bi se odkupila. V hiši, kjer je nekdaj pridigoval Primož Trubar, bi imel torej stanovati prihodnji škof. Žal da se ta načrt vsled ugovora akvilejskega patriarha in nasprotovanja beneške vlade ni izvršil.

Po smrti nadvojvoda Karola se je pritajeno luteranstvo v Gorici zopet nekoliko živahnejše pojavilo. Omenjajo se stari znani privrženci nove vere, kakor Luka Grabec, Avguštin Bogarin, Scipio Formentini, Andrej Attems, Erazem Dornberški, Friderik Orzon, Lovrenc Egk. Ko je prišel l. 1593. patriarh Franc Barbaro v Gorico, je nekatere izmed njih poklical pred se, druge obiskal na domu in se z njimi razgovarjal o verskih naukih. Večinoma so se priznali za katoličane. Luteranstvo v Gorici je še hitreje izmrlo kakor drugod, ker v prebivalstvu ni imelo opore.

Izven Gorice se je protestantsko gibanje pojavilo le še v Rifenberku, ki je bil enako Vipavi v oblasti Lovrenca Lanthierija. Tu je župnik Gašper Feuza (Bevčar?) iz Kanala pričel oznanovati nove verske nauke. Ko je l. 1571. vizitator Porcia prišel v Rifenberk, je našel cerkev zasedeno od oboroženih ljudi, ki so mu zabranili vhod. Njim na čelu je bil rifenberški župnik. Škof je moral tisti dan prenočiti v neki obcestni krčmi in je med tem zahteval iz Gorice od glavarja pomoči. Goriški glavar grof Thurn je poslal Lanthieriju ukaz, naj pomaga, da more vizitator izvršiti svojo nalogo. Zdaj je šele mogel Porcia priti v cerkev. Zaslišavanje župnikovo je bilo kratko. Na vprašanje, katero vero oznanuje, mu je odgovoril, da pridiguje „evangeljsko vero“ in obhaja pod eno ali pa pod obema podobama, kakor kdo hoče. Odstavljen je bil od župnije in obsojen na izgon iz dežele. Pod njegovim naslednikom Valentinom Medvedom se je šele spoznalo, kako zelo se je razširilo luteranstvo med rifenberškimi župljani. Skoraj vsi so bili od Feuza zapeljani, da so prejemali obhajilo le pod obema podobama; ko doma niso več slišali luteranskih pridig, so hodili k predikantu v Vipavo; katoliškim delavcem v vinogradih so ob petkih nalašč vsiljevali mesne jedi. Ljubljanski škof Tavčar je na svoji vizitaciji l. 1582. našel okoli 50 rifenberških gospodarjev v verski zmoti. Poklical je pred se njihove voditelje, ki so bili: kovač Hieronim, podnačelnik rifenberškega gradu, bratje Primož, Luka in Štefan Pečenko, Štefan Hmelak, Sebald Hrovat in Peter Pregl. Vsi ti so izjavili, da se sicer v vsem drugim podvržejo katoliški cerkvi, le obhajila pod obema podobama, kakor so jim ga podajali njih župniki s privoljenjem apostolske stolice in prevzvišenega kneza, ne morejo opustiti, da ne bi obtežili svoje vesti. Tavčar jih je izkušal z lepa poučiti, da njihova zahteva ni utemeljena v naukih katoliške cerkve. Toda le eden se je vdal, drugi so ostali trdovratni. Zato jim je naložil denarne kazni od 20 do 100 gld. Mnogo slabše je presojal prebivalce okoli Rifenberka in sv. Križa patriarhov namestnik Pavel Bizancij, ki se je naslednje leto mudil

na Goriškem. Piše namreč sledeče: „Pravijo, da je v vipavskem gradu, ki je lastnina Lanthierijeva, v Rifenberku in drugih vaseh okoli sv. Križa, ki pripada grofu Thurnu, le malo krivovercev, jaz pa sem prepričan, da je vse to ljudstvo krivoversko, ker nisem našel osebe v tem kraju, ki bi bila hotela prejeti zakrament sv. birme.“ Zdi se, da je tu Bizancij gledal preveč črno, ker se je utegnilo ljudstvo odtegniti sv. birmi tudi iz gole nevednosti, tembolj, ker so se takrat obiski akvilejskih škofov dogajali komaj na 40 ali 50 let. O rifenberških luteranih ni poslej več sledu. Menda so se večinoma izpreobrnili. Iz mrliške knjige zvemo le o treh osebah, da so umrle v krivoverstvu. Bila sta to nekdanja voditelja, kovač Hieronim († 1594) in Sebald Hrovat († 1596) in neka ženska Avguština Pečenko; vsi trije so bili pokopani na neposvečenem svetu. — Z vztrajnim delom, brez nasilstva se je prebivalstvo v Rifenberku zopet pokatoličanilo.

Drugod po Goriškem so bile tu in tam posamezne osebe vdane novi veri. Vizitator Porcia je l. 1574. v Šempetru pri Gorici, kjer je bil preje Franc Croco kaplan, našel štiri gospodarje luteranske (čevljar Urbanič, Gregor Gorsa, Janez Kolar in Luka Jordanus), v Kanalu, kjer je imela rodbina Egkh svoja posestva, je kakih pet oseb zahtevalo obhajilo pod obema podobama, v Volčah štiri, v Kobaridu se štirje gospodarji niso držali postne postave. V Tolminu so vladale med duhovniki zelo slabe razmere. Bolni vikar Jurij Potrebuješ ter njegov nečak in namestnik sta bila sumljiva krivoverstva. Vizitator jima je naložil, da se morata slovesno v cerkvi pred ljudstvom v latinskem in slovenskem jeziku odpovedati svojim zmotam. Tretji duhovnik Mihael Nukli pa je bil očiten luteran. Ko je zvedel o prihodu Porcijevem, je zbežal. Vizitator ga je ukazal prijeti in zapreti. Posrečilo se je sicer Nuklija zasačiti, a med potjo je svojim spremljevalcem ušel.

Iz vseh podatkov, ki so nam za razširjanje luteranstva po Goriškem na razpolago, moremo sklepati, da so se tu komaj pojavili posamezni sledovi nove vere.

Mnogo več pogojev za prospevanje protestantstva je nudilo mesto Trst. Tu je bilo važno kupčijsko središče, živahen promet in nekateri škofje so bili sami naklonjeni novemu gibanju, ki je imelo za geslo reformo, preosnovo katoliške cerkve. Tržaški škof Bonomo (1502—1546) je vzgojil Primoža Trubarja in lahko si mislimo, da on ni bil edini privrženec nove vere, ki je izšel iz njegove šole. V dolgi dobi Bonomove cerkvene vlade se je moglo luteransko gibanje brez vsake ovire razširjati. Istega duha je bil njegov naslednik Franc Jožefič Rizzano, ki je bil pa že čez eno leto odstavljen. Napredek luteranstva v Trstu je v tistem času kaj pazno zasledoval tedanji papeški nuncij na dvoru kralja Ferdinanda, Peter Pavel Vergerij, ki je poročal l. 1534. v Rim sledeče: „Zvedel sem, da v Trstu zelo narašča luteranstvo vsled trgovinskih zvez z Nemčijo. Dal sem stroge odredbe, pri katerih hoče kralj sam sodelovati z mojo cerkveno oblastjo. Upam, da se mi posreči s strogostjo izruvati ta plevel. V Nemčiji in na Češkem, kjer je luteranstvo v premoči, Nj. Veličanstvo pač ne more vsega storiti, kar bi želelo, in

marsikaj prezre, toda v drugih dednih avstrijskih deželah bode odločno nastopilo proti krivovercem in proti Tržačanom bodo odredbe še posebno stroge.“ Kakšne so bile te odredbe, iz poročila ni mogoče posneti. Gotovo so bile slične onim po drugih deželah: pre-



Trst. (Po Valvasorjevi sliki.)

poved protestantskih knjig in stroge kazni za razširjevalce novega nauka. Po smrti škofa Bonomo je kralj Ferdinand zelo želel, da dobi Trst odločnega katoliškega škofa. V njegovem imenu je ljubljanski škof Urban Tekstor potoval v Benetke, kjer je imel sestanek z jezuitom P. Klavdijem Jajem in ga pregovarjal, naj sprejme tržaško škofijo. Toda ta se je branil, češ, ljudje bi mislili, da se potegujejo jezuitje za visoke cerkvene službe. Tržaško stolico je zasedel Španec Anton Pereguez, iz čegar vlade pa ničesar ni znanega. Iznova čujemo o protestantski propagandi pod njegovim naslednikom Ivanom de Betta (1560—1566), ki je imel preje šentgothardsko opatijo na Ogrskem. Postopal je proti luteranom zelo strogo in dal nekaj izmed njih zapreti. Javno se pa protestantstvo v Trstu ni upalo nastopiti, ker ni našlo opore pri mestnem svetu in vladajočih italijanskih patricijih. Enake razmere je našel škof Andrej Repič (Rapitius 1566 do 1573), preje tajnik in svetovalec cesarja Ferdinanda. Takoj ob nastopu svoje vlade je nadvojvodu Karolu v pismu tožil, da nekatere osebe v Trstu razširjajo strupene krivoverske nauke in tudi sicer žive v pohujšanje dobrih katoličanov. Imajo skrivne shode in sestanke, pri katerih se brezbožno razpravlja o katoliški veri. Nadvojvoda je zahteval od njega, naj mu naznani imenoma vse razširjevalce luteranstva, vendar o daljnjih korakih proti njim nismo poučeni. Iz poročil, ki so jih Repičevi nasledniki Nikolaj Koret, Ivan Bogarin in Ursinus de Bertis poslali na apostolsko stolico, spoznamo, da je bilo tržaško ljudstvo popolnoma katoliško in se je v mejah tržaške škofije luteranstvo ohranilo le v nekaterih gradovih nemških plemičev po Krasu; imenoma se navajata Senožeče in Postojna, kjer se je vršila protestantska božja služba. Preje kakor drugod je v Trstu zamrla nova vera, dasiravno je od tod izišel prvi njen oznanovalec po naših krajih.

Enako je bilo z Istro. Tudi od tod so dobili protestanti prve najodličnejše zagovornike in književnike, tako Matija Frankoviča Vlašiča (Flaccius Illyricus), Petra Pavla Vergerija, Štefana Konzula in nekatere druge predikante. Toda vsi ti so morali delovati drugod. V Istri sami se je nova vera prav malo razširila. Beneška vlada, ki je imela v posesti zapadno obrežje od Kopra pa doli do Pulja, je z vso strogostjo postopala proti luteranom in duhovnikom, ki so zagovarjali njih nauke, ni kazalo drugega, kakor s hitrim begom si rešiti življenje. V avstrijskem delu Istre, takozvani pazinski grofiji, je bil velik pospeševatelj luteranstva Fran Barbo, vlastelin na Kožljaku (Wachsenstein) in stotnik na Reki. Pri njem so se shajali privrženci nove vere. Leta 1563. se je mudil na Kožljaku Štefan Konzul, da se dogovori z graščakom o svojem literarnem delu. Ker drugi duhovniki takrat niso mogli priti k posvetu, so se sešli pozneje ob navzočnosti graščakovi v Pazinu. Enako kakor v Istri je Barbo tudi v Reki hotel širiti luteranstvo in kot stotnik večkrat zahteval od kranjskih stanov za mesto luteranske pridigarje. Marljivo je razpečaval tudi protestantske knjige, ki so se deloma razdeljevale po Istri, deloma pa iz Trsta in Reke izvažale v Dalmacijo. Preko prvih poizkusov agitacije s pisano besedo in posameznih privržencev pa se v Istri luteransko gibanje nikdar ni moglo povzpeti.



Brežice.

12. Veliki slovensko-hrvatski kmečki upor.

Preden zasledujemo daljnji razvoj verskega gibanja, moramo obrniti pozornost na nekatere važne zgodovinske dogodke, ki so ga spremljali, na veliko kmečko vojsko in nove turške boje.

Sredi najhujših spopadov med staro in novo vero je izbruhnil plamen **kmečkega upora**.

Kakor vse prejšnje in poznejše revolucijonarne poizkuse naših kmetov so tudi veliko kmetsko gibanje v začetku sedemdesetih let 16. stoletja zakrivila velika bremena, naklade, davki, ki so se proti postavi kmetom nakladali, in samovoljno nečloveško ravnanje od strani gospode, ki je vsaki pravici bilo v obraz. — Zemljiški gospodje so takrat prav kruto izžemali podložne kmete, množili tlako, naklade, mitnino in uvoznino. In kar niso storili posestniki sami hudega kmetom, to so jim prizadjali grajski upravitelji („flegarji“ = Pfleger) in valpeti, ki se nam kažejo kot najhujši nasprotniki kmetov, ki jih je kmet s svojim sovraštvom še bolj zasledoval, kakor gospodo samo. Upori v začetku 16. stoletja (1515, 1525), dasiravno niso imeli uspeha, so vendar močno dvignili stanovsko zavest med kmetskim ljudstvom, iskra nezadovoljnosti je tlela naprej, vedni boji s Turki so nudili kmetom dovolj priložnosti, da so se urili v orožju in si podžigali bojni pogum; treba je bilo le še povoda, da se je bojna sila zatiranega

ljudstva obrnila proti lastnim domačim tlačiteljem. Prvi nagib je došel to pot iz bližnje Slavonije.

Nedaleč pod Zagrebom stoji na levem bregu Save mestece Podsused, kamor Zagrebčani v poletju radi napravljajo izlete v zabavo in na oddih. Nad mestecem se dvigajo na strmem hribu razvaline nekdaj močnega in bogatega Susedgrada, ki ga je dal zgraditi ogrski kralj Karol Robert (1301—1342) ob začetku svoje vlade. Gospostvo je štelo v 16. stoletju okoli 350 podložnih kmečkih družin (ognjišč ali dimov) in je obsegalo sedem sodstev (iudicatus) po imenu Stenjevec, Stupnik, Novaki, Podgorje, Pušča, Zaprešič in Brdovec. V starejših časih sta pripadala Susedgradu tudi Bistra in Stubica, no v 16. stoletju sta bili Bistra in Doljna Stubica posebni gospostvi, dočim je bilo v Gornji Stubici kakih 15 manjših plemiških posestev; imenujejo se: Stubički, Gregorijanci, Petričeviči, Britviči in drugi. Vsa ta mala plemiška posestva v Gornji Stubici so imela skupaj 104 podložne družine, dočim je Dolnja Stubica sama zase štela 152 ognjišč.

Proti koncu 15. stoletja je gospodovala v Susedgradu in Dolnji Stubici rodbina Heningov, ki je pa v moškem kolenu izumrla že leta 1502. Pozneje so si obsežna posestva prisvajale sestre zadnjega Heninga, njihovi možje, sinovi in vnuki. Nastalo je vprašanje, ali ima pravico do Susedgrada žensko potomstvo ali pa po starem zakonu kralj svobodno podeljuje posestva, katerih gospodarji so v moškem kolenu izumrli. Po dolgoletnih pravdah je kralj Ferdinand l. 1559. rešil vprašanje tako, da je podelil polovico Susedgrada in Dolnje Stubice štajerskemu plemiču Andreju Teuffenbergu, ki je po svoji materi Katarini dobil ime Hening, drugo polovico pa ogrskemu magnatu Andreju Batoriju, ki je bil po svoji materi enako potomec Heningovcev. Še istega leta je Andrej Teuffenbach-Hening zastavil svojo polovico posestva v Stubici medvedgradskemu vlastelinu Ambrožu Gregorijancu, polovico Susedgrada pa deloma Andreju Batoriju, deloma svoji ženi Uršuli Meknitzer. L. 1563. je Teuffenbach umrl, ne da bi zapustil za seboj moško potomstvo. Preživela ga je žena Uršula Meknitzer s štirimi hčerami, katerim je bil glavni zavetnik in pomočnik Ambrož Gregorijanec v Stubici in Medvedgradu. Andrej Batory, solastnik Susedgrada, ni menda nikdar prišel na Hrvaško, ker je imel na Ogrskem službo kraljevega dvornega sodnika. Zato je leta 1564. prodal vse svoje pravice na Susedgrad in Stubico za 50.000 goldinarjev Francu Tahu, poveljniku konjice v Kaniži, in sluteč, da ta prodaja ne bode po volji Uršuli Meknitzer in njenim hčeram, ga je dal proti običaju nenadoma in ponoči brez vednosti sosedov vpeljati v posest. Prav to nenavadno postopanje je silno vznemirilo vdovo Uršulo, njene sorodnike in prijatelje. Franca Taha so proglasili za vrinjenca, ki se je utihotapil med nje, in vložili ugovor proti prodaji in načinu vpeljevanja. Toda Tahi ni bil mož, ki bi se bil hitro umaknil. Preživel je bil vse svoje življenje v krvavih borbah, imel visoke vplivne sorodnike in pokrovitelje. Zato se je po brezuspešnih ugovorih med njim in vdovo Uršulo razvila strastna borba za gospostvo na Susedgradu. Skoraj vsa zapadna Slavonija se je razdvojila na dva tabora; na Tahovi strani so bili: sam ban Erdedi,

mogočni rodbini Alapičev in Keglevičev; z Uršulo in njenimi sorodniki (Heningovci) so potegnili Ambrož Gregorijanec s svojim sinom Štefanom, Sekelji v Krapini, naposled tudi knez Nikolaj Zrinski. In kakor velikaši se je tudi nižje plemstvo razdvojilo na Tahijevce in Heningovce. Eni so udarjali na druge s svojimi kmeti, drug drugemu so ščuvali podložnike. In tako so uprav prepiri med plemiči bili prvi povod kmečkemu gibanju.

Približno v prvi polovici l. 1565., ko se je Franc Tahi bojeval s Turki na Ogrskem, je vdova Uršula zbrala okoli 800 podložnih kmetov in z njihovo pomočjo iztirala iz Susedgrada Tahovo rodbino, ugrabivši ji vse premakljivo blago, vredno 25.000 gld. Ko se je na to ban Peter Erdedi dvignil s svojo četo, da kaznuje Uršulo in Tahu vrne Susedgrad, so njeni zetje hkrati z Ambrožem Gregorijancem zbrali zopet 3000 kmetov in 3. julija 1565 so pod Susedgradom popolnoma razpršili bansko vojsko. Odpor Heningovcev je bil vendar zaman, ker je bil l. 1566. Franc Tahi ponovno vpeljan v svojo polovico Susedgrada in Stubice, drugo polovico pa je prevzela kraljeva kamora, dokler se pravda z vdovo Uršulo ne konča. Zdaj je začel Tahi neusmiljeno preganjati svoje nasprotnike, a strašno zatirati tudi kmete, ki so se bili proti njemu borili. Tudi Heningovci niso mirovali, ampak so svoje tožbe zoper Taha predložili kralju; njim so se pridružili tudi kmetje, ki niso hoteli prenašati Tahove strahovlade. Tako je razpor zasebnega značaja vznemirjal vedno širše kroge. Bil je izprva omejen na Susedgrad in Stubico, kjer se je vladarstvo Tahovo zdelo kmetom nepostavno in bilo vzlic temu kruto, nasilno; a kmalu se je razširil tudi na druga gospostva. Že l. 1568. pričajo sklepi hrvatskega sabora, da se je kmečko ljudstvo na več krajih javno puntalo proti gospodi in da je bilo tudi nekaj plemičev, ki niso hoteli pomagati pri gašenju tega nevarnega ognja. Po zgledu slavonskih kmetov se je začelo puntati tudi ljudstvo po sosednji Kranjski in Štajerski, tembolj, ker so hrvatski velikaši imeli posestva v teh deželah in so njihovi kmetje na obeh straneh Save in Sotle živahno občevali med seboj. Tako so Gregorijanci imeli grad Mokrice na Kranjskem, Sekelji mesto Ormož, sam Franc Tahi, ki je bil glavni povzročitelj kmečkega upora, pa grad Stattenberg pri Slovenski Bistrici.

Ko je zmagal Tahi svoje plemiške protivnike, je izkušal z nasilstvom in strahovlado streti tudi odpor kmetov. Toda iz vseh popisov njegovega ravnanja na Susedgradu in Stattenbergu moramo sklepati, da tu ni šlo le za kratko razburjenje vsled odpora podložnikov, ali za izjemno stanje, ki ga je hotel vpeljati na svojih posestvih, da pokori neposlušne kmete, temveč njegova vlada pomenja silno izžemanje podložnega ljudstva in tiranstvo, ki mu zaman iščemo primere. — Uporni kmetje so pozneje pred sodbo v Ljubljani, Zagrebu in na Dunaju odkrili strašno sliko Tahovih zločinov. Morda so izpovedi tu in tam kaj pretirane, a kar se je uradno dognalo, je grozno dovolj, da moremo razumeti obupni odpor podložnih kmetov, ki so mu bili izročeni na milost in nemilost.

„Kadar je Tahi imel starega konja, ki ni bil nič vreden," tako je pričal Ilija Gregorič, „prodal ga je komu izmed svojih kmetov, o katerem je vedel, da je bogat. Ta ga je moral kupiti za ceno, ki jo je Tahi določil, sicer ga je prisilil s temnico in telesnimi kaznimi." Drugi pot se je Tahu pokvarilo 1000 veder vina. Porazdelil ga je med svoje podložnike in prisilil, da so ga kupili za ceno, ki jo je sam določil. Ako mu vina niso plačali, odvzel jim je konje in govedo. — Kmetje so morali Tahovo živino na svoje stroške rediti. Ako je kako govedo poginilo, so mu morali povrniti škodo v denarju po njegovi cenitvi, ni pa sprejel drugega živinčeta v zameno. Enako so morali Tahovi kmetje rediti in čuvati njegove lovske pse in ako je kateri izmed njih poginil, so mu morali dati zanj vola. Zvišal je



Pozorišče kmečke vojne.

službnosti in naklade tako, da je od vsakega kmeta tirjal 22 čutar (Pündt = pinta) vina več, kakor so mu bili kmetje dolžni dajati. Svojih delavcev ni po več let plačal; tako je bil kmetu Mihaelu Gušetiču dolžan plačo za osem let in Iliju Gregoriču, poznejšemu poveljniku kmečke vojske, je ugrabil ves imetek, konje in govedo v približni vrednosti 200 cekinov. Toda vse to bi bili kmetje še pretrpeli, da ni oskrunil Tahi tudi njihovega družinskega življenja in jih s tem zadel na najbolj občutljivi strani. Pozval je svoje podložnike na tlako, moške in ženske. A ženske, ki so mu bile všeč, je dal po svojem slugi odvesti na grad, kjer so postale žrtve Tahove divje strasti. Ko je komisija vodila preiskavo o teh zločinih, so podložniki privedli 14 deklet in žen, ki jih je vse Tahi oskrunil. Dve taki nesrečnici se omenjata na Brdovcu, ena je bila hči Tomaža

Mačkomelja, druga hči Pavla Jurkoviča. Poslednjo je imel Tahi dalj časa na Susedgradu zaprto. A ni bilo še tega zločina dovolj. Menda je prav upravičena jeza njenega očeta nad takim nasilstvom bila povod, da je mladi Gabriel Tahi, sin krutega in pohotnega Franca Taha, nekoč Pavlu Jurkoviču razsekal lice in mu iztaknil oči. Siromak je sicer okreval in šel ob palici vodnika v Gradec k nadvojvodu Karolu, da osebno toži tirana. Lahko si mislimo, da se je vest o tem hudodelstvu hitro razširila po hrvatskih in slovenskih pokrajinah. Kamorkoli je prišel ubogi slepec z okrnjenim obrazom, je bil živa priča grozovitega zločina. Sodna razprava je bila meseca marca leta 1574. v Gradcu, kjer je bil Gabriel Tahi obsojen, da izplača Jurkoviču za prizadeto težko telesno poškodbo 1853 gld. odškodnine, toda dobil je po mnogih pritožbah izplačanih le 800 gld. — Razumljivo je, da so bili kmetje najbolj ogorčeni, ko jim je Tahi pričel oskrunjati hčere. Ilija Gregorič je pred sodnijo izpovedal, da je Tahijeva drzovitost v tem pogledu najbolj izpodbodla podložnike na upor.

Enako kakor na Susedgradu in Stubici je ravnal kruti tiran tudi s svojimi kmeti v Stattenbergu na Štajerskem. Komaj je prišel v posest tega gradu, je že pričel razširjati meje svojega zemljišča na škodo sosedov. Graščaku v Slovenski Bistrici je vzel travnik, žičkemu samostanu je ugrabil ribji potok Zgornjo Oplotnico in dve tretjini vinske desetine pri Studenicah, v Cerjah, pri Poljčanah in v Panovniku. Še večjo škodo je storil sosedom, ker je jemal od njih posojila, ne da bi mislil na povračilo. Izposojeval si je denar tudi pri imovitejših podložnikih, a vse izposojene vsote je ostal na dolgu in gorje tistemu, ki se ga je drznil ponižno prositi, naj mu vrne denar. Z gorjačo ga je dal iztirati iz grada ali pa vreči v ječo. — Po stari navadi je imel graščak zahtevati tlako le za svoje osebne ali domače potrebščine, ne pa za obrtna ali druga podjetja, ki nesejo več ali manj dobička. V graščinskih urbarjih (zapisnikih) je bilo natanko določeno, koliko dni v tednu mora kmet tlačaniti in kakšna dela mora opravljati. Franc Tahi pa je zahteval proti „stari pravdi“ izredno tlako, ne da bi bil kmeta ali rokodelca primerno odškodoval. — Veliko škodo so trpeli kmetje, ki so za tlako naprodaj nosili ali vozili graščinske pridelke v Slovensko Bistrico, Ptuj ali Celje. Tu so bile strogo določene najvišje tržne cene, nad katerimi ni bilo dovoljeno prodajati živila. Toda graščina je brez ozira na tržni red zahtevala in jemala od kmetov višja določena izkupila. Tako je graščak ukazal Jurku iz Poljčan dva soda rib (karpov in ščuk) peljati v Ptuj in prodajati funt karpov po 8 kr., ščuke pa po 6 kr. Toda po ptujskem tržnem redu je bilo dovoljeno prodajati funt karpov le po 7 kr., funt ščuk po 5 kr.; vrhu tega mu je v poletnem času poginilo mnogo rib. Vzlic temu je moral kmet plačati graščaku polno določeno svoto 23 gld. in ker se je izprva obotavljal, ga je zaradi nepokorščine dal vreči v ječo in toliko časa mučil, da je plačal ves znesek. A Tahi je tudi brez blaga in denarja pošiljal podložnike v mesta in trge, da so zanj jemali na up razno blago, ki so ga morali naposled sami plačati. Po tem potu je dobival pohlepni graščak razna sladila in dišave in si privoščil tudi velecenje-

nega malvaškega vina. — Posebno krivično in nasilno je postopal Tahi kot zemljiški gospod. Preziral je vse zapisane pravice in sklenjene pogodbe, neusmiljeno odiral kmete in kočarje, vdove in sirote. Brez pravega vzroka je dal zdaj temu, zdaj onemu odgnati živino iz hleva, kakor konje, osle, krave, teleta, prašiče, koze, in odpeljati žito, salo, platno, skrinje, konjsko vprego, sedla. Kmet, ki je poslal hlapca s konjem na tlako, ni bil nikoli varen, da mu žival zopet prižene domov. Tahi je hlapca in konja s težko naloženim vozom odpravil v Gradec, Sused ali v kak drug kraj, in ako je šlo po sreči, se je čez par dni sam vrnil domov brez blaga in denarja. — Spričo takih dogodkov je pač umljivo, da je bilo za Taha pravosodje v stattenberški graščini pristransko in krivično. Pravosodna oblast mu je bila le molzna krava, od katere je hotel imeti kar največji dobiček; zakaj nasilno prisvajanje krivičnega blaga in razno oškodovanje podložnikov je bilo le mogoče, ker je graščak kot sodnik imel posilna sredstva, s katerimi je dosegel, kar je hotel. Najvažnejše posilno sredstvo mu je bila grajska ječa v stolpu, kjer je vsakega protivnika „ukrotil“. Kdor je črhnil le besedico nevolje, tega je dal takoj zaradi „nepokorščine“ in „upora“ zapreti. Navadno pa se mu je kmet, ki ga je hotel odreti, že udal, če mu je le zagrozil z ječo. V zadnje leto Tahovega tiranstva spada še hudodelstvo, o katerem kratko poroča kronika studeniškega samostana. Gabriel Tahi je nekega dne po neimenovanem samostanskem podložniku tako dolgo z golim mečem udrihal, da ga je usmrtil.

Opisali smo položaj Tahovih podložnikov nekoliko obširneje, kakor bi bilo za razumevanje naslednjih dogodkov neobhodno potrebno, ker nam poročila prav živo predstavljajo tedanje nevzdržne razmere, ki jih je bilo mogoče le s silo izpremeniti.

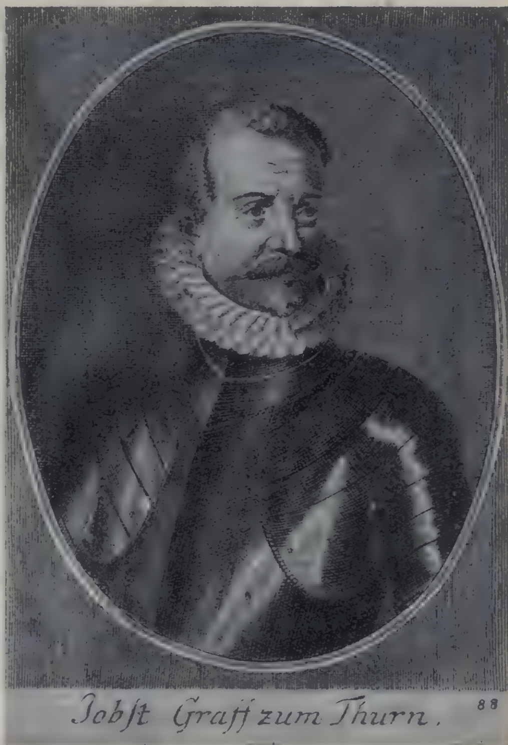
Dolgo so kmetje prenašali Tahova hudodelstva in prizanašali tiranu, slednjič so sklenili iskati pravice pri samem vladarju, in ako bi tu prošnje ne pomagale, hoteli so si pomagati sami.

Stattenberški podložniki so že l. 1571. vložili pritožbo pri nadvojvodu Karolu, ki pa ni imela pravega uspeha. Kmetje susedgradski in stubički so se zbrali v Brdovcu pri župniku Ivanu Babiču, kjer so sestavili na kralja pritožbo, ki jo je imelo posebno poslanstvo na Jurjevo l. 1572. nesti na Dunaj. Toda hkrati se je začela že predigra krvavega upora na obeh glavnih posestvih Tahovih.

O Božiču l. 1571. so kmetje v Dolnji Stubici ubili Tahovega vratarja Mihaela Horvata, ko je od njih pobiral kraljevi vojni davek. Mrtvega Horvata so pustili na polju ležati dva dni, da so mu psi oglodali nos in ušesa, potem so tretji dan dopustili, da se je oskrunjeno truplo pokopalo. Istega dne so ranili tudi drugega pobirača davkov, Nikolaja Stanka. — Ko se je potem Tahi v marcu in aprilu l. 1572. na kraljev ukaz mudil na državnem zboru v Požunu, je izbruhnil splošni upor susedgradskih podložnikov. Razjarjeni kmetje so navalili na grad, iztirali Tahove sinove in služabnike in ob tej priliki s strelom ranili nekega grajskega vratarja. S posestva pod gradom so odgnali Tahove konje, svinje in govedo in jih razdelili med seboj. Poleg tega so si prisvojili neki mlin in brod na Savi,

katerega so premestili po svoji želji na drug kraj ter so začeli sami pobirati prevoznino. Slednjič so navalili na vlastelinske dvore v Brdovcu, kjer so popili mnogo vina in zaplenili nekoliko velikih pušek. Zarubili so tudi dve stari ženski, ki sta bili Tahu stregli v bolezni in ga lečili od protina. Brez kakšne posebne sodbe so ju kot čarovnici sežgali.

Vse to se je zgodilo meseca aprila in maja l. 1572. Tahi je naročil svojemu sinu Gabrielu, naj poizkuša uporne kmete razpršiti in zopet priti v Susedgrad. Mladi Gabriel je zbral okoli sebe nekaj gospode, prijateljev in služabnikov in je 7. junija izkušal prodreti skozi sovražne vrste. Ker so vse ceste in pota do grada z leve strani Save imeli kmetje v oblasti, je poizkusil Gabriel približati se gradu z desnega brega Save, od Stupnika in Novaka. Ko se je približal brodu na Savi, so ga sprejeli kmetje z vpitjem in psovkami. Gabriel je na to skočil s konjem v reko, da jo preplava. Toda krik je bil tolik, da se je konj sredi reke splašil in vrgel gospodarja s sebe. Mladi Tahi bi se bil vtopil, da ga ni rešil eden njegovih slug. A poginil je njegov orožjenosec (armiger) Andrej Nemec z najboljšim oklepom, čelado in ščitom, kar je vse v Savi potonilo. Slednjič je bil napad Tahov odbit in so ga besni kmetje zasledovali do posestev Alapičev v Turopolju. Na poti so mu s silo ugrabili dva konja, vredna 100 goldinarjev.



Jošt Thurn, premagavec kmečke vojske.

Kmalu potem (21. jun.) se je zgodil napad na Dolnjo Stubico, kjer je bival Tahov drugi sin Štefan s tremi sestrami. Uporniki so navalili na grad in pri tej priliki ubili njegovega konjarja. Štefanu in njegovim sestram se pa ni kaj hudega zgodilo. Prisilili so jih le z lakoto, da so zapustili grad in se podali drugam. Nato so opustošili vrt in ugrabili vso živino.

Značilno je, da sta bila pri vseh teh dogodkih kraljeva komorska upravitelja Horbinovič in Bakšaj na strani kmetov. Enako sta z njimi držala tudi Štefan Gregorijanec in vdova Uršula Meknitzer.

Vidi se, da še niso mislili na upor in maščevanje, ampak so hoteli le Tahu iz rok iztrgati njegova posestva. Zato se tudi njegovi rodbini ni nič hudega zgodilo. Da so kmetje še vedno upali s posredovanjem kralja samega doseči poravnavo brez prelivanja krvi, dokazuje novo poslanstvo, ki so je par dni po dogodkih v Dolnji Stubici (24. junija) poslali na Dunaj. Ne ve se, kaj so ta kmečka poslanstva pri kralju opravila. Zna se le toliko, da se je kralj Maksimilijan trudil za mirno rešitev spora. Poslal je na hrvatski sabor svoje komisarje, katerim je bila dana naloga, da kmečko gibanje mirnim potom poravnajo. Toda kmetje niso hoteli nič slišati o tem, da bi se zopet vrnili pod Tahovo oblast, a tudi hrvatski stanovi so pristali na predlog Tahov, da se uporniki po zasluženju kaznujejo in s silo zopet privedejo k pokorščini. Tako se je nasprotstvo le še bolj poostrilo in upanje na mirno rešitev spora je vedno bolj ginilo.

Med tem je počilo tudi že na Stattenbergu. — Kmalu potem, ko je bila pritožba stattenberških podložnikov na vladarja Karola brezuspešna (1571), so se začeli kmetje tu in tam na skrivnem shajati in se posvetovati, kako bi se znebili krutega nasilstva. Seveda so vse priprave ostale tajne in tudi o napadu na grad nam manjka poročil. Le toliko izvemo, da se je napad izvršil proti koncu l. 1572. in je grad bolj po zvijači kakor po sili prišel kmetom v roke. Mogoče je, da so zarotniki zvijačno izvabili graščane iz gradu in potem planili vanj, ali pa so jih v gradu samem nenadoma napadli. V neki prošnji stattenberških kmetov na vladarja iz l. 1579. stoji naslednji stavek: „Eden izmed Tahovih nasprotnikov, kateremu so zoper poštenost, pravico in pravičnost ugrabili vse premoženje in vsa zemljišča, jim je, ker so bili skrajno neprevidni, nenadoma izvil grad.“ Sklepati se da, da je bil ta nasprotnik menda neki Nikolaj Kopriva v Makolah, ki je bil izprva ključar, potem sodnik in naposled deset let konjik pri graščini. Ko je slednjič po trinajstletni službi tirjal plačilo v znesku 668 gld., mu je graščak vzel prsni oklep, železne rokavice, dve puški in ga pognal. Verjetno je, da je osvetoželjni Nikolaj Kopriva, ki je posebno dobro poznal navade v gradu, zvijačno izvabil neprevidne graščane v nastavljeno past.

V stattenberškem gradu, katerega so kmetje zasedli, je bila grajska oprava dražja in krasnejša, kakor v marsikateri knežji palači. Tu so bile stene pregrnjene s finimi turškimi preprogami. V gosposki sobi je bilo dragoceno orodje: sedla, meči okovani s srebrom, uzde z zlato žvalo, oklepi, oprsniki. Na dolgem hodniku je stalo dvajset skrinj, vse polne raznovrstnega blaga: zlatnine in srebrnine. Kmetje bi se bili lahko odškodovali z dragocenim pohištvom in drugimi stvarmi, a tega niso storili, ker so le želeli rešiti se krutega tiranstva, ne pa ropati tujega blaga.

Ko so si zarotniki osvojili grad, so bojeviti možje, zapustivši starčke, žene in otroke, odšli in se pridružili drugim upornikom Južne Štajerske.

* * *

Med tem, ko so hrvatsko-slavonski stanovi zahtevali od kralja, da se gibanje med susedgradskimi in stubiškimi podložniki s silo zatre, tudi kmetje niso držali križema rok. Na eni strani so se trudili, da bi pred kraljem opravičili svoje dosedanje postopanje, na drugi strani pa so se pripravljali na usodni odpor, ako bi jih kralj prepustil plemiški osveti. Koncem l. 1572. so se pričeli vojaško organizirati. A borba sedaj že ni več veljala Tahu samemu, temveč vsej gospodi brez razlike. Mesto gesla „doli s Tahom“ se je pričelo oznanovati geslo „za staro pravdo“ in „doli z gospodo“ po vseh posestvih ob Savi, Sotli in Savinji.

Prvi čin upornih kmetov je bil, da so si v Stubici izvolili vrhovno vlado treh mož. Na čelu ji je bil Matija Gubec, imenovan



Stubičko polje, kjer je bila glavna kmečka vojska poražena.

beg, poleg njega še Ivan Pasanec in Ivan Mogaič. Še danes stoji v Gornji Stubici pri župni cerkvi stara lipa, kjer so se kmečki trije glavarji shajali z drugimi kolovodji na posvete, izdajali ukaze in imeli javne sodbe. Razun vlade je bilo treba urediti tudi vojsko. Za vrhovnega poveljnika ali vojvoda so proglasili Ilija Gregoriča, ki je imel podložnih enajst kapitanov. — Vojvoda Ilija se je rodil v Ribniku blizu Metlike, na posestvu grofa Štefana Frankopana. O priliki nekega navala na Kranjsko (1553) so ga Turki ujeli in odvedli v robstvo. Ko jim je srečno ušel, se je nastanil v Brdovcu na Tahovem posestvu. L. 1568. je bil drugič zajet od Turkov in odpeljan v Carigrad. A rešil se je tudi zdaj srečno jetništva in prišel nazaj v Brdovec. Nadeli so mu zaradi tega priimek „Prebeg“. Ilija je bil izurjen vojak, ker je v Hrvatski krajini služil mnogo let pod vrhovnim poveljnikom Francem Lenkovičem in Semeničem. Uporni kmetje so mu ponudili vrhovno poveljstvo pod pogojem, da

se pridruži njihovi zvezi. To je storil tem raje, ker je imel veliko jezo na Taha, ki mu je bil ugrabil ves imetek, vreden 200 cekinov.

Kmečka zveza, ki je imela rešiti podložnike iz oblasti plemiške gospode, si je nadela ime „moška punta ali puntarija“. Zunanje znamenje upornikov je bil zimzelen (Wintergrün, vinca minor) ali bršljin, ki so ga nosili za klobukom. Kadar so puntarji hoteli pozvati župe (občine), da se jim pridružijo, so jim poslali petelinovo pero, znamenje bojevitosti. Sprejem v „punto“ je bil slovesen. Med kranjskimi vstaši je bila navada, da so začrtali na tleh velik krog. Kdor je naznanil svoj pristop, je stopil z desno nogo v krog, vzdignil desno roko in slovesno prisegel zvestobo in pokorščino puntarskim poveljnikom. V boju so si dajali znamenja z dolgo leseno trobljo. Poveljnik Ilija Gregorič je s seboj nosil Kolomonov žegen (Wundsegen), ki ga je vzel župniku pri Sv. Petru pod Sv. Gorami.

Nameni, ki so jih hoteli uporniki doseči, so bili dalekosežni. Z bojem „za staro pravdo“ naj se rešijo vsi slovenski in hrvatski kmetje iz oblasti gospode. Odpraviti treba tudi vse uradnike, ki pobirajo davke in naklade, vse mitnice in carinske postaje, da se odpre trgovini svoboden promet do morja. Ako bode boj uspešen, ustanoviti hočejo kmetje v Zagrebu skupno cesarsko vlado za vse slovensko-hrvatske pokrajine (eine kaiserliche Stelle für sämmtliche windischen Lande), pobirati hočejo sami tudi vse davke in naklade in poskrbeti za varnost Krajine, za katero se gospoda itak ne briga. Pokorni hočejo biti le kralju in nadvojvodu, drugemu nikomur. — V tem načrtu hrvatskih in slovenskih kmetov, ki je imel popolnoma prevreči tedanji socialni in politični red, se jasno izražajo težnje in načrti, ki jih je deloma šele francoska revolucija, deloma pa leto 1848. privedlo do izvršitve. A hkrati se v njem pojavlja misel popolne narodne avtonomije (samostojnosti), ki priznava le osebo vladarjevo kot skupno.

Ilija Gregorič je kot pravi vojskovodja začel delati po načrtu, ki ga je bil sam zamislil. Ker je bil prepričan, da so hrvatski kmetje sami preslabi, da bi zmagoslavno izvršili veliki boj za osvobojenje svojega stanu, iskal si je zaveznikov. Posebno pozornost je obrnil na Uskoke, prebivalce Žumberka, ker jih je poznal kot izurjene bojevnike, in na sosedne kmete po Kranjskem in Štajerskem. Kmalu je bilo pridobljeno prebivalstvo po celjski grofiji, zlasti na plemiških posestvih ob Sotli, kakor so Kunšperg, Bizelj in Pišece, kjer so kmetje v množicah pristopali „moški puntariji“. Zbrala se je vojska, ki je štela okoli 16.000 kmetov, oborožena s kiji, cepci, kosami, sekirami in drugim poljskim orodjem, iz osvojenih plemiških dvorcev so ugrabili tudi nekaj sabelj, pušk in par topov. Dne 29. januarja 1573 je bila vsa kmečka vojska na nogah in se razdelila v tri dele. Eden je bil pod Susedom, druga dva sta taborila od Cesargrada do Zaboka. Po vojnem načrtu Ilija Gregoriča je imelo jedro kmečke vojske ostati v Stubici, da pazi na mejo. Gregorič sam je hotel z enim delom iti na Brežice, ondi si pridružiti nove upornike in tako ojačiti svojo četo. Tako pomnožena armada se je imela razdeliti v dve manjši. Prva naj bi preko Krškega in Kostanjevice prodirala

proti Novemu mestu, med potom si pridruževala uporne kmete, se združila z Uskoki in se s pomnoženo silo vrnila preko Metlike k onemu delu vojske, ki se je mudil pri Samoboru. Ilija Gregorič pa je na čelu drugega oddelka hotel marširati na Sevnico, Radeče, Laško, Celje do Vranskega in povsod razvneti med štajerskimi kmeti plamen upora. Z ojačenimi četami se je hotel preko Rogatca vrniti na Cesargrad. V Celju se je imel od Gregoričeve vojske zopet odcepiti en oddelek, kateremu je bila zastavljena naloga, da krene čez Ljubljano proti morju.

Krvavi ples so najprej začeli kmetje okoli Cesargrada, ki so si to trdnjavo osvojili, zaplenili mnogo pušek in streliva, grajskemu oskrbniku pa odsekali glavo. Na Svečnico je potem kmečka vojska pod vodstvom Ilije Gregoriča prekoračila Sotlo in zavzela na Savi prevozne brodove, da more preko reke priti na kranjska tla. Štefan Gregorijanec, posestnik grada Mokrice, ki je nedavno sam kmete hujskal proti Tahu, se je zelo bal, da bi kmečka vojska utegnila navaliti na njegov grad, tembolj ker so se ob njenem prihodu takoj uprli mokriški podložniki. Zato je pisal nujno pismo na kranjske stanove, naj mu pošljejo 500—600 Uskokov na pomoč. Toda Gregorič ni udaril na Mokrice, ampak je krenil proti severu in se utaboril četrt milje daleč od Brežic, pri neki cerkvi blizu Dobove med Savo in Sotlo. V noči 3. februarja se je pojavila kmečka vojska pri Brežicah. Napad na grad je odbil upravitelj Gašper Possinger, ki je izstrelil tri krogle iz največjega topa. Kmetje so zahtevali od meščanov, da se jim udajo ali pa obljubijo, da ne bodo nič proti njim učinili in jih v ta namen spuste v trg. Ko so meščani to odbili, so začeli kmetje udarjati na mesto in se maščevati nad poedinimi prebivalci. Drugi dan 4. februarja je stala kmečka vojska pri Vidmu nasproti Krškemu, kjer se je Gregorič pogajal s prebivalci tega mesta, da se mu z lepa podajo. Grajski poveljnik v Krškem, mestni sodnik in meščani so bili tako preplašeni, da so izročili upornikom



Grobna plošča Franca Taha v Dolnji Stubici.

mesto in brod ob Savi. Nato se je v jutro 5. februarja večji del vojske, okoli 2000 kmetov, pod kapitanom Nikolajem Kupiničem prepeljal na desni breg Save v Krško. Gregorič sam pa je s četo, ki je štela 500—600 mož, na levem bregu dalje prodiral proti Sevnici in Radečam, pričakujoč, da se mu na potu pridružijo štajerski kmetje, ki jih je bil v dolini Bistrice, nekega pritoka Sotle, dvignil ključavničar Pavel Šterc.

Med tem je 5. februarja zadel kmečko vojsko pri Krškem prvi poraz. Uskoški poveljnik Thurn je pridrl preko Kostanjevice s približno 500 svojih ljudi in zadel na Kupiničeve čete, katere je hitro razpršil. Sam je naznanil še isti dan ob 3. uri ponoči kranjskim stanovom: „Ob 11. uri dopoldne sem se dvignil proti upornikom. Ko so me zapazili (bilo jih je okoli 2000), so se zagnali v beg in se zatekli v Krško. Nato sem odredil, da pešci z gornje strani prodro v mesto, konjiki pa ga zajamejo z druge strani. In tako smo z božjo pomočjo mnogo teh kmetov pobili, še več se jih je potopilo v Savi. Vseh skupaj je poginilo do 300 mož. Uskoki so besneli in plenili, da mi je samemu žal.“ — Drugi dan 6. februarja je divjala bitka med kmečko in plemiško vojsko pri Kerestincu in Mokricah. Plemiški vojski je tu načeloval banov namestnik Gašper Alapič, ki je kmete neusmiljeno razbil in razpršil. Dve uri po njegovi zmagi je došel na bojišče Thurn s svojimi Uskoki, ki je drugo jutro obvestil svojega brata o novi bitki s sledečimi besedami: „Javljam v naglici, da je gospod Alapič s konjiki grofa Zrinjskega in drugimi četami pobil, kakor se tu govori, okoli 1000 kmetov. Pa to število ni pravo, vsekako jih bode nekaj stotin. Uskoki palijo po vrsti koče teh upornikov kakor Turki, plenijo jim imetek in živino. Enako dela tudi gospod Alapič.“

V bojih pri Krškem, Kerestincu in Mokricah je obležalo toliko mož, da o daljnjem odporu kmetov na jugu Save ni bilo več govora. Mnogi voditelji so ali poginili ali bili ujeti, preostalo ljudstvo pa je začelo prositi usmiljenja. Thurn poroča 9. februarja iz Kostanjevice, da so se kmetje peterih gospostev že vrnili k pokorščini in ga redoma hodijo prosit, naj jim prizanese.

Vrhovni poveljnik Ilija Gregorič je bil že 5. februarja v Sevnici zvedel o porazu svojih tovarišev pri Krškem. Da bi se mu čete ne razšle, jim je prikrival žalostno novico in šel dalje proti Radečam. Tu je izpremenil svoj prvotni načrt. Ne da bi krenil po Savinjski dolini proti Celju, jo udari proti Planini, da bi po dolini Bistrice čimpreje prišel do Cesargrada in hrvatskega Zagorja. A preden je še došel v Planino, so se bili štajerski uporniki zaradi lažnjive vesti, da so Turki pridrli v bližnje Kozje, razpršili na vse strani. Gregorič jo je na to udaril proti Pilštajnu, kjer so njegove čete zvedele za razsulo Kupiničevo vojsko pri Krškem. Da bi se ne razkropile, hitel je naprej mimo Kozjega in Podsrede proti Kunšpergu (Königsberg). Toda pri Sv. Petru pod Sv. gorami blizu izliva Bistrice v Sotlo je zadel na vojsko štajerske gospode, ki jo je vodil celjski okrožni poveljnik Jurij Schrattenbach. Kmečka četa ni mogla uspeti proti dobro oboroženi gosposki vojski; bila je popolnoma razbita in razpršena. Mnogo kmetov je bilo ujetih in odpeljanih v celjske

ječe. Rešil se je edino Ilija Gregorič s svojim tovarišem Mihaelom Gušetičem. Gregorič, sluteč, da je vse izgubljeno, ni hotel iti k Matiju Gubcu v Stubico, ampak je begal nekaj časa po štajerskih gorah, potem se je hotel preko Slavonije umakniti v Bosno. Toda med Križevci in Ivaničem so ga ujeli krajiški vojaki in poslali na Dunaj.

Za krvavim porazom ob izlivu Bistrice v Sotlo je prišla vrsta na glavni del kmečke vojske v Zagorju. Dne 9. februarja javlja zagrebški škof in ban Jurij Draškovič nadvojvodu Karolu, da je poslal Gašperja Alapiča, ki je nedavno premagal kmete med Savo in Kolpo, s 5000 konjiki in pešci v zagorske pokrajine med Varaždinom in Zagrebom, da se uporni kmetje ukrote in kaznujejo. Ban upa na Boga, da bode mogel čez tri ali štiri dni že dobiti vesele vesti o porazu kmetov. In res mu ni bilo treba dolgo čakati.

Dne 9. februarja je bila glavna in usodna bitka pri Stubičkih toplicah ali bolje v prostrani dolini, ki se razprostira med toplicami in Dolnjo Stubico. Še danes kaže ljudstvo v tej dolini one znamenite kraje, kjer so se bili najhujši boji. Po sporočilu sodobnikov je obležalo mrtvih 5000 kmetov, iz česar moramo soditi, da je kmečka vojska štela najmanj 10.000 mož. Drugi sodobniki poročajo, da je boj trajal štiri ure in da se je zmaga nagibala že na stran kmetov, ko je zadnji hip došla na bojišče nova četa in pomagala plemiški vojski razbiti zdvojene kmete. Poznejši zgodopisci vedo še več posameznosti. V plemiški vojski je bilo okoli 900 konjikov, za temi kraljeva ali banska četa, ki je čuvala gradove ob Kolpi. Ko je Matija Gubec izvedel, da prihaja kraljeva armada, razporedil je svoje čete v bojne vrste in jih z nekaterimi besedami ohrabril za odločilno borbo. Kraljeva vojska se je tako zvrstila, da so bili pešci v sredi, na obeh krilih pa konjiki. Boj se je pričel z velikim krikom in vikom. Kmetje so se izprva proti pričakovanju hrabro borili in so nekateri plemiči poginili. Slednjič pa so jih od ene strani pešci, od druge strani konjiki zapodili v beg. Mnogi so na begu padli, mnogi bili ujeti, le malo jih je ušlo v šume in gore. Zmagoslavni plemiči so strašno divjali proti premaganim kmetom. Obešali so jih na hiše in drevesa; na eni sami divji hruški ob glavni cesti je viselo 16 nesrečnih kmetov.

Od kolovodij je Mogaič poginil na bojnem polju; Gubec in Pasanec sta bila ujeta in odvedena v Zagreb. Se je li proti njima izvršila redna tožba, ne vemo, ker ni o tem nobenih poročil. Samo to naznanjajo poznejši viri, da sta bila 15. februarja Gubec in Pasanec na strašen način umorjena. Najprej so Pasanca ubili ob nečloveških mukah, potem so Gubcu z žarečimi kleščami iz živega telesa trgali meso, mu na glavo pritisnili razbeljeno železno krono in slednjič so mu telo kakor razbojniku razčetvorili. Novejša poročila še dodajejo, da so Gubca pred kronanjem na Markovem trgu posadili na razbeljeni železni prestol, a prestol je bil postavljen tam, kjer je še danes videti pet belih, v sredi prevrtanih kamenitih plošč. Tako je storil žalosten konec „kmečki kralj“.

Ljudstvo v Zagorju pa pravi, da Gubec ni umrl, ampak da sta se dve gori strnili nad njim in njegovo vojsko. Sam Gubec sedi s

svojimi kapitani za kamenito mizo, na kateri so polne čaše vina, in dolga brada se mu vedno bolj ovija okoli nje. Ko se mu devetkrat omota okoli mize, se bode gora odprla, Gubec bode s svojo vojsko prodrl na dan in osvobodil kmečko ljudstvo. Vidi se, da se je tu oseba „kmečkega kralja“ Gubca strnila z bajnim kraljem Matjažem.

Za časa kmečkega upora je poginilo najmanj 6000 ljudi, katerih moč je bila v tedanjih časih silno potrebna za obdelovanje zemlje in nje obrambo proti Turkom. V krajih, kjer je bilo središče upora, so stala mnogoštevilna kmečka selišča pusta, razrušena in požgana. Kratko in točno je sovrstnik Anton Vramec v svoji kroniki opisal dogodke kmečkega upora: „1573. Kmetje na Slovenskem so vstali in se vzdignili proti svoji gospodi in plemenitim ljudem, ki so jih posekali, pobesili, pomorili in ostale zopet privedli do pokorščine.“

Malo zadoščenje so dobili štajerski Tahovi podložniki, ko je nadvojvoda Karol odtegnil krutemu tiranu graščino Stattenberg in jo vzel v svojo upravo (1575). A Tahi takrat že ni bil več med živimi. Umrl je v bojnem letu 1573 in bil pokopan v cerkvi Svete Trojice v Dolnji Stubici, kjer kamenita plošča z izklesano podobo označuje kraj njegovega zadnjega počitka. Kadar se v cerkvi zbere mnogo ljudstva, se kamen poti in voda curkoma teče ob spomeniku. Ljudstvo pa pravi, da je to smrtni pot krvnika zagorskih kmetov — Franca Taha.



Goriški grad v 17. stoletju.



Otočec (Wördl) pri Novem mestu.

13. Boji v Hrvatski krajini. Bitki pri Budačkih in pri Sisku.

Odkar se je osnovala Hrvatska krajina kot močen, neprodirljiv okop ob hrvatsko-turški meji, zgodovina ne beleži več tako pogosto velikih turških navalov na slovenske dežele, kakršni so bili proti koncu 15. in v začetku 16. stoletja na dnevnem redu. Toda obramba Hrvatske krajine je stala mnogo denarja in mnogo krvi, velikih žrtev, ki so jih poleg Hrvatov morali pred vsem utrpeti Slovenci. Plemiče iz odličnih kranjskih in štajerskih rodbin nahajamo tudi kot vrhovne poveljnike stalne obmejne vojske in mnogih posadk po trdnjavah.

Za Ivanom Ungnadom je tu poveljeval Ivan Lenkovič (1547—1569), ki je Krajino enotno organiziral. Lenkoviči so bili po rodu Hrvatje iz Like, od koder so se gotovo že v začetku šestnajstega stoletja zaradi neprestanih turških napadov preselili na Kranjsko. Enako so storili tudi grofi Blagaji, baroni Gušiči, Jurišiči, Kružiči in mnoge druge hrvatske rodbine. Lenkoviči so si nakupili na Kranjskem mnogo posestev in so bili najmogočnejši plemiči med rekama Krko in Kolpo. V dolini reke Krke so imeli v posesti grad Otočec pri Novem mestu, potem Mehovo, Pogance in Ruperčvrh, torej vso okolico tik Novega mesta. Najvažnejše njihovo posestvo pa je bila graščina Podbrežje (Freienthurn) ob Kolpi med Vinico in Metliko. Ta grad z ogromnimi prostori, trdnim zidom in štirimi trdnjavskimi stolpi je še danes ohranjen. Ob turških navalih je bil prebivalcem iz vse okolice varno zavetišče, katerega se Turki nikdar niso mogli polastiti.

Zasluge Ivana Lenkoviča za Krajino in njegove boje s Turki smo že omenili na drugem mestu. Ni najmanjša Lenkovičeva zasluga, da se je pod njegovim vodstvom izuril v hrabrega bojevnika znameniti Herbart Turjaški, ki mu je imel nasledovati v službi vrhovnega krajiškega poveljnika in čegar ime je združeno skozi tri desetletja z vsemi važnejšimi podjetji zoper Turke.

Herbart Turjaški je bil najstarejši sin Trojana Turjaškega in Ane rojene Eck. Stariši so od l. 1511., ko je hud potres razdejal grad Turjak, navadno bivali na Dunaju in tu se jim je l. 1528. rodil tudi Herbart. Deček je hodil najprej v dunajske šole, potem pa odšel na knežji dvor v Cleve, da se priuči viteškemu mišljenju in življenju. Bivanje v nemškem mestu Cleve ob Renu je imelo za Herbarta tudi posledico, da se je seznanil z luteranstvom, katero je vneto pospeševal do svoje smrti. Ko je bila viteška vzgoja na dvoru dovršena, kar se je precej zgodilo z 18. letom, se je Herbart vrnil na Kranjsko in vstopil v vrsto mejnih brambovcev. Iz početka mu je izročil Lenkovič poveljništvo čez 50 mož. Ko so pa vojaki videli njegovo spretnost in drznost, služili so prav radi pod njim in se uspešno borili proti Turkom. Lenkovič mu je zaradi tega izročil 100 konjikov, s katerimi je imel napadati sovražnika na njegovi lastni zemlji.

Herbart je dolgo premišljeval, kako bi se mogel maščevati nad Turki za njih ropanje in požiganje po hrvaških in slovenskih pokrajinah. Slednjič je sklenil poiskati jih na njihovem domu in jim poplačati milo za drago. Sporazumno z Lenkovičem je zbral večjo četo pešcev in konjikov in prav na tihem napadel vlaško vas Srb, kjer je prebivalce presenetil, jih mnogo pobil, živino pa odpeljal. Herbart je ukazal svojim vojakom, naj delajo enako kakor Turki na krščanskih tleh. Polje so opustošili, hiše in koče požgali, razdrli plotove in lesene utrdbe, kar je bilo le količkaj vrednega, pa odnesli s seboj. — Od napada na Srb naš krajiški poveljnik ni več miroval, marveč je bilo vse njegovo življenje neprestana borba proti Turkom. Zdaj je navalil čez mejo na tem, zdaj na drugem kraju, vedno tam, kjer so se ga najmanj nadejali. Potem je pustil sovražnike nekaj let pri miru, da jim je ob ugodni priložnosti popravljene vasi in obdelana polja zopet pokončal. Njegov najvažnejši uspeh iz te dobe je bila osvojitev utrjenega razbojniškega gnezda Udbine, kjer je Turke pobil in pregnal, kulo pa zapalil. Herbartovi vojaki so odnesli veliko blaga, konje in drugo živino pa si med seboj razdelili.

Dve leti sta pretekli med takimi praskami in malimi pohodi na turško zemljo, ko je cesar Ferdinand priznal Herbartove zasluge s tem, da ga je imenoval za stotnika v Senju.

Na tem mestu je imel Herbart še več prilike uveljaviti svoje viteške zmožnosti. Skrbel je za varnost in red, vedno s svojimi Uskoki pripravljen, da odbije turške napade in jim iztrga nagrabljeni plen. Do večjega bojnega podjetja je prišlo l. 1557., ko so Turki oblegali Senj. Stotnik Herbart je s svojo posadko, ki je štela le okoli 400 mož, navalil iz mesta na sovražnike in jih pognal v beg, dasiravno jih je bilo okoli 4200. Vsled te zmage je bil imenovan

za „lajtnanta“ v Vojaški krajini, to je za namestnika glavnega poveljnika Lenkoviča.

Zdaj se je pričela najsijajnejša doba Herbartovega viteškega življenja, polna bojev, pohodov in zmag. Kadarkoli je šlo za važnejše podjetje proti Turkom, je moral Herbart biti zraven. Njegov življenjepisec Jurij Kisl s Fužin pri Ljubljani nam pripoveduje, kako je večkrat spremljal njegovega očeta Ivana, ki je bil stanovski vojni blagajnik in imel dolžnost nositi plačo posadki v Bihaču. Ko se je nekoč izvedelo, da so Turki Slunj napadli, grad in vasi po okolici požgali, polja pokončali, mnogo kristjanov polovili in pobili, se je Herbart takoj dvignil s svojo četo in pri Drežniku ob Korani zadel na sovražnika; odvzel mu je ves plen, osvobodil jetnike in sam polovil nad 200 Turkov, pri tem pa izgubil le dva moža. Bitke sta se udeležila grofa Nikolaj in Fran Frankopan, grof Ursini-Blagaj, Maksimilijan Lamberg in Ivan Kisl. Ko je potem Herbart dalje spremljal blagajničarja Kisla, se je iznova sprijel s Turki, ki so prežali na denar, in jih zapodil v beg. Komaj se je s svojimi vojaki utaboril pri Korenici, da se malo odpočije, že se je zopet raznesel glas, da so Turki napadli grad Pergno ter nameravajo po stari navadi v okolici moriti in požigati. Herbart hitro oboroži svoje ljudi, jih s par besedami navduši za boj in plane na sovražnika. Hitro je bilo 800 turških konjikov razpršenih, 150 izmed njih s stotnikom Poturnelijem vred pa ujetih. Zdaj je bila sicer pot v Bihač odprta, a Kisl je došel šele po novih hudih praskah v varnem spremstvu Herbartovem z denarjem v trdnjavo.



Grobna plošča Ivana Lenkoviča v Novem mestu.

Naslednji leti 1559 in 1560 imamo zabeležiti turške vpade na Kras. Herbart jim je povrnil drzno ropanje s tem, da je meseca junija l. 1560. planil s svojo četo čez mejo na Turško, požgal mnogo vasi in kot plen odgnal 20.000 ovac. — Dve leti pozneje je napadel turško četo, ki se je privalila na Kranjsko do Novega mesta, in jo zasledoval do Kostanjevice. Tu je pognal Turke v vodo, kjer jih je čez 100 utonilo.

Vse te praske in pohodi so bili le odgovor na ropanja obmejnih turških paš, do večjega bojnega podjetja je prišlo l. 1566., ko je sultan Soliman napravil svoj zadnji naval na Ogrsko in oblegal trdnjavo

Siget. — Med tem ko je glavni del vojske pod samim kraljem in nadvojvodom Maksimilijanom imel braniti Ogrsko, je bila skrb za slavonsko-hrvatsko Krajino poverjena nadvojvodu Karolu, ki jo je imel braniti s četami iz Štajerske, Kranjske in Koroške. Vrhovni krajiški poveljnik Ivan Lenkovič se v tem času ne omenja mnogo, tembolj pa njegov namestnik Herbart Turjaški. Že v marcu l. 1566. je zbral Herbart okoli sebe vse čete hrvatskih stotnij in pozval na pomoč tudi kranjsko gospodo. Na njegov poziv so prihiteli v tabor Dietrich in Vajkard Turjaški, Herbartova brata, potem grof Ivan Turjaški s Šumberga (Auersperg-Schönberg), poveljnik kranjskih vitezov Jošt Josip Turn in drugi. Še preden se je krščanska vojska zbrala, pride v Herbartov tabor turški pribežnik Simon Sečič iz Udbine in mu naznani, da bi se ta trdnjava prav lahko dala osvojiti, ako jo takoj napade. Herbart ni dolgo premišljeval. Ukazal je svojim četam iz Bihača in Ripča prodirati proti Udbini. Ko je prenočeval v Zavalji, od koder se je hotel preko Visoke Plješivice čez takozvani Vražji vrt spustiti v Krbavo, so ga od tega odvrnili domači graničarji, češ da bi mu ljudje in živina od silnega snega in blata preveč trpeli. Zato se je Herbart s svojo vojsko vrnil nazaj v Repič. Da bi pa vendar ne odšel praznih rok, navali 14. aprila, na Veliko noč, v bosenski okraj Lušci in ga neusmiljeno opleni. Ko je požgal okoli 300 hiš, polovil mnogo Turkov in nagrabil obilen plen, se je vrnil na velikonočni pondeljek kasno zvečer zopet v Bihač.

Ko so se meseca avgusta bili hudi boji za trdnjavo Siget, je Herbart Turjaški vzajemno s hrvatskim banom Petrom Erdedom napravljal večje pohode na turško zemljo, da bi motili sultana pri obleganju trdnjave. Dne 29. avgusta so se sešli pri Topuskem ban Erded, Herbart Turjaški in poveljnik kranjskih pomožnih čet, Jošt Josip Turen. Pri sebi so imeli do 3000 konjikov in štiri banderije peščev. Prišel je tudi knez Fran Frankopan Slunjski s svojimi lahkimi konjiki. Vsa ta vojska je udarila proti Uni, da naskoči trdnjavi Novi grad in Kostajnico. Najpreje so navalili pešci na Novi grad, dočim so hkrati konjiki hiteli proti Kostajnici, pustošili in plenili ob Uni tja do Save in do požeškega sandžaka. Enim in drugim so bili v zaslombo hrvatski knezi s svojimi lahkimi konjiki. Četa, ki je udarila na Novi grad, je osvojila in zažgala le mesto in začela oblegati trdnjavo. Med tem je izšla turška posadka iz Kostajnice, da pomaga obleganemu Novemu gradu. Toda krščanske čete so jo počakale, zapodile v beg in razpršile, tako da se je prav malo Turkov vrnilo nazaj. Turški poveljnik v Novem gradu se je začel na to pogajati z oblegovalci o predaji trdnjave pod pogojem, da ga puste s posadko prosto oditi iz gradu. Toda Turjaški in Erdedi nista verovala ponudbi in sta sklenila nadaljevati obleganje. Hkrati se je čulo, da pride gradu v pomoč z ene strani požeški sandžak Usrainbeg s 5000 konjiki, z druge strani pa hlivanjski sandžak Holibeg z 800 janičarji in enakim številom konjikov, ki jih je imel povesti sultanu pred Siget. Ko je na to požeški sandžak prebrodil Savo in se združil s hlivanjskim Holibegom, je napočil za slovensko-hrvatsko vojsko odločilni trenotek. Ban Erdedi in Herbart Turjaški se nista pomišljala začeti boj. In tako je Turke v dolini Une

nedaleč od Novega grada zadel hud poraz; njihova vojska je bila razbita in razkropljena. Sam požeški sandžak Usraimbeg je bil ujet in poslan v Ljubljano, kjer so ga imeli več mesecev zaprtega, dokler se ni odkupil za 30.000 cekinov. Večji del turške vojske je obležal na bojnem polju, z njim tudi drugi glavni poveljnik Holibeg. Krščanski vojaki so zasegli obilen plen, mnogo topov, zastav, bojne opreme in prtljage. — Po tej zmagi sta Erdedi in Herbart Turjaški udarila proti Požegi, požgala sta mesto, kjer je sandžak navadno stoloval, oplenila sta ves okraj, nalovila mnogo ljudi in živine. Vrnila sta se domov šele tedaj, ko jima je došla vest, da je Siget vzlic junaški brambi Nikolaja Zrinjskega padel Turkom v roke.


Herbart Turjaški.

Herbart Turjaški in Turn sta dobila za svoja vojna podjetja pohvalna pisma, Herbart sam pa je bil še posebno odlikovan, ker ga je nadvojvoda Karol po smrti Jakoba Lamberga imenoval za deželnega glavarja kranjskega (1566). Kmalu potem je bilo izpraznjeno važno mesto vrhovnega poveljnika hrvatske in slavonske Krajine.

Stari junak Ivan Lenkovič se že zadnjih bojev ni več osebno udeleževal, ker sta ga mučili bolezen in starost. Bival je navadno na svojem gradu Otočec pri Novem mestu, kjer je umrl dne 22. junija 1569. Ob njegovi smrti so bili stanovi soglasno tega mnenja, da bi mu bil najpripravnejši in najsposobnejši naslednik Herbart Turjaški. Zato so prosili nadvojvoda Karola, naj dovoli, da Herbart opravlja dve službi, kranjskega deželnega glavarja in vrhovnega obmejnega poveljnika. Imel je res v posesti obe službi do svoje smrti.

Kot vrhovni poveljnik Krajine je imel Herbart težko in odgovorno službo. Nadzirati je moral vse nebrojne trdnjave od Reke in Senja pa do štajersko-ogrske meje, ohraniti jih v dobrem stanu, preskrbljevati z vojaki, živežem in streljivom. Vrhu tega je moral še vedno

paziti, da je bil s svojimi četami pri roki, kadar je grozil kak turški naval. Težave so bile tem večje, ker je vzdrževanje Krajine nalagalo Kranjski, Koroški in Štajerski velika denarna bremena, ki jih stanovi zaradi verskih razprtij niso hoteli radovoljno prevzemati in je bilo treba na deželnih zborih žrtve za obmejno brambo jim redno poplačati z verskimi svoboščinami. Seveda je pri tem trpela varnost dežele, trdnjave so propadale, posadke niso dobivale izplačane svoje mezde. Mnogo obmejnih utrdb je bilo le na papirju. Herbart se je v zadevah Krajine večkrat mudil v Gradcu in na Dunaju, da opozori nadvojvoda in cesarja na grozečo nevarnost, ki ob meji nikdar ne preneha.

Zadeva obmejne brambe je imela biti predmet obravnavam splošnega deželnega zbora v Brucku, ki ga je sklical nadvojvoda Karol meseca avgusta l. 1575. Hkrati so njegovi komisarji prepotovali vso Krajino, da se osebno prepričajo o stanju obmejnih trdnjav in vojaštva. Poročila, ki so jih morali poslušati deželni poslanci v Brucku o razmerah v Krajini, niso bila posebno vesela. Vojakom se zadržuje plača, trgovci z živili in blagom izkoriščajo njih položaj in si dajo preplačati, kar jim prodajo, poveljniki trdnjav so vnemarni v svojem poslu, utrdbe so deloma slabe, deloma zapuščene, tako da bi ne bilo čudno, če bi si sovražnik osvojil obmejne kraje in tudi sosednje dežele. Ni manjkalo glasov, ki so grajali Herbarta, češ da ne izpolnuje svojih dolžnosti kot vrhovni poveljnik. Herbart je prostodušno priznal žalosten položaj obmejnih krajev. Hrvatska krvavi vsak dan vsled izdajalskih napadov turških divjakov, ki imajo na jeziku vedno mir, v resnici pa jim je mar le vojska in rop. Z vsakim dnem raste nevarnost, med tem ko je odpor vedno težavnejši. Sam gotovo ni nič zanemaril, ampak se vedno ravnal po ukazih in Krajino skrbno nadziral, kolikor mu je to bilo mogoče zaradi velike oddaljenosti. Kar je izgubljeno, se ne da več rešiti. Hoče pa vse storiti, če treba tudi s smrtno nevarnostjo, kar zahteva od njega ljubezen do domovine in vojaška čast.

Med tem ko so tako obravnavali v Brucku o brambi deželne meje, so brzi seli prinesli novico, da se pet bosenskih poveljnikov pripravlja za napad na hrvatske gradove. Zbor je nato sklenil, naj se Herbart precej poda v Krajino, ker le njegova prisotnost bode braniteljem užgala pogum in zajamčila uspeh v bodočih bojih. Krajiški general je šel, kamor ga je klicala potreba domovine, dasiravno je vedel, da s svojimi maloštevilnimi četami ne vzmore ničesar proti turški premoči in da se podaje v gotovo smrtno nevarnost.

Potoval je po noči in po dnevi, na svojem domu je porabil dva dni, da je uredil svoje domače zadeve, potem pa hitel nemudoma na svoje mesto, tako da je bil četrti dan že v Podbrežju (Freienthurn), kjer je imel svoje konje in potrebno bojno opravo. Od tod je naročil vsem obmejnim poveljnikom, da se imajo v štirih dneh zbrati pri Budačkih, kamor je hotel priti tudi sam.

Drugi dan se je vzdignil Herbart s svojim sinom Volkom Engelbertom, s svojimi slugami in kakimi petdesetimi konjiki iz Podbrežja, da odbije naval Turkov, ki so neusmiljeno plenili in požigali med Kolpo, Dobno in Mražnico. Zavedal se je, da gre v brezupen boj, ker je imel premalo čet s seboj; menda mu je bila tudi usoda Kacijanarjeva

še v živem spominu in sam ni pričakoval ugodnejšega izida, kakor ga je imel njegov nesrečni prednik pri Gorjanu. Tako se je zgodilo, da je prišel Herbart 21. septembra 1575 prav žalosten in potrt v Budački, malo trdnjavo ob rečici Radonji, kjer se je imela zbrati njegova vojska.

Prenočil je pri gostoljubnem hrvatskem plemiču Tušiloviču in se namenil, da ne bo prodiral preje dalje, dokler ne pridejo drugi krajiški poveljniki s svojimi četami. Došli so bili do tedaj le: kapitan iz Hrastovice, Julij iz Zadra, kapitan Zrinja, Tomo Čadež, potem nekateri



Budački.

bližnji hrvatski plemiči, kakor Ivan Voljkovič, Baltazar Gušič, Vid Klekovič in drugi; tudi Turn je poslal četo žumberških Uskokov. Vseh skupaj je moglo biti do 1000 pešcev in konjikov. Turjaški je razvrstil čete pod šotore in nastavil po bližnjih brdih straže, ki so imele paziti, da jih Turki ne iznenadijo z napadom. Sam je šel s sinom Volkom v Tušiločev grad k počitku.

Med tem je bil Ferhad-paša po vohunih izvedel, da se je Turjaški utaboril pri Budačkih, kjer zbira večjo vojsko. Hitro pokliče vse svoje bege na vojni posvet, kjer so sklenili takoj udariti na kristjane, da se ne okrepe z novim vojaštvom. Svojo prednjo stražo,

okoli 1000 mož, je poslal paša naprej proti reki Radonji, med tem ko je hitel sam z glavnim delom vojske po stranskih potih, da prime Herbartovo vojsko z druge strani. Vseh Turkov je bilo okoli 12.000.

Herbart po noči ni mogel spati. Mučila ga je stara bolezen (kamen) in morila skrb, kako bode mogel vzdržati turško silo. Valvazor ga je naslikal, kako leži v postelji, pokriti z baldahinom, si z desnico podpira glavo in premišljuje nesrečno usodo svoje domovine. — Mnogo pred zoro je vstal in pričel buditi svoje ljudi, da se oborože in osedlajo konje. Naenkrat poči puška, znamenje, da je sovražnik blizu. V trenotku je bil na konju. Toda očetu in sinu sta se konja plašila, kar je pomenilo nesrečo. Herbart je hrabril svojega sina ter svoje spremstvo in razposlal v okolico štiri domače hrvatske plemiče, med njimi tudi Ivana Voljkoviča, da pregledajo, kje so sovražniki. Sam je s četo 60 konjikov odjahal k stražam, ki jih je bil prejšnji večer razpostavil, da bi izvedel, zakaj je puška počila. Na poti sreča malo krdelo neznanih mu Turkov, ki so mu javili, da gre za njimi večja turška četa. Bila je to prednja straža Ferhad-paše, ki je imela pozornost kristjanov odvrniti od glavne turške vojske. Herbart Turjaški je s svojim malim spremstvom takoj navalil na Turke v nadi, da pride skoraj za njim ostala vojska in mu pomaga. Trikrat je potisnil s svojimi konjiki prednjo turško četo nazaj, napadajoč jo s puškami in kopjem. A med tem se je približala glavna turška sila, ko čet krščanskih še vedno ni bilo blizu. Tako se je mala četa morala boriti z vso turško vojsko. Ko je Herbart videl, da so Turki ujeli plemiča Ivana Voljkoviča, je udaril na njih središče, da bi otel tovariša. Z eno roko je dvigal rdečo bojno zastavo s sliko Kristusovo, z drugo pa vihtel meč in sekal sovražnike, ki so ga hoteli na ukaz Ferhad-paše živega ujeti. Dva turška častnika, ki sta se mu približala, je Turjaški sesekal; kar mu neki Turek iz spremstva bosenskega paše ubije konja. Herbart tudi tega pobije na tla, a med tem ga Turkov sluga s kopjem podre na zemljo in mu odseka glavo, katero nese zmagonosno Ferhad-paši. S Turjaškim je bilo potolčeno in ubito tudi vse njegovo spremstvo. Na bojnem polju sta ostala mrtva Friderik Višnjegorski in njegov lajtenant Danilo Thetan, a suženjstvu so zapadli Herbartov sin Volk Engelbert, Volk Ensthaler, hrastovički kapitan Julij iz Zadra, kapitan iz Zrinja Tomo Čadež, potem hrvaški plemiči Baltazar Gušič, Vid Klekovič, Jurij Jankovič, Peter Žarkovič in še nekateri drugi. Le štirje vojniki: Oton in Henrik Losenstein, Martin Volbenk Mordax in Herbartov pisar so si rešili življenje in prinesli prvi tôžno vest o smrti svojega poveljnika v Podbrežje.

Malo pozneje, ko je izdihnil Herbart pod turškim mečem, je došla na bojno polje krščanska vojska. Ker pa ni imela pravega poveljnika, je bila popolnoma razbita in razpršena. Okoli 200 jih je padlo v boju, drugi so bili večinoma zasužnjeni. Kar jih je bilo razkropljenih, so se po odhodu Turkov vrnili na bojišče, pokopali mrliče, Herbartovo truplo pa odnesli v Podbrežje.

Zmagoslavni Turki so nato oplenili vse pokrajine tja do Kranjske, navalili na Metliko, potem pa se preko Kamenskega in Steničnjaka

vrnili v Bosno. Herbartovo glavo, zavito v platno, je ukazal Ferhad-paša povsod nositi pred seboj.

Bitka pri Budačkih se je izvojevala 22. septembra 1575, prav tisti dan, ko so nadvojvoda Rudolfa v Pragi kronali za češkega kralja. Nekateri prijatelji Herbarta Turjaškega so hoteli krivdo na njegovi nesreči zvaliti na Uskoke, češ da so hoteli po njegovi smrti prebežati k Turkom. Toda uskoški poveljnik Jošt Josip Turn je vstal v obrambo svojih ljudi in je v dveh pismih dokazal, da je v boju pri Budačkih poginilo in bilo ujetih preko 100 Uskokov. Poraz pa je zakrivil Turjaški sam, ker je z malo četo drzno in nepremišljeno napadel Turke.



Janičar.

Dne 9. decembra je praznoval Ferhad-paša svoj zmagoslavni vhod v Carigrad. Štefan Gerlah, predikant cesarskega poslanika Davida Ungnada, opisuje prizor s sledečimi besedami:

„Dne 9. decembra je bil tu žalosten in sramoten izprevod. Najprej so jezdili nekateri ponosni Turki z meje v svojih kapah z dolgimi konci. Za njimi sta nesla dva Turka dve zastavi, na to dva druga na dolgih drogovih glavi Herbarta Turjaškega in Friderika Višnjegorskega. Glava deželnega glavarja je bila širokega, prijaznega obraza, z rdečkasto in sivkasto brado in posivelimi lasmi. Zdelo se nam je, kakor da bi imela rano pod licem. Glava Friderika Višnjegorskega je bila brez brade in podolgastega obraza. Tisti, ki so jima odsekali glavi, so ju tudi nosili. Deli Peruana, ki je obglavil Turjaškega, je postal zaim (nižji poveljnik) in se mu je plača zboljšala z 250 tolarji. Postal bode gotovo še alori ali sansabeg. Deli Regiex, ki je nosil glavo Višnjegorskega, je tudi postal zaim in ima na leto 2000 asperov. Za temi so nosili štiri zastave. Potem je šel ujeti stotnik z ogrskim klobučkom in hrvatskimi škornji, po imenu Lovrenc Petričevič, oskrbnik gospoda Jošta Turna na Žumberku; za njim dva ujeta trobentača in en piskač, nato dvajset ujetnikov z železnimi verigami okoli vratu, sami mladi in močni ljudje. In skoraj zadnji je šel mladi Burgstaller s širokimi rokavi in usnjenimi hlačami, z zelenim in modrim peresom za klobukom. Nessimi Tihaja, dvornik Ferhad-paše iz Bosne, je pripeljal hrvatske in kranjske ujetnike in je zato postal čauš na dvoru.“

Med tem se je v Ljubljani vršila žalna slovesnost Herbartovega pogreba. Ne le iz mesta, ampak iz vse dežele se je zbrala 25. sep-

tembra odlična gospoda pri Karlovških vratih, da sprejme mrtvo truplo deželnega glavarja. Izpostavili so je v luteranski cerkvici sv. Elizabete toliko časa, da je došla iz Carigrada še glava. Še le potem so Herbarta pokopali. Luteranski superintendent Krištof Spindler mu je govoril za slovo, našteval vrline pokojnikove in ga primerjal junaškim Makabejcem. Jurij Kisl s Fužin pa ga je proslavil s posebnim spisom. Nad Herbartovim grobom je bil pozneje postavljen lep marmornat spomenik z njegovo podobo in napisom, ki je proslavljal zasluge umrlega, vendar dandanes ni več ohranjen. — Herbartovi sorodniki so se mnogo trudili, da dobe od Turkov tudi namašeno kožo z glave junakove in da osvobode ujetega mu sina Volka Engelberta. Šele po dolgotrajnih pogajanjih se je oboje posrečilo, potem ko so izročili sultanu za odkupnino mnogo ujetih Turkov, Ferhad-paši pa še posebej 20.000 tolarjev. Nadelani glavi Herbarta in Višnjegorskega še danes hranijo na Turjaku v skrinjici iz cipresnega lesa in ju kažejo obiskovalcem gradu. Ferhad-paša pa je z odkupnino zgradil v Banjaluki krasno džamijo, ki se po njem imenuje Ferhadija.

* * *

V naslednjih letih se je v Hrvatski krajini takoj poznalo, da je več ne čuva Herbartova močna roka. Ferhad-paša je hotel obmejne trdnjave drugo za drugo spraviti v svojo oblast. Zato so se okoli teh gradov razvili brezštevilni mali boji, ki so se večinoma končali s porazi kristjanov. — Vrhovni general v Krajini je postal Ivan Turjaški, ki pa ni imel sreče in tudi ne dovolj sredstev, da bi odbijal mnogoštevilne sovražne napade.

L. 1576. je pridrlo okoli 3000 Turkov čez Kolpo na Kranjsko, kjer so strašno divjali in požigali. V kratkem času so zasužnjili in naplenili po kranjski in hrvatski strani čez 4000 ljudi in 7000 glav živine. Hrvatsko ljudstvo se je zaradi neprestanih napadov v vedno večjem številu izseljevalo na zapadno Ogrsko, Avstrijsko in Moravsko, ker je zdvojilo, da bi se mogla domovina ubraniti sovražnika. Celo plemstvo je resno mislilo na to, da prostovoljno prizna turško oblast. — Naslednje leto si je Ferhad-paša osvojil celo vrsto obmejnih trdnjav, tako Podzvizd, Kladuše, Sturlič, Bojna, Sračice, Zrinj, Gvozdansko, Bužim. Kako žalostno je životarila krščanska vojska v teh krajih, je spoznati iz poročila vrhovnega poveljnika Ivana Turjaškega, ki ga je poslal kranjskim stanovom v začetku oktobra. V njem toži, da je uprav sramota, kako se omenjeni gradovi prepuščajo Turkom. On sam ima 600 konjikov, pa le na papirju, ker v resnici jih služi komaj polovica, pa še ti niso pokorni. Turkov je do 6000 mož.

Ker je bila vsled turških zmag nevarnost za slovenske dežele vedno večja, je sklical nadvojvoda Karol notranjo-avstrijske stanove na deželni zbor v Bruck ob Muri (1578). Tu so se posvetovali o brambnem redu za Vojaško Krajino in o doneskih posameznih dežel. Nadvojvoda Karol je določil za vzdrževanje Krajine na leto 548.205 goldinarjev; od teh stroškov naj bi plačevala Štajerska eno polovico, drugo polovico pa skupno Koroška, Kranjska in Goriška. Deželni odborniki so dovolili na pet let 549.195 goldinarjev.

Vse te priprave za obrambo dežel so se pokazale v kratkem za prepotrebne, ker se je Turek pokazal zopet na meji. Zgodaj spomladi se dvignejo čete Ferhad-paše iz Bosne in udarijo čez Uno na Hrvatsko. Steničnjak so brez uspeha napadali, Drežnik pa osvojili. Potem pokončajo in oplenijo vse do Kolpe, katero prebredejo in 28. marca prično oblegati Metliko. Letak „Newe Zeitung", ki je bil morda tiskan v ljubljanski Mandeljčevi tiskarni, nam na štirih straneh popisuje vse grozote tega napada. Metličani so se hrabro držali pet dni in pet noči, večkrat napravili izpade na sovražnika in mu pobili do 2000 mož, slednjič pa so morali podleči turški premoči. Strašno so se Turki nad njimi znosili. Mestnega sodnika so s puščicami ustrelili, mestne svetovalce so obglavili, žene in hčere meščanov oskrunili, potem jih zaprli v cerkev, katero so pri odhodu zažgali. Okoli 900 mož in dečkov so odpeljali s seboj v sužnost. Vendar so baje slovenski in hrvatski kmetje pozneje (12. aprila) dohiteli turško četo pri Kolpi in jo potolkli.



Sultan Murat III.

Skoraj ob istem času so se Turki z zvijačo polastili tudi trga Kostel. Trg in grad sta stala na strmem hribu, ki se dviguje osamljen iz doline nad Kolpo. Trg je je bil sredi hriba, grad na vrhu; oba pa je obdajal močan zid. Turki pridejo pred trg preoblečeni kot Hrvatje in prosijo pomoči, češ da so jim roparji iz Bosne vse ugrabili. Da bi jim tržani še bolj verjeli, so nosili s seboj dojenčke in nekaj hišnega orodja. Iz krščanskega usmiljenja jih prebivalci sprejmejo v trg. Pa še tisto noč odpro navidezni begunci močni turški četi trška vrata. Četa se polasti hitro gradu, pobije posadko, opleni trg, ga zažge, s plenom in ujetniki pa hitro pobegne dalje. Zdaj se zbere več kranjskih plemičev s svojimi vojaki in hite na Hrvaško, da bi prestregli roparje. Pri Topoloviču se postavijo na prežo. Turki ne slutijo nič hudega. Kar jih napade slovensko-hrvatska vojska, pokonča vse, ujetnike pa reši sužnosti.

Obrambna črta ob reki Uni je bila v tem času za kristjane skoraj popolnoma izgubljena. Od mnogobrojnih trdnjav in trdnjavic

stal je le še starodavni Bihač s svojo močno posadko, toda nobene nade ni bilo, da se bode mogel trajno ubraniti turškim naskokom. Preko Kolpe je bil dohod v slovenske dežele sovražniku zopet odprt. Zato je sklenil nadvojvoda Karol na pripravnem mestu blizu Kolpe sezidati močno trdnjavo. Kupil je od grofov Zrinjskih ves kot med Kolpo, Korano in Dobro in tu sezidal mogočno trdnjavo, ki se je po svojem utemeljitelju imenovala Karlovec (Karlstadt, Carolostadium). Na praznik sv. Marjete, 13. julija l. 1579., so pričeli z zgradbo. Temelj je bil položen na 900 turških glav, češ da bode vsled tega trdnjava nepremagljiva. Naslednje leto je bila zgradba dovršena. — Karlovec je bil poslej najmočnejša obramba slovenskih dežel in sedež vrhovnega poveljnika za Hrvatsko krajino. Prvi, ki je v njem stoloval, je bil Vajkard Turjaški, brat nesrečnega Herbarta.

Novi branik ob Kolpi je v naslednjem desetletju Turke precej zadrževal, da niso mogli po svoji navadi pleniti po naših krajih. Karlovška posadka je bila vedno pripravljena za boj. Čim se je zvedelo, da je kaka turška četa prekoračila Uno, že je bilo vse pripravljeno, da jo potolčejo in poženo nazaj v Bosno. Karlovca pa se Turki niso lotili, ker so dobro vedeli, da je močno utrjen in z vsem potrebnim oskrbljen. Posebno tedaj je upadel bosenskim roparjem pogum, ko je po smrti Vajkarda Turjaškega († 1581) postal Jošt Josip Turn poveljnik karlovške trdnjave in hkrati general vse Krajine. Imenovali so ga splošno „turški strah“. Svoj priimek je opravičil zlasti s sijajno zmago pri Slunju. Sam Ferhad-paša je bil l. 1584. zopet zbral vojno četo, broječo najmanj 9000 mož, in z njo napravil roparski pohod na Hrvatsko in Kranjsko. Trpeli so zlasti kraji okoli Kostela, Poljan in Kočevja. Z mnogimi ujetniki in bogatim plenom se je vračala četa proti Bosni. Tu zbereta Turn in hrvatski ban Tomaž Erdedi hitro 2000 mož in primeta Turke pri Slunju v dolini Močila. Krščanska zmaga je bila sijajna. Turkov je padlo okoli 4000, med njimi mnogo begov; vsi ujetniki so bili osvobojeni, 10 zastav zaplenjenih. — Bil je to zadnji večji vpad Turkov na Kranjsko.

Vsi opisani boji so se vršili med tem, ko je veljal s sultanom na papirju sklenjeni mir. Pravijo, da je Murat III. sam obsojal naval Ferhad-paše na Hrvatsko in se izjavil, da je njegov poraz pravična kazen božja za verolomnost. Ukazal je celo svojim beglerbegom v Budi in Temešvaru, naj ne napadajo dežel kralja Rudolfa. Toda obmejni turški poveljniki se niso mnogo brigali za sultanova povelja in so popolnoma samostojno določevali, ima li vladati mir ali vojno stanje. Zlasti se niso zdržavali roparskih pohodov, ker so jim donašali lep dobiček.

Za slovenske in hrvatske dežele se je pomnožila nevarnost, ko je bil l. 1591. imenovan za bosenskega beglerbega bojaželjni in krvoločni Hasan-paša.

Naš zgodopisec Valvasor poroča, da je imel Hasan rodbinsko ime Križelavič in da je bil Italijan po rodu. Izprva je bil baje kristjan in celo benediktinski menih (subdiakon), potem se je poturčil, ker je hotel doseči visoke in častne službe. Hrvatski zgodovinarji pa trdijo, da je bil Hasan-paša rodom Hrvat iz Lužaca s priimkom Pridojevič

in bil izprva „riščan“ (pravoslaven). Znano je tudi, da je že v mladosti prišel v Carigrad in študiral na državne stroške, potem je postal sultanov sokolar in se oženil z bogato perzijsko kneginjo, vdovo velikega vezirja Osmana. Ker je bil hraber vojak, brezobziren in drzen mož, so ga njegovi zaščitniki izbrali za važno mesto bosenskega beglerbega v nadi, da bode v hrvatsko-slavonski Krajini zopet zaigral krvavo kolo, krvaveje nego je bilo kdaj poprej.

Kakor hitro je došel Hasan v Bosno, je pričel vznemirjati obmejne kraje. Že 3. maja leta 1591. je naznanil ban Tomaž Erdedi karlovškemu generalu Andreju Turjaškemu, da je bosenski paša dal napraviti pri Svinjaru pod Gradiško iz ladij most čez Savo in bode najbrže udaril na Bihač ali pa na Slavonsko krajino. Andrej Turjaški je menil, da je Bihač v večji nevarnosti kot Sisek in je zato poslal tamošnjemu poveljniku Krištofu pl. Obračanu 200 mož iz Karlovca na pomoč. Hkrati je pisal kranjskim deželnim stanovom, naj mu pošljejo smodnika in svinca ter vse potrebno pripravijo, da se skličejo domobranci (Landesaufgebot), ako bode treba. Med tem je Hasan zbral okoli sebe vse podrejene sandžake in vojsko, ki je štela 18.000 mož. V prvih dneh avgusta je z njo udaril proti Sisku. Trdnjava je bila last zagrebškega kapitlja, ki je določil za poveljnika kanonika Nikolaja Mikca in Štefana Kovačiča. Siščani so se pod svojima duhovnima poveljnikoma junaško branili in prizadeli Turkom mnogo škode. Ker so hkrati od vseh strani došle krščanske čete na pomoč, je Hasan že četrti dan prekinil obleganje in se začel 11. avgusta vračati proti Gradiški.



Turški jezdec.

Zagrebški kapitelj pa ni zaupal Hasanu, ampak je po njegovem odhodu zopet utrjeval Sisek. Vnovič je prosil pomoči slovenske dežele. Kranjci bi bili radi pomagali, ali svoje topove so bili že razposlali v Karlovec, Bihač in druge hrvatske trdnjave, denarja pa niso imeli. Še za karlovško posadko so le s težavo dobili 2000 gld. na posodo, da so jih poslali Turjaškemu. Dežela je bila vsled vednih

bojev tako obubožala, da ni mogla več pošteno preskrbljevati karlovške posadke. Poveljnik Andrej Turjaški je bil vsled pomanjkanja živeža prisiljen razpustiti vojake po kmetih, da so se z ropom preživili.

Hasan paša res ni dolgo miroval. Meseca oktobra l. 1591. je napadel Slavonsko krajino. Drl je s 16.000 možmi iz Vakarskega Sandžaka proti Moslavini, dalje v Ivanič in prišel le eno nemško miljo od Zagreba blizu Križa. Sedem milj na okoli je vse požgal, razdejal trge, vasi, cerkve, gradove in odpeljal s seboj ljudi, živino, žito in seno. Ko se je vračal, je gnal s seboj nad 1000 jetnikov. Graničarji pešci so pa prestregli vračajoče se Turke v soteski pri Čazmu, jih mnogo posekali in nekaj ujeli.

S tem se pa žaloigra v letu 1591. še ni končala. V začetku novembra se je vrgel Hasan z begom iz Like na trdnjavo Repič in jo že drugi dan dobil v oblast. Vendar je niso podrli sovražniki, marveč nesreča. Kristjanom se je v trdnjavi vnel smodnik in stolp je s posadko vred zletel v zrak. — Po pravici se je zdaj pl. Obračan bal za trdnjavo Bihač, kateri je bil poveljnik. Milo je prosil svoje kranjske rojake, naj mu pošljejo nekaj stotin vojakov na pomoč, da ne izgine tudi ta slavna trdnjava v plamenu. Kranjske deželne stanove je Obračanova prošnja zadela v srce. Dne 11. novembra so že po vsej Kranjski pokali topiči in goreli kresovi, ki so klicali k orožju konjike in pešce. Tri dni pozneje je bila kranjska deželna pehota že zbrana in je hotela pravkar odkorakati v Krajino, ko pride od Andreja Turjaškega vesela vest, da naj se razidejo domov, ker je Hasan zapustil okolico bihaško.

Po zimi l. 1591/92. je zagrebški kapitelj utrjeval Sisek. Dotlej je bila trdnjava kaj slaba. Zunanja mestna ograja je bila spletena iz šib in zamazana z blatom. Treba pa je bilo napraviti zid in okope. Kanonika, ki sta ondi zapovedovala, sta želela imeti tudi stalne straže ob zidovju trdnjave in bregovih reke Kolpe. Zagrebčanom pa se je zdelo nujno potrebno, da se utrdi ne le Sisek, ampak tudi Zagreb, ki bi bil moral takoj za Siskom okusiti turško silo.

Spomladi leta 1592. je Hasan prav na tihem in zvijačno začel izvrševati svoje naklepe ob bregu Kolpe. Tam kjer se Petrinja izliva v Kolpo, je začel z veliko naglico graditi novo trdnjavo, ki naj bi po reki dobila ime Petrinja. Dne 18. aprila je gledalo zidovje že poldrugi seženj iz tal. Teden pozneje so notri postavili topove, nataknili po zidovju 20 turških zastav in opoldne ukazali v znamenje veselja tritisočkrat ustreliti. Plaho so gledali kristjani z drugega brega šumno grajenje nove turške postojanke. V začetku julija je bila petrinjska trdnjava dozidana.

Enako je dal utrditi Repič in po hudem odporu zavzel Bihač, ki je bil ključ Hrvatske krajine. Za Bihač so skrbeli Kranjci, ker jim je varoval južno mejo dežele. Tedaj je bil poveljnik trdnjave Ivan Josip pl. Lamberg, ki je imel poleg domačih Hrvatov še 150 vojakov. Jurij pl. Kisel je sicer hitel s kranjskimi brambovci Bihaču na pomoč, toda prišel je prepozno. Trdnjava se je podala, ko je Hasan obljubil, da se ljudem ne bo nič hudega zgodilo. Vsakdo sme prosto oditi in s seboj odnesti kar hoče ali pa v trdnjavi ostati.

Toda Turki niso bili mož beseda. Poveljnik Lamberg je odšel s 30 hlapci, njih ženami in otroci, Turki pa so napadli njegovo četo pri Mečiniču, da bi jo oropali. Le Lamberg je utekel z nekaterimi tovariši. Še bolj verolomno so delali Turki v Bihaču, kjer so posekali okoli 2000 prebivalcev.

Padec Bihača, ki je skozi desetletja bil glavni branik Hrvatske krajine, je nemilo dirnil ves krščanski svet. V Avstriji in na



Neuwe Zeytung.

Ein Warhafftige vnd erschröckliche Neuwe zeytung / Wie der Türck ist den 28. tag Marcij / für die Statt Medlinge gezogen / vnd eingenommen hat / Wie er allda zwey Tausent Menschen vmbbracht vnd wegk geführet hat / vnd wie er darnach den zwölfften tag Aprilis von den Windischen vnd Krapadischen Bawren / mit zwölff Tausent Mann geschlagen ist worden / etc.

Anno. M. D. LXXVIII.

Letak o turškem napadu na Metliko l. 1578.

Nemškem so izdajali letake, ki so predstavljali trdnjavo in popisovali njen padec.

Med tem je Hasan paša zapustil Bihač in po dolini Une krenil proti severu v Petrinjo. Pri bližnjem Brestu je ban Tomaž Erded zbiral večjo vojsko. Došlo je 2000 štajerskih domobrancev, katerim so poveljevali Ivan Saurau, Jurij Andrej Gleispach, Karol Teuffenbach, Jonas Wilferstorf, Ahacij Hohenwart in drugi kapitani. Ban je imel s seboj svojo navadno „bansko četo“ 500 mož in domobrance iz Slavonije. Vsega skupaj je moglo biti pri Brestu okoli 3000 krščanskih vojakov. Hasan paša je dal pri Petrinji napraviti most čez Kolpo in prišel banu nasproti s 7000 možmi. Ker je imel toliko premoč, mu je bilo lahko z enim delom vojske obiti krščanski tabor in s strani prijeti bana in Štajerce. Pretila je skrajna nevarnost, da bode turška vojska kristjane z vseh strani obkolila. V tem usodnem trenotku razvije ban kraljevi prapor, ki mu ga je poslal sam cesar, da ohrabri krščansko vojsko za napad. Toda bilo je zaman. Ko Erdedi vidi, da tudi kraljevi prapor ne pomaga in da je tolpa Turkov prevelika, zamenja konja in pobegne čez vodo. Za njim beže huzarji in mnogi Štajerci. Kar jih je ostalo, so Turki posekali ali pa ujeli. Zaničljivo je rekel pozneje Hasan, da ne ve, „je li premagal vojake ali kramarje“. Sultan je poslal zmagalcu častno sabljo.

Neposredna posledica poraza pri Brestu je bila ta, da so Turki skoz tri dni neusmiljeno ropali po Turopolju. Potem je Hasan zopet mislil na svoj prvotni naklep, osvojitev Siska. Dne 23. julija začne oblegati trdnjavo, katero so branili zagrebški kanoniki Nikolaj Mikac, Blaž Gjurak in Matija Fintič. Turki so se hoteli polastiti Siska potom izdaje in so pridobili nekega vojvoda Marka, da pregovori posadko, naj se prostovoljno poda in prizna sultanovo oblast. Toda nakana ni uspela. Zato je Hasan paša začel s topovi grmeti na trdnjavo. Dne 25. julija piše poveljnik Mikac generalu Štefanu Grassweinu v Koprivnico nastopno: „Danes so Turki trikrat naskakovali zunanja vrata Siska in okope. Nekaj hlapcev so postrelili in smo jih pokopali, nekaj pa so jih težko ranili ... Vse je Turek zlomil in pokončal. Zdaj strelja s Kacijanarico, z velikimi topovi banovimi in drugimi 16 topovi tja, kjer leži naš smodnik. Podrl je že pri stolpu 12 komolcev zidu na daljavo. Tudi kos novega zidu je že porušil. Na bregu Kolpe proti gradu je naredil 16 močnih okopov, da iz njih ves dan strelja na zidovje. Tudi iz drugih okopov, napravljenih na poti pri stražnem stolpu, je naredil veliko škode. Osemdesetkrat je danes ustrelil s topovi. Pet naših je mrtvih, brez onih, ki so na braniku, tudi ne štejem žensk in otrok. Smodnika in živeža so Turku prinesle kamele 40 tovorov. Prisegel je, da ne odide, dokler se ne udamo in dokler se bode poznalo, kje je stal Sisek. V takem slovesu ne maramo biti, kakor Lamberg. Slavno ime hočemo ohraniti pred svetom, kakor smo je imeli doslej. Pomagajte nam za božjo voljo vi, polkovnik Hrvatske in upravitelj Slavonske krajine.“

Hasan paša vendar niti s silo niti z grožnjami ni mogel dobiti Siska. Ko je skozi pet dni zaman nanj udarjal, naenkrat prekine obleganje in gre rajši pustošit ubogo deželo hrvatsko. Tekom zadnjih



Andre Turjaški, zmagavec pri Sisku.

dveh let je osvojil in požgal v Krajini okoli 26 gradov in trdnjav in 35.000 ljudi odpeljal v sužnost. Zima je šele naredila konec nesrečnemu bojevanju v letu 1592., ki je stalo kristjane toliko krvi in denarja, Slovencem in Hrvatom pa zapustilo strah in trepet za bodočnost.



Napočilo je osodepolno leto 1593., tretje leto borbe za Sisek, ki je bil poleg Karlovca še edini branik hrvatskih in slovenskih dežel; vse drugo je bilo v razvalinah ali pa v turških rokah. Padec te močne trdnjave bi bil Turkom odprl vrata v osrčje naših planinskih dežel. Dobro pripominja Valvazor: „Sisek je imel biti po načrtu Hasanovem tista vrv, s katero je hotel Kranjsko in Štajersko nase pritegniti in podvreči.“ Enako poudarja pomen Siska slovenska narodna pesem:

Če Turek vzel nam Sisek bode,
Nam narobe vse, vse pojde:
Mest' Ljubljana bo pokrajna,
Dežela kranjska turška drajna.

Vse se je balo, da pride huda nesreča nad hrvatsko in slovensko zemljo precej ko skopni sneg. Iz nekega zasebnega pisma lahko posnamemo, s kolikim strahom so ljudje pričakovali, kaj ima priti. „Zgubljen bi bil Sisek, pa tudi vsa Kranjska, ako bi ne bil Bog čudežno pomagal. Že so Ljubljančani večjidel sklenili bežati; drugim, zlasti ženskam in otrokom so svetovali, če pride sovražnik pred mesto, naj raje trumoma poskačejo v Ljubljanico, kakor da bi bile oskrunjene od Turkov. Spominjam se, da sem vse to od svoje stare matere večkrat slišal.“ Tako piše neki brezimni poročevalec.

Vkljub temu je bila vnema za obrambo meje precej mlačna. Cesar Rudolf je bil pač že minulo jesen poslal v Zagreb mejnega grofa Karola Burgavskega in mu izročil vrhovno poveljništvo nad vojsko. A dolgo jesensko deževje je prisililo nekaj njegovih vojakov, da so se vrnili domov. Le grofu Alfonzu Montecuculiju je ukazal Karol Burgavski, naj s svojimi 150 arkebuzirji prezimi v Novem mestu. Toda Novomeščani so se branili teh vojakov, češ, da nimajo za njihove konje krme in hlevov. Zato so morali ostati v Krškem. Mejni grof Burgavski je koncem januarja ostavil Zagreb. Na njegovo mesto je nadvojvoda Ernest poslal Ruperta pl. Eggenberga, ki je bil izkušen general. Dal mu je naslov komisarja, sam si je pa pridržal naslov vrhovnega poveljnika nad vsemi krajiškimi četami.

Eggenberg je došel v Zagreb začetkom februarja in pričel okoli sebe zbirati večjo armado. Nadvojvoda Ernest mu je poslal 500 konjikov iz Šlezije pod vodstvom Melhijorja Röderna, Montecuculijeve arkebuzirje in nekaj solnograških vojakov, ki jih je sam izprosil od nadškofa. Poslal mu je tudi svojega provijantnega mojstra, pl. Neuhausa in vrhovnega nadzornika orožarnice, da bi zalagala vojsko z živežem in strelivom. — Nadvojvoda je obvestil 27. aprila tudi kranjske stanove o preteči nevarnosti in jim ukazal, da naj odpošljejo vojsko varovat deželno mejo. Dne 10. maja so izdali deželni oskrbnik,

grof Volk s Turna in Križa, deželni upravitelj Krištof baron Turjaški in vicedom Nikolaj pl. Bonhomo z vsemi deželnimi odborniki oklic, ki se je prečital na prižnicah po vseh peterih okrožjih (Viertel) Kranjske in njej utelešenih gospostev: Slovenske marke, Metlike, Istre in Krasa. Oklic je omenjal težav oboroževanja zaradi bližnje žetve, lakote, draginje in kuge, ki vedno preti deželi, a je vendar sledeče določil: „Konjiki morajo biti do 20. majnika v Zagrebu. Gospostva naj precej narede tudi zapisnike peščev z ozirom na posamezna ognjišča in kmetije. Zapisniki naj se pošljejo deželnemu



Karlovec.

oskrbništvu, da dobe stotniki četrtin prepise. Izbero naj se za tridesetega, desetega in petega moža najbolj močni in pripravni ljudje. Kadar se bodo zapalili kresovi in dali ukazi s streli ali pa s pisanimi oklici, naj trideseti, deseti ali peti mož precej odide na določeno mesto, kakor se bode ukazalo.“ — Tudi cesar Rudolf se je začel bolj brigati za obmejno vojsko in jo izdatno podpiral z denarjem. Tekom enega leta je dovolil za krajiške čete 234.053 gld. 43 kr.

Med tem ko se je krščanska vojska zbirala in pripravljala, tudi bosenski paša ni miroval. Še preden so spomladi zažvrgoleli škrjančki, so že začele posamezne turške čete napadati Hrvatsko krajino. V trumah po 150 mož so divjali krvoločniki med Kolpo in Savo in odvajali kristjane v sužnost. Sredi aprila je prišel Hasan-

paša z delom vojske v Petrinjo. Ukazal je ondi popraviti podrti most čez Kolpo in če mogoče narediti most čez Odro. Vse je kazalo, da se bliža napad na Sisek. S strahom so hodili Siščani gledat grajenje mostu in turške ognje, ki so vse noči žareli od Vinodola do Hrastovice. „Poskrbite za nas," sta pisala upravitelja trdnjave zagrebškemu kapitlju, „da vsi skupaj ne poginemo."

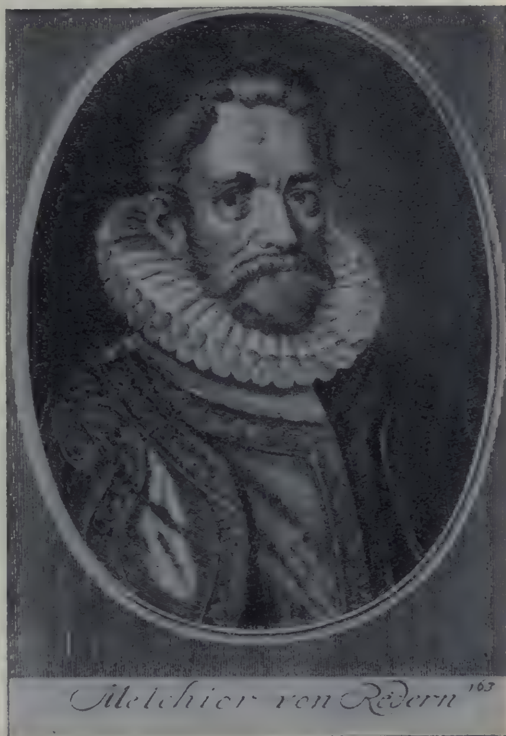
Vendar velika turška armada še ni bila zbrana. Za to je bila določena Kostajnica kot zbirališče, kjer so se tudi vršile vse priprave za obleganje Siska. Že 20. maja so vedeli v Zagrebu, da vozijo po Savi velike topove proti trdnjavi. Kmalu potem so dohajale vesti, da se pri Kostajnici zbirajo tudi drugi turški poveljniki s svojimi četami. Lički sandžakbeg Ibrahim je stal z veliko vojsko pri Zrinju ob Drinu; zvorniški sandžak Memibeg se je utaboril pri Strigovlju, kliško-hlivanjski sandžak Arpadibeg pri Savi in na Bilajskem polju. — Kakor votli grom, ki naznanja bližajočo se nevihto, ljudi oplaši, tako sta vse Ljubljančane prestrašili sporočili Demetra Rubiča, vojvoda v Otočcu, in Jurija Lenkoviča, glavarja v Senju, da se je dne 10. junija Hasan paša začel pomikati z vsemi četami proti Sisku. Pisala sta deželnim stanovom: „Grozna je njegova moč. Kar more nositi orožje v pašaliku, gre ž njim. S seboj pelje Kacijanarico, dolg top iz Krupe, in mnogo manjših topičev. Z živežem so vojaki izvrstno preskrbljeni."

Na dan sv. Vida, 15. junija, se prikaže Hasan-paša pred Siskom. Svoj tabor je napravil na desnem bregu Kolpe, neposredno pred njenim izlivom v Savo. Iz tabora je vodil most preko Kolpe na njen levi breg in na takozvani „otok" ali bolje polotok, ki ga tamkaj napravljajo Sava, Kolpa in Odra. Na tem levem bregu je dal paša napraviti nasip in na njem razvrstil topove, iz katerih je streljal na trdnjavo. Poveljnika v Sisku sta bila zagrebška kanonika Blaž Gjurak in Matija Fintič, ki sta imela pri sebi kakih 300 vojakov. Že ob prvih turških naskokih je poginil Matija Fintič; na to je sam Gjurak vodil obrambo in sicer s tolikim junaštvom, da mu je hrvatski sabor dal pozneje posebno priznanje.

Ko je Hasan prišel pred trdnjavo, so tekli brzi seli v Zagreb k banu in Eggenbergu, v Karlovec k Andreju Turjaškemu in v Koprivnico k Štefanu Grassweinu z nujnimi prošnjami za pomoč. General Turjaški, ki se je vedno bal, da udarijo Turki na Karlovec, se je s 300 arkebuzirji takoj odpravil proti Zagrebu, čim se je uveril, da je sovražnik resnično pred Siskom. Dne 18. junija je bil že na desnem bregu Save pred Zagrebom. Hkrati so tudi ban Erdedi, Ruprecht Eggenberg in drugi poveljniki iz mesta prepeljali svoje čete na drugo stran. Vsa krščanska vojska je štela približno 5000 konjikov in pešcev. Ban Tomaž Erdedi je imel pri sebi bansko četo in deželno brambo, skupaj 1240 vojakov; Eggenberg je vodil Reitenauov polk in še nekatere druge nemške čete, približno 1600 mož; grof Peter Erdedi je pripeljal okoli 500 Uskokov, Štefan Grasswein iz Koprivnice 400 mož, Andrej Turjaški 300 oklopnikov s tigrovo kožo; manjše oddelke od 100 do 300 mož so vodili kapitani Adam Ravbar s Krumperka, Krištof Obračan, Jurij Sigismund Paradeiser, Ivan

Draškovič, Štefan Tahi, Štefan Ursini-Blagaj. Slednjič je dospel tudi Melhijor pl. Rödern s 500 izurjenimi šleskimi strelci.

Dne 21. junija je taborila krščanska vojska pri Novem gradu ob Savi. Drugi dan se je sešel bojni svet v šatoru Andreja Turjaškega. Nekateri so predlagali, da je treba preje natanko spoznati položaj mesta Siska in turške oblegovalne vojske, preden se začne boj, drugi so bili mnenja, da je treba takoj udariti na Hasan-pašo in izzvati odločitev. Sredi posvetovanja pride brzi sel iz Siska, ki naznani, da bode morala trdnjava pasti, ako ji še danes ne pride vojska na pomoč. Ta vest je pretresla tudi najopreznejše poveljnike, da so soglasno sprejeli predlog bana Erdeda in generala Turjaškega, naj vojska takoj pohiti pred Sisek. Sedli so na konje in krenili ob desnem bregu Save proti jugu.



Melhijor Rödern, poveljnik šleskih strelcev.

Hasan-paša je zbral pred Siskom mnogobrojno vojsko, ki je štela 18.000 rednih vojakov in 20.000 iregularnih čet (spahijev, zaimov in Vlahov). Ko so mu došla poročila, da se približuje krščanska vojska, je pohitel, da preide iz tabora preko Kolpe na levi breg in kristjane tamkaj počaka. Vučitrnskemu sandžaku Kurtbegu in kliškohlivanjskemu sandžaku Apardibegu je poveril, da čuvajo tabor in iz njega neprestano streljajo na Sisek. Sam pa je z vsemi drugimi sandžaki in z 10.000 najboljših vojakov šel preko mosta in je pred Siskom razvrstil svojo vojsko tako, da ji je za hrbtom bila reka Kolpa, na levi strani Odra, a na desni most čez Kolpo in bi se v slučaju skrajne potrebe mogle čete po njem umakniti v tabor. Vojsko je razdelil v tri skupine: levo krilo pri Odri so tvorili pešci, v središču je bil zvorniški sandžak Memibeg, na desnem krilu blizu mosta sam Hasan-paša.

Turški vojski ni bilo treba dolgo čakati. Skoraj so došle na polje pred Sisek zbrane krščanske čete: naprej hrvatski konjiki in pešci pod banom Erdedom, njim so imeli pomagati karlovški oklopniki pod vodstvom Turjaškega. Za njimi je sledil Rödern s svojimi

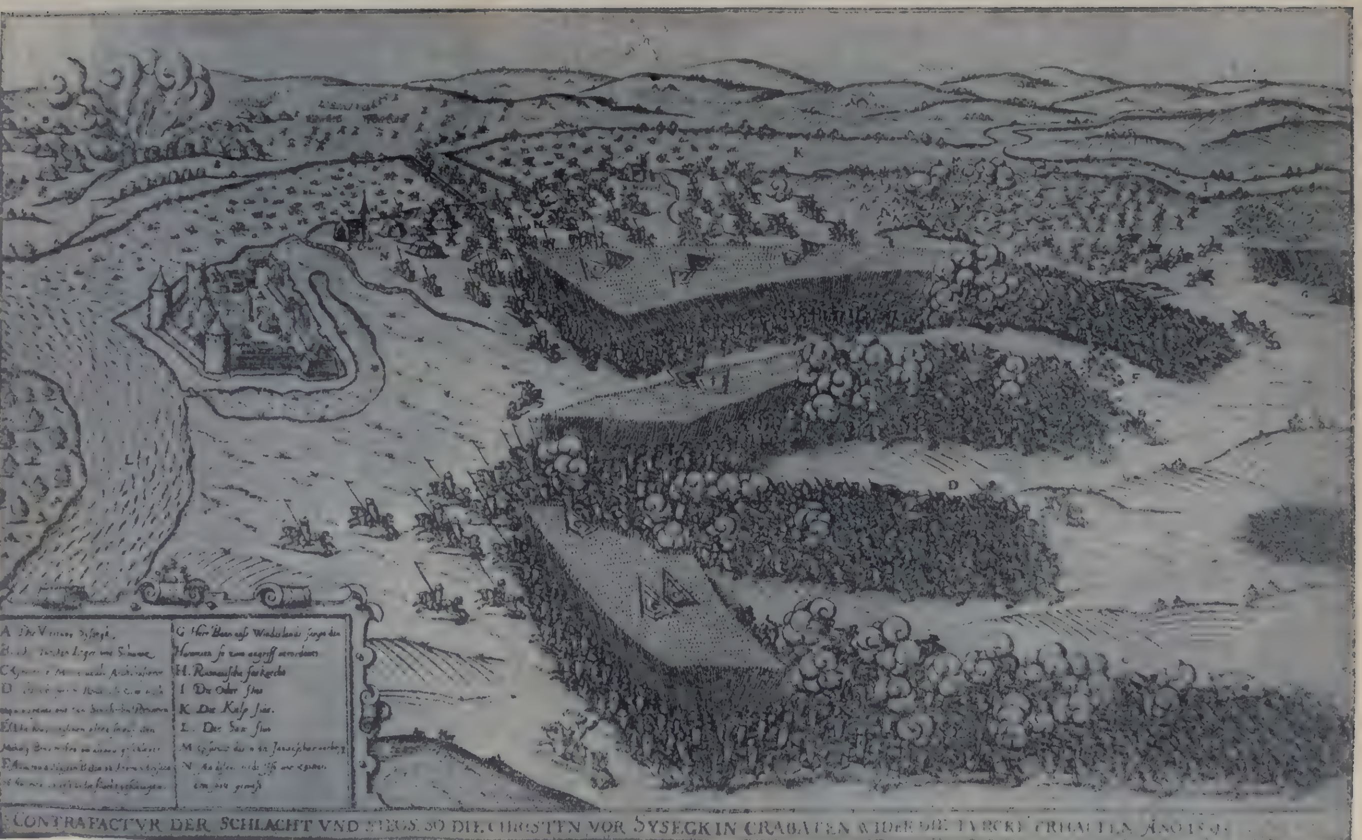
strelci, slednjič Reitenauov polk in Montecuculijeve čete. — Bilo je okoli ene ure popoldne, 22. junija, na praznik sv. Ahacija.

Ko so hrvatski konjiki zagledali Turke, se niso mogli zdržati, temveč so brez povelja z veliko silo udarili na sovražnika. Med strašnim vikom in krikom se prične boj, v katerem pa je turška premoč začela potiskati hrvatske čete proti Odri. Ko pa pridejo Turki pod vodstvom zvorniškega bega do kranjskih arkebuzirjev in strelcev, se kmalu vse obrne. Na mah postrele naši vitezi pod vodstvom Andreja Turjaškega in Adama pl. Ravbarja mnogo sovražnikov in jih pomečejo raz konje. V boj poseže tudi Rödern s svojimi strelci. Turki se ne morejo več ustavljati in se začno umikati proti mostu, da bi se rešili v tabor. Štiri sto Turkov je bilo že zbežalo čez most na desno stran Kolpe. Ko Andrej Turjaški to vidi, pošlje k mostu grofa Štefana Blagaja in Jakoba pl. Pranka, oba poveljnika arkebuzirjev, da bi beguncem zastavila pot. Približno ob istem času navali tudi kanonik Blaž Gjurak s svojimi 300 junaki iz Siska na sovražnike. Turki, ki so bili zdaj potisnjeni od mosta in od trdnjave, se spuste v beg proti kotu, ki ga napravlja Kolpa z Odro in poskačejo v reko, da bi jo preplavali. Tu je nastal silen metež in tako vrvenje, da se je večji del beguncev potopil.

Ko so Turki iz tabora na drugi strani vode zapazili, kako gre njihovim tovarišem, zapalijo svoj smodnik, v šotorih vse popuste in zbeže. Boj je trajal le malo časa, približno eno uro, in se završil s popolnim porazom Turkov. Od 10.000 turških vojakov se je rešila z begom komaj desetina, vse drugo je poginilo pod krščanskim mečem ali pa se potopilo v Kolpi. Med tistimi, ki so našli smrt v vodi, je bil sam Hasan-paša in devet begov. Zmagoslavni krščanski vojski je zapadel ogromen plen: devet topov na kolesih, med njimi znamenita „Kacijanarica“, 10 zastav, mnogo velikih ladij in lepa turška tabora na obeh bregovih Kolpe, polna živeža, streliva in dragocenega blaga. Izmed Avstrijcev jih je padlo malo, izmed vitezov skoraj nihče.

Drugi dan so prinesli kranjski vojaki Andreju Turjaškemu trupli Hasan-paše in starega zvorniškega Memi-bega, ki so ju bili potegnili iz vode. Turjaški je zajedno z grofom Petrom Erdedom pokopal Hasana na lepem odprtem kraju pri Sisku, toda po noči so prišli Turki, izkopali truplo in je prepeljali v Banjoluko.

Vest o zmagi pri Sisku je silno vzradostila ves krščanski svet. Ko je prišlo poročilo do cesarja Rudolfa, je hitel takoj v dvorno kapelo in ukazal zapeti slovesni „Te Deum“. Papež Klemen VIII. je pisal Andreju Turjaškemu lastnoročno pohvalno pismo, enako banu Tomažu Erdedu, katerega je imenoval španski kralj za viteza reda sv. Odrešenika in mu podaril zlato svetinjo z napisom: „Domine, probasti me“ (Gospod, preizkusil si me). Mnogo bolj od papeža in kraljev sta se radovala zmage tista naroda, ki sta od turške sile največ pretrpela, a jo strla z vzajemno močjo: Hrvati in Slovenci. — Zagrebški kapitelj je dal na bojnem polju postaviti kapelico v čast sv. Ahaciju, čegar god je praznovala cerkev na dan bitke, in je odredil, da se vsako leto 22. junija v zagrebški stolnici opravi zahvalna sveta maša. Cerkvico v čast temu svetniku so sezidali tudi grofi



Bitka pri Sisku. (Po stari sliki.)

Turjaški pri svojem rodnem gradu. Vsako leto oznanuje na praznik sv. Ahacija strel topičev spominski dan bitke pri Sisku in se zbirajo pobožni verniki v prijazni cerkvici sredi zelenega smrečja. — Slavni dan naše zgodovine so poveličevali tudi v podobah in pesmih. V Valvasorjevem času sta bili še dve podobi bitke pri Sisku, ena v stolni cerkvi, druga v deželni hiši. Prva je še ohranjena in je zdaj v ljubljanskem deželnem muzeju. — Razun mnogih umetnih latinskih hvalnic, ki so bile zložene na zmago pri Sisku, jo proslavlja še posebno slovenska narodna pesem, ki si je izvolila „jakega“ Adama Ravbarja s Krumperka, nepremagljivega konjiškega glavarja, za svojega junaka.

Ravbar silno vojsko zbrali
Pa pod Sisek jo pėlali.
Tolk' je Turka na terišču
Kakor mravelj na mravljišču.
— — — — — — — — —
Tak so Turka pozobali,
Da so vsega posabljali.

Omeniti je še končno, da je škof Hren iz Hasanove obleke dal napraviti za ljubljansko stolnico mašni plašč in dve dalmatiki. Prvi je še ohranjen in se rabi vsako leto na praznik sv. Ahacija. Blago je svilnato in temno-rdeče, veznina zlata in srebrna z rdečimi in modrimi cvetlicami.

Vojska s Turki, ki je Slovence tako proslavila, se je prihodnje leto vnela z novo močjo. Sultan Murat je zdaj cesarju Rudolfu slovesno odpovedal mir, na Hasanovo mesto je stopil Sinan-paša. Slovenci in Hrvatje so v tej državni vojski tudi še pomagali in prelivali svojo kri, toda take slavne zmage sami niso več izvojevali kakor pri Sisku, ki ostane njihov najslavnejši čin v stoletnih turških bojih.



Kapelica sv. Ahacija pri Turjaku.



Novi klošter v Savinjski dolini.

14. Škof Janez Tavčar. Politične razmere po smrti nadvojvoda Karola. Vizitacija akvilejskega patriarha.

V zgodovini luteranstva naših dežel pomenja leto 1580. važen prevrat. Ako si je preje protestantstvo leto za letom osvajalo nove postojanke in izvojevalo nove svoboščine, gre poslej težnja vladarjev Notranje Avstrije za tem, da prodiranje krivoverstva zajeze in kolikor mogoče omeje na posamezne kraje ali osebe. Zato je izšla v naslednjih dveh desetletjih cela vrsta vladnih odlokov, ki imajo namen, luteranstvo zavrniti v gotove strogo določene meje in mu odvzeti možnost daljnjega prodiranja. Vse te naredbe se navadno zaznamujejo z imenom „protireformacija“, ki se pričenja že za vlade nadvojvoda Karola, nadaljuje pod njegovimi nasledniki Ernestom in Maksimilijanom, in slednjič konča s popolnim iztrebljenjem protestantstva za vlade nadvojvoda Ferdinanda. Povod za tako postopanje avstrijske vlade je dala pred vsem drznost in preširnost protestantskih deželnih stanov, ki ni hotela priznati nikakih mej in je prezirala vse odredbe deželnega vladarja. Ko je nadvojvoda Karol na deželnem zboru v Brucku leta 1578. plemstvu dovolil svobodno luteransko bogoslužje, je pristavil pogoj, da se njihovi predikanti dostojno ob-

našajo in se popolnoma zdrže zmerjanja in psovanja katoličanov. Predikanti pa se tega pogoja niso držali in vedno z lece grmeli zoper „malikovanje papistov“, zlasti zoper sv. mašo in češčenje sv. Rešnjega Telesa, katero so imenovali „pravega vraga“. Bruška pogodba je določala, da si prebivalci mest in trgov ne smejo najemati svojih predikantov, toda na premnogih zgledih smo spoznali, kako malo so se držali te določbe. Kjerkoli se je sešlo par plemičev v kakem mestu ali trgu, že so vzeli s seboj predikanta, ki je pridigal njim in drugim meščanom in katerega so potem pustili v mestu, preskrbeli so mu vrh tega še kako kapelo in cerkven beneficij, da se je mogel vzdržati. Ko je začel nadvojvoda Karol na mesta in trge strožje paziti in predikantom ni dovolil ondi bivati, so se hitro dvignile luteranske molivnice p o l e g mest, kamor so meščani kakor v zasmeh nadvojvodovim ukazom hodili poslušat luteranske pridigarje. Znatna zloraba pravice se je dogajala tudi s tem, da so protestantski plemiči župnije, cerkve in beneficije, katerim so bili patroni, brez ozira na cerkvene oblastnike sami podeljevali predikantom, ko bi vendar smeli za nje le škofom predlagati kakega sposobnega in vrednega duhovnika, ne pa svojevoljno z njimi razpolagati. — Ni bil slednjič zadnji vzrok ostrejšega postopanja svetne vlade trdovratna nepokorščina protestantskih deželnih stanov. Verski boji so imeli tudi politično ozadje. Šlo je zato, ali zmaga volja deželnega kneza ali pa luteransko plemstvo dobi vso oblast v roke. Pomenljiva je v tem pogledu izjava nadvojvoda Karola II. z dne 2. decembra 1580, v kateri toži, da je pri mnogih izgubil dolžno pokorščino, odkar se je stanovom izkazal prizanesljivega. Kar hoče knez odpraviti, to se dopušča ali celo ukazuje in prerekanja ni konca. Vladar si mora dopustiti jerobstvo in vrhovno sodstvo stanovskih zastopnikov, „kakor bi bil le naslikan ali papirnat knez“. Po pravici smatramo to izjavo za napoved in utemeljitev protireformacije, ki se je sedaj pričela na vseh poljih javnega življenja.

Hkrati z vladnimi naredbami proti luteranstvu se je probujalo in krepilo tudi katoliško cerkveno življenje. Odlični škofje so stopili na čelo katoličanov, pričele so se redne vizitacije župnij in cerkva, ki jih preje več kot pol stoletja ni bilo mogoče napravljati, poskrbelo se je za izobrazbo in vzgojo duhovskega naraščaja, cerkvene sinode so dvignile disciplino med duhovstvom in ljudstvom, novi redovi so stopili na plan, dvignili katoliško šolstvo in verski pouk ljudstva. Tako se je cerkev iz lastne moči zopet dvignila iz mrtvila in propalosti, v kateri je bila skoraj celo stoletje. Pričela se je katoliška cerkvena reforma, ki je še mnogo bolj izpodnesla tla luteranstvu, kakor so mogle to storiti vladne naredbe.

Pričetek cerkvenega reformnega dela je pri nas združen z delovanjem škofa J a n e z a T a v č a r j a (1580—1597).

Tavčar je bil rojen v Štanjelu na Krasu, od koder sta bila tudi njegova prednika Tekstor in Glušič. Študiral je na dunajskem vseučilišču, kjer je bil sprejet v dijaški vzgojni zavod „bursa agni“ („zavod jagnjeta“). Tu je bival pozneje tudi njegov naslednik Hren in še več drugih dijakov iz slovenskih pokrajin. Na Dunaju si je



Škof Tavčar in njegov grb. (Zgoraj geslo: Vse prinaša čas.)

pridobil Tavčar častni naslov „učitelja prostih umetnosti“ (magister artium liberalium) in neki kanonikat, od katerega je prejemal le dohodke brez drugih službenih obveznosti. Ko je komenski župnik Glušič l. 1571. postal knezoškof ljubljanski, je Tavčar prevzel župnijo v Komnu, pa je tu ostal le tri leta. Že leta 1574. ga je imenoval nadvojvoda Karol za mestnega župnika v Gorici, par let pozneje je postal tudi arhidiakon in opravljal še druge zaupne posle. Po Radlicovi smrti ga je nadvojvoda predlagal papežu Klemenu VIII. za ljubljanskega škofa in je brez ugovora dobil potrdilo rimske stolice. V začetku avgusta l. 1580. je bil Tavčar v Gorici slovesno posvečen za škofa. Posvetil ga je generalni vikar akvilejski, škof Pavel Bizancij, v navzočnosti škofa tržaškega in kaprulanskega (Caorle). Svojo prvo pontifikalno mašo je imel dne 30. oktobra v Gornjem Gradu.

Tu je pozneje Tavčar najraje bival. V začetku svoje vlade je sicer izkušal imeti stalno rezidenco v Ljubljani, toda slabo stanje škofijskega dvorca in nasprotovanje luteranskih meščanov mu je bivanje v mestu kmalu ogrenilo. Le ob svečanih priložnostih, Veliki teden, o Binkoštih, o prazniku sv. Rešnjega Telesa in o Božiču je obiskal ljubljansko stolnico, da je v njej opravil dolžna škofovska opravila.

Takoj v začetku je razvil Tavčar živahno delovanje. V letu 1581. je obiskal sebi podrejene vikariate po Koroškem in Spodnjem Štajerskem, odpravil razvade v božji službi, odstavil nevredne duhovnike in dal potrebna navodila. Že 15. majnika poroča graški nuncij Malaspina v Rim: „Škof ljubljanski, ki ta čas izvršuje svoj posel z veliko vnemo, je oni del dežele, ki je pod njegovo oblastjo, privedel v tak položaj, da je pričakovati mnogo sadu, in piše nadvojvodu, da je v kratkem času birmal okoli 4000 oseb.“ — Naslednje leto nahajamo Tavčarja na Goriškem, kjer je na ukaz nadvojvoda Karola obiskoval župnije in cerkve, da se prepriča, kako globoko je zašlo luteranstvo med ljudstvo. Pri tej vizitaciji je sestavljal natančen zapisnik o duhovnikih in ljudeh, ki jih je zasliševal, tako da nam nudi zanimiv vpogled v tedanje verske razmere na Goriškem. — L. 1583. je sledila vizitacija na Kranjskem (v Ljubljani, Sori, Šmartinu pri Kranju, Vodicah in Radovljici z vsemi podrejenimi vikariati), ki je pokazala, da se kmečko ljudstvo splošno zvesto drži katoliške vere. Le v blejski okolici je bilo protestantstvo še vedno razširjeno vsled malomarnosti tamošnjega vikarja Robana. Tavčar je poskrbel, da so briksenski škofje na Bledu napravili red in od svojih podložnikov zahtevali, naj se vrnejo v katoliško cerkev ali pa proti odškodnini zapuste svoja zemljišča. Šele v šestih letih se je naredba popolnoma izvršila.

Za vso slovensko javnost prevažna ustanova je bilo novo vseučilišče v Gradcu. Nadvojvoda Karol je dobro vedel, da so tuja nemška vseučilišča mnogo pripomogla k razširjanju luteranstva v avstrijskih deželah, zlasti med plemstvom in meščanstvom. Zato je sklenil za dežele Notranje Avstrije ustanoviti višjo šolo v Gradcu in nje vodstvo podeliti jezuitom. L. 1572. so pričeli graditi kolegij. Poleg papeža in nadvojvoda Karola so podpirali zgradbo s prispevki štajerski samostani in ljubljanski škof Konrad Glušič. Pri-

čeli so šolo s tremi nižjimi razredi. L. 1582. je odredil nadvojvoda Karol, da morajo dijaki iz mest in trgov, ki so mu podložni (die mir eigenthümlich gehören), studirati le na graški knežji šoli. Jezuitska šola je kmalu dobila dober sloves, celo protestanti so tja pošiljali svoje sinove. L. 1584. je imela že 363 učencev, skoraj polovico med njimi je bilo Slovencev. Iz zapisnikov posnamemo, da je bilo takrat v pripravljalnem razredu: 45 Nemcev, 24 Slovencev, 15 Italijanov; v tretjem gramatikalnem razredu: 15 Nemcev, 26 „Kranjcev“ (Slovencev), 10 Italijanov, 1 Madjar; v 2. razredu: 33 Nemcev, 30 „Kranjcev“, 13 drugih Slovanov, 3 Madjari. Prilično enako je bilo razmerje v višjih razredih. — L. 1586. je nadvojvoda Karol izpremenil višjo šolo v univerzo, kjer se je poučevalo bogoslovje, modroslovje in proste umetnosti. Papež Gregor XIII. je plačeval na leto 1200 cekinov za vzdrževanje dijakov in bogoslovcev v posebnem zavodu, enako je tam vzdrževal škof Tavčar na svoje stroške devet dijakov. Ako najdemo med graškimi dijaki izredno veliko število Kranjcev, je to dokaz, kako nujno so takrat na jugu občutili potrebo dobrih, izobraženih duhovnikov. Graško vseučilišče, ki je v naslednjih desetletjih vzgojilo obilo izobraženih mož za vse stanove, je močno pospeševalo katoliško cerkveno reformo. — Drugo vzgojevališče za duhovnike je Tavčar zasnoval v Gornjem Gradu, kjer je pod vodstvom nekaterih duhovnikov študiralo 16 dijakov, enako je obnovil zopet staro šenklavško šolo, kjer je vzdrževal učitelja, pevce in šest dijakov, ki so se bavili s študijami, glasbo in opravljali v stolnici nižje cerkvene službe.



Nadvojvoda Ernest, regent Notranje Avstrije.

Znatno se je razširil Tavčarjev delokrog, ko ga je imenoval nadvojvoda Karol za svojega tajnega svetnika in namestnika (Regimentsstatthalter) v Gradcu. Ta poklic se mu je zdel poseben migljaj božje previdnosti, ker je zdaj mogel nadvojvodu vsak dan nasveto-

vati primerna sredstva za poživljanje katoliške vere in ureditev cerkvenih razmer. V zvezi z graškima nuncijema Malaspino in Caligarijem je premišljeno in po določenem načrtu uvedel one naredbe, ki so zajezile razširjanje luteranstva in pripomogle katoličanstvu do končne zmage. Caligari imenuje Tavčarja izredno gorečega moža, „ki je najboljša opora za verske kakor tudi za vse druge stvari".

Zasledovati vsa posamezna dela, pri katerih je Tavčar dal prvo izpodbudo in uspešno pomoč, nam ni mogoče. Ohranjene listine pričajo, da si je posebno prizadeval za pokatoličanjenje mest in trgov. Ker je vedel iz skušnje, da so se zlasti odličnejši in premožnejši meščani oklenili nove vere, ki so kot mestni sodniki in svetovalci imeli velik vpliv na drugo prebivalstvo, zato je v zvezi z nadvojvodom hotel pred vsem pri občinskih zastopih izvršiti temeljito izpremembo. Prvi korak k temu je bil ukaz nadvojvoda Karola, da morajo vsi meščani, ki bodo na novo sprejeti, s prisego potrditi katoliško veroizpoved. S tem je postal luteranom dostop v mesta in trge nemogoč. Kmalu so bili v posameznih krajih luteranski mestni sodniki in svetovalci odstavljeni, posebno tam, kjer so se postavili na čelo novoverskemu gibanju, tako v Radgoni, Ptuju, Radovljici, Kranju. — V Ljubljani je bil že približno tri desetletja mestni svet v oblasti protestantov. Umljivo je, da se je Tavčar tu posebno trudil za izboljšanje razmer, tembolj, ker mu je hudo nasprotstvo luteranov bivanje v Ljubljani zagrenilo. Na njegovo prošnjo je nadvojvoda odstavil več protestantskih občinskih svetovalcev in jih namestil s katoliškimi. Toda pokatoličanjenje mestnega sveta je le počasi napredovalo. Leta 1588. piše ljubljanski kanonik Hočevar škofu v Gradec: „Naše ljubljanske zadeve so še vedno v prejšnjem stanu. Zadnji ukaz, naj se v mestni svet volijo le katoličani, ni nič izdal. Enega izmed njih, Jakoba Franka, so potisnili iz notranjega sveta v zunanji mestni svet. Katoliško zastopstvo se le počasi množi... Naše cerkve pa so tako duhovnikov, kakor poslušalcev vedno bolj prazne. Moj Bog, kam smo prišli!" Leta 1589. je bil odstavljen luteranski mestni svetovalec Agnelatis, lekarnar po poklicu, zaradi disputiranja (pričkanja) o verskih stvareh in razširjanja krivoverskih knjig. Isto leto izraža Tavčar v svojem poročilu na papeža, da je kmalu upati pokatoličanjenja vsega mestnega sveta.

Druga važna zadeva, pri kateri je Tavčar izdatno pomagal s svojim svetom in svojo vnemo, se je tikala ustanovitve novih škofij za južne avstrijske dežele. Ker je prostrana akvilejska patriarhija poleg Furlanije in Goriškega še vedno obsegala večji del Kranjskega, Spodnje Štajersko ter Južno Koroško, in je bila mnogo preobsežna, da bi mogli patriarhi v teh oddaljenih krajih vzdrževati cerkveno disciplino in uspešno skrbeti za poživljenje katoliške vere, zato so avstrijski vladarji že izza leta 1560. večkrat nameravali škofije v svojih južnih deželah pomnožiti. Okoli l. 1585. je zadeva postala posebno pereča. Nadvojvoda Karol je takrat hotel ustanoviti dve novi škofiji v Velikovcu ob Dravi in v Gorici.

V Velikovcu je že obstojal kolegijatni kapitelj s proštom na čelu in lepa mestna cerkev sv. Marije Magdalene. Za plačo novemu

škofu so se imeli pritegniti dohodki avguštinskega samostana v Dobrlivasi, čegar upravo je takrat imel škof Tavčar. Vendar se je velikovški načrt zaradi mnogih ovir kmalu opustil.



Cesar Rudolf II.

Veliko več nade je bilo za ustanovitev škofije v Gorici. Graški nuncij Caligari se je toplo zavzel za nameravano ustanovo in je leta 1586. sam potoval na Goriško, da se prepriča, če so dani zanjo vsi potrebni pogoji. Tavčar je imenoval podjetje „nujno potrebno in sveto delo“. Glavne dohodke za novo škofijo je imel dati kartuzijanski samostan v Bistri. Škof Tavčar je dobil nalog, naj poroča o stanju samostanskih posestev in njega dohodkih. Toda kartuzijani so se z vso odločnostjo uprli nadvojvodovi nameri in Tavčarjeva pot v Bistro je bila popolnoma brezuspešna. V Gorici so že določili hišo, kjer naj bi bival novi škof in se celo zedinili na osebo prihodnjega škofa, grofa Turna, toda smrt nadvojvoda Karola je prekinila daljnje priprave. Njegov naslednik Ferdinand se je iznova lotil dela, da izvrši načrt, a je naletel na hudo nasprotstvo pri akvilejskih patriarhih in Benečanih. Še le 150 let pozneje se je ustanovila goriška škofija.

V zadnjih letih Karolove vlade se je nasprotstvo med nadvojvodom in stanovi vedno bolj poostrilo. Vlada je strogo nastopala proti nepokornim meščanom in predikantom zabranila vsako izvrševanje dušnega pastirstva po mestih in trgih. V Radgoni, Mariboru in Ptuju je prišlo do hudih sporov. Nadvojvoda je ukazal vsakega predikanta, ki bi se prikazal v teh mestih, takoj zapreti. Zaman so stanovi na deželnih zborih ugovarjali proti takim odredbam. Nekateri plemiči so že zagovarjali javen odpor in med lutrovskim meščanstvom se je čula grožnja, da povzroče „pariško krvavo ženitvovanje“. Vse je kazalo, da se bliža hud spopad med lutrovci in vladno katoliško stranko, ko je smrt nadvojvoda Karola (1. julija 1590) napetost za nekaj časa ublažila.



Karolov sin Ferdinand je bil ob očetovi smrti še mladoleten in je študiral na vseučilišču v Ingolstadtu. Zato je cesar Rudolf II. notranjeavstrijskim deželam začasno postavil nadvojvoda Ernesta za regenta. Protestanti so takoj izrabili politični položaj. Po nekaterih mestih so se uprli katoliškim mestnim sodnikom in mestni svet zopet zastavili z luterani. Stanovi vseh treh dežel pa so se domenili za enotno vzajemno postopanje pri poklonitvi novemu vladarju, katerega so hoteli priznati le pod pogojem, da jim zagotovi popolno versko svobodo.

Štajerski deželni zbor je bil sklican 5. februarja 1591 v Gradec. Pretežna protestantska večina je zahtevala, da mora regent s prisego na evangelij potrditi versko, v Brucku sklenjeno pogodbo iz l. 1578., češ da je to največja deželna svoboščina. Enako so zahtevali, da se poslej izvoli deželni glavar le na predlog deželnega zbora, sicer mu ne bodo izkazovali pokorščine. Toda nadvojvoda Ernest ni hotel nič slišati o tem, da bi se bruška pogodba sprejela med deželne svoboščine, in se je skliceval na to, da si je tudi nadvojvoda Karol glede na mesta in trge pridržal vse pravice. Pogajanja so se vlekla dolgo časa. Slednjič so izjavili stanovi, da se brez zadostne „asekuracije“ (zavarovanja) poklonitev ne more vršiti. Deželni zbor se je brez uspeha razšel.

Koroški in kranjski stanovi so imeli zdaj lahko stališče. Že od deželnega zbora v Brucku so se v svojih sklepih ravnali vedno po Štajercih, češ da so vse tri dežele le eno, nerazdružljivo telo. Na Koroškem so hitro izvedeli o dogodkih v Gradcu in izjavili nadvojvodovim komisarjem, da se v zadevah poklonitve ne morejo postaviti v nasprotje s štajerskimi stanovi. Še le tedaj, ko bodo stvari v Gradcu urejene, naj se skliče deželni zbor in naj se vrši poklonitev. — V Ljubljani se je zbral deželni zbor 12. marca. Nadvojvodovi komisarji



Jezuitsko vseučilišče v Gradcu.

so zahtevali poklonitev. V imenu večine je izjavil Jurij Kisel s Fužin pri Ljubljani, ki je imel med luteranskim plemstvom vodilno vlogo, da je že od starih časov med Štajersko, Koroško in Kranjsko tesna zveza, tako da imajo ne le iste privilegije in svoboščine, ampak si tudi pomagajo v vseh potrebah in je bila zlasti pri poklonitvi navada, da so imeli Štajerci prednost, za njimi so prišli na vrsto Korošci in slednjič Kranjci. Ker se poklonitev ni vršila niti na Štajerskem, niti na Koroškem, ne gre, da bi Kranjci druge prehiteli. S tem odklonilnim odgovorom se je kranjski deželni zbor razšel.

Ker je nadvojvoda Ernest izjavil, da bode o ravnanju deželnih stanov poročal cesarju Rudolfu, so tudi stanovi treh dežel poslali v

Prago svoje zastopnike, da se pritožijo zaradi preganjanja luteranov in zahtevajo potrditev svojih verskih pravic. Potem se bodo z veseljem poklonili novemu vladarju.

Cesar Rudolf je odgovoril pomirjevalno. Grajal je stanove, ker so odrekli poklonitev. Kar se tiče verskih svoboščin, je obljubil, da se bode nadvojvoda Ernest ravnal po sklepih in pogodbah, ki jih je z njimi bil dogovoril nadvojvoda Karol. Poslanci so bili z odgovorom zadovoljni in so se vrnili domov s prepričanjem, da so v bistvu dosegli svoje zahteve.

Za 7. februar 1592 je cesar sklical deželni zbor, ki je imel izvršiti poklonitev. Sešel se je deset dni pozneje v Gradcu. Predlogom nadvojvodovim je takoj nasproti postavil zahtevo, da nihče ne sme nikogar, ki priznava avgsburško veroizpoved, v njegovi vesti obteževati ali posiljevati, da smejo predikanti brez ovire izvrševati svojo službo, njih cerkve in šole pa ostati nedotaknjene. Glede na mesta in trge naj velja to, kar je določil nadvojvoda Karol, da si ne smejo sicer nastavljati svojih župnikov, pač pa naj imajo v verskih stvareh prostost. — Nadvojvodu Ernestu zlasti zadnji pogoj ni bil všeč. Zopet so šli predlogi in odgovori sem ter tja. Poslali so tudi iznova poslance do cesarja, ki je odločil, naj se glede na mesta in trge ne vrše nikaka nova pogajanja, ampak naj ostane do polnoletnosti nadvojvoda Ferdinanda vse v tistem stanu, kakor je bilo za časa nadvojvoda Karola. S tem so bili stanovi zadovoljni; bruška pogodba sicer ni bila izrecno potrjena, pač pa je po svoji vsebini še ostala v veljavi. — Na to se je vršila poklonitev v vseh treh deželah. V Ljubljani se je sešel v ta namen deželni zbor 24. marca 1592. V nadvojvodovem imenu so sprejeli poklonitev deželnih stanov njegovi komisarji: ljubljanski škof Janez Tavčar, deželni upravitelj grof Volk Turn in stiški opat Lovrenc. Komisarji so prisegli s katoliško formulo: „Kakor gotovo mi Bog pomaga in njegovi ljubi svetniki“, stanovi pa po protestantskem načinu: „Kakor gotovo mi Bog pomaga in njegov sveti evangelij“.

Regentstvo nadvojvoda Ernesta je le malo časa trajalo. Že leta 1593. je postal cesarski namestnik na Nizozemskem. V času, ko je vladal notranjeavstrijske dežele, se je vedno držal politike svojega prednika Karola. Hude borbe je imel z Mariborčani, ki so izrinili katoličane iz mestnega sveta, si izvolili luteranskega sodnika in najeli predikanta. Ernestovi strogi odloki so le malo pomagali. Isto smer je zasledoval tudi njegov naslednik v regentstvu, nadvojvoda Maksimilijan (1593—1595). Cela vrsta luteranskih sodnikov je bilo odstavljenih, tako v Črnomlju, Novem mestu, Metliki, Radečah in Krškem. Kjer so meščani hodili izven mesta poslušat predikante, so bili kaznovani z denarnimi globami. Po nekaterih krajih so bili predikanti izgnani, na pr. v Radečah, Idriji, Postojni. Tu in tam so posebne komisije uravnavale verske zadeve in občinsko upravo, na pr. v Kamniku, Radgoni. — S takimi odredbami je hotel regent dejansko pokazati, da ne odstopi od pravice urejevati verske zadeve po mestih in trgih, kakor je bil že nadvojvoda Karol opetovano naglašal. Do ostrega spora je prišlo ob tej priliki z Ljubljančani.

Ljubljana je imela že v zadnjih letih Karolove vlade katoliškega župana in tudi mnogo katoliških svetovalcev. Po nadvojvodovi smrti so luterani katoliške svetovalce iz mestnega sveta izrinili in po smrti katoliškega župana je bil izvoljen na njegovo mesto protestant Maks Stettner (1591), za sodnika pa neki Aleksandrin iz Bergama, ki je bil malo preje odpadel od katoliške vere. Nadvojvoda Ernest je ukazal vicedomu, naj pokliče mestne svetovalce pred sebe in jim izjavi njegovo voljo, da obe mesti zastavijo s katoličani, sicer bode sodnika in župana sam imenoval. Aleksandrina je dal grof Sigismund Turn na Bledu zapreti z namenom, da ga pozneje ukaže odvesti v njegovo domače mesto. Ljubljanski svetovalci so se nadvojvodovemu povelju vdali in izvolili za župana katoličana Trevisana, nekega zlatarja, za sodnika pa katoliškega špitalskega mojstra Steklina; prosili so le, naj se luteranski mestni pisar Renk začasno pusti na svojem mestu, dokler ne dobijo sposobnega katoličana. Nadvojvoda je bil s to poravnavo zadovoljen in je ukazal vicedomu, naj kmalu poskrbi za primernega katoliškega pisarja. Vicedom je predlagal kot pripravno osebo dacarja Vrbana Mišma iz Reke. Toda mestni svet tega moža ni hotel sprejeti in tudi Renk mu ni hotel izročiti uradnih spisov. Ko je vsled novih ukazov Mišma slednjič vendarle dobil službo mestnega pisarja, so Renka sprejeli v mestni svet, kjer je imel obilo priložnosti nagajati svojemu tekmecu. Stvar bi se bila vendar mirno rešila, da ni dobil mestni svet mogočne opore pri deželnih stanovih.

Ko so se l. 1593. imeli pokloniti kranjski deželni stanovi novemu regentu nadvojvodu Maksimilijanu, oziroma njegovima komisarjema, škofu Janezu Tavčarju in grofu Ahaciju Turnu, so takoj porabili dogodek z Aleksandrinom, da odklonijo dolžno poklonitev. Deželni upravitelj Jurij Kisel s Fužin je v imenu protestantske večine stavil predlog, da se poklonitev vrši le pod pogojem, ako Aleksandrin dobi popolno svobodo, češ da ga nameravajo poslati v Italijo na grmado. Škof Tavčar je bil v veliki zadregi. Povzročilo bi bilo silno zgledovanje, ako bi se poklonitev ne vršila. Ker je zopet grozila vojska s Turki, se je bilo tembolj varovati notranjih sporov. Slišale so se tudi grožnje, da bodo stanovi maščevali Aleksandrina. Tavčar je hitro obvestil nadvojvoda o tem dogodku in dobil odgovor, da je bil Aleksandrin brez ukaza nadvojvodovega in celo brez njegove vednosti zaprt. Zato nima nič proti temu, ako se izpusti na svobodo. Zdaj je bila stvar hitro poravnana in 9. novembra sta že komisarja mogla sprejeti prisego deželnih stanov.

V zaupnih poslih, kakršen je bil gori omenjeni, nahajamo škofa Tavčarja pogosto na raznih krajih. L. 1589. je obiskal apostolsko stolico, da poroča o razmerah svoje škofije. Pozneje je moral na prošnjo nadvojvodinje Marije potovati na Nemško. — Koliko naklonjenost je užival na dvoru, vidimo tudi iz tega, da mu je bila poverjena uprava dveh bogatih samostanov na Koroškem, Dobrlevasi in Milštata. Avguštinski samostan v Dobrlivasi je upravljal šest let (1588—1594), dvignil gospodarstvo, poplačal dolgove in skrbel za redno božjo službo. Ker je naletel pri redovnikih na odpor, je l. 1594. odložil to službo in prevzel upravo velikih posestev vitezov sv. Jurija v Milštatu, katero je imel do svoje smrti.

V zadnjih letih cerkvene vlade je Tavčar zastavil vso svojo skrb in svoj vpliv za ustanovitev jezuitskega kolegija v Ljubljani. V poročilu na apostolsko stolico iz leta 1589. govori, kakor da je to podjetje že dovršeno. Vendar je bilo treba še premagati mnogo ovir. Ves svoj načrt je obrazložil v pismu na papeža Klemena VIII. z dne 1. novembra 1593, kjer pravi sledeče: „Vaša svetost pozna naše težave in naše slabe moči. V tukajšnjih deželah javne oblasti ščitijo razširjevalce krivoverstva, katerim se na noben način ne morem ustavljati. Primanjkuje mi zlasti sposobnih mož, da bi jih nasproti postavil sovražnikom, ki oblegajo mojo cerkev in ki bi bili moji pomočniki pri pouku ljudstva. Zato nameravam v Ljubljani, kjer so dobili krivoverci javne šole in cerkev, ustanoviti kolegij za očete jezuite, katerih dela se nam zde za sedanje potrebe cerkve od božje previdnosti pripravljena in naklonjena, da se napadi sovražnikov zavrnejo, naša dežela reši in katoliška vera v njej zopet vzcvete. — Mislim, da mi je za izvršitev tega načrta že odprta pot, ako mi Vaša Svetost svojo očetovsko pomoč nakloni. V Ljubljani je namreč poleg stolnice frančiškanski samostan, v katerem prebiva že nad 30 let en sam redovnik, in ki ne donaša cerkvi nobene koristi. Ta se mi zdi za nameravani kolegij dovolj primeren. O dotaciji kolegija se hočem kmalu posvetovati s prevzvišenim nadvojvodom Maksimilijanom in o sklepih Vaši Svetosti poročati...“ Naposled prosi Tavčar papeža, naj zadevo priporoči jezuitskemu generalu, ki naj bi poslal v Ljubljano predstojnika avstrijske provincije, da se osebno prepriča, če je frančiškanski samostan primeren za kolegij. — V isti zadevi je škof Tavčar še opetovano pisal v Rim. V pismu na kardinala Cintija Aldobrandini z dne 15. aprila 1594 poroča, da je nadvojvoda Maksimilijan določil za dotacijo ljubljanskega kolegija dohodke kartuzijanskega samostana Bistra pri Vrhniki, ki znašajo 1200 gld. na leto. Hkrati opisuje obseg študij v kolegiju, ki naj bi se završile z retoriko. Kdor bi imel talent in premoženje za višje študije, naj jih nadaljuje v Gradcu. Za duhovski naraščaj naj bi se še pridejal enoletni tečaj, kjer bi se poučevala dialektika, rimski katekizem in morala, izredno tudi po eno uro na teden razlaganje nedeljskih listov in evangelijev, ki naj bi služila za pridige, eno uro pa cerkveni obredi. — Kartuzijani so se v Rimu z vso silo potegnili za ohranitev bistriškega samostana in našli visoke pokrovitelje. Vzlic temu, da se je naslednje leto sam nadvojvoda Ferdinand pri papežu Klemenu VIII. zavzel za Tavčarjev načrt, red vendar ni odnehal. Slednjič se je sklenila poravnava tako, da kartuzijani mesto Bistre prepuste ljubljanskemu kolegiju samostan Pleterje z vsemi zemljišči in premoženjem. Dne 29. decembra 1595 se je stiški opat Lovrenc v spremstvu dveh jezuitov, o. Nikolaja Koprivca in Lovrenca Norvega, podal v Pleterje in jim izročil posestvo. — Naslednje leto (23. marca) je izšla bula papeža Klemena VIII., s katero se je Družba Jezusova na Kranjskem vpeljala. Odlok nadvojvoda Ferdinanda ji je določil za dotacijo: dohodke frančiškanskega samostana v Ljubljani, ki se je imel odpraviti, ubožnico pri sv. Jakobu in dve drugi hiši poleg nje, pristavo pod Turnom („unter dem öden Turn“, sedaj Tivoli) z vicedomskimi zemljišči in samostan Pleterje.

Tavčar je še doživel radost, da je sprejel prve jezuite v ljubljanskem škofijskem dvorcu. Dne 21. januarja 1597 sta došla patra Mihael Poldt in Krištof Ziegelfest, stanovala osem dni v škofiji, potem pa se preselila v stari frančiškanski samostan. Meseca marca sta došla še dva patra, že imenovani Slovenec o. Nikolaj Koprivec, in o. Lavrencij,



Grobna plošča Jurija Kisla. (Sedaj v kranjskem deželnem muzeju.)

baje Francoz po rodu. Meseca maja so pričeli šolo z drugim in tretjim gramatikalnim razredom, katera sta vodila dva šolastika.

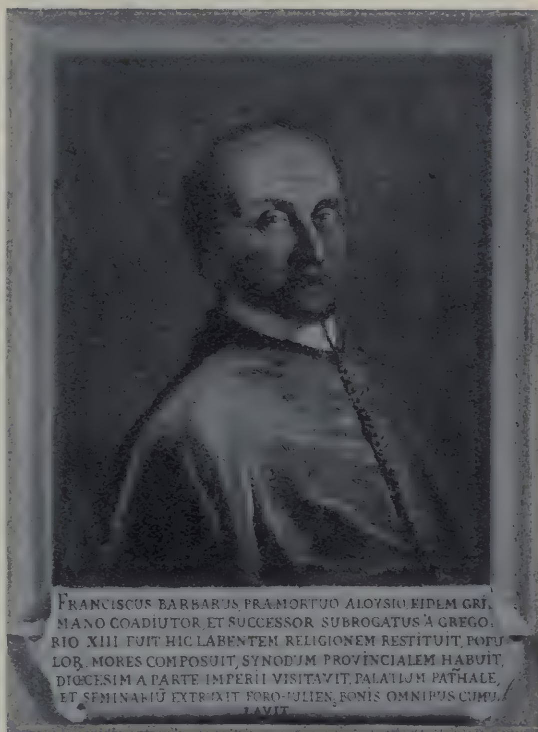
Škof Tavčar je preminul še isto leto, ko je videl svoje delo dovršeno. Bolehal je že dalj časa in moral iskati zdravja v nekih toplicah pri Padovi. Smrt ga je dohitela v Gradcu 24. avgusta. V oporoki je volil jezuitom 1000 tolarjev za zidavo novega kolegija. Truplo so balzamirali in je potem z veliko slovesnostjo prenesli v Gornji Grad, kjer je škof Hren svojemu predniku postavil preprosto grobno ploščo iz črnega marmorja z napisom.

Tavčarja moramo prištevati med najznamenitejše katoliške reformatorje 16. stoletja. Odlikoval se je po zglednem življenju, pobožnosti in modrosti. V zgodovini verskih bojev je sicer bolj zaslovelo ime njegovega naslednika Tomaža Hrena, vendar Tavčar nima manjših zaslug za obnovo katoliškega verskega življenja. Njegov vpliv se ni omejil le na ljubljansko škofijo, ampak se raztezal na vse južne avstrijske dežele, tako na Štajersko in Koroško, kakor na Kranjsko in Goriško. Skozi več ko deset let se ni zasnovalo nobeno pomenljivejše cerkveno podjetje, ni izšla nobena važnejša vladna odredba, da ne bi bil Tavčar sodeloval s svetom in dejanjem. Z akvilejskim patriarhom je bil v tesni prijateljski zvezi in z njegovimi namestniki je zelo pogosto dopisoval. Ublažil je nasprotje, ki je vladalo med avstrijsko vlado in akvilejsko stolico, omogočil generalnemu vikarju Pavlu Bizanciju leta 1581. in 1583. vizitacijo avstrijskih dežel in podpiral izdatno tudi poznejšega patriarha Franca Barbaro, ko je leta 1593. prepotoval naše kraje. Najmanjše verske naredbe po župnijah Notranje Avstrije, odstavljanje in nastavljanje duhovnikov, navodila za življenje ljudstva in duhovništva, vse to je šlo skozi Tavčarjeve roke. V Ljubljani in v Vidmu spričujejo kupi pisem o njegovi izredni delavnosti. Reči smemo: kar je pozneje rodilo katoličanstvu trajne uspehe in mu zagotovilo končno zmago, vse to je zasnoval že škof Janez Tavčar.

* * *

Za oni del naših pokrajin, ki je spadal pod akvilejsko škofijo, je bila še vedno usodna napetost med avstrijsko vlado in patriarhijsko stolico. Ko je l. 1585. patriarhov vikarij Pavel Bizancij sklical v Videm veliko sinodo, je nadvojvoda Karol one duhovnike avstrijskih dežel, ki so se shoda udeležili, kaznoval z denarnimi globami in prepovedal izvršitev sinodalnih odlokov. S tem je bila vsaka reforma onemogočena. Po Bizancijevi smrti (1587) je bil Franc Barbaro, iz benečanske plemiške rodbine, imenovan za pomočnika (koadjutorja) in namestnika staremu patriarhu Janezu Grimmaniju (1546—1593). Prva skrb novega škofa, ki je postal kmalu Grimmanijev naslednik na patriarhijski stolici, je bila ta, da napravi cerkveno vizitacijo v avstrijskem delu prostrane škofije. Škofa je imel spremljati nadvojvodov komisar, ki je bil navadno kak arhidiakon, in par jezuitov, bogoslovcev, ki so imeli nalog pridigati o naukih, ki ločijo katoliško vero od protestantske. Ker je Barbaro napravil vizitacijo po naročilu in v imenu papeža Klemena VIII., zato je dobil oblast preiskati tudi samostane in samostojno ukreniti vse, kar se mu je zdelo potrebno za izboljšanje cerkvene discipline.

Spomladi l. 1593. se je pričela vizitacija na Goriškem. Barbaro je prišel 14. aprila v Akvilejo in nato obiskaval cerkve po Goriškem do konca julija. V Gorici je pozval k sebi v mestno župnišče nekaj plemičev in meščanov, ki so bili osumljeni krivoverstva, druge pa je obiskal na domu in imel z njimi verske pogovore. Vsi so se odpovedali luteranstvu, le Anton Lanthieri se je izgovarjal, zahteval 14 dni pomisleka in med tem pobegnil iz Gorice. V Rifenberku je bilo 21 mož z ženami in otroci poklicanih pred vizitatorja. Uklonili so se vsem zapovedim. Župnik Valentin Medved (Ursus), ki je čital luteranske knjige in bil sumljiv krivoverstva, se je zmoti kleče odpovedal. Vizitator ga je odstavil od službe in namesto njega imenoval za župnika Mateja Cotiča. Medved pa je ostal kot kapelan v Rifenberku do svoje smrti. — Z luteranstvom na Goriškem je šlo h koncu. Rod, ki je živel v viharnih časih verskih bojev, je izumiral. Slabih duhovnikov, ki so z malomarnostjo in razuzdanim življenjem zakrivili razširjanje luteranstva, je bilo vedno manj, pa tudi voditelji protestantskega gibanja so se deloma pokatoličanili, deloma izumrli, nekaj se jih je tudi izselilo. „Le malo jih je še na Goriškem, ki se nočejo povrniti k luči resnice," piše Barbaro naslednje leto nadvojvodu Maksimilijanu. Nasvetoval mu je, naj te kaznuje z denarnimi globami, zelo trdovratne pa tudi izžene. Le posameznike je morda zadela poslednja kazen.



Franc Barbaro, patriarh akvilejski (1593—1616).

Kot zaključek vizitacije se je vršilo v Gorici 28. julija zborovanje goriške duhovščine, kjer je vizitator dal celo vrsto koristnih odlokov. Z zadovoljstvom je poročal papežu: „Mnogo se jih je izpreobrnilo in veliko je upanje, da se bodo tudi še druge odlične osebe povrnile v katoliško cerkev. Tako bo ta dežela lahko služila za branik Italiji, zlasti če se še izvrši moj predlog in ustanovi tukaj jezuitski kolegij."

Meseca septembra je prišla na vrsto Kranjska in potem druge pokrajine akvilejske škofije. O svojem potovanju je poslal Barbaro papežu zelo obširno in zanimivo poročilo, iz katerega hočemo tu podati najznamenitejše odstavke:

„Poročilo o mojem prihodu je krivoverce zelo prestrašilo, ker so se bali, da jih bodem s pomočjo svetne oblasti prisilil, naj zapuste svoje zmote. Imeli so na Kranjskem velik shod in si dali besedo, da ne bodo izdali drug druzega, četudi bi se uporabljala sila... Sklenili so tudi, da se bodo javili na zunaj kot katoličani, upajoč, da na tak način prikrijejo svoje zmote.

Bog je hotel, da sem prišel na Kranjsko prav takrat, ko so Turki z ognjem in mečem pustošili hrvatske meje. Osvojitev Siska in strah, ki ga je ta nesreča povzročila pri vseh, sta napravila srca dovzetnejša za moje opomine. Vršile so se procesije po vsej škofiji in duhovniki iz mojega spremstva so pridigovali ljudstvu v njegovem jeziku. Tako sem obiskoval, preiskoval, kaznoval in poučeval po vrsti župnijo za župnijo, dokler nisem dobil v Metliki, par milj od Karlovca, odprto pismo vrhovnega poveljnika, ki mi je naznanil, da preti roparski pohod turških čet. Smatral sem za najboljše, da se brez povoda ne izpostavljam nevarnosti in sem se vrnil v Ljubljano, kjer sem ostal štiri dni, med tem ko je bila vsa dežela polna rožljanja z orožjem, strahu in trepeta.

Ob tej priliki se je nekaj zgodilo, česar nočem zamolčati Vaši svetosti. — Ko sem nenadoma prišel v mesto, je mislilo ljudstvo, ki je skoraj do cela krivoversko, da hočem s pomočjo nadvojvoda Ernesta prijeti njihove krivoverske učitelje in predikante. Zastavili so rotovž s 100 oboroženimi možmi in spravili tja noter tudi svoje pridigarje. Ni mi bilo neljubo, da se je krivoverska množica tako prestrašila in upal sem, da bode to škofiji v korist. Toda varal sem se, ker so ti vragovi služabniki pozneje zopet hodili po deželi in razširjali svoje zmote. Vendar se niso upali nazaj v mesto iz strahu pred grofom Sigismundom Turnom. Iz tega bode Vaša svetost izprevidela, kako lahko bi bilo preprečiti napredovanje krivoverstva, ako bi deželni knezi pomagali cerkvi s svojo mogočno roko. Predikanti dobivajo svoje plače iz deželnih davkov, katerih plačujejo dve tretjini cerkve same. Deželni stanovi bi s temi davki, ki so namenjeni za vojne stroške, ne smeli plačevati krivoverskih pridigarjev. Zato naj bi poslej katoličani v imenu deželnega kneza pobirali davke, ne pa stanovi, ki s cerkvenim denarjem podpirajo razširjevalce pogubnega strupa in cerkvi ugrabljajo plačo za tiste, ki jo vedno napadajo....

Ko sem izvedel, da so Turki odšli, sem zapustil Ljubljano, da nadaljujem svoje delo. Obiskal sem najprej opatijo Stično (Siticina) cistercianskega reda, ki so jo bili ustanovili akvilejski patriarhi in preskrbeli z bogatimi dohodki. Našel sem upravo premoženja v redu in tudi redovno disciplino v dovolj dobrem stanu. Opat je malo izobražen mož, pa zglednega življenja in brez madeža. Izprva se je sicer vizitaciji nekoliko ustavljal, vendar se je uklonil, ko je videl apostolsko pismo. Našel sem cerkev v dobrem stanu, zakristijo z vsem potrebnim oskrbljeno, kor skrbno opravljen. Treba je bilo dati



Žužemberški grad.

glede na disciplino le nekaj opominov, ki so jih radi sprejeli. Opat je ustanovil šolo, kjer so se poučevali dečki v veronauku, glasbi in vedah, da bi vzgojil sposobne duhovnike, katere bi mogel postaviti na redovne župnije, kjer so doslej službovali duhovniki brez izkušnje in škofovega potrjenja. V samostanski knjižnici sem našel nekaj prepovedanih knjig, ki sem jih dal sežgati. Med svetnim služabništvom v samostanu je bilo nekaj okuženih od krivoverstva, ki so se hodili v Ljubljano obhajat pod obema podobama. Ko sem jih poučil in prepričal o njihovi zmoti, so se izpreobrnili. Ker je v samostanu bivalo tudi mnogo žensk in otrok ne glede na klavzuro, sem to razvado odpravil in jim odkazal stanovanja oddaljena od menihov.

Ko sem potem obiskal zopet mnogo cerkva in župnij, sem prišel v Ribnico, ki je znamenit kraj po številu duš in svojih cerkvah. Gospodar te pokrajine je neki Adam Moškon, bogat in mogočen luteran, ki se je proti meni obnašal z največjo uljudnostjo in postrežljivostjo. Nisem je zavrnil, deloma zato, da se ne bi maščeval nad duhovščino in ljudstvom, deloma pa zato, ker sem zapazil na njem neko krotkost in ljubeznivost, ki me je navdala z upanjem, da ga pridobim. Imel sem z njim dolge pogovore o veri in ko sem ga prepričal o zmoti raznih krivoverskih naukov, je vztrajal le še na obhajilu pod obema podobama, češ da je obhajilo v tej obliki, kakor ga deli katoliška cerkev, proti ustanovitvi Kristusovi, ker se daje le polovica zakramenta. O tem sva dolgo razpravljala, slednjič je priznal, da se cerkev ne more zmotiti in izrekel željo, da bi bil v njo sprejet. Obljubil je, da zopet pride čez par dni in se spravi z Bogom. Toda nisem imel več prilike ga videti, ker je odpotoval iz Ribnice v Italijo. Ne bom opustil daljnega prizadevanja, da pridobim njegovo dušo za katoliško cerkev.

Iz Ribnice sem prišel v Žužemberk, kjer je grad v posesti krivovercev, kakor so tudi skoraj vsi prebivalci luterani. Vendar je cerkev v posesti katoličanov in skoraj najbolje oskrbovana v teh pokrajinah. Drugo cerkev so zasedli krivoverci in v nji se oznanujejo njihovi krivi nauki. Hotel sem jo zahtevati nazaj, toda bila je zastražena z mnogimi vojaki in nadvojvodovemu komisarju se ni zdelo umestno, da se izpostavljava nevarnosti napada. Sklenila sva pritožiti se pri nadvojvodu in počakati njegove pomoči.

Od tu sem šel proti hrvatski meji in prišel v Novo mesto, znamenit kraj, katerega je že večkrat ogenj upepelil in sedanji cesar Rudolf II. dal na novo zopet sezidati (?). Tu je lepa kolegiatna cerkev, kjer je nekaj kanonikov s proštom na čelu. Cerkev ima mnogo dragocenih posod. Kapitelj pa je bil brez reda in zakonov, zato ga je bilo treba preosnovati po tridentinskih določbah. Frančiškanov je bilo le malo in še ti niso bili posebno zglednega življenja. Obrnil sem se zaradi njih na provincialnega predstojnika, da se napravi red. — Kartuzijo v Pleterjah sem našel nekemu luteranu za šest let oddano v najem, kateremu so bila izročena ne le zemljišča in podložniki, temveč tudi samostan in cerkev. Nisem se mogel zdržati solz, ko sem videl, da so zasedli sveti kraj krivoverci s svojimi ženami in otroci in da se nahaja tamkaj le en sam najet duhovnik ter neki brat iz

drugega reda. Ni bilo mogoče takoj pomagati, ker so zatrjevali, da je bil samostan dan v najem s privoljenjem nadvojvodovim in svete stolice....

Ne daleč od tod je druga opatija bratov cistercijanov, ki se imenuje Kostanjevica, kjer sem našel redovno disciplino popolnoma zanemarjeno. Opat se ni brigal za potrjenje in blagoslovljenje, pa je vendar vladal opatijo v svetnih in duhovnih zadevah. Pustil je vsakega duhovnika k pastirovanju. Porabil je del dohodkov za vzdrževanje menihov, z drugim pa je razpolagal, kakor da je njegova lastnina, kar sem mu z drugimi razvadami vred prepovedal...

Od tod sem šel na Gorenjsko in prišel v Loko, ki je podložna kolinskemu (brižinskemu) nadškofu. Tu je samostan sester sv. Fran-



Podklošter (Arnoldstein).

čiška, ki lahko velja za vzor glede na njihovo čisto življenje in redovno disciplino. Zapovedal sem strožjo klavzuro in poskrbel potrebno za njihovo vzdrževanje, ker so zelo ubožne in bivajo v tesnem samostanu, kar pa prenašajo z veliko potrpežljivostjo v spodbudo vsem ljudem.

Ne daleč od tu sem prekoračil Savo in prišel v Kranj, zelo obljuden kraj, kjer je več cerkva. Glavna cerkev, ki je zelo odlična stavba, je bila v rokah nekega pastirja, ki se je bil javno poročil in živel v zakonski zvezi. Priznal je svoj zločin in prosil s solzami odpuščanja. Ko je javno v cerkvi vpričo ljudstva priznal in preklical svoje zmote, sem ga obsodil v ječo za mnoge noči in dal njegovo ženo odpeljati na veliko veselje vsem katoličanom tega kraja.

Nadaljujoč svojo pot v tej deželi sem potem obiskal samostan Velesovo, ki je bil zelo potreben pomoči, ker se je neki luteran,

po imenu Bonomo, pod pretvezo, da je katoličan, z raznimi zvijačami polastil samostanskega gospodarstva, kakor tudi raznih cerkva v okolici. Škodoval je tudi dobremu imenu redovnic, ker so njegovi sinovi preveč prosto občevali v samostanu. Ko so bile premagane nekatere težave, sem ga odstavil od službe in na njegovo mesto postavil katoliško osebo primerne starosti, ki je na dobrem glasu in živi v zakonu. Tej sem izročil vse premoženje samostana in tudi redovnicam dal nekaj navodil.

Od tod sem prišel v samostan Mekine, kjer so redovnice sv. Frančiška (klarisinje), ki ni nič manj potreboval pomoči. Tudi tu se je neki luteranski plemič, Gallenberg, v sporazumu z opatinjo polastil skoraj vseh samostanskih posestev, češ da je potomec ustanoviteljev samostana. Slišal sem o tem neredu že preje in odstavil opatinjo, ki je bila vrhu tega na sumu krivoverstva in je zapravljala redovno premoženje. Nune so bile izvolile drugo opatinjo in jaz sem jo potrdil. Toda do mojega prihoda ni našla pokorščine v svetnih stvareh. Posestva je imel še vedno Gallenberg in razdor med redovnicami je bil vedno večji, ker je odstavljena opatinja s pomočjo Gallenbergovo nekatere mlajše nune pridobila zase in jih ščuvala proti novi prednici.

Tega nereda nisem mogel drugače odpraviti, kakor da sem prejšnjo opatinjo odpravil iz samostana in jo poslal v drug kraj, kjer je vedno imela biti zaprta v svoji celici. Ukazal sem tudi napraviti zapisnik o vseh predmetih, ki sem jih našel v njeni celici. Bilo je med njimi mnogo dragocene srebrnine in lepega pohištva, kar sem vse izročil novi opatinji. Tako se je vse v miru poravnalo. Toda Gallenberg je po moji vrnitvi v Italijo zopet pričel nadlegovati uboge redovnice, ne da bi jaz mogel kaj storiti za njihovo varstvo.

Nadaljeval sem vizitacijo župnij in dal povsod potrebne ukaze in navodila. V Kamniku, ki je eden najodličnejših krajev med Savo in Dravo, sem zbral vso duhovščino. Po maši v čast sv. Duhu sem jih opominjal, naj odpravijo razvade, izboljšajo svoje življenje po zapovedih cerkve in zvesto služijo Bogu in neumrjočim dušam. Objavil sem splošne konstitucije (odredbe) glede na zakramente in bogoslužje ter ukazal vsem moliti katoliško veroizpoved.

Iz tega kraja sem šel na Štajersko in sicer čez Gornji grad, kjer je neka opatija, ustanovljena od akvilejskih patriarhov, ki je pa sedaj v posesti ljubljanskega škofa ... Na daljnjem potu sem obiskal dominikanski samostan, imenovan Novi klošter (Neolestre), katerega so bratje utrdili kakor trdnjavo, ker so ga bili že mnogokrat oplenili Turki, ki so iz lepe cerkve napravili hlev za svoje konje, svete hostije pa oskrunili in z nogami teptali. Našel sem, da bratje zelo svobodno žive in se ne brigajo mnogo za pastirstvo ....

Naslednji cilj mojega potovanja je bilo Celje, kjer je bila nekdaj rimska kolonija, kakor pričajo kamni in drugi starinski ostanki. Tu so bili mestni svet nekaj mesecev preje na ukaz nadvojvodov luteranov očistili. Prišli so mi nasproti z izrazom vdanosti in trdili, da jim je apostolski sedež rabo keliha najprej dovolil, pozneje pa preklical. Poučil sem jih, da je zahteva keliha pogubna, sveti veri nasprotna

in dokazal, da obhajilo pod obema podobama ni potrebno, ker se je že za časa apostolov delilo pod eno podobo. S tem se je mestni svet pomiril in tudi vsa pokrajina ni več vztrajala na tej zahtevi. — V Celju sem našel minoritski samostan brez discipline in redovnega življenja. Cerkev, ki je zelo lepo zidana, je služila, izvzemši glavno kapelo, za skladišče mnogoterih stvari; svetniške podobe, altarji in grobne plošče so bile pokrite s prahom in umazane. Dal sem vse spraviti proč, cerkev postaviti v prejšnji stan in zažugal menihom hude kazni, ako bi zopet zakrivili tak nered.

Obiskal sem potem vse bližnje župnije in šel proti Ptuju, ki stoji ob Dravi. Na poti sem obiskal samostan Žiče in Studenice. V prvem nisem našel znamenja redovnega življenja, kakor le to, da menihi nosijo redovno haljo in tonzuro. Opata ali priorja ni bilo nobenega. Bratje so jedli meso in se ustavljali moji vizitaciji. Dasiravno sem jim dal navodila, se zdi, da jih ne nameravajo spolnovati in se sklicujejo na privilegije svojega samostana.

V Studenicah sem našel najlepši red. Nune so večinoma mlade, plemenitega rodu, uživajo v vsej okolici najboljši sloves in so zglednega življenja. Spodbujal sem jih, da naj tako nadaljujejo, dal nekatera navodila in duhovne pripomočke, ki so jih sprejele z največjo zadovoljnostjo.

Ko je bila vizitacija na Štajerskem dovršena, sem zbral vse duhovnike v Celju. Bilo jih je zelo mnogo. Tu sem objavil konstitucije (odredbe) kakor na Kranjskem, in poskrbel za posamezne cerkve, kakor je bilo treba.

Daljna pot me je pripeljala na Koroško in sicer najpreje v Dobrlovas, kjer je proštija redovnih kanonikov, ustanovljena od mojih prednikov, akvilejskih patriarhov. Bila je nekdaj znamenita vsled sijajnega zgleda vernosti in pobožnosti, sedaj pa propadla vsled slabega življenja predstojnikov, ki so jo obremenili z dolgovi, ki znašajo več kot 20.000 goldinarjev. Svetno upravo je prevzel pod prejšnjim patriarhom škof ljubljanski in že poplačal polovico dolgov. S pametnim gospodarstvom se bode vsota gotovo popolnoma poplačala in dohodki proštije bi se potem lahko porabili za ustanovitev jezuitskega kolegija v Gorici. Župnije, ki pripadajo samostanu, sem našel v zelo slabem stanu, tako glede na bogoslužje, kakor na upravo. Nič boljše ni z drugimi cerkvami v tej deželi. V Dobrlivasi sem tretjič zbral duhovščino in ji dal potrebne ukaze.

Nadaljeval sem potem svojo pot preko Beljaka v Ziljsko dolino, ki je najbolj okužena od krivoverstva in tudi najbolj potrebuje pomoči. Pisal sem takoj vicedomu bamberškega škofa, čegar oblasti je podložen velik del te pokrajine, naj pride določenega dne v Beljak, kjer se hočem z njim sniti. Mudil se je takrat v Volšpergu, par dni hoda od Beljaka. Zato sem šel med tem v Štrasburg, kjer navadno biva krški škof. Sprejel me je kar najuljudneje in z vsemi častmi. Prišel je ravno z vizitacije pokrajin onstran Drave, ki bode gotovo zelo uspešna, ker je ta škof tako dobrosrčen, da ga celo luterani ljubijo in spoštujejo. Ostal sem v Štrasburgu le en dan in se vrnil proti Beljaku, kjer sem upal dobiti bamberškega vicedoma.

Ker pa ni bilo niti tega niti koga druzega, ki bi me poučil o razmerah, zato nisem ostal v Beljaku, temveč sem šel deset milj dalje v opatijo Podklošter (Arnoldstein), kjer sem hotel počakati sporočila od vicedoma. Tu sem dobil od njega pismo, v katerem se je opravičeval, da nima od škofa nikakega naročila in zelo obžaloval, da ne more nič storiti za izboljšanje žalostnih razmer v teh krajih. To me je tembolj bolelo, ker sem izvedel, da se grof Ortenburški, ki je najbolj vnet branitelj katoliške vere in vse luterane teh pokrajin drži v strahu, še ni vrnil iz Burgundije. Upal sem s pomočjo tega gospoda kaj uspešnega storiti v teh obmejnih krajih.



Grof Ivan (Joahim) Ortenburški, deželni glavar koroški.

V gospodarstvo opatije Podklošter (Arnoldstein) se je vrinil neki svetni luteran, katerega sem odpravil le z veliko težavo. Našel sem opata in nekega brata, ki se je imenoval prior, oba zelo razuzdana in popolna luterana. Opat mašuje le enkrat v letu in ne zna obredov. Vse služabništvo do cerkvenika in orglavca je luteransko, katerim opat dovoljuje obiskavati luteranski tempelj v Beljaku in se obhajati pod obema podobama. Priznal je, da je ob mnogih prepovedanih dnevih jedel meso. Za nadzornika svojih delavcev ima najhujšega luterana, v čegar hiši se je našlo silno veliko luteranskih knjig in kjer imajo krivoverci svoje shode. Vzlic hudi nevarnosti in velikemu hrupu sem ukazal knjige sežgati. Prior, čegar slabo življenje in krivoverstvo je bilo izpričano in ki je delil obhajilo pod obema podobama, je zbežal v Beljak. Pozval sem ga pred sebe in ker ni prišel, sem ga odstavil in izobčil iz škofije. Opat, ki se je tudi bal kazni, pa se je drznil poklicati iz Beljaka dacarja in namestnika bamberškega vicedoma, oba luterana, ki sta me grajala in ugovarjala proti temu, da sem napravil vizitacijo na kraju, ki je podložen bamberškemu škofu. Odgovoril sem jima, kakor se spodobi. Toda opat je pripeljal četo luteranov, oboroženo

s puškami, pred samostan, ker se je bal, da ga ne odvedem s seboj v Italijo in mu ne poberem denarja, ki smo ga našli pri njem. — Ko se je prepričal, da nimam take namere, se je pomiril... Čeravno bi bil lahko opata izgnal iz kraja, vendar ni bilo primerne osebe, ki bi jo mogel mesto njega postaviti, in luterani bi se bili samostana popolnoma polastili. Sklenil sem torej počakati ugodnejše priložnosti. Stavil sem opatu njegove prestopke pred oči in obljubil mi je, da se poboljša. Toda kakor čujem, je že par dni po mojem odhodu pričel zopet prejšnje življenje in sprejel priorja nazaj, ker misli, da se več ne povrnem ali pa da mu bodo luterani pomagali... Ne smem tudi zamolčati, da so po sosednjih krajih luterani že veliko ljudi okužili, zlasti z obhajilom pod obema podobama, vendar ko sem v cerkvi birmoval, je prišlo mnogo mož in žena, katere sem opominjal, da naj se oklenejo vere sv. rimske katoliške cerkve. Veliko jih je prejelo odvezo od krivoverstva s solzami v očeh.“

Ob sklepu patriarh še pripoveduje, da so mu delali težave tudi luterani v Trbižu in Naborjetu (Malborghett) in povzame ob sklepu s svojega potovanja sledeče glavne podatke:

„Na Kranjskem so skoraj vsi plemiči krivoverski, le malo je katoliških, kmečko ljudstvo pa je povsod zvesto katoliški cerkvi. Na Štajerskem je sicer mnogo plemičev luteranskih, pa precejšno število jih je tudi katoliških, iz meščanstva je še polovica katoliška, kmetje so pa vsi verni katoličani. Na Koroškem je plemstvo, meščanstvo in tudi kmečko ljudstvo po večini krivoversko, dasiravno pripadajo raznim verskim ločinam, med katerimi je pa luteranstvo najbolj razširjeno. Najbolj trdovratno zahtevajo obhajilo pod obema podobama, drugih zmot se drže le zato, da tem svobodnejše žive in uživajo cerkvena posestva. Sklenili so med seboj tudi zvezo, da drug druzega ne bodo zapustili. Na Koroškem je krivoverstvo pognalo globlje korenine nego na Štajerskem in Kranjskem. Tu se posebno razširja flakcijanstvo s pogubnimi sledovi arijanstva.

Gospoda je že poizkušala svoje podložnike prisiliti, naj sprejmejo luteranstvo, toda opustili so to namero, ker bi se lahko zanetil plamen upora...“

Naslednje leto 1594., pozno v jeseni, je patriarh nadaljeval vizitacijo po Koroškem in obiskal zlasti Dravsko, Ziljsko in Kanalsko dolino. Dne 1. novembra je prišel v Beljak v spremstvu bamberškega vicedoma in nekaterih konjikov. Ljudstvo iz okolice ga je veselo pozdravljalo, Beljačani pa so ga sprejeli pri mestnih vratih vsi oboroženi. Našel je le še frančiškansko cerkev v oblasti katoličanov, v mestni cerkvi sv. Jakoba in špitalski cerkvi sv. Marije Magdalene so imeli luterani svoje pridige in shode. Patriarh je zahteval obe cerkvi nazaj. Ko so se pri vicedomu vršila pogajanja z mestnim svetom, je oboroženo meščanstvo obkolilo hišo. Slišale so se hude grožnje. Patriarh se jih ni ustrašil, ampak je 4. novembra vzel obe cerkvi v posest in ju zopet posvetil. Pridobil je katoliškemu bogoslužju tudi cerkev sv. Frančiška, katere so se bili polastili, in ukazal vicedomu, naj izžene beljaške predikante iz mesta. Med cerkvenim opravilom je morala vedno močna straža stati okoli cerkve in ga varovati napadov. Za žup-

nika je postavil v Beljaku Gregorija Golarja iz Gorice, ki pa ni mogel dolgo ostati v luteranskem mestu. — Enako je pogumni patriarh zahteval nazaj župno cerkev v Trbižu, kamor je došel dne 8. novembra. Mestni svet se je izgovarjal, da nima ključev; predikant Peter Nusspaum je pobegnil na neki grad v okolici. Čez par dni se je vrnil, odpovedal luteranstvu in bil odpeljan v Volšperk v ječo. Trbiška cerkev je bila iznova posvečena. Na Brdu, v Muti, Bistrici, Štebenju, Šmohorju, Št. Danijelu, povsod so bile župnije v posesti skrivnih ali očitnih luteranov, njih pastirji javno poročeni, ki so delili obhajilo pod obema podobama, kar je imel patriarh za očiten znak krivoverstva. V Šmohorju je pastiroval že dvanajst let Peter Kasumnik. Vzlic prepovedi je obhajal pod obema podobama, ker nihče ni hotel prejeti obhajila pod eno podobo. Bolnikom je donašal posvečeno vino iz cerkve, ali pa ga je tudi posvetil kar na domu. — Ljudje v Štebenju (Sv. Štefan v Ziljski dolini) so bili vsi katoličani, pa njih dušni pastir Jurij Frank jih je obhajal pod obema podobama. Odvezoval jih je kar po več skupaj. Vino je posvečeval v hišah bolnikov po besedah kanona. Bil je poročen, pa je živel ločen od žene. Odpovedal se je javno luteranskim zmotam in bil zopet sprejet v katoliško cerkev.

Vizitacija patriarha Franca Barbaro je po mnogih desetletjih zopet obnovila redne cerkvene razmere in napravila konec prikritemu luteranstvu, ki se je razširjalo po mnogih naših krajih. Z njo se je ustvarila tudi trdna podlaga za daljnje postopanje, ker je patriarh poslej od svojih arhidiakonov redno zahteval poročil, kako se njegove naredbe izvršujejo in kako napreduje cerkvena reforma.

Leta 1596. je imel Barbaro provincialni cerkveni zbor v laškem Vidmu, kamor so prišli vsi podložni škofje in mnogo druge višje duhovščine. Ta cerkveni zbor je ostro začrtal pot, po kateri se je imelo poslej gibati cerkveno življenje, in je bil zlasti za avstrijski del akvilejske škofije zelo pomenljiv. — L. 1602. je bila zopet škofijska sinoda v Gorici, kamor so došli arhidiakoni in župniki iz vseh avstrijskih pokrajin. Zanimivo je, da je tudi patriarh Barbaro spoznal potrebo, da se ljudstvo poučuje v svojem domačem jeziku. Zato je opetovano opominjal duhovnike, naj imajo vedno krščanske nauke v narodnem jeziku in je dal na cerkvena vrata nabiti table, na katerih je bil kratek posnetek katekizma v jeziku dotične župnije. Po mnogem trudu in naporu je mogel Barbaro z zadovoljstvom poročati v Rim, da je akvilejska škofija zopet branik Italije proti dvojnemu sovražniku, proti Turkom in proti krivovercem. — V dolgi vrsti akvilejskih patriarhov gre Francu Barbaro odlično mesto.





Svetinja v spomin škofovskega posvečenja Tomaža Hrena.

15. Nadvojvoda Ferdinand. Škofa Stobej in Hren. Delovanje reformacijskih komisij.

Meseca maja l. 1595. je prevzel Ferdinand, najstarejši sin nadvojvoda Karola, vlado notranjeavstrijskih dežel: Štajerske, Koroške, Kranjske, Goriške, Trsta in Reke. Njegova vladarska oblast je bila po habsburški hišni postavi najpreje začasna, dokler ni dopolnil osemnajstega leta in postal polnoleten (decembra 1596). Splošno je bilo prepričanje, da pomenja njegova vlada temeljit prevrat v verskih zadevah. Vedeli so, da je nadvojvoda Ferdinand nastopil vlado s trdnim sklepom, da pomore katoličanstvu do zmage, in ko so se deželni stanovi v Gradcu poklonili novemu vladarju, je luteran Speidel zaključil opis slavnosti s tožnimi besedami:

„Bleib bei uns, Herr Jesu Christ,
den überall jetzt Abend ist."

(Ostani pri nas Gospod Jezus, ker povsod se je stemnilo).

Ferdinand je bil rojen 9. julija 1578 in je že v 12. letu izgubil svojega očeta. Od svoje matere Marije Bavarske je podedoval globoko spoštovanje do katoliške vere in srčno pobožnost, ki je z leti še rasla. Za vzgojitelja je imel Jakoba pl. Attems, preje stotnika v Gradiški, ki je bil na glasu zelo naobraženega in bogaboječega viteza. Veroučitelj mu je bil Ivan Bogarin, arhidiakon za Spodnje Štajersko in pozneje škof tržaški (1591—1597), ki je spremljal mladega Ferdinanda, ko je leta 1590. odšel študirat na jezuitsko vseučilišče v

Ingolstadt. Po petletnih študijah se je mladi nadvojvoda vrnil v Gradec, da nastopi očetovo dediščino in vlado Notranje Avstrije.

Po stari navadi se je ob nastopu novega vladarja imela vršiti poklonitev deželnih stanov. Pričakovati je bilo, da bode luteransko plemstvo porabilo to priliko in nadvojvodu izsililo novih svoboščin svoji veri na korist. Papež Klemen VIII. je v posebnem pismu opozoril nadvojvodovega namestnika, škofa Tavčarja, na to nevarnost in mu naročil, naj skrbi, da se bo poklonitev brezpogojno vršila.

Meseca decembra 1596 se je zbral štajerski deželni zbor. Luteranski stanovi so izročili nadvojvodu spomenico, češ, da so pripravljeni mu priseči zvestobo, vendar zahtevajo zase svobodo veroizpovedi v zmislu bruške pogodbe iz leta 1578. Ferdinand jim je hladno odvrnil, da vse to s poklonitvijo ni v nobeni zvezi. Od njih zahteva sedaj le brezpogojno zapriseženo zvestobo. Stanovi so se vdali in poklonitev se je slovesno izvršila 12. decembra.

Na Koroškem je bila pomenljiva slavnost 28. januarja 1597 pri starodavnem vojvodskem prestolu. Nadvojvoda Ferdinand je bil na vsezgodaj pri sv. maši v mestni župni cerkvi sv. Egidija. Potem je v spremstvu koroške gospode jezdil na gosposvetsko polje, kamor je prišla tudi mati, nadvojvodinja Marija s svojima hčerama. Nadvojvoda je sedeč na kamenitem prestolu sprejel poklonitev plemstva in mestnih poslancev, katerim je prijazno podal roko. Glas trobent, pokanje topov in pušk je poveličevalo zgodovinski trenotek. Sledil je slovesni „Tedeum“ v cerkvi Gospe Svete in slavnostni obed. — Poklonitev nadvojvodu Ferdinandu l. 1597. je bila zadnja, ki se je vršila še po stari navadi pri vojvodskem prestolu. Poslej so vso slovesnost prestavili v deželno hišo celovško.

Kranjski deželni zbor je bil otvorjen 10. februarja. Cesarski komisarji so zahtevali poklonitev za novega vladarja. Pričelo se je ostro prerekanje. V imenu protestantov je zahteval grof Ahacij Turn, naj se preje rešijo vse verske pritožbe in zagotovi popolna verska svoboda. Stolni dekan Tomaž Hren se je temu predlogu odločno ustavil in dosegel prvo pomenljivo zmago nad svojimi nasprotniki. Deželni zbor je sklenil verske pritožbe spraviti na dan šele po poklonitvi, ki se je brezpogojno vršila 13. februarja v škofijski palači. Nadvojvoda je ostal v Ljubljani 12 dni. Njemu in njegovemu spremstvu na čast so se prirejale sijajne svečanosti. Ljubljančani so se lahko prepričali, da je Ferdinand odkrit in pobožen katoličan, ko so ga videli, da se je udeležil z vsem svojim spremstvom božje službe pri sv. Krištofu, pri sv. Petru in v kapeli deželnega patrona sv. Jurija na ljubljanskem gradu, da se je na pepelnično sredo dal v stolnici pepeliti od dekana Hrena in s spremstvom vred vpisati v bratovščino sv. Rešnjega Telesa.

Izprva se je Ferdinand v verskih zadevah še držal politike svojih prednikov. Skrbel je, da so v mestih in trgih katoličani dobili večino v občinskem svetu in da predikanti tamkaj niso mogli izvrševati dušnega pastirstva. Ko so Mariborčani izvolili za mestnega sodnika luterana Sekelja, ga je Ferdinand odstavil in velel izročiti sodno oblast nekemu katoličanu. Velikovčanom je strogo zapovedal, da se

v cerkvenih stvareh drže svojega župnika; luteranskega učitelja naj odpravijo in mestni svet naj zastavijo s katoličani. Z enako odločnostjo je nadvojvoda zahteval nazaj katoliške župnije in cerkve. Turjačanom, ki so že 30 let v Škocijanu svojevoljno nastavljali predikante, je velel za to župnijo predlagati katoliškega duhovnika. Ker se povelju niso hoteli ukloniti, je dal predikanta Znojilška iz Škocijana pregnati in s silo umestiti katoliškega župnika Ribiča.

Vendar Ferdinand s polovičarskimi naredbami svojih prednikov ni bil zadovoljen, ker je opazil, da se z njimi le vedno na novo neti nasprotstvo in razdor, protestantom pa daje prilika, da si na razne načine prisvajajo vedno večje pravice in izbegavajo njegove ukaze. Zato je takoj v začetku vlade izjavil svojo trdno voljo, da hoče katoliško vero v svojih deželah zopet obnoviti, s tem utrditi svojo oblast, ki vedno bolj propada, podložnikom pa vrniti mir in slogo. V tem sklepu ga je še potrdilo potovanje v Italijo l. 1598.



Jurij Stobej pl. Palmburg, knezoškof lavantinski.

Mladi vojvoda je hotel pozdraviti papeža, obiskati Rim in Loreto in si za svojo veliko nalogo izprositi božjega blagoslova. Protestanti so njegovo vrnitev s strahom pričakovali, ker so mislili, da si hoče Ferdinand v Italiji zagotoviti oboroženo pomoč in potem s silo zatreti luteranstvo. „Vse se boji vrnitve deželnega kneza,“ piše Kepler iz Gradca 11. junija. „Splošno govore, da bode pripeljal s seboj italijanske pomožne čete.“ Toda Ferdinandovi načrti so se imeli izvršiti brez boja. Šel je na delo previdno in odločno.

Prvi Ferdinandov svetovalec in njegov namestnik pri vladi Notranje Avstrije je bil takrat lavantinski škof Jurij Stobej pl. Palmburg (1584—1618). Ta mož, ki ga moramo prištevati med glavne katoliške reformatorje v Avstriji, je bil rojen leta 1532. v Braunsbergu na Pruskem iz plemenite rodbine. Svojo izobrazbo

je dobil v nemškem kolegiju v Rimu, kamor je prišel že s prvimi jezuitskimi gojenci. Preden je zasedel škofovsko stolico, je bil stolni dekan v Briksenu. Malo lavantinsko škofijo je vladal dolgih 34 let in jo popolnoma prenovil. Njegova zasluga je, da se je leta 1604. ustanovil v Celovcu jezuitski kolegij, kjer se je vzgajal duhovski naraščaj za Koroško. Veliko obsežnejše in pomenljivejše je postalo Stobejevo delovanje, ko je po smrti škofa Tavčarja postal nadvojvodov namestnik v Gradcu. Odslej je bila njegova oseba tesno zvezana z vsemi podjetji, ki so se zasnovala v notranjeavstrijskih deželah v korist katoliške vere.

Na Stobeja se je obrnil za svet tudi nadvojvoda Ferdinand, ko je po svoji vrnitvi iz Italije hotel pričeti z odločno katoliško reformo. Škof Stobej mu je odgovoril v obširni spomenici (20. avgusta 1598), ki je postala pozneje merilo nadvojvodovega delovanja in je važna dovolj, da tu vsaj njene glavne misli podamo. Stobej najpreje odgovarja na vprašanje, je li sedaj primeren čas, da se odločno nastopi proti luteranstvu, in odgovarja tako: Katoliška reforma naj se takoj izvrši. Zaradi vojske s Turki ne gre tega podjetja odlašati. Strah, da bi se morda vnela domača vojska, je pretiran. — Nekateri svetujejo, naj se luteranstvo iztrebi s silo, češ, da sicer ne bo mogoče ničesar opraviti, ker se je v teku 40 let že preveč ukoreninilo med ljudstvom; drugi priporočajo prijazno prijenljivost, dobrikanje in javne disputacije. Nobeno teh sredstev ni primerno. Tisti, ki priporočajo silo, kažejo več vneme kakor pa razsodnosti. Kjer gre za vero, ni nič škodljivejše, kakor oborožena sila. Kaj je torej storiti? Nadvojvoda naj uporabi svojo oblast in naj ukaže, da morajo vsi njegovi podložniki biti katoliški. Tisti, ki se nočejo povelju pokoriti, naj se izselijo. Da bode ložje dosegel svoj namen, naj si izkuša pridobiti njih ljubezen in vdanost. Skrbi naj po svojih deželah za mir in red, za nepristransko pravosodje in cenena živila. Ne gre pričeti z reformo ob istem času pri vseh stanovih. Prične naj s predikanti, ki druge zavajajo, in sicer najprej v Gradcu. Prepove naj jim pridigovanje in ukaže pod smrtno kaznijo, da ob določenem obroku zapuste avstrijske dežele. Zaradi previdnosti naj zastavi grad in mesto (Gradec) s katoliškimi vojaki. — Stobej se je izjavil tudi o nameravani inkviziciji, da bi na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem nič ne koristila, pač pa škodovala, ker tu mnogoštevilni javno in svobodno spoznavajo Lutrov nauk in sicer ljudje, ki imajo pri vojaštvu in upravi najodličnejše službe. Zato bi tu inkvizicija prišla že prepozno, pač pa bi imela pomen za primorske pokrajine, kjer bi utegnila služiti v obrambo katoliške vere.

Glavna misel, ki jo izraža Stobej v svoji spomenici, je ta, da ima vladar oblast, določati veroizpoved svojih podložnikov, in Ferdinand naj to svojo oblast odločno uveljavi. Ta nazor ni nov. Že verski mir, sklenjen v Avgsburgu l. 1555., je slonel na načelu, da ima vladar pravico določati veroizpoved v svoji deželi (cuius regio, illius religio) in po tem načelu so mnogi protestantski knezi v podložnih pokrajinah s silo uvedli luteranstvo. Proti koncu 16. stoletja so se pričeli posluževati te pravice tudi nekateri katoliški vladarji in so

luteranstvo izrinili iz svojih mej, tako bavarski vojvoda Albreht II., državice Fulda, Jülich—Cleve—Berg, Westfalen, Würzburg in Solnograd. Ko Stobej tu opozarja nadvojvoda na njegovo zakonito pravico, mu hoče hkrati dokazati, da izvršitev ne bode težka, ako se previdno postopa. Ljudje se bodo njegovi zapovedi radi uklonili, sicer pa naj se jim da prostost, da se izselijo, ako se nočejo izpreobrniti.

Stobejeva spomenica je nadvojvodu zelo ugajala. Sklenil je takoj pričeti po njegovih nasvetih in se točno držati danih mu navodil. Ves razvoj državne „protireformacije" v deželah Notranje Avstrije se je poslej vršil po načrtu, ki ga je zasnoval škof Stobej, in uspeh je pokazal, da je nadvojvoda ubral pravo pot.

Velikega pomena je bilo za srečen izid Ferdinandove katoliške reforme, da sta mu bila poleg Stobeja ob strani še dva druga odlična in vplivna cerkvena moža, ki sta se zavzela z vso vnemo za izvršitev njegovih namer: Tomaž Hren, knezoškof ljubljanski, in Martin Brenner, škof sekovski. Zlasti osebnost prvega, kateremu so pozneje pridejali ime „kranjskega apostola", zasluži našo pozornost.

Tomaž Hren je bil rojen 13. novembra 1560 v Ljubljani. Oče Lenart Hren (Kren) je bil imovit hišni posestnik, ki je imel tudi pri Jesenicah na Gorenjskem fužine. V Ljubljani je bil dolgo časa mestni svetovalec in celo župan. Kakor večina odličnejših meščanov se je tudi župan Hren oklenil nove vere. L. 1565. ga najdemo med poslanci, ki so šli na graški dvor, da izposlujejo Primožu Trubarju dovoljenje, naj bi smel bivati v deželi. Mati Uršula roj. Žitnikova je bila sestra dunajskega vseučiliškega profesorja Gašperja Žitnika, ki je po smrti Lenarta Hrena (1568) prevzel vzgojo osemletnega dečka Tomaža, ga pozval k sebi na Dunaj in s tem rešil „iz žrela krivoverstva". Mati se je potem drugič omožila z ljubljanskim jermenarjem Jurijem Kunstom, a leta 1597., še preden je Tomaž Hren postal škof, se že oba omenjata med mrtvimi.

Mladi Tomaž je bival na Dunaju komaj eno leto, ko izbruhne huda kuga. Skrbni ujec pošlje svojega varovanca v admontski samostan, da ga telesno in duševno zavaruje. Ostal je tamkaj štiri leta in se vzgojeval v samostanski šoli.

Vidi se iz Hrenovega življenja, da je ujec Gašper odločilno posegel v njegovo usodo. Od njega je prejel mladi Hren skrbno krščansko vzgojo in se navzel tiste vdanosti do katoliške cerkve, ki ga je pozneje odlikovala. Okoli leta 1572. je bil profesor Gašper Žitnik pozvan v Gradec na dvor nadvojvoda Karola za vladnega svetnika. Ko so nastopno leto jezuiti tam otvorili svojo šolo, je Žitnik takoj vzel svojega stričnika iz admontske šole in ga izročil slovečim učiteljem družbe Jezusove v izobrazbo. V Gradcu je zdaj ostal Hren šest let, se učil prostih umetnosti in modroslovja (logike). Ker pa graška jezuitska šola takrat še ni bila popolna univerza, se je leta 1579. zopet vrnil na Dunaj, da dovrši svoje študije. Izmed učiteljev, ki jih je imel Hren tu na vseučilišču, omenja posebno Aleksija Štrausa, rodom Ljubljančana, in Jurija Ederja, svojega sorodnika. Bival je štiri leta v kolegiju „jagnjeta" (bursa agni), kjer je bilo nekaj mest po ustanovi odločenih za Kranjce. Na Dunaju se

je Hren marljivo pečal z latinsko poezijo in tudi sam zlagal latinske pesmi, kar priča še ohranjena „knjižica poezij" (libellus poematum) iz njegovega peresa. V eni izmed njih je slavil tudi krst nadvojvoda Ferdinanda. To pesem je doletelo izredno odlikovanje, da je bila pri krstnem obredu obešena v cerkvi na očitnem kraju — pač po posredovanju pesnikovega ujca, vladnega svetnika Žitnika.

Na Dunaju je Hren dovršil študije „prostih umetnosti", ki so imele biti podlaga strokovni izobrazbi. Na ujčevo željo je imel še izpopolniti svoje znanje na slovečem vseučilišču v Padovi. Spomladi leta 1585. se je poslovil od svojega skrbnega rednika in vzgojitelja z lepo pesmijo in se odpravil v Italijo. Ni znano, je li Hren sploh obiskal padovansko vseučilišče in koliko časa je tamkaj bival. Menda se je imel tam izobraziti pred vsem v pravoznanstvu. Toda leta 1586. ga napade v Ljubljani nevarna bolezen, v kateri je baje storil obljubo, da postane katoliški duhovnik, ako mu Bog zdravje podeli. Ko je nepričakovano okreval, je šel zopet v Gradec, da se pripravi za svoj poklic. Čez dve leti (1588) ga je škof Brenner v Sekovi posvetil v mašnika. Še isto leto se je vrnil v Ljubljano kot kanonik in stolni pridigar. Dobil je prav tisto službo, ki jo je imel nekdaj — Primož Trubar.

Kot kanonik in propovednik se je Hren posebno trudil, da bi obnovil nekatere stare krščanske navade, ki jih je bil protestantizem odpravil. Med temi omenja v svojem koledarju darovanje sveč na Svečnico in praznovanje deželnega patrona sv. Jurija v kapeli ljubljanskega gradu, ki se je po 37 letih zopet vršilo leta 1597. z vso slovesnostjo.

Leta 1596. je postal Hren stolni dekan in po Tavčarjevi smrti prevzel upravo ljubljanske škofije. Splošno je bilo mnenje, da postane njegov naslednik, dasiravno služba ljubljanskega škofa takrat zaradi pičlih dohodkov in razdejanih verskih razmer ni bila posebno vabljiva. Na graškem dvoru je imel Hren — gotovo vsled ujčevega vpliva — zlasti pri nadvojvodinji Mariji močno zaslombo. Že 18. oktobra 1597 ga je nadvojvoda Ferdinand v Gradcu ustmeno ob njegovi navzočnosti določil za ljubljanskega škofa, toda potrditev se je v Rimu precej zavlekla. Nasprotovala sta mu zlasti graški nuncij, grof Hieronim Porcia in akvilejski patriarh Barbaro. Vzrok so bila razna sumničenja in zahrbtne spletke, ki jih Hrenu tudi v poznejših letih ni manjkalo. Precej čez dve leti, koncem meseca julija 1599, je došlo potrdilno pismo papeža Klemena VIII. in 12. septembra je Hrena v dvorni župni cerkvi svetega Egidija v Gradcu apostolski nuncij v škofa posvetil. Pri tej slovesnosti sta bila navzočna tudi sekovski škof Martin Brenner in lavantinski škof Jurij Stobej, katerima je Hren kmalu postal enako vreden in vpliven vrstnik. V spomin na slovesni dogodek je dal Hren kovati spominsko kolajno. Na eni strani čitamo njegovo ime, na drugi strani vidimo škofa s križem na rami hoditi po trnjevi poti; angelj mu kaže iz daljave krono in palmo. Ob robu je vdolbeno Hrenovo geslo: „Terret labor, aspice praemium" (Ako te plaši trud, poglej na plačilo). Vidi se, da se je novi škof v polni meri zavedal, kako težavno službo je prevzel.



Škof Tomaž Hren in njegov grb.

Še preden je Hren zasedel škofijsko stolico, so že zadeli luteranstvo prvi usodni udarci.

Deželni stanovi so hoteli izrabiti svojo neomajano moč v deželnih zborih na korist preganjanemu luteranstvu. Posluževali so se starega orožja in odrekli vojne prispevke, ki jih je nadvojvoda zahteval, dokler bi ne rešil njihovih pritožb. Kranjski deželni zbor se je zbral 28. februarja 1598. Med pritožbami so navedli stanovi postopanje proti luteranom v Vipavi in Kranju ter umestitev katoliškega župnika v Škocijanu pri Turjaku. A nadvojvoda je pritožbe zavrnil in jim prepovedal, da bi ga še dalje nadlegovali s takimi rečmi. Enako je bilo v Gradcu in Celovcu. Ko so šli odposlanci kranjskih in koroških stanov v Gradec, da se dogovore s Štajerci in in napravijo načrt za sestanek „velikega stanovskega odseka“ vseh treh dežel, ki bi njihovim pritožbam dal večji pomen, jih je nadvojvoda Ferdinand kratkomalo poslal domov. Jasno je bilo, da je staro orožje izgubilo svojo ostrino.

V Ljubljani se je po izgonu predikantov iz Škocijana pri Turjaku in po neki disputaciji, ki so jo imeli jezuiti z ljubljanskimi predikanti, pojavilo med luterani veliko razburjenje. Nekaj meščanov se je na praznik sv. Rešnjega Telesa oborožilo s sabljami in hodilo po mestu. Ko je vicedom pozval župana, sodnika in mestne svetovalce pred sebe, da se zaradi tega opravičijo, so se izgovarjali, češ, da jim je nadvojvoda sam ukazal, naj se oborože, ker je v Ljubljani nekaj sumljivih, zločinskih oseb, ki hodijo oborožene s puškami in sabljami. Vicedom je menil, da se je to zgodilo vsled hujskanja predikantov. Nekaj dni pozneje so sluge Viljema Schnitzenpauma napravili po noči po ljubljanskih ulicah velik vrišč. Zmerjali so škofa, jezuite in vicedoma v nemškem, slovenskem in laškem jeziku. Vsakega, kogar so srečali, so ustavili in ga vprašali: „Si li evangeljski ali papinski?“ Ako so naleteli na katoličana, so ga napadli z golo sabljo. Štiri osebe so bili ranili. Enega razgrajača je sodnik prijel, drugi je ubežal in Schnitzenpaum se je branil izročiti ga sodišču. Vicedom Rabatta je o teh dogodkih poročal nadvojvodinji Mariji, ker se mu je zdelo, da nameravajo luterani očiten upor.

Slični izbruhi protestantskega sovraštva so se dogajali drugod. V Celovcu so hoteli katoličani vsaj eno cerkev imeti za svojo božjo službo. Na zahtevo nadvojvoda Ferdinanda so stanovi izročili ključe stare župne cerkve sv. Egidija. Njim sta itak ostali še dve cerkvi, sv. Trojice (sedaj sv. Petra in Pavla) in sv. Duha. Ko je prišel nadvojvodov komisar škof Stobej v Celovec, da vzame cerkev v posest, in je hotel pridigati, zaženo protestanti strašen krik in vik, cepetajo z nogami, mečejo kamne skozi okno toliko časa, da je škof moral odstopiti. Komaj je Stobej zapustil mesto, je bila cerkev že zopet v oblasti protestantov. — Še hujši zločin se je zgodil pri Gospej Sveti. Na Veliki Šmaren ali praznik Marijinega vnebovzetja je prišlo tja mnogo romarjev, med katere se je vrinilo tudi precej luteranske gospode. Med božjo službo so začeli žvižgati in kričati, potem so planili nad ženske in dekleta, trgali jim obleko raz život ali jim zavezavali krila nad glavo in jih izganjali iz cerkve. Potem so šli v procesiji

zopet nazaj v cerkev, šli k altarjem, kakor da so duhovniki, peli ostudne pesmi, oblivali vernike z vodo, mazali podobe in skrunili cerkev z blatom. Nadvojvoda je pozval tri glavne povzročitelje tega zločina, ki so bili seveda lutrovski plemiči, na odgovor v Gradec. Zločinci pa niso šli in stanovi so jih branili, češ da tak poziv nasprotuje njihovim privilegijem in svoboščinam.



Martin Brenner, knezoškof sekovski.

V Gradcu so predikanti bolj kakor kdaj preje napadali papeža in njegove privržence, katoliško vero in njene zakramente, cerkvene in svetne oblasti. Predikant Förchtman je v eni sami pridigi papeža šestnajstkrat imenoval Antikrista in namigujoč na deželnega kneza imenoval vse tiste, ki z njim držijo, „otroke pogubljenja, ki so za vso večnost izgubljeni, obsojeni in prokleti". Prav takrat, ko se je knez vrnil iz Italije, kjer je bil počastil poglavarja katoliške cerkve, so razširjali protestanti po mestu bakroreze in slike papežu v sramoto. Celo mirni luteran, astronom Kepler, je takrat pisal: „Vsa nesreča se je pričela s tem, da sta si predikanta Fischer in Kelling na prižnici dovoljevala najostudnejše napade." Ko je v maju 1598 nadvojvodova komisija hotela v Radgoni umestiti katoliškega župnika Matija Socija kot zastopnika deželnega kneza, jo je sprejelo na rotovžu meščanstvo s silnim vpitjem in kričanjem. Vse pomirjevanje je bilo zaman, enako vse pretnje in grožnje. Pooblaščenci deželnega kneza so morali sramotno oditi in biti veseli, da so odnesli žive glave. Ko se je raznesla vest, da prihaja četa vojakov komisarjem na pomoč, so se meščani oborožili, zaprli mestna vrata in bili pripravljeni, da bi se kakor javni uporniki bojevali proti svojemu vladarju.

Omenjeni dogodki so le nekateri slučaji iz množice, ki pričajo dovolj, da so razmere same silile na odločitev. — Tu so udarili kakor strela z jasnega Ferdinandovi septemberski odloki.

Prve nadvojvodove odredbe so veljale stolnemu mestu Gradcu. Že preje je bil luteranski mestni svet razpuščen in sestavljen nov iz samih katoličanov. Meščanom je bilo prepovedano brez dovoljenja napravljati zborovanja in shode. Mestno orožarno in vrata so zastražili s katoliškimi vojaki, tudi na gradu je bilo tristo zanesljivih vojakov iz Goriške in Istre. Poveljnik vsem četam je bil izkušeni in nadvojvodu vdani Krištof Paradeiser. — Ko je bila oborožena pomoč za vse slučaje zagotovljena, je izšel 19. septembra odlok nadvojvoda Ferdinanda, ki je zastopnikom deželnih stanov strogo ukazal vse luteranske pridigarje in učitelje tekom štirinajštih dni odpraviti iz Gradca, Judenburga in vseh drugih mest, trgov in okrajev. Hkrati je prišlo povelje na občinski svet, da se poslej ne smejo več uvažati v mesto krivoverske knjige, ali pa tam prodajati in razširjati. — Deželni odborniki so ugovarjali proti tem nadvojvodovim odredbam, a novi odlok z dne 25. septembra je odredil, da se ima luteranska cerkev zapreti, in čez tri dni (28.) je izšlo zopet povelje, da morajo predikanti in učitelji še pred solnčnim zahodom mesto Gradec, tekom osmih dni pa deželo zapustiti. Sili se je bilo treba vdati. Dne 29. septembra je zapustilo 19 predikantov in učiteljev mesto Gradec, ko so dobili iz stanovske blagajne izplačano četrtletno plačo in potnino. — Šli so deloma na Hrvatsko in Ogrsko, deloma na Nemško.

V Ljubljano so došli nadvojvodovi dekreti 29. oktobra. Določali so, da morajo luteranski pridigarji in učitelji pod smrtno kaznijo zapustiti mesto še pred solnčnim zahodom, deželo pa v treh dneh. Hkrati so dobili deželni glavar, vicedom in odborniki ukaz, da izgnancev ne smejo ščititi, ampak jih spodbujati, naj se podvržejo nadvojvodovemu povelju. Škofu Hrenu je bilo naročeno, da nadzoruje izvršitev. Stanovi so upali, da bodo stvar še nekaj časa zavlekli in si pomagali s tožbami ali prošnjami. Poslali so iz svoje srede nekaj mož k škofu Hrenu in ga prosili, naj predikantom podaljša rok za osem dni, češ da zdaj ne morejo zapustiti mesta zaradi povodnji in kuge, ki se je pojavila v mestu. Prošnje so bile zaman. Na praznik vseh svetnikov (1. novembra) je šel Hren v svečani procesiji v špitalsko cerkev, strgal tamkaj luteranske cerkvene knjige, razbil krstni kamen in v novoposvečeni cerkvi zopet opravil sveto mašo, med tem ko so imeli stanovi v deželni hiši nemško in slovensko luteransko pridigo. Drugi dan so sklenili stopiti v dogovor s sosednimi deželami in poslati nekaj zastopnikov k nadvojvodu. Pa vsa ta sredstva so bila brezuspešna. V prvi polovici novembra so morali predikanti in učitelji Ljubljano zapustiti. Felicijan Trubar, zadnji evangeljski superintendent, je šel najprej v Moravče in se potem skrival po raznih gradovih, kjer je pridigoval, krščeval in delil obhajilo. Šele l. 1600. je zapustil deželo, se preselil na Virtemberško in postal pastor v Grünthalu. Tudi drugi predikanti in učitelji so začasno ostali v deželi, ker so še vedno upali, da bodo stanovi izposlovali preklic izgona. Toda bridko so se varali. Naslednje leto je kaznoval nadvojvoda vse plemiče, ki so imeli predikante na svojih gradovih, z denarnimi globami do 1000 cekinov. Ko so zborovali stanovi leta 1599. v Kamniku in imeli na Križu svojega predikanta Marka Kumprechta, ga je nadvojvoda ukazal Ahaciju Turnu

pod globo 5000 cekinov takoj prijeti in izročiti deželskemu sodniku. Enake ukaze so dobili Herbart Lamberg, ki je imel na Brdu pri Podpeči skritega Felicijana Trubarja, Sabina Lamberg, pri kateri je bival Ivan Znojilšek, Elizabeta Lamberg, ki je imela pri sebi Jurija Klemena, in Nikolaj Egg, pri katerem se je skrival Jernej Knafelj. Znojilška bi bil deželski sodnik skoraj ujel, da ga ni z zvijačo rešil graščak Pečovič. Ko je prišel sodnik z oboroženo stražo v Trebnje, da prime predikanta, ki se je tedaj mudil na gradu Lanšprež, ga je Pečovič prijazno vprašal, kaj želi in ga celo povabil na večerjo. Med tem ko se je sodnik gostil in gospodi pravil, kako huda bode zdaj predla predikantom, pa so Pečovičevi ljudje razpršili njegovo četo in Znojilška spravili na varno. Pozneje ga nahajamo nekaj časa na Čretežu, od koder se je podal h grofom Zrinjskim v Medjimurje. Ker je naletel tu na same kalvince, se je kmalu zopet vrnil in potikal še nekaj časa po raznih gradovih. Spomladi leta 1600. so ga stanovi hkrati s Felicijanom Trubarjem in Jurijem Klemenom odpravili iz dežele. Odšel je s priporočilnim pismom na Virtemberško. Splošno se je vsem predikantom posrečilo uiti, le Krištofa Slivca, pridigarja v Žužemberku, so za nekaj časa zaprli na ljubljanskem gradu.

V Celovcu se izgon predikantov to pot še ni izvršil. Celo Stobejev poizkus, pridobiti katoličanom staro župno cerkev, se ni posrečil. Vzrok je bil pač ta, da Celovec ni bil last deželnega kneza, kakor so bila druga mesta, ampak deželnih stanov. Poleg tega so bivali tam baje le trije katoliški meščani. Tudi po drugih krajih na Koroškem je bilo mnogo več protestantov kakor na Štajerskem ali na Kranjskem. Zato je tu še le delovanje reformacijskih komisij napravilo prevrat.

Stanovi treh dežel še niso izgubili vsega upanja, da slednjič vendar le kaj dosežejo pri nadvojvodu v korist svoje vere. Pritisnili so nanj z odredbo, naj se vojakom v Hrvatski krajini ne izplačuje več mezda iz stanovske blagajne, ampak naj se zavrnejo s svojimi zahtevami na graški dvor.

Jeseni l. 1598. (5. novembra) je bil v Gradcu shod evangeljskih poslancev vseh treh dežel, ki je poslal ugovor in prošnjo za pomoč na cesarja Rudolfa v Prago. Toda prošnja je bila zavrnjena, češ da se morajo stanovi obrniti na svojega domačega vladarja.

V začetku naslednjega leta (22. jan. 1599) so izročili stanovski poslanci nadvojvodu samemu obsežno spomenico, ki so jo sestavili sporazumno zastopniki Štajerske, Koroške in Kranjske. Saurau, deželni maršal štajerski, je vodil poslanstvo. V spomenici so bile naštete vse odredbe zadnjih let proti luteranstvu in izražena prošnja, naj vladar svoje ukaze prekliče in obnovi verske razmere, kakršne so bile ob nastopu njegove vlade. — Nadvojvoda Ferdinand je najprej zavrnil koroške in kranjske poslance, katerim je ukazal, naj gredo domov in se tamkaj posvetujejo o brambi domovine. Na pismeno prošnjo je obljubil dati točen odgovor.

V deželnem zboru kranjskem, ki se je zbral meseca februarja 1599, je prišlo do hudega spora. Luteranski stanovi so zahtevali, naj se pred vsem razpravlja o njihovih verskih pritožbah in niso preje hoteli za vojne namene nič dovoliti. Opetovano se je bil deželni zbor

odgodil, pa zopet sklical. Enako je bilo v Gradcu in v Št. Vidu, kjer je zboroval koroški deželni zbor. Slednjič so pristali na zahteve nadvojvodove pod gotovimi ugovori in pogoji, ki jim pa niso nič koristili. — Na pismeno pritožbo luteranskih stanov je Ferdinand odgovoril 30. aprila s svojo „glavno resolucijo", kjer se obširno peča s poedinimi trditvami njihove vloge in slednjič vse zahteve odbije.

Med tem, ko so se bojevali stanovi s papirnatimi ugovori in sestavljali dolgovezne spomenice, je nadvojvodova protireformacija krepko napredovala. Že 30. septembra 1599 je bil Ferdinand izdal poziv na vse evangeljske meščane Notranje Avstrije, naj se povrnejo v katoliško cerkev; ako pa tega nočejo storiti, naj prodajo svoje imetje, plačajo deseti vinar za odhodnino in naj zapuste nadvojvodove dežele. Prihodnji mesec, 5. novembra, je vsem patronom cerkva in beneficijev ukazal, da predlagajo škofom le katoliške duhovnike za razne cerkvene službe. Kmalu potem so prepovedali novi vladni odloki prodajanje luteranskih knjig in popevanje luteranskih pesmi. Meščanom je bilo pod strogo kaznijo zapovedano, da smejo svete zakramente in druga blagoslovila prejemati le od katoliških duhovnikov. Taki in enaki odloki sicer v avstrijskih deželah niso bili novi, a ostali so preje le na papirju. Zdaj pa so jih z vso strogostjo uveljavile Ferdinandove „reformacijske komisije".



„Reformacijske ali verske komisije" so bile vladna naprava, ki je imela dosledno izvesti načelo, da tisti, ki je v deželi vladar, ima tudi uravnavati verske zadeve. Sestavljene so bile iz nekaterih zastopnikov cerkve, ki so imeli ljudstvo poučevati o prepornih točkah med katoliško in protestantsko vero, in pooblaščencev nadvojvodovih, ki so v njegovem imenu vse potrebno ukrenili glede na sestavljanje občinskih odborov s katoličani, zapriseganje meščanov, izgon neposlušnih podložnikov in druge odredbe, ki so se zdele potrebne. Reformacijske komisije so prehodile vse tri notranjeavstrijske dežele, izganjale predikante, nastavljale mesto njih katoliške duhovnike, voditelje luteranov zaprle ali izgnale, protestantske tempeljne podrle ali razstrelile, krivoverske knjige zaplenile in sežgale. Postopale so po vseh krajih precej enako. Ko je došla komisija v mesto ali kraj, so pozvali vse moške in ženske v mestno hišo ali cerkev. Tu jim je načelnik komisije, na Štajerskem in Koroškem škof Martin Brenner, na Kranjskem škof Hren, najprej govoril o nekaterih temeljnih verskih resnicah, o pravi veri, o katoliški cerkvi, o sv. obhajilu pod eno podobo, o mašništvu itd. Nato so morali ljudje priseči, da se bodo zdržali nekatoliške božje službe, ogibali se predikantov in skazovali deželnemu knezu dolžno pokorščino. Prisega je bila taka, da so jo po svoji vesti lahko podali tudi protestanti, ker se ni tikala verskih naukov, ampak le vnanje pokorščine nasproti vladarju. Tistim, ki niso hoteli priseči, se je določil obrok za premislek ali pa za odhod, navadno šest tednov, pa tudi več mesecev. Luteranski mestni sodniki, župani in občinski svetovalci so bili odstavljeni in mesto njih postav-

ljeni na čelo mestnim in trškim občinam nadvojvodovi zastopniki. V varstvo so imele komisije s seboj močno, oboroženo stražo, ki pa navadno ni imela kaj posla.

Komisije so pričele svoje delovanje na Zgornjem Štajerskem. Isti dan, ko je ukazal nadvojvoda vzeti stanovom luteransko cerkev (Stiftskirche) v Gradcu, kjer so vzlic njegovi prepovedi vzdrževali predikanta, so se zbrali v Ljubnem njegovi komisarji z admontskim opatom Janezom na čelu (14. okt. 1599), da starejo odpor luteranskih rudarjev. V kratkem so se pokatoličanili kraji: Eisenerz, Aussee, Gröbming, Schladming, Rottenman, ne da bi se prelila kaplja krvi. Ferdinand je mogel biti z uspehom te prve potovalne komisije zadovoljen. Dasiravno luteranstvo v teh krajih še davno ni bilo iztrebljeno, so mu vendar skazali pokorščino in se uklonili njegovim zapovedim.



Samostan Marenberg.

Nato je prišel na vrsto Spodnji Štajer. Na čelo komisije je tu stopil sekovski knezoškof Martin Brenner, kateremu so bili pridejani še trije vladni svetniki in tajnik Volbenk Kaltenhauser. — Prvi obisk je veljal glavni luteranski trdnjavi — Radgoni. Dne 17. decembra 1599 je odrinila komisija iz Lipnice, spremljana od 150 nemških strelcev in 170 oboroženih škofovih podložnikov. Na poti v Radgono je obiskala Cmurek, kjer je pregnala predikanta, postavila katoliškega župnika in sprejela od meščanov obljubo pokorščine. Pod noč je bila že v Radgoni. Meščani so bili iznenadeni in silno prestrašeni. Komisarji so zahtevali takoj ključe od vseh mestnih vrat, zastavili vse ulice in trge z vojaki, k rotovžu in orožarni postavili močno stražo in meščanom prepovedali zapustiti hiše. Drugi dan je dobila komisija v pomoč in varstvo še 500 slovenskih vojakov, katere so oborožili s puškami in

sabljami iz mestne orožarne. Tretji dan so pozvali pred komisijo vse meščanstvo. Škof Brenner je imel dolg govor, v katerem je naštel Radgončanom vse pregreške in prestopke, ki so jih zadnja leta zakrivili. Nato je sledila sodba, da vsled upornosti izgube vse svoje pravice in privilegije. Mestni sodnik, svetovalci in vsi mestni uradniki so bili odstavljeni. Za nadvojvodovega pooblaščenca (Anwalt) je bil imenovan novi mestni župnik Matija Socius in mu je bilo naročeno, naj se vedno udeležuje sej mestnega sveta in pazi, da se ne ukrene kaj zoper katoliško vero in nadvojvodovo oblast. Za mestnega sodnika je bil postavljen Luka Lelič, katerega so preje zaradi katoliškega mišljenja zelo preganjali. Slednjič so se določile kazni za upornike, ki so bili zbežali na Ogrsko. Zaplenili so jim imetje. Mnogim luteranom so zaradi izgredov proti prejšnjim komisijam naložili denarne globe od 300 do 4000 goldinarjev. Meščanom se je splošno določil obrok treh mesecev, da se izjavijo pred župnikom, se li hočejo povrniti v katoliško cerkev ali pa izseliti. Vsi pa so morali priseči pred škofom, da hočejo biti pokorni deželnemu knezu, se zdržati bogoslužja protestantov in vseh skrivnih shodov. Nato jim je komisija izročila „inštrukcijo“, ki je določala, kako naj se vrši mestna uprava, katoliška božja služba in poživi versko življenje. Luteranska molivnica izven mesta se je imela razstreliti. Ker je pa njen lastnik Karl pl. Herberstorf prosil, naj mu prizanesejo, in je že sam odpravil predikanta, altar, krstni kamen, grobne spomenike in zvonove, je nadvojvoda Ferdinand dovolil, naj se poslopje ohrani, ako ne bode več služilo za protestantske shode. Komisija je ostala v Radgoni do 5. januarja. Škof Brenner je skozi dva tedna vsak dan pridigoval po več ur deloma v župni cerkvi, deloma v mestni hiši. Razlagal je temeljne nauke katoliške vere in se o njih razgovarjal s posameznimi meščani. Pri odhodu komisije je ostalo v mestu za posadko 150 strelcev, ki so imeli vzdrževati mir in red.

Petega januarja je prišel Brenner s svojimi spremljevalci do Št. Lenarta v Slovenskih Goricah. Trg je bil katoliški, le skakači so tu uganjali svoje neumnosti. V bližini je bila njihova cerkev, zbita iz desk in pokrita z vejevjem. Komisija jo je ukazala požgati. Drugi dan, na praznik sv. Treh Kraljev, je po slovesni božji službi odrinila v Maribor. Straža se je z novimi četami pomnožila na tisoč mož.

Maribor je že leto preje dobil katoliški mestni zastop. Župan je prišel z mestnimi svetovalci komisiji naproti in jo spremil v grad. Mariborski luterani so imeli svoje shode v bližnji Bednavi (Windenau), odkoder so prihajali predikanti tudi večkrat v mesto. Komisija je pozvala vse meščane pred sebe, jim očitala njihovo nepokorščino in naznanila kazen deželnega kneza. Mariborčani, prestrašeni vsled močne straže, so se še hitreje uklonili kakor Radgončani. Škof je imel pridige skozi ves teden in jih poučeval o zmotah luteranstva. Pri izpraševanju so se skoraj vsi izjavili za katoliško vero, le nekaj plemičev je ostalo trdovratnih. Ker so hujskali tudi meščane, so jih izgnali iz mesta. Slednjič je vse meščanstvo podalo zahtevano prisego, izročilo komisarjem luteranske knjige, da so jih sežgali, in prejelo „inštruk-

cijo“, kako ima v prihodnje živeti. Luteranska postojanka v Bednavi ni ušla svoji usodi. Komisarji so ukazali leseno „sinagogo“ (molivnico) požgati, predikantovo stanovanje in učilnico pa razstreliti. Na pogorišču so postavili v svarilo vislice, ker se je lastnik Viljem pl. Herberstein upiral knežjim poveljem.

Dne 15. januarja je šla komisija v Ptuj, kjer ji je katoliški mestni sodnik z vsemi svetovalci prišel naproti do mosta, ji izročil ključe in jo spremil v stanovanje. — Pri izpraševanju se je pokazalo, da je bilo okoli 60 meščanov deloma ali popolnoma lutrovskih. Po tridnevnem poduku so se vsi izpreobrnili, zato ni bilo treba nobenega izgnati. Le nekaj plemičev je moralo mesto zapustiti. Vsi so prisegli na katoliško veroizpoved in izročili luteranske knjige.

Odtod je krenila komisija proti Celju. Spotoma je obiskala Slovensko Bistrico, kjer je našla le tri nepokorneže, in Konjice, kjer so veleli razdejati luteransko pokopališče. V Celju so bili pozvani vsi meščani, kakor tudi prebivalci bližnjega Žalca, pred komisijo. Skoraj vsi so voljno prisegli, izročili prepovedane knjige in sprejeli „inštrukcijo“. Le pet trdovratnežev so dali izgnati. Veliko veselje je zavladalo med slovenskimi okoličani, ko se je luteranska cerkev v Govčah (Scharfenau) zrušila v prah. Iz Celja so pripeljali stenolome in smodnik za razstreljevanje. Celjski meščani, Žalčani in Teharjani so prišli oboroženi s sekirami, cepini in motikami. Med strašnim krikom in vikom se je pričelo delo razdejanja. Šele čez nekaj dni je bila cerkev, močen zid okoli pokopališča z utrjenimi stolpi in predikantovo stanovanje razrušeno. Ljudje imenujejo kraj še danes „prepovedan hrib“.

V Slovenjem gradcu, kamor je komisija prišla 24. januarja, ni bilo nič protestantov. Vsi meščani so prisegli na katoliško veroizpoved in obljubili o bližnji Veliki noči prejeti obhajilo pod eno podobo.

Ker južno od Drave ni bilo nobenega kraja več treba reformirati, so komisarji prekoračili reko, obiskali še Dravberg, Marenberg, Arnfels in se 29. januarja vrnili zopet v Lipnico. Med tem je Janez Friderik pl. Paar z oboroženo stražo razdejal obzidano luteransko pokopališče v Arnfelsu in s silo osvojil tamošnjo cerkvico, kjer je pl. Gera imel luteranske bogoslužne shode. Požgal je tudi dve skakaški cerkvi, v Lučah in v Soboti, na štajersko-koroški meji, razstrelil cerkev in dve pokopališči gospoda Matija Amana v Lipnici. Zadnji dan meseca januarja se je pričela reformacija za vso lipniško okolico. Skoraj vsi prebivalci so se odločili za katoliško vero in radi podali zahtevano prisego. Nekaterim, ki se niso hoteli izjaviti za katoličane, so določili obrok, da se izpreobrnejo ali pa izselijo.

V sedmih tednih je prepotovala komisija vsa mesta in druge važnejše kraje na Spodnjem Štajerskem in jih vsaj na zunaj pridobila za odredbe vladarjeve. Škof Martin Brenner je sklenil poročilo o tem potovanju z besedami sv. pisma: „Hvaljen bodi Gospod, Izraelov Bog, ker je obiskal in odrešil svoje ljudstvo.“

V naslednjih mesecih so delovale reformacijske komisije z Brennerjem na čelu po nemških krajih Gornjega Štajerja, v dolini Mure, Murice in Rabe. Delo se je završilo z reformacijo glavnega

mesta Gradca, kjer je komisija delovala od 31. julija do 8. avgusta. Število izgnanih meščanov je tu doseglo par stotin.

Vzlic dolgotrajnemu napornemu delu se je škof Brenner lotil še isto leto reformacije na Koroškem, kjer je luteranstvo pognalo korenine še globlje, nego na Štajerskem. Reformacijska komisija je imela razun škofa še sledeče člane: Dr. Angelus Costede, Ivan Krištof Prank, poveljnik straže, Volbenk Kaltenhauser, tajnik, grof Ivan Ortenburški, koroški deželni glavar, in Hartman Zingel, koroški vicedom. Spremljala jih je straža, ki je štela 300 strelcev.

Pričeli so svoje delovanje 6. septembra v mestu Sovodenj, kamor so bili poklicani tudi prebivalci iz okolice. Izpraševali so jih, moža za možem, o njihovih verskih nazorih in jih obvezali s prisego, držati se nadvojvodovih ukazov. Obhajilo pod obema podobama se je odpravilo. Tisti, ki so se priznali za kalvince, luterane ali flakcijance in se niso hoteli izpreobrniti, so bili obsojeni, da se tekom šestih tednov in treh dni izselijo. Tristo luteranskih knjig je bilo sežganih na javnem trgu.

Slično se je vršila reformacija po vsem Koroškem. Komisija je prehodila vso Dravsko dolino, dolino reke Bele, Zilje, Krke, Glinc in Lavantinsko dolino. Povsod so predikante pregnali, njih molivnice zaprli ali razrušili, katoliške cerkve jim odvzeli in izročili katoliškim duhovnikom, krivoverske knjige sežgali in trdovratne protestante, ki se niso dali poučiti, obsodili na izgon. Škof Brenner je pridigal tri do štiri ure na dan in povsod odpravil obhajilo pod obema podobama.

V Špitalu se je zbralo okoli 6000 meščanov in kmetov iz gornje Dravske doline. Po dvadnevnem poduku in izpraševanju so jim določili obrok treh mesecev, da se povrnejo v katoliško cerkev ali pa izselijo. — V Ziljski dolini je bilo treba cerkve sv. Andreja, sv. Mohorja, sv. Jurija, sv. Lenarta, sv. Marije Magdalene, sv. Petra in župnijo Čače iztrgati predikantom iz rok.

Strogo postopanje komisije je povzročilo po Koroškem precej razburjenja. Pri Trebnju se je zbralo vsled hujskanja nekega predikanta okoli 4000 kmetov, ki so napravili zaseke in nagromadili kamenje, da s silo zastavijo pot komisarjem. Enak odpor so pripravljali tudi rudarji v Pliberku. V Millstadt so prišli trije poslanci deželnih stanov ugovarjat proti postopanju komisije. Nadvojvodovi komisarji so jim odgovorili, da se ljudstvo nima od njih nič hudega bati. Kar se tiče zahtevane prisege, jo lahko poda tudi vsak luteran, ker obljubi le, da bode deželnemu knezu pokoren in da se bode ogibal predikantov, dokler je v deželi. Kar se tiče izgona, nadvojvoda nikomur ne jemlje imetja, temveč zahteva le v korist miru in edinstva, da se hlapec umakne gospodu, ker se je pokazalo, da se sicer ne more vzdržati red v deželi. Plačevanje desetega vinarja je zakonito zaukazano po vsem cesarstvu; tudi je primerno, da izseljenec odstopi deželnemu knezu del tega, kar si je v deželi pridobil. — Komisarji so poročali o tem poslanstvu in o odporu, ki se je pripravljal, nadvojvodu Ferdinandu, ki je takoj poslal v Celovec, Beljak in druge kraje stroge ukaze, naj se ne ustavljajo komisiji, sicer bodo izgubili vse svo-

boščine, privilegije in vse svoje imetje. Nato se nasilni upori niso več pojavili.

Od 12. do 15. oktobra je delovala verska komisija v Velikovcu, kjer so se luterani kazali trdovratnejše nego drugod. Obsojeni so bili na izgon v osmih, šestih in treh tednih. Tam so sežgali tudi 500 krivoverskih knjig, luteransko pokopališče in skakaško cerkev na Stuttenbergu pa razdejali.

V Volšpergu (16. okt.) je moral mestni svet priseči, da ne bode več vzdrževal predikanta. Luteransko cerkev in pokopališče so razrušili.

Dne 24. oktobra je šla komisija proti Beljaku. Naproti jej pride mestni pisar s tremi meščani in jo prosi, naj bi straža ne šla v mesto. Komisarji so le obljubili, da hočejo skrbeti za strogo disciplino, in so šli s svojo četo vred v Beljak. Vsi meščani so bili oboroženi, pa si niso upali upreti se. Drugi dan je imel škof Brenner dolg govor v veliki dvorani bamberškega gradu, kjer se je zbralo vse meščanstvo. Potem so komisarji potrdili izgon tistih meščanov, ki jih je bil že preje odpravil iz mesta bamberški vicedom. Beljačani so se s komisarji celo tako sprijaznili, da so jih pogostili s finimi vini in njihovim vojakom brezplačno dajali hrano. — Po drugih bamberških krajih: Trbiž, Naborjet, Pliberk, Rajbelj, Podklošter je bil že vicedom sam izvršil reformacijo in pregnal trdovratne luterane. Njegove odredbe je komisija potrdila.



Jurij Khevenhiller,
deželni glavar koroški († 1587).

Zdaj je bila vsa Koroška reformirana. Preostalo je le še glavno mesto Celovec, kjer so zbrali stanovi močno posadko 600 mož in kamor se je zateklo tudi 27 predikantov iz vse dežele, v nadi, da se bode vsaj ta najmočnejša postojanka uprla zmagoslavni komisiji. Ko so pa prišla nadvojvodova stroga povelja v Celovec, je stanove hitro minil pogum. Poslali so v Št. Vid, kjer se je mudila komisija, svoje zastopnike, da se z njo pogajajo. Po dolgem obotavljanju so

obljubili, da bodo komisijo mirno sprejeli, luteranske predikante in učitelje odpravili, njihovo bogoslužje in šole opustili, skrbeli, da bodo meščani orožje odložili in da komisijske straže ne bodo žalili. Mestna posadka, broječa 600 mož, se je imela prestaviti v Velikovec.

Pod večer 11. novembra je komisija dospela pred Celovec. Od šentviškega predmestja čez most, pri vratih in po vseh ulicah daleč noter v mesto so stali meščani, oboroženi s sabljami in nabitimi puškami. Na ugovor komisarjev so morali orožje odložiti. — Drugi dan se je meščanstvo pozvalo v mestno župno cerkev, prišlo je v velikem številu. Škof Brenner je šel na prižnico in jim govoril o katoliških verskih naukih nad tri ure, enako tretji dan. Toda njegove besede so bile brezuspešne. Celovčani so bili že od mladosti vzgojeni v protestantstvu in sovraštvu do katoliške cerkve. Zahtevane prisege niso hoteli podati, tudi mestnega sveta ni bilo mogoče pokatoličaniti, ker so bili v mestu le trije katoliški meščani. Zadovoljiti se je bilo treba z odpravo predikantov in vpeljavo katoliškega bogoslužja. Nova stanovska cerkev sv. Trojice je bila zaprta, tudi v špitalski cerkvi sv. Duha je prenehala vsaka božja služba. Pri mestni župni cerkvi sv. Egidija pa je bil nastavljen katoliški župnik Matevž Scholasticus, ki je bil dober pridigar. Komisija je slednjič prečitala meščanom nadvojvodov dekret, da se morajo v dveh mesecih povrniti v katoliško cerkev ali pa zapustiti njegove dežele. — Niti celovški meščani, niti stanovi niso resno mislili podvreči se odredbam verske komisije. Komaj je škof Brenner s svojim spremstvom odšel, so že prišli predikanti nazaj v mesto. Protestantski mestni svet, ki se je posebno čutil ogroženega, je prosil stanovske zastopnike pomoči in varstva, češ da se utegne mesto posloveniti, ako ga bodo morali luteranski Nemci zapustiti (müsste dieselbe mit fremden Nationspersonen, die nicht deutschen Geblüts seien, besetzt werden). Toda proti odločnim nadvojvodovim poveljem vse obotavljanje ni nič izdalo. Najpreje je moral zapustiti mesto slovenski predikant Gregor Fašang, katerega stanovi niso hoteli več ščititi, češ da ga niso sami nastavili, temveč magistrat. Dne 29. decembra 1600 je moral oditi. Do spomladi prihodnjega leta so se vzdržali štirje nemški predikanti. V začetku marca je prišel od nadvojvoda ukaz na stanovske zastopnike, naj svoje pridigarje nemudoma odpravijo iz mesta, sicer bode poslal v Celovec na njih stroške posadko in postopal proti nepokornežem s toliko strogostjo, da se bodo drugi lahko zgledovali. Stanovi si niso več upali upirati se odločni volji deželnega kneza. Dne 15. marca 1601 so bili celovški predikanti odpuščeni. Dva izmed njih, ki sta bila domačina, sta se še nekaj časa potikala po raznih gradovih, dva pa sta šla čez mejo na Nemško. V verskih nazorih celovškega prebivalstva pa se ni zgodila nikaka izprememba. Niti se niso prijavili za prestop v katoliško cerkev, niti se pripravljali za izselitev iz mesta in dežele. Nadvojvoda Ferdinand je imel preveč posla z vojnimi zadevami, da bi mogel proti njim strogo nastopiti. Ta položaj je trajal skoraj štiri leta. V začetku aprila l. 1604. pa je bil zopet poslan v Celovec škof Brenner z dvema komisarjema, da končno dovrši pričeto reformacijo. Pričel je svoje delo na cvetno nedeljo s pridigo vpričo mnogoštevilnega ljudstva in

je nadaljeval skozi štiri mesece. Ob nedeljah in praznikih so bili vedno poučni govori, ob delavnikih pa izpraševanje meščanov. Celovčanom so se škofove pridige kmalu priljubile. Celo odlične gospe so ga hodile poslušat in sicer v slovenski kmečki noši, da bi jih ljudje ne spoznali. Kmalu je bilo zapaziti v mestu velik prevrat. Brenner je dosegel v par mesecih, da se je šest sedmin prebivalstva katoliško izpovedalo in obhajalo pod eno podobo. Le kakih 50 meščanov, večinoma tujcev iz Šlezije, Saksonskega in Virtemberškega, je trdovratno ostalo pri luteranstvu in moralo mesto zapustiti. Tudi uradniki in uslužbenci deželnih stanov so se branili izvršiti povelja verske komisije. Dobili so obrok do svečnice prihodnjega leta, v katerem se morajo izpreobrniti ali pa deželo zapustiti. — Slovesno je škof Brenner praznoval v Celovcu praznik sv. Rešnjega Telesa, prvič zopet po 42 letih. Sijajne procesije se je udeležil ves mestni svet z županom in mestnim sodnikom na čelu, vsi rokodelski cehi s svojimi zastavami in nebrojna množica ljudstva. Izredno je bilo navdušenje celovškega prebivalstva in celo komisarji so se čudili, da so se katoliški obredi ljudem, ki so bili vzgojeni v krivoverstvu, tako hitro priljubili. Ko je knezoškof videl, da se je katoliška reformacija v Celovcu dovolj utrdila, je poveril pridigarsko službo jezuitu, patru Galu Scherer, in se po štirih mesecih uspešnega delovanja v cerkvi Gospe Svete poslovil od Celovčanov. Mesto mu je priredilo slavnosten obed.

Koroška je bila zdaj na zunaj pridobljena za katoliško vero. Vesel je pisal Brenner nekemu prijatelju: „Vsa Koroška je bila v dobi treh mesecev popolnoma prenovljena. Nešteta množica ljudi si čestita, da so se mogli zopet povrniti v katoliško cerkev... In to podjetje se je nad vse pričakovanje srečno izvršilo, ne da bi se prelila kaplja krvi. Bogu bodi hvala! Prejasni vladar se je tega zelo razveselil. Krivoverci so raznesli mnoge govorice o ropanju naših vojakov in našem nasilnem ravnanju proti ljudstvu. Ker je pa vse to neresnično in zlagano, se bode samo razblinilo v nič in ni treba, da bi zagovarjali svoje postopanje.“

Vendar luteranstvo še ni bilo popolnoma odpravljeno. Po oddaljenih samotnih dolinah, kamor niso prišle reformacijske komisije ali pa so le površno opravile svoj posel, so se še ohranile luteranske knjige, molitve in pesmi. S čitanjem knjig so se podedovali evangeljski nauki in običaji od roda do roda tem lažje, ker je večkrat primanjkovalo temeljitega katoliškega verskega nauka. Tako so se ohranili protestanti na severnem Koroškem v dolini Lizare in Malte, južno od Osojskega jezera, vzhodno od Millstatta in na zapadnem pobočju širokega Dobrača, kjer še zadnja slovenska protestantska občina Zagoriče priča, da je mogočno versko gibanje 16. stoletja nekdaj potegnilo za seboj tudi nekaj Slovencev.

* * *

Na Kranjskem je pričela reformacijska komisija delovanje skoraj ob istem času kakor na Koroškem. Nadvojvoda ji je postavil na čelo škofa Tomaža Hrena, njemu na stran pa kranjskega deželnega glavarja Jurija Lenkoviča, vicedoma Jožefa pl. Rabatta in Filipa Kobenclja s Proseka.

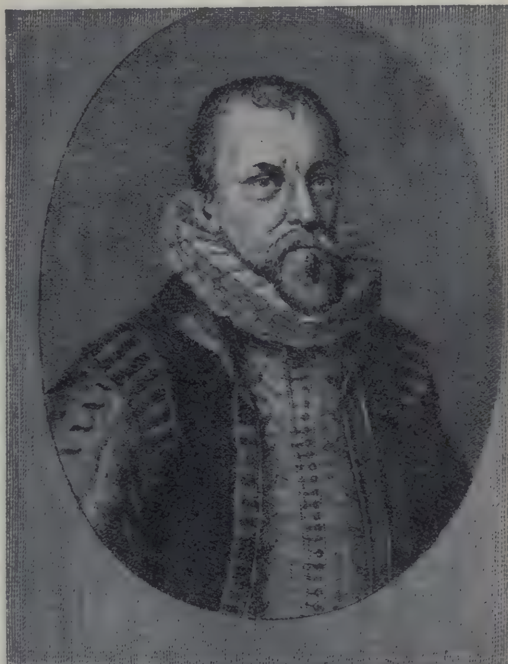
Pričetek opisuje Hren v svojem koledarju s sledečimi besedami: „Dne 22. decembra 1600 je pričela reformacijska komisija svoje delovanje v Ljubljani v škofijskem poslopju v imenu Gospodovem. Dne 24., 25., 26. in 27. decembra so bile pridige o zmotah luteranstva, ki jih je treba opustiti, in sicer v stolnici slovenske, v kolegiju jezuitov pa nemške. Bog daj uspeh.“ V stolnici je pridigoval škof sam, pri jezuitih o. Henrik Vivarius. — Dne 29. decembra je komisija sežgala na ljubljanskem glavnem trgu osem voz luteranskih knjig in štirinajst dni pozneje še tri vozove „v veliko zmedo krivovercev“. Posrečilo pa se je protestantom nekatere knjige oteti in jih spraviti v deželno hišo. — Ves mesec januar 1601 je bil posvečen izpreobračanju ljubljanskih luteranov. Škof je dajal pozvanim meščanom pojasnila o katoliških verskih resnicah po tri do štiri ure na dan. Včasih so bile obravnave dopoldne in popoldne. Vsem se je predložila prisega, ki je pa imela, če po ohranjenih obrazcih sodimo, mnogo bolj izražen katoliški značaj, nego slične prisege na Štajerskem in Koroškem. Nepokorni so bili obsojeni na izgon v obroku šestih tednov in treh dni. Preje so morali pod prisego priznati vse svoje premoženje in od njega plačati „deseti vinar“. Le 15 ali 16 meščanov se je prijavilo za luterane. — Škof Hren je iznova posvetil špitalsko cerkev sv. Elizabete, ukazal razdejati protestantsko pokopališče; zemljišče je podaril špitalu, potem pa je s svojimi spremljevalci odšel na Gorenjsko.

Dne 8. februarja so komisarji začeli reformirati Kamnik. Škof je imel govor v mestni hiši. Poslušni meščani so takoj prisegli na katoliško veroizpoved, le štirje so bili obsojeni v pregnanstvo. Precejšno število krivoverskih knjig so na trgu sežgali. Nato so šli komisarji na grad Križ, kjer je bila luteranska molivnica in pokopališče, ter so oboje razstrelili. Obilo ljudstva je z bližnjega Homca gledalo ta prizor. — Čez tri dni je prišla komisija v Kranj. Poslala je najprej v Križ po nekega Križeta Mikuša, imenovanega Luter, ker so njegovi sinovi ponoči umorili katoliškega Lovretiča. Po zasliševanju in preiskavi, kako se je zgodil umor, je bilo nekaj ljudi prijetih in zaprtih, Križetova hiša pa popolnoma razdejana. Drugi dan je imel škof v hiši Mihaela Harrerja krivoverskim meščanom daljši govor. Razun enega ali dveh so se vdali vsi in prisegli katoliško prisego. — Dne 13. februarja je komisija poslala Krištofa Harrerja s šestimi konji, 150 kmeti in z drugimi zanesljivimi osebami v Tržič, kjer so se uklonili vsi meščani. V Kranju je Hren še slovesno umestil in vpeljal novega mestnega župnika Janeza Friderika Klemena in ukazal sežgati na trgu blizu sramotnega stebra nabrane luteranske knjige, potem je 17. februarja odrinil proti Loki.

Komisija je prišla v Loko zelo slovesno. Oskrbnik brižinskega škofa, Andrej Albreht pl. Seidelshofen, ji je prišel z več jezdeci naproti, jo slovesno sprejel s streli in jo dobro pogostil. Drugi dan je škof krivovernim meščanom, desetim po številu, govoril v gradu. Tretji dan so se vsi uklonili in prisegli katoliško prisego. Krivoverske knjige so sežgali. Oskrbnik je zopet spremil komisijo, ki je zdaj odšla proti Ljubljani.

Tu je škof Hren iznova pozval pred sebe luteranske meščane nekaj deželnih uradnikov, tudi dosti vdov in mater. Več sto jih je zopet podalo katoliško prisego. Prepovedalo se jim je pod kaznijo uživanje mesnih jedi ob postnih dnevih in zapovedalo, da naj prihajajo v nedeljo, pondeljek, sredo in petek v stolnico ali pa k očetom jezuitom k pridigam, v katerih se bodo obravnavale poglavitne verske preporne točke.

Dne 7. marca je škof Hren s Filipom Kobencljem zopet odšel na Gorenjsko in pričel z reformacijo v Radovljici. Dne 10. marca se lutrovsko „sinagogo“ (molivnico) v Begunjah, ki je preje služila za hlev in vinsko klet, s smodnikom razstrelili in slednjič zažgali. Smodnik je zid in kamne, gotovo štiri stote težke, raznesel na vse strani in bi bil skoraj poškodoval bližnjo cerkev sv. Urha. Navzočnih je bilo okoli 250 ljudi, pa se nikomur ni nič žalega storilo. — Drugi dan, v nedeljo, je škof pridigoval v Radovljici in potem zaslišaval meščanstvo. Vsi so prisegli pokorščino. Dne 13. marca je govoril kmetom in krivoverskim okoličanom. Poslušni so prisegli, nepokorni pa bili kaznovani z denarnimi globami in ječo, med njimi neki Gewacz z globo 150 zlatov, Jurij Prešern pa z globo 100 zlatov. Tudi kovači iz Krope so prisegli zvestobo katoliški cerkvi, prosili so le za samostojno župnijo in stalnega župnika. Dva sta bila obsojena v prognanstvo, eden pa postavljen z odprto luteransko knjigo k sramotnemu kamnu (Pranger). Kazen ga je spametovala.



Jurij Lenkovič, deželni glavar kranjski († 1602).

V Kranjsko Goro in Belo Peč je komisija poslala svoje pooblaščence, sama pa je odšla v Jesenice k Buccelenijevim fužinam. Nepokorni Belopečani, med njimi neki Nastran in njegova žena, so bili pozvani pred komisarje in prisegli pokorščino, tamošnjega oskrbnika pa so dali prijeti in zvezanega odpeljati v Radovljico. Pozneje je bil poslan k rektorju ljubljanskega jezuitskega kolegija in se izpreobrnil. V nedeljo 18. marca je bilo v Radovljici cerkveno posvečevanje.

Škof je maševal in imel govor o obhajilu pod eno podobo. Drugi dan je sprejel od radovljiških meščanskih žen katoliško prisego. — Dne 20. marca je komisija prišla zopet v Kranj in zahtevala od mestnega sodnika poročilo, kako so se tu izvršile njene naredbe. Naslednji dan so luteranske ženske v Kranju pozvali pred komisijo, da so podale katoliško prisego. Škof se je potem ločil od Kobenceljna, ki je odpotoval na Koroško, ter šel skozi Kamnik v Gornji grad, od koder se je 30. marca zopet vrnil v Ljubljano.

Takoj po svoji vrnitvi je pričel Hren z reformacijo ljubljanskih žena, kar mu je dalo toliko opravka, da je moral komisijo za Dolenjsko preložiti čez Veliko noč. V začetku aprila je nad 200 ljubljanskih gospa s prisego potrdilo katoliško veroizpoved. Vse pa se vendar niso hotele ukloniti. Mater in sestro predikanta Znojilška so morali zaradi nepokorščine spraviti „na Trančo" (v mestno ječo). Žena župana Jožefa Tschaule, Khragenpacherica, Schärflingerica, Spolinovka in nekatere druge so obsodili, da morajo v treh dneh zapustiti deželo. V prognanstvo so bili obsojeni tudi nekateri deželni uradniki: deželni pisarji, advokati, solicitatorji in trobci. Obrok jim je bil stavljen do sv. Jurija.

Kakor vidimo, je komisija delala hitro in odločno, zato je pa tudi dosegla tolike uspehe. — Zelo slovesno je obhajal Hren tisto leto praznik sv. Rešnjega Telesa. Ker je bila Ljubljana dolgo let po večini luteranska, zato se že par desetletij v njej ni mogla vršiti procesija sv. Rešnjega Telesa. Meseca junija 1601 pa jo je zopet vodil škof Hren, obdan z vsem zmagoslavnim sijajem. Cehi in bratovščine so prišle s svojimi zastavami. Ob sviranju godbe in veselem pokanju topičev je šla procesija po ljubljanskih ulicah in udeležilo se je ni le nižje ljudstvo, temveč tudi zastopniki oblastev.

Spomladi l. 1602. se je reformacijska komisija preosnovala. Deželni glavar Jurij Lenkovič in vicedom Jožef pl. Rabatta sta umrla, namesto njiju pa sta bila imenovana za člana vicedom Filip Kobencelj s Proseka in deželni oskrbnik Volk Paradeiser. Verska komisija je postala stalen urad, ki je imel pravico v vseh zadevah verskega in nravnega življenja samostojno preiskovati in razsojati.

Meseca marca je šla komisija na Dolenjsko in po navadi vršila svoj posel. Obiskala je Višnjo goro, Novo mesto, Kostanjevico, Črnomelj, Metliko in razrušila neko lutrovsko cerkev. — Leta 1603. jo vidimo pri delu zopet v Ljubljani. Zadnjega aprila je izdala odlok na župana, sodnika in mestni svet ljubljanski, naj magistrat pobira pri meščanih listke o opravljeni velikonočni spovedi in obhajilu, ker vkljub zapovedi mnogi ne ubogajo. Nepokorneži naj se kaznujejo z globo 10 zlatov. Take in enake odredbe je morala komisija še večkrat izdati. — Lutrovski stanovi so se proti njim kakor tudi proti župnikom, ki so od svojih župljanov zahtevali spovedne listke, pritožili naravnost pri nadvojvodu. Toda ta je odgovoril, da župniki prav delajo, ker se morejo edino na ta način prepričati o katoliški veri svojih župljanov.

O uspehu svojega dela je poročal Hren papežu Klemenu VIII. že po dovršeni vizitaciji na Gorenjskem l. 1601. Vesel mu piše sle-

deče: „Težko in prenevarno, pa vendar že davno zaželjeno delo, namreč reformacijo katoliške vere po vsem Kranjskem in Spodnjem Štajerskem do reke Drave (?) sem tem rajši prevzel, ker sem proti luteranom in nepokornim ljudem po nagonu sv. Duha mogel sukati apostolsko orožje.“ Potem opisuje papežu, kako je v kratkem času enega leta sežgal izredno veliko krivoverskih knjig, pridobil katoliški veri mnogo cerkva in več kot 40.000 duš pripeljal v pravi hlev Kristusov. Že se je prenovilo obličje Ljubljane in njene cerkve, izpremenilo se je tudi življenje njenih prebivalcev, ki se zdaj kažejo v vsem svojem vedenju kristjane in katoličane.

Delovanje reformacijskih komisij je vnanjo cerkveno organizacijo luteranstva po avstrijskih deželah povsod zatrlo. Protestantstvo je postalo prepovedana verska ločina, ki ni imela več pravice do obstanka in je le še skrivaj životarila po gradovih, kjer je še plemstvo nekaj časa vzdrževalo evangeljske tradicije.



Bethlen Gabor, vojvoda erdeljski in madjarski upornik.



Senj.

16. Završetek verskih bojev. Izgon protestantskega plemstva. — Druga vojna z Benečani.

Delovanje reformacijskih komisij v deželah Notranje Avstrije ni le porušilo protestantske cerkvene organizacije, ampak pomenja tudi hud poraz za politično moč in veljavo deželnih stanov. Pod njihovim mogočnim okriljem se je dotlej razširjalo in krepilo luteranstvo, oblast deželnega vladarja pa vedno bolj krčila. Tožbe nadvojvoda Karola, da je knez le na papirju, niso bile prazne. Nadvojvoda Ferdinand je hkrati z vso odločnostjo obnovil veljavo deželnega vladarja in katoličanstvu pripomogel do zmage. Ko so izšli njegovi strogi odloki, so imeli stanovi le dvoje na izbiro, da se jim podvržejo ali pa prično s krvavim uporom proti svojemu vladarju. Nadvojvodov namestnik, škof Stobej, je dobro vedel, da se poslednjega ni resno bati. Luteranstvo je imelo premalo zaslombe pri nižjem ljudstvu, zato si tudi stanovi niso upali prijeti za meč. Nekatere bojne priprave v Celovcu in mali poizkusi upora na Koroškem so se razpršili, še preden je prišlo do krvavega spopada.

Vendar se luteransko plemstvo tudi po usodnih dogodkih l. 1601. ni popolnoma vdalo, ampak porabilo vsako priložnost, da iznova za-

hteva od nadvojvoda preklic verskih odlokov in svobodo za evangeljsko veroizpoved.

Prva taka prilika se jim je nudila, ko se je ponesrečilo vojno podjetje za osvoboditev trdnjave Kaniže iz turških rok. — Kaniža je veljala dolgo časa za branik notranje-avstrijskih dežel proti Turkom, a je prešla 20. oktobra 1600 Turkom v roke, kar je povzročilo silen strah med prebivalci Štajerske, Koroške in Kranjske. Ferdinand je zbral precej močno armado, okoli 29.000 peščev in 8500 konjikov. Bile so deloma domače, deloma tuje čete. Nadvojvoda sam je šel pred trdnjavo, katero je branil pogumni paša Hasan s 1800 možmi. Toda nesloga poveljnikov in izredno slabo vreme sta preprečili vsak uspeh. Glavni naskok dne 18. oktobra 1601 se je popolnoma ponesrečil. Po dveh mesecih brezuspešnega obleganja se je moral Ferdinand vrniti domov in pustiti v rokah sovražnikov mnogo oblegovalnega orodja, kanonov, pušk in 6000 ranjenih ali bolnih vojakov. — Posledica ponesrečenega bojnega podjetja proti Kaniži so bili v prihodnjem letu hudi navali Turkov, ki so opustošili vse obmejne ogrske pokrajine do Radgone in Cmureka.

Protestanti so takoj proglasili te nesrečne dogodke za kazen božjo, ker se zatira čisti evangelij. Plemstvo se je shajalo in posvetovalo, kako bi predikante zopet poklicali v deželo. Nadvojvodu so pošiljali dopise s prošnjami in grožnjami, naj jim prijenja z ozirom na nevarnost, ki deželi preti. Toda Ferdinand jim je dokazal iznova svoj neomahljivi sklep s tem, da je ukazal prijeti predikanta Pavla Odoncija, ki je bival na gradu Waldstein tri milje nad Gradcem, in ga poslal v Trst na galejo. V Senožečah se je sicer posrečilo ujetniku pobegniti, toda stanovi so spoznali iz tega dogodka, da nadvojvoda nikakor ne misli na prijenljivost. V istem letu (1602) je izšel 12. septembra nov „generalni dekret“, da se morajo krivoverski predikanti kot zavedni uporniki proti vladarjevi oblasti in rušilci javnega miru, z učitelji in njihovimi pomočniki vred, za vedno iztirati iz vseh njegovih dežel in jim nihče ne sme dati zavetja. Tudi vsi podložniki, ki še niso prestopili v katoliško cerkev, razun „deželanov“, se morajo v šestih tednih priznati za katoličane ali pa se izseliti. Katoliški župniki morajo paziti na to, da se ta ukaz izvrši, in o izvršitvi poročati na vlado.

Od tedaj si noben predikant ali luteranski učitelj ni upal več trajno bivati v deželi. Toda protestanti so se zdaj izognili nadvojvodovim ukazom s tem, da so pričeli mnogoštevilno obiskovati evangeljsko božjo službo v obmejnih krajih Ogrske in Spodnje Avstrije, tja nosili svoje otroke h krstu, se obhajali in poročali. Zato je izšel v juliju 1603 nov odlok, ki je tako kmetom in meščanom, kakor tudi plemičem prepovedal hoditi k verskim vajam izven dežele, sicer bodo kaznovani z globo 15 mark zlata.

Ta prepoved je luteransko gospodo posebno zato razburila, ker nadvojvoda ni za njo priznal nikake izjeme, ampak ji enako prepovedal uhajati iz dežele, kakor meščanom in kmetom. Stanovi vseh treh dežel so se takoj dogovorili o skupni pismeni vlogi na vladarja, katero je podpisalo 87 štajerskih, 79 koroških in 69 kranjskih ple-

mičev. V njej se pritožujejo, da novi odlok krši njihove pravice, ko imajo vendar zagotovilo, da se noben plemič ne bode obtežil v svoji vesti, in poudarjajo, da se ne morejo pokoriti katoliškim župnikom. Slednjič spominjajo nadvojvoda na svoje zasluge in groze z izseljevanjem. „Prejasni knez naj premisli, če je ob sedanji nevarnosti, ki preti domovini, želeti, da najodličnejša vojna moč, plemstvo s svojim spremstvom, odide iz dežele.“ Zato naj dovoli svobodo veroizpovedi, prekliče zadnji ukaz in varuje svoboščine deželanov.

Veliko število podpisanih plemičev in grožnja z izselitvijo je napravila na Ferdinanda precej vtiska, tembolj ker so mu tudi nekateri njegovih svetovalcev prigovarjali, naj z drugoverci nikar preveč strogo ne ravna, ker bi se dežele zelo oslabile, ako se izseli mogočno plemstvo. Nadvojvoda je poslal vlogo papežu v Rim in ga naprosil sveta, hkrati je vprašal tudi svojega namestnika in svetovalca Stobeja, kaj naj bi deželanom odgovoril. Škof Stobej mu je odgovoril z obsežno in dobro utemeljeno spomenico, v kateri ga je izpodbujal na vztrajnost pri začetem reformacijskem delu. „Kar se tiče izseljevanja, s katerim plemiči groze, naj jih le pusti oditi, da celo sili naj jih k temu. Potem se bode šele cilj reformacije popolnoma dosegel, ako se bodo pridružili katoliški cerkvi ali pa odšli iz dežele.“ Vendar zelo dvomi, da bi jih mnogo hotelo zaradi Lutrovih sanjarij ukloniti svobodni tilnik pod tuji jarem. Slični nasveti so prišli iz Rima.

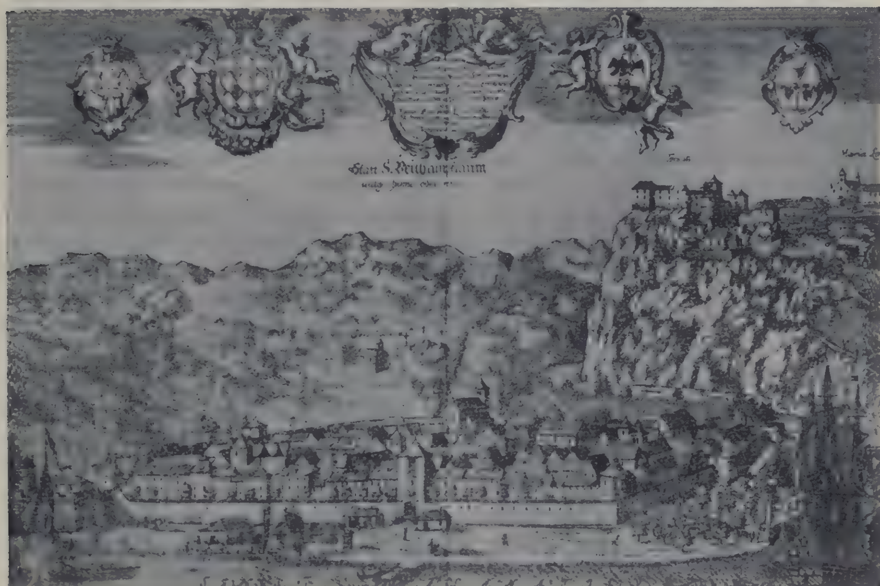
Nadvojvodova „resolucija“ z dne 26. junija 1604 je pričala, da opomini na vztrajnost niso bili zaman. Strogo je grajal nepokorščino deželanov in izjavil, da svojih ukazov ne more preklicati. Sicer pa je vsakemu dano na izbiro, da se ukloni njegovim poveljem ali pa zapusti njegove dežele.

Resnost vladarjevih besed je voditelje luteranov tako prevzela, da so še tisto leto sklicali nov shod vseh evangeljskih deželanov v mesecu septembru, kjer so sestavili na Ferdinanda novo prošnjo, pa z istim uspehom, kakor prejšnje. Grožnje, da se izselijo, niso spolnili, pač pa so pri naslednjih dveh deželnih zborih (1605 in 1606) zopet poprijeli za staro orožje in žugali, da odreko deželnemu knezu vse davke in deželne naklade za obrambo Hrvatske krajine. Ferdinand je bil neomahljiv, ker je vedel, da se večina plemstva ne bo dala pridobiti za tak sklep, ki bi pomenjal izdajstvo domovine.

Ko so luteranski plemiči spoznali, da sami ne opravijo pri nadvojvodu ničesar, so začeli iskati zaslombe in pomoči pri vnanjih dvorih in knezih. Leta 1604. je šlo stanovsko plemstvo k volilnemu knezu Kristijanu II. na Saksonsko, Filipu Ludoviku v Pfalco in k vojvodu Frideriku Virtemberškemu s prošnjo, naj posredujejo pri cesarju Rudolfu II., da vpliva na nadvojvoda Ferdinanda in ga pregovori, naj milejše postopa proti luteranom. Naprošeni protestantski knezi so sicer sestavili pismeno vlogo na cesarja, pa ta ni storil ničesar, kar bi izpremenilo Ferdinandovo ravnanje.

Živahnejše gibanje je nastalo med avstrijskimi protestanti, ko se je leta 1608. osnovala v mestu Ahausen zveza nemških protestantskih knezov, takozvana „unija“. Hitro so se razširile po naših de-

želah govorice, da se bode povsod kmalu obnovila verska svoboda. In ko je naslednje leto (1609) kralj Matija dovolil stanovom Spodnje in Zgornje Avstrije, cesar Rudolf pa češkim protestantom svobodo veroizpovedi, so mislili tudi plemiči Notranje Avstrije, da je napočil ugoden trenotek za obnovo njihovih verskih zahtev. Meseca julija 1609 so vložili gospodje in vitezi vseh treh dežel ponovno prošnjo na nadvojvoda, v kateri se sklicujejo na svojo zvestobo in pokorščino in poudarjajo, da jih je le skrb za svoje zveličanje prignala do tega koraka. Ko Ferdinand ni takoj odgovoril, so iskali pomoči tudi pri Ogrih, pri Avstrijcih in pri samem cesarju. Pa vsa ta snubljenja so bila zaman. Dne 8. decembra je izdal nadvojvoda svojo „resolucijo“, v kateri „kratko in jasno enkrat za vselej izjavlja, da



Reka.

je raje pripravljen žrtvovati vse, kar je od božje milosti prejel, kakor pa odstopiti od svojega mnenja, ki ga je že opetovano izrazil“. Zaradi spomenice, ki so jo plemiči poslali ogrskim stanovom, jih je še posebno pokaral, ker so v njej desetkrat zakrivili razžaljenje veličanstva in je napovedal krivcem hudo kazen. Stanovi so se hiteli opravičevat in zagrožena kazen je tudi res izostala, toda opustili so tudi vse daljnje poizkuse da bi pridobili versko svobodo.

Zdaj je bil mir skoraj osem let. Vzdramilo jih je zopet l. 1618., ko je izbruhnil na Češkem krvavi upor, ki je pomenjal začetek tridesetletne vojske. Vojvoda Kristijan II. iz Anhalta, ki je bil takrat duša protestantske „unije“ in vodil boj proti habsburški hiši, je živahno dopisoval z voditelji protestantov v Notranji Avstriji in se ob

izbruhu vojske zanašal na njihovo pomoč. V začetku l. 1619. mu je pisal njegov zaupnik iz Prage: „Štajerska in Koroška sta sklenili, da zahtevata versko svobodo. Čehi jih pismeno spodbujajo in avstrijski stanovi jim pomagajo.“ Deželam nadvojvoda Ferdinanda, ki je prav takrat dosegel nemško cesarsko krono, je grozila nevarnost posebno zaradi tega, ker je marširal proti njim kot zaveznik upornih Čehov Bethlen Gabor, ki je hotel luteranstvu in kalvinstvu na Ogrskem pripomoči do zmage. Ko je l. 1619. naznanil svoj prihod, je tudi dostavil, da hoče poslati nekatere čete na Štajersko, Koroško in Kranjsko. Agenti protestantske „unije“ so poročali, da bodo štajerski stanovi odprli Bethlenu deželne meje. Že je vojvoda Kristijan hotel Štajerce javno pozvati na zvezo proti habsburški hiši in zopet poslati predikante v Notranjo Avstrijo, ko je bitka pri Beli gori, kjer so podlegli češki uporniki, uničila zadnje upe avstrijskega luteranskega plemstva.

Med tem, ko nadvojvoda Ferdinand v prvih dveh desetletjih 17. veka ničesar ni ukrenil proti evangeljskim gospodom in vitezom, pa je vodil hud boj proti njim ljubljanski knezoškof Tomaž Hren.

Razmere v kranjskem deželnem zboru so se leta 1601. izdatno izpremenile, ker so po izvedeni protireformaciji kot zastopniki mest in trgov prišli le katoličani v zbornico, ki so v verskih vprašanjih stali na strani cerkvenih prelatov. Osnovala se je precej močna katoliška stranka, ki je vedno odločneje nastopala proti luteranskim plemičem. — Že l. 1601. so vložili katoličani sledečo spomenico, ki je grajala gospodarstvo deželnih stanov: Iz deželnih dohodkov, h katerim so prispevali velik del katoliške cerkve in samostani, so plačevali stanovi superintendente, predikante, učitelje in tiskarje in potrošili v 30 letih le za Primoža Trubarja okoli 7000 gld. Zaman so katoliški stanovi ugovarjali takim stroškom, ki za splošno deželno blaginjo niso potrebni, in zahtevali, da se volita v odbor poleg dveh protestantov tudi dva katoličana. Enako so plačevali iz deželne blagajne poslanstva v verskih zadevah in celo posameznim protestantskim plemičem podarili do 10.000 gld. Vsi ugovori in opomini katoliških stanov so bili zaman. Mnogo let so se volili le evangeljci za deželne odbornike in davkarje, zato naj pridejo sedaj katoličani na vrsto za ta mesta, da bodo mogli vpeljati boljše gospodarstvo in poplačati dolgove, ki obtežujejo deželo. — Spomenica za enkrat ni imela uspeha, vendar je sklenil deželni zbor že prihodnje leto, da se v odbor volita po dva katoliška in dva evangeljska plemiča. Škof Hren je tudi dosegel, da so mesto odpravljenih pleterskih kartuzijanov smeli jezuitje kot njihovi nasledniki v posesti samostana poslati enega zastopnika v deželni zbor.

Ker so bili odposlanci mest in trgov zdaj glavna opora katoliške stranke, zato se je škof Hren s posebno vnemo potegoval za njihove pravice, tembolj ker je bil tudi sam meščanski sin. Ko je hotelo plemstvo mestne in trške zastopnike omalovaževati, jih preziralo pri glasovanju v deželnem zboru in odsekih in ni hotelo zabeleževati njihovih glasov v zapisniku, je sestavil Hren leta 1604. vzajemno z vicedomom Filipom Kobencljem obsežno pritožbo na

nadvojvoda, v kateri se je krepko potegnil tudi za trgovske in obrtne koristi mest in trgov.

Najprej škof omenja kmetsko trgovino (Gäuhandel), ki je v veliko škodo mestom in trgom. Njihovi zastopniki so na mnogih deželnih zborih zahtevali, da se odpravi, toda mogočni gospodje pl. Turn so to zabranili. Šele po katoliški reformaciji je doseglo prej razcepljeno meščanstvo z združenimi močmi, da je nadvojvoda odpravil trgovino po kmetih. Sedaj pa deželani ovirajo izvršitev te naredbe in ne puste, da bi se razglasila po njih sodiščih, svojim podložnikom pa dovoljujejo trgovati. Zato propadajo mesta in trgi, kar se je opazilo pri reformaciji zlasti na Dolenjskem, v Novem mestu, Višnji gori, Metliki, Kostanjevici, Mokronogu, Črnomlju, Žužemberku. Včasih polovica mesta stoji prazna in brez stanovalcev. Druge hiše in utrdbe razpadajo in se rušijo, ker so mesta navezana edino na trgovino. Zato je treba trgovanje po kmetih popolnoma odpraviti. — Pa tudi kupčijo s surovim in neobdelanim železom je treba prepustiti mestom in gledati na to, da kladva in fužine, zlasti Buccelenijeve na Jesenicah, svoje železnine ne izvažajo same iz dežele, ampak jo spravljajo v Ljubljano ali druga mesta in tu prodajajo. Mesta se v svoji edini življenjski stroki ne smejo zapostavljati tujcem. — Dalje zahteva spomenica izboljšanje trgovskih cest in prelazov, varstvo meščanskega imetja pri rubežni zaradi davkov in meščanskih pravic v deželnem zboru, ki jih plemstvo svojevoljno omejuje. Pred reformacijo so dobili meščani večkrat stanovske službe, n. pr. davkarja, ki se jim že dolgo odrekajo. To pravico zahtevajo meščani in tržani nazaj.

Stanovi so škofu Hrenu to pritožbo silno zamerili. Posebno jih je zadelo v živo, ko je v njej omenil tudi njihovega nasilnega postopanja ob času protireformacije v Loki in na Bledu, ki je bilo naperjeno proti deželnemu knezu.

Položaj se je še poostril, ko je reformacijska komisija začela strogo terjati povračilo nekdanjih cerkvenih posestev. Postavila se je na cerkvenopravno stališče, da se cerkveno zemljišče ne more veljavno niti prodati, niti zastaviti brez dovoljenja višje cerkvene oblasti. Tem manj se morejo lastniki sklicevati le na dolgotrajno mirno posest. V dobi luteranstva je prešlo mnogo cerkvenih posestev v roke svetne gospode, katera vsa je sedaj reformacijska komisija terjala nazaj in nalagala njih posestnikom denarne globe. Prizadeti plemiči so bili vsled tega zelo razburjeni in se pritožili pri nadvojvodu, češ, da jim komisija krati pravice, ker spadajo tožbe o plemiških posestvih pred plemiško sodišče (1605). Dasiravno je nadvojvoda njih ugovor zavrnil, se je vendar še stvar pletla naprej v deželnem zboru in raznih odsekih. Vse pritožbe, kar so jih imeli zoper škofa Hrena, so zdaj spravili na dan. Predsednik deželnih odbornikov baron Herbart Turjaški mu je očital, da se je nedavno v Kranju izjavil vpričo mnogih oseb: preje noče položiti glave k počitku, da bodo vsi lutrovski gospodje in vitezi pregnani iz dežele, kar se bode zgodilo že v treh mesecih. Tudi je spravil v razgovor Hrenovo spomenico v zadevi mest in trgov, ki je očitala stanovom veleizdajske namere. Ker stanovi s pritožbami pri vladarju niso nič

opravili, so se maščevali nad škofom s tem, da so ga izključili iz sej deželnega zbora za toliko časa, dokler jim ne da zadoščenja. Šele nadvojvoda je spor poravnal (1608).

Hren je dobro vedel, da so plemiči še vedno močna opora luteranstvu v deželi, in da je delo le na pol storjeno, ako se ta zadnja evangeljska postojanka ne premaga. O tem ga je dovolj poučil počasni napredek katoliškega verskega življenja v nekaterih krajih in med odličnejšimi sloji prebivalstva. Iz zapisnikov in poročil reformacijske komisije posnamemo, da so imeli mnogi evangeljski plemiči na svojih gradovih vzgojitelje, ki so bili izšolani predikanti in opravljali to službo pri grajski družini, kakor so nekateri oskrbniki (Pfleger) isto službo vršili pri podložnih kmetih. Pa tudi vnanji pridigarji so prihajali v deželo. Predikant Ivan Dax, nekdaj učitelj v Kranju, je l. 1609. bival pri Juriju Gušiču na Poganicah, hodil od tod k drugim protestantskim plemičem in obiskaval po noči celo mesto Kranj. Mihael Verbec, katerega so bili pred leti pregnali iz Toplic pri Novem mestu, je bival stalno na zemljišču grofov Zrinjskih pri Metliki. Od tod je napravljal vsako leto daljša ali krajša potovanja po vsem Dolenjskem in prirejal po gradovih bogoslužne shode. Z Ogrskega in Medjimurja so prihajali pridigarji ne le v obmejne pokrajine, temveč celo na Koroško. Med deželnimi uradniki in uslužbenci je bilo še vedno precej luteranov. Ko je Hren zahteval njih izgon, so jih stanovi ščitili s tem, da so jim podelili deželno plemstvo. Tudi med grajskimi pisarji in oskrbniki še tu in tam nahajamo privržence nove vere. — Vendar je tudi med plemstvom katoliška vera počasi pridobivala vedno več tal. Leto za letom sta pošiljala škof Hren in patriarh Frančišek Barbaro zapisnike izpreobrnjencev v Rim. L. 1616. piše Hren papežu Pavlu V. sledeče: „Le še nekatere odlične osebe, katerim se je bila dovolila svoboda veroizpovedi, priznavajo luteransko vero, pa tudi od teh sem v kratkem času 12 privedel nazaj v naročje katoliške cerkve in upanje je, da se bodo tudi drugi izpreobrnili, ker vedno občujejo s katoličani. Ves mestni magistrat ljubljanski, vsi mestni in deželni uradniki priznavajo katoliško vero; nikdo ne more več ostati v službi in tudi ne v deželi, kdor ne dokaže z listki opravljene velikonočne spovedi in sv. obhajila, da je katoličan.“ Veliko izgledovanja je napravila l. 1625. izpreobrnitev deželnega maršala Teodorika pl. Turjaškega. Največji vpliv so imeli na mišljenje plemstva jezuiti. Mladi plemiški naraščaj, ki se je vzgojeval v njihovih šolah, je postal katoliški, ne da bi mu bilo treba še posebej prigovarjati. Po otrokih pa so našli jezuiti pot tudi do src starišev. Zato se ni čuditi, ako je pripadal okoli l. 1628. že velik del plemstva katoliški veri.

Veliki uspehi, ki so jih dosegli cesarski poveljniki v tridesetletni vojski, Tillyjeve in Wallensteinove zmage, so omogočile Ferdinandu, da je zastavil sekiro na korenino luteranstva, od koder je nekdaj vzklilo in se razvilo v močno drevo in od koder so še vedno poganjale nove mladike. Prvega avgusta 1628 se je objavil odlok cesarja Ferdinanda, ki je zapovedal vsem nekatoliškim plemičem zapustiti njegove dedne dežele.

Že leto prej se je bila ustanovila nova reformacijska komisija, ki je imela paziti na življenje duhovništva in ljudstva. Župani, sodniki,

pisarji, ki niso bili dobri katoličani, so se imeli odstaviti, nekatoliški deželni uslužbenci in učitelji naj bi izgubili svoje službe. Župniki naj pazijo, kako se župljani drže postov, kako posvečujejo praznike in obiskujejo cerkev. Krivoverske knjige naj se poberejo, vendar ne sežgo, temveč izroče vseučilišču v Gradcu ali pa jezuitskemu kolegiju. Svetna oblast naj komisiji pomaga, da se njeni odloki izvrše.

Nova komisija je imela pomesti zadnje ostanke luteranstva, a hkrati je imel tudi privilegirano plemstvo zadeti usodni udarec. — V omenjenem odloku z dne 1. avgusta našteva cesar Ferdinand najpreje, kaj je že vse storil proti luteranstvu. Vsi njegovi odloki so se milo izvrševali, ker je vedno upal, da bode plemstvo zopet krenilo na pot svojih prednikov, se povrnilo h katoliški veri in tako obnovilo cerkveno edinost v deželi. Marsikje je sicer seme vzklilo, drugod pa je padlo na peščena tla. Ker ima deželni knez dolžnost, da zatira v svojih deželah verske zmote in pospešuje starodavno, edinozveličavno katoliško vero, mora skrbeti, da tudi člani starih plemiških družin, ki so se vedno odlikovali s svojo zvestobo, ne trpe škode na svojih dušah. Zato mora tudi te rodbine pritegniti verski reformaciji, katero je odredil. — Slednjič določa obrok enega leta, v katerem se morajo povrniti v katoliško cerkev. Kdor bi tega ne hotel storiti, ne sme več dalje v cesarjevih dednih deželah prebivati in tamkaj imeti svoja posestva, temveč jih mora izročiti katoliškemu pooblaščencu, da jih pozneje proda. Ako bi tudi ta ne mogel najti kupca, jih bode vlada prodala na dražbi. Izvzeta so le fidejkomisna posestva, od katerih ostane izseljencem užitek. Zaradi zaslug, ki si jih je plemstvo pridobilo za cesarsko hišo, in večkrat izkazane zvestobe jim cesar popusti plačevanje „desetega vinarja“.



Grof Adam Trautmannsdorf, cesarski vrhovni poveljnik v beneški vojni.

Odločilni korak je bil storjen. S trobentanjem in bobnanjem so razglasili cesarski odlok po vseh krajih, z vseh prižnic so ga

oznanili ljudstvu. Bil je strog odlok, a potreben, ako je hotel Ferdinand reformacijsko delo, ki ga je bil pred 30 leti pričel, z uspehom završiti. — Koliko plemiških rodbin je izpolnilo njegovo željo in se še v zadnjem letu oklenilo katoliške vere, nam ni znano. Vemo pa, da tudi število izseljencev ni bilo majhno. Zapisniki navajajo okoli 800 oseb, ki so zapustile notranjeavstrijske dežele in se izselile deloma na Nemško, deloma na Češko ali Ogrsko. Med njimi so bile stare plemiške rodbine štajerske, koroške in kranjske, kakor Dietrichstein, Eggenberg, Herberstein, Herbersdorf, Hohenwart, Khevenhüller, Lamberg, Liechtenstein, Stubenberg, Thurn, Trauttmannsdorf, Schärfenberg, Windischgrätz na Štajerskem; Aichelburg, Keutschach, Khevenhüller, Manndorf, Rambschüssel, Seenuss, Zach na Koroškem; Egg, Gall, Lamberg, Paradeiser, Pečovič, Aichelberg, Apfalter, Mordax, Moscon, Rauber, Schwab, Tschernembl na Kranjskem. Mnogo se jih je naselilo v Nürnbergu, drugi so šli v Avgsburg, Regensburg, Ulm, ali Lindau. Še danes je videti na pokopališču sv. Janeza in v cerkvi sv. Jerneja pri Nürnbergu mnogo grobnih napisov in grbov nekdanjih avstrijskih izseljencev.

Z izselitvijo protestantskega plemstva so se končali verski boji, končalo pa tudi stoletno nasprotstvo med vladarjem in stanovi. Poslej se stanovska samozavest nikdar več ne pojavlja s toliko silo, kakor v dobi reformacije. Že l. 1629. ne nahajamo niti v kranjskem, niti v štajerskem ali koroškem deželnem zboru odločne opozicije proti vladnim zahtevam. Na mesto vlade plemiških deželnih stanov je stopil državni absolutizem.



Med tem ko so se na Ogrskem, Češkem in Nemškem pripravljali hudi verski boji, ki so žugali potegniti za seboj tudi avstrijske dežele, je moral nadvojvoda Ferdinand braniti svoje postojanke ob Adriji proti sosednjim Benečanom. Iz dolgotrajnega nasprotstva med Avstrijo in beneško republiko, ki se je že dolgo časa pojavljalo v Furlaniji in ob adrijanski obali, se je brez posebne napovedi razvila druga vojna z Benečani, ki je trajala približno dve leti (1615—1617) in posebno hudo zadela naše južne pokrajine.

Pravi vzrok vojni je bila gospodljivost Benečanov, ki so hoteli biti na Jadranskem morju neomejeni vladarji in Habsburžane popolnoma izriniti iz Italije. Bližnji povod sovražnostim pa so dali senjski Uskoki, veden strah Turkov in Benečanov na suhem, kakor na morju. — Omenili smo že, da je bil Senj močna trdnjava Vojaške krajine in važna opora za vojne pohode proti Turkom. Uskoki, ki so bili tam naseljeni od začetka 16. stoletja, so bili vedno pripravljeni za boj in vojne pohode. Tudi avstrijski vladi v Gradcu so delali drzni roparji mnogo preglavice, ker se niso hoteli ukloniti njenim zapovedim in so se celo očitno uprli svojim poveljnikom. Ko je leta 1601. nadvojvoda Ferdinand svojega komisarja Jožefa pl. Rabatta poslal v Senj, da jih kaznuje zaradi pomorskih napadov na Benečane, so ga razdraženi Uskoki umorili. Vzlic takim zločinom je avstrijska vlada

vendar čuvala svoje bojevite graničarje, ker so ji bili na suhem za mejno stražo proti Turkom, na morju pa so bile njihove hitre in oborožene ladje takrat skoraj edina avstrijska vojna mornarica. Prav iz teh razlogov so bili Uskoki zelo neljubi sosedje Benečanom, ki so hoteli gospodovati nad vso Adrijo, prilaščevali le sebi pravico do oboroženih ladij (galej) in svojevoljno določali plovbo po morju.

Medsebojne praske so bile v tem položaju neizogibne. Uskoki tudi niso opustili nobene priložnosti, da napravijo Benečanom kako škodo in se okoristijo z njihovim blagom. L. 1611. je uskoški poglavar Jurij Daničič ulovil v Baški na otoku Krku beneškega providurja (upravitelja) Jeronima Marcela in ga odpeljal s seboj v Senj kot ujetnika, da bi dobil zanj bogato odkupnino. Od tega časa so se začeli iznova hudi medsebojni napadi in vsaka stranka je gledala, da napravi drugi čim več škode. V grofiji pazinski in na Krasu so Benečani požgali čez 226 hiš, pokončali setev, posekali drevje in vinograde, dasiravno se ti prebivalci niso nikdar družili s Senjani. Zaradi tega so sporočili deželni stanovi goriški že koncem avgusta 1612 nadvojvodu, da je nujno potrebno pripraviti se za boj. Tožili so, da goriški prebivalci ne smejo nositi orožja, med tem ko so se Benečani z njim dobro preskrbeli, v mesta in trge pa spravili mnogo streliva, hrane in močne posadke. Tržaško starešinstvo je poslalo v Gradec pritožbe, da so Benečani ugrabili njihovo ladjo, ki je vozila olje iz Apulije v Koper, in jim zabranili dovoz soli. Moščenice so se komaj ubranile beneškemu napadu. Povsod se zbira beneška vojska, zato je treba tudi Trst pripraviti za obrambo. Celo zastopniki kranjskih stanov so izdali poziv za vojno, vendar so se imeli za preslabe, da bi sami premagali Benečane, ki so vdrli na Notranjsko, požgali graščino Prem in razbili kmetske čete, ki so se jim bile postavile v bran.

Nadvojvoda Ferdinand je izkušal vojno preprečiti. Poslal je v Benetke reškega stotnika Štefana de Rovere kot svojega pooblaščenca, da se pogaja z republiko, v Senj pa dva komisarja, barona Jurija Kisla in barona Turjaškega, ki sta imela osvoboditi ujetega providurja Marcela in kaznovati Senjane. Okoli 100 Uskokov z ženami in otroki so pregnali iz mesta, ki so se morali naseliti deloma v Selcih, deloma v Cirkvenici. Vendar te odredbe niso mogle pomiriti beneške republike, ki se je slej ko prej pripravljala za vojno. Nov dogodek je nenadoma položaj poostril. Meseca junija 1613 so napravili Uskoki na 12 ladjah pohod preko Dalmacije na turško ozemlje. Pri otoku Hvaru zadenejo na ravno toliko beneških ladij z albansko posadko. Naenkrat se spopadejo in začel se je krvav boj, ki je trajal do pozne noči. V tem boju so osvojili Benečani dve uskoški ladji, okoli 60 Uskokov je bilo pobitih, med njimi njihov poveljnik Nikolaj Hreljanovič, drugim se je posrečilo zbežati v Senj. Seveda so zdaj Senjani komaj čakali, da se maščujejo nad Benečani. Prilika se jim je kmalu nudila. Po nekem vohunu so izvedeli, da se je usidrala v mandrinski luki na otoku Pagu velika beneška galeja pod poveljstvom patricija Krištofa Veniera. Nato se je skrilo veliko število Uskokov za breg, ki je obdajal luko, med tem ko so drugi

na šestih ladjah pluli proti Pagu. Z dveh strani so udarili na ladjo, si jo osvojili in oplenili, pomorščake in častnike pa pobili. Poveljnika Veniera so pripeljali živega blizu Senja, kjer so ga spravili na suho in obglavili. — Vest o tem groznem dogodku je Benečane silno razburila. V senatu (starešinstvu) so mnogi takoj zahtevali vojno proti Avstrijcem; zmernejši člani pa so svetovali, naj se zahteva na graškem dvoru najprej stroga kazen za zločince: ako bi se nadvojvoda branil izvršiti vse njihove zahteve, naj se mu zapreti z vojno.

Vojne priprave so se nadaljevale na obeh straneh, enako tudi obmejni prepiri in spopadi. Zaman je izkušal nadvojvoda Ferdinand pomirjevati. V Benetkah se je že davno zasnoval načrt, naj bi bila Soča naravna meja beneške zemlje. Razširjali so tudi trditev, da je Avstrija nesposobna braniti svojo obal pred zunanjimi sovražniki in da more to storiti le beneška republika. Avstrija bi storila najpametnejše, ako bi prodala Benečanom Goriško z Istro, Trstom in Senjem. Ker pa Avstrija tega ni hotela storiti, so uhajali Benečani s silo v te kraje in nadlegovali avstrijske podložnike.

V jeseni l. 1615. so sovražnosti očitno izbruhnile, ne da bi ena država drugi napovedala vojsko. Ferdinand je imenoval za poveljnika svojih čet grofa Adama Trautmansdorfa, ki je bil nedavno iz luteranstva prestopil v katoliško cerkev. Temu je zapovedal, naj popravi vse obmejne trdnjave in naj skliče po potrebi deželno brambo iz Koroške, Kranjske in Goriške, vendar naj nikar ne napada, ampak se le brani. — Beneška republika je iskala zaveznikov na Angleškem, Nizozemskem, Francoskem in v Švici, kar dovolj priča, da ni šlo le za obrambo proti uskoškim napadom, temveč za višje cilje. V trdnjavi Palma se je zbralo 12.000 pešcev in 2000 konjikov. Za poveljnika je bil izbran Peter Barberigo z naslovom „providur“ (proveditore, oskrbnik), kateremu je bil prideljen kot svetovalec Pompej Giustiniani, ki je dejansko vodil vsa vojna podjetja.

Dne 17. decembra so Benečani osvojili bogati Kormin in kmalu potem Medejo. Najbogatejše prebivalce so poslali v Padovo, druge so prisilili k pokorščini. Drugi dan je osvojil Giustiniani Akvilejo in bližnja mesta z goro Medea. Ločniške soteske na reki Soči, kjer je vodila cesta na Furlansko in Laško, se ni upal napasti, ker je bila dobro zasedena. Vendar so se Benečani polastili okoli 60 krajev na desnem bregu Soče, ker sta poleg Gradiške in ene vasi le dve trdnjavici ostali v avstrijski oblasti. V Gradiški je bilo 900 mož posadke, ki so pozdravili sovražnike s strelom.

Po vseh krajih ob spodnji Soči so Benečani strašno gospodarili, vasi razrušili, duhovnike pregnali in cerkve oplenili.

Ob istem času je prispela beneška mornarica s tremi galejami, 36 manjšimi ladjami in 2000 vojaki pred Lovrano. Poveljnik je pozval prebivalce, da se izselijo, ker se mora mesto na povelje beneške republike do tal razdejati. Nato vdere vojska v mesto, ga opleni in zažge. Enako se je zgodilo z avguštinsko opatijo sv. Jakoba in z Moščenicami.

Vendar je ostalo glavno pozorišče vojske tudi poslej v pokrajini ob dolenji Soči in valovitih goriških Brdih vzhodno od nje.

Ko so Benečani zasedli kraje v ravnini, so se pripravljali, da osvoje tudi Brda in odrežejo Avstrijcem dovoz v Gradiško. Sredi zime in ob nenavadnem snegu je Giustiniani 14. januarja 1616 zasedel Dobravo, kjer so njegovi vojaki v kleteh plemenitih Colloredo zaplenili mnogo sodov finega vina. Med tem ko je del beneških čet rušil Dobravo, drugi del pa se pripravljal, da odpelje plen v Kormin, so jih napadli slovenski kmetje iz okolice in jih večinoma potolkli. Ostali so hitro razmetali napravljene okope in se umaknili. Tudi napad na Št. Martin in Vipolže se je vsled močnega deževja ponesrečil. — Drugi beneški vpad se je izvršil iz Čedada proti Tolminskemu. Poveljnik Hektor Savorgnano je hotel zasesti Kobarid in je menil, da bode pri tem podjetju imel opraviti kvečjemu z domačimi slovenskimi kmeti. Pa ko se je približal skozi gorsko dolino proti Soči, je zadel na oborožene pešce in četo valonskih konjikov. Sneg in led sta napravila vsa pota spolzka, tako da so bila vsa daljna podjetja brezuspešna. Benečani so se morali vrniti v Čedad, ne da bi bili kaj dosegli.



Baltazar Maradas,
cesarski poveljnik v drugi beneški vojni.

Ob istem času je prišel v Gorico general Trautmansdorf z lepo vojsko, katero so bile poslale notranjeavstrijske dežele na pomoč. Dobil je povelje, da se omeji na obrambo in varuje zlasti Gradiško in Gorico. V Gorici je takrat poveljeval grof Volk Frankopan s Trsata, v Gradiški pa Frankol, ki je bil že znan iz turških bojev in od obrambe Trsta kot pravi junak. Trautmansdorf je dal hitro utrditi višine nad Podgoro in Zdravščino. Prvo je ščitila trdnjavica „Sv. Trojica“, drugo pa „Zvezda“. V Gradiški je imel zbrati Frankol čim največ čet in jo braniti z vsemi silami. Žal, da mu je bila njegova drznost kmalu v pogubo. Komaj, da je zbral nekaj čet, že se je postavil 30. jan. Benečanom pred mestom nasproti. Sovražniki so navidez bežali in ga izvabili za seboj. Komaj pa je bil s svojo četo na prostem polju, so ga obkolili in potolkli. Frankol sam in 200 njegovih vojakov je obležalo na bojišču. — Zdaj so začeli Benečani

Gradiško oblegati. Mestni stotnik je bil takrat Rihard Strassoldo, potomec stare furlanske rodovine. Namesto Frankola pa je stopil na čelo posadki, broječi 2000 mož, Valon Ivan Perin. Strassoldo je dal mesto utrditi z velikimi nasipi in pustil le en prelaz za napade. Pri tem delu so mu radi pomagali prebivalci sami, med njimi mnogo plemenitih gospa in gospodičen iz znanih rodbin: Turn, Strassoldo, Lanthieri, Rabata. Preden se je začelo obleganje, so jih pozvali, naj radi varnosti odidejo v Gorico, toda pogumne gospe so izjavile, da hočejo ostati pri svojih možeh, z njimi deliti nevarnosti in tudi smrt. — Trdnjava je imela proti Soči majhna vrata, skozi katera so ji dohajala iz Gorice živila in pomožne čete. V obrambo teh pošiljatev je Trautmansdorf dal sezidati male trdnjavice na hribovju med Zagrajem in Rubijo. Najvažnejša je bila trdnjavica „Zvezda“ in „Sieh dich für“ („Pazi se“) nad Zdravščino, ki je vzdrževala zvezo med Avstrijci in oblegano trdnjavo.

Benečani so pričeli oblegati Gradiško s 6000 pešci in 3000 konjiki. Prisilili so tudi bližnje kmete, da so jim pomagali zidati utrdbe in napravljati jarke okoli trdnjave. Dne 5. marca so jo pričeli obstreljevati iz 24 topov in izkušali prodreti skozi podzemeljske rove do ozidja, da bi ga razsuli s smodnikom. Toda posadka je rove pokončala in vse napade hrabro odbila. Vrhu tega je Trautmansdorf na planoti, ki se razprostira od Soče proti Fari, večkrat napadel beneške čete in jih nadlegoval posebno z nočnimi stražami. Redkokdaj so se Benečani v teh borbah držali. Njihove čete, ki so bile zbrane od vseh vetrov, neurejene in neizurjene, so se hitro plašile, tako da je sam poveljnik Giustiniani večkrat rekel: „Ljudi pač imam, toda malo vojakov.“

Vsled tega tudi pri obleganju Gradiške ni bilo izdatnih uspehov. Tridnevno obstreljevanje od 25. do 28. marca je bilo zaman. Naslednji dan je Giustiniani s svojimi četami v lepem redu zapustil pokrajino. Beneški senat pa je razširjal okoli vest, da je le iz spoštovanja do katoliškega vladarja, ki je želel premirja, umaknil svoje čete izpred trdnjave.

Začela so se iznova pogajanja in posredovanja za mir, ne da bi imela kak uspeh. Benečani so med tem svojo vojsko preuredili in ji postavili na čelo nekaj novih poveljnikov. Poleg Barberiga in Giustinianija sta se pozneje v vojski posebno odlikovala Anton Priuli in Franc Erizzo. Avstrijci so se norčevali, češ da beneški zmaj dviga zdaj sedem glav iz močvirja. — Pa tudi vojska nadvojvoda Ferdinanda se je pomnožila. Španski polkovnik Baltazar Maradas je prišel s 500 konjiki, drugo četo konjikov (400) je privedel baron Florijan Bogen.

Novo vojno začno Benečani s tem, da 20. aprila napadejo Brda in pridero celo do Št. Florijana. Tudi Trautmansdorf je prekoračil Sočo in napravil pri Ločniku trdne okope. Manjše bitke in praske so bile potem med Faro in Ločnikom. Toda kmalu se pojavi med beneškimi in avstrijskimi četami kužna bolezen, ki se je lotila najprej konj, potem pa ljudi. Do konca avgusta je pobrala več kot 10.000 oseb. Vojna podjetja na Goriškem so vsled tega nekaj mesecev skoraj popolnoma počivala.

Med tem so se razvili obmejni boji na Koroškem. Že meseca maja je dobil stotnik Smit, Anglež po rodu, od nadvojvoda Ferdinanda povelje, da osvoji čim preje sotesko Bele pod beneško Pontebo in potem napade Humin (Gemono). To vse se je imelo zgoditi hitro in brez vsakega hrupa. Nadvojvoda sicer ni mislil od tu prodreti na Beneško, ker je imel Smit komaj 400 vojakov. Toda osvojitev Pontebe je bila važna zato, ker je todi vodila velika trgovska cesta iz Laškega na Nemško. Z malo četo pešcev in konjikov napade Smit 8. avgusta nenadoma Pontebo, razprši presenečene prebivalce in zapleni v mestu nakopičeno blago nemških in laških trgovcev. A ne da bi jo hitro udaril proti Huminu, kakor mu je bilo ukazano, se je zamudil v Pontebi in jo začel utrjevati. Čez teden dni se že prikaže pred mestom beneška vojska. Dasiravno so bili Avstrijci most čez Belo podrli, vendar niso mogli odbiti sovražnika, ki je udaril čez vodo na drugi breg in jih pregnal do trdnjavice sv. Roka, kjer se je začela nova borba. Pa tudi tukaj so bili Avstrijci pobiti in so morali bežati proti Naborjetu. Drugi dan so Benečani zavzeli trg Naborjet, ga oplenili in požgali. Isto se je zgodilo v naslednjih dneh v Trbižu in Žabnicah. Iz Žabnic so vdrli skozi Bartolovo sotesko v Ziljsko dolino in odgnali s tamošnjih pašnikov 900 glav živine. Ko so se vrnili, so iznova oplenili Trbiž, potem se pa hitro umaknili, ker se je bližala koroška vojska pod poveljstvom barona Karola Ecka.

Ko so v beneškem taboru izvedeli, da je Ponteba zopet osvojena, je sklenil poveljnik Priuli nov napad na utrjen Kobarid. Razun domačinov je branilo ta kraj 150 nemških konjikov in blizu 1000 pešcev. Livio Puppi pridere pred Kobarid na čelu čedadske posadke in beneških Slovencev iz okolice. Hitro so Benečani z granatami zažgali hiše in obrambne plotove. Večina kraja je zgorela. Avstrijci so se še nekaj časa branili za nasipi, a ko so imeli vedno več mrtvih in so Benečani vedno hujše pritiskali, so začeli bežati skozi mestna vrata. Kar se jih ni rešilo v gore, so padli pod mečem beneških konjikov. Iz Kobarida gredo zmagoslavni Benečani proti Tolminu, a tu nalete na hud odpor pri posadki, katero je podpiralo domače prebivalstvo. Neprestano streljanje s tolminskega gradu jih je prisililo, da so se vrnili v Kobarid. Tu so se utaborili v okopih, ki so jih bili Avstrijci zapustili, in so začeli utrjevati bližnji hribec sv. Antona. Da bi Avstrijci ne mogli več dobivati pomoči s Koroškega, so razrušili predelsko cesto in most čez Sočo. Za poveljnika posadki v Kobaridu so potem postavili Lovrenca Tadinija. Druge beneške čete so se umaknile v Furlanijo.

Trautmansdorf je dobro vedel, kolika nevarnost mu preti, ako bi Benečani po osvojitvi Kobarida prodirali po Soški dolini in se združili z glavno vojsko. Zato je nujno prosil nadvojvoda Ferdinanda nove vojaške pomoči. Ferdinand sam ni imel novih čet na razpolago, a cesar Rudolf je dovolil 100 arkebuzirjev in 500 konjikov pod poveljstvom grofa Dampiera v obrambo meje.

Umni Trautmansdorf je znal sovražniku prikriti zadrego. Pomnožil je posadke v Podgori in Fari, se potem pri Ločniku umaknil na levi breg Soče in se utaboril v ravnini okoli Gorice. Kmalu so zapustili Avstrijci tudi trdnjavico sv. Trojice, tako da so imeli na

desnem bregu le štiri utrjena mesta, namreč: Faro, Podgoro, Vipolže in Št. Martin. Benečani so se prvih treh trdnjavic hitro polastili. Težje je bilo osvojiti Št. Martin, ki je stal na strmem bregu in ga niso mogli oblegati, niti nanj streljati. Ko je poveljnik Giustiniani ogledoval pokrajino, kako bi mogel uspešno razporediti čete, ga je nenadoma zadela sovražna krogla in še isto noč je umrl v Ločniku, kamor so ga prenesli. Vkljub temu so podrli Benečani goriški most. Toda Trautmansdorf potolaži prestrašene Goričane, postavi nov most za silo, prežene sovražnika s hribov v dolino in ga tamkaj večkrat potolče. Nad Pevmo napravi trdnjavico „Bosco“, ki je branila soški most.

Z novimi močmi začno avstrijski vojskovodje spomladi l. 1617. napadati Furlanijo. Da bi se maščevali za beneško pustošenje po Brdih, ukaže Trautmansdorf tolminskemu poglavarju, naj napade bližnjo Benečijo. Tolminski glavar Gašpar Dornberg zbere 24. februarja najsrčnejše prebivalce iz okolice, jim pridruži še četo vojakov, ki so se takrat nahajali v Tolminu, in se z njimi odpravi nad Čedad. Na poti požge nekaj beneških vasi in upleni mnogo živine. Toda pri mestu Čedadu samem ni mogel ničesar opraviti., zato se je kmalu vrnil nazaj na Tolminsko. Da bi se taki napadi več ne ponavljali, so ukazali Benečani, naj se sezidata med Čedadom in Kobaridom dve trdnjavici.

Namesto umrlega Giustinianija so izvolili Benečani za vojnega poveljnika Ivana Medici, ki je pričel v marcu zopet oblegati Gradiško. Po dolgih pripravah je sklenil poizkusiti splošen naskok 1. aprila in obkoliti avstrijsko vojsko od vseh strani. Hotel je premagati Št. Florijan v Brdih, zasesti Kanal in prestriči pot, po kateri so Avstrijci dobivali podporo in hrano čez Tolminsko, dalje je nameraval napasti trdnjavico „Bosco“, prebresti Sočo in od vzhodne strani napasti trdnjavo Gradiško. Toda posrečil se mu je le napad na Št. Florijan, a dvakratni poizkus, da bi prekoračil Sočo, mu je popolnoma izpodletel.

Meseca maja so dobili Benečani nanovo najete čete iz Holandije in Angleškega, dočim je Avstrijcem le malo pomoči prihajalo. Sklenili so iz tržiške okolice napasti Trautmansdorfa in si zasnovali nov načrt. Gradiško so hoteli začasno pustiti pri miru ter se polastiti levega obrežja Soče in trdnjavic na Krasu, zlasti Rubije. Ko bi bila Rubija v beneški oblasti, bi se morala kmalu podati Gradiška in za njo Gorica. Dne 1. junija se posreči Ivanu Medici pri Majnici prekoračiti Sočo, naslednji dan zavzeti trdnjavici sv. Martina in sv. Valentina („Imperial“) in se utaboriti vrh Rubij. Avstrijci so se morali umakniti in začeli so staviti drugo trdnjavico v rubijskem gozdu, a pri tej priliki zadene sovražna krogla poveljnika Trautmansdorfa, ki je na mestu umrl (7. junija). Njegov naslednik je postal general Maradas. Benečani so potem izkušali še v več napadih polastiti se rubijskega gozda in preko njega prodreti do Gorice, a zaman. Branil ga je z drugimi četami vred tudi komtur nemškega viteškega reda, Markvard pl. Egk (Podpeški), s kranjskimi konjiki in kmeti, s katerimi je nekoč po noči prebredel Sočo in potolkel do 800 mož močno beneško četo.

Najtežavnejše podjetje je bilo oblegano Gradiško preskrbljevati s hrano. Dne 14. julija je Markvard pl. Egk po hudih bojih spravil

v trdnjavo 200 tovorov in 30 voz hrane, ki so vsi došli iz Kranjskega. Pozneje sta Dampierre in Walenstein opetovano izvršila to nevarno nalogo. Vkljub temu so Gradiško vedno bolj stiskali in že je začela posadka trpeti lakoto. Tudi trdnjavo „Zvezdo“, katero je hrabro branil grof Strassoldo, so Benečani vedno tesneje oklepali. Ni dvoma, da bi se bili morali obe trdnjavi kmalu vdati, da se ni bil med tem sklenil mir v Madridu (26. septembra).

Benečani niso dobili niti pedi goriškega sveta, tudi niso dosegli zaželjenega gospostva nad Jadranskim morjem. Nekaj Uskokov je bilo kaznovanih s prognanstvom in njihove razbojniške ladje sežgane. A ti uspehi niso bili v nikakem razmerju z ogromnimi stroški na denarju in ljudeh, ki jih je morala trpeti republika tekom dveh let. — Tudi Slovenci so v tej vojski mnogo trpeli in žrtvovali. Že po sklenjenem miru so dovolili kranjski stanovi 50.000 goldinarjev za vojne stroške. Glavno vprašanje o posesti Jadranskega morja se sicer ni bilo rešilo, vendar so bili Benečani za vedno odvrnjeni od habsburških dežel. Prvikrat so se očitno pokazale slabosti mogočne republike, ki je poslej vedno bolj slabela in pešala.



Rupert pl. Eggenberg,
štajerski poveljnik v Hrvatski krajini.



Dobrlavas.

17. Jezuiti in kapucini. Katoliško slovensko slovstvo. Hrenovo kulturno delo in njegova smrt.

Napačno bi bilo končno zmago katoličanstva nad protestantstvom ob začetku 17. stoletja pripisovati le odločnemu nastopu habsburških vladarjev. Njihovi boji z deželnimi stanovi nam predstavljajo le zunanjo plat onega velikega verskega prevrata, pri katerem so s svetnimi vladarji vred sodelovali pred vsem cerkveni oblastniki, razni redovi in novovzgojena katoliška duhovščina. Sporedno z odredbami avstrijskih vladarjev proti luteranstvu se je izvršila notranja reforma katoliške cerkve po naših krajih, brez katere bi bila vladna „protireformacija" le prazno delo. Iz lastne moči se je dvignilo katoličanstvo med hudimi boji s protestantstvom in propalostjo do viška, ki ga preje morda več stoletij ni doseglo.

Nositelji in zastopniki prave cerkvene reforme so škofje. Zato se je morala zlasti pri njih pojaviti verskonravna obnova in jih dvigniti iz posvetnjaštva, kateremu so mnogi izmed njih bili zapadli. Akvilejski patriarh Janez Grimani je v nekem poročilu na rimsko stolico označil svoje prednike s sledečimi besedami: „Bili so velemožni knezi, bolj vajeni hoditi v orožju, kakor pa v škofovskem ornatu in so raje nosili ščit in sulico, kakor pa mitro in pastirsko palico." Isto velja o ljubljanskem škofu Ravbarju, o solnograških nadškofih Lenartu iz Hodiš, Mateju Langu in še mnogih drugih. Proti koncu 16. stoletja pa srečujemo skoraj izključno škofe, ki so bili

skrbni pastirji, vneti za duševni blagor svoje črede in osebno vzor neomadeževanega življenja, tako Frančiška Barbaro v Akvileji, Ivana Bogarina v Trstu, Tavčarja in Hrena v Ljubljani, Krištofa pl. Spaura na Krki, Stobeja v Št. Andražu, Brennerja v Sekovi. Vsi ti so z izredno gorečnostjo izvrševali svoja višjepastirska opravila, pridigovali, birmovali, obiskovali sebi podrejene župnije in se trudili za obnovo katoliškega življenja pri duhovnikih in pri ljudstvu. Neka izjema med njimi je bil le solnograški nadškof Wolf Dietrich pl. Reitenau (1587 do 1612), ki je nastopil sicer z veliko vnemo svojo visoko službo, toda pozneje živel le kot svetni knez in se moral slednjič odpovedati škofiji. Njegov naslednik, Marko Sittich, je deloma popravil napake svojega prednika.

Največje važnosti za uspešno reformno delo je bila dobro vzgojena in izobražena duhovščina, ker je njena duševna in nravna propalost tekom 16. stoletja dala največ povoda, da je luteranstvo uspešno prodiralo. Reforma duhovščine je bila zelo težavna, deloma zato, ker se je zlo marsikje globoko zajedlo in se moralo celo začasno prenašati z ozirom na večjo škodo, ki bi sledila nagli odpravi, deloma zato, ker je slabejši del duhovščine vsaki izpremembi trdovratno nasprotoval in imel celo pri vplivnih katoličanih in pri dvoru samem močno zaslombo. L. 1598. poroča akvilejski patriarh Frančišek Barbaro rimski stolici, da mora med svojimi duhovniki trpeti mnogo zla, ker manjka boljših, ki bi jih mogel postaviti namesto odstavljenih in ker bi se vrinili krivoverci, ako bi bile župnije dalj časa zapuščene. Vendar si patriarh ni prikrival, da je treba zastaviti vse sile za izboljšanje razmer. V istem poročilu piše sledeče: „Vse pridige protestantskih predikantov se navadno zaključujejo z napadi na življenje katoliških duhovnikov."

Za obnovo katoliškega verskonravnega življenja med duhovščino so mnogo storili cerkveni zbori (sinode), ki so dali dušnim pastirjem natančna navodila za njih življenje in delovanje. Take sinode so bile za akvilejsko patriarhijo v letih 1593 in 1602 v Gorici, 1596 v Vidmu, za ljubljansko škofijo vsako leto o prazniku sv. Doroteje (6. februarja) v Gornjem gradu in v Ljubljani. Pod krškim škofom baronom Ivanom Jakobom Lambergom (1603—1630) so se morali škofijske sinode udeležiti vsi župniki. Pri tej priliki so predložili zapisnike krščencev, obhajancev in krivovercev, kakor tudi poročila o življenju vernikov. Od 10.000 prebivalcev krške škofije je bilo l. 1608. le še kakih 510 priznanih luteranov.

Še večjega pomena kakor škofijske sinode je bila za uspešno cerkveno reformo vzgoja in izobrazba duhovniškega naraščaja. Odkar so jezuiti otvorili visoko šolo v Gradcu, so skoraj vse južne avstrijske dežele od tam dobivale svoje duhovnike. Posamezni škofje in celo sam papež Gregor XIII. so na graškem vseučilišču vzdrževali na svoje stroške nekaj dijakov. Ljubljanski škof Tavčar je podpiral ondi devet dijakov; njegov naslednik Hren je ustanovil v graškem semenišču dve prosti mesti, na Dunaju v zavodu za Kranjce („bursa agni") pa štiri. V Gornjem Gradu je škof Tavčar obnovil staro duhovsko semenišče, ki je za njegove vlade razun orgljavca štelo pet „izvrstnih" duhovnikov in šestnajst gojencev. Hren je dal temu „Marijinemu kolegiju" pravila, vendar se je število gojencev pod njim skrčilo na

sedem ali osem. Akvilejski patriarh Frančišek Barbaro je spoznal, da bodo za njegovo obsežno škofijo potrebna tri semenišča, eno za Italijane, drugo za Slovence, tretje za Nemce. Za italijanske bogoslovce je l. 1597. sezidal hišo v Vidmu, kjer je imelo prostora 36 gojencev; za Slovence in Nemce sta se imeli ustanoviti semenišči v Gorici, oziroma v Beljaku. Vendar se ta načrt ni izvršil, ker so se namesto semenišč na Koroškem in Goriškem kmalu osnovali jezuitski kolegiji.

Največ sta storila za katoliški preporod v začetku 17. stoletja dva nova redova, jezuitov in kapucinov, ki sta bila v prihodnjih dveh stoletjih odločilna za vse naše duševno življenje. Ko so se polegli viharji luteranstva, iz katerih je izišla naša svetna duhovščina zelo oslabela in so tudi starejši redovi toliko škode trpeli, da so bili nezmožni izvršiti veliko delo katoliške reforme, sta nova dva redova z mladostnim ognjem in veliko vztrajnostjo zastavila svoje moči za verski preporod vseh slojev prebivalstva. Pri tem delu sta se med seboj izpopolnjevala, ker so jezuitje s svojimi šolami vplivali zlasti na plemstvo in meščanstvo, kapucini pa so se oklenili preprostega ljudstva.

O naselitvi jezuitov v Ljubljani in ustanovitvi njihove gimnazije pod škofom Tavčarjem smo že govorili na drugem mestu. Začetek je bil zelo težaven. Hude bolezni, zlasti kuga je zredčila malo četo dijakov. Celo poletje 1599 so morale biti šole zaprte. K temu se je pridružila še ogorčenost protestantov zaradi izgona njihovih predikantov, ki so ga pripisovali vplivu jezuitov. Škof in patri takrat niso bili varni življenja, poroča ljubljanski rektor Vivarius, in skozi pol leta se je zdelo, da vsak trenotek izbruhne upor. Ko je enkrat po neprevidnosti kuharjevi v sosednji hiši stiškega opata nastal ogenj, so hoteli luteranski meščani porabiti splošno zmedo in izkušali s silo vdreti v jezuitsko hišo. Vendar so bile te začetne težave kmalu premagane. L. 1604. je bila šestrazredna gimnazija popolna. Poučevali so se dve leti osnovni pojmi latinskega jezika, zato sta se najnižja razreda imenovala „infima“ in „principia“. Višji razredi so bili: grammatica (slovstvo), syntax (nauk o slogu), poetica (pesništvo) in rhetorica (govorništvo). Od tretjega razreda naprej se je poučevala tudi grščina. Ker so jezuitske šole služile tudi vzgoji duhovščine, se je gimnaziji kmalu pridružil dve- ali triletni tečaj za modroslovne in bogoslovne študije („licej“). — Jezuitske šole so dobivale izprva največ dijakov iz meščanskega in kmečkega prebivalstva, pa tudi plemstvo jim je po nekaterih letih rado izročalo svoje sinove v izobrazbo in vzgojo. Izredno mnogo je bilo revnih učencev z dežele, ki so se preživljali s podporami dobrotnikov, s popevanjem po hišah in cestah in — z beračenjem. Za te revne dijake so jezuiti kupili l. 1601. neko hišo blizu cerkve sv. Jakoba, kjer so jim l. 1616. sezidali novo poslopje. L. 1604. je štel konvikt že 24 gojencev, dve desetletji pozneje 70—90.

Ob tolikem razvoju jezuitskega šolstva jim seveda stari cesarski špital, nekdanji avguštinski samostan in temna, precej zanemarjena cerkev sv. Jakoba nista več zadostovala. Za zidavo novega kolegija je skrbel že škof Janez Tavčar, ki je kupil iz svojega denarja dve hiši za stavbišče, pripravil apno in v svoji oporoki določil tisoč tolar-

jev za zgradbo novega poslopja. Nadvojvoda Ferdinand je daroval v isti namen 5000 tolarjev, pater Rafael Kobenzl pa svoj „patrimonij" v znesku 4000 goldinarjev. Dne 8. maja 1598 so z običajnimi slovesnostmi položili temeljni kamen za novi kolegij. Naslednje leto je kuga ovirala napredek zgradbe, vendar je bilo poslopje leta 1602. že toliko dovršeno, da so mogli imeti v njem šolo. Kolegij se je imenoval „nadvojvodski", ker je bil nadvojvoda Ferdinand njega glavni ustanovnik in podpiratelj. — Novo cerkev sv. Jakoba so pričeli graditi leta 1613. Kranjski stanovi so dovolili iz deželne blagajne 3450 gld. podpore; ljubljanski mestni svet je preskrbel opeko in les, oltarje so darovali Nikolaj Čandik, stiški opat in škof Hren. Lepo novo zgradbo je svečano posvetil škof Hren dne 15. nov. 1615. Ljudje vseh slojev so privreli k slovesnosti, ne le iz bližine, ampak celo iz oddaljenih krajev Štajerske in Koroške. Navzočih je bilo 70 župnikov in velikanska množica ljudi, tako da njih večji del ni mogel v cerkev.



Wolf Dietrich pl. Raitenau, nadškof solnograški.

Po radodarnosti škofa Hrena so dobili jezuiti leta 1611. „pod Turnom" nov gradič, katerega jim je dal na svoje stroške sezidati, leta 1626. pa za razvedrilo novo hišo „Coronaeum" v Trstu blizu morja z obednico, vinsko kletjo in kapelico.

Zelo priljubljeno sredstvo pri vzgoji mladine so bile jezuitom „šolske komedije", to je dramatične igre verskega značaja, s katerimi so nameravali dvojno doseči. Domače predstave so bile namenjene šolski mladini, javne pa so imele namen, da bi si z njimi pridobili naklonjenost meščanstva. Že koncem šolskega leta 1602. so priredili take komedije, ki so bile večinoma spisane v latinskem jeziku. Leta 1625. se je vršila v cerkvi v nemškem jeziku igra: „Christus' Todeskampf im Garten". Pa tudi slovenščina se je uporabljevala pri teh igrah. Tako čitamo, da so dne 6. februarja leta 1670. uprizorili jezuitski gojenci „Pod Turnom" dramatično igro „Raj"

(„Paradies“) „in lingua vernacula“, to je v domačem, slovenskem jeziku.

Velike zasluge so si pridobili jezuiti tudi za ljubljanske ljudske šole. Že l. 1601. je poslal avstrijski provincial Carillo jezuitskemu generalu Aquaviva spomenico, kjer zelo priporoča otvoritev šole za abecedarje. V pismu navaja sledeče: „Vsa mladina ljubljanska je protestantska in zgodnji pouk v verskih resnicah bi bil tudi za starše in druge člane rodbine zelo koristen. Začetna osnovna šola bi bila tudi priprava za gimnazijske razrede. Ker so vse protestantske šole odpravljene, ni v celem mestu nobene šole za otroke več, razun pri sv. Nikolaju, ki je pa tako slabo oskrbovana, da nima nobenega ugleda in da starši svojih otrok raje v nobeno šolo ne pošiljajo. Zato je šola za abecedarje v Ljubljani ravno tako potrebna, kakor v Gradcu, na Dunaju in po drugih krajih. Ako bi primanjkovalo redovnih moči, bode kolegij najel kakega svetnega učitelja in mu poveril vodstvo elementarne šole.“ — Kakor je provincial nasvetoval, tako se je tudi zgodilo. Še isto leto se je otvorila začetna šola za abecedarje, kjer je poučeval svetni učitelj. Ostala je pri jezuitih do l. 1621. V avgustu tega leta pa se je na željo škofa Hrena premestila k sv. Nikolaju. Takrat je štela okoli 70 abecedarjev. — Leta 1608. je neki jezuit izprosil pri škofu, da se je za pouk deklic nastavila posebna učiteljica in za dečke dva učitelja. K letu 1613. beleži letopisec ljubljanskega kolegija šest osnovnih šol za dečke in deklice.

Z delovanjem jezuitov je v tesni zvezi začetek katoliškega slovenskega slovstva. — Katoliški reformatorji so dobro vedeli, kolik vpliv je imelo na ljudstvo slovensko protestantsko slovstvo, in so morali nujno skrbeti za to, da z enakimi sredstvi preprečijo njegov kvarni vpliv. Že Trubar se je jezil, da „papežniki“ pišejo katekizme in z njimi izpodrivajo evangeljsko resnico. Imel je v mislih katoliški katekizem, ki ga je izdal l. 1574. v slovenskem jeziku vetrinjski cistercijan P. Lenart Pachernecher. Tudi jezuiti so uvideli potrebo slovenskih knjig za pouk ljudstva in mladine ter so na slovstvenem polju zastavili svoje delo. L. 1613. so izšli „Evangelia inu Listuvi“, to je odlomki evangelijev in listov, ki se čitajo v cerkvi ob nedeljah in zapovedanih praznikih. Prevod se močno naslanja na Dalmatinovo biblijo, a jezik je še čistejši in lepši, morda najlepši, kar se ga je pisalo v prvih dveh stoletjih našega slovstva. Knjiga se mnogokrat navaja pod Hrenovim imenom, kakor bi jo bil on prevel in spisal. Toda Hren je „Evangelije in liste“ le pregledal, malo popravil in jih dal na svoje stroške natisniti. Zato govori mestoma o njih, kakor o svojem delu. Pravi pisatelj pa je bil jezuit P. Janez Čandik, rojen okoli l. 1583. v Višnji Gori, ki je dovršil omenjeni prevod še za časa svojih bogoslovnih študij v Gradcu. L. 1613. ga nahajamo kot mašnika v Ljubljani, kjer je v cerkvi sv. Jakoba poučeval mladino v krščanskem nauku. Pozneje (1620) je šel za slovenskega pridigarja v Celovec. — Knjiga evangelijev in listov je bila tako potrebna in prikladna, da je takoj v začetku izšla v 3000 izvodih. Pozneje je bila opetovano ponatisnjena. — Dve leti za tem prevodom (1615) so jezuiti izdali mali slovenski katekizem s slikami, ki je bil natisnjen

v Augsburgu. Stroške za natis je poravnal stolni dekan dr. Mikec. Kdo je knjigo prevel, na naslovnem listu ni označeno. — L. 1618. se je zopet pojavil Čandik z novim delom. Bil je to prevod velikega Kanizijevega katekizma z naslovom: „Catechismus Petra Canisia, tu je kristjanski nauk.“ Natisnjen je bil v Gradcu in imel služiti zlasti duhovnikom pri razlaganju verskih resnic. Čandik je takrat učil v šentjakobski cerkvi krščanski nauk, h kateremu je prihajala zlasti mladina. Jezuiti so imeli navado dečke in deklice, ki so sedeli v ločenih vrstah, učiti najpotrebnejše verske resnice in molitvice, jih izpraševati in najpridnejše obdarovati z malimi darili. Pri tem so se posluževali že omenjenega Malega katekizma. Zato je zelo verjetno, da je Čandik spisal oba katekizma, dasiravno na ‚Malem katekizmu‘ ni njegovega imena.



Baron Ivan Jakob Lamberg, knezoškof krški.

Še neka druga knjiga je bila za ljudstvo zelo potrebna, namreč cerkvena pesmarica. Protestantska pesmarica je dosegla šest izdaj in se med vsemi knjigami, kar so jih izdali luteranski pisatelji, najbolj razširila. Udomačila se je tem ložje, ker so se v njo sprejele stare slovenske popevke, katerim se je besedilo seveda primerno prikrojilo. Zdaj je bilo zopet treba odpraviti te „popravljene“ luteranske pesmi in seči nazaj na prvotno besedilo. Sestave nove katoliške cerkvene pesmarice se je lotil škof Hren sam. Izprva je mislil le na zbirko pesmi, ki bi bila pripravna za božjo pot v Novi Štifti pri Gornjem Gradu. L. 1612. piše Čandiku: „Vaša prečastnost bode kmalu dobila mojo slovensko pesmarico skoraj za vse praznike v letu, prirejeno v porabo moje duhovščine v Gornjem Gradu in pri Novi Štifti, kamor prihajajo ob gotovih praznikih blažene Device Marije od vseh strani romarji, da bodo kaj imeli, kar bodo v izpodbudo ljudstva in v povišanje pobožnosti svojega srca mogli prepevati.“ Par let pozneje (1615) je Hren zopet napovedal bližnjo izdajo pesmarice Sebastijanu Nebelnu, predstojniku admontskega samostana. Papeški vizitator Sikst Carcanus je

Hrena l. 1620. naravnost pozval, naj jo čimpreje izda, enako l. 1627. nuncij Karol Carafa. Vendar delo ni zagledalo belega dne. Menda je bilo temu vzrok, da v Ljubljani vzlic mnogim pripravam ni prišlo do ustanovitve tiskarne.

Že graški nuncij Porcija je okoli l. 1580. svetoval nadvojvodu Karolu, naj bi se za dežele Notranje Avstrije ustanovile tri ali štiri tiskarne, da se prepreči kvarljivi vpliv luteranskih potovalnih tiskarjev in njihovih izdelkov. Poslej je bila ustanovitev tiskarne vedno v načrtu katoliških reformatorjev. Hren je pričel o njeni napravi razmišljati l. 1613. Naredil je proračun o stroških in naslednje leto so se duhovniki pri škofijski sinodi že posvetovali, koliki bodo morali biti prispevki za nameravano podjetje. Škof je kupil nekaj stotov črk in tiskarna se je že zdela gotova stvar. V poročilu na papeža Pavla V. l. 1616. pravi Hren samozavestno: „Ustanovil sem tudi novo tiskarno za ljubljanski jezuitski kolegij in za natisk kranjskih knjig.“ Vendar so bile te besede zapisane, še preden je bilo dejanje izvršeno. Iz Hrenovih besedi se da sklepati, da je hotel tiskarno prepustiti jezuitom, ki bi jo za natisk svojih slovenskih knjig itak največ rabili. Toda jezuiti so upravo tiskaren neradi prevzemali, ker so jih imeli za trgovska podjetja, ki so jim bila po redovnih pravilih prepovedana. Zato so bili škofovi načrti za dolgo let pokopani. V začetku l. 1625. se je obrnil Hren naravnost na jezuitskega generala v Rim in ga prosil, naj dovoli v kolegiju ustanoviti tiskarno, češ da gre le za natisk pobožnih knjig v korist škofije in njenih vernikov. General Viteleschi je bil škofovi želji naklonjen in je zadevo priporočil avstrijskemu provincialu. Hren je zopet upal, da se tiskarna kmalu ustanovi. Dogovoril se je z ljubljanskim trgovcem Hüllerjem, da oskrbi črnilo in papir, ter s knjigovezom Weberjem, da prevzame vezavo knjig. Sam je hotel podariti svoje črke jezuitom pod pogojem, da tiskajo njegovo pesmarico. General proti navedenemu pogoju ni imel ničesar ugovarjati, vendar se zdi, da se je prav vsled tega vse razbilo. Jezuiti menda Hrenove pesmarice niso smatrali pripravne za natisk. K njegovim koledarskim zapiskom je nekdo pozneje na mestu, kjer omenja pesmarico, dostavil opombo: „Bila je črtana od očetov jezuitov.“ Zato pa tudi do ustanovitve dolgo zaželjene tiskarne ni prišlo. Hrenov naslednik Scarlichi je izkušal leta 1636. ustanoviti tiskarno s pomočjo ljubljanskega magistrata, češ da bi bila Ljubljani na čast in ji donašala tudi dobiček. Toda mestni očetje so sklenili 14. julija, da pošljejo škofu sledeči odgovor: „Ker je pri tiskarni treba več, kakor ene osebe, bi vzrasli magistratu iz tega veliki stroški. Vrh tega so očetje jezuiti nabrali v ta namen že veliko denarja, pa se vendar niso upali lotiti te stvari. Tudi mora tiskarna imeti papirnico. Zato magistrat ne more ustreči.“ Minulo je še dobrih 40 let, preden je Ljubljana dobila prvo stalno tiskarno (1676).

Kakor pri vzgoji mladine, so zastavili jezuiti uspešno svoje delo tudi pri drugih strokah dušnega pastirstva. Takoj ob prihodu so začeli v šentjakobski cerkvi z nemškimi pridigami. Ker pa s temi niso dosegli dosti uspeha, so v svoji novi cerkvi l. 1615. vpeljali slovenske pridige, dasiravno je škof Hren tej izpremembi nasprotoval. Precej

so pridigovali tudi italijansko, tako v postnem času 1605. Za spoved so bili vedno trije ali štirje patri na razpolago. Število obhajancev je o Veliki noči leta 1604. že znašalo 2500, naslednje leto 3500 in se je dvignilo l. 1643. na 30.000. — Močno so dvignili jezuiti versko življenje z Marijinimi kongregacijami (družbami). Prva kongregacija se je ustanovila l. 1606. za dijake. Štela je izprva 30 gojencev, deset let pozneje jih je bilo 63. Leta 1624. se je ustanovila kongregacija za gospode in meščane, leta 1642. pa za mlajše gojence. Ljubljanska jezuitska naselbina je štela celo vrsto odličnih mož, ki jih bomo deloma še pozneje omenili. Med njimi je slovel ob svojem času zlasti o. Anton Erberg, iz kranjske plemiške rodbine, po svoji obsežni učenosti.

Spričo tako obsežnega in uspešnega delovanja ni čuda, da so se jezuiti hitro razširili po vseh notranjeavstrijskih deželah.



P. Anton Erberg, rektor ljubljanskega kolegija († 1746).

Za naselbino v Celovcu si je posebno prizadeval lavantinski škof Stobej. Po njegovem nasvetu je določil nadvojvoda Ferdinand za dotacijo novega kolegija dohodke avguštinskega samostana v Dobrlivasi, ki je bil gospodarsko in versko popolnoma propadel. Akvilejski patriarh Franc Barbaro se je sicer ustavljal nadvojvodovi nameri, toda papež Klemen VIII. je leta 1604. z apostolsko oblastjo samostan Dobrlovas zatrl in odredil, da se dohodki porabijo za ustanovitev jezuitskega kolegija v Št. Vidu ali v Celovcu. — Še isto leto so prišli jezuiti v Celovec, kjer so jim izročili za stanovanje novo špitalsko poslopje s cerkvijo sv. Trojice, ki se je na novo posvetila v čast sv. Petru in Pavlu. V špitalu so morali jezuiti izprva s siromašnimi oskrbovanci skupaj stanovati, kar je povzročilo mnoge neprilike. Zato so l. 1616. sami na svoje stroške sezidali novo ubožnico, da bi mogel

stari špital služiti le njihovim potrebam. — V prvem letu je bilo število dijakov še majhno, a potem je naraščalo leto za letom. Od blizu in daleč, celo iz Italije so jim dohajali učenci. L. 1615. je bila gimnazija popolna. Pozneje so dodali še dva letnika za modroslovne in bogoslovne predmete. Dijakov je bilo l. 1615. okoli 500.

Prva Marijina kongregacija za dijake se je ustanovila l. 1609., a se je morala pozneje deliti. Meščani so dobili svojo Marijino družbo l. 1624. Razun nemških pridig in krščanskih naukov so vpeljali jezuiti že l. 1605. slovenske dramatične dvogovore (dialoge) o detinstvu, življenju in trpljenju božjega Zveličarja in o presv. Rešnjem Telesu, ki so imeli veliko privlačno silo. L. 1620. so vpeljali v špitalski cerkvi slovenske pridige, katerih se niso udeleževali le špitalski stanovniki, ampak tudi meščani in drugi ljudje. Te slovenske govore je imel menda p. Janez Čandik, ki je prav tisto leto došel iz Ljubljane. Poleg njega navaja zapisnik jezuitskega kolegija kot slovenskega pridigarja še p. Jakoba Knapa († 1635). L. 1652. je bila slovenska pridiga prestavljena v cerkev sv. Duha. Jezuitski letopisec poroča o njej, da donaša mnogo sadu, ker jo prihajajo poslušat pobožne množice celo iz daljnih krajev. Enako je služila slovenščina jezuitom tudi pri misijonih, ki so jih imeli po deželi na veliko korist kmečkega ljudstva.

Misel, naj bi se ustanovil jezuitski kolegij v Gorici, je prvi sprožil patriarh Barbaro leta 1594. v svojem poročilu na papeža Klemena VIII. Nekaj let pozneje se je p. Rafael Kobenzl, rojen Goričan, na graškem dvoru zelo trudil za izvršitev tega sklepa. Toda razmere takrat niso bile ugodne. L. 1615. je graški nuncij Erazem Paravicini zopet poročal v Rim, da nadvojvoda želi, naj bi se kolegij kmalu ustanovil, a manjkalo je primerne dotacije. Na slepo srečo sta prišla še isto leto dva patra v Gorico in pričela z misijonom. Stanovala sta par mesecev v neki zasebni hiši pri mali, a lepi cerkvici sv. Janeza Krstnika, katero jima je dve leti pozneje Gašper pl. Dornberg prepustil v last. Ker so meščani želeli, da patri otvore šolo, so pričeli takoj z nekaterimi razredi. — L. 1618. je papež Pavel V. združil s kolegijem župnijo Št. Peter pri Gorici, da bi jezuiti imeli boljše dohodke; pozneje so dobili še proštijo pazinsko (1622) in komendo nemškega viteškega reda v Prečeniku. Ker sta bila jezuitom staro stanovanje in cerkev sv. Janeza pretesna in tudi preveč oddaljena od središča mesta, so kupili leta 1621. prostorno hišo na trgu. Deset let pozneje so pričeli zidati nov kolegij in cerkev. — Šole so počasi napredovale. L. 1622. so poučevali le en pater in dva šolastika, tri leta pozneje je bila gimnazija s šestimi razredi že popolna. L. 1639. so vpeljali tudi predavanja o morali in logiki. Za revne dijake se je l. 1624. ustanovilo semenišče, kjer je bilo izprva sprejetih 12 dečkov. Leta 1636. se je razširilo vsled ustanove grofa Ivana Werdenberga in njegove soproge Katarine, rojene Coronini, ki sta ustanovila 24 prostih mest (Seminarium Werdenbergicum). Učitelji v kolegiju so bili izprva večinoma nemški jezuiti. L. 1627. je zahteval general za Gorico patre, ki dobro obvladujejo italijanščino, ker je hotel, da bi pritegnili nase gojence iz bližnje Furlanije. Tako je dobil goriški kolegij počasi pretežno laški značaj.

Iz „Evangelijev in Listov“.

Koliko uspehov so dosegli jezuiti v dušnem pastirstvu priča to, da so imeli leta 1649. štiri cvetoče Marijine kongregacije, eno za plemiče (30 članov), drugo za meščane (260), tretjo za starejše (68), četrto za mlajše dijake (68). Število obhajancev se je od 13.000 v letu 1630. dvignilo prilično 14 let pozneje na 21.000. Pripomniti je še, da je iz vrst jezuitov izšel prvi goriški zgodovinar oče Martin Baučer, po rodu menda Slovenec iz Loke, ki je zapustil dvoje rokopisov. V enem našteva po vrsti goriške grofe (syllabus ducalium comitum Goritiae), v drugem pa opisuje znamenitejše dogodke iz zgodovine Norika in Furlanije (Annales Noricorum et Forojuliensium). Oče Baučer je umrl v Gorici 23. decembra 1668.

Začetek jezuitskega kolegija v Trstu je združen z nemiri, ki so izbruhnili na Češkem ob začetku tridesetletne vojske. Ko so bili l. 1619. jezuiti na Češkem izgnani, sta prišla dva patra, en Nemec in en Italijan, v Trst in sta bila prijazno sprejeta. Mestni svet ju je takoj sklenil pridržati v mestu, dovolil jima je 200 gld. podpore in prepustil cerkvico sv. Silvestra, ki je bila pa kmalu premajhna. Leta 1627. so začeli zidati novo, a preteklo je več kot pol stoletja, preden je bila dograjena. Ker so meščani želeli imeti gimnazijo, so jezuiti že l. 1620. pričeli z enim razredom. Knez Ulrik Eggenberg je kupil na svoje stroške stavbišče za cerkev, šolo in kolegij in nakazal za

zidavo 50.000 gld. Vendar šole niso posebno uspevale. V posameznih razredih je bilo le po 10—30 učencev in število vseh gimnazijcev ni nikdar doseglo stotine. — Že v prvih letih svojega bivanja v Trstu so jezuiti vpeljali italijanske, slovenske in nemške pridige. Italijanske pridige so bile ob večjih praznikih in ob petkih v postu pri sv. Silvestru, slovenske redno ob vseh nedeljah in praznikih pri sv. Roku, nemške ob nedeljah za vojaško posadko na gradu. Število Marijinih družb je bilo precej veliko. Poleg dijaške kongregacije je bila ustanovljena ena za plemiče in ugledne meščane pri sv. Silvestru, druga za brodarje, ribiče in rokodelce pri sv. Nikolaju, tretja za viničarje in kmete iz okolice pri sv. Izidorju. Cesar Ferdinand je obdaroval kolegij z mnogimi privilegiji.

Iz Trsta sta šla l. 1627. dva očeta jezuita in en šolastik v Reko, kjer so že dolgo nameravali ustanoviti kolegij. Potrebno dotacijo je dala grofica Uršula pl. Thanhausen. Čisti dohodki so znašali 1500 gld. na leto, ki so se s časom zvišali na 2000 gld.

Začeli so zidati kolegij in cerkev. Gimnazija je imela štiri ali pet razredov, semenišče sv. Ignacija za revne dijake pa 12 gojencev. Italijanske pridige so se menjavale s hrvaškimi, krščanski nauk je bil navadno hrvaški. Dve Marijini družbi, ena za dijake, druga za meščane, sta močno dvignili versko življenje.

Kratek pregled jezuitskih naselbin po naših južnih avstrijskih deželah nam priča, da je imel red v vseh večjih mestih svoje postojanke. Vse višje šolstvo, vsa vzgoja duhovščine, vsa izobrazba razumništva je bila v rokah jezuitov. S pridigami, Marijinimi družbami in misijoni so vplivali tudi na versko življenje ljudstva. Zato jim po pravici pripisujemo največji delež pri katoliški cerkveni reformi.



Kapucinski samostan v Ljubljani.

Mnogo skromnejše, dasiravno nič manj uspešno, je bilo delovanje kapucinov. — Prva kapucinska naselbina v naših krajih je nastala že pod škofom Janezom Tavčarjem. Po njegovem prizadevanju je prišlo nekaj očetov kapucinov beneške redovne provincije v Gorico, kjer so jim na stroške plemiških rodbin: Colloredo, Eck, Orzon in Lanthieri postavili samostan. Pravi ustanovitelj nekdaj cvetoče „štajerske kapucinske provincije“ pa je kapucin oče Lovrenc iz Brindiza, ki je leta 1599. potujoč v Prago prišel v Gradec in se nadvojvodu Ferdinandu tako priljubil, da je takoj sklenil kapucine pridobiti za svoje dežele. Že naslednje leto (1600) so položili temeljni kamen za kapucinski samostan v Gradcu. Novi redovniki so zlasti zasloveli s tem, da so se udeleževali kot navdušeni pridigarji mnogih vojen zoper Turke. Sam o. Lovrenc je spremljal leta 1601. krščansko vojsko kot vojni pridigar na Ogrsko. Ne manjše občudovanje so vzbudili l. 1606., ko je v Gradcu razsajala kuga, in so kapucini neustrašeno stregli bolnikom, dasiravno je smrt pobrala štiri iz njih srede.

Leta 1607. se je ustanovila naselbina v Ljubljani. Nadvojvoda jim je daroval za stavbišče vicedomski vrt (sedaj „Zvezda“). Stanovi so dovolili za zgradbo cerkve in samostana 1500 gld. Že naslednje leto (31. avgusta) je škof Hren z veliko slovesnostjo posvetil novo kapucinsko cerkev. V svojih koledarskih zapiskih opisuje slavnost sledeče: „K temu posvečenju je došlo iz treh dežel v izprevodu 35 župnij. Bilo je navzočih šeststo zastav in do dvajset tisoč ljudi, tako da v Ljubljani še nikoli, kar ljudje pomnijo, ni bilo videti toliko ljudstva zbranega.“ Kako so redovniki delovali, poroča Hren v nekem pismu: „V novem samostanu očetov kapucinov so nemške pridige, ki jih obiskuje ljudstvo in celo plemiški krivoverci s posebnim občudovanjem. Tako da v kratkem času upamo v vinogradu in na polju Gospodovem na bogato žetev.“

Najboljše priznanje uspešnega delovanja očetov kapucinov je bilo, da je nadvojvoda Ferdinand zapored ustanovil še druge naselbine v svojih deželah.

V Celju se je začel graditi kapucinski samostan l. 1611. na zemljišču nekega meščana. Ustanovnik si je izprosil od generalnega komisarja kapucinskega reda v Veroni zadostno število redovnih duhovnikov, ki naj bi iztrebili ostanke luteranstva v Celju in okolici in utrdili katoliško vero. Zgradba samostana in cerkve je bila leta 1615. dovršena. Oboje je škof Tomaž Hren 14. novembra posvetil.

V Radgoni je prizidal pater Jakob Rosolenz iz Stainza k cerkvi, ki je bila lastnina proštije, samostan in je oboje leta 1614. izročil kapucinom. Radgonski kapucini so imeli hude boje z ogrskimi protestanti. Okoli leta 1635. so bili trije očetje kapucini od ogrskih kalvincev umorjeni in vrženi v Muro.

V Mariboru je l. 1613. posestnik mariborskega gradu, Janez Jakob Kisel, grof kočevski in višji komornik nadvojvoda Ferdinanda,

ustanovil kapucinom cerkev in samostan. Vendar je zgradba le počasi napredovala. Šele leta 1624. je sekovski škof Jakob Eberlein cerkev posvetil.

V kratkih presledkih so potem sledile nove redovne naselbine v Ptuju (1615), Trstu (1617), Beljaku (1627), pri Sv. Križu na Vipavskem (1634), v Krškem (1640), v Kranju (1640), v Novem mestu (1658), v Celovcu in Škofji Loki (?). Za samostansko stavbišče v Loki je meščan Sebastijan Lukančič že l. 1647. v oporoki volil svoj vrt. Preteklo je pa še mnogo let, preden se je porabilo volilo v določeni namen. Še le 19. septembra 1705 je prosil štajerski provincial o. Lambert cesarja Jožefa I. dovoljenja, da se ondi sezida samostanček (hospic) in zraven njega mala cerkvica. Ko je došlo dovoljenje, so začeli zidati kranjski kapucini, ki so sloveli tudi v Loki kot izvrstni pridigarji. L. 1710. sta bila cerkev in samostan dogotovljena.

Ako pogledamo veliko število kapucinskih samostanov, ki so se tekom 17. stoletja ustanovili po naših deželah, moramo reči, da noben red ni imel kdaj pri nas toliko naselbin, kakor kapucinski. Kaj jih je ljudem tako priljubilo?

Pred vsem so bili kapucini dobri pomočniki svetnim duhovnikom, tembolj ker je v začetku 17. stoletja duhovnega naraščaja še precej primanjkovalo in je bilo dušno pastirstvo po tedanjih župnijah, ki so obsegale velika okrožja, zelo težavno. Kapucini so sloveli kot ljudski govorniki in misijonarji. Junaški zgled krščanske ljubezni do bližnjega je dajal red za časa velike kuge v letih 1679—1682. Prostovoljno je šlo takrat mnogo očetov kapucinov med okužence v bolnice in zasebne hiše, četudi so se s tem izločili iz človeške družbe in zapadli gotovi smrti. Število vseh kapucinov, ki so postali žrtve svojega poklica, ni znano. Redovna mrtvaška knjiga štajerske provincije beleži za Celje štiri, Maribor tri, Ptuj dva, Radgono osem, Gorico dva.

Močno so vplivali kapucini na preprosto ljudstvo s pasijonskimi igrami in sprevodi. V Ljubljani so jih začeli prirejati okoli l. 1617. in sicer izprva na veliki četrtek po noči ob gorečih svečah in plamenicah, potem pa stalno na veliki petek. Udeleževali so se sprevoda vsi ljubljanski rokodelski cehi s svojimi banderi. Igralci so večjidel izražali v latinskih in nemških verzih to, kar je kazala podoba, ali pa so to predstavljali s kretnjami in vedenjem. Vloge so izprva prevzemale osebe iz visokega plemstva in meščani; za jude so bili navadno Trnovci in Krakovci. Gorečnost za ta sprevod je bila v začetku 17. stoletja tolika, da so celo deželni stanovi zanj podarili 1000 gld. Najbolj je pa skrbela za potrebno opravo bratovščina Odrešenika sveta in marsikatero leto dovolila do 100 tolarjev podpore. Ob ustanovitvi ti sprevodi niso imeli namena ljudi samo ganiti k pobožnosti, ampak dati vernemu ljudstvu tudi priložnost za javno pokoro. Zato je bilo videti v sprevodu velika množica bičarjev, križenoscev in drugih spokornikov. Enake sprevode so napravljali kapucini tudi v Novem mestu, Kranju, Škofji Loki in morda tudi drugod. Ljudje so jih prihajali gledat od blizu in daleč. Posebno

važnost imajo pasijonski sprevodi, ki so jih napravljali od leta 1721. kapucini v Škofji Loki, in sicer ne samo zaradi svoje izvirnosti in nenavadne obsežnosti, temveč tudi zato, ker so se vršile v slovenskem jeziku. Igralci so bili slovenski meščani in kmetje iz vasi okoli Loke. — V jezuitskih šolskih igrah in loških pasijonskih sprevodih imamo prve začetke slovenske dramatike. Kmalu so prirejali tudi drugod po Slovenskem igre verskega značaja v ljudskem jeziku. Tako čitamo, da so v Rušah pri Mariboru, kjer je bila sloveča božja pot, že okoli leta 1700. imeli navado, o prazniku Imena Marijnega pred cerkvijo uprizoriti kako igro v nemškem ali slovenskem jeziku.



Jakob Kisl.

Kapucini so marljivo gojili tudi slovensko narodno slovstvo. Več naših pisateljev „katoliške dobe“ pripada temu redu. Prvo mesto med njimi gre o. Janezu od sv. Križa, ki je umrl leta 1714. kot gvardijan v Gorici. Njegovo zbirko slovenskih pridig v petih zvezkih, ki je izšla deloma v Benetkah, deloma v Ljubljani, je prištevati med najboljše slovstvene proizvode tedanje dobe. Njegov vrstnik je bil P. Rogerij iz Ljubljane († l. 1728.), ki je izdal slično slovensko zbirko v dveh delih. A slovstveno delo kapucinov se ni omejilo le na knjige nabožne vsebine. P. Hipolit iz Novega mesta je spisal latinsko-nemško-slovenski slovar, izdal prenovljeno Bohoričevo slovnico in prevod Tomaža Kempčana („Buquize od slejda inu navuka Christusa“). Poleg teh šteje red še mnogo pisateljev in bogoslovcev, ki so izdali svoja dela v latinskem ali nemškem jeziku.

Kapucinski red se je vzdržal tja do konca 18. stoletja na višku svojega vpliva in ugleda. Še le jožefinski vladni zistem mu je zadal hude rane. Za naše versko življenje v 17. in 18. stoletju si je pridobil mnogo zaslug.



Ko so se že do dobra utrla nova pota, po katerih se je imelo poslej gibati naše javno življenje in je tudi padla zadnja postojanka luteranstva, namreč protestantsko plemstvo, je odstopil s pozorišča mož, ki je pri velikem prevratu v začetku 17. stoletja največ sodeloval, škof Tomaž Hren.

Leta 1614. je postal Hren namestnik nadvojvoda Ferdinanda v Gradcu. V svojem koledarju ni pozabil zapisati, da se je 16. decembra iz Gornjega grada podal „na svojo težavno službo". Stanoval je v takozvanem „Ravbarjevem dvorcu" in dobival za plačo 1000 goldinarjev na leto. O poslih, ki jih je imel kot namestnik opravljati, smo zelo slabo poučeni; niti njegovi koledarski zapiski nam o njih skoraj nič ne poročajo. Leta 1621. ga je menda cesar na lastno prošnjo iz službe odpustil. Tisti dan (11. avgusta) je zapisal Hren v svoj koledar: „V Gradcu me je Njega Veličanstvo presvetli cesar najmilostneje odpustil iz namestniške službe. Bogu bodi hvala in njegovi deviški materi!"

Ko je bila z reformacijskimi komisijami moč luteranstva popolnoma strta, se je škof Hren trudil, da z raznimi koristnimi naredbami in ustanovami dvigne ugled in vpliv katoličanstva. Omenili smo že, kako je pospeševal jezuite in kapucine, kako je snoval tiskarno in gmotno podpiral natis slovenskih knjig. Ni se vse izvršilo, kar je imel v načrtih. Kakor se mu ni posrečilo ustanoviti tiskarne tako se tudi nameravana posojilnica (mons pietatis) ni uresničila. L. 1613. je zabeležil v svoj dnevnik k 15. avgustu: „Posojilnica se je ustanovila v ljubljanskem kolegiju ob navzočnosti in s privoljenjem patra Teodorika Busaeus, družbe Jezusove." In tri leta pozneje piše v poročilu na papeža Pavla V., da je osnoval tudi posojilnico. Vendar se je jezuitska poročila nikdar ne spominjajo, kar bi bilo nujno potrebno, ako bi bila nastanjena v njihovem kolegiju. Menda se red ni hotel pečati z denarnimi podjetji, prav tako, kakor je zavrnil tudi tiskarno, katero mu je Hren ponujal.

Z izredno vnemo je pospeševal Hren domačo umetnost. Na tem polju mu gre gotovo prvo mesto med vrstniki.

Olepšal je pred vsem svojo ljubljansko stolnico, ki je bila takrat še majhna gotiška cerkev. Dal jo je na svoje stroške popraviti in prenoviti. Nekatere naprave omenja sam v svojem poročilu na papeža Pavla V.: „Tri kapele, odlične posebno zaradi stavbinskega sloga in slikarije, sem dal napraviti: eno na čast sv. Tomažu, drugo v čast Marijinemu Oznanjenju v svoji navadni gornjegrajski rezidenci, tretjo v stolni cerkvi v čast sv. mučeniku Florijanu in vsem svetnikom, kjer je napravljena tudi škofovska rakev. Vrhu tega sem dal pri tej cerkvi postaviti dragocen marmornat kor in novo zakristijo; prav tako sem dal postaviti zvonik in vso cerkev olepšati." Cerkvene stene so bile okrašene z raznimi freskami. Med njimi je umestil tudi sliko „Zmaga Kranjske nad Hasanom pašo". V latinskih šestomerih zloženi podpis je skoraj gotovo napravil Hren sam. Po pravici pravi Dolničar v popisu stare šenklavške cerkve: „Kar je dobila cerkev

kinča in redke, dragocene svete oprave, vse je dolžna temu odličnemu cerkvenemu predstojniku.“ Razen stolnice je Hren lepšal in popravljal tudi druge cerkve. Popravil je cerkev sv. Petra izvun obzidja, ki je razpadala vsled starosti in požarov, ki so jih bili Turki zanetili ob svojih napadih, in poskrbel tudi za popravo frančiškanskega samostana. — Cerkvi sv. Jakoba je poklonil lep zvon in tri slike za veliki oltar, avguštinski cerkvi veliko oltarno sliko. — Veliko je dobila od Hrenove veledušnosti tudi njegova rezidenca v Gornjem Gradu. Pozidal je del škofovske palače, ki nosi njegov grb. V cerkev je postavil nove dragocene orglje, marmornat veliki oltar, božji grob in prenovil je duhovniški kor. L. 1611. je po njegovem naročilu slikar Marko Höbtner okrasil s freskami kapelo sv. Martina in dve leti pozneje je Matevž Plavc slikal zgornje stene srednje ladije in olepšal oratorij. Istega leta je še slikal v kapeli sv. Martina Kilian Schneyder. Znamenito delo so tudi grobni spomeniki, ki jih je dal Hren napraviti svojim prednikom. — Za novi kapucinski samostan v Celju je naročil pri slikarju Plavcu lepo sliko. — Stroške za vsako naročeno delo je redno zapisal v svoj koledar. Valvasor je našel, da je l. 1611. potrošil nad tritisoč goldinarjev za olepšavo cerkva.



Knezoškof Tomaž Hren.
(Po sliki v ljubljanski škofiji.)

Leta 1616. je mogel poročati papežu Pavlu: „Na različnih krajih sem doslej svečano posvetil osemindvajset cerkva, pet izmed njih jih je bilo v drugič posvečenih, ko sem dal trupla pri teh cerkvah pokopanih krivoverskih pridigarjev izkopati. Posvetil sem pet pokopališč, štiriinosemdeset oltarjev in prav veliko kipov. Na osmih krajih sem posvetil temeljne kamne za nove cerkve, vedno ob obilnem navalu in veliki pobožnosti ljudstva in sem ob enem vedno skrbel za slovesno petje.“

Njegova skrb se je raztezala celo na Vojaško krajino. Ko je l. 1601. obiskal trdnjavo Petrinjo, so mu tamošnji vojaki tožili, da nimajo ne cerkve, ne molivnice in morajo živeti, kakor neumne živali brez Boga in bogočastja. Hren je takoj sklenil iz svojih in svojega spremstva milodarov na pripravnem kraju zgraditi cerkev. Ker tam ni bilo kamenja za stavbo, je obljubil, da bo dal les iz Gornjega grada na plavih pripeljati do Petrinje, ob enem z altarji in zvonovi. L. 1603. je bila lesena cerkvica že dovršena. Hren je poskrbel tudi za dušne pastirje pri novi cerkvi in je redno pošiljal k njej duhovnike, ki so bili zmožni hrvaščine in nemščine.

Mnogo domačih umetnikov je dobilo delo in zaslužek ob Hrenovih naročilih. Razun že imenovanih so delali zanj slikarji: Janez Janzil, Matija Planer, Elija Wolf, Gerhard Kren; kiparji: Janez Krst. Costa, Peter Hoffer, Jurij Skornas, Jakob Holzwart, Lenart Kren, Jurij Plašišik; zlatar Jakob Zwigolt in kamenorezec Abel Degnu.

Cerkvena umetnost, ki je bila ves čas, kar je pri nas gospodovalo luteranstvo, popolnoma zatrta, je za časa škofa Hrena vstala k novemu življenju.

Zadnje desetletje svojega življenja je Hren precej bolehal. Mučil ga je hud protin, ki ga je vsako leto po več tednov položil v posteljo. Iskal je leka v toplicah pri Dobrni, v Št. Florijanu pri Šoštanju in drugod. Večkrat ga je bolezen tako hudo napadla, da so že pričakovali njegove smrti. Vendar je še vedno opravljal škofovske posle, kadarkoli je mogel. Še v svojem 63. letu je šel na visoko goro sv. Uršule nad Nazaretom, kjer je imel 30. julija slovesne večernice, drugi dan je posvetil štiri oltarje, imel pete cerkvene molitve (oficij), pridigo, slovesno sv. mašo, birmal 1000 ljudi, opravil še večernice in se še le potem ob 5. uri popoldne okrepčal pri nekem kmetu. Leta 1623. je bil imenovan za cesarjevega tajnega svetnika, a že dve leti posneje ga je dohitela smrt. Pokopali so ga v ljubljanski stolnici v kapeli vseh svetnikov, kjer si je že l. 1609. sam postavil grobni spomenik. Ko so l. 1701. podrli ljubljansko stolnico, so njegove ostanke prenesli v Gornji grad v kapelo sv. Martina, kjer je označevala kraj njegovega počitka preprosta plošča z napisom: Ego autem hic expecto resurrectionem mortuorum et vitam venturi saeculi. Libera me Domine. (Jaz pa tu pričakujem vstajenja mrtvih in življenja prihodnjega veka. Reši me o Gospod.)

Hren je bil mož izredne delavnosti in odločnosti. Po svoji vzgoji in izobrazbi je bil „humanist“. Dobro je obvladoval latinščino v vezani in nevezani besedi. Mnogo zanimanja je kazal za zgodovino, vsakovrstne starine in umetnost; ljubil je petje in glasbo. Pogosto je zabeležil v svojih koledarjih zanimive cerkve ali oltarje in jih popisal. V Škofji Loki si je izpisal iz tamošnjih listin podatke o pokoljenju Kočevcev. Valvasor tudi pripoveduje, da je spisoval „letopis“ (Annales), ki se menda zdaj hrani v zagrebški nadškofijski knjižnici. — V spominu potomcev živi Hren pred vsem kot velik bojevnik proti luteranstvu, ker je načeloval reformacijskim komisijam in imel zlasti s plemstvom v deželnem zboru hude spopade. Občudovati moramo pri tem nevarnem podjetju neustrašenost škofa Hrena, ki je zastavil

čast in življenje v dosego svojih ciljev. Sam poroča l. 1608. papežu, da je bil večkrat na javnih cestah od krivovercev napaden in da so nekoč v Kamniku po noči streljali v njegovo sobo. Stara pripovedka, da so ga v Ljubljani pri procesiji sv. Rešnjega telesa hoteli luterani napasti in da se je imel zahvaliti za rešitev le ljubljanskim kovačem, pa menda nima zanesljive podlage. Vendar Hren tega velikega odločilnega verskega boja ni začel iz lastnega nagiba, ampak je delal po načrtu, ki so ga drugi zasnovali, in se posluževal orožja, ki so ga bili drugi pripravili. Marsikdaj je moral celo od najvišjih oblasti slišati očitke, da pod njegovo vlado katoliška reforma ne napreduje tako, kakor bi bilo želeti. Pri svojih cerkvenih ali političnih naredbah se je vedno ravnal po ukazih in navodilih, ki so mu dohajala z graškega dvora, med tem ko graški nuncij in rimska kurija zanj niso imeli toliko pomena. Značilno je, da Hren nikdar ni napravil zapovedanega obiska v Rimu (visitatio liminum) in da je v dobi svoje tridesetletne vlade le redko tja poslal zaukazano poročilo o stanju svoje škofije. Razlagamo si to iz tedanjih razmer, ko so bile cerkvene in politične zadeve združene v vladarjevi roki. — V svojem boju proti luteranskemu plemstvu se je opiral pred vsem na zastopstva mest in trgov, ki so dobila že pred njegovo vlado precej katoliško lice. Kot sin meščanskih staršev je z vnemo pospeševal tudi gmotne koristi meščanstva in se trudil, da mu ohrani staro pravico obrti in trgovine. — Manj zmisla je imel za potrebe in težnje kmečkega ljudstva. Tu so Hrena obvladovali še popolnoma nazori in predsodki njegove dobe. Ko je v gornjegrajski okolici l. 1603. izbruhnila neka kužna bolezen, je Hren prepovedal mrliče pokopavati pri župni cerkvi poleg graščine in odkazal za nje oddaljeno pokopališče sv. Magdalene, a s tem je izzval med kmeti hud odpor. Vplivali so tudi se drugi vzroki, da je med gornjegrajskimi podložniki začelo hudo vreti. Kmetje so se pritoževati čez davke, tlako služnosti, ki so jih morali od poljskih pridelkev odrajtovati graščini, in mero, ki se je pri tem rabila. Glavna voditelja nezadovoljnežev sta bila neki Jakob v Tlakih in Luka Zalesnik iz Ljubnega, njihov zakotni pisar pa je bil Janez Huber v Celju. Hren je hotel napraviti mir in red, a se pri tem dal zapeljati do neopravičljive krutosti. Posledica so bile pritožbe na svetno in cerkveno oblast, dolgotrajne preiskave od strani nadvojvodovih komisarjev in graškega nuncija Salvago. Značilno je, da je nuncij stal na strani kmetov proti škofu. Šele okoli leta 1607. je bila v tej zadevi izrečena končna razsodba in se je prebivalstvo zopet pomirilo.

Osebno je bil Hren veselega značaja, ljubil je šalo in dovtip. Dijakom in umetnikom je bil velikodušen podpiratelj, svojim sorodnikom celo preveč naklonjen. Imel je v življenju mnogo nasprotnikov, ne le pri luteranih, ampak tudi med katoličani. Vzlic temu je zapustil sloves pobožnega in apostolskega cerkvenega kneza.

Škof Hren pomenja važen mejnik v našem narodnem življenju. Ko je nastopil vlado, je pri nas že zamirala protestantska plemiška kultura, ki se je razvila pod vplivom nemških vseučilišč in se posluževala tudi ljudskega jezika v dosego svojih ciljev. Hren uvaja novo

dobo katoliško-romanske kulture. Zveze z Nemčijo so bile pretrgane, tembolj pa se zopet odpro naše dežele italijanskemu vplivu. Italijanska vseučilišča pridejo do veljave, italijanski okus obvladuje umetnosti: stavbarstvo, slikarstvo in glasbo. Iz Italije pridejo nagibi in oblike za naše znanstveno in umetniško delo. Nositelja kulture sta tudi sedaj poleg meščanstva še duhovščina in plemstvo, vendar tudi preprosto ljudstvo ni popolnoma izključeno od tega kulturnega življenja. Vsaj poedini kulturni delavci se zavedajo dolžnosti, ki jih imajo do svojega domačega ljudstva in ga izkušajo dvigniti s svojimi slovstvenimi proizvodi. Izdatno napredovale pa so te težnje še le s pospeševanjem ljudskošolskega pouka v drugi polovici 18. veka.



Hrenova grobna plošča v Gornjem Gradu.

Tretji del.

Novi vek.



II. Doba državnega absolutizma in centralizacije.

Od Ferdinanda II. do Leopolda II. (1619—1792).





Grad Šalek na Štajerskem.

1. Cesarja Ferdinand II. in Ferdinand III. Novi kmečki upori.

Ko je l. 1619. nadvojvoda Ferdinand po svojem stricu Matiju podedoval Zgornjo in Spodnjo Avstrijo, so se zopet vse notranjeavstrijske dežele združile z drugimi habsburškimi kronovinami v skupno državno celoto. Hkrati sta Ferdinandu pripadli tudi krona ogrska in češka, vendar ne brez hudih bojev. Na Češkem je bitka pri Beli gori odločila v prilog Ferdinandu (8. nov. 1620), na Ogrskem se je dvignil Bethlen Gabor na čelu madjarsko-kalvinske narodne stranke, si nadel naslov „kralja Ogrov“ in se pripravljal, da pride na pomoč češkim upornikom. Toda njih poraz pri Beli gori je tudi Bethlenu pokopal daljnje načrte. Po nekaterih bojih na severnem Ogrskem je sklenil s Ferdinandom mir v Nikolsburgu (1622), se odpovedal kraljevskemu naslovu in prejel od njega vojvodstvi Oppeln in Ratibor v dedno posest, do svoje smrti pa še sedem komitatov ob gorenji Tisi z mestom Košice (Kaschau).

Naše dežele so se udeležile teh bojev le z malimi četami, ki so jih poslale v obrambo vzhodne štajerske meje. Na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem so nabirali vojake. Kranjski stanovi so poslali l. 1620. proti Bethlenu 400 hrvatskih strelcev pod vodstvom Krištofa

Gušiča. In ko se je naslednje leto nevarnost ogrskega napada še povečala, ker so se obmejni ogrski sosedje Battyany, Sechy in drugi plemiči dvignili za Bethlena, so Kranjci zopet poslali 100 konjikov in 200 hrvatskih strelcev proti Fürstenfeldu. Mala četa je imela neko prasko s Turki pri Friedbergu, sicer pa ni prišlo do večjih bojev.

Nadvojvoda Ferdinand je hkrati z veliko dediščino po svojem stricu dobil tudi cesarsko krono in kot Ferdinand II. nastopil vlado rimsko-nemškega cesarstva (1619—1637). Prištevati ga smemo med najodločnejše habsburške vladarje. Na zunaj sicer ni razširil avstrijskih mej, a dvignil je vladarjevo oblast in veljavo s tem, da je strl moč deželnih stanov.

Deželni zbori pod njegovo vlado niso imeli druge naloge, kakor da so dovoljevali nove davke in naklade, razpravljali o brambi deželnih mej in nabiranju vojakov v vojnih časih. Po tedanji šegi so spadali k rednim dajatvam avstrijskih dežel tudi ženitovanjski darovi za vladarja in druge člane cesarske hiše. S temi darovi dežele celo v najhujši sili niso skoparile. Ko se je cesar Ferdinand po smrti svoje prve žene drugič oženil s princezinjo Eleonoro iz Mantove, so mu poklonili kranjski stanovi v lepi vrečici 2000 cekinov, katere mu je izročilo posebno poslanstvo. Ob poroki njegovega najstarejšega sina Ferdinanda je darovala dežela Kranjska 12.000 goldinarjev za opremo in 1800 cekinov „za poklon (Ehrung)“, Štajerci so dali ob isti priložnosti 60.000 goldinarjev in 10.000 cekinov, Korošci pa 20.000 goldinarjev za opremo in 3000 cekinov „za poklon“. Ko se je cesarska princezinja Marija Ana omožila z Maksimilijanom Bavarskim, so kranjski stanovi zopet dali kot poročni dar 3000, Štajerci pa 10.000 goldinarjev.

Take izredne doklade so bile tembolj občutljive, ker je vlada ob tridesetletni vojni itak zahtevala visoke davke in je bilo povsod občutiti veliko pomanjkanje denarja. Prekupci so dobre stare zlate in srebrne denarje hitro zamenjali za slabe italijanske in ogrske novce in jih spravili iz dežele. Stari dobri denarji so bili vedno dražji. Leta 1622. je določil cesarski odlok, da ima cekin, ki je veljal ob začetku velike vojske 2 gld. 45 kr., odslej veljati 6 gld. 45 kr. Pa tudi pri tej vrednosti ni ostalo. Kmalu so plačevali stare cekine z 20 goldinarji novega denarja. Čez nekaj let je padel potem novi denar, ki so ga nazivali „dolgi (die lange Münze)“ na osminko vrednosti. Ta hudi padec je povzročil veliko škodo. Štajerski stanovi so izgubili naenkrat 646.666 goldinarjev v gotovini. Nič boljše ni bilo pri zasebnikih. Cena živil je strašno poskočila, dasiravno je vlada prepovedala izvažanje živine, jestvin in vsega drugega blaga, razun železa in svinca. Cela vrsta cesarskih odlokov in navodil deželnih glavarjev se peča s tožbami na oderuštvo, prekupovanje denarja, izvažanje živil, tihotapce in potepuhe. Na Štajerskem se je pojavila še kuga; obrt in trgovina sta popolnoma opešali, nastala je splošna beda, kakršne ni bilo niti za časa najhujših turških navalov. L. 1624. poroča nekdo iz Gradca: „Tu vlada veliko pomanjkanje denarja, ker se vsakdo brani „dolgi denar“ vzeti za plačilo. Ni dobiti kruha, niti mesa, niti drugih živil. Visoki gospodje morajo zdaj jesti črn kruh, reveži pa niti črnega nimajo.“ Na Koroškem je mnogo revnih ljudi od lakote pomrlo.

Ob takih razmerah se je le čuditi, kako so vzmogle naše dežele izredno velike žrtve, ki jih je zahtevala tridesetletna vojna. Skrbeti so morali za obrambo meje proti Turkom, pošiljati cesarju na Nemško vojake in še prispevati velike svote k vojnim stroškom. L. 1622. je imela dežela Kranjska vsled izrednih vojnih stroškov že 330.000 gld. dolga, ki je še naraščal od leta do leta. Vzlic temu so morali kranjski stanovi leta 1631. prevzeti še 800.000 gld. državnega vojnega dolga, dočim so Korošci prevzeli 1,100.000 gld. Ko je l. 1632. zopet zbiral Wallenstein vojsko za cesarja, so sklenili vsi avstrijski deželni zbori, da zajamčijo njegovim vojakom oskrbo in plačo za pet mesecev. Vsak kirasir naj bi dobival poleg hrane po 9 gld., drugi konjiki po 6 gld. na mesec. Naslednje leto je zahteval cesar za Wallensteinove čete prezimovališča v notranjeavstrijskih deželah s popolno oskrbo. K stroškom naj bi prispevale: Štajerska 994.045, Koroška 584.490, Kranjska 345.350, Goriška 81.725, grofija Pazin (Istra) 122.330 gld. Kranjskim stanovom se je zahtevana svota zdela previsoka, vendar so slednjič dovolili za nabiranje novih rekrutov 60.000, za preskrbo Wallensteinovih vojakov, ki so prišli v deželo, pa 160.000 goldinarjev. Za pokritje tega vojnega dolga so sklenili na vsako zemljišče in vsako hišo po mestih naložiti po en goldinar davka, od raznega trgovskega blaga (soli, platna, železnine, vina) pa zahtevati primerno mitnino (od 15 krajcarjev do dveh goldinarjev od tovora). — Nove naklade je prineslo leto 1634., ko je cesar zahteval za ojačenje armade na Nemškem od Štajercev, Koroščev in Kranjcev 600.000 goldinarjev. Pri tej priliki je naznanil cesar Ferdinand stanovom tudi izdajstvo svojega generala Wallensteina s sledečimi besedami: „Zgodilo se je, da je naš bivši vojni stotnik, vojvoda Friedlandski, skoval zoper nas in našo vladarsko hišo nesramno in ostudno zaroto s tem, da je hotel našo vojsko z raznimi izdajalskimi in nekrščanskimi sredstvi zoper nas naščuvati in nase prikleniti, tudi nas in naše nasled-



Ferdinand II.

nike pregnati iz dežele, nam vzeti krono in žezlo in se polastiti naših kraljestev in dežel." — Tudi v naslednjih letih čitamo vedno o novih doneskih k vojnim stroškom, ki so jih morale prispevati posamezne dežele. Še l. 1648., ko se je že sklenil mir, je morala Kranjska dovoliti 60.000 goldinarjev vojnega davka.

Nič manjše, kakor denarne žrtve, niso bile krvne žrtve, ki so jih morale položiti naše dežele na oltar skupne avstrijske domovine. Že cesar Ferdinand je izjavil: „Kranjska je majhna, pa ljubezniva deželica, odkoder se lahko dobi precejšno število poveljnikov in stotnikov." Slovenci so bili sploh na glasu hrabrih in vztrajnih vojakov in pogosto je pel po naših krajih boben, ki je naznanjal, da Wallenstein proti dobri plači nabira vojakov za svojo armado, da kralj napolitanski ali španski iščeta rekrutov, in veliko je bilo tudi število tistih, ki so se dali vpisati med vojaške novince. O bojaželjnosti naših prednikov piše Valvasor: „Radi se dajo najeti za vojaško službo. V mestu Ljubljani jih stopi vsako leto po več sto v službo rimskega cesarja, španskega kralja ali Benečanov. Zato se Kranjci nahajajo v vseh regimentih in so na glasu najbòljših in najvztrajnejših vojakov. Temu se ni čuditi, ako pomislimo, da se že doma v miru odvadijo vsemu, kar je nežnega in mehkužnega."

Na Koroškem je imelo l. 1633., ko je Wallenstein nabiral veliko vojsko za cesarja, sedem regimentov pehote in dva dragonska regimenta svoja naborna okrožja. Ker je doma vladala revščina, draginja in pomanjkanje, je vse, kar je moglo nositi orožje, sililo med vojake. A dežela je bila tako izžeta, da pozneje stanovi, ki so nabirali vojake po zemljiških gosposkah, niso mogli več kakor 200 mož spraviti na noge, pa še ti so bili tako revni in izstradani, da nihče ni dospel na bojišče. V istem letu čujemo o nasilstvih v celovški okolici in uporih med rudarji, ki jih je povzročila strašna lakota. — V letih 1639. in 1640. so se na Kranjskem vršili nabori prostovoljcev za regimente: Wobl, Colloredo, Borri in Gonzaga. Stanovi so dovolili v ta namen 8000 goldinarjev. Tri leta pozneje se je zopet izpopolnil regiment Hauser s kranjskimi prostovoljci. Le žal, da so Slovenci bili pomešani z drugimi avstrijskimi ali nemškimi vojaki in razdeljeni skoraj na vse avstrijske polke. Zato svetovna zgodovina ne ve ničesar o njihovih vojnih činih, naša domača zgodovina pa postane pomanjkljiva in prazna.

Hudo breme za naše dežele je bila tudi nastanitev podivjanega vojaštva, ki je zahtevalo popolno oskrbo, poleg tega pa še plenilo in izžemalo revno ljudstvo. Po pravici so se lastnih vojakov enako bali, kakor sovražnika. Ko je leta 1634. vlada hotela namestiti v Notranji Avstriji 50 čet (Fähnlein) pehote, so se deželni stanovi uprli, češ da bodo s to nastanitvijo podložniki, ki so že itak stiskani in preplašeni, popolnoma uničeni in pokvarjeni. Vendar je bilo naslednje leto prestavljenih iz Češkega 37 regimentov v notranjeavstrijske dežele. Od teh je prevzela Kranjska 30 stotnij v oskrbo, za kar so morali vzeti stanovi 15.000 goldinarjev na posodo. Eckenfürterjev in Manzierijev regiment sta bivala v Ljubljani in Kranju, Gonzagov v Loki, Strassoldov v Novem mestu. — L. 1647. je morala Kranjska prezimiti tri

regimente konjenice in en regiment pehote. Stanovi so dovolili v ta namen 80.000 goldinarjev.

Večkrat je prišlo med vojaštvom in domačim prebivalstvom do sovražnih spopadov, ker so tuji „žolnirji“ preveč oblastno in praširno nastopali. V Celovcu so morali uporne vojake l. 1656. s topovi razgnati. Velika rabuka je bila l. 1645. v Ljubljani med meščanstvom in vojaki regimenta Ferrari. Sodobno poročilo dogodek takole opisuje: Neki vojak se je sprl z nekim ljubljanskim mesarjem. Vendar se je posrečilo posredovanju drugih, da ni prišlo do spopada. Kmalu potem je četa vojakov napadla dva mesarja pri „škofijskih vratih“ z golim mečem, da je eden takoj mrtev obležal, drugi pa kmalu potem umrl. Morilci so se izkušali rešiti v bližnji frančiškanski samostan, toda meščani so jih zadržali, dokler ni prišla mestna straža in jih na povelje mestnega sodnika Ludovika Schönlebna odpeljala v zapor. Neki poročnik istega regimenta se je straži ustavil in hotel ujetnike oprostiti. Ob istem času prihiti podpolkovnik z mnogimi častniki čez most, izdere sabljo in izkuša vojake straži iztrgati. Toda ni se mu posrečilo. Vsa množica, vojaki in meščani, je drla potem na Stari trg, kjer je izkušal mestni sodnik iznova mirnim potom spor poravnati. Častniki ga osorno sunejo v stran kličoč „Viva Ferrari“ (Živijo Ferrari) in podpolkovnik ga celo napade z golo sabljo. Sedaj je zavrelo tudi med meščani, ki so bili enako oboroženi kakor vojaki. Neki „padar“ izdere meč, da bi ščitil sodnika, vendar se je moral umakniti pred razdraženimi častniki v hišo pri stiškem dvorcu. Oboroženih meščanov se je med tem nabralo vedno več. Zastavili so ves Stari trg in zahtevali, naj se izroče morilci mestnemu magistratu. Podpolkovnik ni hotel o tem nič slišati, ampak se je s svojimi vojaki, ki so bili večinoma beneški Slovani, umaknil v svoje stanovanje. Kmalu potem pride s četo musketirjev zopet na cesto in ukaže streljati na ljudi. En meščan je bil ustreljen, neki mestni sveto-



Cesarica Marija Ana, soproga Ferdinanda II.

valec pa ranjen na roki. Sedaj so tudi meščani začeli streljati in so usmrtili štiri vojake. Sam podpolkovnik je bil smrtnonevarno ranjen in je drugi dan umrl. S klici „Živel magistrat, živelo meščanstvo“, so besni Ljubljančani naskočili hišo, kamor je poveljnik spravil morilce, in jih dali odpeljati v mestno ječo „na trančo“. Tudi v druge hiše so meščani vdrli za vojaki in jih nekaj posekali, nekaj se jih je izkušalo rešiti s tem, da so poskakali v Ljubljanico in jo preplavali. Morilci so prišli pred mestno sodišče in bili obsojeni na smrt. O dogodku so poročali na cesarski dvor, vendar ta ni hotel kočljive stvari preiskovati in se je zadovoljil s tem, da je dal obema strankama strog ukor.

Sredi tridesetletne vojne je umrl cesar Ferdinand II. (1637). Kakor je za njegove vlade vedno bolj ginil vpliv deželnih stanov, tako je na drugi strani naraščala oblast in moč ministrov in tajnih svetnikov, posebno nekaterih izvoljencev, katerim je cesar naklonil svoje zaupanje. Pod nasledniki Ferdinanda II. bodemo srečali še več takih mož. Tu moramo omeniti njegovega svetovalca in namestnika mogočnega kneza Janeza Ulrika Eggenberga.

Eggenbergi so bili štajerska plemiška rodbina. Sredi 16. stoletja so se poluteranili in tudi mladi Janez Ulrik je bil v luteranstvu vzgojen. Ko je pa prišel na dvor nadvojvoda Ferdinanda, se je pokatoličanil in svojemu gospodu tako priljubil, da mu je ta poveril važne in častne službe. Leta 1598. ga je cesar Rudolf II. povišal v baronski stan. Ko je nadvojvoda Ferdinand postal cesar, je imenoval Eggenberga za ravnatelja tajnega sveta in po smrti Sigismunda Herbersteina (1621) za deželnega glavarja štajerskega. Cesarju je večkrat pomagal v denarnih zadregah in znal tudi lastno premoženje izredno pomnožiti. Na Kranjskem je kupil gospostvo Postojno in se imenoval „grof postojnski“. L. 1622. mu je cesar podaril gospostvo Krumau na Češkem in ga kmalu potem imenoval za državnega kneza. Z nakupom si je pridobil posestva Thal in Gösting pri Gradcu, Stübing, Wildon, Radgono, Ptuj in še več drugih gradov na Štajerskem in Kranjskem. L. 1635. ga je Ferdinand II. „zaradi modrosti, previdnosti in bogate izkušnje“ imenoval za cesarskega namestnika vse Notranje Avstrije. S to službo je bila združena letna plača 12.000 goldinarjev. Polovico te svote je morala plačevati Štajerska, drugo polovico pa Koroška in Kranjska. Knez Eggenberg je užival po vseh južnih avstrijskih deželah izreden ugled. Njegovi prijatelji in sorodniki so bili ponosni, da je tako odličen gospod izšel iz njihove srede, ljudstvo pa je mislilo, da mora biti pravi vladar, ko je videlo, da prihajajo poslanci knezov in vojvod k njemu v Gradec ali če je pokanje pušk in topov naznanjalo njegov prihod. — Na višku oblasti je bil knez Eggenberg, ko je leta 1631. v imenu prihodnjega vladarja Ferdinanda III. sprejemal poklonitev štajerskih, koroških, kranjskih in goriških deželnih stanov. Na Koroškem se je vršila slavnost še ob vojvodskem prestolu pri Gospej Sveti, vendar so se stari običaji opustili. Kmalu potem pa je Eggenbergova slava obledela. Ker je bil iskren prijatelj generala Wallensteina, je tudi nanj padla temna senca, ko je veliki general padel kot izdajalec domovine. Po Wallensteinovi smrti se je umaknil z dvora in se preselil v Ljubljano, kjer je umrl 14. oktobra 1634.

Njegov sin Ivan Anton je dobil l. 1647. od cesarja Ferdinanda III. za 315.000 gld. posojila v posest pokneženo grofijo Gradiško, katero so podedovali tudi njegovi nasledniki. Ko so leta 1717. Eggenbergi v moškem kolenu izmrli, je Gradiška zopet pripadla cesarju. — Knez Janez Ulrik Eggenberg je značilen zgled mogočnega ministra iz dobe absolutizma, kakor sta bila pozneje Auersperg in Porcia.

Ferdinandu II. je sledil najstarejši sin enakega imena, ki se v vrsti nemško-rimskih cesarjev imenuje Ferdinand III. (1637—1654). Že za življenja svojega očeta je bil izvoljen za kralja rimskega, prejel krono ogrsko in češko in poklonitev avstrijskih deželnih stanov. S tem so bili preprečeni vsi morebitni spori za nasledstvo.



Lenart Götz, škof lavantinski,
cesarski namestnik za Notranjo Avstrijo pod Ferdinandom II.

Ferdinand III. je dobil kot dediščino tudi hudo vojno, ki je že trajala skoraj dve desetletji in kateri še ni bilo dogledati konca. Kot cesarjevič se je Ferdinand sam na čelu armade udeleževal bojev, izvojeval l. 1634. veliko zmago nad Švedi pri Nördlingen, a je tudi videl nepopisno, splošno gorje, ki ga je vojna povzročala. Zato je želel svojim deželam nakloniti mir, toda sovražni sili, Francoska in Švedska, se nista hoteli odreči svojim koristim, armade in poveljniki, ki so živeli od vojne, pa tudi niso bili voljni odložiti orožja. Zato se je vlekla vojna naprej do popolne onemoglosti in je bila za cesarsko armado večjidel nesrečna.

Poleg novih vojnih naklad, vojaških naborov in krutega gospostva nastanjenih regimentov imamo v tem času zabeležiti tudi nov turški napad. Dasiravno je med osmansko porto in cesarsko vlado vladal mir, so vendar meseca avgusta l. 1640. močne turške čete vdrle na Vzhodno Štajersko. En del teh čet je napadel na Ogrskem slovenske vasi Melinci in Izakovci in zasedel Bistrico, kjer je po navadi požigal in ropal. Kmetje po okolici so morali dati veliko množino žita in moke. Potem so Turki prebredli Muro, opustošili ljutomerski okraj, razdrli neki mlin in mlinarjevo ženo odpeljali. Drugi

del roparske druhali je vdrl na Štajersko pri Soboti (Olschnitz), prodiral proti Radgoni in razrušil vse vasi na posestvu barona Ratmannsdorfa, razun dveh. Prebivalci so morali sultanu priseči zvestobo. Graško vlado so ti napadi zelo prestrašili, tembolj ker je bila v nevarnosti vsa vinska trgatev in žetev okoli Ljutomera in Radgone, o kateri pravi poročilo, da je „pravi zaklad vse Spodnje Štajerske, da daje najfinejše vino in najboljše žito." Štajerci so se obrnili za pomoč na dunajsko osrednjo vlado in svoje sosede Korošce. Cesarski poslanik v Carigradu se je pritožil zaradi tega napada pri velikem vezirju, a ta je malomarno skomizgnil z rameni, češ, „kar je storjeno, je storjeno." V naslednjih letih (1641, 1646, 1655) so se roparski pohodi zopet ponavljali.

Po tridesetih letih hude vojske in večletnih pogajanjih se je posrečilo v Münstru in Osnabrücku skleniti mir. Ko so se posvetovali o mirovnih pogojih, so poizkusili avstrijski plemiški izseljenci si zopet priboriti vrnitev v domovino in svobodo za svojo avgsburško veroizpoved. Nemški protestanti so z vso vnemo podpirali njihove zahteve. Cesarski poslanci pa so izjavili, da stanovi nimajo pravice in oblasti cesarju dajati zakone za njegove dežele, kakor se tudi cesar ne drzne kaj ukazovati drugim nemškim knezom. Na ponovno zahtevo protestantov l. 1646. je slednjič izjavil grof Trautmannsdorf, da svobode za avgsburško veroizpoved v cesarskih dednih deželah ne more obljubiti, pač pa se bode rok za izselitev podaljšal na sedem ali osem let in tudi dopuščali izhodi k luteranskemu bogoslužju v sosednje dežele. Vzlic tej odpovedi se protestanti niso dali oplašiti in so naslednje leto (1647) še zvišali svoje zahteve: Cesar naj pusti, da se napravi v avstrijskih deželah nekaj lutrovskih cerkva, da se svobodno izvršuje lutrovsko bogoslužje in naj vsem izgnancem dovoli vrnitev. Trautmannsdorf pa je odgovoril, da v tej točki ne bode odjenjal. V mirovni pogodbi je bilo slednjič zagotovljeno pomiloščenje vsem izgnancem in jim dovoljena vrnitev v domovino, vendar s pogojem, da se podvržejo avstrijskim postavam. Ker pa so te postave dopuščale le katoliško bogoslužje, zato se položaj za plemiške izseljence ni bistveno izpremenil.

Vest o sklenjenem miru so sprejele vse avstrijske dežele z veliko radostjo. Prirejali so zahvalne procesije, velike ljudske veselice, in s spominskimi novci ovekovečili znameniti dogodek.

Tudi Ferdinand III. se je trudil, da še pred svojo smrtjo zagotovi najstarejšemu sinu Ferdinandu IV. prestolonasledstvo v Avstriji, na Češkem, Ogrskem in Nemškem. Brez ugovora je bil trinajstletni cesarjevič l. 1646. kronan za češkega kralja, tudi Ogri so mu naslednje leto, ko so bili pomirjeni protestanti, posadili na glavo krono svetega Štefana. V deželah Notranje Avstrije je sprejel tajni svetnik, knez Maks Dietrichstein, l. 1651. poklonitev deželnih stanov. Na Koroškem se je vršila slovesnost zadnjikrat na Gosposvetskem polju. Ferdinandov naslednik Leopold je sprejel prisego zvestobe že v celovški deželni dvorani, kar je bilo merodajno tudi za poznejše čase. V Ljubljani so prisegli stanovi 25. septembra. Knez Dietrichstein je v imenu vladarja potrdil pravice dežele Kranjske in vseh njej vtelešenih gospostev:

Metlike, Krasa in Istre. Pri prisegi se je prvikrat zopet rabila formula: „Kakor gotovo mi Bog pomaga, sveta Mati božja in vsi svetniki“, ne pa „in njegov sveti evangelij“, kakor je bila navada pri protestantskih stanovih. Cesarskemu komisarju so poklonili stanovi 1500 cekinov, dvornemu kancelarju 1000 in knezovemu spremstvu 900 goldinarjev. V dnevih od 5. do 9. oktobra je bila slavnost poklonitve v Gorici. Plemstvo, na čelu mu deželni glavar Lantieri, je podalo prisego zvestobe v goriškem gradu. Sijajna pojedina je završila slovesnost. — Ko je bil Ferdinand IV. leta 1653. v Regensburgu izvoljen za rimskega kralja, se je zdelo, da mu je zagotovljena nemotena vlada avstrijskih in nemških dežel. Naenkrat pa huda bolezen ugrabi nadebudnega cesarjeviča, ko še ni dosegel eno in dvajsetega leta (1654). Bolehnemu Ferdinandu, ki je kmalu potem umrl, je sledil na prestolu njegov drugi sin — Leopold (1657).



Ferdinand III.

* * *

Z veliko stisko in hudimi vojnimi davki, ki jih je povzročila tridesetletna vojna v naših deželah, so v zvezi **novi kmečki upori.**

Kmetje so se nasproti gospodi vedno čutili brezpravne in zatirane, kot „vboga gmajna“, kateri je samopomoč edina rešitev. Zato je iskra nezadovoljnosti med njimi vedno tlela in si iskala duška v mnogih krajevnih uporih, ki so se dogajali tja do konca 18. stoletja. Bližnji povod je dalo navadno zvišanje letnih davščin in tlake, neusmiljeno postopanje grajske gospode ali valptov, slednjič tudi razne vladne odredbe ob času kuge. Vse kar je nasprotovalo starodavnemu običaju, je občutil kmet kot krivično novotarijo, s katero se mu omejujejo in ugrabljajo stare pravice. Zato je zopet in zopet nastopil z orožjem v roki „za staro pravdo“, dasiravno je vedno podlegel mogočni gospodi.

L. 1602. so se uprli podložniki gradu Mehovo na Dolenjskem. Pravi vzrok ni znan. Tedanji graščak na Mehovem je poklical na

pomoč Uskoke iz bližnjega Žumberka. Toda kmetje so se hrabro branili, celo ženske so napadle Uskoke z vilami in burklami. Od sto jih je komaj ušlo deset živih, med tem ko so bili na strani kmetov ubiti le en mož, neka stara žena in en otrok. Upor se je menda hitro polegel, ker v naslednjih letih ni več slišati o njem. — Dve leti pozneje je grozil plamen krvavega upora na Kočevskem. Povod je dalo iztirjevanje zaostalih davkov, zlasti takozvanega „tedenskega vinarja“. Kočevci o tem davku niso hoteli nič slišati, nastavili so oborožene straže po vseh vaseh in izjavili, da se raje s silo upro, kakor da bi plačevali „tedenski vinar“. Na tisoče kmetov je bilo pripravljenih, da se pridružijo upornikom. Vendar se je spor končal mirnim potom.

Zaradi novih davkov se je vnel l. 1627 tudi prvi tolminski „punt“. Tolminski glavar Gašper Dornberg je začel zahtevati davek od „novin“ t. j. novoiztrebljenih njiv in senožeti, namesto nekatere tlake je terjal odkupnino v denarju in je napravil novo užitnino na vino. Še bolj je razburila kmete strogost grofovih uradnikov, ki so brez usmiljenja izterjevali nove davke. Seveda ni manjkalo oseb, ki so netile nezadovoljnost med ljudstvom in ga šuntale k uporu. Taki voditelji so skrivaj sklicevali ljudske shode in imeli hujskajoče govore. Med drugimi se omenjajo kot glavarji upornikov Jurij Kobal, Lenart Golja in Tomaž Kragulj. Glavni voditelj vsega gibanja pa je bil Jernej Mavrič, ki je imel na ljudstvo velik vpliv. Po zgledu drugih kmečkih puntov, so tudi tolminski uporniki pobirali od kmetov poseben puntarski davek, katerega so pa voditelji večinoma zase porabili. Zdi se, da so tudi nekateri duhovniki pospeševali uporno gibanje.

Glavar Dornberg je naznanil graški vladi, kaj se na Tolminskem godi. Na to pošlje cesar Ferdinand v Tolmin posebno komisijo, ki je sprejemala pritožbe podložnikov, poslušala zagovore, zlasti pa imela zaslišati začetnike upora in glavne voditelje. Na podlagi teh poizvedb je cesar Ferdinand izdal v Gradcu 26. februarja 1628 razsodbo, ki je Dornbergu priznala pravico terjati desetine in robote od tistih novin, ki so se iztrebile vkljub prepovedi gosposke po l. 1600. ali pa so že v urbariju zapisane; tudi se smejo kuhinjske služnosti (Kucheldienste) odkupiti z denarjem. Tolminski podložniki pa so dolžni opravljati vso tlako in dajati vse davke baronom Dornberškim, kakor so v urbarju zaznamovani in kakor so jih že od nekdaj dajali tolminskim glavarjem. Pritožbe zoper grofovske uradnike naj se vlagajo na postavnem mestu. — Izmed puntarskih voditeljev so bili skoraj vsi pomiloščeni. Cesar je le zahteval od njih, da morajo svojo gosposko prositi odpuščanja, poplačati stroške komisije in nekatere terjatve Dornbergov ter ljudem povrniti denar, ki so ga po krivem od njih izterjevali. Glavni upornik, Jernej Mavrič, je bil z Goriškega izgnan. Slednjič je bilo kmetom strogo prepovedano prirejati shode brez dovoljenja gosposke, sicer bodo kaznovani na telesu in premoženju. Kazen za „punt“ ni bila posebno velika in prav to je menda pripomoglo, da se je nevarno gibanje kmalu poleglo.

Veliko večji obseg je zajelo uporno gibanje med kmeti na Spodnjem Štajerskem l. 1635. — Glavni vzrok so bila tu huda bre-

mena in visoke naklade, ki jih je povzročila tridesetletna vojna in katere je gospoda večinoma zvrgla na kmeta. Ko so stanovi morali plačevati visoke doneske za nabor vojaških novincev ali prehranjevanje nastanjenih vojakov, odškodovali so se s tem, da so zahtevali od kmeta višje davke v denarju in živilih ali tlaki, kar je seveda vzbudilo hudo nevoljo, tembolj ker kmetje niso znali razločevati med državnimi in graščinskimi davščinami. Zdi se, da je na uporno gibanje, ki je vsled tega nastalo na Spodnjem Štajerskem, vplivalo tudi narodnostno nasprotje. Ko je cesar Ferdinand leta 1634 zahteval od Štajercev 600.000 gld. vojnega prispevka, so stanovi v deželnem zboru sami opozorili na nevarni položaj med kmečkim ljudstvom. „Kmetje na Spodnjem Štajerskem govore slovensko," tako se je glasilo njihovo poročilo, „in tudi sicer je med Nemci in Slovenci opaziti skoraj prirojena mržnja in nasprotstvo (eine angeborene Antipathia und Widersinnigkeit), ki se utegne še povečati, ako se bodo nakladala velika denarna bremena."



ELEONORA ROMANORVM IMPERATRIX.VXOR. FERDINANDI III. IMPERATORIS.

Cesarica Eleonora, soproga Ferdinanda III.

Nemiri so se res pričeli prihodnje leto na gospostvu Ostrovec (Osterwitz), med Vranskim in Trbovljami, ki je pripadalo Feliksu pl. Schrattenbachu. Ta mož, ki je služil preje mnogo let kot stotnik v Vojaški krajini, je bil na glasu izredno strogega in neusmiljenega gospodarja. A prav njegova strogost je rodila pri kmetih odpor, ki se je pojavil že v začetku l. 1635. Schrattenbach ga ni mogel sam s svojimi hlapci zadušiti in je prosil graško vlado pomoči. Deželni profos jetničar Lovro Maas, ki je imel skrbeti za javni red in mir, je od nje dobil nalog, da z lepa posreduje med gospodo in podložniki ter izkuša razburjene kmete pomiriti. Maas je vzel s seboj 40 hlapcev in šel sredi aprila proti Ostrovcu. Pri prehodu čez Savinjo je zadel na Schrattenbacha, ki je zbral nekaj vojakov ter vdanih podložnikov in se hotel pridružiti profosu, da bi skupno udarila na upornike. Profos pa ni hotel o napadu na kmete nič slišati, češ da

je dobil ukaz, naj mirnim potom zadevo poravna in ne pobija podložnikov. Schrattenbach je osorno odgovoril in bilo je videti, da se bode spor končal s pretepom. Slednjič njegovi privrženci sklenejo sami napasti kmete, med tem ko jim je Maas s svojimi hlapci počasi sledil. Ko se je bližal Gomilskemu, so mu naznanjali streli in velik vrišč, da se je med gospodo in podložniki vnel ljut boj. Večina kmetov je bila na preži pri neki soteski in sprejela tudi profosa s streli in kamenjem. Ko so njegovi ljudje zgrabili za orožje in napadli upornike, se je kmečka četa umaknila in razpršila. Enajst upornikov je bilo ujetih, dva sta mrtva obležala. En del upornih podložnikov se je zatekel v cerkev sv. Krištofa pri Gomilskem, toda Schrattenbachovi hlapci so udrli za njimi, oropali kmete, razbili cerkvene skrinje in ugrabili dragocenosti. — Deželni profos je zdaj spoznal, da ni upati mirne poravnave, ostal je še dva dni v okolici Ostrovca in Voljske, potem pa se vrnil v Gradec, da poroča o položaju.

Po njegovem odhodu se je naenkrat razširil upor na vsa posestva celjskega okrožja, tja do Pohorja na severu in Ptujskega polja na severovzhodu. Na vzhodu in jugovzhodu sta gospostvi Studenice in Žusem še pripadali ozemlju upornikov. — Tudi na sosednjih tleh dežele Kranjske so štajerski puntarji kmalu našli posnemovalce. Tu so enako vojne naklade in prehranjevanje preširnega vojaštva hudo trle kmeta. Vrh tega so se spuntali še Uskoki. Ker niso dobili plače, so začeli ropati in požigati po vaseh. Vse to je uboge kmete spravilo v obup. Na Pivki so oplenili in razrušili mnogo gradov in dvorov. Podložniki iz Tuhinja so vzajemno s svojimi sosedi iz kamniškega gospostva napadli in oplenili grad Špitalič, nekdanji gostinjec vetrinjskega samostana.

O uporu na Dolenjskem nam poroča kronika mesta krškega sledeče: „Dne 3. maja 1635 so se uprli Schrattenbachovi podložniki v Voljski in Ostrovcu nad Celjem in oni iz laške graščine. Tem so se pridružili podložniki drugih štajerskih in kranjskih graščin. Naskočili in oropali so več gradov in samostanov. Graščaki so zapustili svoja domovja in zbežali. Kmetje so po gradovih naropali veliko denarja, srebra, dragocenosti, obleke, žita in vina. Krška mestna občina je zahtevala od meščanov, naj se postavijo kmetom v bran. Na novo so meščani prisegli, da hočejo skupaj živeti in umreti ter se puntarjem postaviti po robu, kolikor bo mogoče. Upornikov se je nabralo s Štajerskega in Kranjskega nekaj tisoč. Kranjski stanovi so s cesarjevim dovoljenjem zoper nje poklicali na pomoč Uskoke in graničarje iz Karlovca, ki so ukrotili upornike.“ Enako je vrelo tudi med kmeti na Gorenjskem in Kočevskem.

Iz gorenjih poročil tudi posnemamo, da je splošni kmetski upor izbruhnil v prvih dneh meseca maja. Najprej so podlegli jezi upornikov gradovi: Ostrovec, Heckenberg in Burgstall, ki so bili vsi popolnoma oplenjeni. Enako se je zgodilo z gradom Voljska (Pragwald) pri Žalcu. V treh urah je bilo grajsko poslopje porušeno in vsi prebivalci, ki niso mogli ubežati, pobiti. Iz Ostrovca se je razširil upor na posestva ljubljanskih škofov: Gornji grad, Rudnik in Vrbovec (Altenburg). V Gornjem gradu si je neki voditelj puntarjev nadel

škofovo kapo in kot zemljiški gospod sprejemal prisego zvestobe od svojih tovarišev. Kaj je upornike oviralo, da niso oplenili grajskega poslopja, ni znano. Zapored so se gradovi Savinjske in Šaleške doline zrušili v prah ali pa zgoreli, tako: Šoštanj, Lilienberg, Gradič (Schwarzenstein), Turn, Helfenberg, Šalek. O napadu na Novi klošter nam samostanska kronika poroča sledeče zanimive posameznosti: Ko so menihi 4. maja opravljali večernice, je prišlo 15 kmetov kot poslanstvo drugih podložnikov in zahtevalo nekaj olajšav pri davščinah in tlaki. Zagotavljali so, da se samostanu ni bati nič hudega, ako se prošnji ugodi. Odgovor so zahtevali za dan 6. maja, ko bodo zopet prišli. Njihove zahteve niso bile pretirane. A še preden je prijor odgovoril, je prišlo 6. maja pred samostan kakih 200 kmetov pod vodstvom Antona Repiča in Štefana Dvornika, ki niso več nastopili kot prosilci, ampak kot oblastni gospodarji. Hoteli so videti samostanske „bombarde“ (topiče), zahtevali kruha in vina, češ da potem menihom nič žalega ne store. Dvanajst kmetov je udrlo v samostansko obednico, kjer so iskali živil, omenjena dva voditelja pa sta zunaj stoječim skozi okno metala bele in črne kruhe. Vsi vinjeni so uporniki slednjič odšli proti Voljski. Dva dni pozneje je zopet prišlo 150 kmetov, ki so zahtevali, naj jim redovniki izroče poljske pridelke, katere so si s tolikim trudom pridelali in spravili v samostan. Iznova so si ogledali samostanske zaloge orožja, katerega so veliko odnesli. Vso noč so se potem razveseljevali pred samostanom s pojedanjem in popivanjem, zraven streljali iz topičev, drugo jutro pa so iznova udrli v obednico in zahtevali pismeno potrdilo, da so njihove prošnje z dne 4. maja uslišane. Ogroženim redovnikom ni kazalo nič drugega, kakor vse zahteve upornikov ugoditi, ako so hoteli rešiti sebe in samostan. Ta prijenljivost jih je obvarovala



Knez Ulrik Eggenberg.

hujše nesreče, dasiravno so se slični nasilni nastopi kmetov še pozneje dogajali dan za dnem, dokler niso graničarji prepodili trume upornikov.

Ista samostanska kronika našteva 67 gradov in plemiških dvorov, ki so jih uporniki zažgali, oplenili in porušili. Grda nasilstva so se dogodila v ženskem samostanu Studenice, kjer so kmetje oropali cerkev. Žalostna usoda je zadela tudi župnika Štefana Magerle pri sv. Juriju poleg Celja. Ko je v neki pridigi o svetopisemskem reku „dajte cesarju, kar je cesarjevega in Bogu kar je božjega“ zagovarjal pravico vladarja, da pobira davke, so njegove besede učinkovale, kakor bi vlil olja v ogenj. Kmetje so župnika pred cerkvijo napadli, mu naložili na rame veliko deblo, katero je moral stari duhovnik vleči na bližnji hrib. Komaj je dospel na vrh, ko poči strel in mu še udarec z mečem razkolje glavo. — V celjskem okraju sta se menda le Celje in Slovenska Bistrica ubranila upornikov.

V teku 14 dni se je upor razširil skoraj po vsem Spodnjem Štajerskem in je dežela že trpela ogromno škodo, ko je še le zbor deželnih stanov sklenil poslati oborožene čete v uporno ozemlje. Iz Vojaške krajine je prišel polkovnik Jurij Ludovik Schwarzenberg s 1300 konjiki in pešci, deželni stotnik baron Jurij Ernst Herberstein je zbral 200 oboroženih hlapcev. Že prihod graničarjev, ki so se zbrali 22. maja pri Žalcu, je kmete silno prestrašil. En del se je takoj pred njimi umaknil in razpršil, drugi so začeli prositi milosti. Pri Šoštajnu jih je pričakovala oborožena kmečka četa, katero so z lahka potolkli; 31 upornikov je bilo ubitih, 23 pa ujetih. Podložniki gospostev Laško in Trbovlje, ki so veljali za najhujše upornike, so po svojih odposlancih 24. maja obljubili, da bodo odložili orožje in so izročili sedem kmetov kot poroke svoje obljube. V začetku junija je še vzplamtel upor pri podložnikih med Celjem in Konjicami. Ko so začeli po vaseh biti plat zvona, so se zbrali kmetje, da napadejo četo deželne brambe, ki je pod vodstvom barona Stübicha prodirala iz Maribora proti Celju. V gozdu pri Konjicah so postavili stražo, katero so vojaki ujeli in razorožili. Zdaj je kmečki trumi upadel pogum, umaknila se je in razkropila. Stübich je brez ovire prišel v Celje. Pozneje čujemo še tu in tam o malih nemirih, tako pri podložnikih graščine Laško, ki še vedno niso hoteli odstopiti od svoje „stare pravde“. Vendar je bil sredi julija upor večjidel že udušen. Značilno je, da nahajamo na strani kmetov tudi nekatere plemiče, ki so jih podpirali s svetom in dejanjem. Med temi se imenujejo Erazem pl. Rambschüssel, Adam pl. Scheuern in neki Gušič.

Kazen za upor ni bila posebno huda. Deželni profos Maas je 17 kmetov odpeljal v Gradec, kjer so bili sojeni. Kakšno kazen so dobili, nam ni znano. Največ upornikov in najhujši med njimi, so bili zaprti v celjskem gradu. Od 130 kmetov sta bila tu dva obsojena na smrt, 36 jih je devinski grof Ludovik Turn odpeljal na Laško, pet jih je bilo izgnanih v mesto Raab na Ogrskem, drugim so naložili denarne globe, jih posvarili in potem izpustili.

Velika je bila gospodarska škoda, ki jo je štajerska dežela trpela vsled tega upora. Ne le celjsko okrožje in njegovi posestniki, tudi drugi deželni stanovi so trpeli mnogo let na njegovih posledicah.

Posebno nevarno pa je bilo to, da se ljudje kar niso dali pomiriti, ampak da se pojavljajo večji ali manjši upori skozi celo 17. stoletje.

L. 1644. čitamo o malem uporu v župniji Št. Peter pod Kunspergom, dve leti pozneje so bili večji nemiri v Spodnji Polskavi. Tu so dale povod vladne odredbe glede kuge, ki se je razširjala po celjskem okrožju in ugrabila nad 10.000 ljudi. Kmetje niso hoteli trpeti, da bi se posamezne vasi zaprle s stražami. Hudo jih je tudi zadelo, da oseb, ki so umrle za kugo, niso hoteli pokopavati na pokopališčih pri cerkvah, ampak jih zagrebli na oddaljenih krajih. Še le zgovornemu pridigarju Filipu Terpinu, ki je bil pozneje v Ljubljani generalni vikarij, se je posrečilo ljudstvo poučiti in pomiriti. — Leta 1650. je bil v župniji Slivnica splošen upor proti župniku Janezu Raiauer, ker je zahteval previsoko štolnino in ni opravljal predpisanih maš. Nemiri so se še le polegli, ko je Raiauer župnijo zapustil. Isto leto je zopet hudo vrelo po vsem celjskem okrožju in upor je iznova izbruhnil pri Schrattenbachovih podložnikih. Povod so dala huda bremena vsled prehranjevanja vojakov in prevelika tlaka, katero so morali kmetje opravljati zlasti s priprego. Med tem, ko so se cesarski komisarji trudili, da bi spor zlepa poravnali, so se že pojavili nemiri med podložniki v Trbovljah in Sovneku, kjer je bil voditelj kmetov neki Boštjan Natek. Sovražnosti in nasilstva pa takrat menda niso izbruhnila. — Še dvakrat so se pozneje morali pečati stanovi s kmečkimi upori na Spodnjem Štajerskem. L. 1674. so se uprli podložniki grofa Rudolfa Wagensperga na gospostvu sovneškem in naslednje leto čitamo o spopadu med vojaštvom in kmečko četo v Mozirju. Ob istem času so došla poročila o skrivnih shodih in posvetovanjih kmetov po drugih krajih. Vendar se je oblastem posrečilo še o pravem času voditelje spraviti v ječo in upor v kali zadušiti.



Cesarjevič Ferdinand, sin Ferdinanda III.

Leta 1687. se pojavijo kmečki upori na Gorenjskem. O njih poroča Dolničar v svojem dnevniku: „Na Gorenjskem je izbruhnil kmečki

upor, zlasti v Smledniku proti sedanjemu gospodu. Kmetje so dobili stari urbar in nočejo o novem nič slišati. Pritožujejo se tu v Ljubljani, hodijo v Gradec in na Dunaj. Kako se bo to končalo, pove prihodnje leto.“ Naslednje leto je k 2. aprilu zabeležil sledečo vest: „Ko so se uprli kmetje proti smleški graščini in njenem lastniku Pernburgu, so si izvolili za vodnika Martina Stareta. Izšel je ukaz, naj ga ujamejo. V Kranju so ga zaprli. Ko so njegovi tovariši to čuli, so mesto obkolili. Vitezi so se zbrali današnji dan in postavili v red na Kapucinskem trgu pod poveljstvom Janeza Jakoba Widerkhera. Ko so prišli v Kranj, so mesto zaprli in krivce izprašali. Kmetje so mislili, da bodo upornika odpeljali v Ljubljano, pa vitezi so ga dali obglaviti pred mestnimi vrati nad mostom. S tem je bilo vse pomirjeno. To se je zgodilo 6. aprila.“

Par desetletij pozneje so bili veliki kmečki upori na Goriškem. Središče kmečkega gibanja nahajamo na Tolminskem, čigar prebivalstvo je bilo že od nekdaj na glasu, da je svojeglavo in da se krčevito drži svojih starih običajev in pravic. Zato so tolminski glavarji pogosto tožili na Dunaju, da so Tolminci „upornega duha“. L. 1651. je prišlo tolminsko gospostvo in glavarstvo v last rodbine Coronini, ki ga je kupila od baronov Breunerjev za 46.500 goldinarjev. Coronini so bili italijanska plemiška rodbina in so se v 16. stoletju naselili v Gorici. Nazivali so se „baroni v Prebačini in Gradiškuti, gospodje v Rubijah in Vilešu“. Podložnikom se pod njih vlado ni dobro godilo, ker so jih neusmiljeno izžemali in še danes se tolminsko ljudstvo z grozo spominja onih časov. — Že prvi gospodar in glavar iz rodu Coronini, Peter Anton, je izkušal davčni obveznosti podvreči Nemškorutarje, ki so bili vsled svojih starih pravic prosti vseh dajatev. Grof je zahteval, naj bi poslej tudi oni plačevali desetino in laudemij od prodanih hiš in zemljišč. Ker so se Nemškorutarji tej zahtevi stanovitno upirali, jih je začel Coronini tožiti pri vladi; vendar se zdi, da je pravdo izgubil, ker so Nemškorutarji ostali tudi naprej davkov prosti.

Očiten upor se je vnel v začetku 18. stoletja proti grofu Jakobu Antonu Coronini. Voditelj upornikov je bil tedaj neki Šimen Golja s Kneže, ki je ščuval ljudi proti grofu. Kmetje so bili tako trdno prepričani o svojih pravicah, da so poslali k cesarju Leopoldu na Dunaj posebno poslaništvo, kateremu je načeloval Golja, da bi se pritožili zoper stiske in pravice, ki jih morajo pretrpeti od svojih gospodov. Vlada pa je bila mnenja, da so se kmetje brez vzroka uprli svoji postavni gosposki, zato je dala nekatere teh poslancev zapreti in jih obsodila uklenjene k javnim delom. Golja in še nekateri drugi so srečno odnesli peté. Toda prišlo je v Tolmin cesarsko povelje, naj tudi te zapro. Ker Golja samega niso mogli ujeti, so zaplenili njegovo precej veliko premoženje, ki je pripadlo državni blagajni. Tolminski duhovniki so v tem uporu stali večinoma na strani upornikov, jih podpirali s svetom in zagovarjali.

Svoj višek je doseglo uporno gibanje na Tolminskem l. 1713., ko je izbruhnil veliki tolminski punt. Povod so dali takrat novi državni davki. Vlada je uvedla l. 1706. po vsem Goriškem davek

na meso in vino, ki naj bi ji skupaj donašal 12.000 goldinarjev. Novemu davku so se Tolminci vztrajno upirali, zlasti od mesa niso hoteli nič plačevati. Glavni davkar za Goriško je bil tedaj neki Bandel, strog človek, ki ni nikomur prizanašal in si pri davkariji nabral veliko premoženje. Imel je okoli sebe mnogo davkarskih pomagačev, ki so enako skrbeli pred vsem za svoje žepe. — Tolminci so bili že nekaj let z davkom na dolgu in Bandel jih je zaman opominjal, naj te zaostanke poravnajo. Tudi Bandelov brat, ki je bil župnik na Šentviški gori, je nagovarjal kmete, naj se vdajo in poplačajo zaostale davke. To prigovarjanje je kmete tako razjezilo, da župnika zapode iz župnije in mu zažugajo, naj se več ne prikaže, sicer se mu utegne še kaj hujšega zgoditi. Na tihem se je proti Bandelu snoval upor in vedno bolj razširjal. Središče tega upora je bila idrijska dolina, zlasti Sveta Lucija, Idrija, Roče in Šentviška gora. Tudi Trebušarji, Čepovanci in Banjškarji so se počasi pridružili. Kakor leta 1628., tako so tudi zdaj nekateri voditelji ljudstvo zbirali, pregovarjali in zahtevali od njega denar za puntarske namene. Med drugimi se imenujejo: Ivan Gradnik, Gregor Kobal, Lovro Kragulj, Martin Munih. Ves upor se je snoval na skrivnem, tako da niti tolminski grof ni nič zvedel o njem, a povod, da je nenadoma izbruhnil, je dal Bandel sam.



Ferdinand IV.

Ko Tolminci vzlic vsem opominom niso hoteli poplačati zaostalih davkov, si je hotel Bandel s silo pomagati. Ko pride sredi marca l. 1713. mnogo Tolmincev po kupčijskih opravkih v Gorico in se hoče z nakupljenim žitom in soljo zopet vrniti domov, jih ukaže davkar prijeti in s konji ter polnimi vrečami vred zapreti na goriški grad.

Kakor blisk se je raznesla ta novica po Tolminskem in kmetom razgrela kri. Hitro se jih zbere kakih 500, oborožijo se z dolgimi, lesenimi palicami in kosami, pa se odpravijo 27. marca na pot v Gorico.

Pri solkanskem pokopališču jih sreča tolminski grof Jakob Anton Coronini, ki vpraša kmete, kam gredo. Odgovore mu, da so namenjeni v Gorico obračunat z Bandelom zaradi krivic. Grof jih je najprej izkušal potolažiti in pregovoriti, da bi se vrnili domov, ko pa vse besede niso nič pomagale, odjezdi hitro v Gorico naznanit vso stvar deželnemu glavarju, grofu Strassoldu. Glavar se napoti z nekaterimi dragonci in 40 mušketirji nemudoma v Solkan in izkuša Tolmince zlepa pomiriti, pa tudi njegove besede niso imele zaželjenega uspeha. Zato ukaže vojakom, naj kmete razkrope in največje kričače ujamejo. Ker Tolminci niso hoteli odstopiti, so začeli vojaki med nje streljati. En kmet je bil ustreljen, dva pahnjena v Sočo, 25 so jih pa ujeli. Vsi drugi so zbežali po cesti proti Sveti gori. Ujetnike so odpeljali v goriški grad. Tja se je umaknil tudi Bandel z vsem svojim imetjem.

Kmalu se je raznesla novica, da hoče drugi dan blizu 5000 Tolmincev in Kanalcev pridreti v Gorico. Zato ukaže glavar, naj zasede solkanski klanec oddelek deželnih brambovcev z nekaterimi mušketirji. Toda ko so se razkropljeni Tolminci drugi dan zopet zbrali in z novimi prišleci pomnožili, so brambovci potegnili z uporniki in se jim pridružili, mušketirji pa so morali bežati v Gorico, da naznanijo, kaj se je zgodilo. — Kmalu pridejo za njimi tudi Tolminci na „Travnik“. Tu obstopijo glavarjevo hišo in od njega zahtevajo, naj izpusti ujete rojake, jim vrne zaprte konje in blago. Glavar se začne z njimi pogajati, ko pa vidi, da uporniki ne odstopijo od svojih zahtev, ga obide strah in se umakne v grad. Z grada se je začel iznova pogajati s Tolminci, jim obečal, da hoče natanko preiskati, koliko je Bandel preveč terjal in kar so vsled tega trpeli škode, jim vestno povrniti.

Med tem so se podali nekateri kmetje na Studenec in začeli razdirati Bandelovo hišo. Ker je bila zaprta, so odkrili streho in poprodali iz hiše po nizki ceni vso posodo. Bandela ni noben meščan branil, tako se je bil vsem pristudil.

Zdaj so Tolminci iznova zahtevali od glavarja, naj jim izroči ujete rojake in zažugali, da sicer tudi njemu hišo razdero. Prestrašeni glavar je izprevidel, da z dobrimi besedami pri razljutenih kmetih ničesar ne opravi, izpusti jim ujetnike in da pismeno zagotovilo, da bodo Tolminci poslej oproščeni zoprnega jim davka. Izpuščene ujetnike so sprejeli uporniki z neizrečenim veseljem in vpitjem. V procesiji so šli vriskaje čez „Travnik“.

Pod večer so se začeli Tolminci vračati proti domu. Nekateri so se obrnili čez soški most v Brda in zanesli iskro upora med Brice. Drugi so ostali še v mestu in hoteli razdejati hišo grofa Turna, pa gradiščanski glavar je poslal oboroženo četo 300 mož v Gorico, ki je zabranila daljne izgrede. Zdaj so zadnje trume Tolmincev odšle proti domu. Med potjo so se zmaščevali v Kanalu nad dacarjem, ki je pobiral v Bandelovem imenu davek na vino, in mu razrušili hišo.

Med tem je bil upor že zajel Brda in ne dolgo pozneje tudi vipavsko dolino, zlasti Rihenberk. Slednjič so se dvignili tudi Devinci proti svojemu graščaku in tako se je upor razširil skoro po vsem Goriškem. — V tej stiski prosi goriški deželni glavar v zvezi

z drugimi graščaki pomoči z Dunaja. Vlada pošlje takoj 700 Hrvatov in nekaj drugih čet na pomoč, ki so v kratkem času vipavske upornike ukrotile in polovile.



Pazin v Istri.

Kakih osem dni pozneje poči v Gorici iznova glas, da so Tolminci zopet na potu v mesto z namenom, da Hrvate preženo, plemiče pobijejo in ujetnike rešijo. Glavar se prestraši, pokliče brž Hrvate iz Rihenberka in jih pošlje v Solkan. Tudi korminski grof in sodnik zbereta kakih 400 mož in jih vodita k sv. Martinu, ker so nameravali Tolminci udariti tudi v Brda. Toda napovedanih kmečkih čet ni hotelo biti. Ko so uporniki slišali, da so jim Hrvate nasproti poslali, so ostali raje doma.

Zdaj je prišla kazen za upor. Goriški glavar pošlje Hrvate na Kanalsko in Tolminsko, kjer se nastanijo po vseh vaseh. Hrano so jim morali kmetje sami dajati ali pa za tlako prinašati iz Gorice. Načelnike upora so prijeli in odgnali v Gorico. Koncem julija se je pričela sodnijska preiskava, ki se je vlekla skoraj devet mesecev. V aprilu l. 1714. je bila proglašena sodba. Enajst voditeljev naj bi bilo usmrtenih in njihovo premoženje zaplenjeno, stoinpetdeset upornih kmetov pa je bilo obsojenih na več časa v zapor na goriški grad.

Kazen nad obsojenimi Tolminci se je izvršila 20. aprila na Travniku, kjer stoji sedaj steber sv. Ignacija. Načelniku puntarjev, Ivanu Gradniku, Gregoriju Kobalu, Lovrencu Kragulju in Martinu Munihu so odsekali najprej glave in potem njih trupla razčveterili. Poedine ude so obesili pri Solkanu, v Panovcu in v Krojini. Drugi dan so usmrtili štiri druge Tolmince in 23. aprila so obglavili zadnje tri: Matija Podgornika, Andreja Lapajnarja in Valentina Lapanjo. Vsi tolminski župani so morali biti navzoči pri izvršitvi obsodbe.

Tako se je završil „veliki tolminski punt“. Kazen je bila stroga, če se oziramo na to, da so bile pritožbe Tolmincev deloma upravičene. Kakor pri vseh drugih uporih, tako je tudi na Tolminskem gospoda gledala le na to, da z veliko strogostjo kmete ostraši in s tem zabrani za bodočnost vse enake poizkuse, ni pa odpravila vzrokov nezadovoljnosti. Še le cesarica Marija Terezija in Jožef II. sta izdala postave, ki so imele namen ščititi kmeta proti samovoljnosti zemljiških gospodov, natanko določiti njegove dolžnosti in služnosti, zagotoviti mu osebno svobodo in olajšati težka bremena. Završilo pa se je veliko delo osvoboditve l. 1848., ko je bilo odpravljeno podložništvo z vsemi iz njega izvirajočimi pravicami.



(Iz Valvasorja.)



Istrski ljudje v 17. veku.

2. Leopold I. in njegovi ministri. Grofija Istra. Prva vojna s Turki.

Ferdinand III. si je svojega najstarejšega sina enakega imena vzgojil in izobrazil za naslednika na prestolu, med tem ko je drugi sin Leopold imel postati duhovnik in dobiti solnograško ali pasavsko škofijo, toda nagla smrt cesarjeviča Ferdinanda je izpremenila načrte. Leopold je podedoval po očetu vlado avstrijskih dežel in nemško cesarsko krono. Ko je l. 1657. zasedel prestol, je bil komaj 17 let star. Bil je po naravi slabotnega zdravja, skromen, zelo pobožen, a neodločen. Dal se je rad voditi od vplivnih ministrov, katerim je naklonil svoje zaupanje. Dasiravno ni bil bojevit, vendar njegovo dolgoletno vlado (1657—1705) napolnjujejo mnoge vojne s Turki in Francozi. Za razvoj Avstrije je z njim nastopila nova doba. Osvojil si je turški del Ogrske v bojih, v katerih so se avstrijske dežele začele zavedati svojih vzajemnih koristi in državne celokupnosti; osrednja vlada se je ojačila in nastopila politiko, ki je zlasti v narodnogospodarskem oziru bila uspešna. Ogrska je postala l. 1687. dedna kraljevina, moč Turkov pa se je bila tako zlomila, da Avstriji pozneje niso bili več nevarni.

Še preden je oče umrl, se je dal Leopold kronati za češkega in ogrskega kralja, tudi avstrijski stanovi so mu prisegli zvestobo.

Izvolitev za nemškega cesarja se je nekoliko zavlekla, ker se je francoski kralj Ludovik XIV. poganjal za to čast in si znal med nemškimi izbornimi knezi pridobiti nekaj privržencev. Še le 18. julija 1658 je bil Leopold izvoljen za nemškega cesarja. Na Kranjsko je prišel dvorni tajnik Pütterer naznanit veselo vest. Ljubljana je praznovala znameniti dogodek 31. julija s slovesno mašo pri jezuitih in zahvalno pesmijo, katero je spremljalo streljanje na gradu. Zvečer je bilo vse mesto razsvetljeno in novi streli z grada so povečevali svečanost. Deželni glavar Volk Engelbert Turjaški je v družbi 50 plemičev korakal po mestnih ulicah. Drugi dan so deželni stanovi čestitali Leopoldu na izvolitvi in mu poklonili 20.000 goldinarjev kot prispevek „k potnim stroškom".

Že od nekdaj se je na najslovesnejši način izražala tesna zveza med vladarjem in ljudstvom s poklonitvijo deželnih stanov, kjer je deželni knez svečano potrdil pravice in svoboščine dežele, podložniki pa so po svojih zastopnikih prisegli novemu vladarju vdanost in zvestobo. Dasiravno poklonitev že davno ni imela tiste politične važnosti, kakor nekdaj, se je vendar na zunaj vršila s tem večjim sijajem zlasti pod Leopoldom, ki je bil hkrati cesar in deželni knez in je hotel osebno ugoditi starodavnemu običaju.

Štajerski stanovi so dovolili za to svečanost, ki se je vršila v Gradcu 9. julija 1660, 30.000 goldinarjev. Iz Gradca se napoti cesar na Koroško, stopi pri Brežah na koroška tla in gre čez Št. Vid k Gospej Sveti, kjer je bil pri božji službi. Koroški stanovi so ga slovesno sprejeli na Goljavi pri sv. Juriju. V sprejemnem govoru so naglašali, da Koroška že 216 let, od časa Friderika IV., ni bila tako srečna, da bi bila svojemu deželnemu vojvodu kot cesarju prisegla vdanost in zvestobo. Od sv. Jurija se je razvrstil slavnosten izprevod v Celovec, med streljanjem topov in svečanim zvonenjem. Cesar je jahal pod nebom, ki je bilo bogato obšito z zlatom in katerega je nosilo osem mestnih svetovalcev. — Poklonitev se je vršila 2. septembra v dvorani deželne hiše, kjer je cesar odkrit pohvalno omenil, da so mu opustili prisego in druge običajne obrede in zastavil svojo cesarsko besedo, da bo stare stanovske in deželne pravice spoštoval, jih varoval in potrdil. Pri cesarskem obedu so opravljali koroški plemiči pristojne jim deželne dedne službe in stregli novemu vladarju. Leopold je pogostil vse stanove v deželni hiši pri dvanajstih mizah. K pojedini je povabil tudi „vojvodskega kmeta" iz Blažnje vasi, čigar rodbina je imela starodavno pravico, da umešča koroške vojvode. Sedel je s sinom in dvema sorodnikoma pri posebni mizi. Cesar ga je bogato obdaroval in mu potrdil stare pravice. Zahvalna božja služba je bila v cerkvi sv. Duha. Na to je Leopold še obiskal Rosenbergov grad na Gorici (Maria Loretto) in jezuitski samostan, potem pa odšel s svojim spremstvom 4. septembra proti Ljubljani.

Pot je šla čez Ljubelj. Kranjski deželni glavar Volk Engelbert Turjaški je v družbi mnogih plemičev sprejel cesarja na deželni meji, mu želel srečo na potovanju in sporočil vdanost in zvestobo dežele Kranjske. Dne 5. septembra je Leopold prenočil v Tržiču, drugi dan so ga slovesno sprejeli kranjski meščani. Tretji dan (7. septembra)

je šel čez Goričane v Ljubljano. Pod Št. Vidom je bil slovesen sprejem. Za cesarja je bil poleg stare velike lipe pripravljen krasen šotor, ozaljšan z deželnim grbom.

Tu je pričakoval deželni glavar v spremstvu vsega kranjskega plemstva prihod deželnega kneza. Cesar Leopold je dospel okoli 4. ure popoldne in stopil iz voza v šotor, med tem ko so zagrmeli topovi na ljubljanskem gradu. General Vojne krajine, grof Herbart Turjaški, je pozdravil cesarja z lepim nagovorom („mit einer zierlichen Oration“), potem se je razvrstil slavnostni izprevod. Na čelu je jezdila četa hrvatskih plemičev iz Karlovca pod poveljstvom Krištofa Delisimonoviča, vsi s tigrovimi kožami čez rame in dolgimi sulicami. Tem je sledilo drugo hrvatsko konjeništvo, 150 jezdecev, v lepem redu. Za Hrvati je bilo razvrščeno kranjsko plemstvo v štirih četah, skupaj 800 mož, slednjič cesarjevo spremstvo. V tem redu se je pomikal izprevod po Celovški in Dunajski cesti, skozi Kapucinsko predmestje (sedanjo Zvezdo), po Gosposki ulici, Turjaškem trgu, Čevljarskem mostu in Mestnem trgu v stolno cerkev, kjer ga je sprejela duhovščina in je pičenski škof Vaccano zapel „Te Deum“. Cesar se je s svojim stricem, nadvojvodom Leopoldom Viljemom, ministrom grofom Porcio in grofom Schwarzenbergom nastanil v škofiji, drugo spremstvo je bilo nameščeno po raznih hišah. Zvečer je bilo mesto ob vseh slavnostnih dnevih sijajno razsvetljeno.



Cesar Leopold I. v mladih letih.

Dne 9. septembra so se zbrali vsi stanovi v deželni hiši in sklenili, da prisežejo svojemu vojvodu zvestobo, od njega pa ne bodo zahtevali prisege, kakor je bila doslej navada, ker so prepričani, da jim daje cesarjeva beseda zanesljivo poroštvo za vse njihove stare pravice in svoboščine. Vojvodu so prisego opustili proti pismeni izjavi in ustmeni obljubi, da bode njihove pravice varoval in krepko branil. Po-

klonitev stanov se je vršila 13. septembra po določenem vzporedu. Vse dni so bile razne cerkvene in svetne slovesnosti: vprizoritev italijanske komedije na vrtu deželnega glavarja, lov, vožnja po Ljubljanici i. t. d.

Dne 15. septembra se je odpeljal cesar Leopold proti Gorici. Iz Ljubljane je šla vožnja po Ljubljanici na Vrhniko in dalje čez Planino v Vipavo, kjer je cesar prenočil v gradu grofa Lorenca Lantieri in se tudi še drugi dan mudil.

Semkaj mu pride naproti goriški deželni glavar Ernst pl. Herberstein v spremstvu štirih najimenitnejših goriških plemičev in ga spremi na planoto med Solkanom in Gorico, kjer je bil slovesni sprejem. Pred vhodom v mesto ga pozdravi župan Pollini in mu izroči v znamenje zvestobe mestne pečate. Izprevod je šel potem v mestno cerkev, kjer je sprejel cesarja pičenski škof Vaccano in zapel zahvalno pesem. Poklonitev deželnih stanov se je vršila 22. septembra. Po slovesni maši v mestni župni cerkvi so v veliki dvorani goriškega gradu prisegli zvestobo plemiči, meščani in odposlanci kmečkih občin. Dne 24. septembra je cesar odšel čez Devin v Trst.

V Devin mu je prišel nasproti poslanec tržaškega magistrata, baron Aleksander de Fin z mnogobrojnimi krasnimi ladijami. Pridružil se mu je tudi grof Peter Zrinski, v čigar ladiji se je cesar Leopold odpeljal v Trst. Pri Grljanu je stopil na kopno, da bi v samostanu pri minoritih opravil molitev. Na to se je nadaljevala vožnja v prejšnjem redu med neprestanim grmenjem topov. Od nabrežja v Trstu je bil daleč v morje napravljen most, da bi lahko stopil iz ladije. Na velikem molu je pozdravila cesarja mestna posadka, pri mestnih vratih pa občinski odbor z mnogoštevilnim plemstvom, ki mu je izročil na srebrnem krožniku mestne ključe. Pod krasnim nebom, katerega je nosilo osem plemičev, je šel cesar na to v sijajnem izprevodu čez Veliki trg v stolno cerkev, kjer ga je sprejel tržaški škof Marenzi in zapel „Te Deum“.

Prva dva večera je bilo mesto krasno razsvetljeno. Poklonitev se je vršila 27. septembra. Cesar Leopold je sprejel, na krasnem prestolu sedeč, tržaški magistrat, mestne svetovalce in mnogo drugih imenitnih meščanov. Najprej je veliki kancelar naznanil, da hoče Njegovo Veličanstvo spoštovati vse pravice in milosti, ki so jih njegovi predniki mestu podelili. Na to prebere tajnik prisego, katero so vsi navzoči za njim govorili. Baron de Fin je v dolgem govoru izražal vdanost mesta. Svečanost se je končala s sijajnim obedom.

Po ves teden trajajočim bivanju v Trstu zapusti cesar mesto 1. oktobra in obišče na povratku v Ljubljano še žrebčarijo v Lipici, ki je bila dve leti prej ustanovljena. Dne 4. oktobra se je mudil v samostanu Bistra in je tamošnjemu priorju Cirianiju podelil naslov prelata. V Ljubljani je bil iznova slovesno sprejet; dne 8. oktobra pa je čez Krašnjo in Trojane odpotoval na Dunaj.

Leto 1660. je torej za Slovence zato zanimivo, ker jih je obiskal njihov vladar, kateremu samemu so mogli po starodavni navadi priseči zvestobo in vdanost. Ta sreča jim že mnogo let ni bila dana, Goričanom celo nikdar poprej, ker so se vselej poklanjali le cesarskim

namestnikom. Le šc enkrat so se pozneje ponovili vsi ti sijajni prizori in sicer l. 1728., ko je zadnji moški Habsburžan Karol VI. sprejemal poklonitve v Notranji Avstriji. Potem pa je za vedno preminul zunanji blesk teh stanovskih slavnosti, kakor je že davno preje preminul politiški pomen, ki so ga imele v 15. in 16. stoletju.

Za Leopoldove vlade je imel vso oblast v rokah cesarjev tajni svet, katerega smemo primerjati sedanjemu ministrstvu. Najvišji dvorni mojster je bil prvi tajni svetnik ali ministrski predsednik. Število drugih tajnih svetnikov ni bilo vedno enako. Cesar jih je imenoval poljubno po nasvetu najvišjega dvornega mojstra ali po lastni volji. Tajni svet je bil najvišje sodišče in ministrstvo vnanjih zadev; dajal je v cesarjevem imenu postave, jih razlagal in čuval nad njih izvrševanjem. Med Leopoldovimi vplivnimi ministri moramo tu omeniti zlasti dva, ki sta bila z našimi deželami v ožji zvezi.



Ivan Vajkard Auersperg,
minister Ferdinanda III. in Leopolda I.

Prvi je grof Ivan Vajkard Auersperg. Rodil se je leta 1615. iz starejše panoge kranjskega plemiškega rodu in bil dalj časa vzgojitelj Ferdinanda IV. L. 1653. je dobil v posest graščino Wels, naslednje leto pa šleski graščini Münsterberg in Frankenstein, zato se je imenoval „vojvoda münsterberški“. L. 1655. je postal prvi tajni svetnik, torej prvi minister, ki je zastopal vlado v notranjih in zunanjih stvareh. Ferdinand III. ga je visoko cenil, še više njegov gojenec Ferdinand IV. Stanovi „Notranje Avstrije“ so želeli imeti mogočnega moža za pokrovitelja, ker je dobro poznal potrebe vseh treh dežel in jih mogel uspešno zagovarjati. Štajerska in Koroška sta najprej sklenili, da naprosita Auersperga za „patrona in pokrovitelja“ obeh dežel in sta mu v ta namen ponudili 4000 oziroma 2500 goldinarjev na leto. V ljubljanskem deželnem zboru je deželni podmaršal grof

Blagaj poročal o tem sklepu sosednjih dežel in predlagal, naj bi jih tudi Kranjska posnemala. Stanovi so sklenili dovoliti Auerspergu do smrti 3000 goldinarjev na leto, „ker ga dežela še bolj potrebuje in mu je posebno hvalo dolžna". Cesar Leopold je Auerspergu pustil mesto prvega ministra, vendar ga ni toliko upošteval, kakor ministra Porcio in Lobkovica. Po smrti svojega brata, grofa Volka Engelberta Turjaškega, kranjskega deželnega glavarja, je knez podedoval Kočevje in Žužemberk. — V politiki je Auersperg nasprotoval Porciji in Lobkovicu. Ko je francoski kralj Ludovik XIV. želel delitev španskega kraljestva med Burbonce in Habsburžane, je Auersperg podpiral njegove naklepe, ker mu je francoski poslanik obečal, da se bode njegov kralj pri papežu zanj potegnil, da postane kardinal. Dasiravno je imel družino, je vendar v svoji častilakomnosti hotel postati enak Richelieju in Mazarinu. To ga je pogubilo. Dva kardinala in papež sam so ga zatožili pri cesarju, ki ga je 16. decembra 1669 odpustil iz službe in pregnal v Wels. Na ponovno prošnjo je dosegel le to, da je smel v Ljubljani živeti v pregnanstvu. Tu se je pečal do svoje smrti z bogoslovnimi in modroslovnimi študijami, lovom in ribištvom. Umrl je 13. novembra 1677 in bil pokopan v frančiškanski cerkvi.

Drugi vplivni državnik v začetku Leopoldove vlade je bil grof Ivan Ferdinand Porcia. Plemiška rodbina Porcia je bila furlanskega izvora, ki si je pridobila na Kranjskem okoli l. 1550. graščino Senožeče. Grof Janez Ferdinand je bil l. 1635.—1650. kranjski deželni sodnik, potem je postal ajo (najvišji dvorni mojster) in vzgojitelj cesarjeviča Leopolda, ki ga je tudi potem, ko je zasedel prestol, visoko cenil in mu največ zaupal. Vendar je bil Porcia za državniški posel malo sposoben, ker je bil počasen in neodločen. Vsak opravek je zavlačeval in dostikrat najvažnejša sporočila nerešena na mizi pozabil. Splošno znana je bila njegova nenavadna razmišljenost in pozabljivost. V politiki je nasprotoval Turjaškemu in španskemu poslaniku ter je bil odločno zoper vsak vpliv španskega dvora na Avstrijo in Nemčijo. L. 1640. je kupil graščino ortenburško na Koroškem in sezidal v renesančnem slogu lep grad v Špitalu. Na Krasu so kupili Porciji grad Radlsek in priženili gospostvo Prem (grad in trg); najvažnejša pa je bila pridobitev grofije istrske.

Odkar je grofija Istra, ki je obsegala sedanjo sredino dežele od Št. Lovreča ob Limu pa do Raše in Učke, pripadla avstrijskim vojvodom (1374), so jo ti navadno dajali v najem ali zastavo raznim plemiškim rodbinam. Že vojvoda Leopold III. je grofijo prepustil gospodom Devinskim za 14.000 goldinarjev. Ko so Devinci izmrli, so jo dobili njihovi nasledniki Walsee za 13.000 cekinov. Pozneje so prišli na enak način v njeno posest Ravbarji, bogati ptujski Moškoni in Hodiščani (von Keutschach). Leta 1601. jo je vzel v najem Bernard Barbo, gospod na Kožljaku in Pasu, za 17.500 gld., potem l. 1611. knez Ulrik Eggenberg.

Grofija istrska je bila zelo rodovitna. Valvasor pravi o njej: „Vinogradi rode najfinejša rdeča in bela vina, zemlja donaša najboljše žito, oljke se cede dobrega olja, tudi se nahajajo tukaj rastline in sadeži, s katerimi se sicer ponaša le Italija. Perutninstva je najti v

velikih množicah.“ Domačega slovensko-hrvatskega ljudstva pogoste izpremembe deželnih gospodarjev niso skoraj nič zadele. Živelo je po svojih starih običajih v županih, ki so imele precej veliko samoupravo. Poleg župana, ki jim je načeloval, je bila „dvanajstija“ (banka), ki je imela svoje posvete ob kamnati mizi pod vaško lipo ali koprivovcem, v večjih krajih, trgih ali mestih tudi pod občinsko lopo (loggia). Dvanajstija je tudi sodila o manjših prestopkih in kaznovala s klado, trlico ali „berlino“ (sramotnim odrom). Valvasor nam o istrskih županih poroča sledeče: „Vsako mesto in vsak trg v pazinski grofiji ima svojega župana, ki je hkrati sodnik, in dvanajst prisednikov, ki se po domače imenujejo »sodci«. Ti imajo oblast razsojevati male preporne stvari. Njih volitev se vrši na poseben način. Na praznik sv. Jurija se zbero v lopi, ki je prizidana rotovžu in postavljena na javnem trgu, župan, dvanajsteri prisedniki, drugi meščani in kmetje, ki pripadajo mestu ali trgu. Lopa (loggia) je odprta, precej podobna dvorani ali galeriji in ima na sredi kamenito mizo. Ko se prične volitev, gre eden izmed prisednikov s palico in nožem okoli ter vsakega vpraša, koga izmed dvanajsterih hoče imeti za župana. Ko odgovori, zareže njegov glas na palico in nadaljuje svoj posel. Kdor ima slednjič največ glasov, tisti je župan in vrhovni sodec.“ Valvasorjevo poročilo nam priča, da so se v Istri še v 17. stoletju župe vladale in upravljale po staroslovenski navadi in je imel tudi rovaš še važno vlogo.



Grof Ivan Maksimilijan Lamberg, minister Leopolda I.

Tudi v 17. stoletju je grofija večkrat izpremenila svoje gospodarje. — Ko je bil cesar Ferdinand III. za časa tridesetletne vojske v hudi denarni zadregi, jo je zastavil l. 1644. beneškima trgovcema Antonu in Jeronimu Flanginiju za 350.000 gld. posojila. Pod Leopoldom pa

jo je pridobil njegov mogočni minister grof Ivan Ferdinand Porcia l. 1660. s tem, da je vrnil trgovcema omenjeno vsoto. Cesar jo je zato podaril njegovi rodbini, katero je celo za to zaslugo povzdignil v knežji stan. Tedaj je bilo določeno, naj bo Istra neodvisna od Kranjske, in ne bo dolžna plačevati kranjskih deželnih naklad. Kranjski deželni stanovi pa so si prizadevali pregovoriti Porcio, naj bi jim odstopil pazinsko grofijo za 550.000 gld., in res je to storil Ferdinandov sin, knez Franc Porcia l. 1665. Stanovi so kmalu potem grofijo prodali za isto svoto knezu Ivanu Vajkardu Auerspergu in sicer s pogojem, da naj se smatra enako drugim gospostvom na Kranjskem, naj je podvržena vsem rednim in izvenrednim nakladam, ki jih nalagajo deželni stanovi, ne glede na izjeme, ki so jih bili avstrijski vladarji še pred kratkim Istranom dovolili. Za civilno sodstvo naj bo prizivno sodišče v Ljubljani, v kriminalijah (prestopkih in zločinih) pa naj imajo Turjaški popolno oblast. — Turjaški so prodali Istro l. 1701. nadvojvodski kamori v Gradcu, ki jo je l. 1708. obenem s Sacerbom in Podgradom odstopila tajnemu svetovalcu markizu Herkulu Turinettiju de Priè v zameno za Medjimurje in Čakovec. Od njega jo je kupil l. 1766. markiz Anton Montecuccoli iz Modene za 240.000 goldinarjev. Pri odvezi zemljišč l. 1848. so dobili Montecuccoli isto svoto kot odkupnino in pridržali vrhu tega še velikanski grad v Pazinu. — Iz tega kratkega zgodovinskega pregleda vidimo, da je avstrijska Istra, ki je veljala za del Kranjske, pogosto menjavala svoje gospodarje in bila tekom 17. stoletja enako Gradiški v rokah mogočnih avstrijskih ministrov, ki so pa dobivali iz grofije le dohodke, sicer pa se niso za njo skoraj nič brigali.

Pa vrnimo se zopet nazaj k Leopoldovim ministrom! Poleg Auersperga in Porcia sta še znamenitejša Venčeslav Lobkovic in grof Ivan Maksimilijan Lamberg. Vendar moramo reči, da nahajamo pri njih malo državniške modrosti in odločnosti, kakršne so zahtevali tedanji časi. Porcia je bil nasproten vsaki vojni in je izkušal za vsako ceno s Turki ohraniti mir. Zato se ni čuditi, ako ni bila Avstrija za boj nič pripravljena, ko so že pričeli Osmani z novimi napadi na ogrski meji.

* * *

Za velikim sultanom Solimanom II. so vladali turško državo večinoma nebojeviti, slabotni cesarji. Pa imeli so poleg sebe večkrat odločne in podjetne velike vezirje, ki so si znali pridobiti vso oblast in odločevali o miru in vojni. Pod Mohamedom III. sta bila taka vplivna politika in pogumna vojskovodja velika vezirja Sinan in Ibrahim paša, ki sta l. 1594.—1606. vodila boje na Ogrskem in Hrvatskem. Takrat so padle trdnjave Sisek, Petrinja, Klis, Vešprim, Kaniža v turške roke. Mir sklenjen med sultanom in cesarjem Rudolfom II. v Žitva-Dorogu je napravil tem bojem konec, dasiravno so obmejni turški paše še vedno na svojo pest nadaljevali roparske pohode v avstrijsko ozemlje in izvojevali male praske s hrvatskimi in ogrskimi graničarji. Vojna sila Turčije se je takrat obrnila proti Poljski, proti

Perziji in beneški republiki. Bila je velika sreča, da so vsaj ob času tridesetletne vojske naše dežele imele mir pred turškimi navali.

Za vlade Leopolda I. se je iznova vnel boj med Avstrijo in Turčijo. V Carigradu je tedaj vladal mehkužni in razuzdani Mohamed IV., ki se ni mnogo brigal za vlado in vojno, a je imel delavne in bojaželjne velike vezirje: Mohameda, njegova sina Ahmeda in Mustafo, ki so vsi po svojem rojstnem mestu imeli priimek Köprili. Povod vojnim zapletajem so dali dogodki na Ogrskem in Erdeljskem. Po smrti Jurija Rakocija je cesar Leopold hotel imeti za kneza na Erdeljskem Ivana Kemenija, med tem ko je turška vlada podpirala Mihaela Apafija in ravnala s kneževino, kakor da je turški pašalik. Na Dunaju so se krvavemu spopadu kolikor mogoče izogibali, ker niso bili za vojsko dovolj pripravljeni in so vedno upali, da bode mogoče s pogajanji sporna vprašanja poravnati. Toda meseca marca l. 1663. je bilo v Belgradu zbranih že 120.000 turških vojakov pod vodstvom Ahmeda Köprilija, da vdero na Ogrsko.



Knez Ivan Ferdinand Porcia.

Leopold je postavil na čelo svoje vojske grofa Rajmunda Montecuccoli, ki je bil popolnoma kos svoji težavni nalogi. Proučil je do dobra naravo in lastnosti turških vojen in dobro vedel, da je le z veliko, odločilno zmago mogoče doseči trajen uspeh. Po vseh avstrijskih deželah so se zavedali, da je od srečnega izida te vojne odvisen obstoj Avstrije in rešitev mesta Dunaja, ki je veljal za glavni branik zapadne Evrope proti polumescu. Zato so povsod prirejali molitve, obhode in pobožnosti za odvrnitev turške sile. — Cesar se je obrnil za pomoč tudi na nemško državo in svoje dežele. Štajerska je nabrala in oborožila 6000 mož, ki so stali deželo na leto povprečno 540.000 gld. Od teh jih je šlo 2000 h glavni cesarski vojski, po tisoč v trdnjave Ptuj, Radgona in Fürstenfeld, manjše posadke pa v druge obmejne kraje. Gradec, Radgono in Ptuj so tudi utrdili. Iz Kranjske je šlo mnogo vitezov in druge gospode prostovoljno s svojimi četami avstrijskemu vojskovodji na pomoč. Med njimi je bil tudi naš kranjski zgodopisec Valvasor. Spomladi

l. 1663. je imel Montecuccoli zbranih kakih 11.000 vojakov, med tem ko je štela turška vojska na Ogrskem skoraj 200.000 mož.

Sredi julija ju udarijo Turki iz Budimpešte proti trdnjavi Novi Zamki (Neuhäusel). Grof Adam Forgač, poveljnik Novih Zamkov, jim je šel s 6000 huzarji in hajduki, osmimi banderi konjikov in 500 pešci nasproti, ker je upal, da jih zajame pri Donavi, še preden bode vsa turška vojska prekoračila reko. Dne 7. avgusta se vname bitka pri Parkanu, kjer sta Ibrahim in Kaplan-paša Forgača popolnoma potolkla. Grof je izgubil nad polovico vojske, sam se je komaj rešil v trdnjavo. Od sedemsto ujetnikov so jih Turki nekaj posabljali, druge pa poslali v Budapešto. Zdaj začne veliki vezir Ahmed Nove Zamke oblegati. Posadka se je hrabro držala, in Forgač je sklenil mesto braniti do skrajnosti. Oblegovanje je trajalo 43 dni. Med tem časom so Turki po okolici in po Moravskem do Olomuca požigali vasi in 25.000 ljudi odpeljali v sužnost. Ko je v trdnjavi začelo primanjkovati živeža in streliva, se je moral Forgač vdati (26. sept.)

S padcem Novih Zamkov se je zopet povečala nevarnost za Dunaj. Montecuccoli se je utaboril s 50.000 možmi pred Požunom, da varuje to mesto in brani Turkom ob Donavi prodirati proti Dunaju. Med tem je prihitel tudi grof Nikolaj Zrinjski s hrvatskimi, ogrskimi in štajerskimi pomožnimi četami in se mu pridružil. Ker se Montecuccoli iz velike previdnosti s svojo malo vojsko ni upal nad Turke, je Zrinjski na svojo pest poizkušal jim škodovati, kolikormogoče. Pri Komornu jih je zvijačno izvabil iz trdnjave in prav pošteno otepel. Ko so hotele nekatere čete meseca novembra iti preko Mure plenit na Hrvatsko in Štajersko, jim je zabranil prehod in jih tako potolkel, da se jih je le malo vrnilo. Še hujše je natepel Turke njegov brat Peter Zrinjski, ki je bil ostal na meji južne Štajerske. Bosenski namestnik Ali-paša Čengič je mislil, da v odsotnosti starejšega brata lahko zmore mlajšega, zavzame trdnjavo Novi Zrinj, ki jo je bil Nikolaj po padcu Kaniže postavil v Medjimurju kot branik proti Turkom, in opustoši Štajersko. Ko Peter Zrinjski zve, da koraka Ali-paša proti Medjimurju, mu gre z 2000 konjiki in 3000 dragonci nasproti in se skrije v nekem gozdu pri Jurjevi steni blizu Karlovca. Ko je bila že polovica Turkov iz gozda, napade Peter drugo polovico in jih pobije v dve uri trajajoči bitki nad 2000, jih ujame okoli 300 in zapleni nekaj stotin konj. Med ujetniki je bil tudi turški poveljnik, brat bosenskega paše, katerega so morali pozneje odkupiti s 30.000 tolarji.

Drugih znamenitih dogodkov v vojnem letu 1663. ni bilo. Ker so došle od Rena nemške državne čete, močne okoli 10.000 mož, zato se veliki vezir ni upal pričeti novega napada in je peljal svojo vojsko v prezimovališča na Ogrskem. Tudi cesarske in nemške čete so šle prezimovat na Avstrijsko, Štajersko, Koroško in Kranjsko. Zmagoslavna brata Zrinjska, edina zmagovalca v tem vojnem letu, pa sta zaslovela po vseh evropskih deželah. Celo nemške pesmi so ju proslavljale, kakor priča popevka, ki se nam je ohranila z notami vred:

Her Graf Peter, wie das Wetter
Er drein schlaget und verjaget
Die Feinde von der Christen Hut.

(Gospod grof Peter kakor veter
po njih udriha ter popiha
sovrage proč s krščanskih sel.)



Peter Zrinjski.
(Po sliki v Österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild.)

Na zimo se je cesar Leopold zelo trudil, da zbere kolikor mogoče veliko vojsko proti Turkom. Iskal je pomoči na Francoskem, Angleškem, Švedskem, Danskem, tudi nemški knezi so brez razlike vere obetali svojo pomoč. Francoski kralj Ludovik XIV. je s svojo pomožno vojsko poslal tudi mnogo plemiških prostovoljcev, da se bojujejo proti skupnemu sovražniku krščanstva.

Še sredi zime je udaril ban Nikolaj iz Novega Zrinja ob Dravi proti Ogrskemu, zavzel trdnjavi Breznico in Rabovac, kjer je bilo 12.000 Turkov, iznenadil in požgal Pečuh, in krenil proti Oseku, da razruši veliki most, ki je že izza Solimanovih časov služil Turkom za prehod na Ogrsko. Ko je nameravano podjetje srečno dovršil, se je zopet pridružil Montecuccolijevi vojski, ne da bi ga Turki sploh napadli.

Kasno spomladi, meseca maja, je začel veliki vezir zopet boj na Ogrskem. Z veliko vojsko in nad sto topovi je prekoračil most čez Dravo, katerega sta bila bosanski in sremski paša iznova zgradila, in je krenil s svojimi četami naravnost proti Novemu Zrinju. Trdnjava je bila sezidana na obeh straneh reke Mure ob njenem izlivu v Dravo. Turki jo začno takoj obstreljevati. Na desnem bregu Mure je stala cesarska vojska v približnem številu 36.000 mož pod Montecuccolijem, ki pa za rešitev Novega Zrinja ni ničesar storil. Postavil je v trdnjavo le nemško posadko, 1400 mož, ki so zbežali, ko so začeli Turki z vsemi silami naskakovati. Mnogo jih je v Muri potonilo. Dne 31. junija se je moral Novi Zrinj podati in je bil od Turkov popolnoma razdejan. Hudo je bolelo Zrinjskega, da velika cesarska vojska ničesar ni storila za rešitev njegove trdnjave. Isti dan, ko je podlegla sovražniku, piše Zrinjski iz Čakovca štajerskim stanovom: „S težkim srcem vam naznanjam, visokorodna gospoda, nezaslišano vest, kateri v zgodovini ni primere. Sovražnik ni moje nove trdnjave z topovi razrušil ali podkopal, temveč jo je danes zjutraj skoraj s samim mečem pred očmi naše vojske vzel in zasedel. Taka je torej vedno zaželjena in pričakovana pomoč. Montecuccoli v obrambo te trdnjave še meča iz nožnice ni potegnil ... Jaz grem sedaj nazaj v tabor, kjer je že vse v velikem strahu, in bom prelaz preko Mure branil — naj sem tudi čisto sam — do zadnje kaplje krvi; kajti tam je za vsakega državljana kraj in čas umreti.“

Ko veliki vezir ni mogel prodreti čez Muro, je šel s svojo vojsko naravnost proti severni Ogrski. Skoraj vzporedno z njim je šel Montecuccoli ob avstrijski meji in se združil s Francozi pod maršalom Coligny̆jem. Pri Kermedinu (Körmend) in Zahanu so hoteli Turki prekoračiti Rabo, pa cesarski so jim namero preprečili, ko so zasedli levi breg reke. V teh bojih so imeli Turki že precej velike izgube in so bili vedno bolj potisnjeni proti cistercijanskemu samostanu Št. Gothard, ki je bil ob izlivu Labnice (Lafnitz) v Rabo. — Montecuccoli je spoznal, da je tu ugoden kraj za bitko in je hotel izzvati odločitev. Prvi dan avgusta je turška vojska prebredla reko Rabo na nekaterih plitvinah in hotela napasti kristjane. V Montecuccolijevi vojski so bile državne nemške čete v središču, avstrijske so zavzemale desno, francoske pa levo krilo. Ob prvem navalu janičarjev so bile državne čete vržene nazaj, njihov poveljnik topništva je padel in z njim mnogo plemenitih častnikov. Princ Karol Lotarinški pa se je vrgel s svojimi regimenti Turkom nasproti in jih ustavil. Med tem je prijel Montecuccoli janičarje od strani in jih vrgel čez reko nazaj. Tudi druge turške čete so bile dalje spodaj že prebredle Rabo, pa so jih Francozi takoj odbili in zapodili nazaj. Okoli poldne so zbrali Turki na desnem

krilu velike kolone konjeništva in so s temi prekoračili reko, da bi hkrati udarili na obojno krilo in središče kristjanov. To je bil najnevarnejši, pa tudi odločilni trenotek. Po kratkem posvetu s svojimi poveljniki sklene Montecuccoli prodiranje Turkov prehiteti s splošnim napadom. Z velikim krikom se vržejo kristjani na Turke. Po divjem bojnem metežu, ki je trajal komaj pol ure, je bila bitka odločena. Turki so bili vrženi nazaj in pognani v Rabo, kjer jih je na tisoče utonilo. Več kot 10.000 Turkov je pokrivalo bojno polje; 15 topov, 40 zastav in nešteto srebrnih, pozlačenih šlemov in oklepov, dragocenih sabelj, bodal in drugega orožja je prišlo v roke zmagovalcev. Med junaki, ki so se odlikovali na bojnem polju, so bili Štajerci: grof Karol Trautmannsdorf, neki Massheim in Ursenböck. Izmed Kranjcev si je priboril veliko slavo baron Jurij Bogomir Lamberg, komtur nemškega viteškega reda, ki je bil kmalu potem povzdignjen v grofovski stan. Sijajnejše zmage nad Turki, kakor je bila pri Št. Gothardu, kristjani že več stoletij niso slavili. Turki so bili prvikrat zopet premagani v veliki bitki na prostem polju, Štajerska in z njo Dunaj sta bila rešena gotove pogube in storjen je bil prvi korak za osvoboditev Ogrske izpod turškega jarma. — Zato so vso avstrijsko javnost presenetili pogoji, pod katerimi je cesar Leopold že 10. avgusta sklenil mir v Železni stolici (Vasvar). Na Erdeljskem naj bi bil priznan knez Apafi od cesarja in sultana. Turki ostanejo na Ogrskem v posesti vseh mest in trdnjav, ki jih imajo; v štirih mesecih pošlje cesar sultanu dar, vsaj 200.000 gld. vreden, katerega mu sultan povrne z enakim primernim darom. Mir naj traja dvajset let. — Mirovna pogodba



Marijin kip
na Št. Jakobskem trgu v Ljubljani.

je ostala sicer tajna, vendar se je tem več o njej govorilo in razpravljalo, ker so se širile najrazličnejše vesti in se je zdelo neumljivo, zakaj cesarska vojska sijajne zmage pri Št. Gothardu ni izrabila.

V spomin na krščansko zmago nad Turki je bila postavljena na bojnem polju kapelica, v Gradcu pa steber s kipom brezmadežne Device Marije. Sličen spomenik je dobila tudi Ljubljana. Na izpodbudo cesarja Leopolda so sklenili kranjski stanovi 14. januarja 1664 poslej večno praznovati praznik Marijinega spočetja in v večje poveličanje te verske skrivnosti postaviti v Ljubljani Marijino znamenje, da si zagotove pomoč nebeške Device v bližnji vojski. Obljubo so izpolnili 16 let pozneje. Sam naš kranjski zgodopisec Valvasor je napravil model za Marijin kip, katerega je ulil ljubljanski zvonar Krištof Schlagg. Postavili so ga na veliki trg pred cerkev sv. Jakoba, kjer še danes stoji in je lep kinč mesta Ljubljane. — V trenotku največje nevarnosti je pobožni cesar Leopold tudi proglasil sv. Jožefa za patrona vseh onih dednih avstrijskih dežel, ki so mejile na turško cesarstvo. V Ljubljani so prenesli 19. marca kip sv. Jožefa v slovesni procesiji iz stolnice v cerkev bosonogih avguštincev ob Dunajski cesti (pozneje kapela stare deželne bolnice). Ne le duhovščina, tudi vsi stanovi, mnogo drugih odličnih vitezov, gospodov in gospej je sledilo izprevodu. Ob zahvalni pesmi so na gradu trikrat sprožili topove. Tako se je Ljubljana pripravljala na novo vojno s Turki.



Iz Valvasorjeve „Pasionske knjižice“.



Račje, grad Erazma Tattenbacha.

3. Zarota Petra Zrinjskega in Frana Frankopana. Druga vojna s Turki.

Vašvarski mir je vzbudil po Hrvatskem in Ogrskem veliko nezadovoljnost. Ko so se razširile prve vesti o sklenjenem dogovoru med cesarjem in sultanom, je sam ban Nikolaj Zrinjski šel na dunajski dvor, da obvaruje krščanstvo te sramote, pa se je trudil zaman. Zaman so pregovarjali cesarja tudi nemški knezi in papežev poslanik, naj ne prepusti Turkom, kar so mu ugrabili v zadnjih letih. Tudi njih besede so bile brez uspeha. Nezadovoljnost med ogrskim in hrvatskim plemstvom je tako narasla, da je vlada spoznala za potrebno, mnoge izmed njih poklicati na Dunaj, kjer so jih izkušali z vsemi mogočimi dokazi prepričati, da se je prav tak mir moral skleniti. No, to se jim ni posrečilo. Nezadovoljni so se velikaši vrnili domov, kjer so z besedo in pismom nadaljevali agitacijo proti dunajski vladi, razvnemali strasti in vznemirjali ljudstvo. Govorili in pisali so, da dunajski dvor noče rešiti Madjarov in Hrvatov iz turškega gospostva, temveč stremi za tem, da jim odvzame njihove stare pravice in jih podvrže svoji oblasti. Zato si je s tajnimi členi mirovne pogodbe zagotovil, da ga Turki pri teh namerah ne bodo ovirali. V ta namen vzdržuje protipostavno po ogrskih in hrvatskih mestih nemške posadke, dasiravno je v obrambo dežele v prvi vrsti poklicana domača „črna vojska“ (insurrectio). Razburjenje so še posebno podžigali luteranski

in kalvinski predikanti po Ogrskem, ker so bili v vednem strahu, da jim dunajski dvor ne vzkrati njihove verske svobode.

Ban Nikolaj Zrinjski ni dolgo preživel vašvarskega miru. Umrl je še isto leto vsled nesreče na lovu v svojem gradu v Čakovcu (18. novembra). Dedič vseh njegovih časti je postal njegov brat Peter Zrinjski. V sijajnih duševnih vrlinah in politični previdnosti Peter ni dosegel svojega brata Nikolaja, pač pa ni zaostajal za njim v osebnem junaštvu in bojni slavi. Zakonska družica mu je bila Ana Katarina, hči avstrijskega poveljnika Volka Frankopana, žena bogata in ponosna, umna in slavohlepna, ki je bila verna sotrudnica pri vseh političnih načrtih in podjetjih svojega moža. Ko je Peter Zrinjski združil doto svoje žene z lastnim premoženjem in vrh tega še dobil bogato dediščino po svojem bratu Nikolaju, je postal najbogatejši in najvplivnejši velikaš hrvatski in se je prišteval med najodličnejše plemiče vseh habsburških dežel.



Rajmund Montecuccoli.

Ker je bila po smrti brata Nikolaja izpraznjena služba hrvatskega bana, je upal Peter, da jo takoj dobi, in se je odpravil na cesarski dvor, kjer je zastavil ves svoj vpliv za novo vojno s Turki. Toda vlada se je obotavljala tri leta uvesti Zrinjskega v bansko službo. Zato tudi ni bilo nikakega zakonitega sabora hrvatskih stanov, niti banske vojske, kateri bi moral zakonito umeščeni ban biti vojvoda. — O novi vojni s Turki niso hoteli na Dunaju nič slišati. Leopoldov dvor je bil srečen, da je z njimi sklenil mir in dobil proste roke za politične posle na zapadu, kjer se je skoraj imelo rešiti vprašanje o nasledstvu na španskem prestolu, ki je napravilo hudo napetost med Avstrijo in Francosko. Zato je vladal na dvoru velik strah, kaj se bo zgodilo, ako začno Ogri in Hrvati novo vojno s Turki.

Ko sta videla oba podkralja, ogrski palatin Franc Vesseleny in hrvatski ban Peter Zrinjski, da njuni kraljestvi nimata pričakovati

pomoči od svojega kralja, začneta misliti na to, kako bi se Ogrska in Hrvatska osvobodili dunajske nadvlade in se sami pogodili s Turki.

Prvi razgovori so se pričeli o priliki ženitvovanja Petrove hčere, Helene Zrinjske, s Franom Rakocijem 1. marca 1666 v Saros-Pataku na Ogrskem. Od madjarskih magnatov so se udeležili teh razgovorov poleg ženina Rakocija palatin Franc Vesseleny, Franc Nadasdy, kraljevi dvorski sodnik Štefan Tököly in več drugih vplivnih plemičev. Gnala jih je želja po najobsežnejši avtonomiji Ogrske in luterane še posebej sovraštvo do katoliške dinastije. Izmed Hrvatov sta bila navzoča Peter Zrinjski, ki je stremil za tem, da postane dedni kralj združene troedine kraljevine Hrvatske, in njegov svak Fran Frankopan, takrat stotnik senjski. Pa tudi ženske so imele velik vpliv pri zaroti, pred vsem Vesselenyjeva soproga, ki je bila v sorodstvu z Zrinjskimi, in žena bana Petra, Ana, Frankopanova sestra.



Sultan Mohamed IV.

Vesseleny je spisal točke pogodbe, ki so jo pozneje podpisali v Stubničkih toplicah (5. aprila) in si obljubili vzajemno pomoč „v tem strašnem času, ko bi mogla propasti domovina enega ali drugega“. S prisego so potrdili obljubo, da hočejo z vsemi silami delati na to, „da po zakonih in ustavnih pravicah, dobljenih od kraljev, Ogrsko in Hrvatsko čuvajo in branijo do zadnje kaplje krvi“.

Zadnje besede so imele dati zaroti neko pravno podlago. Zlata bula ogrskega kralja Andreja II. iz leta 1222. je namreč priznala ogrskemu plemstvu pravico, da se sme kralju tudi z orožjem upreti, ako bi hotel kršiti ustavne pravice in svoboščine ogrskega kraljestva. Take namene pa so zarotniki splošno pripisovali Leopoldu I.

Še isto leto, meseca novembra, ko je cesar Leopold praznoval svatbo s špansko infantinjo Margareto, so se zopet sestali ob ženitvovanju palatin Vesseleny, ban Zrinjski in dvorski sodnik (iudex curiae)

Nadasdy. Sredi največjega slavlja so imeli po noči razgovore s francoskim poslanikom Gremonvillom, ker so se posebno zanašali na prijateljsvo in pomoč francoskega kralja Ludovika XIV. V kraljestvu poljskem so imeli toliko prijateljev, da so se nadejali pomoči tudi od državnega zbora poljskega. Z erdeljskim knezom Apafijem so bili sklenili pismeno pogodbo. Da si pridobe Benečijo, so ji obetali, da bodeta Ogrska in Hrvatska stopili z republiko v najtesnejšo zvezo. Izborni knez iz Mainca in drugi nemški knezi so jim zatrjevali, da z njimi dele srečo in nesrečo. Spomladi so si upali spraviti na noge 40.000 konjikov in začeti veliko vojno. Pripomniti pa je treba, da so vse te zveze bile zelo rahle in so se zapored razrušile. Ko so se obrnili na kralja Ludovika XIV., da jim pomaga z vojaštvom in denarjem, so dobili pač pismo polno lepih besed in obljub, pa nobenega denarja, niti vojaka.

Peter Zrinjski je izkušal poleg hrvatskih tudi slovenske dežele pridobiti za svoje namene. Imel je zveze zlasti s Štajersko in Kranjsko, kjer je bil član deželnih stanov in imel mnogo posla zaradi obrambe Vojaške krajine. Med kranjskim plemstvom je imel mnogo prijateljev. Zanašal se je v svojih upih na mržnjo prebivalstva do Nemcev, na veliko nezadovoljnost, ki se je razširjala vsled visokih vojnih davkov in naklad, in slednjič tudi na hudo nasprotstvo proti mogočnemu Leopoldovemu ministru Ivanu Vajkardu Auerspergu. Zrinjski se je ponašal, da ima med plemstvom po južnih avstrijskih deželah mnogo zaupnikov, vendar sta le dva stopila z njim v ožjo zvezo in podpirala njegove težnje, štajerski grof Erazem Tattenbach in goriški deželni glavar, grof Karol Turn-Valsassina.

Rodbina Tattenbach je imela od 16. stoletja posestva na Štajerskem, med drugimi Konjice, Kunsperg, Bizeljsko, Račje, Podčetrtek, Triebeneck, Lidlhof, potem posestva v Šleziji in grofijo Reinstein na Nemškem. Erazem Tattenbach je bil svetovalec notranjeavstrijske vlade, zelo častihlepen in ničemuren, pa omejen in razuzdan človek. Zrinjski je pridobil lahkovernega moža, ker mu je obetal, da postane štajerski vojvoda, ali pa dobi vsaj celjsko okrožje (ozemlje med Dravo in Savo) kot samostojno grofijo. Prvi posvet med Zrinjskim in Tattenbachom se je vršil jeseni l. 1665. na dvoru Lupšina pri Čakovcu. Ban se je pritoževal, da Ogri in Hrvatje na dvoru nič ne veljajo, da jim ne poverijo nobenih odličnih služb in da ima knez Auersperg, njegov nasprotnik, vso oblast v roki. Potem je pokazal Tattenbachu pismeno pogodbo, ki sta jo z njim sklenila Vesseleny in Nadasdy in ga pozval, naj pristopi k njihovi zvezi. Tattenbach je imel izprva sicer mnogo pomislekov: odkod bodo zarotniki dobili denar, kdo jim bo pomagal z vojaki itd. Slednjič je podpisal prisego, „da hoče Petru Zrinjskemu do zadnjega zdiha biti zvest in stanoviten, njegove namere na vse možne načine, z besedo in dejanjem pospeševati in ga tako v sreči kakor v nesreči nikdar ne zapustiti, tudi če bi bilo treba žrtvovati življenje.“ Prvemu posvetovanju so sledila še druga, deloma v Lupšini, deloma na Tattenbachovem gradu Račje (Kranichsfeld) pri Mariboru. Razgovorov se je udeleževal včasih sam Zrinjski, včasih pa je poslal podpolkovnika Lokatellija ali svojega nadkonjarja Rudolfija. Zarotnike

naj 'bi Tattenbach podpiral s tem, da bi oborožil svoje podložne kmete in šel z njimi čez Ptuj na Hrvatsko, kjer se je imel združiti z Zrinjskim. Skupaj bi potem udarila na Gradec in se polastila tudi Ptuja, Radgone in Maribora.

Ako se je že Tattenbach udeležil zarote le iz osebne ničemurnosti in častihlepnosti, moramo reči o grofu Turnu, da je bil pravi pustolovec. Rodil se je iz furlanskega kolena grofov „della Torre“, ki so pozneje navadno nosili priimek Turn-Valsassina. Več članov te rodbine nahajamo v službi avstrijskih nadvojvodov, kot deželne upravitelje na Goriškem, svetovalce in vojaške poveljnike. Karol Turn je bil zelo ošabnega in nasilnega značaja. Vse njegovo življenje je polno spletkarij, sovražnosti, lahkomiselnih in drznih podjetij. Okoli leta 1650. je imel hude spore z grofom Ivanom Rabatta, zaradi katerih je vlada proti njemu uvedla preiskavo. Kaj je bilo vzrok, ni mogoče dognati. Še hujše so bile razprtije z grofom Odorikom Petazzijem, ki so se poglobile v smrtno sovraštvo. V noči 4. avgusta l. 1851. je grof Turn na čelu oborožene tolpe napadel Petazzijev grad Završnik (Schwarzenegg) v Istri, njega samega umoril, grad popolnoma oropal, potem pa zbežal z ugrabljenimi stvarmi na Beneško. Goriško plemiško sodišče ga je obsodilo zaradi tega napada (in contumaciam) na izgon iz vseh avstrijskih dežel, ako pa se kje zasači, naj bi bil obglavljen. Cesar Leopold I. je na prošnjo mnogih vplivnih oseb l. 1658. Turna pomilostil in ga imenoval za svojega vojnega svetovalca. Pozneje ga nahajamo kot mestnega kapitana (poveljnika) v Trstu in leta 1667. je postal vzlic novim nasilnostim celo deželni glavar goriški.



Peter Zrinjski, stotnik žumberških Uskokov.

Z grofom Erazmom Tattenbachom je stopil Turn v zvezo leta 1668. Zarotniška prisega, ki jo je takrat podpisal, ima isto besedilo kakor izjava, ki jo je Tattenbach podal Zrinjskemu. Delež, ki ga je imel Turn pri zaroti, ni prav jasen, niti niso pojasnjeni njegovi osebni

cilji, ki so ga zapeljali na krivo pot. Gotovo je imel pripravljati upor v Primorju in posredovati med zarotniki in beneško republiko, kjer je imel vplivne osebne zveze. Obtožnica mu našteva celo vrsto zločinov, ki jih je pa menda večinoma zagrešil še v prejšnjih letih, tako: goljufije, krive prisege, prešuštvovanje, krvoskrunstvo, uboje in rope. Glede na zaroto pravi obtožnica, da je napadel in oropal cesarsko pošto, izdajal tajnosti avstrijske vlade beneški republiki, patriarhu akvilejskemu in drugim upornikom, da je beneške tolovaje, upornike in druge sovražnike Avstrije po noči in po dnevi puščal na goriški grad in jih imel za svoje prijatelje, da je bil v pismeni zvezi z banom Zrinjskim, Frankopanom, Tattenbachom in zastopnikom beneške republike, katerim je hotel ob izbruhu upora izročiti obmejne trdnjave. Vzlic dolgovezni obtožnici moramo reči, da je bil grof Turn izmed vseh zarotnikov državi najmanj nevaren. Obsodba in ječa sta ga zadela tudi bolj zaradi njegovih pustolovstev, kakor pa zaradi veleizdaje.



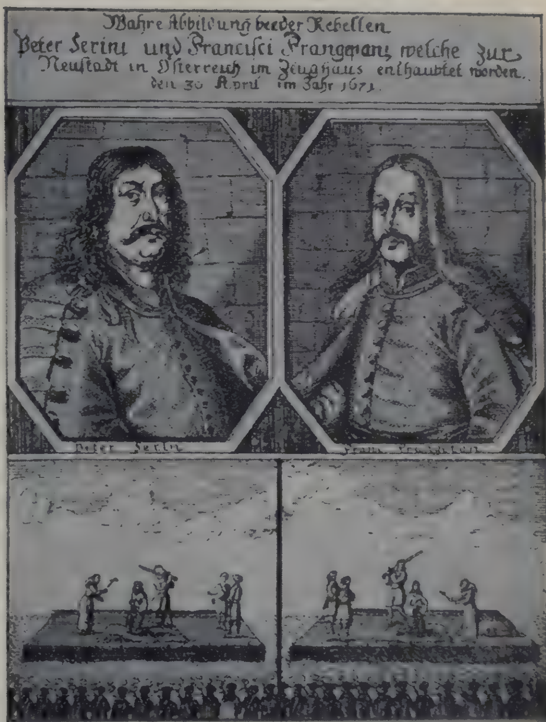
FRANCISCVS DE NADAST, PALATINVS, TERRÆ FOGARAS COMITATVS CASTRIFERREI COMES &c. PERDVELLIS HVNGARICVS

Franc Nadasdy, zarotnik.

Kmalu potem, ko je zarota dobila neko določeno obliko, so že zvedeli na Dunaju, da se na Ogrskem in Hrvatskem nekaj pripravlja. Spomladi leta 1667. je umrl palatin Vesseleny, najtreznejši in najprevidnejši izmed zarotnikov, njegova vdova Marija, rojena Sechy (Seči), slavljena ogrska rodoljubkinja, pa je sama izročila dunajski vladi nekatere listine zarotnikov. Tudi Panajotti, grški tolmač turškega velikega vezirja, je sporočil na Dunaj, da je tajna zarota na Ogrskem ponudila Turčiji vrhovno gospostvo, ako ji pomaga rešiti se dunajske vlade. Najbolj pa je razkril vse namere in načrte Madjar Ladislav Fekete, ki je sodeloval pri zaroti samo zato, da jo je mogel na dvoru izdati.

Na Dunaju so v začetku proti zarotnikom postopali zelo previdno in popustljivo, ker so vedeli, da bi utegnili s strogostjo razvneti velik požar. V mesecu juliju 1669 so poklicali Zrinjskega pred tajni svet, da se opraviči pred ministri in cesarjem. On je odvračal

od sebe vsako krivdo in obtoževal Nadasdyja, ki se je pa pred cesarjem vrgel na kolena, našel milost in v zahvalo zopet razkril Zrinjskega zvezo s francoskim dvorom. Poslednja razkritja so posebno dobro došla ministru Lobkovicu, ki je dobil s tem v roke močno orožje zoper svojega tekmeca Ivana Vajkarda Auersperga, glavnega zaščitnika francoske politike. Auersperg je bil odslovljen z dvora, Lobkovic je postal prvi minister, Nadasdy pa je dobil milost in odpuščenje.



Peter Zrinjski in Fran Frankopan.
(Po sodobni sliki.)

Peter Zrinjski je dobro vedel, da se zbirajo nad njegovo glavo pogubonosni oblaki, zato je hitel s pripravami za upor. Sredi meseca novembra leta 1669. pošlje svojega stotnika Frana Bukovačkega v Carigrad, da se pogaja s Turki o vojni pomoči za prihodnjo pomlad. Sultan je sprejel njegovega poslanca z vso vljudnostjo in prijaznostjo in mu dal zagotovilo, da hoče postaviti bana za vladarja vsem onim krščanskim deželam, ki bi jih v nastopni vojni osvojil, dolžan bode le njemu in njegovim naslednikom v znamenje njihove vrhovne oblasti plačevati 12.000 cekinov na leto. Kadar bi rod Zrinjskega izumrl, si smejo Hrvatje izvoliti kralja svoje krvi, katerega pa mora sultan potrditi. — Bukovački se je zamudil na Turškem polne štiri mesece; šele v začetku marca 1670 se je vrnil v Čakovec.

Med tem so se pričele na severnem Ogrskem že priprave za upor. Protestantski pridigarji so v cerkvah zbranemu ljudstvu javno govorili, da skoraj napoči čas, ko bode osvobojena njihova nesrečna dežela. Spomladi se bodo razklenile verige, ki jih sedaj priklepajo na suženjstvo. Dohajale so tudi vesti, da sta knez erdeljski in paša varadinski v zvezi z nezadovoljneži in da je veliki vezir že prišel v Belgrad. — Peter Zrinjski je razvijal v začetku marca krčevito delavnost in hotel čim preje zbrati okoli sebe toliko čet, da bi mogel za nekoliko časa vzdržati napad cesarske vojske. Pozval je k sebi v Medjimurje kneza Frana Frankopana, se obrnil za pomoč na svojega

zeta Rakoczyja, na turške paše v Kaniži in Bosni ter opominjal Tattenbacha, naj razvname čim preje na Štajerskem proti vladi močan oborožen upor.

Spričo teh priprav tudi cesarski dvor na Dunaju ni mogel več odlašati z odločitvijo. V mesecu januarju je dobil novih poročil o teku zarote od Tattenbachovega nezvestega sluge Baltazarja Riebla. Ta prekanjeni človek, ki je bil hkrati Tattenbachov sluga, brivec in zaupnik, je ukradel svojemu gospodu mnogo važnih zarotniških listin, med drugimi pismeno pogodbo, ki sta jo sklenila Tattenbach in Zrinjski, in je vse to prodal za 100 cekinov dunajski vladi. Še 18. marca je imel Tattenbach na svojem gradu Račje sestanek s poslancem Zrinjskega, Rudolfijem, a že par dni pozneje so ga prijeli in zaprli v Gradcu. — Med tem je cesarska vojska dobila nalog, da prodira v Medjimurje in zajame čete Petra Zrinjskega, cesar sam pa ga je odstavil od banske službe, „ker se je dvignil s puntarskim namenom proti kroni in izkušal spraviti pod svojo oblast kraljestvo hrvatsko, slavonsko in dalmatinsko in njegove bližnje dežele“. Ko je Zrinjski videl, da na Hrvatskem le noče izbruhniti pričakovani upor in da so ga vse nade, ki jih je stavil v svoje zaveznike, zapored prevarile, je sklenil odpotovati na Dunaj in se izročiti cesarju na milost in nemilost. V družbi svojega svaka Frankopana je odšel 13. aprila iz Čakovca in prišel 17. aprila na Dunaj, kjer so oba nastanili v neki gostilni (zum Schwan), pod strogim nadzorstvom. Meseca avgusta, ko se ni bilo več bati upora na Ogrskem, so ju prepeljali v Dunajsko Novo mesto in kot veleizdajnika vrgli v ječo.

Po avstrijskih postavah je sestavil cesarski dvor za preiskavo njunega zločina posebno sodišče, takozvani „nepristranski sod“ (iudicium delegatum), kjer je tekla tožba proti Zrinjskemu in Frankopanu od 14. februarja do 16. aprila 1671. Dva dni pozneje je bila nad njima izrečena smrtna obsodba, ki se je izvršila 30. aprila. Že par dni prej je padla na Dunaju glava grofa Nadasdyja.

Proti grofu Tattenbachu se je vršila tožba pri notranjeavstrijski vladi v Gradcu, kateri je takrat načeloval grof Jurij Saurau. To sodišče je bilo mnenja, da Tattenbachova krivda ni popolnoma dokazana in je predlagalo, naj se kaznuje le z zaporom in denarno globo. Tajni svet pa je kot prizivno sodišče razsodil, da je Tattenbachova veleizdaja dovolj izpričana in ga je obsodil na smrt; njegovo premoženje je imelo pripasti državi. Na Dunaju so to razsodbo potrdili. Ko so Tattenbachu 28. novembra zvečer prečitali smrtno obsodbo, se je samega strahu onesvestil. Potem je vso noč pisal prošnjo za pomiloščenje, češ „da ne more prenesti smrti z mečem“. Prošnja je bila odbita in 1. decembra je bil grof Erazem Tattenbach na dvorišču mestne hiše obglavljen.

Najbolje se je še završila preiskava za grofa Turna. Tudi njega so ovadili tajnemu svetu kot sokrivca pri zaroti. Prišla so na dan pisma, ki sta jih izmenjavala s Tattenbachom, in pogodba, ki jo je bil z njim sklenil. Pozvali so Turna na Dunaj, vendar se mu je posrečilo cesarja preprositi, da ga je pustil na svobodi in mu celo dovolil dalje opravljati službo deželnega glavarja. V daljnem teku pro-

česa je nastopal Turn z nečuveno drznostjo in je celo ženo graškega vladnega komisarja Maurerja, ki je bil poročevalec o njegovi zadevi, odpeljal na Beneško. Zato so ga zaprli v Gradcu na grad in pričeli proti njemu celo vrsto procesov zaradi nasilstev, ropov, umorov in veleizdaje. Če so se vsi ti procesi redno završili z obsodbami, ni znano. Grof Turn je preživel v ječi 18 let in je v njej umrl meseca marca 1689.

S Petrom Zrinjskim in Franom Frankopanom sta bili uničeni dve odlični hrvatski plemiški rodbini, ki sta si v prejšnjih časih pri-

Obglavljenje Erazma Tattenbacha.

dobili mnogo zaslug ne le za narod hrvatski, ampak tudi za habsburške vladarje in naše slovenske dežele. Zato nam vzbuja njuna poguba tem večje obžalovanje in sočutje. — Tattenbachov sin Anton je vstopil v cistercijanski samostan Runa (Reun) pri Gradcu in je umrl l. 1718. kot prošt v župniji Strassengel na Štajerskem.



Ko se je dvajsetletno premirje, sklenjeno s Turki v Železni stolici, nagibalo proti koncu, so jim novi zapletaji na Ogrskem zopet

nudili priliko vmešavati se v avstrijske zadeve in pričeti vojsko proti Leopoldu. Mladi grof Emerik Tököly, čigar oče se je udeležil Zrinjsko-Frankopanske zarote a srečno ušel, je stopil na čelo madjarskih upornikov in na zapadnem Ogrskem pridobival vedno več ozemlja. Turška vlada, katero je vodil tedaj veliki vezir Kara Mustafa, ga je podpirala, mu leta 1682. poslala kneževski klobuk, sabljo in druge znake ter dovolila, da se je podpisaval: „knez in regent (vladar) Ogrske". Hkrati je zbirala veliko vojsko, ki je imela prodirati naravnost proti Dunaju.

Ko so dunajskemu dvoru dohajale vesti o teh pripravah, izprva ni vedel kaj bi storil. Na zapadu je grozila vojna s Francosko zaradi španske dediščine, iz vzhoda pa je od Turkov pretila nevarnost za obstoj Avstrije. Meseca oktobra 1682 je sporočil cesarski poslanik Caprara iz Carigrada: „Cesarju zdaj ne preostane drugega, kakor da prime za meč in da brani svojo državo ter vse krščanstvo."

Na veliko veselje vsega krščanstva je v tem odločilnem trenotku papež Inocenc XI. posegel v evropsko politiko. Poslal je cesarju Leopoldu takoj dvestotisoč tolarjev in obetal, da bo k vojnim stroškom prispeval redno še druge znatne vsote. Kralju francoskemu je pisal, naj ne ovira cesarja v velikem boju za krščanstvo, ako mu že noče z orožjem pomagati. Po njegovem posredovanju je sklenil Leopold zvezo s poljskim kraljem Ivanom Sobieskim (gl. sliko na strani 954), in papež je obetal, da tudi Benečijo pridobi za vojno.

Isti dan, ko je cesar Leopold sklenil pogodbo s kraljem poljskim (31. marca leta 1883.), je krenil sultan Mohamed IV. z vezirjem Kara Mustafom na čelu sijajne in ogromne vojske iz Odrina. Bilo je zbranih okoli 250.000 vojakov, ki so imeli s seboj 300 topov. Kar se ni posrečilo Solimanu I., da osvoji Dunaj in Nemčijo, to je hotel doseči Kara Mustafa, Mohamed pa je sanjal, da bode v vojni slavi prekosil vse svoje prednike. Dne 1. maja izroči sultan velikemu vezirju v Belgradu zeleno zastavo prerokovo in ga imenuje za vrhovnega maršala z neomejeno oblastjo. Sam ostane v mestu, da bi hitreje dobival poročila o zmagah, Kara Mustafa pa je peljal vojsko proti Oseku, kamor je dospel 7. junija.

Leopold je imenoval svojega svaka Karola Lotarinškega za vrhovnega poveljnika vojske na Ogrskem. Bilo je vseh skupaj komaj 60.000 mož; ob reki Muri pa sta bila hrvaški ban Nikolaj Erdedi in karlovški poveljnik grof Herberstein z osemtisoč Hrvati. Slab uspeh je dosegel palatin Eszterhazy, ko je pozival Ogrsko na sveti boj proti Turkom. Zbralo se je le okoli 2000 mož, pa še ti niso kazali nobenega veselja bojevati se na strani Leopoldovi. Obrambo mesta Dunaja je izročil cesar grofu Rüdigerju Starhembergu, pogumnemu in izkušenemu poveljniku, ki je imel pod seboj kakih 12.000 vojakov. Poleg tega so se osnovale še meščanske čete in tudi 700 dijakov pod poveljstvom svojega rektorja je stopilo v vojno službo. Večina Dunajčanov (okoli 60.000) je iz mesta pobegnila, z njimi je odšel 7. julija tudi cesarski dvor, ki je iskal zavetja v Pasavi.

Dne 12. julija so se prikazale prve turške čete pred Dunajem in ga v treh dneh obkolile. Okolica je bila popolnoma opustošena, celo v oddaljene gorske vasi so pridrli roparji. Obleganje je trajalo

osem tednov. Turki so naskakovali zlasti utrjene postojanke okoli cesarskega dvorca (Burgbastei, Löwelbastei, Ravelin). Dasiravno so imeli mnogo topov, se jih vendar niso posebno posluževali, marveč se trudili, da bi razrušili mestno ozidje s podkopi. V tem je bila vsa moč njihovega vojskovanja. Čim je podkop zletel v zrak in razrušil nekaj zidovja, so Turki takoj navalili preko razvalin, potem pa zopet nekaj dni mirovali, dokler jih ni bobnenje drugega razstreljenega podkopa pozvalo k novemu naskoku. Posadka, meščanstvo in dijaštvo, na čelu jim viteški grof Rudiger Starhemberg, so vse navale junaško odbili, pričakujoč gotove pomoči od cesarske vojske in zaveznika, kralja poljskega. Starhemberg je pošiljal večkrat glasnike vojvodu Lotarinškemu, da mu sporoče o stanju vojske in mesta, pa da nujno prosijo pomoči. 27. avgusta so spustili prve rakete s stolpa sv. Štefana, da naznanijo prijateljem svojo stisko, ker živila in streljivo sta jim že pohajala, a vrste braniteljev so se vedno bolj redčile. Čedalje bolj pogosto so se ponoči dvigale rakete in opominjale prijatelje k naglici. V tem usodnem času so javila znamenja izpod Kahlenberga približajočo se poljsko vojsko pod kraljem Ivanom Sobieskim, a z Leopoldsberga je naznanjala velika rdeča zastava z belim križem, da je dospel vojvoda Lotarinški s cesarsko vojsko, z bavarskimi in saksonskimi četami mestu na pomoč. Od veselja je bil ves Dunaj po koncu in zahvalne pesmi so se prepevale po vseh cerkvah.



Kara Mustaph.ª Bassa Turcarum Imperatoris Minister Primarius.

Veliki vezir Kara Mustafa.

Kara Mustafa je bil upal, da bode Dunaj padel še pred dohodom pomožne vojske, zato prehoda čez Donavo ni zastavil in zdaj ni mogel preprečiti združitve cesarske in poljske vojske. S svojimi trumami se vrže na krščansko armado, proti Poljakom je šel sam na čelu janičarjev. Ves dan 12. septembra je divjala krvava bitka, dokler ni bila pod večer vsa ogromna turška vojska v divjem begu proti ogrski meji, zapustivši za seboj ves razkošni tabor, v njem vojno blagajno,

370 topov, nebroj zastav in blaga, vrednega mnogo tisočakov. Bojno polje je pokrivalo desettisoč Turkov. Kralj poljski je na čelu krščanske vojske kot rešitelj vkorakal v mesto, viharno pozdravljen od vseh Dunajčanov, drugi dan je došel tja tudi cesar Leopold. Po štirih dneh počitka sta že sklenila oba vladarja, da je treba z vso vojsko zasledovati Turke in pričeti veliko delo osvoboditve krščanskih dežel.

Obleganje in osvoboditev mesta Dunaja je bil znamenit dogodek, ki je napravil velik vtisek na vso evropsko javnost, pred vsem na ogrožene nemške in slovenske pokrajine. Zato se ni čuditi, ako opevajo krščansko zmago tudi slovenske narodne pesmi, ki dobro označujejo vse posamezne točke pri tem zgodovinskem dogodku.

Trikrat piše Turek „cesarju svitlemu" list in ga pozivlja, naj se vda.

Svetli cesar se je prestrašil,
Ker še pripravljen ni bil.
Doli je padel na kolena
Pred Devico Marijo,
De bi mu hotla pomagati,
De bi Turke premagali.

Doli je padel na kolena
Pred očeta papeža,
De ima pisat po študente
V Prago ino Celje
In na vse nemške dežele.

Kmetje in mestna gospoda na Dunaju obupujejo in se hočejo podati, le pogumni študentje so za oboroženi odpor proti sovražniku.

Šolarji so se posvet'vali
Posvet'vali, sklenili:
„Branimo se, branimo se,
Še raj damo našo glavo,
Ko damo krono cesarjevo."

Obleganci iščejo tolažbe v molitvi in zaupanju na Mater božjo. Narodna pesem pravi, da je tudi cesar na Dunaju navzočen, kar se seveda ne strinja z zgodovinsko resnico.

Pri ljubem svetem Štefanu
Vsi Dunajci v cerkev gredo.
Tud' je šel svitli cesar sam:
„Zvonite, muzicirajte,
De se ne bo slišal ženski jok,
Mladih otrok."

Kadar je mašnik povzdigval,
Prot' folku se je obrnil:
„Nič ne marajte Dunajci vi!
Marija v oblaku stoji,
Močno proti Turku preti,
Hudiga Turka v Dunaj ne pusti."

Oblegance slednjič reši vojska zaveznikov.

Nar prvi je prišel poljski kralj,
Parski knez; potlej je prišla
Holendarca s svojo vojsko.
Tako močno so sekali,
De so zajezli vodo Donavo.



Naskok Turkov na Dunaj. (Po sliki v dunajskem dvornem muzeju.)

Z zahvalo Bogu in Materi božji za rešitev se končajo „pesmi od Duneja".

Med tem, ko je trajalo obleganje cesarskega stolnega mesta, so morale skrbeti notranjeavstrijske dežele za obrambo vzhodne štajerske meje. — Pri Št. Gotardu in Novem Gradu (Güssing) na Ogrskem so se zbrale večje turške trume, pod poveljstvom treh paš vpadle čez

Friedberg in Hartberg v dolino Bistrice in odpeljale toliko ljudi ter živine, da so mogli 7000 glav prodati turški posadki v Kaniži. Strah in groza sta prevzela vso Štajersko, zlasti prebivalce v Gradcu, ki so že pričakovali napada na mesto in se pripravljali za obrambo. Turki so taborili ob Rabi, le šest ur oddaljeni od Gradca, prekoračili reko, oplenili Zgornjo Lendovo, Dobro (Neuhaus), Fehring in opustošili dolino navzgor proti izviru Rabe. V Gradcu so sklicali deželno brambo, 3000 mož, grof Herberstein je zasedel obrežje Mure, pri Wildonu pa so se zbirale pomožne čete iz Koroške in Kranjske. Nevarnost za Štajersko je bila tem večja, ker se je tudi obmejni ogrski grof Krištof Battyany pridružil Turkom in pošiljal svoje čete ropat v cesarsko ozemlje. Kranjska je poslala tedaj na pomoč 400 strelcev pod poveljstvom znanega zgodopisca barona Ivana Vajkarda Valvasorja, ki sam opisuje v XV. knjigi vojne dogodke sledeče:



Grof Ernst Rudiger Staremberg.

„Odšli smo iz Ljubljane 7. avgusta popoldne ob dveh in hitro marširali do Lipnice in Wildona, potem pa smo nekaj dni počivali na graškem polju. Nato sem od štajerskih stanov dobil povelje, naj gremo proti Fürstenfeldu in naj osvobodimo Radgono ter druge gradove v okolici. Poslal sem praporščaka Švaba s 100 možmi, podpoveljnika Portnerja s 75 in barona Ferdinanda Deleo z istim številom vojakov na Neudau, nekega poročnika s 30 možmi na Hohenbruck, na Kapfenstein nekega stražmojstra z 10 in v Heinfeld narednika z 10 možmi. Sam sem šel proti Fürstenfeldu s 100 možmi in sem zasedel kraje ob ogrski meji z našimi kranjskimi ljudmi.

Prišel sem v Fürstenfeld 24. avg., ko so ravno odhajale cesarske čete, na drugi strani pa so bili uporniki in Turki že v bližini. . . . Še preden grem v svoje stanovanje, ukažem most pri vratih razrušiti. Ko so se bližali Battyanyjevi uporniki, so vsi meščani zbežali iz mesta; ostalo je v njem le 17 starčkov in pa štiri ali pet žensk. Omenjeni uporniki so zažgali takoj pred mestom veliko in lepo vas Speltenbach in tudi neki hlev v predmestju. Ukazal sem nanje streljati z največjim topom.

Nedaleč od tam je stal grof Karol Saurau z regimentom dragoncev in grof Dietrichstein z Metternichovim regimentom kirasirjev. Napadla sta trume upornikov s tako silo, da jih je okoli 100 obležalo pred Fürstenfeldom, druge pa sta zasledovala do njihovega tabora. Vasi Ruderdorf in Kaltenbrun sta bili požgani in več sto hiš je to noč pogorelo. . . . Na naši strani je bilo le malo ranjenih. Nato so naši plenili in požigali po Battyanyjevem posestvu, ker so enako storile tudi njegove čete na našem svetu.

Dne 2. septembra so prišli baron Stadel, od štajerskih deželnih stanov, grof Trautmannsdorf, podpoveljnik Slavonske krajine, in grof Turn, poveljnik v Ivaniču, z nekaj tisoč Hrvati, ki so se vsi hrabro držali in s katerimi sem večkrat napravil pohode proti sovražniku. — Ko se je zdelo, da bodo uporniki iz Pinckenfelda navalili na Hartberg, sem šel tja s svojimi vojaki in onimi 100 možmi, ki so bili v Radgoni. Ostal sem tam toliko časa, dokler se ni Battyany podvrgel svojemu gospodu, rimskemu cesarju.

Ko je po izpreobrnitvi grofovi nevarnost za te kraje minula, smo vsi skupaj odšli in dospeli 1. novembra zopet v Ljubljano.“



CAROLUS V. D. G.
Dux Lotharingiæ et Barri etc

Karol Lotarinški,
vrhovni poveljnik cesarske vojske.

Vojna s Turki se je med tem nadaljevala naprej. Poljski kralj Jan Sobieski in Karol Lotarinški sta se 18. septembra dvignila s svojimi četami izpred Dunaja in zasledovala umikajočo se turško vojsko. Potolkla sta jo pri mestu Parkany in zavzela 26. oktobra Ostrogon, ki je bil 77 let v turški oblasti. Drugih večjih bitk v tem letu ni bilo.

Spomladi l. 1684. so sklenili papež Inocenc XI., cesar Leopold, kralj poljski in republika beneška v Lincu zvezo, da vzajemno nadaljujejo vojno s Turki. Kralj Sobieski je prodiral skozi Moldavijo in Valahijo, Benečani so poslali čete v Peloponez, glavno pozorišče vojske pa je bilo na Ogrskem, kjer so v naslednjih letih velike trdnjave, Novi Zamki (Neuhäusl), Budim, Belgrad, padle cesarskim v roke.

Po dveh stoletjih je bila Ogrska rešena turške oblasti. Naše dežele so se udeleževale te vojne proti Turkom z velikimi denarnimi žrtvami. L. 1684. so plačale Štajerska, Koroška in Kranjska 100.000 gld. vojnega davka. Naslednje leto je zahteval papež stoti del cerkvenega premoženja za vojne stroške, od samostanov in cerkvenih kolegijev pa še posebej tretji del vsega premoženja, ki so ga pridobili zadnjih 60 let. Škofija krška je morala plačati 40.000 goldinarjev, jezuiti v Celovcu 22.000, Vetrinj 8000 itd. Na ta način se je nabralo v avstrijskih dednih deželah 976.000 goldinarjev za vojno proti Turkom. Leta 1678. so uvedli v Avstriji „koleke", izprva le po 3 krajcarje. Nove cerkvene davke je naložil papež l. 1690.; vrgli so pol milijona čistega doneska k vojnim stroškom. Razun teh davkov so še posamezne dežele pobirale razne naklade za oboroževanje rekrutov, za oskrbovanje in prehranitev obmejnih čet in kar je bilo še drugih sličnih vojnih podjetij.

Vzporedno z velikimi vojnimi dogodki na Ogrskem so se vršili boji tudi v Slavonski in Hrvatski krajini. Leta 1684. sta napadla grof Trautmannsdorf in grof Ivan Ernest Paradeiser s 4000 hrvatskimi konjiki turški tabor med Turbino in Slatino, večji del Turkov posekala in jih mnogo ujela. Naslednje leto je napravil grof Josip Herberstein, poveljnik Hrvatske krajine, s 1000 pešci in 300 konjiki srečen vojni pohod v Liko in na Krbavsko, kjer je razrušil mnogo turških gradov. Toda ti boji izginejo v primeri z velikimi odločilnimi bitkami, ki so se izvojevale pri Mohaču, Slankamenu in Zenti, kjer si je princ Evgen Savojski priboril prve lavorike.

Mir, sklenjen v Karlovcih dne 24. januarja 1699, je še le končal šestnajstletno turško vojno, ki se je bila pričela z obleganjem Dunaja. Turki so izgubili vse osvojene pokrajine na Ogrskem in Hrvatskem ter obdržali le Banat z mestom Temešvar. Slovenske dežele, ki so bile več ko dve stoletji glavni branik proti turškim napadom, so bile zdaj rešene nevarnega soseda. Obrambna črta se je pomaknila dalje proti jugu. Tako je po dolgi vojni dobi, po izredno velikih žrtvah v blagu in krvi, slednjič vendar napočila Slovencem zaželjena doba miru, ki jim je omogočila neoviran gospodarski in duševni napredek.



(Iz Valvasorja.)



Sovnek v Savinjski dolini.

4. Kruci na Štajerskem. Jožef I. in Karel VI.

Po velikih odločilnih bojih zoper Turke na Ogrskem, je bilo pričakovati, da bodo avstrijske dežele imele mir pred sovražniki. Toda turške roparje so sedaj nadomestili ogrski uporniki ali Kruci, ki so vznemirjali s svojimi pohodi zlasti štajerske obmejne pokrajine.

Ime Kruc (Kurutz) pride od latinske besede „cruciatus“ in je pomenilo izprva križarje, ki so šli v Palestino bojevat se proti Saracenom. V začetku 16. stoletja so si pridejali to ime uporni ogrski kmetje, ki so se združili pod poveljstvom Jurija Dosa, češ da hočejo iti v vojno za poveličanje sv. križa. Pripeli so si na desno ramo ali na prsi rdeč križ, starodavno vojno znamenje križarskih čet. Toda zviti Dosa z njimi ni šel na Turke, temveč planil nad gradove plemenitašev, ropal in plenil, kjer se je dalo. Nastal je veliki kmečki upor, katerega so z veliko težavo zatrli. — Od tedaj so se ogrski nezadovoljneži in uporniki splošno imenovali le Kruci.

S tem imenom so se zaznamovali že Bočkajevi hajduki, ki so l. 1604. plenili po Železni in Salajski županiji. Pod poveljstvom Gregorja Nemetha so udarili tudi na Štajersko, opustošili Fürstenfeld, Radgono, okolico Ljutomera in Ormoža. Ormoški župnik Ivan Dvorčič poroča, da so v tem mestu oplenili župno cerkev in odnesli za 500 goldinarjev dragocenosti.

Veliki navali Krucev pa so se pričeli proti koncu 17. stoletja, ko je Emerik Tököly stopil na čelo ogrskim upornikom. Tököly se je nazival „kralj Krucev“, in njegove čete so l. 1683., ko so Turki prodirali proti Dunaju, ostale na Ogrskem kot turška rezerva ter se enako pogubonosni povodnji razlile po raznih krajih. Na Mursko polje Kruci tisto leto menda niso prišli. Kakor priča stara slika, ki je nekdaj visela v župni cerkvi sv. Križa, a je sedaj v ljutomerski občinski svetovalnici, jim je Simon Pornat, župnik pri Mali Nedelji, s svojimi ljudmi zabranil prehod čez Muro. — O novih napadih čujemo l. 1685., ko je Tökölyjev privrženec Pelhazy niže Veržeja z nekaterimi Kruci pridrl preko Mure, si okoli sv. Križa po Murskem polju naropal raznoterega blaga, zažgal nekaj hiš in se potem naglo zopet umaknil čez Muro na Ogrsko. Kmalu potem je Tökölyjeva slava začela giniti. Njegove trume, vedno nadlegovane od cesarske vojske, so se manjšale od dne do dne. V začetku l. 1688. se je morala vdati tudi njegova najmočnejša trdnjava Munkač, katero mu je soproga Helena Zrinjska dve leti junaško branila. Med raznimi dragocenostimi, ki jih je tukaj cesarska vojska zaplenila, je bila tudi krona „kralja Krucev“. Podobna je dragonski čeladi; spodnji del je vijolične barve in štiri prste na široko obrobljen s čistim zlatom, zgornji del pa je obokast in bel, s platnom obšit in okrašen z velikim dragocenim kamnom. — Ko je Tököly izgubil svojo krono, se je umaknil na Erdeljsko, in štajerski obmejni kraji so imeli precej časa mir.

Novi napadi so se pričeli, ko je ogrskim upornikom stopil na čelo Franc Rakoczy mlajši. Novi poveljnik Krucev je bil sin onega Franca Rakoczyja, ki se je udeležil Zrinjsko-Frankopanove zarote, mati mu je bila Helena Zrinjska, hči umorjenega bana Petra, ki je zadnje dni življenja preživela v Nikomediji na Turškem in do smrti sovražila dunajsko vlado. Očem Rakoczyjev, drugi mož Helenin, je bil že imenovani Tököly, ki je slednjič umrl v Aziji kot izgnanec. Ni čuda, da se je mladi Rakoczy že v mladosti navzel hude mržnje do avstrijske vlade.

L. 1703. se je Rakoczy postavil na čelo ogrskih upornikov in mahoma je razžarel po vsej deželi plamen silne vstaje. Celi roji nezadovoljnežev so od vseh strani vreli k njemu, truma je naraščala od dne do dne in je narastla do velike armade. Z njo je premagal Rakoczy cesarsko vojsko in zavzel več trdnjav. Zdaj so se mnogobrojne trume Krucev kakor mogočna reka razlili na vse strani. Tudi slovenski kraji med Muro in Dravo so morali iznova občutiti njih divjo besnost. Blizu 30.000 ogrskih vstašev je pod raznimi poveljniki ropalo in požigalo pri Sali, Borovju, Friedbergu in Dekanovcih, ena truma teh divjakov je pod Karolyjem pridrla celo do Dunaja. Cesarskemu poveljniku grofu Heisterju se je sicer posrečilo premagati Forgača, enega izmed poveljnikov puntarskih čet, pa razkropljene trume so se kmalu zopet zbrale in še drzneje ropale.

L. 1704. so Kruci v dveh večjih odelkih prebrodili Muro in sicer v Medjimurju, kjer so se utaborili v Nedeljišču, in pri Veržeju. — Oni pri Veržeju so se kmalu povodnji enako razlili čez Mursko polje ter so napravili na Moti, v Braneku in Razkrižju manjše tabore, v

katerih so spravljali naropane reči. V Ljutomer je prihrula četa Krucev v soboto 8. februarja, a tedanji župan Jurij Smrekar jo je z nekaterimi pogumnimi tržani napadel in zapodil v beg. Toda drugi dan so se divjaki vrnili v večjem številu v trg, vdrli v cerkev in pobrali vse dragocenosti. Oltarje, svete podobe in kipe svetnikov so znosili na kup in sežgali, v oropano in izpraznjeno cerkev pa postavili svoje konje. Enako divje so gospodarili v župnišču in drugih hišah v trgu. — Ko so se Kruci dovolj znosili nad tržani, so šli nad kmete v okolici. Na Moti, v Stročji vasi, na Cvenu pri Pristavi so odgnali nad 150 konj, 350 goved in 400 prešičev, potem še nagrabili mnogo žita, moke, vina, sena, obleke, pohištva; kar je ostalo in niso mogli spraviti s seboj, so pa zažgali. Enako so divje tolpe ropale tudi v Križevcih, Ključarovcih, na Grabah, Branoslavcih, Cezanjevcih in po drugih vaseh Murskega polja. Česar tolovajska drhal ni mogla sama odnesti, so morali kmetje pripeljati v njihove tabore. Posamezne čete Krucev so razbijale in ropale tudi po vinogradih ter drvile celo v spodnje Slovenske Gorice. Po hribih in dolinah se je razlegal klic prestrašenih prebivalcev: ‚Bežite, bežite! Kruc pride, rebelija bo!' Ko so ljudje slišali ta glas, so naglo zakopali, kar je bilo dragocenejšega, in bežali proti Mariboru, zakaj Kruci niso le ropali in zažigali, temveč tudi z ljudmi grozovito ravnali. Nekatere so postrelili, druge do smrti potolkli, enim so odsekali roke ali noge, drugim porezali ušesa in nosove, zopet druge so do nagega slekli in počeli z njimi nezaslišane hudobije, sploh, delali in divjali so hujše kakor Turki.



Leopold I.

Ko so zvedeli v Radgoni, kako se godi njihovim sosedom okoli Ljutomera, je zbral mestni župan Draš okoli 30 meščanov in 300 dobro oboroženih kmetov in šel z njimi proti Ljutomeru. Tam najde še okoli 300 Krucev, ki se postavijo v bran. Toda kmalu so bili premagani in pregnani iz trga. Čez šest dni pride zopet 70 Radgončanov



Emerik Tököly, „kralj Krucev“.

z nekaterimi kmeti proti Braneku in naleti pri Krapju zunaj Ljutomera na več stotin Krucev. Vnela se je grozna in krvava bitka. Od spodnje strani plane na nje radgonski župan Draš s svojo četo, iz Ljutomera pritiska s precejšnjo trumo tržanov in kmetov ljutomerski župan Juri Smrekar, od zgornje strani pa je prijela divjake ravno došla truma Radgončanov. Kruci se branijo z divjim krikom, enaki ranjenim levom. Toda Slovenci jih pogumno napadejo in vržejo nazaj proti Muri, kjer se jih je mnogo potopilo. Okoli 300 Krucev je mrtvih obležalo, 50 so jih ujeli živih. — Zdaj se roparske trume dolgo niso več upale v ljutomersko okolico, pač pa so ropale, pobijale in požigale po Nemškem Štajerskem, posebno okoli Hartberga. — Enako kakor v Ljutomeru so Kruci delali škodo tudi v trgu Veržeju, ki stoji to stran Mure blizu ogrske meje. Neka listina, ki se hrani v veržejskem arhivu, ceni to škodo na 3304 gld. 48 kr. Posebno izvrstno se je obnašala v bojih s Kruci četa veržejskih strelcev, ki je imela takrat dva sloveča póveljnika, nekega Čopora in Štefana Roposa. Čopora je bil menda sodar, silno močan in srčen človek, ki je nosil železno srajco ali oklep. Še slavnejši je bil Roposa in ljudje vedo o njem več pripovedk. Znal je dobro latinsko in pisal zelo lično. V bojih s Kruci je pokazal mnogo vojaškega talenta in se posluževal vseh sredstev, moči in zvijače, da premaga svoje sovražnike. Tudi on je baje nosil železno srajco, jezdil je konja plavca in ljudstvo pravi, da se ga kroglje sovražnikov niti prijele niso. Enkrat je zmagal Roposa Kruce pri Meki, to je na polju med Veržejem in Krapjem, kjer je skril v grmovje krdelo svojih strelcev, sam pa je z lepimi besedami izvabil sovražnike v zasedo. Da bi se za napravljeno škodo nad Kruci zmaščeval, je šel Roposa včasih s svojimi ljudmi tudi čez Muro na Ogrsko plenit. L. 1704. je s takega pohoda prignal s seboj 29 glav živine. Vkljub mnogim nevarnostim je dosegel visoko starost in umrl šele 3. junija l. 1746.

Ob istem času, ko sta dobila Ljutomer in Veržej neljube goste z Ogrskega, je velika četa Krucev prebrodila Muro v Medjimurju in se utaborila v Nedeljišču. Ropala je kraj Drave in se mudila precej



Helena Zrinjska,
soproga Rakoczijeva in Tökölijeva.

časa tudi v Središču. Prvi dan po Svečnici l. 1704. se nenadoma pojavijo sovražne trume „na tratah“. Bilo jih je več tisoč, pešcev in konjenikov. Večinoma so imeli puške in sablje, nekateri pa le nataknjene kose, gnojne vile, sekire in bate brez vsake vojaške oprave in reda. V Središču so jih sploh imenovali le „frajkore“ ali „frankore“ in pod tem imenom ve tamošnje ljudstvo še sedaj marsikaj o njih povedati. Prebivalcev je bilo takrat malo v trgu; deloma jih je v prejšnjih dveh letih pobrala kuga, deloma so jih uvrstili v cesarsko vojsko, deloma pa so poiskali zavetja v Rušah pod Pohorjem. Ker so bili tržani le maloštevilni, se Krucem niso s silo ustavljali; ko so slišali, da nameravajo ti napasti ormoško graščino, so celo z njimi potegnili zoper graščaka, od katerega so morali prestati mnogo bridkosti. Združeni Kruci in Središčani napadejo z velikim hrupom Ormož. Najprej vderejo v graščino, kjer vse preiščejo in premečejo, pa graščaka ne najdejo doma. Potem planejo z vso besnostjo v mesto, tam oropajo vsako hišo in pivnico, slednjič zažgo grad in mesto. V nekaterih urah je bil večji del Ormoža pokončan. — Ni še mesto prav gorelo, že vihrajo divjaki proti Veliki nedelji, kjer so naleteli na odločen odpor. Velikonedeljski župnik nemškega viteškega reda, Maksimilijan Krajner, se postavi s svojimi župljani in nekaterimi pribeglimi ormoškimi meščani divjakom pogumno v bran in odbije vse njihove napade. Odpodeni od Velike nedelje so se Kruci s tem večjo srditostjo razkropili po ljutomerskih goricah, ropali in požigali. Ko pridrve k sv. Miklavžu, najdejo cerkev zaprto, župnišče pa prazno, ker se je župnik zaradi večje varnosti preselil k podružnici žalostne Matere božje v Jeruzalemu. Takoj vlomijo v cerkev, poberejo, kar ima vrednost, oltarje poškodujejo in razrušijo, potem pa divjajo naprej proti Jeruzalemu. Toda v „Babjem klancu“, kjer so l. 1664. junaške žene s kropom in debelim kamenjem nagnale divje Turke, je pričakoval Kruce miklavževski župnik Martin Stariha s svojimi ljudmi in jih tako sijajno premagal, da je dobil častni priimek „victoriosus“, t. j. premagavec.

Nekaj po ljutomerskih goricah naropanih reči so Kruci precej zapeljali v Središče, druge pa so za nekaj časa spravljali v Šalovce, kjer so na občinskih tratah imeli svoj tabor. Nekaj naropanega blaga so jim kmetje morali peljati celo v Nedeljišče, kjer je bil njihov glavni stan. Trg Središče je bil iznova oropan in požgan, zlasti župnišče in cerkev sv. Duha. Več tednov je trajalo to ropanje in požiganje po ljutomerskih goricah in središki okolici, ko jih slednjič vendar le prežene truma Hrvatov, ki so Kruce podili do Mure, jih mnogo pobili in jim odvzeli precej blaga, ki so ga bili naropali po Slovenskem Štajerskem.

Dve leti je imela potem Štajerska mir pred Kruci, ker se je njihova sila obrnila proti Spodnji Avstriji, kjer so plenili in požigali celo do Dunaja. L. 1705. so bile Rakoczyjeve čete sicer premagane pri Velikem Varadinu, pa ne uničene, in naslednje leto so ogrske čete tem grozoviteje razgrajale po avstrijskih deželah.

Zadnji dan sušca l. 1706. so vdrli Kruci v dveh oddelkih nad Radgono pri nemški sv. Ani in Kleku na Štajersko in pridivjali nad Straden. Njihov divji krik, pa zdihovanje in plakanje ubogih ljudi se je razlegalo po vsej okolici. Kar je moglo bežati, je pobegnilo v hoste in bregove. Milo so se oglasili stradenski zvonovi in klicali verno ljudstvo na pomoč. Zbralo se je precejšnje število krepkih mož. Z njimi se dekan Matija Marko Krucem hrabro postavi v bran in jih prepodi. Potem še plane na nje neki šolnik (učitelj) na čelu pogumne trume in prežene divjake preko meje na Ogrsko. Da bi ta drhal ne vdrla iznova preko Mure na Štajersko, so tja postavili močne straže. Tudi iz središke župnije je l. 1707. hodilo 420 ljudi k Muri stražit.



Jožef I.

Vzlic tem varnostnim napravam so Kruci l. 1708. vendarle pridrli na Štajersko. Razsajali in ropali so najbolj okrog Friedberga, v Dekanovcih in drugod po okolici. Nekatere trume so pridrle tudi v ljutomerske kraje, divjale okoli Male nedelje in v tomaževski župniji. Ljutomerski žu-

pan Gregor Varašič se jim je sicer postavil v bran, pa ni mogel zabraniti, da bi Kruci ne oplenili trga. Tudi ormoški graščak Franc Anton Pete je z nekaterimi vojaki in trumo kmetov izkušal prepoditi roparje, pa je bil premagan, njegovi vojaki pa večjidel ubiti. Brez dvoma bi bila tudi njega zadela enaka usoda, da ni zbežal v vinograd, kjer so ga podložni viničarji vzeli v svoje varstvo in mu rešili življenje.

Leta 1710. se je začela Rakoczyjeva zvezda nagibati v zaton. Ko so bili njegovi zavezniki, Francozi, premagani, se je izkušal s cesarjem poravnati. Že so tekla pogajanja, ko so v mesecu septembru 1710 njegove čete pod poveljstvom Adama Palok zopet pridivjale na Štajersko. Ropale in požigale so okoli Tirnave in Halbenreina, pobile več kmetov na polju, odgnale s seboj mnogo živine in nekaj ljudi. Prebivalci bi se bili divjakom radi v bran postavili, pa niso imeli orožja. — Naslednje leto je Rakoczy pobegnil na Poljsko, njegov glavni poveljnik Karoly pa je dne 1. maja 1711 sklenil s cesarjem satmarski mir, ki je zagotovil vsem upornikom odpuščanje, ako odlože tekom treh tednov orožje. Zdaj je bilo konec ogrskih uporov in z njimi tudi krucevskih napadov na Slovenji Štajer.



Knez Ivan Eggenberg, deželni glavar kranjski (1674—1692).

Boji, ki jih je moralo izvojevati slovensko ljudstvo z ogrskimi roparji, so se mu živo vtisnili v spomin. O njih poročajo župnijske kronike, listine, razne pobožne ustanove, slike in denarji, ki se še tu in tam nahajajo. Ljudstvo pa ve povedati, kje so Kruci taborili, kje so bili glavni spopadi z njimi in kje so ubite sovražnike pokopali. Beseda „Kruc“, dasiravno po obliki tuja, se je na Murskem polju in po Slovenskih goricah popolnoma udomačila in pomeni deloma neustrašenega, drznega junaka, deloma pa tudi divjaka brez vere in srca, kateremu ni sveto ne tuje blago, ne življenje.

* * *

Sredi med boji, ki jih je moral izvojevati z ogrskimi uporniki, je umrl cesar Leopold (5. maja 1705) po oseminštiridesetih letih vla-

danja. Dasiravno po naravi dobrovoljen in miroljuben, je bil vendar skoraj vedno zapleten v dolgotrajne vojne na vzhodu in zapadu. Še kot dediščino je zapustil svojemu sinu vojno s Francozi za nasledstvo na Španskem, ki je trajala od l. 1700. do 1714.

Od naših dežel je zahtevala ta vojna hude žrtve. Zapored so naložili vsem stanovom vojne davke, celo posli so morali od vsakega goldinarja svoje plače dajati po 6 krajcarjev. Vladni odloki so ukazali, da se kmetje oborože in da vsi večji posestniki postavijo določeno število mož v cesarsko vojsko. V marcu l. 1704. so morale cerkve izročiti cesarskemu novčnemu uradu vso srebrnino in zlatnino, izvzemši kelihe, patene in monštrance, ali pa odkupiti marko srebra s 15 goldinarji. — Boji s Francozi so se vršili daleč od naših mej, le Trst je bil nekaj časa ogrožen. V aprilu l. 1702. je prišlo pred mesto brodovje francoskega admirala Forbina, da zapre cesarski vojski dovoz rekrutov, živil in streliva. V avgustu so začeli Francozi obstreljavati Trst z bombami, ki pa niso napravile mnogo škode. Tržačani so pribežali v Ljubljano, kjer so ukrenili vse potrebno za obrambo. Grof Rabatta je prevzel poveljstvo nad kranjsko črno vojsko; skladišča so napolnili z vojnimi potrebščinami. Vendar ni bilo sovražnega vpada. Zmaga cesarskih poveljnikov, Evgena in Malborougha pri Hochstädtu (12. avgusta 1704) je odvrnila vsako nevarnost od osrčja monarhije.

Jožef I. (1705—1711), ki je sledil Leopoldu v avstrijskih deželah in na nemškem cesarskem prestolu, je bil previden in odločen vladar, na katerega so mnogi stavili velike nade, govoril je sedem jezikov in bil velik ljubitelj umetnosti. Imel je zasnovane načrte za velike preosnove v državni upravi, katerih pa vsled vojnih časov ni mogel takoj izvršiti. Moral je predvsem skrbeti, da srečno dokonča dvojno vojno, z uporniki na Ogrskem in s Francozi na Nemškem. Pa še preden se mu je to posrečilo, ga je že ugrabila smrt v cvetu let. Umrl je za kozami 17. aprila 1711.

Njegov naslednik Karol VI. je bil drugi sin cesarja Leopolda in od očeta odločen, da zasede španski prestol. Že l. 1703. je zapustil očetovo hišo in avstrijske dežele in se odpravil čez morje na Portugalsko, kjer se je imel oženiti s kraljevo hčerjo, potem pa s pomočjo svojega tasta in zaveznika prodirati na Špansko. Toda komaj je dospel v Lisabon, je moral zvedeti na svojo žalost, da mu je mlada zaročenka umrla za kozami. Še le čez dve leti se je Karolu posrečilo priti v Barcelono, glavno mesto Kataloncev, svojih odličnih pristašev, od koder je vodil pet let vojno za španski prestol, pa komaj obdržal katalonsko obal. Ko je došla vest o smrti njegovega brata Jožefa, je takoj tajno zapustil Španijo, da bi ga njegovi sovražniki ne mogli zajeti, in je hitel čez Milan v Frankfurt, kjer je še pred Božičem l. 1711. prejel nemško cesarsko krono. Po mnogih nesrečah in neprilikah je 25. januarja naslednjega leta dospel v svojo avstrijsko prestolnico.

Karolu je bila prva skrb, da se pomiri s svojimi nasprotniki. Zato je potrdil satmarski mir, ki ga je bil sklenil že njegov brat Jožef z ogrskimi uporniki, in završil špansko nasledstveno vojno z mirom v Rastattu in Badenu (1714). Avstrija je obdržala svoja itali-

janska posestva: Neapelj, Milan, Sardinijo in Nizozemsko; španski prestol pa je zasedel Filip V. iz kraljeve hiše francoskih Bourbonov.

Odmor, ki je nastal po veliki vojni, je hotel cesar porabiti za nujne preosnove v državni upravi, toda že se je prikazal na obzorju nov, temen oblak. Turki niso mogli preboleti izgube grškega polotoka Moreje, katerega so morali v karlovškem miru prepustiti Benečanom. Zato so l. 1715. naenkrat pričeli vojsko z republiko in si v 45 dneh osvojili Grško. Avstrija je bila v zvezi z Benečijo in Poljsko, ki so si med seboj jamčile posest, določeno jim v karlovškem miru, zato je morala zopet prijeti za orožje proti Turkom. Prva vojna je bila uspešna. Princ Evgen je leta 1716. pri Petrovaradinu Turke popolnoma potolkel in osvojil Banat z mestom Temešvar. Tudi na Hrvatskem, v Bosni in Valahiji so bile cesarske čete zmagovite. Naslednje vojno leto se je končalo z osvojitvijo Belgrada (16. avg. 1717). Turki so se umaknili iz Mehadije, Šabca, Zvornika in začeli ponujati mir. Karel ponudbe ni odbil. Pogajanja so se pričela v Požarevcu in završila z mirovno pogodbo, ki je priznala Avstriji Banat, Valahijo do reke Alute, Srbijo do Timoka in Bosno do reke Une (1718).



Cesar Karol VI.

Žal, da so bile vse te pridobitve kmalu izgubljene. L. 1736. se vname vojna med Rusijo in Turčijo zaradi mejnih sporov. Carica Ana I. Ivanovna zahteva od Karola, naj na podlagi nedavno sklenjene pogodbe poseže v boj. Karol, ki je ravno završil vojno za nasledstvo na Poljskem, je imel izmučene čete in prazno blagajno. Veliki in zmagoviti vojskovodja, princ Evgen, je ravno takrat umrl v 73. letu starosti. Naslednja vojna je pokazala, kaj je z njim izgubila habsburška vladarska hiša.

V poletju 1737. je cesarski poveljnik Seckendorf z glavno armado vdrl v Srbijo in osvojil trdnjavo Niš. Že proti koncu leta pa so bili

Avstrijci povsod potisnjeni nazaj. Naslednje leto je dobil vrhovno poveljstvo grof Königsegg, pa tudi zdaj ni prišlo do odločitve, v malih bojih so Avstrijci vedno podlegli. Leta 1739. je bil novi poveljnik grof Wallis premagan pri Belgradu in veliki vezir je začel oblegati to važno trdnjavo. Grof Neipperg je dobil nalog, da sklene v Belgradu mir, ki je bil za Avstrijo precej poniževalen. Izgubila je vse, kar je pridobila v požarevskem miru, Donava in Sava sta bili poslej meja proti Turčiji.

V zvezi s turškimi vojnami moramo omeniti še važno izpremembo, ki se je zgodila pod Karolom VI. s Krajino.

Znano je, da so notranje-avstrijske dežele donašale velike denarne žrtve za vzdrževanje Slavonske in Hrvatske krajine in sicer nad 150.000 goldinarjev na leto. Zato so njih sinovi imeli vse glavne poveljniške službe; Štajerska in Kranjska pa sta se tudi opetovano trudili. da se Krajina zaradi stroškov, ki jih donašata, prizna za njuno last. Ferdinand II. jo je osnoval kot poseben teritorij, ki se je delil v varaždinski in karlovški generalat ter bil neposredno podložen kralju. Hrvatje so težko trpeli, da se trga njihova domovina in so na saborih mnogokrat ugovarjali takim kraljevim naredbam. Enako jih je bolelo, da so tuji, nemški generali, bili poveljniki hrvatski vojski v Krajini, in Petru Zrinjskemu ni malo razvnela maščevalnost okoliščina, da mu dunajski dvor ni hotel podeliti karlovškega generalata, ampak imenoval za to mesto malo sposobnega Herbersteina. Krajiško vprašanje je ostalo nerešeno tja do začetka 18. stoletja. Karol VI. je l. 1734. odpravil nemške posadke in uredil Krajino kot posebno cesarsko deželo, njeno obrambo pa prepustil krajiškemu ljudstvu, ki se je vojaško organizovalo in za svojo vojno službo dobivalo plačo iz cesarske blagajne. Mnogo pristno narodnega je sicer še ostalo. Ljudstvo je bilo razdeljeno po vojvodstvih, v vaseh so še ostali starodavni knezi, da sodijo po običajnem narodnem pravu. Toda vsa vnanja uredba je bila vojaška in ves krepki narod je služil cesarju kot stalna in redna vojska. Ime „Krajiščnik“ (graničar) postane zdaj skoraj narodno ime in cesarski poveljniki v Krajini so bili po obsegu zemljišča in številu vojske mogočnejši, nego sami bani hrvatski.

Dasiravno se je cesar Karol zapletel v mnoge vojne, je vendar bil po značaju miroljuben in vsa njegova skrb se je obračala na to, da dvigne blagostanje svojih dežel. Zato je pospeševal obrt in trgovino, skrbel za dobre prometne zveze in izkušal Avstriji odpreti pot preko Jadranskega morja. O vsem tem bomo obširneje razpravljali na drugem mestu. — Da se pouči o razmerah svojih dednih dežel, jih je Karol VI. l. 1728. sam obiskal in pri tej priliki sprejel običajno poklonitev deželnih stanov.

Z Dunaja je odpotoval cesar s svojo enajstletno hčerko Marijo Terezijo in mnogoštevilnim spremstvom po novonapravljeni cesti čez Semernik v Gradec, kjer se je vršila poklonitev 6. julija z velikim sijajem. Deželni nadtajnik Jurij Jakob pl. Deyerlsberg je z obširnim opisom in slikami ovekovečil slavnostne dneve. Cesar je ostal v Gradcu do srede avgusta in potem potoval preko Maribora po

novi cesti v Celovec, kamor je dospel 20. avgusta. Sprejem se je vršil na goličavi pri sv. Jakobu, vhod v mesto je bil nad vse sijajen. Ker je malo prej pogorela cerkev sv. Duha, se je cesar udeležil slavnostne božje službe pri jezuitih. Dne 22. avgusta je bila poklonitev stanov v deželni hiši. Kakor njegov oče Leopold, se je tudi Karol zahvalil za to, da so mu opustili običajni obred umeščenja. Vojvodski kmet je bil navzoč pri tem svečanem dogodku, dobil potrditev svojih pravic in bil z vso družino vred v neki cesarjevi sobi pogoščen. Koroški slikar Frohmiller je v veliki dvorani deželne hiše na stropu upodobil zgodovinski prizor te poklonitve, ki je bila zadnja v tisočletni zgodovini koroške dežele. Dne 24. avgusta je Karol zapustil Celovec in se po novi ljubelski cesti odpeljal proti Ljubljani.



Koroški deželni stanovi se poklonijo Karolu VI.
(Slika na stropu deželne hiše v Celovcu.)

Kranjci so bili poslali cesarju za potovanje 16.000 goldinarjev in delali velike priprave, da dostojno sprejmejo svojega vladarja. Na popravljeni cesti vrh Ljubelja so dali postaviti na svoje stroške dve kameniti piramidi z latinskimi napisi, ki so proslavljali Karolove zasluge za promet in trgovino. Tu je cesar, prenočivši na Malem Ljubelju, dne 25. avgusta prvič stopil na kranjska tla. Pozdravil ga je kranjski deželni glavar in vrhovni cestni ravnatelj grof Gallenberg in ga potem spremil v Ljubljano. Vhod v Ljubljano in slavnosti, ki so se ob tej priliki vršile, nam popisuje knjižica, ki je izšla v Ljubljani l. 1739. (Erbhuldigungsaktus im Herzogthum Krain.) — Poklonitev se je vršila po navadnem načinu. Posebej se še omenja, da je grof Lamberg, ki je pri cerkvenih vratih cesarju držal stremen, ko je

stopil s konja, od njega dobil v dar konja z dragocenim sedlom in vso konjsko opravo vred. Deželnemu glavarju je podaril cesar svojo lastno sliko v okvirju, okrašenem z dragocenimi diamanti, komisarju za ceremonije spominski denar v diamantih, upravitelju idrijskega rudnika, Francu pl. Stembergu, pa zlato kolajno. Dne 30. avgusta je cesar odpotoval po Ljubljanici proti Vrhniki, prenočil v Postojni, v Vipavi in prišel 2. septembra na goriško mejo.

Odposlanci deželnih stanov so ga sprejeli v Šempasu, deželni glavar Franc Lantieri na čelu plemstva, tržaški škof Luka Delmestre z duhovščino pa pri župni cerkvi sv. Hilarija. Poklonitev se je vršila 5. septembra z vsem mogočim sijajem v veliki dvorani goriškega gradu. Drugi dan se je odpeljal cesar po suhem proti Trstu.

Z nepopisnim navdušenjem so sprejeli tržaški meščani svojega velikega pokrovitelja. Saj je bil Karol tisti, ki je proglasil Trst za svobodno luko, ki je ustanovil „orientsko kompanijo" za pospeševanje prekmorske trgovine in ki je sploh s svojimi napravami položil temelj novemu živahnemu razvoju tržaškega mesta. Poklonitev se je vršila 11. septembra; potem je cesar obiskal novo pristanišče Kraljevico ob vhodu v Bakarski zaliv. Na povratku se je zopet mudil 20. septembra v Ljubljani, kjer je novo društvo „prijateljev glasbe" (accademia philharmonicorum) med cesarjevo večerjo proizvajalo razne glasbene umotvore in si pridobilo njegovo posebno naklonjenost. Dva dni pozneje je odpotoval cesar proti štajerski meji in si še pri Trojanah ogledal marmornati slavolok, kjer so trije napisi izražali zahvalo kranjske dežele za najvišji obisk.

Za vlade Karola VI. je bila habsburška oblast na vrhuncu. Na Ogrskem so se nje meje razširile do Save in Donave, v Italiji in na Nizozemskem so se ji pridružile nove pokrajine, in po najoddaljenejših morjih je vihrala avstrijska zastava. Tembolj je moral Karol skrbeti za to, da združi vse te raznolike dele svoje monarhije v stalno, nerazdružljivo celoto in zagotovi svojim potomcem nemoteno nasledstvo v vseh kraljestvih, kronovinah in deželah, ki niso imeli doslej nič skupnega, kakor le vladarsko hišo. To se je zgodilo s **pragmatično sankcijo**.

Že cesar Leopold je l. 1703., ko je odhajal njegov sin na Špansko, sklenil z obema bodočima vladarjema, Jožefom in Karolom, rodbinsko pogodbo, po kateri sta imela oba brata s svojimi potomci po zakonu prvorojenstva pravico nasledstva za vso habsburško monarhijo in istotako njune hčere, ako bi ne bilo moških potomcev. V tej pogodbi so uveljavljena vsa tista načela, ki jih je pozneje proglasila pragmatična sankcija.

Za Karola je bilo nasledstveno vprašanje tem važnejše, ker je bil zadnji moški Habsburžan. V prvih letih njegove vlade potreba še ni postala nujna, tem manj, ker je cesar l. 1716. dobil sina Leopolda, čigar rojstvo so avstrijski narodi z veseljem pozdravili. Ko je cesarjevič čez nekaj mesecev umrl in so se mu pozneje rodile le še tri hčere, Marija Terezija, Marija Ana in Marija Amalija, je bilo treba misliti na to, komu naj pripade velika dediščina in kako preprečiti, da ne razpade po smrti cesarjevi obsežna avstrijska monarhija.

Značilno je, da so storili prvi korak za uresničenje cesarjevih teženj — Hrvatje. V saboru je zagrebški škof Mirko Esterhazi 9. marca 1712 stavil predlog, naj hrvatski narod pomaga habsburški vladarski hiši, da ji bodo vsa kraljestva dedna tudi v ženskem kolenu. Po tridnevni razpravi je sabor sklenil, „da Hrvatje sprejmejo za vladarja ono avstrijsko princezinjo ali njeno potomstvo, ki bi vladala Avstriji, Štajerski, Koroški, Kranjski in stolovala v Avstriji.“ Dalje razlagajo saborski poslanci, zakaj hočejo imeti dedno kraljestvo, rekoč: „Brez dvoma bi postalo volilno kraljestvo pozorišče krvavih in groznih bojev, ognjišče prevratov, ki bi uničili blagostanje meščanov in tirali



Slovesen vhod Karola VI. v Trst.

domovino v neizogibno pogubo.“ Zato upajo rešitve, ako sprejmejo vladarico prostranih avstrijskih dežel za svojo kraljico. Pri tej samostojni odločitvi jih ne ovira, da so z Ogrsko v državni zvezi. „Nič nas ne ovira, ako imamo zvezo z Ogrsko,“ tako pravijo. „Pač smo njihovi zavezniki, a ne pokorni sluge ... svobodne volje smo se uklonili njihovim kraljem. In njihovega kralja le priznamo, dokler bode h krati tudi avstrijski.“

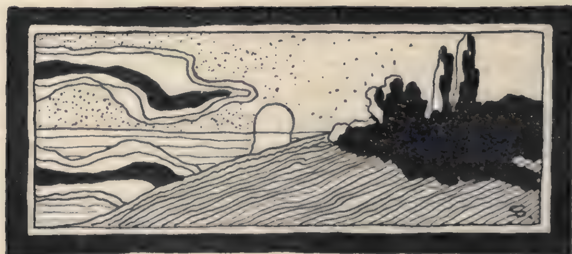
Hrvatska pragmatična sankcija torej poudarja tesno zvezo hrvatske kraljevine z avstrijskimi dednimi deželami in svobodno odločitev v državnopravnih vprašanjih, ne glede na svoje zaveznike Ogre. S tem saborskim ukrepom se je nasledstveno vprašanje sprožilo tudi za druge dežele, dasiravno je preteklo še precej časa, preden se je končno rešilo. Treba je bilo dolgotrajnih pogajanj s stanovi posameznih dežel.

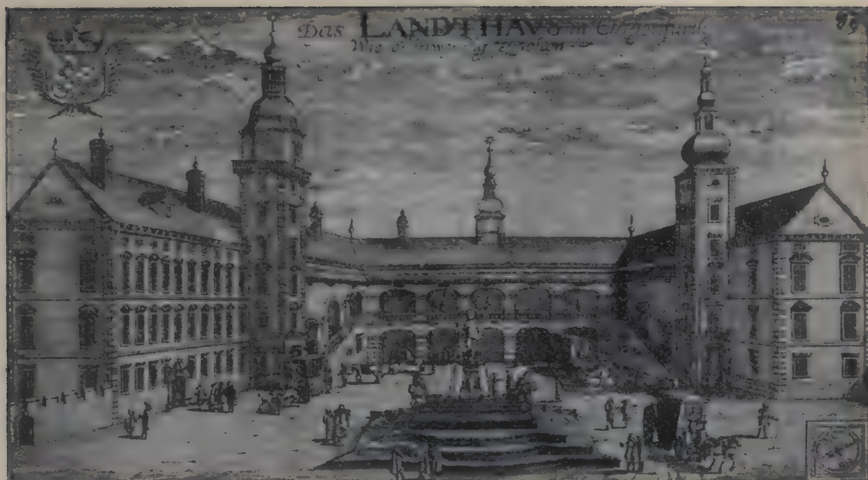
L. 1720. je predložila osrednja vlada deželnim zborom besedilo pragmatične sankcije z zahtevo, da jo sprejmejo kot neizpremenljivo, za vso bodočnost veljavno pravilo, po katerem se je treba ravnati v vseh okoliščinah. Hkrati je bil označen njen glavni namen, namreč stalna in nerazdružljiva zveza vseh kraljestev in kronovin.

Stanovi Notranje Avstrije so se meseca junija zbrali v svojih deželnih zborih in soglasno sprejeli predloženi jim zakon. Kranjci so izjavili, da se jim zdi „nerazdružljiva zveza monarhije od božje previdnosti dana odredba". Korošci so izrazili nado, da pragmatična sankcija ne bode v kvar njihovim deželnim svoboščinam. Isto so poudarjali Štajerci, ki so še predlagali, naj bi se zakonitim potom proglasila tudi katoliška religija za edinopriznano veroizpoved. Na Goriškem je bila proglašena pragmatična sankcija 5. avgusta, v Trstu so jo prečitali 9. septembra v mestnem svetu, jo brez ugovora sprejeli in potrdili s svojimi podpisi. Med drugimi jo je podpisalo 40 najodličnejših patricijev. Ogri sankcije niso sprejeli na isti način kakor drugi. Cesar Leopold je bil l. 1687. izpremenil Ogrsko v dedno kraljestvo, a ogrskemu državnemu zboru za slučaj, da izumrje habsburški rod v moškem kolenu, priznal pravico, da si izvoli novega kralja. Te pravice se je državni zbor l. 1723. poslužil, izvolil je za kraljico Marijo Terezijo in izjavil, da ima tudi žensko potomstvo Habsburžanov pravico do ogrske krone.

Odredba cesarjeva in pritrdilne izjave posameznih kraljestev in dežel se skupno imenujejo pragmatična sankcija. Bistveno obsega tri točke: zakonito pravico prvorojenstva do prestola, nedeljivost avstrijskih dežel in žensko nasledstvo v slučaju, da manjka moških dedičev.

Veliko težje, kakor priznanje dednih dežel, je bilo dobiti pritrdilo evropskih držav. Princ Evgen je menil, da teh niti vprašati ni treba, češ, da sta močna vojska in polna državna blagajna najboljše poroštvo za priznanje pragmatične sankcije. Vendar se cesar Karol ni ravnal po njegovem nasvetu in skušal sedaj to, sedaj ono državo pridobiti za svoj nasledstveni zakon. Popolnoma se mu to ni posrečilo, in ko je l. 1740. zatisnil oči, mu je ležala na srcu moreča skrb za prihodnost monarhije in njene bodoče vladarice Marije Terezije.





Deželna hiša v Celovcu.

5. Marija Terezija in njene državne reforme.

Triindvajset let je preživela mlada cesarica v skrbnem varstvu svojega očeta. Videla je na svoje oči velike vojne, ki jih je moral bojevati z raznimi sovražniki, in ki so vse merile na to, da zagotové dedinji habsburških dežel nemoteno posest. Ko je Marija Terezija zasedla starodavni prestol svojih prednikov, je bila mnenja, da ji ne bo več treba voditi krvavih vojen, ker jih je že oče izvojeval, in da ji bodo prisojeni srečni časi mirne, blagonosne vlade. Nastopni dogodki so jo drugače poučili.

Vzlic temu je pogumna cesarica s pomočjo svojih podložnih narodov obdržala neprikrajšano habsburško dediščino, jo celo pomnožila z Galicijo in Bukovino, in kar je še bolj pomenljivo, dala je svojim deželam enotno uredbo in tako ustvarila avstrijsko monarhijo. Ugledni in vplivni možje so tekmovali v njenem svetu za prvenstvo, odkazali državi nove cilje in naloge ter uvedli v upravo primerne preosnove. Tudi je doletela Marijo Terezijo sreča, da je dobila za moža Franca Lotarinškega, ki sicer ni imel velike države, ki si je pa znal pridobiti srce Marijino. Vzajemno s svojo visoko soprogo se je ves posvetil deželam in narodom, katerim je bil postavljen za sovladarja. Z njim je ustanovila Marija Terezija vladarsko hišo habsburško-lotarinško, ki še sedaj srečno vlada.

Položaj ob smrti svojega očeta Karola je pozneje Marija Terezija sama opisala, rekoč: „Bila sem brez denarja, brez kredita, brez vojske in brez sveta; ljudstvo v stolnem mestu je bilo razbrzdano in uporno, vse v razsulu.“ Sovražniki so se naenkrat pojavili v velikem številu. Komaj je Karol zatisnil oči, že je naznanil bavarski poslanik, da njegov gospod, knez Maks Emanuel, ne prizna Marije Terezije za postavno dedinjo in prijavlja svoje zahteve na habsburško dediščino. Dvignila se je proti njej tudi Saksonska, zaupajoč bolj na svoje zaveznike kakor pa na lastno silo, in pruski kralj Friderik II. je mahoma obnovil staro pravdo svoje hiše zaradi Šlezije ter napadel avstrijske dežele.

Vojna, ki se je zdaj razvnela, je trajala skoraj osem let in je znana v zgodovini pod imenom avstrijska nasledstvena vojna. Kmalu se je pokazalo, da tiči za vsemi spletkami stara sovražnica Habsburžanov, Francija. Ko so zadali Prusi nesrečnemu in nespretnemu grofu Neupergu prve poraze, je že sklenila Francija z njimi zvezo, jim zagotovila posest Šlezije z Vratislavo in vzela Bavarsko v svojo zaščito. V Nimphenburgu se je dogovorila Francija z Bavarsko, Španijo, Saksonsko in Prusko, da naj ostanejo Mariji Tereziji le notranjeavstrijske dežele, Ogrska in Hrvatska. Vse drugo ima pripasti Karolu Albertu, volilnemu knezu bavarskemu, ki naj bi postal nemški cesar. Po načrtu kralja pruskega so prodirale francoske in bavarske vojske proti Dunaju, kjer so se imele sniti s pruskimi četami, ki bi došle iz Šlezije čez Moravsko. Upali so, da jim ne bo težko zavzeti Dunaja, ker je bil slabo utrjen. Cesarski dvor se je umaknil deloma v Gradec, deloma v Požun.

Pomenljivi dogodki avstrijske nasledstvene, kakor tudi poznejše sedemletne vojne (1756—1763), so se vršili daleč od naših dežel in nas tu zanimajo le velike žrtve v denarju in krvi, ki so jih tudi Slovenci žrtvovali v usodnem trenotku za obstoj Avstrije.

Ko so Bavarci udrli v Zgornjo Avstrijo, je mnogo samostanov in plemiških družin poslalo svoje imetje na Štajersko ali Koroško, kjer so tudi sami iskali zavetja. V Gradcu se je zbral odbor za deželno brambo. Sklenili so utrditi in zavarovati najvažnejše dohode in prelaze na deželni meji. Utrdilo naj bi se tudi mesto Gradec, kjer je bilo ozidje v slabem stanu, primanjkovalo pa tudi streliva in živil. V ta namen sta imeli dati primerne doneske tudi Koroška in Kranjska, „ker mesto Gradec kot trdnjava služi v varnost in obrambo obeh dežel“. — Kmečka črna vojska, kateri je bila poverjena obramba meje, pa se je slabo izkazala. Odkar so ponehali turški navali, kmetje niso bili več privajeni vojskovanju. Vrhu tega se je napetost med gospodo in kmeti prav takrat zelo poostrila, ker je divjačina na poljih napravila mnogo škode, a kmetje niso smeli niti psov imeti, ki bi divjačino prepodili, niti napravljati ostrorobih plotov, ker bi se živali utegnile raniti. Na Štajerskem so marsikje izbruhnili krvavi izgredi. Slednjič je Marija Terezija ukazala, da se postreli „črna divjačina“, to je divji mrjasci in svinje, ter dovolila, da smejo kmetje s plotom zavarovati svoja zemljišča. Ob takih socialnih nasprotjih se ni čuditi, da se kmetje niso odzvali s posebnim navdušenjem pozivu svojih

zemljiških gospodov, naj gredo branit deželno mejo. Nekateri so izjavili, da bi že šli, ako bi hotela iti gospoda naprej; drugi so se izgovarjali na razne načine. Tudi njihova bojna oprava je bila slaba. Eni so prišli brez orožja, drugi s črvivimi helebardami ali zarjavelimi sulicami. Zato je bilo treba za obrambo meje pritegniti graničarje iz varaždinskega generalata. Ti pa so nastopali surovo in nasilno ter so povzročili ljudem mnogo škode. — Na Goriškem, kjer so kmečko domobranstvo nazivali z italijanskim imenom „cernide“, je bilo še precej v dobrem stanu. Leta 1742. je imelo štiri stotnije, goriško, gradiščansko, tolminsko in kraško, ki so štele skupaj okoli 3000 mož. Njih polkovnik, grof Strassoldo, je tedaj poročal na Dunaj, da ne manjka mož, pač pa četovodij, orožja in streliva.



Marija Terezija.

V boljšem stanu, kakor stara deželna bramba, je bilo *regularno* (*redno*) *vojaštvo*. Do Marije Terezije je bila navada nabirati vojake kot prostovoljce. Zemljiške gosposke so v svojih okrožjih razglaševale „patente“, s katerimi so imenitni vojaški poveljniki vabili krepke mladeniče pod svoje zastave in jim dajali za to stalno plačo. Od tod še zdaj imenujejo po nekaterih krajih vojake ‚žolnirje‘ (Söldner). Marija Terezija je prva uvedla vojaški nabor. Vsaki deželi in vsakemu okraju je bilo predpisano določeno število vojakov, ki so jih morali postaviti v cesarsko službo. Za temelj pri tej odločitvi je služil „popis duš“, ki se je prvič vršil l. 1770. Vojna služba je tudi še sedaj trajala celo življenje. Vendar so bili mnogi od nje oproščeni, tako duhovniki, uradniki, zdravniki, meščani in njihovi sinovi, rudarji, trgovci in še mnogi drugi. Vsak zemljiški gospod je imel pravico oproščati od vojaštva in je to svojo pravico mnogokrat zlorabljal, ker je oproščeval plemiče in bogatine, siromašnim starišem pa često

jemal edine sinove. Tako se je zgodilo, da so skoraj le kmečki sinovi in dninarji služili za vojake. Umevno je, da so se mladeniči zelo bali prisilne vojaške službe, ki se je celo življenje niso več mogli otresti. Zato so se ji skušali odtegniti z begom na Beneško ali v planine, kjer so se skrivali po cele mesece, dokler nabor ni bil končan in določeno število rekrutov dopolnjeno. Občinski možje so morali loviti te begunce, jih zasledovati po njihovih skrivnih zakotjih in s silo tirati pred naborno komisijo.

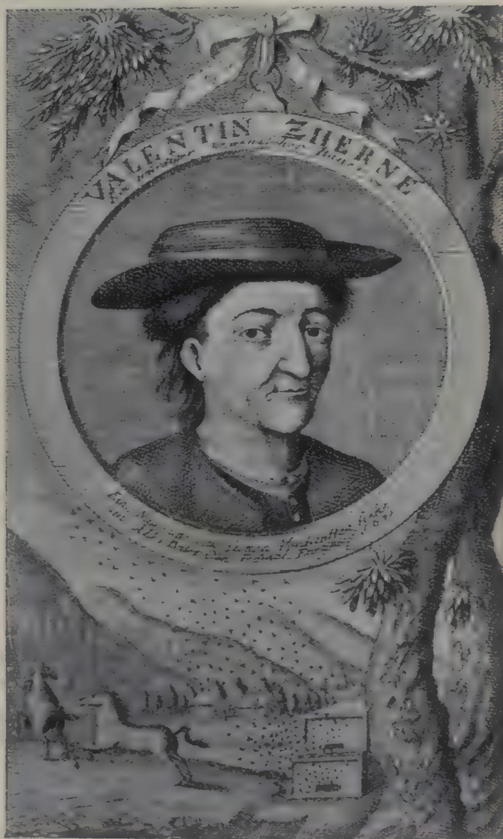
Dokler je bil v navadi še stari način vojaškega nabora, so služili Slovenci pri različnih regimentih. Dali so se najeti tistemu, kdor je obetal boljšo plačo. Leta 1771. so dobili regimenti stalna naborna okrožja. Kranjska je bila določena v dopolnitev pešpolku št. 43, čigar imejitelj je bil l. 1775. grof Anton Thurn, med tem, ko je sedanji deželni polk št. 17 takrat imel svoje naborno okrožje v Mladi Boleslavi na Češkem. — Med odličnimi Kranjci, ki so se proslavili v vojnah Marije Terezije, je omeniti posebno barona Maksimilijana Rechbacha, grofa Antona Lanthierija in barona Avgusta Raspa. Poslednjemu, ki je bil polkovnik pešpolka št. 17, se je posrečilo, da je bil odlikovan z viteškim križcem novoustanovljenega reda Marije Terezije (1762).

Vojna bremena, ki so jih morale nositi dežele za časa nasledstvene in sedemletne vojne, so bila zelo težka. Bilo je treba postaviti določeno število rekrutov, n. pr. Koroška 1200 pešcev in nekaj konjikov, jih oborožiti, preskrbeti strelivo, konje in živila. Poleg tega je zahtevala vlada še vedno nove „kontribucije“ v denarju. Osojski samostan na Koroškem je plačal v letih 1740.—1765. okoli 25.000 goldinarjev davka, to je deseti del svojega premoženja. Ljubljani je bil naložen l. 1760. vojni davek v znesku 6000 goldinarjev. Mesto si je vzlic svojim velikim posestvom nakopalo dolgove, ki jih je še le l. 1784. poravnalo. Enako se je godilo drugim zemljiškim gospodarjem. Morali so vzeti denar na posodo ali pa ga dobiti od svojih podložnikov kot zemljiško odkupnino. Značilno je, da so ljubljanski bosonogi avguštinci mesto denarja morali dati svojo srebrno kadilnico.

Po izkušnjah, ki si jih je umna vladarica nabrala tekom vojnih let, je bilo njeno prvo veliko delo p r e o s n o v a v o j a š k e u p r a v e. Leta 1748. je prevzela vlada sama nabor, organizacijo in oskrbo vse cesarske vojske. Stroške za vzdrževanje stalne armade, ki bi štela 108.800 mož, so preračunili letno na 14 milijonov goldinarjev, ki naj bi se razdelili na posamezne dežele. Stanovi naj bi se obvezali za deset let, da bodo plačevali določeno vsoto, zato so pa imeli v prihodnje biti prosti vseh stroškov za nabor, oborožitev in prehranitev vojaštva. Štajerska je imela po tem ključu plačevati za vojaške namene na leto 1,560.000 gld. Stanovom se je zdela vsota previsoka in še le tedaj, ko se je donesek znižal na 1,200.000, so pritrdili vladnim predlogom. Za Kranjsko je bil določen prispevek na 363.000 gld. — Skoraj vsi deželni zbori so bili z načrtom osrednje vlade zadovoljni in so sklenili z njo pogodbe (recese), vendar Štajerska, Kranjska in Goriška le na tri leta, zato jih je bilo treba pozneje zopet obnoviti. Koroški stanovi so predlog popolnoma odklonili. Toda odločna cesarica je dala novo uredbo izvesti brez stanov in njihove dohodke pobirati

po svojih uradnikih v državno blagajno. — S to preosnovo so izgubili deželni stanovi eno svojih glavnih pravic: dovoljevati vsako leto zemljiški davek, določevati o vojnih prispevkih in njihovi uporabi. Vse to je prešlo v oblast osrednje vlade.

Tudi na naši jugovzhodni meji se je pod Marijo Terezijo izvršila važna izprememba, nova organizacija Vojaške krajine. Omenili smo že, da je Karol VI. odpravil v Krajini nemške posadke po trdnjavah in prepustil obrambo dežele domačemu krajiškemu ljudstvu, ki je bilo vzgojeno za boj proti notranjim in vnanjim sovražnikom. Krajina je postala cesarska dežela in njeni prebivalci od 16. do 60. leta cesarski vojaki, ki so prelivali svojo kri v mnogih vojnah tedanjega časa. Za vlade Marije Terezije je princ Hildburghausen l. 1746. razdelil vso Vojaško krajino v polkovnije in bataljone, ki so bili zopet razdeljeni v stotnije ali kompanije. Namesto starodavnih vojvodov in knezov so poveljevali avstrijski častniki, večinoma Nemci po rodu, kakor je tudi nemški uradni jezik izpodrinil domačo hrvatsko govorico. Tudi svojo narodno nošo so morali krajišniki sleči in obleči cesarsko uniformo, prikrojeno po vzorcu ogrskih regularnih vojakov. Vse te izpremembe so ljudstvo nemilo dirnile. Nastali so očitni upori v Senju, okoli Brinja in v Liki, ki jih je bilo treba s silo zadušiti. Svoje staro lice je Krajina popolnoma izpremenila. Slikovite doline in gore, zastavljene s starodavnimi gradovi, samostani in cerkvami, je vojaška uprava polagoma oropala njihovega krasa. Deloma so jih prepustili vplivu vremena, da jih zatare, deloma so jih sami razrušili, da so dobili gradiva za svoje častniške hiše, skladišča in vojašnice. Vendar je Vojaška krajina še več kot sto let služila Avstriji kot velik vojaški zavod, od koder je dobivala v slučaju potrebe nad 40.000 hrabrih in drznih vojakov. — Z Vojaško krajino je tudi tesno zdru-



Valentin Černe.

žena usoda **Žumberka** in **Marindola**, dveh okrajev naše Kranjske, za katere še danes teče pravda s Hrvatsko, oziroma z Ogrsko. Oba okraja sta se že od nekdaj prištevala naši deželi in se tako grad Žumberk (Sicherberg ali Sicherburg), kakor tudi posamezne vasi, navajajo kot stoječe na Kranjskem. Ko se je tekom stoletij razvila Vojaška krajina v močno mejno brambo proti turškim navalom, se je tja prištevala tudi važna postojanka Žumberk z Marindolom, ker sta bila oba okraja naseljena z Uskoki. Pod Marijo Terezijo se je žumberško uskoško glavarstvo priklopilo karlovškemu generalatu ter je dajalo dve kompaniji XII. (slunjskemu) graničarskemu polku. Vendar si je Kranjska tudi pozneje izrečno zavarovala državnopravne pravice do žumberškega in marindolskega okraja, ki jih je priznal tudi dunajski dvorni svet. Ko je bila do leta 1881. stopnjema odpravljena Vojaška granica, sta se oba okraja **začasno** podredila civilni upravi hrvatske vlade. Končna ureditev meje se ima izvršiti sporazumno med avstrijskim in ogrskim državnim zborom, ki se pa s tem vprašanjem doslej še nista pečala.

Druga važna izprememba, ki se je enako tikala Kranjske, se je zgodila z mestom **Reko**. To važno pristanišče se je že izza 15. stoletja prištevalo Kranjski, pozneje je veljalo za obmejno trdnjavo, kakor Senj, Brinj, Karlovec in druge postojanke v Krajini. Na čelu posadke je bil mestni stotnik, katerega so imenovali kranjski stanovi ali ga vsaj vladarju predlagali v imenovanje. Z dvornim dekretom od dne 14. februarja 1776 se je Reka priklopila ogrski kroni. Stanovi, ki bi bili morali varovati svoje pravice, so se molče vdali. Pozneje so pač na deželnih zborih (1791, 1802, 1803) zahtevali, naj se jim vrne važno trgovsko mesto, toda vsa njihova prizadevanja so bila brezuspešna.



Ko je Marija Terezija srečno izvojevala boj za očetovo dediščino in so nastopili mirnejši časi, se je šele mogla s celim srcem posvetiti blaginji svojih narodov in uvesti v državni upravi one preosnove, ki so se ji zdele potrebne. Vse njeno prizadevanje je merilo na to, da bi se razlike med posameznimi deželami kolikor mogoče zabrisale in vsa oblast združila v rokah osrednje vlade. V ta namen je osnovala na Dunaju direktorij za notranje opravke (directorium in internis ali in publicis et cameralibus) kot najvišjo upravno oblast, kateri so bili v posameznih kronovinah podrejeni „deželni guberniji“, na Kranjskem in Koroškem pa „deželna glavarstva“. Največjega pomena za prebivalstvo pa so bili novi okrožni uradi ali „kresije“ (Kreisämter), ki so imeli posredovati med deželno vlado in krajevnimi oblastvi (občinami). Po lastni izjavi je cesarica ustanovila te urade, „da bi se njeni ukazi tembolj gotovo izvrševali“. „Kresije“ naj bi torej nadzorovale izvršitev deželnoknežjih odlokov, delovanje županov, župnikov in učiteljev, skrbele za pravo mero in vago, red in mir na semnjih in shodih, za dobre ceste, obrt in trgovino. Največjega pomena so bili novi uradi za kmečke podložnike. „Kresije“ so namreč dobile nalog, da sprejemajo tožbe kmetov zoper njihove zemljiške

gospodarje in po svojih močeh odpravljajo vzroke nezadovoljnosti. — S tem je bila predrta stena, ki je doslej ločila državno oblast od preprostega ljudstva; njeni uradi so stopili v neposreden stik s podložnimi kmeti in jih varovali proti krivičnemu izkoriščanju.

Štajersko je bilo razdeljeno v pet okrožij. Sedeži posameznih glavarjev so bili v Gradcu, Mariboru, Celju, Judenburgu in Brucku. Na Kranjskem so bili okrožni glavarji: v Ljubljani za Gorenjsko, v Postojni za Notranjsko, v Novem mestu za Dolenjsko. Tudi grofiji Goriška in Gradiščanska sta bili podrejeni kot posebni okrožji deželnemu glavarstvu v Ljubljani, pa sta že l. 1754. dobili lastno politično oblast. Na Koroškem so bile osnovane tri kresije: v Beljaku, Celovcu in Velikovcu.



Noša Gorenjcev. (Po Valvasorju.)

Z uredbo deželnih in okrožnih uradov je bila stanovska oblast popolnoma odpravljena. Niti z vojaštvom, niti z davki, niti z drugimi javnimi stvarmi niso imeli stanovi več opraviti. Kjer se je še ohranil naslov deželnega glavarja, kakor na Koroškem in Kranjskem, je označeval le prvega cesarskega uradnika v deželi, ne načelnika avtonomne oblasti.

Največjega pomena so bile za vlade Marije Terezije one reforme, ki naj bi varovale koristi podložnikov in izboljšale njihov gmotni položaj. Vodilno načelo njenih državnikov je bilo to, da mora kmet biti v stanu preživljati sebe in svojo rodbino, plačevati davke v mirnem, kakor vojnem času. Zato ne velja nobena pogodba, niti urbar, niti starodavna navada, ki kmetu to zabranjuje.

Prvi korak v tej smeri je bila nova razdelitev davkov (Steuerrektifikation), ki naj bi k davčnim bremenom v večji meri pritegnila gospodo. Povod za to odredbo so dali mnogi zemljiški posestniki, ki so zemljišča podložnikov svojevoljno pritegovali k last-

nemu posestvu, ali jih razkosavali, si dali od kmetov plačati davke, sami so jih pa državi ostali na dolgu. Vladni odloki iz let 1747 in 1748 so pred vsem zahtevali, naj se s splošnim popisom dežele (allgemeine Landesbereitung) ugotovi, kaj je posest zemljiške gospode (dominicale), kaj pa last podložnikov (rusticale). Duhovni in svetni gospodje so morali natanko navesti svoja zemljišča, glavnice in dohodke, ki so jih dobivali od svojih podložnikov. Vsaka vas je morala sestaviti zapisnik vseh hišnih gospodarjev, in ti so morali povedati, če izvršujejo kako obrt, če imajo zemljišča kot svojo lastnino ali pa le v najemu. V mestih in trgih so morali hišni posestniki in gostači izročiti zahtevane podatke. Posebne komisije so imele nadzorovati resničnost napovedi, slednjič pa glavna komisija na podlagi dobljenih izkazov odmeriti zemljiški davek, ki naj bi služil pred vsem za vzdrževanje stalne armade.

Leta 1753. je bil popis dovršen. A preteklo je še nekaj let, preden so razne nadzorovalne in revizijske komisije izvršile svoj posel. Zlasti je bila pri graščinah zamudna ugotovitev dohodkov iz raznih davščin podložnikov in njihova cenitev. Iz popravljenih izkazov in napovedi je nastala „terezijanska davčna knjiga ali kataster“, ki je do l. 1819. služila za temelj pri odmeri zemljiškega davka.

Ni treba obširno razlagati, kolikega pomena je bila ta naprava za podložnega kmeta. Gosposka posest je bila od kmečke strogo ločena, enako tudi graščinski davki od državnih. Slednjič so bile na podlagi napovedi in izkazov za vselej ugotovljene davščine, robota in služnosti, ki jih je bil kmet dolžan odrajtovati svojemu gospodu. Vse to je bilo podložniku mogočna opora in ga varovalo izkoriščevanja.

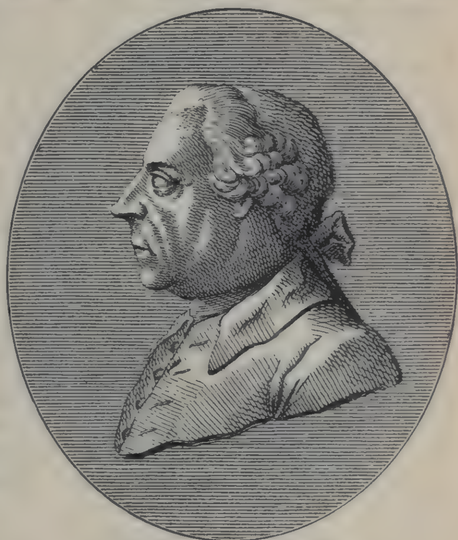
Ako je Marija Terezija že z osnovanjem „kresij“ hotela varovati podložnike proti zemljiški gospodi in jim z napravo nove davčne knjige pravičneje razdeliti davčna bremena, moramo omeniti še tretjo naredbo v korist kmečkega stanu, namreč robotni patent iz l. 1778. — Robota ali tlaka je bila vedno izredno huda za kmečko gospodarstvo. V starih urbarjih sicer robota za posamezne gospodarje ni previsoko odmerjena, po 8 do 20 dni na leto. Toda poleg te določene tlake je bila v navadi še neodmerjena, ki je trajala toliko časa, kakor je zemljiški gospod ukazal. Umevno je, da je tu gospoda le prerada samovoljno gospodarila s kmetsko delavno močjo in si dovoljevala največje krivice. Z robotnim patentom je odredila cesarica, da je vsak podložnik, ki je doslej moral več ko tri dni na teden delati tlako, dolžan odslej le tri dni robotati, tako da vse robote na leto „na noben način in pod nobeno pretvezo ne smejo presegati 156 dni“. Morale so biti zelo žalostne razmere za tlačane, da so kmetje ta patent, ki jih je vendar skoraj za polovico leta usužnjil gospodi, občutili kot olajšavo.

Vzporedno z vladnimi odloki, ki naj bi varovali kmeta, so šle tudi naredbe, ki naj bi dvignile izobrazbo ljudstva in izpopolnjevale poljedelstvo kot temelj narodnega blagostanja. Na Francoskem je prav takrat prodrlo načelo, da je zemlja glavni vir novih vrednot v narodnem gospodarstvu in je zato njeno obdelovanje treba najbolj pospeševati. Enakih misli je bila cesarica Marija Terezija, ki je pro-

glasila kmečki stan za „temelj in največjo oporo države". Seveda je hotela avstrijska vlada s pospeševanjem poljedeljstva pred vsem dvigniti davčno moč ljudstva. Kmet naj bi bolje gospodaril in imel več dohodkov zato, da bi mogel večje davke plačati in tako državi na drugi strani povrniti, kar je zanj storila. Pa naj so že bili nameni avstrijskih državnikov taki ali drugačni, gotovo je, da je cesarica sama iz materinske dobrohotnosti bila naklonjena kmečkemu stanu, ki se ji je zdel najbolj stiskan in preziran.

Pouku ljudstva je imela služiti pred vsem najpomenljivejša naprava izza časa Marije Terezije, o kateri pa hočemo pozneje obširneje razpravljati, ustanovitev ljudske šole.

Če je imela ljudska šola še le v bodočnosti roditi zaželjene sadove, je vendar hotela cesarica že med tedanjim rodom pospeševati umno kmetovanje in je v ta namen ustanovila „kmetijske družbe".



Friderik II., kralj pruski.

V njih so se zbirali najrazboritejši in najodličnejši možje tedanje dobe. Delokrog je bil kar najbolj obsežen; nobena pravila niso smela omejevati društvenega dela. Geslo je bilo: Popolna svoboda za vsa podjetja, brez zaukazane metode. Naslov tem organizacijam je bil: „Družba za kmetijstvo in koristne umetnosti." — Prva se je osnovala na Koroškem (1764), kmalu potem sta nastali enaki družbi na Goriškem (1765) in Štajerskem. V Ljubljani je deželni glavar, grof Henrik Turjaški, l. 1767. zbral prve člane k posvetovanju. Vpliv nove družbe se je kmalu pokazal. Trinajst članov je nastopilo s strokovnimi spisi, ki so večjidel razpravljali od družbe predložena vprašanja. Najboljši spisi so dobili nagrade (premije). — Družba je izdajala tudi redna tiskana izvestja (Sammlung nützlicher Unterrichte der Agrikulturgesellschaft in Krain) o svojih delih v raznih poljedelskih strokah. Posamezne razprave so v posebnih odtiskih, deloma tudi v slovenskem jeziku, razširjali med ljudstvo. Na praktično delo naj bi navajale družbene šole. Javna šola za poljedelstvo je bila poverjena vodstvu jezuita Janeza Giela, pa se je vzdržala le do l. 1780. Za umetnike in rokodelce je imel jezuit Gabrijel Gruber redna predavanja o mehaniki. Učil je tudi risanje, geometrijo, hidravliko (nauk o vodnih močeh) in vzgojil mnogo veščih učencev. L. 1786. je osnovala družba potovalno predilnico.

Delokrog družbe je bil zelo obsežen in dobre volje članom tudi ni manjkalo. Ako se sadovi niso takoj pokazali, je bila temu največ

kriva tedanja pomanjkljiva izobrazba ljudstva, ki je bilo nasproti vsem novotarijam skrajno nezaupno. Dvorni dekret cesarja Jožefa z dne 6. avgusta 1787 je kmetijsko družbo na Kranjskem zatrl, češ, „da stroški niso v nikakem razmerju z uspehi, ki jih je dosegla“. Vendar je l. 1804. vstala k novemu življenju.

Izmed večjih kulturnih del, ki jih je avstrijska vlada pričela v korist poljedelstva, je posebno omenjati osuševanje ljubljanskega barja. Izpodbudo za to veliko delo je dala cesarica že l. 1762. Vlada je izročila izvršitev jezuitu p. Gabrijelu Gruberju, ki je tedaj učil mehaniko na ljubljanski jezuitski gimnaziji. Imel je nalog napraviti prekop okoli ljubljanskega gradu, da bi se mogla Ljubljanica odtekati po dveh strugah in bi voda na močvirju hitreje upadala. Gruber je najprej pričel z mostom in l. 1773. s kopanjem prekopa. V petih letih so stroški narasli na 139.372 goldinarjev, a delo je bilo komaj napol dovršeno. Prispevke so dali kranjski stanovi, vlada in veledušni baron Žiga Zois. Ko je bil jezuitski red l. 1773. zatrt, Gruber ni ostal več dolgo v Ljubljani. Šel je na Rusko, kjer se je še ohranila mala vejica nekdaj mogočnega reda, in tam postal celo jezuitski general. Njegovo delo na barju je nadaljeval baron Strupi, ki je leta 1780. dovršil nameravani prekop. Imenuje se še danes po svojem pričetniku „Gruberjev kanal“. — Enako kakor v Ljubljani je ukazala Marija Terezija izsušiti tudi močvirje pri Akvileji, kjer so dobili 23 km² zemlje za poljedelstvo in odpravili nezdrav zrak, ki je mnogokrat povzročil mrzlico.

Kakor je Marija Terezija splošno skrbela za kmetijstvo in obdelovanje zemlje, tako je pospeševala še posebej poedine stroke narodnega gospodarstva. — V gozdnem redu iz leta 1771. je priporočila občinam, naj si tekom dveh let razdele svoje občinške pašnike in gozde, da bi se na ta način gozdovi bolje obvarovali in se zlasti ohranila mlada drevesca. Ukazala je napraviti drevesnice in določila, čez koliko let se sme sekati na istem mestu. Prepovedala je sekati mlada drevesa ali njih vršičke za količe v vinogradih, za mlaje in druge slične namene. Vsaka družina naj bi zasadila na leto vsaj dvajset mladih drevesc. — V južnih deželah se je pod Marijo Terezijo posebno gojila sviloreja. Na Goriškem so sadili murbe in pridelovali svilo že sredi 16. stoletja, pa le v posameznih krajih. V Gradiški je uvedel glavar Franc Ulrik Thurn tkanje svile z dobrim uspehom. Pod Karolom VI. so odprli štiri ročne predilnice v Gorici, tri v Korminu, trideset tkalcev pa je bilo raztresenih drugod po deželi. Marija Terezija je izkušala dvigniti trgovino s svilo, delila je nagrade pridnim svilorejcem, toda svoboden razvoj trgovine so še omejevale razne zapreke. L. 1765. je določila vlada, da se murbe in dohodki, ki jih lastnik od njih dobiva, ne smejo obdačiti, in da je vsakemu prosto pusta zemljišča zasaditi z murbami ter jih gojiti v svojo korist, ako lastnik vzlic opominu tekom enega leta zemljišča sam ne obdela.

Veliko skrb je obračala Marija Terezija na umno čebelorejo, od katere si je obetala za državo mnogo dohodkov. Dunajska „Gospodarska družba“ (Ökonomiegesellschaft) je v ta namen ustanovila

na Dunaju posebno šolo, kjer je bil znameniti kranjski čebelar Anton Janša prvi učitelj.

Janša je bil rojen l. 1734. na Breznici pri Radovljici. Pri hiši se je reklo po domače „pri Kuharjevih". Bili so znani čebelarji, pa tudi samouki slikarji in podobarji. Obojega se je naučil tudi mladi Anton, ki se je menda najpreje poskušal s slikarstvom na končnicah čebelnih panjev, katere je ljudska umetnost že od nekdaj rada krasila z zanimivimi, svetimi, zgodovinskimi in šaljivimi slikami. Ker je kazal za slikarstvo mnogo talenta in veselja, so ga poslali l. 1766. z dvema bratoma vred na Dunaj v novoustanovljeno slikarsko šolo. Pa tu ga je usoda zopet napotila na čebelarstvo. Ko je „Gospodarska družba" l. 1769. iskala učitelja za čebelarstvo, se je Janša sam oglasil pri ravnatelju za to službo. Bil je sprejet in še tisto leto otvoril čebelarsko šolo v Meidlingu, katera se je pozneje prestavila v Augarten. Pa tudi slikarstvu se nadarjeni mož ni popolnoma odpovedal in si z njim po strani zaslužil lepe denarje. — Janša je v čebelarstvo uvedel nekatera nova načela, ki so se dobro obnesla. Pred vsem je poudarjal, da ne gre čebel moriti, kakor je bila dotlej navada, ampak jih hraniti in množiti.



Peter Pavel Glavar.

Enako je priporočal „kranjski običaj", da se čebele v poznem poletju vozijo na pašo na ajdovo polje, kar v Spodnji Avstriji še ni bila navada. Ko so na Moravskem polju uvedli čebelarstvo po Janševem načinu, se je pridelek medu in voska izredno pomnožil in dosegel v dveh mesecih vrednost 10.472 gld. starega novca. — Janša svojih koristnih naukov ni le ustmeno razširjal, ampak tudi pismeno. Prva njegova knjiga je bila: „Abhandlung vom Schwärmen der Bienen" (Razprava o čebelnih rojih), ki jo je poslovenil P. P. Glavar. A njegova prestava je ostala v rokopisu. Pač pa je prevel štajerski župnik in čebelar J. Dolčnik v slovenščino drugo njegovo knjigo: „Vollständige Lehre von der Bienenzucht", ki jo je bil izdal dve leti po Janševi smrti njegov učenec in naslednik na dunajski čebelarski šoli, Jožef Münzberg. Slovenski prevod ima naslov: Antona Janshaja, zeſsarskiga zhebellarja popolnoma poduzhenje sa vſe zhebellarje. V Zelli 1792. — Janša je umrl neoženjen na Dunaju l. 1773. za vročinsko boleznijo. Med Brezničani se je še dolgo ohranil spomin

na slovečega rojaka, „Kuharjevega Toneja“, ki je na dvoru Marije Terezije „čebele pasel“ in pri tem obogatel. Pesnik dr. Jakob Zupan mu je posvetil sledeče, nekoliko robate verze:

Na Kranjnſkim ſe kiſal
Je muhe redil
Na Duneju piſal
Goſpodo uzhil.

Krepka pobuda cesarske vlade, ki je pospeševala vse raznovrstne stroke narodnega gospodarstva, je v naših deželah vzbudila še nekaj drugih mož, ki so se odlikovali kot umni kmetovalci in gospodarji, ter zasloveli preko mej svoje domovine. Med nje spada Valentin Černe, rojen l. 1747., ki je imel posestvò v Šiški blizu Ljubljane in se proslavil s konjerejo in čebelarstvom. Vlada mu je poverila oskrbovanje žrebcev, ki so se razpošiljali po deželi za izboljšanje pasme. Pravijo, da je Černe prvi uvedel čebelne panje, ki so bili sestavljeni iz šesterih dil in pripravni za prevažanje.

Znameniti prirodoslovec Hacquet je rad z njim občeval in ga stavil celo severnonemškim kmetom za zgled.

Najzanimivejšo sliko mnogostranskega in uspešnega delovanja za občno blaginjo pa nam nudi življenje komendskega župnika Petra Pavla Glavarja.

Glavar je bil najdenček, ki ni poznal svojih starišev. V Komendi sta ga sprejela kmet Basaj in njegova žena l. 1721. v svojo družino. Tu se je vzgajal Peter z drugimi Basajevimi otroki, od katerih je šel starejši sin Jernej kmalu v Ljubljano študirat. Tudi Peter je silno želel, da bi se izobrazil za kak učen poklic, toda Basaj je vzmogel komaj stroške za svojega sina. Slednjič se je Glavarju s pomočjo domačega župnika vendar izpolnila srčna želja. Šel je v ljubljanske jezuitske šole, kjer je dovršil tri gimnazijske razrede. Med tem se je odpravljal njegov pobratim Jernej Basaj v Gradec na vseučilišče, kamor je vleklo tudi Glavarja, ker je slišal doma večkrat praviti: „Kdor v Nemškem Gradcu študira, ta kaj po svetu ve.“ Tu je dovršil marljivi dijak svoje gimnazijske in bogoslovne študije s tolikim uspehom, da si je pridobil naklonjenost vseh svojih učiteljev. Imel je že biti posvečen v duhovnika, ko so ga začeli mučiti dvomi o svojem rojstvu in o stariših, ki jih ni nikdar poznal. Domači župnik mu teh dvomov ni mogel pojasniti, enako tudi ne Basajevi, njegovi reditelji. Slednjič mu je dal župnik svet, da stori najbolje, ako se obrne na komturja šentpeterske komende, viteza Testaferrata, ki je takrat bival na Malti, kjer je imel malteški red svoj sedež. Pot je bila dolga, polna težav in zaprek. Vendar se Glavar hitro odloči in jo udari preko Ljubljane in Reke na Senj. Tu je moral pol leta čakati na ladjo, ki bi jadrala na Malto. Služil si je med tem kruh s poučevanjem v hiši nekega trgovca in se dobro priučil laškemu jeziku. Spomladi ga je še le vzela neka ladja na krov in odvedla proti zaželjenemu cilju. — Komtur Testaferrata je sprejel mladega bogoslovca z očetovsko ljubeznijo, ga obdržal celo leto pri sebi in slednjič odpustil z bogatimi darovi, izročivši mu še priporočilno pismo na senjskega škofa, da ga posveti

za mašnika. Na Trsatu je pel Glavar svojo novo mašo in potem hitel domov v Komendo. Stari župnik ga je sprejel z odprtimi rokami kot svojega duhovnega pomočnika, ker sam itak zaradi bolehnosti ni več mogel opravljati dušnega pastirstva. Kar je Glavarju še preostalo časa od duhovskih opravil, ga je porabil za gospodarske študije in poizkuse, da bi mogel tudi na tem polju koristiti svojemu ljudstvu. Še enkrat se je podal na daljno Malto obiskat svojega očetovskega prijatelja in pokrovitelja in se na tem potovanju dalj časa mudil v Italiji. Med tem je umrl komendski župnik in zapustil svojemu kapelanu polovico svojega premoženja. Za njim je prevzel Glavar tudi župnijo in upravo posestev šentpeterske komende. Zdaj se je njegovo delovanje pričelo vedno blagonosneje in veličastneje razširjati. — Na svoje stroške je sezidal šolo, poklical iz bližnjega Kamnika za učitelja Jakoba Zupana, ki je bil vešč glasbi in petju, in nabral po okolici celo število revnih otrok, katerim ni le preskrbel šolskega pouka, ampak tudi stanovanje, hrano in obleko. L. 1750. je s pomočjo nekaterih župljanov kupil zemljišče in na njem sezidal hišo za beneficiata s kapelo vred, za katero je dal napraviti lepo sliko „Ecce homo". Na Tunjicah je sezidal cerkev z dvema stolpoma in kupolo po vzorcu cerkve sv. Neže v Rimu. — Po naročilu svojega očetovskega dobrotnika, viteza Testaferrata, naj bi kupil tudi veliko posestvo, kjer bi mogel z umnim gospodarstvom biti v zgled in korist domačemu ljudstvu ter izvršiti svoje gospodarske načrte. Slučajno je takrat bilo na prodaj gospostvo Lanšprež (Landspreis) na Dolenjskem, katero je kupil Glavar za 25.000 goldinarjev. Sredi obilnih poslov mu pride vest, da je komtur Testaferrata obolel na smrt in ga želi še enkrat videti. Glavar hiti tretjič na Malto in dobi svojega dobrotnika še pri življenju. Bilo je zadnje snidenje, ker je vitez kmalu potem umrl. Glavar je nato postavil svojega gojenca Jožefa Tomeljna za beneficiata v Komendi, sam pa je šel na posestvo Lanšprež, kjer se je popolnoma posvetil gospodarstvu. Postavil je opekarno, sezidal velik mlin, zidan kozelc, vinski hram, skedenj in uvedel novo mlatilnico na Kranjskem. Na solnčnem kraju je dal napraviti velik vinograd, obsežen sadni



„Turško znamenje" pri Komendi.

vrt, čebeljnjak s tremi oddelki za 200 panjev, in razširil pristavo, kjer je nastanil lepe plemenske bike. Ker je v okolici manjkalo jelovine in smrekovine, je dal nasaditi cele gozdove. Tudi je dal napraviti na lastne stroške novo cesto, ki je vezala novomeško cesto z Mirno. Kot član kranjske „kmetijske družbe“ je prevzel Glavar drage poizkuse o gnojenju travnikov z gipsom, oplemenitvi trsja in gojenju čebel. V poznejših letih je gojil Glavar čebelarstvo v tolikem obsegu, da je imel večkrat po 400 do 500 panjev. Prestavil je tudi v slovenščino in pomnožil z lastnimi dodatki Janševo razpravo o čebelnih rojih („Pogovor od zhebelnih rojov“). Spis je izročil svojemu gojencu, beneficiatu Tomeljnu, da ga tiskanega objavi, kar se pa ni zgodilo. — Vsej lanšpreški okolici je bil Glavar velik dobrotnik. Pridnim gospodarjem je rad brez obresti posojal denar, da so si nakupili plemenskih bikov, ob slabi letini je odprl svoje kašče in dajal revežem žita za setev, ne da bi tirjal povračilo. — Leto 1748. je prineslo Glavarju veselo presenečenje. Obiskal ga je nekdanji njegov pobratim in tovariš v študijah, Jernej Basaj, ki je med tem postal karlovški general in bil celo povišan v baronstvo. Toda veselje se je izpremenilo v žalost, ko je prijatelja iz mladih let nenadoma zadela kap in mu je umrl v naročju. Že dva tedna pozneje je tudi Glavar obolel na smrt in 24. januarja izdihnil svojo blago dušo. V oporoki je postavil za dediča vsega svojega imetja „siromašno, bolno in pomoči potrebno človeštvo“. Iz zapuščine so pozneje v Komendi sezidali bolnišnico, v katero so se sprejemali revni bolniki iz domače župnije in gospostva Lanšprež, dobivali popolno oskrbo in zdravniško pomoč. Peter Pavel Glavar je najznačilnejši predstavitelj onih stremljenj, ki so obvladovala pod Marijo Terezijo naše javno življenje in si zastavila cilj: dvigniti izobrazbo kmečkega ljudstva potom šolstva, pospeševati umno gospodarstvo in tudi dejansko podpirati one, ki potrebujejo socialne pomoči.

Isti nagibi, ki so vplivali na vlado Marije Terezije, da je pospeševala poljedelstvo, so bili merodajni tudi za povzdigo obrti in trgovine, dasiravno se poizkusi na tem polju niso vselej obnesli. Pred vsem je hotela Marija Terezija dvigniti domačo obrt, od katere bi imeli kmetje ob času, ko ni poljskega dela, dober zaslužek. Leta 1767. je poslala v Ljubljano izkušeno učiteljico za čipkarstvo, da bi ustanovila posebno šolo. S tem je hotela pomagati ne le idrijskim čipkaricam, ampak razširiti to žensko ročno delo po vsej deželi. Toda čipkarska šola je kmalu prenehala. — Enako pozornost je posvečala cesarica tudi predicam, za katere je hotela po vseh mestih prirediti šole. Leta 1773. pa je ukazala, „da sme prejo vsakdo tudi izven cehov izvrševati na svojo roko“. Delavci v ljubljanski tovarni za platno so bili oproščeni vojaščine. — Na novo je hotela uvesti Marija Terezija na Kranjskem lesno rezbarijo, kakršna je cvetela po nekaterih krajih na Tirolskem in Solnograškem. V ta namen je ukazala več dečkov s Kranjskega poslati na Dunaj v rezbarsko šolo. Dva učenca iz Logatca sta bila tamkaj sprejeta. Vendar pozneje ne nahajamo nobenih sledov o taki industriji. — Na Koroškem je njena vlada enako pospeševala svilarstvo, suknarstvo in platnarstvo ter



Gornji Grad.

prigovarjala, naj bi se poprijeli preje tudi moški, češ „da to ni sramota za nje, ker se z njo pečajo moški tudi na Moravskem, Šleskem in sosednjem Kranjskem. Kdor prede, ne more pušiti in grizti tobaka. Preja naredi konec pohajkovanju, ki je v navadi posebno po Koroškem“.

* * *

Pod Marijo Terezijo se je avstrijska vlada prvič zavedela svojih velikih dolžnosti, ki jih ima proti podložnemu ljudstvu na polju narodnega gospodarstva, splošne ljudske izobrazbe in javne dobrodelnosti. V drugih strokah so se uvedle znamenite preosnove, tako v pravosodju z novim kazenskim zakonikom (constitutio criminalis Theresiana), v vojaštvu z uvedbo naborov, s podržavljenjem vojaških zadev in slednjič v politični javni upravi z osnovanjem novih okrožnih uradov. Vendar se že pod Marijo Terezijo pojavljajo tudi razne državne policijske naredbe, ki so zlasti pod njenim naslednikom Jožefom II. brez potrebe žalile ljudsko dušo in izzvale hud odpor. Tako je na pr. neki vladni odlok l. 1758. prepovedal „sedmino“ ali pojedino pri pogrebih in krstih, drug ukaz je odpravil streljanje ob cerkvenih in svetnih slavnostih in določil za vsak strel globo treh cekinov; enako so bili prepovedani pasijonski sprevodi veliki teden in popevanje „kolednikov“ o Božiču, in mnoge druge ljudske navade. Dasiravno so hoteli ti vladni odloki preprečiti le javne razvade, vendar so mnogokrat občutljivo zadeli tudi ljudsko življenje, ki se je tesno oklepalo starodavnih običajev.

Marija Terezija je bila pobožna katoličanka, ki je veliko storila v korist cerkve in njenih naprav. Na Ogrskem, Hrvatskem in v avstrijskih deželah je ustanovila več novih škofij, med katerimi je za nas

najpomenljivejša ustanovitev goriške nadškofije. Z žalostjo je sprejela odlok papeža Klemena XIV. o razpustu jezuitskega reda, ker je jezuite zelo čislala kot vzgojitelje mladine. Svojim narodom je bila naklonjena z materinsko ljubeznijo, zato se ji je posrečilo marsikaj izvesti, česar bi drugi vladarji s silo nikdar ne dosegli. Splošna je bila žalost, ko je Marija Terezija 29. novembra 1780 za vedno zatisnila oči. Pri nas sta Valentin Vodnik in o. Janez Damaščan Dev v umetnih žalostinkah izrazila, kar je prevevalo vsako slovensko srce.

Vodnik takrat še ni ubiral narodnih strun, kakor v svoji poznejši dobi, in se je poizkušal v grških klasičnih oblikah, ko je zapel žalostinko „Kranjske modrine žalovanje o smrti Marie Terezije“. O. Dev pa v „Pisanicah“ izraža splošno žalost v obliki dvogovora med Donavo in Savo pri Belgradu, kjer Sava toži:

Koku pak de si Ti
Mat' sapustila me
In' tu nigdar she
Jest nisem vid'la Te.

Med ljudstvom je bil spomin na cesarico Marijo Terezijo vedno blagoslovljen.



IOANNES III. D.G. REX POLONIARUM MAGNUS DUX LITHUANIÆ UKRAINÆ etc.

Jan Sobieski, kralj poljski.



Nazarje v Savinjski dolini.

6. Cerkvene razmere. Ustanovitev goriške nadškofije.

Za Tomažem Hrenom je zasedla ljubljansko škofijsko stolico cela vrsta mož, ki so bili tujci v deželi, in so se večinoma odlikovali le po svojem visokem plemiškem rodu. Kakor že preje v 15. stoletju, tako je tudi v 17. in 18. stoletju avstrijska vlada plačevala s cerkvenimi dostojanstvi politične in vojaške zasluge posameznih mož ali odličnih rodbin, ki so navadno svoje drugo- ali tretjerojence posvetili cerkveni službi. Tako so dobivale ljubljanska, krška in lavantinska škofijska stolica izključno škofe plemiškega rodu. Nekateri izmed njih niso bili brez zaslug za svojo škofijo, podpirali so velikodušno cerkveno stavbarstvo in druge umetnosti, skrbeli za disciplino med duhovstvom in ljudstvom, vendar kot tujci premnogokrat za duševne potrebe svojih podložnikov niso imeli pravega spoznanja. Zato opažamo, da škofje izgube ono vodilno ulogo v našem cerkvenem in drugem javnem življenju, ki so jo imeli za Ravbarja, Tavčarja ali Hrena, in da izpodbuda za vsa važnejša podjetja izhaja od drugod.

Ko je umrl škof Hren, so mislili v Ljubljani splošno, da bode njegov naslednik stolni prošt Gašper Bobek, škof pičenski, ki je bil domačin. Toda cesar Ferdinand II. je predlagal papežu Rajnalda Scarlichija, vzgojitelja svojega sina in škofa tržaškega, za izpraznjeno stolico. — Valvasor piše, da je bil Scarlichi (Škrlič?) po rodu Dal-

matinec, vendar njegovo poročilo ni pravo. Sam se imenuje nekje „Agriensis, Ungarus“. Bil je torej iz mesta Jager (Erlau) na Ogrskem. Resnica pa je, da je bil iz plemenite rodbine. Njegov oče, hraber vojak, se je bojeval mnogo s Turki, ki so mu vzeli slednjič vsa posestva. Obubožanih sinov zvestega vojaka se je usmilil nadvojvoda Ferdinand. Z njegovo pomočjo je Rajnald obiskoval vseučilišče v Gradcu in postal duhovnik. Ker se je odlikoval s svojo učenostjo, ga je nadvojvoda Ferdinand postavil za vzgojitelja svojemu sinu Ferdinandu III. Kmalu potem je dobil proštijo Pazin, l. 1622. pa škofijo tržaško. Ko je umrl Hren, je bil Scarlichi cesarski namestnik v Gradcu in mu je bilo lahko uveljaviti svoje želje glede na boljšo službo v Ljubljani. Imel je pa že takrat hudo telesno hibo; bil je tako hrom, da so ga morali ob prihodu v Ljubljano na stolu nesti v cerkev. Razun tega mu je delalo težave izrekanje črke r, kakor nekdaj grškemu govorniku Demostenu. Ko je imel nekoč pred rimskim cesarjem govoriti, si je znal prebrisani mož pomagati iz zadrege. Uredil je svoj govor tako, da v njem ni bilo nobene besede s črko r. — Ko je nastopil svojo novo službo v Ljubljani, je takoj napovedal splošno cerkveno vizitacijo, ki jo je izvedel z veliko natančnostjo. Sam poroča l. 1633. papežu, „da je našel vinograd Gospodov s trnjem in grmovjem preraščen in mesto cerkvenega reda le veliko zmedo (kaos).“ O luteranih pravi, da se jih je v kratkem času 21 preobrnilo, drugi, ki so pa zelo redki (pauculi), „se še skrivajo v tmini, kakor nočne sove.“ — Scarlichi je bil tudi načelnik reformacijske komisije. Menda je na njegov predlog ukazal cesar Ferdinand, da morajo vsi njegovi podložniki s spovednimi listki o Veliki noči izpričati prejem sv. zakramentov. Scarlichi je ustanovitelj frančiškanskega samostana Nazarje v Savinjski dolini. O njegovem začetku sam poroča papežu sledeče: „Moj prednik je dal na solnčnem griču nad gradom Vrbovec (Altenburg) sezidati kapelo v obliki lavretanske hišice, ki se je zato imenovala Nazaret. Ko je obisk ljudstva vedno bolj naraščal, sem poslal tja enega duhovnika, da bi spovedoval in opravljal božjo službo. Ker pa en sam duhovnik kmalu ni več zadostoval, sem sklenil hrib s cerkvico vred darovati frančiškanom. Zdaj jih je tam šest. Nabrali so že dovolj denarja za zidavo samostana in večje cerkve, kateri se bode kapela pridružila.“

Zadnja leta je bolezen škofa tako pohabila, da ni mogel rabiti niti nog niti rok. Pri cerkveni vladi sta mu pomagala njegov brat Scarlichi, ki je bil ljubljanski kanonik, župnik kamniški in hkrati generalni vikar, ter frančiškanski provincial Mihael Kummer pl. Chumberg, ki je postal l. 1637. njegov pomožni škof, pozneje pa prošt v Novem mestu. Škof Scarlichi je umrl l. 1640. in bil pokopan v ljubljanski stolnici.

Sledil mu je grof Oton Friderik Buchheim, iz stare škotske plemiške rodbine, ki se je že v srednjem veku naselila na Avstrijskem in imela na cesarskem dvoru velik vpliv. Eden izmed njegovih bratov je bil general in pozneje vojni maršal, drugi višji cesarski komornik. Oton Friderik je študiral na dunajskem vseučilišču in si pridobil mnogo znanja v modroslovju, bogoslovju in pravu. Še

v mladih letih je dobil tri kanonikate: v Solnogradu, Pasavi in Magdeburgu, postal je komornik in hišni prelat papeža Urbana VIII. in slednjič na predlog cesarja Ferdinanda III. knezoškof ljubljanski. Ob nastopu službe je prepotoval škofijo, da spozna njene razmere in potrebe. Vsako leto je šel v Solnograd, kjer je obdržal kanonikat in se čutil obvezanega vsaj nekaj tednov ali mesecev preživeti. Večkrat je potoval tudi v Rim, kjer je imel vplivne zveze in si z raznimi cerkvenimi dostojanstveniki živahno dopisoval. Njegova odsotnost iz škofije je bila čimdalje bolj pogosta in dolgotrajna. Iz obsežne korespondence, ki je ohranjena, je spoznati, da je skoraj vse zadeve cerkvene vlade pismeno reševal. Značilno je, da celo ob prihodu cesarja Leopolda I. leta 1660. škofa Buchheima ni bilo v Ljubljani. Cerkveno vlado je prepustil večinoma svojim generalnim vikarjem, izmed katerih je služboval najdalje Filip Trpin, preje župnik v Braslovčah, zaradi svoje zgovornosti imenovan „slovenski Ciceron“ (der windische Cicero). Take posle, za katere je bilo treba škofovskega posvečenja, kakor birmovanje, posvečevanje oltarjev in cerkva, pa je zanj opravljal Frančišek Maksimilijan Vaccano, rodom Goričan, župnik in arhidiakon v Ribnici, ki je l. 1646. postal škof pičenski in stalno bival v Ljubljani. Buchheim je bil velik ljubitelj umetnosti. V Italiji si je redno nabavljal znamenite slike in kar je še drugega potreboval za svoje pohištvo. Škofijski dvorec v Ljubljani je dal obnoviti in dvigniti za eno nadstropje, grad v Goričanah pa v italijanskem slogu na novo sezidati. Zadnja leta je hudo trpel na protinu in bival menda stalno v Solnogradu. Umrl je 3. aprila 1664 v Pasavi, kamor se je bil napotil k volitvi novega škofa, in je bil tudi tamkaj pokopan. — Pod Buchheimom sta nastali v Ljubljani dve novi redovni naselbini: samostan klarisinj in bosonogih avguštincev (diskalceatov). Prvega je ustanovil dr. Mihael Friderik Hiller, sin nekega ljubljanskega bukvoveza, ki je l. 1632. zapustil v oporoki magistratu 60.000 gld. za zgradbo novega ženskega samostana. Izvršitev njegove ustanove se je zavlekla do l. 1656., ko se je nova zgradba s kapelo sv. Mihaela vred blagoslovila in so prišle prve nune iz Škofje Loke. Klarisinje so ostale v Ljubljani do l. 1782., ko je cesar Jožef II. samostan zatrl in ga ukazal porabiti za vojaško bolnico in skladišče. Temu namenu je služil več kot 100 let, dokler niso v najnovejšem času



Rajnald Scarlichi, knezoškof ljubljanski.

napravili nove garnizijske bolnice izven mesta, staro samostansko poslopje (nasproti hotelu „Slon“) pa podrli. — Zelo trda je šla z novo naselbino bosonogim avguštincem. L. 1642. so dobili od dunajskega nuncija dovoljenje za zgradbo samostana, za katero je obljubil vojvoda Eggenberg znatno vsoto. Izbrali so si stavbišče na nekem svetu, ki je menda pripadal nemškemu viteškemu redu. Zato so nemški vitezi ugovarjali in avguštincem podrli celo križ, ki so ga bili postavili v znamenje svoje nove redovne naselbine. Diskalceati so se morali umakniti k Jami (Grubenbrun) v Šiško, kjer jim pa kraj ni ugajal. Zelo so se trudili, da bi prišli v šentpetersko predmestje, kjer so hoteli staro župno cerkev sv. Petra dobiti v svojo posest. Ko se jim to ni posrečilo, so kupili ob Dunajski cesti v smeri proti sv. Krištofu neko pristavo z zemljiščem, kjer je slednjič pičenski škof Frančišek Vaccano l. 1657. na praznik sv. Trojice postavil temeljni kamen za novi samostan in cerkev, ki je imela biti posvečena sv. Jožefu. O redovnikih poroča ljubljanski škof l. 1667. v Rim sledeče: „Šesta redovna cerkev, posvečena sv. Jožefu, je izven mesta in pripada diskalceatom. Ti še le postajajo znani v deželi. Primanjkuje jim patrov, ki bi znali slovensko pridigovati in spovedovati. Le en del cerkve in samostan je dovršen, ker jim manjka denarja, da bi mogli nadaljevati zgradbo.“ Še le l. 1700 je bila cerkev sv. Jožefa dovršena in posvečena. Redovniki so se pozneje v Ljubljani zelo udomačili in znana imena patrov: Dizmas Zakotnik, Janez Damaščan Dev, Marko Pohlin, ki so delovali na polju slovenskega slovstva, nam pričajo, da jim tudi domačega naraščaja ni manjkalo. — Po letu 1782. je samostan služil za deželno bolnico in bil še le pred par desetletji s cerkvijo vred porušen.

Buchheimu je sledil na škofijski stolici grof Jožef Rabatta iz stare goriške plemiške rodbine. Oče mu je bil Anton, cesarski poslanik v Benetkah in stotnik v Gradiški. Leta 1639. je vstopil mladi Rabatta kot vitez v malteški red, bival več let na Malti in napravil z redovnimi galejami več daljših potovanj. Cesar Ferdinand III. ga je imenoval za svojega komornika in stotnika telesne straže svojega sina Ferdinanda IV. Po smrti cesarjevičevi pa je Rabatta postal vzgojitelj (ajo) nadvojvoda Karola Jožefa, ki je bil že s petnajstimi leti določen za škofa pasavskega. Ko je bila l. 1664. izpraznjena ljubljanska škofijska stolica in je prav takrat umrl mladi nadvojvoda, je cesar Leopold I. imenoval Rabatta za ljubljanskega škofa, dasiravno niti duhovnik ni bil. Še isto leto je prejel duhovniško in škofovsko posvečenje, 12. septembra pa je slovesno nastopil svojo novo službo. — Prihodnje leto je obiskal župnije po svoji škofiji in l. 1667. poročal papežu o njih stanju. Iz tega poročila posnemamo, da je štela ljubljanska škofija takrat 27 župnij in 39 vikariatov, skupaj 66 cerkva z duhovniki, podružnic je bilo 450, moških samostanov 8, ženski 1. Vseh duš je bilo 119.680. Luteranov na svoji vizitaciji ni našel, razun grofice Khevenhiller s Koroškega, ki je bila omožena na Kranjskem. Pobožnost se je kazala z zidanjem novih cerkva in lepšanjem starih. Tudi bratovščina sv. Rešnjega Telesa, sv. rožnega venca, tretji red, Marijine družbe so imele vedno več članov. Sinode so bile redno vsako leto

v Ljubljani in v Gornjem gradu. — Leta 1671. je položil škof Rabatta temeljni kamen za cerkev sv. Florijana v Ljubljani, ki so jo hoteli postaviti meščani v spomin na čudežno pomoč ob velikem požaru l. 1660., ko se je na Starem trgu 20 hiš sesulo v pepel. Nameraval je tudi prenoviti staro stolnico, ki se je že zelo nagibala k razpadu, toda zaradi mnogih vojen je primanjkovalo potrebnega denarja. Le duhovniški kor je bil l. 1674. nekoliko podaljšan in prenovljen. Škof Rabatta je bil pobožen, miroljuben mož, ki ni mnogo posegal v javno življenje. Umrl je po kratki bolezni 28. februarja 1683 in bil v stolnici pokopan.



Grof Oton Buchheim, knezoškof ljubljanski.

Njegov naslednik grof Sigmund Krištof Herberstein sicer tudi ni bil domačin po rodu, pa je vendar že par desetletij bival v deželi in poznal njeno stanje. Od leta 1666. naprej je bil ljubljanski stolni prošt in se leta 1679. preselil za prošta v Novo mesto; hkrati je bil tudi kanonik regensburški, pasavski in bazelski. Bil je zelo skromen in pobožen mož, ki je živel le za svoje študije in knjige. Dne 6. februarja 1684 je bil slovesno umeščen za ljubljanskega škofa. Naslednje leto je obiskal vse župnije in imel 2. julija sinodo v Gornjem gradu. Duša vsem cerkvenim in znanstvenim podjetjem je bil za Herbersteinove vlade njegov generalni vikar Janez Anton Dolničar, sin bogatega meščana in župana Janeza Krstnika Dolničarja, ki je bil l. 1688. povišan v plemiški stan s priimkom „Thalnitscher von Thalberg“. Dolničarjeva zasluga je, da je dal izpodbudo za zidavo nove stolnice, katero so začeli graditi l. 1700. in jo v šestih letih dovršili. Škof Herberstein je daroval v ta namen 2674 gld. iz svojega denarja. „Sveto leto“ 1700 je označeno še z nekaterimi drugimi važnimi dogodki. V Ljubljani se je otvorila prva javna knjižnica (sedaj semeniška), za katero so darovali največ knjig knezoškof, stolni prošt dr. Janez Krstnik Prešeren in stolni dekan Dolničar. Isto leto sta bili posvečeni novi cerkvi sv. Jožefa pri diskalceatih in avguštinska cerkev Marijinega Oznanjenja „pred

špitalskimi vrati" (sedaj frančiškanska), katero je bil dal sezidati baron Konrad Ruessenstein za 100.000 goldinarjev. Koncem meseca julija 1700 se je škof Herberstein odpovedal škofiji in se pozneje preselil v Perugijo (Perudžo) ter vstopil v oratorij sv. Filipa Nerija, kjer je hotel v miru preživeti še ostali del svojega življenja.

Dolničar je ostal generalni vikar tudi pod naslednjima škofoma, grofom Ferdinandom Karolom Künburgom (1701—1711) in grofom Frančiškom Karolom Kaunizem (1711—1717), ter je dejansko vladal škofijo. — Pod Künburgom se je zgradba nove stolnice dovršila. O njenem umetniškem krasu hočemo izpregovoriti na drugem mestu. Posvečevanje se je praznovalo z veliko slovesnostjo meseca maja 1707 ob pričujočnosti cesarjevih zastopnikov in je trajalo ves teden. Dali so tudi kovati zlate in srebrne svetinje, ki naj bi ovekovečile znameniti dogodek. — Komaj je bila stolnica gotova, se je že Dolničar poganjal za zgradbo drugega važnega zavoda, duhovskega semenišča, kamor naj bi se sprejemali zlasti mladeniči plemiškega rodu. Zato se je semenišče imenovalo: „Plemiški zavod sv. Karola Boromejskega" (Collegium Carolinum Nobilium). L. 1708. so položili temeljni kamen znameniti zgradbi, ki je bila v petih letih dovršena. Dolničar je ustanovil na tem zavodu več prostih mest za dijake svojega sorodstva, ki bi se hoteli posvetiti duhovskemu stanu. — V dobo Künburgove vlade spada še drug važen dogodek, ustanovitev uršulinskega samostana. Za vzgojo ženske mladine je bila sicer že od začetka 17. stoletja redno nastavljena po ena učiteljica, vendar je bila ta zasebna šola zelo pomanjkljiva. Ljubljanski meščan Janez Jakob Schell pl. Schellenburg, rodom Tirolec, je zato l. 1702. založil precej visoko vsoto denarja, da se ustanovi samostan uršulink, ki bi deklice poučevale in krščansko vzgojevale. Prve nune so došle iz Gorice in že naslednje leto otvorile šolo. Ustanovnik je nakupil za novo redovno naselbino več hiš in vrtov v bližini vicedomskega poslopja, sedanjega deželnega dvorca, v skupni vrednosti 24.000 goldinarjev in jim še izročil 1000 gld. s pogojem, da uršulinke „za vse večne čase" 12 revnih deklet plemiškega in meščanskega stanu v svojem samostanu brezplačno vzgojujejo in z vsem potrebnim oskrbe. Samostan je bil l. 1714. toliko dograjen, da so se mogle nune v njem naseliti.

Grof Künburg je vladal ljubljansko škofijo do l. 1711., ko je bil imenovan za nadškofa v Pragi. Na njegovo mesto je prišel grof Frančišek Karol Kauniz, iz odlične češke rodbine, ki je že pod Künburgom eno leto kot pomožni škof (koadjutor) opravljal škofijske posle. Dolničar je bil tudi temu škofu prava desna roka. L. 1711. je uvedel za ljubljansko duhovščino tedenske konference, kjer so vzajemno reševali razna vprašanja dušnega pastirstva. Izkušal je tudi s priljubljenimi pobožnostimi vplivati na ljudstvo in v ta namen uvedel v stolnici devetdnevnico pred božičnim praznikom, ki se še danes obhaja. Pred praznikom sv. Rešnjega Telesa se je imela vršiti štirideseturna pobožnost, ki je bila pozneje preložena na pustne dni. Prezgodaj je umrl marljivi mož v 53. letu starosti, obžalovan od mesta Ljubljane in vse škofije, 19. aprila 1714. Karkoli se je pod zadnjimi tremi škofi

izvršilo važnega za cerkveno življenje, za znanstvo in umetnost, vse je neposredno ali posredno združeno z Dolničarjevim imenom. — Za vlade škofa Kauniza je bil komtur nemškega viteškega reda v Ljubljani, slavni maršal Gvidon Starhemberg, ki je l. 1714. na svoje stroške sezidal sedanjo križarsko cerkev. Načrt za stavbo je napravil znameniti stavbenik Domenico Rossi iz Benetk.

Grof Kauniz je umrl nenadoma l. 1717. na Dunaju, še le 41 let star. — Na njegovo mesto je bil imenovan za škofa grof Viljem Leslie, iz plemiške škotske rodbine, ki se je bila na Avstrijskem naselila. Leslie je bil preje škof v Vaču (Waitzen) na Ogrskem in je bil že 67 let star, ko je zasedel ljubljansko stolico. Bil je na glasu učenega in modrega moža. Skrbel je za cerkveno disciplino med duhovstvom in ljudstvom. Toda vsled starosti ni mogel razvijati posebne delavnosti. Umrl je po osemletni vladi v Ljubljani l. 1727. in bil v stolnici pokopan. — Njegov naslednik grof Sigmund Feliks Schrattenbach je bil preje stolni dekan v Solnogradu. Pod njim je bila zgrajena sedanja cerkev sv. Petra v Ljubljani, največ vsled prizadevanja tedanjega šentpeterskega župnika, dr. Janeza Kraškovica, ki je iz svojega premoženja založil pri mestnem magistratu v ta namen 2000 gld. L. 1728. je bila cerkev toliko dozidana, da jo je škof Schrattenbach blagoslovil, popolnoma dodelana pa je bila tri leta pozneje. Slikar Valentin Mencinger jo je okrasil z lepimi slikami.



Grof Jožef Rabbatta, knezoškof ljubljanski.

Pod Lesliejem in Schrattenbachom je vodil kot generalni vikar vlado škofije Ivan Jakob Schilling, Dolničarjev vredni naslednik. Schilling je bil rodom Ljubljančan (* 1664), študiral v Gradcu bogoslovje in bil pozneje mestni župnik v Kranju. Ko je Anton Codelli pl. Fahnenfeld ustanovil l. 1718. v stolnici kanonikat, je bil Schilling

zanj prvi imenovan, vendar je še poleg tega obdržal mestno župnijo kranjsko do svoje smrti. Že škof Kauniz je imenoval Schillinga za generalnega vikarja, katero službo je potem opravljal skozi 29 let. V svojem delovanju se je posebno cerkvam in ubogim skazal velikodušnega dobrotnika. Bil je redni član vladne komisije za uboge, ki se je osnovala l. 1727., da sestavi načrt in pouk, kako bi se tudi po kmetih uravnale razne dobrodelne naprave. Schilling je sam založil pri ljubljanskem in kranjskem magistratu po 1000 gld. in določil, da se imajo obresti od njih izplačevati vsako leto dvema ubogima in poštenima nevestama iz meščanske rodbine. Enake ustanove je napravil tudi za tri vdove, za dve Ljubljančanki in eno Kranjčanko. Ko je Schilling v svoji službi izprevidel nujno potrebo, da se v nekaterih župnijah pomnože duhovske službe, in ni bilo najti dotacije, jih je Schilling sam na svoje stroške ustanovil. Župnijo Soro, ki je spadala pod Stično, je odkupil za 6000 gld., jo napravil samostojno in pri njej ustanovil beneficij za kapelana. Enaka beneficija je napravil za Podbrezje in za Križe pri Tržiču. Največ pa je storil za šentpetersko župnijo v Ljubljani. Ta najstarejša župnija na Kranjskem je bila v začetku 18. stoletja še zelo velika in je štela okoli 70 vasi, izmed katerih so bile nekatere po dve uri in še čez oddaljene. Za ves ta okoliš pa je imela le po dva redna, domača duhovnika, ki sama nista mogla biti kos tako obsežnemu pastirovanju. Zato je Schilling volil v oporoki vse svoje premoženje, to je nad 80.000 goldinarjev v ta namen, da se iz obresti te vsote vzdržuje pri sv. Petru pet kaplanov ali pa tudi več, ako bi bilo treba. Ko so bile za časa cesarja Jožefa II. ustanovljene nove župnije: Ježica, Javorje, Lipoglav in Rudnik, so tudi te župnike plačevali iz dohodhov Schillingove ustanove, češ da so ti kraji preje spadali k fari sv. Petra. Schilling je opravljal službo generalnega vikarja do osemdesetega leta svoje starosti. Potem se je umaknil na svojo župnijo v Kranj, kjer je še živel deset let na radost vseh ubogih in podpore potrebnih. Zadnje njegovo delo je bila zgradba novega kranjskega župnišča, katero je dal zidati na svoje stroške l. 1749. Schilling je dosegel nenavadno visoko starost devetdesetih let.

Za Schrattenbachom je zasedel ljubljansko škofijsko stolico grof Ernest Attems, ki je zapustil mnogo trajnih in lepih spomenikov svojega delovanja. Škof Attems je bil potomec znane furlanske plemiške rodbine. Študiral je v nemškem kolegiju v Rimu, pozneje postal kanonik v Solnogradu in Pasavi in l. 1733. generalni vikar pasavskega škofa za Avstrijo. L. 1743. je nastopil škofovsko službo v Ljubljani. Deloval je popolnoma v duhu tedanje dobe, ki je zlasti umetnosti visoko cenila in nam na tem polju zapustila dragoceno dediščino. Najznamenitejša spomenika te vrste sta cerkev in škofovska palača v Gornjemgradu pa grad v Goričanah. Staro in temno cerkev nekdanje benediktinske opatije v Gornjem gradu je dal Attems podreti in sezidati lepo in prostorno stavbo v baročnem slogu, ki bo vedno pričala o podjetnosti ljubljanskega škofa, pa tudi o radodarnosti kranjskih deželnih stanov, ki so z 10.000 goldinarji pokrili več ko polovico stroškov. Altarjem je napravil krasne slike znameniti

Kremserschmidt. Poleg cerkve je sezidal škof Attems tudi novo graščino v razkošnem baročnem slogu in dal prostorne sobane po šegi tedanje dobe okrasiti s štukom. — Enako je dal tudi škofovski grad v Goričanah za eno nadstropje dvigniti in prenoviti. L. 1747. je škof Attems v Ljubljani posvetil cerkveno zgradbo, ki pomeni zaključek polstoletne živahne stavbene dobe, namreč cerkev sv. Trojice pri uršulinkah. Zidali so jo več kot 30 let, pa tudi napravili lep spomenik našega stavbarstva, ki mu gre mesto med prvimi v deželi. — Škof Attems je umrl na Dunaju nagle smrti leta 1757. in bil pokopan v Gornjem gradu, kjer mu je lepa bazilika sama veličastna grobnica.



Sigismund Herberstein, knezoškof ljubljanski.

Da izpolnimo vrsto ljubljanskih vladik, ki so vladali še preden so se izvršile s škofijo pod cesarjem Jožefom II. velike izpremembe, moramo tu še omeniti Attemsovega naslednika grofa Leopolda Petazzija. Petazziji so bili tržaška patricijska rodbina, posestniki graščine Završnik (Schwarzenegg) v Istri in drugih gradov. Grof Leopold Petazzi je bil l. 1740. imenovan za tržaškega škofa in se je po Attemsovi smrti preselil v Ljubljano. Bil je velik dobrotnik stolne cerkve in posebno redovnikom naklonjen. Za svojo škofijo je izdal l. 1762. nov obrednik (ritual). Pod njegovo vlado so se že pojavljale odredbe, ki so pod Jožefom II. cerkveno samostojnost skoraj uničile in uvedele tudi novo dobo v zgodovini ljubljanske škofije.

* * *

Večji del slovenskih pokrajin je tudi v 17. in prvi polovici 18. stoletja še spadal pod akvilejsko patriarhijo. Vsi nedostatki tega raz-

merja, ki so se na usoden način pokazali že v reformacijski dobi, so trajali dalje in se tekom časa še pomnožili. Zlasti po drugi vojni z Benečani je bila napetost med avstrijsko vlado in patriarhijo zelo velika. Benečani so si znali zagotoviti posest akvilejske stolice s tem, da si je vsak patriarh že ob življenju imenoval kakega sorodnika ali drugega beneškega patricija za pomožnega škofa s pravico nasledstva, ki je potem po njegovi smrti kar zasedel izpraznjeno stolico. Tako je Francu Barbaro sledil njegov brat Hermolaj, patriarhu Avguštinu Gradenigo njegova sorodnika Marko Gradenigo in Hieronim Gradenigo. Potem je prešla patriarhija v posest beneške patricijske rodbine Delfin, iz katere so bili patriarhi Ivan VII., Dionizij in Daniel Delfin. Na ta način se je bila vselej preprečila namera avstrijske vlade, da bi spravila kakega Avstrijca na patriarhov sedež, dasiravno je bila akvilejska stolnica v njeni oblasti in je tudi stolni kapitelj bival na avstrijskih tleh. Za Frančiškom Barbaro noben patriarh ni prestopil več avstrijske meje. Zadovoljevali so se s tem, da so ob nastopu službe poslali svojega pooblaščenca v Akvilejo, ki je v njihovem imenu vzel stolnico v posest in sprejel poklonitev stolnega kapitelja, sicer pa so poverili vizitacijo župnij svojim arhidiakonom, škofovske posle pa novomeškim proštom, tržaškim in pičenskim škofom.

Ko je cesar Ferdinand II. videl, da je zaman ves trud pridobiti akvilejsko stolico kakemu Avstrijcu, si je mnogo prizadeval, da bi vsaj avstrijske dežele odtrgal od patriarhije in bi se zanje osnovala posebna škofija. Zato je l. 1609. svojim podložnikom, duhovnim in svetnim, prepovedal obračati se na patriahovo sodišče. Po smrti Frančiška Barbaro so se vršila o nameravani novi škofiji pogajanja z rimsko stolico. Vse nedostatke akvilejske cerkvene vlade dobro opisuje spomenica, ki jo je okoli leta 1627. predložil novomeški prošt Albert Pessler rimski kuriji. V njej najprej poudarja nezaupanje avstrijskih vernikov in deželnih knezov do patriarha, v katerem vidijo le beneškega patricija. Kot Benečan se patriarh ne more in ne sme udeleževati deželnih zborov kranjskih, koroških in štajerskih, kar je cerkvi zlasti za časa lutrovstva zelo škodilo. Tudi katoliška reformacija je škodo trpela, ker deželni knez ni imel na svoji strani odličnega cerkvenega moža, kateremu bi bil poveril važno opravilo, ampak je moral prepustiti reformo svetnim, večkrat luteranstvu naklonjenim ljudem. Dalje opisuje prošt Pessler razširjanje luteranstva po naših deželah, ki jo je največ zakrivila pomanjkljiva cerkvena vlada in opozarja na velikost akvilejske patriarhije, ki se razteza 400 milj daleč in v kateri živi nad 800.000 duš. Vsi avstrijski župniki in kurati so morali doslej hoditi v daljni Videm na Beneško, da so tam patriarhu prisegli pokorščino in dobili od njega potrdilo. Ta pot je bila dolga, zelo težavna in draga, vrhu tega so tudi verniki morali biti brez dušnega pastirja, dokler so bili njih duhovniki na potu. Eden največjih nedostatkov je bil pa ta, da ni znal patriarh in tudi mnogo njegovih duhovnikov po avstrijskih deželah potrebnih jezikov, nemškega, slovenskega in hrvatskega. Ljudstvu veljajo pridige več kakor maše in drugi cerkveni obredi. Luterani so ravno s pridigami največ dosegli. Patriarh bi moral vsekako znati te jezike,

da bi mogel reči o sebi: Moje ovce poslušajo moj glas. Jaz poznam svoje ovce in one poznajo mene. — Vzlic vsem naporom cesar s svojo zahtevo v Rimu ni prodrl. Dosegel je le toliko, da so si patriarhi pomagali pri cerkveni vladi z avstrijskimi prelati. Tako je l. 1651. obiskal župnije na Koroškem in Štajerskem novomeški prošt Mihael Kummer pl. Chumberg, naslovni škof kristopolitanski. — Iznova se je obravnaval načrt za novo goriško škofijo, ko je l. 1686. Vid Gullin, župnik v Hensbergu na Štajerskem, ki je bil Goričan po rodu, zapustil v ta namen vse svoje premoženje, to je nad 20.000 goldinarjev. Takrat so se zavzeli za stvar tudi goriški stanovi in jezuiti. Stanovi so že razpravljali o župnijah, ki bi jih bilo treba pritegniti za dotacijo škofa in kapitelja in sam cesar Leopold I. je obljubil, da se bode potegoval za izvršitev te velike potrebe, vendar se je vsa zadeva v Rimu zopet zavlekla. — Od patriarhove oblasti na avstrijskem ozemlju že ni ostalo mnogo več kakor ime. Vse župnije so oddajali in tudi na nje umeščali drugi prelati, v cerkvenih zadevah so se obračali župniki in arhidijakoni na dunajskega nuncija, ki je poverjeval škofovske posle kakemu avstrijskemu prelatu, uradno občevanje s patriarhovo kurijo v Vidmu je bilo pod kaznijo prepovedano. Vedno bolj se je kazalo, da ni izhoda iz tega nevzdržljivega položaja kakor le z ustanovitvijo nove avstrijske škofije. Po dvestoletnih obravnavah, posvetovanjih in pogajanjih se je končno imela važna potreba rešiti pod vlado Marije Terezije.



Grof Ferdinand Künburg, knezoškof ljubljanski.

Pobožna cesarica ni mogla prezreti žalostnega položaja, v katerem so bili njeni podložniki v južnih deželah. Poslala je v Rim k papežu slovečega pridigarja o. Avguština iz Lugana, da mu opiše neznosno stanje in ga prosi pomoči. Benedikt XIV. je takoj sklenil ustreči prošnji avstrijske cesarice, ne glede na ugovore, ki jih je bilo pričakovati od beneške republike, in preskrbeti avstrijskemu delu akvilejske škofije posebnega škofa. Izdatno je pospešila namero

cesaričino velikodušna ponudba goriškega barona Antona Codellija, ki je hotel pomnožiti skromno ustanovno glavnico Vida Gullina in je eno najlepših hiš v mestu odmenil za stanovanje prihodnjemu škofu. Codelli je daroval za ustanovitev škofije v Gorici 40.000 goldinarjev, prav toliko vsoto tudi za ustanovitev proštije in dveh kanonikov. Škof naj bi poleg tega dobil popolnoma opravljeno hišo s kapelo, vrtom in vinogradom. Cesarica Marija Terezija je to ustanovo potrdila l. 1747. in Codelliju, oziroma njegovim naslednikom, prepustila pravico patronstva za stolno proštijo. — Benečani so napeli vse sile, da preprečijo nameravano ustanovo. Nastopili so v Rimu z ostrim ugovorom in prišlo je celo tako daleč, da so odpoklicali svojega poslanika, papeževega nuncija v Benetkah pa odslovili. Benedikt XIV. se od vseh teh zaprek ni dal oplašiti. Ker za enkrat še ni kazalo imenovati rednega škofa, se je zadovoljil s tem, da je imenoval 17. junija 1750 kanonika grofa Mihaela Attemsa za apostolskega vikarja.

Attems je bil rojen Goričan iz znane plemiške rodbine. Študiral je v Gradcu, Modeni in Rimu, kjer se je posvetil duhovskemu poklicu. Pozneje je dobil neko proštijo v Bettenbrunn in kanonikat v Bazelu, kjer je več let bival. Codelli je opozoril cesarico Marijo Terezijo na tega domačina, ko je šlo za to, da se za novo škofijo določi višji pastir.

Začetek je bil tudi tukaj težak. Benečani so vedeli, da pomenja imenovanje apostolskega vikarja delitev akvilejske škofije. Zato so napeli skrajne sile, da bi papeža oplašili. Iskali so pomoči pri francoskem dvoru, pruskem kralju in Angleški. Po avstrijskih pokrajinah so razširjali letake, da so vse odredbe novega škofa neveljavne. Toda niti duhovščina, niti ljudstvo se ni zmenilo za te spletke in ko je ljubljanski škof, kot izvrševatelj papeževe odredbe, naznanil imenovanje grofa Attemsa za apostolskega vikarja, je našel soglasno priznanje.

Odločilni korak za delitev patriarhije je bil storjen. Treba je bilo le še storjenim odredbam podeliti značaj stalnosti. To se je zgodilo že nastopno leto. Ko so Benečani videli, da vsi njihovi ugovori nič ne pomagajo, so sami predlagali v Rimu, naj se patriarhija odpravi. Benedikt XIV. je to storil z bulo od 6. junija 1751, kjer je hkrati izrazil svojo namero ustanoviti dve nadškofiji, v Gorici in Vidmu. Meseca aprila (16.) prihodnjega leta je potem izšlo ustanovno pismo goriške nadškofije sledeče vsebine: Papež ustanovi nadškofijo v Gorici, ki naj obsega vse ono avstrijsko ozemlje, ki je bilo preje podložno akvilejski patriarhiji, ji podredi kot sufragane vse tiste avstrijske škofe, ki so preje priznavali patriarha za svojega metropolita, to je škofe v Tridentu, Trstu, Pičanu in mestu Como. Hkrati se ustanovi stolni kapitelj s tremi dostojanstveniki in petimi kanonikati. Cesarica Marija Terezija in njeni nasledniki dobe za vedno pravico imenovati nadškofe. Za prvega nadškofa je bil imenovan apostolski vikar grof Mihael Attems. — V Vidmu je bila ustanovljena nadškofija za beneški del nekdanje akvilejske patriarhije, brez podrejenih škofov (sufraganov).

Marija Terezija je štela ustanovitev goriške nadškofije med najveselejše uspehe svoje vlade in je obsipala novo cerkev s svojimi dobrotami in milostmi. V Rimu in na Dunaju so proslavljali znameniti dogodek s spominskimi svetinjami.

Grof Attems je vladal svojo prostrano nadškofijo do leta 1774. V Gorici si je pridobil velik vpliv posebno s svojo radodarnostjo do revežev, ki so navadno kar oblegali njegovo palačo. Iz istega usmiljenja je potekla tudi ustanovitev posojilnice (monte di pietà), katero je Attems zasnoval na lastne stroške in nastanil v svoji hiši, da bi obvaroval ljudstvo oderuhov. — Ko je nadškof pričel obiskovati župnije po Goriškem, Kranjskem, Koroškem in Štajerskem, je še le spoznal mnoge napake, ki so se vrinile v dušno pastirstvo. Kot zaključek te vizitacije je potem sklical leta 1768. provincialni cerkveni zbor, katerega se je udeležilo nad 300 duhovnikov. Bilo je pa že znamenje novega časa in duha, da so se morali sklepi tega zbora predložiti dunajski vladi v potrditev, preden so jih smeli objaviti. Največje delo nadškofa Attemsa pa je ustanovitev duhovskega semenišča, s katerim je hotel poskrbeti za vzgojo dobrih in sposobnih duhovnikov. Velikodušno ga je pri tem podpirala pricesinja Lichtenstein, vdova Emanuela vojvoda Savojskega, ki je založila glavnico 30.000 goldinarjev za 13 gojencev. Cesarica Marija Terezija je dovolila dati v isti namen tretjino letnih prihrankov vseh cerkva v škofiji in nakazala vsoto za vzdrževanje šestih klerikov tržaške škofije. Tudi župniki so s prostovoljnimi darovi pomagali ustanoviti važni cerkveni zavod. — Nadškof Attems je umrl po daljši bolezni 18. februarja 1774 in bil položen v semeniški kapeli k večnemu počitku.

Z ustanovitvijo goriške nadškofije je bila končana več stoletij trajajoča pravda med avstrijsko in beneško vlado. Stara patriarhija akvilejska, ki se je kot častitljiva starina ohranila iz prvih časov krščanstva, je morala izginiti, ko so se za vlade Marije Terezije začele cerkvene koristi podrejati državnim. Vendar moramo reči, da je bila ugodna rešitev tega vprašanja prav tako v korist cerkvene discipline in dušnega pastirstva, katerega razsežna patriarhija ni mogla več obvladati. Z ustanovo Marije Terezije pa so se v naslednjih desetletjih zgodile še mnoge izpremembe.





Slovenji Gradec.

7. Šolstvo pred Marijo Terezijo. Ustanovitev ljudske šole.

Vpliv nemških vseučilišč, ki so nam poslala v 16. stoletju največ izobraženih privržencev nove vere, je po dovršeni protireformaciji prejenjal. Tok dijakov v nemške dežele se sicer še ni popolnoma prekinil, toda obiskovali so katoliške visoke šole, ki jih moramo prištevati romanskemu kulturnemu krogu. Zapisniki jezuitskega vseučilišča v Ingolstadtu nam v 17. stoletju izkazujejo mnogo plemiških in meščanskih dijakov s Koroškega, Kranjskega, Goriškega, ki so tam študirali proste umetnošti, modroslovje ali pravo, tako čitamo Goričane: Coronini, Kobenzl, Rabatta, Škrabec; Kranjce: Vrbec, Hlebec, Brabnic, Paradeiser, Kacijanar, Smrekar, Ruess, Moscon, Dinzl, Dolničar in še mnogo drugih. — Ko je l. 1620. nadškof Paris Lodron v Solnogradu ustanovil vseučilišče in ga izročil benediktincem, so zlasti mnogi slovenski duhovniki tam iskali višje izobrazbe. Vpisane nahajamo tudi filozofe in pravnike. Največ izobraženstva pa nam je vzgojilo bližnje vseučilišče v Gradcu. Ker je to mesto ostalo izven pozorišča tridesetletne vojne, se je moglo neovirano razvijati in z njim vred tudi graška visoka šola. Vedni nemiri v sosednjih severnih in vzhodnih deželah so celo učinili, da so se dijaki tem raje zatekali v Gradec. V prvi polovici 17. stoletja je štelo graško vseučilišče z gimnazijo vred povprečno 1200—1300 dijakov, izmed katerih se je 400—500 posvetilo modroslovnim in bogoslovnim štu-

dijam. L. 1643. se je ustanovila stolica za cerkveno pravo. Navedene številke tudi kažejo, da je v Gradcu navadno duhovščina iskala strokovne izobrazbe, med tem ko se je svetno razumništvo večjidel zatekalo drugam. Posamezne škofije in samostani so tu redno vzdrževali določeno število dijakov. Med ljudstvom je imela graška univerza velik ugled, kakor priča tedanji pregovor: „Kdor v Nemškem Gradcu študira, ta kaj po svetu ve."

Za klasično deželo znanstvene in umetniške izobrazbe pa je veljala v 17. in 18. stoletju Italija. Celo taki dijaki, ki so se že izobrazili v Gradcu, Solnogradu ali Ingolstadtu, so navadno obiskali za par let vseučilišča v Padovi, Sieni, Parmi ali Bolonji. Mlade plemiče nahajamo tu v spremstvu meščanskih in kmečkih sinov, ki so jih spremljali kot njihovi domači učitelji in strežniki (famuli). Ni bila vsem prisojena srečna vrnitev v domovino. Mnogi izmed njih, ki so krenili polni nad v solnčno Italijo, so podlegli nenavadnemu podnebju, izpremenjenemu načinu življenja, nalezljivim boleznim ali pa jih je zadela roka morilčeva. Tako se je zgodilo Ljubljančanu Andreju Verbecu, ki je študiral najprej v Ingolstadtu, potem obiskal vseučilišče v Padovi in slednjič v Sieni, kjer je vztrajal v letih 1630. in 1631., ko je strašna kuga pustošila Italijo. Tu je dovršil svoje študije, a kratko pred vrnitvijo v domovino je umrl 22. junija „vsled nesrečnega slučaja z mečem ranjen." Pokopali so ga v cerkvi sv. Dominika v Sieni, kjer mu je bratranec Baltazar Vic iz Ljubljane postavil grobni spomenik. O sličnem dogodku nam poročajo zapiski vseučilišča v Bolonji l. 1640., ko je Vrban Debeljak iz Radovljice postal žrtev krvavega dijaškega spora. Nesrečni mladi mož je prišel v Bolonijo kot spremljevalec barona Ivana Herberta Lamberga in se ob nekem izletu sprl z baronoma Jurijem Karolom in Ivanom-Jakobom Moškonom, oziroma z njunim domačim učiteljem Jakobom Knechtlom iz Maribora. Konec prepira je bil ta, da je Knechtl prebodel Debeljaka, ki je še tisto noč umrl. — Ko si je leta 1653. Ivan



Grof Franc Karol Kauniz, knezoškof ljubljanski.

Ludovik Schönleben pridobil v Padovi doktorski naslov, so bili pri slavnosti navzoči njegovi rojaki: dr. Ivan Anton Kunstl, Ivan Burkard Kordičar iz Ljubljane, dr. Ivan Burkard iz Senožeč, in dr. Ivan Pekel (Pekelius) iz Loke. — Taki izredni dogodki so nam ohranili spomin na tega ali onega izmed naših dijakov, ki si je na italijanskih vseučiliščih izpolnjeval svoje znanje, a še mnogo več imen so nam zabeležili v Padovi in Boloniji „zapisniki nemškega naroda" (acta nationis germanicae), h kateremu so naše dijake prištevali zaradi pripadnosti avstrijskih dežel k rimsko-nemškemu cesarstvu. Na italijanskih vseučiliščih so se naši dijaki do dobra privadili italijanščini, katero so pridno gojili tudi po svoji vrnitvi v domovino. Zato poroča leta 1633. škof Scarlichi papežu, da na Kranjskem izobraženi ljudje najraje govore italijansko. V Italiji pa so se naši rojaki navzeli tudi finega umetniškega okusa in navdušenja za stavbarstvo, slikarstvo, kiparstvo in glasbo, ki posebno označuje našo kulturo v dveh stoletjih po reformaciji.



Novomeški prošt Marko Kuhn (1605—1621).

S r e d n j e š o l s t v o je bilo ves ta čas skoraj izključno v rokah jezuitov, ki so ustanovili svoje kolegije po vseh večjih mestih. O razporedbi njihovih šol, načinu vzgoje in jezuitskih šolskih igrah smo že razpravljali na drugem mestu. Ni dvoma, da je razpustitev jezuitskega reda l. 1773. zadala našemu šolstvu hud udarec že zaradi tega, ker ni bilo dobiti kmalu nadomestila. Ljubljanski kolegij je štel takrat 43 članov: 27 duhovnikov, 4 magistre in 12 bratov. Patri so ostali večinoma na svojih mestih in opravljali profesorsko službo še v naslednjem desetletju. Bogoslovni profesorji so se l. 1784. preselili v Inomost; stolice za modroslovje so bile odpravljene.

V Gorici so namesto jezuitov prevzeli gimnazijo „piaristi". Na Koroškem so osnovali benediktinci v Šent Pavlu leta 1777. nižjo gimnazijo, ko je prejenjal celovški kolegij. Premoženje razpuščenega jezuitskega reda je vlada združila v „šolski sklad". — Zanimiv zgled

domačega učnega zavoda iz 17. stoletja nam je gimnazija v Rušah pri Mariboru. Župnik Jurij Kozina je tu v samotni vasi ustanovil učilnico, ki je kmalu zaslovela po vsej Notranji Avstriji. L. 1645. je Kozina pričel šolo s 17 učenci. Pomožna učitelja sta mu bila duhovnika Boštijan Strempfl in Janez Pilat. Že v naslednjih letih nahajamo tu gojence iz najodličnejših rodbin Štajerske in sosednjih dežel. Število je raslo od leta do leta. Svoj višek je dosegla ruška gimnazija l. 1698. pod vodstvom župnika Luke Jamnika, ko je štela 220 gojencev, med njimi 21 grofov in baronov. Jamnik je uvedel po zgledu jezuitov v Rušah gledališke igre verske vsebine. Predstavljale so se vsako leto na Mali Šmaren, ko je došlo mnogo romarjev na božjo pot. Postavili so na pokopališču iz desek preprost oder in ga okrasili z zelenim vejevjem. Igralci so bili domačini — Rušani. V katerem jeziku so se proizvajale te igre, o tem zapisniki ruške šole molče. Le o igri l. 1700. se izrecno poudarja, da se je najprej predstavljala v nemškem, ponavljala pa v slovenskem jeziku. Menda se je to tudi sicer večkrat zgodilo, ker so bili igralci ruški domačini in enako tudi gledalci kmečki slovenski romarji, ki so umeli le slovenski. Ruška šola je prenehala, ko se je leta 1758. ustanovila v Mariboru jezuitska gimnazija.



Mihael Attems, prvi nadškof goriški.

Tekom svojega obstanka, v 113 letih se je tu izučilo nad 6000 učencev, med njimi nad 600 plemičev iz najodličnejših rodbin. Trije dijaki ruške gimnazije so postali pozneje nadškofi, osem je bilo škofov, 17 prelatov in mnogo zgodovinsko važnih mož, ki so dosegli visoke službe na cesarskem dvoru.

Nova srednja šola je nastala na Kranjskem za vlade Marije Terezije v Novem mestu. — V 18. stoletju so Novomeščani zabredli v veliko revščino, ker je vedno bolj propadala trgovina s Hrvatsko, ki

jim je nekdaj bila glavni vir dohodkov. Zato so se že za Karola VI. opetovano obrnili na cesarski dvor in prosili pomoči. Po smrti Karola VI. so moledovali z enakimi prošnjami pri cesarici Mariji Tereziji. Ta je bila pripravljena Novomeščanom pomagati in jim je poslala l. 1744. celo svojega vicedoma, grofa Orzona, da se pouči o njihovih potrebah. Orzon je Novomeščanom nasvetoval, naj prosijo za gimnazijo. Mestni svet se je te misli takoj oprijel. Sestavili so spomenico na Marijo Terezijo, v kateri so v velikih potezah opisali zgodovino in tudi revo novomeško. V teh težavah bi jim bilo pomagano, tako so trdili, ako bi jim cesarica osnovala v frančiškanskem samostanu javne latinske šole. Obili dijaki bi použivali poljske pridelke, ki jih mesto zdaj ne more spraviti v denar, vrhtega bi si prislužil marsikateri meščan in marsikaka uboga vdova svoj kruh, ker bi imela dijake na stanovanju. Pomagano bo meščanom z javno šolo tudi zato, ker jim ne bo treba pošiljati svojih otrok in z njimi svojega denarja v tuje kraje. Slednjič bo zaželjena šola v korist tudi sosednjim Hrvatom, ker se bo v njej poučevala nemščina. — Cesarica se ni branila izpolniti te prošnje, le zahtevala je, naj stvari tako urede, da gimnazija ne bo države nič stala. L. 1746. je mestni svet naredil s frančiškani pogodbo, v kateri se je zavezal sezidati na svoje stroške šolsko poslopje in plačevati frančiškanom za gimnazijski pouk 300 goldinarjev na leto. Še isto leto so otvorili šest gimnazijskih razredov, katere je obiskovalo 66 dijakov. Za časa francoskega gospostva je frančiškanska gimnazija za nekaj let prejenjala, pa je potem na novo oživela in se ohranila do najnovejšega časa.

Pregled srednjih šol nam kaže, da je bilo za višjo izobrazbo v duhu tedanjega časa po naših deželah precej dobro preskrbljeno. Ne le plemiškim in meščanskim sinovom, ampak tudi dečkom z dežele je bila odprta prosta pot do višjih študij. Za revne dijake so bili pri vseh gimnazijah ustanovljeni vzgojni zavodi (semenišča ali konvikti), kjer so dobivali brezplačno hrano in stanovanje. Na ljubljanskem semenišču Sv. Rogacijana in Donacijana je Jakob pl. Schellenburg ustanovil dvanajst prostih mest za revne učence. Enako je bilo dobro preskrbljeno za podporo dijakov z ustanovami v denarju, izmed katerih se jih je mnogo ohranilo do danes.

Kako pa je bilo z nižjimi šolami po reformacijski dobi?

Večkrat se čuje trditev, da pri nas ni bilo nižjih šol tja do dobe Marije Terezije. Vendar temu ni tako. Že veliko število dijakov, ki so obiskovali srednje šole, priča, da so morale biti v deželi tudi nižje učilnice, kjer se je poučevalo čitanje, pisanje in računanje kot priprava za višji pouk. Pripomniti je treba, da so se te vrste učilnice navadno imenovale „nemške šole", ker jim je bil namen pouk nemščine in so se s tem ločile od „latinskih šol", kjer se je mladina pripravljala za višje poklice. Oglejmo si najprej nižje šolstvo v Ljubljani. — Stara šenklavška šola se je vzlic vsem težavam ohranila tudi v viharni dobi luteranstva, dasiravno proti koncu 16. stoletja ni bila posebno dobro obiskovana. Ko so jezuiti v Ljubljani otvorili svoj kolegij, so poskrbeli tudi za začetno šolo, kjer so prepustili pouk svetnemu učitelju. Čez nekaj let je štela že do 60 ali 70 učencev.

Vendar med tem tudi šenklavška še ni prenehala, ampak se dalje vzdržala kot izobraževališče cerkvenih pevcev, kjer so pa tudi drugi otroci dobivali pouk. Število ljubljanskih učnih moči se je pomnožilo l. 1608., ko so na jezuitski ljudski šoli nastavili dva učitelja, pouk deklic pa se je poveril učiteljici, ki je pozneje imela dolgo časa svojo šolo na Starem trgu. L. 1621. se je izvršila v ljubljanskem šolstvu izprememba, ker so jezuiti opustili svojo začetno šolo, ki se je preselila k stolnici. Kmalu potem pa čitamo, da je tudi mestni svet v meščanskem špitalu priredil stanovanje in šolsko sobo, katero je dajal „nemškim učiteljem“



Ptuj v 17. stoletju.

v najem, ali pa jim jo je tudi brezplačno prepuščal. Odslej so bile redno v Ljubljani tri začetne šole, ena pri sv. Nikolaju, druga v meščanskem špitalu, tretja na Starem trgu, kjer je redno poučevala kaka učiteljica deklice pa tudi manjše dečke prvega šolskega leta. Učitelje je nastavljal mestni magistrat, oziroma jim dajal dovoljenje za poučevanje, a potrditi jih je moral ljubljanski knezoškof, kateremu so morali izpričati pravovernost in izvrševanje verskih dolžnosti. Poleg rednih in od pristojnih oblasti potrjenih učiteljev so bile v Ljubljani še mnoge zasebne šole, ki so imele več ali manj učencev, kakor je bil učitelj na dobrem ali na slabem glasu. Umevno je, da so se javni učitelji jezili nad temi „šušmarji“, ki so jim odjedali kruh in jim je še vrhu tega manjkalo potrebne izobrazbe za učiteljski poklic. — Večkrat se omenjajo v Ljubljani tudi učitelji jezikov, ki so zbirali okoli sebe ukaželjne učence na škodo rednih domačih učiteljev. Tako je l. 1636. neki Primož Felicijan Hönig, ki se je ponašal, da zna pet jezikov, prosil magistrat, da bi smel otvoriti šolo. Dobil je do-

voljenje s pridržkom, če bode tudi škof z njim zadovoljen. — V teh „nemških šolah“ se je poučevalo čitanje, pisanje, računanje in katekizem. Učni načrt za šenklavško šolo iz l. 1679. nam priča, da je tudi slovenščina imela svoje skromno mesto. Popoldne po večernicah je moral namreč šenklavški učitelj narekovati otrokom kratke, razumljive stavke v „ljudskem“ t. j. slovenskem jeziku (in vulgi sermone), da so se učili po narekovanju pisati. Seveda so morale biti vaje tudi v slovenskem čitanju, ker so se šolarji učili v prvih letih katekizma v tem jeziku. — Za dekliški pouk je bila izprva ustanovljena šola na Starem trgu, katero je vodila redno učiteljica, pozneje so deklice z dečki vred hodile v špitalsko in šenklavško šolo. Ko so prišle l. 1703. uršulinke v Ljubljano, so otvorile notranjo in vnanjo dekliško šolo, ki sta se kmalu razširili v tri razrede. Poleg veronauka, čitanja, pisanja in računstva so se tu učile deklice tudi raznih ročnih del.

Izven Ljubljane nahajamo šole po nekaterih mestih in večjih krajih, kjer je vnema kakega župnika poskrbela za šolski pouk.

V Kranju je bil začetkom 17. stoletja Jurij Krt pevovodja in učitelj na župni šoli. Ob nedeljah popoldne je vodil šolsko mladino v župno cerkev, da jo je duhovnik izpraševal iz krščanskega nauka. Krt je opravljal svojo službo nad trideset let. L. 1759. sta bila v Kranju dva učitelja, izmed katerih se je drugi imenoval podučitelj (Unterschulmeister). V Škofji Loki se šola in učitelj večkrat imenujeta, dasiravno se nam ni ohranilo nobeno ime. Učitelj je dobival svojo plačo deloma od graščine v žitu, deloma od raznih bratovščin v denarju. Tudi je spoznati iz starih listin, da sta bili orgljavec in učitelj včasih različni osebi. — Kamnik je imel svojo šolo že izza 13. stoletja. Okoli l. 1690. je bil ondi učitelj in organist Matija Oražen. Prosil je za enako službo pri ljubljanski stolnici in se pri tem skliceval, da je v petju, glasbi dobro izurjen in obljubljal, da hoče tudi druge šolske predmete marljivo poučevati. Zelo je povzdignil kamniško šolo župnik Maksimilijan Leopold baron Rasp, ki je ondi pastiroval od l. 1699. Kupil je neko zasebno hišo in jo priredil za šolo. Poleg organista je poučeval tudi sam s svojimi duhovnimi pomočniki, katerih je bilo 6—8. V šoli so se učili dečki in deklice ne le čitati, pisati, računati in peti, temveč tudi umnega gospodarstva. Bolj nadarjene učence so poučevali v latinščini in glasbi, ter jih pošiljali v daljnje študije v Ljubljano na jezuitski kolegij. Mnogo Raspovih učencev je bilo duhovnikov in redovnikov, drugi so postali orgljavci in učitelji pri župnih cerkvah in so kot taki poučevali mladino na svojem domu. — Rasp si je pridobil za Kamnik mnogo zaslug. Staro župno cerkev je popolnoma prenovil. L. 1724. je sezidal nad mestom kapelico sv. Križa s postajami križevega pota in priredil naslednje leto pri sv. Jožefu na Žalah prvi ljudski misijon. Umrl je l. 1762. v sluhu svetosti.

Iz Raspove šole je izšel tudi vneti pospeševatelj ljudske omike, Frančišek Paglovec, župnik v Spodnjem Tuhinju (1705 do 1759) in slovenski pisatelj. V svojem župnišču je priredil šolo, kjer je poučeval s svojim kapelanom. Da so mogli tudi iz oddaljenih krajev učenci obiskovati njegovo učilnico, je sprejel po šest dečkov k sebi

na stanovanje, nekaj jih je imel kapelan, drugi so stanovali po zasebnih hišah. Paglovec je pošiljal starejše svoje gojence tudi po vaseh, da so učili druge čitati in pisati. Vzgojil je več takih potovalnih učiteljev, ki so se razkropili daleč na okoli; nekateri so šli tudi v Savinjsko dolino na Štajerskem. Zadnji njegov učenec je bil zasebni učitelj Povh, ki je umrl l. 1820. v visoki starosti. — Mnogo zaslug si je Paglovec pridobil tudi s tem, da je v Tuhinju in v Nevljah ustanovil kapelanijo, v Špitaliču pa vikarijat. Umrl je l. 1759., ko je že več kot pol stoletja deloval med svojimi župljani v Tuhinju. — Tretji v vrsti znamenitih ljudskih prosvetiteljev v kamniškem okraju je bil Peter Pavel Glavar. O njem smo že poročali, da je okoli l. 1750. v Komendi sezidal lepo prostorno šolo in pozval iz Kamnika za učitelja znanega glasbenika Jakoba Zupana. Šolo in učitelja je vzdrževal na svoje stroške. Dečki so tu dobivali ne le pouk v čitanju, pisanju in petju, temveč bili so tudi preskrbljeni s stanovanjem, hrano in obleko.



Grof Ernest Attems, knezoškof ljubljanski.

Ni dvoma, da so vsi trije omenjeni možje v kamniškem okraju zelo budili zanimanje za slovensko čitanje. O Paglovčevi šoli si ne moremo drugače misliti, kakor da je bila popolnoma slovenska. Enako je Paglovec budil veselje za slovenski jezik tudi s svojimi spisi. Ko je izdal kratek katekizem pod naslovom „Suesti Tovarsh“ in pozneje „Tomasa Kempensaria bukve“, je pridejal tudi navodilo za slovensko črkovanje in zlogovanje pod naslovom „Tabla teh pushtabou inu visha ſe navuzhiti Crainsku ali Slovensku brati“. Ako čujemo, da so okoli l. 1820. po Gorenjskem na kmetih čitali slovenske knjige, ne da bi otroke pošiljali v šolo, mo-

ramo isto trditi tudi za 17. in 18. stoletje. Za čitanko jim je služila „Pratika“, „Kempensar“ ali kaka druga nabožna knjiga. Zato so še do najnovejšega časa imeli v kamniški okolici po mnogih hišah stare slovenske knjige starejših pisateljev 17. in 18. veka. Dasiravno je imela slovenščina v tedanjih šolah odmerjen le skromen prostor, se je vendar zanimanje za slovenski jezik podedovalo od roda do roda.

Na Dolenjskem nam je ohranjenih nekaj podatkov le o šoli v Novem mestu. Tu je kapitelj vzdrževal šolo in učitelja. V 18. stoletju je bila učiteljska služba ločena od orgljarske. Učitelj in orgljavec sta dobivala vsak po 100 gld. plače. Vrhu tega so plačevali še otroci na mesec po 12—30 krajcarjev šolnine. Redno sta poučevala na šoli po dva učitelja, eden začetnike, drugi „gramatiste“ (slovničarje). Tudi v Stični je bila samostanska šola, kjer se je vzgajal mladi naraščaj za latinske šole. Omenja jo že patriarh Barbaro l. 1593. Bila je tembolj potrebna, ker je imel samostan vtelešenih mnogo župnij. Razun teh se še omenjata šoli v Višnji gori in v Idriji.

Ko je l. 1761. zahtevala dunajska vlada od kranjskega deželnega glavarstva poročilo o šolstvu na Kranjskem, je dobila odgovor, da je v deželi le 16 osnovnih šol (gemeine oder Trivialschulen), a še te so večinoma borno životarile, ker so bile brez trdne ustanove. Krščanski nauk so poučevali duhovniki in starši, čitati, pisati in računati pa se ne nauči mladina niti v nemškem niti v „kranjskem“ jeziku.

Na Štajerskem za ljudsko izobrazbo ni bilo nič bolje preskrbljeno. Šole, ki bi zaslužile to ime, so bile le v mestih, v Mariboru, Celju, Gornjem Gradu, dalje kot pripravnica za gimnazijo v Rušah pri Mariboru. Ko je vlada okoli l. 1750. poizvedovala o šolskih razmerah po deželi, je dobila iz mariborskega in celjskega okrožja zelo neugodna poročila. „Šomaštre“ (Schulmeister), ki so oskrbovali večji del tudi posel cerkovnika in organista, so imeli razen že imenovanih krajev še v Slovenski Bistrici, Slivnici, Starem trgu pri Slovenjem Gradcu, Teharjih, Rogatcu, Jarenini, Brežicah, Selnici, Gradišču, pri Št. Juriju na Ščavnici, Ormožu, pri Sv. Križu (pri Slatini), v Ljutomeru in še na nekaterih drugih krajih. A kakšno je bilo šolsko delovanje teh mož? V Laškem je poučeval učitelj 12, v Rogatcu 4—5 učencev, v Središču 2. Cerkovnik v Gomilskem je v 24 letih poučeval 7—9 dečkov, a tudi te včasih le po 5—6 tednov v letu. V Laškem je poučeval srenjski pisar par otrok, tu in tam duhovščina. Otroci iz „boljših“ rodbin niso hodili v javno šolo, ampak so raje obiskovali zasebne ali zakotne šole, ali pa so jih doma poučevali dijaki srednjih šol. V Rogatcu je poučeval skoraj 30 let neki bivši bogoslovec, ki je dobival od srenje 6 gld. na leto in poleg tega še od otrok pičlo šolnino. Med kmečkim ljudstvom ni bilo zanimanja za šolo. Tako poroča na pr. župnik v Grižah: „Ljudje bi ne pošiljali otrok v šolo, četudi bi jo imeli. Dvajset let sem že tukaj, a nikdo me še ni prosil, naj poučujem otroka.“ Ravno tako piše župnik pri sv. Lovrencu: „Učitelj bi ne dobil tukaj nič učencev“, in župnik v Pilštanju trdi, „da ne dobiš otrok v šolo, pa jih poučuj tudi brezplačno.“ Seveda je bil glavni vzrok odpora proti šolstvu ta, da so bile vse te „šole“

— nemške. Zato poudarja župnik v Lembachu, da so njegovi župljani izključno slovenski, zato trdi župnik pri sv. Lovrencu, „da je v tem kraju osnovanje šole zaradi neznanja nemščine popolnoma nemogoča stvar.“ Pod ostroviškim gospostvom „ne zna nikdo nemški, posebno ne kmet, slovenski se pa nikjer ne poučuje; zato ni tukaj nobene zakotne, še manj pa redne šole. Kmet nič ne ve, kaj je sveto pismo ali kaka druga knjiga, temveč rabi pri molitvi mesto molitvenika le sv. rožni venec.“

Tako so poročale duhovne in svetne oblasti. Iz teh poročil pa je izvajal okrožni urad v Celju, da ni rednih šol, ker je narod ubožen, ker nedostaja pravih in razumnih učiteljev, kajti nameščajo se navadno možje, ki „znajo le gosti in streči v cerkvi“. Smatral je tudi skoraj vse šole celjskega in mariborskega okrožja za zakotnice, izvzemši celjsko in slovenjebistriško.



Ivan Anton Dolničar pl. Thalberg,
stolni dekan in generalni vikar ljubljanski.

Na Koroškem je imel redno šolo Celovec, kjer so bili do l. 1768. trije nemški učitelji. Za silo je bilo preskrbljeno tudi po drugih mestih in trgih. Na slovenski strani velikovškega okrožja se omenjajo šole v Pliberku, Guštanju, Dobrlivasi in v Železni Kapli. V Dobrlivasi so imeli jezuiti svojo rezidenco, kjer je redno bivalo nekaj slovenskih patrov in bratov. Hodili so na misijone v slovenske kraje tja do Trsta in Reke. Eden izmed patrov je oskrboval tudi začetno šolo in pripravljal mladino te „popolnoma slovenske pokrajine“ za latinske šole. Ko je bil l. 1773. jezuitski red razpuščen, je vlada učitelja v Dobrlivasi potrdila kot beneficijata, češ da je potreben, „ker prihaja iz onega kraja večina slovenskih duhovnikov, ki so zares skoraj vsi dobri možje.“ Brez tega pouka in hrane, ki jo dobivajo tam revni učenci, „bi ne bilo mogoče preskrbeti na Koroškem prepotrebnih dušnih pastirjev.“ V Dobrlivasi je bila torej neka pripravnica za srednje šole, kakor v Ljubljani pri sv. Nikolaju, v

Gornjemgradu ali v Rušah. — V Vetrinju ni bilo redne javne šole, vendar je že od nekdaj domač duhovnik poučeval v samostanu nekaj dečkov v čitanju, pisanju, računanju, godbi in „drugih krščanskih potrebnih stvareh.“ Učni zavod je bil menda namenjen predvsem domačemu pevskemu naraščaju. — V Podkloštru je bila stara samostanska šola. Vendar o njenem delovanju v tej dobi nimamo nobenih poročil. Drugod so si tu in tam pomagali s cerkovniki, ki so nekaj otrok (5—10) zbrali okoli sebe in jih v zimskem času, ko ni bilo poljskega dela, poučevali. Vendar jim je bilo učiteljevanje le postransko opravilo in tudi učni uspehi večinoma zelo slabi. — Pouk deklic so oskrbovale uršulinke v Celovcu, dominikanke v Št. Andražu in šolske sestre (tretjerednice) v Beljaku.

Najslabše so bile šolske razmere na Primorskem. Italijani so poskrbeli za svoj pouk z zasebnimi šolami, ki so se osnovale v Gorici, Gradiški, Korminu in še nekaterih drugih krajih. V Gorici se omenja l. 1761. tudi „nemški“ učitelj, ki je učil nemški jezik s pomočjo italijanščine. Oglašalo se je toliko učencev, da ni mogel vseh sprejeti. Zato je deželno glavarstvo predlagalo, naj se dovoli plača še za drugega „nemškega učitelja“ (maestro ossive schulmeister). Tudi v Trstu je bilo več nemških zasebnih šol. Okoli l. 1608. se je tja preselil učitelj Ludovik Mordax iz Ljubljane. Sredi 18. stoletja so našteli v Trstu celo 17 nemških šol s 514 učenci — Na deželi pa po vsem Primorju o kaki redni šoli ni bilo sledu. Okoli l. 1750. je umrl na Goriškem neki Boštjan Liebenhaus in v svoji oporoki volil nekaj denarja za nameščenje stalnega učitelja v Batujah ter dostavil, da veljaj volilo za Černico, ako bi se v Batujah delale ovire. Glavni dedič pa ni hotel izpolniti volje pokojnikove, temveč je ponudil le 600 goldinarjev za popravo černiške cerkve, češ da bi bila šola v Batujah odveč, ker je tam samo 40 hiš, v katerih stanujejo kmetje. Ti pa rabijo svoje otroke za pastirje in bi jih nikdar ne pošiljali v šolo. Tudi batujska srenja je izjavila, da bi ji bila ena maša na teden za rajne sorodnike ljubša nego šola. Glavna ovira napredku šolstva je bila tudi tu, ker ljudje niso poznali druge šole kakor nemško, oziroma italijansko. Obe pa sta se jim zdeli za navadno kmečko ljudstvo nepotrebni.

* * *

Do srede 18. stoletja je veljala šola za cerkveno potrebo, za katero se država navadno ni brigala. Le skrb za pravovernost učiteljev je v 16. stoletju povzročila, da so avstrijski vladarji izdali nekaj odlokov, ki so ukazali obnovitev katoliških šol, prepovedali pouk luteranskim učiteljem ali obisk inozemskih učilišč. Šele doba „prosvetljenega absolutizma“ se je začela zanimati za ljudsko izobrazbo. Neštetokrat se izza časov Marije Terezije ponavlja terjatev, da je treba seznaniti podanike s „pristnimi“ pojmi o njihovi dolžnosti do Boga in države, pomagati jim, da bodo živeli krepostneje, da bodo marljivejši in imovitejši, in tako ložje plačevali davke. Posebno zadnji namen je značilen za tedanje avstrijske državnike, ki so hoteli z gmotno in duševno povzdigo ljudstva pred vsem pomagati državni

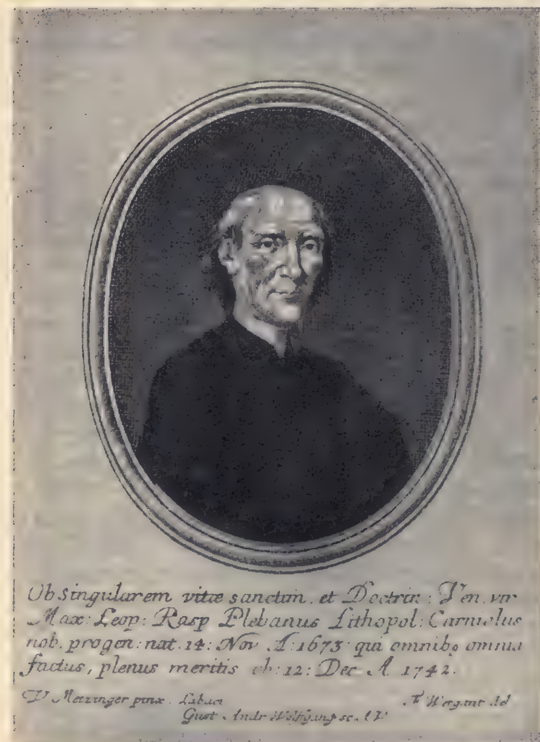
blagajni. Prvi korak v novi smeri je bil ta, da je vlada poizvedovala, kje so šole, kakšne učitelje imajo in kakšna je denarna podlaga. Ta prva preiskovanja so se pričela že okoli l. 1750. in se zaradi sedemletne vojne zategnila celo v naslednje desetletje. Pomenljiva so zlasti zato, ker so podala vladi pristno sliko tedanjega šolstva. Leta 1770. (28. sept.) je potem izdala cesarica Marija Terezija naredbo, ki naj bi določila razmerje šolstva in učiteljstva do cerkve, rekoč: „Moja volja je bila in je ta, da so cerkovniki in učitelji, ako opravljajo oba posla hkrati, kot cerkovniki edino odvisni od duhovščine in njej podložni; šolstvo pa je in ostane državna stvar (politicum).“ S tem načelom se je mahoma podržavilo vesoljno šolstvo. Država je prevzela skrb za ljudsko vzgojo, seveda po načelih prosvetljenega absolutizma. — Dve leti pozneje (1772) je izšel odlok, s katerim je pozvala cesarica notranjeavstrijski gubernij, naj se z vso vnemo loti izboljšanja šolstva v vseh deželah. Najprej naj ustanovi „normalko“ po zgledu dunajske normalke, potem vzgoji dobre učitelje in preskrbi zadostni šolski zaklad. — Ta odlok potrebuje nekaj pojasnila. Vlada se ni le trudila, da bi pomnožila ljudske šole, ampak tudi izboljšala način poučevanja, ki je bil dotlej popolnoma prepuščen samovoljnosti raznih „učiteljev“, pri katerem pa je bila navadno palica glavno sredstvo. Saganski opat Felbiger, rodom Nemec iz Vratislave, je prav takrat v svojih šolah uvedel nov način poučevanja, katerega so vsled tega imenovali „sagansko metodo“. Bilo je to poučevanje po „tabelah“ ali „črkah“. Tabela obsega v kratkih stavkih to, kar uči učitelj; namesto celih besedi se smejo rabiti tudi začetnice (črkovna ali literalna metoda). Mladina se nauči tabele na pamet in z njo vred si lahko zapomni vso učno snov, ki jo je učitelj podal. Saganski učni način je našel na Nemškem in v Avstriji obilo priznanja. — L. 1771. so uvedli novo metodo v šoli pri sv. Štefanu na Dunaju, ki se je od tedaj imenovala „normalka“, to je vzorna šola, uravnana po pravih učnih pravilih. Dunajska normalka pa ni le služila pouku otrok, ampak tudi izobrazbi učiteljev, ki so imeli priliko na njej seznaniti se z novim učnim načinom in ga tudi praktično preizkusiti. Enako naj bi se zdaj godilo po vseh avstrijskih deželah.

Kakšen odmev so našle naredbe Marije Terezije po Slovenskem?

Na Kranjskem je sprožil šolsko vprašanje najprej Blaž Kumerdej, rojen na Bledu l. 1738. in takrat učitelj orientalske akademije na Dunaju. Videl je prve uspehe nove dunajske normalke in splošno zanimanje za šolstvo, ki je zavladalo po avstrijskih deželah. Želel je izboljšati tudi šolske razmere v svoji ožji domovini kranjski in je l. 1773. predložil nenaprošen dunajski vladi „Domoljuben načrt, kako bi se dalo kranjsko prebivalstvo najuspešneje poučevati v pisanju in čitanju“.

Kumerdej poudarja v tej spomenici, da ima Kranjska jako ugodno lego za trgovino in obrt. Ljudstvo je nadarjeno, pa zelo siromašno. Kriva temu je nevednost, ker zna na kmetih komaj sto ljudi pisati in čitati. Treba je učiti ljudi čitati in pisati v domačem jeziku, da preprosti človek ložje in bole spozna svoje državljanske in krščanske dolžnosti. Tudi bi se cesarske naredbe natančneje izvrševale, ako bi

se narodu priobčevale v domačem jeziku. Kmetje pa naj se nauče poleg materinščine tudi nemščine in nekaterih najsorodnejših narečij, na pr. hrvaščine, dalmatinščine, češčine in poljščine. Vsled večje izobrazbe bi bili ljudje sposobnejši za vojno službo, marljiveje bi kmetovali in tržili ter bi tudi davke lože plačevali (!). — Kljub temu, da se je šola proglasila za državno zadevo (politicum), tudi Kumerdej ne ve za drugo sredstvo, kakor da prevzamejo povsod cerkovniki poučevanje. Duhovniki pa naj vnemajo narod za šolo in izobražujejo cerkovnike za njih šolski posel.



Maksimilijan Leopold Rasp, župnik kamniški.

Zanimiv je Kumerdejev načrt, ker odločno poudarja potrebo, da se osnuje ljudskošolski pouk na podlagi materinščine, ako naj šola v slovenskih deželah prinaša kaj sadov. To je bila prva izjava proti tedanjemu vladnemu sistemu, ki je hotel povsod snovati le nemške šole. Tudi je Kumerdej izviren glede na zahtevo, „naj vlada spravi domači jezik v sklad s hrvaščino, dalmatinščino in drugimi sorodnimi jeziki“, naj priredi abecednik in da posloveniti dobre knjige, oziroma pospešuje izdavanje dobrih izvirnih slovenskih knjig. Kaj je Kumerdej s tem nameraval, o tem nas pouči njegova tiskana okrožnica, s katero je vabil l. 1793. na naročbo svoje slovanske slovnice, ki pa ni zagledala belega dne. Hotel je na podlagi skupnih slovniških svojstev iz raznih slovanskih narečij ustvariti jezik, ki bi omogočil občevanje med neposrednimi sosedi, pa tudi med južnimi in severnimi Slovani.

Kumerdejev predlog je bil tako dobro utemeljen, da ga vlada ni mogla prezreti, ampak ga je izročila deželnemu glavarstvu kranjskemu, okrožnim glavarjem, opatu stiškemu, kostanjeviškemu, prelatu bistriškemu in arhidiakonu novomeškemu v presojo z nalogom, naj stavijo vsi presojevalci tudi samostalne nasvete, kako povzdigniti šolstvo na Kranjskem. Izjave teh mož so bile kaj različne. Misel o jugoslovanskem občevalnem jeziku se jim je zdela neizvedljiva. Nekateri okrožni

glavarji so poudarjali potrebo nemščine. Novomeški arhidiakon in dekan Jebačin je predložil dolgovezno izjavo, v kateri si je deloma sam nasprotoval in slednjič svetoval, naj se ne uvede obvezni pouk za vse otroke, ampak učitelji in organisti naj izberejo po 6 do 12 nadarjenih dečkov, po 9 do 15 let starih, iz različnih vasi in posebno iz takih hiš, kjer imajo obilo otrok, in te naj poučujejo. V večjih župnijah naj ob nedeljah in praznikih poučuje kapelan. Ako bi se na ta način izšolalo v vsaki župniji le 6 dečkov na leto, bi na Dolenjskem čez 10 let že 3600 oseb znalo čitati in pisati, in te osebe bi potem poučevale zopet druge. — Na podlagi vseh podanih izjav svetnih in duhovskih oblastnikov je potem deželno glavarstvo kranjsko odgovorilo dunajski vladi, da so nasveti Blaža Kumerdeja večinoma neizvedljivi. Hkrati je priznalo vsaj za koristno, če bi kmet znal čitati in pisati. Največ, kar se da doseči, je to, da se nastavljajo kot cerkovniki čitanja in pisanja vešči možje, ki se naj zavežejo, da bodo učili mladino pod nadzorstvom gosposke in duhovščine. Kapelani naj prevzamejo šolski pouk po zimi, kakor tudi ob nedeljah in praznikih. Najmarljivejšim šolarjem naj se da kako darilo, najpridnejšim učiteljem nagrada.

Na Dunaju s skromnimi predlogi kranjskega deželnega glavarstva niso bili zadovoljni. Dvorna kancelija je marveč odredila z odlokom dne 12. junija 1773, naj se v Ljubljani sestavi šolska komisija in osnuje normalka. Za to napravo se dovoli prvo leto 1000 do 1500 gld. državne podpore, Kumerdej se imenuje za ravnatelja „zaradi razboritosti in vneme, ki jo je pokazal v tej prevažni stvari“, najprej pa naj obiskuje dunajsko normalko, da bo uredba teh šol enotna. — Šolske komisije, ki so imele odslej skrbeti za napredek šolstva, so se osnovale po avstrijskih deželah l. 1775. V Ljubljani je bil na čelu komisije grof Franc Sal. Gallenberg; prisedniki so bili: baron Nikolaj Rudolf Raab, Jožef Gabrijel pl. Buset, duhovnika Čokl in Pogačnik, in slednjič ravnatelj normalke, Kumerdej.

V jeseni l. 1775. so otvorili normalko. Ko je magistrat popisal vse dečke, stare 6—13 let, se je začel pouk dne 2. novembra in sicer v vseh štirih razredih naenkrat. To pa je imelo slabe posledice. Učna tvarina se ni prav razdelila, v višje razrede so sprejeli učence, ki še nižjih niso dovršili. Zlasti pa je zakrivil neuspeh nove šole nemški učni jezik, ki je bil večini učencev neznan. Med 120 obiskovalci normalke je bilo le 20 Nemcev in vendar se je ves pouk vršil v nemškem jeziku. Poleg tega so se pojavila še druga nasprotja. Med ljudstvom je bilo mnogo predsodkov o novi šoli, deželno glavarstvo ni kazalo pravega zanimanja za stvar. Tudi knezoškof Herberstein se je baje izjavil, da „o normalkah ne želi nič več slišati“. Vse to je dalo povod, da je cesarica leta 1776. poslala na Kranjsko grofa Emanuela Torresa, goriškega šolskega poročevalca, da preišče vzroke neuspeha in nasvetuje pomoč. Čez pol leta je Torres dovršil svoj posel in poročal na Dunaj, kar je v Ljubljani videl in slišal. Odkrito je grajal vse dosedanje delovanje svetne in duhovske oblasti, kakor tudi postopanje ravnatelja Kumerdeja. Nasvetoval je potem nekatere izpremembe v osnovi normalke in zlasti zahteval, naj se za učence, ki so

nemščine nezmožni, ustanovi osnovni razred, kjer bi se na podlagi materinščine mogli pripravljati za sprejem v nemško normalko. Poročila grofa Torresa so izpodbodla dunajsko vlado k odločnim odredbam. Deželni glavar je bil grajan zaradi svoje vnemarnosti in naročeno mu je bilo, da mora vestno nadzorovati delovanje ravnatelja in učiteljev na normalki. Posebno pismo je dobil tudi knezoškof, kjer mu je cesarica stavila pred oči, kaj store drugod škofje in duhovščina v korist šolstva, in izrazila prepričanje, da škof ne bode zabranjeval, kar je v blagor njegovi čredi, pač pa krepko podpiral. Sicer bi ga zadela pravična nevolja cesarice, ki kaznuje vsako preziranje zakonov ne glede na osebo. Slednjič je bil imenovan za šolskega poročevalca na Kranjskem grof Ivan Nepomuk Edling, stotnik in oskrbnik brižinskih škofov v Loki, ki je kazal veliko vnemo za šolstvo.

Edling je izkušal predvsem pridobiti javno mnenje za novo šolo s tem, da je poslovenil več knjig, ki naj bi služile učencem in učiteljem. L. 1778. je izdal v slovenskem in nemškem jeziku: „Forderungen an Schulmeister und Lehrer der Trivialschulen". Izpodbudil je tudi vladnega tajnika pl. Kappusa, da je poslovenil „Kern des Methodenbuches" pod naslovom „Sern ali Vonusetek teh Metodneh Buqui". Skoraj ob istem času (1778) je izdal Kumerdej: „Vadenje za brati v use sorte pissanji za šolarje teh deželskeh šol v cesarskih kraljevih deželah". Edling je poslovenil tudi katekizem, ki je bil namenjen začetnim šolam ali trivijalkam. Izšel je pod naslovom „Ta male Katechismus is sprashuvanjem" in bil v začetku leta 1779. natisnjen v Ljubljani. Nekaj mesecev pozneje pa je izdal škof Herberstein „Ta velki Catekismus s prashanjami inu odgovorami", ki ga je bil priredil Jurij Japelj. Knjigo je škof posvetil sami cesarici, katero slavi z vzneseno besedo. Marija Terezija je priznala važnost tega dela in podarila Japlju 12 cekinov težko zlato kolajno. Ni dvoma, da je slovenski prevod velikega katekizma veliko pripomogel, da so se počasi odpravile silne zapreke, ki so ovirale razvoj ljudskega šolstva. Tudi Edling je mogel že l. 1779. poročati cesarici, da so prevodi najvažnejših knjig izdatno ugladili pot novi šoli na Kranjskem.

Šlo je počasi naprej. Nekaj zanimivih podrobnosti nam nudi poročilo deželnega glavarstva kranjskega z dne 13. svečana 1778. Tam čitamo: Opat stiški je poslal v pripravniški tečaj enega učitelja in enega duhovnika, tudi frančiškani enega. Briksenski škof je obljubil na blejskem gospostvu osnovati dve trivijalki, velesalske nune eno; župnik trebanjski je prepustil za šolo eno sobo, kjer sam poučuje, poleg tega pridno nadzoruje druge šole, isto je storil župnik moravški, med tem ko mengeški požrtvovalno podpira zgradbo šolskega poslopja. Baron Zois je poslal dva „človeka" v pripravniški tečaj, eden je sedaj učitelj na Jesenicah, drugi v Bohinju; isto je storil Urbas v Planini. Učitelji v Tržiču, Kamniku, Kranju in Radovljici imajo dobre dohodke, zato so jih pozvali v teku treh dni v pripravniški tečaj. V Idriji in v Železnikih se snujejo trivijalke.

Vse osnovane šole pa niso bile stalne. Mnogim je manjkalo potrebne denarne podpore. Leta 1781. je kranjsko šolstvo imelo prilično

sledeči sestav: Normalka v Ljubljani; glavne šole s tremi ali štirimi razredi v Škofji Loki, Novem mestu in Idriji; dekliške šole v Ljubljani pri uršulinkah in v Loki pri klarisinjah; ljudske šole ali trivijalke, kjer se je poučeval veronauk, čitanje, pisanje in računanje: Kamnik, Poljane nad Škofjo Loko, Žiri, Trebnje, Krško, Kostanjevica, Šmartno pri Litiji, Višnja Gora, Trebnje, Postojna. Teh 16 šol je obiskovalo 902 dečka in 202 deklici. Po številu torej



Novo mesto.

ljudsko šolstvo ni posebno napredovalo, pač pa po smotrenem delovanju in učnih uspehih.

Tudi na Primorskem se ni dala ljudska ali „nemška šola“ tako hitro ustanoviti, kakor je vlada želela. Nemščina je bila tam še manj udomačena kakor na Kranjskem; izven Trsta in Gorice je bila ljudstvu popolnoma neznana. Sinovi goriških plemičev so se sicer učili nemški, ker so hoteli priti v državne službe in zato tudi radi pospeševali ustanovitev „nemških šol“, vsi drugi sloji prebivalstva so govorili le slovenski ali pa italijanski, oziroma furlanski. Šolska komisija goriška, katere poročevalec je bil že imenovani grof Emanuel Torres, sama toži l. 1777., da je tekom zadnjih sto let nemščina z Goriškega izginila in se rabi le še deloma pri plemstvu, pri deželni vladi in olikani družbi. Dunajska vlada pa je prezirala naravne jezi-

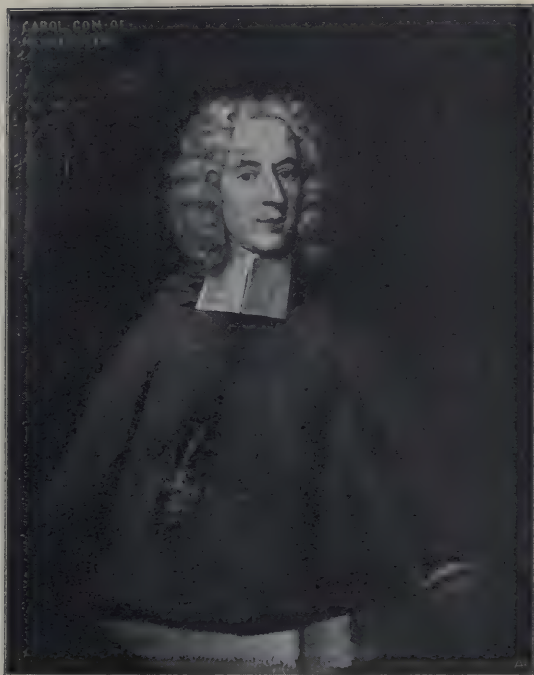
kovne razmere in hotela osnovati ljudsko šolstvo z nemškim učnim jezikom.

Temelj razvoju nove nemške šole je bila tudi tu normalka, učiteljišče in vadnica one dobe. L. 1772. je ukazala vlada ustanoviti dve normalki, v Trstu in v Gorici. Toda izvršitev vladne naredbe se je nekaj let zakasnela, menda vsled pomanjkanja pripravnih poslopij. Slednjič so otvorili 3. novembra 1775 goriško normalko s prvim razredom. Radi bi bili kakor v Ljubljani tudi tu začeli hkrati z vsemi štirimi razredi, a ni šlo, „ker so le malokateri učenci znali čitati in pisati; večinoma so bili še čisto neuki, ne vštevši tistih, ki niso celo nič razumeli nemški.“ Da bi slovenske in furlanske otroke vsaj nekoliko pripravili za nemško normalko, je nasvetoval član šolske komisije Morelli, naj se osnuje elementarni ali začetni razred kot pripravnica za normalko. Dunajska dvorna kancelija je predlog odobrila in naslednje leto sta bila nameščena dva učitelja za elementarni ali začetni razred, Matej Leban in Portulussi, prvi menda za slovenske, drugi za furlanske dečke. — Nič bolje ni bilo v Trstu, kjer je manjkalo prave vneme celo pri šolski komisiji. Deželni glavar grof Lamberg pa je počasne priprave izkušal pri dunajski vladi opravičiti, češ, da „se nova šola ne sme ljudem zameriti in da se je treba v svobodnem pristanišču, kakor je Trst, zdržati vsake strogosti in sile“. Cesarica je imenovala grofa Torresa l. 1776. za šolskega komisarja v Trstu in njegovi vnemi se je posrečilo spraviti podjetje počasi naprej.

Mnogo preglavice je napravilo goriški šolski komisiji snovanje prvih trivijalk ali kmečkih šol. Tudi v tem oziru so bile ovire mnogovrstne: ni bilo denarja, ni bilo sposobnih učiteljev, ni bilo za šolstvo vnetih gosposk, tudi ljudstvo ni hotelo razumeti koristi novega šolstva, ker je šolska komisija in njej na čelu grof Torres predvsem vsiljevala nemščino. V svojem poročilu na dunajsko vlado z dne 15. julija 1776. priznava Torres, da je na Goriškem narod tem šolam še manj prijazen nego drugod, „kajti tu se sodi, da je nemščina v trivijalkah nepotrebna in nemogoča ... Ljudje poprašujejo, čemu naj se kmet uči nemški in kaj mu bo koristilo čitanje in pisanje pri kmetovanju.“ Kljub temu se ustroj šolstva ni izpremenil. Segli so le po znanem pripomočku „elementarnih razredov“ in na deželi poleg trivijalk osnovali zanje še neke pripravljalne razrede.

Torres je nasvetoval najprej osnovati ljudsko šolo v Bovcu, „kjer ljudje večinoma nemški govore“ in je bila graščina državna last. To je obveljalo. L. 1776. so poslali tja Lebana iz Gorice za učitelja in že sledeče leto se hvali šolska komisija s sijajnimi uspehi bovške šole. „Dotlej so bili Bovčani bolj podobni divjakom nego ljudem (!); prosveta pa, ki jo dobivajo po šoli, jih zenači drugim omikanim narodom.“ Tudi v Gradiški in Korminu so takrat dobili šole. L. 1777. so ukazali ustanoviti šole v Tolminu, Spodnjem Rifenberku, Razdrtem, Šent Juriju in Gonarsu. Pa kako tarna Torres! Denarja ni, šolskih poslopij tudi ne, gosposke niso nič prijazne šoli, cerkovniki in učitelji pa nevedni. Tolminsko glavarstvo, pod katero je spadalo 14.000 duš, je odklonilo ustanovitev šole. Še le v par desetletjih so imenovani kraji dobili svoje redne učilnice.

Tudi na Dunaju so vedno bolj izprevideli nujnost poučevanja v materinem jeziku in zahtevali nabavo potrebnih učnih knjig. Leta 1777. je dvorna kancelija nasvetovala goriški šolski komisiji, naj da knjige za kmetiške šole (abecednik, katekizem in čitanko) posloveniti kranjskemu ravnatelju Kumerdeju. Nadškof goriški je potem naročil novi katekizem v slovenskem jeziku iz Ljubljane, menda Edlingov prevod; furlansko izdajo je dal sam natisniti Poleg tega enotnega katekizma so izdali še manjšega za trivijalke, ki ga je menda dal posloveniti Torres. Čitanko za kmetiške šole so naročili iz Ljubljane. Tako je imela uvedba „nemške šole“ na Goriškem vendar tudi to dobro posledico, da je ljudstvo počasi začelo slovensko čitati in pisati.



Grof Karol Herberstein, knezoškof ljubljanski.

Na Štajerskem je prišla šolska preosnova v tir l. 1774., ko je izšel odlok cesarice Marije Terezije, naj se osnuje v Gradcu normalka in normalno-šolska komisija. Graška normalka je bila učiteljišče za vso deželo. Nameščati so smeli le učitelje, ki so obiskovali pripravniški tečaj in dobili dobro izpričevalo; že nameščene učitelje pa so pošiljali v Gradec, da se tam priuče novi metodi. L. 1776. je šolska komisija ukazala ustanoviti nekaj glavnih šol, tako v Mariboru in Celju, vsako s tremi učitelji in katehetom, v Radgoni, Slov. Bistrici in Ptuju z dvema učiteljema in katehetom, po vseh drugih krajih naj bi nastale trivijalke z enim učiteljem in katehetom. Najraje bi bila vlada izročila vse šole redovnikom, a to ni šlo zaradi neugodne lege večine samostanov. Na Spodnjem Štajerskem so najbolj uporabljevali minorite, katerim so izročili glavni šoli v Celju in Mariboru in plačevali vsakemu patru za pouk po 25 gld. nagrade. Pozneje so namestili minorite tudi na glavni šoli v Ptuju in na Brežicah. Kmalu pa je moral minoritski red poročati vladi, da ne more prevzeti novih bremen za šolo, ker mu primanjkuje za šolo in dušno pastirstvo sposobnih članov.

Kakor drugod, so morali tudi na Štajerskem izkusiti, da je težko orati ledino in da vsako drevo le počasi raste. Vlada se je

nadejala, da bodo občinski sveti posebno vneti za šolsko preosnovo, pa se je hudo varala. Vse občine so odrekle podporo tako za učiteljsko plačo, kakor za zgradbo novih, oziroma popravo starih šolskih poslopij. In ta poslopja so bila celo v občinah Celje, Ptuj, Slovenji Gradec, Ormož v zelo slabem stanju. V Žalcu je ustanovil župnik Kissler l. 1762. šolo, podarivši srenji glavnico za učiteljevo plačo in šolsko hišo. Skoraj pa so občinski gospodarji začeli rabiti šolo za druge namene in mesto večjega krdela domače mladine je poučeval učitelj na svojem domu le dva učenca. Še le vsled posebnega uradnega ogleda in krepke pomoči župnika grofa Blagaja so to šolo l. 1778. zopet obnovili. V Ormožu so imeli šolo brez strehe, v sobo je deževalo, dimnik se je bil podrl, torej ni bilo mogoče po zimi kuriti sobe, okna so bila tako majhna, da ni bilo mogoče pisati o mračnem vremenu, stolov in klopi pa sploh ni bilo. Ker je bil učitelj Aspoch popolnoma nezmožen, so pouk izročili frančiškanom, ki so že preje imeli največ ormoške mladine v svoji zasebni šoli. Ptujski učitelji so morali do l. 1781. moledovati za plačo in primerno šolsko sobo; toda vse prošnje pri magistratu so bile zaman. Magistrat se je šele uklonil, ko mu je okrožni urad naložil 12 tolarjev globe.

V Ptuju je poleg mestne nemške šole ustanovil slovensko šolo znani pesnik Volkmer in s pomočjo Pohlinovega abecednika v letih 1769—1784 poučeval mladino v branju in pisanju.

Kako je bilo z jezikom v državnih šolah? Za verski pouk so uvedli l. 1753. Parhammerjev katekizem v slovenskem prevodu. Tega so rabili duhovniki, ko so ljudstvo v cerkvi ob nedeljah izpraševali iz krščanskega nauka. Vendar menda niti ta katekizem ni bil v rabi v šolah. Ko je l. 1779. grof Edling nadzoroval štajerske šole, ni našel nič slovenskih knjig. Zato je pridejal poročilu na vlado svoje slovenske šolske knjige in jih priporočal posebno za mariborsko in celjsko okrožje, „kjer prevladuje slovenski jezik“. Te knjige hvali Edling kot primerne za južno-štajerske šole, „ker je oni jezik kranjskemu tako tesno soroden, da se razlikujeta le v narečju in izgovarjavi, ki je sicer tudi v vsakem kranjskem okraju različna.“ Toda vlada ni pristala na Edlingov predlog in na slovenskem Štajerskem je ostal v rabi le Parhammerjev katekizem. V obče pa si gospodje na Štajerskem niso belili glave, kako bi uredili ljudsko šolo v jezikovnem oziru. Po enostavnem vzorcu „nemške šole“, so hoteli urediti tudi šolstvo pri Slovencih med Muro in Savo. Celo znanih pripravljalnic ali elementarnih razredov tukaj ni bilo. Ko je l. 1776. nasvetoval grof Torres, naj se tudi na Štajerskem osnujejo za Slovence začetni razredi s slovensko-nemškim učnim jezikom, je odgovoril ravnatelj graške normalke, Frick: „V štajerskih mestih in večjih trgih prevladuje nemščina, zato bi bilo odveč, ako bi hoteli osnovati na Štajerskem elementarni razred po Torresovem nasvetu ... Ako se bode normalna metoda hitro razširjala tudi po kmetih, bom smatral za svojo dolžnost tudi za Slovence izdelati primeren načrt.“ Po mnenju štajerske šolske komisije je bila torej nova šola v prvi vrsti namenjena meščanskim, nemškim otrokom, še le potem, ko bi bili ti dobro preskrbljeni, je hotela vlada poskrbeti tudi za izobrazbo slovenskih, kmečkih sinov.

Na Koroškem se je pričela nova šolska naredba jeseni l. 1775. z otvoritvijo celovške normalke, kateri je bil ravnatelj neki Mossmann. Semkaj so iz vse dežele vabili duhovnike, učitelje in orga-



General Lavdon s svojim spremstvom.

niste, da so jih v par tednih za silo poučili o novi učni metodi. Precej so izvežbali tudi domačih učiteljev, to je srednješolskih dijakov, na katere pa se ni bilo zanašati pri pouku na deželi, ker so navadno stremili za višjimi poklici. Do l. 1779. je bilo izvežbanih 197 učiteljev in duhovnikov v novi učni metodi.

Poleg normalke v Celovcu je šolska komisija ustanovila glavni šoli v Št. Vidu in Beljaku, kmalu za njima pa trivijalne mestne šole

na Krki, Strassburgu, Volšpergu. Izmed ostalih nameravanih šol so otvorili l. 1777. velikovško trivijalko, ki je postala dve leti potem glavna šola. Velike zasluge za velikovško šolo si je pridobil tamošnji mestni župnik Filip Vedenik, podarivši 1000 gld. za zboljšanje učiteljske plače. Cesarica Marija Terezija mu je za ta velikodušni čin podarila zlato kolajno. Na deželi je izkušala vlada izvršiti svoje šolske načrte s pomočjo samostanov in graščakov. Redovnikom je kratkomalo ukazala ustanoviti ljudske šole ali v samostanu samem ali pa na samostanskem ozemlju. Tako so nastale šole v Podkloštru, Vetrinju in v Mohličah. Težje je bilo z graščaki, katere so l. 1779. vnovič pozvali, naj kaj prispevajo za šolo. Nekateri se niti odzvali niso, drugi so rekli, da nič nimajo in zato tudi nič ne morejo dati, ali pa so obetali le kaj malega, na pr. šolsko sobo ali les za zgradbo šolskega poslopja ali nekaj goldinarjev na leto za učitelja in šolske knjige. Najradodarnejši je bil še grof Vincenc Rosenberg-Orsini, ki je imel obsežna posestva v slovenskem delu Koroške. Za šolo v Hodišah je dal sobo v graščini z vso opravo in obetal za učitelja letni prispevek 40 gld. Nadzornik Mossmann je zahteval za Hodiše učitelja, ki zna slovenski in nemški. Za šolo v Grabštajnu je dal grof tudi opravljeno sobo in za učitelja 100 gld. na leto, za učitelja na Radišah 30 gld. Na tem kraju je podpiral šolo tudi župnik, ki je sam izvežbal nekega mladeniča za učiteljsko službo. Tega učitelja „iz stare šole“ so potem pozvali v celovški pripravniški tečaj, ker je znal oba jezika. Ko so potem v Radišah ustanovili šolo po novem učnem načinu, ni prišlo prvo poletje nič otrok k pouku, pozimi pa le 14. — Grof Goës je dajal prispevke za šolo v Blatogradu, kjer je poučeval cerkovnik. — Poreče ob Vrbskem jezeru so bile last jezuitskega reda, ki je bil pa l. 1773. že razpuščen. Gospostvo je potem pripadlo koroškemu šolskemu zakladu, čigar upravitelji so hoteli na svojem posestvu ustanoviti hkrati župnijo in šolo. Med bivšimi jezuiti pa ni bilo najti nobenega za obojni posel sposobnega moža, ker so bili nekateri neobhodno potrebni na drugih mestih, drugi pa niso znali slovenskega jezika, ki je v Porečah potreben. Zato so l. 1779. sprejeli duhovnika Ivana Novaka, ki je v Celovcu dovršil pripravniški tečaj, naj bi opravljal službo župnika in učitelja. Toda Novak je kmalu odšel. Nemške šole pa so se branili ljudje in celo oskrbnik šolskega zaklada, češ, „da bi se morala večina otrok najprej nemški naučiti, potem bi se mogli še le učiti čitati in pisati.“

Razun imenovanih so bile l. 1777. na slovenskem Koroškem še sledeče šole: V Celovcu so imeli poleg normalke, predmestno šolo, uršulinsko šolo za deklice in posebej še šolo v sirotišču. Duhovniki so poučevali v Dobrlivasi (poleg organista), v Grebinju (samostanu), Rablju; na Osojah so imeli učitelja; orgljavci pa so učili: v Guštanju, Železni Kapli, Pliberku, Borovljah, Podgorjanih, v Štebnu na Zili, na Brdu; v Šmohorju je učil tržni pisar, ki je bil hkrati orgljavec.

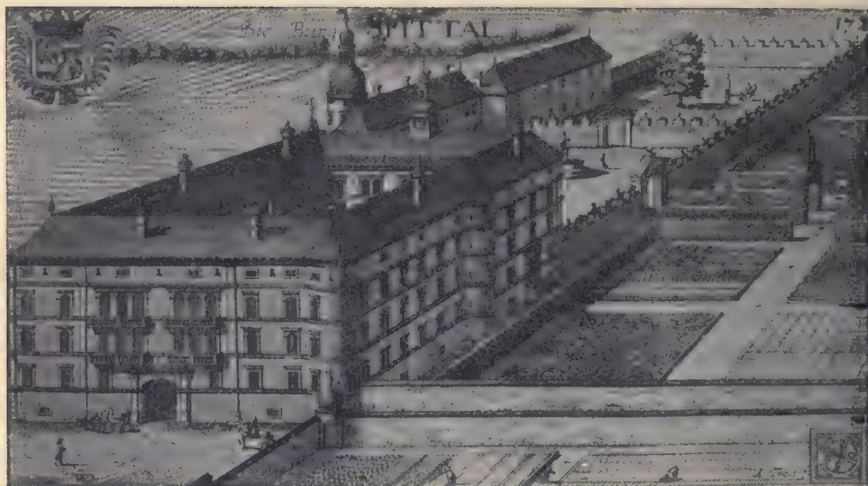
Jezikovna uredba koroških šol seveda ni bila drugačna kakor drugod. Bile so „nemške“ šole po vsem svojem značaju. Zato niso skrbeli za slovenske šolske knjige, izvzemši dunajski katekizem, katerega je šolska komisija dala posloveniti, „da olajša trud verouči-

teljem v tistih krajih dežele, ki so po večini slovenski". Vse druge knjige začenši s „plateltafom" (abecednikom) so bile v slovenskih šolah iste kakor v nemških. Ako še pomislimo, da so po slovenskem Korotanu nameščali za učitelje tu in tam trde Nemce, potem se ni čuditi mnogim tožbam koroške šolske komisije, ki ni mogla razumeti, zakaj se občine, kmetje in celo grajska gospoda kar nič ne vnamejo za novo šolo.

Ako pregledamo vse šolsko gibanje pod Marijo Terezijo, moramo reči, da se je avstrijska vlada lotila svoje naloge z veliko vnemo in odločnostjo. Izvrševala je vztrajno svoje šolske načrte ne glede na mnogoštevilne zapreke in ovire, ki so se ji stavile nasproti. Ne gre ji odrekati uspeha, da je spravila v tok velevažno vprašanje ljudske izobrazbe. Način, kako se je imelo rešiti to vprašanje, pa je bil prikrojen po onem vzorcu, ki smo ga preko Dunaja prejeli iz Nemčije, in ta vzorec je bil: nemška šola s sagansko učno metodo. S tem šolskim programom so hoteli izobraziti vse avstrijske narode. Da se mora prava ljudska šola opirati na materin jezik učencev, kot temelj vse daljne izobrazbe, do tega razumevanja pa se ni mogel dvigniti „prosvetljeni" 18. vek.



Znamenje pri Škofji Loki.



Grad kneza Porcije v Špitalu. (Renesančni ali italijanski slog.)

8. Jožef II. in jožefinizem. Vojna s Turki. Leopold II.

Prvorojeni sin Marije Terezije in dedič habsburškega prestola, Jožef II., je bil že od l. 1765. njen sovladar, pa se je omejil do materine smrti le na vodstvo vojaških potreb. Ko je leta 1780. prevzel vlado avstrijskih dežel, je bil 39 let star, mož na višku moči in dozorelega uma, ki je prinesel s seboj določene načrte za svojo vlado in jih izkušal uveljaviti z nestrpno naglico. Zgodovina pozna malo vladarjev, ki bi se bili bolj trudili za blagor države z raznimi reformami na političnem, gospodarskem in cerkvenem polju, povsod imajoč namen dvigniti ljudstvo do izobrazbe, mu podati prave pojme o dolžnostih do Boga in države, mu pomagati do blagostanja in z ljudstvom vred storiti tudi državo mogočno in ugledno. V svojih nazorih in načrtih je bil Jožef II. vseskozi gojenec „prosvetljene dobe". Izkušal je omejiti vpliv cerkve in njeno delovanje popolnoma podrediti državnim koristim. Raznolike avstrijske dežele in narode je hotel združiti v mogočno državo, z eno ustavo, enim (nemškim) jezikom in skupnimi zakoni, ki naj bi veljali za vse podložnike. Najvišji državni smoter mu je bil javni blagor, kateremu so se morale umakniti vse pravice posameznikov, kakor tudi privilegiji raznih stanov in družb. O kakem sodelovanju ljudstva pri zakonodaji pa Jožef II. ni hotel nič slišati. Vsa uprava naj bi izhajala iz enega središča in vsa oblast naj bi se združevala v osebi cesarjevi. Ako sta ji bila preje glavni

opori plemstvo in duhovščina, je imelo zdaj na njuno mesto stopiti poslušno in delavno uradništvo. Cesar sam se je imel za prvega služabnika in upravitelja države ter se izkušal na mnogoterih svojih potovanjih osebno prepričati o tem, kaj je potrebno njegovim deželam in prebivalstvu.

Potoval je navadno kot zasebnik in se izdajal za „grofa Falkensteina“. Ob njegovem prihodu ni smelo biti nikjer slavnostnih sprejemov, streljanja ali vojaške parade. Prenočil je v kaki gostilni, poslušal pritožbe, sprejemal prošnje podložnikov, si ogledal javne naprave in na podlagi dobljenih vtiskov potem izdal svoje odredbe. Na ta način se je večkrat mudil v Gradcu, Celju, Ptuju, Trstu, Celovcu. Ljubljano je obiskal dvakrat; prvič l. 1784., ko se je vračal iz Rima, in zopet štiri leta pozneje. Obakrat je prenočeval in obedoval v gostilni pri „Divjem možu“, si ogledal meščanski špital, vojaško bolnico, uršulinsko šolo, stolnico, cerkev sv. Jakoba, frančiškanski samostan in potem nadaljeval svojo pot. Pri svojem prvem obisku je že iz Ljubljane poslal guvernerju grofu Khevenhülerju v Gradec spomenico, v kateri mu očita slabo stanje državne ceste med Razdrtim in Postojno in zahteva, da se pospeši osuševanje ljubljanskega barja. Potem daje odredbe, kako naj se porabijo poslopja nekaterih odpravljenih samostanov. V kaznilnici je našel, da se kaznjencem predobro godi. „Imajo postelje, kurjene sobe, dobro hrano; nalaga se jim le, da predejo in pometajo ulice.“ To je treba izpremeniti. Namesto postelj naj imajo trda ležišča ob kruhu in vodi; tudi naj jih ne razvadijo z dobrim zaslužkom. Iz ubožnice naj odpuste stare ljudi, ako sami to prosijo, in naj jim dajo letno podporo v denarju; za najdenčke pa je treba bolje skrbeti.

Že navedeni zgled dovolj priča, kako je izkušal cesar sam dobiti vpogled v vse stroke javne uprave in se zanimal za podrobnosti, ki se navadno odtegujejo osebni določbi vladarjevi.

V državni upravi se jasno kažejo centralistični Jožefovi nameni. Leta 1783. je odpravil deželna glavarstva in osnoval za Štajersko, Koroško in Kranjsko skupno vlado (gubernij) v Gradcu. Goriško je bilo najprej nekaj časa združeno s Kranjsko, potem pa z Gradiško in Trstom vred podrejeno c. kr. guberniju v Trstu. Posamezni deželni zbori so sicer še ostali, pa stanovi niso imeli skoraj nobenega vpliva na vlado.

Z veliko vnemo se je lotil cesar Jožef rešitve kmečkega vprašanja. Tu je hodil po potih, ki jih je bila nastopila že njegova mati. Vendar moremo o njej kvečjemu reči, da je s svojimi zakoni hotela varovati kmečki stan, med tem ko je Jožef II. nameraval njega popolnoma osvoboditi. Še mnogo bolj kakor Marija Terezija je bil cesar Jožef prepričan, da je kmet temelj države. Vnanji izraz njegovega spoštovanja do kmečkega stanu je bil oni dogodek blizu Brna na Moravskem, ko je cesar zagledal na njivi orjočega kmetiča, stopil z voza, prijel za plug in ga držal, dokler ni kmet zarezal brazde do konca njive. Kamenit spomenik stoji sedaj na mestu, kjer je Jožef II. na ta način počastil kmečko delo.

Prvi korak k osvoboditvi kmečkega stanu je bil cesarski odlok o kaznovanju podložnikov (Unterthans-Strafpatent) z dne 1. septembra 1782 in hkrati objavljeno navodilo, kako je obravnavati njihove pravne spore. Po določbah tega patenta se je smel vsak podložnik pritožiti proti odredbam svoje zemljiške gospode, ki je morala pritožbo vzeti na znanje in redno o njej obravnavati. Za prestopke podložnikov je bilo najnižje pristojno sodišče zemljiška gosposka, ki je morala najprej kmeta zaslišati vpričo župana in dveh zanesljivih mož in o tem zaslišanju napraviti natančen zapisnik. Še le potem se je smela izreči sodba in določiti kazen, vendar je smel podložnik proti njej vložiti priziv na c. kr. okrožni urad. Kazni, ki so jih smele zemljiške gosposke naložiti podložnikom, so bile sledeče: zapor ob kruhu in vodi, kazensko delo v železju in odprava z zemljišča (Abstiftung). Ako je bil podložnik obsojen na zapor, ki je imel trajati dalj kakor osem dni, ali pa mu je zemljiška gosposka hotela odvzeti zemljišče, je bila obsodba veljavna le tedaj, če jo je potrdil okrožni urad. Pretepanje podložnikov, kakor tudi druge telesne in sramotilne kazni so bile prepovedane.

S patentom dne 11. junija 1782 je cesar Jožef odpravil robstvo ali nevoljstvo, to je vse one vezi, ki so še omejevale osebno svobodo podložnikov in jih priklepale na grudo. Robstvo v strogem pomenu besede, ko se je človek smel kakor mrtva stvar prodati, podariti ali zamenjati, pri nas že proti koncu srednjega veka ni bilo več v navadi. Vendar še kmet ni bil popolnoma prost. Zemljišča ni smel zapustiti, ne da bi se odkupil, za ženitev je potreboval dovoljenja zemljiške gosposke, in svojih otrok ni smel vzgojiti za druge poklice, kakor le za delo na polju, ako ni njegov gospod drugače določil. S cesarskim patentom so bile vse te omejitve osebne svobode odpravljene.

Tretja važna odredba se je tikala tlake. Vlada je bila prepričana, da je v korist zemljiškim posestnikom, kakor tudi podložnikom, ako se odkupi tlaka z denarjem ali pa poljskimi pridelki. Poizkusi te vrste so se zlasti na Češkem dobro obnesli. Zato je cesar ukazal z dvornim odlokom dne 10. februarja 1783 odrediti odkupnino za tlako na vseh državnih in cesarskih (kameralnih) posestvih. Seveda so se morala vsled tega gosposka zemljišča, ki so jih le tlačani obdelovali, razdeliti med kmete proti primerni kupnini ali najemnini. Meseca avgusta istega leta je potem cesar naročil upravitelju kameralnih posestev, cesarskemu svetniku Jožefu Hammerju, da se na isti način pripravlja odprava tlake po vsem Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Vendar so pogajanja med kmeti in gospodo le počasi napredovala, ker so zemljiški gospodje terjali visoko odkupnino, podložniki pa niso hoteli nič plačati v nadi, da bode cesar tlako itak odpravil.

Tu in tam so nastali tudi nemiri, tako na Tolminskem in v krški okolici, kjer je Andrej Domitrovič l. 1790. peljal svoje kmečke trume pred graščino „Šrajbarski turn“ (Thurn am Hart), zahteval popolno odpravo tlake in davkov v žitu, pa je bil s 13 tovariši vred ustreljen. Še umirajoč je rekel kmetom: „Desetino (cerkveno) morate plačevati, ker jo je Bog postavil, za odpravo tlake in grajskih davščin pa umrite

z menoj.“ Našel je posnemavce v Loki pri Zidanem mostu, v Sevnici in Planinskem trgu, kjer so kmetje zahtevali, da se odpravi vsa tlaka, vse žitne davščine in vsa desetina. Po vseh cerkvah ob Savi so bili plat zvona, a posadka v Planinskem trgu je upornike hitro napadla in razkropila. V kratkem času je bil zopet mir.



Cesar Jožef II.
(Po sliki v dunajskem dvornem muzeju.)

Manj sreče je imel cesar Jožef z davčno preosnovo, ki jo je bil odredil s 1. novembrom 1789 in je imela obdačiti zemljišča po njih letnem donesku, ne glede na posestnike, pa je med gospodo vzbudila hudo nevoljo.

Z veliko skrbjo je gojil Jožef II. tudi šolstvo. Vendar je z njim le preveč zasledoval suho državno korist in še manj upošteval dane razmere kakor njegova mati. Glede na podrobnosti Jožefove šolske politike naj zadoščajo sledeče črtice: Strože nego preje se je vlada izjavila za občno šolsko dolžnost in šestletno šolanje (od 6. do 12. leta); oproščati sme otroke le šolski komisar in le takrat, ako so ovire res nepremagljive. Šolo je ustanoviti v vseh krajih, kjer imajo svojega duhovnika in krstno knjigo, pa tudi tam, kjer je v okrožju pol ure 100 za šolo godnih otrok, Če je kraj hribovit ali močviren, je šola potrebna tudi za manjše število otrok. Učitelj ne poučuj več nego sto otrok; ako jih je več, naj se še imenuje „pristav" (pomožni učitelj); za 200 otrok je treba dveh učiteljev. — Učiteljem je namenil cesar 100 do 150 goldinarjev plače (po sedanji denarni vrednosti 700—1100 K), pa so morali obiskovati pripravniški tečaj in opravljati tudi cerkovniška opravila. Značaj šole kot državnega zavoda je vlada strogo varovala. Šolsko nadzorstvo so poverili „okrožnim šolskim komisarjem", katere so plačevali iz premoženja cerkvenih bratovščin. Med najboljše okrajne šolske komisarje je prištevati znanega zgodovinarja Antona Linharta in Blaža Kumerdeja, ki je posloval od l. 1787. do 1792. kot nadzornik v Celju in se potem vrnil v isti službi v Ljubljano. Duša vsemu avstrijskemu ljudskemu šolstvu je bil za časa Jožefa II. in še skozi par desetletij pozneje naš rojak Jožef Špendov, rojen l. 1739. v Mošnjah na Gorenjskem, ki je s svojim bistrim umom dosegel čast dunajskega kanonika, dvornega svetnika in prisednika šolske dvorne komisije. Leta 1788 ga je cesar imenoval za vrhovnega šolskega nadzornika v Spodnji Avstriji in kot tak je bil vladni svetovalec v šolskih stvareh za vso državo. Največje zasluge si je pridobil Špendov ob preosnovi ljudskega šolstva l. 1804. Umrl je na Dunaju l. 1816. kot stolni prošt.

Kako je napredovalo ljudsko šolstvo za cesarja Jožefa?

Na Kranjskem in Primorskem je šlo zelo počasi. Ljudje se niso mogli z novimi šolami sprijazniti. Ljubljančani so tožili, da se otroci nauče več slabega kakor dobrega in pozabijo še to, kar so se doma naučili. Da je pouk tako pomanjkljiv, prihaja odtod, ker so učitelji preslabo plačani in se zato ukvarjajo s privatnim poukom, zanemarjajo pa svoj redni posel. Tudi šolski prostori niso primerni. — Cesar je želel, naj bi duhovniki v pridigah priporočali novo šolo in je take govore dal natisnjene širiti med ljudstvom. Da mora biti v ljudski šoli učni jezik materinščina, od tega načela se je Jožef II. še bolj oddaljil, kakor njegova mati. Potem so pa tožili, da po slovenskih krajih šolstvo ne napreduje, kakor na pr. dvorni svetnik Dorpfeld, ki je leta 1789. poročal vladi, da šola v Grebinju „nič noče uspevati zaradi slovenščine, ki tam prevladuje". Za slovensko „narodno" šolo se jim je zdelo kvečjemu to potrebno, da je moral učitelj poleg nemščine znati tudi slovenski. Kje pa dobiti za pičlo plačo takih učiteljev?

L. 1789. toži tržaški gubernij, da je na Primorskem še le deset trivijalk vštevši nunske šole v Trstu, Gorici in Korminu. Na Kranjskem je ugotovil Špendov leta 1788., da šolstvo vzlic mnogovrstnim

oviram vendar napreduje, kajti našteli so 58 šol s 3154 učenci, med tem ko je imela za tretjino manjša Koroška 157 šol z 8567 učenci, Štajerska pa celo 376 šol in 20.576 učencev.

Znamenit zgled slovenskega šolnika iz tedanje dobe nam je slovenski pisatelj Jurij Japelj, izza leta 1787. župnik in dekan na Ježici pri Ljubljani. V svoji župniji se je lotil prostovoljno šolskega pouka in priredil v svoji mali hišici šolsko sobo, kjer je učil mladino čitati, pisati in računati. V lepih dneh jo je vodil pod milo nebo, se utaboril s svojimi učenci pod kakim drevesom ali na senčni ravnici za Savo in jim drobil koristne nauke. Ko so se mlade glavice utrudile, so se začeli igrati in petdesetletni gospod dekan se je sam udeleževal teh nedolžnih veselic. Včasih jih je vodil tudi na polje, kjer so z njiv pobirali kamenje. To delo je nadomeščalo telovadbo. Da je ohranil svoje učence pri dobri volji, jih je zabaval z nedolžnimi šalami in vmes vpletal lepe nauke za življenje. — Japelj je pozneje postal kanonik v Celovcu in šolski nadzornik za Koroško. Umrl je nagle smrti l. 1807. in bil pokopan na mestnem pokopališču pri sv. Rupertu.

* * *

Najgloblje so posegle Jožefove cerkvene reforme. S svojimi ukazi o javnih cerkvenih stvareh (in publico-ecclesiasticis) je ustvaril vladni sistem, čigar sledove nahajamo še pol stoletja po njegovi smrti in ki ga zaznamujemo z imenom jožefinizem. Kratko lahko označimo ta sistem kot nadvlado in nadzorstvo države nad vsemi strokami cerkvenega življenja in delovanja. Cesar Jožef ni priznal cerkve za samostojno družbo, ki ima svoj nadnaravni smoter in primerno temu smotru tudi svoje posebno poslanstvo, temveč jo je hotel popolnoma podrediti državi. Po njegovem mnenju je bila glavna naloga cerkve, da pospešuje državno korist ali „javni blagor“. Blagor države pa so tedaj iskali v mnogoštevilnem prebivalstvu, cvetoči obrti in trgovini, splošni ljudski izobrazbi. Vsi oni pojavi cerkvenega delovanja, ki niso naravnost pospeševali teh ciljev, so se jim zdeli nepotrebni, da celo škodljivi. Zato je zasnoval Jožef II. celo vrsto reform (preosnov), ki so vse imele namen cerkev vdinjati državi kot policijski organ in hkrati iz nje iztrebiti, kar se je zdelo prosvetljenim jožefinskim državnikom nepotrebno ali škodljivo.

Jožef II. bi pa ne bil mogel izvršiti svojih reformnih načrtov, da ni bilo na škofijskih stolicah mož, ki so ga podpirali s svojim velikim vplivom na duhovščino in ljudstvo. Med prve njegove pomočnike te vrste moramo prištevati ljubljanskega knezoškofa, grofa Karola Herbersteina.

Herbersteini so znana štajerska plemiška rodbina. Škofov oče Ivan Ernest je bil c. kr. komornik, tajni svetnik in deželni upravitelj na Štajerskem, mati Marija Doroteja pa iz rodu grofov Dietrichsteinov. Njun sin Karol Jožef je bil rojen v Gradcu 7. julija l. 1719. in se je posvetil duhovskemu stanu. Ko je bil 24 let star, je že dobil kanonikat v Tridentu. Pozneje je prišel kot pomožni škof (koadjutor) k grofu Petazziju v Ljubljano in mu po njegovi smrti l. 1772. sledil na

ljubljanski škofijski stolici. Herberstein je bil med avstrijskimi škofi najodločnejši zastopnik „prosvetljene“ smeri. Škofovsko oblast je hotel razširiti na račun papeža in rimske stolice, vse Jožefove cerkvene reforme je podpiral s toliko vnemo, da si je pridobil njegovo posebno naklonjenost, in o razmerju katoličanov do drugovercev je imel nazore, ki so jih v Rimu obsodili kot krivoverske. Značilno je, da je škof Herberstein že l. 1780. v posebnem pastirskem listu razodel načrt za one preosnove in odredbe, ki jih je cesar še le v naslednjih letih izvršil.



Frančiškanski samostan v Ljubljani.

Pismo je zanimivo dovolj, da tu podamo vsaj njega glavne misli. Pri cerkveni vladi, pravi škof, ureja vnanje cerkvene reči katoliški deželni knez, med tem ko so notranje stvari, to kar imenujemo vero ali religijo, poverjene škofom v njihovih okrožjih. Prvenstvo rimskega papeža ima namen, da se ohrani edinost v cerkvenih stvareh in verski nauk ne pokvari. — Redovništvo je človeška iznajdba, ker ga Kristus ni potrdil ali priporočal (!). Zato samostani in redovi cerkvi niso neizogibno potrebni, in tudi če bi se vsi odpravili, bi s tem cerkev ne trpela škode. Tudi je upravičeno, da domači redovniki niso pokorni inozemskim predstojnikom in da se njih zveza s tujimi redovnimi generali pretrga. — Škofje imajo sami oblast dajati spregled od zakonskih zadržkov in ni treba v ta namen papeževega dovoljenja. — Vladar sme tudi nekatoliškim prebivalcem dovoliti svobodno bogoslužje, ako njihova vera vzgaja zveste in mirne državljane in nima presojati o tem, so li njihovi nauki pravi ali ne. Vsakdo ima prirojeno pravico, da se drži tiste verske stranke, ki se mu zdi po njegovih nazorih in vestni preiskavi prava.

Herbersteinovo pastirsko pismo je zbudilo silno zgledovanje daleč preko mej ljubljanske škofije in vsebuje kratek jožefinski program

cerkvenih preosnov. V Ljubljani sta izšli proti njemu dve knjižici. Prvo je menda spisal frančiškanski provincial p. Kastulus Weibl, ki škofovo pismo stavek za stavkom zavrača in po pravici sodi, da je moralo biti sestavljeno v pisarni c. kr. duhovske dvorne komisije. V drugi brošuri, ki je enako kakor prva spisana v nemškem jeziku, se pisatelj imenuje že v naslovu z besedami: „Knezoškofu ljubljanskemu podana javna veroizpoved Janeza Mihaela Verbeca, meščana deželnoknežjega glavnega mesta v Kranjski“ (Dem Fürstbischof von Laibach abgelegtes öffentliches Glaubensbekentniss von Hans Michael Vörwetz, einer landesfürstlichen Hauptstadt im Herzogthum Krain Bürgers). V spisu se pisatelj predstavlja kot krojač, ki je služil več let cesarju v vojaški službi, zdaj pa se preživlja s šivanko. Verbec meni, da Herbersteinovo pastirsko pismo „ni sad z njegovega knežjega vrta“, ampak delo dunajske prostozidarske lože, kamor baje škof pogosto zahaja, kadar biva na Dunaju. Pikro potem pripominja, da v svoji gorečnosti izkuša celo prehiteti cesarjeve načrte, in omenja, da ga imajo Ljubljančani za napol-luterana. Ob sklepu spisa potem v 19 odstavkih izraža svojo veroizpoved, katere naj se trdno drže tudi njegovi someščani. — Najodločneje je zavrnila Herbersteinove nauke rimska stolica. Papež Pij VI. je izdal apostolsko pismo (breve) v obsegu debelega zvezka, kjer na podlagi spisov cerkvenih očetov dokazuje, da so škofovi nazori zmotni. Ko je cesar hotel Herbersteina napraviti za nadškofa, se je Pij VI. stanovitno branil ga potrditi, dokler ne prekliče svojih krivih naukov. — Popolno priznanje pa je seveda našel škof Herberstein pri avstrijski vladi in cesarju Jožefu, ki ga je z odlokom dne 27. novembra 1781 vsem škofom v cesarstvu predstavil za zgled.

Drugi škofje Notranje Avstrije sicer niso bili v vseh rečeh na stališču Herbersteinovem, vendar so več ali manj pospeševali cesarske cerkvene reforme. Krški škof grof Anton Auersperg je izdal l. 1782. pouk o cerkvenih bratovščinah in božjih potih, ki je pripravljal na poznejše slične vladne naredbe. Sekovski škof grof Arco je bil poseben ljubljenec Jožefov. Njegovo pastirsko pismo o bratovščinah, odpustkih in romanjih je vlada poslala drugim škofom v posnemanje. O lavantinskem škofu, grofu Schrattenbachu, in grofu Inzaghiju, škofu tržaškem, je le toliko znano, da nista nasprotovala vladnim naredbam, ampak se jim brez ugovora pokorila. Celo pičenskega škofa, Antona pl. Piccardi, pastirja najmanjše avstrijske vladikovine, hvali deželno glavarstvo kranjsko, češ da je izmed najgorečnejših pospeševateljev „najvišjih stremljenj“.

Le en cerkveni knez Notranje Avstrije je bil popolnoma drugačnega mišljenja kakor njegovi tovariši na škofijskih stolicah. To je bil grof Rudolf Edling, nadškof goriški. Ta mož, ki je kmalu postal žrtev jožefinizma, je bil rojen v Gorici l. 1723. Najprej se je izobraževal doma in v goriških šolah pri jezuitih. Bogoslovno naobrazbo je dobil v „nemškem kolegiju“ v Rimu, kjer je bil leta 1746. posvečen za duhovnika. Ko se je vrnil domov, je postal kanonik v Akvileji in pozneje stolni dekan v Gorici. Odlikoval se je po svoji pobožnosti in gorečnosti za dušno pastirstvo. Nadškof Attems ga je sam priporočil cesarici Mariji Tereziji za naslednika na goriški stolici.

Po njegovi smrti l. 1774. je Edling prevzel vlado goriške škofije. Bil je neumoren v izvrševanju svojih škofijskih opravil, pridigal, spovedoval in opravljal vse druge posle navadnih duhovnikov. Zaradi cerkvenih reformnih odlokov je prišel v ostro nasprotje z avstrijsko vlado. Bil je mnenja, da ima v cerkvenih stvareh odločevati le rimska stolica in zato ni hotel cesarskih odlokov brez papeževega dovoljenja objaviti duhovščini in ljudstvu. Ko ukaz deželnega glavarstva goriškega ni nič izdal, ga je cesar leta 1782. pozval na Dunaj in mu dal na izbero, da se ukloni njegovim ukazom ali pa odpove škofiji. Edling je storil poslednje. L. 1784. je šel v Rim in se ondi pred papežem odpovedal goriški nadškofiji, vlado pa je le obvestil o svojem koraku. Cesar mu je dovolil 8000 goldinarjev penzije. Nekaj let je poslej Edling še preživel v Rimu. Ker pa je bila njegova navzočnost avstrijskemu poslaniku, kardinalu Hržanu, neprijetna, mu je avstrijska vlada l. 1787. odkazala za bivališče Lombardijo. Tu je slednjič našel zaželjeni pokoj v mestu Lodi, kjer je umrl v visoki starosti l. 1803.

Ob takih razmerah se ni čuditi, da cesar Jožef s svojimi cerkvenimi reformami ni zadel na posebne ovire. Za marsikatere naredbe je izšla izpodbuda naravnost od avstrijskih škofov. Le duhovščina je imela težave, ko je morala potrebo ali korist cesarskih odlokov pred ljudstvom zagovarjati in opravičevati.

Prva versko-politična odredba cesarja Jožefa je bil toleranční patent iz leta 1781. V njem pravi, da se je odločil privržencem avgsburške (luteranske) in helvetiške veroizpovedi (kalvincem), kakor tudi razkolnim Grkom dovoliti zasebno bogoslužje. Katoliška cerkev pa naj ima še vedno prednost javnega bogoslužja. Po določbah tega zakona so smeli nekatoličani povsod, kjer je bilo par ur naokoli sto družin iste veroizpovedi, si postaviti molitvenico in šolo. Vendar molitvenice niso smele imeti stolpa in javnega dohoda s ceste. Tudi je bilo dovoljeno nekatoličanom pridobiti hiše in zemljišča, meščanske in mojstrske pravice, akademiške časti, državne službe.

V slovenskih deželah tolerančni patent ni napravil posebnih izpremememb. Na Kranjskem niti poedinih luteranov ni bilo, prav tako ne na Goriškem. V Trstu sta se osnovali l. 1786. samostojni občini za luterane in kalvince. Prvi so pridobili katoliško cerkev sv. Rožnega venca za svojo božjo službo, drugi pa cerkev sv. Silvestra. Na Zgornjem Štajerskem so se osnovale nekatere luteranske občine in si postavile molitvenice. Na Koroškem je nastala slovenska protestantska občina Zagoriče v podklošterski župniji. Ljudje so bili tukaj skozi dve stoletji ohranili stare protestantske slovenske knjige in si napravili neko čudno mešanico iz katoličanstva in luteranstva. Enako je bilo na Zgornjem Koroškem, kjer se je osnovalo več nemških luteranskih občin. — Precej številni so še bili protestanti med ogrskimi Slovenci, kjer so komaj 50 let preje izgubili svoje cerkve. Tu so nastale v naslednjih letih luteranske fare: Pucinci, Križevci, Bodonci, Adrijanci in Hodoš.

V Rimu so vedeli, da cesar namerava velike preosnove, ki se niso strinjale z načelom cerkvene samostojnosti. Herbersteinovo pastirsko pismo jih je moralo poučiti, da meri avstrijska vlada zlasti

na omejitev papeške oblasti in zastopa načela, ki so več ali manj vodila v razkol. Pismeni ugovori so bili brezuspešni. Zdaj se je Pij VI. odločil, da sam potuje na Dunaj in se osebno razgovori s cesarjem. Kardinali so mu to potovanje odsvetovali, češ da mu utegne prinesti le ponižanje, toda papež je ostal pri svojem ukrepu. Koncem meseca februarja 1782 se je odpravil na pot preko Benečije in Goriškega. V Nogaredu na goriški meji ga je sprejel okrožni glavar, baron Baselli, in ga spremil v Gorico. Cesar Jožef je bil dal povelje, naj mu izkažejo vse tiste časti, kakor kakemu drugemu vladajočemu knezu. Nadškof Edling je bil prav takrat pozvan na Dunaj, kjer so od njega zahtevali odpoved, in se ni mogel preje o tem posvetovati s papežem. Pij VI. je prenočeval v hiši barona Lanthierija in drugi dan potoval čez Vipavo v Ljubljano. V Postojni se mu je poklonil tržaški škof Inzaghi. V Ljubljani je ostal papež sedem dni in bival v hiši nemškega viteškega reda. Razun domačega škofa sta se mu tu poklonila tudi škofa krški in lavantinski ter nadvojvodinja Marijana, ki je stalno bivala v Celovcu. Nepregledna množica ljudi je bila vedno zbrana okoli hiše, kjer je stanoval papež, in čakala njegovega blagoslova. Dne 17. marca je nadaljeval svojo pot in še tisti dan prišel v Celje; naslednji večer je prenočil v Mariboru, 19. marca pa v Gradcu. Cesar Jožef je prišel papežu naproti do kraja Nova cerkev in se z njim skupaj v vozu peljal na Dunaj. Povsod so skazovali Piju VI. velike časti, zlasti Dunajčani so bili vzradoščeni vsled tega izrednega obiska. Toda zaželjenih uspehov papež ni dosegel. Vsemožni Jožefov minister Kaunitz je znal vse papeževe namere prekrižati. Ko je Pij VI. čez mesec dni zapustil Dunaj in se čez Monakovo in Tirole vrnil domov, je šla Jožefova cerkvena politika po prejšnjem tiru naprej.



M. Marija Lukančič,
prva prednica ljubljanskih klarisaric.

Hud udarec je zadel najprej samostane.

„Prosvetljena doba“ splošno ni bila prijazna redovnemu življenju. Zahtevala je „vidnega dela“ za javni blagor, kateremu so se redovniki baje odtegovali. Pa naj so posamezni samostani (benediktinci, piaristi, minoriti, frančiškani) še toliko storili za znanstvo, vzgojo mladine in dušno pastirstvo, javno mnenje vendar ni priznavalo njihovih zaslug. — Herberstein je imenoval novomeško frančiškansko gimnazijo „zakotno šolo“, ki služi le za vzgojo redovnega naraščaja, in je hotel vse redovnike izločiti iz dušnega pastirstva. Jožefove ministre so posebno bodla v oči bogata posestva posameznih opatij, ki naj bi postala državna last. Iz državnega sveta je tudi izšel predlog za odpravo samostanov. Bližnji povod so dali nekateri neredi v kartuziji Mauerbach. Dne 29. novembra l. 1781. je ukazal cesar Jožef dvorni kanceliji, naj sestavi seznamek vseh moških in ženskih samostanov v avstrijskih deželah, „ki se ne pečajo niti s poukom mladine, niti z oskrbovanjem bolnikov, niti se ne odlikujejo v študijah.“ Na tej podlagi je potem izšel 12. januarja naslednjega leta prvi zakon o razpustitvi samostanov in redovnih naselbin. Vendar ni ostalo edinole pri tem odloku. Ako so l. 1782. odpravili samostane, ki so bili za „državni blagor brez koristi“, so pozneje zatrli druge, „ki niso bili nujno potrebni.“ In kmalu je pri tem delu odločevala le gospodarska korist in denarna potreba države, ki je hotela dobiti potrebnih sredstev za nameravano preureditev škofij in župnij. Vse premoženje odpravljenih samostanov naj bi pripadlo „verskemu zakladu“. — Vsa naslednja leta so zdaj delovale cesarske komisije in zdaj tej zdaj oni naselbini naznanjale usodno vest, da ji je prekinjena nit življenja. Bivšim redovnikom in redovnicam so odkazali kake hiše ali samostane, kjer so lahko v družbi drugih samostancev ali nun živeli do svoje smrti, ali pa so jim nakazali penzijo, če so hoteli iti med svet.

Tekom vlade cesarja Jožefa je bilo v avstrijsko ogrskih deželah odpravljenih okoli 738 samostanov. Vendar niso bile vse dežele enako prizadete.

Na Koroškem so l. 1782. odpravili le 19 „puščavnikov“ (tretjerednikov), ki so živeli po raznih samotah in se pečali z vrtnarstvom, ročnimi deli in tudi poučevali mladino. Taki puščavniki so bili pri Velikovcu, Gospej Sveti in na malem otoku sredi Vrbskega jezera. Na Kranjskem nahajamo sledove o njih le pod vrhom Sv. Jošta in na blejskem otoku. Kmalu potem so bili razpuščeni: benediktinski opatiji v Osojah in Podkloštru, cistercijanski samostan v Vetrinju, minoritska in kapucinska naselbina v Beljaku, premonstrati v Grebinju, dominikanke v Št. Andražu, benediktinke v Št. Juriju ob Jezeru (Längsee) in karmeličanke v Sedlicah. Edina opatija Št. Pavel, ki je še ostala v deželi, je l. 1787. vsled denarnih težav sama prosila za razpustitev in se prostovoljno razšla. Šele leta 1809. so prazno samostansko poslopje na novo naselili benediktinci iz Šent Blaža v Črnem lesu (Schwarzwald). — Večje je bilo število odpravljenih samostanov na Kranjskem, kamor je pripadala tudi Istra. Vsled dekreta iz l. 1782. so bili tu razpuščeni: kartuzijani v Bistri, klarisarice v Ljubljani, Škofji Loki in Mekinjah, dominikanke v Velesovem,

pavlinci pri Št. Petru v Gozdu (Selve) in pri Sv. Mariji ob Jezeru. Pozneje so še zapadli cesarskim odlokom: cistercijani v Stični in Kostanjevici, obuti in bosonogi avguštinci („školcijati“) v Ljubljani, kapucini v Kranju in Novem mestu, serviti v Devinu. Ljubljanski kapucinski samostan ni smel več sprejemati novincev. Naselbina je bila obsojena, da počasi izmre. — Na Goriškem in v tržaškem ozemlju so bile zatrte sledeče redovne naselbine: klarisinje, minoriti in karmeličani v Gorici, dominikani in „poverelle“ (tretjerednice) v furlanskem mestecu Fara, plemiške benediktinke v Akvileji, frančiškani v Solkanu in na Sv. Gori (so se preselili v prazni minoritski samostan v Gorico), minoriti v Grljanu, kapucini v Gradiški, Trstu in Korminu. Slovenskemu Štajerju pripadajo zatrti samostani: kartuzija v Žičah, pavlinci v Olimju, dominikanke v Studenicah in Marenbergu, kapucini v Mariboru, Ormožu, Ptuju, Cmureku, dominikani v Ptuju in Novem kloštru, avguštinci na Muti (Hohenmaut) in minoriti v Slovenski Bistrici.



Baron Franc Tauffrer, opat stiški.

Komisarji, ki so imeli izvrševati cesarske odloke, so dobili navodilo, da postopajo „obzirno, skromno in potrpežljivo“. Seveda je bilo to popolnoma odvisno od njih samih. — Ko je komisar grof Auersperg v Mekinjah zbranim sestram prečital cesarski odlok, so ga jokaje prosile, naj jih puste umreti v samostanu, in obljubile, da se bodo pečale s poukom mladine. Toda obveljala je cesarska naredba. Klarisinje iz odpravljenih treh kranjskih samostanov so deloma prestopile v novoustanovljeni uršulinski samostan v Škofji Loki, deloma šle v Gorico ali pa v inozemstvo. Velesovskim nunam so dovolili, da žive do smrti v samostanu. — Veliko začudenje je vzbudilo, da vlada niti starodavni opatiji stiški ni prizanesla. Menihi so bili z vso vnemo podpirali ljudsko šolstvo in celo izdali slovenski katekizem. Med tem ko so po drugih deželah pustili nekatere stare in zaslužne opatije (Admont, Klosterneuburg, Melk, Lilienfeld, Kremsmünster itd.), je bila Stična z

dvornim dekretom 6. oktobra 1784 obsojena na smrt. Cesarski komisar Buset je našel v samostanu 27 bratov. Opat je bil baron Franc Tauffrer iz Višnje Gore, tudi drugi patri večinoma domačini. Vsi so izjavili, da hočejo poslej živeti kot svetni duhovniki. O vsem premakljivem in nepremakljivem samostanskem premoženju je komisar napravil natančen zapisnik. Spomin na ta dogodek ohranjuje še stara pesem „od gorvsdigneina setiškega kloštra". Opat je dobil 2000 gld. pokojnine in živel poslej sam zase na svojem rodnem gradu Višnja, a ni preživel dolgo usode svojega samostana. Umrl je l. 1789. in bil pokopan v višnjegorski župni cerkvi.

Vse premoženje odpravljenih samostanov je pripadlo „verskemu zakladu", iz katerega so se imeli plačevati stroški za nove župnije. Toda pričakovanih velikih vsot država ni dobila. Zemljišča in poslopja so deloma poprodali za nizko ceno ali pa izkušali z njimi gospodariti na svoje stroške. Večji del obsežnega in mogočnega vetrinjskega samostana z velikim, krasnim vrtom vred je kupil neki tovarnar za 6000 gld. Tu in tam so porabili samostanska poslopja za bolnice, šole, vojašnice. Mnogo pa jih je ostalo praznih in začelo razpadati, tako Št. Pavel, Podklošter, Grebinj, Osoje, Velesovo, Mekinje. Ko je „verski zaklad" pričel na svoje stroške gospodariti s samostanskimi posestvi, je bilo treba vzdrževati iz dohodkov celo vrsto upraviteljev, uradnikov, pisarjev, gozdarjev, delavcev, da je komaj preostalo še kaj čistega dobička.

Dragocenosti in opravo samostanskih cerkva so porazdelili med razne župne cerkve. Iz knjižnic so najdragocenejša dela poslali na Dunaj v dvorno knjižnico. Mnogo drugih knjig je šlo na Štajerskem v Gradec, na Kranjskem pa v Ljubljano, kjer so osnovali iz samostanskih knjižnih zakladov sedanjo c. kr. licejsko ali študijsko knjižnico.

Mnogo cerkvenih in knjižnih dragocenosti, rokopisov in listin se je pa razvleklo, pogubilo in pokončalo. Začetkom l. 1787. je naznanjal graški vladni list, da se bodo knjige iz odpravljenih samostanov, „ki niso primerne, da goje državljansko srečo in krepost", vsak dan na funte in na cente prepuščale tovarnarjem in kramarjem. „Praznoverne" knjige, ki so jih baje mnogo našli v ženskih samostanih, so bile vse sežgane. Za Kranjsko je značilno poročilo komisarja Schella, ki pravi, da je ponujal samostansko knjižno blago bukvovezom, ki ga pa ne morejo rabiti. Pozneje je isto ponudil kramarjem, ki mu plačujejo za veliko obliko po poldrugi krajcar in za knjige v četverki po en krajcar za funt, knjig v osmerki in dvanajsterki pa sploh nočejo sprejeti. V Osojah na Koroškem so kmetje na vozeh iz samostanske knjižnice izvažali knjige, ki so bile povezane v snope, in si deloma lajšali nepotrebno breme s tem, da so jih pometali v jezero. Arhiv stiškega samostana, ki se je prišteval med najbogatejše v Avstriji, so skoraj vsega razvlekli in uničili. Mnogo umetnin in dragocenih knjig so redovniki sami spravili na varno.

Jožefinski vihar je pri nas prebilo le malo samostanov. Razun minoritov v Ptuju, ki so imeli župnijo, so se ohranile male kapucinske naselbine v Celovcu, Volšpergu, Ljubljani, Gorici, Loki, Krškem in frančiškani s štirimi samostani (Ljubljana, Gorica, Novo mesto, Kamnik),

dasiravno se je pod škofom Herbersteinom prav proti njim začela najhujša gonja. Od ženskih redov so se ohranile le uršulinke (v Ljubljani, Loki, Celovcu, Gorici), ker so poučevale deklice, in elizabetinke v Celovcu, ki so se pečale z bolniško strežbo. Pa tudi ti samostani niso imeli več tistega vpliva na vernike kakor preje, ker so bili izpostavljeni javnemu preziranju. Deloma se je v njih samih pojavil novi časovni duh, ki jih je gnal med svet ter jim jemal naraščaj, da jih je več moralo v naslednjih desetletjih prenehati.



Samostan bosih avguštincev (školcijatov) v Ljubljani.

Hkrati s samostani je vlada zatrla vse cerkvene bratovščine. Njih postanek sega daleč nazaj v srednji vek. Posebno so se pomnožile pod vlado pobožnega cesarja Leopolda. Skoraj vsak stan je imel svojo versko družbo. Bile so bratovščine za plemiče, uradnike, duhovnike, dijake, rokodelce, mornarje, kmete, žene in dekleta. Druge so sprejemale člane brez ozira na stan in starost, da so le izpolnovali pravila. Namen jim je bil povišanje božje službe, pa tudi socialni smotri: oskrba bolnikov, podpora siromakov, pouk mladine v krščanskem nauku, skrb za krščanski pogreb itd. Že Marija Terezija je bratovščine omejila in za ustanovitev novih zahtevala vladnega dovoljenja. Uprava bratovščinskega premoženja je bila podrejena državnemu nadzorstvu. Vendar je cesarica še sama okoli l. 1760. vpeljala v Avstriji „vedno češčenje sv. Rešnjega telesa“, ki se je zlasti po Kranjskem zelo razširilo. Pod Jožefom II. je začela takoj briti ostrejša sapa. Leta 1781. je izšel cesarski odlok, ki je ukazoval, da naj vsi letni prebitki bratovščin pripadejo šolskemu zakladu.

Duhovska dvorna komisija je zlasti obsojala „posebne pobožnosti“, ki so jih bratovščine prirejale, Jožefovi ministri pa so vedno govorili o njihovih milijonih, ki naj bi prišli državi v korist. Leta 1783. so slednjič vse duhovne bratovščine s tretjim redom vred zatrli, njih premoženje je pripadlo verskemu zakladu. — Za Kranjsko nam izkazuje zapisnik 10 let preje 396 bratovščin s skupnim premoženjem v znesku 90.650 gld. 48 kr. Posebno številne so bile te verske družbe na Goriškem, kjer jih nahajamo skoraj pri vsaki cerkvi. Tržaški mornarji so imeli svojo bratovščino sv. Nikolaja, ki je l. 1783. imela 25.000 gld. premoženja. Iz tega denarja je vlada napravila „mornarski zalog“, iz katerega še sedaj podpira avstrijske mornarje. — Cesar Jožef je vedel, da so bratovščine naravni pojav socialnega nagona, ki temelji globoko v ljudski duši. Zato jih ni hotel popolnoma prepovedati, pač pa jih po svoje preosnovati. Namesto odpravljenih verskih družb naj bi se po vseh župnih cerkvah osnovala „bratovščina dejanske ljubezni do bližnjega“ ali ubožni zavod, kateremu je bil glavni namen podpora siromakov. Člani so se zavezali po svojih premoženjskih razmerah dajati miloščino v skupno blagajno, iz katere so se podpirali siromaki. Trikrat na leto, na dan ustanovitve, o Božiču in Veliki noči je bil bratovski praznik s pridigo o njenih namenih in zahvalno pesmijo. Vendar nova verska družba na razvalinah starih bratovščin ni mogla uspevati. Zlasti na deželi med kmečkim ljudstvom, kateremu so z bratovščinami vzeli toliko priljubljenih pobožnosti in navad, se ni mogla oživiti. Kmalu je stala nova cesarska verska družba le na papirju in po letu 1790. se komaj še omenja.

S samostani in bratovščinami je uničil Jožef II. velik del verskega življenja in s silo pretrgal niti tisočletnemu razvoju. Še nevarnejše je bilo za cerkev, ko je posegel tudi v vzgojo in izobrazbo duhovščine. Da ustvari dobo, ki bi bila prešinjena z njegovimi nazori, je hotel cesar zlasti mladino zase pridobiti in jo tesneje privezati na državo, čije korist naj bi pozneje v svojem delovanju pred vsem pospeševala. Zato je dvorni dekret z dne 30. marca 1783 ustvaril generalna semenišča. Še tisto leto so morale prejenjati vse samostanske in škofijske bogoslovne šole, na njih mesto pa so stopili državni učni zavodi na Dunaju, v Pragi, Olomucu, Požunu, Pešti, Lvovu, Inomostu. Za dežele Notranje Avstrije z Gorico in Trstom vred se je osnovalo generalno semenišče v Gradcu, katero so morali obiskovati vsi svetni in redovni bogoslovci, ako so hoteli pozneje v Avstriji opravljati službo dušnega pastirja. Študije naj bi po prvotnem načrtu trajale šest let, pa so se kmalu skrčile na štiri leta. Ravnatelj zavoda je bil najprej duhovnik Franc Tomičič, ki je že leta 1765. odložil svoj posel; za njim je prišel bivši ravnatelj goriškega semenišča Jurij Poljanec, katerega je vlada odstavila. Slednjič je vodil zavod bivši podvodja praškega semenišča Lunjaček, ki je pozneje zbolel na umu. V generalnem semenišču so pred vsem izkušali bogoslovce navdušiti za cesarsko reformno delo in so temu namenu primerno prikrojili tudi bogoslovne nauke. V posebnih zaupnih predavanjih je ravnatelj Lunjaček razlagal semeniščnikom papeževo oblast, izvirni greh, odpustke, zadoščevanje, cerkvene zapovedi po načinu, ki se ni strinjal s

cerkvenim naukom. Značilno je, da so od teh predavanj bili izključeni slovenski bogoslovci iz Kranjske in Goriške, češ, da ne znajo dovolj nemško. Kmalu so posamezni škofje izvedeli, kakšni krivi nazori se širijo med bogoslovci. Škof krški je uvedel preiskavo, in sekovski škof l. 1787. nekaj bogoslovcev zadnjega letnika ni hotel posvetiti, ker so zagovarjali napačne nauke. Prišlo je do spora med škofi in semeniškim vodstvom, ki se je končal po smrti cesarja Jožefa z razpustitvijo graškega generalnega semenišča.

Vedno globlje so posegali vladni odloki v cerkveno življenje. Celo čas in način božje službe sta bila podvržena vladnim policijskim odredbam. Leta 1783. je ukazala vlada, naj se v župnih cerkvah ob nedeljah in praznikih opravlja le ena maša in sicer pri velikem oltarju, popoldanske pobožnosti (rožni venec, litanije) naj se odpravijo. Sveto Rešnje Telo se ne sme izpostavljati v monštranci, temveč le v ciboriju. Slične so bile naslednje odredbe: prepoved božjih grobov in velikonočne procesije, svetniški kipi in slike naj ne bodo oblečene in okrašene z nakitjem; na oltarju sme goreti le šest sveč, ako ni sv. Rešnje Telo izpostavljeno; pri božji službi se je ogibati vnanjega bleska; mrliči se ne smejo pokopavati v lesenih krstah, ampak v platnenih vrečah, katere naj pokrijejo z neugašenim apnom. Ob hudi uri zvoniti in streljati je prepovedano. — Vse te naredbe so zbudile med ljudstvom veliko nevoljo. Ko so bili ob istem času odpravljeni nekateri prazniki, je ljudstvo tudi to naredbo pripisovalo cesarju samemu, ki je vrh tega še razburil ljudi, ko je dal zapreti mnogo podružnic in kapel ter prepovedal božja pota. Na nekaterih krajih po Koroškem so ženske prisilile župnike z grožnjami, da so opravljali božjo službo ob odpravljenih praznikih. Iz strahu pred ljudstvom so nekateri dušni pastirji obhajali tudi bratovske praznike po stari navadi. Prepoved zvonjenja in streljanja ob hudi uri je povzročila že posamezne rabuke. Ako je kje pobila toča, so kmetje takoj rekli, da se je zgodilo le zato, ker duhovniki niso pustili zvoniti ali streljati in so njim naložili odgovornost za škodo. Župniki so se obrnili za pomoč na okrožne urade, ki so slednjič odločili, da se zvonenje in streljanje sicer ne sme izrecno dovoliti, pa tudi ne zabraniti. Večkrat so tožili okrožni uradi o „versko-zaslepljenih podložnikih", ki se trdovratno drže starih navad, napravljajo običajne procesije brez duhovnikov in izsiljujejo od župnikov razne pobožnosti. — Sliko Matere Božje s Svete Gore je dala vlada prenesti v Solkan; z Višarij so jo prenesli v Žabnice. Nemiri se ob tej priliki ne poročajo, dasiravno je hudo trpelo prebivalstvo v Kanalski dolini, ki je večjidel živelo od višarskih romarjev in vsled tega zelo ubožalo. Do smrti Jožefa II. so bile Višarje zaprte. Njegov naslednik Leopold II. je na prošnjo Kanalcev dovolil, da se je Marijina podoba zopet prenesla iz Žabnic v staro romarsko cerkev. — Javen upor je povzročil na spodnjem Koroškem vladni dekret, naj se svetniški kipi slečejo in odpravijo iz cerkva razne votivne tablice. Gibanje se je začelo v Železni Kapli, kjer je bila priljubljena božja pot Marija v Trnju z oblečenim kipom Matere Božje, ki naj bi se leta 1788. odpravil. Ko je dal župnik cerkvena vrata zabiti, so kmetje s silo vlomili v cerkev

in priredili procesijo okoli nje. V varstvo Marijinega kipa so potem postavili stalne straže. Kmalu so se župljanom iz Kaple pridružili tudi oni iz Šmarjete in Bajtiš. Vse pomirjevanje duhovnikov je bilo zaman. Ko sta na praznik Vnebohoda prišla v Kaplo prošt iz Dobrlevasi in oskrbnik grada Žovnek, da privedeta ljudstvo k pokorščini, so kmetje oskrbnika pretepli, proštu pa izsilili svečano obljubo, da se bode božja služba v Trnju še opravljala in Marijin kip ostal nedotaknjen. Celovški okrožni glavar je hotel zdaj s silo nastopiti in s 150 možmi zasesti Kaplo, toda na Koroškem takrat ni bilo nič vojakov in zahteva okrožnega glavarja na vlado je bila brezuspešna. Dvorna pisarna je celo obsojala nastop dobroljskega prošta in žovneškega oskrbnika, ki je povzročil neprijetne zapletaje. Kapelčani so zmagali. Zdaj so tudi občine v Škocijanu, Črni in Kamnu zahtevale odpravljene Marijine kipe nazaj in jih postavile na prejšnja mesta. Duhovniki so se morali ukloniti, sicer bi se bili izpostavili veliki nevarnosti.

Opisani dogodki dovolj pričajo, kako občutljivo je cesar Jožef s svojimi brezobzirnimi preosnovami zadel ljudsko dušo. Še mnogo večji je bil odpor drugod, v Belgiji in na Ogrskem, kjer so izbruhnili veliki nemiri. Pa ozrimo se še na one Jožefove naprave, ki so ohranile trajno vrednost.

V to vrsto smemo prištevati nekatere preuredbe, ki se tičejo vnanje cerkvene organizacije, pred vsem preosnovo škofij in župnij.

Znano je, da se je patriarhija akvilejska in njena naslednica goriška nadškofija raztezala čez štiri dežele: Goriško, velik del Kranjske, Spodnje Koroške in Štajerske južno od Drave. Škofija ljubljanska je imela svoje župnije v treh deželah. Onstran Drave pa so bile škofije: krška, lavantinska in sekovska le majhni otoki sredi prostrane solnograške nadškofije. Opetovano so obžalovali škofje v svojih poročilih na rimsko stolico to neprimerno razdelitev, ki je zelo obteževala enotno dušno pastirstvo, duhovnikom in ljudstvu pa napravljala mnogo neprilik. Pod Jožefom II. je ljubljanski škof Herberstein sprožil vprašanje o preureditvi škofijskih mej in cesar se je stvari z vnemo oprijel. Pogajanja z posameznimi škofi in rimsko stolico so tekla tja do l. 1788., ko se je vprašanje končno rešilo. Vodilno načelo pri tem delu je bilo to, da bodi deželna meja hkrati tudi meja škofiji in le v zelo nujnih slučajih naj se napravi izjema. Po novi uredbi je bila Štajerska razdeljena v tri dele: Za okrožje Bruck ob Muri in Judenburg se je osnovala nova škofija v Ljubnem (Leoben), graško in mariborsko okrožje je pripadlo sekovski škofiji, vse druge pokrajine južno od Drave so spadale pod lavantinsko škofijo, ki je obdržala tudi še na Koroškem lavantinsko dolino in jugovzhodni vogel dežele. Sedež lavantinske škofije je ostal do l. 1859. v Št. Andražu. Vsa druga Koroška je zdaj prišla pod oblast škofa krškega, ki je prestavil svojo rezidenco s Krke v Celovec, kjer mu je vlada odkazala nekdanji vetrinjski dvorec v stanovanje.

Še večje so bile izpremembe v južnih deželah, na Kranjskem in v Primorju. Tu naj bi si delila cerkveno oblast novi nadškof

ljubljanski in škof gradiščanski. Ljubljanska škofija je odstopila svoje koroške župnije škofiji krški, svoje štajerske pa lavantinski, zato se je pa znatno povečala proti jugu in vzhodu, kjer je dobila celo Dolenjsko in Notranjsko od goriške nadškofije in ji je morala tudi tržaška odstopiti župnije sedanjega postojnskega okraja (Slavino, Hrenovice, Košano, Senožeče, Trnovo). Vrh tega je še hotel cesar Jožef iz posebne naklonjenosti povzdigniti škofa Herbersteina v nadškofa in mu podrediti primorski škofiji senjskomodruško in gradiščansko. V Rimu sicer niso imeli nič ugovarjati proti povišanju Ljubljane v nadškofijsko stolico, pač pa niso hoteli Herbersteina nagraditi s to častjo. Cesar vendar ni odjenjal. Avstrijski poslanik kardinal Hržan je moral opetovano posredovati. Slednjič je celo vlada pozvala ljubljanskega škofa, naj prekliče tiste nauke svojega pastirskega pisma, ki so rimski stolici v izpodtiko. Herberstein je res podal neko izjavo, ki se pa papežu ni zdela zadostna. Še med pogajanji je potem škof umrl (7. oktobra 1787). Zdaj je bila glavna ovira odstranjena. Z apostolskim pismom z dne 7. marca l. 1788. je Pij VI. zatrl nadškofijo goriško in ustanovil metropolijo ljubljansko. Novi nadškof je postal baron Michael Brigido, iz tržaške patricijske rodbine, ki je imela svoja posestva v Brezovici in Lupoglavi v Istri. Bil je prvi in edini nadškof ljubljanski.



Mihael Brigido, nadškof ljubljanski.

Med tem, ko se je Ljubljani smehljalo solnce cesarske milosti, pa je Gorica morala občutiti njegovo nevoljo. Z nadškofom Edlingom naj bi izginila hkrati tudi nadškofija. Niso ji odvzeli le njene metropolitske časti, ampak celo sedež nove primorske škofije so prestavili v malo neznatno mestece Gradiško. Tu je imela zdaj biti škofijska stolica za

Gorico, Trst in Istro. Škofiji tržaška in pičenska sta prenehali, tržaški škof Inzaghi pa naj bi zasedel novo gradiščansko stolico. Toda pokazalo se je, kako so se prenaglili s to naredbo. Inzaghi je prišel v Gradiško, a tu je manjkalo pripravnega stanovanja za škofa, za kanonike in še drugih nujnih stvari. Imel je ondi le eno sejo svojega konzistorija (duhovske vlade), pa se je takoj vrnil v Trst. Po Jožefovi smrti je bil sedež škofije l. 1791. zopet prestavljen v Gorico z naslovom škofija goriško-gradiščanska.

Ako se je nova preureditev škofijskih mej dobro strinjala s cerkvenimi koristimi, pa je posebno še osnovanje novih župnij zelo ustreglo ljudski potrebi. Znano je, da so bile stare župnije zelo obsežne, in da so morali duhovniki iz župnijskega sedeža za več dni hoditi h kaki podružnici, kjer so opravljali božjo službo, krščevali, poročali, delili sveto popotnico in se potem zopet vrnili domov. Ta način pastirovanja je bil zelo težaven in tudi ni ustrezal vsem potrebam vernikov. Ljudje, ki so bili po več ur oddaljeni od župne cerkve, so ob nedeljah in praznikih le težko prihajali k božji službi, niso nikdar dobili pravega verskega pouka in so pogosto umirali brez zakramentov. Zato so že v 17. stoletju osnovali nekaj novih župnij. Tako so v veliki loški župniji ustanovili vikariate v Poljanah, Selcih in Železnikih. Pod Marijo Terezijo so za oddaljene kraje na Koroškem osnovali misijonske postaje, kjer so posamezni redovniki in duhovniki začasno bivali ter opravljali posle dušnega pastirstva. Cesar Jožef se je lotil preosnove župnij z lastno mu odločnostjo in vnemo. Vodilna načela so bila sledeča: Ustanovitev župnije ali lokalne kapelanije je potrebna povsod, kjer župljane ovira voda ali visoko gorovje, zimski sneg in slaba pot, da ne morejo priti do svoje župne cerkve, dalje v slučaju, da imajo do cerkve nad eno uro hoda in slednjič kjerkoli šteje občina nad 700 duš. Poseben ozir zaslužijo kraji, ki že imajo cerkev ali pa so že kdaj imeli duhovnika. Svetne in cerkvene oblasti so šle takoj na delo in stavile primerne predloge. Vendar se je v deželah Notranje Avstrije izvršitev zavlekla do l. 1785. in še dalje. — Trst je imel tedaj dve župniji, za staro mesto pri cerkvi Brezmadežnega spočetja, za novo mesto pri sv. Antonu. Na predlog duhovske dvorne komisije se je tu le število duhovnih pomočnikov pomnožilo. Za slovensko božjo službo sta se določili cerkvi Matere božje (Sta Madonna del Mare) v starem mestu in Rožnega venca v novem mestu. V tržaški okolici so dobile Barkovlje svojega lokalnega kaplana. — V Gorici je bila dotlej le stolna župnija sv. Hilarija in Tacijana, pod katero je spadalo približno 10.000 ljudi. Novo župnijo so ustanovili pri bivši jezuitski cerkvi sv. Ignacija in prepustili piaristom. Predmestje goriško s 1900 prebivalci je dobilo lokalijo (podžupnijo) pri cerkvi sv. Janeza od Boga. Na deželi so nastale sledeče nove duhovnije: Sv. Križ, Rodik, Kojsko, Lom, Slap, Jagršče, Sedlo, Soča, Batuje, Divača, Avber, Obloke, Roče, Borjana, Idrija pri Bači, Kožbana, Lokve, Škrbina. — Kranjska je dobila devetnajst novih župnij z enim duhovnim pomočnikom in okoli stoindeset lokalij, od katerih pa odpade mali del na sedanjo Istro. Lavantinska škofija je dobila za prirastek sedem novih župnij in triinštirideset lokalij na

Štajerskem, 5 župnij ter 29 lokalij pa na Koroškem. Število krških duhovnij se je pomnožilo za 2 župniji in 50 lokalij. Novi kurati so bili od starih župnikov popolnoma neodvisni in so dobivali svojo plačo iz verskega zaklada, iz katerega so se poravnali tudi vsi ustanovni stroški.

Veselje ljudstva nad novimi župnijami je pa precej zagrenil vladni ukaz, naj se zapro nepotrebne podružnice in kapele. Res je



Goričane v 17. stoletju.

nastalo po naših krajih tekom stoletij mnogo cerkva, ki so se zdele odveč, težko vzdrževale in bile prepuščene razpadu ali pa so prazne samevale. Toda med njimi je bilo mnogo priljubljenih svetišč, od katerih se je ljudstvo le težko ločilo. Večkrat se je zgodilo, da so ljudje s silo vdrli v tako zaprto cerkev in v njej opravljali svoje pobožnosti. Prvotno je hotel cesar odpraviti vse stranske cerkve in kapele, ki niso v zvezi s kako župnijo, cerkvijo ali s kakim samostanom. Dvorni odlok z dne 30. januarja 1785 je pa to zapoved nekoliko omilil, češ, da sme po ena cerkev v vsakem kraju ostati.

Pa tudi v tej obliki je vladni odlok napravil precej razburjenja. Ljudstvo se je z vsem srcem oklepalo teh malih cerkva, katerih patroni so imeli svoje spominske dneve, ki so bili zanje pravi prazniki. — Sicer pa sta bila ljudstvo in duhovščina cesarju hvaležna za nove župnije, ki so edine preživele Jožefove cerkvene osnove in še danes blagonosno vplivajo.



Zadnja leta svoje vlade je bil Jožef II. prisiljen začeti vojno s Turki, na katero se je že dalj časa pripravljal. Povod prepirom je dála trgovina na Savi in Donavi, kateri je turška vlada napravljala raznotere ovire. Jožef II. je hotel dobiti od Turčije desni breg Save in del Bosne. Ko s pogajanji ni ničesar opravil, je sklenil zvezo z rusko carico Katarino II., ki je hotela Turke iz Evrope popolnoma izriniti. L. 1787. se je cesar sam v Herzonu dogovoril s carico, kako izvršiti „grški projekt (načrt)". Na Balkanu naj bi se osnovalo grško cesarstvo, čigar krono je imel dobiti ruski veliki knez Konštantin. Moldava, Valahija in Besarabija se združijo v samostojno državo „Dakijo". Avstriji pripadejo vse pokrajine med spodnjo Savo in Jadranskim morjem. Donava bi bila odprta trgovini in ob njej bi dobil cesar Jožef vsa mesta do Nikopolja. V ta namen se zavežeta obe državi, da skupno napadeta Turčijo, oziroma se skupno branita, ako bi sama napovedala vojno.

Še isto leto se je vnel krvavi boj. Cesar Jožef je opremil sijajno armado, kakršne še ni bilo videti v habsburških deželah. Na svojo nesrečo pa ji je postavil za vojskovodja na čelo starega maršala Lacyja, ki je mogočno avstrijsko armado razvrstil v 150 milj dolgo bojno vrsto, segajočo od reke Dnjester v Bukovini pa do Jadranskega morja. Nesrečni mož se je držal zastarelih načel vojne šole, a ni pomislil, da s tako razvrstitvijo vzame svoji armadi možnost zadati sovražniku odločilne udarce. Vojna se je razdelila v celo vrsto malopomembnih bojev, ki so stali Avstrijce mnogo napora in krvi, a niso nikjer privedli do odločitve.

Čete iz naših dežel so bile pri glavnem armadnem zboru pod Lacyjem v Slavoniji; na desnem krilu, ob Uni in Savi, so stali Hrvati, katere je vodil knez Ivan Lichtenstein. Dva bataljona kranjskega polka grof Thurn sta se udeležila osvojitve trdnjave Šabac (24. aprila l. 1788.) in z drugimi četami vred naskočila Zvornik, tretji bataljon je kril Primorje pri Trstu. — Cesar je razposlal svoje ljudi po Bosni, Srbiji in Hercegovini, da dvignejo ljudstvo na boj za svobodo in krščansko vero. Bilo je mnogo navdušenja in vsi so pričakovali sijajnih uspehov. Toda pod Lacyjevim vodstvom ni šlo naprej. Cesarska armada je ležala skoraj celo poletje v taborih, kjer je vročina, slaba voda in hrana povzročila mnoge bolezni. Le v Besarabiji so Avstrijci osvojili Hotin, in Hrvati, katerim je dal cesar za poveljnika njihovega ljubljenca, generala Lavdona, so v Bosni zavzeli Dubice in Novi. Bolan in potrt vsled neuspehov se je cesar vrnil koncem leta na Dunaj.

Srečnejše je bilo naslednje leto 1789., ko je zmagonosni maršal Gideon Lavdon prevzel vrhovno poveljstvo vse avstrijske vojske. Pričel je boje z osvojitvijo turške trdnjave Bribir, katero so zavzeli Hrvati. Meseca avgusta je potem udaril Lavdon na glavno turško trdnjavo Belgrad. Z manjšimi bitkami si je odprl pot do mesta po suhem, na Savi in Donavi je razbil brodovje Osman paše in oklenil Belgrad z vseh strani. Že v začetku oktobra je bilo mesto v nje-

govih rokah. Padec Belgrada je imel sijajne posledice. Kmalu potem se je moralo podati tudi Smederevo, in vsa Srbija do Timoka je bila v avstrijski oblasti. Naskoka na Belgrad sta se udeležila tudi kranjski regiment grof Thurn in koroški regiment d'Alton. Največ lavorik pa si je pridobil ob tej priliki kranjski plemič, grof Kajetan Lichtenberg, ki je vodil posamezne cesarske čete na naskok s toliko drznostjo, da je bil odlikovan z redom Marije Terezije.



Avstrijci osvoje trdnjavo Bribir v Bosni.

Težko je popisati, koliko radost je vzbudila osvojitev Belgrada po slovenskih deželah. Poročilo o zmagi je došlo v Ljubljano 18. oktobra, kjer jo je dal poštni nadupravitelj pl. Fischer takoj svečano razglasiti. Meščani so razsvetlili mesto in v slovesnem izprevodu nesli Lavdonovo sliko iz mestne hiše v redutno dvorano; stanovi so mu podelili „v spomin večne hvaležnosti“ kranjsko stanovstvo. Enako so slavili imenitnega junaka po vseh večjih krajih. Najtrajnejši spomenik pa mu je postavila slovenska narodna pesem, ki se je popevala po vseh slovenskih krajih in slavila Lavdonovo junaštvo:

„Oj stojaj, stojaj Beli grad!
Za gradom teče rdeča kri,
Za gradom teče rdeča kri,
Da bi gnala mlinske kamne tri.

Tam Lavdon vojvoda stoji,
Krvavi meč v rokah drži.
On hoče imeti Beli grad
In turško vojsko pokončat . . .“

Vzlic sijajni belgrajski zmagi vendar sreča cesarski vojski ni bila vedno mila. Tekom vojne je obolelo za raznimi nalezljivimi boleznimi 172.000, a od njih je umrlo 33.000 mož; v bojih je poginilo 12.000 vojakov. Velike vrzeli je bilo treba izpolniti z novimi rekruti

in za vojsko preskrbeti živila. Novačenja pa so zlasti na Ogrskem in Hrvatskem vzbudila hudo nevoljo, ker so se vršila brez ozira na zakonite ustavne pravice in cesar nikakor ni hotel sklicati državnega zbora. Vrhutega je še grozila vojna s Prusijo, ki je v začetku l. 1790. sklenila zvezo s Turki, iz Belgije pa so dohajale vesti, da se širi krvav upor, ki pomenja za habsburško hišo izgubo te dežele. Vsi ti dogodki so cesarja Jožefa hudo potrli. Prepozno je spoznal, da je s svojimi nepremišljenimi reformami brez potrebe žalil ljudsko dušo in si odtujil podložne narode. Koncem januarja l. 1790. je podpisal odlok, s katerim je vrnil Ogrom njihove ustavne pravice in ukazal krono sv. Štefana z Dunaja prepeljati nazaj v Budo. Ko je čul, da so tudi Čehi razburjeni zaradi njegovih svojevoljnih političnih preosnov, je bridko vzdihnil: „Hočem jim dati vse, kar zahtevajo, samo da me puste mirno leči v grob.“ Odpada Belgije pa ni mogel več preprečiti. Jožef II. je umrl 20. februarja l. 1790. v 49. letu življenja. Dobro izraža vsebino njegovega življenja grobni napis, ki si ga je sam sestavil: „Tukaj počiva vladar, čigar nameni so bili čisti, ki je bil pa tako nesrečen, da je sam videl propadati svoje osnove.“ — S cesarjem vred so bili pokopali večino njegovih reformnih odlokov, toda jožefinizem kot vladni sistem, ki je cerkev udinjal državi, se je vzdržal tudi pod njegovimi nasledniki tja do revolucije l. 1848., ki je končno strla okove absolutizma.

Jožefu II. je sledil njegov brat Leopold II. (1790—1792), ki je preje 25 let vladal veliko vojvodstvo Toskana. Izkazal se je modrega državnika, ki je s prijenljivostjo izkušal poravnati notranja nasprotstva v avstrijskih deželah in se previdno izogibal zunanjim zapletajem. — S Turki je sklenil mir v Sistovi (1791.), kjer jim je vrnil vse osvojene kraje in obdržal le Staro Ršavo z nekaterimi malimi pokrajinami ob Uni.

Stanovi Notranje Avstrije so porabili nastop novega vladarja, da bi si zopet pridobili nekdanjo politično moč. Na Štajerskem je bil glavni zagovornik starih stanovskih pravic grof Ferdinand Atems, ki je pa hotel vso oblast priboriti le plemstvu in duhovščini. Zato so štajerska mesta predložila cesarju posebno spomenico, v kateri so prosila, naj se pomnoži število meščanskih zastopnikov v deželnem zboru, ki so doslej imeli le enega poslanca (mestnega maršala). Cesar je njihovim zahtevam ustregel in odredil, naj petero štajerskih okrožij pošlje v deželni zbor vsako po dva meščanska zastopnika, od katerih naj bi bil eden tudi član deželnega odbora. Cesar je bil izprva celo pripravljen kmetom dovoliti zastopstvo v deželnem zboru in je ukazal stanovom, naj o tem razpravljajo. Toda večina deželnega zbora je bila takim nameram nasprotna, češ, da je pospeševanje meščanstva in kmečkega stanu le posledica načel francoskih revolucijonarjev, ki utegnejo Avstriji učiniti veliko škode. Tega mnenja je bila kmalu tudi cesarska osrednja vlada, in daljnji poizkusi pridobiti meščanom in kmetom v stanovskih zborih primerno zastopstvo, so kmalu prenehali.

Tudi kranjski stanovi so naslovili 27. julija 1790 na cesarja Leopolda obširno spomenico, v kateri so zahtevali obnovitev starih

stanovskih privilegijev in svoboščin ter odpravo zakonov, ki so se bili pod Marijo Terezijo in Jožefom II. izdali njim v škodo. Značilno je, da se pri tem stanovi po nauku francoskega filozofa Rousseaua (Rusoja) sklicujejo na pogodbo, ki so jo „v imenu naroda“ sklenili z deželnim knezom, da varuje njihove in ljudske pravice in katera se obnavlja z novim vladarjem ob vsaki svečani poklonitvi. Imenoma se stanovi pritožujejo, da se omejuje njihovo sodstvo, jim prikrajšujejo davščine podložnikov, ki vendar temeljé na prosti pogodbi, in da so državni davki krivično razdeljeni. Deželno glavarstvo in vpliv stanov na deželno upravo naj se obnovi, vse vplivnejše službe podele le domačinom, sodni red naj se izpremeni, število odvetnikov zniža od 25 na 12 ali 8, državljanski zakonik odpravi. Trivialne šole na deželi, ki se vzdržujejo le vsled zakonite obveznosti, naj prenehajo, ker potrebam prebivalstva zadostujejo šole po mestih in trgih. Še mnogo drugih želj in nasvetov vsebuje stanovska spomenica, ki je hotela deželno upravo in vse javne potrebe spraviti v položaj, kakršen je bil v Avstriji pred Marijo Terezijo.

Cesar ni ustregel vsem izraženim željam. Obnovil je sicer stanovsko zastopstvo, kakršno je bilo pod Marijo Terezijo, pa je imelo le posvetovalno pravico v davčnih in gospodarskih stvareh. Tudi deželno samoupravo je upošteval toliko, da je odpravil gubernijo za Notranjo Avstrijo v Gradcu, v Ljubljani in Celovcu obnovil deželni glavarstvi in ustanovil novo za Goriško. Spričo te upravne naredbe je bilo brez pomena, ako je Leopold l. 1791. povzdignil Kočevje v vojvodino in imenoval ondi gospodujočega kneza Karola Turjaškega za kočevskega vojvoda. Cesar je s tem naslovom le odškodoval kneze Turjaške, ki so morali po sedemletni vojski odstopiti pruskemu kralju svoji šleski vojvodini Münsterberg in Frankenstein. — Tudi od Jožefa II. uvedena davčna urbarska preosnova se je odpravila in obnovil stari davčni sistem. Zmaga grajske gospode v tem važnem vprašanju je pa vzbudila veliko razdraženost med kmeti, ki so po mnogih krajih s silo zahtevali odpravo vseh graščinskih in cesarskih davkov. Vlada je morala proti njim odločno nastopiti, a je tudi na drugi strani priporočila gospodi, naj lepo ravna s svojimi podložniki.

Mnogo ostrin je odpravil Leopold iz Jožefovih cerkvenih odlokov. Generalna semenišča je odpravil in vzgojo duhovščine zopet škofom prepustil; božjo službo je oprostil malenkostnih predpisov; cerkvene slovesnosti velikega tedna, procesije in druge pobožnosti so se smele opravljati po stari navadi, ako je škof v ta namen dobil dovoljenje deželne vlade. Samostani se niso več odpravljali. Vladnih odlokov ni bilo treba oznanjevati s prižnice, ampak so se lahko razglašali pred cerkvijo. Vendar je še ostalo strogo državno nadzorstvo nad cerkvenim premoženjem in še mnogo drugih predpisov, ki so dušili svobodni razvoj cerkvenega življenja.

Splošno se kaže v vseh Leopoldovih odredbah duh zmernosti, spravljivosti in prizanesljivosti, ki je izkušal ublažiti, kar je s strogostjo zagrešil njegov prednik na cesarskem prestolu. Vendar osnovna načela Jožefovega vladnega sistema niso bila odpravljena, ampak so se le mileje izvajala. Jožefinizem je oba vladarja preživel.

V par letih svoje vlade je Leopold večkrat potoval po svojih južnih deželah. Trikrat je bil v Ljubljani, kjer so ga vselej sijajno sprejeli. Vladni list „Laibacher Zeitung“, ki je pod tem imenom izhajal izza leta 1784., z veliko natančnostjo opisuje slavnosti, ki so se vršile ob navzočnosti visokega gosta. Ob prvem obisku Ljubljane (24. avgusta 1790) je imel cesar tu sestanek z neapeljsko kraljevo rodbino in se je praznovala zaroka dveh najstarejših njegovih sinov z neapeljskimi kraljičinami. Tudi drugemu obisku našega glavnega mesta (17. marca 1791) je dal povod sestanek z neapeljskim kraljem, tretjič pa je Leopold obiskal Ljubljano nekaj mesecev pozneje (14. julija), ko se je vračal iz Italije.

Priljubljenega vladarja je nenadoma ugrabila nagla smrt (1. marca 1792). Posrečilo se mu je pomiriti avstrijske narode in rešiti monarhijo iz težavnega zunanjega položaja. Toda na zapadnem obnebju se je vedno bolj grozeče svital krvavi žar francoske revolucije, ki je grozila vse evropske prestole zdrobiti v prah in je združila vladarje na skupen odpor.



Cesar Leopold II.



Tovorniki. (Po Valvasorju.)

9. Kulturne razmere. Plemstvo in meščanstvo. Trgovina in obrt.

Ob velikem preobratu v življenju evropskih narodov, ki se pričenja s francosko revolucijo, hočemo prekiniti vrsto političnih dogodkov in se ozreti nazaj na kulturne razmere, kakršne so se razvile tekom novega veka in jih še nismo mogli doslej dovolj osvetliti.

Vsa politična oblast pri deželni in državni upravi je bila še vedno v rokah plemstva. Tekom 16. stoletja je plemstvo nastopalo poleg vladarja kot samostojna korporacija (skupščina), ki si je prisvajala pri vladi odločilno besedo in celo vladarju narekovala svojo voljo. Tej stanovski oblasti pa so habsburški nadvojvodi s protireformacijo napravili konec. Odslej je bilo plemstvo strogo podrejeno oblasti vladarjevi in je le izvrševalo njegove zapovedi. Neki vnanji izraz novega razmerja je bila navada, da vladar pri poklonitvi deželnih stanov ni več s prisego potrdil njihovih svoboščin in pravic, ampak jih le „milostno" potrdil s svojo cesarsko besedo.

Na obratu 16. in 17. veka se pojavi v sestavi našega plemstva tudi neka vnanja izprememba. Mnogo starih plemiških rodbin, ki so živele v deželi od zgodnjega srednjega veka, je takrat izmrlo, druge so se za časa reformacije izselile v inozemstvo. Treba je bilo nove rodbine dvigniti v plemiški stan, tembolj ker so bojeviti časi tridesetletne vojne zahtevali za armado pogumnih voditeljev, kar je veljalo že od nekdaj za posebno pravico plemičev. Vsled dolgoletne vojne

je v avstrijskih deželah zmanjkalo denarja in je bilo treba pritegniti tuj kapital; rudokopi, fužine, mnoga obrtna in trgovska podjetja so prešla v tuje roke. S podelitvijo plemstva odličnim domačim in tujim rodbinam pa so vladarji pritegnili nove moči v službo države in izpopolnili nastale vrzeli. Odgovarjalo je tedanjemu splošnemu kulturnemu vplivu sosednje Italije, ako so bile nove plemiške rodbine večinoma iz Furlanije ali Benečije. Priseljevanje laških rodbin v južne avstrijske kraje, ki se pojavlja že v poznem srednjem veku, je v 16. in 17. stoletju doseglo svoj višek in je vplivalo na vse naše javno življenje. Na Goriškem je že l. 1569. trinajst tujih plemiških družin dobilo domovinsko pravico (inkolat, indigenat) in bilo sprejetih med deželne stanove, kar se pozneje v presledkih po 25 let redno ponavlja z drugimi priseljenci. Enako se je godilo po drugih deželah. — Novo plemstvo, ki so ga ustvarili avstrijski vladarji, je izšlo torej iz uradništva, vojaštva, iz krogov veletržcev, veleindustrijcev in bankirjev. Značilen zgled te vrste je znana plemiška rodbina Valvasor, doma iz pokrajine Bergamo v Gornji Italiji. Od tam je prišel Ivan Krstnik Valvasor sredi 16. stoletja kot trgovec z majolikami v Ljubljano, se kmalu začel pečati z večjimi denarnimi podjetji, dobil v zakup gospostvo Laško in si pridobil še celo vrsto drugih gradov: Kostanjevica, Šrajbarski Turn, Medijo, Konjice itd. Leta 1571. že nahajamo njegovo ime med kranjskimi deželnimi stanovi. Na sličen način so se udomačili pri nas Moškoni (Moscon), ki so imeli v posesti Sevnico, Rajhenburg, Pišece, Laško, Ribnico; Coronini so si polagoma pridobili na Goriškem Kojsko, Sabotin, Prebačino, Gradiškuto, Tolmin. Plemiška rodbina Porcia, ki je imela svoj rodni grad enakega imena blizu Pordenone na Beneškem, si je na Kranjskem kupila grad Senožeče in vstopila v vrsto kranjskih deželnih stanov. Na višek slave je rodbina dospela pod cesarjem Leopoldom I., čigar velmožni predsednik tajnega sveta je bil grof Ferdinand Porcia. Leopold je svojemu ljubljencu podelil grofijo ortenburško z mestom Špital ob Dravi in dostojanstvo državnega kneza. V 17. stoletju se je število laških priseljencev neprimerno pomnožilo. Iz dolge vrste imen, ki jih navajajo zapisniki, naj zadostujejo le nekatera. Na Goriškem: Panizoll, Terzi, Baselli, Codelli, Rosetti, Rabatta; na Koroškem: grofi Widmann-Rezzonico, Orsini-Rosenberg, Grotta, Beverelli, Nogarolli, Benaglio, Canali, Cavalchino, Colalto, Miglio, Morelli, Thurn-Valsassina; na Kranjskem: Benaglia, Busset, Coppini, Lazarini, Rudolfi, Berdarini, Basio, Carminelli, Rigoni, Tazzoli, Locatelli, Bucceleni in drugi.

Kakor sta se izpremenila tekom stoletij naloga plemstva in njegov značaj, tako opažamo tudi veliko izpremembo pri plemiških bivališčih. Nekdaj so domovali vitezi najraje na strmih vrhovih, nedostopnih pečinah, kjer so lahko kljubovali sovražnikom po cele mesece in leta. Odkar so bili iznajdeni topovi, pa najtrdnejše ozidje ni moglo vzdržati sovražnih napadov. Tudi so s časom pojenjali spori in boji vitezov med seboj, v deželo se je vrnil mir in le vnanjega sovražnika je bilo treba odvrniti od njenih mej. Pa tudi ti boji so se izza 16. stoletja večinoma izvojevali v tujih deželah. Zato je plemstvo zapustilo gra-

dove na strmih vrhovih, se preselilo v ravnino na svoja zemljišča in si postavilo domove, ki so predvsem služili gospodarskim potrebam. Na mesto gradov so stopile **graščine**.

Tudi pri graščinah obrambnega namena niso popolnoma prezrli. Bile so močna, zidana, četverokotna poslopja, s prostornim dvoriščem v sredi. Pročelje je imelo glavni vhod s hrastovimi in z železno pločevino obitimi vrati. Na štirih vogalih poslopja so zgradili naprej stoječe okrogle ali četverokotne stolpe in okna zavarovali z železnim omrežjem. Proti dvorišču so imela ta poslopja navadno odprte obokane hodnike s stebrišči in kamenitimi ograjami. Pri mnogih stavbah je prišla tudi umetnost do veljave. Sobe so bile visoke, okrašene s slikami ali štukaturami, pohištvo je bilo dragoceno in izbrano po italijanskem ali francoskem okusu. Umetni vrtovi okoli gradu so še povečali vtisek stavbe. — Ako prelistamo Valvasorjevo knjigo gradov, kjer nam z besedo in slikami predstavlja tedanje plemiške domove, lahko zapazimo, da je večina novejših stavb zidana v italijanskem ali renesančnem slogu; med njimi: Fužine pri Ljubljani, Rakovnik, Brdo pri Podpeči, Goričane, Klevevž, Krumperk, Šrajbarski Turn (Thurn am Hart), Trebnje, Wagensperg itd. Za najlepši grad na Kranjskem je veljala tedaj **Soteska** pri Novem mestu, katero naš zgodopisec obširno popisuje Grajsko poslopje je imelo obliko dolgega četverokota s stolpi na vogalih. Prostorno dvorišče so oklepala visoka, odprta stebrišča. Bilo je razdeljeno v dva dela, izmed katerih je eden služil za cvetličnjak. V pritličju je velika dvorana (sala terrena) v poletnem času nudila hladilo in oddih. Krasile so jo štukature in portreti Gallenbergov. Tlak je bil sestavljen iz belega in črnega marmorja. Iz enakega likanega kamna je bil tudi kamin sredi dvorane. Na eni strani je izklesan delfin, na drugi strani krilat konj bruhal vodo iz sebe. Tudi v krasnem konjskem hlevu so bile kamenite jasli. Vrtovi okoli gradu pa so bili polni žlahtnega sadja in dražestnih tujih rastlin. — Kako je začel pri plemiških stavbah prevladovati italijanski okus, nam pri-



Volk Engelbert Turjaški, deželni glavar kranjski. † 1673.

čajo tudi: Grad pri sv. Duhu (Ehrenau), Goričane, Rakovnik, Fužine pri Ljubljani. Znamenit je bil grad Lesičje (Gayrau) zaradi svojih mnogovrstnih dragocenih cvetic. Lastnik Lenart Merherič je zbral na svojem vrtu vse, kar so imele Italija, Francija, Angleška, Holandija, Nizozemska in Nemčija lepih, izbranih in znamenitih cvetic. Celo iz daljne Indije so prihajale dragocene rastline v Lesičje. Enako je grajski sadovnjak s svojimi redkimi in žlahtnimi sadnimi drevesi vzbujal začudenje mnogoštevilnih obiskovalcev. Mogočni minister cesarja Leopolda I., Ivan Vajkard Auersperg, je tu preživel zadnja leta svojega življenja in sredi čarobne okolice izkušal preboleti svoj padec.

O življenju plemstva svoje dobe nam naš domači zgodopisec poroča sledeče: „Plemstvo se živi od dohodkov svojih zemljišč ali pa, če nima posestev, od meča, katerega suče v službi vladarjevi. Vendar imajo plemiči navado v svoji mladosti se učiti lepih umetnosti in se vaditi v viteških igrah. Potem potujejo v tuje dežele, zlasti v Italijo in na Francosko, da se morejo pozneje povzpeti do vojaških časti, odličnih služb, in si pridobiti ugled s peresom ali mečem.... Ko so svojo mladost tako preživeli, si izkušajo na velikih dvorih, pri deželni vladi ali v vojski pridobiti vplivno mesto. K temu jih izpodbuja tudi sosedstvo sovražnika Turka, s katerim se morajo mnogokrat meriti. — Drugi plemiči, katerim bolj ugaja zasebno življenje, uživajo radosti viteškega lova in dobrih dohodkov, ki jih dajejo njih posestva, ako pa so pobožnega in miroljubnega srca, vstopijo v kak odličen red, zlasti bernardinski (cistercijanski) ali benediktinski.“

Ta splošni opis plemiškega življenja nam nudi premalo posameznosti, da bi mogli dobiti o njem pravo sliko, tem manj, ker o napakah svojih stanovskih tovarišev Valvasor skoraj ničesar ne pove. Kar pri njih odločno graja, je le strast za dvoboje. „Najmanjši povod jim je dovolj, da drug drugemu zlomijo vrat in ga pošljejo gorkega po pošti k vragu.“ Po sto milj daleč se zasledujejo, namesto da bi žalitev maščevali pred sodiščem ali se z lepa poravnali. Kdor ne sprejme dvoboja, tega zmerjajo s „kajonom“, svojo čast braniti z mečem in pištolo pa velja za junaško in častno. Stroge prepovedi cesarja Leopolda iz leta 1687. so sicer dvoboje nekoliko omejile, pa jih niso mogle popolnoma odpraviti. Iz drugih virov tudi vemo, da je bilo med plemstvom mnogo razuzdanosti, pijančevanja in nasilnosti. Pustolovščine goriškega grofa Turna, ki smo jih omenili, so nam priča dovolj. Izjemno stališče glede na sodstvo je tako samovoljnost in prešernost še pospeševalo. — Dasiravno je plemstvo pripadalo k izobraženstvu svoje dobe, vendar je najti med njimi mnogo praznoverja. Mnogočislana je bila alkimija ali umetnost s „kamenom modrijanov“ izpreminjati razne kovine v zlato, o kateri je stermolski graščak Ivan Friderik pl. Rain napisal celo knjigo. Tudi vera v čarovnice in razna čarovniška sredstva je bila med njimi globoko ukoreninjena.

V koliko je bila plemiška družba 17. in 18. stoletja še slovenska?

Valvasorjevi zapisniki navajajo med plemiči mnogo slovenskih imen. Med grofi nahajamo hrvatske Krupe in Zrinjske, med baroni pl. Gregorijance, Kizle, Lenkoviče, Pečaviče, Vitovce, ki so bili za Valvasorja že izumrli. Med rodbinami, ki so takrat še živele, pa so

bili: pl. Jankoviči, Juriči, Kajzelji, Čečekarji. Med vitezi, ki so živeli v deželi, se naštevajo: Fabijaniči, Grimšiči, Gusiči, Kačiči, Kušlani, Kovačiči, Lukančiči, Semeniči, Sonci, Zupančiči. Plemiči domače krvi so bili: Bernardiči, Kordiči, Dolničarji, Dragovaniči, Florjančiči, Gladiči, Mahorčiči, Mihačeviči, Markoviči, Muretiči, Pipani, Šege, Smrekarji, Trojarji, Vitniči, Vihteliči, Bizjaki, Burjaki itd.

A za tedanjo družbo ni bilo odločilno pokolenje, pač pa stanovske navade in izročila. V nasprotju s poznim srednjim vekom in 16. stoletjem, ko je med plemstvom tja čez furlansko mejo neomejeno



Rakovnik pri Ljubljani.

gospodoval nemški vpliv, se je v naslednjih stoletjih pričela med njim širiti romanska (italijanska in francoska) kultura. Bila je to posledica izobrazbe, ki so jo dobivali naši plemiči na italijanskih vseučiliščih, in italijanskega priseljevanja v deželo, ki je obsegalo vse sloje. Valvasor pravi: „Plemstvo govori splošno nemško, tudi kranjsko (slovensko) in italijansko.“ Še bolj poudarja rabo italijanščine med izobraženci ljubljanski škof, ko piše leta 1631.: „Preprosto ljudstvo govori kranjsko narečje, ki je sorodno slovanskemu, oblasti rabijo nemški jezik, izobraženi ljudje pa večinoma italijanski.“ — Vendar je bil tudi med deželnimi stanovi izven Kranjske še znaten del plemičev, ki so govorili le slovensko. To nam pričajo še ohranjeni obrazci fevdnih priseg, ki so jih morali cesarski vazali govoriti pred deželnim

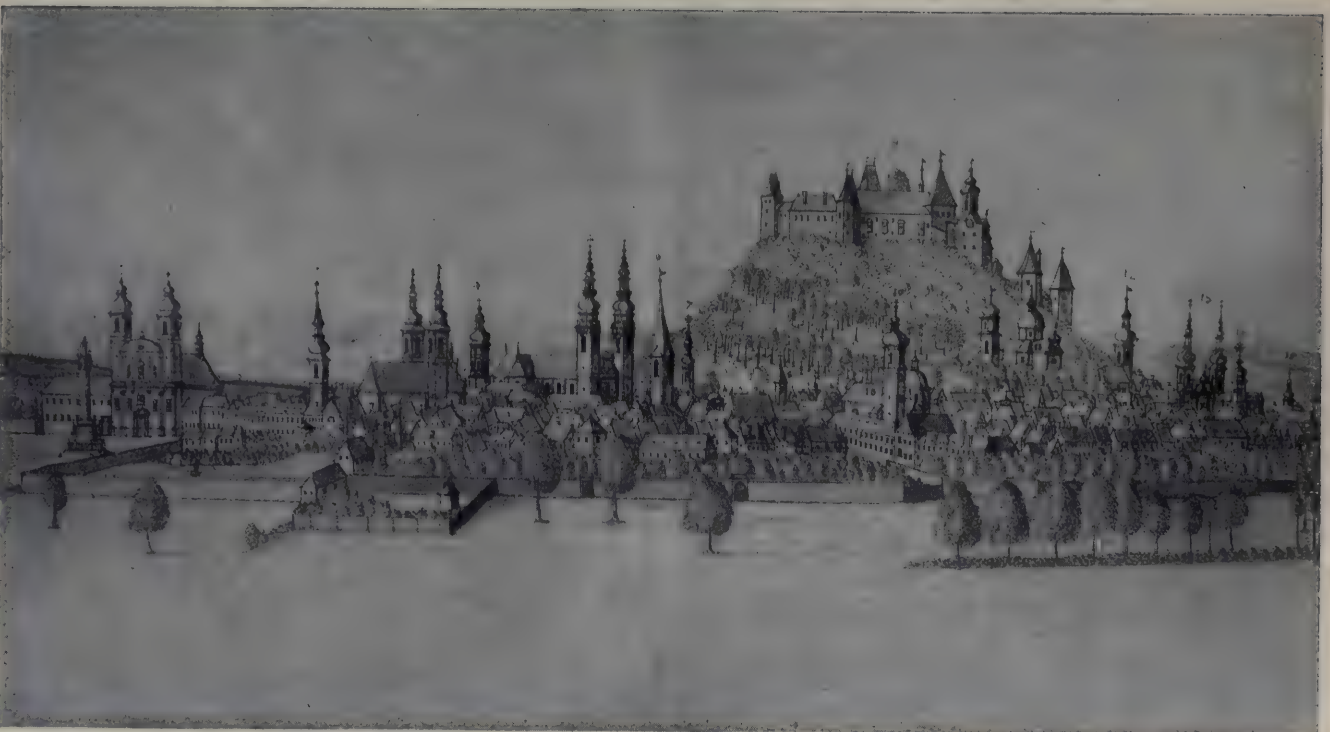
knezom ali njegovim namestnikom. Ko so se l. 1564. goriški stanovi poklonili nadvojvodu Karolu, so prisego podali v nemškem, italijanskem in slovenskem jeziku. Na Koroškem so še l. 1637., ko je Ferdinand III. nastopil vlado, l. 1658., ko mu je sledil Leopold, in za časa Karola VI. slovenski plemiči v slovenskem jeziku prisegali svojemu vojvodu. Enako nam dokazuje rabo slovenskega jezika pri umeščanju plemiških vazalov tudi slovenska fevdna prisega krškemu škofu iz leta 1653. Isto pričajo slovenski obrazci v prisežnih knjigah nekdanje notranjeavstrijske vlade v Gradcu (Juramentenbücher). Da je bila na Kranjskem pri sličnih prilikah slovenščina še pogosteje v rabi, je pač umevno samo ob sebi. Vse to pa nam priča, da tudi v 17. in 18. stoletju slovensko ljudstvo ni sestajalo le iz podložnih kmetov, ampak tudi iz cesarskih fevdnih vazalov, zastopnikov gospodujočega družabnega sloja, odličnega plemstva.

* * *

Pogled na mesta in trge in njih prebivalstvo v dobi 17. in 18. stoletja nam kaže velike izpremembe, ako jih primerjamo s položajem ob koncu srednjega ali ob začetku novega veka. Tisto načelo, da so mesta glavna bramba dežele in njenega prebivalstva, ni več izključno veljalo, odkar so iznašli topove in se na drugi strani ni bilo več bati turških vpadov. Zato je pomen tistih mest, ki so nastala le iz obrambnih ozirov, pa niso imela pomena za narodno gospodarstvo, naravno moral vedno bolj giniti. V to vrsto spadajo: Lož, Višnja gora, Kostanjevica in še nekatera druga mesta, ki so za cesarja Friderika IV. dobila mestne pravice, da so se ložje zavarovala z varnim ozidjem in nudila bližnjemu kmetskemu prebivalstu zavetje ob času nevarnosti. Tudi trgovina, ki je bila meščanom vir vsega blagostanja, si je marsikje izbrala nova pota in pustila v osamelih mestih le zapuščene domove in siromašne prebivalce. Le kraji ob morju ali ob važnih prometnih progah so se vzdržali in kažejo krepak razvoj.

Med nje spadata zlasti Trst in Reka.

V Valvasorjevi dobi je bil Trst malo mesto z nekaj tisoč prebivalci, čigar trgovina se je po stari navadi vršila še na sejmih in ki je imela nekaj pomena le za južne avstrijske dežele. Tu sem je hodilo naše ljudstvo tržit s svojim platnom, suknom, železnino in žitom, katero je zamenjavalo za olje, vino, sol in južne sadeže. Največji semenj je bil o sv. Lovrencu, ki so ga navadno otvarjali s slovesnim streljanjem in raznimi veselicami. Trajal je preko teden dni in bil obiskan od trgovcev in kmetov iz Primorja, Kranjske in drugih sosednjih dežel. Trgovsko življenje v starem mestu nam Valvasor tako opisuje: „Ker ima Trst dobro pristanišče, prihajajo semkaj skoraj vsaki dan iz Benetk in drugih krajev vsakovrstne ladje, ki nalože in odpeljejo razno trgovsko blago ali pa je semkaj pripeljejo in razlože. Od tega blaga gre potem mnogo v Ljubljano in od tam naprej. Okoli mesta raste v veliki množini najboljše belo in rdeče vino, ki se izvaža v oddaljene dežele. Tudi pridelujejo pri tem mestu silno veliko soli.“ Z besedo in sliko nam potem predstavlja Valvasor



„Škofcijati". Klarisinje. Avguštinska cerkev. Stolnica. Spitalska cerkev. Uršulinke. Cerkev sv. Rozalije. Jezuitska cerkev.

Ljubljana sredi 18. stoletja.

(Po risbi v ljubljanskem mestnem arhivu.)

tržaški način pridelovanja soli, ki se je s tovori izvažala na Kranjsko, Štajersko, Ogrsko in druge severne dežele. — Novo življenje je prinesla mestu vlada cesarja Karola VI. Pod njim je Trst postal splošno avstrijsko pristanišče. Karol je izkušal dvigniti pomorsko trgovino po Jadranskem morju in iskal tudi trgovinske zveze z bližnjimi balkanskimi in azijskimi pokrajinami. V ta namen je vkljub nasprotovanju Benečanov ustanovil na Dunaju „orijentalsko kompanijo“ za pospeševanje trgovine proti vzhodu. L. 1718. je ukazal popraviti in deloma prenarediti staro trgovsko cesto med Dunajem in Trstom, ki je dobila z malimi izjemami svojo sedanjo smer. Naslednje leto je izšel odlok, ki je proglasil Trst in Reko za svobodni luki, kjer so imeli domači in tuji trgovci pravico neovirano tržiti in izmenjavati svoje blago. Zdaj se je tržaška trgovina hitro dvignila. Stare soline so zasuli in na njih mestu napravili novo ladjetesalnico („škver“). Tudi tri vojne ladje je cesar kupil na Napolitanskem in jih pomnožil z onimi, ki so bile izdelane v domači ladjedelnici. — Marija Terezija je nadaljevala in izpopolnjevala, kar je bil njen oče začel. Tuji trgovci so se smeli v Trstu naseljevati, kolikor jim je bilo drago; tudi Grki in Židje so smeli svobodno vršiti svojo božjo službo. Tako se je ljudstvo hitro množilo in mesto znatno razširilo. Poleg „starega mesta“ je nastalo „novo mesto“, čigar prebivalci so bili večinoma tujci, ki so se priselili od vseh strani sveta, zlasti trgovci, pa tudi obrtniki, delavci in težaki. Na tisoče bogato obloženih ladij vseh narodov je prijadralo vsako leto v Trst, ki je hitro naraščal, tako da je štel ob nastopu Jožefa II. že 17.000 prebivalcev.

Tudi Gorica kaže v 17. in 18. stoletju vedno naraščajoče prebivalstvo. Druga vojna z Benečijo je sicer mestu precej škodila, toda rane so se hitro zacelile. V deželo in mesto se je priselilo mnogo furlanskih plemiških rodbin, trgovcev in obrtnikov. Zaradi živahne trgovine s Koroško se je Gorica razširjala zlasti proti severu. Leta 1696, so odkazali Judom poseben prostor za naselbino in jim dali pravico, da so ustanovili neko posojilnico, ki je pa terjala zelo visoke obresti (po 15 do 20 odstotkov). To oderuštvo je bilo vzrok, da je prvi goriški nadškof grof Attems na lastne stroške za siromašne ljudi osnoval zastavljalnico (mons pietatis), ki še danes posluje. V 18. stoletju je Gorico zelo dvignila sviloreja in izdelovanje svilnatih tkanin. L. 1726. so bile v mestu štiri tovarne za svilo, kjer je bilo zaposlenih več sto delavcev. Nove stavbe cerkva, samostanov, plemičev in trgovcev so dale Gorici vedno lepše mestno lice ter so število prebivalstva skoraj za polovico pomnožile.

Na Koroškem se je vzdržal Celovec, ki se je bil v 16. stoletju pod vlado stanov povzdignil v lepo in bogato mesto, tudi naslednji dve stoletji kot politično in duševno središče dežele. Iz stanovske oblasti pa je prešel v last vladarjevo in postal deželno-knežje mesto. Izmed drugih mest je cvetel le še Beljak kot trgovski posredovalec med Benečijo in avstrijskimi deželami. Toda v 18. stoletju se je tudi tu zgodila važna izpremememba. Politični in trgovski vpliv beneške republike je vedno bolj propadal, rastel pa je Trst s svojim pristaniščem. Trgovina s koroškimi deželnimi izdelki se je zdaj obrnila

proti avstrijskemu jugu. Mnogo je k temu pripomogla popravljena in razširjena cesta čez Ljubelj, ki so jo slovesno otvorili leta 1728. ob prihodu Karola VI. na Koroško in Kranjsko. Predor na vrhuncu gore, ki se je že sam podiral in grozil z veliko nesrečo, so razkopali in napravili v skalnato steno globoko zarezo, ki se vidi še dandanes. Dvorna kamora je dala za to popravo les in 4220 goldinarjev. Pomen ljubeljske ceste za trgovino označuje napis na slavnostni piramidi, ki so jo takrat postavili deželni stanovi kranjski in ki proslavlja cesarja Karola, „da je utemeljil trgovino z inozemstvom, dal prodreti pobočje gora, skale in pečine, z velikimi stroški odprl široko cesto k avstrijskemu Primorju in vzbudil v ljudstvu upanje na srečnejšo bodočnost“. Trgovina s Trstom je zdaj prešla v roke kranjskih trgovcev, ki so skupljevali na Koroškem ovčjo volno, žimo, prejo, platno, železnino, jo spravljali k morju, od tam pa privažali južne pridelke. Leta 1770. je šlo že 51.078 centov, to je polovica na Koroškem pridelanega železa v tržaško pristanišče. — Druga mesta po deželi so borno životarila. Stari Št. Vid se je le s težavo vzdrževal s svojim rokodelstvom, med tem ko so Breže popolnoma propadle. Že leta 1592. so koroški stanovi ugovarjali proti novim denarnim nakladam, češ „da meščani po mestih in trgih s svojim rokodelstvom vedno bolj ginejo, tako da se tamkaj, kjer se je preje hranilo dvajset in še več oseb z ženami in otroci, komaj za silo vzdržujejo trije ali štirje“. V naslednjem stoletju je bilo še slabše. Hudi časi tridesetletne vojske so nakladali meščanom velika bremena v denarju (kontribucije), jim prinesli pogosto nastanitev vojakov, zahtevali od njih, da sami stražijo in branijo mesto, med tem ko so se dohodki od obrti in trgovine vedno bolj krčili. Zato se ni čuditi, ako so mnogi meščani zapustili obzidano mesto in postali poljedelci. To prikazen zasledujemo skozi dve stoletji pogosto pri naših malih mestih in trgih.

Ljubljana nam kaže pač tudi v tej dobi trajen razcvet svojega mestnega življenja in vedno naraščajoče prebivalstvo. Valvasor piše o njej: „V mestu prebiva najodličnejše plemstvo, zlasti pa take osebe, ki so v deželni službi, kakor deželni glavar, deželni upravitelj, vicedom, deželni odborniki, uradniki, doktorji prava in zdravilstva, tajniki in slični ljudje. Ljubljana je kakih 50 let sem znatno napredovala tako po lepoti hiš, kakor tudi po številu prebivalcev in vnanjem sijaju. Če si namreč ob začetku tega (17.) stoletja videl v mestu komaj štiri kočije, jih lahko zdaj našteješ čez pedeset ... Poleg visokega plemstva in deželnih uradnikov stanuje v Ljubljani tudi mnogo meščanov in obilo preprostega ljudstva, tako da najdeš večkrat po tri, štiri, celo pet ali šest družin v ne posebno prostorni hiši. Vendar je večina meščanov tujcev in redko ostane kaka družina v mestu do tretjega rodu, ker se preje odpravijo drugam, nastopijo višje službe ali pa izmro. Zato najdeš tu: Kranjce, Štajerce, Korošce, Hrvate, Italijane, Tirolce, Bavarce, Saksonce, Franke, Švabe, Šlezijane, Moravce, Čehe, celo Dance, Pomorce, Holandce in Francoze, tako da tretji del meščanstva sestoji iz tujcev. Vendar imajo iste običaje, ki se strinjajo z nemškimi. — Čuditi se je, da je v mestu, ki je tako bogato na vinu, najti malo prepira in razprtij, kar je pripisovati čuječnosti

oblasti. Sicer število (oboroženih) meščanov ne znaša več ko 500 mož, vendar se v slučaju sile lahko oboroži 3000 do 4000 prebivalcev. Na čelu jim je stotnik, ki se izvoli iz njih srede, in je navadno kak zaslužni vpokojeni župan. Pomagata mu dva lajtnanta in trije praporščaki, ki zapovedujejo trem četam meščanov, izmed katerih mora biti vsakdo s puško oborožen.“ Ako ceni potem Valvasor ljubljansko prebivalstvo na 20.000 duš, je segel pač mnogo previsoko, ker celo 100 let pozneje uradni zapiski ne izkazujejo dosti več kot 10.000 prebivalcev.

O prometu, ki je bil takrat v Ljubljani, pravi naš zgodovinopisec: „Trgovina je zelo živahna, ker stoji mesto v središču raznih dežel in pošilja svoje blago na tri strani. V Italijo pošilja Ljubljana železo, volno, žito, živino in dobiva od nje svilo, sukno, sol, dišave in morske ribe. Na Hrvatsko izvaža že omenjeno blago in dobiva zanje kožuhovino, živino, med in drugo. Na Solnograško in Bavarsko pošilja vsako leto mnogo centov medu za pripravljanje medice. Razun tega pošilja na sever tudi italijansko blago, dragocena vina, živo srebro, baker in dobiva za to volno, ustrojeno usnje in druge za domače gospodarstvo potrebne stvari.“ Ljubljanski trgovini je precej škodovalo, da so Turki osvojili Kandijo (Kreto), kamor so naši klobučarji izvažali svoje izdelke, enako je osvojitev Kaniže prekinila trgovinske zveze z Ogrsko. Valvasor tudi pripoveduje, da je imela Ljubljana še ne davno na Poljanah papirnico in „pred Nemškimi vrati“ v Trnovem steklarno, pa sta v kratkem času obe preminuli. Italijanski trgovci so uvedli izdelovanje baržuna (žameta), svilenih izdelkov, fine tkanine in damasta; tudi so izdelovali v Ljubljani raznovrstne čipke, po nizozemskem in beneškem načinu, in jih prodajali daleč po svetu. Saditev tobaka pa ni prinesla pričakovanega dobička.

„Drugi meščani, ki niso trgovci,“ pravi Valvasor, „se žive z delom svojih rok in takih je veliko število. Preprosto ljudstvo (der übrige Pöfel) pa dela za dnino. V to vrsto spadajo vozniki, poganjači, posojevalci konj, brodarji, ribiči, drvarji, težaki, vrtnarji in drugi ljudje ... Noša Ljubljančanov je tako dostojna, čedna in snažna, da kar nič ne zaostajajo za meščani kakega imenitnega mesta v Nemčiji. Plemiči se nosijo po nemški ali francoski modi; v tem jim slede tudi hčere in žene odličnejših meščanov ... Navadni jezik v Ljubljani je kranjski (slovenski) in nemški, pri plemstvu in trgovcih italijanski. Piše se le v nemškem jeziku.“

V posebnem poglavju opisuje potem Valvasor cerkve, samostane in druge znamenite stavbe v mestu. Med zasebnimi poslopji je bil za njegove dobe najznamenitejši „knežji dvorec“ (Fürstenhof), katerega je dal leta 1642. sezidati grof Volk Engelbert Turjaški, deželni glavar kranjski. Tu se je shajalo plemstvo iz vse dežele. Valvasor pravi o tem poslopju, da je bilo zidano v čveterokot s prostornim dvoriščem v sredi. Bilo je sicer le tri nadstropja visoko, a tako obsežno, „da bi bilo lahko služilo trem knežjim dvorom.“ V tej ponosni hiši si je visoko izobraženi gospodar priredil dragoceno knjižnico in zbirko umetnin, okoli nje pa nasadil vrtove s citronami in drugim južnim drevjem; vrtove so poživljali umetniški kipi, vodometi in drugi

okraski. — Ob slavnostnih prilikah so v teh razkošnih vrtovih prirejali italijanske operne predstave in druge dramatične predstave. — Šele zadnji veliki potres l. 1895. je to najlepše poslopje stare Ljubljane porušil v razvaline. Vendar za Valvasorjeve dobe Ljubljana še ni bila na višku umetnosti, kar tiče stavbarstva, slikarstva, kiparstva. Šele prva desetletja 18. veka so ustvarila ono vnanjo sliko Ljubljane, ki je še današnjemu modernemu mestu v kras in ponos. Sem spada nova stolnica s ponosno kupolo, mestna hiša z vodnjakom mojstra Robbe, avguštinska (sedaj frančiskanska) cerkev s svojim mogočnim pročeljem, uršulinska cerkev, pravi biser italijanskega renesančnega sloga, in cerkev nemškega viteškega reda. — Sicer pa 18. stoletje in zlasti njega druga polovica ne pomeni več za Ljubljano dobo gmotnega napredka. Središče trgovine so postala zdaj primorska mesta: Trst, Reka, Senj, in Ljubljančanom je preostalo le še posredovalno trgovstvo (špedicija) med Dunajem in Trstom ali Reko. Pa tudi vlada je bila nasprotna starim trgovskim privilegijem, ki so omejevali trgovino na gotova mesta, predpisovali določene ceste, dovoljevali in zabranjevali sejme itd. Ko so padle te starodavne meje, je izgubila tudi Ljubljana svoj pomen kot trgovsko mesto, katerega je preje imela več kot pol tisočletja.



Hišni portal iz 18. stoletja v Ljubljani.

Poleg deželnega glavnega mesta je v tej dobi le še Škofja Loka ohranila svoj pomen kot obrtno in trgovsko mesto. Imela je svoje rokodelce združene v cehih; imenujejo se čevljarji, usnarji, barvarji, peki, tkalci. Z Italijo in Nemčijo so jo družile starodavne trgovske zveze. Valvasor pravi o njih: „Škofjeloški prebivalci izvažajo vsakovrstne izdelke na Nemško in v Italijo. Zlasti se tu izdeluje lepo belo platno v veliki množini, ki se z belim cvirnom vred razpošilja v druge dežele. Tudi je tukaj dosti trgovcev z živino, ki prodajajo konje v Italijo in z drugimi obrtnimi izdelki vred pridobe mestu mnogo dobička.“ L. 1639. poroča loški glavar brižinskemu

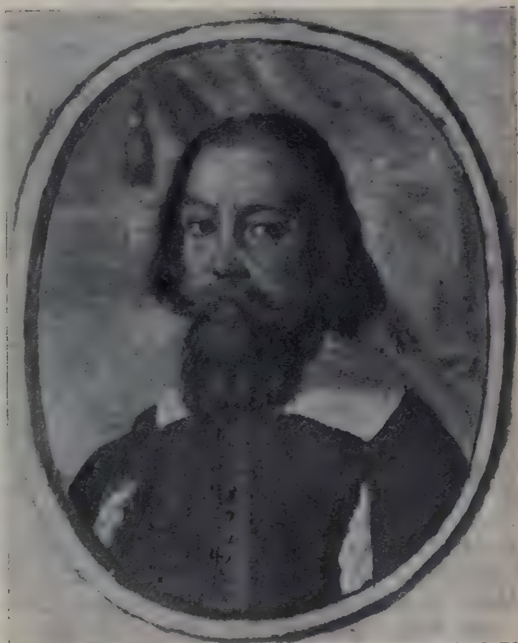
škofu o loški trgovini: „Loški premožnejši usnjarji in tudi drugi meščani imajo navado, da nakupijo mnogo kož v Gradcu, v Radgoni, v Ptuju in po drugih krajih ter jih potem prodajajo na drobno ubožnejšim usnjarjem in čevljarjem po Loki in njeni okolici. Posebno mnogo kož prodajo ob cerkvenih sejmih. Izdelano usnje razpečavajo večinoma po Vipavskem ali ga pa zamenjajo za vino in sukno.“ Iz vsega tega spoznamo, da so Ločani ostali enako živahni trgovci in marljivi obrtniki, kakršni se nam predstavljajo že ob nastopu novega veka. Mestna okolica, kjer je cvetelo platnarstvo in živinoreja, je to kupčijo še pospeševala.

Druga gorenjska mesta s Škofjo Loko niso mogla tekmovati. O Kranju čitamo, da je imel mnogoobiskane živinske sejme in da je zlasti izvažal sita, ki so se v okolici izdelovala, vendar je propadalo meščansko življenje. Še slabše je bilo s Kamnikom; o njem piše Valvasor: „Mesto je imelo nekdaj mnogo bogatih ljudi in se zelo pečalo s trgovino, kar še vedno izpričujejo z rezanim kamnom in železnimi vrati okrašene hiše. Gotovo so nekdaj samo ti rezani kamni več stali, kakor je zdaj vsa hiša vredna. Plemstvo, ki ga je turška nevarnost semkaj prignala, je mesto zelo dvignilo in ga tako napolnilo z ljudmi, da so bili vsi prostori napolnjeni s hišami. Pred časom pa je nekdaj bogato in obljudeno mesto tako propadlo, da je četrti del hiš — ako ne več — že razpadel. Vse trgovine, razun ene, so zaprte in najlepša hiša se dobi za dve kroni v najem za celo leto. Prebivalci so popolnoma revni ljudje.“ Pol stoletja pozneje poročila niso nič boljša. Kamnik je veljal za zgled, kako propadajo kranjska mesta. Valvasor meni, da je bilo temu krivo, ker je trgovina s Hrvatsko prenehala. Preje pa je iskati vzroka v prenehanju prometa s sosednjo Štajersko, ki zdaj ni več šel skozi tuhinjsko dolino, ampak po novi cesti skozi Črni graben na Trojano.

Izredno živahno obrt pa je tedaj imel neki kraj na Gorenjskem, ki sicer ni imel mestnih pravic, ampak je bil podložen graščinama Stari Gutenberg in Neuhaus. To je bil Tržič. O njem piše naš zgodopisec: „Ves trg je napolnjen z rokodelci, ki tu izdelujejo kordovan-usnje v rdeči in črni barvi in ga potem izvažajo daleč v Italijo in rimsko kraljestvo. Poleg tega se tu izdelujejo razne vrste grobe tkanine, ki jo imenujejo „mezlan“, da ne omenjam bakrene in železne posode, kakor kotlov, ponev in drugih sličnih stvari.“ Nova cesta čez Ljubelj je v 18. stoletju tržiško obrt in trgovino še bolj dvignila.

Ako že pogled na gorenjska mesta ni vesel, vidimo dolenjska v polnem razsulu. S starimi papirnatimi privilegiji, na katere so bili meščani tako ponosni, se tok časa ni dal ustaviti. Na Novo mesto so že v 16. stoletju udarile hude nesreče. Prva je zadela njegovo trgovstvo, ko so Turki osvojili Kanižo in s tem zaprli ogrskim trgovcem, ki so preje v velikem številu prihajali v Novo mesto, pot na Dolenjsko. Že l. 1564. tožijo Novomeščani, da se je trgovina začela nagibati na drugo stran in se pomikati po Savi od Ljubljane proti Zagrebu, Novo mesto pa je puščala ob strani. Meščani so prisiljeni živiti se s težkim rokodelstvom. Najhujši udarec je bil

za mesto, ko je dal nadvojvoda Karol sezidati Karlovec, ki je potegnil nase vse dobrote, ki so dotlej pritekale v Novo mesto. Zbirališče deželnih brambovcev se je bilo prestavilo v Karlovec, ž njim pa tudi vsa skladišča, kjer so se shranjevale vojaške potrebščine. Za skladišči in vojaki je odšla iz Novega mesta vsa obilna četa civilnih in vojaških uradnikov. Nalašč za vojake zidane hiše so ostale po požaru l. 1576. v razvalinah, rokodelci so odpustili svoje pomočnike, gostilničarji so se zaman ozirali po gostih, trgovci so pa zaprli svoje prodajalnice in se oprijeli poljedelstva, skratka, vse blagostanje je naenkrat izginilo iz mesta. Te žalostne razmere so trajale skozi celo sedemnajsto in še polovico osemnajstega stoletja. L. 1733. so bili v Novem mestu le še trije trgovci. O rokodelcih pa piše domačin Žiga pl. Breckerfeld: „Rokodelstvo je tukaj slabo. Meščan, ki si prizadeva sam pridelovati kruh in vino, se peča poleg svojega rokodelstva preveč s poljem in z vinogradi, zato ni dober kmet, niti dober rokodelec. Vsakemu je njegovo rokodelstvo postranska stvar. . . . Vsa dela so navadno nerodna in šušmarska. Rokodelci rajši popivajo, kakor da bi delali.“ Tudi na cesarskem dvoru so spoznali, da je mesto zabredlo v veliko revo, a niso vedeli, kako bi mu pomagali. Marija Terezija je slednjič izkušala prebivalstvu pomagati s tem, da je v Novem mestu ustanovila — gimnazijo.



Ludovik Schönleben, župan ljubljanski.
(1648—1652.)

O drugih dolenjskih mestih ni da bi tu obširno razpravljali. V nekaterih nahajamo rokodelske cehe in meščansko stražo (gardo) kot znamenja meščanskega življenja. Volili so po stari navadi svojega sodnika in mestni svet, a bili vendar le kmetje, ki so živeli od svojega polja in vinogradov. To velja o Krškem, Kostanjevici, Ložu, Črnomlju in Metliki. Največ obrti je bilo menda še v Višnji Gori, kjer nahajamo rokodelske zadruge kovačev, čevljarjev, usnjarjev in krojačev. Vendar pravi Valvasor o njej: „To mesto je bilo nekdaj čedno, snažno in imelo veliko lepih stanovanj. Sedaj je pa popolnoma propalo in je videti v njem mnogo zapuščenih in razpalih hiš, ker je v Višnji Gori tudi ogenj večkrat hudo gospodaril.“ — V temnih barvah je naslikal ljubljanski župan Kristijan l. 1733. graški vladi

položaj kranjskih mest, rekoč: „Mnogo mest se je sesulo, mnogo je zapuščenih. V Kamniku se ne nahaja niti polovica nekdanjih hiš. V Kranju, ki je bilo nekdaj glavno mesto Kranjske in ki ima za trgovstvo kaj pripravno lego, je praznih 200 hiš. Lož in Kostanjevica sta popolnoma razpadla in meščani ne morejo dobiti branja in pisanja veščega človeka, da bi ga naredili za sodnika. Krško je šlo popolnoma v nič (liegt unter dem Ruin). Višnja Gora, Metlika in Rudolfovo, ki je bilo nekdaj najbolj cvetoče mesto, so popolnoma ubožala. Niso le meščani pobegnili iz teh krajev, ampak mesta so se tudi posula in prebivalci se morajo živiti s poljedelstvom.“ Vzroki so bili isti, kakor smo jih že omenili. Na eni strani rastoča bremena meščanov, na drugi strani pa zginjajoča obrt in trgovina, ki se ni dala oživiti z nobenimi privilegiji.

Iste pojave zasledujemo onstran Save na Štajerskem. Celje je imelo ob nastopu novega veka cvetočo obrt in trgovino. Dobilo je važen privilegij, da mora vsako trgovsko blago, razun žita in soli, ki se vozi preko Celja, tu ostati čez noč in biti prebivalcem na prodaj. Dalje so se morali trgovci držati predpisane ceste, ki je vodila iz Ptuja čez Slovensko Bistrico, Konjice, Vojnik, Celje, Žalec, Vransko, Kamnik v Ljubljano. Ako so trgovci ubrali drugo pot, so jim smeli blago zapleniti. Da se je mestnim krčmarjem varoval dobiček, je bilo tudi prepovedano v okolici eno miljo daleč krčmariti. Te privilegije so potrdili Celjanom vsi avstrijski vladarji tja do Jožefa II. Vendar je vsled kmečkega upora, pogoste nastanitve vojakov, velikih davkov, kuge in povodnji, mesto prišlo na rob propada. L. 1658. je celjski mestni sodnik predložil cesarju Leopoldu pritožbe meščanov, kjer pravijo: „Naši predniki so ob tedanjih dobrih časih plačevali na leto polovico manj kontribucije. Sedaj pa znaša redni davek 404 goldinarje, a dvakrat in trikrat toliko je treba dati za oskrbovanje vojakov. Kako naj se potem vzdrži revno mestece, kjer je najti komaj 60 naseljenih meščanskih hiš. Sedaj ima Celje že 7000 goldinarjev dolga, ki ga ne more plačati. Polovica mestnih hiš je praznih in tam, kjer so nekdaj prebivali meščani, raste zdaj trava, trnje in osat.“ — Ko je l. 1728. Karol VI. prišel v Celje, so ga meščani prosili, naj jim dovoli tretjino dohodkov od mitnine za vzdrževanje mestnega obzidja, ker je mesto zelo obubožalo. Obrt se je v Celju vendar vzdržala, ker nahajamo zadruge kovačev, kolarjev, pekov, usnjarjev in čevljarjev, mesarjev, klobučarjev, tkalcev. V drugi polovici 18. stoletja so tudi napočili boljši časi, ko je Celje postalo sedež „kresije“ (Kreisamt) in s tem politično središče za Spodnji Štajer.

Bodi dovolj teh krajevnih opisov in primer, ki nam povsod predstavljajo isto žalostno sliko naših mest in trgov, pa tudi navajajo iste vzroke propadanja. Ne smemo pa prezreti nekega drugega pojava, namreč priseljevanja Italijanov.

Kakor pri plemstvu, tako opažamo tudi pri drugih slojih prebivalstva že ob koncu 16. stoletja vedno bolj naraščajoč italijanski živelj. Stroke, ki so se jih tuji gostje z juga oprijeli, so bile različne. Predvsem so bili Italijani odločujoči v umetnosti. Pri odličnih stavbah,

cerkvah, gradovih so italijanski stavbeniki napravljali načrte in italijanski polirji s svojimi delavci izdelovali stavbe. Pa tudi obzidave trdnjav, katerih je bilo v tedanjih bojevitih časih mnogo, so prišle večinoma v njih roke. S svojim kapitalom so se Italijani počasi polastili tudi veletrgovine in veleindustrije. Rodbine Bucceleni in Locatelli so izčrpavale gorenjske in koroške rudnike. V Kanalski dolini so se naselili Grotti, Giromelli, v Beljaku Kraigheri, Morocutti, Milesi; v Rožni dolini baroni Benaglio, ki so bili vsi veliki trgovski podjetniki in so vzdrževali živahen promet s svojimi rojaki v Furlaniji in Benetkah. V Ziljski dolini so se naselili italijanski lesotržci in izse-



Tržič.

kavali tamošnje bogate gozde. Enako je bilo z učenimi poklici. Doktorji zdravilstva, „padarji“, lekarnarji, doktorji prava so bili navadno Italijani. To morda ne velja le za Trst in Gorico, ampak tudi za Ljubljano, Celje, Gradec. — V Ljubljani se je naselilo toliko Italijanov, da se je laški jezik v mestu popolnoma udomačil in veljal za jezik ljubljanskega razumništva. Nahajamo jih kot zdravnike, deželne uradnike, pisarje, trgovce, krčmarje, zlatarje, lekarnarje. Na njih imena naletimo v zapisnikih mestnih svetovalcev in nekateri so celo zasedli župansko stolico (Aleksandrin, Bernardini). V malih mestih po deželi ni bilo drugače. Kranj, Kamnik, Škofja Loka, Celje, Ptuj, Radgona, Slovenska Bistrica so imeli več ali manj laških priseljencev. Italijani so bili tu posestniki, poštarji, žgalci opeke, slikarji,

stavbeniki, trgovci z živino, kamnoseki, zidarji itd. Med spodnještajerskimi mesti jih je imel menda največ Ptuj, kjer so bili veliki sejmi za živino. V tem malem mestecu je bilo nad 20 italijanskih trgovcev. Med njimi se imenujejo Marenzi, trije Mosconi in štirje Lanthieri, ki jih pozneje nahajamo v najvišjih družabnih slojih. To laško priseljevanje je trajalo tja do srede 18. veka, ko je pod Marijo Terezijo in Jožefom II. začela prevladovati nemščina v javnem življenju, italijanski vpliv pa je vedno bolj ginil.

* * *

Ako se ozremo še na način trgovine, moramo reči, da je bil do začetka 18. stoletja precej preprost. Do takrat se blago večinoma še ni prevažalo na vozeh, ampak prenašalo v tovorih s konji, osli in mulami. Manjkalo je dobrih cest. Šele cesar Karol VI. je poskrbel za nove prometne proge in popravil stare. Pod njim se je zvezal Dunaj s Trstom in Reko, napravila se je nova cesta iz Maribora skozi Dravsko dolino v Celovec, popravila cesta čez Ljubelj in Reka zvezala s Karlovcem. Za časa Valvasorja pa je šla še vsa trgovina po ozkih tovornih potih in tovorjenje je bil glavni zaslužek kranjskih kmetov. Tovorili so Čiči in Notranjci sol na kranjske in štajerske sejme, Logačani in Vrhničani so naložili blago, ki je došlo po Ljubljanici, na svoje konje in mule in šli z njim v Gorico ali Trst. Zlasti pa je cvetela ta kupčija na Gorenjskem. Naš zgodopisec jo opisuje s sledečimi besedami:

„Na Gorenjskem se živi mnogo ljudi s tovorjenjem, to je na konjih prenašajo blago proti Gradcu, Dunaju, Solnogradu, Trstu, Gorici in na druge kraje in sicer: vino, olje, sol, žito, platno, živo srebro, železo, jeklo ali druge stvari. Ker v deželi ni pravih voznikov, ki bi prevažali težka bremena, kakor so na Nemškem, zato tako blago, ki ga omenjeni tovorniki ne spravijo naprej, prepeljejo z majhnimi vozički. S takimi vozijo železo in jeklo po dvakrat na teden do Ljubljane, kjer nalože žito in druga živila za svoje rudnike. Mnogi, ki tržijo s platnom, ga izvažajo v Italijo, kamor pošiljajo tudi konje. Velik del nosi v inozemstvo neke vrste domače blago, ki se imenuje „mehalen“ (mezlan?) in se izdeluje v veliki množini skoraj v vseh gorenjskih vaseh. Mnogoštevilni so tudi trgovci s siti, ki jih izdeljujejo na Gorenjskem in izvažajo v Sinigaljo, Avgusto (v srednji Italiji), v rimsko pokrajino in čez morje. Drugi izvažajo volno in ovčji sir, ki je tako dober in okusen, da velja na Nemškem kot „parmesan-sir“. Enako živahna je tudi trgovina s kordovan-usnjem. Ker se rabi škorpijonovo olje proti piku strupenih kač, zato se živi mnogo preprostih ljudi na Kranjskem s tem, da prodajajo škorpijone v tuje dežele; nosijo jih celo v Holandijo, na Angleško in Francosko, enako tudi „polhove kože“.

Mnogo blaga se je takrat prevažalo tudi po rekah, po Savi, Dravi, Savinji in Ljubljanici.

Ljubljanski čolnarji so bili poseben stan z mnogimi pravicami in svoboščinami. V sodnih stvareh niso bili podložni mestnim očetom,

ampak so imeli svojo gosposko, takozvanega vodnega mitničarja (Wasser-Mautner). — Plovba po Ljubljanici je bila pravica deželnega kneza, ki je vzdrževal na njej po 7—9 velikih ladij za prevažanje blaga in jih za dogovorjeno plačo in odškodnino oddajal ljubljanskim čolnarjem. Veliki čolnarji so bili torej nekaki fevdniki cesarjevi. — Za kratek čas je dobil plovbo l. 1564. v roke ljubljanski mestni magistrat, ki je kupil od cesarja Ferdinanda plovno pravico z devetimi ladjami vred za devet tisoč goldinarjev, kar je bilo za tedanje čase izredno velika vsota in priča o živahni trgovini, ki je tedaj šla po tej vodni cesti. Toda ob Valvasorjevem času so bile ladje zopet v cesarski lasti in čolnarji zopet podrejeni cesarskemu dacarskemu uradu. Živahno tedanjo plovbo nam opisuje tako le: „Ljubljanica je polna čolnov in nosi vsakovrstno blago, tako, ki prihaja iz Italije in tako, ki se pošilja tjakaj. Brodari se vedno, po noči in po dnevi, v malih in velikih ladjah. Male ladje so izdolbene iz enega samega debla, imajo pa lesene strehe, če je treba. Po noči se pod njimi prav dobro spi, — zakaj mali čolni vozijo najrajši po noči — in o dežju si pod streho, po zimi pa v zatišju in na gorkem. Velike ladje pa so stesane in zgrajene iz obilih tramov in nosijo nad 300 centov. — Ljubljanica je vedno polna ladij; vozi se po njej ravno tako lahko gori, kakor doli, ker leze tako počasi, da skoraj ni opaziti, ali stoji ali teče. Vendar je 3, 4, 5 in celo 6 sežnjev globoka. Po obeh bregovih stoje zelo veliki hrasti in zakrivajo vodo tako prijazno, da se po leti prav prijetno v senci vozi. O povodnjih nastane med Ljubljano in Vrhniko veliko jezero, ki se razteza dve ali še več milj na dolgo in široko, tako, da ni videti drugega, kakor le nekaj dreves, ki mole iz njega. Ob taki priliki brodarijo zunaj reke, kar preko travnikov in barja navzgor in navzdol, naravnost in po najkrajši poti.“ — Vseh velikih čolnarjev s hlapci vred je bilo ob Valvasorjevem času 50. Poleg njih so brodarili mali čolnarji s svojimi izdolbenimi debli (Einbäumler). V Ljubljani jih je bilo 30, na Vrhniki 60, na Igu, v Loki in Podpeči pa po 30. V vsakem teh krajev so imeli tudi svojo zadrugo. V svojih malih pa urnejših čolnih so prevažali lahko blago in popotnike, ki so se seveda raje vozili po vodi, kakor jezdili po slabih potih. — Ljubljanica pa ni bila samo imenitna vozna cesta, ampak za Ljubljančane tudi eno najprijetnejših zabavišč. Ob poletnih večerih so se vozili po njej za veselje, godli in prepevali. Ob Valvasorjevem času si Ljubljančani skoraj niso mogli misliti večje slovesnosti brez vožnje po Ljubljanici. — Ko so pod Karolom VI. začeli l. 1720. delati veliko cesto iz Dunaja v Trst, je Ljubljanica izgubila pomen prometne proge. Čolnarski cehi so se za silo še vzdržali, dokler jih ni cesar Jožef II. odpravil l. 1788.

Druga in sicer mnogo daljša vodna cesta je bila Sava. Za brodarjenje pa ni bila tako ugodna kakor Ljubljanica, zavoljo svojega deročega toka in neštevilnih nevarnih čeri v strugi. Valvasorju se je zdela Sava nevarnejša kakor Donava, Rena, Leh, in nekje piše: „Donava ima res velike nevarne vrtince, a kaj so ti proti »Belemu Slapu« med Knežakom in Zidanim mostom. Od Knežaka do Zidanega mosta je tri milje daleč, a najugodnejša mesta v tej daljavi so še

vedno nevarnejša in odurnejša kakor vsak donavski vrtinec.“ Zato se Valvasor kar prečuditi ni mogel predrznim čolnarjem, ki so se s svojimi malimi iz ene klade izdolbenimi čolniči, ki so bili še z blagom težko obloženi, spuščali v te nevarnosti. Kadar so dospeli do „Belega slapa“, so polegli v čolnih po tleh in se trdno oprijeli čolnovih sten, da se niso prekopicnili v vodo. Čolnar je moral znati na takem nevarnem kraju čoln po bliskovo zasukati, sicer se mu je zadel ob



Ribnica.

skalovje in se razbil. Nahajali so se celo taki predrzneži, ki so se brez čolnov zaupali Savi, ter se vozili na Štajersko in Hrvatsko. Zvezali so nekaj praznih in dobro zabitih sodov trdno skupaj, sedli nanje in odrinili. Navaden drog, s katerim so vodili svoj plav, je bilo vse njihovo orodje. Valvasor, ki je v svojem delu s sliko predstavil takega jezdeca na sodu, pravi celo, da jih je bilo na Savi veliko število. Pa ne samo blago so prevažali po Savi, celo popotni ljudje so sedali v male savske čolne, ter prepuščali sebe in svoje življenje deroči Savi in previdnosti božji. — Še več blaga, kakor po Savi doli, se je zvozilo po Savi gori, posebno s Hrvaškega in Štajerskega. Dasiravno to čolnarjenje ni bilo tako nevarno, kakor po reki navzdol, je bilo pa zato tem težavnejše. Do Valvasorjeve dobe in tudi pozneje še dolgo časa so čolnarji rinili z dolgimi drogovi svoje čolne proti deroči vodi. Pri slapovih je bilo treba blago izložiti in ga na glavi

ali s tovorno živino prenesti okoli nevarnih čeri. — Za plovbo ugodna je bila Sava še le od Zidanega mosta dalje, zato pa je tod kar mrgolelo čolnov in večjih ladij.

Karol VI. je okoli leta 1730. ukazal uravnavati Savo za trgovski promet, trebiti iz njene struge skale in pečine ter na desnem bregu zasekati v skale takozvane „vlačilne steze“ (Treppelwege), po katerih so vlačili ljudje in živina ladje po reki navzgor. Pri slapovih so napravili prekope. Vsa ta regulačna dela so se završila šele pod Marijo Terezijo. Da poravna velike stroške, je naložila vlada col na blago, ki se je prevažalo po Savi, pozneje pa še mitnino (Wag- und Schrankengeld), ki je bila namenjena za vzdrževanje brodarskih naprav, obsavskih mostov in cest. Leta 1766. so osnovali celo posebno zadrugo za savske brodarje. Promet je bil tako živahen, da so se v Zalogu pri Ljubljani in Litiji skoraj vsi ljudje živili z brodarstvom. Šele železnica je sredi 19. stoletja napravila konec savskemu brodarstvu.

Obrtniki so bili po mestih še vedno združeni v cehe ali zadruge. Navadni rokodelci, čevljarji, krojači, tkalci, usnjarji itd. so imeli v vsakem mestu svojo posebno organizacijo, imenitnejši so imeli skupno deželno zadrugo na pr. padarji in ranocelniki, katere so do cesarja Jožefa II. prištevali rokodelcem. Milarji („Seifensieder“) in medičarji („Lebzelter“) so imeli svoje zadružno središče v Celovcu; kotlarji, kleparji in dimnikarji pa v Gradcu. Nekatere zadruge so obsegale le nekaj mest na pr. lončarska, h kateri so pripadali lončarji štiri milje okoli Ljubljane, lončarji v Loki, v Kranju, Kamniku, v Višnji Gori, na Homcu in v Št. Martinu. Do konca 17. stoletja so bile zadruge precej neodvisne in so samostojno urejevale svoje cehovske potrebe. Potem si je pa začela prisvajati vlada vedno večji vpliv. Cesarji Maksimilijan II., Ferdinand II. in Ferdinand III. so izdali razne odredbe, da bi iz zadružnega življenja odpravili napake in razvade, pa se večjidel niso izvršile. Cesar Leopold je objavil l. 1689. nov obrtni red, ki je dal mestnim oblastim pravico, da morejo število mojstrov poljubno pomnožiti ali pa zmanjšati, kakor nanese potreba, ne da bi smele zadruge ugovarjati. Vlada je hotela zadruge takrat celo popolnoma odpraviti, pa se je zbala nemirov. Cesar Karol VI. je l. 1732. ta obrtni red potrdil in ga še izpopolnil z nekaterimi podrobnostmi, ki so cehovsko samostojnost skoraj popolnoma odpravile. Pravica ustanavljati zadruge in jim dajati pravila je bila podvržena vladarju. Neposredno dopisovanje med zadrugami preneha; posreduje naj med njimi gosposka. Prepoveduje se mojstrom med seboj določati cene izdelkom. Odpravijo naj se dragocena mojstrska dela, enako tudi smešni običaji pri oproščanju vajencev in še nekatere druge razvade. Vnovič je posegla v obrtno zakonodajstvo cesarica Marija Terezija, ki je ukazala l. 1749. splošen pregled vseh zadrug. V teku treh mesecev naj vse zadruge izroče gosposki svoje zadružne pravice, vlado pa naj prosijo potrditve in predlože izkaz o številu članov, dolgovih in imetju. Splošno pa je tudi za njene vlade veljal še obrtni red iz l. 1689. in zadruge so se vzlic hudim nasprotnikom še vedno vzdržale.

Poleg mestne obrti je v 17. in 18. stoletju zelo cvetela po vseh slovenskih deželah domača kmečka obrt, s katero so se kmetje

pečali po zimi in ob drugih časih, ko ni bilo poljskega dela. Otroci so se je navadili od svojih staršev in tako se je podedovala od roda do roda. Tu in tam so se pod pritiskom vlade tudi kmečki obrtniki združili v zadruge, sicer pa so največkrat prosto izvrševali svoje rokodelstvo. Izmed posameznih strok je bilo zelo razširjeno lončarstvo. Ljubenčani pri Brezjah so nekdaj zalagali z lončarskimi izdelki vso Gorenjsko, pa jih tudi pošiljali izven Kranjske. V kamniškem okraju je cvetela lončarska obrt v vaseh Mlaka, Gora, Podboršt, Gmajnica in Križ, kjer se je ohranila do danes; slično po nekaterih vaseh krškega, ribniškega in črnomeljskega okraja. Lesna obrt je bila že izza srednjega veka razširjena med Ribničani in Kočevci, ki so krošnjarili daleč po svetu s svojimi rešeti, skledami, krožniki,



Brodniki.

žlicami in drugimi izdelki. — Med Loko in Kranjem se pojavi prvič v tej dobi sitarstvo. Valvasor pravi o njem: „Bitnje je največja vas na Kranjskem. V njej prebivajo večinoma sami sitarji, ki izdelujejo sita iz konjske žime.“ Takrat je bilo sitarstvo popolnoma v rokah kmečkih posestnikov, ki so se z njim pečali po zimi, ko ni bilo dela na polju. Danes pa nimajo kmetje s sitarstvom nič opraviti. Z njim se pečajo le kajžarji in gostači v vaseh Stražišče, Gorenja Sava, Bitno in Šutna pri Žabnici. Središče sitarstva je Stražišče. Ni dognano, odkod je bila ta domača obrt prišla na Kranjsko. Verjetno je, da je dala temu povod živahna konjereja, ki je bila na desnem

in levem bregu Save okoli Kranja in Loke zelo razširjena. Konje so prodajali na Laško in morda od tam dobili pobudo, kako porabiti konjsko žimo. Tudi sita so se večinoma izvažala v srednjo Italijo. — Najbolj razširjena domača obrt je bilo pridelovanje platna in grobega sukna. Valvasor poroča, da skoro v vseh gorenjskih vaseh izdelujejo „mezlan", ki je bil napol iz preje, napol iz domače volne. Posebno je bilo na glasu fino loško platno in se daleč prodajalo. Na Koroškem so je izdelovali v spodnji in zgornji Rožni dolini, v Ziljski in Junski dolini. Kupčija z domačim platnom in suknom je bila udomačena tudi na Spodnjem Štajerskem. Tu in tam jo nahajamo tudi na Goriškem. — Kmetu je bilo neobhodno potrebno pečati se s kako domačo obrtjo, ker mu borne kmetije večkrat niso dale zaželjenega kruha.

Z obrtjo in trgovino je bilo tesno združeno rudarstvo. Domača rudarska podjetja so v tej dobi večinoma že prešla v tuje roke. Bohinjske fužine so bile okoli l. 1680. v rokah Jurija in Vincencija Locatelli, njiju sorodnik Ivan Locatelli je imel v posesti plavž na Jesenicah, niže ob Savi sta bila posestnika brata Bucceleni in na Javorniku so imeli fužino plemeniti Meyerhofen. Le v Kropi, Kamni gorici in Železnikih nahajamo nekatere domače podjetnike: Plavec, Gašperin, Kapus, Šegan. Seveda je bila železna obrt tu zelo preprosta. Na Savi, Javorniku in Jesenicah so izdelovali dragoceno jeklo za orožje in ga izvažali v Italijo. Okoli Jelovice pa so imeli še preproste stare peči „na volka" in glavni izdelek so bili žreblji. — Na Koroškem je bila živahna železna obrt v Borovljah. Valvasor jo omenja rekoč: „Pol milje od Humberka (Hollenburg) navzdol stoji svetovno znani trg Borovlje, kjer prebivajo sami puškarji, orožarji, izdelovalci železne žice in sličnih stvari." Največji kranjski rudnik v Idriji je prešel l. 1578. v posest nadvojvoda Karola in se prišteval poslej posestvom deželnega kneza. Nadvojvoda Karol je namreč izprevidel, da idrijski rudnik zato ne more uspevati, ker je bilo pri njem udeleženih preveč rudarskih podjetij, ki so med seboj tekmovala, pa pri tem zabredla v dolgove in niso mogla niti redno plačevati delavcev, niti davka cesarju ter so pogosto morala prositi denarne podpore. Zato se je začel pogajati z drugimi podjetniki za nakup njihovih deležev in jih končno odpravil z večjimi ali manjšimi vsotami. Od tedaj je ostal rudnik v posesti avstrijskih vladarjev do današnjega dne.

Po svojem rudarskem sodniku Kiselnu je nadvojvoda Karol preosnoval upravo rudnika in izdal poseben rudarski red. Po tej preosnovi ni smel nihče kopati živega srebra v obsegu nekdanjega grajščinskega posestva, kakor le rudniški urad v Idriji. Na čelu uprave sta bila poleg rudniškega sodnika še oskrbnik in knjigovodja. — S temi uredbami se je v Idriji marsikaj izboljšalo; med delavci sta se utrdila red in nravnost; rudarstvo se je dvignilo, ko so začeli rudo topiti na popolnejši način in kopati novo „Barbarino jamo". — Nadvojvoda Karol je tudi izločil Idrijo iz tolminske grofije, h kateri je prej pripadala, vendar je še ostala v kriminalnih stvareh podložna tolminskemu sodišču. Tolminci, ki so že ob začetku rudnika dali zanj znaten del delavcev, so še obdržali pravico tovorjenja živega srebra. Tovorili so največ po „stari cesti" čez Veherše na Vrhniko, odkoder

se je živo srebro po vodi prevažalo v Ljubljano. — Sredi 17. stoletja je bilo zaposlenih v rudniku okoli 280 delavcev, ki so pridelali na leto 230 do 260 tisoč funtov živega srebra. Izvažalo se je v Gorico, Ljubljano, Loko in razna nemška mesta. Vsled bogatih zemeljskih zakladov se je rudnik od leta do leta lepše razcvital in donašal vladi velik dobiček.

V cerkvenem oziru bi bilo omeniti, da je Idrija do začetka 17. stoletja imela le malo cerkvico sv. Duha (sedaj sv. Trojice) z enim kapelanom in pripadala župniji v Spodnji Idriji. L. 1628. je ljubljanski škof Hren vložil temeljni kamen cerkvi sv. Barbare, ki so jo v naslednjem desetletju dovršili. Goriški nadškof grof Mihael Attems je potem l. 1752. povzdignil idrijsko kapelanijo v samostojno župnijo. — Poleg domačih duhovnikov so hodili opravljat božjo službo tudi kapucini od Sv. Križa na Vipavskem, zlasti v adventu in v postu. Sedemnajstkrat na leto so priromali čez Črni vrh v Idrijo, za kar so jim Idrijčani dali drv iz velikih cesarskih gozdov, kolikor so potrebovali. — Zelo naklonjena je bila Idriji cesarica Marija Terezija, ki je dala sezidati gledališče, ji podelila lastno kriminalno sodnijo in „glavno šolo“ s tremi razredi. Za časa francoskih vojen pa sta rudnik in mesto veliko trpela.



Sava pri Jesenicah.



Naslovni list k Valvasorjevi IX. knjigi.

10. Znanost in umetnost. Valvasor. Slovenščina v besedi in pismu.

Tja do srede 18. stoletja je prevladovalo načelo, da je latinščina učenjaški jezik, ki naj služi izobražencem pri osebnem občevanju in naj premosti jezikovne razlike. Zato se je v jezuitskih šolah gojila le latinščina in v njej so se vršila predavanja tudi po vseučiliščih. V nemščini se je celo na nižjih ali „nemških“ šolah poučevalo le čitanje, pisanje in krščanski nauk. In preko tega za vsakdanje življenje potrebnega znanja se tudi pouk nemščine ni povzpel. Spričo tega neomejenega gospostva latinščine pri tedanjem razumništvu srednje in južne Evrope se ni čuditi, ako so tudi naši znanstveni pisatelji pri svojih spisih uporabljali večinoma latinski jezik. Poleg tega je treba še upoštevati, da največ takih spisov pripada bogoslovni stroki in da so pisatelji bili redovniki in svetni duhovniki, ki so bili že po svojem poklicu navezani na latinski jezik. Od tod velika množica latinskih del iz te dobe. Goriški barnabit, Janez Marija Žbogar, je pisal svoje sloveče bogoslovno delo „Theologia radicalis“ ravno tako latinsko, kakor jezuit Martin Bavčar svoje zgodovinske spise, ali zdravnik dr. Marko Grbec svoje razprave iz zdravilstva. „Academia operosorum“ nam priča, da je imela pri učenjaških društvih le latinščina veljavo in ugled. Tu ne bomo naštevali vseh mnogoštevilnih pisateljev, ki so objavili učena dela o raznih znanstvenih

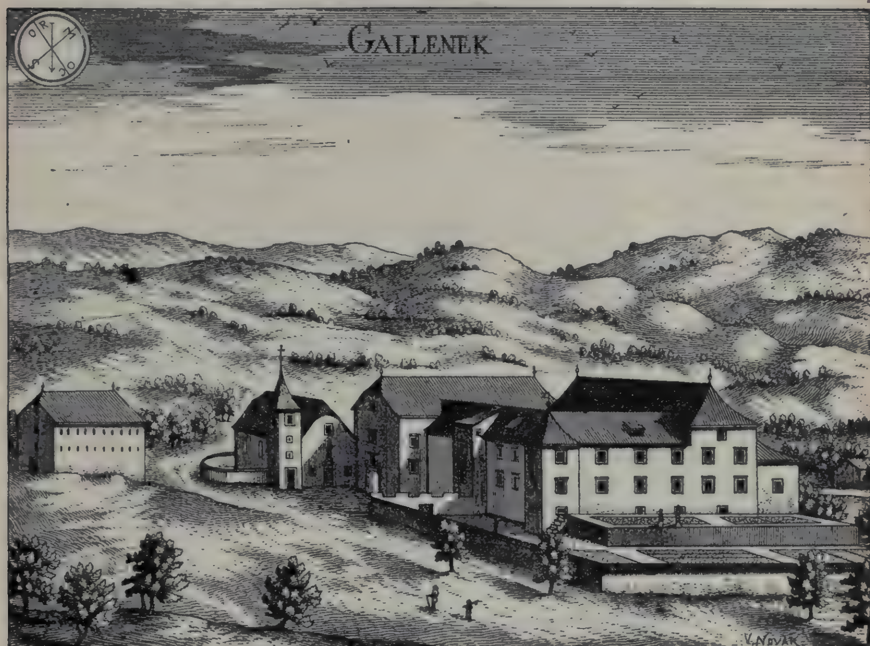
strokah ali pa jih zapustili v rokopisu, ampak omenili le nekatere, ki so večjega kulturnega pomena za naše dežele.

Med nje spada Ivan Ludovik Schönleben, čigar oče Ludovik je prišel l. 1617. kot mizarski pomočnik v Ljubljano in se tu oženil s Suzano Akuš. Iz tega zakona se je narodil en sin, že imenovani Ivan Ludovik, in tri hčere. Rodbina je postala kmalu zelo imovita in ugledna, ker nahajamo očeta v najvišjih častnih meščanskih službah. L. 1644. in 1645. je opravljal službo mestnega sodnika in večkrat je zasedel celo župansko stolico. Najstarejši otrok Ivan Ludovik je bil rojen l. 1618. in se je šolal najprej v Ljubljani pri jezuitih. Vzgoja v domači hiši je bila slovenska, ker Schönleben v svojih delih poudarja, da je pisal tudi nemško, „dasiravno mu ta jezik ni prirojen“. Ko je bil 17 let star, je vstopil v jezuitski red in nadaljeval svoje študije na Dunaju, kjer je opravljal tudi šest let pridigarsko službo. Jeseni leta 1650. je prišel za prefekta na ljubljanske jezuitske šole, pa že naslednje leto ga najdemo kot pridigarja in profesorja zopet na Dunaju. Iz neznanih vzrokov je l. 1653. dal jezuitskemu redu slovo in se odpravil na vseučilišče v Padovo, kjer si je pridobil naslov doktorja v bogoslovni vedi. Naslednje leto je postal stolni dekan v Ljubljani, katero službo je imel do l. 1667. V nadi, da bode imel na deželi več časa za svoja učena dela kakor v mestu, se je omenjeno leto odpovedal stolni dekaniji ter šel za župnika in naddijakona v Ribnico. Tu je bival devet let in spisal večino svojih del: pridig, bogoslovnih razprav in zgodovinskih spisov. Pri tem je bridko občutil potrebo domače tiskarne, katere vzlic Hrenovemu in Scarlichijevemu prizadevanju v Ljubljani še vedno ni bilo. Zato je Schönleben l. 1678. vložil prošnjo na deželne stanove, naj bi smel tiskar Ivan Krstnik Mayr iz Solnograda priti v Ljubljano. Stanovi so prošnji ustregli in dovolili tiskarju 200 goldinarjev letne plače. Še isto leto je bila nova tiskarna v Ljubljani urejena. — Zadnja leta svojega življenja je preživel Schönleben zopet v Ljubljani, kjer ga vidimo pri spisovanju raznih učenih del, dokler mu smrt ni izvila peresa iz rok (1681). Pokopali so ga v cerkvi sv. Jakoba.

Razun svojih pridig in nekaterih nabožnih knjig, ki jih je bil Schönleben izdal v nemškem jeziku, so vsa njegova dela spisana v latinščini. In teh latinskih del ni malo. Največje zasluge si je Schönleben pridobil za domačo zgodovino. Razpravljal je o izviru habsburške vladarske hiše (de prima origine augustissimae domus Austriacae), dokazoval, da je rimska Emona stala tam, kjer je sedaj Ljubljana („Aemona vindicata“), sestavil rodovnike za plemiške rodbine Gallenbergov, Turjačanov, grofov Attems in Ursini-Blagaj in izdal „Sveto leto“ (Annus Sanctus), kjer opisuje svetnike in svetnice, ki so bili habsburškega rodu ali pa z njim v sorodstvu. Najznamenitejše Schönlebnovo delo, katerega ni mogel več dovršiti, je bila njegova „Carniola antiqua et nova“ (Stara in nova Kranjska). Prvi zvezek je izšel leta 1681. in obsega prvo tisočletje; za drugi zvezek je zbral le potrebno gradivo. Po načinu starih letopiscev nam tu Schönleben pripoveduje, kaj se je leto za letom na Kranjskem znamenitega pripetilo. Dasiravno delo ni popolno in zlasti za naše čase zastarelo, vendar je bilo za tedanjo dobo velepomenljivo. Pisatelj je hotel svetu predstaviti deželo

Kranjsko, „ki je bila skoraj neznana, ker je nobeno pero prej ni opisalo“. In ta svoj namen je tudi dosegel. — Schönleben velja torej po pravici za utemeljitelja našega domovinoznanstva in je v tem oziru plodonosno vplival na svoje naslednike, zlasti na — Valvasorja.

Omenili smo že, da je bil Valvasor iz laške rodbine, ki je prišla sredi 16. stoletja iz pokrajine Bergamo na Kranjsko. Njegov ded Hieronim Valvasor je podedoval po svojem rojaku enakega imena



Medija.

grad Medijo (Gallenek) z 10.000 goldinarji in bil l. 1602. sprejet med kranjske deželne stanove. Medija je ostala zdaj dalj časa v posesti rodbine in tudi naš Ivan Vajkard je ondi preživel svoja mlada leta. Rojstni kraj slavnega zgodopisca je bila pa Ljubljana, kjer so stariši, Jernej Valvasor in Ana Marija rojena Ravbar, na Starem trgu (sedaj št. 4) imeli svojo hišo. Tu se je 28. maja 1641 rodil Ivan Vajkard Valvasor in bil krščen v stolni cerkvi. Šolal se je najprej pri ljubljanskih jezuitih, katerim je vse svoje življenje ohranil hvaležen spomin. Po navadi plemiških dijakov se je potem napotil v tujino in sicer na Nemško. Prva pot ga je vodila l. 1659. čez Koroško in Solnograško na Bavarsko, kjer je obiskal Monakovo, Ingolstadt, Nürnberg in Augsburg. Boji s Turki v Vojaški krajini so ga pozvali zopet domov. Kot vojak je služil najprej v Senju, kjer se je seznanil s hrvatskim plemičem Pavlom Vitezovičem, ki mu je bil pozneje pri

njegovih delih marljiv sotrudnik. Pod poveljstvom grofa Nikolaja Zrinjskega se je udeležil nekaterih vojnih podjetij proti Turkom. Leta 1666. se je odpravil iznova na pot, ki ga je imela sedaj privesti tja do libijske puščave. Najpreje je obiskal avstrijsko prestolnico, kjer se je mudil dalj časa. Z Dunaja je šel na Nemško v Brunšvik, potem pa čez Bavarsko in Benetke v Afriko. Tu je obiskal puščavo, si ogledal mesta, ljudi in njih življenje ter se mudil približno pol leta. Naslednje leto (1670) se je vrnil v Lyon na Francosko, kjer se je pečal skoraj dve leti z zgodovinskimi vedami, starinoslovjem in prirodoslovjem. Po šestih letih potovanja v tujini se je vrnil Valvasor v domačo deželo, bogat na pridobljenih vtisih in izkušnjah. Bil je takrat 31 let star. Ker je njegov rodni grad Medija prešel v last starejšega brata Karola, si je Ivan Vajkard kupil blizu Litije grad Wagensperg s sosednjima gradičema Črni potok (Schwarzenbach) in Lichtenberg. Hkrati se je tudi oženil z Ano Rozino Grafenweger pl. Grafenau in si tako ustanovil svoje ognjišče. Zdaj se je tudi pričelo njegovo plodovito pisateljsko delovanje v proslavo ožje kranjske domovine.

Na svojih potovanjih se je Valvasor prepričal, da je Kranjska po svetu skoraj popolnoma neznana in da je o njej razširjeno krivo mnenje, „kakor da bi ta vse hvale vredna vojvodina bila le majhen, neznaten kot evropske zemlje brez lepih mest in krasnih gradov in se nikakor ne more vzporejati z drugimi deželami“. To krivo mnenje ga je potrdilo v sklepu, da hoče svojo drago domovino z vsemi njenimi znamenitostmi v besedi in sliki predstaviti najširšemu občinstvu in spisati o njej knjigo, ki bi nadkriljevala vsa slična tedanja dela. Kako pa je prišel Valvasor na tako velikansko misel, ki ga je stala ogromnega truda in stroškov? Gotovo je že Schönleben, oče kranjskega domovinoznanstva, ki je bil Valvasorju v mladosti učitelj, v zgodnjih letih nanj vplival, da se je njegovo stremljenje razvilo v tej smeri. Potovanja v tujini so mu šele odprla oči za domače vrednote, ker glavna pridobitev v tujini je vedno ta, da začnemo domače stvari pravičneje in bolje presojati. Takrat, ko je Valvasor doraščal v moža in ga je pot tolikrat vedla v Nemčijo, je po vsej srednji Evropi slovelo delo, ki sta ga izdajala Matej Merian in štajerski pisatelj Martin Zeiller. To delo je bilo: topografija (krajepis) srednje Evrope. Leta 1677., eno leto pred ustanovitvijo Valvasorjeve delavnice na Wagenspergu, je izšla v Merianovi zbirki tudi „Topographia provinciarum Austriacarum“ (krajepis avstrijskih dežel), kjer je pa iz vsake dežele komaj par krajev opisanih in naslikanih. Valvasor sam priznava, da je to delo odločilno nanj vplivalo in ga izpodbudilo, da pokaže svetu popolno sliko dežele Kranjske.

Pripravljal se je na to svoje veliko delo s potovanji po domovini, ker je hotel sam videti in preiskati, kar naj bi pozneje opisal. V spremstvu svojega sluge in psa je na konju neštetokrat prejezdil vso deželo, pa ne le Kranjsko, tudi sosedno Štajersko, Koroško, Hrvatsko in Primorje. In kar je našel v mestih, trgih, vaseh, gradovih, samostanih in cerkvah znamenitega in zanimivega, vse to si je skrbno zabeležil in prerisal. Nič manj ni opazoval šege, navade, nošo in življenje kranjskega prebivalstva, kar je vse opisal v svoji knjigi z



Ivan Vajkard Valvasor.

redkim razumom. Sad teh potovanj so bile najprej bogate zbirke rudnin, matematičnih inštrumentov, novcev in knjig na gradu Wagenspergu, ki so bile že same za svoj čas redka zanimivost. Tu je nastal tudi prvi kranjski umetniški zavod. Ko se je namreč Valvasor odločil za tako obsežno delo, kot je krajepis dežele Kranjske, in sicer v slikah izdelan, ni bilo v domači deželi tehničnega zavoda, ki bi lahko izvršil tako delo in ki je bil za to nujno potreben. Zato se je odločil, da na gradu Wagenspergu sam ustanovi bakroreznico in tiskarno za bakroreze. Okoli sebe pa je zbral cel krog risarjev in bakrorezcev, ki so pod njegovim vodstvom izdelovali slike. Njih imena izvemo največ iz del samih, kjer so se podpisovali s celimi imeni in monogrami. Kot risarji nastopijo: Valvasor sam, Ivan Koch, Ivan Werex, Bart. Ramschissl, A. Bauer. Kot bakrorezce pa poznamo: Andreja Trosta, Matija Greischerja, Pavla Vitezoviča (Ritterja), Petra Mungerstorfa, Azelta.

Ko se je Valvasor že več kot šest let pripravljal za izdajo svojih domoznanskih del, je po šegi tedanjega časa in lastnem pobožnem srcu otvoril vrsto s „Pasijonsko knjižico“ (Passionsbüchlein), za katero je risar Werex izdelal slike. Malo delce nam na 17 straneh predstavlja najimenitnejše prizore iz trpljenja Zveličarjevega. Posvečena je ljubljanskemu škofu grofu Jožefu Rabatta. — Še isto leto (1679) je izdal Valvasor svoje prvo delo o Kranjski pod naslovom „Topographia Carnioliae modernae“ (Krajepis nove Kranjske), kjer je podal slike vseh kranjskih mest, trgov, gradov in samostanov. Čez dve leti mu je sledila „Topographia Archiducatus Carinthiae modernae“ (Krajepis sedanjega nadvojvodstva Koroškega) z enakimi prizori koroških mest, trgov in samostanov. L. 1688. je izšlo to delo v pomnoženi izdaji kot: Topographia archiducatus Carinthiae antiquae et modernae. Zase sta izšla tudi krajepisa o Lambergovih gradovih (Topographia arcium Lambergianarum. 1679.) in solnograških posestvih na Koroškem (Topographia Carinthiae Salisburgensis. 1681.). Zgolj umetniškega pomena je zbirka slik k Ovidovim pesmim (metamorfozam) in „smrtni ples“ („theatrum mortis humanae“), ki poveličuje njeno moč ob času kuge.

Sredi slovstvenega dela je l. 1683. doletel našega učenjaka poziv na vojno proti Turkom. Vodil je pomožno četo kranjskih stanov (400 mož) na vzhodno Štajersko proti Radgoni, da varuje mejo proti Battyanijevim madjarskim upornikom in njihovim turškim zaveznikom. Tu je dokazal, da zna enako spretno sukàti meč in pero. Ko se je Battyany povrnil k pokorščini in priznal Leopolda I. za pravega ogrskega kralja, so kranjski stanovi poklicali svojo četo domov. S četo se je povrnil tudi njen poveljnik v svoj tihi grad Wagensperg, da nadaljuje započeto zgodovinsko delo. Kmalu potem mu je umrla žena Ana Rozina, zapustivši možu tri sinove in eno hčerko (1687). Valvasor ni hotel biti brez opore pri svojem velikem gospodarstvu in si je še isto leto poiskal drugo zakonsko tovarišico na Berhovem pri Kostanjevici (Freihof), baronico Ano Maksimilo Čečkar (Zetschger).

Naslednja leta so bila posvečena marljivemu slovstvenemu delu. Redko odlikovanje je doletelo Valvasorja, ko ga je imenovala angleška „kraljeva družba“ (Royal Society) za svojega pravega člana. Zaslužil

si je to čast s svojim temeljitim poročilom o Cirkniškem jezeru, katero je večkrat sam preiskal. Slej ko prej pa so veljale vse priprave, vse delo in trud veliki knjigi o vojvodini Kranjski, ki mu je imela zlasti v domači deželi pridobiti nesmrtno slavo. L. 1689. je ta knjiga izšla pri tiskarju Moricu Endterju v Nürnbergu v štirih delih z naslovom „Ehre des Herzogtums Krain“ („Slava vojvodine Kranjske“). Celo delo je razdeljeno v 15 glavnih oddelkov ali „knjig“, vsaka



Wagensperg.

„knjiga“ v poglavja. Pod naslovi je vedno v kratkih stavkih označena vsebina poedinih poglavij. Vse knjige skupaj štejejo 3320 strani s 533 slikami.

Ne da bi tu podrobno naštevali bogato vsebino tega ogromnega dela, iz katerega smo že tu in tam podali posamezne odlomke, hočemo le kratko opisati njega pomen za slovensko ljudstvo in njega zgodovino.

Valvasor je pisal nemško, ker je hotel svetu, v prvi vrsti Nemcem predstaviti do tedaj malo znano deželo Kranjsko. Morda se nam čudno zdi, zakaj ni izdal svojega dela v latinščini po zgledu Schönlebnovem in njegovih vrstnikov? Na to nam odgovarja vsa smer Valvasorjeve izobrazbe. Dasiravno je bil po očetu italijanskega rodu, se je Valvasor vendar popolnoma vživel v mišljenje in naziranje našega plemstva, kjer se je vzlic novi vladni smeri še vedno ohranila neka zveza z Nemčijo, ki je preostala kot izročilo izza protestantske dobe 16. stoletja. Valvasor ne gre najprvo v Italijo, kjer študira več

mladih plemičev, ampak v Nemčijo. Nemška znanstvena in umetniška dela ga izpodbude k velikemu slovstvenemu podjetju, na Nemškem si poišče sotrudnika Erazma Francisci, da popravlja njegov nemški slog, in v Nürnbergu je tudi izšla njegova knjiga „Ehre des Herzogtums Krain“. Tako se nam predstavlja Valvasor kot zadnji zastopnik one domače plemiške izobrazbe, ki je stala pod germanskim vplivom, v nasprotju z novo dobo, ki je bila že za časa Valvasorja izraz romanskega vpliva na naše dežele.

Dasiravno je Valvasor pisal nemško, ima njegovo delo velik pomen tudi za Slovence. Vse karkoli je mogel pisatelj svoje dni poizvedeti in preiskati o rodu, zgodovini, jeziku in veri, o šegah in običajih slovenskega naroda, je sprejel v svojo knjigo. Pri sestavljanju krajepisa ni pozabil nemškim imenom krajev, gora, rek, rastlin in živali dostaviti njih slovenskih imen. Slednjič nam je s svojim delom ohranil spomin na premnoge za rod in dom zaslužne može in jim za vsa poznejša stoletja priboril zasluženo čast.

K temu nežnemu pojmovanju slovenske ljudske duše je privedlo blagega pisatelja zlasti zaupno občevanje s kmečkim ljudstvom, v čigar sredini je bival večji del svojega življenja in čigar navade je pridno proučeval.

Največ narodnega blaga je objavil Valvasor v VI. knjigi. Tu razpravlja o kranjskem ali slovenskem jeziku in njemu sorodnih slovanskih narečjih, o najstarejših glagolskih pismenih, ki so jih rabili do Trubarjevih časov tudi Slovenci, in podaje „Očenaš“ v trinajstih slovanskih jezikih. Zelo obžaluje pisatelj, da se je v njegovem času slovenščina vedno bolj pačila s primešavanjem nemških besedi, zlasti v Ljubljani in po Gorenjskem („dass seit wenigen Jahren her, diese Sprache sehr corrupt und täglich corrupter geredet werde, wiewohl an einem Ort mehr als am andern, führnehmlich aber zu Laibach und dort herum, wie auch in Oberkrain“). Obširno opisuje v VII. knjigi narodno svečanost, ki se je vršila ob umeščenju koroškega vojvoda pri Krnskem gradu in pirovanje kneza Inga ter v koroški topografiji ne pozabi pripomniti, da se tam okoli govori slovenski jezik in da tudi vojvodski prestol stoji „na slovenskih tleh“. Mnogo zanimivosti najdemo pri Valvasorju o stari poganski veri Slovanov, ki se je še deloma ohranila v nekaterih narodnih običajih, o županskih kmečkih sodbah, o krstnih, ženitvovanjskih, pogrebnih, prazniških navadah in narodnih nošah, o katerih hočemo še na drugem mestu podati nekatere podrobnosti. Splošno hvali Valvasor naše kmete, da se trdo drže svojih starih običajev in navad in da jih je od tega teže ločiti „kakor priraslo gobo od debla“. Končno navaja naš zgodopisec z veliko natančnostjo vrsto kranjskih pisateljev in njihova dela, tudi tiste, ki so pisali v slovenskem jeziku, in stavi na prvo mesto sv. Cirila in Metoda, češ da je prvi izumil cirilske, drugi pa glagolske črke. — Valvasorjevemu sotrudniku Pavlu Vitezoviču se imamo zahvaliti, da je zlasti oni del knjige, ki govori o Vojaški krajini in o turških bojih, temeljito izdelan.

Knjiga „Ehre des Herzogtums Krain“ bode za vse čase slovenskemu zemljepiscu, kulturnemu zgodovinarju in narodopiscu najime-



Naslovni list k Valvasorjevi knjigi „Ehre des Herzogthums Krain“.

nitnejši vir. Stoletja, ki so že prešla, odkar je to delo zagledalo beli dan, so le povečala njegovo vrednost. V polni meri so se uresničili nad njim verzi, ki mu jih je dal Zizenčeli na pot:

„Bukve tedaj pojte,
na vsem svetu stojte,
po vseh deželah letite
in mojo čast nosite."

Valvasorjeva knjiga je romala po vsem svetu, v vse dežele, povsod oznanjevala njegovo slavo in slavo njegove domovine.

Izdaja velikega dela, ki je donesla Valvasorju doma in v tujini toliko hvale, pa je bila zaradi velikih stroškov zanj zelo usodna. Povzročila je skoraj popolen polom njegovega gospodarstva. Že l. 1690. je bil Valvasor prisiljen prodati svojo lepo knjižnico zagrebškemu škofu Mikuliču. Dve leti pozneje je prešel v tuje roke grad Wagensperg z vsemi posestvi, ki so bila z njim združena, in Valvasor je moral prodati tudi svojo hišo v Ljubljani. Poiskal si je zdaj skromno zavetišče v Krškem, kjer je z ostanki svojega premoženja kupil preprosto meščansko hišo z vrtom. Tu je preživel zadnja leta svojega življenja, ne ravno v siromaštvu, pač pa v skromnih razmerah, katerim v življenju ni bil privajen. Umrl je nepričakovano hitro 19. septembra 1693 v 52. letu svojega življenja. Truplo so prepeljali v Medijo in ga tam pokopali v rodbinski rakvi.

* * *

Za dobe Valvasorjeve se je pojavljalo živahno znanstveno in umetniško stremljenje v snovanju raznih društev ali akademij, ki naj bi med člani gojile vnemo za umsko izobrazbo in razne stroke lepih umetnosti. Tudi te organizacije so bile osnovane po italijanskih vzorcih. V 17. stoletju je imelo skoraj vsako italijansko mesto svoje učeno društvo ali akademijo. V Rimu je bila „Academia Arcadum", pri kateri sta bila člana tudi Gregor in Sigmund Dolničar. V Bolonji je delovala od leta 1588. „Academia Gelatorum", v katero sta se vpisala Dolničar in Schönleben. Gregor Dolničar je bil nadalje še član akademije v Forliju, v Benetkah in Folignu. Iz Italije so se širile akademije tudi v druge dežele. Na Nemškem je bila znana „Academia Fructiferorum" (akademija sadonosnikov), ustanovljena l. 1617. v Frankobrodu ob Meni. Imenitna je bila tudi „Accademia naturae curiosorum" (akademija naravoslovcev), ki se je pričela v Vratislavi in nadaljevala v Nürnbergu. Ud te akademije je bil naš Marko Grbec, ki je v glasilo akademije vsako leto pošiljal svoja zdravniška opazovanja. Gregor Dolničar je v njem poročal o ljubljanskih potresih.

Akademije z raznimi nameni so bile torej razširjene po vsem omikanem svetu. Nekateri domačini, ki so bili udje tujih akademij, so sprožili misel, naj bi se tudi v Ljubljani osnovalo slično društvo v prospeh vede in umetnosti, in kmalu je nastala cela vrsta takih akademij.

Prva organizacija, ki se je zasnovala na tem polju, je imela le verske in nabožne namene. Bila je bratovščina plemičev, izobraženih

in odličnih mož, znana pod imenom „Bratovščina sv. Dizma“. Ustanovitelj te pobožne družbe je bil Volbenk Sigmund pl. Künpach, upravitelj idrijskega rudnika. Namen ji je bil povišanje bogočastja s češčenjem sv. Dizma, spokorjenega razbojnika, da bi udje dosegli srečno smrt. Kdor je hotel biti sprejet v bratovščino, je moral biti plemič, doktor ali pa sicer opravljati kako odlično službo. Bratovščina (Academia Unitorum) je imela v stolnici svoj oltar in svoje pobožnosti. Vsak član se je moral sam zapisati v bratovsko knjigo in v njej dati narisati svoj grb s simboličnim znamenjem. Večino teh slik je napravil domači slikar Grahovar iz Tržiča.



List iz bratovske knjige „Sv. Dizma“.

Istega leta ko je Valvasor umrl (1693), se je od tega društva odcepila skupina pod imenom „Academia operosorum“ (družba delavnih mož), ki je za našo umetniško izobrazbo največjega pomena. Prva leta je delovala bolj tajno in svet ni mnogo zvedel o njej. L. 1701. pa je nastopila s prvim sijajnim občnim zborom, ki se je vršil v knezoškofijski dvorani. Iz pravil posnemamo, da je bil akademiji namen: vaja in napredek v književnosti. Za simbol je imela čebelo, ker naj bi udje po njenem zgledu iz cvetov raznih pisateljev zbirali snov in jo pretvarjali v celoto. Zato ima tudi vsak ud simbol ali znamenje nanašajoče se na čebelo in je dobil tudi primerno akademiško ime. Prvi predsednik je bil stolni prošt dr. Janez Prešern. Pozneje sta več let načelovala društvu Janez Rudolf Coraduzi, baron Halberstain in kanonik Jurij Andrej Gladič. V začetku je štelo društvo 23 članov, med njimi šest duhovnikov, štiri zdravnike in trinajst pravnikov. — Prvo, za kar so poskrbeli „čebeličarji“ v Ljubljani, je bila javna knjižnica, ki je dobila svoj prostor v novem duhovskem semenišču. Znanstvenih knjig društvo samo ni izdajalo, pač pa je izpodbujalo

svoje člane, da so marljivo obdelovali vsak svojo stroko. Bogoslovje sta obdelovala prošt dr. Prešern in stolni dekan dr. Janez Anton Dolničar. Prešern in Schilling sta bila dobra poznavatelja cerkvenega prava. Med zdravniki sta slovstveno delovala dr. Andrej Coppini in dr. Marko Grbec, ki je izdal okoli 20 zdravniških razprav. Kot pravnika sta bila na glasu Janez Erber pl. Erberg in dr. Florijančič, ki je ustanovil l. 1698. posebno „Pravniško društvo". Eden izmed najmarljivejših članov akademije je bil dr. Jan. Gregor Dolničar, ki je spisal blizu dvajset knjig, nanašajočih se na domačo zgodovino. Oziral se je na vse dobe domače zemlje. Najbolj je slavil v svojih spisih Ljubljano in popisal v njej vse, kar se mu je zdelo le količkaj važno. Skrbno je zbiral in beležil rimske napise. Stare rimske kamne je izkušal ohraniti in jih dal vzidati v kako javno poslopje, v stolnico ali v semenišče, da bi jih vsakdo lahko videl. Opisal je natančno zidanje stolnice in semenišča in sestavljal kroniko od l. 1660. do 1718. Sestavil je tudi zbirko življenjepisov znamenitih mož, zlasti pisateljev in umetnikov ter otel marsikatero ime pozabljivosti.



Ivan Gregor Dolničar,
zgodovinar, član akademije „operosov".

Iz akademije „operosov" je izšlo več znanstvenih in umetniških strokovnih društev, vendar njej sami ni bilo prisojeno dolgo delovanje. Ko je l. 1717. umrl Gregor Dolničar, je začelo navdušenje pojemati. Stari člani so drug za drugim legli v grob, mladina pa je bila že vzgojena v drugem duhu. Akademija je hirala in umirala, dokler ni popolnoma zamrla okoli l. 1725. Nekateri zgodovinarji mislijo, da je morala prenehati vsled tega, ker so ji nasprotovali jezuiti, vendar manjka vsacega dokaza za tako trditev. — L. 1781. so jo nekateri možje poizkusili prebuditi k novemu življenju. Pri prvem shodu, ki se je vršil 5. aprila, so bili v načelstvo izvoljeni: Seifried baron Gušič, Jan. Nep. grof Edling, Jurij Japelj, baron Inocencij Tauferer, Blaž Kumerdej, Jakob Knauer, pro-

fesor Naglič in Anton Linhart. Član akademije je bil tudi p. Marko Pohlin z imenom „Novus". Vendar je tem akademikom manjkalo enotnosti v mišljenju in ciljih. Zato so posamezni izmed njih pač mnogo delovali na slovstvenem polju, krepko društveno delovanje pa se ni moglo razcvesti. — Neke vrste akademija, ali bolje podružnica rimske akademije (Academia degli Arcadi Romano-Sonziaci), se je v 18. stoletju ustanovila tudi v Gorici, toda čez par let se je že preselila v Trst in tam kmalu zamrla, ne da bi zapustila za seboj vidnih sledov svojega delovanja.



Kapela sv. Frančiška Ksaverija v šentjakobski cerkvi v Ljubljani.

S svojimi znanstvenimi deli si ljubljanski akademiki, izvzemši zgodovinarja Dolničarja, niso pridobili vekovitih zaslug, pač pa je bil njih vpliv na razvoj umetnosti silno velik. Omenili smo že prilično, da je imela romanska kultura, ki je prišla po vplivu laških vseučilišč v južne avstrijske dežele, pred vsem estetičen značaj. V domovini lepih umetnosti so se dijaki vneli za nesmrtna dela Rafaelova in Tizianova, občudovali so stavbe Michelangela, Bramanteja, Berninija, in to navdušenje odnesli iz solnčne Italije s seboj v domovino. Zato je imelo delovanje ljubljanskih umetnikov največ trajnih uspehov na umetniškem polju. Že l. 1701. se je po njihovem prizadevanju ustanovila „Academia incultorum" (društvo risarjev). Sprejemali so vse, domačine in tujce, ki so se zanimali za risanje in so bili za to sposobni. Isto leto je osnoval Bertold pl. Höffer glasbeno društvo (Academia Philoharmonicorum), ki je mnogokrat z godbo in petjem poveličevalo slovesnosti. Da bi bolje pospeševali obrazovalne umetnosti, je marljivi Gregor Dolničar že sestavil pravila za „akademijo treh umetnosti" (slikarstva, kiparstva in stavbarstva), kateri naj bi pred vsem pripadali izvršujoči umetniki, vendar menda ni prišlo do ustanovitve.

Kaj nam je ustvarila doba akademikov na umetniškem polju? Ako hočemo njen vpliv prav spoznati, se moramo ozreti na razmere

prejšnjega stoletja. Reformacija ali doba luteranstva za umetnosti ni imela zmisla. Nove cerkve se niso zidale, stare so razpadale. Luterani sami niso zidali novih stavb, ali vsaj zelo malo, in o njih obliki ne vemo ničesar, izvzemši morda novo cerkev sv. Trojice v Celovcu in tempelj v Govčah (Scharfenau) pri Celju, katerega je postavil neki laški stavbenik. Šele škof Hren je obudil pri nas umetnosti k novemu življenju. Pri njem so imeli vsi obrazovalni umetniki, stavbarji, kiparji in slikarji dosti dela. Prav takrat je prišel v naše dežele iz Italije nov stavbeni slog. Za vzor je veljala velika enotna cerkvena dvorana s plitvimi kapelicami namesto stranskih ladij, včasih s kupolo nad križiščem in prostornim svetiščem, v katerem kraljuje mogočni oltar, ki zavzema vso vzhodno steno. Pozneje dajo oltarju še poseben sijaj z obilnim nakitjem polžkov, vaz, plamenov, spletov cvetlic, sredi katerih kraljuje od žarkov, oblakov, angeljcev in umetne luči obdan sv. Duh ali cerkveni patron. Ta način cerkvenega stavbarstva, ki je pri nas popolnoma izpodrinil gotske oblike, se imenuje **renesančni** ali **bolje baročni slog**. Pri nas so ga uvedli jezuiti, ki so zidali svoje cerkve po zgledu „al Gesu“ v Rimu. Prva velika stavba te vrste je bila cerkev sv. Jakoba v Ljubljani; iste vrste so tudi cerkev sv. Ignacija v Gorici in jezuitska cerkev sv. Petra in Pavla v Celovcu. Kmalu je segla nova umetniška struja tudi na deželo. Gotske cerkve po deželi so bile večinoma nizke, majhne in temne. Splošno so pa hoteli zdaj imeti visoke, prostorne in svetle cerkve, in tem zahtevam je barok najbolje ustrezal. Kar je bilo gotiškega, je počasi izginjalo. Včasih starih cerkva niso popolnoma zavrgli, ampak pridržali vzhodno steno, posebno pogosto svetišče ali pa vsaj stara gotska okna v njem, med tem ko so drugi deli cerkve in njena oprava (oltarji) dobili baročno obliko.



Mestna hiša v Ljubljani.

Ljubljani je dalo živahno umetniško gibanje za časa akademije novo lice. Le stavbna doba, ki je sledila velikemu potresu l. 1895., se ji more primerjati.

Oglejmo si nekatere umetnine, ki so nastale pod vplivom „operosov“. Ko je napočilo „sveto leto“ 1700, so se zbrali v hiši stolnega prošta Prešerna štirje gospodi: stolni dekan Dolničar, kamniški župnik Rasp, kanonik Pichi in pl. Billichgraz, da se posvetujejo, kako bi proslavili ta znameniti čas. Določili so, da bodo skrbeli, naj se podere stara stolnica in postavi nova krasna cerkev. Nekaj časa pozneje je o tem sklepal stolni kapitelj in pritrdil tudi knezoškof. Stroške za zidavo so prevzele vse župne cerkve in podružnice ljubljanske škofije, pa tudi knezoškof, deželni stanovi, kapitelj, plemstvo in mesto Ljubljana. Dne 5. aprila l. 1701. so začeli z zidavo. Načrt je napravil jezuit Andrej Pozzo. Stavba napravlja ugoden vtis, ker je svetla in so vsi deli med seboj v lepem razmerju. Visoka kupola se je postavila šele v 19. stoletju. Za slikanje so pozvali Julija Quaglio iz Furlanije, ki je bil leto prej žel splošno hvalo za svoje freske v župni cerkvi sv. Hilarija v Gorici. Prišel je v Ljubljano l. 1703., naredil pogodbo s stolnim dekanom Dolničarjem, ki je bil duša vsega podjetja, in se takoj lotil dela. Ko so bile slike dovršene, jih je vsa Ljubljana hitela gledat. Vsi so povzdigovali umetnika in se čudili njegovi spretnosti. Leta 1706. je bila nova stavba z velikimi slovesnostmi posvečena. — V istem „svetem letu“, ko se je pričela graditi stolnica, pa sta se završili dve drugi stavbi, namreč nova cerkev avguštincev (sedaj frančiškanov) in cerkev sv. Jožefa „pri školcijatih“ na „veliki (dunajski) cesti“. Avguštinci so imeli velikodušnega dobrotnika, barona Ruessensteina, ki je na svoje stroške sezidal lepo cerkev in za njo potrošil nad 100.000 goldinarjev. Ta cerkev še danes mogočno gospoduje nad drugimi stavbami s svojim



Notranjščina bazilike v Gornjem Gradu.

vzvišenim pročeljem, h kateremu vodijo trojne stopnice. Gregor Dolničar je zabeležil v svoj dnevnik, da so v naslednjih letih hkrati zidali v Ljubljani poleg stolnice še sledeče znamenitejše stavbe: jezuitsko cerkev, ki je bila povečana in prenovljena, grad „pod Turnom“ (sedaj Tivoli), uršulinski samostan in cerkev, avguštinski in „školcijatski“ samostan. Tudi frančiškani so prenovili svoj samostan in cerkev. Ob istem času sta imeli „akademija operosov“ ter „glasbena akademija“ svoje prve nastope in se je zasnovala prva ljubljanska javna knjižnica. Dovolj podjetij v tako kratkem času!

Ko je bila stolnica dovršena, je marljivi Dolničar začel zidati novo semenišče. Načrt je napravil Karol Martinuzzi; dva mogočna velikana ob vhodu pa je izklesal ljubljanski kipar Luka Mislej. Najlepši kras tega poslopja je knjižnica s prelepimi slikami Julija Quaglie. V isti dobi je nastala nova mestna hiša, katero so začeli zidati leta 1717., med tem ko Robov vodnjak pred njo pripada nekoliko poznejši dobi. — Veliki komtur grof Gvido Starhemberg je dal leta 1714. zidati novo križansko cerkev po načrtu stavbenika Dominika Rossija. Njej podobni in približno istočasno zidani sta cerkvi na Dobrovi in Šmarni gori. — Pravi biser baročnega sloga je uršulinska cerkev (1718—1726) s svojim mogočnim pročeljem, visoko, svetlo ladjo in lepo razvrščenimi polstebri. Stavbi sv. Petra, katero so zidali od l. 1726. do 1730., je služila za vzor cerkev S. Giorgio maggiore v Benetkah. Za vse te cerkve je bilo treba mnogo umetnikov in delavcev. Kiparji Mislej, Cussa, Robba so jih okrasili z najlepšimi oltarji. Menda se niso nikdar preje delale lepše in dragocenejše stvari v Ljubljani, kakor za časa „akademije operosov“. Najlepše umetnine, s katerimi se more danes Ljubljana ponašati, pripisujemo njih okusu in marljivosti. Kar med starejšimi umetninami zasluži pozornost bodisi v stavbarstvu, bodisi v kiparstvu ali slikarstvu, vse je iz te dobe. — Vpliv akademije lahko zasledujemo tja do srede 18. stoletja. Zadnja veličastna spomenika te umetniške smeri sta cerkev in škofijska palača v Gornjem Gradu (1761), ki dostojno završujeta našo baročno dobo.

* * *

Kako je bilo s slovenščino v 17. in 18. veku?

Že Trubar je imenoval slovenščino jezik „preprostega ljudstva“ in jo s tem ločil od jezika plemičev in drugih izobražencev, ki so takrat govorili večinoma nemško. V poznejših stoletjih se je ta ločitev vzdržala. Poudarja jo zlasti Valvasor, ko poroča, da je nemščina večinoma v rabi pri plemstvu in izobražencih, da jo rabijo pri sodišču za spisovanje listin in pisem, slovensko pa govore kmetje na deželi in drugi preprosti ljudje. V 17. in v začetku 18. stoletja se je udomačila med izobraženci italijanščina kot občevalni jezik. Na Goriškem je izpodrinila že proti koncu 16. stoletja nemščino celo pri uradih, in škof Stobej, namestnik nadvojvoda Ferdinanda, se je zaman trudil, da bi jej pridobil nekdanjo veljavo. Pa tudi v Ljubljani so govorili izobraženi meščani večjidel italijansko. Druge priče nam pa dokazujejo, da so se na Goriškem, Koroškem, Štajerskem in Kranjskem plemiči celo

v slovenskem jeziku poklanjali deželnemu knezu in govorili prisego pred svojim fevdnim gospodom.

Pri sodiščih je sicer odlok cesarja Ferdinanda I. iz leta 1555. ukazal rabo nemškega jezika za vse avstrijske dežele, vendar se ni strogo izvrševal. Na Goriškem nemščina ni mogla naprej in se je vkljub vladnemu pritisku udomačila italijanščina pri uradih. Glavni vzrok je bil pač ta, ker so pravniki iz Primorja hodili študirat na laška vseučilišča, zlasti v Padovo in Bolonjo, in vrnivši se domov kot notarji, sodniki in advokati niso znali nemškega jezika. V nižjih instancah so se tožbe po mnogih slovenskih krajih še vršile po starodavnem načinu v slovenskem jeziku. Sem spadajo predvsem gorski zbori ali pravde. Mnogi prepisi „gorskih bukev“ iz 17. stoletja, ki so določevale, kdaj in kako se imajo pravde vršiti, nam kažejo, da je v vinorodnih krajih menda vsaka zemljiška gosposka imela svoje sodne zbore, kjer so odločevale stare šege in navade, ustno izročilo narodnega prava. Isto velja o takozvanih kvatrnih



Tintoretova slika sv. Nikolaja v novomeški kapiteljski cerkvi. (Po obnovitvi.)

sodih, ki so bili redno na kvatrno sredo. Sodnik, navadno kak župan ali drug odličen mož, ki je bil pooblaščen od zemljiškega gospoda, je tu z dvanajstimi prisedniki razsojeval male sporne reči za ves sodnijski okoliš. V Beli Krajini in Istri so se do tega časa ohranile celo neodvisne kmečke sodbe z županom na čelu, pri katerih je še starodavni rovaš služil mesto sodnijskega zapisnika. — Tudi pri mestni upravi se je še tu in tam ohranila slovenščina. Metličani so l. 1589. od vicedoma jim predlaganega mestnega pisarja zavrnili, češ, „da ni vešč slovenščine“. Kako si je tudi mesto ljubljansko pri najvažnejših opravilih vedelo ohraniti svoj slovenski značaj, izpričuje prisežna knjiga ljubljanskega mesta iz dobe cesarja Ferdinanda II., ki vsebuje 17 prisežnih obrazcev v slovenskem jeziku in sicer za meščane, žitomerce, solomerce, prekupce, vinomerce, vratarje, gozdarske hlapce, čolnarje itd. Za časa Marije Terezije so se začeli objavljati važni zakoni, ukazi in vladni razpisi v slovenskem jeziku. Taki ukazi so: z dne 4. dec. 1768 „o splošni razdelitvi pašnikov“; 10. marca 1770 „popis duš“ (kot podlaga za vojaške nabore); 25. maja 1770 „pravila o razbojnikih“; 31. maja 1770 „plačilo o vožnji vina po Savi“; 12. dec. 1772 „patent o desetini“ itd. — Glede na jezik v šolah nimamo do Marije Terezije nobenih stalnih določb. Za nižje šole so pač določili učni jezik tisti, ki so jih vzdrževali, v vseh srednjih in višjih šolah pa je neomejeno gospodovala latinščina. O ljubljanskih ljudskih šolah vemo, da so se otroci učili katekizem na nižji stopinji slovensko, pozneje pa nemško. Vpeljane so bile tudi vaje v slovenskem čitanju in pisanju. Soditi smemo, da se je slično vršil pouk tudi po drugih mestih. „Šolski red“ Marije Terezije iz l. 1774. je ustanovil nemško šolo, a moral je kmalu priznati za pripravljalne razrede potrebo pouka v maternem jeziku.

Primerno skromnemu stališču, ki ga je takrat imela slovenščina v javnem življenju, je tudi tedanje slovensko slovstvo.

Spisi so služili v tej dobi le vsakdanjim cerkvenim potrebam. Njih obseg so evangeliji, katekizmi, cerkvene pesmarice, nabožne knjige in pridige. Ta omejeni krog označuje naše slovstvo tja do srede 18. veka.

Kakor za časa luteranstva, tako je bila tudi v naslednji katoliški dobi najvažnejša knjiga za pouk slovenskega jezika katekizem. Na podlagi slovenskega „Malega Kanizijevega katekizma“ so uredili jezuiti v Ljubljani krščanski nauk v šoli in cerkvi. Isti način je postal kmalu odločilen za Kranj in soditi smemo, da so tudi drugod vsaj po mestih in večjih krajih posnemali zgled glavnega mesta Ljubljane. Seveda je bilo mnogo prepuščeno vnemi in delavnosti posameznih duhovnikov. O tuhinjskem župniku Paglovcu vemo, da ga je skrb za pouk mladine v krščanskem nauku celo napotila, da je osnoval v svojem župnišču slovensko šolo. Sredi 18. stoletja je zlasti „Bratovščina krščanskega nauka“ močno dvignila vnemo za kateheze. Takrat so nastali slovenski prevodi Kanizijevega katekizma na Štajerskem (1758), na Koroškem (1762) in na Kranjskem (1760). Ker na deželi ni bilo šol, kjer bi se otroci mogli učiti brati, so knjigam pridejali abecednik. Tako je delal že Paglovec pri svojih knjigah, isto nahajamo tudi pri celovškem katekizmu in drugod.



Baročni oltar na Suhi. (Župnija Predoslje pri Kranju.)

Za cerkveno rabo je bila neobhodno potrebna tudi zbirka nedeljskih in prazniških listov z evangeliji vred. Znano nam je, da je zanjo poskrbel že škof Hren, izvršil pa je delo jezuit p. Janez Čandik (1612). Drugo izdajo je oskrbel Schönleben (1672), tretjo p. Hipolit (1730), četrto Paglovec (1741), vendar se je knjiga še večkrat natisnila.

S Kanizijevimi katekizmi in evangeliji je bilo slovensko slovstvo za več kot pol stoletja odpravljeno. Vemo, da je imel škof Hren še več knjig v načrtu, da so tudi drugi želeli nabožnih slovenskih knjig, toda ti načrti se niso izvršili. — Prvi, ki je znatno pomnožil slovenski knjižni zaklad, je bil novomeški kanonik Matija Kastelec. Rojen je bil v Kilovčah blizu Prema na Notranjskem, pozneje je župnikoval v Toplicah pri Novem mestu, potem v Št. Jerneju in slednjič je prišel za kanonika in beneficijata bratovščine sv. rožnega venca v Novo mesto, kjer je umrl l. 1688. Njegov grob v frančiškanski cerkvi krasi še sedaj kamenita plošča z napisom, katerega si je bil sam napravil. Kastelcu gre zasluga, da je prvi začel spisovati slovenske knjige za ljudstvo. Podal je svojim rojakom „Bratovske bukvice sv. roženkranca“ z mnogimi pesmimi in dobrimi nauki za bolnike (1673). Ne manj priljubljen je bil njegov „Nebeški cilj, to je svetih očakov zvesto premišljevanje o namenu človeškem in božji ljubezni“ (1684). Med tem ko navaja pisatelj v teh dveh knjigah ljudstvo k čednostnemu življenju in bogoljubnim dejanjem, se ozira njegov „Nauk kristjanski“ na spise prejšnjega stoletja in razlaga verske razlike med katoličani in luterani. Valvasor nam našteva še mnogo del, katera je Kastelec ali tiskana izdal ali pa ostavil v rokopisu. Največjo pozornost zasluži njegov prevod sv. pisma stare in nove zaveze, ki pa žal ni zagledal belega dne. — Kastelčeve knjige so se med ljudstvom zelo razširile in do najnovejšega časa po mnogih kmetskih hišah hranile kot dragocen zaklad.

Novomeški pisatelj zopet dolgo časa ni našel posnemovalcev. Kapucina p. Ivan Krstnik od sv. Križa in p. Rogerij sta s svojimi zbirkami pridig hotela ustreči pred vsem slovenskim duhovnikom. Namen izraža sam p. Ivan, ko piše v predgovoru: „Nucnu inu potrebnu je pisat inu drukat v slednem jeziku de vsim bo pomaganu, katero pomuč večkrat tij mašniki so želeli inu prosili, de bi jim moje slovenske pridige posodil inu prepisat pustil; zatorej jest hočem le te moje prijatele pohleunu bugat inu tulikanj jim pomagat, kuliknim premorem . . . Inu gvišnu bi veliku nucalu inu pomoglo, kadar bi več pridig v slovenskim jeziku drukanih bilu, zlasti taistim mašnikom, kateri nijmaju časa dolgu študerat ali pak imaio malo bukvi, de bi si mogli pomagat, zakaj sledne bukve nejso pernaredne za naš folk.“ Pridige p. Ivana od sv. Križa so izšle v petih zvezkih od l. 1691. do 1707., p. Rogerija v dveh delih l. 1731. in 1743. Njima se pridružuje kot tretji jezuit p. Jernej Basar, pridigar v ljubljanski stolnici, ki je izdal leta 1734. „Pridige iz bukvic, imenovanih exercitia s. očeta Jgnacia“. — Vendar omenjene zbirke niso bile pomenljive le za duhovnike, ampak so našle pot tudi med ljudstvo, ki jih je z veseljem prebiralo in zajemalo iz njih pouka in tolažbe.

Sicer pa je tudi v prvi polovici 18. stoletja na slovenskem slovstvenem polju vladala velika suša. Od leta 1700. do leta 1707. ni bilo na dan nobene slovenske knjige. Po sedmih letih je izšel naposled peti zvezek pridig p. Ivana Krstnika od sv. Križa. Od l. 1707. pa do l. 1740. je bilo natisnjenih le 18 slovenskih knjig. Za ljudstvo je pisal v tem času novomeški kapucin p. Hipolit, ki je poslovenil l. 1719.

Juramentum Sclauonicum

Vi bodete, moimu Gnadleuuštinno, Firšto,
inu Gospúdu, Gospúdu Sigmundo Franco,
Erzherzogo, u' Österreichi, Firšto u' Burgun:
di, Steyreske, koroshke, krainshke, ino Wir:
temberskke Deshel, Skoffo u' Augspurgi, ino
Gurku, Firštouemo Graffu, u' Tiroli, ino
u' Gorici, Deshelskimo Graffu v' Elsasi. e
na uashe Dushe mešti oblubili, nih Fir
stouei Suetlošti, sa uolo vasheh Lehnou
pokhorni, ino Stresheiotsh biti, nih Firsto
uei Gnadi, ino Suetlošti, sa uolo Vasheh
Lehnou nuz: ino dobroto pomislit, shko:
do oduerniti, ino kuli kadai, sa eniga
Firšta Smert permeri, supet te Lehne
sasluškiti, ino perieti, ino aku bi Vi, gdire
Lehne sapadene nih Firstoue Suetlošti sue:
+Gurskei deti hnih skoffy +shlishoiotsh, svedite te iste nih
Firštouei suetlošti, uedeiotsh pustiti, ino
skasati, ino sicer u'se to sturiti, kulikai
ie eden u' Shlehterni, s' lehni podloshen,
Zhlouek, suuimo Lehenskimo Gospodu, dol:
shan, ino sauesan sturiti

Responsio Vasali.

Vse letu, kulikai ie mene na pred Brano,
oblubim uest, nih Firstouei Suetlošti, ino
nih namestnikom, reshnitshno, ino terdno
dershati.

Celovška slovenska prisega iz 17. stoletja.

Tomaža Kempčana („Buquice od slejda inu nauuka Christusa“). Na Primorskem pa je izdal Pavel Fr. Klapše, župnik v Tomaju pri Trstu, „Zbrani krščanski nauk“ kot pomožno knjigo za duhovnike pri veronauku.

Slovstvo posebne vrste se nam pojavlja v božjepotnih knjižicah, katere so navadno jemali romarji za spomin s seboj domov („Sv. Lucie andoht“, „Od andohti inu bratovščine sv. Joshta“ itd.), kakor tudi v raznih praznovernih knjigah, ki so se k nam zanesle iz tujine. V poslednjo vrsto spadata „Duhovna bramba“ in „Kolomonov žegen“, ki sta bila oba tiskana v Kolinu ob Reni.

Proti sredi 18. veka je najmarljiveje deloval na slovstvenem polju Miha Paglovec, župnik v Spodnjem Tuhinju. Izmed njegovih del so najvažnejša: „Tobijeve bukve", „Tomaža Kempčana bukve" in „Sveta Vojska" (prevod italijanske Scupolijeve knjige).

Veliko težav je napravljalo pisateljem, ker se niso držali nobenih slovniških pravil, ampak si je vsak jezik po svoje krojil. Bohoričeva slovnica je bila popolnoma pozabljena. Hkrati se je tudi pojavila potreba slovarjev, da bi omogočili prevode iz latinščine in nemščine. Prvi poizkus v tej smeri je bil laško-slovenski slovar, ki ga je izdal leta 1607. s kratko slovnico vred devinski servit Fra Gregorio Alasio da Somaripa. Namenjen je bil laškim duhovnikom, ki imajo opraviti s Slovenci. Kranjskim redovnikom in duhovnikom, ki so često zajemali snov za svoje pridige iz latinskih in nemških knjig, je hotel pomagati p. Hipolit s svojim trojnim slovarjem (Dictionarium trilingue), latinsko-nemško-slovenskim. Ko je marljivi pisatelj slovar že dokončal in hotel še dodati kratko slovnico, mu je prinesel tiskar že natisnjeno Bohoričevo slovnico, katero je izdal nekoliko izpremenjeno l. 1715. z naslovom: „Grammatica latino-germanico-slovenica". Osamljeno delovanje očeta Hipolita ni imelo veliko uspeha in ni navdušilo nobenega sovrstnika. Ker se tedaj na Kranjskem ni mnogo storilo za nujne slovniške potrebe, so priredili jezuiti v Celovcu l. 1744. drugi natis Megiserjevega slovarja (Dictionarium quattuor linguarum videlicet germanicae, latinae, illyricae, quae vulgo sclavonica appellatur et italicae) in oskrbeli tretjo izdajo Bohoričeve slovnice z naslovom: Grammatica oder Windisches Sprachbuch. Pred naslovom ima slovar sliko, ki predstavlja umeščanje koroškega vojvoda na Gosposvetskem polju. V predgovoru slovnice pa izdajatelji dokazujejo, da je znanje slovenskega jezika na Koroškem in v sosednjih deželah odličnim kakor preprostim ljudem neizogibno potrebno. Ta knjiga nam je zanimiv dokaz, da si je pridobival naš jezik tudi izven Kranjske vedno več veljave in da so čedalje bolj čutili potrebo večje jezikovne izobrazbe.

Še eno slovstveno-glasbeno stroko moramo tu omeniti, katero so pisatelji katoliške dobe obdelovali, namreč slovenske cerkvene pesmi. Že Matija Kastelec je svojim „bratovskim bukvicam" pridejal 16 cerkvenih pesmi. Za njim je izdal prvo večjo zbirko l. 1729. Ahacij Stržinar, župnik v Gornjem Gradu na Štajerskem („Catholish kershanskiga vuka peissme", „Peissem od teh velikih odpustkov svete krisheve poti"). Za namen svoje zbirke označuje, „da bi te druge prasne, nanucne, falž peissme opustili; namesti taistih pak te svete peissme peli." Za njim nastopijo kot duhovni „pesniki" p. Primož Lavrenčič (1748), Filip Jakob Repež, organist v Ložu (Nebeshku blagu leta 1764.; Romarsku drugu blagu leta 1770. etc.) in Maksimilijan Redeskini („Osem inu šestdeset sveteh pesm" l. 1775.).

Končno še ne smemo pozabiti knjižice, majhne po obsegu in obliki, ki si je pa med ljudstvom pridobila velik ugled in se je med vsemi knjigami najbolj razširila, to je bila slovenska pratika. Prvikrat je izšla pratika l. 1725. z naslovom „Nova Crainska Pratica na lejtu MDCCXXVI.". Bila je natisnjena v Avgsburgu v šestnajsterki

in le okoren prevod nemške pratike. Poslej je menda izhajala vsako leto. To neznatno slovstveno delce, ki je podajalo le slabe sličice svetnikov, vremenska znamenja, solnčne in lunine mrakove, in k večjemu še nekaj pregovorov, ugank ali kak kratek poučljiv spis, se je priprostemu narodu tako zelo prikupilo, da je nekatera leta kar v 30.000 izvodih romalo med svet. Zato so pozneje mnogi slovenski književniki radi pisali za pratiko, tako p. Marko Pohlin, Vodnik, Bleiweis in drugi.

V drugi polovici 18. stoletja se pojavi v naši slovstveni zgodovini vesel preobrat. Preseneti nas že velika plodovitost slovenskega nabožnega slovstva. Poleg Kranjcev (Golmajer, Bastjančič) nastopijo kot pisatelji Štajerci (Hasl, Gorjup, Rupnik) in Korošci (Gutsmann). A z reformami Marije Terezije in Jožefa II., z ustanovitvijo ljudske šole in osvobojenjem kmečkega stanu je bila dana Slovencem nova naloga, da zadoste tudi šolskim in poljudno poučnim potrebam. Te potrebe so ustvarile **slovensko svetno književnost.**



P. Marko Pohlin.

Na Kranjskem je bil tedaj najmarljivejši delavec na slovstvenem polju bosonogi avguštinec **p. Marko Pohlin.** Rojen je bil v Ljubljani l. 1735. in kot dvanajstletni deček vstopil v samostan Mariabrunn pri Dunaju. Po dovršenih bogoslovnih naukih se je vrnil v Ljubljano in tu deloval najprej kot pridigar, potem po kratkem bivanju na Dunaju kot predstojnik (subprior) samostana svetega Jožefa. L. 1791. je šel zopet na Dunaj in potem v Mariabrunn, kjer je umrl. — Pohlin je bil zelo plodovit pisatelj. Izdal je v nemškem, latinskem in slovenskem jeziku do dvajset knjig in jih zapustil okoli 10 v rokopisu. Njegova dela so večjidel merila na praktično ljudsko

izobrazbo. Izdal je nov prevod Kanizijevega katekizma (l. 1768.), napisal abecednik (l. 1765.), računsko knjižico (l. 1781.), skrbel je za ljudski pouk (Kmetam za potrebo in pomoč) in tudi za zabavo (Kratkočasne uganke l. 1788.). Važnejša kot ti spisi je njegova slovnica „Kraynska Grammatika“, ki je prvič izšla l. 1768. in potem v pomnoženi izdaji l. 1783. V predgovoru pravi, da je sicer težko spraviti kranjski jezik v pravila, pa „ujunačil se je storiti vsaj to, česar doslej še ni storil noben (?) rojak.“ Pohlinova slovnica je pač ponesrečen poizkus, ker mož ni poznal narodove govorice, niti slovanskih narečij, niti ni imel potrebne slovniške naobrazbe. Vendar je njegova slovnica doživela dve izdaji, ki sta se bili obe kmalu razprodali. Dobri uspehi, ki jih je dosegel s svojimi knjigami, so vzpodbudili Pohlina, da je izdal tudi slovar („Tu malu besedishe treh jesikov“ l. 1782.), kjer je s slovenščino še bolj samovoljno ravnal, kakor v slovnici. — Pohlinov redovni tovariš p. Janez Damaščan Dev je prvi izdal zbirko umetnih slovenskih pesmi, takozvane „Pisanice“, med tem ko je drug avguštinec, p. Dizmas Zakotnik, zbiral narodne pesmi.

Pohlinova vrstnika sta bila v Ljubljani Blaž Kumerdej in Jurij Japelj. Kumerdejeva dela so večinoma ostala v rokopisu, tako poizkus slovenskega pravopisa, slovanska primerjalna slovnica in slovensko-nemški slovar. Od Japlja, ki je umrl l. 1807. kot kanonik in šolski nadzornik v Celovcu, pa smo dobili molitvenik in cerkveno pesmarico. Zlasti pa se je proslavil kot prevajalec in urednik „Svetega pisma“. Novi zakon je dovršil s Kumerdejem že v letih 1784.—1786.; celotno delo, pri katerem je sodelovalo več duhovnikov, je izšlo do l. 1804. Znameniti slavist Kopitar je prevod po pravici imenoval vzgleden.

Na Koroškem je uspešno začel buditi slovenščino Ožbald Gutsman. Rojen je bil v Grabštajnu l. 1724. in se izobraževal na jezuitskih šolah v Celovcu. Dovršivši študije je stopil v jezuitski red in dobil službo slovenskega pridigarja. Ko je bil red razpuščen, je deloval Gutsman na Koroškem še dalje kot slovenski misijonar. Prehodil je skoraj vse koroške pokrajine in se sam prepričal, česa je treba duhovnikom in ljudstvu. Prvi sad njegovega slovstvenega dela je bila zbirka premišljevanj („Christianske resnice“) za uporabo duhovnikom pri pridigah. Ta knjiga, ki je izšla v Celovcu l. 1770., je zato pomenljiva, ker se je Gutsman v njej odločno uprl jezikovnim spakam p. Marka Pohlina. Lastne nazore o slovenskem jeziku je podal potem v posebni slovnici („Windische Sprachlehre“ Klagenfurt 1777), ki je doživela šest izdaj, in za svoje nemške sodeželane je spisal nemško-slovenski slovar („Deutsch-windisches Wörterbuch“ Klagenfurt 1789). Gutsmanu pripisujejo še: „Ta veliki Katekismus“ in „Evangelije ino Branje“. — Pri slovstvenem delu ga je podpiral gmotno velikodušni mecen grof Göes, duševno pa duhovniki po Rožni dolini in na Podjunskem. Visoko čislani in zaslužni mož je umrl l. 1790., pa se ne ve kje.

Tudi na ogrskih planjavah onstran Mure se je med Slovenci v 18. stoletju pojavila slovstvena pomlad. Prekmurski Slovenci, ki so se v 17. stoletju večinoma poluteranili, so rabili takrat splošno spise kranjskih protestantskih pisateljev: Trubarja, Dalmatina, Krelja in

drugih. Ko so te knjige sčasoma pošle, so morali sami skrbeti za nadomestilo. Značilno pa je, da niso več pisali v jeziku kranjskih pisateljev 16. veka, ampak v svojem lastnem narečju. Slovstvo je bilo tudi tu omejeno na katekizme, zgodbe sv. pisma, molitvenike in pesmarice. Med protestanti je bil najznamenitejši pisatelj Štefan Küzmič, pridigar v Šurdu, ki je izdal l. 1751.



Jurij Japelj.

novi zakon sv. pisma, tri leta pozneje pa katekizem (Vöre krsztsanszke kratki navuk. V Halli 1754). Katoliško slovstvo ogrskih Slovencev se pričenja z Miklošem Küzmičem, župnikom pri Sv. Benediktu, ki je bil izredno marljiv pisatelj. Skrbel je najprej za pouk preprostega ljudstva v slovenščini in izdal dva abecednika (ABC za Szlovencze na Vogerszkem. Szlovenszki silabikar 1780). Tema učnima knjigama so sledile v kratkih presledkih: pesmarica, sveti evangeliji, katekizem,

zgodbe sv. pisma, molitvenik za bolnike in splošni molitvenik. — Slovensko ljudstvo na Ogrskem je ohranilo zaslužnega svojega dušnega pastirja trajno v hvaležnem spominu.

* * *

Končno se moramo še vprašati, kolik vpliv je imelo slovstvo „katoliške dobe“ na slovensko ljudstvo, ko vendar ni bilo izven nekaterih mest nikjer potrebnih šol?

Res je, da se pisateljem 17. in 18. veka in njihovim slovstvenim proizvodom da marsikaj prigovarjati. Niso poznali skoraj nikakih slovniških pravil, niti pravopisa, kvarili so slovenski jezik s primešavanjem tujih besed in večinoma pisali vsak v svojem narečju. Vendar so imele njihove knjige na ljudstvo velik vpliv. Rabili so jih kot molitvenike ali nedeljsko čtivo, jih pogosto čitali in si posamezne odstavke dobesedno zapomnili. Knjiga je potovala iz rok v roke in se podedovala od rodu do rodu. Ljudem se je tako priljubila, da so se v domači hiši drug od drugega učili čitati. Poleg Kastelčevih knjig so zelo vplivali na razširjanje slovenskega čtiva Paglovčevi spisi. Njegovih nabožnih, s preprostimi navodili za čitanje opremljenih knjig se je ljudstvo hlastno oprijelo. Po mnogih krajih so tudi duhovniki z vnemo širili slovenske knjige. Tako poroča Pohlin o Redeskiniju, da je bil izredno vnet razširjevalec Haslovih in drugih slovenskih knjig med ljudstvom (huius editionis et carniolicarum in plebe litterarum promotor praefervidus). Zelo velik je bil tudi vpliv Pohlina samega, o katerem piše leta 1798. Vodnik v „Lublanskih Novicah“: „Očetu Marku smo hvaležni za več reči. On je spet branje med ljudmi razširil. Od trideset let sem se je skoro vsaki pastir in pastirica brati naučila.“ Še dandanes so nekateri okraji prava staroknjižna najdišča, tako loška okolica, žirovski hribi, nakelska, predvorska in kamniška okolica. Iz tega si tudi lahko razlagamo pojav, da so v začetku 19. stoletja na Slovenskem po kmetih skoro povsod znali čitati, dasiravno še ni bilo dovolj šol. — Vse to nam priča, s koliko radostjo je sprejelo ljudstvo domače slovenske knjige. Cenili so jih tem bolj, čim redkejše so bile. S spoštovanjem so jih hranili na polici blizu svetih podob, ki so druga tik druge segale tja do kota, kjer je viselo sv. razpelo. Rod za rodom je prebiral te častite stare knjige, zajemal iz njih pouka in ljubezni do slovenskega jezika.





Noša Dolenjcev. (Po Valvasorju.)

11. Iz ljudskega življenja. Kužni časi, čarovništvo, razbojniki.

Doba 17. in 18. stolelja pomenja za naše kraje dobo miru, ko so se dežele oddahnile od večnih turških napadov, ko se tudi druge vojne niso izvojevale na naših tleh in se je ljudsko življenje enakomerno razodevalo v svojih navadnih oblikah. Bila je splošno doba mirnega in tihega življenja. Edini pravec so mu bili starodavni običaji, od katerih se slovenski kmet po izreku Valvasorjevem teže loči, kakor goba od drevesa.

Prav v tej dobi se pojavljajo pričetki ljudske umetnosti, ki jo še lahko zasledujemo na hišah in njih opravi, na znamenjih ob potu, na grobnih spomenikih in celo na čebelnih panjih.

Kdor gleda stare slovenske kmečke hiše, bode lahko spoznal, da pri zgradbi niso odločevale le potrebe vsakdanjega življenja, ampak da je stavitelj često z umetniškim okusom olepšal svoj dom. Ako pravi pesnik o naši kmetski hiši:

„Mogočna nisi, ne prostorna,
In stavil te umetnik ni,
Bolj kot bogata, si uborna,
Preprosta selska hiša ti!",

so njegove besede le resnične, ako jo primerjamo z novodobnimi mestnimi stavbami. Tudi kmečka hiša ima svojo lepoto. Podzidje pri

hiši je navadno barvano, enako kameniti okvir pri vratih in oknih. Zunaj na stenah vidimo slike sv. Krištofa, sv. Florijana, sv. Martina, sv. Jurija ali kakega drugega svetnika. Sleme nosita pri vrhu lesena stebriča in tudi ograja pri hodniku je navadno lepo izrezljana. — Valvasor pravi o Gorenjcih, da imajo lepe hiše, ki so na mnogih hrajih zidane in krite z deskami, splošno pa vsaj napravljene iz lesa in krite s slamo, pa vendar vedno snažne. Na Dolenjskem so bile za njegovega časa skoraj izključno lesene hiše, enake tudi v Beli Krajini, na Kočevskem in v gornji dolini Soče. Na Krasu, na Vipavskem in Goriškem so bile v navadi zidane hiše s plitvimi strehami in komini mestu peči. Tu je že vplivala bližnja Italija.

Isto obliko kmečke hiše zasledujemo na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem do one meje, ko se pričenja italijanski vpliv. — S ceste pridemo čez par stopnic do hišnih vrat, ki vodijo v vežo. Ta prostor je navadno obokan in njega zadnji del služi za kuhinjo. Od tu se tudi kuri velika peč, kjer se peče kruh in po zimi tudi kuha. Iz veže se pride na desno v glavni prostor ali izbo. Največ prostora je zasegla v njej velika zelena peč pri durih, poleg katerih je bila tudi dolbina za shranjevanje stojala in tresk, ki so zvečer razsvetljevale prostor (leva). Okoli peči je bila napravljena široka klop, nad njo pa po več drogov za obešanje in sušenje perila. V drugem kotu med okni je bila bela javorjeva miza, ponos hišne gospodinje. Okoli mize so bili na vseh straneh „stoli“ (klopi). Nad njo pa je viselo v posvečenem kotičku sv. razpelo, ob katerem so se vrstile na steklo slikane podobe. Strop ni bil ometan, temveč se je tramovje neposredno videlo iz izbe. Hišne oprave ni bilo mnogo. Najznačilnejša je bila velika, prostorna skrinja, ki je bila zunaj vedno poslikana s svetimi podobami in cvetličnimi okraski. Enako barvana in z rezbarijami okrašena je bila tudi postelja, kateri pa je bil navadno odkazan prostor v spalnici, levo od kuhinje. Tudi drugo hišno opravo je okrasila ljudska umetnost, tako kolovrate, preslice, žličnike.

Kras posebne vrste so dobili uljnjaki, katerim je bil odkazan prostor na vrtu, namreč poslikane prednje deske čebelnih panjev, katerim pravijo na Kranjskem končnice, na Koroškem pa „čelnice“. Te slike so bile v starejših časih skrbno izdelane in nudijo zanimiv vpogled v ljudsko mišljenje. Nahajajo se pa le na Kranjskem in Koroškem, a proti vzhodu jenjajo že pri Mariboru. Vzhodnim Štajercem in ogrskim Slovencem so popolnoma neznane. Med slikami nahajamo veliko svetnikov in svetnic: sv. Joba, patrona čebelarjev, sv. Genovefo, sv. Izidorja, sv. Antona, sv. Družino; mnogo je prizorov iz Kristusovega življenja in trpljenja. Druge slike imajo zgodovinski značaj: bitka pri Sisku, Pegam in Lambergar, kralj Matjaž. Mnogo je šaljivih prizorov iz vsakdanjega življenja: pivci v krčmi, jezične ženske se prepirajo, vrag brusi ženski jezik ali lika krilo; večkrat je naslikan medved, tica „fena“ (feniks) ali lovčev pogreb. Dasiravno se te slike ne morejo šteti med prave umetnine, so vendar značilen pojav naše ljudske umetnosti in pričajo, s koliko ljubeznijo so naši predniki gojili čebelorejo, ki se je podedovala skozi stoletja od očeta do sina.

Ljudska noša je bila v Valvasorjevem času še precej ista, kakor jo posnamemo iz najstarejših opisov: pri moških širokokrajen klobuk, krajša ali daljša suknja, hlače iz domačega sivega ali temnega blaga, barvaste nogavice in nizki čevlji. Tovorniki so hodili v visokih škornjih in imeli po eno ped širok usnjen pas okoli ledij. Poleti so se oblačili v belo ali črno platneno obleko. Kraševci so nosili široke hlače iz grobega sukna (Pumphosen), kratke jopiče in kape iz klobučine. Pri Vipavcih opažamo naložene, zgubane ovratnike, ki so gotovo došli iz bližnje Italije. V belo platneno obleko so se oblačili Slovenci na jezikovni meji: v Slovènskih goricah, okoli Ormoža in Središča, na Ogrskem, v Beli krajini in beneški Slovenci. Na Koroškem se je noša v Ziljski in Rožni dolini precej strinjala s kranjsko. — Tudi ženska noša kaže v raznih krajih le malo izpremembe. Starodavno pečo so nosile ženske ob Valvasorjevem času še ob praznikih in delavnikih. Seveda ta peča še ne kaže tistega nakitja s čipkami in „rožo“ vrh temena, ki jo vidimo na novejših slikah. Takrat je bila peča še preprost kos platna, katerega so ženske z večjo ali manjšo umetnostjo nagubale in pritrdile na glavi. Prazniška peča se je po finem blagu in lepo nabranih gubah



Kmečka hiša v Bohinju.



Kmečka hiša pri Šmohorju v Ziljski dolini.

ločila od delavniške. Dekleta so nosila na glavi široko prevezo z raznimi vezeninami, katero so na Gorenjskem imenovali „šapelj“, na Štajerskem in v Beli Krajini pa „parta“ (portek). — Sredi 18. stoletja se je pojavila v naših deželah „avba“ (die Haube), ki že s svojim imenom kaže nemški izvor. Po obliki razločujemo dve vrsti avb. Velika avba z okroglim oglavjem in bogato vezenino nad čelom je služila za praznike, mala avba, brez oglavja in preprosteje napravljena za delavnike. Vendar se je v marsikaterih krajih le druga izmed obeh oblik udomačila, zato pa je dobila bogatejši nakit v sprednjem delu. Vse kaže, da je avba prišla iz Bavarskega v naše dežele. Najbolj je bila v navadi po Gorenjskem in v Savinjski dolini, kjer so ženske nosile obe vrsti. — K ženski noši je še spadal modrc, dolgo krilo, ki se je pritrjevalo s štiri prste širokim barvastim, suknenim ali platnenim pasom, nad katerim je bil pri praznični obleki še kovinast (srebrn ali meden) pas („sklepanec“), večkrat zelo dragocen, in bel, na rokavih lepo nabran ošpetelj. Vrat in nedra je pokrivala pisana ruta, ki je bila često iz svile. Vse te dele ženske noše opisuje obširno o. Marko Pohlin v svoji „Kranjski kroniki“. Pri Vodniku pa poje „Zadovoljni Kranjec“:

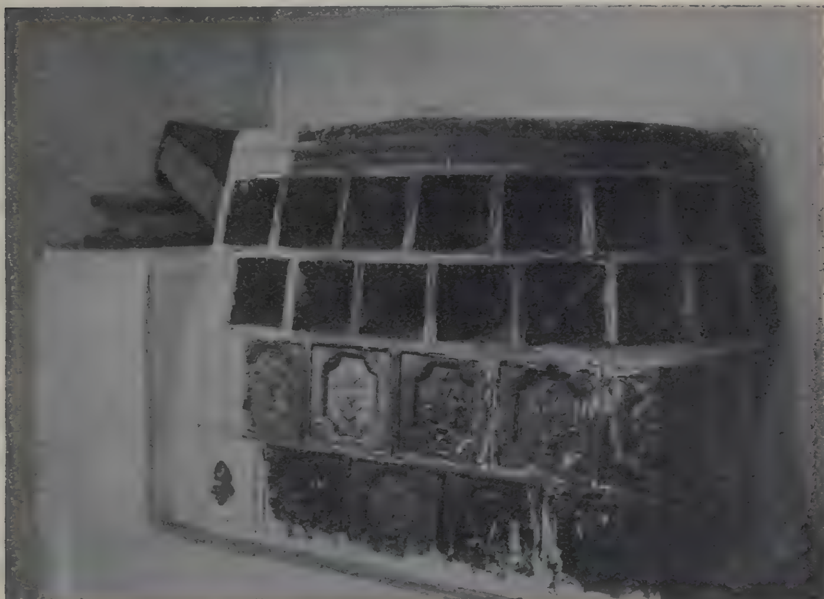
„Imam oblačilo
Domač'ga pad'vana,
Ženica pa krilo
Iz prav'ga mezlana.
Se sveti na lice
Ko pirh moj škrlat,
Nje šapelj, jeglice,
Nje moderc je zlat.“

„Padvan“, ki ga pesnik tu omenja, je bilo domače grobo sukno, iz katerega so napravljali moško obleko, „mezlan“ (italijansko mezzalana) pa je bila neka tkanina, pri kateri je bila osnova preja, za votek pa domača volna.

Za Valvasorja so hodili kmetje še oboroženi s sabljami. Tu in tam so imeli namesto dolgih pušek „čakane“, to je palice z železnimi kljukami ali pa vsaj drenove gorjače. Ni bilo zlepa kakega kmeta videti brez palice.

O ljudskih običajih ve naš Valvasor mnogo povedati in si je s temi poročili zaslužil častno mesto med narodopisci za vse čase. Pred vsem poudarja vernost in pobožnost našega ljudstva. „Naj je kak praznik še tako majhen,“ pravi nekje, „Kranjci ga slovesno praznujejo in nehali ne bodo s svojo pobožnostjo, ampak s svojim delom. Vsak posvečen dan se oproste svojih domačih opravil ali svojega dela, kadar le znajo za svetnikovo ime ... Ako se jim pove, da ta ali oni dan ni praznik, dasiravno nosi ime kakega svetnika in da pride na vsak dan leta spomin kakega svetnika, vendar jim to neče v glavo in odgovarjajo: Ta svetnik pride vsako leto le enkrat na vrsto; mi ga hočemo praznovati kot svojega velikega patrona in priprošnjika pri Bogu.“ — Zelo pogosta so bila romanja. Dolničar našteva na Kranjskem 35 Marijinih božjih potov, ki so jih ljudje mnogo obiskovali. Ako bi jim prišteli še Marijine romarske kraje na Spodnjem Štajerskem, Koroškem, Primorskem, bi se število skoraj

podvojilo. Poleg teh pa je ljudstvo obiskovalo še druge sloveče in priljubljene kraje, kakor so bili Sv. Lucija v Skaručini, Sv. Jošt nad Kranjem, Sv. Kozma in Damijan na Krki, Sv. Rok v Dravljah in dr. V začetku 18. stoletja so začeli jezuiti širiti češčenje sv. Frančiška Ksaverija. Kmalu sta nastali pri nas dve novi božji poti tega svetnika, pri Gornjem Gradu na Štajerskem, kjer mu je l. 1721. gornjegrajski dekan Ahacij Stržinar začel zidati cerkev, in na Veseli gori pri Šent Rupertu na Dolenjskem, kjer je novomeški prošt Jurij Marotti leta 1723. položil temeljni kamen. Celo romanje v daljni Kelmorajn in Cahe ni prenehalo. Škof Tomaž Hren si je mnogo prizadeval, da je obnovil in uredil tamošnji beneficij sv. Cirila in Metoda, katerega sta



Stara kmečka peč.

bili ustanovili ljubljanska in kranjska občina. Iz ohranjenih listin tudi izvemo, da sta se občini v 17. veku posluževali svoje patronske pravice in redno predlagali ahenskemu kapiteljnu kakega duhovnika za omenjeno mesto. L. 1734. je bil slovenski beneficij s češkim vred zatrt. Potovanja vsako sedmo leto v Porenje pa so trajala naprej, dasiravno se jih ni udeleževalo več toliko romarjev kakor nekdaj. Zapiski mesta Kolina izkazujejo za l. 1741. še 134 romarjev iz notranje-avstrijskih dežel, med katerimi je bilo največ Slovencev. Ob zadnjem romanju l. 1769. je prišlo celo 265 oseb. Voditelj in tolmač slovenskih romarjev je bil takrat Vid Fischer s Koroškega, ki naj bi dobil za to službo novo obleko in 150 goldinarjev, pa se mu določena vsota ni izplačala. Tedaj se je začela že vlada zanimati za ta potovanja in

poizvedovati o njih načinu. Še preden so se naši romarji leta 1776. mogli odpraviti zopet na pot, je došla prepoved cesarske dvorne kancelije. Le posamezniki so še v prvi polovici 19. stoletja potovali v Porenje, ker so od svojih prednikov dobili sporočilo, da morajo vsaj enkrat v življenju v Kelmorajn.

Imenovana svetišča so bila le najznamenitejša božja pota. Sicer pa je bila navada, da so ob „žegnanju" in drugih slovesnih prilikah ljudje od blizu in daleč prihajali v procesijah s svojimi duhovniki k cerkvam. Opravilnik župnije Luče v Savinjski dolini navaja 16 takih procesij k bližnjim in daljnim cerkvam (Sv. Primož nad Kamnikom, Gospa Sveta pri Celovcu). — Med znamenitostmi omenja Valvasor „polžjo procesijo" pri sv. Juriju blizu svojega rodnega gradu Medija, kjer sta cerkovnik in voditelj procesije na prostoru pred cerkvijo vodila vernike v kroge in ovinke. V Komendi pri Kamniku se je vršila procesija sv. Rešnjega Telesa na konjih. Dva kmeta z banderi sta jahala naprej, za njima župnik z Najsvetejšim, potem pa drugi udeleženci na iskrih konjičih.

Naš zgodopisec je slutil, da se za ljudskim praznovanjem marsikaterih svetih časov skrivajo še spomini iz dobe poganstva. Tako piše o božičnih navadah: „Še danes so na Kranjskem znani praznoverni običaji, ki so preostali iz poganske dobe, zlasti ta, da o božičnih praznikih denejo na mizo ne le kruh, temveč tudi med, orehe, otrobe in druge slične stvari, in sicer trikrat: prvič na Sveti večer, drugič na večer pred Novim letom in slednjič na večer pred praznikom Svetih Treh kraljev. V kranjskem jeziku se imenujejo ti trije dnevi „trije božiči".

Med praznovernimi navadami na božični večer omenja Valvasor „panj", katerega kmetje takrat denejo na ogenj, oblijejo z vinom, obložе z raznimi jedili in ognju prigovarjajo, naj jih použije. Enako je bilo v navadi vsakovrstno srečkanje in vedeževanje. Dekleta pa so hodila v teh skrivnostnih večerih k vodnjaku ali potoku gledat svojega prihodnjega ženina. Pri tej priliki se je nekemu hlapcu blizu Kamnika, ki je zlezel na drevo in se nagnil nad vodo, da bi ženske v njej zagledale njegov obraz, zgodila nesreča, da se je odlomila veja in je padel v vodo.

Izmed drugih narodnih običajev opisuje Valvasor obširno ženitvovanja, ki so se v raznih krajih različno vršila in celo v daljnem Kelmorajnu vzbujala pozornost in zanimanje. Vzlic krajevnim razlikam se dajo vendar izluščiti skupne navade, kakršne so: vabilo na ženitvovanje, slovesen izprevod k poroki in gostija, pri kateri sta bili najodličnejši osebi „starešina" in „teta" (kloča) in kjer je prišla na mizo znana „ženitvovanjska pogača". Jeseni so bili veseli večeri, ko se je melo proso, in pozimi, ko so se marljive predice zbrale v kaki hiši „na prejo". Pri vseh teh priložnostih je prišel ples do veljave, ki je bil tudi ob „žegnanjih" v navadi. O Gorenjcih pravi Valvasor, „da jim noge skoraj celo leto ne mirujejo". Pa takrat so ljudske veselice večjidel že izgubile svoj otroško-preprosti značaj, kakršnega so imele v srednjem veku. Narodni „raji" okoli vaške lipe so bili še tu in tam običajni, na pr. pri Begunjah na Gorenjskem in v Ziljski dolini

na Koroškem („visoki raji"). V smledniški okolici in v Beli Krajini omenja Valvasor neki ples z meči. Sicer pa je bil skedenj glavno zabavišče vaške mladine. Naš zgodopisec obširno opisuje, kolikim nerodnostim, pretepom in pobojem dajo ti plesi povod in kako se trudita duhovska in svetna gosposka, da bi jih odpravila. Včasih so se občine s posebno obljubo zavezale, da ob „žegnanju" ne prirede takih veselic in svojo obljubo ovekovečile s posebnimi slikami. Taka slika se je na pr. še ohranila v božjepotni cerkvi na Bregu pri Kranju.

V živo so zadeli ljudsko življenje vladni odloki cesarice Marije Terezije in Jožefa II. Za vlade Marije Terezije so bile prepovedane



Vraže na Sveti večer. (Iz Valvasorja.)

pogrebne gostije ali „sedmine", streljanje pri ženitvanjskih izprevodih, popevanje kolednikov o Božiču in plesi na javnih krajih. Njen naslednik Jožef II. je odpravil priljubljene bratovščine in njih pobožnosti, prepovedal romanja in ukazal zapreti mnogo cerkva. Tudi število praznikov se je takrat skrčilo in shodi ob takih dneh so bili prepovedani. Mnogo narodnih običajev je takrat prejenjalo, ki jih poznejši časi niso mogli več oživiti.

Valvasor hvali telesno čvrstost in zdravje slovenskega kmečkega ljudstva ter navaja za zgled nekega kmeta iz Medvod, ki je umrl l. 1444. in dosegel starost 137 let. „Sicer pa na Kranjskem ni posebno redko, da kdo vzame stoto leto s seboj v grob. Pri tem pa prav

redki popolnoma osive, temveč ohranijo postavo, kakor da bi šele dosegli 50. ali 60. leto. — Kranjski kmet tudi zdravniku ne da mnogo zaslužiti in ga ne bo poklical, dasiravno mu že smrt sedi na ustnicah. Kmetje se večjidel sami zdravijo in sicer večkrat uspešno, ker dobro poznajo zdravilna zelišča in koreninice. Mnogoteri izmed njih so tudi dobri ranocelniki ter izvrstno lečijo vsakovrstne zlomljene ude in sicer le s staro tolščo, smolo in nekaterimi svežimi koreninami, katere skupaj stolčejo in z njimi ovijejo zlomljeno nogo ali roko."

* * *

Pa ozrimo se tudi na nekatere manj vesele prikazni ljudskega življenja, ki jih smemo prištevati splošnim tedanjim nadlogam ali šibam. V to vrsto spada pred vsem kuga.

Dandanes si težko predstavljamo, kako strašna morilka je bila nekdaj kuga ali črna smrt in kako so ljudje zatrepetali ter obledeli, ko so zaslišali to besedo. Lahko rečemo, da je kužna kosa spravila po Slovenskem veliko več ljudi pod zemljo kakor sovražni meč. Ne stoji zaman v litanijah prošnja: Kuge — reši nas o Gospod!

Z imenom kuga pa so nekdaj zaznamovali celo vrsto nalezljivih bolezni, ki jih danes strogo ločimo, na pr. črne koze, legar (tifus), razne vrste mrzlice in drugo. Vendar so se ljudje najbolj bali one kuge z oteklinami (buboni), ki jo še dandanes nazivamo s tem imenom in kateri so nekdaj zaradi črnih peg na koži rekli tudi „črna smrt". Prikazovala se je pod raznimi znamenji. Navadni začetek je bil, da je bolnika začela boleti glava, v prsih in trebuhu pa žgati, kakor ogenj. Vnele so se mu oči, jezik in grlo, in marsikdo je besnel od žeje. Bolnik je postal ves pobit, ne le od strahu pred grozno smrtjo, ampak tudi, ker se je vse kuhalo po njem, kakor bi gorele čutnice. Kmalu so se izpustile pod pazduhama, za ušesi, na vratu, pod kolenoma podolgaste, temnovišnjeve in zelo boleče otekline, iz katerih so se razvnele velike bule (buboni), ki so se navadno po smrti odprle. Drugi bolniki so bili naenkrat po celem životu obsuti z belimi mozolji, ki so v kratkem počrneli in žgali kot žareče oglje. — Kuga pa je napravljala še drugačne učinke. Eden se je dolgo krvavo potil, drugi se je zgrudil kakor od strele zadet in umrl na poti, zopet drugi je izdihnil dušo, ko je hudo kihnil, in odtod je navada, da še zdaj pravimo pri kihanju: „Bog pomagaj!" Primerilo se je tudi, da so komu noge otekle in odgnile. — Pa naj so bila znamenja še tako različna, nasledek je bil skoraj vedno isti, namreč gotova smrt, ki je prišla čez nekaj dni ali pa celo v malo urah po neznanskih mukah za ubogega bolnika. Prebolel je le malokdo, če so se mu kužne bule za časa srečno pregnojile.

Kužen mrlič je bil strašen videti. „Črna smrt" mu je pustila ostudne črne maroge na truplu in ga vsega izpremenila. Iz nosnic in ust mu je vrela črna kri in iz odprtih bul se mu je cedila smrdljiva sokrvica. Kmalu je začelo meso kipeti kakor kvas in razširjati tako grozen smrad, da živa duša ni mogla ostati blizu. Domači so brž najeli kakega pogumnega moža za pogrebca, ki je prišel z dolgim

železnim kavljem na drogu, z njim potegnil mrliča iz hiše in ga vlekel do jame, katero so izkopali na vrtu za hišo ali na bližnjem polju zunaj vasi. Mrliča je potresel z živim apnom in zagrebel. Včasih pa celo za drag denar ni bilo dobiti človeka, ki bi pokopal smrdljive mrliče. Bolezen je bila tako nalezljiva, da je neredko za enim mrličem izmrla vsa hiša. Zato so kužna trupla večkrat ležala nepokopana na polju in po goščah, da so jih trgali psi in divje zveri, ali



Čelnice čebelnih panjev.

pa so gnila tedne in mesece po zapuščenih hišah. Včasih so take izmrle koče s človeškimi trupli vred kratkomalo zažgali, da je vse skupaj zgorelo.

O vzrokih kuge so imeli zdravniki, zvezdoslovci, modroslovci in tudi navadni ljudje zelo različna mnenja. Vsi, ki so o njih razpravljali, pa so navadno na čelu svojih razprav izjavili prepričanje, da je kuga, kakor tudi lakota in vojna, pred vsem strašna šiba, ki jo Bog pošilja, da kaznuje trdovratnost grešnikov in jih prisili k pokori in poboljšanju. Isto tudi navadno čitamo v vladnih odlokih. „Kužni red“, ki ga je izdal nadvojvoda Karol II. l. 1584., se na primer pričenja z besedami: „Kuga je očitna kazen, katero nam vsemogočni Bog pošilja v svoji pravični jezi zaradi naših neprestanih pregreh. Najboljše zdravilo bi bilo torej, ako bi s spokornim življenjem odvrnili šibo božjo.“ Zelo razširjeno je bilo tudi mnenje, da je kužne bolezni pripisovati čarovnicam, ki z vragovo pomočjo povzročajo pomor pri ljudeh in živini. O začetku kuge pri Cmureku na Štajerskem (1500) pripovedujejo sledeče: Nekoč je prišla stara, revna ženica v vas Gosdorf in prosila prenočišča, pa je nikjer niso hoteli sprejeti.

Hodila je od hiše do hiše, dokler ni prišla do zadnjega kmeta v gorenjem delu vasi, kateremu so navadno rekli „Gracar“. Ta ji je dovolil prenočišče. Drugi dan je izbruhnila kuga, ki je pobrala 200 ljudi. Le pri Gracarju ni bilo nobenega bolnika. Še bolj čuden je dogodek, ki se je baje zgodil l. 1691. nekje na Spodnjem Štajerskem in o katerem je poročal štajerski zdravnik Dr. Lebenwaldt dunajski cesarski akademiji. Po nekem hudem nalivu so ljudje naenkrat opazili na drevesnih listih vtisnjeno podobo kače. Kmalu potem so zaprli nekega čarovnika, ki je priznal, da je z vragovo pomočjo napravil dež in hotel po vsej okolici zanetiti kugo, hudo kakor kačji pik. Bog je sicer preprečil te nakane, čarovnik pa je bil vendar obsojen na grmado. Zdravnik je priložil svojemu poročilu slike treh listov z vtisnjeno kačjo podobo. Nadzemeljskemu, dasiravno ne nadnaravnemu vplivu so pripisovali kugo tisti, ki so učili, da jo povzročajo zvezde. Tega mnenja je bila večina učenih mož, zlasti zvezdoslovcev. Zato so razni koledarji in pratike vedno že ob začetku leta iz sestave zvezd napovedovali slabo ali dobro letino, vojno, bolezni in kugo. Med planeti je bil zlasti Saturn na slabem glasu zaradi svoje blede svetlobe, češ da izhlapeva škodljivo soparo. Še nevarnejše je bilo, kadar se je Saturn združil z Martom, ki je učinjal gorke, škodljive vetrove, grmenje, točo, vročinske bolezni in kugo. Nad vse pa so bili ljudje prestrašeni, kadar se je na nebu prikazala zvezda repatica z dolgim repom, in sicer ne le preprosti ljudje, ampak tudi izobraženci in učenjaki. O repaticah so trdili, da s svojim repom zastrupljajo zrak, da se tudi od drugih zvezd navzamejo škodljivih plinov in jih potem izžarjevajo na zemljo. Tako je veliki pomor l. 1349. pariško vseučilišče pripisovalo vplivu zvezd. Enako je bilo tudi pozneje mnogokrat. L. 1599. je napovedal graški astronom Kepler iz kvarljive zveze planetov Saturna in Jupitra kužne bolezni, ki so bile v imenovanem letu pri nas res zelo razširjene. Tudi veliko kugo l. 1680. je napovedal preje velik komet. — Mnogo zdravnikov, ki niso iskali nadzemeljskih vzrokov, je pripisovalo kužne bolezni skvarjenemu zraku, ki se napravi vsled človeške in živalske gnilobe, slabega in nezdravega vremena, podzemeljskih soparov, stoječih voda, močvirij in drugih sličnih reči.

Po teh splošnih besedah o učinkih in vzrokih kuge preidimo zdaj k posameznim kužnim dobam, kakor so nam jih zabeležili stari zgodopisci in arhivske listine.

Ako bi bilo verjeti Valvasorju, je prvič nastopila kuga v naših deželah že leta 792. Potem je zopet strašila l. 883. in l. 1006. ugrabila v Ljubljani okoli 12.000 prebivalcev. Toda vsa ta poročila so nezanesljiva, kar priča že veliko število prebivalcev, ki se pripisuje Ljubljani, pa jih mesto takrat gotovo ni imelo.

Leta 1195. so priletele na Kranjsko, Koroško in Štajersko velike trume kobilic. Pocepale so v vodo, ki je vrgla mrtve na suho. Začele so gniti, delale grozen smrad in zasejale kugo.

Štirinajsto stoletje je postalo znamenito za vse prihodnje čase vsled strašnega pomora l. 1348., ki so ga nazivali „črna smrt“. Bila je prava kuga z oteklinami, ki se je silno naglo širila. Furlanijo je skoraj izpraznila, po Kranjskem, Koroškem in Štajerskem pa je po-

brala več ko polovico ljudi. (Prim. stran 238.) — Iz 15. stoletja nimamo o kugi zanesljivih poročil; vemo le, da se je večkrat oglašala tudi pri nas. Celjska kronika jo omenja l. 1449. — Natančnejše so vesti o njej iz naslednjih stoletij.

Po velikem potresu l. 1511. se je kuga prikazala na Kranjskem in je najbrž prišla v goste tudi l. 1529., ko je razsajala po bližnjem Štajerskem. Takrat je hotelo ljudstvo v Loki pri Radečah postaviti cerkev v čast sv. Roku in sv. Boštjanu, priprošnjikoma zoper to strašno šibo, pa je zadelo na hud odpor svojega tedanjega dušnega pastirja — Primoža Trubarja, ki je ostro obsojal tako „malikovanje". Ko je Trubar kmalu potem odšel v Ljubljano, so cerkev vendar sezidali. L. 1532. je obiskala grozna morilka Tolminsko, in deset let pozneje je



Noša Kraševcev. (Po Valvasorju.)

pravični Bog, kakor pravi Valvasor, zopet spustil dvojno orožje svoje jeze nad Kranjsko: lakoto in kugo. Priletela je neizmerna jata kobilic, ki so pozobale vse, kar je bilo zelenega. Obrale so vso deželo. Spravile so se potem na kupe, začele gniti in smrdeti. Ker ni ničesar zraslo, so ljudje trpeli lakoto in kobiličji smrad je povzročil kugo, ki je davila še leta 1543. Na Goriškem so je bili že prosti in zato so dobro zavarovali mejo proti Kranjskemu. Pričela pa je vnovič svojo košnjo l. 1533. v Kranju in jo nadaljevala po Krasu. Ljudje so cepali, kakor bilke pod koso.

Vnovič se je priselila z Goriškega na Kranjsko leta 1563. in je hudo morila po Ljubljani. Gosposke so pobegnile v Kamnik. Naslednje leto so jo imeli na raznih krajih po Dolenjskem. L. 1567. se je prikazala v Ptuju in v naslednjem desetletju (1570—1580) je zopet večkrat morila po vsem Kranjskem. Škofja Loka je imela svoje kužno leto 1582. Leto pozneje se je zopet oglasila v Ljubljani, kjer je po zimi opravljala svoje žalostne obiske. Spomladi istega leta (1586) se

je začela širiti po Spodnjem Štajerskem, zlasti po Dravskem polju in v Mariboru. Mnogi ljudje so zbežali v svoje zidanice ali vinske hramove in jo tako zanesli v vinske gorice. Vlada je izdala stroge odredbe. Vsi semnji so bili na Štajerskem prepovedani.

L. 1598. se je kuga najprej pojavila na Koroškem, od koder jo je neki dijak zanesel v Ljubljano. Drugo leto so jo imeli ne le v glavnem mestu, kjer je pobrala 350 ljudi, ampak tudi drugod po Kranjskem, Goriškem in mnogih krajih Štajerske. Tudi naslednja leta so bila kužna. Na Koroškem je zlasti trpel Velikovec. V Ljubljani je pobrala več mestnih očetov, med njimi tudi mestnega sodnika Ivana Albina in njegovo soprogo. Še hujše rane je zadala tačas Novemu mestu, kjer je prebivalstvo skoraj čisto iztrebila. Podavila je 800 ljudi, med njimi 149 gospodarjev. Po velikem trgu je za njo rastla trava in zapuščenih je ostalo dokaj hiš. V Gornjem Gradu je dal škof Hren v teh kužnih časih vliti veliki zvon z napisom: „Spomni se o Gospod svoje svete obljube in reci morilnemu angelu: Zadosti je. Zadrži svojo roko, da ne bo opustošena zemlja.“ (1603.)

Poslej so imeli naši kraji par desetletij mir. L. 1624. so jo zanesli z Ogrskega in Varaždina v Ptuj, Kamnik, v Šmartin pri Kranju in Bitinje. Nastopno leto je sicer na Gorenjskem ponehala, a klatila se je še dve leti po Dolenjskem in okoli Celja. V Ptuju je tako strašno gospodarila, da se tri leta nihče ni upal v mesto. Tudi Novo mesto je veliko trpelo. Upihnila je življenje 322 prebivalcem, med njimi 15 gospodarjem, katerih otroci so bili prisiljeni prijeti za beraško palico. Leta 1631. so imeli kugo okoli Loža, tri leta pozneje pa v Idriji in po Vipavskem, od koder je šla na Goriško.

Najljuteje je napadla strašna morilka slovenske pokrajine okoli leta 1645. Vse avstrijske dežele južno od Donave so takrat izgubile mnogo prebivalstva, tako Ogrsko, Hrvatsko, Goriško, Kranjsko, Koroško in Štajersko. Na Štajerskem je samo v celjski okolici spravila okoli 10.000 ljudi pod zemljo. Hudo je davila tudi v Ptuju, kjer je Janez Rajavec, župnik na Hajdini, z nabranimi milodari dal na griču izven mesta postaviti kapelo v čast sv. Roku. V avgustu imenovanega leta je bilo v Ptuju že 17 hiš zaprtih; vsak dan je umrlo 7 do 9 oseb. Minoritski samostan je sam izgubil 7 redovnikov. Iz Ptuja so zanesli kugo v Haloze in v Šmarje pri Jelšah, kjer so prebivalci na gori Kalvariji pomočniku zoper kugo, sv. Roku, postavili leseno kapelico. Iz Štajerske je velika morilka hitro prišla na Kranjsko. Po Dolenjskem se je niso čisto iznebili do l. 1650. Nikjer pa ni divjala huje, kakor v Dravljah pri Ljubljani. Malo je manjkalo, da ni vsa vas izmrla. En sam dan so našteli ondi 80 mrličev. Ljubljanski kanonik Marko Dolinar, ki je pozneje postal prošt, se je sam ponudil, da hoče iti v Dravlje med okužence opravljat dušno pastirstvo. Stanoval je s svojim duhovnim pomočnikom Andrejem Žlebnikom v neki kmečki hiši. Ko je morilka že tretji mesec z nezlomljeno silo pobirala svoje žrtve, je sklenil Dolinar sezidati v Dravljah cerkev na čast sv. Roku. To obljubo so potrdili tudi Ljubljančani in druge sosednje srenje. Valvasor pravi, da je po mnenju ljudi priprošnja sv. Roka morilki iztrgala iz roke meč in ga zdrobila. L. 1646. so začeli zidati novo cerkev. Na praznik

sv. Roka je šla potem vsako leto slovesna procesija iz Ljubljane v Dravlje, katere se je udeležila najvišja gospoda in na tisoče ljudstva. Pod cesarjem Jožefom II. je bil ta sprevod odpravljen. Mnogo ljudi pa še dandanes privre ob godu sv. Roka od vseh strani v Dravlje, ne da bi vedeli, kaj je dalo povod shodom.

Po veliki kugi l. 1645. je vzela ta strašna šiba božja od Kranjske takorekoč slovo, pač pa je še divjala po sosednjih deželah. Z veliko ljutostjo je nastopila v letih 1679. in 1680. na Štajerskem. Iz Gradca se je zanesla na Dravsko polje, v radgonsko okolico in v Savinjsko dolino. V Celju je umrlo od 19. septembra do 2. decembra 74 oseb. Tu je bolezen tudi prezimila in se z novo silo pojavila spomladi naslednjega leta. Obiskala je potem vas za vasjo in že v aprilu 1680



Noša Belokranjcev. (Po Valvasorju.)

je prišla v Ptuj. Do konca novembra je bilo v Ptuju že 54 hiš zaprtih in zaznamovanih z velikimi belimi križi. Premožnejši meščani so zbežali k vinogradom deloma v Haloze, deloma v Slovenske gorice. V tej hudi stiski so Ptujčani v mestni cerkvi sv. Jurija storili slovesno obljubo, da hočejo slovesno praznovati god sv. Jožefa in sv. Ruperta s procesijo in obdarovanjem siromakov in posebej še sv. Jožefu zunaj mesta postaviti cerkev. Že naslednje leto so obljubo izpolnili. Tudi Celju je ostala cerkev sv. Jožefa za spomin na usodno kužno leto 1679. Dne 11. novembra so meščani bosi romali na hrib, kjer stoji zdaj cerkev, vlekli s seboj težek lesen križ in ga postavili vpričo mesta z obljubo, da hočejo na istem mestu sezidati cerkev, ako bi jenjala kuga. Ljubljančani so v zahvalo, da je kuga Kranjski prizanesla, v zunanjo steno božjepotne cerkve na Dobrovi dali vzidati spominsko ploščo, ki pa danes ni več ohranjena; l. 1693. pa je dal v isti namen postaviti knez Vajkard Auersperg pred samostanom bosonogih avgu-

štincev spominski steber sv. Trojice, ki še danes stoji na križišču Dunajske in Marije Terezije ceste.

Zanimiv je bil pojav kuge na Goriškem l. 1682., ker je izpričano, da je ena oseba okužila mesto in deželo. Neki hrvatski trgovec z živino je prišel iz Vidma v Šempas in ondi umrl nagle smrti, ne da bi se bila ugotovila bolezen. Ko je par dni pozneje neki Goričan prenočil v isti postelji, je naenkrat zbolel in kmalu potem v Gorici umrl. Krčmarjeva rodbina, ki je bila prvega popotnika sprejela, je skoraj vsa izmrla, in domača hči je zanesla kugo v Prvačino. Kmalu so opetovani slučaji bolezni in smrti pokazali, da je tudi Gorica okužena. Najhuje je morila kuga meseca julija in avgusta. S strogimi odredbami pa so jo proti koncu leta popolnoma zatrli.

V 18. stoletju se je kuga pojavila le mimogrede v posameznih krajih izven Kranjske, tako l. 1712. v Slovenskih goricah, Halozah in Ptuju, in tri leta pozneje na Koroškem okoli Brež, Pliberka in Velikovca, pa se ni toliko razširila kakor preje in je kmalu popolnoma zamrla. Pač pa so za vlade Marije Terezije hudo gospodarile osepnice in legar.

Po tem kratkem pregledu kužnih časov naj še navedemo, kakšna zdravila so ljudje rabili proti tej strašni bolezni. Dasiravno jih je žalostna izkušnja vedno iznova poučila, da proti kugi ne izda nobeno sredstvo, so se vendar oprijeli raznih zdravil, izmed katerih so nekatera celo dobila velik sloves, ki pa nam tudi kažejo, na kako nizki stopinji je bila tedaj zdravilska veda. — Za bule so rabili različne obliže in priporočali piti terjakov ali podleskov čaj. V neki zdravniški knjigi 16. stoletja pa najdemo celo zapisane sledeče pripomočke: Na tešče pij svojo vodo, ker to prežene iz želodca gnilobo in odpre jetra in čreva. Ako čutiš, da je zrak okoli tebe okužen, drgni se pogosto ob kozla, ki hudo smrdi, ali pa pojdi duhat zrak na stranišče. Zelo čislano zdravilo je bilo „zlato jajce“ ali „kraljevo jajce“ imenovano, ki se je napravljalo iz rumenjaka, terjakovega čaja in žafrana. Nekaj časa so kot najboljše sredstvo zoper kugo slovele krastače ali krote. Zdravniki in drugi ljudje so jih lovili med šmarnimi mašami, češ da ta žival posebno dobro vleče nase kužni strup. Natikali so jih na količke, posušili na solncu, potem pa drobno stolkli. Prah stolčenih krastač so gospoda in kmetje nosili v svilnatih mešičkih na srčni jamici. Nekateri so si obesili tudi cele krote okoli vratu. Drugi so jih kuhali na mleku ali kisu in vse skupaj pojedli ali pa na obližih namazane devali na kužne rane.

Zaradi hude nalezljivosti kužnih bolezni pa je veljalo ob času kuge glavno pravilo: Ogni se prej ko mogoče okuženca in beži iz okužene hiše. Vsled tega je nastal med ljudstvom pregovor: Če kuga pride v deželo, kupi si par novih čevljev in beži tako daleč, da se ti strgajo podplati. Plemiči so jo res brž potegnili iz mest in se pozaprli na svojih gradovih, kamor niso zlepa pustili tujca. Če se je gradu približal berač prosit milodara, so ga s streli prepodili. — Kadar se je prikazala kuga v mestu ali vasi, je prišla naglo straža in nihče ni smel več stopiti iz okuženega kraja in nikdo čez prag hiše, kjer je bil na vratih narejen z apnom bel križ, znamenje, da

notri že roji morilka. Zaprli so vsakega, kdor je le količkaj prekršil „kužni red“. Po sobah in ulicah so ukazali pridno snažiti. Hiše so prekajali z brinjem in na dvoriščih so kurili grmade. Za verne kmete je bilo najbolj žalostno, da so bili ločeni od župne cerkve, če se je kuga lotila vasi. Take okužene soseske so dobile včasih svoje dušne pastirje, ki so kontumacovanim pri kaki podružnici ali pa kar na prostem opravljali sv. daritev in delili sv. zakramente.

Ko se je leta 1599. pojavila kuga v ljubljanskem šentpeterskem predmestju, so ogradili ves njegov gornji del od špitalskega mostu do vhoda v „Kravjo dolino“ z močno leseno steno. Preje so pa ljudem naznanili, da sme vsakdo oditi drugam, preden se zapora dovrši. Vendar se zdi, da se jih je le malo poslužilo te pravice, pač pa so zaporo zelo težko prenašali. Večinoma so namreč v šentpeterskem predmestju prebivali mesarji in usnjarji, katerim je bil dohod k Ljubljanici odrezan. Celo k trem mlinom, ki so bili pod špitalskim mostom za škofijo, niso mogli donašati svojega žita. Zato so Šentpeterčani že med postavljanjem plota odločno ugovarjali pri mestnem magistratu. Pa njihovi ugovori so bili zaman. In kaj se zgodi? Razsrjeni mesarji in usnjarji že prvi dan zapore izrujejo kole, podero komaj napravljeni plot in se tako sami rešijo iz neprijetnega položaja. Kazen za ta upor pa ni izostala. Pet kolovodij je bilo obsojenih v ječo in dvajset drugih Šentpeterčanov kaznovanih z denarnimi globami. Šentpetersko predmestje pa so iznova „zaplankali“.



Kužno znamenje pri Ljubljani.

Deželne meje so ob času kuge zastražili z vojaki. Strogo je bilo prepovedano prestopiti mejo po malih gorskih stezah. Zato so taka pota zasekali ali sploh napravili nehodna. Vse ladje na Savi, Savinji

in Kolpi, ki niso bile pod nadzorstvom, so vedno ležale na suhem. Posebno pazno so stražili vojaki pri jezovih, da niso ljudje uhajali. Vsak tujec je torej moral priti po glavni cesti. Pri njegovem prihodu na mejo so najprej zakurili ogenj, da je plamen švigal med njim in med stražo. Od daleč so se potem oboji z glasnim vpitjem menili, kaj da hočejo. Bolne popotnike in take, ki so prišli iz okuženega kraja, so zavrnili. Zdravi so se morali izkazati z izpričevalom ali „fede", da so nesumljivi. Potem so šli po šest tednov v kolibo za kontumac, preden so smeli iti dalje. Kadar je prišla pošta iz Celovca ali Beljaka vrh Ljubelja, je morala obesiti vsa pisma na dolg drog in jih tako pomoliti čez mejo kranjski deželni straži. Ta je pisma odprla in jih dobro prekadila nad brinjevim plamenom ali pa nad jesihovim soparom, da je zadušila v njih kužnino; potem jih je sama zapečatila in odposlala. Tudi razno blago so na ta način razkuževali. Platno so na meji preprali in posušili. Suhe sadeže, kavo, riž itd. so presipavali po šest tednov; zavoje so oprali ali pa sežgali in naredili nove. Prepovedano je bilo prevažati kože, kožuhovino in odeje. Kovinasti denar so zdrgnili z milom in soljo, češ, da je najbolj nevarna stvar, kroži med ljudmi in se ga od potnih rok najlože prime kuga. Še celo zaboje boroveljskih pušk, ki so bile namenjene na Kranjsko, so na meji odprli in s puškami streljali, da so razkužili cevi.

Umevno je, da so morale vse te varnostne odredbe trgovski promet zelo ovirati. Zato je kuga vselej občutljivo oškodovala gospodarsko življenje in razdružila vse socialne vezi.

Ob kužnih časih je zlasti manjkalo strežnikov in zdravnikov. Večkrat so izpuščali jetnike, da so kužnim stregli. O kranjskih zdravnikih se do polovice 16. stoletja komaj sme govoriti, ker je do tačas samo Ljubljana imela enega, ki pa je imel na vratu vso deželo. Novo mesto je dobilo l. 1569. svojega prvega zdravnika. Navadne ljudi so zdravili mazači in brivci z domačimi sredstvi. Za obiske pri kužnih bolnikih so imeli posebno opravo. Nosili so dolgo haljo iz povoščenega sukna ali platna in velike jirhaste rokavice. Obraz so si zagrinjali z obrazino (larfo), ki je imela všito veliko nosnico in steklena očala. V nosnico so nadevali različnih močnih dišav: limone, melise, mete, pelina. Okužencev se nikdar niso dotikali z roko, ampak jih tipali s palico in dajali ukaze. Slično je bil opravljen tudi duhovnik, ko je oskrboval kužne bolnike.

Najhujša je bila zavest popolne onemoglosti nasproti strašni morilki. Sredstvo, ki je na videz v eni kužni dobi pomagalo, se je gotovo izkazalo drugič brez moči. Zato je ljudem v teh strašnih stiskah preostalo le zaupanje v božjo pomoč. Za kužne patrone so si izbrali Marijo Devico, sv. Roka, sv. Boštjana, sv. Rozalijo, sv. Barbaro, sv. Jožefa, sv. Frančiška Ksaverija in še mnoge druge. Po raznih krajih so postavljali tem svetnikom na čast oltarje in nove cerkve. Na Kranjskem so se postavile na čast sv. Roku razun cerkve v Dravljah še druge v šentviški fari na Dolenjskem, na Tolstem vrhu v fari šentjernejski, v Ravniku (fara Bloke), Gorenji Planini in drugod. Na Spodnjem Štajerskem ima sv. Rok dve župni cerkvi (Sele, za Sotlo) in pet podružnic.

V 16. stoletju so pričeli pri nas častiti sv. Rozalijo kot varuhinjo proti kugi. V sedanji lavantinski škofiji sta ji posvečeni dve podružnici, v župniji sv. Jurija ob Južni železnici in v Kostrivnici. Prebivalci Junske doline so ji v zahvalo, da so bili v kužnem letu 1650. obvarovani bolezni, na gori sv. Heme pri Dobrlivasi najprej v skalni duplini položili ležeč kamenit kip, l. 1681. pa sezidali kapelo. Lično cerkvico sv. Rozalije je imela nekdaj tudi Ljubljana tik pod gradom, nad cerkvijo sv. Florijana. Temeljni kamen za to stavbo je l. 1708. z veliko slovesnostjo vložil škof Ferdinand Künburg. Ob velikem požaru l. 1774. je cerkev pogorela in potem je niso več obnovili. Izven Ljubljane imamo na Kranjskem še cerkvici sv. Rozalije pri Krškem in pri Trebelnem. Cesar Leopold je uvedel ob veliki kugi leta 1680. na Dunaju in v Gradcu češčenje sv. Trojice kot poseben pripomoček zoper kugo. Verjetno je, da so pod tem vplivom v Ljubljani posvetili novo uršulinsko cerkev presv. Trojici. Gotovo pa je, da izvirajo iz te dobe stebri sv. Trojice, ki so jih postavili v Gradcu, Celovcu, Ljubljani in po drugih mestih.



Kužno znamenje pri Skaručini.

Kadar je pretila kuga, sta odredili duhovska in svetna gosposka razne pobožnosti. Ko se je po petindvajsetletnem odmoru l. 1624. zopet zanesla kuga v ljubljansko škofijo, je zapovedal škof Hren molitve, sprevode in opoldne zvonenje po vseh cerkvah z vsemi zvonovi po en četrt ure. Od starčka do dojenčka, pravi škof, naj vsi pokleknejo, kadar zaslišijo zvonenje in molijo predpisane molitve. Ukaz vseh avstrijskih škofov iz l. 1713. se je glasil: „Po četrt ure naj se vsak dan zvoni z vsemi zvonovi zjutraj ob devetih in zvečer ob osmih. Verniki naj molijo takrat po pet očenašev in pet češčenamarij, da bi Bog umaknil pretečo šibo. Po jutranjem zvonenju naj se opravi sv. maša pred izpostavljenim svetim Rešnjim Telesom. Po maši naj se opravi še sv. rožni venec, litanije in molitve za odvrnitev kuge. Tri dni naj bo post in duhovni pastirji

naj v pridigah opominjajo ljudstvo k poboljšanju. Leto pozneje je ljubljanski škof zapovedal prestaviti zvonenje od devete ure na sedmo zjutraj. Še dandanes zvoni ob sedmih zjutraj z velikim zvonom pri vseh cerkvah na Kranjskem.

Mnogokrat so postavljali ljudje v spomin na grozno šibo božjo na grobišča kužnih žrtev one kamenite križe ali stebrasta znamenja, ki jih še danes vidimo semtertje stati sredi samotnega polja. Razlikujejo se od navadnih znamenj po svoji zgradbi. Na okroglem ali oglatem stebru čepi mala štirioglata kapelica s slikami kužnih patronov. Na vrhu ima navadno križ sv. Benedikta z dvema prečnima tramovoma, kakršnega so ljudje nosili tudi okoli vratu. Vdolbena letnica nam včasih razodene oni strašni čas, ko je na kraju nastalo grobišče. Videti so še taka znamenja pri Ljubljani, pri Srednji vasi blizu Kranja, ob poti med Rodico in Mengšem ter na neštevilnih drugih krajih po Slovenskem. Leta so že izbrisala med ljudmi vsako sled na njih postanek, vendar so nam častiti spomeniki na nekdanje hude čase.

* * *

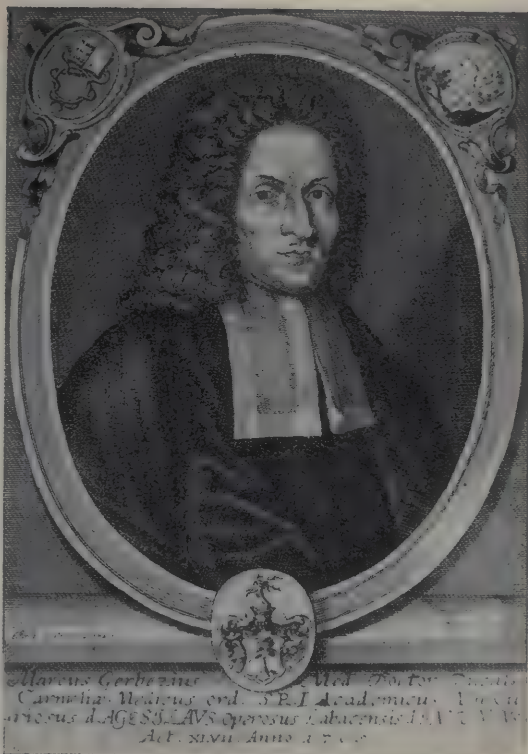
Že parkrat smo omenili neko blodnjo človeškega razuma, ki je v 16. in 17. stoletju splošno gospodovala po Evropi in se pojavila tudi pri nas, to je praznoverje in čarovništvo.

V bistvu sta praznoverje in čarovništvo ostanek starega poganstva, ki se je ohranilo vzlic naporom katoliške cerkve v obliki obrambnih „žegnov", zagovorov, rotenj, bojev proti zlim duhovom ali zveze z njimi do najnovejšega časa. Zlasti je imel vrag na ljudsko domišljijo velik vpliv. Valvasor nam pripoveduje, da se je na Pivki ob gotovih časih prikazovalo obilo strahov, katere so domačini imenovali „vedavce" (vedomce) in ki neki ljudem tako dolgo pijejo kri, da umro. Tem duhovom se ustavljajo „šentjanževci", ki se bojujejo z „vedavci".

O praznovernih razvadah med ljudstvom na Goriškem poroča pomožni škof Pavel Bizancij leta 1583. akvilejskemu patriarhu: „Naj omenim, da tukaj ljudje ponoči pred sv. Ivanom in Vseh svetih, pred dnevom vernih duš, ne delajo drugega, kot da celo noč zvone, in sicer zato, da bi zbudili mrtvece ter se obvarovali neviht in drugih nesreč. Naj poročam tudi Vaši prevzvišenosti za kratek čas o nekaterih vražarskih ženskah, ki lečijo ljudi in živali od vsake bolezni s tem, da rišejo gotove kroge, jih premerjajo s čarovniško mero in govore molitve, od katerih pošiljam prepis. In kakšno je tisto čudno zdravilo, ki ga uče te ženske? Če kako žival boli noga, tedaj ukažejo, naj jo peljejo na križpot in tam prično zagovor. Bolečo nogo obdajo s krogom, pod njo izkopljejo prst s travo vred in oboje polože na enega izmed križev rekoč: „Tako naj se posuši bolezen na nogi te živine, kakor se bode posušila prst in trava na tem križu položena." Če ta zagovor ne pomaga, peljejo živinče h kaki cerkvi, katero posebno časte, in da bi odpravili bolezen, puste, da hodi živinče tam okoli v veliko pohujšanje dobrih in pobožnih ljudi, ki vidijo te neumnosti. Ako bi Vaša prevzvišenost videla veliko množico ljudi, ki se zbira okoli teh nesramnic, bi se čudila. Bog je hotel, da sem hitro

odpravil te razvade, ki so se bile zelo razširile. Eni teh nesramnic, ki je zelo slovela v svojem poslu, sem ukazal, da mora za kazen skozi en mesec vsak praznik stati pred cerkvijo z gorečo svečo v roki in morala je tudi priseči, da ne bode več počenjala takih čudnih reči.“

Zagovori, kakor jih tu opisuje škof Bizancij, so bili med ljudstvom zelo navadni in so se deloma pisani ali tiskani med njim razširjali. Bili so zagovori zoper kugo, izpahnjeno roko ali nogo, rano, zoper točo in hudo uro, zoper črve, gliste otrok, mrzlico, garje na živini itd. Iz 18. stoletja se nam je ohranila zbirka takih zagovorov, znana pod imenom „Duhovna bramba“, ki je bila tiskana v Kelmorajnu leta 1740. V isto vrsto spada tudi „Kolomonov žegen“, ki poleg zagovorov in drugih obrambnih sredstev daje tudi navodila, kako se kličejo duhovi, vzdigujejo zakladi in dobi denar od raznih duhov.



Marko Gerbec,
zdravnik v Ljubljani in član akademije operosov.

Navedeno poročilo nam tudi dokazuje, da so se pečale s praznovernim rotenjem in zagovarjanjem zlasti ženske, ki so bile pri ljudeh zelo v čislih in so jih zato imenovali „prerokinje“ ali celo „boginje“. Umevno pa je, da so ljudje njihovi skrivnostni moči pripisovali tudi nadloge ali uime, ki so jih zadele, in se v takih slučajih nad njimi maščevali. Prišle so v sloves, da so zlobne čarovnice, ki ljudem delajo škodo.

Vera v čarovnice je bila tja do konca 18. stoletja zelo razširjena med protestanti kakor med katoličani, med izobraženci in med preprostim ljudstvom. Dokaz za to nam je Valvasor, ki na mnogih mestih govori o čarovnicah, njih delih in o zvezi, ki jo imajo z vragom. Čarovnicam so očitali, da z vragovo pomočjo napravljajo neurje, točo, hude nalive, slano, bolezni pri ljudeh in pri živini, ali da jim škodujejo na drug način. Tudi dobe od vraga veliko denarja, pa mu morajo zapisati svojo dušo, zatajiti presveto Trojico in se udeleževati shodov

na čarovniških gorah, kamor jahajo na metlah ali burkljah. Take gore so bile na Štajerskem Donačka gora pri Rogatcu in Pohorje, Slivniški vrh pri Cerkniškem jezeru ter Klek pri Ogulinu. Na teh gorah so imele čarovnice z vragi gostije in plese.

Čarovništvo je bilo po tedanjih državnih zakonih zločin, ki se je kaznoval s smrtjo na grmadi. Še leta 1656. določa neki odlok cesarja Ferdinanda III.: „Pravo čarovništvo, naj se že izvršuje v očitni ali skrivni zvezi s hudobnim duhom, s katerim se ljudem napravlja škoda, pa tudi pri tistih, ki zataje krščansko vero in se vdajo vragu, dasiravno nikomur ne škodujejo, se kaznuje s smrtjo, ki naj se iz važnih vzrokov in če škoda ni velika, pri spokornih ljudeh omili na ta način, da se preje obglavijo.“ Čarovnice so torej žive sežigali ali pa jih iz posebne milosti preje obglavili, oziroma obesili, in jih potem sežgali. — Prva stopnja pri tožbah proti čarovnicam je bilo „prijazno izpraševanje“ („gütliche Ausfrag“). Ako obtoženka ni priznala namišljene krivde, so jo deli na tezalnico in jo mučili toliko časa, da je izpovedala najstrašnejše reči, ki so jih hoteli sodniki vedeti. Še vedno nam je nerazrešena uganka, kako so mogle ženske priznati dejanja, ki jih nikdar niso storile, in celo navajale vse posameznosti, na pr. kraj in čas shodov z vragom, način, kako so uganjale čarovnije itd. Nekateri menijo, da so tedaj cigani razširjali neke omamljive pripravke (preparate) iz kristavca (Stechapfel), ki so povzročali bujne sanje in da so obtoženke izpovedale, kar se jim je zdelo v teh sanjah, za resnične dogodke. Tudi Valvasor priznava, da se na pr. ježa na metli ali burkljah pri marsikateri čarovnici zgodi le v domišljiji, vendar pristavlja: „Imamo pa druge neovržne dokaze, da se omenjeni izhod res zgodi.“

Najstarejša tožba zoper čarovnice, ki nam je v aktih ohranjena, se je vršila leta 1546. pred mariborskim sodnikom Jurijem Krejačem. Obtoženih je bilo šest žensk iz mestne okolice (iz Št. Petra, Sv. Marjete ob Pesnici in Gornje sv. Kungote), da delajo točo, uničujejo žito, jemljejo živini mleko, da so povzročile sušo, da se s pomočjo čarovniškega mazila dvignejo v zrak in se potem shajajo z vragi. Imajo jih tudi pri sebi v podobi mačka ali psa in jih zapirajo celo v steklenice. Iz zaslišavanja pa posnamemo, da so poleg teh namišljenih zločinov zakrivile obtoženke tudi tatvine, požige, zastrupljenja. Zato kazen grmade, ki jih je menda zadela, ni bila nezaslužena.

V 17. stoletju so se čarovniški procesi zelo namnožili. Neki sodnik v ljutomerski okolici se je l. 1683. ponašal, da je v dveh letih dal 41 čarovnic sežgati. Ta krvoločni preganjavec čarovnic pa je pozneje sam bil osumljen, da je vdan čarovništvu, in je le s hitrim begom ušel smrti. Tudi po Slovenskih goricah doli do medjimurske meje se je močno ugnezdila praznovernost. V zvezi z njo je veliko število nesrečnih žrtev, ki so bile po groznem mučenju obsojene na smrt pri mariborski, hrastovški, radgonski, vurberški in ormoški sodniji. — Iz Šalovec pri Središču je znana čarovnica Tajčarica, katero so sežgali v Koračici. Še dandanes kažejo pri Šalovcih kraj, imenovan „Grmača“, kjer so svoje dni sežgali Tajčarico. Kdor gre mimo, vrže kako suhljad na to grmado, in ko je kup že večji, ga zažgo. — Na

Kranjskem je bila Cerknica zaradi čarovnic na slabem glasu. Ko Valvasor opisuje cerkniško okolico in zlasti Slivniški vrh, kjer imajo čarovnice svoje shode, dostavlja: „Sploh je vsa okolica s čarovnicami precej naseljena. Zato jih mnogo sežgo in jih tam več umrje eno leto na grmadi, kakor v celi deželi od pamtiveka.“ — Drugje omenja vas Božiče pri Cerkniškem jezeru, kjer so bile v skalovju tri globoke luknje in na njihovem dnu voda, po katero so kmetje hodili. O tej



Razbojniški napad na Gorenje Vrhpolje pri Šent Jerneju.
(Po sliki v kranjskem deželnem muzeju.)

vasi pravi: „Pred nekaj leti je bila tu stroga preiskava proti čarovnicam in so skoraj vsi ljudje (!) iz te vasi bili sežgani, ker so bili vragovo orodje in njegovi zavezniki. Vendar je redkokatera čarovnica priznala, da je bila od drugih zapeljana. Ljudje so rekli, če so šli ob gotovih dnevih k luknjam, jih je vrag sam k čarovništvu zapeljal.“ Vendar k sreči ta strašna blodnja po drugih krajih ni toliko hudega učinila. Leta 1696. je bila v Mehovem pri Novem mestu tožba zoper čarovnico Nežo Jeršetko, „ki je ob gotovih dneh nabirala po travnikih roso in imela kačo, s katero je kravam in ovcam odjemala mleko“. Na tezalnici je priznala, da jo je zapeljala k čarovništvu pred sedmimi leti neka Bandra, s katero sta hodili k čarovniškim shodom na goro Šmerjak in pozneje tudi na Klek. Imela je vraga z imenom

Jakec. Za čarovniško mazilo je rabila človeško mast, srce in posvečene hostije; točo pa je napravljala iz pepela, peska in rose. Nesrečna žrtev je bila obsojena v smrt na vešalih. Pozneje še čujemo, da je bila l. 1701. v Ribnici zaradi čarovništva na smrt obsojena neka Marija Češark (Šušarkin), potem pa izginejo te žalostne priče človeške zaslepljenosti.

Pred sumnjo čarovništva ni bil varen noben stan in nobena starost. Tudi duhovnike je ljudstvo večkrat osumilo, ako je po okolici pobila toča, in Valvasor pripoveduje, da je moral neki župnik v Mirni peči bežati pred razjarjenim ljudstvom, ki je napadlo župnišče, češ da je kriv neurja.



Huda deželna nadloga so bili v preteklih stoletjih roparji. Že koncem 16. stoletja so se pojavili na Goriškem mnogi pobegli zločinci iz Benečije, ki so z drznimi napadi vznemirjali meščane in kmete. Deželni glavar Porcia je zaradi pogostih umorov predlagal dunajski vladi, naj prepove ljudem nositi orožje, naj ustanovi deželno stražo in naj vse tuje zločince izžene iz dežele. Prepovedi so sicer izšle, pa se niso izvršile. Dežela je bila še vedno polna nevarnih tujcev in plemstvo jih je rado jemalo v svojo službo. Kolikor več oboroženih slug (bravi) je kdo imel, toliko imenitnejši je bil. Posledica je bila, da je propadala javna nravnost, da javne oblasti niso imele nobene veljave in se sodniki niso upali izvrševati svoje dolžnosti. Cesar Ferdinand je l. 1652. pisal Goričanom: „Nasilstva in umori so pri vas postali tako pogosti, da mirni ljudje ne najdejo zavetja niti v svoji hiši in celo v cerkvi ne.“ Krvavi spopadi in umori so bili tako pogosti, da je deželni glavar Lanthieri moral o njih predlagati mesečne izkaze. V 18. stoletju je bilo sicer nekoliko bolje, vendar še čujemo o beneških roparjih leta 1787., ko so vznemirjali kranjsko okolico, jemali staršem sinove in hčere in jih dajali nazaj le proti visoki odkupnini. Pri Dobravi so jih napadli kmetje, pa se jim je posrečilo uiti proti Loki. Ob istem času so se pri Postojni pojavili tolovaji iz beneške Istre v družbi s Čiči, ki so l. 1790. napadli vas Zaboče pri Borovnici in tudi radi plenili po župniščih ter premožnejših kmečkih domovih.

Sploh je imel vsak del Kranjske svoje nadležne goste. Na Notranjskem so bili istrski in čiški roparji, na Gorenjskem rokovnjači, ki so bili večinoma domačini, na Dolenjskem pa Uskoki.

Zlasti po tridesetletni vojni se je varnost v deželi zelo zmanjšala. Odpuščeni vojaki, ki so bili že navajeni izžemati ljudi, so se združili v roparske trume ter napadali hiše in potnike. Valvasor poroča, da je v Šneperškem gozdu, ki se je raztezal do hrvatske meje, vedno bilo kaj tolovajev: Valonov, Morlakov, Martolozov, Turkov in drugih takih ljudi. Zaradi varnosti so na marsikaterih krajih vzdrževali oborožene ljudi, katere so imenovali „stražce“. Imeli so nalogo potnike spremljati skozi gozd in biti vedno pripravljeni na napad. Tudi bližnje zemljiške gosposke so včasih napravile gonjo proti njim, pa jih niso mogle do cela iztrebiti.

Na Gorenjskem se je proslavil ob koncu 17. stoletja z drznimi čini in napadi glasoviti „Hudi Kljukec“. Njegovo pravo ime je bilo Janez Košir. Izgubil je starše že v zgodnjih detinskih letih, zato je vzrastel brez vzgoje in nadzorstva. Par let je služil pri nekem krčmarju in se šel potem učit k nekemu „padarju“ zdravilstva. Tu je ostal tri leta in si pridobil veliko spretnost v ranocelništvu. Pa tudi ta obrt mu ni ugajala. Zato jo je potegnil k ciganom, ki so se klatili po Gorenjskem, in je pri njih kmalu dosegel vodilno mesto. Zbral je okoli sebe drzno roparsko bando, sestavljeno iz ciganov, pokvarjenih dijakov in drugih zanikarnih ljudi, ter z njo goljufal, kradel in ropal po Kranjskem, Koroškem in Štajerskem. O njegovi drznosti in prebrisanosti so med ljudstvom nastale cele pravljice in razun Turkov



Uskoki. (Po Valvasorju.)

se kmetje nikogar niso bolj bali kakor „Hudega Kljukca“. Oblasti so ga zaman zasledovale, vedno jim je znal uiti. Slednjič se je sprl s svojimi tovariši in je dva izmed njih, nekega cigana in nekega študenta, ustrelil. Zdaj je obljubil oblastem, da se hoče poboljšati, ako mu zagotove popolno odpuščanje. Dovolili so mu, da se je vrnil na Kranjsko in ostal brez kazni. Naselil se je v vasi Jama za Savo (sedaj župnija Mavčiče pri Kranju), kjer je odprl krčmo in začel tudi ljudi zdraviti. L. 1680. se je oženil z neko kmetiško hčerjo iz Smlednika. Kot ranocelnik si je zdaj „Hudi Kljukec“ pridobil še večji sloves po deželi kakor nekdaj s svojimi lopovstvi. Še zdaj njegov spomin med ljudstvom ni zamrl.

Dolenjska nadloga so bili do najnovejšega časa Uskoki.

Ko so v 17. stoletju pojenjali napadi turških čet (martolozov), je bilo tudi konec večnih obmejnih bojev in uskoške slave. Bojaželjno ljudstvo po Žumberku in okoli Kostela pa se ni moglo privaditi mirnemu, delavnemu življenju, in ker niso mogli več napravljati roparskih

pohodov v turške pokrajine, so postali prava nadloga domači deželi. Osnovale so se roparske trume, ki so se shajale v žumberških, poljanskih in šneperških gozdih in prav po načrtu opravljale svoje delo. Navadno so jih imenovali hajduke in njihovega poglavarja harambašo. Ta je imel neomejeno oblast nad udi svoje družbe. Brezpogojno so se mu pokoravali; kazen za vsak upor in vsak prestopek je bila smrtna, le redkokdaj samo izključitev od deleža pri plenu. Harambaša ali vojvoda je sprejemal v družbo nove ude, določeval čas in kraj sestanka, čas in kraj roparskega napada. Njegovi zaupniki so po noči trkali na okna samotnih hiš in klicali: „Ajdmo na hajduštvo!“ Pogosto celo domači niso vedeli, kaj pomeni ta klic. Izginil je iz te ali one družine gospodar za par dni, nihče ni slutil kam. Med tem, ko so mislili, da hodi po sejmih in kupčijah, je hajdukoval.

Po vaseh in trgih so imeli hajduki podkupljene vohune: berače, posle, kmete, krčmarje. Njihova naloga je bila poizvedeti, kod bi se splačalo ropati in kje preti nevarnost. Vse so morali naglo poročati harambaši. Pri nočnih vlomih so bili preoblečeni in našemljeni vohuni za vodnike po skrivnih in neznanih potih. Ni čuda, če sosed sosedu ni zaupal, boječ se, da ni morda zaveznik hajdukov. In če je kdo tudi spoznal pri vlomu domačina, se ga ni upal ovaditi, boječ se, da mu ne upihne luči življenja ali postavi na streho rdečega petelina.

Po končanem ropanju so hajduki delili ugrabljeni plen. Delil je vojvoda; brez pritožbe se je moral vsak zadovoljiti z odločenim deležem. V ta namen so se shajali najrajši v cerkvah na samotnih krajih. Zunaj je stala straža, notri so med tem kurili, pekli, jedli, pili in veselo popevali, kakor junaki po dobljeni zmagi. Poljanska banda hajdukov je zahajala v cerkev sv. Duha na hribcu Porga. To cerkev so oropali, onečastili in tako razdejali, da se služba božja ni več v njej opravljala. Šele l. 1861., ko se ni bilo več bati roparjev, so jo Dolenjeložani zopet popravili. Žumberški hajduki so zahajali v cerkev sv. Nikolaja v šentjernejski župniji. Valvasor pripoveduje, da so okoličani iz strahu pred roparji sneli zvonove iz stolpov, vzeli iz omar mašno obleko in vse skupaj odpeljali v Št. Jernej. Kadar je imel duhovnik gori sv. opravilo, so peljali z njim zvonove in obleko, po končanem opravilu pa vsakokrat vse zopet spravili na varno. Ko so pozneje začeli hajduki zaganjati v to cerkev konje, ugrabljeno govedo in ovce, se v njej ni več opravljala božja služba. Še huje kakor tej cerkvi se je godilo sv. Jederti na Gorjancih. To so hajduki skoraj popolnoma porušili. Enaka usoda je menda zadela cerkvico na Plešivici v adlešički župniji. Hrvatski hajduki so imeli svoje shode pred hajdukovanjem in po njem v cerkvi na Lipovici.

V 17. in 18. stoletju je bilo hajduštvo v cvetju. Hajduški napadi so veljali grajščakom, župniščem, cerkvam, trgom, vasem, celo mestom. Vlomili so povsod, kjer so slutili kaj plena, dasiravno se jim ni vsak napad posrečil. Valvasor omenja zlasti napade na gradove, ki so bili pred njimi najbolj zavarovani, pa se jih vendar niso mogli vselej ubraniti. — Meseca junija leta 1665. so hajduki naskočili „Gracarjev turn“, vdrli skozi okno v obednico, premagali stražo in pobrali vse, kar jim je prišlo pod roko. — Iz strahu pred hajduki je postavil

graščak na Berhovem (Freyhof) dnevno in nočno stražo. Ta varnostna odredba je imela vsaj ta uspeh, da se roparji gradu niso lotili; toliko več pa je trpela pred njimi okolica, po kateri so se potikali, čakajoč ugodne prilike, da vlomijo v grad. Na Ostriškem gradu (Hochstrass) je čula noč in dan straža; a kar se hajdukom ni posrečilo na Berhovem s silo, se jim je tu po zvijači. Zbudili so po noči grajsko hišino in jo z neko pretvezo preslepili, da jim je odprla. Vdrli so v grad, umorili graščaka Severina Schweitzer in grad popolnoma oropali. Na Krasincu v podzemeljski župniji je stal ob Valvasorjevem času trden grad Burgstallov. Močna straža okoli grada je vselej odgnala napadalce, parkrat jih je precejšnje število obležalo pod grajskim ozidjem. Ker se hajduki nad zavarovanim gradom niso mogli znositi, so dvakrat oplenili bližnjo grajsko pristavo. Odgnali so vse konje, vso govejo živino in pristavo zažgali.

Kostanjeviška samostanska kronika silno toži o škodi, ki so jo napravili roparski napadi Uskokov l. 1684. Meščani in kmetje so bili prisiljeni vsako leto žito pred časom požeti. Komaj je bilo vino v zidanicah, je že tudi izginilo. Pokradli so ga Uskoki. Na izvoz pridelka ni bilo misliti, nihče se ni upal z obloženim vozom na cesto. Pota so bila nevarna, trgovci se niso upali na semnje, vsa kupčija je bila ustavljena. Delavci so se vračali pred solnčnim zahodom, da bi jih Uskoki ne oropali in umorili. — Zadnji veliki roparski napad na samostan se je zgodil l. 1736. Dne 29. julija ga je napadla v večernem mraku tolpa žumberških hajdukov, ki je štela 40—50 mož. Vodil jih je turški vlah Hasan Bišič. Poročilo pravi, da tudi samostanski ljudje niso rok križem držali, ampak se roparjem krepko postavili v bran. V boju so bili umorjeni štirje samostanci, dvanajst drugih oseb je bilo smrtno ranjenih, mnogo drugih več ali manj poškodovanih. Samostanskemu lovcu se je posrečilo ustreliti dva roparja. Ko je bil odpor redovnikov zlomljen, so hajduki vlomili v sobe, omare, skrinje in po svoji navadi nagrabili, kar se je dalo odnesti. Česar niso mogli ugrabiti, so razbili; tudi cerkvi niso prizanesli. Ob dveh po polnoči so svoje delo dovršili. Poleg nagrabljenega blaga so odnesli s seboj dva tu usmrtena tovariša. Pri Bihaču so se ustavili in razdelili plen. Njihov vodnik Hasan Bišič je bil leto pozneje umorjen od lastnih tovarišev. — Leto pozneje so iznova poskušali z zvijačo priti v kostanjeviški samostan, pa jim je izpodletelo. Nato so jo udrli proti Šent Jerneju, kjer so nameravali obiskati župnišče. O pravem času so jih Šentjernejčani zapazili in začeli biti plat zvona. Ko so roparji začuli zvonenje, so se obrnili proti Pleterjam, pa tudi tu niso nič opravili. Pregnani izpred Pleterij so napadli vas Javorovico in se od tam odpravili mimo cerkve sv. Jederti nazaj v svoja domovja.

Največ je pretrpela od hajdukov Bela Krajina, kjer so bili redni gostje, napadali posamezne ljudi, cele vasi in trge. Žalostno sliko njihove surovosti nam kaže dogodek, čigar pozorišče je bilo župnišče v Semiču l. 1720. Ob belem dnevu je tu napadlo kakih 40 roparjev tabor, kjer so imeli Semičani svoje žitne shrambe. Potem so vdrli v župnišče, ga popolnoma oropali in župnika Stariha s strašnimi mukami

umorili. Mrtvaška knjiga na Vinici poroča, da je bil 11. septembra 1775 pokopan vikar Jurij Kočevar, ki je padel kot nesrečna žrtev hajdukov. Tudi tu se je zgodil napad podnevi. Viničani se niso upali napasti roparjev deloma iz strahu, da se ne bi nad njimi maščevali, deloma zato, ker so bili prepričani, da je med roparji precej našemljenih vaščanov. Nemoteni so opravili svoje delo v župnišču in odšli bogvekam.

Leta 1776. so hajduki napadli Kočevje. Mesto so oropali in ustrelili soprogo mestnega glavarja. Skrajna predrznost, da so si upali napasti mesto, je vzdramila gospodo v Ljubljani. Poslali so v Kočevje vojake, da bi preiskali goste šume po okolici. Z veliko vnemo so jim pomagali meščani in kmetje, pa ves trud je bil zaman. Hajduške čete so tudi še pozneje večkrat vznemirjale kočevsko okolico.

Tudi v 19. stoletju hajduški roparski pohodi niso prenehali. Župnijske kronike imajo zabeležene pogoste napade. Poleg domačih hajdukov so ropali včasih tudi hrvatski in turški. L. 1829. so se klatili po šentjernejski okolici in prišli na Gorenje Vrhpolje. Neki Belokranjec jim je moral kazati pot. Po vaseh so ropali in odnesli vse, kar so dosegli. Napovedali so svoj prihod tudi na Krškem, pa jih tja ni bilo. Pač pa so napadli in oropali mnogo graščin. Spomin na ta roparski napad še ohranjuje neka slika, ki je zdaj v kranjskem deželnem muzeju. — Še sredi 19. stoletja se je klatilo po Belokranjskem vse polno roparskih trum. Ko so l. 1850. prišli na Kranjsko orožniki, so začeli neumorno gonjo zoper roparsko zalego in posrečilo se jim je, da so jo v kratkem času zatrli.



(Iz Valvasorja.)